

LELKI JELENSÉGEINK ÉS TERMÉSZETÜK

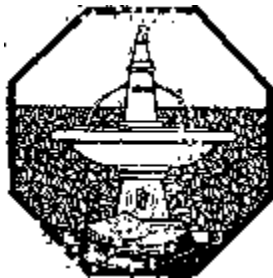
EGY REALISTA LÉLEKTAN TERVEZETE

ÍRTA:

POSCH JENŐ

GYMN. TANÁR

ELSŐ RÉSZ

BUDAPEST, 1915

PFEIFER FERDINÁND-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS (ZEIDLER TESTVÉREK) KIADÁSA
IV. KOSSUTH LAJOS-UTCA 7.

ELŐSZÓ.

Egy philosophiai munka akkor „kész”, amikor a szerzője már nem és még nem tud rajta javítani. Ez azt jelenti, hogy az ilyen munka soha sincs igazán készen, tehát megjelennie sem volna joga, – illetőleg van csak annyi joga, amennyi jogon megjelent a többi philosophiai könyv a világon.

Mínthogy pedig minden könyvnek maga-magáért kell beszélnie s nem az írónak a könyvéért, ezért az ilyen előszónak nem igen akadhat más, alkalmasabb tárgya, mint a könyv története. Ez a munkám abból az ötletből keletkezett, melyet egyes voluntarista irányú művek (Stricker, Münsterberg, Taine sat.) tanulmányozásának köszönök, t. i., hogy a „képzet” fogalmát a psychológiából ki lehet küszöbölni. Ezt a próbálkozást s vele együtt a gondolkozó, megismerő folyamatoknak egy, a maitól eltérő tárgyalását annyival is fontosabb dolognak kellett tartanom, mivel ma, amikor az akarás processusának a determinismus szellemében s az érzelmeknek a Lange-James-féle hypothesisnek mintájára való leírásai máris nagyon elterjedtek, – ma a gondolkozó folyamatok szolgálnak úgyszólván az egyetlen támasztékául annak a spiritualista világnézetnek, melyet a természettudomány realizmusával összeférhetetlennek kell tekintenünk. A realista világnézetnek volt egy Achilles-sarka, volt nevezése-
ségére menni.

Nekem úgy látszott, hogy a voluntarista psychologia olyan eszmecsírákat rejteget magában, melyeknek segítségével meg lehet kockáztatni azt a kísérletet, hogy a megismerés, a gondolkozás folyamatainak természetéről mai nap elterjedt s tisztán spiritualista elméletet egy a realista világnézethez szabott elmélettel helyettesítsük. Bevallom, hogy erre vonatkozó próbálkozásaim a pusztai irányielzésnek vagyis néhány megkezdő lépésnek fokán túl nem jutottak. Távolról sem ámitom magamat avval, hogy az illető néhány fejezetben gondolkozó működésünknek egy teljes és megnyugtató magyarázatát sikerült volna adnom. Ez a munka nem dicsekedhetik

avval, hogy új utat tört volna a Spiritualismus bozótjával benőtt psychológiának erdején keresztül. Mindössze az első pár lépést sikerült megtenni egy eleddig használatlan útirányban, olyanban, melynek ez az immár feltárt, bár csekély, része az út továbbvihetőségének reményére jóságosít.

A realista jelszó, melyet tárgyalásunk maga elé tűzött, azután arra kötelezett, hogy a gondolkozó működés teréről az érzelem és akarat kérdéseire áttérve kinyomozzuk, vajjon nem lehetne-e ezen a téren is eloszlatni ama néhány gondolat-eret, amely a képzet-elméletek spiritualismusából kiágazólag még ma is, a James-Langek korszakában, meghúzódik ezen a területen.

Így lett ebből a munkából, mely eredetileg csupán a képzeteknek volt szánva, lassankint egy egész könyv, melynek, minthogy a psychologia főbb kérdéseire (csakis a főbbekre!) terjeszkedik ki, a psychologia nevét kellett adnom. Ép ezért kötelességem, jó előre figyelmeztetni az olvasót, hogy e könyv egyáltalán nem valami lélektani compendium akar lenni, hogy tehát nem felel meg azoknak a követeléseknek, miket egy összefoglaló munkával szemben joggal támaszthatna, – hanem ez a könyv inkább nem egyéb, mint a szerző utazásának leírása, melyet a psychologia birodalmán keresztül megtett. Ezt az utat meg kellett tennie vagyis a psychologia épületét kísérletképen végig kellett járnia annak, aki, mint e sorok írója, meg volt győződve, hogy a psychologia épülete ma már bizton-bátran ellehet ama néhány korhadt fatartó nélkül, melyeket mint régi korok hagyatékát még folyton magán hordoz s melyeket a szerző a képzetről szóltában döntögetett. Tekintse tehát az olvasó ezt egy egészen célzatos, egyéni szempontból megírt könyvnek, amelyben a psychológiából mindössze a főbb, illetőleg azok a kérdések találtak helyet, melyeket a szerző a maga meggyőződésének keresztülvitele szempontjából érdekeseeknek tartott.

Az egész könyvben nincs egyetlen gondolat sem, melynek minden elemét tisztán a magam találmányának tekinthetném; de viszont nincs egy sem, melyet, ha másoktól kaptam is, ne igyekeztem volna a magam módjára átgýúrni. Az egész munka egyébként a szememben nem több, mint a Spencer-féle akarat-elméletnek egy részletesebb keresztülvitele. Ezen kívül még Avenarius-t, Fouillée-t, Mauthner-t, Münsterberg-et, Ribot-t nevezném meg mint olyan írókat, kiknek gondolkozásával az enyém legjobban megegyezik.

Hogy az irodalomra történt sűrű hivatkozásaimtól könnyebben megszabadulhasson az az olvasó, kinek az ilyesmi terhére esik,

mindenütt apróbb nyomással tüntettem ki az idegen írókra vonatkozó helyeket. Aki pedig még ebben a formában is sokallja az idézeteket, gondolja meg, milyen csekély része a pszichologia óriási irodalmának az, amelyet én itt feldolgoztam. Az írók megválasztása jobbára csak egyéni ízlésem szerint történt és sajnálom, hogy a pszichologia irodalmának előttem ismeretlen részében bizonyára bőségesen rejtőző tanulságokat is nem bírom a magam okulására értékesíteni, – nem bírom azért, mert *ars longa, vita brevis*.

Olyan olvasóknak számára végül, kiknek szemét szűrja, hogy én egyes, a legutóbbi időben feltűnést keltett munkákat nem említettem meg, megjegyzem, hogy munkámat még 1911. év szeptember havában fejeztem be s az azóta a mai napig eltelt időt tisztán a kinyomtatás anyagi feltételeinek előteremtésére kényszerültem fordítani. Itt hálával kell megemlítenem a magy. tud. Akadémiát s ebben különösen Alexander Bernát és Pauer Imre uraknak szíves fáradozását, kiknek ajánlatára az Akadémia a nyomtatási költségeknek egy tetemes részét elvállalta, – valamint hogy nem kevesebb hálával tartozom a vallás és közoktatásügyi Minisztériumnak is azért a bőkezű támogatásért, mellyel az Akadémia segélyéhez hozzájárulni kegyeskedett.

Budapest, 1914. augusztus havában.

A szerző.

IDÉZETT MUNKÁK.

A szövegben a szerzők neve mellett zárójelben álló római számok, hacsak külön jelzés nincs mellettük, az illető munkáik kötetét, az arab számok a lapot jelentik. – A „fent” és „lent” szókkal kísért számok mindenütt a jelen munka lapjaira vonatkoznak.

Alexander B.: A művészet. Budapest 1898.

Aristoteles: „Anal. post.” = Zweite Analytiken, (ford.) Leipzig 1877.

— „Kateg.” = Kategorien (ford.) Leipzig 1876.

— „Metaph.” – Metaphysica, Lipsiae MCMIII. (Ehhez: Aristoteles Metaphysik. [Ford, két kötet.] Leipzig 1904.)

„– „Poet.” = *περι τῶν ποιητικῶν* (griechisch u. deutsch). Leipzig 1874.

Avenarius R.: „Krit. Erf.” – Kritik der reinen Erfahrung. (Két kötet.) Leipzig 1888-1890.

— „W. B.” = Der menschliche Weltbegriff. Leipzig 1891.

Bain A.: „E. W.” – The emotions and the will. London 1888.

— „S. I.” = Les sens et l’intelligence, (ford.) Paris 1889.

Bergson N.: „O. I.” = Essai sur les données immédiates de la conscience. Paris 1901.

– „R.” = Le rire. Paris 1900.

Berkeley G.: Abhandlungen über die Principien der menschlichen Erkenntnis, (ford.) Leipzig 1879.

Binet A.: La psychologie du raisonnement. Paris 1907.

Brentano F.: Psychologie vom empirischen Standpunkte. Leipzig 1874.

Budenz J.: „Ä1.” = Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Budapest 1884.

- „Sz.” = Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest 1873-1881.

Cohen H.: Kant’s Theorie der Erfahrung. Berlin 1885.

Cornelius //.: Psychologie als Erfahrungswissenschaft. Leipzig 1897.

Darwin Ch.: „E. Sz.” m Az ember származása és az ivari kiválás, (ford.) Budapest 1896.

— „Entst.” = Die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl, (ford.) Leipzig, Reclam.

— „G.” = Der Ausdruck der Gemütsbewegungen... (ford.) Stuttgart 1874.

Dähning E.: Wirklichkeitsphilosophie. Leipzig 1895.

Ebbinghaus H.: Grundzüge der Psychologie. (I. kötet) Leipzig 1905.

Ehrensfels Ch.: System der Werttheorie. (Két kötet) Leipzig 1897-8.

Eisler R.: Wörterbuch der philosophischen Begriffe. (Három kötet.) Berlin 1910.

- Eucken R.*: Die Einheit des Geisteslebens... Leipzig 1888.
- Exner S.*: Entwurf zu einer physiologischen Erklärung der psychischen Erscheinungen (I. kötet) Leipzig-Wien 1894.
- Féré Ch.*: La pathologie des emotions. Paris 1892.
- Fouillée A.*: La psychologie des idées-forces. (Két kötet) Paris 1893.
- Freud S.*: Der Witz... Leipzig-Wien 1905.
- Goethe*: „Eck.“ – Eckermann J. P.: Gespräche mit Goethe. (Három kötet) Leipzig, Reclam.
- Groos K.*: „M.“ – Die Spiele der Menschen. Jena 1899.
- „Th.“ = Die Spiele der Thiere. Jena 1896.
- Gruenhagen A.*: Lehrbuch der Physiologie. (Három kötet) Hamburg-Leipzig 1885-6-7.
- Hanslick E.*: Vom Musikalisch-Schönen. Leipzig 1865.
- Hauptmann C.*: Die Metaphysik in der modernen Physiologie. Dresden 1893.
- Hecker E.*: Die Physiologie und Psychologie des Lachens und des Komischen. Berlin 1873.
- Helmholtz H.*: „L. T.“ – Die Lehre von den Tonempfindungen. Braunschweig 1896.
- „Ph. O.“ zz: Handbuch der physiologischen Optik. Leipzig 1867.
- Holbach P. H. D.*: – Mirabaud: System der Natur, (ford. Két kötet.) Frankfurt-Leipzig 1783.
- Nöffding N.*: Psychologie... (ford.) Leipzig 1893.
- Horwicz A.*: Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage. (Két kötet. II. – 1, 2 rész.) Halle-Magdeburg 1872-8.
- Hume D.*: „Inqu.“ – An inquiry concerning human understanding. (Kiad.: Essays and treatises on various subjects. – Boston 1868.)
- James W.*: The principles of Psychology. (Két kötet.) London 1891.
- „Pragm.“ = Pragmatism ... London 1908.
- Jerusalem W.*: Die Urtheilsfunction. Wien-Leipzig 1895.– „Br.“ – Laura Bridgman. Wien 1891.
- Judd Ch. H.*: Psychology. New-York 1907.
- Kacson P.*: Prolegomena a zene positiv aestheticájához. Budapest 1904.
- Kant I.*: „A.“ = Anthropologie... Berlin 1872.
- „Br.“ = Vermischte Schriften und Briefwechsel. Berlin 1873.
- „Kr. pr. V.“ – Kritik der praktischen Vernunft. Berlin 1870.
- „Kr. r. V.“ – Kritik der reinen Vernunft. Leipzig Reclam.
- „Urt.“ = Kritik der Urtheilskraft. Berlin 1872.
- „Prol.“ = Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik... Berlin 1869.
- „S. I.“ = De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis. (Kiad.: Supplement-Band zu Kant's Werken II. – Leipzig 1878.)
- Kluge F.*: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Strassburg 1899.
- Krafft-Ebing R.*: Az elmebetegségnek tankönyve, (ford. Két kötet.) Budapest 1885, 1884.
- Külpe O.*: Grundriss der Psychologie. Leipzig 1893.
- Lange C.*: Über Gemüthsbewegungen. (ford.) Leipzig 1887.

- Lange F. A.*: Geschichte des Materialismus. (Két kötet.) Iserlohn 1875.
- tehmann A.*: Die Hauptgesetze des menschlichen Gefühlslebens (ford.) Leipzig 1892.
- Leibniz G. W.*: Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand. (ford.) Berlin 1873.
- Locke J.*: Versuch über den menschlichen Verstand, (ford. Két kötet) Berlin 1872-3.
- Lotze H.*: „Met.“ = Metaphysik. Leipzig 1884.
- „Mikr.“ – Mikrokosmos. (Három kötet.) Leipzig 1896, 1885-8.
- Mach E.*: Die Analyse der Empfindungen... Jena 1902.
- Mantegazza P.*: La physionomie et l'expression des sentiments. Paris 1885.
- Maudsley H.*: La pathologie de l'esprit, (ford.) Paris 1883.
- Mauthner F.*: Beiträge zu einer Kritik der Sprache. (Három kötet) Stuttgart 1901.
- Meyer's* Konversations-Lexikon IV. kiad. Leipzig 1889. (14-ik kötet.)
- Mill Í. St.*: An examination of Sir*William Hamilton's philosophy. London 1889.
- Müffelmann L.*: Das Problem der Willensfreiheit in der neuesten deutschen Philosophie. Leipzig 1902.
- Müller G. E.*: Zur Theorie der sinnlichen Aufmerksamkeit. (Inaug.-Diss.) Leipzig.
- Münsterberg H.*: Grundzüge der Psychologie (I. kötet.) Leipzig 1900.
- „W.“ – Die Willenshandlung. Freiburg, i/B. 1888.
- Nahlowky /..*: Das Gefühlsleben. Leipzig 1884.
- Nietzsche F.*: „„W.“ – Nietzsche's Werke. I. Abtheilung. Leipzig 1902-4-5.
- „WT.“ – Nietzsche's Werke. Taschenausgabe. Leipzig 1906.
- Paulhan F.*: Les phénomènes affectifs... Paris 1887.
- Pékár K.*: Positiv aesthetika. Budapest 1897.
- Petzoldt J.*: Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung. (Két kötet.) Leipzig 1900-4.
- Philippe J.*: L'image mentale. Paris 1903.
- Piderit Th.*: Grundsätze der Mimik und Physiognomik. Braunschweig 1858.
- Pikler Gy.*: A jog keletkezéséről és fejlődéséről. Budapest 1897.
- Posch J.*: Az idő elmélete. (Két kötet.) Budapest 1896-7.
- Preyer W.*: Die Seele des Kindes. Leipzig 1884.
- „Hyp.“ – Der Hypnotismus. Berlin 1890.
- Révai M.*: Antiquitates. (I. kötet.) Pestini 1803.
- Ribot Th.*: „Atör.“ = A lelki átöröklés, (ford.) Budapest 1896.
- „Att.“ – Psychologie de l'attention. Paris 1906.
- m*– „Gef.“ = Psychologie der Gefühle, (ford.) Altenburg 1903.
- „lm.“ – Essai sur l'imagination créatrice. Paris 1900.
- „Pers.“ – Les maladies de la personnalité. Paris 1885.
- „Vol.“ – Les maladies de la volonté. Paris 1889.
- Schneider G. H.*: Der menschliche Wille. Berlin 1882.
- „*Schopenhauer A.*: A. Sdi.'s sämtliche Werke. (Hat kötet.) Leipzig, Reclam.
- Schwarz H.*: „Hyp.“ – Die Umwälzung der Wahrnehmungshypothesen durch die mechanische Methode. (Két kötet.) Leipzig 1895.

- Schwarz H.*: „Prob.” = Das Wahrnehmungsproblem. Leipzig 1892.
- Sigwart CA.*: Logik. (Két kötet.) Tübingen 1873.
- Spencer H.*: „Ess.” = Essays. (Három kötet.) London 1901-1891.
- „Ps.” = Principes de psychologie, (ford. Két kötet). Paris, Alcan.
- Spinoza B.*: „Eth.” – Die Ethik des Sp. im Urtexte. Leipzig 1875.
- Störring G.*: Vorlesungen über Psychopathologie. Leipzig 1900.
- Stumpf K.*: Tonpsychologie. (Két kötet.) Leipzig 1883-1890.
- Sully J.*: „111.” = Die Illusionen, (ford.) Leipzig 1884.
- „JR.” = Essai sur le rire, (ford.) Leipzig 1904.
- Székeley Á.*: Alanytalan mondataink alanyáról. Budapest 1904.
- Taine H.*: De l'intelligence. (Két kötet.) Paris 1878.
- Tissié:* Les rêves... Paris 1898.
- Trendelenburg F. A.*: Logische Untersuchungen. (Két kötet.) Leipzig 1862.
- Tylor E. B.*: Die Anfänge der Cultur. (ford. Két kötet.) Leipzig 1873.
- Twardowski K.*: Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen.
Wien 1894.
- Uphues G.*: Psychologie des Erkennens (I. köt.) Leipzig 1893.
- Westermarck E.*: The origin and development of the moral ideas. (Két kötet.) London 1906-8.
- Wolff Ch.*: Vernüüfftige Qedancken von Qott der Welt und der Seele des Menschen. Halle 1722.
- Wundt W.*: „Léi.” = A lélektan alapvonalai, (ford.) Budapest 1898.
- „Log.” – Logik. (Két kötet.) Stuttgart 1880-3.
- „Ph. Ps.” z= Grundzüge der physiologischen Psychologie. (Három kötet.) Leipzig 1902-3.
- U. a. II-ik kiadás: Leipzig 1880. (Két kötet.)
- „Spr.” – Völkerpsychologie I: Die Sprache. (Két kötet.) Leipzig 1904.
- „Syst.” = System der Philosophie. Leipzig 1897.
- Ziehen Th.*: Leitfaden der physiologischen Psychologie. Jena 1900.

Ezenkívül egyes, a szerzők nevével megjelölt cikkek a következő folyóiratokból:

- „Akad. Ért.” = Magyar akadémiai Értesítő. A nyelv- és széptudom, osztály közlönye. Szerk.: Toldy F.
- „Ann.” = Annalen der Naturphilosophie. Leipzig. Kiad.: Ostwald.
- „Fil. Közl.” – A magyar filozófiai Társaság Közleményei, Budapest. Kiad.: a magy. filoz. társ.
- „Hús. Száz.” = Huszadik Század, Budapest. Kiad.: Deutsch Zs. Mind. London. Kiad.: Croom Robertson. (Régi folyam.)
- „Phil. Stud.” = Philosophische Studien, Leipzig. Kiad.: Wundt.
- „Viertj.” – Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie, Leipzig. (Régi folyam.)
- „Sinnesorg.” – Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. – Leipzig. Kiad.: Ebbinghaus und König.

A KÉPZET MINT MOZDULAT.

BEVEZETŐ TÁRGYALÁS.

Számtalan példát lehetne felhozni arra, hogy a képzet (*Vorstellung*) – az az elmeállapot, melyben vagyunk, mikor valamely közvetlenül megadott tárgyat avagy jelenséget tudomásul veszünk, felfogunk avagy pedig eltávozta után rá gondolunk, – a modern filozófiai rendszerekben, hol a nevével lépten-nyomon találkozunk, éppen nem csak valami mellékes, hanem alkotó, alapvető elemnek játssza a szerepét: nemcsak abban az értelemben, hogy a philosophusok mindenféle lelkiállapotnak magyarázatára felhasználják, reá építenek, hanem abban is, hogy többé vagy kevésbbe concret formában, de végtére is valósággal létezőnek, a realitás egyik érdekes kiegészítő elemének tekintik. Ez az állítás bizonyításra sem szorul pl. fierbart-nál, kinél a képzetek számítás alá eső erők s találkozásukkal többi között az „a k a r t” és az „é n” jelenségeket teremtik meg; továbbá Kant-nál, az idealistikus rendszerek nagy szóvivőjénél, kinek az a tanítása, hogy az adott világ nem más, mint az „én képzetem”, egyenesen nihilismust jelentene – amivel pedig Kant-ot még számbavehető ember nem vádolta – hacsak a képzetet ő valamiféle, ilyen vagy amolyan, többé vagy kevésbbe subtilis realitásnak, azaz létezőnek nem tekintette volna.

Kant-ról szólva megjegyezhetjük, hogy az említett tanításában nemcsak a képzet kisebb- vagy nagyobbfokú realitásának a hite rejlik, hanem az a meggyőződése is, hogy a képzet, a képzelés állapota ismert, további magyarázatra nem szoruló jelenség, mert hisz erre, mint megadott mennyiségre viszi vissza a világot, a keresendőt, a mivolta dolgában kétségeset. A Kant és vele együtt az egész idealista iskola kutatásainak kiinduló kérdését így lehet népszerű alakban összefoglalni: „Akarjátok tudni, hogy mi a világ, ez a nagy kérdőjel? Én megmondom: nem egyéb, mint az, amit a saját magunk belsejéből jól ismerünk, ami köztudomású s amiről beszélni is felesleges: a mi képzetünk.” Kant-nak e formulázásával, mely a v i l á-

got tekinti ismeretlennek és a k é p z e t e t ismertnek, azaz magyarázó, felvilágosító erejűnek, mi most azt a fordított kérdésformulát vetjük szembe: ne azt kutassuk, hogy mi a világ; vegyük ismertnek, „annak a mi”, avagy bízzuk a magyarázatát a természettudományra és csak azt nézzük, mi az „én képzetem”, mi ez a képzet, szóval csináljunk kérdőjelet abból, amit Kant befejező pontnak tett, mert bizonyára sok kérdés fűződik még hozzá.

Hogy Kant, ha hivatalos munkájában nem is, de magányában igenis hánytorgatta elméjében a képzet természetét, mutatja Herz-hez írt egy levelének (Br. 403-4) következő helye: *Ich frug michselbst: auf welchem Grunde beruht die Beziehung desjenigen, was man in uns Vorstellung nennt, auf den Gegenstand? Enthält die Vorstellung nur die Art, wie das Subject von dem Gegenstande affiziert wird, so ist's leicht einzusehen, wie er diesem als eine Wirkung seiner Ursache gemäss sei und wie diese Bestimmung unseres Gemüts etwas vorstellen, d. i. einen Gegenstand haben könne. Die Passionen oder sinnliche Vorstellungen haben also eine begreifliche Beziehung auf Gegenstände... Ebenso: wenn das, was in uns Vorstellung heisst, in Ansehung des Objects actio wäre, d. i. wenn dadurch selbst der Gegenstand hervorgebracht würde, wie man sich die göttlichen Erkenntnisse als die Urbilder der Sachen vorstellt, so würde auch die Conformität derselben mit den Objecten verstanden werden können... Allein unser Verstand ist durch seine Vorstellungen weder die Ursache des Gegenstandes..., noch der Gegenstand die Ursache der Verstandesvorstellungen (in sensu reali).* Következik az ő apriorikus elméletének vázolója. Ránk nézve ebből az a legérdekesebb, hogy már Kant is felvetette képzeink aktív és nem passiv természetének lehetőségét, bár az „aktivitás” szót csak a jelzett, vagyis a mi alább kifejtendő elméletünktől teljesen különböző értelemben vette.) Az egyébként szintén világos, hogy Kant e helyütt inkább csak képzeinknek eredetét, s nem a mi bennünket érdekel, mivoltát, természetét kutatja, ő azon tűnődik, vajjon a tárgytól belénk avagy belőlünk kifelé irányuló működés-e a képzet; mi pedig azon, micsodás, milyenféle tünevény, részletesen leírva az, ami így vagy úgy, de bennünk keletkezett, megvan.

A képzetet a modern psychologusok az agysejtek amaz ingerült állapota egyszerű folytatásának, kissé gyengébb alakban való továbbfolyásának tekintik, amely állapotba e sejteket magának a külső adatnak (tárgynak vagy érzetnek) atomrezgései hozták. Ha fennakadunk azon, hogy nekünk ingerültséggel akarnak képkeletkezést magyarázni (pl. olyat, milyen „a lelki szemeink előtt lebeg”, mikor valamely megjárta tájékra, városra gondolunk vissza), mondván, hogy az ingerlés máris psychikus értelmű, indulatot jelentő szó (mert valakit ingerelni annyit tesz, mint bosszantani, avagy legalább is psychikus úton belőle bizonyos mozdulatokat kicsalni) s így vele

psychikumot magyarázni valóságos *idem per idem*: akkor az ilyen támadást a mai psychologusok még ki tudják védeni egy tisztán természettudományos jelentésű fogalomnak az élénkbe vetésével, mondván, hogy az agysejtnek ez az ingerelt állapota nem egyéb, mint bizonyos ma még ismeretlen természetű, de kémiai, esetleg villamos elváltozása, a nem ingerelthez képest másmilyen állapota és ez okozza, hogy az ilyen vegyi (villamos) állapotú agysejtnek birtokosa bizonyos képet lát a lelki szemei előtt, melyet a nyugalmas agysejtű ember nem lát.

Nem mindenütt olyan ártatlan ez az *inger* szó, a milyenek feltűnik pl. Ziehen (6)-nél, hol az *Erregung* szó egyszerűen csak az idegbe belékapott külső ráhatásnak a neve: *sensible Nerven... leiten diesen Reiz, oder wie wir den Reiz nennen, sobald er vom Nerven aufgenommen worden ist diese Erregung in das Rückenmark.*

Latba vetjük az *ingerlés* szóról adott magyarázatunkra Heimholtz (Ph. 0. 192) megjegyzését, mely szerint az *inger* és *ingerlés* szókat eredetileg csupán mozgató idegekre vonatkozólag használták s innen vitték át az érzőkre (*hat man den zuerst für die Verhältnisse der motorischen Nerven abstrahierten Begriff der Reize und der Reizung auch auf die der sensiblen Nerven übertragen*) „azért, mert ezeknél is valami állandó eredményt idéz elő a különféle külső hatás, t. i. érzést”. (*Bei den sensiblen Nerven lässt sich das Schema dieser Begriffe (=Reiz, Reizbarkeit) insofern... anwenden, als auch in ihnen die äusseren Einwirkungen, welche auf einen motorischen Nerven angewendet, Zuckung hervorzubringen vermögen, wiederum alle eine andere Wirkung eigentümlicher Art, nämlich eine Empfindung hervorrufen*).

Az *Erregung* fogalmát, mintha csak valami reális tényálladékot jelentene s nem is volna belső tapasztalásos, eredetileg érzelmet kifejező szó, még az olyan természettudós psychologus is, mint Exner (3), ki minden psychikumnak kiküszöbölésére törekszik, felveszi egy materialistikus psychologia építőkövei közé. Nagy munkájának programját ugyanis e szakvakban foglalja össze: *Ich betrachte es... als meine Aufgabe, die wichtigsten psychischen Erscheinungen auf die Abstufungen von Erregungszuständen der Nerven und Nervencentren... zurückzuführen.* Nevezetes mondás ez is (333): *Eine Vorstellung ist die Erregung einer gewissen Gruppe von Rindenschichten, ahol szemlátomást úgy tesz, mintha tudnók avagy ő tudná, mi az az inger: meg se magyaráza.*

Hogy az ingerelt idegsejt valamilyen kémiai változást szenved, már azért is valószínű, mert a munkálkodó izmon egész tisztán kimutatták, hogy a benne felhalmozott glikogen cukorrá válik, tejsavat választ ki s ennek következtében savas reakciót mutat, mely utóbbi tünetet különben egyenesen magán a szürke agyállományon is tapasztalták. (Említi Exner 52-3.)

Nem volna méltányos dolog a legutóbbi *ingerlés*-magyarázatoknak nekímenni avval, hogy az agysejtnek bizonyos kémiai álla-

pota (mondjuk pl. a glikogen-tartalomnak a nyugalmas állapothoz képest kisebb percentje) és ama kép közt, melyet az ilyen agysejtű ember most maga előtt lát. nincs semmi rokonság, miért is ez utóbbit amabból magyarázni nem volna szabad. Mert hisz a fenti physiologus elmélet szóvivője mindig tisztában volt avval, hogy ő a kép beállításának csak egyik physiologiai feltételét határozta meg s nyíltan bevallja, hogy azt, miképen, mi úton-módon lesz egy agysejt-változásból képzet, ő ép oly kevésbé tudja, mint a physikus azt, hogy mikép lesz a légrezgésekből hang. Arra a szemrehányásra sem szolgált rá a mi emberünk, hogy ő ama képet az ingerelt agysejt valami váladékának, valami concretumnak adja ki, mert hisz világosan kimondja: akkor, mikor agysejtjeink ilyen és ilyen (nem tudom, mi minden) vegyi avagy villanyos állapotban vannak, beáll az illető emberen az ezt meg azt képzelés. A kép tehát szerinte sem több, mint k é p z e l é s.

Ez utóbbit tagadja Twardowski (31), de olyan megokolás alapján amely legerősebben őt magát cáfolja. Azt olvassuk: *Wohl bildet [der Vorstellungsinhalt mit dem Vorstellungsakt] zusammen eine einzige psychische Realität, aber während der Vorstellungsakt etwas Reales ist, fehlt dem Inhalt der Vorstellung die Realität immer.* Nohát ha a képzelés tartalma,— ez az, amit mi egyszerűen képzetnek nevezünk — sohasem reális, akkor nem is létezik, nincs, nulla, s marad meglévőnek a pusztá képzelés. *Quod erat demonstrandum.* Twardowski persze azt kívánná tőlünk, hogy „psychische (vagyis különfajta) Realität”-ekben higyük.

De azt már joggal elmondhatjuk, hogy az említett inger-elmélet, melyben nagyjából összefoglaltuk mindazt, amit a mai psychologia a képzet természetéről mond, nekünk csak a képzet keletkezésének az előzményeit sorolja fel, azokat a körülményeket, melyeknek beálltával keletkezik bennünk az a sajátságos állapot, melyet képzelésnek, valami távollevőre való r á g o n d o l á s n a k nevezünk, de épenséggel nem szolgál semmi felvilágosítással abban az irányban, hogy vajjon e sajátságos, misége dolgában teljesen kérdéses állapotunkat valami más egyszerűbb állapotok összetételének tekintsük-e vagy nem és melyekének. (Olyanfajta felvilágosításnak érzem itt a hiányát, mint a milyet nyerünk p. o., ha meghalljuk, hogy az egész gondolkozásunk nem egyéb, mint képzettársítás; hogy a térképzet csak mozgásérzetek s az időképzet csak emlékeink összessége stb.) A fent legutóbb említett magyarázat, hogy a kép csak képzelés, nagyon kétes értékű felvilágosításnak tűnik fel, mikor olyanokat olvasunk, hogy a képzelés meg nem egyéb, mint az, mikor az agy, illetőleg sejtjei képeket termelnek magukban. Ha valaki talán avval

kél a szóban forgó elmélet védelmére, hogy a képzeteket minden mai psychologus egyszerű érzetektől, e végső, továbbemelezhetetlen lelki egységekből állónak hirdeti, tehát igenis visszaviszi ismertebbre, akkor – nem is szólva arról, hogy nem bírjuk meghatározni, miképpen rakódnak össze az egyszerű érzetek, hogy képzet legyen belőlük - csak azt kérdjük, miféle egyszerűbb állapotra viszik vissza azt, mikor én valami egyszerű érzetet, pl. a hangvillának a hangját képelem? Hisz ez is csak képzelés!

Aki most avval hozakodik elő, hogy a képzelt érzetet a mai psychologia egyszerűen ugyanazon agysejtizgalom egy gyöngébb formájából magyarázza, amely izgalom a maga eredeti erősebb alakjában a valóságos érzetet szülemlyítette meg (ennél szerepelt), az épen eltalálta ez elmélet legesleggyöngébb pontját, melyre ezúttal felhívjuk a figyelmet s mely abban áll, hogy ez elmélet szóvivőit a saját feltevéseik logikája arra kényszeríti, – nem mondom, hogy ők a maguk vallomásaiban e kényszernek, mint kötelességök volna, tényleg engednek is – hogy a képzelt dolgokat, pusztá emlékezésünk tárgyait, a múltnak emlékezetünkben élő alakjait valamiféle, bár csekély mértékben, r e á l i s a k n a k , l é t e z ő k n e k h i r d e s s é k . Épen nem hirdette ugyan senki, de elodázhatatlan logikai következményképen kerül ki e psychológiából egy olyan világnézet, mely szerint a létező, mindnyájunktól látható, tapintható külső világon és annak egyes tárgyain kívül csekély mértékben létezik egy olyan láthatatlan világ is, melynek egyes tagjai időnkint \ fel-felmerülnek s ismét a semmiségbe buknak vissza – a múltnak azok az alakjai t. i., amelyekre minden egyes most élő ember történetesen gondol. Akinek a képzelés nem egyéb, mint csak gyengébb kiadása annak a physiologiai izgalomnak, mely az érzést szüli, az kénytelen elismerni, hogy e gyengébb érzésállapothoz az az ember, akiben jelentkezik, teljes joggal fűzi hozzá a létnek, realitásnak valami halványabb, subtilisebb formáját, minthogy az erős érzésállapotokhoz a realitásnak teljes értékű praedicatumait szokás csatolni. Ahol valóban érzek valamit, ott jogom van valamely valódi, reális létnek a jelenlétét, felmerülését hirdetnem, hacsak egy érzéki tulajdonságát avagy szervi érzetét is. Következik, hogy ha csak csekély mértékben érzek, ha csak kis érzésállapot van bennem, akkor egy kis mértékben, de szintén reális létnek a fennforgására van jogom következtetni. Az érzés és lét jelenségei válthatatlan kapcsolatban vannak egymással és pedig azért, mert nem egyebek, mint ugyanazon egy tényálladéknak egyszer az egyénre vonatkoztatott, másszor pedig e vonatkoz-

tatás nélkül való kifejezései. Aki „kissé érzi” Hannibált, amikor reá gondol, annak joga van Hannibált ugyanaddig kissé létezőnek, reálisnak hirdetni.

Látnivaló, hogy az a józan észől minden logikai kénytelenségnek ellenére is visszautasított badarság, hogy a lét és a nemiet között van még egy harmadik is, egy féllét, t. i. az emlékezés tárgyaié, a fent vázolt képzetelméletnek abból az oldalából fakad, hogy a képzelést az érzésállapotokhoz vonják, ezeknek egy különös és – mást nem mondhatván – „gyengébb” kiadásának hirdetik. S ez utóbbi egyenlősítésben még az a ferdeség is rejlik, hogy egy a közéletben már egészen más értelemre lefoglalt nevet, az érzését, ruházza rá a megmagyarázandó jelenségre, anélkül mégis, hogy azt a képzelést evvel a kis érzéssel azonosítani szándékoznék. A kis érzés neve a közéletben tudvalevőleg valamely gyenge, csekély fokú hatásnak az észrevételét jelenti, mely hatás azonban épenséggel nem kevésbé reális, mint a legerősebb benyomás, melynek felfogására képesek vagyunk. Minthogy tehát az é r z é s szóhoz a közéletben hozzátett „kis” és „nagy” jelzők nem a megérezett hatás realitásának, valóságának, hanem csak magának a mindenütt egyformán reális hatásnak a fokait jelölik, fokaira vonatkoznak, tehát mondhatjuk, hogy aki kis érzésnek hirdeti a képzelést, annak nincs is joga a képzelt dolgot „csak kis mértékű” realitásnak neveznie, hanem csekély hatású, de a nagy érzésével teljesen egyenlő súlyú, értékű valóságnak kell vallania. Más szóval, akinek én kissé érzem, látom Hannibált, amikor rá gondolok, az egyvívásúnak véteti velem e gondolt Hannibálat egy kissé, távolról, gyengén, félhomályban meglátott emberi alakkal, egy gyenge színnel, hanggal stb., szóval olyan jelenségekkel, miket egyáltalán nincs semmi jogom a tisztán látottak-, hallottaknál kevésbé reálisoknak tartanom. Vagyis: a kis-érzékes képzetelmélet nem is egy kis mértékben reális múltvilágnak a gondolatára vezet, hanem arra, hogy a képzelt dolgot a valódiéhoz hasonló valóságnak vegyük.

W u n d t (Ph. Ps. III. 477) ostorozván azt az eljárást, mely főkülönbségek alapján akarja a képzetet az érzettől elválasztani, így jellemzi ezt a rossz képzet-elméletet és nevezetesen a képzet-eltárgyasító törekvését: *Die Vorstellungen ... sollen sozusagen Doubletten der wirklichen Dinge sein, die durch ihre Ablagerung in der Seele ihre Frische verlieren, auch allmählich ganz in Verlust gerathen mögen, aber, so lange sie da sind, einen wohl assortirten Vorrat bilden, aus dem ab und zu ein altes, abgeblasstes Exemplar aus Anlass irgend eines neuen Eindrucks zum Vorschein komme.* Megjegyezzük egyébként, hogy Wundt észreveszi ugyan a másnak a szemében a

gerendát, (különösen, mivel az voltaképp csak az ő stilisatiójában nőtte ki magát ekkora vaskos gerendává) de nem látja meg a maga szemében a szál-Kát – azokat a meglehetősen világos képzet-eltárgyasításokat, miket pl. az ő *Blickpunkt*-os figyelem-elméletében találni, vagy pedig az olyan helyeken, (III. 465), ahol „minden képzettársításban két lépést kell megkülönböztetni; az első: *die Hebung des Erinnerungsbildes in das Bewusstsein*, a második pedig: *die Apperception der gehobenen Vorstellung*”. A régi képzeteltárgyasító elméletnek pompás jellemzésén (III. 512-3) érzett örömlünket is megrontja avval, hogy „emlékképeink egyre változó *Empfindungskomplex*-ekből állanak.”

A képzetnek ilyen „gyengébb, kis érzet”-féle meghatározása ellen pl. *Mauthner* (I. 416), továbbá *James* (I. 500) is kikelt, ez utóbbi olyan példákkal, mikor éppen a jelen érzetet valljuk gyengébb fokúnak mint egy vele összehasonlított elmúltat. *James*-nek ez álláspontjával azonban a munkája egy másik helyén (II. 71) vallottat bajos volna kiegyeztetni, valamint azt a körülményt is, hogy – teljesen a régi képhitnek nyelvezetén – a képzeteknél „élénkebb (*more lively*) és ezért reálisabbnak tartott” értekről beszél (II. 300), nem vévén észre, hogy erre az élénkségi kritériumra nincs semmi szüksége annak, ki elfogadja *Taine*-től, hogy mindenkor észrevett (ható) érzetek akadályoztak meg bennünket abban, hogy képzeleink hallucinációba ne mejenek át.

Münsterberg (212-3) a „kis-érzet”-elméletet annak a belátásának alapján támadta meg, hogy a tudatosságnak egyáltalán nem lehetnek fokai. Ennek kapcsán kiemeli amit valóban nem lehet eléggé hangoztatni, hogy nem szabad a természet-tudományokban szokásos kategóriákat, pl. tehát a fokét, a lelki jelenségekre átvinni.

Schwarz (Hyp. I. 8) említi, hogy már a scholastikán belül (*Suarez* és *Casman*-nál) jelentkezik az a törekvés, a létezők sorából valahogy kiküszöbölni azt a bosszantó új létkáprázatot, mely a képelmélet révén a világba kerül. Hogy ezt nem magának a képelméletnek megtámadásával, – az egyetlen célravezető úton – igyekeztek elérni, hanem ez utóbbit, a „létező képek”-et tovább dédelgették, ki venné nekik rossz néven? Azt állították: *Die gewöhnlichen Qualitäten... [haben] ein eigenes natürliches Sein; das Sein der species visibiles (und so auch der anderen Sinne)* – t. i. a képzeteké – *gehe in der repräsentativen Darstellung eines anderen auf*. Más szóval: ördögök, boszorkányok és sárkányok ugyan vannak, csak épen kitapasztalni nem lehet őket! Annak a képhivőre annyira jellemző meggyőződésnek, hogy a rendes fajta létezésen kívül bizonyos subtilisabb, finomabb fajta lét is van, – e meggyőződésnek egy őszinte vallomásával *Suarez*-nek e mondásában találkozunk: „a képek nem egyebek, mint *vestigia quaedam [rerum] tenuioris entitatis*. (Schwarz u. o. 19.)

Másrészt *Schwarz* (Hyp. II. 82) azt az együvé foglalását képzetnek és érzetnek egyenesen az újabb psychologia vívmányának (!) nevezi. Hasonlóképp *Fouillé*-e-nak (II. 406) „*une des conclusions les mieux établies par la psychologie contemporaine*”, hogy emlékeink kép- vagyis (kiújult) érzettermészetűek. Furcsán illik az „aktio” elméletét hirdető *Münsterberg*-hez (311) és csakis az ő *Fichte*-párti hajlandóságából érthető meg, hogy ő is ehhez a képzetet érzettel együvé foglaló nézethez ragaszkodik:

Je mehr sich herausstellt, dass zwischen der sinnlichen Wahrnehmung und dem Erinnerungsbild kein prinzipieller psychophysischer Unterschied existiert, desto ...

Exner (241) szerint az emlék (képzet) abban különbözik a valóságos érzettől, hogy amott csak az agykéreg, ez utóbbiaknál ellenben a subcorticalis dúcok is (illetőleg ezek okvetlenül) az izgalom állapotában vannak. *(Solche Erregungskomplexe der Rinde, denen der Zustand der subcorticalen Zentren nicht entspricht, kennzeichnen sich... gegenüber jenen direkten Erregungen (den Wahrnehmungen) und sind das, was wir ein Erinnerungsbild nennen.)* Pontosabban a 268-9. lapokon, ahol azt halljuk, hogy a képzet állapotában foganatosított ráfigyelés (*attentionelle Bahnung*) egy távollevő *A* golyónak vörös színére a subcorticalis dúcokat nyugalomban találja *(es gibt das dann einen Effekt, der analog ist dem der... Schwarzeempfindung oder der Scheinbewegung bei peripherer Augenmuskellähmung -!)* nem úgy miként a szemlélésnél (*Wahrnehmung*). Továbbá második különbség, amely nézetem szerint az elsöre megy vissza: a szemlélés alkalmával az érző idegeknek az agykéregbe benyomuló része is – nem miként a képzelésnél – izgalomban van. *(Es ist also die Vorstellung eine Wahrnehmung minus gewisser Erregungen im Organ des Bewusstseins.)* Hogy más állapotban vagyok, más módon történik a reakcióm, amikor azt egy közvetlenül rám ható *A* tárgy váltja ki, mint akkor amikor *A*-ra csak gondolok, ez közvetlenül bizonyos. Hogy tisztán abban áll e a két meghatottság közti különbség, amiben szerzőnk s vele együtt sokan mások is keresik, az legalább is kétséges dolog. De hogyanét helyzet (*A* ·érzékeimre hat, *A* nem hat) közötti különbség sokkal, de sokkal mélyebb járású, s hogy e különbséggel az illető állapotok, illetőleg reakciómódok közt különbségnek latbavetése még épenséggel nem vet számot, az is egészen bizonyos dolog. Hogy ezt a különbséget nem lehet csak az intenzitásokbank keresni és a képzeiteit gyengébb érzetnek kiadni, azt egyébként belátja Exner (268) is. Exner elméletét *S c h w a r z · Hyp. I.* 180-l. 186) sem fogadja el, mert nem fér a fejébe, hogy az érzet és képzet közötti különbség mindössze a szereplő (izgatott) agyidegpályáknak kisebb-nagyobb *s z á m á r a* menne vissza; továbbá mert joggal grotesknek tartja a szerzőnek azt a magyarázatát, mely szerint a kérdéses két állapot csak annyira különböznék egymástól, mint a vöröset-látás a feketét-látástól.

Elmondhatni, hogy a létező képekben való hit egyenesen azt a gondolatot rejti magában – hogy az illető hívők szándéka szerint-e vagy nem, azt nem kutatom – hogy az ember bizonyos fokig *t e r e m t e n i* képes, ha nem is a létezőknek egy minden tekintetben megfelelő, de ezeknél valamivel soványabb realitású mását, t. i. a tárgyak képét. Az a kép továbbá, melyet én magamban hordok, mely egyéniségemhez tartozik, abba beleolvadt, s mely nem egyéb, mint a külső létnek egy visszfénye, egy realitás-surrogatum, ez a kép engem új emberré alakított át, olyanná, kiben a tárgynak a léte is némileg benne van, ki tehát maga részben átváltozott ama tárggyá, melyet megismert és elképzelt.

Mach (21) az eltárgyasított képzetnek példaképekül azt a jellemző kérdést említi, melyet egy helyütt hallott: hogy hogyan férhet belé egy előttünk levő ekkora nagy fának a szemlélete (*Wahrnehmung*) az embernek kis fejébe? A kérdezőben én egyenesen megdicsérném azt a következetességet, mellyel nyíltan végiggondolt egy gondolatot, t. i. képzeinknek a fenti elméletből folyó lét-természetét, mely gondolatnak psychologusaink csak az elejére merészkednek, holmi ideális létezéseket emlegetve, a természetes folytatását még az ő elméletüknek (a létező Hannibálokat) magukba nyelik, hogy így búvóhelyükből ne lehessen őket kihúzni.

Horwicz (I. 353), Uphues (259) és Schwarzw (Hyp. II. 1) azt a gondolatot, hogy a tárgyat-képzelő ember részben áthasonul a képzelt tárgyá, Aristoteles-nél mutatják ki abban a formában, hogy valamint a táplálék hozzá hasonul a táplálkozóhoz, úgy a megérzett dolog az érzés által az érzőhöz.

Az a körülmény, hogy a képbirtokost, egy létező tárgy-surogátumot magával hordozó embert olybá vehetni, mint aki némileg összeolvadt, azonosodott az illető tárggyal, ez a körülmény, ha nem volt is egyenesen az indítéka, de mindenesetre egy szívesen fogadott mellékeredménye a képelméleteknek olyanoknak szemében, kik, miként Plotinus és utódja Hegel, szerettek az emberi megismerésnek egy olyan formájával kacérkodni, mikor a teljesen tárgyába belemerült ember magát és minden egyebet elfeled; kacérkodtak pedig azért, mert az ismeretnek ebben az alakjában látták a tárgynak és öntudatnak ama teljes összeolvadását, „azonosságát”, melyet kerestek. Minden lelkiismeretes kutató beható (igen jellemző kifejezés!) ismeretre törekszik se „beható” törekvésnek ideális célpontul szinte ösztönszerűleg egy olyan állapot lebeg a szeme előtt, mikor ama tárgyban már egészen „benne” is van, azzá lett, ami a tárgy, vele azonosult és összeolvadt. Ezt az igyekezetet, mely a „létező” képekhez a dolog természete szerint annyival is nagyobb hévvel ragaszkodik, mivel ezekben legalább egy kis árnyékát, lenyomatát nyerné meg annak a realitásnak, melyet, már t. i. a tárgyét, önmagában igazán megvalósítani, azt kedve szerint magába ölelni nem képes, – ezt a mindenképen dicséretes igyekezetet mi lejjebb törekedni fogunk más módon, egy új belátásnyereséggel kárpótolni.

Aristoteles-ben megvan ismereteinknek „kép” elnevezése is és az, hogy e képek a pecsétnyomó működéséhez hasonló módon keletkeznek a lelkünkön. (Uphues 259.) Schwarzw (id. h.) szerint a képelmélet, legalább annak Suarez-nél jelentkező formája a következő gondolatok közvetítésével keletkezett az Aristoteles-féle csírákból: *damit eine solche Verähnlichung (a fenti azonosulás) ... zustande komme, müsse das Objekt gleichem in das Subjekt hineingezogen werden können. Ein wirkliches Hineinziehen des Objekts in das Subjekt sei unmöglich... Folglich bleibe nichts*

übrig, als dass statt des Objekts ein stellvertretendes Etwas (vicaria species) ins Organ übergehe. Dieses stellvertretende Etwas nannte man species intentionalis. (V. ö. még Hyp. I. 24-5.)

A ki avval kél a kép-elmélet védelmére, hogy „másféle értelemben kis érzés”-nek nevezné a képzelést, mint amilyenben a csekélyfokú reális hatások megérzését hívjuk annak, az legfőlegb úgy érhetne célt, ha ki tudná mutatni, hogy a képzelés állapotát megalkotó physiologiai folyamatok összességében bizonyos és m e l y elemek vannak másokkal helyettesítve, mint amilyenek az érzés állapotában előfordulnak. Nem szólva arról, hogy e kimutatást az agychemia mai fejletlensége még távolról sem engedi, látnivaló az is, hogy egy ilyen törekvés, mely tehát a képzet-állapotot végtére is minőségileg különbözönek jelezné az érzésétől, inkább csak a névhez való ragaszkodásból tartaná meg reá a kis-ézés elnevezést, mert a képzelés ez esetben valóban csak annyiban kis-ézés, amennyiben k i s s é (többé vagy kevésbbé) hasonlít az ézéshez. Egy ilyen névválasztás ellen végtére nem lehet semmi kifogásunk, de hasznát ellátni nem tudjuk, ha még olyan igaz is az, hogy minden lelki állapot, valamint minden dolog a világon hasonlít „egy kissé” a másikhöz.

Hogy a képzelést nemcsak egy ilyen, hogy úgy mondjam, matematikai különbség, vagyis az illető physiologiai folyamatoknak az ézéseihöz képest kisebb mértéke, hanem minőségi különbség, természetének, tényezőinek más volta választja el az ézés állapotától, ezt meglátta a többi között S p e n c e r , aki (Ps. 458. §) egy tiztagú táblázatban állítja szembe egymással a két állapot különbségeit. Hogy egyébként úgy Spencer, mint számos újabb psychologus még mennyire hisz ezekben a kép alakjában bennünk létező ideális valóság-másolatokban, azt mutatja először is az erre vonatkozó kérdésnek magának a felvetése-módja e szavakban: „miben különbözik a tárgyszemlélete annak képzetétől?”, de mutatja még inkább az e kérdésre rendesen adott felelet, t. i. az, hogy a képzet gyengébb, a valóság erősebb hatású (Spencernél is), emerre az ellenőrzésül felpróbált többi ézékeink is rávállanak, arra nem (a kitapogatással reális tárgynak és nem káprázatnak bizonyított színfolt), emez physikai hatásokra képes, amaz nem stb. E válaszok ugyanis tulajdon ugyanazok, mint amelyekkel azt a kérdést döntenék el, hogyan lehet megkülönböztetni egy festett (főleg egy modern modorban lehetőleg láthatatlanra festett) emberi arcot egy valóditól? A lejobb mondandóknak egyik eredményét már itt kiírhatjuk, t. i., hogy az idézett kérdésnek helyes megfogalmazása az: „miért nem tartjuk mind ama dolgokat

valósággal körülöttünk létezőknek, amikre éppen most gondolunk?” avagy még rövidebben: „miért nem élünk folytonos hallucinációban?” S erre a felelet csak az lehet: „miért a környezetünk olyan hatással van ránk, mely ama felkínálkozó hitet kiveri a fejünkéből”. (Taine, lejjebb.)

Amma Spencer-nél szereplő egyik kritérium ellenében, mely szerint érteinkre akarásunknak nincsen, képzeleteinkre ellenben van hatása, Wundt (Ph. Ps. 131.477) egyrészt az ún. kényszerű képzetekre (*Zwangsvorstellung*), másrészt meg a figyelemnek (– akarás) érzethamisító erejére hivatkozik.

Hogy ugyanaz a dolog egyszer mint valóság, másszor mint gondolat jelenik meg az ember előtt, ez P e t z o l d -nak (I. 163) csak „*Unterschied der Setzungsform*”. Kérzik e beszédből, hogy ő és bizonyára mestere, Avenarius is hittek a létező képzetben, az „ideális” létben. Erre vall az a nyilatkozata is (166), hogy „*wahrnehmen* ‘annyi, mint *Sachen vorfinden*, „*vorstellen*” meg annyi, mint *Gedanken vorfinden*. Helyes azonban (u. o.), hogy „áthidalhatatlan mélység” választja el nála az adat alakjában jelentkezőt a pusztá gondolattól.

Hogy valamely, az érzéséhez hasonló agysejt-izgalom valamilyen képet (képzetet) varázsol az illető egyénnek lelki szemei elé, ez az elmélet még azért is kifogás alá esik, mert egy olyan hasonlatnak a nem egy psychologustól ki is fejtett, megragadott csírája rejlik benne, amely a helyes pszichológiai gondolkodásnak erős meghamisítására, a tények torz felfogására vezet. Akinek ugyanis a tűnődéskor lelkünk előtt elvonuló képek megannyi, egymás után felizguló és megint lecsillapodó agysejtet jelentenek, azt a gondolat sodra szinte önkénytelenül arra hasonlatra tereli, hogy agyunk sejtcsövödéke olyan, mint valami Qeisler-csőrendszer, avagy valami tűzijáték számára előkészített golyósról, mely a megfelelő külső hatás, villamos folyam bekövetkezése előtt nem mutat semlyet se, szürke, fakó, de mihelyt a kellő izgalmat belébojtják, a részeknek egymással való összeköttetésénél fogva és ennek megfelelőleg (a képzettársítás) hol ilyen, hol olyan fényes alakot, betűt, képet mutat. És e tűzijátékos pszichológiában, amilyennek nevezném, nemcsak az a veszedelem rejlik, amely minden hasonlat útján való magyarázgatásokban, hogy t. i. a szóvivőjét a hasonlat adta gondolatkörben tartja fogva s elhomályosítja tekintetét a megmagyarázandó jelenségnek sajátos, éppen a hozzá hasonlítóitól különböz ő oldalai iránt, de elsősorban azért kárhozatos, mert az a kísértés rejlik benne, hogy a képzetadta képet összezavarjuk, azonosnak vegyük avval a látvánnyal, valóságos képpel, milyet az izgatott agysejt nyújtana, ha kívülről bele

tudnánk nézni a képzelgőnek agyába. Akinek a képzelő ember agyában egymásután felvillanó „képek” nem egyebek, mint egymásután megizgatott agysejtek, az félő, hogy e „képek”-et ugyanoly reálisaknak is fogja venni, realitásukban ugyanúgy hinni, mint ahogy hisz, még pedig joggal, az agysejtekében. Nem mondom, hogy ez a csábítás ellenállhatatlan, aminthogy a mai pszichológiának igazán nagy alakjai tényleg ellent is tudnak neki állani, de legalább is felesleges, elkerülni való, mit a többi között magának e tűzi játékos hasonlat fel-találójának, Z i e h e n-nek mutat a példája, kinél egész tisztán mutatkoznak a képzetet elrealizáló hajlandóságok.

Ziehen a leghatározottabb képhívők egyike (17; *die Existenz von Erinnerungsbildern ist ...fraglos*), ő mindössze, Wundt után, az agysejtekben való lakását tagadja a képeknek, ami azonban nem gátolja meg abban, hogy (23) *Empfindungs-, Erinnerungs-, oder Vorstellungs- és motorische Zelle*-kről, sőt (25) az agykéregben deponált emlékképekről ne beszéljen. (Az *Erinnerungszelle* egyébként megvan Horwicz [I. 287-8 és 327]-nál is, az érzethagyta „nyom”-okkal együtt.) Ide tartozik Ziehe n-nek (136) az a bizar állítása is, hogy összes elemi képzeteink két példányban vannak meg agyunkban, úgy, hogy mindenik féltekének jut egy-egy. És ezt állítólag a pathologia „bizonyítja”! Hogyan egyeztessük össze avval a képzet-raktáros nézetével azt az igen helyes belátását (144), hogy a látás, hallás sat. inclusive képzelés (*das Vorstellen*) nevezetű működéseknek egyikét sem bírjuk képzelni, hanem mindig csak a bennök képzelt, látott, hallott tartalmat. (*Versuchen Sie sich eine Vorstellung von Ihrer Vorstellung eines Baumes zu machen. Sie werden finden, dass Sie sich nur immer wieder einen Baum selbst vorstellen können: die Vorstellung einer Vorstellung ist uns versagt.*) Kemény szó, de sajnos, nem alap nélkül való az a Hauptmann (179)-féle jellemzése e könyvnek: „*ein Buch..., dessen hoher Ton in umgekehrtem Verhältnis zu der Tiefe der Gesichtspunkte steht, die darin herrschen.*”

Annak a nézetnek, mely az agysejtjeinkből ilyen képzet-tokokat csinál, a physiologus Münk is egyik szószólója, aki Münsterberg-től (W. 125-7) részesült a kellő felvilágosításban. Ziehen ellen egyébként Wundt (Ph. Stud. X. 65) és Külpe (199) is felszólalt.

Egy nagy gyöngéje ennek a képzetet agysejt-izgalmakból származtató elméletnek, hogy hallgat nemcsak arról, hogy milyenféle ingerülség az, melyből képzet lesz, de, ami még nagyobb baj, arról is, hogy lehet-e egyáltalán és mi jogon, micsoda analógia alapján lehet képzeteket ingerülségekből származtatni. Ha tisztán az agysejt kémiai (villanyos) állapotát értik evvel az óvatosan határozatlan értelműnek hagyott szóval, miért nevezik e kémiai állapotot más néven, mint pl. a mésztét akkor, ha sósavat öntenek reá? Avagy van-e olyan kemikus, ki az ilyenkor kiszabaduló szénsavat a mész

ingerültségének tulajdonítsa? Ha meg nem tisztán chemiai, hanem máris psychikai állapotot vesznek fel a képzetek szülőokául, akkor mi – nem avval a közeleső szemrehányással illetjük őket, hogy jogtalanul nevezik a maguk psychológiáját physiologiára épülőnek, hanem azt vetjük oda, hogy egy képzet, amelynek ingerültség az alapja, nem lehet más természetű, mint amilyen az ingerlésnek rendes következménye: a mozdulat. A képzetet (képet) ők valami ideális, finom létezőfélének veszik, nem adva maguknak számot arról, hogyan származhatik l é t e z ő valami indulatszerüből, amilyen az ingerültség. Pofont lesz az ingerültségből, nem kép!

K ü l p e (37) az érzeteket *peripherisch erregte*, a képzeteket meg *central erregte Empfindung-oknak* nevezi. Ez a fogalmazásmód ugyanazon kifogás alá esik, mint a fenti „kis-érzet” elmélet. Mert ami egyszer érzet azaz valódi érzet, az eo ipso megenged valamiféle létezőre való következtetést. Valamint a „csekélyfokú” Hannibál-érzetből egy csekély, vézna létező Hannibal következik, úgy következik a „centralis eredetű” Hannibál-érzetből egy a centrumunkban settenkedő Hannibal. „Érzet ugyan van, de nincs mit megérezni” minden körülmények között ellenmondásnak marad. Azt a sok más nehézséget és valószínűtlenségét is, mely a kép-elmélethez fűződik, Külpe csak elpalástolta avval, hogy következetesen kerülte a képzetek belénkvándorlásának említését. Mert mi egyébbel okolhatná meg, mint efféle belénkvándorlással azt a függési viszonyt, mely ama „centralis érzetek” és a „peripherikus”-ak között fennáll s melyet ő (175) így fejezett ki: *Es gibt keine central erregte Empfindung, die nicht früher eine peripherisch erregte gewesen wäre.* – Másrészt meg Külpe-nek e kérdésben megvan a maga sajátos érdeme, ő t. i. azt a tényálladékat, hogy *vannak* u. n. képzeteink, szorososan el igyekszik különíteni e tényálladéknak mindenféle ismerettani értelmezéseitől. E tekintetben nagyon megszívlelni való az az intése (189-190), hogy ne nevezzük képzeteinket folyton reproductióknak (*Erinnerungsbilder, Phantasiebilder*), mert ebben máris az a hibás feltevés rejlik, hogy peripherikus érzeteink mindenestül és változatlanul a belsőkbe telepszének át. A centralis érzet – mondja - nem eo ipso visszaemlékezés (*Erinnerung*), hanem csak értékesíteni lehet a visszaemlékezésre, még pedig valamely hozzátársuló Ítéletnek segítségével.

Az újabb psychológiában már most azt az érdekes jelenséget tapasztaljuk, hogy nem egyike azoknak az íróknak, akik gondolkozásuk egész szabásában, sőt egyes szoros értelmű közvetlen kijelentéseikben is még a régi, itt szóban lévő képzet-elmélet híveinek mutatkoznak, számos helyütt megtámadják, még pedig alapjában támadják meg ezt az elméletet. Egyiknél is, másiknál is találni bizonyos nekiírásmódásokat, végig nem gondolt eszmecsírákat, melyekből kitűnik, „°gy szerzőjük a régi képzet-elméletet nem tartotta beleillőnek a

mai természettudományos, positivista világfelfogásba, – de kitűnik az is, hogy az illető szerzők a harcot nem küzdötték végig, hogy megállapodtak a felelőn s hogy szabódtak ama végső következmények levonásától, melyekre az ilyen irányban megindult gondolkozás szükségképen elvisz.

J a m e s-nek (I. 650) a képekkel szemben egészben elutasító, de mégis habozó magatartását érdekesen jellemzi ez a helye: *What we began by calling the 'Jrnage', or 'copy' of the fact in the mind, is really not there at all in that simple shape, as a separate 'idea'. Or at least, if it be there as a separate idea, no memory will go with it.* A benne fel-felkinálkozó képhitnek egyik példája az is, hogy (II. 44) az érzet elmúlta után ennek másolatait (*copies*) támasztatja fel az idegrendszerrel.

Z i e h e n is egyik példája a képhívő, de saját képeik ellen küzködő és tegyük hozzá, hiába küzködő psychologusoknak. A 128. lapján még ilyet olvasunk: az agyban *wird ein Erinnerungsbild der gesehenen Rose niedergelegt, oder, physisch gesprochen, eine Spur der stattgehabten Hirnrindenerregung bleibt in der Hirnrinde zurück,* – lejobb (130) azonban már nagy-radikálisan azt hirdeti, hogy a megejtett szemléletből *bleibt... gar nichts Psychisches zurück,* hanem mindössze egy materialis agyváltozás, az agysejtek atomjainak bizonyos új elrendezése, melyet ő *Vorstellungserregung*-nak, majd *latente Disposition*-nak nevez, s mely csak alkalomadtán, újabb benyomás vagy képzettársulás folytán elevenedik meg (*wird lebendig*) képzetté. Ennek a végzetes szónak a kiejtése azután végkép visszasodorja a levetni próbált képhitbe, mert a *materielle Veränderung*-ból pár sorral lejobb már *das schlummernde, nur potentiell vorhandene Erinnerungsbild* lesz, s az egészet betetőzi az ismeretes tűzijáték-hasonlat a felelevenítés folyamatának értelmezésére és szemünkben annak is a világos bizonyágául, mennyire létezőknek, kijelölt és ki nem rajzolt vonalokhoz hasonlóknak gondolta szerzőnk a képzeteket és mennyire távol volt azoknak eseményes (= k é p z e l é s) értelmezésétől. Ha pedig kell erre még erősebb bizonyíték, ott van az a nyilatkozata (138), hogy amikor valamely fogalom támad fel bennünk, akkor az azt megalkotó elemi képzetek *geraten... in leise Miterregung, sie „schwingen mit”, wie man es häufig auch bezeichnet hat* – értsd azok az emberek, akik valami kifejezett húrhoz hasonlóknak, szóval megint csak kész létezőnek veszik a képzetet. Érdekes bepillantásunk nyílik a szerző képzeletvilágának redőibe a 148. lapján, ahol a sorok közül kiderül, milyen vasos gondolatokat rejteget az említett molecularis csoportosulás természetéről. Itt ugyanis, ahol az emlék élelenségének a szemlélet ismétlődésétől függő voltát fejtegeti, ezeket mondja: *Wir müssen uns... die materielle Spur... welche wir... als latentes Erinnerungsbild bezeichneten, in letzter Linie als eine bestimmte räumliche Anordnung in bestimmter Weise zusammengesetzter Moleculen denken. Diese Anordnung ist nun anfangs eine sehr labile und lose: erst wenn dieselbe Empfindung sehr häufig aufgetreten ist, wird die von ihr geschaffene und Unterlassene Anordnung der Moleculen eine sehr feste ...* Ide iktattam ezt a helyet, hogy az olvasó ellenőrizhesse nyelvérzékemet,

mely nekem e sorok közül azt sugallja, hogy az író ama molecularis elrendezéseket voltakép a látott tárgy külső határvonalai másolatának tekinti (feljebb nem érzetéről, hanem tárgyak látásáról beszél) vagyis egyenesen azt képzei, hogy képeink, illetőleg kép-ingereink nem egyebek, mint agymoleculáinknak a szemlélt tárgy kontúrjait követő, ezt lerajzoló sorakozásai. Ez concrete azt teszi, hogy ha én egy golyót nézek, agysejt-moleculáim körbe, ha egy négyszögletes asztalt, négyszögbe és ha csillagot, csillagalakba állanak össze! Szegény Lange F. A. (II. 418) ha látná, mennyire kárba vezett a szellemes nyelvű intése, hogy nem szabad megismerő folyamatunkról olyan leírást adni, hogy még egy emberre legyen szükség az emberben, aki majd mindazt a sok, az elsöben lerajzolódó képet meg is nézze, meg is ismerje!* Ziehen úgy látszik, szintén egyike ama sokaknak, kik azt hiszik, hogy egy alakot az egyénre rá- vagy akár belerajzolni annyi, mint benne ez alakról ismeretet kelteni.

Hogy képhívőnek marad az is, aki nem képeknek, hanem – csak egy más szóval – a tárgyak jeleinek (*Zeichentheorie*, Helmholtz-féle) nevezi a tárgyakat bennünk képviselő agyállapotokat, azt helyesen jegyzi meg U p h u e s (119).

A képhit szívósságát az mutatja, hogy még az olyan psychologusok is ragaszkodnak hozzá (pl. Jerusalem 78-9), kik mint ez az író, belátják (18), hogy a lelki folyamatok terén nincsen Sem, hanem csak *ein Geschehen*, hogy tehát (209-10) a lét (*Existenz*) fogalmát csakis külső jelenségeken és nem belső tapasztalatok útján szerezhettük, sőt akik egyenesen odaig jutottak, hogy „*Wir fassen die Welt auf, wie wir auf sie reagieren*”. Úgy látszik, nem épen könnyű dolog a „kép” és az ilyen meggyőződések összeférhetlenségét felismerni.

Az actionista M ü n s t e r b e r g (384) hitére jellemző a következő hasonlata: *Die Bewegung ist eine vergängliche Lageveränderung von Objekten, welche selbst beharren; die Vorstellung dagegen ist selber ein vergängliches Objekt.* (Sic!)

Sajátságos, hogy M a u t h n e r (I. 415), akinek egyéb gondolkozása nem is egyszerűen voluntaristikus, de egyenesen materialista irányú, a „képek” mozdulatos természetének belátásától sokkal távolabb maradt, mint pl. Fouillée. Csak annyiban közeledik a mi elméletünkhöz, hogy a „kép” szót, mivel az illető lelki jelenség passiv mivoltát fejezi ki, tűrhető, egyébként pedig rossz m e t a p h o r á n a k jelenti ki. Másrészt azonban hűségesen elfogadja a képeket, épít rajok és dolgozik velök. Meg is különböztet kétfélét: a szemlélés k ö z v e t l e n és az emlékezés k ö z v e t e t t képeit.

Egy hozzánk közelálló, érdekes fél-voluntarista még H o r w i c z 01. [I.] 99-100: *...daran ist nun einmal nicht zu denken, dass etwa das Bild dieses grünen Blattes, wie es auf der Netzhaut meines Auges sich abzeichnet hat, einfach nach dem Gehirn telegraphiert und dort von der*

* Ez a Descartes-Spinoza-féle ismeretelméletet támadó szellemes hasonlat egyébként Descartes-nál is megvan, aki tiltakozik az ellen, hogy lelkünknek a *species impressae*-khez (tárgynyomokhoz) való odafordulását, – azt a lépést, amely a megismerést épen befejezi – valaki e tárgynyomok megismerésének híja; *das hiesse der Seele gleichsam andere, im Gehirn verborgene Augen zuschreiben.* (Schwarz, Hyp. I. 155.)

erkennenden Seele abgelesen werde. Eine solche Annahme ist physiologisch nicht besser als die, dass der liebe Gott uns in jedem Falle durch ein kleines Offenbarungswunder die Erkenntnis schenke.

Az alábbi soroknak az lesz a céljuk, hogy az itt jelzett gondólatszálakat tovább szőjék, a képzet természetét más úton vizsgálják s e vizsgálat eredményeit a pszichologia egyéb ágaiban is alkalmazásba vegyék. Meg kell itt jegyezni, hogy maguk e gondolatok, ez a mondjuk röviden: voluntarista nézés mód végső elemeiben angol eredetű s körülbelül Spencer-ig (Ps. pl. 140. §.) megy vissza. Átültetése a magyar tudományosságba annyiival is kívánatosabbnak látszik, mivel jó ellensúlyául szolgálhat ama német felfogásmódnak, melyet a mi, jobbára a nemet philosophia emlőin felnövekedett gondolkozóink hoztak forgalomba.

Schwarz (Hyp. I, 27.) említi, hogy már Aquinói sz. Tamás is ellene fordult az akkoriban *species intermediariae* jelszó alatt szereplő képzeletnek, de hogy mégis mennyire rabja maradt, mutatja az, amit a képzeletről írt, t. i. hogy itt, mivel tárgy nincs előttünk, az elmének kell egyet teremtenie: a phantasmát vagy idolum-ot (33). Lelkünk Sz. Tamás szerint az érzéki tárgymegismerés után bizonyos habituális megismerés (*zurückgelassener Habitus der Seele* 32) állapotába jut. Höbbe s-nek is egyszerűen csak továbbtartó érzés az emlékezés (i. m. II. 57-8.).

*

*

*

Kiindulva abból a Wundt-féle (több helyütt, pl. Ph. Ps. III. 329) nyilatkozatból, hogy a képzet nem valami létező, hanem csak folyamat, esemény, cselekvés, csak maga az elvont főnévvel kifejezett képzelő-tevékenység: kérdjük, mit cselekszik az, aki valamely régebben látott vidékre, városra, pl. Velencére vagy bármi más tárgyra gondol vissza, azt elképzeli? Mindenki tudja, hogy ilyenkor kedvünk támad e tárgyról beszélni, azt leírni. Maga ez a kedvünk, hajlandóságunk meg nem pusztá légiés, ködös, ideális „lelki” jelenség, hanem az a könnyen észrevehető tény, hogy az illető leírásra, beszédre szükséges innervationalis folyamat, a nyelv, száj és torok sat. izmainak összehúzódása megkezdődik, de valamely külső hatás folytán, amilyen pl. az, hogy nincs kinek elmondanunk a gondolt dolgokat, visszaszívódik, az illető izmok u. n. antagonistáinak innervatiója (megrövidítése) folytán elmarad. Hogy az eszembe jutó dolog, valamely tudatomban egyszerre felmerült képzet mennyire ingerel a beszédre, azt a gyermekeken és az utcán magukban félhangosan monologizáló egyszerűbb műveltségű embereknek példája mutatja, amikből kitűnik, hogy nem a beszédnek

gondolkozásunkkor való beállása, hanem inkább a néma gondolkozás, mint secundair, későbbi kulturjelenség kivan okai, kifejlődésének feltételei dolgában magyarázatot.

V. ö. James (I. 100).

Ziehen (134) szerint is folytonos beszédmozdulatok (*leichte lautlose Contractionen unserer Sprachmuskulatur*) kísérik a néma gondolkozást. Az a belátás, hogy a megismerés mily közeli vonatkozásban van a beszéddel, mennyire egy vele, már megvan S u a r e z - nél is abban a nyilatkozatában, melyet S c h w a r z (Hyp. I. 26) így idéz: *Die aktuelle Erkenntnis und das geistige Wort hervorbringen, ist eines und dasselbe.*

Fouillée (II. 388) így beszél: *Nous ne pensons point, en effet, sans prononcer mentalement des paroles, et nous ne les prononçons pas mentalement, sans les prononcer aussi physiquement avec le larynx; penser c'est parler tout bas.* A legutóbbi mondás egyébként *Plato-nál* jelentkezik legelőször. L. Eisler (denken c. cikk.)

Mauthner: (I. 186.) *Lägen die Sprachorgane nicht versteckt, wir würden sie bei angestregtem Denken charakteristisch zucken sehen...* Ez az író (I. 463) kitapogatta a saját gégején azokat a g és r hangokhoz szükséges megmozdulásokat, miket ő az ily hangokat tartalmazó szóknak élénk elgondolásakor véghezvitt. Hozzáteszi (464): *Wenn nun das Denken der Laute so schwach wird, dass es mit dem tastenden Finger nicht mehr wahrzunehmen ist, dann fühlt die Selbstbeobachtung immer noch die Innervation der Sprachorgane. Es scheint nicht zu kühn, aus diesen Abstufungen zu schliessen..., dass auch die ganz leisen Lautv or Stellungen von ebenso leisen, unbewussten Bewegungserscheinungen begleitet werden.*

A különben lélekhívő Hör wie z (I. 21-2)-nál is találunk ilyet: *...auch die rein theoretischen Seelenvorgänge des Vorstellens, Begreif ens, Denkens sind keineswegs bloss für das Seelen-Innere bestimmt, sondern sie alle haben den Zweck in Worten und Taten geäußert zu werden; auch die rein wissenschaftliche Forschung ist ihrem letzten Ziele nach immer praktisch ... Jedenfalls geschieht die Bildung des Gedankens nur mit Rücksicht auf eine wenn auch nur mögliche Verwirklichung durch Wort oder Tat.*

A beszéd, mint indulatszóból, végső elemzésben a felkiáltásból keletkezett jelenség, szoros függvénye, eredetileg elmaradhatatlan velejárója magának az indulatnak (a normális egészségű, izmainak szabad használatára képes embernél), indulatot pedig nemcsak maga a látott tárgy, hanem ennek gondolata, képzelete is tud kelteni. (Hogy pedig az i n d u l a t époly kevésbé tiszta psychikum, mint a fentemlített h a j l a n d ó s á g , arról majd másutt szólunk.)

Mauthner (I. 16-7.) a beszéd indulatszavas természetének végig-gondolásában igen helyesen odáig ment, hogy nem (a köztudalommal) a szóhangokat, a létrehozott elnevezéseket, hanem a mindezekre szükséges torok-, nyelv- sat. m o z d u l a t o k a t hirdette minden beszéd legfontosabb, természetét leginkább megvilágosító részének. „Ha csak egy ember

tudna a világon beszélni (illetőleg kísérné indulathangokkal a jelenségeket), a többiek sokkal inkább hajlandók volnának e ténykedést pusztá erőlködésnek, megmozdulásnak nézni, mint most, hogy mindnyájan beszélünk.”

Felvethetné valaki azt a kérdést, hogy vajjon a felmerült új létezőknek constatalása, az evvel járó meglepetés nem csupán azért izgatja-e beszélő szerveinket, mert rendkívül mélyen belénk ette magát a társalgáskedv, vagyis az a szokásunk, hogy látás-körünknek minden tágulását barátainkkal közöljük. Én azt hiszem, hogy a társalgásösztönön kívül is van még valami, közvetlenül hangadó szerveinkhez szóló hatása az új adatoknak s ez kitűnik abból, hogy a meglepetés és hasonló érzések mindenkor a légzés módját befolyásolják, következőleg az ezekkel összefüggő beszélő szerveket is mindenesetre izgatják. A közléshajlamnak talán nem is annyira az újságokozta megszólamlásban, mint inkább e megszólamlásnak emberi nyelvű formájában, a nyelvszokásokhoz való alkalmazkodásunkban van része.

Még egy tekintetben mutatkozik a képzetek mozgató hatása. A kissé gondosabb önmegfigyelés azt bizonyítja, hogy valahányszor valami új, ha nem is épen keresett gondolat jut eszünkbe, azaz képzet bukkanik fel tudatunkban, ezt vagy valami közvetlenül észrevehető taglejtéssel kíséjük, vagy pedig, s ezt különösen ki akarom hangsúlyozni, e l m a r a d (esetleg más, módosult formában, rendesen ügyetlenebbül hajtódik végre) v a l a m i olyan r e f l e x m o z g á s u n k, mint amilyen physiologiai okokból épen akkor esedékessé vált, bekövetkezett volna. Épen nem csupán a „valahára eszembe jut”-ásnak homlokbökö taglejtéseit tartjuk itt szem előtt, (mely tényben bizonyára több rejlik, mint pusztán az illető képzetnek izommozgató befolyása), hanem legkivált azokat a közéletből ismeretes eseteket, mikor valamely megkezdett mozdulatunkat egy eszünkbe jutó képzet megzavarja. Miről ismerjük meg, hogy a szomszédszobában valaki, akit nem látunk, elaludt? Arról, hogy légzése egyszerre szabályossá, egyenletessé válik. És mért nem egyenletes, hol hosszabb, hol rövidebb szünetű az éber embernek légzése? Azért mert a lelkében folyton működő képzetek csakúgy, mint a külső világ váltakozó jelenségei, közvetlen hatással vannak a légzésére. Gondolatainknak ez a légző szerveinkre való befolyása nyilván összefügg azoknak beszélő eszközeinkre való hatásával, mondjuk beszéltető, megszólaltató erejével; egyszerűsmind pedig a gondolatainkhoz társuló erőlködésnek is eredménye. Ismeretes az is, hogy valamint a légzésünk, úgy a szívverésünk is

más, ha alszunk, mint ha ébren vagyunk s ismét más az erőltetett gondolkodás, szellemi munka, meg a pihenés, csendes tűnődés perceiben. Nem tanulságos-e némely embernek az a kellemetlen szokása is, hogy az utcán társalgás közben minduntalan meg-megáll? Tanulságos t. i. abból a szempontból, hogy a beszédnek milyen phasisaira esik egy-egy megállás, a megkezdett járás-reflexusnak ez a visszafojtása? Észre lehet venni, hogy mindig a fontosabb, nehezebb, a beszélőtől legalább ilyennek érzett gondolatoknak felmerülésére. Szintén reflexusoknak vehetni a felnőtt embernek mindama nyúlókáló mozdulatait, miket pl. az íróasztala mellett gondolkozva, tűnődve visz véghez és melyekkel egyes fel-feltámadó testi érzéseit módosítgatja. Ilyen a bajuszpödörgetés, arca egyes helyeinek megnyomogatása, vakarása, fej mozdulatok, az hogy a lábait hol keresztbe rakja, hol kinyújtja, felkel, járkál sat. Függetlenek-e mindezek a gondolkodó munka haladásának módjától? Tovább pödri-e bajszát, aki épen pödri, mikor valami új dolog jut eszébe? Aki erősen összeharapott állkapoccsal gondolkodik, megmarad-e ebben az innervatiós állapotban, mikor egyszerre felderül előtte az eredmény, kiderül a szellemi látáshatára? Azt hiszem, egyhangú a felelet, hogy nem, ami azután feljogosít bennünket arra az állításra, hogy nem lehet kétfői'icœelreây" akár érzetről érzetre haladni anélkül, hogy mindig egyszersmind mozdulatról mozdulatra is ne haladnánk.

V. ö. Münsterberg (532): *Keine Sinnesempfindung taucht im Bewusstsein auf, ohne das System unserer Bewegungen und Spannungen irgendwie zu variieren, und sei es auch nur eine Blickbewegung oder eine Wortinnervation, eine Einstellung der Stimmbänder oder die Beugung eines Fingers, und gleiches gilt für jede assoziierte Vorstellung und jeden Gedanken.*

Horwicz (I. 194) is észrevette, hogy testünk ép úgy folyton mozgásban van, mint folyton az érzés állapotában. Hozzátennem, hogy ezt legkényelmesebben és érdekesebben valamely ébren pihenő emlős állaton pl. macskán lehet megfigyelni.

Hogy mozdulatainkat mennyire a nyert érzet szabja meg, mutatja az ismeretes körülmény (említi pl. James I. 67. is), hogy valamely érzetnek természetes reflexusa elmarad, mihelyt ennek beállta előtt egy másik érzetet bocsátunk az egyénre, szóval őt e másodiknak megfelelő magatartásra kényszerítjük. (Ez a tünemény egyszersmind azt is bizonyítja, hogy az érzetconstatáló belső mozdulat [1. lejjebb e cikkben] gyorsabban beáll, mint a Szemmel látható külső).

Példáink közül, melyek bizonyára csak igen csekély töredékrészei az itt felsorolhatóknak, szándékosan hagyjuk el a fél-reflexusoknak, a még *nem* a teljes gépiességig begyakorolt mozdulatoknak eseteit, azt az ismeretes tényt nevezetesen, hogy ezeknek jó sikere a legszorosabban annak a gon-

dolatkörnek a megragadásához van kötve, a mely a megtanulásuk közben uralkodott bennünk. Ilyen az, hogy az odahaza kitűnően elmondott verset a gyermek az iskolában, a tanító és tanulótársainak jelenléte, tekintete, a „felelés” jelentőséges voltának, szóval a háziaktól különböző gondolatoknak hatása alatt nem tudja elmondani, elakad, „elfelejtette”; továbbá, hogy a kezdő zongorásnak nem szabad arra gondolnia „hátha elakadok”, mert mindjárt el is akad; hogy a gyermek, amelyik már tud járni és másrészt megtanult egy tálat, csészét fogni, járás közben ezeket a földre ejti sat. Az ilyenféle eseteket itt azért mellőztük, mert a kívánt irányban, azaz képzeletünk közvetlen izommozgató hatásának bizonyítékául csak majd akkor használhatók fel, ha sikerült már azt a közkeletű értelmezést, hogy itt csak a figyelem megbomlásának és rögzítésének eseteivel állunk szemben, a mi mozgáselméletünk értelmében kimagyarázni, – ami csak egy következő fejezetben fog megtörténni.

Térjünk vissza emberünkhöz, a ki még most is ott tűnődik az utolsó útjában látott s azóta összedőlt velencei campanile és loggia szépségein. Ha nem beszél is hangosan avagy félhangon magában, de csak hadd mélyedjen belé egy kissé gondolataiba, mindjárt szemlátomást is olyan kifejezés ül ki az arcára, vagyis arcizmai oly módon húzódnak össze, mintha látná azt a tornyot, gyönyörködnek magasságában, zöld sisakjában, s ha tán látható taglejtésekkel nem kíséri is gondolatait, de annyi bizonyos, hogy abban a mozgás-állapotban, melyben e campanile-gondolat felbukkanása előtt volt, most nem tud megmaradni.

Ziehen (19) Lange-ból idézi azt a példát, hogy aki egy toronyra gondol, ennek képzelt körvonalait követi a szemével.

Odáig aránylag könnyen eljut az ember, hogy a képzeteihez felkínálkozó szokat ki ne ejtse, de vajjon el tudja-e fojtani azokat a nyelvmozdulatokat és egyéb innervatiókat is, melyek épen magának e hangos szókimondásnak megakadályozására szükségesek?

Fouillée (II. 244) szerint is minden elfojtás valami elenmozdulat.

Nagyon helytelen dolog, ha valaki a képzet mozgató erejét, a mozdulatnak elmaradhatlanságát azért tagadja, „mert hisz el lehet fojtani”. Hát maga ez az elfojtó mozdulat közvetve nem-e az illető, szóban forgó képzetnek, legalább annak is egyik hatása? mert hisz nyilvánvaló, hogy ez elfojtó mozdulatnak bekövetkezésére az elfojtandónak a beállása is volt szükséges, különben nem főtt volna mit elfojtania! Egy percig sem tagadjuk ugyan, hogy az elfojtás mütéte egy másik felvetődő képzetnek hatása alatt történik (a milyen pl. ez: kinevetnének, ha most hangosan elkezdenék ma-

gammal beszélni), de hogy ez felvetődjék, arra alkalom kellett s ilyen épen az első (campanile)-képzet okozta mozgásinger. Csak az fogja kétségbe vonni az első képzet hatásának az egész elfojtás-műtétben való közreműködését, a ki ahhoz az avult felfogáshoz szít, hogy az esőt pl. csak a felhő, a tűzvészt csak az elhajított gyújtó, szóval hogy a természeti tűneményeket mindig csak egyetlen ok és nem az egész soktagú adatsorozat számos tényezőjének találkozása (egy „constellatio”) okozta. Nemcsak úgy értelmes a beszéd, hogy „megütötte társát, mert ez megsértette”, de azt is lélektanilag helyesnek kell elfogadni, bár szokatlan beszéd: „azért nyújtott neki kezet, mert ez megsértette”, lévén a sértés-keltette támadásosztön az az ok, a mely a viszonttámadás helytelen-ségének gondolatát s végtére magát a visszafojtás tényét idézte elő. Mondhatjuk tehát: minden képzet közvetlenül bizonyos mozdulatnak s közvetve e mozdulat elfojtásának, tehát ismét egy mozdulatnak az oka; mert mozdulatot csak mozdulattal lehet elnyomni.

James gondolatmenetébe, ki a reflex-gátló akarati működést velünk együtt szintén csak egy társuló gondolat keltette reflexműködésnek (I. 33, 79, 109, 129) s nem miként Wundt-ék valami külön, kívülről, mondhatnám inkább felülről került magasabb rendű működés (az „apperceptió”) eredményének tartja, – James-nek gondolatmenetébe mondom nem jól illik az a kijelentése (I. 68), hogy reflexusaink a gátlás beállta nélkül in infinitum tovább folynának. Azt feleljük: tovább is folynak, mert hisz a gátlás maga is reflexus s mindaz, ami a gátlás megtörténte után bekövetkezik, szintén az. Hozzá kell azonban tennünk, hogy magát ezt a gátlást eredetileg mindenkor valamely kívülről kapott érzet váltotta ki, úgyhogy a tényálladék voltaképp az, hogy a reflexusokat egy belépő érzet állítja meg a maga figyelemre azaz innervatióra, tehát másik reflexusra készítő erejével.

Hogy pedig maga ez az elnyomás, mellyel csöndes gondolkozáskor beszédmozdulatainkat meggátoljuk, mennyire tökéletlen, azt nézetem szerint még a következő jelenséggel is ki lehet mutatni, melyet bizonyára nem egy ember figyelt meg önmagán. Ismeretes dolog, hogy az ember nem tud elgondolni semmit, legalább nehezebb gondolatsorokat nem anélkül, hogy a hozzájuk szükséges, ki n e m ejtett szóknak a hangját is oda ne képzelné. Én ezen, engem gondolkozásomban folyton kísérő hangképeknek a színezetét vizsgálva, arra a meggyőződésre jutottam, hogy e hangszínezet egyezik a saját magam hangjáéval, vagyis én e szokatlan olyan hangúaknak képzelem, milyeneknek saját magamtól kiejtve

s nem talán úgy hozzám beszélő más embernek a szájából hangzanának.

Ezt a megfigyelést már megejtette magán Benno Erdmann is. (Ö p-hues 139).

Mínt hogy tehát én itt a képzelt szóknak természetéhez képest igen különböző hangokat, ilyen meg olyan magán- és mássalhangzókat képzelek, még pedig a megfelelő sorrendben, tehát azt hiszem, a képzelt hangsornak e tagozottsága nem jöhet létre a nélkül, hogy valamilyes gyöngye nyelv- avagy torokmozdulat a mindannyiszor elképzelendő, sorra kerülő hangnak mintegy a *signalet*-jét meg ne adná. Pl.: ha ezt a hangsort képzelem: „sokkal”, akkor nézetem szerint a „k-a-l” hangsorkép azért nem zavarodik össze a „s-o-k” hangképpel, vagyis azért merül fel tudatomban a „s-o-k”-hangkép után, mert valami subjectiv érzés megadja a beállására a jelt, megmondja, hogy mikor kell elképzelni ezt a „kal”-t. Mi más lehet már most az, ami a hangképek felmerülésének ezt ..a sorrendjét szabályozza, mint bizonyos gyenge nyelv-innervatio, valamelyes halvány kísérlet az illető szók kiejtésére, mely ugyan teljesen elégtelen akármicsoda valódi hangoknak létrehozatalára, de arra igenis elegendő, hogy valami elért eredmény bekövetkezésének képzetét („a sok- már befejeződött, jöhet a -kal”), vagyis bizonyos hangsornak a képét kelessze. Ha elfogadjuk, hogy minden képzetet, a meglévőhöz való hozzágondolásokat valami érzéki hatás kelti fel az emberben a képzettársítás törvényei szerint, akkor el kell ismerni, hogy ennek a hangképzetnek is megvan a maga érzéki megindítója, a rugója, s ilyenül szolgálának ama csekély nyelv-innervatiók, miket máskülönben észrevenni nem s csak ily módon kikövetkeztetni lehet. E nyelv-innervatiók itt szemlátomást olyan szolgálatot végeznének, mint ama légzés-, szívverés sat.-féle kis mozdulatok, melyekre az u. n. időérzéknek lehetőségét szokták alapítani.

Störring (316) ez innervatio-érzetek túlságos erősségének tulajdonítja azt az agybaj-symptomát, mikor az illető beteg „hangos”-nak érzi minden gondolatát (*Gedankenlautwerden*).

Hogy ez a szóhangképzelés s nevezetesen az, hogy valamely elnevezésnek kiejtése elejébe odaképzéljük a kérdéses szónak hangzását, csak a megszokásból ered, mivel beszélő szerveinket nem csupán hallószervünk felől, hanem közvetlenül a látás útján is lehet innervatióba hozni, ebben James-nek (I. 54-5) kétségtelen igaza van, annyival is inkább, mert az ősemler, aki beszélni kezdett, még bizonyára semmiféle kész hangot sem

gondolt ama csodálkozó felkiáltása elejébe, melyet benne nagy látványok keltettek.

Azt, hogy valamely szóra való pusztá rá gondolásunk már megfelelő nyelvmozdulatot okoz, Bain (S. I. 257) is észrevette: *Quand nous nous rappelons le souvenir d'un mot ou d'une phrase, si nous ne les prononçons pas, nous sentons les organes s'agiter jusqu'au moment où ils seraient arrivés au bout. Les parties qui articulent, le larynx, la langue, les lèvres, sont sensiblement excitées; une articulation supprimée est la matière du souvenir, la manifestation intellectuelle, l'idée de la phrase.*

Stricke r-nek lehet ugyan tiszta egyéni sajátága (James II. 62-4), hogy szóhangokra nem hangképek, hanem csak a kiejtésükhöz szükséges mozdulatoknak gyenge véghezvitele útján bír emlékezni, de nagy kérdés, hogy aki állítólag közvetlenül hangképek segítségével emlékszik rajok, nem kíséri-e, kénytelen kísérni e rá gondolást olyan kis mozdulatokkal, milyeneket az az élesebb megfigyelő (Stricker) magán észrevett.

Störring (126)-ből megláthatja az olvasó, hogy a képzeleteinkhez gondolt nyelvhangoknak ténye az újabban a p h a s i a-val foglalkozó orvosoknak figyelmét is felkeltette. Annak a köztudomású ténynek, hogy a tárgy látványa vagy gondolata eszünkbe hozza nevének hangsorát és ez ismét az illető hangok kiejtésére szükséges innervatiókat, ennek a ténynek így hangzik a leírása a tudományos körökben ma közkedveltségű „centrum”-os nyelvezeten (130): *das Klangbildzentrum... erfährt eine Anregung vom Gegenstandsvorstellungszentrum und reizt selbst wieder das Sprechbewegungsbildzentrum.*

Hogy a látott tárgyakhoz mégis sokkal ritkábban gondoljuk hozzá a nevüket, mint hallott szókhoz a megfelelő tárgyakat, ennek Störring-gel (137-8) körülbelül egyetértve abban keresném az okát, hogy a látott tárgyak magukban véve is elég érdekesek, a szóhangokat ellenben a nyelvben jártas ember mainapság minden akustikai (zenei) sajátágaiknak mellőzésével, hogy úgy mondjam, csak hasznukra való tekintettel szokta felfogni, olyanformán, mint akár a pénzt, melynek a gyermek még a szép gömbölyűségében, kivert figuráiban gyönyörködik, a felnőtt meg csak azt nézi, elég-e vagy nem. Annak okául, hogy tényleg k ö n n y e b b dolog, névhez tárgyat gondolni (röviden: a szót megérteni; persze mindig az anyanyelvünkről van szó), mint tárgyhoz a nevét, én Störring-gel szemben, ki itt pusztá gyakorlást említ, azt vetném fel, hogy ugyanaz az egy tárgy sok mindenféle nevet hoz az eszünkbe aszerint, amint más-más részeire, vonatkozásaira gondolunk, úgy hogy a legalkalmasabbat a sok közül ki kell válogatnunk; a névmegértésnél ellenben efféle válogató működés nincs, mert a kérdéses szót megértettnek vesszük (igaz, hogy jogtalanul), mihelyt csak egyike, tehát bármelyike jut is eszünkbe az illető nevű tárgyaknak, vagyis ama fogalom alá tartozó egyedeknek.

Az a köztudomású tény, hogy a gyermek előbb jegyzi meg a tárgyaknak hallott nevét vagyis érti meg a beszédet, mintsem ki tudja ejteni a neveket, azaz beszél, ez a tény sehogy sem jelenti azt, hogy a tárgyaknak, valamint nevöknek a felfogása és megjegyzése ne volna motorikus vagyis innervációs folyamat. Csak épen más innervatio, más izmoknak működése, mikor egy tárgyat, meg egy hozzávaló hangsort emelünk ki a ránk

zúduló érzetek sokaságából, mint mikor e tárgynak a nevét ejtjük ki. (A tárgyképzet és neve közötti kapcsolatnak lazaságára Störriing-et [180] tüzetes aphasia-vizsgálatok tanították meg.)

Ha mármost mindent összefoglalva, áttekintjük a campanile-n tűnődő emberünknek egész állapotát és ezt összehasonlítjuk avval, amelyben volt, mikor tényleg ott állott ama torony előtt, meglepő hasonlatosságot veszünk észre kettő között. Hisz ez az indulat, tetszés-érzet, mely most van benne, nem egyéb, mint ugyanaz a, vagyis ugyanő l y a n indulat, mint amilyet maga az a látvány keltett fel benne. Most is amaz épületnek ugyanama részeit tartja kiválóan érdekeseknek, mikre maga e torony akkoriban vonta fel a figyelmét. A képzelt szavak, melyekkel gondolatait kíséri, mi egyebek, mint viszhangjai ugyanazoknak a szavaknak, miket akkoriban csalt ki avagy legalább ki akart belőle csalni az a látvány! Ha mint élénkebb ember talán taglejtésekkel kíséri a maga gondolatait, nem ugyanazokat a taglejtéseket végzi-e most, miket akkoriban vitt véghez, vagy legalább is lett volna kedve véghezvinni? Vizsgáljuk csak valami rejtkehelyről, úgy hogy ne zavarjuk az ilyen főleg élénkebb természetű gondolkozót. Nem azt fogjuk-e rá mondani: *úgy tesz, mintha most is ott volna az illető tárgy előtt?* S ő maga is mit vall be magáról? Nemde azt: *úgy látom azt a tornyot, mintha még most is itt volna előttem!*

Münsterberg (540): *Die reproduzirte sensorische Erregung muss... dieselben Adaptationen und Reaktionen anregen, welche vom Original ausgingen.*

Lehmann (313) tizenkét hetes gyermekén már akkor is tapasztalt szopápszerű mozdulatokat, mikor csak m e g m u t a t t a neki a tejes palackot.

Egészen a mi malmunkra hajtja a vizet J a m e s-nek (II. 61) a következő R i b o t-idézete: *...if movement is ever an essential factor in our really seeing an object, it must be an equally essential factor when we see the same object in imagination.*

Ide tartozik az az érdekes, F e c h n e r-ével egyező észlelete is J a m e s (II 137)-nek, hogy valami mozgásérzETFÉLE keletkezik bennünk, ha gondolkozásunk valamely tárgynak felső széléről egyszerre az alsó szélére tér át. Nagyon érdekes e kiváló amerikai gondolkozónak a következő, önmagáról adott leírása (II 65): *On the whole, vague images or sensations of movement inside of my head towards the various parts of space in which the terms I am thinking of either lie or are momentarily symbolized to lie together with movements of the breath through my pharynx and nostrils, form a by no means inconsiderable part of my thought-stuff.*

(A figyelmesebb olvasó észre fogja venni, hol a hasonlóság és a különbség ezen állításunk és ama közkeletű másik között, mely

szerint emlékeink nem egyebek, mint továbbfolyása annak az érzésfolyamatnak, mely a tárgy színe előtt megindult bennünk.)

Nem szabad azonban elhallgatnunk, ami ellentetésül úgyszólván mindjárt felkínálkozik az olvasóban, hogy a múlton tünődőnek és a megfelelő jelent élvezőnek az állapota és nevezetesen épen izom-innervációi között nagy különbségek is vannak. A mi emberünk akkor, mikor a campanile-t látta, nyilván ott állott, járkált körülötte; most, amikor róla gondolkodik, talán kényelmesen itt ül a zsöllyeszékében. Valószínűleg az sem igaz, hogy most betúról-betúrére ugyanazon szóknak kiejtésére érez ösztönt, mint amiket akkoriban kiejtett, avagy ki akart ejteni. Akkor tán a napernyőjét tartotta kifeszítve, most nem is gondol napernyőre, nemhogy a megfelelő izom-innervációt véghez vinné. Nem is azt állítjuk mi, hogy betűszerinti megegyezés van emberünknek mostani állapota, nevezetesen innervációjának összesége és az akkori innervációk között, de arra vetjük a hangsúlyt, hogy mostani tünődő állapotát egyáltalán kísérik bizonyos innervációk (izomrövidülések) és hogy ezek azok és olyanok, milyeneket ott a benyomás előtt ha nem is véghez vitt, de szerzett, vagyis amik be nem állanak rajta, hacsak maga az érzéki benyomás, az illető tárgy avagy érzet őt rajok meg nem tanította volna. Ez és csak ennyi értelme van annak a mondásnak, hogy most úgy tesz, mintha az eleven benyomás előtt állana.

Minden taglejtést, izommozdulatot, innervációt úgy kell tekinteni, mint valami adott érzetre, a környezetre való visszahatást (reactiót). Ha ily szemüvegen keresztül nézzük a magába elmélyedt tünődő embert, magatartása valósággal az örültéhez hasonlónak fog feltűnni. Itt vannak asztalok, székek, szőnyegek, festmények körülötte a szobájában és ő mégis nem ezekre reagál, nem ezekről beszél, nem velők foglalkozik, hanem úgy viselkedik, hogy a viseletét igazán csak akkor lehetne célszerűnek, természetesnek találni, ha most is ott állana a campanile előtt. Bizonyos ferdeségnek, egyenesen örültségnek látszik, más valaminek (a környezetnek) hatását elszenvedni és másra, egy nemlétezőre, múltra reagálni. Mégis eszéágába sem jut senkinek, valakit azért, mert másról gondolkodik, mint amit maga előtt lát, örültnek, hallucinánsnak nyilatkoztatni; hisz ez esetben mindnyájan örültek volnánk és egész bizonyosan – az így nyilatkozó maga. Viszont egy pillanatig sem haboznánk bomlott elméjű embernek tekinteni, ha most a szobájában pl. ugyanafféle mászó mozdulatokat vinne véghez, mint amilyen-

neket akkoriban a velencei harangtornyon végzett avagy ha valamelyik bútorát tenné meg velencei campanile-nek sat. Mindebből az látszik, hogy az épeszű embert az jellemzi, hogy bizonyos összhangba tudja hozni, egymással kiegyeztetni mostani állapotát azaz ilyen és ilyen környezetben lételet avval a hajlandósággal, hogy szellemileg mással foglalkozzék. Szabatosabban szólva: az épeszű ember a gondolt tárgytól beléültetett mozdulatok: közül csak azokat fogja véghezvinni, amelyek az ő számára a jelen környezet részéről bajt (a legtágabb értelmében véve e szót) nem hozhatnak. Nem ítéljük el még azt, aki tűnődése közben a jelen tárgyak tiszta látására alkalmatlan szem-convergentiával néz maga elejébe, mintegy a távolba veti a pillantását, arra a gondolt tárgyra, mely ezt a nézés-módot telepítette belé, – nem ítéljük el, mert ilyesmivel még senkiben kárt nem tesz. Nem ítéljük el még akkor sem, ha magányos gondolatait bizonyos gyenge taglejtésekkel kíséri, mert elvégre ez is ártatlan dolog. Már a hangos magánbeszéd kifogás alá eshetik, mert ilyenkor valami szomszéd megszólítottnak hiheti magát s ez félreértésekre adhat alkalmat. Még inkább elítéljük, aki indulatában akkorát üt valami törékeny tárgyra, hogy eltörik, holott pedig az ekkora fokú innervatio egészen természetes velejárója lehet magának annak az indulatnak. A higgadt, okos ember mindig az, aki környezete is kellő tekintettel van, aki a gondokozása tárgyától benne természetsszerűleg támadó viselkedését az adott környezetre való tekintettel szabályozni, vagyis ösztönszerű mozdulatainak egy részét elfojtani tudja.

Mindebből az látszik, hogy minden (épelméjű) r á g o n d o l á s t , egy nem közvetlenül megadott tárgynak avagy érzetnek elképzelését, szóval a k é p z e t e t úgy kell tekinteni, mint az embernek egy bizonyos compromissumát, melyet az illető képzet- és az adott környezet-keltette természetes mozdulatok között köt. Nagyon helytelen, bár a pszichológiai könyvekben szokásos dolog, a képzelés állapotának mindig csak ezt az egyik oldalát, egy távollevő v a l a m i r e való vonatkozását, mondhatnók a képzelést m a g á t tekinteni s a tényleges környezetet, az adott érzeteket egy zavaró mellékkörülménynek színvonalára lesülyeszteni. Igaz, a környezet sokszor zavarja a tűnődőt a maga gondolatainak szövögetésében, de csak azért bírja megzavarni, mert ez a környezet egy, a képzelő erővel legalább is egyenlő rangú tényező, melyet nem szabad az általa okozott kárnak, akadálnak egyoldalú szempontjából nézni. A képzelő ember valóban két, teljesen egyenlő rangú erőnek áll a befolyása

alatt; az egyik és épen az első a környezet, az, amire nem akar gondolni s a másik az a távoli adat, melyre gondol. Lelke folyton e kettő között habozik s tudjuk, aránylag nem sok kell, hogy a gondolkozó embert tárgyától el és a környezetre reávonjuk.

Itt az ideje, hogy megfeleljünk az olvasónak egy idáig tartogatott megjegyzésére. „Mindeddig csak azt hallottuk, hogy a képzeteket mozdulatok, nevezetesen beszéd-, légzés- sat. mozdulatok kísérik, – a mit különben úgy is tudtunk, – de még nem hallottuk, mi hát maga a képzet, melyet mindez kísér?” Fura, sőt egyenesen megdöbbenő lesz a legtöbb olvasónkra az a felelet, melyet erre adni merészkedünk: *t. i. maga a képzet nem több, mint az őt állítólag csak kísérő úgy külső, mint testünk belsejében végbemenő kis izommozdulatoknak összesége*; nem valami külön létező, nem is külön esemény, hanem a képzet szó helyesen használva, csak összefoglaló neve mindazon mozdulatoknak, miket valaki egy valamikor tapasztalt tárgynak, avagy érzetnek utóhatásaképen véghezvisz avagy véghezvinni készül; és képzelni nem egyéb, mint ezen mozdulatokat önkénytelenül véghezvinni, tőlök, hogy úgy mondjam, megszállatni avagy rajok legalább is hajlandóságot érezni.

Más szóval, azt akarjuk kimutatni – s ennek kedvéért íródott ez az egész munka – hogy van jogalapja a következő, elismerjük, hogy tisztán analógiaszerű okoskodásnak: Valamint az, amit képzeléseink alkalmával rajtunk látni és constatálni lehet, nem egyéb, mint bizonyos a környezethez nem illő megmozdulásunk, mondjuk mozgás-zavarunk: úgy az, a mi még ez észlelhető mozdulásösszeghez szükséges, hogy azt egy „ezt”-gondolássá, épen ezt az individuális tárgyat-gondolássá egészítse ki, szintén nem több, mint megmozdulás, illetőleg mozduláskezdet, innervatio. Vagyis: elismerjük, hogy valamely tárgyra-gondolás közben véghezvitt taglejtések (inclusive beszéd) összesége még nem jellemzi félreérthetetlenül, nem determinálja, nem meríti ki az illető rágondoló embernek állapotát. Ugyanolyan taglejtéssor és beszéd telik olyan embertől, aki *A-ra*, a velencei harangtoronyra, mint a ki *B-re*, e toronynak egy valahol látott ábrázolatára, sőt egy egészen más toronyra gondol s ezenkívül még arra, „hogyan fogom én most elbeszélésemmel a társaimat becsapni!” De azt hisszük, hogy ami a campanilét látott emberünkben még ama látható magatartásán kívül (helyesebben *b e l ü l t. i. az ő bensejében*) megvan, történik, az nem kép, nem nyom, nem „képzelés”, hanem szintén csak valamilyen, más emberétől különböző mozgás-innervatio egy kívülről szemmel nem látható mozdulatösszeg. Vagy akinek

mennyiségteni nyelven kell az expositio: Nevezzük az A tárgyra gondolást A' -nak, az eközben véghezvitt taglejtések összegét $a+b+c$ -nek; akkor még kell egy k (képzet) elem, melynek hozzájárulása ezt a taglejtésszözetet az Λ -tárgyra gondolássá egészíti ki. Vagyis $A'=a+b+c+k$. A közkeletű psychologia ezt a k elemet az érzet (e) valami gyengült kiadásának tartja, egy a taglejtésektől teljesen különböző létezővel egyenlősíti [$= f(e)$], a mi ezt az egyenletet adja: $A'=a+b+c+f(e)$. Én ellenben k -t a látható mozdulatokhoz hasonlóknak, velök egyneműnek tartom, jelzem tehát $f(a+b+c)$ -nek s azért az utóbbi egyenlet helyébe ezt ajánlom és óhajtanám bebizonyítani: $A'=a+b+c+f(a+b+c)$.

Ezek után remélem, nem fogja valaki azt hinni, hogy mi azt a magatartásösszeget (beszéd- és cselekvésirányt), melyet valaki valamely A tárgynak eszébe jutása után visszéighez (s mely bizonyára különbözni fog attól a viselkedéstől, melyet most feltüntetne, ha az A -tól csak csekély mértékben különböző A' jutott volna az eszébe) máris az illető tárgy bennünk való elégséges képviselőjének tartjuk. Nem így értjük már csak azért sem, mert így nyilván egy a magatartásösszegetől elkülönített s ehhez az előidézők viszonyában levő „eszembe jutás” nevezetű tényt kapnánk, szóval épen olyat, melyet a mozdulatos elméletünkkel ki akarunk küszöbölni. Szerintünk, ha az egyén bizonyos, az illető lelki „tartalom”-ra nézve jellemző mozdulatösszeget végez e tartalomnak eszébe-jutása után: valamilyen félét végez vagyis valamilyen jellemző innervatio állapotba jut bizonyára már az eszébe-jutás pillanatában is. Épen ezért e pillanatot nem szabad az utána következőktől elválasztani, hanem egy ezekével homogén tartalommal, azaz szintén csak innervatiokkal kitöltöttnek kell venni. Megállapodásunk tehát az, hogy az eszünkbe jutó (nem látott) tárgy nem valami kép által, hanem azon összes innervatio által van bennünk képviselve, melyeket az u. n. „eszünkben léte”-nek vagyis a rá gondolásnak egész ideje alatt, tehát az eszünkbe jutás pillanatában is végzünk. Ezt kiegészíthetni illetéknépen: eszünkbe jutásnak azt az innervatio-összeget szoktuk nevezni, mely hasonló ahhoz, melyet valamikor maga az illető tárgy váltott ki belőlünk.

Ha a physiologus psychologia a maga „reactions kísérleteiben mindig pontosan elválasztja azt az időpontot, mikor valamely adatnak felismerése megtörtént (azaz képzete tudatunkba lépett) attól a pillanattól, mikor a beléptét jelző mozdulatnak (a „reactio”-nak) kezdete beáll, akkor eljárásával épen séggel nem cáfolja a mi mozgás-

elméletünket. Mi ugyanis sohasem állítottuk, hogy valamit elképzelni és e képzelést jelezni, (a képzet hatása alatt taglejtéseket végezni) egy és ugyanaz, nevezetesen ugyanaz a mozgás, hanem csak azt állítjuk, hogy m i n d a k e l l ő mozgás, hozzátévén, hogy a puszt a „képzelés”, vagyis az, amit ennek neveznek, egy más f o r m á j a a m e g m o z d u l á s n a k , mint amilyen a külső, látható (hallható) képzetjelzés, és nevezetesen nem egyéb mint ez utóbbi megmozdulásnak a megkezdése. Nem azt kívánjuk, hogy az egyénnek külső, észrevehető megmozdulását minden tekintetben azonosnak vegye valaki a képzetrel, hanem csak, hogy az egyiket a másik folytatásának tekintsék, vagyis a kettőt egymáshoz hasonlóneműnek. Azt sohasem tagadtuk, hogy a mozdulatnak észrevehetősége az egyik esetben és észrevehetetlensége (belül maradása) a másikban jogcímül ne szolgálna e két jelenségnek, a képzelésnek és cselekvésnek egymástól való elválasztására, azaz mindegyiknek amolyan külön megfigyelésre, amilyenre a physiologus psychologia törekszik. Ha hasonlat kell: a „puszt a képzet” (az egyénnek puszt a képzelő állapota) az, a mikor a katlanban forr a víz és gőze feszíti az oldalfalakat; a képzet-okozta taglejtés meg az, mikor a gőz a katlannak már a dugóját is kilöki. Hogy a gőz feszítése csak az utóbbi esetben vált láthatóvá s az egész tüneménynek ettől fogva egy új szakasza kezdődik, az nem azt jelenti, hogy ez előtt is csak olyan feszítő azaz megmozdító hatást ne gyakorolt volna az edény falaira. Igen is gyakorolt, még pedig minden tekintetben hasonlóneműt és csak csekélyebb fokút ama későbbi feszítésnél, mely a dugót kilökte. A k é p z e t n e m e g y é b , m i n t k e z d ő d ő t a g l e j t é s . E helyütt, mint a képekre vonatkozó fejtegetéseink kiinduló pontján, félreértések elkerülésére meg kell jelölnünk azt a szempontot, melyből a képhit ellen és a mozdulatos elmélet mellett való küzködéseinket tekinteni kell. Nem az minékünk a célunk, hogy valahogy kimutassuk, hogy képeink egyszerűen izom-innervatiókból, talán ezeknek valamilyen sorakozása útján keletkeztek – nem törjük a fejünket olyasminek a keletkezése módján, a minek a létezésében nem hiszünk – hanem a célunk inkább 1.) megéreztetni, hogy a (távollevőre) r á g o n d o l á s állapotának a „kép” szóval való leírása („ilyenkor a távollevő dolog képe, képzete merül fel elménkben”) rossz, a physiológiával megférhetetlen és 2.) kimutatni, hogy ez a leírás ma már minden baj nélkül kiküszöbölhető, amennyiben e rágondolásos állapotnak összes sajátosságai, melyeknek kedvéért azt a képelméletet kieszelték, kikerülnek és megérthetők egy olyan magya-

rázatból is, mely szerint a „rágondoló” egyén úgy tesz, mintha a kérdéses dolgot szemlélné. Egy ósdi phlogiston-hívő nagyon félre-értené a modern rezgéselmélet szószólóját, ha ennek polémiáit, az égés folyamatáról adott leírását úgy értelmezné, hogy hát azt a phlogiston-t az aetherrezgés csinálja, hozza létre; holott a modern physikus nem a phlogiston-nak, melyet tagad, hanem magának az égés keletkezésének akarja a leírását adni. A mi fejtegetéseinket is tehát olybá tessék venni, mint amelyek nem a képzetek keletkezését (erre a kérdésre más feleletünk nem is volna, mint: keletkeznek félremagyarázások folytán psychologusok agyában), hanem a rágondolás állapotát magát veszik célpontjukul, ehhez igazodnak, ezt boncolgatják és ennek „képzet”-tel való leírása helyébe javasolnak egy másik, jobb, objectivebb leírást. Ez a célkitűzés szabja meg az alábbi vizsgálatoknak nemcsak a medrét, de a terjedelmét is: csak annyi mozzanatra, körülményre keresni megfelelő magyarázatot, amennyi magán a rágondolós állapoton mutatkozik, elmellőzvéen mind az olyan sajátságokat, mik csak egy ennek helyébe csúsztatott képen volnának meg, ha ilyen léteznék.

Az a nézet, hogy van még egy külön, a maga mozdulatalakú jelentkezése módjától különböző képzelő tevékenység, egy titkos lelki folyamat, melynek az illető mozdulataink csak a kísérői, ez a nézet mondhatni egyvívású és értékű avval a középkori értelemben „realista” elmélettel, mely a „*substantia*”-t valamely, a tárgy érzékelhető sajátságai alatt lappangó, titkos különlétezőnek és nem inkább magának a tárgynak tekintette, amely „*quidditas*”- és „*socratitas*”-okat hangoztatott; vagy akár egyvívású a néhai tehetségelmélettel, mely a lelki tünetek felett, a háttérben settenkedő erőket vett fel. Szerintünk a képzelés nem több, mint aminek a tapasztalásban mutatkozik; mutatkozik pedig bizonyos mozdulat-, tágabb értelemben vett taglejtésösszegnek.

A képtagadás az egész gondolkozás, valamennyi u. n. értelmi működés titokzatos „psychikum” voltának a tagadására visz, azért, mert a képzetalkotás – s ezt itt jó előre egész nyomatékkal akarjuk kijelenteni, – kimeríti az összes értelmi tevékenységünket. Vagyis gondolkozni, valami értelmi folyamatot működtetni annyi, mint képzetet alkotni, mert mindazok a folyamatok, melyeket a psychologusok a képzetalkotásnak melléje rendelt értelmi folyamatokul szoktak idézni, mint ítélezés, következtetés, hasonlítás, különböztetés, elvonás stb. valósággal csakis előkészítő folyamatai a képzetalkotásnak, mert értelmünknek, helyesebben nekünk, *qua* ismeretre

törekvő embereknek nincsen más célunk, mint csakis képzetet alkotni. Ebbe az egy működésbe torkollik belé minden többi értelmi folyamat, mert még a leghosszabb következtetésből is végső eredményeképp egy egységes képzet kerül ki; miért is a pszchoiogiában csak azt a tárgyalásmódot tarthatjuk helyesnek, mely e többi értelmi folyamatokat a képzet szemüvegén keresztül nézi, vagyis mint alája rendelt jelenségeket, nem pedig megannyi külön fejezetben tárgyalja. Nem csoda tehát, ha az az elmélet, mely a képzet természetére vonatkozik, ki akar terjeszkedni minden többi értelmi folyamatra is s ha nevezetesen a mi képtagadó elméletünk egy általánosabban a *psychikus*, mondjuk ki nyíltan, materialista, vagy ha jobban tetszik: realista elméletté igyekszik kinőni.

Érdekes, hogy még James (II. 570-1.) is, aki pedig műve első kötetében valóságos spiritualistának mutatkozik be, bevallja, hogy gondolkodásunknak egy a természetiektől különböző, tisztán szellemi folyamat alakjában való létezése olyan tétel, mely nem objektív bizonyítékokon alapszik, hanem csak *postulatum*. Hozzáteszi azonban, hogy „szükséges, a lelki jelenségek megértésére elkerülhetetlen *postulatum*”, sőt pláne, hogy e *postulatum* tartalmát szó szerint, vagyis oly értelemben kell elsajátítani, hogy gondolataink a létező tárgyak módjára egymást követik és felváltják, (*If we admit..., that our thoughts exist, we ought to admit that they exist after the fashion in which they appear, as things, namely, that supervene upon each other...*) Ha James többet foglalkozott volna nyelvtudománnyal, ez őt bizonyára megtanította volna, úgy mint megtanított minket arra, hogy azok a bizonyos szellemi dolgok (folyamatok és egyéb „létezők”) mennyire csak félreértett metáforákból keletkeztek s hogy az efféle szellemihez fűződő *postulatum*okat épenséggel nem a tények természete sugallja, hanem mindössze a megszokott felfogásmódokhoz való conservatív ragaszkodás szülemli meg. A tudomány és haladás „*postulatum*a” épen ellenkezőleg az, hogy eme korhadozó fogalmak helyébe másokat, a természettudománnyal egyezőbbeket, a gondolkodás tényeinek egy másféle kimagyarázását léptessük, – ha mindjárt csak, mint a jelen elmefuttatásban, szerény próbálkozás alakjában is, – amivel még mindig a James-engedte tűrhetőségek körén belül maradtunk, eszünk ágába sem jutván, magát azt a tényleg a d é k o t i s (*the fact of thinking*) tagadni, melyet *psychikus* értelmű szóval gondolkodásnak neveznek. James-nek az esete pedig, ki a maga „*postulatum*”-ával egyenesen a „tárgyakhoz hasonló természetű gondolatok”-nál lyukadt ki, intő például szolgálhatna a *psychikus* értelmű közéleti metáforáknak (és *unshakable belief*-eknek) szószerű átvétele ellen.

Megjegyzem, hogy ezekben még nem adtam meg a végleges, teljes formulázását, hanem inkább csak nagyjából odavetett vázlatát annak a hitemnek, melyet a képzet természetéről vallok. Alább, az ellenvetéseknek cáfolgatása közben lesz alkalmunk bővebben kimagyarázkodnunk, e vázlatos keretet kiegészítenünk.

Az olvasó remélhetőleg nem fogja összezavarni a mi mozdulatos elméletünkkel azt, melynek Hobbes-ben találkozik egy előhírnöke s melyet Schwarz (Hyp. I. 151.) így foglal össze: *Alle unsere Ideen sollen sich (értsd: laut Hobbes) in Ausdrücken der Bewegung darstellen lassen; nun sind unsere Sinnesvorkommnisse die einzigen, als deren physiologisches Korrelat ursprüngliche Bewegungen in Anspruch zu nehmen sind. Folglich bleiben für die Repräsentation der übrigen Ideen nur nachklingende oder erneuerte Bewegungen übrig.* Ugyanitt ez az idézet: *mens nihil aliud érit praeterquam motus in partibus quibusdam corporis organici.* Egy más helyütt meg (Hyp. II. 63.): *Zweifellos kommt es zur Sinneswahrnehmung durch die Aktion der Objekte auf die Sinnesorgane und da in der Sinneswahrnehmung sowohl eine Tätigkeit, wie ein Leiden enthalten ist, die schwerlich von Bewegungen unterschieden werden können, so wird man die Sinneswahrnehmung passend definieren als eine solche Bewegung in den inneren Teilen des Subjekts, die von dem Anstoss des Objekts auf das dadurch zu eigener Tätigkeit veranlasste Sinnesorgan herrührt.* Hobbes t. i. valamilyen atommozgásnak, a szemlélt érzetforráséhoz hasonlónak, nem pedig mozdulatnak, taglejtésnek, izomfeszültségnek tekinti a gondolatot. Egészen világosan kitűnik ez a következő helyéből (u. o.) *Licht ist nichts anderes, als eine Veränderung der Lebensbewegung, welche Aenderung durch den Anstoss anderer vom Objekt bis zum Sitz der Lebensbewegung fortgeleiteter Bewegungen verursacht wird.* Ugyancsak Hobbes-ben akad még egy definitio, mely szavaiban egyezik a mienkkel, csakhogy Hobbes ezt – tévesen – a megérzett másodrangú tulajdonságokra (secundäre Qualität, Descartes), vagyis egy a képektől nagyon is különböző jelenségre alkalmazza. Schwarz (Hyp. II. 57) e definitiót így foglalja össze: *Ein Sinnesvorkommnis ist ein Phantasma, das durch eine solche nach auswärts gerichtete Reaktion im Sinnesorgan entsteht, die ihrerseits durch einen nach innen gerichteten Anstoss des Objekts verursacht wird...* Teljesen igaza van Schwarz-nak, (64-5) mikor *unerhörte Annahme-nak* mondja az itt mutatkozó *identifizierung-ot der Sinnesqualitäten mit inneren Reaktionsbewegungen.*

A mi elméletünkkel v. ö. Münsterberg (527):... *es gibt eine Gruppe nervöser Phaenomene, welche bisher in der Tat in ganz überraschender Weise bei der Erklärung der psychophysischen Prozesse vernachlässigt wurde; die motorischen Prozesse. Die Apperceptionstheorie und die Associationstheorie... sind prinzipiell durch und durch sensorische Theorien. Hier haben wir den Punkt erreicht, wo unser Widerspruch sich... gegen die gesummten bisherigen Anschauungen richten muss.* Szemmel kell tartani, mondja, (u. o.), *dass unser Gehirn in jeder Erregung Handlungen vorbereitet,* és ez viszi szerzőnk arra az „*Aktionstheorie*”-ra, mely a miénknek nevéül is egészen jól beillik. Egyébként ott, ahol legelőször pendül meg az aktualista nézete ennek a szerzőnek (389.), kinek a képzetelmélete valamennyiénél jobban egyezik a mienkkel, ott az az elmélet még abban a kissé tartózkodó, sőt vonakodó formában szólal meg, hogy t. i. a képzet csak hasonlít a fizikai cselekvényhez – egy pontban, abban, hogy mulandó, a maga valóságában vissza nem idézhető. (V. ö. James lejjebb.) Wundt (Ph. Ps. H. 372.): *Unsere Vorstellungen sind, so wenig wie unsere Gemütsbewegungen, ruhende Objecte, sondern sie sind zeitlich verlaufende, in keinem einzigen*

Moment stillstehende Vorgänge ... Ennek a meghatározásnak az értelme a mienkkel csak abban az esetben egyeznék, ha a „*Vorgänge*” szó Wundt-nál (úgy mint Münsterberg-nél) *Action-t* jelentene. De bizony nem jelent!

A mi álláspontunkat még egy hajszál erejéig megközelítette H o r w i c z (I. 318-9): *Nicht also die theoretische Wahrnehmung oder Vorstellung... beharrt oder wird aufbewahrt..., sondern der Grund des Beharrens ist fort-dauernder Trieb und zwar fort-dauernder Bewegungstrieb, ist der Trieb auf einen bestimmten Reiz mit einer bestimmten Bewegung zu antworten.* (A kipontozott részekben egy elhibázott érzelemelmélet lappang. Itt elő-kerülnek a rá gondoláskor fellépő mozdulatok például is.) Még világosabban (II. [I] 4): *Erinnerung ist nicht das Aufbewahren eines Bildes, sondern die Fortdauer eines Triebes, und zwar eines Bewegungstriebes.* Horwicz határozottan tagadja, (II. [I] 113) hogy az emlék kép s legfőképp, hogy már kezdettől fogva kép volna. Ráutal arra, hogy efféle „kép”-ek csak számos ismétlődő érzethatás után állanak be, vagyis akkor, ha ez az ismétlés-folyamat *zu Bewegungskomplexen mit festen Dispositionen geführt hat.* Hozzáteszi: *Diese Dispositionen sind es, die in ihrer immer grösseren Vollkommenheit, begrifflich und namentlich auch lautlich fixirt, uns als Bilder erscheinen. Das Erinnerungsbild ist also nicht von Hause aus etwa das Bild eines grünen Blattes, sondern ein Complex zahlreicher mit einander fest verbundener Dispositionen.* A H o r w i c z tanítása és a mienk között *igazán* nincs semmi más választófal, mint ezek a mystikus dispositiók, mik „elrendezés” értelmében véve alkalmas támasztékkül szolgálnak ama halvány l é t f o g a l o m számára, melytől az emlékeink létezésében hívó *psychologus* nem tud végleg megszabadulni. Lejebb (II. [I] 168) ő ugyan *Übung, Fertigkeit*-nek nevezi e dispositiókat, de a képek – e késő emberi fejlemények (helyes!) – megalkulása módját illetőleg most sem hallunk sokkal többet annál a Spencer-ből ismeretes gondolatnál, mely szerint képeink csak annak a következtetése, hogy szervezetünk nem találja meg azonnal minden érzetre a legalkalmasabb reactiv mozdulatot. (Az öntudat jelenségei mint szervezetünk tökéletlenségének tanújelei!) Avval, hogy ügyességnek nevezi az emlékezetünkben megüledett képet, illetőleg azt a mozdulatot, melyet számos határozatlan tapogatózás után mint helyeset megjegyeztünk (*bekannt geworden!*), még szemlátomást nem hidalta át azt a nagy mélységet, mely egy ilyen ügyesség, meg a kép között tátong. Nehéz dolog N o r w i c z-nak evvel a tanításával kiegyeztetni azt az engedményét, melyet az emlékezés passiv természetét hirdető *psychológiának* tesz annak az elfogadásával, (II. [I] 172-4), hogy emlékképeink az érző idegeknek egy az érzésállapothoz hasonló „izgatottságából keletkeznek. N o r w i c z-ot tényleg semmi más nem védi meg az ellenmondás vádjától, mint az a szemünkben nagyon kétes értékű kijelentése, hogy kép és e m l é k e z é s nem fődik egymást, vagyis hogy valamire visszaemlékezni lehet anélkül, hogy az illető tartalom képalkalban mutatkoznék előttünk. Horwicz-nak e tárgyú összes bizonykodásai-ból csak az tűnik ki, hogy neki a hiányos, tökéletlen kép nem kép. (V. ö. James és Galton-ról lejebb.) Érdekes, de szerintünk rossz ez a megállapodása: *Die Erinnerung an sich ist kein Bild, sie wird aber begleitet von einem der Nachempfindung ähnlichen bildartigen Reflex auf die Sinnesorgane, seien es nun die Perceptionsorgane selbst, oder die Endigungen der sensiblen Fasern im Gehirn.*

A mindezideig nyugtalanított olvasónak tartozunk már most, jó előre a következő kijelentéssel. A legkétségszűbevonhatatlanabb jogcímenek a magunk elméletére, arra, hogy u. n. képeink nem egyebek, mint félreértett mozdulatösszegek, mi azt a körülményt látjuk, hogy minden u. n. kép kimutathatólag c o n s t a t á l á s o k b ó l , az adott tárgy részeinek, tulajdonságainak, viszonyainak sat. a constataálásából keletkezett. Miért nem fogadom el, hogy ez az elibém nyújtott szekrénykulcs az, amelyet keresek? Mert „tudom”, hogy az enyém kisebb volt, ami arra vall, hogy a magam kulcsának, mikor még a kezemben volt, a nagyságát szemmérték után constataáltam. Felmutatnak egy másikat, kisebbet, nem ez volt-e az? Ez sem, mert az enyémnek nem „ilyen” volt a karikája, jeléül annak, hogy a magam kulcsának akkoriban a karikája formáját is constataáltam. Végre ide adnak egyet s elkiáltom magamat: ez az! Belepróbálom a zárjába, nem forog. Miért? mert másféle a rovatka; olyan sajátság, melyet a magam kulcsán annak idején nem állapítottam meg, nem constataáltam. Minden embert a maga eredeti látványának egy olyan s u r r o g a t u m á v a l lehet megcsalni (elfogadtatni vele, hogy e z v o l t a z), amelynek csak olyan részei térnek el az eredetitől, miket emberünk akkoriban, az eredetin nem vett észre, nem constatait. Mondhatjuk tehát, hogy minden képünk lét-constataálásaink összeségéből épült fel, vagyis csak látszólag egyszerű, készen jelentkező jelenség. A kinek kép van a fejében, oly módon állítja be izmait, (első sorban az illető érzékszervekét), szóval oly módon v i s e l k e d i k , mintha azokat a bizonyos constatalásokat mind egyszerre vinné véghez.

V. ö. Münsterberg (540):.. *die [durch eine Mehrheit von Reizen] ausgelöste Bewegung muss also die Resultierende aus allen von den Einzelreizen angeregten Impulsen sein.*

Mert az is megjegyezni való, hogy egy ilyen constataálás maga nem egyéb, mint az illető adattól belénk telepített, azaz belőlünk kiváltott mozgásreactió; valamit constataálni másképp, mint v a l a m i f é l e m ó d o n megmozdulni rája, vagyis tőle, nem lehet. Ha nem egyenesen a kezemmel tapogatom ki, legalább a szememet fordítom feléje, reá központosítom szentengelyeimet; ha más érzetről van szó, úgy rögzítem megfelelő érzékszerveimet, hogy az adatot legjobban felfoghassam; ha még ezt sem cselekszem, legalább olyan belső figyelő innervatióra késztem magamat, amely a felfogást megkönnyíti, nem is szólván a nyelvmozdulatokról („aha!” stb.) beszédnissusokról, légszavóztatásról sat., a mikre minden constataálás

ingerel. Nem lehet létet (adatot) constataálni valamiféle innervatio, tehát megmozdulás nélkül és nem lehet képet (emléket) telepíteni az agyunkba anélkül, hogy megelőzőleg ne constataitunk volna. Annyi van a fejünkben, amennyit észrevettünk, nem pedig a mennyit láttunk, vagyis akkoriban láthattunk, (észrevehetünk) volna.

Münsterberg-nek (327.) e nyilatkozatában: *Jede Vorstellung ist... eine ganze Hierarchie psychischer Gebilde* az a nagyon helyén való figyelemzetés rejlik, hogy valamely tárgyszemléletet nem szabad csak annyi constatalásból összetettnek kiadni, mint amennyit a felnőtt szemlélő e tárgyon tudatosan végez, hanem számba kell venni, mennyi előző tapasztalásra (ismét constatalásokra) volt annak a szemlélőnek szüksége, hogy a kérdéses tárgyconstatalásnak előttünk megnyilatkozó rövid formájáig eljusson. Pl. ha én az előttem lévő tárgyat íróasztalnak ismerem fel, akkor e szónak úgy az első mint a második fele egy halom olyan egymás tetejébe felépülő, azaz egymásután végzett és csakis bizonyos sorrendben végezhető constataciók révén került birtokomba, melyek ma már szellemi készletem összességében szinte az észrevehetetlenségig felolvadtak. Gondoljuk csak meg, lehet-e íróasztalról fogalma annak, a ki nem tudja mit tesz írni és mennyi tapasztalás nem szükséges az írás fogalmának megalkotásához! összes, még legegyszerűbb kultúrfogalmaink is egy halom, ma már számba sem vett egyszerűbb, elemi ismeretnek, értsd tapasztalásnak a talapzatából virítanak ki, mely talapzatnak megmászása nélkül ama fogalomig eljutni nem lehet. A magunk elméletére mindebből az kerül ki, hogy egy íróasztalt felismerni mindenesetre más, szövevényesebb, csak későbbi életkorban beállható innervatio, mint amilyennel egy négyszögletes bútordarabnak fogalmát meg lehet szerezni. Vagyis: ha egyetlen szóval nevezzük is meg felismerésünk tárgyát, azért a constataáló innervatióink (psychologus nyelven: a tárggyal együtt megpendült gondolatkörünk, hozzáfűződő associatióink) lehetnek nagyon összetettek.

Fouillée (I. 303-4) szemére hányja a régi sensualismusnak, hogy elmellőzi az összes adatfelfogásainkban bennlappangó affirmation nevű elemet, (– a mi constatalásunk). Ide iktatom a következő emlékezetes sorait „...il y a innervation motrice sous tout acte de V esprit. – ... tout jugement, toute affirmation est un prélude à l'action... Toute idée, tout sentiment n'existe qu'en vue de l'action et tourne en action. Továbbá (329): *Affirmer n'est autre chose qu'agir ou réagir avec conscience.. „c'est donner par le fait une valeur réelle à sa pensée, puisqu'on la réalise en mouvements et qu'on y conforme son activité.* Másutt (305) a tudományoknak kezdő korszakukban még inkább mutatózó gyakorlatias természetére utal. Megjegyezzük azonban, hogy kár a közhasználatú szóknak értelmét annyira elcsúfítani, mint elcsúfítani e szerzőnk (I. 323), mikor az adatnak észrevételét és a reá való reactiót vagyis szellemi életünknek e legelső nyilvánulását már *itélet*-nek nevezi. Csak annyi értékes gondolat rejlik ebben, s ezt el kell ismerni, hogy az *itélet* nevezetű fejleményekben semmi új, odáig még nem szerepelt lelki műtét nem lappang.

Azt a régi vitakérdést, hogy vajjon a beszéd és a gondolkodás egy és ugyanaz-e, – mely kérdést, hogy csak két nevet említsek, M a u t h n e r igen-nel, P r e y e r pedig nem-mel old meg, – azt hiszem úgy lehetne eldönteni, hogy a gyermeknek az érthető beszéde előtti egész szellemi tevékenységét olyan constatóáló reflex-mozdulatok összességének tekintjük, amely reflexusok utóbb, a felnőttek mintájára kiszabályozva, az értelmes beszédet adják ki. Vagyis: a gyermek beszédelőtti gondolkodásának és a felnőttek beszédes elmeműködésének van egy közös tényezője, a létconstatóáló reflexus, melynek az értelmes beszéd csak a módosított, gyakorlati célokból megváltoztatott formája. Minthogy a tojás még nem csirke, mi a gyermek gügyögését, sőt hangtalan gondolkodását nem is fogjuk beszédnek nevezni; de igenis beszéd-termesztőnek, egy leendő beszéd csirájának, mivel a tojásból csirke lesz. Ebben tehát benne rejlik, hogy minden gondolkodás a l a p j á b a n beszédtermészetű és másképp „szellemi” működést egyáltalán nem is lehet véghez vinni, mint olyan megmozdulások alakjában, melyek tökéletesítve, értelmes beszéd színében jelennek meg. Szemünkben tehát Mauthner-é a mélyebb igazság ebben a pörben. Ide iktatjuk ez élénk, érdekes szavait (1.165): *Ein Denken über dem Sprechen, eine Logik über die Sprachlehre hinaus, einen Logos über die Worte hinaus, Ideen (platonikus értelemben) über die Dinge hinaus gibt es so wenig, wie eine Lebenskraft über dem Lebendigen, wie eine Wärme über der Wärmeempfindung, wie eine Hundheit über den Hunden.*

Horwicz-ot (II. [I] 90-1), – kinek a nyelv csak *ein Beiwerk der Entwicklung* és a ki minden gondolkodásnak az érzetre reagáló mozdulaton (*Triebreaction*) való megkezdődését hangoztatja, – nyilván csak az a körülmény tartja vissza egy Mauthner-forma állásponttól, hogy a nyelvi és egyéb izommozdulatoknak nem érzi eléggé a rokonságát (taglejtés természetét).

E helyütt talán avval a figyelmeztetéssel találkozunk, hogy jó lesz a képzet természetét nem közvetlenül kutatni, hanem e végett a szemlélés nevű folyamathoz fordulni, annyival is inkább, mivel azt, a mit képnek nevezünk, innen, az előttünk levő tárgytól szerezzük; néznők meg tehát, hogy h o g y a n szereztük! Azt felelem: A szemlélés lefolyása módjából a kép természetét megérteni ugyanolyan okból nem lehet, mint a milyenből a mennyiségtudós az x -nek egy $f(x)$ kifejezéssel való egyenlősítését még nem tekinti végleges egyenletmegoldásnak; vagy a miért az ásványtudós, ha tudni akarja milyen elemekből áll a kezében tartott pyritdarab, nem fog egy másik, quarccal elegy pyritdarabtól felvilágosítást várni. A szemlélés más szóval azért nem alkalmas kulcsa a képnek, mert maga is már ú. n. képeket tartalmaz. Mi történik bennünk, ha egy tárgyat nézünk? Vé-gigijártatjuk rajta szemünket, szemmozdulatokat végzünk rajta olyan sorrendben, a melyet kellemesnek találunk. Ezt megteszi a ma született csecsemő is, ki azt a tárgyat *f e l i s m e r n i* még egyáltalán

nem tudja. Mert mi szükséges a felismeréshez? Nyilván az, hogy a tárgyon látottakon kívül rajta most nem-látott, de látható, (tehát tölem v a l a m i k o r tapasztalt) tulajdonságokat, vonatkozásokat, viszonyokat gondoljak hozzá. Ott tartunk tehát, hogy a jelennek értelmes, vagyis olyan nézése, mely további „szellemi” folyamatoknak szolgálhat kiinduló pontjául, máris egy múltra való reakcióval jár, azaz máris belejátszik a jelennek felfogásába az, a mit hozzáértésnek, gondolásnak, végtére is képzetnek neveznek. Egészen világos tehát, hogy a tárgyismergető nézés, a közvetlen szemlélés nem magyarázó kulcsa, hanem csak egyik szereplésmódja, alkalmazása a „kép” nevű x-nek, vagyis hogy a szemléletnek teljes leírása csak a kép természetének megfejtése után lehetséges.

Schwarz (Hyp. I. 48)-ban olvasom, hogy már Suarez is szerepeltette a képeket a közvetlen tárgyszemlélésnél.

James (II. 103) egész határozottan agyunknak a megadott érzetre vajú visszahatásmódjait látja ama képekben, miket agyunk a külső benyomáshoz a magából hozzáad és evvel állítólag összeolvaszt. Ebben az összefüggésben merül azután fel (voltaképp csak ez összeolvasztó és hozzáadó folyamat cáfolataképen) az a szemünkben legsúlyosabb gondolata, mely nála, sajnos a megillető sarokhely helyett mellékes pontra szorult, vagyis melyet munkája irányeszméjének kellett volna kitűznie, t. i., hogy a képelmélet pusztá metaphora, melyhez egyelőre csak jobbnak híján ragaszkodunk (... *if this notion of images rising and flocking and fusing be mythological, – and we have all along so considered it, – why should we entertain it unless confessedly as a mere figure of speech?*) Ugyanitt lehet meglátni, hogy csak az ismeret elemezhetetlen realitásába vetett hite volt az az akadály, a mi őt e gondolat sodrának végigkövetésétől visszatartotta.

Abban a tényben, hogy a magyar „képzet”, ez a különben is mondva csinált műszó, a „kép” szótól származik, benne rejlik az a fontos útmutatás, melyet a német *Vorstellung*-ban nem találni, hogy az egész mai képzetelmélet, mely szerint t. i. a külső világot képzetek alakjában és segélyével fogjuk fel, attól a régi görög képelmélettől veszi eredetét, mely szerint pl. a látás úgy történik, hogy az előttünk lévő tárgyról kis, hozzá hasonló képecskék válnak le és vándorolnak a szemünkön keresztül a fejünkbe. Sőt a mai képzet-, mondhatjuk bátran kép-elmélet igazán nagyon kevésbé különbözik ettől a régi görögtől; jóformán másban sem, mint, hogy a képeknek erről a leválásáról és vándorlásáról nem beszél, hanem csak az agyban való létezésüket illetőleg megszülemlésüket hirdeti.

A képelmélet kifejlődéséről van egy áttekintő összefoglalás Schwarz-nak (Hyp. I.) első lapjain. A scholastikus (Suarez-Casman) és az Epikuros-

Demokritos-féle tanítás közti különbséget (15) így ismerteti: 1.) a görögök képei (εἰδωλα), testszerű holmik, atomcsoportok, mik a szemlélt tárgyról, melyhez teljesen hasonlóak, leválnak és a szemlélőnek érzékszerveibe vonulnak; ellenben a scholasta *species*-ek csak kvalitások, következésképp tárgyhoz nem hasonlíthatnak. 2.) A *species*-eket szemlélni nem lehet, hanem azok merőben csak a szemlélésnek ismeretlen természetű segédeszközei (*Hilfen der Wahrnehmung*). Mondanák inkább: *Hilfen des – hilflosen Wahrnehmungstheoretikers!* – Demokritos-nak a képekről szóló nézetét Zeller után így adja elő U p h u e s (282): *Beim Sehen lösen sich Bilder von den Dingen ab, diese bewegen die zwischen ihnen und dem Auge befindliche Luft, gestalten sie zu einem Abdruck ihrer selbst, diese Abdrücke begegnen, sich mit Ausflüssen, die vom Auge ausgehen, so dass das ursprüngliche Bild nur nach wiederholter Modifikation zum Auge gelangt.*

A görög és az újkori képelméletek abból a közös törzsgondolatból indulnak ki, hogy az ismeretet valami kívülről, a tárgyak felől belénk érkező, bennünk megtelepedő jelenségnek, tárgymásolatnak kell tekinteni. Míg azonban a naiv görög psychologus nem riadt vissza e gondolatnak egyetlen következetes vagyis olyirányú keresztülvitelétől, melyből a szemünkön keresztül belénk röpködő tárgymásolatok, e mindenképpen concret valamiségek származnak, addig az újkori psychologia e tűrhetetlen megállapodás elől mindössze avval a fogással tért ki, hogy amaz elméletnek a természetes következményét, e szálldogáló kis concretumokat eltakarta, elkente, holmi symbolumoknak, tárgyjeleknek s másrészt meg agysejt-ingereknek nevezvén el őket, s evvel amaz eredetileg legalább tisztán elképzelhető elméletből egy határozatlan, nyugtalanító, érthetetlen álmagyarázatot (*unvorstellbare Lehre*, Mauthner I. 502) csinált. Mauthner, kinek e sorokban foglalt kritikai gondolatszövedékét teljes mértékben elsajátítjuk, e bajon olyanféle ajánlattal akar segíteni, a mely alapjában nem egyéb, mint visszatérés a régi görög képekre, melyeket ő létező valóság-nak (*Wirklichkeiten...*, *wenn auch noch so schwache Wirklichkeiten*, 503) akar képzelni azért, – mert a képeknek egy más faja, a tükörképek t. i. szintén reálisak, valóságok, „ha nem is a tapintásérzék számára, de legalább a szemnek.” Hogy ebben a nézetben a tükörkép fényesség-természetének félreismerése rejlik, arról lejjebb (A képelmélet támasztékai c. fej.) lesz szó. Zöld ágra ebben az egész dologban csak úgy lehet vergődni, ha a törzsében támadjuk meg azt a görög ismeretani alapgondolatot, tagadván, hogy az ismeret valami kívülről-belénktelepedésféle folyamat volna, mert az igenis olyan belső idegműködés (innervatio), melynek segítségével mi igyekszünk a tárgyakhoz alkalmazkodni, jelenlétükben a legalkalmasabban viselkedni.

Az a belátás, hogy a *Vorstellung*-nak *-ung* végzete nem több, mint egy a *vorstellen* ige jelentette belső eseményfolyamatot elvont főnévvé átalakító képző, de nem egy létező *Vorstellung*-nak, a képzetnek, mint létező valaminek a neve, ez a Wundt-nál is szereplő belátás még nem sokat ér, s még nem valami nagy felszabadulást jelent a görög képelmélet alól olyan embernek a szájában, ki a mi

magyarázatunkat első sorban avval az, egy létező kép-hitet világosan eláruló ellenvetéssel támadja még, s evvel támadja meg majd bármelyik sensualista gondolkozó: „Nem írtad le teljesen a campanile-t képzelőnek állapotát, mikor csak a mozdulatait említetted. Hát nincs-e a lelke előtt ugyanakkor a campanile képe is, s nem-e csak e kép hatása alatt, mert és minekutána az eszébe jutott, viszi véghez a tőled említett mozdulatokat?

Ebből az ellenvetésből kiérzik valamely, a képzelés ténye körül szereplő létnek, nyugodt létezőnek a megkívánása ama „csupasesemény” helyébe. E kívánság támaszkodhatik arra, hogy teszem azt, a képzelt campanile alakja, színe, magassága s egyéb tulajdonai, mik a képzelőnek a tárgy távolléte alkalmával tisztán a szeme előtt lebegnek, csak nem taglejtések tán vagy egyéb izomösszehúzódások, hanem igenis qualitativ sajátosságok. Idáig mi szó nélkül aláírunk mindent, s csak ott fordulunk szembe ellenfelünkkel, a mikor e tisztán qualitativ sajátosságok hollétének kérdése vetődik fel. Van a képzeléskor nyugodt lét, szerintünk is, de ez nincs sehol egyebütt, mint ott azon a helyen, a hol az a képzelt tárgy létezik, de sehogya és sehol sincs énbennem. Tiszta sor: qualitativ és egyesegyedül qualitativ dolgok a campanile alakja, színe sat., legtávolabbról sem események, még kevésbbé taglejtések, de hol vannak ezek a sajátosságok, micsoda hely illeti meg őket akkor, a mikor csak gondolok rajok és nincsenek előttem? Ellenfelünk azt mondja: bennem vannak; mi pedig: nincsenek sehol mint Velence Szent-Márkus terén, sőt ennek is csak egy múlt alakjában. Az a lét, mely a psychologus számára együttjár a képzelésnek minden tényével, s mely nélkül ő ezt jóformán el sem tudja gondolni, nem egyéb, mint magának a képzelt tárgynak az objectiv és volt-objectiv léte, nem pedig valami bennünk meghúzódó jelenségnek, egy képnek a subjectiv léte. Nem képet hordozunk magunkban, hanem a kép szó csak rövid összefoglaló neve annak az állapotnak, mikor úgy teszünk, úgy érezzük magunkat, úgy viselkedünk, mintha a képzetnek megfelelő reális tárgy volna előttünk, holott nincs előttünk más, mint a mostam környezetünk. A kép szó ily értelemben véve rokon a délibáb vagy lidérc szóval, melyekkel szintén csak az illetőnek fél-hallucinativ eljárását akarjuk jellemezni. A „kép”, „valaminek a képét látja maga előtt” kifejezések tehát épen nem valamely, a képzelés folyamatát valóban kísérő s azon holmi „belső tapasztalás” útján észrevett létet, meglévő jelenséget fejeznek ki, hanem azok a szók csak egy röviden összefoglaló főnévvel jellemzik a ma-

gatartását annak az embernek, a kit épen tűnődőnek, képzelőnek tapasztalunk. Ugyanis a ki képet, értsd: festményt lát, az azt könnyen magának az ábrázolt valóságnak véshi. Hasonlókép, a ki képzelődik, úgy tesz, mintha a megfelelő valóság előtte volna. Ennyiben nyilván jó és helyes a kép szóval való jellemzés, de rossz annyiban, hogy a festmény-kép mégis valamiféle vászonból, papírból, festékből való realitás, míg az, a m i t maga előtt lát a képzelő, ami ilyenkor előtte van, szerintünk egyszerűen semmi, illetőleg az itt számba nem jövő környezet. Mindezzel pedig arra akarunk utalni s ezt itt erősen hangsúlyozzuk, hogy a kép szó, melyet a képzelésnek, valami távollevőre való rá gondolásnak jellemzésére használunk, m a g a i s k é p, pusztá hasonlat, metaphora. Az ilyen mellett megfelelő létezőt keresni ép olyan fonákság, mint megkeresni, hol a kiejtett szóban az az ölü méreg, melyet a „rágalom mérges nyelve” hangoztat, vagy hol van az emberi érzelmekben az a hőfok, melyet a „szeretet melege” és a „hideg közönyösség” kifejeznek.

Legutóbbi (ritka betűs) nyilatkozatunk előkad ugyan W u n d t (Ph. Ps. II. 370)-nál is, de az ő szájában, a ki ezt megelőzőleg erősen hangsúlyozza az észrevétel és a visszaemlékezés révén szerzett képeknek egyező természetét, – a kinél olyan állítások találkoznak (III. 635), hogy az elvont gondolkozáshoz szokott tudósoknak emlékképei elhalványulnak úgy, hogy ők még a maguk képeinek é r z e t e l e m e i b e n is kételkednek, – s aki különben is mindenütt a „létező psychicum”-ok hívének vallja magát: az ilyen nyilatkozatnak, mellyel ő különben is csupán a tükörképpel való összehasonlítástól akarta megvédeni a képzetet, aránylag csekély a súlya.

Hogy vannak értelmes, művelt laikusok, kik ellent tudnak állani ama a német psychologia révén már általánosan meghonosodott szokásnak, melynélfogva emlékeinket képeknek s a rajok gondolat valami szellemi, belső látásnak nevezzük, – emberek, kik ez elnevezéseket pusztá metaphoráknak nemcsak felismerték, de érzik is, arra igen értékes bizonyítékul szolgál egy J a m e s (II. 52-3)-nél idézett, Q a l l o n-hoz írt levél (... *U is only by a figure of speech that I can describe my recollection of a scene as a „mental image” which I can „see” with my „mind’s eye”... I do not see it*), melyből a képhívő cí m z e t t azt a nézetünk szerint egészen hibás (úgy látszik J a m e s-től, 57, is helyeselt) tanulságot meríti, hogy íme vannak képvakságban szenvedő, képek nélkül visszaemlékező emberek is (*they had a mental deficiency*), többnyire a tudósok stb. Nézetem szerint semmiféle más formája sincs az emlékezésnek, mint az, melyet a köznyelvszokás szerint képek-ben, szellemi látás alakjában lefolyónak szoktunk leírni, hozzátévéen, hogy e „kép” körvonalai, határozottsága, részletessége, szóval képcharactere mindig lépést tart az emlékezés szabatosságával. „Ezt némileg: védekezésül is hozom fel olyan lehetséges támadások ellen, melyek” a képelmélettel szemben elfoglalt álláspontomat talán egy efféle személyes bajomnak, ilyen „képvakság”-nak fogják tulajdonítani

Az a körülmény, hogy a francia nyelv *représentation*-nak (hozzátétölög: „tárgyképviselő”-nek) híja a képzetet, F ou i l lée-nak (I. Introd. VII) egy – tölünk nem használható – fegyvert ad a kezébe a képzet- és psychologia ellen annak a figyelmeztetésnek az alakjában, hogy minden dolognak, a mely, miként a képzet, bizonyos külső tényeket képvisel (t. i. agyunkban), a m a g á b a n is kell valaminek lennie azon kívül, hogy képviselő. Ide tartozik ez az érdekes kijelentése is (u. o. VIII.): *La conception des états mentaux comme représentations est au fond assez enfantine: à vrai dire, ma sensation du soleil ne représente pas le soleil et n'en est ni la copie ni le portrait; elle est un moyen de passion et de réaction par rapport au soleil...*

Épen nem riaszt vissza bennünket az elméletünktől a mozdulatos teoriáknak az a M ü n s t e r b e r g-től (248) felvetett következménye, hogy egy képzetről, a mely voltaképen cselekvés, el kell fogadni, hogy az más cselekvések mintájára térben van: pl. az én erre a kérdésre vonatkozó g o n d o l a t o m abban a szobában, melyben ezt most írom. Ez a beszéd csak szokatlan, de alapjában véve nem helytelenebb mint az, hogy az én mostani rekedtségem Budapesten, azaz tartózkodásom helyén van. Az az elfogadott beszédmód, hogy gondolatom a fejemben, a rekedtségem meg a torkomban van, mint k ö z e l e b b i helymeghatározás mindenestire jobb.

Kitünően egyezik a mi nézetünkkel az, melyet S c h w a r z (Hyp. I. 87) Biel-nek tulajdonít: (már t. i. ha a *Vorstellung*-ot kizárólag emléknak vesszük). *Es ist wahr, wir können nicht vorstellen, ohne Etwas vorzustellen. Aber „Etwas vorstellen“ heisst nicht, dass auf der einen Seite der Erkenntnisvorgang, auf der anderen Seite ein, sei es von dem Erkenntnisvorgang erzeugtes, sei es in objektiver Existenz an ihn gekettetes Etwas ist. Vielmehr „Etwas vorstellen“ heisst diesen bestimmten Erkenntnisvorgang haben, „Etwas Anderes vorstellen“ heisst einen anderen bestimmten Erkenntnisvorgang haben.* Az új kornak jut ki – s e tekintetben teljesen S c h w ä r z-cal (92-3) tartunk, – az a feladat, megragadni és továbbfűzni a B i e l-féle gondolatszövedéknek szálaait, mert még a filozófiai reformnak embere, Descartes, sem állott ez újítás mellé. Érdekesen veti egybe S c h w a r z a Descartes és Biel alapvető kérdését. Biel sohasem kétkedett a külső világ létezésében és megismerhetőségében s csak azt keresi, hogyan lehet a megismerés t é n y é t k é p e k nélkül leírni. Descartes ellenkezőleg abból indul ki, mint kétségtelen „tény”-ből, hogy mindenféle képek (*images*) lebegnek elménk előtt s csak azt keresi, lehet-e belőlük nekik megfelelő tárgyaknak valóságos létezésére következtetni. Érdekes azonban, hogy később Descartes is tett kísérletet a belénk vonuló képek kiküszöbölésére, de voltaképp csak magát ezt a belénk vonulást, nem a képet küszöbölte ki avval, hogy a régi nyomelméletnek vaskosan mechanikus kirészletezésével a tárgy és a szemünk közt lévő „második anyag”-ot (a mai aether-t) szilárd testnek vette, melyet a tárgy, mint valami pálcát meglódit, s így a szemünkbe, illetőleg az idegek merevségének (!) segítségével agyunkba (a *Zirbeldrüse*-be) szurkálja belé a maga alakját (S c h w a r z Hyp. I. 124-8).

A további okoskodásunk lehetőségére most azt az eredmé-

nyünket kell gondosan megrögzítenünk, hogy ez a kifejezés: „a campanile-re gondoló ember e torony képét látja maga előtt”, avagy „hordja a lelkében” metaphorikus, allegorikus kifejezés; nem szó szerint értendő szavakban írja le a kérdéses állapotot (még pedig éppen nem csak ott allegorizál, ahol azt mondja: „látja maga előtt” vagy „hordja lelkében”), más szóval a létezőnek képzelt, pszichológiai értelemben vett. kép nem egyéb, mint egyike az emberi elme számos félreértett metaphoráinak. A „képet lát” szólásmód helyesen kifejezi azt, hogy a távollevőre gondoló embernek r e n d e l k e z é s é r e á l l a n a k a m a távollevő dolognak vonásai úgy, mint annak, aki a valóság helyett egy ezt ábrázoló festményt néz, (rendelkezésére t. i., amennyiben tud róluk helyesen beszélni); de másrészt az a szólásmód azt a téves hitet kelti, hogy ez a rendelkezésre állása a távollevő vonásoknak a képzeléskor olyan eszközökkel létesül, mint a festményszemléléskor, t. i. hogy a távollevőnek valamely létező képviselője, másolata, lenyomata kerülne elé.

A pszichológiában tudvalevőleg minden haladás abban áll, hogy a lelki jelenségekre felkínálkozó concret, physikai kifejezéseket, pláne azokat, miket szóvivőjük nem is érez pusztá hasonlatoknak, saját értelmű leírásokkal helyettesítsük. Akinek pl. az é n képzet elménnek valami „önmagára visszahajló” működéséből keletkezik, az még nem psychologus, és itt meg akarjuk értetni, hogy aki „kép”-ekről beszél, az sem az.

Erős a gyanúm, hogy nem a nép eszejárása, hanem csak a tudákos psychologia vetette felszínre ezt a „kép” szót a rágondolás jellemzésére, kötötte egy bizonyos főnévi fogalomhoz a leírandó folyamatot s hogy a nép eredetileg megelégedett az olyan körülírásokkal: „úgy beszél (vagy akár: beszélek...) róla, mintha most is ott volna, mintha itt lenne előtte” sat. A nép fia valószínűleg az uraktól tanult meg „kép”-zelni.

„Képzelní” szerintünk azt jelenti (nem mondjuk, hogy etymológiailag): „úgy viselkedni, mint a képek (festmények) előtt szokás, t. i. valóságot látni ott, a hol nincs valóság”; és n e m azt teszi: „a távollevőnek valamilyen képét megalkotni avagy hordozni a lelkében”. Más szóval, nem helyes az a psychologia, melyet az emberiség e kifejezésfordulattól merített, t. i. hogy képzeléskor mindig közbe ékelődik én közém és a távollevő tárgy közé valami közelebb meg nem határozott (persze, mert meg sem határozható) realitás, tünemény, az az ú. n. kép, mely a távolban létező (esetleg csak létezett) tárgy és az itt lévő ember közötti ürességet áthidalja.

Egészen világos dolog, hogy aki az emberi rá gondolás lehetőségére egy ilyen közbülső reálét, egy képet tart szükségesnek, az a képzelés tényét a megézés, a közvetlen adatszemplés mintájára igyekszik kimagyarázni, ennek a kaptafájára húzni, vagyis megteremtteni amott, a képzelésnél azt a közellétét, ráhatást a felfogó és felfogandó között, amely emitt, az érzékelésnél megvan.

Az a körülmény is támadja a képelméletet, legalább ennek a szemlélés leírásánál való alkalmazását, hogy ezek a képek, habár a tárgymegismerés lehetőségének megértésére vannak kigondolva, mégis olyasvalaminek mutatkoznak, a mi sokkal alkalmasabb a tárgy közvetlen megismerésének meggátlására, mint előmozdítására azért, mert közelebb esnek hozzánk a tárgynál s így voltaképp egy áthatlan falat vonnak (avagy tán átlátszók?) elménk és a tárgy közé. (V. ö. S c h w a r z Hyp. I. 41.) Hogy a Kant-féle idealizmus, melynek Aquinói Szent-Tamás is egyik előhírnöke (u. o. 34.) hasonló csávéba vezet, vagyis abba, hogy a megismerő törekvés magáig a tárgyig nem tud előrehatolni, azt Schwarz-on kívül már sokan észrevették, többi között a megismerhetetlen *Ding an sich* hirdetője, maga Kant.

Fenti ellenvetésünkre ugyan azt fogják felelni: a kép nem közvetítője, segítő eszköze a képzelésnek, hanem eredménye, mert a képzelődő ember az agyában támadt ingerek folytán és következtében lát képeket. Azt azonban ellenfelünk sem fogja tagadhatni, hogy ezt az „eredményt” valami terméknek, productumnak, szóval bármi subtilis, de létező elemnek képzeli.

B i e l a képeket, mert *esse objectivum*-mal rendelkeznek, a létezők egy jogtalanul felállított harmadik osztályának nevezi. A másik kettő (!): az *ens in anima* és az *ens extra animam*. (S c h w a r z Hyp. I. 72-3.)

Kérdés mármost, lehet-e a rá gondolás tényét ilyen közvetítő avagy végtermék, ilyen bennünk jelentkező kép nélkül leírni és érthetővé tenni? Úgy látszik, a telepathia elkerülhetetlen, ha a távollevő tárgyra magára ruházzuk ama lét- és egyéb praedicátumokat, miket a mai psychologia szerint a kép hordoz, vagyis ha olyat hirdetünk, hogy a képzelés a távoli tárgynak és nem egy jelenlevő képnek a hatása. Ezt a babona sötéttségével ránk ásító vermet, melybe a „távolba hatás”-t emlegető Biel úgy látszik, beléesett (Schwarz 65), könnyen kikerülhetjük a következő leírással: Minden, a szemlélő alkalmas közelségébe, érzékeinek (igen különböző terjedelmű) hatáskörébe eső tárgy avagy érzet a szemlélőnek egyszersmind az izomműködését is felkelti (egy másik hatásról a következő fejezetünk szól) hol egyik, hol másik formában, hol szemellátható

mozgás (taglejtés, beszéd), hol pusztá belső mozdulatok alakjában, amilyen a mirigyek működése, értágulás és szűkülés (ú. n. vasomotori-⁷ kus hatás), légzés-, szívverésváltozások sat. Ha mármost az illető *A* tárgy, mely bennünk ezt az *innervationalis* egyensúlyt keltette, (így nevezzük az emberben egy bizonyos pillanatban fennforgó, bizonyos adatnak hatása alatt beállott mindenféle izomrövidüléseknek összességét) eltűnik s előáll utóbb egy olyan *B* tárgy, mely amaz *A*-hoz vagy hasonló, vagy pedig vele térileg avagy időileg szomszédos volt, akkor a *B* tárgynak immár másodízben beálló innervatioja (inn. hatása) magával fogja rántani az *A*-ét is, vagyis nem bírunk *B*-re reagálni (azt szemlélni) a nélkül, hogy egy bár távollevő *A*-ra való reakció is ki ne üssön rajtunk, minket meg ne szálljon, azaz úgy ne tegyünk (legalább részben), mintha *A* is ránk hatna. Az *A* tárgy hiányát hirdető, a környezetből nyert érzeteknek constatálása a higgadt embernél elégséges lesz arra, hogy mindamaz *A*-reakciók közül, melyekre hajlandósága támad, csak azokat hajtsa végre, melyekből sem neki, sem embertársainak kára nem származik (1. fent 36.) Ilyen ártatlan dolog első sorban a távollevőről való félhangos avagy néma beszéd. Ezt a távollevőről való néma-beszédet, illetőleg bármi legcsekélyebb oly módon viselkedésünket, magatartásunkat, melyet csak egy jelenlévő *A*-tól tanulhattunk, vagyis amilyenben egy *A*-t constatálás rejlik, hívjuk képzelésnek, rágondolásnak.

Ez az elméletünk, mint látni, a mozgás-associációknak ismeretes tenyérére támaszkodik, arra, hogy az együvé gyakorolt mozdulatokat (pl. a két szemnek egy közös térpontra való beállítását, ezt a kettős látványokat elhárító nézésmódot) utóbb széjjel sem tudjuk választani, mert az első mozdulat önkénytelenül a másodikba megy át. Másrészt azt is észrevehetni, hogy mi itt a telepathiát annak a számbavételével küszöböltük ki, hogy minden *A*-kra (távollevőre) való gondolásunk csakis a *B*-knek (mindannyiszori környezetünknek) associatiókat keltő ereje folytán jöhetett létre, miért is van jogunk az *A*-ra gondolást nem egy most, isten tudja, hol lévő *A*-ra való reagálásunknak minősíteni (ez volna a telepathia), hanem a környezetre, a *B*-kre való tökéletesített reakciónak tekinteni. Ilyen azé az emberé, ki a puskaporral (*B*) úgy bánik, hogy számba veszi annak a lehetséges (valamikor tapasztalt) robbanását (*A*) is. Minden, környezetünktől még oly messze járó gondolatunkat is csak eme (szűkebb avagy tágabb értelemben veendő) környezetünkre való visszahatásnak kell tekinteni, olyan módnak, melyen az ember

e környezettel szemben, tőle telhetőleg, igyekszik magát érvényesíteni.

Evvel egyezik Wundt-nak (Ph. Ps. III. 513-5) az a mondása, hogy egy adott jelen-nél eszünkbe jutó másfajta képzetek nem hámlanak le tisztán magáról e jelenről, nem függetlenek tőle, hanem evvel a kísérő feszültség- és egyéb érzelmeink révén össze vannak olvadva. „Az adott környezettől független emlékképeink ritkán (álomban, tünődéskor) szoktak előfordulni.” Wundt-ot e gondolat sodra már-már odáig viszi, hogy „emlékképeink túlnyomólag csak abban a körülményben jelentkeznek nálunk, hogy környezetünk adatait az ismeretesség színében látjuk”, – a mi ellen persze felhozhatjuk közéleti gondolkozásunknak folyton tervezkedő, érdekességeken rágódó, szóval a környező adatokat túllépő természetét.

Hogy micsoda mozdulat rejlik abban a képzeletben, mikor egy régebben látott tárgy avagy jelenet hirtelen eszünkbe jut és gyorsabban tűnik el a tudatunkból, semhogy szavakat, szóhangokat avagy csak ezeknek a „képét” varázsolhatná elénk, azt bajos megmondani. Valószínű, hogy ilyenkor mást, mint az akkori reflexmozgólódásunknak pillanatnyi megzavarodását nem is lehet találni; de az is tudnivaló, hogy bármiféle *A* „kép”-nek tudatunkban való megjelenése nem lehetett egyéb, mint egy *A*-t jelenlévőnek constatólójának hajlandóság. Bármilyen módon, bármely szervünk segítségével történik is ez a létconstatólás, a nyert hatásnak mintegy a nyugtázása, az mindenkor mozdulat lesz, valamilyen középponti szervünktől, agyrészünktől kiinduló valamilyen mozdulat. Valaminek eszembe jutnia s bár csak pillanatokra is tudatomban időznie nem lehet egy ilyen „van”-kíséret, constatólójának elismerés nélkül és minden constatólás már nem a tárgynak, hanem az egyénnek cselekedete, végső elemzésben mozdulata, illetőleg mozdulatváltozása. Nem azt teszi ez, hogy minden eszünkbe jutót folyton avval a néma ítélettel kísérménk: „*A* most eszembe jutott, ez is a létezők közé tartozik”; nem azt mondjuk, hogy minden létconstatólás ilyen tudatos ítélet alakjában történik. Legtöbbször ugyanis, s ez az ú. n. öntudatlan érzetek esete, az eszembe jutónak csak valamiféle hasznát élvezem, amennyiben általa képessé válok valamire, amire az eszembejutás nélkül nem volnék képes. Mire? megint csak magatartásra, a világgal szemben való viselkedésre. Egy pillanatig sem állítjuk, p. o., hogy a járás mesterségében régóta otthonos felnőtt ember a közelgő egyensúlyvesztésnek (*A*) azt az érzését, mely a hátul lévő lábának előrehúzásakor keletkezik, ítélet (beszéd) alakjában venné tudomásul; de abban a tényben, hogy ő ezt a lábát a gyermeknél óvatosabb

módon, vagyis úgy húzza előre, hogy ilyenkor fel ne bukják, ebben, mondom, az említett érzésnek, a l e h e t s é g e s felbukásnak bizonyos constatálása rejlik, létezésének számbavétele oly alakban, hogy amaz érzés miatt azt az előrehúzó mozdulatot m á s k é p viszi véghez, mint végezné, ha egyensúlyvesztéstől nem kellene tartania. Azt hiszem, elmondhatjuk, hogy minden efféle *A*-nak (lehetőségnek, távollevőnek) ilyen hasznosítása, felölelése nem egyéb, mint olyan ténykedés, mellyel az illető egyén azt az *A*-t elismeri, a tényleges környezethez hozzáfoglalja, tehát constatálja, rá reagál.

Abban a nyilatkozatunkban, hogy valahányszor valamilyen gondolat lép a tudatunkba; bennünk egy jelenlétet, – még pedig nem a gondolat, hanem egyenesen az illető t á r g y jelenlétét – constatáló h a j l a n d ó s á g támad fel, egészen világosan benne rejlik az a különösen T a i n e -nél erősen kidomborodó nézet, hogy minden képzet nem egyéb, mint k e z d ő d ő , bár visszafojtott hallucinatio.

T a i n e (I. 99.): *L'image ordinaire n'est... pas un fait simple, mais double. Elle est une sensation (nem igaz!) spontanée et consécutive, qui par le conflit d'une autre sensation non spontanée et primitive, subit un amoindrissement, une restriction et une correction. Elle comprend deux moments, le premier où elle semble située et extérieure, le second où cette extériorité et cette situation lui sont ôtées...* Följebb (95) számot vet avval is, hogy ez a megigazítás hirtelen történik: *Les deux opérations, qui sont nilusion et son redressement, sont si promptes, qu'elles se confondent en une seule.* Ide tartozik ez a mondása is (124): *Chaque image est munie d'une force automatique et tend spontanément à un certain état, qui est l'hallucination, le souvenir faux et le reste des illusions de la folie. Mais elle est arrêtée dans cette marche par la contradiction d'une sensation...*

Továbbá (II. 48): *...le souvenir.. est une hallucination vraie, c'est-à-dire une illusion, qui aboutit à une connaissance.* Én az időről szóló munkámban (II. 192.), mely még a mostani álláspontomnak megalakulása előtt keletkezett s az emlékről mindenütt mint létező képről beszél, még nem láttam be e Taine-féle gondolatnak a közkeletű képzetelmélet megjavítására s nevezetesen egy motorikus elmélet lehetőségére döntő fontosságát s ezért ott polemizálgattam Taine ellen. E hibámat talán némileg jóváteszi az a vallomásom, hogy Taine-nek e genialis ötletéből merített impulzusaim nélkül a jelen munkám sohasem keletkezett volna.

Taine-hez csatlakozik R i b o t is (Gef. 204.) a következő formában: *Die Vorstellung ist eine innere Tätigkeit, deren äusserste Grenze in der Hallucination besteht.* Hasonlóképen (Im. 93.): *Actuellement je pense qu'il n'y a aucun psychologue qui ne considère comme établi (erős szó!) que l'image, quand elle entre dans la conscience, traverse deux moments. Durant le premier, elle apparaît comme une réalité pleine et entière; elle est objective. Durant le second (qui est définitif) elle est dépouillée de son*

objectivité, réduite à l'état d'événement tout intérieur, par l'effet d'autres états de conscience Qui contredisent et finalement annihilent son caractère objectif. Il y a affirmation, puis négation; impulsion, puis arrêt.

B i n e t is csak a Taine követőjének mutatkozik, mikor azt mondja (35): *on peut... se servir de l'hallucination, comme d'un grossissement pour étudier les propriétés de l'image.*

Taine-nek legalább is az alap gondolatát (azt, hogy a valóságul elfogadás és nem a visszautasítás elménknék az eredeti sajátysága) ismerjük fel James (II. 299)-nek e pregnáns mondásában: *We would believe everything if we only could.*

Én ezt szó szerint elfogadom s ha valaki avval támad rám, hogy akkor jobb lemondani minden képzelésről és gondolkozásról és állat módjára a puszta jelennek élni, legalább nem kísért a megőrülésnek folyton környékező veszedelme: az ilyen ellenfelet csak avval vigasztalhatom, hogy a „hallucinatio kezdete” csak akkor jelentene veszedelmet, ha a folytatása és vége is már közel volna. Ne féljen, hogy a Dunába esik, a kit Budapesten jártában egy olyan utcába visz a kocsija, mely a Dunára vezet, mert hisz azért még elég messze maradhat a Dunától. Az sem fog visszatartani bennünket e Taine-féle tanítás elfogadásától, hogy ily módon némi meghasonlásba jutunk az orvosi nyelvvel, mely „kezdődő hallucinatio”-t csak ott fogad el, ahol bizonyos beteges tüneteket lát. Az orvos a maga szempontjából jól teszi, sőt céljai egyenesen arra utalják, hogy a hallucinatio nevét szorosan bizonyos beteges, abnormis tünetösszesség nevéül foglalja le s ehhez képest a hallucinatio kezdődését is csak ott fogadja el, hol az illető beteges jelenségeknek bizonyos töredékrésze mutatkozik. Minthogy azonban még a legkülönbözőbb dolgok között is lehet hasonlóságokat találni, tehát a pszichológiát az ilyen szűkebb foglalkozáskörnek műszó-megállapodásai annyival is kevésbé akadályozhatják meg abban, hogy a hallucinációt és képzelést közös kalap alá vonja, mivel az ily módon kikerekített magasabb egységből a maga terén felvilágosítást remélhet. Árról se tessék megfélemedezni, hogy az orvos is elismeri, hogy hallucinans betegének a magatartásában nem minden mozzanat, nem minden egyes cselekvénye beteges, hanem egy nagy részök közös a puszta képzelgő emberével. Minden foglalkozáskörnek megvan a maga eljárásjoga s nevezetesen az, hogy magasabb vagy kisebb, tágabb vagy szűkebb fogalomegységeket hasítson ki az előtte lévő munkaanyagból. Az orvos, aki megtámadja a psychologust „az ilyen heterogenumoknak egy kalap alá foglalásáért, nem más, mint az a szűkkörű parasztember, akinek „látszik, hogy nem ért a maga mesterségéhez a természettudós,

mikor olyat mond, hogy az oroszlan meg a tigris is csak macska. Látott tán már háztetőn tigrist?”

Küzdjünk meg most avval a két veszedelmes támadóval, melyet képhívő ellenfelünk ránk szabadít s melyek közül az egyik siketnéma, a másik meg p a p a g á l y. Először a kevésbé veszedelmes ellenségünkkel állunk szembe s ilyen, ezt talán furcsálják, épen a siketnéma, nem a papagály.

A siketnémát avval a biztatással eresztik nekünk, adja valahogy értésünkre, hogy ő bizony, főleg mint született siketnéma, soha legkisebb beszédmozdulatot sem tesz – „bár tehetne!” – amikor valami távollevő dologra gondol, pedig, hej! de sokszor visszagondol napjában a szülővárosára, a szülei házára, kis kertjére sat. Az ő gondolataira tehát minden egyéb illik, csak az nem, hogy elfojtott beszédmozdulatok. Erre az a feleletünk, hogy a beszédmozdulatot csak mint olyat hoztuk fel, mely az összes szemmelátható taglejtések, megmozdulások közül legelébb, legkönnyebben áll be, de nem mint olyat, mely a képzelés tényével együtt áll és bukik vagyis e tényt teljesen kimerítené. Ezt – magunk töldítjük, – annyival is kevésbé szabadna mondanunk, mert akkor pl. mást kellene képzelnie egy angolnak, mint egy magyarnak, ha mindakettő a valamikor ugyanazon pontból látott campanile-t képzei el, mert hisz más-más nyelvmozdulatokra érez ingert mindakettő; továbbá pedig nem lehetne megtenni azt, amihez aránylag kevés gyakorlat kell: valami verset vagy imádságot gépiesen elmondani és e mellett egészen másra gondolni. De azt már nem lehet tagadni, hogy az angol is, meg a magyar is, mikor azon a tornyon tűnődik, valamiféle tekintetben ú g y t e s z, olyan innervatiókba jut, mintha az a torony jelen volna, s ők rája néznének; és hogy tehát a siketnéma is bizonyára azokat a szerveit innerválja a szülőföldjére való gondolásakor, amelyeket szülővárosának jelenlétekor innervait, vagyis melyekkel annak jelenlétét constatálta, első sorban tehát a szemizmait. Eredményünk csak az lehet, hogy a siketnémánál a létconstatáló mozdulatok a hanginnervation innen maradnak.

M a u t h n e r (I. 177) is hivatkozik e szerencsétleneknek ösztönszerű (nem tanult) „nyelvére”.

Nem palástolok azonban egy bizonyos, itt fenforgó nehézséget. Bármiféle mozdulatot említsek én mint a képzelés okvetlen velejáróját, mindig fognak akadni esetek, amikor az illető mozdulat beáll anélkül, hogy a megfelelő képzet következne be, hanem bekövet-

kezik egy másik képzet, melynek én meg nem vagyok képes az elő-
idéző mozdulatát megtalálni. Pl. tény, hogy lehet egy távollevő
tárgyra gondolni és szemlencsáját mégis a jelen környezetre acco-
modálni, egész lapokat végigolvasni anélkül, hogy az olvasott szö-
vegre gondolnánk. De az a körülmény, – ez szolgáljon az én
javamra, – hogy az ilyen ügyesség meglehetősen késő vívmány, mert
gyakorlat kell hozzá, azt mutatja, hogy a képzelés, a figyelmünket
elfoglaló „lelki tartalom” és a peripherikus mozgásállapotunk között
e r e d e t i l e g szoros kapcsolat van, melyet meglazítani, megvál-
toztatni bizonyára csak az által lehet, hogy e peripherikus mozdu-
latainkhoz idáig szükséges innervationak egy része más alkalma-
zást nyer, vagyis egy másik, mélyebb fekvésű, centralisabb mozdu-
latra értékesíttetik, arra, amely éppen a figyelemnek bizonyos irányú
rögzítésére szükséges. (Lejebb majd e leírason némileg változtatunk.)
Ez a centralisabb mozdulat és a figyelemrögzítés azután teljesen
fedik is egymást, vagyis e két tény voltaképp csak egy.

Itt kiejtettünk egy szót, melyre még nagy szerep vár e fejtege-
téseinkben, t. i. a figyelmet. A közönséges, psychologia szerzte dívó
nyelvhasználat a figyelmet valami külön, mondhatnám kivételes,
legalább is csak külön okból és körülmények között fellépő lelki
állapotnak tünteti fel, nyilván mert a figyelemnek csak, hogy úgy
mondjam a vaskosabb formáit vagyis azokat az eseteket szokták
szem előtt tartani, amiket máskülönben feszült figyelemnek is hínak.
A „feszült” szó már annyira állandó jelzőjévé vált a figyelemnek,
mintha más mint feszült azaz nagyfokú figyelem nem is volna a
világon. Ennek a felfogásnak az a rossz oldala, hogy miatta nem
igen lehet helyet találni a figyelemnek lelki jelenségeink osztályo-
zása közben, nem tudunk vele mit csinálni, hova tenni. Úgy tűnik fel,
mint valami mellék-, fattyúhajtás a gondolkozás, érzés és akarás, e
három alapvető lelki folyamat mellett. (L. lent, A figyelem c. fej.)
Ez az egész nehézség megszűnik, mihelyt rászánjuk magunkat arra,
hogy nemcsak az u. n. feszült állapotokat, hanem a sokkal gyen-
gébbeket is alá foglaljuk a figyelem közös neve alá. Ezt annyival
inkább van jogunk megtenni, mert a feszültségnek van számos foka,
egész skálája, mely szinte észrevétlenül húzódik le egészen a zérus
fokig. E javaslatunknak az lesz a haszna, hogy most majd a csekély
feszültségű figyelmet egyszerűen azonosíthatjuk magának a kép-
zelésnek, a puszta eszembejutásnak tényével, s ebből majd az a, ma
még csak kissé szokatlan nyelvezetünk fog keletkezni, hogy vala-
mire gondolni, valamit elképzelni annyi mint arra figyelni. Más szó-

val a figyelem a képzelés osztályába tartozik, figyelem és képzelés között csak az innervatio foka dolgában van különbség és nincs s e m m i különbség, ha a véletlen eszembejutást csekély fokú figyelemnek minősítjük, kimondván, hogy akinek valami eszébe jut, az arra, ha mindjárt rövid ideig is és kicsit, de r á f i g y e l .

Z i e h e n (201):... *auch die Aufeinanderfolge der Vorstellungen* (tűnődéskor) [kann] *als ein successives Aufmerken auf Vorstellungen auf gefasst werden.*

A „kis figyelem” megvan M a u t h n e r-nél (I. 497), kinek a megismerés nem egyéb, mint ráfigyelés (I. 17). Hasonlót találni N ö f f d i n g (124)-nél is.

F o u i l l é e (I. 311): *L'attention n'est pas un fait additionnel, quelque chose qui surviendrait au delà et au-dessus de ce contenu de la conscience auquel, comme on dit, l'attention est accordée. L'attention est, au fond, la conscience même...* E s (I. 154): *Le travail intellectuel de perception, ou celui de simple représentation, s'exprime... toujours par l'afflux du sang à la tête, par les signes de l'effort d'attention, qui s'irradie dans les divers organes des sens, modifie la forme des sourcils, des ailes du nez, de la bouche etc.* Hogy a figyelem és a pusztá felfogás (gondolás, képzelés) közötti különbség abban állana, hogy ez utóbbi egyszerűen csak az öntudatunkhoz, a figyelem pedig az én-ünk tudatához köti az illető képzetet (I. 311), ezt már csak azért sem találom helyesnek, mert akkor a gyermek én-képzetének kifejlődése előtt nem is figyelhetne.

A kis innervatiókra nézve I. E x n e r (99), ki arra utal, *dass durch jeden motorischen Nerv, auch während der sogenannten Ruhe Impulse abfließen, die den Tonus des Muskels erzeugen und dass alle Muskelaction nur auf Steigerung oder Senkung dieses Tonus beruht.* – Hogy minden érzet hatása alatt milyen sok apró innervatio van bennünk, amikrőt fogalmunk sincs, de amikre a mi pszológiánknak, mint az illető adatnak tudatunkban való képviselőire igenis van joga hivatkozni, ezt mutatja Exner-nek (148) az az elbeszélése, hogy egy plethysmograph-fal megejtett kísérlet alkalmával a medium még a jobb mutató ujját sem bírta kicsit megmozgatni a nélkül, hogy b a l karjának is bizonyos elmozdulásait ne lehetett volna kimutatni.

W u n d t (Ph. Ps. III. 514) is elfogadja, hogy minden emlékképünket a megfelelő érzékszervekben feszültség- és mozgásérzetek kísérik.

A fent javasolt szóösszevonásnak mi nem csupán a lelki jelenségek osztályozásának megkönnyítése végett állunk a pártjára, hanem – miként az olvasó már megsejtette, – azért is, mert újabb támasztékot kovácsolhatunk belőle a mi képzelést mozdulattal, innervatioval azonosító elméletünk számára. Ugyanis ha a nagy, a feszült figyelem határozott, sőt szemmelátható arc- és egyéb izomösszehúzódásokkal jár, akkor valószínűnek vehetjük, hogy a kis figyelem (értsd pusztá képzet) meg kis izomösszehúzódásokkal, mozgáskezdetekkel kapcsolatos, hogy tehát abban az emberben, ki

valamely lelkében tartott *A* képzetet egy egészen más *B* képzethez illő mozdulatokkal kíséri (a fenti példák), mégis van egy bizonyos belső, kisebb megmozdulás (talán valami vasomotorikus avagy mirigyműködés sat.) mely nélkül az *A*-t lelkében tartani vagyis ráfigyelni nem tudna. Mármost kérdem, nem valószínű feltevés-e, - elismerem, hogy még nem logikailag szükséges következmény, - hogy egy olyan belső megmozdulás, mely nélkül bizonyos képzetet lelkünkben megtartani, reá gondolni nem lehet, magával e rágondolással azonos dolog? Nem jogos-e az a gyanúnk, hogy éppen azért nem lehet afféle megmozdulás, innervatio nélkül reagondolni, mert ez a két dolog, képzelés és innervatio voltaképp egy és ugyanaz és csak látszatra, illetőleg megszokott pszichológiai elméleteink szemüvegén keresztül kettő?!

Ziehen (202) ugyan még szintén különböző dolognak tekinti magát a figyelmet e mozgásinnervatiótól, de hogy már a küszöbén áll a mi felfogásmódunknak, mutatja a figyelem beállása tényéből vont következtetése: *... geht hervor, dass jeder Empfindung ein gewisses motorisches Moment – sit venia verbo – oder ein motorischer Impuls zukommt.*

Véletlenül igen jól hozzáülnek ez elméletünkhöz a különben teljesen eltérő álláspontú Exner-nek (303) az a megjegyzése, hogy képzeteink gyors váltakozását (azt, hogy csak nagyon rövid ideig tudjuk egy és ugyanazt a képzetet tudatunkban változatlanul megtartani) valószínűleg vasomotorikus változások okozzák.

Nagyon tisztán érzem azonban, hogy itt van egy gyöngé pont, melybe mindig belékapaszkodhatik az ellenfél s mely az én elméletemet egy pusztán feltevés (de akarom hinni, hasznos és megokolható feltevés) színvonalán túlemelkedni nem engedi, s ez az a kérdés, melyre én feleletet nem találok s ilyet csak a haladó physiologiai tudománytól várok: nevezd meg azt a belső centralis megmozdulást, amely nélkül szerinted képzelés nem eshetik meg; micsoda szerveink és hogyan mozdulnak meg okvetlenül, mikor valamire rágondolunk.

Egy másik ehhez fűződő ellenvetésnek azt hiszem a tényálladék kellő elemzésével vehetjük el az élet. „Miféle mozdulatot – így szól az ellenfél, – képzelsz te képesnek arra, hogy létrehozza azt az ezernyi ezer mindenféle tulajdonságot, mellyel az elképzelhető dolgok végtelen számát felruházottnak valljuk? Micsoda legkisebb valószínűség szól amellet, hogy valami belső mozdulatunk kicirkalmazza, kihímezze mintegy számunkra ma a velencei campanilet, holnap a lomnici csúcsot, szóval annyi dolognak

a képét, mint amennyi a világon van és volt, sőt még többet, mert hisz mindezeneken felül még phantasiánk alkotásaira is tudunk gondolni, őket elképzelni?! Nem sokkal helyesebb-e mégis a régi képelmélet, mely az elképzelést tisztán passiv folyamatnak fogja fel és a képzeletek végtelen számának lehetőségét olyanféle okból magyarázza, mint amilyen a photographikus lemezzel is felvéteti és megőrizteti a reá eső ezerféle tárgynak ezernyi formáját? Megszűnik minden nehézsége a visszaadásnak, az annyi sokféle benyomás visszaadásának, mihelyt *tabula rasa*-nak fogjuk fel elménket vagy akár agyunkat, melyre a külső világ azt ír, amit akar, s az benne megmarad, mert idegállományunknak megvan a kellő plasticitása, a felvett benyomás megőrzésére való képessége. Lehet ugyan még sok fogyatkozása ennek a mai elméletnek, melyeket egyébként a haladó pszichologia majd csak eloszlat, de a te medicinád határozottan *peior morbo!*”

Ennek az ellenvetésnek van egy tökéletesen helyes alap gondolata, az t. i., hogy sokféle dolgot képzeln, annyi mint sokféle módon képzeln, más szóval, hogy a képzelés maga is annyiféle, ahányféle tárgya lehet. Ha egy és ugyanaz a dolog, minden tekintetben ugyanaz az innervatio történnék bennem, mikor a lomnici csúcsra, meg mikor a zsebkésemre gondolok, mi jogot meríthetnének arra, hogy ezt a két képzeléstényt széjjelválasszuk? Egy elvi kijelentést kell itt tennem, melyet az ellenfél ugratott ki belőlem s ez az, hogy a képzelés, az a képzet, mely tudatunkat hosszabb-rövidebb időre elfoglalja, nem az a semmiség, számon kívül hagyandó félreértés, agyrém, aminek a materialismusnak még Hobbes-féle formája, mely csak az anyagrezgések realitását ismerte el, kiadta. Nézetem szerint alapigazságnak, kiinduló elvnek azt kell elfogadni, hogy valóban történik valami a világon, illetőleg bennem, mint a világ egyik tagjában, mikor én vagy bárki más valamire gondolok; és más történik, más világesemény, amikor a kutyámnak jobb, mint mikor a bal lábára gondolok. Nem fogadom ugyan el azt a Wundt-féle tanítást, hogy önmegfigyelésünk, belső tapasztalatunk tényei feltétlenül bizonyosak (1. utolsó fej.), de azt kétségen felül álló igazságnak tartom, hogy az emberek hol erre, hol arra gondolnak s hogy ez a tény vagy nem igaz, vagy pedig igaz az, hogy más esemény, reális világesemény (ha nem is külsőleg megfigyelhető) történik akkor, mikor ez, mint mikor az jut az eszünkbe.

Fouillée (I. Intr. V) is belátta, hogy csak úgy lehet megmenteni

az öntudat (mi inkább azt mondanók: a lelki jelenségek) realitását, ha minden belső változásnak valóban van valamilyen külső hatása.

Hasonló szellemben nyilatkozik Schwarz (Hyp. II. 175-6) is. Hogy pedig csak a mi realista nézetünk méltányolja és öleli iel kellőképen a képzetet, nem pedig a mai psychologia, ezt mutatják az olyan kifakadások, mint amilyen az a Ziehen (252)-féle, mely szerint a psychicum csak valami érthetetlen „epiphaenomenon”, olyasmi, aminek nem-léte esetében cselekvéseink, működéseink ép úgy folynának le (honnan tudja ő ezt?) mint folynak le ma. (*Die Handlung würde nicht anders verlaufen, auch wenn die Erregung der Sinnesempfindungszellen ohne das Correlat der Empfindung und die zurückbleibende materielle Disposition... ohne das Correlat des Erinnerungsbildes oder der Vorstellung bliebe.*) Minden jóra való materialista óvakodni fog olyan állítástól, hogy a világnak valamely eleme – s ilyen nálunk az innervatoria visszamenő képzet, -hatástalan, vagyis hogy azt a világ sodrából minden további zavar nélkül ki lehetne kapcsolni.

Odáig tehát szívesen elmegyek az ellenfelemmel, hogy a világ jelenségeinek sokasága és az én bensőmnek eseményei között kell egy bizonyos parallelizmusnak lennie, ha már egyszer tény, hogy bensőm e világadatoknak bármelyikét el tudja képzelni. Csak az a kérdés mármost, hogyan képzeljük el azaz értelmezzük magát a képzelés tényét. Még egy engedményt teszek itt az ellenfélnek, igaz, hogy talán csak a szóban. Ő passiv folyamatnak tekinti a képzelést és – én is, oly értelemben t. i., hogy minden szándékos hozzájárulásunk nélkül, egyszerűen a külső hatás asszociálató ereje és ideg-állományunk természete következtében, azaz önkénytelenül áll be bennünk a valamit-, épen ezt meg ezt képzelés, vagyis, teszem hozzá a megvádolt szavamat, az a belső megmozdulásunk, amelyben ép a képzelés áll. Itt van mármost a nagy félreértés köztem és t. ellenfelem közt. Nem azért van szükség ilyen belső megmozdulásra, hogy legyen, ami számunkra az elképzelt dolgoknak körvonalait meg egyéb sajátosságait kicirkalmozza (hiszen nem igaz, hogy ezek bennünk vannak!), hanem megfordítva, az az állapotunk, mikor azt v a l l j u k magunkról, hogy „úgy áll a lelki szemeim előtt az a campanile, mintha ki volna cirkalmozva”, ez az állapotunk, mondom, nem egyéb, mint valami innervationalis feszültség, tehát megmozdulás, még pedig olyan megmozdulás, melyet épen az illető tárgynak valamikori szemlélése ültetett belénk. Ebben kétségtelenül benne rejlik az is, hogy más látott tárgy másképp mozdított meg, más megmozdulásra ingerel bennünket. Be lehet ezt bizonyítani? Szerintem igen, csak e megmozdulásokat mikroszkopice meg kell nagyobbítanunk, illetőleg, tréfa nélkül szólva, ama for-

májukban vizsgálgatnunk, mikor nincsenek visszafojtva s a képzelő egyén szabadjára engedi az egész belsejét. Nem szemmel láthatólag máskép viselkedik-e, más mozgásmódot mutat az az ember, aki most a campanile-re, mint ugyanaz, amikor teszem azt a kutyájára gondol, elsősorban abban a tekintetben, hogy egészen más leírást ad, máskép beszél a „lelke előtt lebegő” tárgyról az előbbi, mint az utóbbi esetben? És még a ki nem ejti is ki a megfelelő szokat, nem egészen más beszédimpulsusok, (tehát kis megkezdett, tényleg meglévő száj és torokmozdulatok) jelentkeznek-e nála az egyik, mint a másik esetben? Mi ennek az oka? egyszerűen az, hogy az illető tárgyak szemlélésükkor más mozdulatokat, a felfogásukra, constatálásukra szükséges más mozdulatokat váltottak ki az emberből. Valamint a tárgyak maguk, úgy megszemlélésüknek a módja, az általuk kiváltott szem- és egyéb mozdulatok is szükségképen mások. Más szemmozdulatokkal, lencse-accomodatiókkal és szemgolyómozgásokkal fogjuk föl a közeli, meg a távoli, a négyzetes meg a gömbölyű dolgokat, és más indulatszóra ingerel bennünket a kék mint a vörös szín, a mély meg a magas, erős meg gyöngye hang. íme tehát, megvan a l e h e t ő s é g e annak, hogy megmozdulásaink módja lépést tartson a tárgyak sokaságával; csak lelkiismeretesen össze kell szedni az összes, tárgykeltette innervatiókat.

Ehhez a mi nézetünkhez nagyon hasonlít a H ö b b e s-félének Schwarz-tól (Hyp. II. 52) a következő szavakban történt összefoglalása: *Da die Teile unseres Organismus sich in der ihnen natürlichen Lebensbewegung zu erhalten streben, so werden sie nur für einen Augenblick die fremde, ihnen von aussen (t. i. az érzetforrásokból) aufgedrungene Bewegung annehmen.*

Ha mi látszólag ugyanavval a lelki feszültséggel olvasunk végig sorokat és egész lapokat valamely könyvből, akkor feszültségünknek ez az egyformasága bizonyára csak látszat, mert a valóságban minden egyes betűnek s a közben ránk ható egyéb érzeteknek felfogása más-más innervationalis egyensúlyt idéz elő bennünk. Evvel jól egyezik az az E x n e r-féle (39) értékes megjegyzés, hogy idegeinknek akarat-okozta feszültsége nem egyenletes (continuirlich), hanem szakaszos tünemény, mit egyrészt az u. n. i z o m h a n g (*Muskelton, ein Geräusch*) bizonyít, másrészt meg az a körülmény tesz valószínűvé, hogy a kivágott ideget csak a ráhatások változtatása, nem pedig egyformasága bírja állandó izgalomban tartani. Ha mármost valaki a feszült gondolkozás közben lelkünk előtt végigvonuló képzeteket, gondolatokat tekintené azoknak az érzetizgalmaknak, mik feszültségünket fentartják, s ebből a mi elméletünk ellen, vagyis a képzeteknek érzet-természete mellett kovácsolna fegyvert, csak azt felelhetnek, hogy nem lehet az idegfeszültségnek f e l t é t e l e az, ami, mint az illető gondolatok, képzetek épen e feszültség folyamatában és következ-

tében jut eszünkbe. Minekünk az elvonuló képzetek sora inkább annyi, mint egy óralap, melyről az ember leolvashatja (ha nem is érezheti) a maga innervationalis egyensúlyának folytonos változását, melynek okát bizonyára másutt nem, mint a környezet avagy testünk belseje részéről folyton ránk ható s minket ösztökélő apró érzetekben fogjuk keresni.

Ha valaki talán ellenünk fordítaná azt a L e h m a n n (112)-féle megállapítást, mely szerint az indulatok, vagyis összetett eseménysorok keltette érzelmek a physiologiai hatásuk dolgában semmiben sem különböznek az egyszerű, tónusos érzetek hatásától (a „keserű” igazság úgy hat, mint valami keserű éték), akkor csak arra utalunk, hogy Lehmann csupán a kellemesség vagy kellemetlenség okozta physiologiai hatásokra volt figyelemmel, nem egzszermind azokra, miket magának az illető adott helyzetnek avagy érzetnek a pusztá felfogása idéz elő, kell hogy előidézzon. E t e k i n t e t b e n tehát bizonyára más physiologiai (innervatiós) hatása van a keserű igazság mint a keserű éték felfogásának.

Még ha m i n d az említett mozdulatokat vissza lehet is fojtani és ezek nélkül képzeln el más és más tárgyat, mégis megmarad a jogunk arra az állításra, melyre ezúttal hangsúlyt is vetünk: nem ugyanabban az innervationalis állapotban van az az ember, aki e szót „kék”, mint aki e szót „vörös”, aki egy ilyen, meg aki egy olyan szemizomösszehúzóást fojt vissza magában. Szerintem az ő egész innervationalis egyensúlya, a teste belsejében meglévő izomfeszültségek mások az egyik mint a másik esetben. Ezt valószínűvé teszi az a körülmény, hogy minden mozdulatgátlás a megfelelő antagonist izmok megrövidítése útján történik, tehát másokkal az egyik, mint a másik izomcsoport működése alkalmával. Kifelé persze nem mutat másmilyen arcot az, aki a „kék” szót, mint aki a „vörös”-et fojtja vissza magában, – ezért nem lehet az embereken meglátni a gondolataikat. Az így felmerülő innervationalis állapotkülönbségek is latba esnek akkor, amikor a tarka-barka tárgyvilág egyéni „képviselőinek” kérdésén fáradozunk. Nagyon helytelen volna itt az a szoros mennyiségtani okoskodás, hogy $a-a$ csakúgy $= 0$, mint $b-b$, hogy tehát e két nulla, vagyis az a két innervationalis állapot, mikor a „kék” szóhoz szükséges nyelvmozdulatokat fojtottam vissza, meg amikor a „vörös” szót ölöm el, ugyanaz. Valamint az $a-a$ csak a végső eredményét illetőleg egyenlő $b-b$ -vel, úgy ez a két izomgátlásmód is csak a végső, tegyük hozzá, külső eredményében, jelentkezésében azonos, mert úgy az egyik, mint a másik esetben némaság, az illető embernek meg nem szólamlása állott be. De valamint az $a-a$ nem egyenlő a $b-b$ -vel a tekintetben, hogy milyen úton-módon éretett el az egyik meg a másik esetben a zérus eredmény, úgy az említett két szóelfojtás után megmaradt állapot

sem egyenlő épen azért, mert a „vörös” szó kiejtésének visszatar-tása más izmok innervációja útján történik, mint a „kék” szónak meggátolása. Aki tehát az egyik szó kiejtése ellen védekezik, más innervationalis egyensúlyban van, mint aki a másiktól túrtörteti magát.

James (II. 527) is rámutat a nyugodtan gondolkozó embernek csupán látszólagos nyugalmára, a láthatatlan izomrándulásokra.

Fouillée (I. 331): *L'affirmation* (1. idézet fent 45) *est donc une action à la fois commencée et suspendue, une volition bornée au point de départ...*

A hangképzelésre vonatkozólag megemlítjük, hogy Stumpf-nak (I. 157-170) kétségtelen igazságú megjegyzései, t. i. hogy olyan hangokat, hangsorokat és hangszinezeteket is el bírunk képzelni, amelyeknek elének-lésére mi magunk képtelenek volnánk, – ezek a megjegyzések tagadhatatlanul aláássák a hitelt az olyan tanításoknak, melyek a Strieker egyéni sajátosságait (fent 33) általánosítva azt hirdetik, hogy minden hang kép-zelés valami legalább is megkísérlett hangú t á n z á s (utánaéneklés) segítségével történik. A mi motorikus elvünket azonban a Stumpf megjegy-zései nem bolygatják, mert a mi „hangképzelő megmozdulás”-unk („inner-vatio”-nk, „viselkedésünk) époly kevésbé hange l ő á l l í t ó mozdulat, mint ahogy a campanile-t (általán: tárgyat, látványt) képzelő innervációnk sem volt tárgyc s i n á l ó mozdulat. A mi emberünk úgy tesz, mintha a cam-panile-t nézné, s nem mintha megépítené. Ha aztán e tűnődése közben észébe jut a Szt.-Márkus-téri hangversenyeknek valamelyik részlete, akkor meg úgy tesz, mintha azt a darabot (futamot, akkordokat) hallgatná s nem, mintha maga eljátszana.

Hadd veszem most igénybe én is a szoros b i z o n y í t é k o k dolgában megszorult tudósoknak azt a szabadságát, hogy ezt a hiányosságot valami hasonlatnak a rábeszélő erejével pótolják meg. Én e végett a mértanból ismeretes sugárnyalábnak rajzához fordulnék. A mi „innervációink”, melyek egy bizonyos képzetet fedeznek, azok az egy pontból kiinduló sugarak, melyeknek iránya között ama metszéspontnak közelében csak nagyon csekély különbség van, mely azonban annyival nagyobbak mutatkozik, minél messzebbre halad az őket követő kéz a periphéria felé. Az a physiologiai állapot is, – egy bizonyára nagyon finom megközelíthetetlen, valahol a test legbelsejében jelentkező mozduláskezdet, mely a campanile-re való gondolatot adja ki, azaz fedezi, – ez az inner-vatio, mondom, ha ismernők, mindenesetre igen csekély különbséget mutatna attól az innervációtól, mely pl. a velencei tengerpartra való gondolásnak felel meg. De állapotják csak meg ez a gondolat az emberben, engedjük csak, hogy beleássa magát, ne zavarjuk más-

felé, mi történik? E kis innervatiókhöz mások és mások járulnak, végre kilépnek a centrumból s kiszállnak a test peripheriájára, szóval az egyén olyan magatartást, valószínű megmozdulást fog mutatni, igenis szemmel láthatólag feltüntetni, amely egészen más abban az esetben, ha a tengerpartnak a „képe”, mint mikor a campanile-é tartja megszállva a lelkét. Két embernek a külső magatartása teljesen megegyezhetik egymással s mégis mindakettő más-más akaratműködésnek mehet neki, ép úgy, miként a metszéspontnak közvetlen közelében is elenyészik a szemre nézve az a nagy iránykülönbség, melyet az illető vonalak a peripherián feltüntetnek. S valamint nekem azt az *A* vonalat, mely a metszésponttól odébb a *B* vonal irányától határozottan különbözik, míg ellenben a metszéspont közelében a *B* irányhoz nagyon hasonlít, nem szabad e metszéspont táján másféle mértani alkotmánynak („nem vonal”-nak) minősítenem, mint amott a peripherián: úgy nem szabad azokat a magatartásokat, melyek még csak pusztá gondolatok, eszembe jutások és nem vesznek még annyira erőt az emberen, hogy látható taglejtések, beszéd alakjában a test peripheriájára törjenek ki, nem szabad, mondom, ez utóbbi mozdulatoktól minőségileg különböző, egészen másrendű, „lelki” fejleményeknek, képeknek kiadnom.

Münsterberg (540): ... *die Erregungen, auch wo sie nicht zu peripheren Bewegungen führen, [müssen] doch centrale Umlagerungen und Einstellungen hervorrufen..., die sich in späteren Bewegungen dann geltend machen...*

Fouillée (II. 216): ... *penser ...est le commencement du vouloir et du mouvoir.*

„De – folytatja az ellenfél, – elégséges-e csupán azoknak a mozdulatoknak, innervatióknak az ismételése, melyeket valamely szemlélet keltett, elégséges-e arra, hogy az illető tárgynak a képe is előttem álljon úgy, amint előttem szokott állani a helyes képzelés alkalmával? Elégséges-e csupán a felfogás módjának a megújulása arra, hogy a felfogás tartalma is a lelkünk elé kerüljön?” Es itt zökkentünk belé abba az ellenvetésbe, melyet fent a papagály szóval jeleztünk, s mely így szól: „Ha én egy papagályt betanítok teljesen ugyanarra a beszédre, melyben valamely tapasztalt utazó leírja a maga látványait; vagy pedig, ha egy ügyes színész, aki sohasem járt arra, beszédjében, taglejtéseiben és arckifejezésében betű szerint utánozza azt az utazót: vajjon ezekben is, a színészben, vagy plane a papagályban meglesz-e ugyanaz a képzelet, lelki kép, az a tájismeret, melyet az illető utazó szerzett?” Az ellenfél s

vele az olvasó, remélem, nem teszi fel rólam, hogy e kérdésre igen-nel feleljek, vagyis hogy olyan badarságért kardoskodnám, hogy a szemléletet, a tapasztalást lehet pusztá beszéddel vagy plane taglejtésekkel pótolni, az eredményét megteremteni. O nyilván csak ad absurdum akarja vinni elméletemet, azt tartván, hogy én vele ilyen képtelenségek hínárjába kerülök.

Válaszom ez: ellenfelünknek számba kell vennie, – amit mi, igaz, csak lejjebb fogunk bővebben kifejteni, – hogy valamely egyén innervationalis egyensúlyának a teljes jellemzésébe fel kell ölelni azt a szándékot, célt is, amely vele a kérdéses magatartásmódot felvettette, az illető cselekvést végrehajtatta. Ha ellenfelünk ezt meggondolja, egyszeribe megláthatja, hogy az utazónak meg a színésznek, plane a papagálynak innervationalis állapota nem egyezik. Az előbbiben ugyanis az a szándék dolgozik, hogy tapasztalatairól hallgatóságát lehető tökéletesen felvilágosítsa; ez a szándék és másrészt az a törekvés, hogy a volt látványai okozta, őt most megszálló reactiót lehetőleg megőrizze zavaró mellékhatásoktól (összetévesztése sugallja egész mostani magatartását, elbeszélését. A színészt csak az a szándék uralja, hogy mintáját, az utazót lehető híven másolja, s így a maga utánzó ügyességének elismerést szerezzen. Más szóval: a kijettettekhez hozzá kell venni mind a két félnek rejtett, titkos gondolatait is, mert ezek is mind csupa innervatiók. Az utazó – nagyjából – olyan innervatióban van, amilyenbe őt a megvolt látványai hozták, a színész meg olyanban, mint aki egy mozgolódó, beszélő embert constatai. Ha két ilyen innervationalis állapot lehet egyenlő, már t. i. az észrevehetetlen, az egyének belsejében rejtőző részében is, akkor aláírom, hogy beszédhangokat meg az egész Velencét constatalni mindegy. Mit szóljak ezek után a papagályról, aki csak úgy, sőt még úgy sem tanulja meg az illető szokat, mint a gyermek az előtte érthetetlen latin ministratiót? Hisz a papagályt tisztán a szóhangoknak utánzásra ingerlő volta hozza mozgásba, színésziadalokról nem is álmodik, s ezért mondanom sem kell, hogy más, aránytalanul egyszerűbb innervationalis állapotban van, mint a másik két fél. Mindebből pedig az következik: elméletünk nem visz a fentvázolt képtelenségnek, a „tag- és nyelvmozgatásokkal pótolható tapasztalásának vermébe. Sőt inkább, a mi elvünkéből: „más külső hatás, más reactio, innervatio” az kerül ki, hogy az egy bizonyos tapasztalat, (pl. campanile-látás) útján szerzett innervatiós egyensúlyt, nem lehet egy egészen más tapasztalat (az utazó elbeszélése) nyújtásával létrehozni. Ha ezt meg lehetne tenni, akkor, de

csakis akkor kellene elfogadnom, hogy a mozdulatok másolata ugyanolyan értékű, mint az eredeti tapasztalás, hogy az automata gép annyi, mint az élő ember. Ugyanebben megvan a felelet arra a másik fenti ellenvetésre is: A tárgy keltette innervatióink ismétlődése azért elégséges oka annak, hogy a szemlélésnek volt tartalma is a lelkünk elé kerüljön, (ez az, amit képzelésnek nevezünk), mert az illető innervationalis egyensúly csak akkor van elérve, csak akkor áll be, amikor a megfelelő „képzelés” forog fenn, és más módon el nem érhető.

A tapasztalás, a szemléltetés megszűnik pótolhatatlannak lenni, amilyenek mi állítjuk, egy olyan psychologusnak szemében, ki miként James (II. 624-9) a Locke-féle elvvel szemben a „velünk született ismeretek” a „született genie”-k népszerű hitéhez ragaszkodik. Ez utóbbi nézet, tekintettel a kész összetett reflexusokkal született állapotokra, annyi engedményt mindenesetre megérdemel, hogy bizonyos mozdulatokat lehet tanulás nélkül is tudni, azaz a rajok való készséget a világra hozni. De semmi szín alatt sem fogadjuk ezt el a sajátkép úgy nevezhető tudomásokról, a valamely tételes külvilági viszonynak avagy tényálladéknak ismeretéről, s kétséges esetekben váltig azt fogjuk hangoztatni: nem tudjuk, hogy a kérdéses ismeretet az egyén hol és hogyan szerzte meg, – de sohasem fogjuk aláírni, hogy azt magával hozta a világra, hogy született genie, pl. (James-nél) született rajzoló avagy zenész tehetség. Örökké a milieu-t, vagyis az egyénre születésétől fogva ható és hatott érzetek (szemléletek) összességét és sorrendjét (így kell a milieu-t meghatározni!), ezen semmiféle paedagogiával kellőképp nem szabályozható avagy ellenőrizhető tényezőt, másszóval az egyén nevelődését (és nem nevelését) fogjuk a „hajlamai”-nak, valamint egész jellemének kialakulása módjáért okolni. Ha pedig James nekünk bizonyos természetcsinálta agyváltozásokat emleget, mint a tanulás és tapasztalás (a „*front-door-way*”) hosszadalmas folyamatával egyenlő értékű, hasonló eredményű eszközöket s a természet ezen „*back-door-effect*”-jeinek (mondhatnók: a gyors okulásnak) példájául felhossa a szantonin-mérgezést, mely sárga-látást eredményezvén, egyszerre, megfelelő külső adatok nélkül megtanítja az egyént arra, hogy milyen a sárga szín, úgy miként a fülcsengést keltő chinin arra, hogy milyen a harangszó: akkor mi csak arra hivatkozunk, hogy az álérzeteknek (illusio-knak) ezen s egyéb esetei már csak azért sem egyenlő rangú, a szemléltetéstől (adat-nyújtástól) ismeretlanilag különböző módjai a kitanításnak, mivel 1.) ott, hol az illusioknak valódi érzet szolgál alapjául, ez a valódi érzet nem egyéb, mint egy a test belsejében ép oly módon azaz adat nyújtása által létrehozott, mondhatnám külső érzet, mint amilyen bármelyik más; 2.) azon esetekben pedig, mikor pusztá hallucinatioval van dolgunk, valószínűleg csak egy álomszerű jelenséggel, azaz olyannal állunk szemben, (1. lent a Phantasia fej-ben) ahol egyáltalán nincs is érzet, hanem csak merő reproductio van (nota bene, egy kívülről, tapasztalás útján nyert érzetnek a reproductioja, pl.

James ama másik emberénél, kit az agyát ért rázkódtatás megőrzített s most fél – képzelt dolgoktól). James példái közül az 1.) csoportba tartozik minden valószínűség szerint a fülcsengés jelensége, feltéven ama magyarázatnak helyességét, hogy benne vérmozgásunk hangját, szóval valódi hangot hallunk (v. ö. G r u e n h a g e n II. 305-6). Ugyané csoportnak »egyik osztályába sorolnám a szantonin-eseteket is, amennyiben itt csak az érzetmegszüntetésnek t. i. múltó színvakságnak egy olyan esetével állunk szemben, amely a felfogó szerv fogékonyságának csökkentésén alapszik. A szantonin okozta sárga-látás ugyanis úgy keletkezik (G r u e n h a g e n II. 479), hogy e mérég renehártyánknak a fehér fény ibolyaszínű elemei iránt való érzékenységét apasztja, miáltal a fehér színaccord a többi, túlnyomólag sárgás sugárnak hathatósága folytán sárgás hangulatot ölt. (Ez esetben mint látni, a sárga-látást alapjában olyan módon idéztük elő, mint ahogy a semmitsem látást is elő lehet idézni, azaz valamely concret tárgynak a meglátását meggátolni azáltal, hogy a szemünket befogjuk, no vagy egyenesen megvakítjuk ahelyett, hogy a tárgyat távolítanók el. A szantonin-mérgezés tényleg nem is egyéb, mint partialis megvakítás.) A nem-érezékelés előidézésének az a módja, mely a felfogó szerv zsbasztásán és nem a külső inger megszüntetésén alapszik, tagadhatatlanul e l v i l e g különbözik ez utóbbi, az adatot megszüntető módtól, de épen az a jellemző, amit James nem vesz észre, hogy csak n e m-t u d n i (nem látni, hallani, ismerni) lehet kétféleképen, de nem t u d n i (látni sat.); ismereth í á n y-hoz juthatok két elvileg különböző úton, de nem ismerethez.

Az a mi alaptételünk, hogy a kép nem egyéb, mint a képzelés folyamata, ez meg nem egyéb, mint olyan magatartás, milyenbe a tárgy hozott minket, – ez a tételünk, mely a kép léte helyébe csupa cselekvést, eseményt, egyenesen mozdulatot ültet, ellenkezik a legtöbb mai psychologusnak avval az állításával, hogy a képet létezőnek már a közvetlen belső tapasztalás is bizonyítja, azt mutatván, hogy lebeg v a l a m i m i n t a a szemünk előtt akkor, amikor élő szóval leírjuk esetleg papírra le is rajzoljuk azt a tornyot, melyre csak emlékszünk.

Első sorban a „belső tapasztalásához van egy szavunk, melyet mi „képrombolók” (ikonoklasták) állítólag meghamisítunk. A psychologue meg az orvos egyforma helytelenül cselekszik, mikor azokat a szavakat, melyekkel a közember, még a műveltebb fajtája is, a maga állapotát leírja, szószerint átveszi, elsajátítja s a maga további eljárása iránymutatójául választja. Szerintem az a psychologus, aki képek létezésében hisz azért, mert a köztudalom embere maga-magában képeket „talál”, nem jobb, mint amilyen volna az az orvos, aki megkeresné a betegje testében azt a szűrő tűt, égető parazsat vagy szaggató fogót, amikor ez oldalszúrásról, gyomorégésről meg fej-szaggatásról panaszkodik. Ha a patiens nyelvezetét nem elsajátíta-

nia, hanem csak értelmeznie, a kellő tudományos kifejezésmódra lefordítania szabad és kell az orvosnak, akkor a psychologusnak sem szabad a létező emlékekbe vetett hitet a közembertől egyszerűen átvennie, hanem őt fel kell világosítania, hogy miben áll voltakép az az állapot, melyet ő „egy létező kép lebegésének ír le. Nagy útvésztoébe kerül és máris belé került az a psychologus, aki abban az irányban veti fel a második kérdést (amilyenben tényleg felvetették): „hogyan lebeg, miért lebeg, mitől lebeg ez a kép a szemünk előtt?“, ahelyett hogy azt kérdezné: mi történik akkor v o l t a k é p e n és i g a z á b a n az emberben, amikor azt vallj a magáról, hogy kép lebeg a lelke előtt. Vagyis a kérdésnek már a puszta megfogalmazásában sem szabad ama főnevesített képhez, mint létezőhöz ragaszkodni. Általában annyival kevesebb okunk van ama „belső tapasztalat tényeit” további kutatásunk útmutatójául „szoros mihez tartás végett” elfogadnunk, mert észre lehet venni (1. utolsó fej.), hogy e tapasztalatoknak közkeletű l e í r á s a i mindenkor tele vannak metaphoiákkal, tényhamisító hasonlatokkal, – aminthogy a „kép” szó, mint már fennebb jeleztem, maga is kép, azaz hasonlat.

Hogy legfőllebb virtuális, de nem tényleges képeknek lehet nevezni azokat a tapasztalatokat, amiket életünk folytán szereztünk, arra helyesen rámutatott Fouillée is (I. 189). Nem gondolja-e az olvasó, hogy kicsit gyanús kép az olyan, amely csak akkor kép, akkor ölt kép-alakot, ha történetesen rá gondolunk? Nem világosan mutatja-e ez, hogy épen a rá gondolást, ezt az állapotunkat nevezzük képnek, azaz hasonlítjuk a rá gondolást kép nézéshez?

Mi hát mégis az a minta, ami a campanile-t fejből lerajzolóknak lebeg a szeme előtt? Mikor magát e tornyot látja, ott ül előtte és lerajzolja, van mivel összehasonlítani a maga rajzolt vonalainak, felvetett színeinek helyességét; egy pillantás e műemlékre azonnal megadja a maga rajza megigazításának a lehetőségét. Tehát most is, mikor már csak fejből, emlékezet után rajzol, kell, úgy látszik, valaminek lennie, v a l a m i - n e k, mondjuk, és nemcsak egy szétfolyó eseménynek, amire visszanyúl, a m i t maga elé állít, ami őt vezeti, mikor valamilyen vonalat húz és ezt utóbb letörli, mással, jobbal, avval a valami-vel megegyezőbbel helyettesíti. Ha kiindulunk abból, hogy a valamikor látott campanile-re figyelmesen rá gondoló művész valamilyen, ép e látvány okozta innervationalis állapotban van, és hogy ezt meg tudja tartani, akkor törekvésének most csak arra kell irányulnia, hogy rajza ugyanazt az innervationalis állapotot hozza létre öbenne, mint a melyet a campanile-től szerzett, ő tehát nem

egy v a l a m i t igyekszik reconstruálni, hanem csak egy olyan műterméket létrehozni, mely a tapasztalt nézőből azt a reactiót, s te gyük hozzá, mozgás-reactiót, mert í t é l e t e t csalja ki: „ez a ve lencei campanile.” Ott a nagy tévedése a „mintá”-t hangoztató ellenfélnek, hogy azt képze li, hogy a művész, ki a maga emlékei alapján rajzol, vagy az író, ki képzelete alapján jellemez, ugyanolyan helyzetben vannak, ugyanolyan ismeretforrásból merítenek, mint a concret modell-t másoló avagy tollal leíró művész, akinek t. i. minden egyes észzevétele után van mihez o d a f o r d u l n i a második utasításért. A Szent Márkus-tér vagy akár a tornya nem ilyen egységes, bennem nyugvó, concret modell-ként pihenő adat, melyhez csak vissza-vissza kell térnem, valahányszor a leírásom vagy rajzom folytatásában elakadtam, hanem minden pillanatban csak egy kis fosz-lánya él bennem annak az egész velencei emlékeknek. Épenséggel nem pusztá minta-megnézés, nem pusztá „belsőmbé vetett” pillantás az a folyamat, mely engem, a képzelgőt, elakadt leírásom folytatására képesít, hanem képesít egyes egyedül az észzevételeimnek szilárd társulása, egymáshoz gyakorlott voltuk.

Látni azonban, hogy e kérdésnek van még egy mélyebben fekvő, ki nem kutatott rétege, az t. i., hogy a másolat s o h a s e m idézheti elő teljesen azt az innervation melyet az eredeti, – hisz mondtuk, hogy egy bizonyos innervationalis egyensúlyt más adattal, tehát a valódi campaniléét egy festmény szemléltetésével előidézni nem lehet. Ez a kérdés nyilván arra a másokra visz, hogy hogyan történik két dolognak az összehasonlítása, s e kérdésnek mindjárt a nehezebbik felét foglalja magában, hogyan történik egy jelenlévő és egy távoli képzelt dolognak az egybevetése, még pedig az olyan, mikor az egyiket a másikával nem egyenlőnek, hanem hozzá csak hasonló-nak állítjuk. Ép ezért én a fenti magyarázatomat csak ideiglenesnek kívánom tekinteni és a kérdés kielégítőbb megoldását az össze-h a s o n l í t á s folyamatáról (lent) mondandók számára tartom fenn.

ÉRZETEINK.

I. Az érzet minőségéről.

Az összetettebb lelki folyamatok vizsgálata előtt azt a mindidáig fejcsóválást keltő állításunkat kell kiegészítenünk, mely szerint az előttünk lévő adat nem kelt mást, mint innerváló azaz megmozgató hatást mibennünk, a szemlélőkben. E g y másik hatást nem szabad ta-

gadnunk, hacsak az egész mai atomistikus természettudománnyal nem akarunk pörbe szállani, azt t. i., hogy az ü. n. másodrangú sajátosságok alapjául szolgáló atom- és aetherrezgések az idegrendszerben és által alakulnak át a megfelelő érzetekké.

A mi felfogásmódunk szemlátomást nagyon hajlandósít bennünket a következő, a természettudóshoz intézett kérdésre: Ha te a hang, szín stb. tulajdonságok jelentkezésekor nem találtaál semmivel többet a külső természetben, mint egy, e tulajdonságok egyéni, sajátos természetétől még igen messze álló, attól totó c o e l o különböző jelenséget, az atomrezgést: mi jogosít fel téged arra, hogy azt hirdessed, a külső természetben e tulajdonságok jelentkezésekor n i n c s is több, mint csakis ennyi, a rezgés, s minden egyéb tényező, ami szükséges, hogy e rezgésekből a megfelelő, ismerős alakú de leírhatatlan érzések keletkezzenek, a szemlélő idegrendszerében van meg? Szükség van, annyi bizonyos, még egy körülménynek, folyamatnak közreműködésére, mely a külső rezgéseket hangokká, színekké átalakítja. Ha te ezt a külső világban még nem talátd meg, m i é r t n e m é r e d b e e n n e k a z e g y s z e r ű b e v a l l á s á v a l é s m i é r t a z i d e g r e n d s z e r h e z f o l y a m o d ó i, h o g y e z s z o l g á l t a s s a a z t a t i t o k z a t o s t é n y e z ő t? – Erre a természettudós teljes joggal azt feleli: „Hogy mi és mennyi van a külső természetben vagyis a szemlélt tárgyban magában, valamint a közte és érzékeink közt lévő térségben, s hogy nevezetesen az általam megállapított rezgéseken kívül nincs-e ott még egy idáig észre nem vett melléktünemény, valami folyamat, mely ama rezgéseknek érzetekké átalakulását eszközli, azt tényleg nem tudhatom. De ha egyszer azt látjuk, hogy az ilyen érzetek mindenkor csak valamely idegrendszerrel felruházott szervezetnek otlélékor (nem akarom mondani, hogy szervezetfa e n) keletkeznek, ez idegrendszeréről meg sajnos, jóformán csak azt az egyet t u d j u k, h o g y m e n n y i r e n e m t u d j u k, n e m i s m e r j ű k a s z e r k e z e t é t; é s a b e n n e m ű k ö d ő f o l y a m a t o k a t: n e m e g é s z e n m e g o k o l t e l j á r á s - e, a z t a h í á n y z ó t é n y e z ő t e b b e n a n a g y i s m e r e t l e n b e n k e r e s n i, n e m p e d i g o l y a n h e l y e n, m e l y e t, m i k é n t a k ű l s ő t á r g y a t é s t é r s é g e t, a t a r t a l m á t i l l e t ő l e g s o k k a l k ö n n y e b b e n k i k u t a t h a t u n k? A m i l y e n j o g o s d o l g, h a a b á b ű s z í n h á z n é z ő j e a z t a g é p e z e t e t, m e l y a f i g u r á k a t r á n g a t j a, n e m v a l a h o l „l á t h a t a t l a n u l” a l e v e g ő b e n, h a n e m a m a h á t t é r b e n v a g y e m e l v é n y b e n k e r e s i, m e l y e t d e s z k á k m e g s z ő n y e g e k t a k a r g a t n a k, c s a k o l y a n j o g o s d o l g, h a a t e r m é s z e t t u d ó s m e g b í z i k a m a g a t é r - é s t á r g y f ű r k é s z ő e s z k ö z e i n e k h a t h a t o s s á g á b a n, é s e g y e z e k k e l k i n e m m u t a t h a t ó m e l l é k f o l y a m a t o t, a z t a k é r d é s e s

tényezőt, ama nagy rejtekhelyben, hétpecsétetes könyvben vagyis az agyvelőben és idegekben sejdíti.”

Egyetlen szavunk sem lehet ez okoskodás helyessége ellen, de igenis egy megjegyzésünk a köztudatomnak mai eljárására, mely c természettudós nézetet még nem a teljes szellemében tette magáévá. S ez az, hogy ha az idegrendszerünk-ben és által alakul át a külső rezgés megfelelő tulajdonsággá, hanggá, színné sat., akkor ilyen tulajdonságokat csak ott és akkor szabad meglévőknek elfogadni, ahol és amikor ez a második tényező a külső rezgésekhez hozzájárult. Más szóval: helytelen és kerülni való a mai köztudalomnak az a szokása, hogy nem-látott színekről, nem-hallott hangokról beszél vagyis érzéki kvalitásokat ott is jelenlévőknek hirdet, ahol a megalkotásukra szükséges másik tényező, egy szemlélő szem vagy halló fül hiányzik. Nem azt kell tehát mondanom, hogy a Niagara zuhatag most is zúg, amikor én Budapesten vagyok, hanem hogy e zuhatag most olyan rezgéseket közöl a levegővel, melyekből az én fülemnek hozzájárulása (a kellő megközelítéskor) hangot tudna csinálni. Nem egyéb, mint a más emberek, a Niagara körül lakók ítéletének szószerű átvétele (minek jogosságán lehet vitatkozni), ha azt állítjuk, hogy az igenis most is zúg, nekünk budapestieknek. (Hogy első rangú sajátságokat, amilyen a rezgés ténye, szemlélés nélkül is jelen valónak állíthatok, az az utolsó fej-ben kifejtett realista világnézetből következik.)

E x n e r (355): *Würden heute alle Lebewesen von der Erde verschwinden, so gäbe es morgen auf derselben nur mehr Aetherwellen von bestimmter Frequenz, aber kein Blau mehr.*

Fouillée (1. Introd. XIV.): *notre sensation sert à les [= les phénomènes] constituer tels et non pas seulement à les refléter.*

Hogy milyen mélyen beleászkodott az a mienkkel ellenkező meggyőződés az emberiségbe, elláthatni pl. olyan esetből, mikor egy philosophus ember görcsösen bekapaszkodik egy semmi szóba, csakhogy a független érzetqualitásokba vetett hitét megmentse. Schwarz (Prob. 334) egy olyan elméletet pártol, mely szerint *den Lufterschütterungen am Orte x* (ahol t. i. egy ágyút sütöttek el), *denjenigen am Ortey* (ahol ezt a lövést meghallották) *und endlich denjenigen an allen zwischen χ und y liegenden Orten entsprechen... ebensoviel unwahrgenommene ... Töne in einer nicht-räumlichen... objectiven ... Tonwelt, als schwingende Luftteilchen vorhanden sind.* Mondja meg nekünk Schwarz a maga igaz lelkére, tud-e valamilyen értelmet hozzáfűzni ehhez az *entsprechen* szavához és milyet? Milyen az a megfelelés, melynek épen az alapfeltétele, egy megfeleltető (*sit venia verbo!*) hiányzik?

A mai természettudós alapnézetből azt hiszem betű szerint az

következik, hogy egy hangot meghallani annyi, mint hangot (nem hangforrást!) teremteni, egy színt látni, annyi mint ezt a színt létrehozni. Ha elmondhatom, hogy két rész hydrogen megcsinálja a vizet, ha egy rész oxygent rábocsátok, akkor az is igaz, hogy az én agyam megcsinálja, létrehozza a hangot, ha a megfelelő atomrezgések hatásának teszem ki. Amott vizet, emitt hangot ad ki két megfelelő „elem”-nek a találkozása és belső egyesülése.

Ezt úgy látszik, már Protagoras is így mondotta. (L. Uphues 281).

Ezt és ennyi hatását a külső világnak a mi idegeinkre, vagyis hogy ezeket egy ma még teljesen ismeretlen folyamatra (a Dubois-Reymond-féle egyik *ignora bimus*) ingerli, melynek révén a rezgésből hang, szín sat. lesz, el kell fogadnunk, vagy pedig harcba szállanunk az egész modern természettudománnyal.

Ha a rezgésemélet ellenségei (pl. Schwarz Hyp. I. 95) a tárgytól az érzékszervig vonuló rezgéseket mindössze is a Scholastikus „képek” egy második kiadásának hirdetik, akkor egy merőben külső körülményre, t. i. épen erre a tárgytól-kiindulásra és valahova-eljutásra építik fel a hasonlóság szemrehányását. A különbség a két feltevés között épen az, hogy a képek tárgyismeretet vannak hivatva közvetíteni, a rezgések ellenben csak érzetet, egy tisztára intenzív, ismeretre esetleg soha nem is értékesített létformát teremtenek, illetőleg alakítanak ki egy másik létezőből. A képen rajta vannak a tárgynak összes jegyei, körvonalai, szóval egész egyénisége, az idegrendszerre ható aetherrezgések ellenben semmi mást mint fényérzetet nem idéznek elő a szemünkben.

Fouillée (I. Introd. XIII.): *le son n'est son qu'en tant Que senti... Le son n'arrive à la réalité que dans la sensation.* – Hasonló gondolat már Hobbes-ben (Schwarz Hyp. I. 149): *Ist es der Prediger und nur der Prediger, den wir hören, dann bleibt für seine Stimme nichts übrig, als dass sie mit dem Hörakt (értsd: unserem) identisch ist. Die Stimme des Predigers ist dasselbe Ding wie das Hören; sie ist eine Einbildung im Hörer; dem Sprecher eignet nur die Bewegung der Lippen und anderer Sprachorgane.* Schwarz helyesen jegyzi meg, hogy ez a felfogás a szokásos *Verdopplungstheorie*-nak (1. a szemlélet c. fej.) kiküszöbölésére alkalmas.

Nem szabad túlbecsülni, amire Schwarz (Prob. 310) látszik hajlandónak, azt a Spencer-nél (Ps. 60. §.) is jelentkező Wundt (Ph. Ps. 2-ik kiadás I. 316)-féle magyarázatát a hangkeletkezésnek, mely szerint a hallóidegbe ütköző léghullámok ez utóbbit a tetanizált (vagyis sűrű ütésekkel görcsbe zsugorított) izoméhoz hasonló állapotba juttatják. Aligha találkozánk a szerzők jóváhagyásával, aki ebből azt a magyarázat olvasná ki a hang *m i v o l t á n a k*, hogy az nem egyéb, mint hallóideg-görcs; mert az említett szerzők bizonyára tiszta tudatában voltak annak, hogy felvilágosításukkal legfőllebb azt az állapotot nevezték meg, melyben a halló ideg a hangot, ezt az ismeretlen *x-et* fogadja. Egy, ideggörcs a

maga qualitativ mivoltában bizonyára semmivel sem esik közelebb a h a n g nevezetű tulajdonsághoz, mint akár a r e z g é s nevezetű mozgásnem; az érzet és külső hatás közötti mélység tehát evvel sem lett szűkebb.

Ha egy fizikai tényezőnek közbelépése a hóból mechanikai munkát, ilyen egészen más jelentkezésű eseményt bír csinálni, akkor nem látjuk be, miért ne csinálhatna egy más szintén fizikai ágens, a sajátos természetű idegrendszer a reá ható légrézésekéből (*R*) hangot (*r*), illetőleg miért kellene *R* és *r*-nek lényeges különbözősége miatt feltennünk, hogy az *R-et* *r*-ré átalakító tényező nem fizikai, hanem „lelki” természetű. Szóval nincs igaza H o r w i c z-nak (I. 53), hogy a materialista világnézet *unrettbar Banquerott macht vor der unläugbaren Tatsache, dass die sinnliche Empfindung von den sie veranlassenden physischen Processen wesentlich verschieden ist*. Ez az állítás meglehetősen rosszul is illik az érzeteknek Morwicz-tól (II. [1] 126) elismert teljes realitásához, valamint ama hypothesiséhoz (I. 184), mely szerint a különböző érzetek úgy keletkeznek, hogy maga az illető ideg jut akkora gyorsaságú rezgésbe, amelyet a physica az ingerlő hang- vagy aetherhullámnak tulajdonít.

Hasonlóképen, ha J e r u s a l e m (5) is ama számokhoz áll, kik szerint a hang lehetőségéhez lelki elem (*psychische Phaenomene*), t. i. egy a léghullámoktól meghatott hallásszerven kívül még érzésre képes öntudat (*empfindungsfähiges Bewusstsein*) is kell, akkor csak ok nélkül megduplázza a hangkeletkezésnek organikus feltételeit, mert hát „hallásszerv”-en nem egy fülnek (esetleg már nem is eleven) pusztá szövetösszeségét értjük, hanem az élő, tehát működésre, épen hangkeletkeztetésre is alkalmas szervet. Hogy az a bizonyos természettudósoknál (Helmholtz-nál is) jelentkező fogalmazásmód, mely szerint a rezgésfolyamatok a m i ö n t u d a t u n k r a hatva alakulnak át (másodrangú) tulajdonságokká, már csak azért is rossz mert minden h a t á s v a l a h o l történik, az öntudatnak meg helye és kiterjedése nincsen, – ezt észrevette S c h w a r z, (Prob. 237).

Hozzá csatlakozunk a S c h w a r z (u. o. 71) kívánságához, hogy a physikusok ne mellőzzék a másodrangú tulajdonságokat, mint „subjectív” jelenségeket, hanem az elsőrangúakkal való állandó együttjárásukból inkább azt következtessék ki, *dass gerade der Zusammenhang zwischen akustischen und mechanischen Vorgängen in der Natur objectiv sein muss*. Másrészt épen nem teljes a S c h w a r z (u. o. 76) dilemmája, mikor e másodrangúak mellőzését ostorozva, azt a két kínálatot szegzi a természettudós mellének: 1.) vagy elfogadni a naiv realizmustól a másodrangú sajátosságoknak az elsőrendűekkel (*Tastdata*) egyvívású realitását (*Objectivity*), 2.) vagy pedig átcsapni az idealismusba és másodrangúakat, elsőrangúakat egyaránt subjectív jelenségeknek tekinteni. Mi hozzátesszük ezt a harmadik lehetőséget: az elsőrangúakat ugyanoly reálisaknak tartani, mint tartotta idáig, a másodrangúakat pedig olyan, az elsőrangúakból alakult e s e m é n y e k n e k, melyeknek ismeretes formáját egy idegrendszerünkben rejtőző tényező okozta.

A S c h w a r z (u. o. 90-2)-féle színmagyarázat, mely szerint nem látásidegünk okozza az aether-rezgéseknek színformáját, hanem a szín csak kíséző, „parallel” mellékjelensége az aetherrezgéseknek (meg-

szerezve még avval a fura ötlettel, hogy ez a „kíséret” nem csupán a szemben, hanem már a tárgyon is hozzacsatlakozik az aetherrezgéshez, s mégis ez a két kísérő nem kettő, hanem egy azért, „mert a színek nincsenek térben”) ez az egész kieszelmény csak azoknak esik a rovásukra, kik az első „parallelismus”-t, ezt az inphysicalis elméletet feltalálták (1. utolsó fej.), mert valamint a bűn bűnöket, úgy szül egy parallelismus többeket.

Érdekes, hogy Schwarz-nál (u. o. 94) mint egyik, de velejében nem méltatott „lehetőséget” megtaláljuk a mi nézetünket is: *Nach dieser... Afiassung dürften niemals die Aether Schwingungen allein, sondern müssten stets Aether Schwingungen samt Nervenerregung als das mechanische Korrelat der Lichtvorkommnisse angesehen werden.* Egyébként, hogy ő mennyire közeljár ehhez a nézetünkhez, mutatja az a nyilatkozata, (244) hogy esetleg talán más természeti tényezők is véghez tudják vinni azt az átalakítást, melyet a külső rezgéstüneteményeken mai tudomásunk szerint csupán az érzékszerveink hajtanak végre. *Warum sollte die mechanische Wirksamkeit, welche in der Funktionsweise unserer Sinnesorgane sich ausspricht, nicht noch durch unzählige andere mechanische Konstruktionen in der Natur hervorgebracht werden können?* Például hivatkozik a villanyoságra, melyet eredetileg szintén egy dolog, a gyantakő kiváltságának tartottak. E l l e n m o n d á s igaz, nincs egy „nem fül útján keletkező hang”-ban (374), de azért kár az ilyenre kacsintani.

Ugyancsak Schwarz (u. o. 389)-ban olvasom az idealismusnak „relativista” azaz Kant-féle formája ellen a következő érdekes ellenvetést: *Gesetzt, der Wahrnehmungsakt gäbe uns Kunde nicht von dem Objekt, wie es an sich ist, sondern von dem durch das Bewusstsein veränderten Objekt, warum zeigt er dies letztere nicht in einer fortwährenden Veränderung? Hört das Bewusstsein plötzlich auf, auf das Ding an sich zu wirken, wenn der Wahrnehmungsakt fort dauert? Oder hat es die Fähigkeit verloren, das Objekt weiter zu verändern?* Habár a mi álláspontunk nem vállal is semmi közösséget a „meghatott öntudat”-félékkel, mégis ki vagyunk téve annak, hogy valaki ezt az ellenvetést mi ellenünk is fordítsa, ama tételünk ellen t. i., hogy az érzéki kvalitásokat a meghatott idegrendszer teremti. Azt lehetne kérdezni, ha sokáig van kitéve a fülem a hang-, szemem az aetherhullámoknak, miért nem csinál e hullámokból utóbb, szemlélése vége felé más valamit mint szint és hangot? Ha ez az ellenvetés avval büszkélkedik, hogy a természettudományból merítette a maga analógiáit, mi is tudunk egy ugyanonnan vett példát, t. i. azt, hogy az üveghasáb a reáső fénysugarat, bármédig éri is, soha mássá nem változtatja át, mint az ismeretes spectrum-má. A léghullámoknak hallásszervünkre való tartós hatása tehát, ha ebben v a l a m i l y e n változást idéz is elő, de nyilván nem olyat és akkorát, mely a „halláseredmény”-nek hangalakú jelentkezését meggátolhatná.

Ha megeshetik egy eleinte csak tapintásérzetekre fogékony szervezet valamely részének olyatén átalakulása, hogy ez utóbb a hang- és fényhullámok ráhatására, az ezektől nyert csekély és rendkívül gyors megtapintásokra is fogékony legyen, akkor mindenesetre megállhat az a Wundt-nál is (Ph. Ps. I. 368) szereplő kifejezés, hogy a hallás- és látás-

érzeteink a tapintásérzetből keletkeztek. Épen ezért nem tudnék hozzácsatlakozni a Hauptmann ellenvetéséhez (220: *Es gibt keine Entwicklung von Function sformen auseinander, nur eine Entwicklung von Organisation sformen*), mely szerint a fejlődés menete csak az lehetett, hogy a kezdetben is már mindahárom érzetre fogékony (tehát tapintást érző, hangot halló és fényt látó) organismusnak utóbb csak külön testrészei fejlődtek ki minden egyes érzetqualitás számára. Wund azt a körülményt, hogy ma tényleg mindenféle finom rezgéstünetek is képesek bennünk érzeteket kelteni, lassankint kifejlődött sajátságának tartja az idegelemeknek a külső hatáshoz történt alkalmazkodásából érti meg. E kétségtelenül értékes megjegyzésből Horwicz-cal (II. [1] 102-3 és II. [2] 85) azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az egyes érzetqualitások voltaképen csak az illető érzékszervnek a közérzetei, vagyis olyan hatások, melyeknek „kellemes”, „kellemetlen” tényezője (u. n. tónusa) physiologiaiailag régebbi fejlemény, mint az illető érzetnek qualitativ, egyéni sajátsága, az aminek alapján más érzetektől megkülönböztetjük. (Horwicz II. [2] 92 rövid összefoglalása szerint a *Sinnesempfindung* nem egyéb, mint *specifisch qualifizierte Lust oder Unlust*.)

Horwicz (II. [2] 104-5) szerint a hőérzet ma még félig közérzet (*Gemeingefühl*) és a legalkalmasabb példája annak, hogy közérzetek lassankint hogyan alakulnak át egyes szervekhez kötött különös érzetekké. Ilyen közérzetszerűnek tekinti azért, mert – ép úgy, mint ezek általán, – az egész testnek érzületét, állapotát fejezi ki olyan esetekben, mikor azt mondjuk: melegem van, fázom. De vajjon meggondolta-e Horwicz, hogy a hőérzetnek ez az egész test állapotát kifejező formája csakis akkor és azért lép fel, mert és amikor valóban az egész bőrünk felszínére történik a külső hatás, vagyis amikor a minket környékező egész levegő felmelegszik, illetőleg lehül (nem szólva azokról az esetekről, mikor valamely szintén az egész vérkeringésünket gyorsító ok, pl. izomerőtletés, láz, alkohol, emeli a test melegét).

A fent megállapított nézet abból a szempontból is érdekes, mivel a közkeletű látni, szagolni sat. igéknek sokkal jelentősegebb, egészen más természetű értelmet biztosít, mint amelyet a köztudalom tulajdonít nekik. A mai psychologia mint tudjuk, ezeket az igéket úgy, legalább is olyanformán értelmezi, hogy hallani annyi, mint valami hangot, látni annyi, mint szint meg alakot le-tükröztetni magában, a megfelelő adatoknak képét megalkotni. Nagyon érdekes, ha a psychologia definitioival szembe vetjük a közélet emberének nem a definitioit, – mert ilyesmikkel nem bíbelődik, – hanem ama kritériumokat, melyeknek alapján a kérdéses igéknek megfelelő folyamatoknak fenforgását megállapítja, vagyis ha nézzük egyszerűen azokat az alkalmakat, amikor a látni, hallani sat. igéket használja. Aki egy emberi testet lát valahol feküdni és meg akar róla győződni, él-e vagy nem, meglöki bottal, rákiált,

esetleg a talpát perzseli és – mit néz? Azt, vajjon e hatásokra az illető test nem tesz-e olyan mozdulatot, melyet nem lehet pusztán mechanikai mozdulatnak, (pl. a bottal meglökés mechanikai következményének) kiadni. A közembernek az, hogy „megérzi” annyi, hogy az illető a kérdéses hatásra megmozdul, mert csak ilyenkor használja azt a szót, s még a legtudományosabb orvos is csak a tekintetben haladja túl a parasztnak érzést-kémlelő eljárásait, hogy műszereivel finomabb, szabad szemmel észre nem vehető mozdulásokat mutat ki az illető álhalotton. Mármost kérdelem, ha tény, hogy a megérezés fenforgását csak ott fogadjuk el, ahol az illető test bizonyos sajátos módon, mondjuk, – egyelőre, ezt közelebbről meg nem határozván, – érzékszervei felől, ezek érzetnemző erejének felhasználásával megmozdítható: akkor nem jogosult-e az állításom, hogy megérezni (azaz látni, hallani sat.) annyi, mint mozgasba hozni olyan érzetektől (hangol, színek sat.), miket az illető test a külső hatásokból maga teremtett magának. Ne mondja senki sem, hogy erre az eredményre csupán a például választott álhalottnak esete segített reá minket, vagyis hogy a megérezés csak ilyen különös esetben mutatkozik mozdulatnak. Mert hisz az eleven embertársunkra is azt, hogy „nem látja, nem hallja” akkor mondjuk rá, mikor az illető a kérdéses adatra nem reagál, azaz az ilyenkor szokásos módon nem mozdul meg. Aki meg avval támadja meg fejtegetésünket, hogy az említett érzés jelentő igéket mindenki nem az embertársára, hanem a saját maga érzésére használta legelőször, az lejjebb (lelki jel. szók c. fej.) megkapja a feleletünket.

Avenarius (Viertlj. XIX. 9) azt a rendszerébe nem ütő kérdést, hogy mi a különbség közöttem és az érzéstelen tárgy között, egyszerűen elutasítja (*diese Frage entbehrt jedes logisch berechtigten Sinnes*). Nézetem szerint igenis érdemel feleletet, azt t. i., hogy az érző lény a pusztán mechanikai úton kívül még más módon is, érzetek keletkeztetése útján, hozható mozgásba.

Uphues (252) Plato-ban kimutat egy helyet, melyből kitűnik, hogy már ez a nagy görög bölcselelő is valami megmozdítatás félének tekintette a megérezést.

Az újabb philosophiába Spencer (Ps. 18. §.) telepítette át ezt az elméletet, kit Mahtner (I. 420), nem pedig Wundt, kit Horwicz (I. 192) emleget.

Münsterberg (554) szerint meg kell szabadulnunk *von der künstlichen Fiktion...*, dass es sensorische Eindrücke ohne Reactionen gäbe.

Fouillée (I. 238:... *point de sensation reçue QUI ne se réfléchisse en un effort Quelconque pour écarter ou pour maintenir l'objet, selon qu'il*

est pénible ou agréable. Même dans les cas d'apparente indifférence, il y a toujours au fond de notre cerveau, siège de mouvements insensibles, une réponse du dedans au dehors, une exertion de force motrice... Egyszer-smind felszólal (I. 276) a megérzésnek (*receptivitasnak*) Kant-tól hangoztatott puszta passiv természete ellen. Kimondja (II. 233-4), hogy a meg nem figyelt, de tényleg ránk ható érzet is mozdulatot, reactiot vált ki, mely *n'est qu'une vibration faible qui se perd dans la masse, sans acquérir le relief d'un acte distinct*. Hozzáteszi (u. o.): *Ne voir des actes que là où les bras font de grands gestes et où les jambes se remuent, c'est une opinion enfantine*.

Hogy az érzeteknek, sőt bármily „szellemi” folyamatnak a közvetlenül látható mozdulatoknál sokkal számosabb és szintén épen mozdulat-természetű következményeik vannak, ezt bőven tárgyalja James (II. 374-381). Felhossa a vérkeringésre, légzésre, bőrmirigyekre, a szem csillagára, a hólyagra, belekre, Sphinkter- és akarati izmokra való hatásukat. Ugyanitt bizonyos érzetsorozatoknak pl. a dur hangnemek „*dynamo-genic*” hatásáról beszél.

E x n e r (195) szerint joggal elmondhatni, *dass auch beim ruhenden Blicke jeder der Muskeln einen ihm entsprechenden Tonus hat*.

A magyarnak van egy pszichologiai célokra kitűnően értékesíthető nyelvszokása: az, hogy különbséget tesz az érzi és megérzi, látja és meglátja igék között. Erre támaszkodva mi azt mondhatjuk: hall annyi, mint légrezésekéből hangot csinál idegrendszerre segélyével (esetleg csak: tud csinálni, pl. amikor a hall szó csak azt teszi: ez az ember nem siket), meghall pedig annyi, mint a hallott hangra megindul, valamilyen mozdulatot tesz, reá visszahat, ezt a hangot „észreveszi.”

M ü n s t e r b e r g (363), ki még szintén hisz a képzetekben, mint az akaratiaktól különböző lelki elemekben, azt állítja, hogy az olyan érzetet, melyet jelentkezésekor azonnal tisztán és világosan felfogunk, merőben csak képzetszerűnek, vagyis minden egyéni tevékenységtől mentesnek kell tekinteni. Annyit fogadunk el ebből, hogy az, ami a kérdéses érzetet ebben, a puszta rezgéstüneménytől különböző formában létrehozta, az a tényező, mely csak az illető rezgésfolyamatnak idegrendszerünkre hatáskor érvényesül és az érzetet mint ilyet megteremti, ez a része az egész érzésfolyamatnak nem mozdulat. De minden, amit már az így megteremtett érzet felfogásának, tudomásulvételének nevezünk, azt a vele szemben való viselkedésünket, mely ez érzetnek későbbi pillanatokban leendő eszünkbe jutására szükséges, mindezt már igenis mozdulatnak, mert constatálásnak kell tekinteni. Egyébként pedig hogyan egyeztessük össze M ü n s t e r b e r g-nek e helyével azt a másik nyilatkozatát (529-30), mely viszont az ellenkező irányban lő túl a célon: t. i. hogy el kell fogadni: *dass es überhaupt keine Empfindung gibt, der nicht ein motorischer Impuls zu Grunde läge und dass somit in diesem Sinne jede*

einzig Empfindung und daher jedes Element des gesamten Bewusstseinsinhaltes eine Innervationsempfindung sei.

Ha Horwicz (I. 311) magyarul tudott volna, vagyis az érzéstől (*Empfindung*) egy megérzés nevű folyamatot bírt volna elkülöníteni, aligha követi el ő is azt a fenti (76) elmélete mellett kétszeresen súlyos hibát, hogy az *Empfindung*-ot mindenestül mozdulatos természetűnek hirdesse.

Nagyon jó ez a Fouillée (I. 19)-féle mondás: *l'état le plus passif du sentir est toujours accompagné d'une réaction faible sans laquelle il ne serait ni distinct ni senti.* (Evvél rokon: Horwicz [I. 154]: *die Seele ist niemals rein receptiv oder rein spontan, sondern immer beides zugleich.*) Lejebb azonban az érzésfolyamatot Fouillée is (I. 46) tisztára aktív folyamatnak hívja, nem eléggé választván el magától az érzetqualitástól azaz keletkezése feltételeitől e qualitás felfogását. (A fájdalmat és gyönyört szerintem már több joggal híhatta [119] aktív természetűeknek.)

Bármennyire közel jár is a Ziehen (19) fogalmazása a mienkhez (*Jede Empfindung hat... eine motorische Tendenz, d. h. Neigung, eine Muskelcontraction und speziell auch eine Handlung auszulösen*) mégsem írhatjuk alá azért, mert ő az érzetnek mozdulatnemző képességét az érzet erősségéhez köti, vagyis elfogadja, hogy vannak mozdulatkeltésre „gyenge” érzetek is. Szerintünk ez nem egyéb, mint a gyenge érzetek gyenge mozdulatainak, összefoglaló néven: az érzetconstatálásoknak mellőzése. Wundt is csak a makroszkopikus, szemmel látható mozdulatokra gondolt, mikor a következő két feltételhez kötötte az érzeteknek mozdulatnemző képességét: 1.) hogy az illető érzet elég erős legyen, mire Horwicz (I. 192) helyesen megjegyzi, hogy vannak olyan gyöngye hatások, mik mozdulatot igenis keltenek, de érzetet nem (az automatikus mozdulatok) és 2.) hogy semmi mozdulatgátló hatás ne lépjen be, minek helyébe Horwicz azt teszi, hogy a mozdulat semmi vele egyenlő értékű folyamattá ne alakuljon át. (Ilyen azaz nem-mozdulat [!] szerinte a mirigyműködés.)

Abból, hogy még hyperaesthesia mellett is előfordul a megmozdulásra való képtelenség, s hogy agyoperációk sokkal előbb zavarják meg a mozgásképességet mint az érzékenységet, éppenséggel nem az következik, amit James (I. 59, 61) állít, hogy t. i. az érzés- és mozgásképesség egymástól független jelenségek. A mi értelmezésünk szerint az illető beteg csak a szemmel látható mozdulatokra képtelen, de nem ama belső kis figyelő innervációkra, melyek minden érzetnek a tudomásulvételével együtt járnak és az „észrevevés” metaphorának az igazi reális alapjául szolgálnak.

Ugyanezt mondhatni a Höffding (14-5)-től felhozott *curare*-mérgezésnek eseteire is, amidőn t. i. a beteg „a fájdalmaira csak azért nem mozdul meg, mert nem tud mozogni.”

Hasonlóképp Hauptmann-nak (135) is azt az állítását, hogy a megmozdulásnak elmaradása a látásérzékert izgalmak esetében még nem bizonyítja magának a látásnak is hiányát, egészen jól össze lehet egyeztetni a mienkkel, mihelyt ezekhez a láthatatlan kis innervációkhoz folyamodunk. Ezeket mi ama kéregalatti agyrészeknek tulajdonítanék, melyeknek Hauptmann szerint is az a jelentőségük, hogy a látásérzetet közvetítik. Hogy pedig ő maga is mennyire mozdulatos természetűeknek nézi az érzékelésnek mindidáig „psychicus” hírben álló tényezőit, mutatja az a kijelen-

tése (137), hogy az agyoperációk után maradt látás-zavaroknak helyes megítélésére múlhatatlanul szükséges volna a mozdulatsorakozásoknak érzetfeltételezte összes finomabb változatait ismernünk. (... [es] fehlen uns, so lange uns nicht eine wissenschaftliche Analyse der Gliederung der Körperbewegungen mit Rücksicht auf ihre centralen mechanischen Bedingungen gelingt, alle Mittel, feinere Störungen in der subjectiven Structur und Verbindung von Empfindungen objectiv nachzuweisen ...)

J a m e s-et egy „mivolta dolgában kifürkészhetetlen” megismerő folyamat hívójét, ki (I. 218) „elenyészhetetlen dualismus”-okat emleget, sőt (220) a „*praestabilita harmonia*”-któl sem szabódik, nem számíthatjuk ugyan a mi „csupa-mozgás” elméletünknek szószólói közé, de olyan kijelentései (I. 64-5), hogy helytelen dolog a legfelsőbb agycentrumokat tisztán csak az eszmélés eszközeinek tekinteni, mert minden agycentrum érző és mozgató természetű egyszersmind (Ziehen [54] csak az érintés-érzet és az önkénytes mozgás agydúcainak azonosságát állítja), az ilyen kijelentések, mondom, már a mi felfogásunk előkészítésére alkalmasak.

Fejtörés tárgyául szolgálhat, hogy a most-hallás miért mindenkor (legalább is majdnem mindenkor) most-m e g hallás, vagyis a fenti értelmezéssel, hogy érzeteknek idegeinkkel történt létrehozatala miért jár együtt az illető testnek az izommozdulataival? Mi erre feleletet nem tudunk s a tépelődőt csak attól a felkínálkozó rossz megoldástól óvjuk, mely szerint e két jelenség azért jár együtt, mert voltaképpen csak egy és ugyanaz a jelenség, ami azt jelentené, hogy pl. a hang maga nem több és nem egyéb, mint az a megmozdulásunk avagy innervationk, melyet hallatára végzünk; más szóval, hogy csak e mozdulat és a külső rezgésfolyamat volna reális természetű, a hang maga pedig egy irreális semmiség. Azon lehet vitatkozni, vajjon létezőnek avagy csak történőnek, eseménynek vegyük-e a hangot és a többi tulajdonságot (mi eseményeknek tartjuk), de ha odáig megyünk, hogy még a realitásukat is kétségbe vonjuk, végkép kirúgtuk magunk alól minden tapasztalásnak biztos talaját. Amilyen igaz, hogy ez előttem asztal, amin most írok, olyan létező, amelyet bármi más nézővel is észrevétethetek: olyan igaz és reális tény, – bár ne volna az! – hogy ugyancsak most fáj a fogam, amit más nem, csak én magam bírok észrevenni. A szemtanuk száma nem növeli semmiféle eseménynek sem a realitását (amint-hogy a realitást egyáltalán nem is lehet fokozni), hanem legföllebb az esemény realitásának a v a l ó s z í n ű s é g é t. Ha nincs okunk az illető esemény egyetlen volt tanújának az igazmondásában kételkedni, akkor azt, amire tanúskodik, reális eseménynek, a világfolyam tagjának kell vennünk. Ilyennek tekintem én úgy a magam, mint embertársaimnak bármiféle testi érzetét.

M ü n s t e r b e r g (72) bizonyos érzeteknek – nem is az összeseknek! – most említett sajátságára építi a p s y c h i c u m-ról szóló definícióját: *In dem vorgefundenen Object nennen wir psychisch, was nur ein Subject erfahrbar ist, physisch, was mehreren Subjecten gemeinsam erfahrbar gedacht werden kann.* Mi ezzel szemben azt hangsúlyozzuk, hogy a meg é r z e t -nek realitását, lét vagy esemény voltát az a körülmény, hogy csak egy ember férhet hozzá, nem ássa alá és nem csinál belőle psychicumot. Abban, hogy valamely állítólag észlelt dolgot physicumnak (reálisnak) avagy pusztá psychicumnak (agyrémmek) ítéljünk-e, sohasem a tanuk száma, hanem mindenkor csak az észlelés helyesége dönt.

A H o b b e s-D e s c a r t e s korszakban a másodrangú tulajdonságoknak in mathematicus formája még elég volt arra, hogy őket z a v a r o s (verworren) dolgoknak híják, sőt mint ilyenektől a létezését is megtagadják (Schwarz, Hyp. II. 76-7.) Ezzel a radikalizmussal egyszersmind azt a téves magyarázatot is igyekeztek ellensúlyozni, hogy e tulajdonságok a substantiákon más t á r g y a k módjára rajta csüngenek (az inhaerentia viszonya). Descartes, bizonyára túlságos matematikus gondolkozása miatt, nem fogadta el e tulajdonságokat objectív tárgysajátságoknak, vagyis azért, *weil sie [= die Sinnesqualität] in den Vernunftbegriff des Körpers als eines durch die mathematischen Praedikate der Ausdehnung, der Figur und der Bewegung vollständig definierten Dinges nicht hineinpassen*, (u. o. 35-6) Hobbes-nek tanítását így foglalja össze S c h w a r z (u. o. 21): *Alles Wirkliche am Körper ist Bewegung; das Wesen der Sinnesqualitäten lässt sich in Ausdrücken der Bewegung nicht fassen; folglich bleibt übrig, dass sie überhaupt nichts, dass sie nur ein leerer unwirklicher Schein jener Bewegungen sind.* Első két mondatát aláírjuk, de a belőlük vont következtetésünk csak az lehet, hogy ami ma nem sikerül, azt várjuk a jövő századoknak tudósaitól, akik majd a rezgéstől meghatott idegrendszer fiziologiáját, ez élettani folyamatok chemicus, végtére pedig mechaflikai természetét nálunknál jobban fogják ismerni. Hasonlót válaszolunk Descartes-nek is, midőn (u. o. 46) a másodrangú tulajdonságoktól ezeknek a mozgással összehasonlíthatatlan mivoltuk miatt megtagadja azt, hogy a mozgás p r o d u c t u m a i lehetnének. Hobbes-t, ha mással nem, már avval a kérdéssel is megtámadhatni: mi a különbség egy képzelt hang és egy valódi között, ha mindakettő „Phantasma”? Descartes-nak az álláspontja evvel a Hobbes-féle radikalizmussal szemben, mely szerinte azért is rossz, mivel a „semmi”-nek nem lehetnek tulajdonságai, az volt (u. o. 50), hogy a másodrangú tulajdonságok, mivel sem a testnek, sem a léleknek nem sajátjai, nem egyebek, mint e kettő e g y ü t t e s v o l t á n a k, összeköttetésének származékai („Accidentia”, etymologiai értelemben.)

Ebből a Descartes-Hobbes-féle elméletből fejlődött ki S c h w a r z (u. o. 25) szerint az az újabb H e l m h o l l z-tól forgalomba hozott kifejezés, mely a tetszetős szövegek között meglehetősen népszerűségre vergődött, t. i. hogy a másodrendű tulajdonságok nem egyebek, mint pusztá jelei (*Zeichen*) az elsőrendűeknek (az u. n. matematikai sajátságoknak, amilyenek a tömeg, súly, alak, szilárdság sat.), ezekre, mint az egyetlen realitásra csak r á u t a l n a k. Ez a tanítás már azért sem mehet meg-

állható magyarázat számba, mert jelnek lenni csakis a funkciója, rendeltetése valamely dolognak, amely azon kívül, hogy jele, vagyis hogy jelül szolgál, szintén csak valami, következőleg qualitativ leírásra, mivoltának kiderítésére tarthat számot. (Hasonlót mond Fouillée a „représentation”-ról, fent 51.) A fakeresztet pl. még nem definiálja az, hogy „egy temetkező helynek a jele”, hanem a definíciónak fel kell ölelnie azt, hogy az egy fából ilyen és ilyen módon összerótt ipartermék. Akinek nem más, mint csakis jel a másodrangú tulajdonság, az gondolja meg, hogy ami jelnek jó, az valami-nek is jó, legalább is eseménynek, mert egy puszta semmit még jelnek sem lehet használni.

Megrovást érdemel az a pszichologia-szerte közönséges nyelvszokás, mely a mi valóságos érzéseinket, úgy a lejjebb érintendő közérzeteket, mint a sajátkép úgy nevezett tulajdonságokat a „subjectiv” névvel illeti és szembe veti az objectiv világgal, értvén ezen a tárgyaknak összeségét. Hagyján, ha ezt a „subjectiv” jelzőt csak abban az értelemben ruháznák az említett tulajdonságokra, hogy „az emberi idegrendszer közreműködésével létrejött” (tulajdonságok): ezt mi még helyeselnők is, mert benne rejlenek az a realista alapnézetünk (1. utolsó fej.), hogy a subjectivnek ellentéte, a tárgyi világ az emberi agytól függetlenül létezik. De nem így értik, hanem azt akarják avagy legalább is hallgatagon beleegyeznek, ha a kvalitások és közérzetek realitását a sajátkép úgy nevezett pszichikai termékekkel, a fogalom, ítélet, következtetés, érzelmek, akarás sat.-féllel egyívásának értjük. Ezt a mi pszichológiánk azért nem fogadhatja el, mert, miként lejjebb ki fog tűnni (a lelki jelent, szók c. fej.), mind e termékeknek csak egy bizonyos magja, alkotó eleme a reális, minden többi ellenben, amit még alattuk gondolni szokás, nem egyéb, mint félreértett metaphora, agyrém, jogosulatlan tárgyiasítás. Az érzeteken efféle értéktelen sallangok nincsenek sehol sem, mert a valódi érzet mélységesen reális. Szerintem az érzéki érzetek, minthogy nem az emberi felfogás-avagy szemlélésmódból születnek, hanem tisztán az eleven idegrendszer megakaszthatatlan működése módjának az eredményei, egy hajszállal sem inkább subjectiv termékek, mint a mennyire subjectiv pl. bármely testi váladékunk. A rokonság e két dolog között ott van, hogy valamint pl. a tiszta víz, ha a testünkön ment keresztül, vízzel, izzadság, sat. alakjában kerül a külső világba, úgy a légrezgés is, ha fülünkön és a megfelelő agyrészünkön haladt végig, mint hang, mondhatnám mint csengő rezgés jelentkezik a külső természetben, (ahol, mint mondtuk, hallásverv híján nem volna hang). Valamint a testünkön keresztülvonuló víz számára a vese szerepel úgy mint a chemikusnak retortája, úgy retorta a fülünket ért rezgés

számára az egész hallás-szerv. Az a körülmény, hogy a testi váladék tárgy (objectum), a hang, szín sat. meg nem az, nem érinti e kétrendbeli dolgoknak realitását, nem a realitásukban okoz különbséget, hanem épen csak arra int, hogy az érzéki tulajdonságokat eseményeknek vegyük, ne pedig tárgyakként és – a hasonlatot hasonlatnak.

Mach (17) is észrevette, hogy az „érzet” elnevezésben egyoldalú elmélet rejlik, miért is, realitásukat jobban kitüntetve, elemeknek hajlandó őket nevezni, úgy miként A v e n a r i u s (Viertj. XVIII. 407).

Jól feltünteteti az érzetek realitását az a M a u t h n e r (I. 261)-féle nyilatkozat: minthogy még egy egész halom ismeretlen mozgást kell feltételeznünk agyunkban, tehát nincs semmi lehetetlenség abban, *dass z. B. die schwingende Bewegung eines Glockenmantels in immer neue Bewegungen* (t. i. hallás-szervünkben) *übergeht, bis diese Bewegungen für uns zu der Erscheinung eines bestimmten Tones werden.*

S c h w a r z (Hyp. I. Vorr. V.) szerint épen nem következik a physica rezgéselméleteiből, hogy érzeteink csupán subjectív természetűek volnának (... *die Theorien der mathematischen Physik nicht... die metaphysische Subjectivität der Sinnesqualitäten als ihre notwendige Ergänzung forderten.*)

Ellenben pl. J e r u s a l e m (217) egyike ama sokaknak, kik az érzetet még ma is *Veränderung des Bewusstseinszustandes*-nek tekintik, bár belátja, hogy evvel nagyon megnehezítette annak a megértését, hogy érzeteinket tárgyakra vonatkoztatjuk. Másutt (251) a Helmholtz-féle jel-elméletet hangoztatja.

Amit az érzéki sajátságokról (a minőségekről), ugyanazt mondom a fent jelzett testi avagy közérzeteikről, az éhség, szomjúság, viszketés, émelygés sat. érzeteiről is. Ezek mindannyian a test belsejében végbemenő, bár részleteikben még jobbára ismeretlen élettani hatásoknak lévén az eredménye, voltaképp nem egyebek, mint ha szabad így beszélnünk, belülről támadt külső érzetek, tehát ez utóbbiakkal, a minőségekkel, hasonló szempont alá esnek. Valamint a minőség nem egyéb, mint egy, a testre kívülről történt hatásból átalakított belső esemény, úgy ezek a közérzetek is csak belső események, csakhogy az őket előidéző izgalom, az érzetforrások, most maguk is a test belsejében rejtőznek. Aki netalán azért tiltakoznék e közérzeteknek a minőségekkel való egybefoglalása ellen, mivel ez utóbbiakat mindenkor az érzetkeltő tárgynak megnevezésével tudjuk kifejezni („a fű zöld”, „a gyermek kiabál” sat), közérzeteinket meg legfőképpen általános „itt-ott”-okkal megjelölni: az gondolja meg, hogy az érzetforrásnak ez a közérzeteinknél állandó ismeretlensége helyel-közzel, elég gyakran

megvan a qualitasoknál is. Olyan példákat idézünk, mint „zaj van”, „meleg van”, „bűdös van”, ahol t. i. csak utólag, némi keresés árán fedezzük fel az illető érzetet árasztó forrást. Igaz, hogy ezt, ha megtaláltuk, mindig valami tárgy nevén tudjuk megnevezni, de hát ez megvolna közérzeteinknél is, csak ismernők eléggé testünk anatómiáját és tudnók, melyik részünkre milyen hatás történt! Ha olyan könnyű dolog volna, felfedezni, hogy mi okozta valamely közérzeteinket, mint amilyen könnyű a „meleg van”-hoz megtalálni azt a kályhát, amely melegít, akkor valószínűleg a közember sem érné be az „itt bizserég”, „nyilallik”, „éhes vagyok”-féle általánosságokkal, hanem a mai orvossal együtt így beszélne: „gyomorsav ingerli nyálkahártyámat”, „nyomás történt erre és erre az idegemre” sat. (V. ö. Münsterberg [348]). Akinek meg „még subjectivebbek” a közérzeteink mint a többiek, az gondolja meg, hogy más ember ez érzeteket csak azért nem tudja velünk együtt érezni, tőlünk átvenni, mert épen az érzetkeltő forrás van előle elzárva, a mi saját testünkbe. A qualitasoknak, „objectiv” természete csak azon alapszik, hogy az őket előidéző érzetforrásokat mindenki meg tudja közliteni, hatásuknak magát kitenni. Aki végre külön szerény kuckóba utasítja a szegény közérzeteinket, szemökre hányván, hogy csak testünk állapotairól és nem miként a qualitasok, a világ berendezéséről világosítanak fel bennünket, annak tisztelettel megjegyzem, hogy az én testem nem egy „c s a k”, hanem a világ lelettárának a többivel egyenlő jogú tagja s nekem magamnak meg épenséggel fontos. A közérzet meg annyira nem kicsinyelni való, hogy nem egyszer közérzetek, a szereplőkéi, változtatták meg a világtörténelem folyását. Rossz élelmezés, éhség folytán elveszett csatákról mindnyájan tudunk és a lissai ütközetet állítólag a tengeri betegsége miatt veszítette el az olasz admirális.

Horwicz (I. 188) szerint a közérzeteinket *Druck, chemische Beschaffenheit und Temperatur* okozzák, vagyis a külső érzetekéivel egyező ingerek. Elismeri (I. 338-9), hogy közérzeteinkben igenis megvan a lehetősége annak, hogy a többi érzetekhez hasonló objectiv ismeretforrásokká váljanak, már t. i. saját testünkre nézve. Szerinte csak a felfogásukra szükséges érzékszervek fejletlensége, nevezetesen hiányos mozgékonyasága okozza ez érzeteinknek „alsóbrendű” voltát. Én mégis azt a körülményt, hogy „az éhségérzet tudomásunkra adja, hogy elérkezett az étkezés ideje”¹ nem soroznám a „közérzetek-adta világismeretek” közé, hanem ezek közé csak azokat az ítéleteket iktatnám, melyeket élettani tanulmányok alapján a beállott közérzeteinkhez (pl. éhséghez) ezeknek keletkezése módjára vonatkozólag tudunk hozzáfűzni.

W u n d t (Ph. Ps. II. 2) a „belső tapintásérzetek”-től megkülönbözteti a sajátképeni közérzeteket (*Gemeinempfindungen*), vagyis azokat, melyek a vér chemiai változásaiból vagy egyéb fiziologiai okokból keletkeznek.

Hogy közérzeteinkben ki kell emelni egy tisztán kvalitatív, mondhatnók objectív részt és ettől megkülönböztetni a vele szemben való állásfoglalásunkat, azaz megkülönböztetni pl. a szomjúságérzetet magát az ellene való küzködésünktől, vagyis ez érzet kellemetlenségétől, ezt kimondja M ü n s t e r b e r g (345) hozzátévén, hogy magukat ez érzeteket az é n-ünk sajátosságainak tekintjük csak oly módon, mint ahogy a kvalitásokat a tárgy tulajdonságainak mondjuk. Hozzátennem, hogy minekelőtte így énkre tudnók ruházni, eleve csakis létezőknek, meglévőknek, majd utóbb itt, ott, vagyis testünk egy bizonyos részében létezőknek tekintjük. *Der Inhalt des zuständlich Erlebten ist seinen psychologischen Elementen nach in keiner Weise prinzipiell vom gegenständlich Erlebten verschieden; jeder Zustand kann... von der Ichvorstellung genügend abgelöst werden, um isolierter gegenständlicher Wahrnehmungsinhalt zu werden, und die Zustandselemente sind somit Elemente möglicher Wahrnehmungsvorstellungen.* (u. o. 347), Jeles megjegyzés, hogy az, vajjon valamely hatás keltette érzetet kvalitatív sajátásnak, avagy inkább testi állapotnak tekintsünk-e, lényegileg attól függ, mennyire foglalja el a kérdéses érzet az egész testünket. Amelyik elfoglalja, az állapot (pl. a fürdőben érzett melegség); amelyik csak egy testrészünknek szól, az érzet (pl. ha csak egy ujjunkat mártjuk a meleg vízbe).

H a H e l m h o l t z (Ph. O. 431) azt mondja, hogy mi emberek ‘érzeteink közül azokat, miket a világ megismerésére értékesíteni nem lehet, eljuttuk, akkor Helmholtz-nak, ki itt csak az ismeretre törekvő embernek tényleges magatartását akarta leírni, igaza van. Midőn meg S c h w a r z (Prob. 113) ez ellen kikel avval a kérdéssel, „vajjon meglátni-e az érzeteken, hogy kerül-e ki belőlük valamelyes világismeret vagy nem?”, akkor Schwarz-nak is igaza van, igaza t. i. abban, hogy a Helmholtz-leírta szokásnak még a magyarázatát, keletkezése módját is meg kellene mondani, amint megpróbálta ő (u. o. 114-5).

Hogy még modern gondolkozók is milyen semmitmondó ürességekkel érik be, mutatja ugyancsak S c h w a r z-nak (Hyp. I. 166) példája, aki - nagyon helytelenül! – megrója Descartes-ot, amiért a testi érzeteket a kvalitásokkal egy természetűeknek magyarázta, ő (Schwarz) amazokat, szemben ez utóbbiakkal *rein innere Zustände des Bewusstseins*-nek kívánja tekinteni.

Descartes (S c h w a r z u. o. 172) az érzelmekre vonatkozólag mondta azt, amit mi a testi érzetekre vonatkozólag, hogy t. i. csak az érzetforrás hiányos ismerete miatt adunk róluk subjectívebb fogalmazása leírást („érzek haragot”, de „a fű zöld”).

Testi érzeteink sok képzelődésre szolgálnak okot. Nézetem szerint ilyen az a bizonyos „egészség-érzet”, melyet mint összes normális testi-érzeteinek „resultans”-át állítólag érez az egészséges ember. N o r w i c z (I. 190) pláne hozzáteszi, hogy csak rá kell fordítanunk a figyelmünket testünknek valamelyik részére, mindjárt megérezzük benne ezt a sajátosság

egészség-érzést. Nézetem szerint egészséges voltunkat nem érezzük, hanem legfőlebb csak kikövetkeztetjük abból, hogy nem érzünk semmi bajt. (Nem szabad a specifikus kellemes-érzetet evvel az egészség-érzettel össze-zavarni!)

Az a csillagász, aki teleskopjával számos egyes csillagra bontotta fel a tejutat, nem fogja többé helyeselni, hanem pusztá látszatra alapított ítéletnek tekinteni azt, amikor a tejutat egységes fénycsíknak veszik az emberek. Miért pártolja tehát W u n d t (Ph. Ps. II. 346-7), aki belátta [*dass/ die Gemeinempfindungen die Substrate des Gemeingefühls [sind]*], E. N. Weber ellenében a köztudatot, mely egységes élet- meg egészség-érzelemről beszél?

Ebbe a csoportba, pontosabban az u. n belső tapintási érzeteink közé sorozza W u n d t (Ph. Ps. II. 19. sk.) a mozdulatainkat szabályozó mozgás- (izom-, erő-, innervatio-) érzeteket is, mivel újabb kutatások kiderítették, hogy ez érzeteket legfőképpen a mozgó csuklóink belső részeinek súrlódása (tehát belső tapintás) okozza. (V. ö., Ebbinghaus 384). Mi ezekre lejjebb (a mozdulatos elm. megállap. és az érzelem és akarat viszonya c. fej.) még visszatérünk s e helyütt csak azt jegyezzük meg, hogy a mozgás-érzeteket mindenestre fel kell venni amaz összes tényezők közé, melyektől az egy bizonyos concret adatra való reagálásunk módja függ vagyis amelyek ebbe befolyanak. Aki ráüt egy kemény tárgyra, nem csak az ütésének célját akarja elérni, hanem azt is, hogy e közben a karja ki ne törjön.

A *Sinnesenergie* cím alatt ismeretes Joh. Müller-féle elméletről, mely erősen keresztezné a mi gondolkozásunk sodrát, ha helyes volna, ehelyütt csak egészen röviden fogunk megemlékezni. (Bővebben pl. Schwarz, Prob. 313 kk., Lotze alapján.) Ha abból a megfigyelésből, hogy ugyanaz az egyénre bocsátott electricus folyamat a fülben hangot, a szemben színt, a szájban ízt, a bőrön bizonyos pókhálószerű tapintásérzeletet tud kiváltani, ezt általánosítva mindjárt azt következtették, hogy íme, *valamely* külső inger önmagának minden objectív megváltozása nélkül hol szín, hol hang sat. alakjában érethető, tisztán a szerint, amilyen érzékkel fogjuk fel (hogy tehát az érzék, a mi nyelvünkön szólva, nemcsak teremti a sajátos Qitalitást, hanem egyenesen ugyanabból az egy adatból, objectív rezgésfolyamatból tudja teremteni mindenik érzék a maga qualitását, – ezért „*Sinnesenergie*”) ha mondom, a fenti megfigyelésnek egyes hívői ennyire kimerészkedtek az általánosítás sima jegére: csakhamar fel is buktatta őket a kérdéses megfigyelésnek az az utóbb szerzett kiegészítése, mely szerint az említett pókháló-érzet egyszerűen bőrünk finom pelyhezetének az electricus folyamattól történt felborzolásából

keletkezik, a hangot nem más, mint a *musculus stapedias*-nak ilyenkor hallható megrándulása okozza, a szájban érzett savanyú íz (Wundt, Ph. Ps. II. 55.) nem más, mint a nyálunk electrolysis okozta bomlás-termékeinek az íze sat. A színeképek oka még kétséges, de annyi máris valószínű, hogy mind ezek az érzetek egészen rendes úton, megfelelő érzetforrásokul elfogadható aktusokból vagyis az electricus folyamatnak mellékhatásai folytán keletkeznek. Más szóval, nincs semmi okunk, érzékszerveinknek valami önálló, a külső hatás minőségétől független érzetteremtő erőt tulajdonítani, – amelyet ellenfelünk úgy a képhitnek, mint az egész idealista philosophiának gyámolítására ellenünk esetleg latba vethetne.

Az érzetek mivoltát illetőleg James (II. 618)-ben egy nagyon régies, a *Sinnesenergie* húrján pendült elméletet találunk: azt, hogy az érzetek vele-született sajátosságai a természetünknek (*the elementary qualities... ore original, innate, or a priori properties of our subjective nature*), olyanok, miket a külső ingerek épen csak tudatunkra hoznak. Megokolja pedig ezt a Leibniz-forma nézetet avval, hogy akkor is, ha semmiféle, s akkor is, ha egy velők egyenlő valóság tükreinek tekintjük a minőségeket, azok egyformán a felfogó alany tulajdonainak mutatkoznak, e második esetben egy megfelelő valóság duplicatum-ainak tűnően fel. Látni való, hogy megint csak a megismerés folyamatának tükröződés alakjában való felfogása vitte James-et bajba, kényszerítette a többi között, épen e „duplicatum”-nézetből folyólag arra, hogy valami titokzatos megegyezést, harmóniát hangoztasson elménk természete és a külső világ közt, amely harmóniának volna a folyománya, hogy a két félnek, embernek és világnak a minőségei egymással megegyeznek. Egy positivistának, aki nem tudja elképzelni, mi haszna és rendeltetése lenne egy ilyen letükröződésekre célzó világberendezésnek s kinek az efféle tükrözés rémséges módon kirí mindenféle szilárd élettani fogalomból, az ilyen „harmóniák” nagyon észébe hozzák a néhai, kiérdemült sphaerák harmóniáját!

Aki elfogadja tőlünk, hogy ahol érzet van, ott van megérezett valóság, sőt nemcsak megérezett, de egyenesen egy másikból átalakított, az érző idegtől átalakított valóság, igazi minőség-teremtés, az nagyon skeptikus mosollyal fog fogadni mindenféle tanúbizonyosságot, amelyet a pusztá képzelés és érzés rokonságára (hogy „csak fokban különböznek”, „nincs közöttük éles határvonal”) felhoznak. A mi szemünkben ez a határvonal csakolyan éles, mint a van és nincs közötti és rokonságot e kettő között mindössze annyit fogadunk el, hogy mozgás-innervatio szerepel úgy az egyiknél, mint a másiknál. James (II. 70), ki nagyon feléje hajlik ennek a nézetnek (*the difference between the two processes feels like one of kind, and not like a mere „more” or „les” of the same*) s ki egy ellenében felhozott tényt, t. i., hogy egy képzelt ütés bőrünkkel szembe valódi érzetet kelt, nagyon ügyesen elhárít avval (69), hogy ez az érzet csak ama bőrresz összehúzódásából keletkezik, – James végre mégis csak beadja a derekát (71) annak a Meyer-féle észleletnek, hogy képzelt színek épen úgy, mint

valódi látványok complementair utóképet tudnak kelteni. Ebből, valamint a hallucinációk és illúziók tényéből szerinte az következik, hogy az ideg-folyam, mely rendesen csak a peripheriától szokott a középpont felé folyni, (mindenkor az é r z e t támasztván képzetet), néha, ki vet é l é s e n fordított irányt is vehet (ezt tagadja M ü n s t e r b e r g 501), vagyis a pusztá képzet is kelthet valódi érzetet, amivel aztán elesik minden szoros választóvonal, Kandinsky (és magunk)-féle *ganzer Abgrund* az érzet és képzet között. (V. ö. fent 69, a J a m e s -idézetet). F o u i l l é e (I. 186) is meghódolt ennek az utóképes kísérletnek és miatta hozzácsatlakozott ahhoz a szélfényben elterjedt nézethez, hogy a képzelet é p ú g y módosítja, megviseli nevezetesen, idegünk állapotát, mint a valódi érzet. Sehogy sem illik az ő mozdulatos pszichológiájába és csak e megtévelyedéséből magyarázható az a nyilatkozata, *que le souvenir est une sensation renaissante* (II. 257). Bennünket mindez nem ingat meg álláspontunkban, már csak azért sem, mivel az említett utóképet lehet egyszerűen képzettársulásból is magyarázni úgy, hogy akiben egy szándékosan képzelt vörös szín utóbb „magától” a zöldnek képzetét kelti, ezt csak azért kelti, mert tapasztalta és megszokta, hogy a valódi vörös színt mindenkor egy zöld utókép követi. Nem kell elfeledni, hogy a képzelő személy azt a zöld utóképet nem látja, hanem szintén csak képzeli. A hallucinációk- és illúziókról l. lejjebb (a phantasia c. fejelet).

Z i e h e n (129) is belátta, hogy nem csupán intenzitás dolgában van különbség érzet és képzet között, hanem ezek qualitative is különböznek: *die sinnliche Lebhaftigkeiten, das unterscheidende Merkmal jeder Empfindung, kommt der Vorstellung nicht etwa in geringerer Intensität, sondern überhaupt nicht zu.* Ezen Wundt-éval ellenkező meggyőződésén alapszik az a Wundt-étől eltérő javaslata is, hogy a *Vorstellung* szót kizárólag emlékeinkre kell lefoglalni. Hogy miben áll az említett qualitativ különbség, azt szerinte éppoly kevéssé lehet definiálni, mint pl. két színérzetnek különbségét.

Aki velünk együtt az érzetet nem világ-tükörképnek, hanem csak a túlsó ingerlés-folyama? ama megváltozott kiadásának tekinti, melyben ez az ingerléstesti: mozdulatok előidézésére képes, az nem fog továbbra is ragaszkodni a közvéleménynek ama sajátosságos, még kellőképp el sem ismert szokásához, hogy é r z e t e t mindenkor csak egész egyénnek, individuumoknak hajlandó tulajdonítani. Húzódozunk attól a gondolattól, hogy az imént levágott fejnek, megcsonka törzsnek külön-külön érzőképességük volna, és még tudósok is inkább mesterkéltné, pusztá gépies mozdulatokról regélő elméletekhez fordulnak az ily esetekben bebizonyított, határozottan értelmes mozdulatokkal szemben, semhogy az önálló érzés-képességet e testrészekben, a gerincagyban nevezetesen, egyszerűen elfogadnák. Sajátosságos, hogy aki érez, azt előttem valaki-vé lesz, nem pusztá valami többet (az állat is valaki a köztudatomban és csak a nyelvnek vala m i); tehát megfordítva, csak olyan létezőnek tulajdonítunk érzést, amelyik valaki, önálló egyén a szemünkben,

vagyis nem csonkult még meg annyira, hogy individuum-charakterét elveszítette volna és pusztá test rés z-nek tűnnék fel előttünk. (A mozdulatok dolgában – furcsa következetesség! – nem vagyunk ilyen válogatósak; mert elég elvágott gilisztarészt sat. láttunk már mozogni.) Ezért szabódunk pl. attól, hogy a kivágott, de tovább verő emberi szívnek mozdulatait is valami érzésféléből vagyis a külső hatásoknak a szív ganglion-aiban történt érzetszerű átalakulásából értsük meg.

Mivel a sok idézetünk meg egyéb részlet könnyen elhomályosíthatta az olvasóban e fejezetünknek főgondolatát, melyre az alábbiak támaszkodnak, ezért azt itt még egyszer röviden összefoglaljuk. Tárgyak és mechanikai folyamatok vannak és voltak a világon akkor is, amikor egyetlen élő sem bírta, illetőleg bírja észrevenni. De érzetek (másodrangú kvalitások) csak ott vannak, ahol van érző lény, - azért, mert minden ilyen kvalitás egy szorzat, amelynek egyik tényezője, alkotó része az érzékeny idegrendszer. A főeltérés a mi felfogásunk és a közkeletű pszichológiai nézet között az, hogy nálunk a „lát”, „hall” sat. igék (NB. a m e g- igekötő nélkül!) nem valamely létező tárgysajátságának pusztá felfogását jelentik, hanem jelentik e tárgysajátságoknak, ez ugyancsak reális e s e m é n y-formáknak előállítását, a külső rezgés-folyamatnak érzetekké való átalakítását. Az érzékszerv (mindig hozzáértvén a hozzá tartozó idegeket és agyrészt) minálunk nem egy *receptaculum* a külső adat számára, hanem az, ami a külső világnak u. n. prima kvalitásait (a pusztá geometriko-mechanikai jelenségeket) secunda kvalitásokká átalakítja. Az érzékszerv, chemiai műszóval, egy *reagentia*, vagyis olyan adat, melynek a külső rezgésekkel való találkozása egy harmadik, mindkettőjüktől különböző lét- illetőleg eseményformát teremt, t. i. a hangot, színt sat. Az a folyamat, melynek segítségével ez az átalakulás létrejön, teljesen ismeretlen ugyan, de psychikus azaz természetfölötti erőknek közbelépését itt már csak azért sem szabad elfogadni, mert nem tudjuk, mennyi telik ki a természet erőitől. Aki ezt aláírja, de a psychicum-ot most a m e g é r z é s vagyis érzet-és z r e v e v é s tényében keresi, annak már megmondottuk fennebb, hogy minden m e g-érzés, általában egy adatnak mindenféle észrevevése nem egyéb, mint megmozdulás, a szemlélőnek megmozdulása. Minthogy tehát nekünk az é r z e t e k m a g u k semmi egyebek, mint idegzetünk közreműködésével létrejött, teljesen reális t e r m é s z e t i t ű n e m é n y e k , s másrészt az érzetek észrevétele nem több, mint egy tőlük okozott innervatiónk,

ezért mi kereken tagadjuk azt a számos írónál (Wundt-nál és az egész „psycho-physikai” iskolánál) szereplő tételt, hogy érzeteinknek pusztá megléte (vagyis az és annyi, amennyit minden sensualista elfogad) máris pszichikai erőknél közreműködését tanúsítja.

II. *Érzeteink fokáról.*

Érzeteink erősségét (intensivitását) egy körülbelül Kant óta megalakult vélemény úgy tekinti, mint érzeteinknek egy a minőséggel egyvívású másik változásirányát, e kettőt, qualitas-t és intensitas-t mintegy az érzet két méretének vévén abban az értelemben t. i., hogy az érzetek mindkét irányban függetlenül változhatnak, azaz ugyanaz a minőségű érzet a zérustól kezdve minden fokozatban, s viszont ugyanolyan fokú érzetek mindenféle minőségben fordulhatnak elő. Az erősséget az érzet mennyiségi oldalának tekintik, nézetök szerint annyival több joggal, mivel minden dolognak a világon, következőleg az érzetnek is van a minőségén kívül mennyiségi oldala. Ennek felkutatása, változásainak törvényszerű megállapítása körül nagyszámú kísérletet és számítást tettek, mikből a pszológiának exact tudománnyá leendő átalakulását remélik. E remények, már t. i. amennyiben az idáig nyert eredményekre (első sorban a Fechner-törvényre) támaszkodnak, aligha jogosultak. Mi e helyütt csak ama kiinduló nézeteket fogjuk latolgatni, megigazításukat megkísérteni, melyekkel e kutatásaikhoz hozzáfogtak.

Hogy az érzetfokokat térméretekhez hasonlító fenti tanítás még hasonlatnak is rossz, nevezetesen, hogy az érzetqualitás- és intensitásnak állítólagos függetlensége (mely a szélesség- és hosszúságméretek között tényleg megvan) jogosulatlan állítás: könnyen elláthatni, ha meggondoljuk, hogy a felhozott bizonyítékok egyike, – az t. i., mely szerint a f o k változatlansága mellett a m i n ő s é g végtelenül változhatik, – kivihetetlen, légből kapott s úgy látszik csak a symmetria kedvéért felhozott bizonyítéknak mutatkozik. (A „symmetria kedvéért” mondom, mert a változatlan m i n ő s é g mellett lehetséges végtelen f o k-változásokra gondolnak.) Avagy ismerünk-e olyan embert, aki csak arra is meg merne esküdni, hogy a hallott zongora-skálának különféle hangjai egyforma erősek voltak, tekintetbe véve, hogy a mély hangok mindig nagyobb, a magosak pedig kisebb erősséget kivannak, hogy olyan tisztán legyenek hallhatók, mint a mérsékelt erősségű középhangok. Még arra sem vállalkozunk, hogy meghatározzuk, vajjon a zongorának és a hegedűnek ugyanaz a most hallott c' hangja egyezik-e erősség dolgában.

Avagy melyik festő biztosít bennünket, hogy ez a kék szín van ép olyan „telt”, mint az a másik vörös? Hát még mit szóljunk az egy érzék területén túlcsapó kísérletekről? Van-e ember, ki komolyan tud fogadni olyan kérdést: mondd meg, mi erősebb, ez a zongora hang-e, a szőnyeged vörös színe avagy ez a szegfűszag?

Az eredmény az, hogy érzet-intensitásokat legfőlegb ugyanazon minőségű (azaz érzékszervhez tartozó), sőt színezetű érzeteknek során belül lehet úgy ahogy egymással összehasonlítani; annak megállapítására tehát, amit a fenti állítás felhoz, hogy az érzetfok állandósága mellett az érzetminőségek szabadon változhatnak, teljesen képtelenek vagyunk. Még pedig nemcsak subjectív okokból, megkülönböztető tehetségünk egyéni gyengesége miatt, hanem ama szorosan tárgyi akadály miatt is, hogy különböző rendű (azaz más-más érzékszervhez tartozó) érzetek erősségének összehasonlítására nincs mértékünk. Hangok esetében még csak hagyján, mert itt a hanghullámok nagyságának graphikus ábrázolata még olyan-amilyen közös kulcsul szolgálhat. De ki hasonlított még össze egymással hang-, szín- és szaghullám-méreteket?

Itt közbeszól Stumpf (I. 348-9), mondván, hogy ha a fok dolgában való összehasonlítás csekély és alig észrevehető qualitativ különbségeknél (a *c* és *eis* hangoknál) akadálytalanul megeshetik, akkor az ilyen összehasonlítást nagyobb és még nagyobb qualitativ különbségeknél is legfőlegb csak nehéznek szabad állítani, de nem lehetetlennek és elvileg kizártnak, ő még a más-más érzékekhez tartozó érzeteket is összehasonlíja erősségük dolgában, még pedig „indirekt” módon, egyenlő erősnek vévén pl. egy hangot egy színnel akkor, ha mindakettő már fájdalmat okoz sat. Kérdjük, van-e értéke az ilyen úton kapott egyenlősítő ítéleteknek?

A különféle minőségű (rendű) érzeteknek fok dolgában összehasonlíthatatlan volta teljesen elég ok arra, hogy a fenti „méret”-elmélettel, a „független változó” fokskálával szakítsunk. Ha egyszer lehetetlenség, még pedig tárgyi okokból és nem csupán a subjectív érzetbecslés megbízhatatlansága miatt, hogy ugyanolyan fokú érzetet igazán mindenféle minőségben mutassunk be, s ha legfőlegb egy szűk téren belül, vagyis a szorosan ugyanazon rendű érzetek terén birunk egyenlő fokúakat bemutatni (egy zongorahanggal egyenlő erős más zongorahangot igen, de egy evvel egyenlő erős fénysugarat nem): akkor nem mondhatjuk többé, hogy az érzetek minősége és foka úgy viszonylanak egymáshoz, mint a két síkmérték, ahol akadálytalanul megvalósíthatom azt, hogy az egyik méret bármely értékének változatlan megtartása mellett a másik mérettel minden 0 és oo közti értéket vétessen fel.

Rossz ez a hasonlat azért is, mert aki egy méretet igyekszik az érzeteinkre kiterjeszteni s azokat ilyenformán mennyiségekül szerepelteti, abból a hibás feltevésből indul ki, hogy az érzetek a concret tárgyakhoz hasonló nyugodt létezők, holott a valóság az, hogy érzeteink csak események, időben lefolyó állhatatlan folyamatok. Mi egyéb, mint az érzeteknek legvaskosabb elmenyiségiesítése, mikor bizonyos psychologusok nagyobb (erősebb) érzeteket kicsinyeknek összeadása útján keletkeztetnek, az erősebb érzetet gyengébb érzetek összeségének tüntetik fel! A mai köztudalom, tekintettel olyan esetekre, mikor pl. egy nagy súlyérzetet számos kis súlynak együttes felrakása útján idézünk elő, kellő elemzés híján hozzátörődött ahhoz az elmélethez, mely szerint nagyobb érzetfokokat pusztán összeadás útján lehet keletkeztetni és viszont kisebbekre egyszerűen szétbontani. Nem veszik észre, hogy az említett példában nem egy nagy súlyérzet keletkezett gyenge érzetekből, hanem csak, hogy úgy mondjam, imaginair gyenge érzetekből; keletkezett t. i. oly érzetforrások egyidejű alkalmazása folytán, melyek ha egyenkint és egymásután hatnak a bőrre, gyenge nyomásérzeteket adtak volna. Nem érzeteknek, hanem csak ingereknek (érezetforrásoknak) az összeadása történt tehát a kérdéses esetben, – aminthogy nem is történhetett egyéb, mert gyenge érzeteknek semmiféle összegezése sem adhat egyebet, mint gyenge érzeteknek sorát avagy egymásutánját; együttes szerepeltetésük meg egyetlen sajátos érzetet, melyet csak a gyakorlott egyén lesz képes számos apró elem találkozásának felismerni. A *pianissimo* karéneket talán még a zenében járatlan hallgató sem fogja egyetlen énekes *forte-hangú* énekének tartani. Nincs semmiféle módunk arra, hogy valamely adott gyenge érzetből egy megfelelő erőtét közvetlen szerkesztés útján állítsunk elő, úgy amint előállít az algebra egy adott egységből megfelelő szorzó tényezővel nagyobb egységet. Az erősebb vagy gyengébb érzet sohasem szerkesztés tárgya, mert egy N érzetből kiindulva egy $N' (>N)$ érzetre átmenni, róla fogalmat szerezni csak úgy tudunk, ha ez utóbbit valahol felkeressük, elszenvedjük, vagy pedig, ha a múlt tapasztalásokon alapuló képzetársulás hozza az eszünkbe. De soha ilyen N' érzet ismeretére nem fogok jutni, ha az adott N -eket bármiképp megsokszorozottak és e sok N -et mind egy pontba összetömörítettnek képzelem. Beszélni lehet ilyeneket, de képzelni nem. Világos dolog, hogy a szóban forgó érzet-mathematikai elmélet csak abban az esetben állhatna meg, ha az érzetet elszenvedő egyén maga képes volna vala-

mely erős érzetében felismerni azokat a kis részérzeteket, melyekből ez állítólag összetevődött, avagy megfordítva, ha valamely kisebb fokú érzetének elszenvédésekor az érzetforrás minden érintése nélkül, csakis e kis érzet sok egyidejű „példányáénak elképzése által bírnia egy még sohasem tapasztalt erős érzetnek az ismeretét megszerezni. Az érzeteken, bármilyen erősek is, nincs fokskála, melyről az állítólagos kis „összetevő” érzeteket le lehetne olvasni. Magában a nagy érzetben elolvad minden taktusvonal, amelyet esetleg a kis érzetforrások successiv összekapcsolása folytán rajta várhatnánk.

Ziehen (43-4) egyike azoknak, kik ezt a gondolatot, az érzetfok felbonthatatlanságát, s ebből folyólag a Fechner-törvény helytelenségét a legvilágosabban kifejezték. Hasonlóképp nyilatkozik Bergson (D. 1. 49-53) is.

Mi az oka annak, hogy az érzetfok ily értelemben nem tűri meg a szerkesztést? Csak az, hogy az érzetek események, semmi egyéb, – ismételjük, – mint csakis események. Egy nagyobb hosszaságot, létező mennyiséget lehet egy kisebből megszerkeszteni, de egy hathatósabb eseményt nem egy kevésbé hathatósból. Ennek a meg-gondolása egyszersmind az érzet erősségének igazi természetét az idézett elméletnél jobban megérteti velünk.

Egy erős érzet hathatós érzet, ép úgy miként az erősebb orvosság vagy pálinka az, amelyik jobban hat. Az érzetet tehát nem pusztá, elszigetelt mivoltában, hanem hatására való tekintettel éri és illeti meg az „erős”, „erősebb” jelző. Nem szükség a szótárhoz fordulnunk, hol az „erő” szó valami „ok” jelentésűnek bizonyul, hog> ellásuk, miként az „erős” jelző sohasem eredményeket, hanem mindenkor okokat, azaz tünetényeket mint valamit okozókat illet meg, lévén erős mindig az, ami valamit, bizonyos eredményt, meg tud tenni. (Már csak ezért sem tudjuk elhinni, hogy az erősség jelzője az érzetéről ment volna át egyéb [külső] eseménycsoportokra, – nem már azért sem, mert a pszichológiában elvnek kell elfogadni, hogy ha valamely praedicatum egyaránt előfordul lelki és külső jelenségeken, az mindenkor a külsőkön eredetibb, vagyis lelki tünetekre csak úgy vitetett át.) Meg kell állapodnunk abban, hogy az erősség, intenzitás jelzője egy más szempontból illeti meg az érzetet, mint a minőségé. Nem egy második, mintegy a minőséggel egyenlő természetű mérete az érzetnek az erősség, hanem olyan tulajdonsága, melyet szemünkben felvesz, ha a kérdéses érzetnek egy másik oldalára tekintünk, nevezetesen a hatásképességére. Az intenzitás neve, más szóval, az érzetet nem mint pusztá, tényleg

lefolyó eseményt, hanem mint causativ tényezőt illeti meg. A minőség címe alatt csak a leírását kérjük az érzetnek, de az intenzitása alatt azt, mit tud előidézni ez az érzet, milyen hatásokat létrehozni. Már csak ezért sem második mérete az érzetnek az erősség, mert egy második méret csak más irányban, de ugyanolyan szempontból mint az első, t. i. terjedelmessége dolgában ítéli meg a testet, az erősség jelzője ellenben nem abból a szempontból nézi az érzetet, melyből a minőségének leírásánál nézzük, hanem hatásai szempontjából. Ha az érzet egy festmény, akkor a minőségi jelző csak azt írja le nekünk, kit-mit ábrázol ez a kép, az intenzitás pedig annyi, mint e képnek a fizikai súlya. Igenis, az erősség nem egyéb, mint, hogy úgy mondjam a súlya, nyomatékosága annak az érzetnek.

Micsoda hatást várunk valamely érzettől? Azt, hogy maga-magát észrevétesse, idegrendszerünket megrázza, testünket mozgásba hozza. Egy erősebb érzet tehát mindenestre az lesz, amelyik ilyenforma hatást nagyobbat idéz elő az emberben. A „nagyobb” hatás általában szaggatott vagyis algebrai mennyiség útján kifejezhető fogalom, sok kicsinek az összesége, pl. mikor a kettő közül erősebbik mágnesnek a hatását úgy írjuk le, hogy ugyanazt a vasdarabot nem a , hanem $2a$ távolságból, nem b hanem $2b$ sebességgel húzza magához. Az erősség semmi egyéb, mint egy bármikor algebrailag kifejezhető hatás-nagysághoz hozzáadott oknak a jelzője. S aki még egy kissé jobban beleásakodik annak a kifejezésnek az értelmébe, hogy egy «szerte nagyobb hatásnak az oka n-szerte erősebb, az majd kiérzi, hogy az erősség mindenkor mértani fogalom azaz folytonos mennyiség, olyan, melyet mindig egységnek, bár felrészeltető egységnek, de sohasem részekből felépített algebrai összegnek nem szokás képzelni, mint képzeljük viszont magát a hatást. Ha a hatáshoz, ezen bármikor összeség alakjában kifejezhető jelenséghez előidéző okot gondolok hozzá, ezt mindenkor mértani azaz folytonos mennyiség, egység alakjában gondolom hozzá. Amit erősebbnek nevezek, az nekem nagyobb mint más, nem egyszerűen több, nem sok kicsinek az összefoglalata, mint amilyen viszont a hatás.

E helyütt vissza kell utasítanunk azt a szintén körülbelül Kant óta felkapott nyelvszokást, amely kétféle mennyiséget különböztet meg, t. i. külső térbeli nagyságot, és belsőt, az érzetfokot; vagyis azt a szokást, hogy az érzeteknek fokokkal kifejezhető erősségét valami belső, nem térbeli mennyiségnek nevezgetik. A mi nyelvérzékünknek ez úgy hangzik, mintha valaki egészen komolyan és a nélkül, hogy a mondásában rejlő elméskedésnek tudatára

ébredne, azt tanítaná: „világosság kétféle úton keletkezhetik: vagy égési folyamatok útján, vagy magyarázatokból”, (értvén ez utóbbit a világos beszédet, elmét sat). Azt akarom mondani: nem ugyanolyan értelemben illeti meg az érzetek erősségét a mennyiség neve, mint amilyenben valamely térbeli alakulatot, hanem csak bizonyos átvitel, metaphora közvetítésével. Tény az, hogy mi az erősebb érzeteket nagyobbaknak nevezzük (pl. nagy hang), de miért? Nem mintha közvetlenül nagyságot olvasnánk le rólok, úgy miként a vonalról vagy rúdról; nem is azért, mert az erősebb érzetekben valahol, akár hatásukban, akár pedig az őket előidéző physikai folyamatban valami concret, téri nagyság rejlik. (Aki azt hiszi, hogy az erős hangot azért nevezzük nagyobbaknak a gyengénél, mert nagyobb hullámokból áll, vagy az égetőbb meleget azért nagyobbaknak, mert a hőmérőt magasabbra szökteti fel, az gondolja meg, hogy az erősebb szagokat is nagyobbaknak nevezzük, hol pedig sem – kirajzolható – hullámok, sem mérő lépték nem szerepel; – továbbá pedig, hogy ez a „nagyobb érzet” sokkal régibb szólásmód, mint amilyen a thermometernek és hanghullámoknak ismerete.) Az egyetlen oka az erős érzetre alkalmazott „nagy” jelzőnek csakis az ember metaphorizáló, hasonlító hajlamában rejlik vagyis egy olyan észjárásban: „ami engem úgy megijeszt avagy olyan hatalmasnak mutatkozik, mint a téries nagy dolgok, azt nagynak nevezem.” A „nagy” jelző, mely eredetileg csak és csupán térbeli terjedelmességet jelentett, átment a „tekintélyes, imponáló” értelembé, nem csak az érzetek terén, de egyebütt is (pl. nagyapa, nagymama). Szóval: a meleg, a hideg, a hang sat. nem azért „nagy”, mert téri értelemben nagy dolgokkal járnak együtt (ez esetben a „nagy” jelző rajtuk Synekdoche volna), hanem ez érzetek olyan okból nagyok, amiért „nagy úr” a muszka cár; más szóval, az a jelző merőben metaphora.

Visszatérvén az érzetfokokra, nem szabad szemet hunynunk ama nehézség előtt, hogy az ugyanazon nemű érzeteknek erősségkülönbségeit mérő eszköz nélkül is meglehetősen pontosan meg bírjuk ítélni, anélkül, hogy meg tudnók nevezni azt a kritériumot, amelynek alapján minden egyes esetben erősebbnek ítéljük az egyik érzetet, mint a másikat. Igaz, hogy az érzet csakúgy, mint minden más dolog (pl. valamely állat is) csak a maga hatásra-képessége alapján juthatott bizonyos „erősség” jelzőjéhez; igaz az is, hogy érzeteknek a hatása abban áll, hogy észrevezésre kényszerítenek minket, figyelmet keltenek és mozgásba hozzák testünket. De kérdés, mikor én a

harangszót (A) a csilingelésnél (α) erősebb hangnak hívom, vajjon A-nak nagyobb magát-észrevétető (mondjuk: figyelemkeltő) ereje döntötte-e el bennem az ítéletet? hisz tán észrevenni a vékony csengetyű-hangot legalább is olyan jól lehet, mint a mély harangszót. (Másképpen az is igaz, hogy nem egyszer erősebbnek képzeljük azt a hangot, amely a másiknál csakis hosszabb, tehát jobban észrevehető. A hangsúlynak hanghosszabbító hatása a nyelvekben evvel függ össze.) Az meg egészen bizonyosnak látszik, hogy nem az A érzettől testemben keletkező nagyobb mozgás-innervációnak, vagyis az Λ és α keltette innervációk összehasonlításának az alapján nyilatkozhatom ki A-t nagyobbnak az a -nál. Avagy valami fájdalommasságra gondoljunk tán, (arra, hogy az erősebb érzet íájdalomszerűbb), mikor tény, hogy érzetfokokat még a fájdalommasság határán jóval innen is eléggé meg lehet egymástól különböztetni! Nem az a baj, hogy e kérdésre a mai pszichológiában nem találunk, – és m i s e m t u d u n k, – feleletet, hanem hogy fel se vetették, nem látván be a képtelenségét annak a tanításnak, melyet nyíltan avagy a sorok között vallanak, t. i., hogy az erősséget közvetlenül olvassuk le az adott érzetről. Mintha erősséget egy érzeten, vagyis ha nincs alkalmunk e tekintetben összehasonlításra, egyáltalán észre lehetne venni! Ha nem absurd kérdés, micsoda kritérium alapján mondom magosabbnak a templom tornyát mint a tetejét, mikor rajok nézek, akkor arra is érdemes felelni, legalább is szabad kérdezni: mi vezeti Ítéletedet, mikor ezt a hangot erősebbnek mondod mint amazt? (A fejből való időmérések terén van egy egészen hasonló nehézség. Posch I. 193-9.)

Ha ezek után számot igyekszünk magunknak adni az érzetek két, t. i. minőségi és erősségi jelzőjének egymáshoz való viszonyáról, a következőkben fogunk megállapodni: Minden tényező, amely a természetben valamilyen hatást tud előidézni, a z o n k í v ü l is valami, hogy erős, hogy ilyen és ilyen megmérhető hatásokra képes. Ezt a valamiségét kifejezi az illető tényezőnek a minőségi leírása, az érzetknél tehát az u. n. qualitas. Az a trombitahang, mely a dobhártyámat majd megrepesztette (= hatás), épen hang volt, nem pedig légnnyomás vagy szűrés (= minőség). De nemcsak” ilyen általánosan tudjuk mi emberek a ható érzeteknek hovatarozását azaz minőségét meghatározni, hanem pontosabban is. Az a hang nemcsak épen trombitahang, hanem pl. g’ volt a tudomásom szerint. Én tehát a mostani *fff* erővel megszólamlott hangot az összes, emlékezetemben élő hangok közül l e g h a s o n l ó b b n a k

találtam egy bizonyoshoz, az itt-ott már többször hallott g'-hez. Már ebből is láthatni, hogy az a közkeletű beszéd, hogy „a g' hangot” (szóval ugyanazt a hangot) lehet gyöngébben és erősebben megszólaltatni, vagyis hogy ugyanaz a jelenség jelentkezhetik hol erősebben, hol gyengébben, voltaképp helytelen állítás; mert a gyenge g' hang mindenképpen egy más, már el is múlt esemény, és a mostani erős g' szintén más, mely két esemény között mindössze bizonyos hasonlóság (közös tényező: a rezgésszámok egyenlősége) forog fenn. Az erős g' nem ugyanaz az esemény, mint a gyenge g', „csak erősebb kiadásban”, hanem ez az erős g' olyan esemény, mely minőségét, logikai helyét (ad normám: mértani hely) illetőleg a világ összes eseményei közül a legközelebb esik egy tőlem (valamikor vagy akár most) hallott gyengébb g' hanghoz. Ha én többször egymásután vagy akár egyszerre több hangszerezen hozok létre azonos rezgésszámú hangokat, akkor mindenik hang voltaképp teljesen független, önálló esemény lesz, amelynek a másikkhoz semmi köze. Csak én ember, aki e hangokat egymással összehasonlítom és közöttük egyezést találok, nevezem őket e g y-nek, holott azok csak egyezők. Egyező és egy: ez két dolog! Aki talán azért óhajtana a gyenge és az erős g' hangot egy és ugyanazon hangnak kiadni, mert a zongorán ugyanavval a billentyűvel, a hegedűn a húrnak ugyanazon a helyén idézzük elő mindakettőt, az gondolja meg, hogy ugyanavval a billentyűvel igen sok, első tekintetre is. különböző hatást tudok előidézni; pl. valami fahangot kapok, ha azt a g' billentyűt nem lenyomom, hanem felrándítom.

Nem szórszálhasogatás vagy szószátyárság ez, aminek első tekintetre látszik, hanem újabb támasztéka annak az állításunknak, hogy az erősséget nem szabad az érzet oly járuléknak tekinteni, melyből ez, tehát ugyanaz az érzet, különböző mennyiségűt szedhet magához, úgy miként ugyanaz a szivacs, hol több, hol kevesebb vizet szíhat fel és így növelheti a súlyát. Eltorzítja a tényeket, aki ilyen színben tünteti fel az érzeteket, ahelyett, hogy elfogadná, hogy minden érzetnek valamint megvannak az egyéni, a világ összes jelenségei között a helyét meghatározó sajátosságai, úgy megvan, esemény-létére, a maga hatóképessége is, ereje, mely épen úgy hozzátartozik az egyéni sajátosságaihoz, mint minden más tulajdonsága.

Akinek pedig még kell bizonyíték arra, hogy mennyire helytelen az a közkeletű nézet, mely objectív azonosságot lát ott, ahol csak emberi összehasonlítás forog fenn, annak már fényesebbel iga-

zán nem szolgálhatunk, mint ama kísérletileg megállapított ténnyel, hogy az erősség változása csekély mértékben igenis megváltoztatja az illető érzetnek pusztán minőségi sajátosságait is. Már eleve is elgondolhattuk ugyan, hogy az a körülmény, ha én ember két hang között nem veszek észre más mint erősség-különbséget és nevezem el ép ezért közös néven (g') azt a két hangot, – hogy ez a körülmény, mondom, még épenséggel nem kezeskedik arról, hogy ezek között igazi minőség-különbség nincsen; de azért mégis érdekes adaléknak üdvözöljük azt a megállapítást, hogy a zongora valamely *piano* megütött c-jének hanghullámképe épenséggel nem m é r t a n i l a g h a s o n l ó e *forte* vett c-nek hullámképéhez.

Ennek ellenkezőjét állítja a többi között Z i e h e n (32), kinek mi azt az állítását sem fogadjuk el, hogy csak az erősségek, de nem a minőségek sorát lehet a null-pontig leszállítani; mert tény, hogy a hangkeltő rezgéseknek a legmagasabb meghallható hangon is t ú l v a l ó szaporításával a hangérzést, az ingerlésnek hang voltát, meg lehet semmisíteni. Z i e h e n (93) egyébként ha a hangokra nem is, de a színekre vonatkozólag elfogadja, hogy erősségük fokozása a minőségüket is megváltoztatja. Ellenben E x n e r (175) ez utóbbi állítást igen helyesen mindenféle érzetünkre terjeszti ki.

S t u m p f (I. 349) szerint hangoknak kvalitása erőfokozás alkalmával csak akkor változik meg, ha a fokkülönbség igen nagy.

P e t z o l d t (I. 85-6) is az érzetek (érzések) erősségét kiküszöbölhető fogalomnak és az u. n. fokkülönbséget tisztán kvalitatív mozzanatokra visszavihetőnek tartja. (Hasonlót mond M ü n s t e r b e r g 281). Azt hiszi, hogy magukra az érzetekre a nagyság-fogalom önkénytelen analógia révén a megfelelő ingerlésfolyamatoknak mérhető nagysága felől került rá. Az a körülmény, mondja helyesen, hogy érzeteinket az illető ingerlések erőssége szerint sorba vagyunk képesek rendezni, annyival kevésbé bizonyítja érzeteink nagyságkülönbségét, mivel efféle skálákat tiszta kvalitatív különb* ségek alapján is lehet szerkeszteni, pl. hangmagasságokból.

Nagyon jól mondja M ü n s t e r b e r g (263): *dass wir einen Bewusstseinsinhalt niemals als Multiplum eines anderen Bewusstseinsinhaltes empfinden, niemals ein psychisches Phaenomen als Bruchteil eines anderen Qualitativ gleichen Phaenomens auffassen.* És lejjebb (264): *die Gramme sind in den Kilogrammen enthalten, in der starken Druckempfindung ist die schwache Druckempfindung niemals eingeschlossen, beide sind völlig verschiedene einfache Empfindungen.* Ismerettani szempontból nagyon értékes megjegyzéseket tartalmaz az érzetmérő pszológiából gyakran vont téves tanulságokkal szemben Münsterberg-nek egész *„die scheinbare Messung des Psychischen“* című fejezete (270), melynek tartalmát ez a mondata jellemzi (280): *das Psychische ist niemals Quantitativ.*

Nagyon érdekes Fouillée-nak (I. 18) az a nézete, hogy az érzetekre való v i s s z a h a t á s u n k nélkül ezek között erősségük dolgában nem vehetnénk észre különbséget. Az érzeteknek szerinte azt az erősséget

tulajdonítjuk, amellyel saját ellenállásunkat, azaz visszahatásunkat megcsökkentnek érezzük; vagyis erős nekem az, amivel szemben gyöngének érzem magamat. Példája az elszenvedett ütés, melyet annál erősebbnek érzünk, minél erősebb de hiábavaló visszaható innervationkat kelti fel. De én kétlem, vajjon ugyanezt az okoskodást át lehetne-e vinni a többi érzetekre is.

Bergson-nak (D. I. I. fej.) értékes fejtegetése, mely a kvalitatív érzeteken kívül még a fájdalomnál, továbbá pedig az összes érzelmeknél és akarati jelenségeknél is szereplő „fok”-praedicatumra terjeszkedik ki, – Bergson-nak ez a tüzetes és meggyőző tárgyalása szépen kimutatja, I.) hogy azok az érzetkülönbségek, miket az egyszerű „nagyobb” vagy „kisebb” („erősebb-gyöngébb”) névvel jelölünk meg, végig az összes érzeteken mindenütt kvalitatív természetűek, azaz más-más érzet-nuance-ok. (Az „erősebb” szűrés egészen más érzetet kelt, mint a gyengébb és még gyengébb. 32.) Továbbá pedig 2.) hogy mindezeket a különbségeket a nyelv csak jobb elnevezés híján, illetőleg azért nevezi el a „fok” matematikai (=z téries) praedicatumával, mert az érzetre magára viszi át azokat a gyakran téries mozzanatokot, melyek az érzet keletkeztetésénél, esetleg a reá való reakciónál merülnek fel (35:... *la grandeur de la sensation représentative tient à ce Qu'on mettait la cause dans l'effet...* A hő „nagyobb”, holott csak másféle, illetőleg olyan, hogy testünknek a nagyobb része érzi meg. A fájdalom [27-8] is „nagyobb”, holott csak testünknek nagyobb részére sugárzik át és nagyobb mozgás-reakciót vált ki.) Végre 3.) hogy a fok, az erősség, sehol sem a puszta érzeten tapad rajta, nem közvetlenül megérezhető sajátosság (37), hanem az érzet-értelmezésnek egy ténye. (Éri nem érzem, hogy ez a fény erősebb, mint amaz, hanem csak másmilyen fényt, sőt színt veszek észre és az „ilyenféle” másmilyenséget nevezem, az okot véve számba, nagyobb fényerősségnek. 40) Végző eredmény tehát: vannak olyan kvalitatív különbségek, melyeket egyéb különbségektől való megkülönböztetés végett az érzet-előidéző okról vett mennyiség-tani praedicatumokkal, a „fok” szóval, szoktuk jellemezni.

Nézetünk szerint ez a Bergson-féle elmélet megcáfolja Stumpf-nak (I. 349-350) is Exner ellen felhozott ellenvetéseit. Stumpf azt hangoztatja, hogy az érzetfokot már azért sem lehet érzet-qualitásnak definiálni (... *eine unverständliche Ausdrucksweise, nicht eine fassbare Meinung*), mert a kvalitatív irányban való változás örökké másmilyennek, az érzet valami más oldalának marad, mint az erősség dolgában való megváltozás. Azt feleljük: Hogy a *c* és *eis* különbség másféle különbség, mint az, amely a *piano* és a *forte c* között mutatkozik, – általánosabban tehát, hogy más eredmény kerül ki, ha az érzeteknek u. n. minőségét változtatjuk, s ismét más, ha csak fokozzuk, – ezt az igazságot bizonyára egyike sem akarta kétségbevonni a szóba hozott elméleteknek. Még aki az érzetfokot egyszerűen kvalitásnak mondja is, nem ugyanannak a „kvalitás”-nak hirdeti, mint amilyen kvalitás szerintünk az, amit ma annak nevezünk. Ez kitűnik többi között Exner-nek Stumpf-tól (u. o.) idézett sorából. De hát „a fokokból kvalitást csinálni”, illetőleg a fok-képzetet a kvalitására visszavinni nem is azt jelenti: a fok-különbségeket a ma u. n. kvalitatívekkel azonosnak hirdetni, (és nem is szükségképen azt jelenti: a fokokat valami

új, különfajta qualitasoknak kiadni), hanem csak azt teszi: arról az eseményről, melyet a köztudalom egyszerű érzetfokozódnak nevez, csupa qualitatív kifejezésekben tartott, vagyis olyan leírást lehet és kellene adni, amelyből (miként a Bergson-féle fennebbi szúrás-példából) kiderül, hogy meghattatásunk más módon, más testrészeknek a szereplésével folyik le ott, ahol egy „erősebb” érzetet éreztünk, mint ott, ahol egy „gyöngébbet.”

Még egy nevezetes oldalát említeném itt az érzetfoknak: azt, hogy leírással sokkal jobban meg lehet közelíteni, mint az érzet minőségét. Vagyis aki pl. sohasem érzett hideget, annak hiába írom le, milyen ez az érzés, nem fogja elképzelni. De aki ismeri, teszem azt, a 15 fokos hideget, az valamely sarkvidéki utazónak élénk leírásából el fogja képzelni, milyen a 35 fokos hideg, feltéve t. L. hogy az az utazó hűségesen elmondja e hidegnek mindenféle érzeti hatását és mellékhatását. E hatások összességének hűséges és figyelmes gondolatával együtt megvan a 35 fokos hidegnek a képzelete is, épen mert az erősség nem egyéb, mint hatáosság. Ez persze nem azt jelenti, hogy emberünk nem találná újszerűnek azt az érzetet, ha a sarkvidékre kerülne; de újnak találná csak azért, mert épen a leírás és saját, a leírás adatait egyenkint elképzelő figyelme volt tökéletlen. Ha az, aki sohasem látott hatemeletes házat, el tudja képzelni, milyet mutatna ez a háromemeletes ház, ha kétszer olyan magos volna, akkor a mi emberünk el tudja képzelni a 35 fokos hideget is olyasféle adatok alapján, hogy ez a hideg egy negyedóra alatt nem viszketetést, hanem égető fájdalmat kelt az ember bőrében sat.

A SZEMLÉLET.

Ne tévessze el szeme elől az olvasó e tárgyalás sarokgondolatát, mely örökké és mindenütt csak a képek kérdése, és nevezetesen ne feledje, hogy bennünket az érzetek vizsgálatára csak az a képek kérdésével szorosan összefüggő gondolat terelt rá, szabad-idegrendszerünknek a mozgáshajlamokon kívül egyéb erőket is tulajdonítani. Az utóbbi fejezetünk eredményeképen kimondhatjuk, hogy a mozgáshajlamokon kívül idegrendszerünknek igenis van olyan képessége, melynél fogva a mechanikai meg chemiai reáhatásokból érzeteket, még pedig különböző mértékben hathatós érzeteket (1. fok) tud alkotni, jól megjegyezvén, hogy azt, mi képen hozza létre az érzet a maga izomműködtető hatását, nem tudjuk és nem értjük. Tehát már ez a két működésmód is több, mint amennyit egymásból, egy egységesből meg tudnánk magyarázni; kíván-

ják-e még, hogy egy harmadikat is, egy letükröztető, a külső adattól nyomot felvevő, képalkotó működést is ruházzunk rá a talán máris túlon túl megterhelt idegsejtekre?

Aki Horwicz-cal (I. 129) az izomösszehúzóon kívül még mindenféle kémiai hatásokat is tulajdonít a tárgytól meghatott idegnek, s ez alapon talán valami kémiai terméknek volna hajlandó a képet, a mi állandó támadásaink célpontját kiadni, az ilyen hívón mi túteszünk avval, hogy kémiai terméknek valljuk magát azt az izomösszehúzódat is, mert ez valóban nem egyéb, mint ismeretlen vegyi folyamatok következtében létrejött alakváltozása az izomnak. És ez a válaszunk még azonkívül teljesen megegyezik avval a Horwicz-féle nyilatkozattal (I. 191), mely szerint az izgatótt idegnek hatása alatt az izomalkotó szövetelemek új csoportosulásba állanak össze, hasonlóan a mágnesről meghatott vasporhoz.

Áttérvén most az ilyen alkotású idegrendszernek egy elébe tartott tárgy előtt való szereplésére, vagyis a szemlélés leírására, előre bocsátjuk, hogy e folyamatot első sorban ismét csak a képek szüksége avagy kiküszöbölhetősége szempontjából fogjuk nézni. Ha nem volnának olyan állapotaink, mikor valamely távollevő adatnak emlékét hordjuk magunkban s egész szellemi működésünk mind-össze a közvetlen tapasztalat felfogásában állana, alig hinném, hogy magát e felfogást valami képnak a közvetítésével magyaráznák a psychologusaink, hanem valószínűleg beérnék ama jelenségek összefoglalásával, miket egy, az illető adat előtt álló, azt szemlélő egyénen meg lehet figyelni. Mik ezek? Nem mások, mint különféle megmozdulások, szabad szemmel látható, meg testének belsejében végbenő izomrövidülések, milyen pl. a légzés módosulása, bizonyos mirigyműködések (tehát ezek izmainak összehúzódása) sat. Jól ki kell hangsúlyoznunk, hogy ha a mai psychologia azt hirdeti, hogy ezeken kívül még a látott tárgy képe is íródik le a szemlélőben, ezt csak az utóbb beálló képzelő, emlékező állapotra való tekintettel, illetőleg azért mondja, mert a képzelés és szemlélés állapotainak rokonságát akarja fentartani. Ezért kénytelen azt a képet, melyet az emlékező állapotnak megértésére szükségesnek tart, már itt a szemlélő állapotban is meglévőnek, itt szerzettnek kiadni. Ha csupán adatszemplélésre volnánk képesek, senkinek eszébe nem jutna, e szemlélést olyan folyamatnak kiadni, melynek segélyével azt az adatot mintegy beszívjuk, bekebelezzük magunkba, mert valóban nem történnék egyéb, mint hogy az egyén, mikor az illető adat elébe kerül, bizonyos módon megmozdul, szemizmait innerválja, megszólamlilik s át. Az ú. n. megismerés ez esetben teljesen annak íródna le,

aminek mi most is valljuk, t. i. olyan működésmodnak, mely – távol attól, hogy az adatot valahogy fölemésztene, a nézővel assimilálná, – ez adatot inkább változatlanul kint hagyja a maga tőlünk független valóságában, és csak olyan természetű mint, hogy erős hasonlatot mondjak, valami t a g l e j t é s, melyre az adat minket ingerelt, és amelyet mi magunkra nézve nyereségnek érzünk. A tárgy a maga összes tulajdonságaival együtt kinn marad és csak mosolyogja azt a psychologust, aki azt hiszi, hogy felfogásával őt (e tárgyat) benyelte avagy csak letükröztette magában, holott ez az ember egyebet sem tett, mint (tágértelmű kifejezéssel) azokat a külső és belső t a g l e j t é s e k e t vitte véghez, melyekre a tárgy ingerelte, s melyek ennek feje fölött, benne kárt nem téve, elmennek.

Ezt a mi, szándékosan egy kicsit erős színekkel kirajzolt nézetünket a tárgyfelfogás természetéről vallaná, úgy hiszem, mindenki, aki előtt az a másik állapot, az emlékező is nem lebegne megfajított feladatul. Aki pedig evvel szemben arra hivatkoznék, hogy az adat közvetlen felfogásakor is mindig jut szerepe bizonyos képeknek, t. i. a jelenhez hasonló múlt benyomások emlékeinek, mert éppen ezek nélkül e l n e v e z n i azaz igazán besorozni sem lehet az adott benyomást: az ilyen ellenfél vegye tudomásul, hogy mi csak egyelőre mellőzzük az emlékeknek a felfogásban ma kétségtelen közreműködését és egy ilyen mellőzés szükségéért kardoskodunk, azt tartván, hogy mindenekelőtt a szemlélésnek azt a közvetlen formáját kell leírni, melyet a csecsemőn tapasztalunk, aki még semmiféle emlékeknek a közreműködésére sem támaszkodhatik. Itt és ebben a korban másról, mint adatkeltezte egyszerű mozgásreakciókról bizonyára nem beszélhetünk.

Valamint mindenféle lelki termék (pl. az időképzet, Posch I. 222-3.) természetét, úgy a kép mivoltát is nagyon jól megérteti velünk azoknak a feltételeknek számbavétele, amelyek alatt az illető termék megsemmisül, illetőleg nem bír előállani. A képet illetőleg világos dolog, hogy róla, létezéséről nem is beszélhetnénk, ha minden embernek olyan berendezésű esze volna, hogy tudatát más, mint a mindannyiszori adatok nem tölthetnék ki, azaz ha mindenkor csak arra és annyira tudnánk gondolni, ami az illető pillanatban érzékeinkre hat. Csak azért nevezünk valakit „valamire gondolónak, mert m á s r a gondol, mint amit közvetlenül lát. Aki csupán az előtte lévő adatra ügyel, annak tevékenységét egy kívül eső néző egyszerűen látásnak, szemlélésnek nevezi.

Az a körülmény, hogy a visszaemlékezés tényére n e m kandi-

káló psychologus csupán izom-adaptationak írhatja le a szemlélés tényét vagyis tisztára mozdulatos jelenségnek (a rezgéseknek érzetté azaz új, reális eseményformákká átalakítását ezúttal mellőzhetjük): ez a gondolat adta kezünkbe elméletünk szövedékének első fonálát, arról lévén meggyőződve, hogy nem az elképzelés, e mindenképen secondair lelki állapotnak útmutatása szerint, egy ennek számára megalkotott feltevésnek szemüvegén keresztül kell nézni a prim air állapotot, a szemlélést, hanem megfordítva, először, szorosan a tárgyunknál maradva, le kell írni ezt a primair állapotot, és az innen merített tanulságok alapján szerkeszteni magyarázatot a secondair állapot, a képzelés számára. Ne a felnőtt ember psychologiájával magyarázzuk ki a gyermek lelkét, hanem a gyermeki lélekből és ennek fejlődése módjából értsük meg a felnőttnek lelki életét. Feltéve és megengedve, hogy a felnőtt embernek csakugyan van ilyen képalkotó, adatokat letükröztető tehetsége: azt hiszem, nagyon belegázolna mindenféle fejlődéseméletnek megállapodásaiba az a psychologus, aki ezt a tehetséget valami heterogenum-nak hirdetné azokhoz az erőkhöz képest, miket már a csecsemő is magával hozott a világra. Ez azt jelentené, hogy az első, öntudatlan hetek után egyszerre száll meg bennünket egy új tehetség, a tárgytükröztetés és képalkotás malasztja. Ha tehát az összefüggés fonálát nem akarjuk elszakítani, fel kell tennünk vagy azt, hogy képalkotó erőnk volt már a születésünkkel is, – amire még csak valószínű tanú jel sincs, – vagy pedig, hogy a felnőtt embernek ez a képalkotó tehetsége olyan tényezőkből magyarázható ki, melyek már a csecsemő gyermekben is megvannak. Mi ez utóbbi hiten vagyunk, így született meg a mi képzet-elméletünk, mely a ma divatostól legfőképp abban tér el, hogy mi nem csupán a „képzeteinkhez fűződő érzettónus”-t, szóval az érzelmi elemet tekintjük motorikus jelenségnek, – ebben (vagyis végtére, hogy az érzelmeink akarati természetűek) a mai psychologusok körülbelül megegyeznek, – hanem magát a képzetet, illetőleg az „eszembe jut”-ás tényét is már motorikus természetűnek hirdetjük. (Az ilyen állításra szóló jogcímeink lejjebb következnek.)

Hobbes, aki szintén küzdött a képek ellen, eleinte mindössze odáig jutott, hogy az *accidentia*-természetű *species*-ek (*wandernde Eigenschaften*) helyébe a régi görög *substantia*, atom-csoport természetű képeket iktatta, melyekről „nem érti”, miért nem csökkenti a kiáramlásuk a szemlélt tárgynak anyagát. (Schwarz Hyp. I. 96-102 és Hyp. II. 2). Később azonban, mikor az a meggyőződése, hogy soha egy testnek az

accidentiái egy másikra át nem ugorhatnak, (*no Accident can be locally moved out of its own subject* – Schwarznál) őt a változás és nevezetesen a mozgásközlés jelenségének egy új magyarázatára vitték (arra, hogy az ütő testnek mozgása megsemmisül, az ütöttben pedig egy egészen új mozdulat áll be): az egész képelméletnek, mivel itt is a tárgyról a szemléltöbe ugratnak át valamit, hátat fordított és kijelentette, hogy minden szemléltö végbe (*Alle Vermittlung zwischen dem äusseren Gegenstand und dem wahrnehmenden Subjekt geschieht durch Bewegung und in der Weise der Bewegung*. Schwarz, Hyp. I. 109), tehát úgy, hogy azt, ami a szemléltökor bennünk van (értsd: történik), nem szabad eredetileg a tárgyon megvoltnak és onnan belénk úszottnak tekinteni. Ki ne látná, hogy ettől az elmélettől a mienket csak egyetlen lépés választja el: az, hogy nekünk nem csupán a megmozdulás módjára foly le a szemléltö, de egyenesen maga is megmozdulás. Nevezetes, hogy Hobbes is már a nyelv kápráztató hatásának, vagyis az elvont értelmű szök föltreértésének tulajdonítja a képhit keletkezését, (u. o. 100.)

Elméletünkkel egyezik Aquinói Sz. Tamás-nak az az állítása, mely szerint a közvetlen szemléltökor nem a tárgy képét, hanem ezt magát látjuk. (Schwarz Hyp. I. 137). Kár, hogy ez a belátás később veszendöbe ment, nyilván annak a gondolatnak hatása alatt, hogy ha egyszer az emlékező embernek képei vannak, a tárgyon kellett ezeket gyűjtenie. Schwarz (139) is felkarolja a sok helyütt szereplö „*Verdopplungstheorie*” szöt, ezt a nagyon szerencsés elnevezését a képekkel dolgozó szemléltö-leírásoknak.

Hozzácsatlakozunk természetesen Avens-hoz is (Viertj. XVIII. 154), aki szerint csak *vor mir* vannak a tárgyak, nem *in mir*, csak *Vorgefunden-ek*, nem *Vorgestellt-ék*.

Mint hogy a megismerés, mint pusztá létconstatálás, azaz létre való *reactio nyelvbe*, e társadalmi jelenségbe megy át, ezért mondja Mahtner (I. 32-3), hogy az *Erkenntnis* talán nem egyéb, mint *eine sociale Illusion*, – amiben mély igazság rejlik.

Hogy mennyire meggyökeresedett a mai, még realista irányú psychologusainkban is az a hit, hogy megismerés-folyamatunk letükroztetö, beszívó természetü, arra példa, ha egyáltalán kell, Exner (62), ki az „öntudat szervébe” behatolö, mondanám hírszállító idegeket nem csak emlegeti, de még le is rajzolja, – persze képzeletböl.

Hogy nem-elemzett szöknek mekkora hatalmuk marad az embereken, mutatja pl. az Uphues (101) esete, ki beszámolván a megismerés mibenlétéről lehetséges nézetekről, a *beszívó* (naiv realista) és (az Idealismus értelmében) *tárgyteremtö* elmélettal szemben mint harmadikat és szerinte helyeset azt veti fel, hogy az ismeret nem egyéb, mint a tárgynak öntudati kifejezése. (*Man kann den Erkenntnisvorgang als einen sinnlichen Vorgang auffassen, der den Gegenstand in sich hineinzieht oder ihn umspannt, sich wie ein Kleid um ihn herumlegt. Man kann ihn auch als einen Phantasievorgang auffassen, der den Gegenstand aus sich erzeugt und schafft, ihn aufbaut und setzt. Man kann ihn endlich als Erkenntnisvorgang auffassen, der in einem blossen Bewusstseinsausdruck des Gegenstandes*

besteht...) Mi ez a „*Bewusstseinsausdruck*”? Hogyan keletkezik? Rejlik-e e formulában csak a legkisebb felvilágosítás is arról, – aminthogy igenis rejlik a másik két nézetben, – hogy mit cselekszik az ember a tárggyal szemben, mi történik benne, mikor az ismeretére vergődik?!

S most szóljunk magukról a tárgyszemlélő innervatiokról. Az olvasóban mindidáig valószínűleg az keltett idegenkedést elméletünkkel szemben, hogy a tárgynézés-közi innervatiót úgy értette, mintha szerintünk az egyénnek csak megannyi belső lökések, önmagát késztető erőködések segítségével lehetne a ráható, körülmények között éppen kis terjedelmű tárgynak egymáshoz fűződő részeit megszemlélnie. Egy ilyen elméletet nem csak a köztudat, mely efféle belső öneröltetésekről nem tud, de az a, benne rejlő furcsa feltevés is megsemmisítene, hogy az emberben eredetileg valami irtózkodásféle lappang, valami berzenkedés minden érzettől, látványoktól úgy mint egyebektől, mely irtózkodást csak erőltetéssel, innervációval lehetne legyőzni. Nos, nem így értettük, s nagyon szűk értelemben veszi ellenfelünk az innervatio szót, ha csak azokra a nekirugaszkodó „lökésekre”, munkamegkezdésekre érti, mikhez – melleleg szólva – rendszeren a „szabad akarat” fogalmát szokás hozzágondolni; nem is szólván arról, hogy a tárgyszemléletnek olyatén elmélete, mely szerint térpontról-térpontra való haladás útján épül fel az egész terjedelmes tárgykép, homlokegyenest ellenkezik a mi nézetünkkel. (Lejebb.) Mi amikor innervationak neveztük a tárgytól a szemlélőben keltett s a „képzet” előfeltételül szolgáló hatást, tisztán csak e hatásnak a mozdulatok, de nem az erőködések terére tartozó voltát akartuk kiemelni. Mi úgy képzeljük a dolgot, hogy a tárgy kellemesen csábítja, de nem, mint a makacszkodót, kényszeríti az embert a lehető legteljesebb feléfordulásra, rá való visszahatásra. A reflex-mozdulat is innervatio, aminthogy ez a szó nem is jelent egyebet, mint izmainknak úgynevezett tonikus, azaz mozdulatra, összehúzódásra kész, vagyis e mozdulatot megkezdő állapotát. A tárgy nem erőszakolja ki, hanem ránkhatásával egyszerűen csak megszabja, megjelzi a mi mozduláslehetőségeinknek az irányát. Nekünk „meglátni” annyi, mint egy létező látványtól, színes tárgytól megmozgattatni és „megérezni” általában annyi, mint attól az eseményformától, melyet sajátágnak neveznek, mozdulatra ingereltetni. Evvel a fent már megadott leírással talán eleget tettünk a szemléleteink passiv voltáról szóló közhitnek; mert hát mozdulataink között is vannak passívak.

A tárgyvilág szemlélését a régi, idealista psychologia olyan,

tisztán intenzív érzetek sorakozásából előállott folyamatnak nézte, mely sorakozásmód által abból a pusztán intenzív elemcsoportból extensivum, terjedelmes adat, szóval tárgy lesz. Mi a terjedelmeséget eredeti adatnak tartván és nem pszichológiailag megszerkeszthetőnek, a tárgyfelfogó szemlélésnek inkább egy olyan leírásában fogunk megállapodni, mely szerint e szemlélés által egy már eredetileg terjedelmes, tarka chaos csak tagozódik. A kiinduló lépés, a csecsemőnek első „lelki” nyilatkozata szerintünk az értelmetlen belebámulás a sokaságba; bámuláson, teljes tájékozatlanságon kezdődik az egész lelki élet. *In principio erat stupiditas*. Az a körülmény, hogy olyan adatokat, miket efféle, későbbi életünkben is jelentkező szórakozott hangulatban fogadtunk, nem tudunk emlékezetünkbe visszaidézni, ez a körülmény feljogosít arra a feltevésre, hogy a csecsemőnek addig, ameddig csak efféle belebámulásra képes, csupán „pillanatnyi esze” van vagyis olyan, melyben „képzetek”, az adat távollétében is meglévő lelki tartalmak nincsenek.

Azt hiszem, e gondolatom egyezik avval a Münsterberg-félével (247), mely szerint az igazirealitás, – az, amiből a philosophusnak mint lelki életünk végső alapjából ki kell indulnia, – nem egyéb, mint azok az *undifferenzierte Objekte, ... die noch nicht psychisch und nicht physisch sind*.

A visszaemlékezésnek, a „kép”-birtoknak feltétele az, hogy az adat egy a pusztá rábámulástól különböző, vagyis azon a módon szemléltessék, melyet a közélet pszichológiája kisebb-nagyobb szabotossággal a tárgy felfogásának nevez. Ez a „felfogás” szerintünk semmi egyéb, mint az adatnak olyatén nézése, melybe belezácsolja a számbavétele annak, hogy a kérdéses tárggyal hogyan kell bánni, mire való, mi a haszna. Én e kifejezéseket a lehető legtágabb értelemben kívánom venni s csak úgy értem, hogy a gyermek a ráható tárgyról tudja, hogy milyenféle bánásmódra milyen érzetet adna. Az a gyermek, aki tudja, hogy az asztallap, melyre ránéz, keménynek mutatkoznék, ha felmászna rá, bizonyos közepszerű meleg-érzettel páros ilyen meg ilyen tapintásérzetet adna, ha végighúzná rajta a tenyerét, továbbá, hogy nem ad semmi ízt, ha megnyalja sat., szóval, aki ilyen értelemben „tudja”, mit érdemes az asztallal csinálni, ha az ember valami jót akar tőle: az ilyen gyermek, bár még nagyon távol áll az asztalnak igazi, rendeltetészerű használatától, mégis sokkal inkább felfogta már ezt a tárgyat, mint a ma született csecsemő, aki éppen csak rábámul.

Ismeretes dolog, hogy minden érzetszerzés vagyis kipuhatolás, az a műtét, melyre bennünket az eredetileg csupán egy-két érzékünkre ható adat indít, mozdulatok segítségével történik. Ez jogosít fel minket arra az állításra, hogy az adatot *f e l f o g n i* annyi, mint azt mozdulatainkra vonatkoztatni, ezeket hozzá alkalmazni, ha szabad mondanom, megkezdetten mozdulatainkkal körülhálózni. Amit fennebb egy a mi apsyhicus elméletünkbe teljességgel nem illő, s csak megértetésünk végett használt szóval úgy fejeztünk ki: „a gyermek tudja, hogy... érzetet adna”, azt van jogunk most helyettesítenünk s az amott említett tényálladékot teljesen egyértékűnek hirdetni avval, melyet ez a szorososan objectív leírásunk fejez ki: a gyermekben a tárgy látványa azoknak a mozdulatoknak is a kezdeteit váltja ki, amely mozdulatok az ő meg nem hatott érzékeit is kielégítenék, vagyis ő úgy tesz, mintha ez utóbbi érzékeivel is élvezné a tárgyat. Ami áll az idegen nyelvi szóknak megtanulására vonatkozólag, t. i., hogy csak akkor jegyezzük meg, ha nem a pusztá írásképüket nézzük, hanem – legalább „gondolatban” – megpróbáljuk kiejteni, tagozni, ugyanez áll minden tárgyfeldfogásra is, t. i., hogy a tárgyat csak akkor kebleztük igazán magunkba, ha, hogy úgy mondjam, izmainkkal kiejtettük, tagoztuk, azaz „gondolatban” rápróbáltuk az összes többi érzékeinket. Hogy pedig az érett embernek a tárgynézésébe is mennyire belejátszik azoknak a mozdulatoknak az ösztöne (vagyis első kezdete), miknek a gyermek ilyenkor egyáltalán nem tud ellentállani, ezt bizonyítja a sok „kérem, ne tessék hozzá nyúlni” felírás a tárlatokon kirakott holmikon. Egy botot, ostort pl. nem igen tudunk nézni anélkül, hogy annak felénk kandikáló nyélét gondolatban meg ne fognók, azaz a megfogás-éretet bennünk bizonyos bizsergés alakjában fel ne támadjon. (*Intra parenthesin*: fiú mindig a nyelénél fogva „fogja fel” a kirakatban látott ostort vagy korbácsot, vagyis hozzágondolja: „milyen jót lehetne evvel ütni!”; leány megfordítva, a végét nézi, azt, hogy milyen fájósat lehetne evvel a „veszedelmes, csúnya szerszámmal” kapni!) Ételeket még a kirakatos ablakon keresztül sem úgy nézünk, mint pusztá színes tárgyakat, hanem mindenkor a megevésre vonatkoztatjuk („gusztáljuk”, a budapesti magyarságú ember meg hozzá gondolja: „de jól néz ki!”) s a gyomorhajos ember többi között azon is észreveheti a baját, hogy ételeknek illetén látványa benne olyan érzést kelt, mintha azok a sonkák, kolbászok, gyümölcsök mind fából vagy gipszből volnának.

Ha pedig azt az ebből leszűrődő állításunkat, hogy íme, a

tárgy felfogása nem egyéb, mint e tárgynak mozdulataink rendszerébe való beolvasztása, vagyis egy mozdulatos folyamat, ellenfelünk, a képek híve, avval veti vissza, hogy mind e mozdulatok csak amaz újabb érzetek megszerzésére valók, melyeknek az adathoz való hozzágondolása, tehát képe teszi épen a tárgyelfogást teljessé: akkor mi csak arra a köztudomásra hivatkozunk, hogy a tárgyat már az is felfogta, aki tudja, hogy mit kellene vele csinálni, vagyis a pusztá mozdulatokat, nem ezek eredményét gondolja hozzá. Ez annyival is inkább elég, mert voltaképp azt az érzetet, melyet a kérdéses mozdulatra az a tárgy csak fog adni, tehát talán ad, szabatosan hozzágondolni nem is lehet. A tárgyelfogás, vagyis a tárgy rendeltetészerű használatának az ismerete mindenesetre megvan, mihelyt azokat az utakat és módokat tudom hozzágondolni, melyeken az valamilyen jutalmazó érzéshez el szokott vezetni. Ha pedig a kis gyermek a keze ügyébe eső tárgyakat rendeltetésökkel ellenkező módon használja, pl. a könyvet kalapácsnak, akkor nem szabad tőle a felfogás nevű folyamatot teljesen elvitatni, hanem el kell ismerni, hogy a kérdéses dolog helyes felfogásának a fele útjára ért. Mert hát az a könyv mint súlyos, jó fogású tárgy tényleg alkalmas a kalapács-szolgálatok teljesítésére is, csak épen nem eléggé alkalmas, már azért sem, mert az ilyen használat a könyv egy jobb, értékesebb, a gyermek előtt még ismeretlen alkalmazását megakadályozza, – a könyv szétrongyollik.

Ezt a nézetemet, hogy t. i. az értelmes tárgyszemlézés nem egyéb, mint a tárgynak mindenféle mozdulatainkra való vonatkoztatása, azaz számos ajánlatosnak bizonyult mozdulatnak bennünk való megindulása, ezt a nézetemet kiegészítem most avval, hogy az u. n. kép már csak azért is úgytevé, mintha..., azaz cselekvésfolyamat, mert egyáltalán csak azokat az adatokat bírjuk emlékezetünkben felújítani, azaz „kép” alakjában magunkban melengetni, amelyeket jelenlétükkor nem b á m é s z módon, hanem értelmesen, azaz mozdulatosan fogtunk fel. Annyiról tudok beszámolni, amennyit megnéztem, nem pedig amennyit csak l á t t a m.

Akinek nem fér a fejébe, hogy a „kép” csak bizonyos constatacióknak, tehát mozdulatoknak az összesége, nem pedig valamely egységes formában lelkünkbe nyomódott „bélyeg”, „nyom”, az gondolja meg a következőket: minden tárgyszemlézés, – az a folyamat, mely a „kép”-et telepíti belénk, – időben történik. Azok a pillanatok, miket a tárgy előtt töltünk, nem ugyanavval az egy vátozat-

lan tárgyérzéssel, mondjuk: látvánnyal vannak kitöltve, hanem lelki állapotunk folyton változik, a tekintetben t. i., hogy mindig újabb és újabb részleteket veszünk észre ama tárgyon, avagy legalább is újabb vonatkozásokba, összeköttetésekbe hozzuk a látottakat. A szemlélést, vagyis ami e közben bennünk történik, ahhoz a tüne-
 ményhez lehet hasonlítani, mikor egy szemünkhez rosszul alkalmazott nagyító csövei nézünk egy tárgyra s az eszközt lassankint csavargatjuk a szemünknek megfelelő állásba. Eleinte nem látunk semmit, illetőleg csak egy többé-kevésbé világos síkot, majd elmosódott, egyre világosodó körvonalakat, majd a körvonalakon belül részleteket, míg végre a tárgy a maga teljes tagozottságában áll előttünk. Szakasztott ugyanez történik a szabadszemű tárgy-
 nézésnek egész ideje alatt. Nem beszíjuk szőröstől-bőröstől azt a tárgyat elménkbe, hanem egy c h a o s-ból bontakozik ki lassankint egy v i l á g. Aki ebben kétkedik, s azt hiszi, hogy a legelső odavetett pillantással is megragadta már az egészet, az gondolja meg, hogy a felnőtt ember majd mindig olyan tárgyakat lát, melyeknek nagy része, legtöbb alkotó eleme már ismeretes előtte. Ezért azt, amit (szerzett tapasztalatai alapján) csak h o z z á g o n d o l t a tényleges látványhoz, ez utóbbival együvé foglalja, vagyis azt hiszi, hogy mindezt szintén látta. Hozzá kell törődnünk ahhoz a furcsa hang-
 zású tételhez, hogy mai tárgynézésünk ép olyan, fejlődéskoron ke-
 resztül megszerzett készség, ügyesség, mint valamely jól megtanult idegen nyelvi beszédnek megértése. Valamint ez utóbbi eset-
 ben csak látszik, de valóban nem igaz, hogy a fülemben hangzó mondatot e g y s z e r r e megértem, hogy az mintegy benyomódik az elmembe: úgy a tárgylátásnak egyszerre-lefolyása is csak látszat, amely mögött ott rejlik a gyermekéveinkben véghezvitt hosszas tárgy-kibetűző erőlködésünk. A felnőtt embernek az az elmeműkö-
 dése, mikor e g y előtte megjelenő házra, avagy kisebb tárgyakra is egyszerre rámondja „ez ház, ez asztal” sat, persze hogy h a s o n -
 l í t ahhoz, mintha valami kép a maga egész épségében nyomódnék elménkbe. De a gyermeknek hosszas nézgelődése, mellyel majd ezeket, majd azokat a tárgyhatárokat foglalja egymáshoz, már épséggel nem az ilyen pecsétnyomásokhoz hasonlít, hanem csakis a szóbetűzéshez. Nem furcsa pszichologia-e mármost, a gyakorlott embernek ügyességét egy egészen más folyamatnak tulajdonítani (képkeletkezést, lenyomódást emlegetni nála), mint amilyen folya-
 matnak a leírásával jellemzem e gyakorlottság feltételét, a gyermek-
 nek eljárását?!

A bámész néző (aki esetleg a kettős-látását sem szünteti meg, szentengelyeinek egy pontra való rögzítésével) és az értelmes néző mellett, (aki mindenekelőtt az egyszínű vonalak mentén viszi végig a pillantását, hogy alakká foglalja össze a határokat, majd szemével minden irányban bekalandozza az adott síkokat és hátterüket, miáltal méretekhez jut), e két néző mellett van még egy harmadik, a felszínes néző, az aki csak futólagos pillantást vet a tárgyra.

Horwicz (II. [2], 138) *...bemerken wir sofort, dass die Wahrnehmungen der Linien und der Umrisse... nicht dem Auge an sich angehört, nicht durch Netzhaut und Sehnerv, sondern durch die Muskelgefühle der Augenbewegung zu Stande kommen.*

A felszínes pillantás a tárgy legáltalánosabb körvonalainak, hogy úgy mondjam, a külső héjának birtokába juttatja az embert. Annyi bizonyos, hogy minden szemlélés eleinte felszínes és csak utóbb válik pontosná. Az amit egy hosszabb, lelkiismeretes szemlélésnek is az első, de igazán legelső pillanatában a tárgyról szerezhetünk, nem több, mint amennyit egy felszínes szemlélés juttathat számunkra. A szemlélés-folyamatnak azt a sajátosságát, hogy gazdagodása nagyjából lépést tart a szemlélés-idő hosszúságával, vagyis, hogy a hosszabb nézés egyre több és több tárgysajátságának a birtokába juttatja a nézőt, ezt a körülményt avval a f i c t i o-val lehetne jelképezni, hogy minden tárgy a szemlélő számára számos concentricus burokból áll, melyeken a pillantás successive hatol keresztül, a legkülső burokba tartozván az első tekintetre azaz legkönnyebben, a legbelsőbe meg a legnehezebben észrevehető, tehát legkésőbb észrevett tárgysajátságok.

Ugyanez a hasonlat (*des couches d'images*) megvan Bine t-nél is (73).

Azt meg tán említenem sem kell, hogy a felszínes nézést a szabatosól nem választja el szoros határ vonal, mert még a legszabatosabb nézés is némileg félszínesnek marad, amennyiben bizonyos tárgytulajdonságokat elejt s így egy olyan „tárgykép”-nek megalkotására vezet, melynek nem csupán az az egy látott dolog, hanem, állítólag és látszólag, mások is megfelelnek. Aki nem tudja, - aminthogy bizonyára ritka ember tudja, - hogy mindennap használt sétabotján az erek egyenkint milyen vonalban húzódnak végig, az ilyen ember egy a magától csupán csak erezetében különböző idegen botot a sajátjának fog tartani.

A felszínes nézőnek minden tárgy csak „valami”, legfőlebb „valaki”, mert sokkal kevesebbet ragadott meg a tulajdonságai közül, kevesebbre reagált, semhogy feljogosítva érezhetné magát, látványát a nevéen, főnévvel megnevezni. (Ez adja a szánkba azt a megjegyzést, hogy a névmásoknak a nyelvekben való kifejlődését bizonyára egy ilyen felszínes nézésből kell megérteni, lévén a névmás [valaki, ez, az, valami] nem egyéb, mint nyelvi megnyilatkozása, indulatszava annak a nézésből, mely, épen felszínessége miatt, a látvány megnevezésére nem képesítette a nézőt. Annyit el-kaptam az odavetett pillantással, hogy ember volt és nem tán valami állat vagy kőoszlop, amit az utcasarkon láttam, de többet nem tudok. Elnevezem tehát „valaki”-nek, valamint ha még embernek sem ismertem volna fel, elnevezném valami-nek. Voltaképp nem a névmás [a nyelvtanok szerint: „a névnek mása”], pótolja a főnevet, hanem a főnév a névmást, már t. i. a névmásos beszédet, mert a „valaki”-ből akinek hirtelen láttam, lesz utóbb, pontosabb megfigyelés folytán az „ismerősöm”, „N. N. barátom”. Csak a lustának pótolja a névmás a főnevet, annak aki „*Faulenzer*”-hez fordul, hogy ne kelljen léniáznia. A névmás meg az izé egy szóalakú „*Faulenzer*”).

Minthogy mi rendszeren hosszabb időt szoktunk a tárgyak előtt tölteni, s az egyes pillanatoknak szemléleti nyeresége épen úgy, mint maguk a pillanatok is egymásba mennek át, azaz éles határvonalakkal el nem különíthetők, ezért jó lesz meggondolnunk azt, hogy az egyre gazdagodó szemlélésnek menetét, szakaszait kísérleti úton is meg lehet valósítani úgy, hogy a megszemlélendő tárgyat először igen nagy, majd egyre csökkenő sebességgel vonszoljuk el a nézőnek szeme előtt. Van olyan sebesség, mellyel ha elsurranik előttem a tárgy, legfőlebb világosságkülönbséget veszek észre szemem előtt, azt, hogy „valami” szaladt erre. Ez megfelel a legfelszínesebb szemlélésnek. Kisebb sebesség mellett már meg tudom mondani, nagy volt-e az a tárgy vagy kicsi, – íme a pontosabb szemlélő, aki már a második „buruk”-ig ért. A nagyság minden-esetre a legelső, azaz legkevesebb fáradsággal megszerzhető tárgysajátságok közé tartozik. Ha az, amit egy homályos szobának sarkában megpillantottam, pl. szék volt, melyet oly felszínesen szemlélttem, hogy semmi pontosabb néven nem tudom megnevezni, mint „valami”-nek, akkor is, ha valaki utóbb egy gombostűt mutat fel, hogy mondjam meg, ez volt-e az, mindjárt kész a feleletem, hogy az én tárgyam n a g y o b b volt. Egy másik ilyen, hamar megragadó

tárgysajátság a tárgynak színe, avagy legalább is annyi, sötét volt-e az a tárgy vagy világos. E sajátságot talán első helyen kellett volna említenem, mert ez az, aminek segítségével magát a nagyságot Ítélem meg, lévén előttem *n a g y o b b* az a tárgy, melynek szemlélése közben tartósabb és erősebben innervait szemmozdulataimat kísérik színhatások. Az olvasó észreveheti, belékerültünk az angol, pl. Bain (S. I. 171-3)-féle tételmeletek sodrába, melyekből szószerint elfogadjuk azt, hogy a nagyságról csak felmérő mozdulataink, végtére tehát egy minden nagyságnak megfelelő más-más szemmozdulat-érzés révén van fogalmunk. A tárgy maga együttesen és egyszerre van meg, de a mi tárgyismeretünk successive, a körülnyaldosó pillantásnak mozdulataiból alakul meg. Elmondhatjuk tehát, hogy, ha a nagyság maga mégannyira extensív dolog is: a nagyság *k é p z e t* csak intensívum, mert csupa intensívumokból, színekből és mozgásérzetek latbavetéséből épült fel. Ugyanez áll, miként a fenti Horwicz-idézet is kifejezi, a tárgy *a l a k j á r ó l*.

Mármost hogyan érdemli meg egy képnek, tehát valami *terjedelmese*-nek a nevét az az ismeret, amely, miként a tárgyé, csupa intensívumból, mérésből, mozdulatból épült fel? Ne mondjad, hogy a részletesség teszi a tárgyismeretet képpé, – hisz ez a részletesség csak lassankint fejlődött ki, a szemlélet lassankint gazdagodott fel! És ne mondjad, hogy a számos részletnek együttesége, eszünkben együvé tartozása teszi az ismeretet képpé, létezővé, mert hisz akkor annak a cirkuszművésznek is az *ü g y e s s é g é t*, ki egyszerre sok mozdulatot tud végezni, (vagyis egy bonyolult *helyzet* minden egyes részére *úgy* mint a tárgynéző a tárgy összes mozzanataira kellőképp tud reagálni, az egésznek megfelelő helyes testállásba helyezkedni, pl. mikor a két kezén és a fállában billegtet egy csomó, egymás hegyébe rakott bábú) e cirkuszművésznek az ügyességét, mondom szintén nem együttes innervationak, hanem valami, ez emberben rejtőző létnek, képnek kellene neveznem! Hadd rázza elméletünkre a hitetlen Tamás-fejét az a felnőtt ember, kinek a *C s o r b a i*-t ó nevével „egyszerre a lelke előtt lebeg” az az egész tájék, a maga hegycsúcaival, fenyveseivel és villáival, anélkül, hogy maga-magán akár a legkisebb mozdulatot is észrevenné. Nem tudja ő, mennyi méregető, latolgotó szemmozgásra, odafordulásra sat. volt szüksége gyermek korában, hogy, ne egy tájat, de csak egyetlen fát is felfogjon. Aki pedig erre azt feleli: „a megismerés hadd legyen mozdulat; annak *e r e d m é n y e*, a kép, mégis csak létező”, az szíveskedjék nekünk a világnak bármicsoda tárgyköréből példát mon-

dani arra, hogy pusztá e s e m é n y e k n e k (milyenek a mozdulatok) ö s s z e s é g e létezőt tud kiadni (de becsületes létezőt ám és nem a létnek pusztá látszatát, amilyen a vízesést koronázó szivárvány).

A nagyság- és alakszemléletről szóló fenti nézetünket bizonyos félremagyarázás ellen kell biztosítanunk. Ez a nézetünk és nevezetesen az a tágabb körű állítás, hogy a ránk ható érzetnek innerváció felel meg bennünk s viszont az innervációinknak érzet (tárgysaját-ság), könnyen eltorzulhatna abba, hogy szem-innervációink mind-egyikének egy-egy tér pont, valami az érzet módjára egységes, kiterjedéstelen adat, felel meg. Ez azt jelentené: ahány ránk ható térpont, annyi szemmozgató innerváció, és továbbá, hogy mi emberek, akik a tárgynak minden egyes pontjára reagálunk, voltaképp oly módon fogjuk fel a tárgyat, hogy azt egyes pontokból felépítjük, mintegy az innervációinkkal kiszurkáljuk, úgy mint a hímző lány a monogrammot. „Ha én észreveszem, – mondhatná valaki, – hogy *A* tárgy nagyobb mint *B*, és ha én magamnak ezt az *A*-t eredeti nagyságában megjegyzem, akkor *A*-nak olyan pontjaira is reagáltam, milyenek *B* tárgyon nem találkoztak. És épen mert ezt észrevettem vagyis mert *A*-n sokkal több tárgypontra volt alkalmam reagálni, azért mondom, hogy nagyobb volt *Z*-nél. Ha egy térpont már innervációt (reactiót) bír kelteni, akkor szintúgy, tehát annnyival többet kelt több térpont. így tehát a tárgytól bennünk keltett szeminnervációk s z á m a volna az a subjectív mozzanat, melynek segítségével a tárgyak különböző nagysága bennünk képviselve van vagyis amely-nél fogva nagyságukat megjegyezzük. Csak úgy fogod a terjedelmes tárgyat a nem terjedelmes, csupán intenzív innervációknak hálójába felfogni, ha magát a terjedelmességet nem-terjedelmes elemekre vagyis pontokra bontod fel, azaz elismered, hogy mi nézők minden nagyságot pontokból építünk meg.”

Meg vagyok róla győződve, hogy ki lehet mutatni a tények valódi természetében gyökerező jogalapját annak az ösztönszerű idegenkedésnek, melyet egy ilyen hazug, egész belső tudalmunknak ellentmondó leírás minden magába szálló olvasóban felkelt. Nem igaz, hogy az emberi elme pontokból szerkeszti meg a tárgyat, de nem igaz az sem, hogy bennünket a reactio-elméletünk ilyen tényhamisításokra kényszerít. Nagy hiba, s ott a *proton pseudos*, hogy az egységes innervációnak t é r b e l i egység, a pont, volna a megfelelő objectuma. Tán merő érzet a pont? Olyan a térbeli pont, mint egy hőérzet, hang, vagy szag? Sohasem; mert a pontnak van helye, koordinatákkal meghatározható, és végtére: a pont nem egyéb, mint egy

gondolt kis tárgy, olyan, melynek a méreteit nem vesszük, nem akarjuk számbavenni. A „kiterjedéstelen” pont egy gondolat, chimaera, az érzet pedig realitas, esemény. Mit érünk vele, ha a tárgyat pontokból építtetnők fel, ha egyszer azt a nagy különbséget, mely e pontok között helyük, a pontsorok irányára következtében megvan, teljességgel nem bírjuk megmagyarázni. Aki a tárgyakat csak pontokból szerkeszteti meg, és nem magyarázza, miképpen vesszük észre és jegyezzük meg e pontok helykülönbségét, az épen arra a legérdekesebb kérdésre nem tud megfelelni: miképpen fogjuk fel a tárgyak alakját, mert hisz a körvonalak közötti különbség nem más, mint a vonalalkotó pontoknak térbeli helye közötti különbség. De meg nem is úgy szólt a mi formulánk, hogy ahány térpont, annyi innervatio, hanem ahány észrevétel annyi innervatio. Az észrevételnek egységes voltát pedig épen nem zavarja az, ha az észrevett adatot magát több részre, pontra lehet felosztani; mert az egységes észrevétel nem azt jelenti, hogy az a tárgy is, amelyre irányul, elemezhetetlen és felbonthatatlan. Egy nagy tárgynak észrevétele nem áll, legalább nem szükségkép áll több észrevételből azaz alkalmazkodó szeminnervatióból, mint egy kis tárgyé, és a legtöbb, legsokoldalúbb innervatiót bennünk nem a legnagyobb látott tárgy kelti, hanem a nagyságra való tekintet nélkül az, melyet legbehatóbban ismerünk, illetőleg, melyhez legtöbb mindenfélét „gondolunk hozzá.”

Mi semmi másban, mint csak amaz általános elvi kijelentésben találkozunk az itt megszólaltatott ellenfelünkkel, hogy kell valamely subjectiv mozzanatnak lennie, melynek segélyével a látott tárgyak nagysága is képviseltessék bennünk, mert tény, hogy mi a tárgyak nagyságát nem csak észrevenni, de magunknak megjegyezni is tudjuk, vagyis a tárgyakat a látott nagyságban elképzelni és kisebbektől, nagyobbaktól megkülönböztetni. Mi kiindulva abból az analógiából (sőt ez több mint analógia), hogy a térbeli pontok helyét soha másal nem, mint a constatalásukra szükséges szemmozdulatok milyenségével jegyezhetjük meg (a *Lokalzeichen-elmélet*), abban fogunk megállapodni, hogy a látott nagyságoknak is bennünk más-másmilyenésű innervatiók felelnek meg, azaz másképen viselkedem én, alkalmazkodom egy nagyobb, mint egy kisebb tárgynak elejébe.

Részletesebben ezt a kérdést csak egy tüzetes térelmélet fejtegethetné, amilyennel a mi munkánk nem foglalkozik. Mindössze arra a megjegyzésre szorítkozunk, hogy nagyság-ismereteinket már azért

sem a tárgy-nagyság közvetlen belénk-nyomódásának, bennünk való visszatükröződésének köszönjük, mert hisz e tárgyakat, még ha távolabb vannak is, az igazi nagyságukban látjuk, ezt pedig semmiféle retina-képről sem olvashattuk le.

Annak a megjegyzésnek vagyunk kitéve, hogy elméletünk, (mely szerint a szemlélés nem egyéb, mint ama mozdulatos innervációk összesége, melyekre az előttünk lévő tárgy ingerelte érzékszerveinket, s a mely innervációk a tárgytól nyerhető érzeteknek lehető legteljesebb elszenvedését célozzák) megbírja úgy-ahogy a konkrét tárgyaknak, alakoknak és nagyságoknak szemlélete, de nem bírja meg az a körülmény, hogy egyszerű érzeteket, hangokat, szagokat stb. is szemlélnünk, illetőleg észreveszünk. „Tárgyat, – mondja az ellenfél – csak lehet valahogy tagozni, mozdulatainkkal bekóborolni, de hogyan tagozod a hallott hangot, az egyenletes hőérzetet?”

Válaszunkban óvatosaknak kell lennünk. Az egyszerű érzet-szemlélésnél ugyanis van egy tény, amely könnyen ferde irányba terelheti elmélkedésünket. A dolog t. i. úgy áll, hogy e g y e t l e n é r z e t e k a f e l f o g á s á r a a z e m b e r n e k s o h a s i n c s e n a l k a l m a a z é l e t b e n ; m i n d e n k o r , a z é l e t n e k b á r m e l y i k p i l l a n a t á b a n a z é r z e t e k n e k e g y e g é s z t ö m e g e z ú d u l r á n k . E z é r t t e h á t a z a f o l y a m a t , m e l y e t e g y e t l e n é r z e t f e l f o g á s á n a k n e v e z ű n k , m i n d e n k o r a f i g y e l e m - n e k e g y o l y a n a k t u s a , m e l y a z é r z e t e k t é n y l e g e s s o k a s á g á b ó l a z é s z r e v e e n d ő e g y é r z e t e t s z á m u n k r a k i h á m o z z a . E z a k ö r ü l m é n y m á r m o s t , v a g y i s h o g y e g y é r z e t e t s z e m l é l n i a n n y i , m i n t a t ö b b i e l ő l e l z á r k ö z n i , k ö n n y e n a r r a a g o n d o l a t r a c s á b í t h a t j a a f e n t i e l l e n v e t é s r e a d a n d ó v á l a s z u n k a t , h o g y i l y e n k o r , a z e g y s z e r ű é r z e t s z e m l é l é s e s e t é b e n n i n c s i s b e n n ű n k m á s f é l e i n n e r v a t i ó , m i n t c s a k i s a z a f i g y e l m i m e g f e s z ű l é s , a m e l y s z á m u n k r a a k é r d é s e s é r z e t e t a t ö b b i t ő l e l s z i g e t e l i . A z i l y e n v á l a s z a z é r t v o l n a h e l y t e l e n , m e r t 1.) e l f e l e d i , h o g y f i g y e l m i i n n e r v a t i o r a n e m c s u p á n a z e g y s z e r ű é r z e t e k k e l , h a n e m a c o n c r e t t á r g y a k k a l s z e m b e n i s v a n s z ű k s é g ű n k , m e r t h i s z t á r g y i s r e n d e s e n e g y n é l t ö b b v a n k ö r ű l ő t t ű n k . C s a k a n n y i t s z a b a d e l f o g a d n u n k , h o g y e g y é r z e t n e k a f o l y t o n r á n k h a t ó é r z e t s o k a s á g b ó l v á l ó k i e m e l é s é r e n a g y o b b f i g y e l m i e r ő k ö d é s r e v a n s z ű k s é g m i n t a r r a , h o g y p i l l a n t á s u n k e g y t á r g y n a k a h a t á r a i n b e l ű l m a r a d j o n , – n a g y o b b r a a z é r t , m e r t a z e g y i d e j ű l e g r á n k h a t ó é r z e t e k m é g i s s z o r o s a b b a n v a n n a k e g y m á s h o z , v a l a m e l y e g y s é g e s p i l l a n a t u n k „ h a n g u l a t á h o z ” k a p c s o l v a , m i n t a t é r b e l i t á r g y a k e g y m á s h o z ; a z a z n e h e z e b b d o l o g a s o k é r z e t k ö z ű l e g y r e , m i n t a s o k t á r g y k ö z ű l e g y r e f i g y e l n i . T o v á b b á , m i r é s z ű n k r ő l a z é r t s e m f o g a d h a t n ó k e l a k é r d é s e s j a v a s -

latot, mert 2.) ez a megoldás egyenesen beleütköznék az előbbieken kifejtett alaptételünkbe, mely szerint: más külső adat, más innervatio. Ha ugyanis az egy érzetet felfogó egyénben csupán olyan innervatiók volnának, amilyenek ez érzetnek a környezettől (többi, vele egyidejű érzettől) való elszigetelésére szükségesek, akkor olyan esetek számára, mikor két egyforma környezettől kellene más-más érzeteket elszigetelni, az kerülne ki, hogy az egyén innervationalis állapota è két esetben egyforma volt. Azaz ha az egyik alkalommal, amikor pl. 18 fokos hő hat rám, kocsizörgést hallok és ruházatomnak bizonyos nyomását érzem, valamely fehér falon lévő fekete foltot kell nézmem, és a másik alkalommal, amikor mind a többi érzetek megmaradván, e falon egy vörös foltot nézek, ez elmélet szerint, – minthogy u g y a n a z o n környezetnek figyelmenntől távoltageására nyilván u g y a n a z az innervatio kell, – az kerülne ki, hogy a néző e két szemlélés esetében egyforma innervationalis állapotban volt. A mi érzetelméletünk ismerője jól tudja, hogy ez a válasz ellenkezik avval a tételünkkel, mely szerint minden érzet b i z o n y o s innervatiokat kelt.

Mi nem áztatjuk magunkat avval, hogy a minden egyes érzetnek meg érzetárnyalatnak megfelelő specifikus innervatiót, és ennek más érzet keltette innervatióktól való különbségét ki tudjuk mutatni. Nagyon is tisztán érezzük, mennyire távol állunk mai napság még egy efféle ismerettől. De arra vetjük a hangsúlyt, hogy azt a mozdulatkülönbséget, melyet nem lehet kimutatni, hogy úgy mondjam, *in statu nascendi*, vagyis abban a pillanatban, mikor az egyén egy *A* vagy *B* hangot hall, ki lehet mutatni később, az egyénnek az egyes érzetekkel szemben tanúsított e g é s z m a g a t a r t á s á b a n. Ezt így értem: amikor mi a szemlélt adat okozta innervatiokat emlegetjük, éppen nem csupán azokat a mozdulatokat értjük, melyeket a ráhatás első pillanatában végez a szemlélő, hanem számba vesszük ama továbbiakat is, melyek ezekhez fűződnek, s melyeket végtére is csak magától az adattól kivágottaknak, az adat hatásának lehet tekinteni (v. ö. fent 31). Ezt szem előtt tartva, elmondhatjuk, hogy az *A* hang hatásakor és hatása alatt másképp viselkedünk, mint mikor a *B* hangot halljuk. Mi tekintetben másképp? Először is abban, hogy az egyik ilyen, a másik olyan indulatszóra ingerel, s hogy ha *A*, mint a hangok többnyire, az utánzó éneklésre indít, más hangszál-megfeszítésmódra indít *A*, mint egy tőle bármi tekintetben különbözőnek talált *B*. A legtöbb nem-zenész emberre ugyan teljesen mindegy, akár *A*, akár *B* hat rá, de annyit mégis észrevesz, hogy *B* „másmilyen” mint *A*,

ha közvetlen egymásutánban jelentkeznek. Ugyanannak az egy hangnak ő sem érzi, hanem igenis megkülönbözteti a kettőt egymástól. S micsoda, miképpen történik, miben áll ez a megkülönböztetés? Egy vallomásban, Ítéletben, tehát végtére is megmozdulásban, amely úgy szól: „Ez a hang másféle, mint amaz.” Ennyi már elég, hogy kimondhassuk: *B* más – igaz, tökéletlen – leírást vont magára a szemlélő részéről, mint *A*. S ez a leírás már mozdulatösszeg. Egy a beszédben megakadályozott, pl. néma hallgató is mi másképp, mint valami mozdulat, magatartásmód segítségével jeleznél, hogy az *A*-t a *B*-tól megkülönböztette? és ha nem minekünk, nem szándékosan jelzi is: az a tény, hogy megkülönbözteti, mindenkor valami külső, tehát mozdulatösszegben nyilvánuló magatartásából világlik ki és csakis ilyenek alapján Ítéltetik meg. Ugyanazt mondhatnók csak, amit fennebb: valamint egy emberi testnek halott vagy eleven voltát a rábocsátott érzetforrások iránti magatartásából ítéljük meg, és érzést csakis ott fogadunk el, ahol megmozdulás mutatkozik, úgy azt kell hinnünk, hogy hangokat, szagokat sat. sem lehet valamiféle mozdulatok nélkül észrevenni, épen mert észrevenni annyi mint megérezni. (L. fent 80. Talán nem szükséges említenem, hogy az érzet-szemlélésnek a tárgyszemléléshez hasonló, mozdulatos természetére vonatkozó itteni elmélkedésünk csupán csak az u. n. meg-érzésre, nem pedig arra a folyamatra vonatkozik, melyet annak idején érzet-ieremtésnek nevezünk.)

Ennek az egész elme-futtatásnak a szelleme az, hogy ha egyszer tény, – már pedig tény, – hogy másképp viselkedem egy olyan érzettel szemben, melyet egy másiktól megkülönböztettem, másképp az *A* mint a *B* hang irányában, azaz, ha a két érzet között észrevett különbség bennem utóbb mint magatartáskülönbség, mint irántuk való eljárásomnak különbsége mutatkozik és mint ilyen szemmeláthatólag mozdulatos természetű: akkor az a folyamat, melyhez ezek az eljárás módok eredetileg hozzájegecedtek, szintén mozdulatos természetű volt. Mert alapigazság, hogy szemlátomást megtevő, hogy úgy mondjam nagy mozdulatok mindenkor valami velők hasonlóneműtől, azaz kis mozdulatoktól, pusztá innervatióktól származnak. (Értsd ide a fent 66-7. lévő sugárnyaláb-hasonlatot.)

Öszefoglalólag ennyit: Abba az innervációs állapotba, melyet a szemlélőben valamely tárgy mint egész kelt, belejátszik, mint ez állapotnak egyik componense az az innerváció is, mely ama tárgy valamely egyszerű sajátságának, pl. hangjának vagy színének felel meg. Ez a kis innerváció bizonyára megvan akkor is, mikor az egyén az

illető tárgyat egyoldalúan szegző figyelemmel, azaz csakis ezt a hangját vagy színét vizsgálja.

W u n d t (Ph. Ps. III. 337): *Verschiedenartige Sinneseindrücke bedürfen abweichender Anpassungen.*

Horwicz (I. 180) lényeges részt tulajdonít a minden érzetet követő jñozdulatoknak abban a folyamatban, melyet a tárgy megismerésének nevezünk.

Jól hozzáillenek ez elmélethez az ilyen helyek (Jerusalem 86): *Die neuere Forschung hat..., und zwar namentlich mit Hilfe des psychologischen Experimentes, nachgewiesen, dass auch die sinnliche Wahrnehmung kein blosses Empfangen, sondern schon ein Zusammenfassen und Gestalten ist.*

Amikor mi constatóáló mozdulatokról beszélünk, vagyis a létconstatólást mozdulatok, illetőleg innervatiók útján vitetjük véghez, egyenesen annyiféle constatólást (innervatiók társulását) fogadván el, amennyi létkülönbséget lehet észrevenni: akkor őrizkednünk kell attól, hogy ha már a mozdulat-csoportoknak úgyis óriási számára van szükségünk, ezt a kétségtelen nehézségét elméletünknek ne tetézzük még avval, hogy a mozdulatokban holmi kikötésekkel még válogassunk is. Vagyis: nem szabad azt képzelnünk, hogy a létconstatóló mozdulat m i n d e n k o r olyan természetű, hogy pl. az illető létet utánozni, újra megteremteni törekszik. (Ez tényleg több is volna, mint puszta létconstatólás.) így pl. helytelen, az észrevehetőségek óriási számát és tarkaságát mellőző nézet volna, ha azokat a mozdulatokat, melyeknek segítségével a z e n e i h a n g o k n a k ezernyi változatait constatóljuk és alkalom adtán képzeljük, kizárólag a hangokat utánzó torkunknak innervatiói között keresnők. A hallott és képzelhető hangoknak csak egy kis része ingerel utánzó éneklésre; és ha aránytalanul több festményt tudok élvezni, mint amennyit ügyetlen kezemmel meg tudnék csinálni, akkor el kell fogadni, hogy hangot is hasonlíthatatlanul többet és többfélet bírok észrevenni, mint amennyit akárcsak megközelítőleg is utána énekelni. (Evvel és az alábbi M a c h -féle állítással talán nem ellenkezik M a u t h n e r [I. 418] -nek az a vallomása, hogy ő valamely m e l ó d i á r a visszaemlékezni csak úgy tud, ha belsőleg elénekli magában: *Ich erinnere mich ihrer [= der Melodie] im Halse und nicht im Kopfe.*) Mach (212-4) volt az, aki S t r i c k e r -nek e tárgyra vonatkozó nézetét finom bírálatnak vetette alá. Egyrészt elfogadja tőle, hogy s z ó k a t mindenkor kiejtés avagy legalább is magunkban próbált kiejtés útján fogunk fel és jegyzünk meg (leirt szokat kis írásmozdulatok útján), de másrészt a zene dolgában nem tűri az utánaéneklő torkunkra való hivatkozásokat. (Itt jelenik meg az a praegnans kifejezése, mely valóságos szállóigének illik be: *die Musik verhält sich zur Sprache, wie das Ornament zur Schrift.*) Mach evvel éppenséggel nem kíván az idealista, letükröztető pszichológiának szolgálatot tenni, hanem bölcsen megjegyzi: *es ist... das betreffende physiologische Element* (t. i. amelyik a hangfelfogásra szükséges) *erst aufzufinden.* Mi teljességgel nem ámitjuk magunkat, mintha ezeket a Mach kereste tényezőket megtaláltuk volna; legfőlebb az irányt mutattuk meg, amelyben érdemes volna megkeresni. De arra rámutathatunk, hogy a l é t c o n s t a -

táló mozdulat nevével, amely mozdulat az adatok végtelen változataihoz plasticusan hozzáilleszkedik, a physiologiai kutatás számára sokkal tágabb keretet nyitottunk, mint az, aki csak bizonyos szervben jelentkező, makroszkopice észrevehető, pláne utánzó mozdulatok után kutat, amikor mozdulatos felfogásmódot akar bizonyítani. A „más érzet, más viselkedés” olyan elv, melyet nem csak hangmagasságok, de bármiféle egyszerű érzet mozdulatos felfogásának a kimutatására is lehet értékesíteni.

Az, hogy mi nem a szemmel látható megmozdulásokra, hanem mindenütt a belső, kis innervációkra vetjük a fősúlyt, eléggé megvéd bennünket R i b o t (Gef. 197-9) ellen, ki a mozdulatos psychológiákat a hangok példájával igyekszik megcáfolni, „melyeket mozdulatok nélkül fogunk fel és mégis kitűnően megjegyzünk.”

Azt a nagy kérdést, hogy hogyan keletkeznek különféle szemléleteink, nevezetesen a térben lévő tárgyról, sőt magáról a térről szóló fogalmaink, továbbá pedig az idősorban lévő egyesített adatsoraink, t. i. a rhythmus és harmónia, – mindezeket a fejtegetéseket, miket egy teljes psychológiának olvasója a „szemlélet” címe alatt joggal elvárhat, a mi csupán vázlatos munkánk mellőzni kénytelen. Mellőzük pedig kizárólag e kérdések terjedelme miatt, melyről az olvasó fogalmat alkothat magának, ha meggondolja, hogy az említett problémákban benne foglalják a tér- és időelméleteknek minden vitakérdése, valamint még azok, miket a subjectív idealismus és realismus körül kifejlődött irodalom vetett felszínre. Hogy tehát ezekkel a részletes problémákkal szemben is megállhat-e a mozdulatos psychologia, azt egyelőre csak reméljük, amíg majd valamikor tán módunkban lesz, hogy állíthassuk.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS ÉS RÁISMERÉS.

Itt az ideje, hogy már ne csupán a tárgyeltette mozdulatokat, hanem a megismerés-folyamatnak azt a fennebb szántsándékkal elodázott elemét is szemügyre vegyük, mely a megismerést felismeréssé ezzel teljessé teszi. Értem azt a körülményt, hogy minden igazi felismerésben az előttünk lévő adatnak valami régebbi tapasztalattal való azonosítása rejlik. Világos dolog, hogy minden azonosító ítéletben összehasonlítás lappang, még pedig e folyamatnak az a nehezebbik esete, amikor az adott A-val egyenlősített A'-et nem a valóság, hanem emlékeink, a képzettársító gondolkozás szolgáltatja be számunkra. Ha tehát, módszeres okokból, a könnyebbik esetből akarunk kiindulni, egyelőre mellőznünk kell az azonosításnak

e tényeit és annak a kipuhatólásába kell bocsátkoznunk, miképen történik két, egyaránt a jelenben megadott tárgynak vagy érzetnek összehasonlítása és hogyan alakul meg ilyeneken az az ítélet: „ezek hasonló”, „egyenlők”, avagy „különbözők.”

Ezt a folyamatot annyival is több okunk van vizsgálni, mivel az összehasonlítás és megkülönböztetés tényét teljesen realista, sőt materialista szellemű írók is valami specifikus szellemi folyamatnak, sőt az egyetlen, kétségtelenül szellemi működésnek nyilatkoztatják. Ez az állítás a mi apsyhikus elméletünk köreit szemelláthatólag zavarja még abban az esetben is, ha amaz állítás szóvivői nem képek segítségével igyekeznek az összehasonlítás lefolyását kimagyarázni.

Hogy van-e a világon, hozzászámítva az egész multat is, két teljesen egyenlő jelenség avagy plane tárgy (nevezük másodpéldánynak), ezt nem tudjuk, hanem csak lehetségesnek képzeljük. Az emberiséget a feltalált nagyító eszközei (mikroszkop, mikrofon sat.) megtanították arra, hogy a saját szabadszemű érzékelésének eredményeit s nevezetesen az ily úton talált egyenlőségeknek ügyét még egy felsőbb fórumnak, t. i. a felfegyverzett szemű (-fülü sat.) érzékelésnek döntése alá kell bocsátania, mely amaz alsóbb fórumnak ítéleteit („*A* egyenlő *B*-vel”) a legtöbb esetben megsemmisíti azaz különbözöknek mutatja ki a szabad szemmel egyenlőknek látszókat. Azt látjuk tehát, hogy a találmányok fejlődése az eddig elfogadott másodpéldányok számát egyre csökkenti, nem pedig növeli. Olyan mikroskopiurriót, órát el tudunk képzelni, – lesz is bizonyára valamikor, – mely két vonalnak avagy időrésznek a ma lehetséges leggondosabb mérésel megállapított egyenlőségét halomra dönti, amaz „egyenlő”-ket különbözöknek mutatván ki; de semmi okunk sincs tartani egy olyan kultúrvívmánytól, mely a ma megállapított különbségeket egyenlőségeknek fogja bizonyítani, az egeret az elefánttal egyenlő nagyságúnak. (Ez nem azt jelenti, hogy a mai különbözőségekből is eddig észre nem vett egyenlő alkotó részeket és egy látszólag új dolgot régiek új csoportosulásának ne mutathatna ki a haladó tudomány.)

Mínthogy tehát az egyenlőségi ítéleteink („*A* egyenlő *B*-vel”) egy olyan tényezőre, t. i. nagyító eszközeinkre támaszkodnak, mely tényező a találmányok fejlődésével egyre változik, nevezetesen javul, ezért elmondhatjuk, hogy egyenlőségek, azonosságok constálálásában mindenkor egy többé-kevésbé megbocsátható felszíneség rejlik, mert az csak egy látszatnak a codifikálása. A mennyiség-tani egyenlőségek esete ezt nem cáfolja meg. Mert a mennyiség-tan

nem ott kezdődik, hogy két vonalat vagy szöveget egyenlőnek hirdetne, hanem kezdődik annál a következtetésnél, melyet e két adatnak feltételezett egyenlőségéből más, velők összefüggő mennyiségekre vonunk. A mennyiségtan, igen helyesen, csak conjunctivusokban vagyis így beszél: „ha ez a két pár szög, – két háromszögnek két-két szöge – egyenlő (ezt megállapítani a közvetlen mérés dolga, és ez még nem matematika, eredménye is mindenkor kétes), akkor a harmadik pár szög is egyenlő (ennek a felismerésére már mennyiségtani ismeret és nem mérés kell). Ugyanez áll, vagyis ugyanilyen feltételes természetű az algebrai egyenlet is, mert a szám, a többszörös egységnek (n . a -nak) fogalma csak ott jogosult, ahol vagyis h a szereplő egységeket csakugyan egyenlőknek lehet venni. – Ott tartunk tehát, hogy talán vannak másodpéldányok, igazi egyenlőségek a világon azok között, amiket az emberiség ma igazi egyenlőségeknek hirdet, vagyis talán van az emberiségnek olyan véletlen szerencséje, hogy a valódi egyenlőségek közül egy néhányat eltalált, nem felfedezett.

Csak annyit szabad állítani, hogy a világ adatai magukban véve, realiter, oly természetűek, hogy A - és B -nek (ennek a két vörös foltnak) egymással való azonosítása kisebb hiba, mintha A -t és C -t (egy vörös és egy kék foltot) nyilatkoztatjuk egymással azonosnak, – ami természetesen nem azt jelenti, hogy az A - B azonosításban egyáltalában nincs is hiba, vagyis hogy azok valóban egyenlők. Ha pedig Horwicz (II. [1] 109-110) azt hiszi, hogy a reális egyenlőségek tényét bebizonyította avval, ha sarokba szorítja a pusztán látszólagos egyenlőségek hívét, mondván, hogy ez utóbbi az A - B egyenlősítés esetében legalább is ama A -tól és B -től megindított idegműködések avagy képzetek objectív egyenlőségét kénytelen elfogadni, szóval a külső világban tagadott egyenlőséget ezen a másik téren, a psychophysikain mégis elismerni: akkor minderre azt feleljük neki, hogy az a két képzet avagy reactio, mellyel úgy A -ra, mint B -re reagálunk, bátran tűnhetik fel a psychologus szemlélő avagy a közember előtt azonosnak, anélkül, hogy valóban azonos volna. Mert hát az idegműködésekre, képzetekre is áll az, ami a tárgyvilágra, hogy egy élesebb szemlélő mindig romba döntheti a gyengébb megfigyelőnek egyenlőségeit. Azt talán mondanunk sem kell, hogy az az egyenlő elnevezés („vörös”), melyet A - és B -nek hatáskor kiejtünk, nagyon gyenge kezesség az illető két reactionalis folyamat valódi egyenlőségére.

Világos, hogy két dolog, melyeknek összes tulajdonságai egymással páronként egyenlők, – ezt felteszük, – maga is egyenlős csak azért nem azonos, vagyis nem egy és ugyanaz a dolog, mert még mindig marad téri és időbeli különbség közöttük. Valamint a térbeli különbség az azonosságtól, úgy választják el egyéb különb-

ségek az egyenlőségtől azt a két dolgot. Ezek tehát akkor lesznek egymáshoz csak hasonlók és nem egyenlők, ha számos, de nem minden tulajdonságuk egyenlő. Két hasonló dolognak a képlete tehát,

betűkkel jelezvén a tulajdonságokat, ez:
$$a, b, c \dots \left\{ \begin{array}{l} \alpha, \beta, \gamma \dots \\ m, n, p \dots \end{array} \right.$$

Azt a közös tényezőt, melynek ottléte miatt két összetett jelenléte (akkordot, rajzot, tárgyat) egymáshoz hasonlóknak mondunk, nem két egyenlő érzetnek, hanem egy a z o n o s-nak kell nevezni. (Münsterberg [373] felváltva használja e két kifejezést.) Mert mihelyt „két egyenlő” érzetről beszélek, pl. két egyenlő *a* hangról, mely miatt két, *e* hangokra épült akkord egymáshoz hasonló, már ismét kiújul a hasonlóság, illetőleg egyenlőség okának a kérdése, t. i. ez egyenlő érzetekre (*a* hangokra) vonatkozólag. A kérdést ez esetben nem oldhatnók meg másképp, mint avval a felelettel, hogy a két érzetben (*a* hangban) csak a tér-idői koordináták különbözök vagyis teszük lehetővé elválasztásukat, mert a tartalmi részök teljesen egyforma, szóval ugyanaz. Ugyanaz a tartalom van meg k é t s z e r .

Hogy a hasonlóság partialis azonosságon alapszik, Mach (55-7) is vallja, megjegyezvén felmerült ellenvetésekkel szemben, hogy ott, ahol elvontabb dolgok hasonlóságáról van szó, nem egy közös elem (érzet), hanem a közösségeknek egy egész rendszere forog fenn.

Mégis annak a körülménynek, hogy a hasonlóságokat általában lehet az említett mennyiségtani alakú képletre visszavinni, vagyis a hasonlóknak közös tényezőket a különböző elemektől elkülöníteni, – ennek a körülménynek, mondom, nem szabad kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítani. Ne feledjük, hogy a hasonlóságokat észre-vevő ember egyáltalán nem szorult arra, hogy ezt a tényező-kiemelő mennyiségtani műtétet végrehajtsa vagyis s z á m o t a d j o n m a g á n a k a két hasonló dolognak egyező és különböző saját-ságairól. Ő sokkal előbb t a l á l j a az illető két tárgyat egymáshoz hasonlóknak, mintsem egyező és eltérő vonásaikat imígy csoportosítani tudná. A hasonlóságoknak eme matematikai alakú kifejezése tehát csak afféle utólagos bölcsesség, logikai mesterkedés, melyet mi itt annyival is inkább mellőzhetünk, mivel a psychologusnak váltig is csak az lehet a kérdése, hogy t é n y l e g micsoda kritériumok, ismertető jelek irányítják az elmét a maga Ítéleteiben, többi között a hasonlítóknakban.

Aki egy kissé járatos a pszichológiai problémákban, észre fogja venni, hogy itt, a hasonlóságnál olyasmi forog fenn, mint amivel a komikum psy-

chológiájában is találkozunk. T. i. pontosan meg lehet állapítani az objectív adatnak ama sajátosságait, melyekkel bír, amikor komikus hatás keletkezik [„contrast”, „ártatlan tévedés” sat. I. Nevetés c. fej.], de azután mégsem ezeknek a tárgysajátságoknak az észrevétele váltja ki a megfelelő érzelmet. A hasonlító ember is egy matematikailag körülírható helyzet előtt áll, de ennek észrevétele nélkül is talál hasonlóságokat.

H ö f f d i n g (214) ráutalt arra, hogy a hasonlóságoknak amaz említett matematikai szétbontása, melyet széltében hirdetnek, egyszerű érzetknél, nevezetesen a szemlátomást hasonló narancs- és citromsárga színek esetében nem lehetséges. S t u m p f (I. 115-6, 118-9) és E b b i n g h a u s (636) is ilyenformán nyilatkozik. Akinek a matematikai ambícióját bántja ez az állítólagos lehetetlenség, az megteheti azt, hogy e két színben közös tényezőül egy s á r g a elemet emel ki (a) s ehhez a narancsszín számára vöröset (m), a citromsárga számára meg fehérét (m') ad hozzá.

M ü n s t e r b e r g (373) az egyszerű érzetek közti hasonlóságokat is kihasított közös elemekre akarja visszavinni, evvel az „érzetnél is elemibb” vagyis egy olyan létezőhöz érkező, amilyenek a felvétele ellen az ö n t u d a t l a n-ról szóló fejezetében (230) a leghevesebben küzdött.

Egy efféle szétbontó működésben való hitet talán még leginkább támogatja az a Z i e h e n (169) említette körülmény, hogy legelőször tapasztalt dolgok esetében (pl. északi fény) is mindenkor eszünkbe jut egy olyan, hozzájuk csak hasonló régi (a napfény), melynek segítségével azt az újat „felfogjuk”, vagyis hozzá alkalmazkodunk. A napfény csakugyan olyan tüneménynek vehető, melynek egy része, oldala a mostani északi fénylátványomban meg van valósulva, melyet tehát ítéletemmel, eljárásommal mint valami ismert tényezőt ebből az újból kiemelek.

S t u m p f (I. 116, 119) egy „közvetlenül, szétbontás nélkül is észrevehető hasonlóságinak ellenfeleit nézetüknek arra a consequentiájára figyelmezteti, hogy ama, szerintük mindenkor kiemelt közös adatrészek egyenlőségének felismerése is csak újabb kiemelés azaz szétbontás útján történhetnék és így tovább a végtelenig. A felbontás-elmélet tehát azért rossz, mert egy végtelen azaz kivihetetlen processusra vezet. Szerintünk ez a baj elhárul, mihelyt nem „egyenlő közös elemek”-et, hanem egy azonos a t szerepeltetünk minden hasonlóságnál.

Hogy az összehasonlítás minden egyes esetben efféle szétbontással történik, ezt az elméletet csakis a szemlélésnek réteges módjáról (fent 112) mondottakkal lehet megtámogatni. Közös tényezőül bármilyen két, valakitől hasonlónak talált adaton (tárgyakon, egyszerű érzeteken) az a legfelső „réteg” kerül ki vagyis az a pontosan le sem írható látvány, körvonal, benyomás, melyet a felszínes szemlélő magának ez adatokról szerzett. S a tolerantiában odáig kell mennünk, hogy annak az embernek ítéletéről, ki a zongorát a nyújtó deszkához találja hasonlónak (az ismert adomából vévén két nagy heterogenumnak a példáját) – erről az Ítéletről is elismerjük, hogy az illető ember tapasztalásának azaz érzékelés-adta

impressióinak ép olyan igaz kifejezése, mint amilyen jogos azaz benyomásokon alapuló ítélet azé a zongoragyárosé, aki szerint egy zongora annyira különbözik a világnak minden más tárgyától, hogy legfőlegb csak másik zongora hasonlít hozzá annyira-mennyire. A mi emberünk felszínesen szemlélt. Persze, hogy nem így kellett volna szemlélnie. De ha ez már megtörtént, akkor az ő beszámolásáról, kimondott ítéletéről nem szabad megtagadni azt, hogy valamilyen szemléletre támaszkodik. A természet tárgyai valóban nem olyanok, amilyeneknek az impressionisták festik (hozzáteszem: hála istennek!); de azért az ilyen festő elmondhatja, hogy egy látványát festette és nem pusztá phantasmát.

Mindez elmékedéseknél sokkal fontosabb annak a belátása, hogy ez a szó „hasonló”, ha nem is etymologiailag, de ismerettanilag csak azt jelenti, „könnyen össze lehetne őket egymással téveszteni”, vagyis az egyikkel szemben úgy viselkedni, mintha a másik volna. Valamint hogy ez a szó „egyenlő”, plane „azonos”, nem is jelent mást, mint hogy össze szabad az illetőket egymással téveszteni azaz felcserélni. Minden egyenlősítés meg hasonlónak-állítás csakis a felcserélés közeli veszedelmét jelenti, mely annyival közelebb esik, mennyivel nehezebb az a beható, lelkiismeretes vizsgálat, mely tudatunkban az illető dolgokat egymástól szétválasztja.

Münsterberg (372): *Worin besteht nun die Aehnlichkeit? Zwei Objekte sind einander desto ähnlicher, je leichter sie miteinander verwählt werden können.*

Aki nem forog abban a veszélyben, legtávolabbról sem, hogy két dolgot egymással összetéveszzen, az egyiket a másiknak vegye, arra nézve megszűnik ez a két dolog egymáshoz hasonlónak lenni. Ezért tagadja a fiú, hogy az ő apjához N. egyén hasonlítana, kit pedig más valaki nagyon hasonlónak talál, t. i. mert ő (a fiú) hosszabb megfigyelése folytán annyi egyéni vonását fedezte fel atyjának, hogy más emberekkel való összetévesztése ki van zárva. Ide tartozik egy híres festőknek is az esete, kinek mesteri birkáit egy birkapásztor avval rította meg, hogy ez „mind ugyanaz”. Szóval a pásztor, aki állandóan ott van a birkái között, jobban észreveszi ezeknek egyéni különbségeit, mint a festő, aki csak a tipikus sajátágaik, első sorban bizonyára a gyapjuk iránt érdeklődik. Miért talál az európai ember minden szerecsent vagy japánt egymáshoz hasonlónak és miért nem minden európaít? És viszont miért tagadja a szerecsen és japán ezt az Európában honfitársaikról állított hasonlóságot? Mert az idegen

népfajok feltűnő testi sajátságai elvonják pillantásunkat az egyes egyének külön vonásaitól, melyek viszont azonnal szembeötlenek, mihelyt szemünk ama faji sajátságokat, úgy mint ők a magukét, megszokta. Ugyanez áll minden pólyás babára, miket a családaltan ember, szemben a családdal, mind egymáshoz hasonlóknak talál.

Evvel a ténnyel egészen jól megfér Stumpf-nak (I. 114) finom észre vétele, t. i. hogy két adat elveszíti szemünkben a hasonlóságát, mihelyt arra a közös elemükre rögzítjük figyelmünket, mely a hasonlóságukat okozta. Stumpf itt t. i. olyan esetekre gondol, amikor e közös elemet nehéz volt megtalálni.

A tulajdonnevet is az egyénhez való szeretet, egyéni tulajdonságaihoz való ragaszkodás, tehát mindenesetre ezek észre vétele és a hasonlóságok, a felcserélés ellen való küzködés adogatja. Voltaképp minden egyes dolognak a világon tulajdonnevének, csak őt magát jelentő nevének kellene lennie, mivel vannak őt magát minden egyébtől megkülönböztető sajátságai. Valóban azonban csak azok kapnak tulajdonnevet, amiknek egyéniségéhez ragaszkodunk (személyeken kívül a földrajzi részletek, az illető hegyek, folyók sat. táján született tehát hozzájuk ragaszkodó emberektől, vadállatok az állatszelistől sat.). Hogy kinek mi az életfoglalkozása, abból is megsejthetni, ha megnézzük, hogy milyen téren kényeskedik az együvé foglalások dolgában. Ha két ember vitatkozik s az egyik azt állítja: „erre az esetre az a rendelet, hogy...” s a másik odavágja: „nem rendelet, hanem kúriai döntvény”, akkor ez utóbbi valószínűleg jogász.

Alapelvünk: mindig csak a felszínes, – legtöbb esetben a kénytelen felszínes, mert érzékeink durvaságával kimenthető – vizsgálat talál megegyezéseket, egyenlőségeket és hasonlóságokat, s maga az az ítélet, hogy „egyenlő” vagy „hasonló” nem is egyéb, mint egy ilyen felszínes vizsgálat eredményének leszögezése az illető dolgok iránti további magatartásunk számára. Mindenesetre előbb volt a világon összetévesztés, előbb viselkedtek az emberek *A* iránt úgy, mintha *B* volna, mintsem megszületett ez a szó és fogalom „hasonló” vagy „egyenlő.” S az egyenlősítő ítélet „*A* egyenlő *B*-vel” nem is egyéb, mint nyelvi megnyilatkozása annak az állapotunknak (magatartásunknak), mikor közel járunk az összetévesztéshez, de ennek mégis ellent tudunk állani; olyan nyilatkozat, mellyel a tárgyvilágot okoljuk a m í közeli ballépésünkért. „Mert é n majdnem egyformán viselkedtem *A*-val és *B*-vel szemben, tehát *A* és *B* egyenlők. Igaz,

hogy én tévesztettem össze, de minnek is olyan nagyon egyenlők!” Az olvasó észreveheti, hogy a mi módszerünk, mellyel a „hasonló”, „egyenlő” fogalmakat egy emberi magatartásra, az összetévesztés tenyérére építjük fel, egyezik Kant-nak a szép meghatározásában követett módszerével, akinek híres mondása („szép az, ami... tetszik”) szintén az érzelmet (tehát egy emberi magatartást) veszi előbbrevalónak ez érzelem fogalomszerű kifejezésénél, a „szép” elnevezésnél. Egyszersmind pedig elértük azt, amire törekedtünk, t. i. sikerült a hasonlóságot, ezt az eminenter értelmének látszó terméket, egy világletükroztető elmének ezt a szinte elidegeníthetetlen kiváltságát a mi mozdulatos pszichológiánkba bekebelezni vagyis szintén csak motorikus természetűnek kimutatni.

Némelyik ember azt hiszi, hogy a pszichologiai tények leírásában dobálózni a matematikai és physikai kifejezésekkel már annyi, mint e tényekről igazi tudományos magyarázatot adni. Így P e t z o l d t-nál (I. 149) a hasonlóságnak physiologiai alapja nem egyéb, mint az, hogy a *Schwankung*-nak (így híja Avenarius a megnyugovást hozó lelki folyamatokat, az apperceptiot) csak némely „componensei” térnek el a megszokott alakjuktól és nagyságuktól. *Fides penes auctorem!*

Az összehasonlítás folyamatát a közkeletű idegút-as, ingervándoroltató pszichologia a maga álláspontjából meglehetősen egyszerűen magyarázza, de ugyanannyi új kérdést támaszt, mint amennyit – látszólag – megfejt. Így pl. E x n e r (282), ki ugyan csak mellékesen és egy esetre vonatkozólag (a csak szándékolt és a valóban beállott karmozgatás egybevetésénél) emlékszik meg az összehasonlításról, azt állítja, hogy a két adat közti különbséget különböző idegpályák izgatottsága folytán, az egyező vonásokat pedig ugyanazon idegutak szereplése folytán találjuk meg. Ebből a hasonlítás folyamatának egy olyan felfogása hámlik ki – nem mondom, hogy ezt Exner nyíltan ki is fejezte – mely szerint alkalmazott idegutaink számbavétele, tehát ismerete (!, mely pedig mindössze is az anatómusnál van meg) tanítaná meg a közembert a dolgok hasonlóságaira és különbségeire; mert ő *A-t B-vel* egyezőnek akkor mondja, *ha* ugyanazok az idegpályák, különböznek meg, *ha* különböző pályák közvetítették a felfogását. Értelmezésem helyességét még a következő sorok hozzáolvasása, különösen a tőlem ritka betűvel idézett pár szó bizonyíthatja (287): *die... gleichen Rindenprocesse bei ungleichen Reizungen der peripheren Sinnesorgane sind die Grundlage des „Erkennens der äusseren Objecte”, die für uns ihre Eigenschaften behalten, unabhängig von ihren wechselnden Beziehungen zu den Sinnesorganen und den Aenderungen, die in den letzteren selbst vor sich gehen.*

A mi álláspontunkkal v. ö. H o r w i c z II. (1) 113: *Gleichheit der Erinnerung [ist]: Gleichheit der Reaction auf gleiche Empfindung.* Érdekes itt Horwicz-nak ez a toldaléka: *Aber es kommt noch Eins hinzu: das Innewerden dieser Gleichheit. Was nun dieses sei, ist schwer zu sagen, ö* az apperceptioban, az újnak régire való visszavitelének tényében keresi e rejtegy kulcsát, más szóval: az ideológus pszichologia felé siklik ki a volun-

tarista pszichológiának e magavágtá csapásáról. A mi megoldásunktól, hogy t. i. az egyenlősítő ítélet maga sem egyéb, mint egyik módja az egyforma visszahatásoknak, Horwicz-ot úgy látszik az tartja távol, hogy a gondolkodás tényeit nem meri velünk (és M a u t h n e r-rel) teljesen a viselkedés tényeire visszavinni; más szóval, hisz egy, a mozdulatok mögött és felett ott lappangó gondolkozásban.

A mi álláspontunkkal egyezik M ü n s t e r b e r g (553): *diejenigen Eindrücke, welche teilweise gleiche Reaktionen erzeugen, sind es eben, die wir ähnlich nennen. És lejjebb: Mit der Feinheit der muskulären Reaktionsfähigkeit der verschiedenen Körperteile muss... auch die Feinheit der Unterschiedsempfindlichkeit für die Tasteindrücke zunehmen: was keine verschiedene Entladung hervorruft, kann sensorisch nicht unterschieden werden.*

Hogy a hasonlóság eleve csak annyi, hogy két adat irányában hasonlóan v i s e l k e d ü n k, ez a gondolatunk megvan F o u i l l é e-nál (I. 297) is abban a formában, hogy a hasonlóság (egyenlőség) fogalma é r z e l e m volt, a könnyített felfogás érzelme, minekelőtte fogalommá, tudattá alakult volna.

E hasonlóság-elméletünket a c i r c u l u s vádja érheti, mert mi „hasonlósággal magyarázunk hasonlóságot, azt állítván, hogy hasonló adatok hasonló innervatiokat keltenek, ami nem egyéb, mint a megfejtendő x-nek, a hasonlóságnak áthárítása a tárgyvilágról a belső folyamatokra, az innervatiókra.” Védelmül az ilyen félreértés ellen csak arra a képletünkre hivatkozunk (fent 124), mellyel a hasonlóság-fogalmaknak alapjául szolgáló reális tényálladékat, mondjuk, az objectiv hasonlóságot leírtuk. E képletünkből kitűnik, hogy mi a hasonlóság t é n y á l l a d é k á t nem egy másik, nevezetesen az innervatiós hasonlóságra visszük vissza avagy ebből származtatjuk ki, hanem visszavisszük az a z o n o s s á g tenyérére, azt állítván, hogy hasonlóak az olyan adatok, melyeknek egy a z o n o s eleme több különbözőnek kíséretében lép fel. Mi ez objectiv tényálladéknak csak a physiologiai vagyis a szemlélőre való hatását s nevezetesen a hasonlóság-fogalmakat, -ítéleteket neveztek innervatióknak és neveztek h a s o n l ó innervatióknak ép azért, mivel a szemlélőnek az illető adatokkal szemben tanúsított viselkedésében láttunk megegyezést, értsd egy azonos eljárásmodtól kísért különböző mellékreactionokat. Nem az egyénnek két adattal szemben v a l a m i okból, szeszélyből tanúsított hasonló viselkedése (az összetévesztés) teszi szerintünk ez adatokat egymáshoz hasonlókká, hanem megfordítva, az illető adatoknak sajátos szerkezete okozza az egyénnek irántuk való hasonló magatartását.

Az összehasonlító gondolkozásnak felszínes természetéről szóló

fenti nézetünk némi megigazításra szorul. Az ugyanis kétségtelen dolog, hogy valamely gondolati működésre az a pusztá körülmény, hogy összehasonlítás, illetőleg egyenlősítés van benne, még ép oly kevésbé üti rá a felszínesség bélyegét, mint amennyire nem teszi e működést alaposná már az, hogy pl. az egyenlősítésnek az ellenkezője, különböztetés nyilvánul benne. Minden attól függ, hogyan hajtja végre az ítélkező egyén a maga gondolatműtétét, vajjon alaposan-e avagy lelkiismeretlenül; mert apriori-felszínes gondolatfolyamatok nincsenek. Az amit fennebb a felszínességről mondtunk, tényleg csakis amaz útszéli, legközvetlenebb fajta egyenlősítésekre vonatkozik, melyeket fejtegetésünk elején módszeres okokból legelső sorban kellett szemügyre vennünk. Két, közvetlenül megadott érzetet egymással összehasonlítani kétségtelenül könnyű műtét; és, ha nem is a lelkiismeretlenségnek, de mindenesetre a, bár megbocsátható szegénységnek, gyöngeségnek jele, ha n e m b í r valaki közöttük különbséget felfedezni. Már pedig csak ennyi a feltétele annak, hogy az illető azt a két érzetet egyenlőnek nyilatkoztassa. Nem lehet, úgy látszik, valami nehéz műtét az olyan, melyhez, mint az ilyen érzetegyenlősítésekhez, csak nem b í r á s kívántatik; ámbar az is igaz, hogy még elég erős embernek marad, aki épen csak hegyeket nem bír emelgetni. Szóval a feladat objectív nehézsége is dönt abban, vajjon a meg nem oldását gyengességnek minősítsük-e; és az érzetösszehasonlítások terén néha, a hajszaíig „egyenlő” érzetek esetében ugyancsak nehéz feladatok kínálóznak.

Egészen véve azonban kimondhatjuk, hogy az idáig említett egyenlősítések k ö n n y ũ volta, vagyis az, hogy többé-kevésbbé felszínes gondolati működésnek bizonyulnak, csak onnét van, mivel az illető összehasonlított dolgoknak felszínén, közvetlen látszatán jelentkező vagyis első tekintetre megragadható tulajdonságaira vonatkoztak. Más szóval: felszínes, könnyű műtét az egyenlősítés akkor, ha a dolgok külső héján mutatkozó, és nehéz, csak nagy figyelemmel, alapos kutatással végrehajtható műtét, ha az összehasonlított dolgoknak mélyében rejlő tulajdonságokat ölel fel. Egy a felszínen úszkáló „közös tényezőt” kiemelni könnyű, egy legbelül lappangót felfedezni nehéz.

Ilyen nehéz, mélységes hasonlat volt pl. az a Newton-féle, melylyel a bolygók mozgását a földi testeknek szabad esésével egyenlősítette. Vannak szóval olyan hasonlatok, melyeknek feltalálását nem gyengélleni, hanem határozott szellemi vívmánynak üdvözölni kell. De voltaképp az ilyenekben sem a hasonlat maga (az hogy milyen

félreesővel sikerült valamely *A* adatot vonatkozásba hoznom) az igazi nyereség, hanem nyereség az *A* adat (bolygómozgás) ama rejtek, csak nagy figyelemmel elkapható sajátságainak az észrevétele, mely észrevétel azután közvetlenül, egy aránylag könnyű képzettársításnak segítségével szolgáltatja az eszébe a szerencsés kutatónak a „hasonló” *B*-t. Ezek a „távoleső” hasonlatok, melyekre más ember legfőképp azért nem jut rá, mert nem tudja az *A*-nak ama mélyebb tulajdonságait megragadni, melyek csakugyan megvannak egy *B*-ben is. A Newton hasonlata sohasem született volna meg, ha feltalálójának az égi testek mozgásáról csak olyan durva fogalmi lettek volna, mint a közembernek; vagyis ha éppen azt a nehéz dolgot nem vette volna észre, hogy az a mozgás egy középpont felé irányul és egyenletesen gyorsul. Idáig volt nehéz felvergődni, ehhez kellett a mély, figyelmes tényvizsgálat, s ehhez a munkához képest az a szellemi ugrás a szabad esésre már valóságos multság. (Nehéz észrevétel minden, melyet csak a közelesőnek, a kínálkozóknak mellőzésével, folytonos visszaszorításával lehet megejteni.)

A mély járású vagyis azon hasonlatoktól, melyek nehezen talált objectív rokonságokat, tárgyösszefüggéseket fejeznek ki, meg kell különböztetni a *metaphorák*, ama szintén távoleső, tehát tagadhatatlanul nehéz hasonlatokat, melyeknél csak egyetlen közös tényezőre szorítkozik a két, különben egészen heterogen dolognak egyezése. A metaphorák és allegóriák csak nyalánkságok az elme asztalán, melyre az olyan Newton-szabású hasonlatok szolgáltatják az erős, tápláló étkefogásokat.

A mélyebb, tudományos értékű hasonlatokat a többi között az jellemzi, hogy közös tényezőül nem egyes tulajdonságokat, hanem vonatkozásokat, viszonyokat emelnek ki az összehasonlítandókból. Avval a közkeletű nézettel szemben, hogy ilyen összetett mozzanatok csak gondolni lehet, Fouillée (I. 280-3) arra az álláspontra helyezkedik, hogy bizonyos viszonyokat (ő az egyezést-különbözést, a változást és átmenetet említi) meg is lehet érezni. A meg érzett viszonyoknak, a „*Gestalt Qualitäten*”-eknek a német pszichológiában *Ehrenfels* az előharcosa.

A nehéz (távoleső) hasonlatok ügye alkalmas arra is, hogy az egyenlősítő ítéletről és az összetévesztésről mondottakat szabatosabban megfogalmazhassuk. Hogy két olyan dolognál, amelyek között csak mélyebb vizsgálat révén sikerült hasonlóságot felfedezni, ki van zárva minden összetévesztésnek lehetősége, – ez a legelső, amire itt rá kell mutatnunk. Newton ép oly kevésbé forgott abban a veszélyben, hogy a fáról leeső almát a nap felé rohanó bolygónak nézze, mint ahogy

a poetalelkű gavallér, aki hölgyét tavaszi virágnak nevezi, nem fogja összetéveszteni e nőt a virágokkal. Az egybevető ítéletnek tehát ily esetekben csak az lehet az értelme, hogy a beszélő ama két heterogenumnak az összetévesztésével mintegy kacérkodik, erre célozgat, ajánlgatja azt a felcserélést, melynek ellenében magát biztosította. Az a fonákság, mely heterogenumok összetévesztésének tényén rajta tapad, továbbá pedig az a körülmény, hogy a beszélő mintegy ajánlgatja ezt a fonákságot – ez a két körülmény talán feljogosít bennünket arra, hogy *m i n d e n f é l e* távolabb eső hasonlatban, metaphorában a *k o m i k u m*-nak bizonyos csíráit keressük. Ez nem azt teszi, hogy minden költői metaphora máris komikus, hanem hogy messziről kerülgeti őket a komikum. (A vicc-ben a „hasonlat”-ot minden aesthetikus meglátja.)

A mélyebb hasonlatok feltalálójának lelkiállapotát pedig úgy fogjuk leírni, hogy ő az *A* adathoz csak azért kapcsolja hozzá a heterogen *B*-t, mert *B* az ő szemében a legjobb példája annak a rejtek, nehezebben észrevehető *a* tulajdonságnak, melyet neki az *A*-n felfedeznie sikerült. Newton a bolygókon azt a nehezen észrevehető saját-ságot fedezte fel, hogy egyenletesen gyorsuló mozgással törtetnek a nap felé. Ennek a saját-ságnak legközelebb eső (sőt egyetlen) példája a földön látható esés-tünemények sokasága s ezeknek ismét a legnépszerűbb példája, mondhatjuk, az, mikor éppen egy alma esik le a fájáról. A gavallér, aki az említett jelzővel bókol hölgyének, kétségtelenül nem „nehezen észrevehető”-nek találta hölgye bájait (!), de a psychologusnak mégis van joga az ő lovagias érzelmeit rátéríteni arra az igazságra, hogy egy velünk beszélő *e m b e r e n* (s végtére tán a nő is ember!) száz mindenféle más dolog esik sokkal közelebb az észrevétel számára, mint a szépségnek ama nyiladozó formája, melyre éppen a virág a legjobb példa. Akinek a figyelme (e nehéz innervatio) segítségével az *A* adaton ennek *a*-jáig vagyis e nehezen megtalálható „réteg”-ig (fent 112 „burok”) sikerült felhatolnia s esze mostan a *B* adatra ugrik, mely az *a*-t szemmel láthatóbb formában, könnyebben megközelíthetőleg magán hordja, – az ilyen gondolkozó most *A-nál* kétségtelenül úgy tesz, mintha *B*-t látná, tehát ennyiben és csakis ennyiben mondhatni rá, hogy szintén *ö s z e t é v e s z t*.

Talán azt is ide iktathatjuk minden bővebb magyarázat nélkül, hogy a mélyebb hasonlatokat ugyanavval a gondolat-processussal találják fel, amellyel az u. n. mesterséges felosztásokat csinálják.

Abban fogunk megállapodni, hogy mindenki, aki valamely hason-

latot mond ki, a k á r m i l y e t, m i n d e n k o r a z „összetévesztés” nevű cselekvénynek kisebb-nagyobb t ö r e d é k r é s z e i t viszi véghez, – esetleg a kezdetét avagy még annak is csak a kezdetét. A közeleső hasonlatoknál (értsd: a nagy hasonlóságoknál) közel van az összehasonlítottak igazi felcserélésének lehetősége, sőt akárhányszor egészen bekövetkezik. Minél távolabb eső, nehezebb a hasonlat (azaz minél nehezebbnek éreztte, aki kimondotta), annál valószínűlegbőbbé válik a felcserélés, illetőleg az, hogy a beszélő e nehéz felcserélés felé még a második lépést is megtegye. Az pedig, ami benne ilyenkor történik (vagyis az a pusztá rá gondolás az adott *A* mellett egy heterogen *B*-re) azért nevezhető egy összetévesztés legelső árnyékának, csírájának avagy megindulásának, mert egy valódi összetévesztés is csak efféle rá gondoláson kezdődik. A hallucinans örülnél, aki egy nőt csakugyan virágnak nézne és minden tekintetben aszerint bánnék vele, – az ilyen betegnél is úgy indulna meg ez a viselkedése, hogy ama nő meglátásának legelső pillanatában egy virágra g o n d o l n a. A mi pszichológiánknak, melynek minden rá gondolás egy távollevőre annyi mint úgylevés a jelenlévő irányában, mintha az a távoloső jelen volna, – ennek a pszichológiának mondom kétszeres joga van a nehéz hasonlatokat is az összetévesztés-elmélettel leírnia.

Az összehasonlító működésnek jelentőségét, ha más nem, már az is eléggé kimutatja, hogy rajta alapszik a fogalomalkotás mütéte.

M a u t h n e r (I. 394) az egész fogalomalkotó működést, minthogy hasonlóságokon vagyis a felszínes szemlélés eredményein alapszik, valami „aus der Not eine Tugend”-féle tökéletlenségnek hirdeti. *So ist also die menschliche Sprache* (értsd: fogalmaink) *eine Folge davon, dass die menschlichen Sinne nicht scharf sind*. És (I. 482-3): *Was wir... recht menschlich den Grundfehler des Gedächtnisses genannt haben, das ist sein Wesen. Es übersieht den Unterschied zwischen Gleichheit und Aehnlichkeit... Und ohne diesen wesenhaften Fehler gäbe es... in der Geisteswelt keine Begriffe oder Worte*.

Ugyancsak M a u t h n e r (II. 481), aki észrevette, hogy minden gondolkozás nem egyéb, mint hasonlítóztatás vagyis apperceptio, ez okból hibáztatja az A v e n a r i u s eljárását, ki az összehasonlító működést magától a gondolkozástól elkülönítvén, valami erőmetakarító folyamatnak adta ki.

A v e n a r i u s t. i. abban a tényben, hogy egy és ugyanazt a fogalmat sok, egymástól bizony erősen eltérő adatra vagyunk képesek alkalmazni, azt látja, hogy szervezetünk meglehetősen különböző külső megzavartatásokra is egy és ugyanazon módon képes reagálni. (P e t z o l d t I. 273-4). Megigazítjuk ezt avval, hogy különböző adatoknak ugyanazon szóval történt megjelölése még nem annyi, mint egyforma reakció. Aki az ugyanazon nevű tárgyakat (pl. két kulcsot) egymástól megkülönbözteti, máris különbözőképpen reagál rájuk, mert más-másképpen viselkedik velők szemben.

Érzékítésnek talán nem rossz eszköz, de mindenesetre J a m e s-nek a „létező kép”-hítnem való elfogódását is mutatja, hogy ő tárgyjelző szavainknak tágabb és szűkebb értelemben vehető voltát (azt, hogy nem egy bizonyos individuumhoz tapadnak), egy szóval fogalomalkotó képességünket a mi összes képeink elmosódott szélének (*fringes*) tulajdonítja. (L. e szó definióját I. 477). Én még paedagogiai szempontból sem ajánlanám az ilyen concret példalódzásokat, mivel a közembert inkább le kell szoktatni a psychikus fogalmak elanyagiasító képzelésétől.

Mindezek után Spencer-rel megállapodunk abban, hogy a hasonlóság és összehasonlítás nem a külső világban gyökerező jelenségek, hanem subjectiv dolgok, vagyis abból a működésből származnak, melyet egy elmének, mint létező szellemi erőnek s z o k á s tulajdonítani. De eltérünk Spencer-től ott, hogy a hasonlóságok összefoglalását nem tartjuk az elme valamely tovább elemezhetetlen összajtságának, a hasonlóságokat nem specifikus e l m e-termékeknek s egy bennünk létező elme bizonyosságának, hanem inkább azt valljuk, hogy a hasonlításban annyi a subjectivum, amennyi a képzettársító gondolkodásban rejlik.

Hogy az olvasó az összehasonlításnak mindenféle eseteit beleilleszkedőknek találhassa a mi mozdulatos psychológiánkba, arra nézve az szükséges, hogy mindenekelőtt az erőködő f i g y e l e m-nek (1. ill. fej.) tényét, melynek segítségével a nehéz hasonlatok születnek, pusztá mozdulatos folyamatnak fogadja el. Ne higgye továbbá, hogy számon kívül hagyjuk az összehasonlításoknak elméletünkre kevésbé kedvező eseteit, vagyis azt a tényt, hogy hasonlító gondolkodásunk akárhányszor nem concret A-féle adatok, hanem abstractumok között mozgolódik. Elmondhatom pl., hogy ennek a két írónak s t í l u s a megegyezik, ennek a két államférfiúnak a p o l i t i k á j a , két javaslatnak a m e g o k o l á s a s a t. Az ilyenféle hasonlító gondolkodásnak mozdulatos természetét majd talán az abstractumokról mondandók után (Az elvont ért. szók c. fej.) fogja elfogadni az olvasó. Egyelőre csak annyit jegyzünk ide, hogy minden abstractum nem más, mint a reális adatoknak egy nehezebben megfigyelhető töredéke, s az illető abstractumra való gondolás szintén nem egyéb, mint úgytevés, mintha a világnak ama töredékrészét szemlélnők.

Az összehasonlítás, egyenlősítést annyival kevesebb okunk van elemi, továbbelemezhetetlen vonásunknak tekinteni, minél valószínűbb, hogy minden összehasonlítás a maga legfelszínesebb, tehát legkezdetlegesebb formájában csak a többalanyú avagy többállítványú Ítéletre megy vissza („az asztal, szék, almárium mind barnák” azaz színök egyenlő) szóval az ítéletre, vagyis olyan lelki működésre, melyet egyáltalán nem szokás az elemezhe-

tetlenek közé sorozni. Nem látom át, miben titokzatosabb dolog valamely sajátság (a barnaság) többszörös előfordulásának az észrevétele, mint amilyen az, ha e sajátságot egy tárgyon constatáljuk. Ami áll a szembe-ötltő hasonlóságok észrevételéről, ugyanaz kell, hogy álljon a rejtek-hasonlóságokról is, azokról, melyeket az osztályozás alkalmával nagyszámú zavaró különbségek közül kell kiháтанunk. Én az ilyen működés részletes leírását nehéz pszichológiai feladatnak nevezném, de e működést nem *an ultimate and inexplicable mental endowment-nek*, mint James (I. 529). Legföllebb annyit írok alá, hogy az egyszerűbb folyamatokra egyelőre visszavihetetlen lelkiképességek, melyet minden szakember egy halmot tud felhozni a szellemi élet minden teréről, *must be regarded as for the present an unanalyzable endowment of the mind.* (531-2). Ilyen, elismerem, az a James-nél idézett Stump f-féle kérdés is, hogyan jutunk odáig, hogy egy *B* hangot magassága dolgában két másik, Λ és *C* között állónak, avagy pedig az egyikhez közelebbesőnek azaz hozzá hasonlóbb-nak állítsunk, mint a másikhoz. (Egyébiránt azt a feltevést sem fogjuk elejteni, hogy e mai osztályozó képességünk úgy indult meg, azaz legelső jelentkezése nem volt más, mint az a vallomás: Én *B*-t inkább [kevésbé, ép oly könnyen] összetéveszteném *A*-val, mint *C*-vel). Odáig igaza van James-nek, (II. 641) hogy az összehasonlítás nem a ránk ható adatok sorrendjének valamilyen hatása, de azt már nem fogadjuk el, hogy *it is one of the house-born portions of our mental structure*, ilyenek, (helyesebben *...of our organic structure*) legföllebb az összetévesztésnek, viselkedésnek ama tényeit nevezvén, melyre az összehasonlítás visszavihető.

Most pedig emlékezzünk meg egy árva emberről, a jó campanilefestőről (első fej. végén), aki azóta már kétszer is elkészülhetett a képpével. Mit mondjunk e barátunk lelki állapotáról? Mindenekelőtt azt, hogy ha az ő visszaemlékezése a campanile-re nem kép akkor, amikor az épen csak felvillanik az eszében napközi foglalkozása közben, véletlenül és anélkül, hogy őt valamely tervszerű munkálatnak kivételében vezérelné; továbbá, ha nem kép akkor, amikor ez emlékezésnek segítségével egy második velencei útja alkalmával felismeri azt a toronyt a campanile-nek (illetőleg majd fel fogja ismerni a most épülő toronynak a régítől való eltéréseit): akkor nem válhatik képpé ez az emlékezés csak azért, mert azt most történetesen egy festménynek megalkotására értékesíti. Mert hogy mire használok fel, hol és hogyan alkalmazok egy bennem meglévő erőt, az a körülmény ennek az erőnek a természetét, mibenlétét nem érintheti.

Az emlékezet után való festésről Mautner (I. 419) is beszél. A festőnek fejében lévő „mintá”-ról azt mondja, hogy a mi tényleg a fejében van, az általán szólva: *etwas Physiologisches*. „Ezt dispozió-nak szokták ma nevezni, nem többé nyom-nak, ami azonban szintén homályos értelmű szó (*unklar*) és épen ezért megcáfolhatatlan.”

Mi ugyan ép oly távol vagyunk attól, hogy egy olyan szövevényes működésnek, milyen az emlékezet után való festés, a teljesen kielégítő motorikus magyarázatát megadhassuk, mint amilyen távol van a képhívó pszichologia attól, hogy a maga képeivel egy elvont tárgyú, pl. philosophiai munkának keletkezését megértesse. Annyit azonban kiemelhetünk, hogy festőnknek sohasem egy *v a l a m i*-nek alakjában jut az eszébe az a részlet, amelyik jut, hanem eszébe jut abban a formában, hogy ezt és ezt a már megrajzolt részletet *i g y* és *í g y k e l l e n e* megcsinálni, illetőleg módosítani, – kellene avégett, hogy a kész festményre rámondhassa: „ez most olyan, mint a *campanile*.” Az illető részlet nem *m i n t* olyan, hanem csak *m i n t* általa valamikor megnézett részlet vagyis a *r é s z l e t - n é z é s n e k t é n y e* „jut az eszébe”, illetőleg újul ki benne. Amikor ő azt *m o n d j a*, hogy „ez”, a valódi *campanile*-nek egyik darabja „lebeg a lelki szemei előtt”, akkor is csak az történt, hogy felújult az a lét-constatáló póza, amelyben volt, mikor a kérdéses darabot nézte.

Ez a művét bíráló festőnk nyilván az adatfelismerések ama nehezebb (*mittelbar*) eseteinek egyikét végzi (az adott *A''* festményben ráismerni a sok tekintetben más *A'* eredetire), amely esetekről Külpe (181) „kivételesen¹ hajlandó elfogadni, hogy ilyenkor az adatot az emlékképpel közvetlenül összehasonlíjuk. Miszerintünk a festő, kinek *A''*-nek Λ' -gyel megegyező vonásai folyton eszébe hozzák az eltérőket is, inkább egy olyan embernek a helyzetében van, aki a maga marginalis jegyzeteivel kísérget, javítgat egy előtte lévő szöveget.

Épen ezért mi a felvetett példában inkább azt a pontot tesszük meg problémának, hogy hogyan tekintheti festőnk az imént elkészült művét helyesnek, *h o l o t t j ó l t u d j a*, hogy annak *m é r e t e i* az eredetietől tetemesen eltérnek! Hogyan lehet két olyan dolgot egymáshoz hasonlónak találni, melyeknek, mint ama toronynak és e festménynek a nagysága ennyire különbözik? – E dologban tehát a térbeli kicsinyítés (és nagyítás) problémája rejlik vagyis az a kérdés, hogy két tárgynak pusztá nagyságkülönbségét miért tekintjük olyan lényegtelen dolognak, hogy, ha máskülönben megegyeznek, még közös névvel is illetjük e kettőt? („Ez a festmény, ez a kis márványszobor a *c a m p a n i l e*.”) Avagy nem különös dolog-e, hogy egy életnagyságú arcképet, ha csak valami csekélységben tér el az eredetitől, pl. az orra táján, azonnal kikiáltunk rossznak, míg ellenben azt a más tekintetben jó, de csak névjegynagyságú photographiát, mely nekünk az illető személyt végtére is ilyen *k i c s i n e k h a z u d j a*, habozás nélkül elfogadjuk kitűnőnek! Mért ilyen válogatós a szemlélő

az eredetinek az ábrázolaton megkövetelt objectív sajátságai dolgában, hogy az összes *qualitativ* jegyekben hajszálnyi pontosságot kíván, a *n a g y s á g* tekintetében meg a művésznek szinte korlátlan szabadságot enged? Avagy nem épen olyan objectív, elválhatatlan, megillető sajátsága-e valamely individuális tárgynak meg személynek a sajátos nagysága, mint amilyen bármelyik más *qualitativ* jegye?

Rokon megjegyzés a Stumpf-é (I. 115), t. i. hogy két különböző színű, de egyenlő alakú tárgyat hasonlóknak tekintünk, ellenben senki sem tekintí hasonlóknak, ha csak a színük egyezik, de alakjuk különbözik. Hozzáteszi: *dies erklárt sich daraus, dass die Gestalt als in vielem Betracht wichtigere Eigenschaft mehr im Vordergrunde des sprachbildenden Bewusstseins steht.*

A kicsinyítés és nagyítás problémájában, mint látni, a hasonlóságnak egy külön esete rejlik: az a hasonlóság, melyet mértani-nak nevezhetünk azért, mert közvetlenül az a *l a k* kérdésre vezet és így értelmezhető: „két alak egymáshoz hasonló, ha megfelelő szögeik egyenlők és oldalai arányosak.” A testeknek mértani hasonlóságát a síkoke magyarázza mint egyszerűbb eset és a görbe vonalakét a helyökbe érhető sokszögek hasonlósága. Az egyszerűk között is bizonyára legegyszerűbb eset az, amikor egy *AO* és *BO* nagyságú szárakból alkotott *AOB* szöveget *n*. *AO* és *n*. *BO* nagyságú szárakkal állítunk elő, ahol – a nagyítás és kisebbités problémáját együvé foglalva, – feltesszük, hogy *n* lehet bármilyen pozitív egész vagy törtszám. Az ilyen szög a képzelhető legegyszerűbb a *l a k*, s ha most azt kérjük, miért tekintjük ezt az alakot valamely igen nagy vagy kicsi *n* érték mellett is *u g y a n a n n a k*, az eredetihez hasonlóknak, nem feltehetünk mást mint a következőt: Az emberiség megszokta a dolgoknak *a r á n y o s* kisebbedését és nagyobbodását azért, mert ilyenfajta változással a mindennapi életben, a tárgyak eltávolodása és közeledése alkalmával, százszor találkozik. A hozzánk közeledő, meg tőlünk távozó tárgyak mindenkor arányosan vagyis úgy változnak, hogy minden egyes állásban az összes hosszúságok *u g y a n a z o n* *n*-értékkel szorozódnak, és a hajlásszögek változatlanul maradnak. Az ilyenfajta változása a tárgynak nem zavar bennünket, mert közönséges dolog; miatta még ráismerünk a tárgyra azaz e kisebb kiadást az eredetihez hasonlóknak találjuk. Ellenben nem ismerünk rá avagy csak bajjal, mihelyt a hajlásszögeken esik változás, illetőleg az *n* tényező más-más szögszárnál más-más értéket vesz fel. Ekkor azt mondjuk, hogy az alak eltorzult. Ha ép annyira hozzászoktunk volna egy bizonyos excentricitású homorú avagy domború médiumon keresztül

való nézéshez, mint amennyire hozzászoktunk az alig torzító levegőn keresztül nézni a tárgyakat, akkor bizonyára az eltorzult alakban ép oly könnyen ráismernénk az eredetire mint *most* az arányosban, más szóval: a (bizonyos pontig) eltorzult alakot is elfogadnók az eredetihez hasonlóknak. Nem is szükséges görbe tükrökhöz fordulnunk, hogy az ilyen torzulás megvalósuljon; megvalósul az a tárgynak minden önmagával nem parallel elmozdulása alkalmával is. A gyakorlott néző az olyan, tényleg torz ábrázolatot is elfogadja valamely eredetihez hasonlóknak azaz hű másolatnak, amely ábrázolatnak torz voltát a festőtől szokatlanul megválasztott nézőpont okozta; pl. mikor elliptikusnak rajzolja, mert oldalról nézte a kocsikereket. Az a körülmény, hogy az ilyen nehezített felismerésekre csak a gyakorlott vagyis az a néző képes, ki a tárgyakat már gyakran nézte ilyen szokatlan paralaxis alatt, ez a körülmény valószínűvé teszi, hogy a tárgyaknak nem torzult vagyis arányos kisebbitéseiben is csak azért ismerjük fel az eredetit, mert az ilyen nagyságváltozásokhoz hozzá vagyunk szokva. Még erősebb talán az a bizonyítékunk, hogy a szerencsésen megoperált született vak, ki a távolságnak látszatomódosító hatásait még nem ismeri, tényleg nem, avagy csak nagy kínnal bírja felismerni a kis arcképben azt a „nagy” eredetit. (L. H e l m h o l l z Ph. O. 587 a Cheselden-féle vaknak esetét, aki a medaillon-képnél nem bírja megérteni, hogyan férhet bele egy ilyen kis holmiba az az akkora arc.)

Mellékesen megjegyezhetjük, hogy arra a kérdésre, honnan szerezte az ember az „alak” fogalmat, két felelet kínálkozik. Vagy *szerezte az* itt említett arányos vagyis olyan nagyságváltozások megfigyeléséből, melyeknél az alak ugyanannak marad; vagy pedig szerezte olyan tárgyakon, melyek egyazonosságuk mellett is többféle alak-ban lépnek fel, pl. élőfák, számos iparcikk sat. Aki velünk együtt ahhoz ragaszkodik, hogy új tárgysajátságok a megfigyelő számára legkönnyebben akkor hámlanak le, ha számos különböző adatnak közös tényezőjeképen lépnek fel, az az első feltevéshez fog hozzájárulni.

Mindezekből, azt hiszem, beláthatjuk, 1.) miért rossz az élet-nagyságú és minden más tekintetben is hű arckép, mihelyt pl. csak egy kissé görbébbnek ábrázolja az illetőnek orrát, mint amilyen és 2.) miért jó, ha csak név jegy nagyságú és az ábrázoltnak az orrából nem mutat többet, mint egy kis árnyékot sat. Egyszerűen, mert a kérdéses személy olyan alakot, milyet 1.) alatt festettek, semmiféle helyzetben sem mutat, olyat ellenben igenis, néha, amilyet a 2.) kép tüntet fel.

A mi magyarázatunk, mely csupán csak az egyénnek volt tapasztalataiból kívánja megérteni azt, hogy ez az egyén miért foglal együvé két,

csak nagyság tekintetében különböző tárgyat, ez a magyarázat, mondom, egyszerűbbnek látszik, legalább is egy valószínűbb feltevésen épült fel, mint amilyenre támaszkodnék az a másik, szintén felkínálkozó elmélet, mely az embernek valami egységes alakérzéséből fejtené meg a kérdéses tényálladékat. Ez utóbbi magyarázat értelmében ugyanis azt kellene elfogadni, hogy a szemlélődőben a tárgyaknak pusztá alakja vagyis részeiknek a térben való elrendeződése valami külön érzetet kelt, melyet nem zavar meg az, ha ez az elrendezés nagyobb vagy kisebb kiadásban lép fel. E szerint két, csupán nagyság dolgában különböző területet vagy testet azért foglalnánk együvé, mert egy egységes alakérzet hámlik le mindkettőről. Ez már csak azért is valószínűtlen, mert ha a körvonalakat szemmozdulattal követjük, nem igaz, hogy két, A szög alatt egymáshoz csatlakozó, hosszabb, begyakorolt szemmozdulat ugyanazt a harmadik egységérzést váltaná ki, mint két ugyanilyen A szögű rövidebb mozdulat. (Ha rendes hosszúságú lépéseimet egy érzés alapján egységesen tudom innerválni, még külön meg kell tanulnom két-akkora lépéssel járni vagyis e nagy lépéseket külön kell egymáshoz gyakorolnom úgy, hogy közben fel ne bukjam.) – Még kevésbé lehetne elfogadni azt a magyarázatot, mely szerint két, csak nagyságban különböző területet avagy testet azért foglalunk együvé, mert a megfelelő oldalaknak az osztás-eredményét ($a : b = na : nb$) ismerjük fel azonosnak. E szerint két területet (mértanilag) hasonlóknak nézni annyi volna, mint őket „*sub specie quotientis*” tekinteni. Azt feleljük, hogy a mértani hasonlóságnak e mennyiségtani kifejezése, az illető osztás-eredmények megállapítása bizonyára sokkal későbbi szellemi vívmány, mint az a, mondjuk, szemmérték, mely az arányos területeket egymáshoz hasonlóknak látja.

Egy pont azonban még mindig homályosnak marad. Miért fogadunk el olyan kisméretű ábrázolatokat is hűeknek és ismerjük fel bennök az eredetét, mely ábrázolatok a valósnak összes részleteit feltüntetik, holott az illető eredetű ilyen kicsinek valóban csak akkora távolságból lehet látni, amely távolság mellett az összes részletek elmosódnak, eltűnnek?! Látnivaló, hogy ez a kérdés beletorkollik az impressionista festőiskolák jogosultságának - tőlünk kissé messzeeső - kérdésébe. Tudvalevőleg ez az iskola szállott szembe a régieknek mindent kirészletező szokásával. Fel kell tennünk, hogy a modern ember nem a saját közvetlen tapasztalatait, volt látványait használja fel az ilyen felismerések alkalmával, hanem talán csak bizonyos ügyességeit, miket tapasztalatai révén szerzett. Meglehet, hogy annak, aki egy egységnyi területnek $1/100$ -ig való összes kisebbedéseit látta és ezekben felismerte az eredetét, minden további kisebbítésben is reá ismer anélkül, hogy ezt külön megtanulta volna.

Az olvasó valószínűleg elvárja tőlünk, hogy az összehasonlítás mellett a megkülönböztetés-ről is megemlékezzünk, arról a mütétről, melyet az Ulrici-féle psychologia *unterscheidende Tätigkeiten* néven igen előkelő helyre, valamennyi lelki működésünk legejére helyezett. (V. ö. Posch II. 166-7). Az „összehasonlítás” nevű folyamat kérdést rejtegetett magában a motorikus psychologus számára (azt,

hogy mi benne a mozdulat?); de a megkülönböztetés ténye szerintünk semmi mélyebb fejtegetést sem kíván. A közélet embere (és Ulrici nem kevésbé) már abban is megkülönböztető működést lát, hogy egy másféle A adat másféle a reakciót vált ki az emberből. Ez a nézet ugyanabban a hibában szenved, mint az, ha a lezuhanást, megbotlást, elesést az ember akaratí cselekvényei között sorolnám fel. Nyilvánvaló, hogy „megkülönböztető működés”-ről csak ott lehet beszélni, ahol az illető egyént az összezavarásnak, téves azonosításnak veszélye kerülgette. A kérdés tehát csak az lehet: mit szól a motorikus psychologus az ilyenféle megkülönböztetésekhez vagyis azokhoz az esetekhez, mikor az egyén nehezen észrevehető különbségeket ragad meg és ezek segítségével küzködik egy közeleső összezavarásnak lehetősége ellen? Mi azt feleljük: az egyén ilyenkor egyikét végzi ama nehéz innervatióknak (figyelmi, akaratí működéseknek), melyek arra valók, hogy a közvetlenül kínálkozó könnyű innervatiokat (az érzelmi, ösztönszerű viselkedést) elfojtsák illetőleg szabályozzák. Az az a különbség, melyet valaki az összetévesztésig hasonló A és B adatokon észrevett, lesz az az indíték (motívum), amely őt ama nehéz innervation sarkalja. Emberünknek az a kijelentése, hogy A -t és B -t „meg kell egymástól különböztetni”, csak annyit jelent: „Ahelyett hogy B -vel szemben az A iránt tanúsított viseletedet vennéd fel, t. i. B -ről úgy beszélvén, mintha A volna, inkább tedd ki magadat az a hatásának!”

*

*

*

Az összehasonlításnak, helyesebben a meg nem különböztetésnek, különbségek mellőzésének egy érdekes esete a ráismerés is, az a folyamat, mikor valamit „ugyanannak” pl. egy keresett tárgyat „ez az!”-nak nyilatkoztatunk ki. Ez az eset az előbbiektől abban különbözik, hogy nem két adat szemlélésekor, hanem csak akkor állhat be, mikor valamely tárgyat vagy jelenséget kétszer tapasztalunk egymásután, mikor tehát, mint szokták mondani, egy adott tárgyat ennek az emlékével hasonlítunk össze.

A közkeletű psychologia ezt a folyamatot úgy magyarázza, hogy az adott tárgyat csak az esetben ismerjük fel, ha beleilleszkedik .abba az emlékezetünkben tartott képbe, melyet róla lelkünkben hordozunk; ellenben visszautasítjuk mint idegent, mint „más”-t, ha nem illeszkedik belé. íme tehát ísmét a kép, melynek itt az a szerep jutott, hogy” a felismerés tényét tegye számunkra érthetővé. Nemcsak azért rossz ez a magyarázat, mert elanyagiasítja a felismerés mütétét, amennyiben a képet olyasvalaminek tünteti fel, mint valami fazekat vagy készen tartott formát, amelybe azt a tárgyat csak bele kell pró-

bálni, – de legfőképp azért elfogadhatatlan, mert ily módon, mint látni, még egy szemlélőre avagy legalább szemlélésre, ellenőrző érzetre van szükség, amely megmondja, vajjon megtörtént-e az adatnak a képbe való beleilleszkedése azaz beállott-e a felismerésnek ez az állítólagos feltétele. (V. ö. Lang e, idézve fent 25. és Stumpf [I. 130.], Horwicz II. [1] 112.) Sőt látnivaló, hogy ez az elmélet voltaképp egy neme a circulusnak, az *idem per idem*-nek, mert még egy összehasonlításból, a képnek a tárggyal való egybevetéséből, magyarázza magát az összehasonlítást.

Münk csak egyike a sokaknak, kik a felismerés lefolyását a következőképp írják le (Hauptmann 103): *das Erkanntwerden irgend eines durch eine Sinneswahrnehmung gegebenen Umgebungsbestandteils ist bedingt durch die gleichzeitige Miterregung der zugehörigen Vorstellung desselben Sinnesgebietes, also durch das Zusammenfallen von Wahrnehmung und Vorstellung eines und desselben Gegenstandes und Sinnes.* – Mi ez a „Zusammenfallen?” Mi más, mint a legvaskosabb elanyagiasítása az itt fenforgó folyamatnak. Valóban a spiritualista psychologusok maguk sem tudják, hogy ők mennyire materialisták, – materialisták ott, ahol nem kellene annak lenni! H a u p t m a n n -nak (149) Mach-ra hivatkozó válasza szellemében egyezik a J a m e s alábbi nézetével és így szól: *das Erkennen eines Gegenstandes beruht ganz und gar nicht auf dem zeitlichen Zusammenfallen von Wahrnehmung und Vorstellung eines und desselben Sinnesgebietes und Gegenstandes, sondern auf der associativen Miterregung verschiedener Vorstellungen desselben und a n d e r e r Sinne.*

Megvan az a régi felfogás még F o u i l l é e (I. 245-6 és 294)-nál is, ki itt úgy mint egyebütt is gyakran kiesik a szerepéből, melynél fogva neki képzeteket csak erőknél és nem (mint pl. 236-9) „image”-oknak szabadna vennie. Egyik tanúságául annak, hogy őt mily kevéssé szabadította fel a mozdulatos elmélete bizonyos pszichológiai régiségek ígérete alól, felhozzhatjuk azt a helyét (I. 251), ahol az emléknél a vele egyező jelen adatra felismerés alkalmával történő „ráilleszkedését” (*tend à s'y superposer*), ezt a nyilván mozgásosnak képzelt folyamatot, szintén emlékeinknek „force” természetéből értegeti. Nem sokat nyertünk az olyan voluntarista elmélettel, mely régi pszichológiai balfogásoknak a dédelgetésére „alkalmas. (Az ilyen helyekből azután az is meglátszik, hogy Fouillée-nak „idéés-forces”-ai az egész kiszabásukban bizony nem sokat különböznek a H e r b a r t-féle *Vorstellungen als Kräfte*-ktől, ezektől az agyunkban rugók módjára terpeszkedő apróságoktól.)

Z i e h e n (169-71) meglehetősen zavaros elméletének az alap gondolata az, hogy valamely A tárgy második megjelenésekor az első A-nak képzeté azért ébred fel bennünk, mert a második A-nak ránkhatásakor az inger az ismétlés folytán immár kijárt, (ellenállásukat vesztett) idegutasokon eljut ugyanazon agysejtjig avagy sejtsoportig, mely az első A-nak emlékét tartalmazza (*niedergelegt*). Itt tehát az a gondolat rejlik, hogy valamely dolognak a képzeté bennünk akkor támad fel, amikor az azon képzetet

t a r t a l m a z ó agysejtet valamilyen inger éri. Mintha csak valami hüvelyében meghúzódó babszem volna az a képzet, mely rögtön kiugrik, mihelyt a héját megnyomják! A szerzőnek tétova gondolkozása azután úgy látszik, analógiát cserél, mert lejjebb már elméletét oly szavakban foglalja össze, melyekből kiérzik, hogy gondolkozása eme babszem-minta helyett annak a hangtani igazságnak került a vonzó körébe, mely szerint valamely hangra a sok húr közül mindig csak a rokon hangolású szólamlík meg. Most már olyat mond, hogy a kérdéses első *A* képzet azért támad fel (*spricht an*), vagyis azért egészül ki képzetté a megfelelő „tisztán physiologiai természetű” (fent 24) agnyom, mert a sok közül ő az egyetlen rokona a második *A*-hatásnak. Hogyha valamilyen az *A*-szemlélettel egyező hangolású agnyom nem akad, azaz ha valamely *A*-t legelső ízben látunk, akkor megszólamlík egy hozzá hasonló hangolású *A'* agnyom, vagyis egy *A*-hoz csak hasonló régi képzet jut az eszünkbe. (Milyen szerencse, hogy ezekben a „csak hasonló hangolású” *A'*-ekben van annyi tisztesség, – honnan került beléjük? – hogy hallgatnak, amikor van *A* is, amelyik megszólal, azaz ha van a hasonló emlékek mellett fejünkben egy az adattal egyező is. Mert micsoda utálatos dissonantia volna, ha mind elkezdene csengeni!) Mármost kérdjük, micsoda felvilágosítást nyert mindebből a türelmes olvasó? Kapott két allegóriát, melyek között az okulás vágyával együtt a pad alatt maradt.

Az azonosítás lefolyásának szokásos leírását vagyis hogy ilyenkor a külső adat adta képet egyenlőnek találunk egy róla szerzett emlékünkel (*that the same thing should be known as the same by two successive copies of the same thought*) James (I. 480-1) is helyteleníti, nem ugyan a kép nevezetű tényezők szerepeltetése miatt, hanem »azért, mert jogosan kétségbe vonja, amit e magyarázat feltételez, hogy az egyén, kiben egyre halmozódnak a tapasztalatok, két ízben ugyan a b b a a lelki állapotba kerülhetne vagyis, hogy lelki állapotok módosulás nélkül ismétlődhetnek. Még ha az *A* második látásakor ismétlődnek is az első látásakorai lelki állapotunk, ez sohasem vezetne arra, hogy *A*-t ugyan a n n a k ismerjük fel; hisz i s m é t l ő d é s azt jelentené, hogy *A*-t most másodsor is csakolyan újnak nézzük, mint első ízben. (. . . *this recurrence of the same idea would... be a simple reversion into a pre-existent state, with nothing gained in the interval, and with complete unconsciousness of the state having existed before.* És I. 649: *No memory is involved in the mere fact of recurrence.*) V. ö. Up hues (110): *Wenn wir sagen, dass dieselben Bewusstseinsvorgänge wiederkehren, so sind das Bewusstseinsvorgänge, die den früheren ähnlich sind, oder gleichen.*

James (I. 591-2) meg van győződve arról, hogy az érzékelt s nevezetesen a látott dolgokat nem az által értjük meg, ismerjük fel, hogy a róluk a múltban szerzett látásképeket a jelen adathoz hozzáadnók („ezt hinni annyi, mint egy viaszgyertyát követelni, hogy a napot meg lehessen látni”), hanem felismerjük azáltal, hogy épen nem-látási azaz más, pl. tapintó érzék adta ismereteket foglalunk hozzá az adathoz. Ez a kétségtelenül helyes nézete szerzőnk az u. n. lelki azaz agy-, nem szembajtól eredt v a k s á g-nak egy a szokásostól eltérő vagyis olyan magyarázatára vitte (41), mely szerint az ilyen beteg nem a látásképzeteknek (emlékeknek) az elveszése miatt, hanem azért nem ismeri fel a látványát, mert a látás-

érettől a tapintási emlékekig eljutni vagyis ilyeneket a látványhoz társítani nem képes. (Ziehen 131, ki e betegséget még nem tudta ilyen érdekesen értelmezni, csak azt a meglehetősen egyszerű, localisatiós álláspontú tanulmányt vonja le e bajból: *dass die Empfindungen und die Erinnerungsbilder an getrennte Rindenelemente geknüpft sind.*) Nem akaszkodunk belé abba s csak a stilisatio pongyolaságának tulajdonítjuk, hogy James, a képelmélet ellensége, a tagadott látás-képzeteket tapintás-, hallás sat. képzetekkel (*images*) óhajtja helyettesíteni (50); de azt a magyarázatát már semmiképp sem fogadjuk el (miért, l. bővebben a Képzettársulás c. fej.), hogy az ilyen betegnél a látásérzetek és az illető többi érzet illetőleg emlék a g y d ú c a i között lévő h i d a t azaz utat, „azt ami e társítást lehetővé teszi”, kell megromlottnak, járhatatlannak tekinteni (49, 51). Ténynek csak annyit szabad elfogadni, hogy a valamely pontján megbetegedett agy nem tud a látványra úgy reagálni, mint az egészséges vagyis úgy, hogy e látvány mindjárt olyan innervatiót keltsen a testben, mintha az illető, régen megtapintott dolog volna előtte.

Wundt (Ph. Ps. III. 347-8) helyesen mondja, hogy emlékképeink sokkal nyughatatlanabb természetűek, semhogy az adattal való összehasonlításra alkalmasok volnának. Szerinte nem ilyen emlék-kép, hanem egy közvetlen érzelem mondja meg nekünk, vajjon azonosság forog-e fenn („ez-e az?”) avagy különbség (*Gefühl der Übereinstimmung oder Nicht-übereinstimmung*). Mi ehhez azt tesszük hozzá, hogy egy ilyen érzelem nem a feltétele avagy oka az utóbb bekövetkező és reá támaszkodó elfogadásnak és visszautasításnak, hanem nem egyéb mint ez utóbbi, szintén csak érzelmi aktusoknak a legelső ke z d e t e .

Külpe (176) is lehetetlennek tartja a képnek és adatnak összehasonlítását. Nála (183) még az az érdekes gondolat pendül meg, hogy a felismerés lehetőségére nem okvetlenül szükséges az a képességünk, hogy a felismerendőt önállóan azaz ha nincs is jelen, el tudjuk képzelni. (V. ö. fent 50 a Galton-idézetet.)

Jeles megjegyzés a S t u m p f-é (I. 103) is, hogy t. i. ott, ahol két képzet (egy szemlélet és egy emlék) együvé esik, legfőllebb egy új, de egyetlen képzet keletkezhetnék, nem pedig egy ítélet („ez az!”) ama két képzetnek egymáshoz való viszonyáról.

Az olvasó már bizonyosan megsejtette a fennebbiekből, hogy hogyan fog szólni a mi felismerés-magyarázatunk. Nem képbe, kész formába próbálja beleillegetni az összehasonlító egyén a most meglátott kulcsot, mikor a keresettel veti egybe, hanem csak azt nézi, vajjon úgy hat-e reá ez a kulcs, mint az a régi, melyet keres, és h a úgy hat, csak akkor fogja ugyanannak kinyilatkoztatni. És mi ez az úgy hatás? Ellenfelünk persze azt feleli: kulcskép, a kulcs bizonyos alakjának lelkünkbe rajzolódó képe. Mi meg azt feleljük: nem más mint olyan innervatió-összeg, melyet egy bizonyos kulcsalaknak a nézése hennünk okozott, tehát összetett lelki állapot, mondhatnám inkább érzelem mint érzet.

Az is nyilvánvaló, hogy ez az „úgy hat”-ás csak érzékeink durvaságának folyománya, mert egészen bizonyos, hogy minden dolog a legcsekélyebb időn belül is szenved némi változást vagyis olyan sajátosságokkal gyarapszik, melyeket észre kellene venni, s melyek e dolognak a régi nevére való jogcímét megingatják. Voltakép semmi sem marad u g y a n a n n a k egy pillanatig sem, *τῆαυτα οει* és csak a mi tompa érzékeink és ezekre épült gondolkozásunk vette fel és tette gondolkozásunk szükséges alkotó részévé az „ugyanazonság” kategóriáját.

Ez a megállapodásunk minden lényeges gondolatában egyezik a Wundt-éval (Ph. Ps. III. 509-12), ki u. o. egyszersmind a régi azonosítás-elméletnek rejtek tévedéseit igen találó jellemzéssel tárja fel. Nézete ez: Nem egy önálló emlékképet hasonlítunk össze, illesztünk rá az adatra, hanem csak az történik, hogy az adathoz hozzáolvadnak (*Verschmelzung*) az emlékek rokon vonásai (assimilatio), s így voltakép csak egy szemlélet, az „ismeretes” adat, (vagyis az adat mint ismeretes) keletkezik. Az összeolvadásnak e tényeit a szerint, amint sikerültek vagy nem, a megegyezésnek illetőleg ellenkezésnek az érzelmei (*Gefühl der Übereinstimmung* és *des Widerspruchs*) kísérik, melyeknek elseje nem egyéb, mint valamiféle megkönnyebbülésnek az érzelme (*Lösungsegefühl*.) A sikerült felismerés nem í t é l e t, hanem csak e z é r z e l m e k alakjában lép a tudatunkba.

A hozzávetőleges, végig nem elemzett gondolatok már sok zavart és félreértést okoztak a filozófiában. Ilyen pl. Up hu es (197)-nak az a nyilatkozata: *Erinnerung und Wiedererkennen schliessen das Bewusstsein ... ein, ... dass unser Körper derselbe ist wie früher*. Ha ez az „*einschliessen*” azt jelenti, hogy a két ízben meglátott tárgy ugyanazonságát csak úgy ismerhetem fel, ha testemnek vagyis érzékeimnek ez idő alatt megmaradt változatlanságára g o n d o l o k, akkor ez az állítás szemlátomást nem igaz. Igaz csak annyi, hogy a tárgynak a két ránkhatás egyenlősége alapján történt azonosítása csak úgy j o g o s, ha t é n y l e g érzékeim időközben nem változtak.

Ellenfelünk a mi felismerés-elméletünkre, nevezetesen, hogy e folyamat akkor van befejezve, mikor *A-nak* második látásakor ugyanolyan innervationalis állapotba jutok, mint az elsőnél, megjegyezheti, hogy mink is kénytelenek vagyunk e pusztá innervációkon kívül még egy bizonyos megítélés-folyamatot elfogadni, olyanfélét, amilyenért fennebb épen őt, a képelmélet szóvivőjét korholtuk. „A te embered - szól az ellenvetés, – végtére is csak akkor tudja, hogy az a meglelt kulcs „a régi, amikor é s z r e v e s z i, tehát valamiről meg í t é l i, hogy ő most ugyanolyan innervationalis állapotban van, mint volta régi kulcs hatása alatt. Te szidtal minket, amiért képet hasonlítottatunl össze a tárggyal, magad meg csak annyival dicsekedhetsz, hogy inner-

vatiót hasonlított innervációval!” Azt hiszem, nem szolgáltunk rá erre a szemrehányásra. Ugyanis a mi például választott kulcskörösönknek ez az ítélete: „ez az”, egyszerű folyamánya, sőt csak folytatása annak a ténynek, hogy őbenne a most látott kulcs ugyanolyan innervatiót idéz elő, mint idézett elő a régi (vagyis ez a kulcs régen). Ha az az innerváció beáll, akkor és eo ipso fog ez az ítélete is beállni, és épen nem folyamodik ő semmiféle további összehasonlításokhoz, hogy vajon csakugyan olyan-e mostani innervációja, mint a régi. Ezt mutatja az a körülmény is, hogy azonosító ítélete bekövetkezik oly esetben is, mikor mostani innervációja nem azért egyezik a régivel, mert a két innervációnak megfelelő tárgyak egymással csakugyan azonosak vagyis csak egy tárgy (helyesebben: mert a tárgyon beállott változások csakugyan észrevehetetlenek), hanem azonosítja a látványait t. i. t é v e s e n akkor is, ha mostani innervációja csak azért egyenlő a régivel, mert a most adott új tárgynak a régítől való különbségeit nem veszi észre. Más szóval: a téves azonosításoknak oly gyakori esetei egészen tisztán azt mutatják; vagy „legalább is valószínűvé teszik, hogy semmiféle secundair összehasonlítás a tárgy mostani és régi innerváló hatása között nem történik. Az azonosítást egy ‘ olyan eljárásnak kell tekinteni, mely az illető összehasonlított dolgok t é n y l e g e s azonosága iránt semmiféle kezességet sem nyújt.

Ha pedig a képelmélet (a beleilleszkedés) szövivője, utánaözvén e védekezésünket, most szintén azt mondaná, hogy az ő embere is csak akkor azonosít, amikor t é n y l e g beleilleszkedik az adat az ő emlékképébe, anélkül, hogy e beleilleszkedésről tudomást kellene vennie, akkor kész a feleletünk: a beleilleszkedés egy az azonosító ítélettől k ü l ö n b ö z ő qualitativ tény, míg nálunk az azonosító ítélet csak maga a tárgykelte innerváció, illetőleg ennek egyszerű folytatása. Ha az azonosítás a képhívő .szerint a beleilleszkedés a l a p j á n történik, akkor ennek -a-megtörtént beleilleszkedésnek okvetlenül valahogy jelentkeznie kell az egyén tudatában, hogy a második tényre, az azonosító ítéletre indítékot érezzen, mondjuk kedvet kapjon. Szóval ellenfelünk csakugyan rászorult a fent korholt második összehasonlításra, de mink nem.

Azt is ki kell emelnünk, hogy mi egyáltalán nem az egyénnek azt a subjectív kritériumát, azt az ismertető jelét akartuk meghatározni, amelynek a l a p j á n az azonosító ítéletre elhatározza magát. Mi csak azt mondjuk, hogy h a ezt az ítéletet máris kiejtette, ez annak jele, hogy a mostani (A”) adat őt olyan innervationalis állapotba hozza, mint hozta a régi A’). Hogy miben áll a kérdéses kritérium,

azt bajos megmondani, de hogy van ilyen kritérium, ilyen sugalmazója az egyénnek, az kétséget sem szenved. Kétes esetekre vonatkozólag” vagyis mikor az egyén az azonosító ítéletét kissé függőben tartja, talán ebben a formulában lehetne megállapodni: Én akkor mondom A”-t A’-nek, („ez az”-nak) ha A” az A’-nek olyan tulajdonságait, velejárt körülményeket hoz az eszembe, mik A”-nek mostani szemlélése nélkül nem jutottak volna eszembe. Ezek a feltámadó gondolatok egészítik ki az A”-re vonatkozó innervatiómat olyan teljessé, amelyet a régi *A* idézett elő bennem.

A mi nézetünk abban a formájában, hogy minden új adatnak egy régi segélyével való felismerése (arra visszavitele) nem egyéb, mint emez új adatra a régiével egyező *r e a c t i o*, ez a nézet igen jól megfér amaz újabban legkivált *A v e n a r i u s*-tól hangoztatott (H o r w i c z-ban 11. [2] 50-1 is meglevő, alapjában Spencer-féle Ps. 202. §.) magyarázattal, mely szerint minden felismerő folyamat voltaképp csak *m e g s z o k á s*, az újhoz való *a l k a l m a z k o d á s*, vagyis csak bizonyos kiegyenlítése az idegrendszer ama megzavarásának, melyet az új adat benne előidézett. (Itt találkozik a spiritualista Herbart a mi materialistáinkkal, t. i. a *Selbsterhaltung* – persze „*der Seele*” – *gegen Störungen* mondasában.) Avenarius-ék nyilván csak a tágabb vonatkozásait, az idegrendszerre való kihatását és physiologiai szerepét ragadják meg annak a folyamatnak, melyet mi a maga nevéen viselkedésnek, magatartásnak azaz innervationnak nevezünk.

A felismeréstől meg kell különböztetni a megismerést, helyesebben az egyszerű ismerést, melynél, ha gyakran elének került megszokott dolgokra vonatkozik, ezeknek régiebb mása, mint *Z i e h e n* (183) megjegyzi, már egyáltalán eszünkbe sem jut. Hozzátehetjük, hogy az ilyen régismeretes tárgyak, ha egyáltalán észrevesszük őket, mindig csak velők meglehetősen távol összefüggésű gondolatokat keltenek bennünk. Milyeneket? Olyanokat, mik a mi szándékainkkal, céljainkkal, szóval megint csak a cselekvéssel vannak valamilyen összefüggésben. Az az ismeretes adoma, hogy más-másképen szólal meg a kereskedő, a katona és a festő, mikor mindahárman egy lovat pillantanak meg, szintén avval függ össze, hogy a felnőtt ember mindent, ami elébe kerül, a maga foglalkozásmódjára, életcéljaira szokta vonatkoztatni; ha szabad mondanom, „*sub specie instrumenti*” tekinti a dolgokat.

A legelemibb avagy közel legelemibb jelenség, amelyben valamely szervezetnek u. n. lelki élete mutatkozik, az, hogy valamely másod-, harmadízben elébe kerülő *A* adattal szemben nem úgy viselkedik, mint első ízben; nevezetesen a tekintetben nem úgy, hogy célszerű reakciói, melyeket belőle az *A* kiváltott, könnyebben, gyorsabban állanak be – gyorsabban nevezetesen azért, mert most bizonyos káros avagy felesleges más reakciók elmaradnak.

M ü n s t e r b e r g (553): *So ist denn auch die Bekanntheit durchaus*

kein sensor ischws Phaenomen; es isi das Eingespielt sein der Reaction...
Hasonlót mond Külpe (178-9) is.

Épenséggel nem áll, hogy ez a változott magatartás csakis az A valami emlékének azaz róla szerzett „kép”-nek befolyása alatt és segítségével eshetnék meg; mert hisz tudjuk, mennyire „ismeretes”-nek, megszokottnak tűnnek fel előttünk olyan tárgyak avagy jelentekek is másod-, harmad-alkalommal, melyekről első jelentkezésökkor efféle emléket szedni nem tudtunk. A nem-zenész ember bizony sokszor elhallgathat valami melódiát anélkül, hogy odahaza el tudná dúdolni; de ha újra hallja, mégis ismeretesnek „ez az”-nak tűnik fel előtte. Azt a fokot, mikor valamely másodízben elibénk kerülő A-t „ugyanannak” tudunk felismerni, „amelyik már egyszer volt”, határozottan második, felsőbb fejlődésfoknak kell minősítenünk az elemi ismergető folyamatok terén; mert ezt a fokot megelőzi az az állapot, mikor a megisméltendő adatot épen csak megnyugtatóbbnak mintegy barátságosabbnak érezzük, mint amikor még vadidegenképen első ízben láttuk, s érezzük anélkül, hogy ezt az ítéletet tudnánk hozzáfűzni: „ezt már egyszer (plane: „ott meg ott, akkor és akkor”) láttam!” Be kell látni, hogy ha egy második A-ra való reakció mindössze könnyebben, gyorsabban folyik le, mint egy elsőre való, akkor ez a második A csak „közönségesének, „megszokott”-nak tűnhetik fel, de még nem „már egyszer megvolt”-nak, „egy volt A-val azonos”-nak.

H ö f f d i n g-nek az érdeme, (Viertj. XIII.) hogy az azonosító ítéletnek, eme legelemibbé kikiáltott lelki jelenségnek az előfokát feltárta vagyis azt, hogy van még előfoka, az „elem”-nek eleme.

Másrészt ha Höffding-nek (163) az a megokolása, hogy „nem bírjuk kellőképp kimagyarázni, miben áll voltaképp ez a megszokottnak-érzés”, már elégséges jogcím volna arra, hogy ezt az érzést, úgy mint ő, *qualitas*-nak nevezzük (*Qualität der Bekanntheit*, másutt rövideen: „*Bekanntheitsqualität*”), akkor ugyan a pszichológiának minden zugában kínálkoznék számunkra egy-egy ilyen „qualitas” vagyis valami, amit nem lehet leírni. W u n d t (Ph. Ps. III. 536)-nak igaza van, hogy az ismeretesség nem érzet (qualitas), hanem érzelem.

S t ö r r i n g-gel (272) szemben, aki elvárná, hogy minden illusio esetében is megérezzük ezt a „*Bekanntheitsqualität*”-et, azaz régi ismerősnek tekintjük azt a „szörny”-et, melytől rémüldözünk, Höffding-et avval lehetne megvédeni, hogy ezt az érzést érdekesebb felismerések esetében, pl. mikor az erdőben farkassal találkozunk, a többi érzés elfojtja.

Az ismeretességnek tárgysajátság (qualitas) l á t s z a t á t az okozza, hogy a másodízben látott A-t „más színben” látjuk, mint az első. Miért? Mert mindama következmények, mik első beálltát kö-

vették s amik lehetnek egyszerűen csak a saját érzelmeink is (*a*), mintegy lerakódnak az *A* felszínére, leolvashatólag „rajta vannak”, kiadnak egy hangulatösszeget, egy árnyékló hátteret, melyben az *A-t* most látjuk. A kés, mellyel barátomat megölték, nem egyszerűen „eszembe hozza” azt a gyilkosságot, hanem barátom vére „rajta tapad” még most is, amikor már rég lemosták és egészen fényes, v.

Azt a reszelőt, mellyel szegény királynénkat megölték, korunknak mindenféle ereklyetárgy iránti érdeklődése ellenére is meg kellett semmisíteni választóvízzel, holott maga az a szerszám teljesen ártatlan volt és eltüntetésével azt az ádáz gyilkosságot nem lehetett meg nem történné tenni.

Mi az oka ennek a r á r a k ó d á s-nak? Miért tekintünk egy olyan *a* körülményt, melyet *A*-hoz csak hozzá lehet – avagy mondjuk, hozzá kell – gondolni, az *A*-n rajta levőnek? Azért, mert ez az *a* begyakorlás avagy saját érdekessége folytán olyan könnyen és okvetlenül eszembe jut az *A*-nál, m i n t h a valami közvetlenül rajtalevő tulajdonsága módjára leolvashatnám róla. Az u. n. „intelligens látás”-nak különösen H e i m h o l t z-tól feszegetett problémája is ide tartozik vagyis az, hogy a közembernek nem lehet beléverni a fejébe, hogy ő igazában csak t u d j a és nem látja, hogy ez asztal, amaz szék vagyis hogy látni csak négyszögletes, görbe sat. barnaságokat l á t .

Mint hogy pedig egy megismételt *A* az ismeretességnek színét öltheti a nélkül, hogy valami olyan megnevezhető *a*-t tudnánk reá-
rakni (értsd: hozzágondolni), tehát felvetődik az a valószínűség, hogy a kérdéses ismerős-érzés, a Höffding „qualitása” nem más, mint az *A*-tól felkeltett múlt elemeknek (*a*-knak) az eszembe k í v á n k o z á s a , vagyis az a tényálladék, olyan állapotom, mikor bizonyos multak m a j d n e m , már-m á r eszembe jutnak; (a mi nyelvezetünk szerint: mikor az adott *A*-ra irányuló innervatiónk egy *a*-khoz tartozó innervációba k é s z ü l á t m e n n i .)

Talán szabad lesz állítanom, hogy az Ítélettel kísért felismerés-folyamatnak ez az előfoka, melyen az ismétlődő *A* mindössze is csak m e g s z o k o t t - n a k (valamint első alkalommal s z o k a t l a n - n a k) minősül, de ítélet tárgyául n e m szolgál, ez az előfoka, mondom, még sokkal kényelmesebben elfér a mi mozdulatos elméletünk alatt, mint az ítélettel, tehát látszólag psychicummal kísért felismerés-folyamat. Aki pedig ez utóbbira vonatkozólag, épen a kísértő ítélet miatt, kétségbe vonja, hogy a mi apsychicus, viselkedéses elvünk alapján megfejthető, annak a számára ide iktatjuk a felismerésnek

leírását egészen a megszokott psychicus kifejezésekben, melyeket majd csak a végén fogunk a magunkéival helyettesíteni. Arra, hogy én valamely most megjelenő *A* tárgyat ugyanannak az *A*-nak ismerjek fel, melyet akkor és akkor, ott és ott láttam, az szükséges, hogy én az előttem lévőtől ama régibb *A*-ig valahogyan felvergődjem. Az adott *A*-ról valahogy le kell válnia, hámlania mintegy még egy *A*-nak, hogy legyen m i t összehasonlíthatom az adottal. Ez a felküzködés avagy mondjuk *A*-nak kettéválása befejeződött akkor, ha eszembe jutnak azok az *a*, *b*, *c*, *a* mellékkörülmények, melyek a régibb *A*-t kísérték s ennek időpillanatát tudatomban jellemzik. Aki „valamikor”, „akkoriban” látta már *A*-t, ezt az *A*-t valamilyen „akkori” eseményhez köti. E körülménynek vagyis az adott *A* egy másféle k ö r n y e z e t é n e k az eszébe jutása sajátos érzelmi hatással van az emberre. Olyasmi esik meg rajta, mintha még egyszer átélné életének azt a pillanatát, melyben *A*-t első ízben látta, Felébrednek a régi érzelmek, gondolatok, visszakerül az egész ifjúsága, annál megindítóbb, ellenállhatlanabb módon, minél mélyebb érzelmeket keltett benne az az *A* dolog, pl. évekig nem látott szülővárosa sat. Az ilyen hatalmas érzelemkeltő helyzeteknek igen nagy, mondhatnók egyenesen veszedelmes k á p r á z t a t ó erejük van az emberre. Emberünk elfeled mindent és úgy tesz, mint tett akkoriban, visszafiatalodik, jelennek, meglévőnek veszi mindazt, ami a k k o r i b a n jelen volt, újra ama vonatkozásoknak, viszonyoknak hatalma alatt érzi magát, melyeknek az alanyai rég elpusztultak sat. Mármost az az érdekes, hogy akin ennyire erőt vesznek a feléledt emlékek, annyira, hogy kivész belőle az, amit fennebb helyzettudatnak nevezünk, az épen azért n e m é r i e l a mi célunkat, az azonosító ítéletet („ez az az *A*, melyet akkoriban ...”), mert t ú l l ő rajta, azaz erősebb töltés van benne, mint amilyen ama célra szükséges. ítéletünkhöz visszaemlékezés kívántatik, emberünk pedig nem emlékszik, hanem hallucinál, önkénytelen hypnosisba esett.

Világos dolog, hogy amely körülmény emberünknek az állapotát specificus hallucinánssá avatja, ugyanannak a körülménynek az elmaradása fogja állapotát egy fokkal lejjebb hangolni, pusztá emlékezővé átalakítani. Mi kell erre? Csak az, hogy emberünk a mostani jelenje, *A*-nak mostani *a'*, *b' c'*, *d'* környezete iránt megtartsa az érzékenységet, annyira, hogy ama múlt-emlékektől a mostanra mindenkor vissza tudjon térni. A hallucinans emberben az *A* a hozzáfűződőkkel csak másod í z b e n éled fel, anélkül, hogy neki ez ismétlődésről mint i l y e n r ő l tudomása volna. Neki a mostani idő-

pillanatja egyszerűen ráesik a régire, nincs, ami tudatában e kettőt széjjelválassza. A nyugodtan visszaemlékezőnél ellenben az kell, hogy az adott A két időpillanatnak a tudatával éljen a lelkében: a régi A -nak és *e g y s z e r s m i n d* jelenlévőnek tűnjék fel. Kell más szóval, hogy nála az A Janus-arcot öltjön: csak az egyik fele, az emlékektől környékezett, nézzen a múltba, de a másiknak legyen jelen-arca. Ez physiologiailag csak úgy lehetséges, ha sem a visszaemlékezés folyamata a jelen világ észrebevését, sem pedig ez utóbbi folyamat amazt nem gátolja. Csak ilyen idegrendszerű szervezetben születhetik meg az azonosító ítélet még pedig abban a legtermészetesebb formájában, hogy a l a n y u l az adott A , á l l í t m á n y u l pedig A -nak a régi kiadása szolgál: „*Ez az A* nem más, mint *az az A*, amelyet akkoriban ...”

Ha mármost megkísértjük ezeket a minden psychologus előtt ismeretes folyamatokat a magunk mozdulatos nyelvezetére lefordítani, azt látjuk, hogy a legkevesebb nehézség a hallucinans embernek a viselkedésénél van, mert ez a jelent a múlttal *összetéveszt*-vén, igazi azonosító ítéletre nem is jut és csakugyan, szemmeláthatólag úgy *viselkedik* az adott A előtt, mintha az a régi volna. De az emlékező, értelmesen ítélkező embernek az eljárásaival is annyira-mennyire megbirkózunk a magunk álláspontjából, mert az ő állapotának két legfőbb tényezőjét, a *z észrebevését* (a', b', c', d') és másrészt a múltakra (a, b, c, d) való *emlékezést* már az eddigi fejtegetésekben is eléggé jellemeztük pusztá magatartásmódoznak, végtére tehát mozdulatos eljárásnak. Elméletünk szerint tehát az ítélkezőnek állapota nem egyéb, mint a „resultansa” avagy mondjuk egyszerűen *összege* annak a két viselkedésnek, melyeknek egyike, magában továbbfolytatva, a kész hallucinatióba visz, másika meg abba, hogy az ember a múltat feledve, tisztán a jelennek éljen. (Mondanunk sem kell, hogy a keresett azonosító ítélet ez utóbbi esetben ép úgy elmaradna, mint az elsőben.) Itt lép fel tehát az, amit fennebb mondottunk a higgadt emberről, aki az innervatióit kellőképen megosztja: a múltnak csupán a *bémoVdikátaival* hódol meg, egyéb innervatióival meg a jelen világhoz alkalmazkodik. Egyet azonban nem szabad elhallgatnunk: azt, hogy emberünknek állapotait mindevvel csak öregjéből-nagyjából jellemeztük és őt még nem kísértük el ama fejlődőkig, ahol a keresett azonosító ítélet közvetlenül kipattan. Mert egészen világos dolog, hogy egyfelől emlékekhez, másfelől jelen adatokhoz csak *hozzáigazodni*, innerváló erejöknek *engedni* még nem annyi, mint

rolók valamely értelmes ítéletet kimondani. Emberünkben tehát bizonyára még másféle képességek lappanganak, olyanok, melyek őt épen az ítélkezésre segítik. Aztán meg hogyan mondjon ki ítéletet, akiben nem működik sem a képzettársítás, sem a figyelem, akarat stb.-féle „lelki” erők? Kénytelenek vagyunk feladatunkat félben hagyni és ellenfelünknek egyelőre, amíg t. i. az itt említett „lelki” dolgokat is meg nem vizsgáltuk és elméletünkbe bekebeleztük, nézni azt az örömet, hogy bizonyos psychicumoknak maradt még hova menekülniök az ember lelkében ami üldöző „mozdulataink” elől.

Pillantsunk vissza a megismerésről mondottakra. Hogy vajjon a mai idealistikus psychologia felsorolta-e mind ama folyamatokat, melyek a megismerés közben bennünk lezajlanak, azt nem tudjuk. De azt talán elmondhatjuk, hogy azok, amiket felsorol, vagy olyanok, hogy szépen elférnek a mi megmozdulás-elméletünk alatt, vagy pedig kérdéses dolog, hogy egyáltalán előfordulnak-e. Ha azt halljuk: „minden megismerés szemléleten kezdődik”, akkor ez nálunk ilyen visszhangot kelt: érzékszerveinket hozzáalkalmazzuk a megadott tárgyhoz és az idegeinktől ily módon megteremtett tárgy-érzetek innerváló, azaz innervatiót módosító hatásának engedünk. Ha meg azt mondják: „a megismerés akkor van befejezve, ha az adatot egy avagy több régre bírjuk visszavinni”, akkor ez nálunk így hangzik: ...ha az adattal úgy tudunk bánni, vele szemben úgy viselkedni, mint viselkedtünk ama régiek irányában. Minden megismerés tehát miszerintünk tisztára innervatiós folyamat, olyan, amelynél az adatkeltette innervatiókba belejátszanak azok, miket a megfelelő régi adat keltett.

Münsterberg (551): *Wir fassen ein Objekt auf, heisst, dass wir zu einem bestimmten Handlungstypus übergehen.*

Mikor philosophusok ma is még azt hiszik, hogy más szó annyi mint más fogalom, az a modern scholasticismus. Ilyen rejlik U p h u e s-nak (157) a szemléletről (*Wahrnehmung*) adott meghatározásában, mely folyamat szerinte nem egyéb, mint *Vergegenwärtigung eines Transscendenten* [értsd: *Gegenstandes, Gegebenen*] ...*in ursprünglichen Empfindungen*. Mintha „*Wahrnehmung*” nem volna sokkalta ismeretesebb szó, mint ez a „*Vergegenwärtigung*.”

Azt feleli tán egy ellenfél, hogy mi a megismerésnek csak az eszközeit, az újabb érzetek, illetőleg tapasztalatok szerzésére vezető módozatot vesszük számba, – amik persze hogy mozgulatok, érzékszerveinknek sőt egész testünknek a tárgy felé fordulása, – de nem tekintjük az érzetnyerés pillanatát magát, ami pedig az igazi

betetőzése, célpontja az ismeretre törekvés folyamatának. Válaszul csak annyit, hogy maga ez az új érzet avagy mondjuk tapasztalat semmi egyéb, mint egy kívülünk maradó, ha mindjárt idegeink segítségével megalkotott létforma, mely mihelyt a régi elmélet nyelvén „tudomásunkra jut”, bizonyára rögtön megváltoztatja innervationális állapotunkat vagyis valami új magatartást vált ki belőlünk.

Áttérünk a megismerés-folyamatnak kétesebb tényezőire. Itt először is azt halljuk, hogy minden megismeréskor az adatot, mely eredetileg csupán az én érzetem alakjában jelentkezik, kifelé projiciáljuk, vagyis a térben létezőnek valljuk, Lejebb (utolsó fej.) úgyis szó esik majd erről a sajátságos műtétről, mely számos újabb psychologusnak szemében máris hitelét veszítette. Azért egyelőre csak annyit, hogy ha ilyen kifelé vető műtét egyáltalán előfordulna, az bizonyára nem azért kapta volna ezt a, bár metaphoricus, „projectió” nevét, mert a megmozduláshoz semmi köze, hanem kapta azért, mert a mozdulásokkal valahogy r o k o n-nak képelték. Szóval a kifelé-vetés, még ha megesnék is, sem hozna a mi mozdulatos elméletünkre veszélyt.

Van befelé projiciálás is, legalább akad szószólója itt az ismeret elméletében. Fouillée (I. 179) idézi Leibniz-nek azt a szellemes (csakis szellemes) mondását, hogy az emberi ismeret, a világot letükröztető k é p z e t olyasmi, mint a mértani projectív rajz, melyben a mintán meglévő testi idomoknak csak síkok, a minta síkjainak csak vonalak, vonalainak csak pontok felelnek meg. Az az értékes gondolat rejlik benne, hogy a külső világ adatai másforma, nevezetesen a külsőknél szerényebb, egyszerűbb elemek alakjában vannak tudatunkban képviselve. Hozzáteszük: de mennyire másformák, t. i. mozdulatok alakjában!

Egy másik alkotó elemét a megismerés folyamatának Kant-tól tanultuk; azt, hogy megismerő eszünk a „*synthetische Einheit des Mannigfaltigen*”-be foglalja össze a külső világ adatait. (Kr. r. V. 658 kk.) Hogy Kant ezt az egységbe foglaló műtétet kivétel nélkül mindenféle adatfelfogásnak tenyérére terjeszti ki (ami azt jelenti, hogy az összefoglalás nem csupán adatszoportok, hanem egyetlen adatok, pl. valamely hangnak felismerésekor is ott szerepel), ennek a mindenestre feltűnő körülménynek magyarázatát abban a célpontban találjuk meg, melynek kedvéért Kant ezt az egységesítő műtétet kitalálta. Kant ugyanis ki akarta elégíteni elménknak azt a követelését, hogy a m i n d e n megismerésnél szereplő s o k f é l e gondolatműködés egy egységes gondolatnak, az én egy egységes tettének színében tűnjék fel. (Ezért: „*synth. Einh. der Apperception*”).

Szerinte minden gondolatunknak olyan egységet kell kiadnia, amilyen egység maga az én; sőt az én-nek az egysége – ha jól megértettem Kant-ot – kell, hogy rátámaszkodjék a gondolatéra, azaz ebből kerüljön ki.

(661-2): *Ich bin mir also des identischen Selbst bewusst, in Ansehung des Mannichfaltigen der mir in einer Anschauung gegebenen Vorstellungen, weil ich sie insgesamt meine Vorstellungen nenne, die eine ausmachen. Das ist aber so viel, als, dass ich mir einer nothwendigen Synthesis derselben a priori bewusst bin ...*

E nézetnek értékelésére talán az én-képzetnek nálunk csak lejjebb (A lelki jelens alanya c. fej.) következő vizsgálata fogja némileg rásegíteni az olvasót. Annyit azonban már itt is megjegyezhetünk, hogy bármely soktagú gondolat– avagy cselekvéssor egységesnek, tehát én-em egységes megnyilatkozásának tűnik és tűnhetik fel, ha elvégzése után *v i s s z a g o n d o l o k* reája; viszont bármilyen kevéstagú sor sem mutatkozik egységesnek, mialatt még folyamatban van. A gondolkozó, működő elme teljesen a tárgyának él és egymásután végzi a tárgy-kívánta műtéteket a nélkül, hogy e működését bármiféle egységnek, sőt csak a saját én-jének is a tudata kísérmé. Ellenben ha működésének végén visszapillant arra, amit tett, összes aktusai *eo ipso* és ugyanolyan okból fognak előtte egy egységes sornak alakjában feltűnni, amilyen okból, – t. i. az alany azonossága miatt, - egy változássornak fogadjuk el mind azokat a tüneményeket, melyeket valamely természeti tárgyon pl. egy élőfán láttunk végbemenni. Arra tehát, hogy bármiféle megismerés-folyamatom felvehesse az „én egységes aktusá”-nak *praedicatumát*, épen nem szükséges, hogy ez az én a maga tetteit és gondolatait már lefolyásuk közben forrassza egymáshoz, vagyis hogy a megismerő működését még egy ilyen egységesítő mellékfolyamattal kísérsje. Ennek számbavétele felment bennünket ama bizonyára kilátástalan fáradozás alól, hogy a megismerő folyamatnak egy ilyen állítólagos mellékhajtása számára *physiologiai* magyarázatot keressünk.

Amily kevésbé tudunk hozzájárulni a Kant-féle ismeret-elméletnek ezen pontjához, olyan készségesen elismerjük, hogy mennyire elméletünkbe illik az a nyilatkozata (u. o.), hogy az ismeret tárgyán megállapítható egység, összefüggés az emberi elmének összefoglaló működéséből származik, nem pedig máris Kész, csak leolvasásra váró tulajdonsága a tárgynak. Ez összefoglaló működésről, már t. i. arról, melyet csoportos adatokon végez a szemlélő és végez épen szemlé-
lés közben, megjegyezzük a következőket. Kétségtelen, hogy aki

a részleteket ismeri, még nem ismeri az egészet. Én jól tudhatom egy költeménynek minden egyes strófáját, egy zenedarabnak mindenik taktusát, de az egészszel még sem tudok beszámolni. Aki tejből meg-rajzolja Európa minden egyes országának térképvázlatát, elakad, mi-helyt egész Európa rajzát kívánják meg tőle, – hacsak külön be nem gyakorolta. Miért? Mert a részletek összefüggését még nem tanultuk meg, nem próbáltunk egyik részletről a másikra átmenni, pedig erre, a kövek közötti ragasztókra is szükség van. A sokaságot egységbe foglalni tehát nem egyéb, mint a szemlélésnek részről részre való haladását begyakorolni. És ezek egységbe foglalva tényleg akkor vannak, mikor ez a gyakorlottság már eléretett vagyis a szemlélő a sok fától meglátja az erdőt, a festménynek nemcsak apró intimitásaira, hanem keretjére is reagált. Talán nem szükséges rámutatnom, hogy az ilyen egységesítő működés, e pusztá gyakorlottság, jól elfér a mi mozdulatos elméletünkben. Hisz a követelmény csak így szól: annak a mozgásnak az élénk utóérzetével fogj hozzá az adat minden következő darabjának szemléletéhez, amely mozgásérzést az előző darabok szemlélésekor szereztél; mert senki sem tehet szert kellő áttekintésre, akit ez az utóérzés még megzavar valamely, különben eléggé begyakorlott innervatióban.

Van a megismerés műtéténél még egy másik „egység”, melyre Kant úgy látszik nem gondolt s melyet, szemben a „*synthetische Einheit*”-tel, az ő nyelvén egyszerűen „*Einheit des Mannigfaltigen*”-nek kellene nevezni. Értem a csoport-megismerésnek azt az elkerülhetetlen kezdő fokát, amikor a csoport csakis mint egység, mint nagy gomolyag, vagyis a részek felismerése nélkül áll a szemünk előtt. így tekinti a ma született gyermek az előtte feltáruló egész világot, a szobát, melyben van; t. i. egy egységes nagy gomolyagnak, nem pedig önálló részletek, bútorok sat. sorakozásának. ő nem a részek synthesise, összerakása útján jut az egészhez, mint egységhez, hanem majd csak ezután fogja e nagy egységet feloldani s benne egyes önálló darabokat felismerni. A felnőtt ember is, mikor belép egy báli terembe, előbb látja meg ennek az egész fényes egységét, mint minden egyes otlévő ismerősét. Hogy pedig az igazi megismerésnek ez az előfoka szintén csak megmozdulás, innervatio, azt talán elfogadja, aki meggondolja, hogy ez a gomoly felér egy egységes nagy tárggyal vagyis eredetileg teljesen oly szerepű, mint egy ilyen. Ha a szoba bútorai valóban csak falkinövések volnának, akkor sem tekintené őket a csecsemő másként, mint most, amikor nem azok. Megismerésünknek mozdulatos természete azonban még jobban kitűnik az ezután követ-

kező fokon vagyis amikor beáll az, hogy a néző a maga pillantását az adott sokaságnak egyes darabjaira, szóval bizonyos határok között rögzíti. A kóválygó pillantásnak korlátozása, amire márcsak a kettős látás megakadályozása végett is szükség van, mindenesetre erőlködés, tehát megmozdulás. A mai felnőtt ember persze furcsálja, de azért igaznak marad, hogy a gyermek nem csak ép oly nehezen és successive, de ép olyan módon és eljárással tanulja meg e gomolyagot elemeire bontani, mint ő a felnőtt ember a „hol a macska?”-féle képeket megfejteti, ahol tudvalevőleg az a kérdés, hogy a sok közül mely vonalakat kell egybefoglalni, (rajtuk egy szemmozgással végigsiklani). Épen nem tréfa, ha azt mondjuk, hogy a világ a mai cse-csemő számára nem egyéb, mint egy nagy „hol a macska”-kép.

Mindenkire, de első sorban a philosophusra hárul rá a szabatos beszédnek, a teljes kimagyarázkodásnak kötelessége, mert evvel hozzájárul a philosophiát elhíresztelő végtelen vitatkozásoknak a csökkentéséhez. Ezért nekünk is, nem törődve a szörszálhasogatás vádjával, ki kell mondanunk, hogy a „gomolyag” még nem matematikai értelemben vett e g y s é g vagyis a k e 11 ő-nek fele. Szóval mi a fent használt „egység” szavunkat csak a magunk, vagyis a gyermek állapotát leíró psychologusnak álláspontjából használtuk és semmiesetre sem fogadnók el, hogy az egységnek matematikai fogalmát a gyermeknek n é m a „kettő” és „három” nevezetű csoportképekkel való összehasonlításból kellene megtanulnia, hanem azt már magával hozná a világra, azaz környezetére vetett első tekinteténél már alkalmazná. T w a r d o w s k i, aki belátta ama Siegwart-ból idézett állításnak helytelenségét, hogy mindent, amit elképzelünk, önmagával a z o n o s-nak is képzelünk, s belátta nevezetesen azt, hogy amit a tárgy objeciív sajátosságának lehet kimutatni, az nincs még eo ipso annak képzeletébe is felölelve, Twardowski mondom észrevehette volna ugyanennek a gondolkodásának sodrán ama saját állításának is a helytelenségét, hogy képzeletünknek minden tárgyhöz az egység fogalmát gondoljuk hozzá. (91: *Man stellt nicht nur durch jede Vorstellung e i n e n Gegenstand vor, sondern man stellt ihn auch als e i n e n vor. Hozzáteszi még: Würde nicht jeder Gegenstand als e i n e r vorgestellt, so würde er mit anderen zusammenfließen und es wäre kein Urteil, keine Gemütsätigkeit denkbar, die sich auf einen bestimmten Gegenstand beziehen würde.*)

E helyütt még egy szómagyarázattal tartozom. A „megismerni” vagy akár „felismerni” szónak nagyon határozott értelme van a köznyelvhasználatban; ellenben a pusztán „ismerni” igének két nagyon különböző értelme lehet, amennyiben 1.) jelenti valamely egyénnek (embernek avagy individuális tárgynak) az ismerését, vagy pedig 2.) jelenti ez egyén megillető fogalmi helyének, logikai *genus proximum*-ának ismeretét. Az értelmi hovatarozás, a megfelelő „főbb” fogalom-

nak ismeretével beérjük ott, ahol a kérdéses tárgynak egyént vonásai a szemünkben nem fontosak, miért is ilyenkor már a közvetlen főbb fogalom iránti tájékozottságot is az illető dolog ismeretének nevezzük. Ellenben sohasem elégszünk meg ennyivel és az „ismer”-ést megtagadjuk attól az embertől, aki egyénileg fontos létezőket (első sorban személyeket) csak ennyire ismer. Ha ebben a most legelőször látott kertben egy fát tölgyfának, egy virágot liliomnak ismerek fel, mindenki elfogadja, hogy ismerem „eçt” a fát, „ezt” a virágot. De ha egy velem szemközt jövő emberre csak annyit tudok rámondani: „ez ember” (sőt „úriember, idősebb, idevaló ember”) senkisémondja, még és én magam sem, hogy ismerem az illetőt.

Ebből mégis nem szabad azt kiokoskodni, amit N o r w i c z (II. [2] 408) mond, hogy az „ismerni” ige emberekre vonatkozólag azt jelenti „valamiféle közlekedésben voltam velők”, mert hisz látásból való ismeretség is van és másrészt, mert bizonyos nem-emberi létezőknél is vagyunk olyan szigorúak, hogy csakis a közvetlen adat másodszeri tapasztalását fogadjuk el e létezők ismerésének. Ha száz tavat is láttam már, de most érkezem először a Csorbai-tóhoz, mégsem mondhatom, hogy már ismerem a Csorbai-tavat.

Egyébként pedig az is látnivaló, hogy voltaképp nem az „ismerni” ige vesz fel így tárgyai szerint két különböző jelentést, hanem az illető tárgyakkal már a mutató névmással történt megjelölésében rejlik benne az, vajjon egyénileg fontosaknak tartjuk-e, avagy csak a fajukat kérdezzük. Az „ismered-e ezt a növényt?” kérdésben már az „ezt” jelenti azt, hogy „ilyen növényt”, míg »ezt az embert» határozottan ezt az egyént és nem „ilyenforma ember”-t jelent. Ha pedig az olvasó ama hozzávetőleges, a főbb fogalomra szorító ismerésnek a mi mozdulatos elméletünkbe való illeszkedését kérdi, azt hiszem alább a f o g a l o m-ról mondottak közt (Az elvont ért. szók c. fej.) eléggé megtalálja a kívánt felvilágosítást.

Az olvasó remélhetőleg megértette a mi ismeretelméletünk alap gondolatát, amelyre e helyütt még egy összefoglaló pillantást vetünk. Tárgyismeretnek nézetünk szerint az embernek azt az állapotot, fejlődését kell tekinteni, amikor az ember biztosítva van a tárgy felől lehetséges meglepetések ellen. Ezt a fokot eléri, ha kiteszi magát a tárgytól nyerhető összes érzet-hatásoknak és e hatásokra reagál, velők szemben alkalmasan viselkedik. Ez alkalmas viselkedésnek egyik módja, velejárója az az esemény, amelyet psychologus-nyelven úgy írnak le: az embernek egy h a s o n l ó régi jut az eszébe. Ez az „eszébe jutás” azonban nem egyéb, mint az adott tárgyra való olyatén

reactio, amilyenre az a „hasonló régi” az embert megtanította. Az ember, valami természetes, megkívánja ezt a biztosított állapotot, ezt a tárgyon való uralkodását vagyis, amint nevezik, a t á r g y ismeretét; nyereségnek érez minden újabb meglepetést, mely a nézete szerint már teljesen kipuhatolt, „megismert” tárgy részéről éri, mert a megtörtént meglepetés már jövőre nem lesz meglepetés, az elsült töltés megszűnt veszedelmesnek lenni. Az „ismert” tárggyal szemben mindjárt olyan magatartást tudok felvenni, amely számot vet a tárgy részéről most tényleg nem tapasztalt, de tapasztalható hatásokkal, – más szóval, innervatióimba e lehetséges tárgyhatásokat is fellelem.

M a u t h n e r (I. 391-2) azt írja: *Aehnlichkeit empfinden nennen wir (értsd: mi emberek) erkennen, wobei der Skeptiker (ő maga) noch hinzufügen wird: Aehnlichkeit empfinden, nennen wir irrtümlich erkennen. Denn all unser vermeintliches Erkennen ist vergleichendes Klassifizieren...* Ez az elmélet egyezik a mienkkel abban, hogy M a u t h n e r is a hasonlóságok feltalálását tekintő minden megismerő folyamat velejének, legsarkalatosabb vonásának, az ismeretre törekvő ember tényleges, de tőle nem mindig bevallott, észre is vett célpontjának. Míg azonban M a u t h n e r elméletének a szelleme az, hogy az ember ismeretre veti ki a hálóját és nem ismeretet, csak hasonlóságokat fog beléje (amiből kilátszik, hogy M a u t h n e r egy az emberre nézve elérhetetlen, nem hasonlóságokkal dolgozó megismerésre, szóval chimaerák felé kacsint) addig mi, – ha nem is magukat a „fogott” hasonlóságokat, – de az ezek révén szerzett innervationalis képességet tekintjük annak a substratum-nak, ami az i s m e r e t nevét egészen méltóképpen hordozza. Mi is elfogadjuk ugyan, hogy valami csalódás van a megismerés ténye körül, de szerintünk nem a naivul és becsületesen tárgyismeretre törekvő ember csalódik meg, (aki végtére is eljut abba a „biztosított” állapotba, melynek mivoltáról persze magának számot adni, igazi célpontját psychologus nyelven körülírni nem tudja), hanem megcsalódik az, aki hibás, a tárgy letükröződéséről regélő ismeretelméleteket hord a fejében és avval a várakozással indul neki a tárgynak, hogy ennek megismerése majd megvalósítja, amit az ő elmélete ígér: a tárgy majd a maga egész valóságában ő belé fog lerajzolódni. Más szóval, mi szerintünk nem az ismeretre törekvő e l j á r á s b a n, hanem ez eljárásról adott e l m é l e t e k b e n rejlik a csalódás. Csak a philosophus, nem az elfogulatlanul törekvő közember kerget lidércei.

* *

NB. Az olvasó egyéb pszichológiai munkákból bizonyára megszokta, hogy a „szemlélet”, „ismeret”, „tudás” nevű folyamatokat, mint egymással voltaképpen azonosakat, közös cím alatt tárgyalja a szerző. Mi avval, hogy ezeket külön taglaljuk, legkevésbé sem akartuk kétségbe vonni az említett folyamatoknak ha nem is azonosságát, de egyenlőségét. A különválasztásukra bennünket tisztán a választott szempontunk indított vagyis az, hogy

mindezekon kizárólag a kép-kérdés érdekelt bennünket, illetőleg azok az ellenvetések és nehézségek, mikkel az ellenfél mindenkor külön-külön szokott előállani. Nekünk más szóval ki kellett mutatnunk, hogy a mozdulatos elmélet megbírja azokat a tényeket, mik a „szemlélés” nevű folyamatnak valóságos (nem chimaerikus) részét teszik, s megbírja nem kevésbé azokat a tényeket, miket „felismerés” meg „összehasonlítás” nevéen szokás nevezni. Ha pedig az olvasó e helyütt még azt kérdi, hogyan férnek belé a mozdulatos psychológiába azok a nehézségek, miket az elvont tárgyra vonatkozó megismerésnek problémája támaszt (t. i. az a kérdés, hogyan keletkeznek történelmi, nyelvtudományi, jogi sat. ismereteink?), akkor talán az értelmi működés elvontabb alakulatai című fejezetünk fogja annyira-mennyire kielégíteni.

A KÉPZETTÁRSULÁS.

Ha a tudományok világában is volna címerkérdés és nekem a psychologia címerét kellene megszerkesztenem, a golyó-alakot választanám, mert a psychológiának az a sajátsága, hogy nincs természetes kezdetponti a. Bármelyik problémáját ragadjuk is ki, mindenikbe belejátszik a többi, úgy hogy igazán valamennyit egyszerre és együttesen kellene tárgyalni. A psychologus abban a helyzetben van, mint aki egy golyót akar csikókra lefejtani. Ő csak egymásután tudja visszaadni mindazt, ami a valóságban együtt és egyszerre van meg. Talán ez is egyik oka annak, hogy a psychológiában olyan kevés a monographia. Mert ha mégannyira csak egy kérdésre akar is szorítkozni az író, mihelyt belemegy a taglalásába, azon veszi észre magát, hogy a többi kérdés szakad utána és hogy *nolens-volens* könyv lesz abból, ami értekezésnek készült.

Mi is voltaképen csak a képzetek és nevezetesen a sensorikus psychologia kiküszöbölhetőségének kérdését tűztük ki célpontul, és íme kénytelenek vagyunk most a képzettársulás és figyelem problémáiba merülni, egyszerűen azért, mert, mint az olvasó észrevehette, az előzőkben már több ízben hivatkoztunk e működésekre a nélkül, hogy még elméletünkbe szervesen beleillesztettük volna. Ne a mi kezdetválasztásunkat okolja ezért az olvasó, mert szakasztott így jártunk volna, ha teszem azt az összehasonlítás kérdéseit későbbre halasztottuk volna. A tény az, s evvel meg kell barátkozni, hogy a megismerés jelenségei ép úgy össze vannak szövődve a képzettársulás- és figyelemével, mint ez utóbbi két jelenség amazokkal, úgy hogy igazán csak azt mondhatom, golyó előtt állok; m i n d e g y , hogy hol kezdem ki.

Annak, hogy az említett két újabb lelki folyamat közül elsőbb a képzettársulással kívánunk foglalkozni, abban rejlik az oka, hogy az összehasonlító működésnek az a különös esete, melyet felismerésnek avagy azonosításnak nevezünk, szemlátomást csakis képzettársulás útján jöhet létre. Amikor két egyaránt jelenlévő adatnak, *A* és *B*, az összehasonlításáról van szó, akkor a képzettársulás szerepe nem olyan világos; legalább is el lehet hinni, hogy most *A*-ról *B*-re tisztán csak az a körülmény vonta gondolataimat, hogy a pillantásom véletlenül *B*-re esett. De amikor *A*-t egy volt *A*-val vagyis *A*-nak régibb formájával azonosítom, csakis a képzettársulás ragadhatta tova az adott *A*-tól gondolataimat a múltba. A környező valóságban nem volt m i t összehasonlítani az *A*-val, s a hasonlat második tagját én, a felismerő, szolgáltatam be. Legközvetlenebbül tehát most az a kérdés kínálkozik, miféle erő vitte *A*-ról a gondolataimat a múlt felé, s evvel benne vagyunk a képzettársulás – de még nem a figyelem - problémájában.

Egy képzettársulás nevezetű sajátágról, mint külön pszichológiai tényezőről, lelki jellemvonásról csak azért van jogunk beszélni, mert azt látjuk, hogy ha valaki egy másodízben elejébe kerülő *A* adatra f i g y e l, akkor „maga-magától” jut eszébe egy bizonyos, a volt *A*-val valamiképen összefüggő *B* képzet, vagyis eszébe j u t anélkül, hogy ezt a *B*-t külön fáradsággal, fejtöréssel, figyelemmel ki kellene gondolnia. Ha csak az forogna fenn, hogy *A*-nak második látásakoFegy vele valahogy összefüggő s távollevő *B*-t erőltetett figyelem árán ki tudok gondolni, akkor senki sem beszélhetne képzettár s u l á s r ó l, hanem legfőlebb képzet t á r s í t á s r ó l. Ebben az esetben teljesen elesnék egy fontos kérdés, mely a dolgok mai állásában felvetődik és már elég fejtörést okozott, t. i., hogy milyen természetű az a *B* képzet, mely a második *A*-nak megfigyelésekor így önkény t, „magától” eszembe szokott jutni? E kérdésre a ma elfogadott felelet az: ö n k é n y t e l e n ü l az embernek valamely *A* adathoz csak vagy annak valamilyen r o k o n a (valami hasonló) szokott eszébe jutni, vagy pedig az *A* adatnak valamilyen volt, időbeli s z o m s z é d j a. A képzettársulásnak ugyanis két alakját szokás elfogadni: azt amikor *A* adat, pl. egy bútor, eszembe juttatja a különböző időkben látott, hozzá hasonló *A'* és *A''* adatokat, – ez a h a s o n l ó s á g o s t á r s u l á s; és azt, amikor *A* eszembe juttatja ^azt az egészen más *B* adatot, pl. virágot, melyet valamikor *A*-val együtt, közvetlen előtte vagy utána láttam, – ez a s z o m s z é d o s t á r s u l á s. Mindakettő, ismétlem, önkény telén társulás; mert szán-

dékos kigondolással, bizonyos irányba erőltetett figyelemmel bármiféle más, az *A*-val sokkal távolabb és összetettebb viszonyban álló *B*-ket is kigondolhatok; aminthogy pl. Beethoven egy szélvihar alkalmával kigondolta valamelyik symphoniája egyik részletét.

Tehát az *A*-hoz társítható képzeteknek a köre határtalan, legalább is beláthatatlan; de az *A*-hoz társulóknak összesége, a rajok irányuló figyelem nélkül eszünkbe jutó képzeteknek a köre, úgy látszik, korlátolt, azaz bizonyos szabályok határolta mederbe szorul. Kérdés, hogyan állapítsuk meg ezt a medret, illetőleg, mit szólunk ahhoz a mederhez, melyet számukra a lelki élet eddigi mérnökei, a psychologusok, abból a két csatornából alkottak meg, melyeknek egyikét, mint említtem, szomszédos, másikat hasonlóságos társulásnak híjják?

A képzettársulás eme két törvényének jelentőségét igazán csak úgy ismerjük fel, ha nem csupán az illető (*B*) képzeteknek beállását, hanem kimaradását is számba vesszük. A dolog t. i. úgy áll, hogy, ha ellenállhatatlan nismus volna az emberben arra, hogy minden újra megadott *A*-nak esetében úgy az ehhez hasonló, mint mindegyiküknek volt szomszédja jusson eszébe, akkor a társulás sora, ha egyszer megindult, feltartóztathatlanul peregne tovább, a gondolkozásunk soha az adott valósághoz (*A*) nem térhetne vissza, hanem merőben csak emlékeinknek folytonos felújításából állana. Minthogy pedig tény, hogy gondolkozásunk nem ilyen, vagyis mivel a társulás-ösztönünk csak odáig terjed, hogy az *A*-nak mindössze egy néhány hasonmása és volt szomszédja jut eszünkbe, nem pedig annyi, ahányat tényleg tapasztaltunk, tehát a szóban forgó törvényeket úgy fogjuk megformulázni: ami tényleg eszembe jut, az mindenkor valamely előttem lévő adatnak vagy a hasonmása vagy a volt szomszédja, de nem minden jut az eszembe tapasztalataim közül, ami ez adathoz hasonló, vagy volt szomszédjának bizonyítható.

V. ö. Mauthner (I. 434-6), aki kiemeli azt, hogy társulás-törvényeinkből jószólni, vagyis megmondani azt, hogy mi fog valakinek az eszébe jutni, nem lehet.

Ha tehát valamely képzetnek hasonmása vagy volt szomszédja természete még nem elég biztosíték arra, hogy eszünkbe jusson, akkor el kell fogadni, hogy gondolkozásunk tényleges lefolyásába e két törvény szabta hajlandóságon kívül még egy másik mozgató tényező is játszik belé. Ennek felkutatására módot ad kezünkbe az a meggondolás, hogy oly esetekben, mikor egy ismét

elém került A adatnak eszembe jut ugyan a volt B szomszédja, de nem jut eszembe a B -vel akkoriban szintén szomszédos C : ez utóbbi egyszerűen azért marad ki a mostani tudatomból, mert annak idején az A adatról B -re való átmenetelt, a kettőnek együttes, illetőleg gyorsan egymásutános felfogását *b e g y a k o r l t a m*, a B -ről avagy A -ról C -ig való haladást ellenben nem avagy nem eléggé. (Megjegyzendő, hogy valamely szemlélés-folyamatnak véletlenül, akaratlanul beálló ismétlése is már gyakorlás.) Az a harmadik tényező tehát, melyre tényleges öntudattartalmunk beálltának megmagyarázására hivatkoznunk kell, a *g y a k o r l á s* lesz. Ezt a két fenti törvényhez hozzáfoglalva, ilyenformán fogjuk kifejezni az *e s z ü n k b e j u t á s* törvényeit: ami eszembe jut, az mindenkor valamely ismét elem került valóságnak, tárgynak avagy érzetnek (A) egy olyan hasonmása (A') avagy volt szomszédja (B), amelynek az A adattal való együttes felfogását begyakoroltam.

Sem a felfogott adatoknak szomszédossága, sem azoknak egymáshoz való hasonlósága nem elégséges oka még a társulás beállításának. Ennek oka csak azokban a bennünk előidézett sajátos változásokban lappanghat, miket az efféle (úgy a szomszédos, mint a hasonló) adatok érzékelése előidéz. (F o u i l l é e I. 211).

E megállapodásunkhoz még szó fér. Köztudomású dolog ugyanis, hogy begyakorlásra, az $A B$ adatpárnak ismételt szemlélésére (avégett, hogy A -ról utóbb B jusson az eszembe) annál kevesebb szükségem van, minél nagyobb figyelemmel merültem mindjárt az első elemkerülésekor a szemléletébe. És viszont efféle erőltetett figyelem is szükségtelen, sőt magától elesik ott, ahol az $A B$ párt nagyon érdekesnek, kellemesnek találtam. Tehát olyasmit látunk, mintha a gyakorlást (ismétlést) feleslegessé tenné a figyelem, a figyelmet meg az érdeklődés. E szerint az érdekesség volna az igazi társulás-előmozdító tényező; kérdés, hogyan jut ehhez az erőhöz és mit tartunk ez egész okoskodásról? Igaz-e, hogy a társulást három egymástól különböző tényező mozdítja elő és nincs-e e tényezőknek egy közös negyedik elemök, az amely mindegyiköknek az igazi ható erejét adja meg? Mindenekelőtt világos, hogy az érdekesség és figyelem együvé tartozik, amennyiben minden érdekes, kellemes dolog már *eo ipso* figyelmet is kelt. A dolog tehát úgy áll, hogy ha az $A B$ adatpárban magában nincs elég érdekesség azaz figyelmet keltő erő, akkor egy hozzátársuló gondolatból (pl. a kötelességből, $A B$ -nek céljaimhoz illő voltából sat.) kell ilyen figyelmekeltő erőnek kikerülnie, hogy utóbb a B eszembe juthasson. Az érdekesség e sze-

rint nem lévén egyéb, mint a figyelemkeltésnek legkellemesebb módja, nyilván e kettő közül csak az egy figyelem marad meg társulás-előmozdító tényezőül. Hogy honnan veszi ezt az erejét, miért kell megfigyelnünk azt, amit utóbb eszünkbe akarunk idézni, ezt ma talán még korai dolog kutatnunk, amikor egyes psychologusok még magát aényt is kétségbe vonják.

Ebbinghaus-nak (666-7) állítását, hogy olyasmi is az eszünkbe juthat, amit jelenlétekor egyáltalán nem figyeltünk meg, mindenesetre oda kell módosítani: „amit nem szándékosan figyeltünk meg.”

Ami mármost a hátramaradt második tényezőt, a legelsőbb említett gyakorlást illeti, szabad-e azt mondanunk, amire az egységítésnek logikai hajlama sarkal, hogy ebben is csak a hozzáfűződő figyelem az igazi társuláskeltő tényező, tekintettel arra, hogy minden ismételt szemlélés végtére is figyelmet kelt? Ez legalább is egy kissé kockázatos állítás volna, főleg ha számba vesszük, hogy a megfordítása legalább is ép olyan jogos, vagyis az, hogy minden gyakorlás (értsd: begyakorlás) lehetőségéhez figyelem kell. Egyelőre abban fogunk megállapodni, hogy a gyakorlás, értvén rajta ismételt szemlélést, egynél több úton mozdítja elő a szemlélték társulását, nem csupán a saját folyamata alatt felébredő figyelem segítségével. Lehetséges ugyanis, hogy én, aki az AB kapcsolatot egyszerre nem bírom megtanulni, ennek 5-ik vagy 6-ik szemlélése alkalmával felfedezek egy olyan b segédképzetet, mely engem A -ról B -re immár könnyen átsegít. (A *mnemotechnika*.) Lehetséges, hogy az ismételt szemlélés kapcsolatot teremt a B és ama B képzet között, mely A -ra a helyes B helyett bosszúságomra mindig eszembe jut és engem nem enged B -ig feljutnom. Egyéb még kigondolható lehetőségek közé tartozik talán az is, hogy az $A B$ kapcsolatnak minden, bármi közvetlenül beálló ismétlése is mindannyiszor valami más „hangulatban”, azaz némileg más mellékérzeteknek és gondolatoknak hatása alatt találja az embert. Világos dolog, hogy mennél többször ismétlem el az AB kapcsolatot, annál több mindenféle lelki állapotomhoz sikerült ezt hozzágyakorolnom. Ha sok lelkiállapotomhoz van hozzátörve az $A B$ észrevétel, akkor nagyobb a valószínűség, hogy ez állapotok között akad majd egy, amely elég hasonló lesz ahhoz a pl. egy hét múlva beálló lelki állapotomhoz, amelyben majd az $A B$ -re szükségem lesz. Ezért tehát valószínűbb, hogy a kívánt alkalommal egy sokat elismételt kapcsolat jusson az eszembe, mint egy olyan, melyet csak egy vagy két lelkiállapotomhoz kötöttem hozzá. Az

ismétlésbe szerint azáltal k ö n n y í t e n é meg a kérdéses kapcsolatok eszembe jutását, hogy voltaképpen csak az eszembejutásnak valószínűségét fokozná. (Minden gyakorlás mellett is megeshetik azonban, – az olvasó láthatja, hogy a fenti fogalmazásunk evvel számot vetett, – hogy a kívánt dolgot elfeledem, ha t. i. az a lelki állapotom, mikor tudásom bemutatásra kerül, pl. egy nyilvános gyülekezet okozta elfogódás, valami veszélyes helyzet sat. a tanulás-, közti állapotaimtól nagyon különbözik.)

Még aránylag legjobban megértjük a mozdulatok begyakorlásának lefolyását vagyis azt, mikor egy akart mozdulatból reflexus lesz. Tegyük fel, hogy egy p akkordhoz a zongorán r akkordot kell hozzágyakorolnom azaz közvetlenül utána megütnöm. Eleinte az r számára p-nek leütése után egészen külön törekvésre volt szükségem, t. i. arra az akaró processusra, melyet a kottából leolvasott r-látvány megindított. Ha többször egymásután sikerült p-ről az r-re jutnom, utóbb a p-től bennem maradt izomérzethez hozzátársul egy r izomérzetnek az emléke. Míg tehát a legelső r-megütésemet egy a p izomérzettől teljesen független s meglehetősen hosszú folyamat hozta létre, addig a tizedik, huszadik r-ütésemet már az az innervatio-emlék (= kezdődő r-mozdulat) váltja ki, legalább is segíti kiváltani, amely a leütött p-nek izomérzetéhez fűződik. Szinte bizsereg a kezem a p után, hogy r-be mehessen át. Mennél sűrűbb volt a gyakorlás, azaz mennél hosszabb sorára a p r-jeimnek tudok visszatekinteni, más szóval, mennél igazabbá válik rám nézve, hogy p-re „mindig, örök időktől fogva” r-rel feleltem, annál kevésbé valószínű, hogy r helyett egyszerre valami más hibás mozdulatot (r') tegyek.

Egyébként pedig ne gondolja az olvasó, hogy a figyelmünket elkerülte az a circulus, amelybe ehelyütt keveredtünk, mikor a képzet-társulást gyakorlás-eredménynek akarván magyarázni, arra virradunk, hogy a gyakorlásnak társulás-mozdító ereje viszont feltámadó képzettársulásokon alapszik. Evvel a kényszerű, elkerülhetetlen circulussal, melybe az olvasó szeme láttára belementünk, mi mintegy a körömpróbáját adtuk meg annak, hogy a gyakorlás tényében elértük a pszichologiai okoskodásnak ma l e h e t s é g é s l e g v é g s ő h a t á r a t, melyen keresztülhatolni, ennek is még az okát adni, nem lehet, mert minden feléje törekvő okoskodásnak a hulláma visszafelé folyik, körbe – *uti figura docet*.

Külpe (215-7) az említett három tényezőnek egyesítését meg sem kísérli. Annak az elfogadásától is húzódozik, hogy az A B-hez fűződő érzelmek csak azért mozdítják elő a társulást, mert az érzelem figyelmet kelt A gyakorlás vagyis gyakorlottságnak címe alatt azt a tényt említi, hogy az egy bizonyos irányú társulásokban gyakorlott ember, (pl. aki számokkal Szokott foglalkozni) könnyebben társít egymáshoz ilyen tárgyú dolgokat,

mint más ember. Ezt a könnyebbséget szerintünk nem a gyakorlás ténye (az ismétlés), hanem csak az a körülmény idézi elő, hogy az efféle „gyakorlotténak, „szakember”-nek több segédképzet áll a rendelkezésére, melynek segélyével *A-t B-hez* kösse, mint a laikusnak.

Idáig tehát ott állunk, hogy egyrészt az adott *AB* kapcsolatra - különféle okokból – fordított figyelem, másrészt meg számos, e kapcsolatoknak ismételt szemlélése közben felvetődő segédeszközök (közük a figyelem is) olyan állapotba hozzák az embert, hogy *A*-nak újabb felmerülése- és megfigyelésekor a *B* már önkényt, erőködés nélkül jut az eszébe. Elmondhatjuk (*E b b i n g h a u s* [634] alapján), hogy az így felkészült elme a második *A*-val szemben önkénytelenül annak történeti felfogásába csap át, hozzágondolja a múltját, amelynek a *B* is egyik kiváló tagja volt. E helyütt külön ki kell emelnünk, ha ugyan a fentiek is eléggé meg nem mondták, hogy épséggel nem elégséges az adott *A-t* és *jB-t* egyenkint megfigyelnünk, hanem ezeknek együttességét, az adatpárt mint egységet kell magunk elé állítanunk, ha azt akarjuk, hogy utóbb *A-ról* könnyen eszünkbe jusson a *B*.

Ezt a gondolatot egy *H o r w i c z* (I. 323-4)-tól is méltán pártolt régibb elmélet a maga határozatlanabb nyelvén úgy fejezte ki, hogy mi bennünk az összes egyidejűleg szemlélt dolgok „egy egységes képzetbe” igyeksenek összeforradni. A képzettársulást ehhez képest a „képzet-kiegészülés” törvényéből származtatták *Wolff*, *Hamilton*, *Lipps* és *Bergson* (*L. E i s l e r Association* c. cikk). *K ü l p e* (202-3) szerint mennél könnyebb volt egységesen, egységnek felfognunk a ránk ható adatokat, annál könnyebben fognak utóbb reprodukálódni. Ebben egyébként a legértékesebb gondolat az, hogy a társulás (az eszembe jutás) könnyűségének (*Reproductionstendenz*) vannak fokai.

Ezeknek a nézeteknek kerékvágásában maradunk, ha azt mondjuk, hogy minden képzettársulásnak végső oka a szemléleteink társulásában azaz egymáshoz-fűződésében rejlik. Gondolkozásunk azért száll „képzetről képzetre”, mert érzéki észrevevésünk (pillantásunk, hallásunk sat.) szállott a múltban és szállhatna mostan tárgyról tárgyra. Gondolataink a maguk vonulásával csak a szemléleteink vonulását tükröztetik vissza.

A mi álláspontunkból, mely a gyakorlást és figyelmet két különböző, egymásra nem teljesen visszavihető társulás-keltőnek tartja, az a furcsa kérdés vetődik fel, vajjon mind azt a sok ügyességet, melyet ma köztudomás szerint csakis gyakorlással lehet elsajátítani (az úszást, vívást, zongorázást sat.), nagyobb érdeklődés azaz fokozottabb figyelem mellett meg lehetne-e tanulni első szemlélésre is, „*a vista*”, azaz gyakorlás nélkül? Válaszunk ez: a fokozottabb figye-

lem és érdeklődés kétségtelenül leszállítja a gyakorlás szükségét, de ahol amolyan „genialis” „a vista”-tanulókkal van dolgunk, ott ezeket nem a nagyobb figyelmük, hanem idáig szerzett bővebb ismereteik, a B-nek A-hoz kötését előmozdító képzetgyűjteményök segítette rá ekkora ügyességre. Evvel azt mondtuk: minden figyelem-erőltetésnél hatásosabb tanuláskönnyítő eszköz a már megszerzett sok rokon tudomány. A például felhozott működéseknél azonban sem rokon tudománnyal, sem figyelemmel nem lehet kikerülni az ismételt végrehajtást vagyis a gyakorlást. Egyszerűen azért, mert itt nem egy kéttagú *AB* sornak megalkotásáról van szó, hanem arról, hogy a tanuló képes legyen mindarra a száz meg száz különféle érzetre, melyek az illető működésnek végrehajtása közben felmerülnek (egyensúly-izomérzetek sat), a megfelelő helyes reakciós mozdulatot megtenni. Az illető érzeteket mármost nem lehet bemutatni, azokat ki kell tapasztalni. A mesteremen látott mozdulat soha-napján nem varázsolja belém azt az érzetet, melyben ezt a mozdulatot véghez kell vinnem, s viszont rokon tudásaimhoz is hiába fordulok, mert ezek olyan specialis érzetek, melyek épen csak ez egy működésmódnál fordulnak elő. A tanuló tehát ilyen ügyességek tanulásakor, bármekkora is a készültsége és figyelme, örökké abban a helyzetben lesz, hogy az egy bizonyos érzetre **ö s z t ö n s z e r ü l e g** beálló mozdulata helyébe egy másikat kell végrehajtania. Neki új reakció-hajlamokat kell kifejlesztenie magában, leszoknia valamiről és hozzászoknia másához. Micsoda könnyű dolog ehhez képest egy tantételnek a megjegyzése avagy valami idegen nyelvi szótanulás! Ha nem tudjuk is szabatosan megmondani, miért kell minderre gyakorlás, de azt megértjük, miért kell reá több gyakorlás, mint affajta értelmi elsajátításokra.

Amit az ember jól tud, azt mindig lehetne, – sőt kellene – még jobban is tudni. Erre érdekes például kínálkozik az az u. n. „reakciós kísérletekénél gyakran előforduló tévedés, mikor a *patiens*, kinek az orvos d-kiáltására kellene valamely billentyűt megnyomnia, ezt megnyomja akkor is, mikor az orvos nem *á*-t, hanem *i*-t kiált. Ez nem egyéb, mint az *i* hang felismerésében (ez annyira közönséges dologban!) való hiányos gyakorlottságnak az eredménye, mert íme a *patiens*, kinek most nehezített körülmények között, egy *á*-hangra való feszült várakozásnak állapotában, kell azt az *r*-t felismernie, nem képes arra, amit rendes hangulatában minden nehézség nélkül meg tudna tenni, t. i. a felismeréseihez szabni az eljárását. Az a tény (említi *Exner* 160), hogy az ilyen elhamarkodott reakciók gyakrabban megesnek ott, ahol a várt érzet helyébe egy vele hasonlónemű (ugyanazon érzékhez tartozó) másik merül fel, mint ott, ahol egy egészen

különböző áll be, (pl. hang helyett valami tapintásérzet,) ez a tény is azt mutatja, hogy az ugyanazon érzék különféle adataiban való tájékozottságunk még minden gyakorlottságunk mellett is kívánni valót hagy hátra, nem vésődött elég mélyen belénk és, mint egymáshoz hasonlóbb adatoknak a különválasztása, magában véve is nehezebb feladat, mint az, ha különböző nemű érzetek között kell választanunk. Vagyis az kerül ki ebből: ha mégolyan jól meg tudunk is különböztetni egymástól egy *á* meg egy *í* hangot, egy kék meg egy sárga színt, mégis jobban meg tudunk különböztetni egy *á* hangot egy kék színtől, vagy egy *i*-t a sárgától. Ez az utóbbi ügyesség physiologiailag mélyebben vésődött belénk. Azt hiszem, így a gyakorlottságunk körülményeiből jobban meg lehet érteni ezt az egész tévedés-ügyet, mint a „töltött” (*geladen*) mozgáscentrumoknak ama szomszédosságából (agyunkban), melyre elméletének újabb bizonyosságául (!) itt *E x n e r* hivatkozik.

Az olvasó talán már idáig azon akadt fenn, hogy e tárgyalásunk jóformán csakis a szomszédos társulásra illik s a másikat mellőzi. Ideje, hogy immár a hasonlóságos társulásról is megemlékezzünk s eddigi elmellőzésének okát adjuk.

A hasonlóságos társulás, melyet idáig a társulások egy alkalmilag előforduló második formájának fogadtak el, nem várt jelentőségre emelkedett akkor, mikor egyes kutatók (*H ö f f d i n g* 215-6) azt egyenesen a szomszédos társulás *a l a p f e l t é t e l é n e k* nyilatkoztatták, mondván: énnekem a második *A* adat esetében csak akkor juthat eszembe az első *A*-nak volt szomszédja *B*, ha e második *A*-t amaz elsővel vagy egyenlőnek, vagy hozzá legalább is hasonlóknak ismerem fel.

Ezt a fajta hasonlóságos társulást, mely mint látni az egész társulásfolyamatnak kiinduló pontjául szerepel, jól meg kell különböztetni (*E b b i n g h a u s* 642) ama másik, szintén hasonlóságos társulástól, melyet idáig kizárólag számba vettek s melyre mi fennebb hivatkoztunk, ahol t. i. a hasonlóság (valami hasonló dolognak az eszembe jutása) a folyamatnak végső mozzanataként, mondhatnók célpontjaként jelentkezik.

Nézzük először is ezt a feltét-elméletet.

Erőssége ott rejlik, hogy minden képzettársulás már valamilyen folytatólagos lelki folyamatnak látszik, nem a legelső és legközvetlenebb működésnek, melyet bennünk az adat megindít. Mármost mi másban keressük e folyamatnak *k e z d e t é t*, mint egy olyan felismer és-tényben, melyet bennünk az *A*-nak második megjelenése kivált? Az *A*-nak pusztá második felmerülését annál kevésbé tekintetjük egy *B*-gondolatnak hozzáfűződésére elégségesnek, mivel vilá-

gos dolog, hogy egy olyan elmében, mely az első A -t végképen elfelejtette s e második A -t új adatnak érzi, nincsen semmi érthető feltevés arra, hogy gondolkozása most ez A -ról egy B felé terelődjék. A . szemlélőnek a második A -ra nem egyszerűen rábámulnia, hanem amint szokták mondani, azt magába bekebeleznie, felfognia kell, hogy valamilyen folytatólagos gondolatműködés megindulhasson benne. Ez a felfogás, ez a bekebelezés nem lehet egyéb, mint olyan folyamat, mellyel az egyén e második A -t egy elsőre vonatkoztatja (a mi nyelvünkön: mikor úgy viselkedik A'' előtt, mint mikor A' volt előtte). Minél bizonyosabb dolog, hogy a gondolkozásnak egy távollevő B felé vonulása nem más, mint egy olyan folyamat, mellyel az egyén kiegészíti a reá ható adatot annak történelme segítségével: annál bizonyosabb, hogy ez a kiegészítő, mondhatnók történelmi gondolkozás nem a legelső és legközvetlenebb elmeműködés, melyet benne az A'' megindít, hanem hogy ehhez mindenképp előtte az kell, hogy A'' -t felismerje. Már pedig felismerni örökké csak azt teszi: valami n e k , tehát egy A' -n e k felismerni.

Az ilyen képzetársulásoknál egyébként két esetet kell megkülönböztetni: 1.) vagy t é v e d é s forog fenn a szemlélő részéről, amennyiben ő egy az A' -hez csak hasonló, de tényleg másnemű mostani látványához (A .) gondolja hozzá A' -nek a volt szomszédjait; vagy pedig 2.) csak az történik, hogy A -nak mostani és régi kiadása (A' , A'') oly csekély mértékben különbözik egymástól, hogy a szemlélő, mint szokták mondani, „joggal” u g y a n a z t a régi A -t képzelheti maga előtt levőnek. Ha mégannyira jogosnak hirdetik is azt, ami jogtalan, t. i. az A' és A'' között idő folytán okvetlenül előállott kis különbségeknek az észre n e m vevését, azért mégsem fogják meghazudtolni azt a tényt, hogy gondolkozásunkat mindenütt hasonlóságok irányítják – ott is, ahol maga a gondolkozó ezt tagadja olyan megokolással: nem mondhatni, hogy engem a hasonlóság vezetett ott, ahol még annyi különbséget sem vettem észre A és A'' között, amennyi kell, hogy ezeket csak hasonlóknak és ne azonosaknak hirdessem. Annyit mindenesetre leszűrünk e vitából, hogy nekem, akinek az A adat eszembe hozta a volt szomszédját B -t, e B -gondolat felvillanása előtt az A -nak egy olyan nézése módjáig, egy olyan szemléletéig kellett gondolkozásom segélyével eljutnom, amilyen szemlélet valósággal együtt volt valamikor a B adattal. Mennél nagyobb a hasonlóság az A és A'' között, annál bajosabb dolog lesz gondolkozásunknak ez az átbillenését, azt, hogy az egyén egyszerre a „régi szemével” kezdi nézni A'' -t, kinyomozni.

Ezt a feltét-elméletet megtámadták avval, hogy nincs tudomásunk arról, hogy B-nek eszünkbe jutása előtt az A"-nek régi formájára gondolnánk. (E b b i n g h a u s 643: *Wenn ich den Himmel sich umwölken sehe und an ein Gewitter erinnert werde, denke ich erst an eine frühere Umwölkung, mit der nun der Ausbruch eines Gewitters tatsächlich verbunden war? Ich weiss davon nicht das mindeste.*) Közel esnék erre azt felelnünk, – amivel mindenféle h y p o t h e t i c u s lelki folyamatot még szokás védeni, – t. i. hogy az a felfogó, végtére tehát összehasonlító folyamat megeshetik bennünk öntudatlanul is. E helyett inkább arra hivatkozunk, hogy a gyermek, aki legelső ízben következtet a látott borulatból a közelső zivatarra, egészen világosan eszében tartja azt a múltkori esőt, amelyik egy „ilyen” vagyis a mostani éggel összehasonlított égből hullott alá. Abban Ebbinghaus-nak kétségtelen igaza van, hogy a volt szomszédnak, B-nek eszembe jutására nem szükséges, hogy én A"-t hasonlónak v a l l j a m egy A'-hez vagyis hogy A'-re tudatosan rágondoljak. De hozzá kell tennie: az ilyen összehasonlítás alól csak az a felnőtt ember van felmentve, aki azt gyermekkorában számtalanszor megtette s most akkori cselekedeteinek eredményét élvezzi. A Höffding-féle elméletnek érdeme pedig éppen annyival nagyobb, mivel egy nem közvetlenül észrevehető, hanem rejtek folyamatot nyomozott ki bennünk, logikai és pszichológiai gondolatszálaknak szerencsés összeszövésével. Vannak bizonyos elemi, legegyszerűbb fajta elmeműködéseink, amelyekig a visszaemlékező öntudat nem ér le s amelyeket, úgy miként a láthatatlan mikroorganizmusokat, csak a tudományos elemzésnek fegyverzett szeme bír fölfedezni.

Még kevésbé fog bennünket megingatni e Höffding-féle elmülethez való ragaszkodásunkban az a L e h m a n n-féle (Phil. Stud. V. 104) megjegyzés, mely szerint evvel az elmélettel nem sokat nyertünk, „mert hisz az az A\ amely A"-nél állítólag eszünkbe jut, épséggel nem az az adat, amivel a B tényleg együtt volt: a B-vel igazán kapcsolatos A' végkép elmúlt, elveszett.” Ez a nyilatkozat szemlátomást a képzet-eltárgyasítás bajában szenved. Elfeleli, hogy az én A" alkalmával történt A'-re gondolásom nem egyéb, mint pusztá gondo l á s, egy „-ás-és”, tehát nem egy v a l a m i-nek, egy a valódi A'-hez hasonló természetű k é p z e t-nek a fejében való létezése. Arról van szó, hogy én A"-nél a volt B-re gondoljak. Nem elég-e erre a célra közvetítő foknak, ha A"-ról előbb A'-re g o n d o l o k, s az kell-e egyenesen, hogy az A' a maga valóságában, azaz maga a tárgy nyomuljon belé az agyamba?

J a m e s (I. 591-2) a Höffding-elméletet csak azért utasítja vissza, mert az van benne, hogy A" alkalmával az A'-nek képe támad fel bennünk, már pedig ő, éppen úgy mint mi is, határozott (bár nem mindenütt következtetes) ellensége a képeknek. (V. ö. fent 142). Annyit jegyzünk meg, hogy ezért kár volt az egész tételt visszavetnie, minthogy az a „kép” szó benne csak fogalmazásmód, mit könnyű dolog más fordulattal helyettesíteni. Odáig elmegyünk vele szívesen, hogy elménknek semmiféle közvetítő képre sincs szüksége („*that we need a candle to see the sun by*”), hogy A"-kor gondolatban a volt-szomszéd-B-ig jusson; de határozottan tagadjuk, hogy ez az átmenetel minden közvetítő fok nélkül, A'-nek mintegy a feje fölött történék és rohanna A"-tól egyenesen a volt B-ig.

Áttérünk a hasonlóságos társulásnak második esetére, amelyet úgy fogalmaztak meg, hogy nekünk egy A adat eszünkbe szokta hozni mind azt a sok, különböző időpontokban és körülmények között tapasztalt A , A'' , A''' , ...-at, melyeket az A -hoz annyira-mennyire hasonlónak találunk. A régibb pszichologia beírta annyival, hogy a hasonlóságos társulást egy második, a szomszédoson kívül bennünk még meglévő hajlandóságnak tüntesse fel, de sem arról nem beszélt, vajjon mindenkor együttesen avagy egymást kizárva lépnek-e fel e társulásmódok, sem s még kevésbbé arról, milyen körülmények között jelentkezik az egyik s mikor a másik. Az elméletnek ez a határozatlansága annak, mint rendszeren történni szokott, legkedvezőtlenebb értelmezését vonta maga után, mintha t. i. azt hirdette volna, hogy mi é p o l y hajlandók vagyunk az egyik mint a másik folyamatra s hogy minden lépten-nyomon majd a szomszédos majd a hasonlóságos társulás medrében folyik le gondolkozásunk.

Egy ilyen nézet ellenében joggal felvetették azt a köztapasztalati igazságot, hogy a látott dolog gondolkozásunkat jobbra csak céljaink, terveink felé tereli, ami szomszédos társulás, nem pedig más hasonló dolgok kigondolására ösztönöz. Ha én megpillantom az íróasztalomat, akkor más asztalok szoktak-e az eszembe jutni és nem-e inkább a munkám, melyet azon végezni szeretek?! Még csak azt sem lehet mondani, hogy az egyik ötlet van olyan valószínű, mint a másik; mert beleütközik a köztudomásba, hogy ilyenkor, százszor látott dolgokkal szemben hasonlatokra szokás gondolni. Ezért kikiáltották az ilyen hasonlóságos társulást mondva csinált dolognak, mesterkéltnak, elavult elméletnek, mely elfeledi, hogy abból, ha én A -nál t u d o k gondolni hozzá-hasonló más A -kra, még épenséggel nem következik, hogy ezekre a hasonlókra csakugyan gondolok is s hogy ilyesmire hajlandó vagyok.

Mi azt hisszük, hogy a hasonlóságos társulást meg lehet menteni akkor, ha a társulás egy bizonyos, határozott körülmények között beálló formájának tekintjük. Feltétele az, hogy valami új, előttünk még ismeretlen dolgot tapasztaljunk. Ilyen esetben önkénytelenül, igazi lelki hajlandóság alakjában üt ki rajtunk a hasonlóságos társulás vagyis az, hogy az új adatot az ismertek között el próbáljuk helyezni, ami csak úgy történhetik, hogy a hozzá hasonló tapasztalatainkat vetjük fel eszünkben. Ha marhahúst eszem és érzem az ízét, nem valószínű, hogy más hasonló ízekre gondoljak; de aki életében először eszik banánt avagy ananászt, ösztönszerűleg arra gondol, hogy ennek az íze a dinnyéhez, ilyen meg amolyan fűszeréhez sat. hasonlít.

Aki elfogadja Höffding-től, hogy minden szomszédos társulást egy felismerés azaz összehasonlítás nevezetű folyamat indít meg, az nem is juthat más eredményre mint arra, hogy a felismerésnek minden egyéb, világosan tudatos eseteiben is, tehát amikor újat látunk, szerepet játszik az ilyen hasonlító folyamat, még pedig a nélkül, hogy szándékkal ráerőltetné magát az ember.

Az eltévesztés (illusio) vagyis az, amikor valamely A adatot tévesen egyenlősítünk egy hozzá hasonló s önkénytelenül eszünkbe jutott mással, nem külön, újabb alkalma a hasonlóságos képzettársulásnak. A félreismert A ugyanis, melyet máskülönbén jól ismerünk, most különös körülmények között lép elénk, tehát ismeretlen-számba megy. Az, hogy hasonlatunkat utóbb visszavonjuk, már t. i. ha a tévedést keltő körülmények elmúltak és A a szokott világításába kerül, nem változtat ez egész társulásformának azon a természetén, melynél fogva az előbbinek (az „új”-ének) címe alá vonjuk.

Mint hogy a szándékkal, pl. mások oktatása végett kigondolt hasonlatokat mint nem önkénytelen társulást, hanem társítást e helyütt mellőznünk kell, tehát azt tartjuk, hogy az eddigiekkel ki is merítettük a hasonlóságos társulás előfordulásának összes eseteit.

J a m e s (I. 579, 593) a képzettársulásnak hasonlóságok szerint való haladását tagadja. Arra hivatkozik, hogy egyszerű érzetek legföllebb külön célból azaz érdeklődés esetében keltik fel a maguk hasonmásának gondolatát. Ezt bátran kiterjeszthetné a tárgyakra is, elvül kimondván, hogy minden adat a világon olyasminnek kelti fel a gondolatát, ami bennünket érdekel, illetőleg az adathoz hozzá van gyakorolva; ez pedig lehet úgy valami hasonló, mint valami egészen különböző dolog (a volt szomszéd). Új tapasztaláskor is a régi hasonlóké azért jutnak eszembe, mert most az a legérdekesebb, hogy ez az új milyen réginek a födele alá tartozik. Egy ismerősöm arcképének (A) legelső látásakor bizonyára nem olyan dolgok (B) fognak eszembe jutni, mik valamikor egy más arcképnek (A) látásával egyidejűleg hatottak rám, hanem eszembe jut első sorban az az ember, kit az a kép ábrázol. Miért? Mert most ez a legérdekesebb. F o u i l l é e (I. 224)-nak igaza van hogy a hasonlóké mibennünk a hasonlóságoknak (az ilyen felfedezéseknek) tetsző, kellemes volta, mondjuk érdekessége miatt társulnak, nem pedig valami elvont értelmi, logikai okból. Azt, hogy minden efféle társulásnál nem magában a hasonlóság tényében, hanem mélyebb okokban, nevezetesen egy *neural habit*-ben rejlik az igazi társító hatalom, ezt mi is elfogadjuk J a m e s (I. 591)-től, de kérdés, vajjon azt a különben érdekes megokolását is: „minthogy a hasonlóság mindenkor csak előttünk lévőknek összehasonlítása alkalmával pattanik ki, tehát nem szolgálhat egy még l e e n d ő előttem-levésnek (az eszembe-jutásnak) előidéző okául.” Az illető képzettársulás-törvény ugyanis csak azt mondja: minden új érkezőből hajlandó vagyok kiemelni azt a részt, melyet már ismerek s

ezt a régi jegyekkel kiegészítve és mint külön individuumot véve, tekintem az újhoz hasonlóknak. (Ezt tüzetesebben l. lejjebb.) A törvény tehát nem azt akarja mondani: én azért társítok két dolgot, mert hasonlók és azokat, amik hasonlók, – hanem csak, hogy mindenkor hasonlóknak keresésére, ép úgy mint másrészt volt-szomszédoknak felfedezésére irányuló törekvés, ő s z t ő n van bennem; aminthogy csakugyan van is.

A hasonlóságos képzetársulásnak a végső okát némelyek (pl. Deffner: Sinnesorg. XVIII. 224) agyfolyamatainknak egy olyan eredeti sajátosságában keresik, melynél fogva a bizonyos *A* szemléletnek megfelelő agyfolyamat mindenkor hajlandó egy hasonló *A*, szemléletnek megfelelő agyfolyamatba átcsapni. Ilyen nézetekkel szemben E b b i n g h a u s (642) azt az érdekes kérdést veti fel: honnan van az, hogy ez a hullámzás éppen az *A*,-nél állapodik meg, azaz miért jut eszünkbe az *A*-nak láttára csak egy bizonyos *A*, és miért nem annyi más adat, amennyi az *A*-hoz tényleg hasonlít? Más szóval, ha ez a hullámzás, ez az átbillenés valami eredeti sajátossága agyfolyamatainknak, miért szűnik meg egy bizonyos ponton, az *A*,-nek eszembe jutásakor? Erre azt felelhetni, hogy a legelső talált hasonlóságnak, e leletnek az érdekessége maga s az így beálló figyelem vágja el a további hullámzásokra való ösztönt. Ha én az *A* adathoz egy, avagy mondjuk egy néhány hasonlatot találtam, ez engem kielégít, megpihenek. E b b i n g h a u s támadásának elégtelensége egyébként korántsem bizonyítja a D e f i n e r-féle „állhatatlanság”-elméletnek helyességét, melyet első sorban az a körülmény cáfol meg, hogy a hasonlóságos társulás új tapasztalatoknál szokott jelentkezni, amiből az következik, hogy hasonlatok felvetésére elménket mindenkor különös alkalmi okok, specialis érdeklődés, nem pedig egy gépies ösztön szokta indítani. Abból a tényből – talán erre gondolt D e f f n e r, - hogy az *A*-t ismerő embert mindig könnyű dolog egy csekély eltérésű *A*, adattal rászedni, azaz vele elfogadtatni, hogy „ez volt az”, ebből a tényből, mondom, még korántsem következik, hogy az *A*-t szemlélő egyénben van hajlandóság arra, hogy egy *A*,-et g o n d o l á s b a csapjon át.

Idáig tehát ott tartunk, hogy ismert adatoknak ismétlődő szemlélése szomszédos társulást kelt, ismeretleneké pedig, – amik közé minden ismert dolog is tartozik a l e g e l s ő p i l l a n a t b a n (l. Höfding, fent) – hasonlóságosat. Ezt úgy is kifejezhetni, hogy a hasonlóságos társulás m i n d e n társulásunknál ott van, a szomszédos nem mindeniknél. Ebből pedig tanulságnak az kerül ki, hogy az ismert dolog más alakú gondolatfolyamatot kelt, mint az ismeretlen. Az ismeretlen adat mindenekelőtt a saját megismerésére, mondhatnók fedél alá kerítésére nógat (= hasonlóságos társ.). Csak azután következik a dolognak történelmi felfogása, vagyis az a kérdés, miben különbözött a réginek környezete a mostaniétól (= szomsz. társ.).

Az említett két társulás-törvény nem egyéb, mint maradéka annak a négynek, melyet a négy világelem analógiájára már A r i s t o t e l e s állított fel (hasonlóságok, ellentétek, időbeli és térbeli szom-

szédok szerint való társulás). E schemát két észrevétel segítségével lehetett a mai kéttételű „törvénytábláig” egyszerűsíteni. Az egyik az, hogy az ellentétek szerint való társulás a hasonlóságosnak címe alá vonható, mert az ellentétes dolgok között épen rokonság van (a nagy-nak közelebbi rokona a kicsi, mely amannál eszembe jut, mint pl. a vörös, melynek semmi köze sincs hozzá); a másik észrevétel meg úgy szól, hogy a térben szomszédos dolgok nem e közelségükért, hanem csak azért és akkor társulnak, ha mint „szemlélésünk tárgy, mint szemléleti aktusok, tehát időben esnek közel egymáshoz. A térben lévő dolog mint szemlélet mindig egyszersmind időben is van, amiből az következik, hogy a „térbeli” társulástörvényt az „időbeli”-be szabad beolvasztanunk.

E b b i n g h a u s (640) nem helyesli, hogy az ellentétes társulásokat a hasonlóságosak közé iktatják. Arra utal, hogy az A - Z ellentétes tagoknak mindegyike sokkal közelebbi rokonságban áll az M középső taghoz, (amely nem jut az eszembe sem A -ról, sem Z -ről) mint egymáshoz, miért is nem fogadja el azt az állítást, hogy a Z -nek A -ról (és viszont) történt eszembe jutása az illető tagok hasonlósága alapján esett volna meg. Szerinte itt inkább csak szomszédos társulás forog fenn vagyis az, hogy a két ellentét egymást azért és csak akkor kelti fel, mert és hogyha valamely megelőző alkalommal együttesen jelentek meg előttünk. – Ha elfogadjuk, hogy ellentétesnek csak olyan két tagot tekintünk, melyek valamely hosszabb-rövidebb érzetsornak a két végpontját foglalják el, akkor talán mégis inkább a fentebbi, Ebbinghaus-tól megtámadott elmélethez fogunk csatlakozni. Ugyanis ha az A qualitas (pl. fekete szín) mint ilyen jobban hasonlít is az M -hez (a szürkéhez) mint a Z -hez (a fehér színhez), de viszont abban, hogy sarokhelyet foglal el a színek sorában, sokkal jobban hasonlít a Z -hez, a másik sarokhelyhez, mint az M -hez. Aztán meg csak az-e a hasonlóságos társulás, amelyik a legnagyobb hasonlóságok felé törtet? (Külpe [195] is úgy látszik, azt hiszi; egyébként pedig helyesen jegyzi meg, hogy az A érzetnek nagyon hasonló A , és kevésbé hasonló A ” érzetek közül épenséggel nem inkább az A -nek mint az A ,-nek gondolata igyekszik a tudatomba, amikor A rám hat.) Ama persze megcáfолhatatlan, de be sem bizonyítható feltevés helyébe, mely szerint mindazon esetekben, mikor valakinek egy adott Z -hez épen A és nem M jutott az eszébe, az forgott fenn, hogy az illető egyén valamikor együtt látta az A -t a Z -vel, – e pusztan a lehetőség helyébe mi azt a valószínűséget iktatjuk, hogy a Z -ről az A azért jut az eszébe, mert Z -t sarokhelynek, a sor egyik végpontjának veszi észre. Mi természetesebb ilyenkor, mint az, hogy egyik határnál a másik határrontra gondoljon, arra, melyről tudja, hogy az illető megkezdett érzetsort befejezi! Aki pedig tán avval áll elő, hogy a közember nem ismer érzetsorokat és „sarokhely”-eket, annak csak annyiban van igaza, hogy a közember e műkifejezéseket nem ismeri, de azt igenis tudja, hogy a fehér a feketével, a magas a mélyvel, a hideg a meleggel sat. egy számos középtaggal bővelkedő homogen egészbe tartozik együvé.

Hogy érzeteink egy tagozott, valamin kezdődő és valahol befejeződő sort alkotnak, annak csak a kifejezése tudományos dolog, de a tudása mindenkinél megvan.

Felvetődik az a kérdés, elértük-e avval a két társulás-törvény-nyel az egyszerűsítés leghatárát s nem lehet-e a kérdéses két törvényt egyetlen egybe összevonni? Hogy a szomszédos társulásból, ha mégannyira rátámaszkodik is a másikra, soha sem lehet hasonlóságot csinálni, az egészen bizonyos dolog; mert hiába, pusztán szomszédos dolgokat elménk, ha még úgy rátukmálják is, nem fog hasonlónak elfogadni. Kérdés tehát, nem érdemes-e a fordított eljárással megpróbálkozni, vagyis a hasonlóságos társulást a szomszédosra visszavinni?

Külpe (195) az egységesítés híveinek satírikus hangon azt ajánlhatja, próbálnák már meg egyszer az összes társulásainkat a hasonlóság elvére visszavinni „hisz minden, bármennyire különböző két dolgot is hasonlónak tekinthetni egymáshoz!” Mi erre egész komolyan azt feleljük, hogy a társulásokat kutató psychologusnak csak olyan mozzanatokat szabad felölelnie, melyeknek a társulás beállítására van avagy legalább is lehet physiologiai hatásuk (ilyen a volt szomszédosság), de semmi köze sincs olyan mozzanatokhoz, melyek a társító egyénre egyáltalán nem hatnak. Már pedig ilyen az a „távoli hasonlóság” az A és B tényleg társuló képzetek között, melyet maga az egyén nem, hanem csak egy kívül álló psychologus – avagy kötekedő logikus vesz észre. Mit szólnánk az ilyen psychológiához: mikor a paraszt a nevéen szólítja a kutyáját, ez a név nem azért jutott az eszébe, mert a kutyáját már gyakran így szólította (= szomsz. társ.), hanem azért, mert – van valahol Németországban egy bölcs logikus, aki azt az ő egyszerű paraszt esze számára megközelíthetetlen, körmönfont gondolatot tudja elgondolni, hogy egy név meg egy állat mint k é t l é t e z ő eo ipso hasonlít is egymáshoz!

A fennebb (124) mondottakból kitűnik, hogy a hasonlóságos társulást szomszédosra mindig vissza lehet vinni tárgyknak avagy összetett jelenségeknek esetében, amiknek a hasonlóságát tudvalevőleg egy közös tényezőhöz c s a t l a k o z ó k ü l ö n b ö z ő tényezők-ből kerítettük ki. Ha énnekem A adat eszembe juttatja a hozzá hasonló A -et, akkor a kettőnek a, b, c közös tényezője vitte átjndolkozásomat ama p, q tényezőkre, melyek az a, b, c -hez társulva kiadják az A -nek individualitását, úgy miként az A -n meglévő d, e tényezők az A -ét.

Példa = $a+b+c+d+e$ = Balaton tava = beláthatatlan nagy [a] + mély [b] + álló víz [c] + mindenünnen partokkal körülveve [d] + Zala, Somogy megyékben lévő [e]. – A , = $a+b+c+p+q$ = Adriai tenger- beláthatatlan nagy, mély, állóvíz [$a+b+c$] + csak három helyen partokkal körülveve [p] + Olaszország meg a Balkán között lévő [q]. – B = Balatonfüred.

Az ilyen hasonlóságos társulás tehát, ha a szemléletalkotó érzet-elemekig boncoljuk, szomszédos társulásnak, még pedig e társulás egy olyan fajának bizonyul, amikor az eszembe jutó volt szomszéd (most p , q) nem valamely az A adattól független (ilyen volt a B), hanem egy ennek alkotó elemeivel összefonódott létező. A B a szabad térben vagy időben volt szomszédos az A -val, a , p , q meg a d , e ellenben egy tárgyalkotta szoros kereten belül szomszédos az a , b , c -vel; ennyi az egész különbség. Hozzátesszük, hogy ezt a visszavített nemcsak meg lehet, de meg is kell tenni, vagyis az ilyen hasonlóságos társulást szomszédosnak elfogadni, azért, mert nagy okunk van minden társulást olyan folyamatnak tekintenünk, mely a pusztá ismeretelemek (érzetek) között áll be már akkor, mikor ezeket még egységes tárgyszemléletbe nem tudja egybefűzni a gyermek.

Ez a megállapodásunk minden lényeges vonásában megegyezik pl. a Münsterbergével (495) vagy a W u n d t-ével (Ph. Ps. III. 559-562), ki ott a hasonlóságos meg a szomszédos társulásoknak egymáshoz való viszonya s nevezetesen valamelyiküknek elsőbbsége körül a Lehmann- és Höfding-párt között kifejlődött vitákat iparkodik eldönteni. A Wundt leírásából mind-össze azt nem fogadjuk el, hogy az A adat a , b , c tényezőjének reánk való hatása, intenzitása megerősödik (*Verstärkung*) azáltal, hogy vele együtt egy régibb a , b , c -emlék jut az eszünkbe. Az ilyen erősség-gyapodás szerintünk azért lehetetlen, mert az emlékeknek nincs semmiféle, az érzetekével összehasonlítható intenzitásuk, tehát intenzitást nem is növelhetnek.

Most következik egy fogas kérdés. Megáll-e ez a hasonlóság-elmélet az egyszerű érzeteknek, pl. a narancsszínhez hasonló sárgának, az egyszerű hangvilla-hangoknak esetében is? Igaz-e, hogy ilyenkor is egy közös tényező vitte át gondolataimat az adott érzetről a hasonlóra? Hol itt ez a tényező és igaz-e, hogy még az egyszerű érzet is tényezőkből van összetéve? Azt feléljük: nincs összetéve, de amikor összehasonlítunk egymással két meglévő érzetet, akkor tulajdon úgy bánunk velők, mint két tárggyal, melyet összehasonlítunk. Más szóval: maguk az érzetek elemezhetetlenek, de egymással való összehasonlításuk mindenkor elemezhető azaz összetett tény. Csakis olyan két érzetet nevezünk egymáshoz hasonlóknak, melyeknek egyikét vissza tudjuk vinni a másikra plus egy járulékos, legtöbbször csak tökéletlenül kifejezhető tényezőre. Nekem a narancsszín azért hasonló a sárgához, mert voltaképp sárga, csak még egy kicsit „melegebb, tüzebb vagy mérgesebb” sárga; és a zongora He azért hasonló a flóta c -jéhez, mert voltaképp ugyanaz, csak a flótáé

„lágyabb, behízelgőbb, melegebb”. Így fogom fel, mindamellett, hogy sem a narancsszín egy sárgának a „kimérgesítésével”, sem a *flóta-c*-t egy zongora-c-nek „kimelegítésével” a valóságban még nem állította elő senki. A vörös színt a zöldhöz meg azért mondom „nem-hasonló”-nak, mert nem tudok rajtuk ilyen egységes közös törzset felfedezni; ellenben azonnal hasonlóknak fogadom el őket, mihelyt meggondolom, hogy mindakettő egyaránt szín. A hasonlóság megszűnik számunkra létezni, vagyis tagadjuk ott, ahol az összehasonlítást erőltetett, fejtörős mulatságnak találjuk. Ilyen akár mindjárt ez a vörös-zöld hasonlóság a kezdőnek szemében.

Szerintünk, ismétlem, mindenki, aki összehasonlít, az bontogat s a felbontottakat elemeiből építi fel. Előbb analitikus, utóbb szintetikus működést visz véghez – mindenkor egyaránt, akár tárgyakat hasonlítgat, akár egyszerű érzeteket. Ha tehát nekem egy előttem lévő *A* színt juttat az eszembe egy régebben látott hasonló *A'* színt, akkor e két színnek a közös törzse (az amit a legelső, legfelszínesebb pillantással megragadok belőlük) vitte át gondolataimat arra a *n u a n c e*-ra, amely e törzshöz járulva kiadta az *A'*-et, – itt csak úgy, miként fent a tárgyaknál. (V. ö. fent 125.)

A mienkkel ellenkező nézetet vall az egyszerű érzetéről mindenekelőtt Höffding (idézve u. o.), továbbá Ebbinghaus (643-4), Külpe (194), Stumpf (I. 118-9) és James (I. 532-3, 579) aki azt tartja, hogy egyszerű érzetek esetében nem a hasonlóságot azonosságokra („közös tényező” nálunk), hanem az azonosságot illetőleg egyenlőséget hasonlóságra („ennek igen nagy fokára”) kellené visszavezetni.

Végső eredményünk tehát az, hogy a hasonlóságos társulásnak mindenféle neme és formája nem egyéb mint szomszédos társulás, olyan mely vagy az egységes adatok, vagy az adatelemek között létesül. A fent keresett egyszerűsítés tehát szerintünk lehetséges és a szomszédos társulásban kell látnunk a képzettársulásnak immár egyetlen törvényét. Ehhez képest a fenti (171) előzetes megállapodásunk így módosul: Minden társulásnak közös feltétele és eleje a (Höffding-féle) hasonlóságos társulás, mely azonban maga sem egyéb, mint a szemléleti elemek (illetőleg szakaszok, mozzanatok, azaz nem teljes szemléletek) között leperdülő szomszédos társulás.

A hasonlóságos társulásnak alárendelt jelentőséget tulajdonít es a mienkhez hasonló módon a szomszédosra viszi vissza Z i e h e n (172-4).

Ugyanígy tett már James Mill is Eisler („Association” c. cikk) szerint, ahol megolvassuk, hogy az „egyetlen társulástörvény” elvének hívei még Th. Brown, Hodgson, ifj. Fichte, I. Schultz és Lehmann.

Külpe-nek (197) képzettársulás-törvénye így alakul: „ahol hasonló képzetek társulnak, ott e két képzet (a nálunk közölt módon) mindenkor tényezőkre bomlik, az egész társulás tehát pusztá szomszédos. Ahol ilyen felbontás nem lehetséges (az egyszerű érzeteknél), ott nincs is társulás.” V. ö. fent James. Szerintünk egyszerű érzeteknek társulását Külpe (192-3) már ott elismerte, ahol a szabadon érkezett (*freisteigend*) képzetekért harcolva olyan tényekre hivatkozott, mikor egy most először látott színárnyalat eszünkbe hozza magának az illető színnek nevét.

Wundt (Ph. Ps. III. 562) avval veti vissza Höfding-et, (ki a hasonló érzetek társulását szomszédosra visszavihetetlennek mondta), hogy akinek a sárga mellé eszébe jut a narancsszín, az e két színt nem csupán hasonlóság miatt, hanem azért is társítja egymáshoz, mert valamikor együtt látta. Höfding erre azt felelhetné Külpe-vel (194), valamint Lehmann-nal (Phil. Stud. V. 102), hogy ő ez utóbbi lehetőséget eo ipso kizárta akkor, amikor a kérdéses társulást hasonlóságosnak mondta, mert az olyan társulás, melynek tárgyait az egyén valaha együtt tapasztalta. megszűnik nevére érdemes hasonlósági társulásnak lenni. Ezt Mach-nak (180) is meg kellett volna gondolnia, minek előtte kimondja, hogy összes társulástörvényeink arra az egyre mennek vissza, mely szerint két egyidejűleg megvolt *A* és *B* képzet közül az egyik felidézi a másikat. A hasonlóságos társulásnak tüzetesebb vizsgálata ma már nem engedi meg az ilyen sommás általánosításokat.

Aki velünk együtt ragaszkodik a hasonlóságos társulásnak a szomszédosra visszavihető voltához, az nem fog megnyugodni ama Wundt (Phil. Stud. VII. 343)-féle döntésben, amely a vitázó felek mindegyikét igyekszik lekenyerezni, mondván, hogy minden társulásban úgy a hasonlóságos mint a szomszédos „törvény”-nek jut szerepe és pedig hol az egyiknek több, hol a másiknak, miért is az *Aehnlichkeits-* meg a *Berührungs-association* nem egyebek, mint a *potiori* való elnevezések.

Fouillée (I. 217) szerint az ember azért hajlik a hasonlóságos társulásra, mert az illető képzeteknek agyunkban való székhelyei is hasonló szerkezetűek illetőleg híddal vannak egymáshoz kötve. (Erről az elméletről l. lejjebb.)

Elfogadván ezt a mi visszavivő elméletünket, kérdés, mit csinálunk avval a kétségtelenül helyes James (II. 348)-féle megjegyzéssel, hogy a következtetés nevű mütét végbevételére sokkal alkalmasabb az olyan elme, amely hasonlóságos társulásra hajlik (1. analógia!) mint az olyan, mely csak szomszédokat kapcsolgat egymáshoz; alkalmasabb tehát az ember, mint az állat. Kétségtelen, hogy az állat illusioknak azaz hasonlóság alapján való összetévesztéseknek ép úgy ki van téve, mint az ember. Igazi hasonlóságos társulásokra ellenben sokkal kevésbé fogékony az embernél, épen azért, mert erre mint láttuk affajta kiemelő gondolkodás kívántatik, mely a zárt egység alakjában jelentkező adatnak megbonthatására képes. Már pedig az alsóbbfokú elme nem bírja ama korlátok alól felszabadítani a gondolkozását, melyet az adott individuális egységnek szilárd kerete neki szab. Ugyanez tehát következtetni is csak alig tudhat, mert erre aktív vagyis olyan berendezésű gondolkodás szükséges, mely az adat-nyújtotta kész kereteket bontogatni, magát a közvetlen szemléletein túltenni elég erős.

A kérdéses két folyamat között megvan a tagadhatatlan rokonság, s a mi nézetünk, mely elemző gondolkozást lát a hasonlóságos társulásokban, úgy látszik megadja James észrevételéhez a kellő magyarázatot. Azt, hogy a hasonlóságos társulás épen könnyebb volna, mint a szomszédos, amit S t ö r r i n g (255) bizonyos örülteknek illetén társításából következtet, ezt ilyen általánosságban semmi esetre sem fogjuk aláírni, – legfőleg azt, hogy vannak b i z o n y o s szomszédosoknál könnyebb hasonlóságos társulások (pl. amikor valamely idegen szó a magyar jelentése helyett egy hasonló hangzású magyar szót hoz az eszébe a nyelvtanuló kezdőnek: a latin *silva*-nál „erdő” helyett szilvára gondol.)

Abból a körülményből, hogy nekem az „új *A* mellé olyan hasonló *A'*-ek is juthatnak és jutnak eszembe, melyeket az *A*-val együtt sohasem láttam, világosan következik, hogy a társulás ezen formájánál a begyakorlás nevezetű tényezőnek szerep nem jut, s a figyelemnek is csak abban a tekintetben, hogy most az új *A*-ra kell az egész boncoló erőmet fordítanom. Ezt a különben magától értetődő különbséget az előbb tárgyalt szomszédos társulással szemben ki kellett emelnünk, valaminthogy most rámutatunk arra a megegyezésre is, melyet e két társulásmódnak szerintünk azonos természete miatt az olvasó joggal elvárhat, és amely abban áll, hogy *A*-nak az *abc* törzséhez soha másféle *p*, (*i* elemek nem juthatnak eszembe, mint amelyek e törzshöz hozzá vannak gyakorolva, illetőleg vele együtt figyelmesen meg voltak szemlélve. A hasonlóságos társulást tehát csak boncolnunk kell és megkapjuk a szomszédosnak rajta első tekintetre hiányzó kellékeit.

Elvünknek, mely szerint az összes, önkénytelen társulás (és nem szándékos kigondolás) útján érkező képzetek a „szomszédos” törvény szabta csatornán érkeznek, útjába áll az a tétel, hogy ez önkénytelen ötleteink között vannak olyanok is, amelyek az előttük lelkünkben volt szemléletekből vagy képzetekből sem az egyik, sem a másik társulásmód szerint nem kerülnek ki, miért is el kell róluk fogadni, hogy szabadon érkeztek, vagyis hogy v a n n a k t á r s u l á s n é l k ü l é r k e z ő ö n k é n y t e l e n ö t l e t e i n k i s.

A szabadérkezésű (*freisteigend*) képzeteknek Herbart-féle elméletét felújította Külpe (192), értvén rajtuk a társulás útjain kívül, nem pedig ok nélkül fellépő ötleteket, amint őt félremagyarázta D e f f n e r (Sinnesorg. XVIII. 222).

Ebben elvi kérdés rejlik. Ha olyan (*P*) képzet ötlük fel az eszemben, amely a meglévő *A* szemléletnek avagy gondolatnak se nem volt-szomszédja, se nem hasonmása, akkor feltehetni 1.) hogy m i n d e n k o r csak az én ügyetlenségem okozza itt a nehézséget, vagyis

az, hogy nem tudok visszaemlékezni arra a közbeesett a képzetemre, amely a P -t kényelmesen hozzácsatolja A -hoz. Vagyis P mindenkor „valamiről” jut az eszembe, csak én nem tudom mindig megmondani, hogy miről. Ez a Wundt-féle (Ph. Ps. III. 555-6), mondhatnók „*missing link*-elmélet. 2.) Feltehetni, hogy némely esetben ilyen közbelépő a nem is volt, hanem a P valamiféle még ismeretlen saját erejénél fogva küzdötte fel magát a tudatunkba. Ez a Nerbart-Külpé-féle nézet, melyek között egyébként ott a rökülönbség, hogy Külpe a physiologia terén akarja keresni ama „saját erő”-nek kútforrását. Végre 3.) azt lehetne gondolni, hogy P -t az A -hoz-képzettársulás, de ennek valami ma még ismeretlen formája kötötte hozzá, ami azt jelentené, hogy a hasonlóságos meg a szomszédos társulás még nem merítik ki az önkénytelen társulásnak összes lehetséges formáit. – Látnivaló, hogy úgy az 1.) mint a 2.) feltevés valamilyen rejtek létezőhöz, tényezőhöz fordul. Kérdjük, mi a valószínűbb, az-e, hogy az illető tényező csak a mi tompa látásunk számára rejtőzik el néha, szóval hogy itt az elég gyakori látáshibáink egyikével van dolgunk, vagy pedig, hogy valami egészen új, az eddigi tudomány számára elrejtőzött erővel állunk szemközt? Ismeretlen erőknél és tulajdonságoknak létezését persze nincs jogunk tagadni, – csak hogy meg kell válogatni az eseteket, amikor hozzájuk folyamodni érdemes. Azt is jó lesz számbavenni, hogy milyen természetű is lehetne az az ismeretlen erő, mely a P ötletet tudatunkba hajthatja. Aki, miként Külpe, óvakodik attól a felfogástól, mely a képzetekből acélrugókat csinál és igen helyesen a physiologiai téren kereskedik, az másféle képzetmozgató tényezőre nem bukkanhat, mint valamilyen belső, organikus érzetre (β), mely a kérdéses P -t felveti. De evvel aztán benne is van a képzettársulás birodalmában mindakét lábával, mert most P tisztára csak mint β -hoz társult tényező fog eszünkbe jutni. Ezért csatlakozunk mi Külpe-vel szemben Wundt-hoz. – A 3.) feltevés szóvivője, ki a képzettársulások keretét nem mint mi, szűkíteni, hanem még tágítani óhajtaná, talán meg fogja engedni, hogy a mi, immár egyetlen, azaz szomszédos társulásunkkal ki vannak merítve a társulásnak összes formái, ha meggondolja, hogy a dolog természete szerint csak olyan képzetek (pontosabban: A szemlélet és B képzet, gondolat) társulhatnak egymáshoz, amiket (pontosabban: A -t és a β -nek megfelelő szemléletet) valaha társítottunk egymáshoz, azaz közösen megfigyeltünk illetőleg begyakoroltunk. Minden ilyen, a szemléleteken véghez vitt társító folyamat bizonyos időbe telik, amelyen belül A és B egymáshoz közel kerülnek vagyis *eo ipso* idő-

béli szomszédokká lesznek. E szerint vagy nem igaz az, hogy közösen kellett felölelnünk azokat, amik utóbb maguktól társulnak, vagy pedig ha igaz, az következik, hogy más módját a társulásnak még csak képzelni sem lehet, mint volt szomszédokét. Azt szívesen elfogadjuk, hogy egy A -hoz eszembe jutó B száz más viszonyban is lehet evvel, mint épen csak szomszédosban, de mihelyt önkénytelenül eszembe jut az A -hoz, egészen bizonyos, hogy annak tapasztalásomban a szomszédja is volt.

E b b i n g h a u s (692-3) ki szintén Wundt-tal tart, megfelel e megfejtésmód ellenfeleinek is arra az érdekes kérdésekre, miképen lehetséges, hogy egy olyan a képzet, melynek magának sincs annyi ereje, hogy tudatunkba küzdje magát, még valamilyen másik P képzetet emeljen a tudatunkba? Ebbinghaus szerint egy magában véve gyenge a mindig elég erős arra, hogy valamely vele kapcsolatos é r d e k e s P -t juttasson az eszünkbe, azaz olyat, amely máris az eszünkbe kívánczozik. Másrészt meg gyakran az történik, hogy az a másokkal áll össze s így többedmagával vonszolja elő azt a P -t, melynek előteremtésére egymagában gyöngö. Mi, akik nem ismerünk el .képzeteken erősségfokokat, inkább ott keresnők a választ, hogy helytelen dolog, az a g y e n g e s é g é b e n keresni az okát annak, hogy nem lép a tudatunkba. Az a -ról inkább csak azért nem tudunk magunknak számot adni, mert valami megszokott, közönséges, érdektelen tartalma van, úgy hogy a P -nek érdekessége a -nak az emlékéit könnyen kiverheti fejünk-ből. Érzeteink, nevezetesen izomérzeteink is vannak olyanok, melyeket már észre sem veszünk, mivel csakis a tőlük kiváltott mozdulat maga érdekel.

Az észrevétlen áthidalások rovatára tartozik a következő is: Ha ugyanannak az embernek ugyanannál az A adatnál egyszer 6 , más-szor meg c gondolat jut az eszébe, minek tulajdonítsuk e különbséget? Nyilván annak, hogy az első esetben az A -n egy β , a másik esetben meg γ sajátságot vett észre, melyek 6 -hez illetőleg c -hez átvezet-nek, fia nekem a nyomtatott *latte* szónak látása ($\hat{A}$) a l é c gondolatát (b) hozza eszembe, mint e szónak a jelentését, akkor e társulásra az az észrevételem (β) segített, hogy a *latte* franciául van; míg ellenben, ha olasz szövegben olvasnám (γ), t e j - n e k (c) értelmezném. Hasonló-kép, amikor én valamely látott hangjegyet f is-nak olvasok le, azért olvasom le *így*, mert tudom, hogy violin-kulcsot kell hozzáértenem; viszont azt a kottát egy majdnem két oktávával mélyebb ais-nak venném, ha bassus kulcs alatt állana.

(Ezek E b b i n g h a u s 698-9 példái. Az a gyermekes nyelvjáték, mely idegen szókat rokonhangzású magyarokra visz vissza, – pl. Washing-tonnak hittak, mert vas inget hordott a csatában – szintén csak azon alap-szik, hogy a szó elejébe gondolandó „nyelvkulcs”-ot, azt, hogy milyen nyelvűnek értjük, tréfából kicserélik.) így vagyis egy áthidaló más-más

β , illetőleg γ észrevételnek a közreműködéséből könnyebben megértjük e sajátságos, – egyébként erősen a figyelmiék közé tartozó - társulásijelenséget, mint Ebbinghaus-nak ama kissé határozatlan magyarázatából, mely szerint mindenkor nem a közvetlen megelőző képzet maga, hanem a megelőzőknek sokasága (kérdés, vajjon egyidejű avagy egymásutános sokasága?) váltja ki a következő képzetet, (*eine tatsächlich zustande kommende Reproduktion beruht in der Regel nicht auf einer einzelnen vorgegangenen Vorstellung, sondern auf einer Mehrheit, deren mannigfache Reproduktionstendenzen sich in ihr sozusagen kreuzen.*) Ha nem veszem is észre, hogy minden egyes esetben hozzágondolom az adathoz az illető β , γ körülményeket, (valamely francia szövegnek mindenik szavához, hogy ezek a szók franciául vannak) azért bizony hozzágondolom. A t ö b b i képzetek sokaságának, nevezetesen azoknak, melyek A felmerülése előtt foglalkoztatták lelkünket, ($\beta\beta$, vagy $\gamma\gamma$), csak annyiban tulajdoníthatunk befolyást a b illetőleg c gondolat felvetődésére, hogy az, vajjon B -t avagy γ A veszek-e észre az A -n, tisztára attól függ, vajjon az A előtt $\beta\beta$ avagy $\gamma\gamma$ foglalkoztatta-e a lelkemet. A 1 a 11 e-t azért nézem francia szónak (β), mert máris francia szövegben ($\beta\beta$) találok. Ezt az egész tételt népszerűbb nyelven úgy fejezhetjük ki, hogy ha ugyanaz a látvány ma egészen más gondolatot vet az eszembe, mint tegnap, ez azért van, mert azt a látványt ma más színen látom.

A Ziehen (177-8) *Constellation-elméletéből* csak annyit fogadunk el, amennyi a mienkben is benn van, t. i. hogy valamely A -nak b illetőleg c gondolatot felkeltő hatása tisztán az A előtt bennünk lévő ($\beta\beta$ $\gamma\gamma$) gondolatoktól függ. De nem fogadjuk el Ziehen-nek azt a herbartias alapnézetét, mely ezt az astrologiai műszót („Constellation”) adta a szá-jába, mintha t. i. valamely a BB -k illetőleg $\gamma\gamma$ -k és az A között kifejlődő vonzó (*Anregung*) avagy taszító hatás (*Hemmung*) vetné a felszínre a b -t, illetőleg c -t. Ha valamely „jól begyakorolt” és „érdekes” c gondolat néha nem akar eszünkbe jutni az A -hoz, akkor e jelenségnek kedvéért a psychologusnak nem egy leltűnt psychológiának a képzetközi „gátló erő”-it kell felelevenítenie, (amilyet e példában feltesz Ziehen a meglévő $\beta\beta$ és a c között) hanem egyszerűen csak kétségbe kell vonnia, hogy az illető c gondolat csakugyan elég jól be lett volna gyakorolva. Aki valamit „jól tud”, de alkalomadtán mégse tudja, az csak hiszi magáról, hogy jól tudja. Aki pedig a pszichológiai elveket nem akarja *praeter necessitatem multiplicare*, az annak, hogy miért nem megy át az egyik képzetünk egy másikba, a magyarázatát mindenkor a közöttük meg nem alkotott kapcsolatban, nem pedig pozitív akadályozó erőkből fogja keresni.

Evvél talán megfeleltünk Münsterberg (519)-nek is arra a kérdésére, melyet ő az associatio iskola (1. a figyelem c. fej.) hívéhez intézendő legfőbb kérdésnek tart, t. i. hogy A -hoz annak a számos bennem volt szomszédjai közül miért éppen a β és nem a c jut az eszembe? Münsterberg az agy-physiologia terén keresi a megoldást. Ezt részünkről ma még korainak tartjuk és egy olyan magyarázattól, mely az egyes agysejteknek mérlegeli a szerepét a kérdéses képzetek létrejöttében, elvileg is tartózkodunk.

Ziehen (177) még azt állítja, hogy két képzet közül *ceteris paribus* mindenkor a világosabbnak, szabatosabbnak (*Deutlichkeit*) van több kilátása

arra, hogy alkalomadtán, nevezetesen mikor valami felismerést kell végeznünk, eszünkbe jusson. Ebből, azt tartom, csak annyi az igaz, hogy az eszünkben legtöbbször megforduló képzetek (pl. mindennapi környezetünk részei, családunk tagjai) egyszerismind a legszabatosabbak, egyszerűen mert volt módunk bőven megalkotnunk, azaz a megfelelő tárgyaknak összes észrevehető sajátosságait e képzetekbe kellőképp felölelnünk. De hogy a felismerés eseteiben inkább a szabatos, mint valami homályos képzetünket szerepeltetnők, azaz vennők alkalmazásba, ennek ellentmond maga az a körülmény, hogy a felismerésnek tárgyául valami ismeretlen dolog szokott szerepelni. Ha én valahol Olaszországban látok egy előttem ismeretlen virágot, mindenesetre hajlandóbb leszek azt valami orchideának gondolni, amilyet még keveset láttam, mintsem rózsának vagy szegfűnek, melyekről szabatos képzetem van.

Ha én egy postára kész levéllel a zsebemben megyek ki az utcára és véletlenül megpillantok egy levélgyűjtő szekrényt, akkor valószínűleg az fog eszembe jutnia hogy ezt a levelet most jó lesz bevetni (ilyen látvány nélkül harmadnap is a zsebemben találom azt a levelet). Míg ellenben, ha nincs nálam levél, akkor ilyen leveles ládának a látványa vagy egyáltalán nem juttat az eszembe semmi, reá vonatkozó gondolatot, vagy pedig talán eszembe hozza azokat a furcsa forma levélgyűjtőket, miket valami külföldi városban láttam s. t. eff. Én nyilván „más színben” látom azt a leveles ládát az egyik, mint a másik napon; egyszer valamely rám nézve hasznos, céljaimat előmozdító tárgynak (β), másszor meg semleges objectumnak (γ). Óvakodnunk kell itt attól az önkénytelenül felkínálkozó, de semmitmondó magyarázattól, mely szerint valamely A-hoz annak tapasztalásomban volt szomszédjai közül (b , c) mindenkor az fog eszembe jutni, amelyik „j o b b a n” hozzá volt gyakorolva az A-hoz. Nem szabad azt mondani, hogy a bennem tényleg felvetődő képzet mindenkor az, amelyik az A-hoz legjobban hozzá volt gyakorolva.* (A fenti példát és száz másikat bizonyára bajos is volna így megfejteni.) Fő kifogásunk e magyarázat ellen az, hogy a közéleti pszichológiának nagyszámú álmagyarázatai, circulusai közé tartozik. Ha „jobban begyakorolni” annyit tenne, mint t ö b b s z ö r i s m é t e l n i, akkor a szóban lévő kifejezésnek volna szabatos értelme. De tudvalevő, hogy ezt nem jelenti, mert hisz ha én A-hoz a B-t tízszer néztem hozzá, a C-t meg hússzor, egyáltalán nem következik, hogy adott alkalommal az A-hoz a C és nem épen a B fog eszembe jutni. A dolog úgy áll, – és ne is áltassuk magunkat, mintha jobban állana, – hogy valamely képzet belémgyakoroltságának fokáról, („jói”, „jobban”, „nem eléggé”) nincs

* Mi sem ezt mondtuk fent (163) I

semmi más kritériumom, mint az, amelyik e képzetnek hogy úgy mondjam a külső sikerében kínálkozik s abban áll, vajjon az a képzet a kívánt alkalommal eszembe jut-e vagy nem. Aki tehát azt mondja: „*A-hoz* a mindenkor legjobban hozzágyakorolt képzet jut az eszedbe”, az mintha csak azt mondaná: az eszedbe j u t é k o n y, sőt l e g j u t é k o n y a b b képzet (*sit venia verhol*) szokott az eszedbe jutni. E megoldás kedvelője úgy látszik csak azért hivatkozik a gyakorlásra, mert tény, hogy én azt, hogy *A-hoz* máskor eszembe jusson a most kimaradt *b*, elérem úgy, hogy *A-hoz* most utólag hozzágyakorlom. Evvel egyébként csak a gyakorlás-elméletnek kérdésünk megfejtésére elégtelen voltát akartuk kiemelni, de semmi esetre sem vonjuk vissza azt, amit már fennebb (165) állítottunk, t. i. hogy a gyakorlottságnak csakugyan vannak fokai, (ez az, amit a közélet úgy szokott kifejezni, hogy bizonyos ügyességek, ismeretek „mélyebben vésődtek belénk” mint mások) vagyis hogy a kisebb-nagyobb gyakorlottság” szónak van mély physiologiai jelentése. Jelenti nevezetesen azt, hogy a kérdéses képzetkapcsolat (ügyesség, reactio) mennyire közelítette meg egy visszatarthatatlan reflexusnak fokát; mert begyakorolni azt teszi: valamely erőlködést kívánó kapcsolatból önkénytelent csinálni. Legjobban hozzágyakorolva egy *A* érzethez az a *b* gondolat (vagy mozdulat) van, amelyet egy *A*-nak alkalmával már vissza sem lehet fojtani.

Az a meglehetősen ismeretes (többi között M a u t h n e r I. 382-től hangsúlyozott) körülmény, hogy valamely *A*-hoz mindenkor olyan gondolatok szoktak eszünkbe jutni, amik ugyanakkor meglévő céljainkhoz illenek, – ez az igazság, mondom, benne is foglaltatik az imént elmondottakban, nem is. Benne annak a számára, akinek egy törekvéscél végtére is nem egyéb, mint bizonyos, az egyént foglalkoztató gondolatok ($\beta\beta$, $\gamma\gamma$) összesége. Ellenben új igazság, ha úgy vesszük, hogy egy céljá átídomult gondolatösszegben érzelmi elemek, – egy tőlünk idáig még mellőzött tényező – is lappanganak. Evvel belejutottunk az é r z e l m i t á r s u l á s - n a k többoldalú kérdésébe.

R i b o t (Gef. 216-7) ezt a gondolatot némi túlzással olyan formán fejezte ki, hogy a két „törvény” képzettársulásunknak csak az irányát, nem pedig az okát mondja meg, mely számos esetben, de nem mindenütt érzelmi állapotainkban, nevezetesen érdeklődésünknek irányában rejlik. (Az o k a másutt keresendő, l. lejjebb.)

E kérdésnek azt a formáját, vajjon van-e az érzelmek között is olyan fajta társulás, amelyet idáig csak képzetek, illetőleg szemlélet és képzet között láttunk, – ezt a kérdést, mondom, elhalasztjuk az

érzelmeik tüzetes tárgyalásáig. Egyelőre csak avval foglalkozunk, van-e részök az érzelmeinknek is a képzetek társulásában, közreműködnek-e ebben vagy nem?

Erre a kérdésre, úgy látom, már az eddigiekben is megfeleltünk, még pedig igenlő értelemben. Ha az olvasó egyelőre megengedi (bővebben 1. lent), hogy minden figyelemben is rejlik valami érzelm, akkor könnyen rá fog állani arra, hogy az az egyén, kinek az *A-B* szemléletek kapcsolatát meg kellett figyelnie, s akinek a másodízben eléje kerülő *A*-ra most szintén a figyelmét kellett ráfordítania, hogy *B* eszébe juthasson, – ez az egyén a *B*, a volt-szomszéd, önkénytelen eszébe-jutásának ideje alatt bizonyára írem csöppent belé egyszerre egy érzelmeiktől, nevezetesen a figyeleméitől egészen mentes, semleges állapotba. A képzettársulást – annyi-amennyi joggal – a megfelelő szemléleti állapotok valamelyes megújódásának szokás tekinteni. Micsoda megújódás volna az, ameb az eredeti állapotnak élénk érzelmi kíséretét egyhangú szürkeséggel cserélné fel? Ezt meggondolva elfogadjuk bizonyára azt is, hogy az eszembe jutásnak önkénytelen folyamata alatt nemcsak bizonyos, hogy úgy mondjam, maradék figyelmi érzelmek, feszültség-félék, kísértének bennünk, de az egész folyamatnak a végén, amikor gondolkozásunk már a *B* ponthoz ért és ezt melengeti magában, fellépnek mindazok az érzelmek, melyek valamikor a valóságos *B*-nek szemléletét kísérték. Hisz ismeretes dolog (fennebb is ráutaltunk), hogy képzetek, a dolgok gondolatai, olyanfajta érzelmeket váltanak ki, mint az illető dolgok maguk.

Aki elfogadja a figyelmet érzelmenek, az bizonyára és még inkább elfogadja azt is, hogy egy affajta érdeklődés, törekvéscél, tervezet, amilyennel elfoglalva nézettük a fenti emberünkkel *A''*-t, szintén érzelmi állapot. Ha tehát máris érzelmi jelenségnek mutatkozik az a képzettársuló folyamat, melyet egy egyszerű figyelemmel nézett *A'* megindít, mennyivel inkább érzelmi folyamat az olyan, amikor *A'*-t valamely különös célunkra való tekintettel figyeljük meg!

Vannak psychologusok, akik nem elégszenek meg ennyivel, vagyis hogy az érzelmeknek a képzettársulás körül olyan szerepet tulajdonítsanak, amilyet a megfelelő szemléző folyamatok közben játszottak, ahol t. i. az egésztest kísérő mellék-akkordoknak mutatkoztak, hanem egyenesen döntő, avagy mondjuk structiv elemeknek teszik meg az érzelmeket bizonyos társulásoknál, nevezetesen a hasonlóságosaknál. Azt állítják, hogy *A* *adathoz* a hozzá hasonlók (*A*, *A''*...) közül nem csupán olyannak a képzete juthat az eszünkbe,

amelyik az objectiv tulajdonságaiban hasonlít A-hoz, hanem olyan is, amelyeknek csak az é r z e t t ó n u s a egyezik az A-val. Ez esetben tehát egyenesen az érzelmek, még pedig egyező érzelmek a l a p j á n történnek a társulás.

Az ilyen társulásoknak olyan eseteit, amikor valamely bennem *a* érzelmet (indulatot) keltő *A* tényálladákhöz eszembe jut az a tőle teljesen különböző, de szintén *a* érzelmet keltő *B* tényálladék (hagomnak mai esetét, pl. ezt a sértést, meggyanúsítást meggondolva, felvetődik bennem, hogy tegnap meg valami cselédnek a rendetlensége bosszantott meg), az ilyen eseteket a pusztá é r z e l m e k társulásának szokás nevezni, miért is mi ezekről-majd csak a megfelelő fejezet alatt (Érzelem és gondolat c.) fogunk beszélni. E helyütt csak azokat a példákat ragadjuk meg, melyeket egy eléggé leleményes psychologia ama társulások közül válogat ki, amikor valamely *m* érzékhez tartozó *M* érzet eszembe hoz egy *n* érzékhez tartozó *N* érzetet, azaz a beszédben felveszi maga mellé ez utóbbit mint jelzőt. Más szóval: pusztá é r z e t t ó n u s o k alapján történt társulások, mint mondják, az ilyenek, mint „magas-mély, éles-tompa, vastag-vékony h a n g”, „kiáltó, hideg-meleg, kemény-lágy s z í n” sat. E példákban a jelző nyilván valamely más érzéknek a köréből van véve, mint a jelzett név, miért is azt állítják, hogy íme, itt a jelzett név egy tőle *totó coelo* különböző dolgot juttat az eszünkbe – miért? csak azért, mert hasonló é r z e t t ó n u s t kelt! Ha énnekem egy h a n g h o z eszembe jut valamely látványnak, tehát attól végkép különböző dolognak, pl. egy k é s -nek a tulajdonsága, az „éles”, akkor ez csak azért vetődhetett fel bennem, mert ennek a hangnak és a metszés érzetének a t ó n u s a vagyis a tőlük felkeltett é r z e l e m egyezik. Az intensív v ö r ö s e t is azért hívom kiabáló színnek, mert nézésekor olyan é r z e l e m vesz rajtam erőt, mintha rám kiabálnának sat.

Ezt a többi között Ribot-tól (Qef. 224-7) és Wundt-tól (Ph. Ps. II. 351) hangoztatott tételt mi kétségbe vonjuk azért, mert e tétel a kérdéses társulásokat közvetlen azaz olyan társulásoknak tünteti fel, melyeknek megalkotására nem szükséges egyéb, mint amaz é r z e t t ó n u s n a k mint közös tényezőnek kiemelése, mintha az valamely szemlélhető tulajdonság volna. Mi arra a tapasztalásra vetjük a hangsúlyt, hogy a szóban lévő társulások egytől egyig m e t a p h o r á k azaz olyan hasonlatok, amilyeneket mindenütt csak a szellemesebb fajta, fejlettebb elme tud megalkotni, – avagy legalább is olyanok, hogy nyugodt lélekkel a lejobb tárgyalt köz-

vetett még pedig alapján szomszédos fajta társulások közé sorolhatjuk be őket. Elvül tűzzük ki azt, hogy ahol valamely társas kapcsolatnál bajos dolog felfedezni azt a közvetítő képzetet, mely elménket az egyik tagról a másikra vitte, ott az ilyen társulást egyelőre a bizonytalan eredetűek közé kell iktatni, nem pedig erőszakos megfejtése végett új társuláselvekhez, nevezetesen az ilyen „tonikus társulás”-okhoz fordulni. Különbösen is keveset érünk az ilyen „érzelmes” magyarázatokkal, mert a két, heterogenum-keltette érzelemnek állítólagos „egyforma”-sága valóban amaz ellenőrizhetetlen állítások közül való, amilyenekben csak a szóvivőjük szorultsága szokott tükröződni.

Egy néhány itt felhozott példában aránylag könnyű megtalálni azt az átvezető gondolatot, mely az illető kapcsolatot pusztá szomszédosnak bizonyítja. Ilyen sikerekből merítünk majd bátorságot arra a mondásra, hogy *ex uno disce omnes*. Aki meggondolja, hogy a „hideg” színek (a kékes, szürkés, fehéres) a havas világnak, a ködös reggeli természetnek a színei, ellenben a „meleg”-ek (vörös, zöld) a tüzet, nyarat jellemzik, az el fogja fogadni, hogy e jelzős kifejezések nem egyebek, mint szomszédos társulások. A „kemény” szín (Helyesebben kemény rajz) az olyan, amelynek határvonalai feltűnőleg különböznek a környezettől, úgy hogy az ilyen színfolt hasonlít a kemény tárgyakhoz, melyeket a környezetükhöz nem lehet hozzákenni úgy mint a lágyakat. Egy t4ágy” szín vagy rajz úgy beleolvad a mellé levőkbe, mint valami elkent kenőcs. Világos dolog, hogy csak az illető színeknek a környezetükhöz való viszonya, tehát egy objectív sajátság és nem pusztá érzelem juttatta az eszembe a szintilyen viszonyokba lépő kemény és lágy tárgyakat. A „kiáltó” szín az olyan, amely a környezeténél sokkal intensivebb; tehát valóban úgy viszonylik a többi színekhez, mint egy kiáltó hang a csendesebbekhez. Ez a jelző tehát szintúgy v i s z o n y r a vonatkozik, valamely viszonyra idéz másunnan példát, mint a megelőző kifejezés. A „vastag” és „vékony” hang eredetét is aránylag könnyű megérteni, lévén a vastag hang a vastag húroknak és tömeges tárgyaknak (ha ráütnek) a hangjok, a vékony hang meg a vékony húroké, a gyengédebb szabású dolgoké. Ez tehát ép olyan szomszédos társulás, mint a „meleg” szín. Már nehezebb kérdés az „éles” és a „tompá” hang, számba vévén, hogy még a csekély zenei műveltségű ember is azt hiszi, hogy bizonyos hangok, a magas sípoké, c s a k u g y a n m e t s z i k a fülét. Talán észre térítjük avval, hogy van metsző gúny, éles szemrehányás is vagyis

hogy az „éles” a hangoknál is bizonyára olyan metaphora, mint amilyen az említett beszédeknel. Éles az a hang, amelyik erős, magas és dissonans, olyan, hogy az ember szenved tőle. Tompa az, amelyik nem cseng. Az éles hangot nem azért hasonlítjuk valamely kés okozta fájdalomhoz, mintha ez a két érzelem egyeznék (a bőrmetszés fájdalma legfőleg a szúráshoz vagy égetéshez hasonlít), hanem úgy látszik, talán azért, mert e hangnak a többi hangokhoz képest kellemetlenül feltűnő voltát akarjuk jellemezni; épen úgy, mint a „tompá”-val azt, hogy az illető hang a többiektől (értsd: most vagy egyébkor hallottaktól) nem eléggé válik el. Ha ez a feltevésünk megáll, akkor az „éles” és a „tompá” hang szintén csak olyan viszony-jelzők, mint a fentebbiek. – Legnehezebb a „magas” és „mély” hangnak kérdése. Észre kell venni, hogy e kérdésnek két oldala van. Az egyik az, hogy a hangoknak fokozatos sorát, a skálát, miért képzeljük a térnek három főiránya közül épen a függőleges (fől és le) irányba elrendezve és nem a vízszintesek valamelyikébe (jobbra-balra, előre hátra.) Az embernek szinte kedve kerekednék, ama „mély” nevezetű hangokat hátra eső-, a „magos”-akat meg elül levőknek képzelni; vagy akár amazokat balra, emezeket meg, mint a zongoránál, jobbra elrendezni. A másik kérdés az, hogy a már egyszer megválasztott függőleges sorrendet miért épen úgy osztjuk fel a kétféle hang között, hogy a kevésrezgésűeknek a mélységet, a sok-rezgésűeknek meg a magasságot juttatjuk? sőt pontosabban: miért nevezünk valamely hangot annál mélyebbnek, mennél kevesebb, és annál magasabbnak, mennél több rezgést végez? A zenész ember ugyan hajlandó volna azt feladni: azért, mert az illető hang (pl. *des*) csakugyan mélyebb, illetőleg (mint a *dis*) magasabb, mint egy másik (a *d*); de a pszichológusnak meg kell látnia, hogy az ellenkező elnevezésre a tiszta logikai szempontból ép annyi jogunk volna. E két kérdést talán együttesen megoldja annak a körülménynek számbavétele, hogy a természet gyermeke honnan, micsoda térségből szokott túlnyomólag csekély- és honnan nagy rezgésszámú hangokat hallani. Azt hiszem, kimondhatni, hogy alulról, a mélységből, pincékből, odvakból többnyire kevés rezgésű, ellenben felülről, az égből madárének, sivító szél alakjában inkább sokrezgésű hangokat hallunk. (Jellemző dolog, hogy a mennydörgésnek hangját, melyet ellenvetésül fel lehet hozni, úgy írjuk körül: „mintha a föld alól jönne”, mihelyt e hangnak vastag, tompa azaz kevésrezgésű voltát akarjuk kifejezni.) Van talán még egy másik kiinduló pont, s ez az, hogy magasabb hangokat

énekelvén, torkunknak egy feljebb eső részében érzünk erőködést, mint mikor mélyebbeket éneklünk. Bármelyike e két körülménynek folyt is be az embernek hangsor-elrendezésébe, megértjük azt is, miért választotta a három ténnyel közül éppen a magasság-mélység nevezetűt, meg azt is, miért éppen az ismert módon osztotta meg e térségeket a hangok között. Meglehet, hogy egészen rossz helyen tapogatódzunk, vagyis hogy másunnan származnak a „magas” és „mély” jelzők. Ezért legszívesebben a bizonytalan eredetűek közé soroljuk ezeket az associatiókat, mindenesetre valamilyen szomszédosak és semmi esetre sem azok közé, melyeknél pusztán „érzelem”, ez az idáig ismeretlen ragasztó anyag, ragasztotta egymáshoz az illető két képzetet.

Bergson-nak (D. I. 34) többféle megfejtés-kísérlete közül mi legjobbnak tartjuk azt, hogy a sokrezgésű hang azért lett „magas” hang, mert az éneklésekor olyanfajta erőködést viszünk véghez a testünk belsejében, mint a magasán fekvő tárgyakat akarunk elérni.

Stumpf-nak (I. egész 11. §.) tüzetes vizsgálódásaiból az az értékes gondolat domborodik ki, hogy egy olyan metaphora, mely, mint a „magas” és „mély hang”, az egész indogermánságra, sőt a sémi és kínai nyelvtérületekre is kiterjeszkedik (Stumpf mindezekből példákat hoz fel) – egy ilyen egyértelműleg megragadott metaphora okvetlenül egynél több indítékon alapszik. Más szóval a hangoknak bizonyára számos olyan sajátosság van, amelyek vagyis amelyeknek mindegyike az emberi elmét hol itt, hol ott a szóban lévő metaphora megalakítására terelték. A kevésrezgésű hangokhoz szerinte mindenekelőtt a lassúság praedicatuma fűződik hozzá, azért, mert a zene e hangokat túlnyomólag lassabb tempókban szokta szerepeltetni, mint a sokrezgésűeket. (Ennek az oka ott rejlik, hogy mély hangokat nehezebben, lassabban bírunk felfogni és egymástól megkülönböztetni, mint magasakat.) A „lassú mozgékonyosság” képzeletét aztán könnyen rávisz a „nehézség súlyosságának” ismét a „lefelé, a mélységbe törekvésének” képzetére. A „súlyos tömegesség”-nek képzetétét ápolja az is, hogy e hangok a nagytömegű tárgyak hangjai szoktak lenni, továbbá pedig, hogy rezgésük testünknek nagyobb felszínét támadja meg.

A sokrezgésű hangokat viszont a könnyű megkülönböztethetőség jellemzi. Ezért a zene ezeket a gyorsabb tempókban alkalmazza, s innen a „mozgékonyosság”, „könnyedség” s tovább a „vékonyosság”, karcsúság” jelzője hárul rajok. A kevésrezgésű hangok tehát valamely épület alsó, tömeges részének, a sokrezgésűek viszont az épület felső, tagolt, cifrázatos oromzatának felelnek meg. Stumpf a hangskálának annyi érdekes, téries jelzőkkel symbolizálható sajátosságát mutatja ki, hogy szinte csodálkozunk, miért nem inkább ama hang-pyramis-nak avagy hang-úpnak fogalmát alkotta meg az emberiség, amellyel – Stumpf (I. 225) idézete szerint – Taine jelképezte a felszálló hangsort, és miért elégedett meg egy egyszerű függőleges vonallal, a „magas” és „mély” képzetekkel? Vajon úgy értette Stumpf, hogy az emberiségnek e mai „függőleges vonal” metaphorája nem

egyéb, mint a vázlatos csírája, elnagyolt csökevénye ama teljesebb „kúp”-képzetnek, amely kikerült volna, ha az emberiség a maga hasonlatait következetesen végiggondolja? A Wundt-Ribot-féle „rokonérzelmek”-et (fent 184) mint egyik átvezető hidat a „mélység” és „magasság” felé ugyan őnála (I. 203, 221, 225) is megtaláljuk (Home-ra hivatkozik, mint e nézet legrégebbi szószólójára), másrészt meg vonakodik attól, hogy a gége ama felfelé-mozdulásának, mely a magas hangok eléneklését kíséri, részt tulajdonítson a „magas” jelző létrehozatalában. (I. 222-3).

Eredményül talán kimondhatjuk, hogy az egyik érzéknek köréből egy másik érzékébe átcsapó hasonlatok többnyire olyanok, melyek nem egyes érzeteket, hanem az ugyanegy fajta érzeteknek bizonyos egymáshoz való viszonyát akarják jellemezni. Az emberi nyelv jól teszi, hogy a maga elnevezéseivel nem húzódik meg pedáns módon a mindannyiszor szóban lévő érzéken belül, hanem a leírandó viszonyra ott keres példákat, ahol talál, esetleg valamely más érzéknél. Mennyivel rövidebb és érthetőbb beszéd a „kiáltó szín”, mint az a hosszadalmas, bár elfogadom tudósabb leírás, mellyel a „kiáltó” szót kiküszöböli, azaz csupa optikai kifejezésekkel helyettesíti a természettudós.

Az érzelmet, melyet mi ezen a kapun kidobtunk a társulások birodalmából, most visszahozzuk, még pedig teljes tisztelettel egy másikon, kimondván, hogy az érzelmeknek társulásaink körül sokkal fontosabb szerepök van, mint az a „kisegítő” (értsd: a megszorult psychologust kisegítő) szerep, melyet tőlök az imént megtagadtunk. A dolog ugyanis úgy áll, hogy mindenkor, amikor egy A adat eszembe juttat egy akár hozzá hasonló, akár vele valamikor szomszédos B dolgot, voltaképp nem az A varázsolja közvetlenül a lelkünk elé ezt a B -t, hanem csak az történik, hogy a most A -t nézés ténye meggyát bennünk egy B -t gondolatba, egy új ytevésbe, mint mikor a valóságos B -t néztük. E szerint a társulás, a hozzáfűződés igazában nem az adatok (mondjuk: tudatunk tartalma) sőt nem is az adat-elemek, hanem a szemléelő, illetőleg rá gondoló aktusok között történik, amit némi túlzással úgy lehet kifejezni: nekem a mostani A -t nézése sem eszembe juttatja egy valamikor megvolt B -t nézése sem. Az A -t vagy akár a B -t nézés folyamata egy innervációs vagyis akarásos s mint ilyen: érzelmi folyamat. Ezt elfogadva, kimondhatjuk, hogy nemcsak „többnyire vagy gyakran” – mint mondották, – de egyenesen mindenkor csakis érzelmi társulás forog fenn, – nem olyan, mintha az érzelmek csak közébe ékelődnének a társuló képzeteknek, avagy az égsznet csak kísérnék (mint fennebb, ezt állítja pl. Horwicz I 163),

hanem amidőn azt tudjuk, hogy *A* közvetlenül hozta az eszembe a *B*-t, akkor *eo ipso* csak egy *A*-t nézés (mondjuk *A*-érzelem) alakult át bennem egy volt *B*-t nézéssé (*B* érzelemmé).

Ezt az állításunkat kellőképpen majd csak az érzelmek fejezetének eredményei fogják igazolni.

Társulásainknak ilyen értelemben vett érzelmi természete közvetlenül rávisz bennünket azokra a legfontosabb elvi kérdésekre, melyeket itt a társulás problémájánál tisztáznunk kell.

Avval az állításunkkal, hogy minden társulás voltaképp innervationális aktusok között történik, megpendült ismét a mi azelőtt vállalt physiologiai nyelvezetünk, melyet a jelen fejezetben az olvasónak érthető megütközésére a közhasználatú, „gondolatok”-ban, „képzetek”-ben s egyéb lelki jelenségekben mozgolódó nyelvezettel cseréltünk fel. Ne vádolja meg az olvasó ezt a következtelenségünket, mert hisz ez a nyelvcseré csak az ő kényelme kedvéért vagyis a könnyebb megértés végett történt. Azt hiszem, tanácsos lesz ezt a módszert a következőkben is követni, vagyis az egyes physiologiai kérdésekre vonatkozó nézeteink közlésénél nem húzódozni a tudományban már egyszer elfogadott, bár minden ízében psychikus nyelvezettől, és csak azután, a fejezet végén tenni eleget a mi apsyichikus álláspontunknak olyképpen, hogy röviden megjelöljük, hogyan kell a mi innervationis elméletünk értelmében helyettesíteni a mindidáig használt psychikus mondásokat. Aki pedig abban, hogy mi erre az eljárásra kényszerültünk, „*ipso facto*”-bizonyítékát látja a mi képzet-kiküszöbölő szándékaink kivihetlenségének, annak csak amondók vagyunk, hogy elméletünk nem a physiologiai stílust, hanem csak a physiologiai gondolkozást igyekszik (egy tekintetben) átalakítani, nevezetesen physiologiai kerékvágásba terelni. Egyébként nem mi vagyunk az elsők, akik védekezni próbáltak ama tagadhatlanul furcsa kényszerhelyzetben, mely céltáblául teszi ki eljárásukat az ellenfél gúnyának, hogy t. i. „íme, amikor minket akartok bizonyos fegyverek használatáról leszoktatni, e küzdelmekben magatok is ugyanazokhoz a fegyverekhez fordultok!” Mill (307) is hasonló helyzetben volt, aki Mahaffy vádjaira azt felelte: *The phraseology employed to express the data common to both parties (a vitatkozó felek) must, at least in the commencement, be that which common language affords; since no other would enable the reader to understand, without a laborious process, on a subject already so difficult, what are the facts meant.* Münsterberg (462) is pedanteriának híja a rövid, bár psychikus értelmű kifejezéseknek kerülését és a hosszadalmas physiologiai körülírásoknak erőltetett használatát.

Visszatérvén a társulásokra, kiemeljük fejtegetéseinknek azt a közvetlen eredményét, hogy az a többektől észrevett hasonlóság, mely a képzettársulás ténye és ama másikk között mutatkozik, hogy két egymáshoz gyakorolt mozdulat közül az elsőnek végrehajtásakor a második is önkénytelenül beáll, – ez a hasonlóság, mondom, sokkal több mint pusztán analógia vagy véletlen egyezés.

Az az ember, aki megszokta este vetkőzés közben a zsebóráját felhúzni, és most, amikor napközben valami ruhapróbálás elejébe vetkőzik, azon veszi észre magát, hogy önkénytelenül újra felhúzta azt az órát, – ez az ember látszólag egészen mást cselekszik, más lelki állapotban van, mint aki A''-nél az A'-nek volt szomszédjára B-re gondol; de azért e két embernek physiologiai állapotában mégis ott a megegyezés, hogy a B-re gondoló ember is csak, bár láthatatlanul, cselekszik valamit, azaz önkénytelen innervatióba jut, olyanba, melyet belőle (úgy miként a ruhapróbálónál) egy önkényes innervatio, ez esetben az A''-t nézés, váltott ki. Amikor egy szemlélet meg egy képzet társul, voltaképp csak két innervatio társul, vagyis az történik, hogy az az innervatio, melyet belőlem A'' váltott ki s melyet az A'' szemlélésének nevezek, átcsap abba az innervatióba, melyet közéleti nyelven B-t gondolásnak neveznek, mi pedig úgy hívunk: úgy tevés, mintha B-t szemlélném. Ezt a két innervatiót annyira egymáshoz gyakoroltam, hogy az elsőnek beállta ellenállhatatlanul rácsábít a másodikra, csakúgy miként a másik emberünket a vetkőzés rácsábította az órafelhúzásra. Az a körülmény, hogy egy megkezdett mozdulatpárnak a gépies továbbfolytatása célszerűtlen sőt sokszor nevetséges dolog, egy A''-nél B-re való gondolás pedig nem az, sőt még az intelligentia jele, – ez ne gátoljon senkit sem abban, hogy e két folyamatot együvé s a képzettársulást nevezetesen a gépiesen leperdülő mozdulatsorok közé foglalja. Inkább vegye számba, hogy mást nézni és mást gondolni eredetileg szintén fonákság és csak azért hasznos dolog, mert az adattól való illetén elkalandozásnak eredményeit (ötleteinket) magán az adaton, a vele való bánásmódnak megjavítására tudjuk értékesíteni.

Wundt (Ph. Ps. III. 566) észrevette, hogy ez a két jelenség, szomszédos társulás és begyakorolt mozdulatpár, *sehr nahe übereinstimmt*. Hogy ez a két dolog azért egyezik olyan pompásan, mert épen a képzet nem más és nem több, mint mozdulat, ezt Wundt-tól csak – szeretnők hallani.

Az A-t szemlélést valamint a B-t gondolást megalkotó innervatiók épen nem mind csupa nyelvi innervatiók (elnevezés-ingerek), sőt tán a legkisebb részben azok. Ezért és csupán ezért nem írjuk alá Mautner (I. 442)-nek, elvében a mienkkel annyira egyező tanítását, mely szerint a képzettársulások végső forrását a nyelvi mozdulatok társulásában kell keresni.

Ha az „associatio” szót, mely valamely látható mozdulatnak avagy képesnek (képzetnek) egy másik képzelésbe illetőleg mozdulatba való önkénytelen átmenetelét, mindenesetre tehát két successiv lelki állapotnak,

egyéni megnyilatkozásnak a beállását jelenti, – ha, mondom, ezt a szót nem akarjuk ebből a már megállapodott értelméből kiforgatni, akkor nem szabad associatióknak, nevezetesen „velünk született associatiók”-nak nevezni az eredeti reflexusokat vagyis azt a tényt, hogy bizonyos érzetek bizonyos nem tanult mozdulatokat váltanak ki. Sem az nem associatio, mikor egy érzet egy bizonyos mozdulatot (pl. a fényváltozás pupilla-reflexust) kelt, sem az nem associatio, mikor szervezetünk valamely érzetre több, de e g y i d e j ü mozdulattal felel, olyanokkal, melyeket csak külön gyakorlás bír szíjjelválasztani (pl. mikor a gyűrűs ujjamat csak a kis újjal együtt bírom kinyújtani). Még kevésbé érdemlik meg az associatio nevét azok az agydúc-összeköttetések és kész idegutak, mikből a mai pszichologia a társulásoknak az imént szorosán körvonalazott tényét igyekszik kimagyarázni. (Erről 1. lejjebb.) Bármit tartunk is az ilyen velünk született anatómiai berendezésekről, ez a tény mégis sohasem jelenti készen meglévő érzeteknek, képzeteknek avagy mozdulatoknak, szóval az associálni v a l ó-nak is a magunkkal hozatalát, azt, hogy amaz útjainkkal együtt valami rajtuk szállítani valót is a világra hoztunk volna. Ez okból tehát Mach-nak (181) „velünk született association” nem fogadjuk el.

A physiologiai szempont, melyen mint tárgyalásunk végső célpontján megérkeztünk, megadja a módját annak, hogy a képzettársulásnak u. n. törvényeit immár a kellő látásszögből nézhessük. Jól véssé az eszébe az olvasó ezt a formulát: nem az é r t társulnak bizonyos képzeteink, mert tapasztalásunkban szomszédosak voltak avagy mert egymáshoz hasonlóak, hanem csak az a helyes psychologus beszéd, hogy azok társulnak, a m e l y e k szomszédosak voltak, illetőleg hasonlóak. Más szóval a társulásnak u. n. törvényei (még pedig úgy a szokásos kettő, mint a mi egyetlen „szomszédos”-unk) nem igazi törvények, nem olyan tételek, melyek a társulás előidéző oka iránt felvilágosítanak, hanem nem egyebek, mint a társulások tényleges lefolyása módját leíró szabályok. Az, hogy társulni a volt szomszédok szoktak, semmivel sem mélyebb járású tétel, mint akár az a physikai igazság, hogy a felhevített testek ki szoktak terjedni. A társulások igazi okát vele még akkor sem értük el, ha azt hüvelyezzük ki belőle (1. fent 164), hogy ez a szomszédosság mindenkör együttesen történt szemlélést jelent. Szívvel-lélekkel aláírjuk azt az Avenarius-Petzoldt-Külpe (198)-féle állítást, hogy nem az egymást felkeltő képzetek között van az igazi causalis kapcsolat, – sőt hozzáteesszük, hogy az együttesen történt szemlélésnek ténye sem okolja még meg eléggé az utóbb beálló társulásokat, – hanem a képzetek társulásának igazi oka megfelelő physiologiai folyamatokban és idegsajátságokban rejlik. (V. ö. fent 161 Fouillée.)

Aki egyfelől a képzettársulás törvényeinek ismeretétől nem vár többet,

mint amennyit efféle belső tapasztalati elemzések eredményeitől várni lehet, s aki másfelől elfogadja tőlünk, hogy a képzet nem egy másik tény a megfelelő physiologiai folyamat (innervatio) mellett vagy annak a tetejében, hanem csak ugyanaz a tény: az nem fogja elsajátítani azt a szárnyaszegett hangulatú, méla felsóhajtást, mellyel K ü l p e (224), számbavéven a képzet-társulás folyamatának agybajoktól, hypnosistól sat. mindig befolyásolható voltát, leteszi a tollat kutatása végén, mondván: „mindezzel a társulásoknak csak látszólagos okait találtuk meg, az igaziak egészen másutt rejtőznek, t. i. a physiologia mélységeiben!” Mi ugyan egy pillanatig sem áltatjuk magunkat, hogy emez okokat megtaláltuk volna, de ítélje meg maga az olvasó, nem jobban megalkudott-e egy olyan psychologia a tényekkel, melyre nézve a physiologia térsége nem idegen, másnemű világ, hanem már a priori másféle eseménysorozatot mint physiologiait nem is ismer. Külpe-ék megdöbbenve veszik észre: egyetlen ütés az emberünk fejére agyonveri a mi annyi fáradsággal kieszelt társulás-törvényeinket, mert íme most nem társul többé az, aminek társulnia, emberünknek eszébe jutnia k e l l e n e ! Mi ilyen tényekkel szemben azt mondhatjuk: amúgy öregjéből-nagyjából értjük a dolgot, mert hisz a társulás csak valami innervatio, s az ütés, vagyis a tőle eredt organikus változás épen ezt az innervationalis működést gátolja meg, úgy miként más sérülések meggátolják az emésztést, beszélést, vagy szívverést.

W u n d t (Ph. Ps. III. 519-521) az associatio eddigi leírásaiban, melyek – szerinte, – egy reális szemléleteink összesége felett szabadon mozgolódó képzetvilág alakulatainak a vándorlásában kerestek törvényszerűséget, egyedül abban mesterkedvén (559), hogy a társulás-törvények számát leszállítani sikerüljön, – ezekben a leírásokban, mondom, legfőképp azt hibáztatja, hogy teljesen elmellőzik a nála (Wundt-nál) assimilatio-nak, Helmholtz-nál intelligens látásnak nevezett folyamatot vagyis azt a körülményt, hogy képzeteink t ö b b n y i r e nem efféle függetlenül mozgolódó árnyak módjára, hanem a tényleges szemléleteink, érzeteink kiegészítéseképp jelennek meg. E bírálattal szemben az eddigi elméleteket az védi meg, hogy Wundt-nak sem sikerült (aminthogy nem is sikerülhet) azokat a képzeteket, melyek szerinte a jelen *A* adattal assimilálódván kiadják ez *A*-nak az „intelligens látás”-át, – nem sikerül, mondom, e képzeteket az *A*-val más viszonyban, mint épen hasonlósági illetőleg szomszédos társuló viszonyban lévőeknek leírnia; más szóval, Wundt is a maga assimilatioinak leírásánál kénytelen azokhoz a „törvényiekhez fordulni, melyeket az eddigi associatio-elméletek felállítottak. Másrészt az a körülmény, hogy ez elméletek az illető két törvényt mindenütt úgy értelmezik, hogy valamely a jelen *A* a d a t h o z hasonló, a jelen *A*-val valamikor szomszédos *B* képzet jut az eszünkbe *A*-nak látásakor, – ez a körülmény, mondom, megvédi őket Wundt-nak ama vádjá ellen, hogy elmellőzték a társuló képzeteknek egy adott jelennel való összefüggését, jelenre vonatkozását.

A mi innervatiós elméletünk természetesen rokonszenvezik azokkal a tanításokkal, melyek az egész képzettársulást egyszerűen valamelyes gyakorlástünetnek, a gyakorlás folyamányának adják ki (pl.

James I 566, Münsterberg 496). Mindössze azért nem sajátítjuk el ezt a kifejezést, mert valamely *B* innervationnak az *A* innervatiohoz való önkénytelen csatlakozását, mint fennebb kifejtettük, nem csupán gyakorlással azaz ismétléssel, hanem feszült figyelemmel is lehet elérni.

„Egy megtörtént nehéz végrehajtás ugyanezt a végrehajtást a jövőre könnyűvé avagy legalább is könnyebbé teszi” – úgy látszik ez az a legmélyebb physiologiai igazság, melyet a képzettársulás tünetényéből, abból, hogy utóbb „magától” társul, amit eleve társítani kellett, le lehet szűrni. Mindazáltal ez érdekes fogalompárnál, a nehéz és könnyűnél, (sok dolgunk lesz még vele!) nem szabad megállapodnunk, hanem ennek is az elemzésével meg kell próbálkoznunk, jól tudván mennyi veszedelmet rejtenek magukban az elemzetlenül hagyott kifejezések a további elmélkedés számára.

A második végrehajtás könnyebb voltát a régi psychologia tudvalevőleg azoknak a nyomoknak tulajdonította, miket az első végrehajtás, az első szemlélés elménkben hagyott (1. fent 17). Azt, hogy efféle nyomok a cselekvést vagy az adat-felfogást meg tudják könnyíteni, csak egy olyan, a tényeket végkép eltárgyasító képzelet bírja elgondolni, amely szerint maga a megkönnyítendő cselekvés avagy szellemi műtét nem egyéb, mint valami folyékony test, melynek ezek a nyomok mintegy a kép medre. „*If it be madness, it is but method in it*”, mondaná Shakespeare, mert hisz az a psychologia, melynek a megértés, felfogás, szóval minden szellemi és akarati műtét nem egyéb, mint egy kívülről az agyba történt belejutás (egy u. n. „inger”-nek a beleiutása), az a psychologia, melynek szemében ama műtétek be vannak fejezve akkor, mikor az a belebúvás valamelyik agycentrumba szerencsésen sikerült: az ilyen psychologia egészen következetes önmagához, ha ezt a belebúvást könnyebbnek tekinti akkor, ha az agyban már meg van csinálva a kész ágya, tokja annak a beléje próbálkozó „inger”-nek.

Az újabb psychologia ezekből a nyomokból, mikkel régebben a külső világ billogozta tele a vele foglalkozó agyat, pompás keretéül egyébként azoknak a „kép”-eknek, miket még igen jó egészségnek örvendő szóvivők az elmúlt benyomásokból vetnek belénk, – ezekből az immár meglehetősen elványolódott nyomokból, mondom, az újabb psychologia más valami finomabb, a tényeknek jobban megfelelő dolgot iparkodott csinálni.

Ilyen pl. a W u n d t (Ph. Ps. III. 330)-féle „*functionelle Disposition*”, mely az agy illető részeinek olyatén molecularis változásaiból (*Molecular-*

umlagerungen) áll, amelyek – no amelyek következtében az illető cselekvénynek az ismétlése könnyebbé válik. Minekünk ebből a Wundt-féle kifejezésből jobban tetszik a jelző, mint maga a főnév. Mert a jelző legalább kimondja azt, hogy minden szellemi működés az egyénnek valamelyes funkciója, de a „dispositio” szó a maga szemenszedett kétértelműségével (melynél fogva épen úgy jelenthet pusztán a *rendezést* azaz fizikai ténytet, mint a *jelző* azaz *psychikumot*) kétségben hagy bennünket az iránt, – íme egyike a szerző számos ingatagságainak! – vajjon Wundt igazán pusztán a fiziologiainak tekinti-e a szemlélettől bennünk hagyott változást avagy psychikainak. Egyébként a régi „nyom”-ok és a „functionalis dispositio” között való különbséget, azt nevezetesen, hogy az idegrendszerünkben a külső hatások folytán beállott változás *sohasem hasonló* magához a ható ingerléshez, tárgyhoz avagy érzethez, amilyennek tartotta még a nyomrelmélet, – ezt a különbséget nagyon szemléletes, világos magyarázatban tárja elénk Wundt (u. o. 565-6). Jó vágás a nyom-elméletre az a megjegyzése (589-90), hogy nyomok képződése esetében nem lehetne megérteni, miért bírunk egy elménk előtt gyorsabban elvonuló folyamatot könnyebben megjegyezni és reprodukálni, mint egy olyat, melynek egyes tagjai hosszú időközökben követték egymást. Valóban, ha a visszaemlékezés lehetőségére csak az kell, hogy a megfelelő nyomok *megleljenek* bennünk, akkor bizonyára egészen közömbös dolog, hogy ezek milyen időközökben rakódtak le elménkben.

Mi részünkről – nagy okunk van rá! – tartózkodunk attól, hogy az egyszeri szemlélet vagy más akarati működés folytán bennünk keletkezett változásnak természetéről mondjunk ki hypothesiseket s valami közelebbi meghatározást adjunk róla, mint azt az egyet, hogy zavartalan tisztán fiziologiai természetű. Elismerjük, hogy itt megérkezünk lelki élet *gyökere* felé; mert annak, hogy valamely szervezet u. n. lelki életre képes legyen, legegyszerűbb feltétele az, amit a legrövidebben *tanulási* néven nevezhetni. Ez pedig nem egyéb, mint az egyénnek az a tulajdonsága, hogy számára a dolgok idővel megszűnnek újnak lenni, vagyis hogy ismételt szemlélés esetében nem úgy viselkedik a dolgokkal szemben, mint amikor legelső ízben látta. Ennek viszont a feltétele az, hogy egy másodízben érkező *A* más állapotban, más innervationális állapotban találja azt az organismust, mint egy első ízben érkező. Akin, népszerű szóval, nem fog semmi tapasztalás, semmi gyakorlás, akit a bárhányadszor látott dolog is ugyanabban a fiziologiai állapotban talál, melyben az első látvány találta, az olyan szervezet, – világos dolog, – sohasem fog odáig jutni, hogy többet, mást tudjon *képezni*, mint amennyi mindannyiszor előtte van. Mi kell egy tanulékony szervezet lehetőségéhez, ez a fiziologiának nagy titka, – nagyobb annál, mint hogy min alapszik, miből keletkezik az anyagnak *vis inertiae*-je, mellyel ezt

a gy akor o l hat ó s á g o t, m á r t. i. az elenyészhetően „érzetnyom”-ot, annyiszor összehasonlították.

Hogy az intelligencia végső elemzésben physiologiai sajátosság, ezt, ha nyíltan nem is, de *implicite* kimondotta James (I. 653) akkor, mikor az emlékezésnek, minden értelmi folyamat ez alapelemének feltételül idegeinknek a szoktatásra való alkalmasságát, szoktatás útján módosítható voltát (566: *law of neural habit*) jelölte meg. Kimondotta azt is, hogy az, amit a szoktatás, a többszörös meg hatás idegeinkben előidéz, nem képeznek a belénk ültetéséből áll, hanem csupán physiologiai változás, az izgatott állapotnak a külső hatást túlélő megmaradása (655: *the retention of n [= a past event]* . . . *is nō mysterious storing up of an 'idea' in an unconscious state. It is not a fact of mental order at all. It is a purely physical phenomenon, a morphological feature...*). A mi álláspontunkig igazán egyetlen egy szónak erejéig közeledik, t. i. a mozdulaténak, amennyiben nem mondja ki, hogy ez az izgatottság (*excitement*) nem egyéb, mint mozdulatra való izgatottság, *innervatio* és kezdődő *innervatio*. Ennek az elfogadása helyett inkább a Fechner dualista nyelvezetébe csap át, mondván, hogy a multakra való tudatos emlékezés (*the conscious vision of the past occurrence*) nem egyéb, mint az izgatottság *emesteti* jelenségének a szellemi oldala (*mental side*).

Wundt (Ph. Ps. III. 281-2) tiltakozik az ellen, hogy a tanulékony-ságot vagy pedig az emlékező képességet tüntesse fel valaki egy „lelki” étellel felruházott Organismus kritériumának. Szerinte mindezek nagyon complex lelki működések, melyek helyébe inkább a védekező, táplálkozó és nemi ösztönnek jelenlétét kellene ama kritériumok között emlegetni. Azt feleljük: a tanulékony-ság meg az emlékezés csak akkor complex, felsőbbrendű pszichikai működések, ha felsőbb feladatokra vonatkoznak. Lehet ezeket a szokat pusztá gyakorlás, gyakorolhatóság értelemben is venni. Másrészt mutasson nekünk Wundt olyan védekező vagy egyéb ösztönt, mely valamiféle múlt tapasztalatnak értékesítése, tehát emlékezés, tehát tanulékony-ság avagy mondjuk gyakorlásra-fogékony-ság nélkül keletkezhetett volna!

Ha nem sikerült továbbhatolnunk a physiologiai téren, sikerül talán a pszichikain, vagyis megállapítanunk, amit fennebb tüztünk ki elemzésre, hogy miben áll az *amegkőnyebbülés* az ismételt lelki műtéteknek, melyet ama, mivelta dolgában kérdéses physiologiai változásnak (a „nyom”-nak) köszönünk. Jó előre kijelentjük, hogy az a folyamat, amikor egy *A'*-hez figyelemmel szándékosan hozzánézett *B* utóbb, *A''* alkalmával „magától”, fáradság nélkül eszünkbe jut, *semmi további elemzést sem tūr*. Két-séget nem szenved ugyan, hogy a *B* gondolata nem azonnal az *A''*-nek belépésekor merül fel az eszünkben, hanem, megalakulására néhány pillanatnyi idő kell. Milyen állapotban vagyunk e néhány pilla-

nat alatt, vagyis amikor az A'' -be került innervationk erről mintegy visszahúzódik és a gondolatot formálja, de még nem formálta ki, erről semmi tudomást sem bírunk szerezni. Tisztán csak a logikai következtetés visz rá arra a sajátos hangzású tételre, hogy vannak állapotaink, amelyek még nem gondolatok, de máris különbek annál a foknál, melyet a tudat teljes ürességének szokás nevezni (a holt ember állapota). Mi csakis a B-gondolat megtörtént beállításáról és e beállítás önkénytelen voltáról bírunk tudomást venni, s az említett könnyűség nem is egyéb, mint ennek az önkénytelenségnek, a fáradság hiányának egy utólagos észrevétele. Van egy halom physiologiai működésünk, melyeknek részletes lefolyása módját megfigyelni nem bírjuk, hanem efféle kísérletek közben a megtörtént beállítás meglepetésszerűleg, hirtelen szakad ránk. „Egyszerre csak azon vesszük észre magunkat”, hogy már megtörtént. Ilyen a többi között az önkénytelen eszembe-jutás, a képzetársulás is. Aki tehát abba vetette a reménységét, hogy a könnyűségnek, egy könnyű folyamat természetének az elemzésével fog behatolni a képzetársulás lefolyásának titkaiba, annak jó lesz kikapcsolnia innen a reményei horgonyát. Elménk a maga kedvezőtlen nézőpontjából az elosont érdekes eseménynek, a társulásnak, csak a szellőjét kapja el s ilyen utólagos szellő az az észrevett könnyűség. Az ilyesimből magát az illető eseményt kiokoskodni bizonyára bajos dolog!

Aki még mindig reménykedik, azt talán meggyőzi a következő kísérlet. Tekintse a könnyűségnek nem ezt a társulásközi szerepét, hanem azt, amelyet tapasztalunk, amikor valamely régebben tudott, de már elfelejtett ügyességet, műtétet újra meg akarunk tanulni. Mindenki tudja, hogy e második megtanulás könnyebb, mint volt a legelső, és psychologusok is beérik ennyinek a felemlítésével (pl. Wundt Ph. Ps. III. 331). Kérdés, miben áll ez a könnyebbség? A második tanulásfolyamatnak melyik sajátosága következtében ítélem azt könnyebbnek, mint amilyen volt az első? Felelet: Mikor M folyamatot (valamely verset, zenedarabot sat.) legelső ízben tanultam, kénytelen voltam annak összes alkotó elemeit, az m , n , p ... strófákat, taktusokat, a tapasztalásból, szemléletből megszerezni. Most a második megtanuláskor azon veszem észre magamat, hogy elég egy néhány m , n elemet a valóságból lenézni, a többi p , q , r ... már eszembe jut „magától.” Ezért és csakis ezért nevezem e második megtanulást könnyebbnek az elsőnél, nem pedig mintha tán valami intenzitás-, fokkülönbség volna a könnyű és a nehéz tanulás között

amilyen nincs is; nem is lehet észrevenni; de lehet igenis észrevenni lefolyáskülönbőséget, azt, hogy a második tanulásba – a képzettársulás játszik belé. Nos hát, kedves magyaram, mit látsz? Azt, hogy ha nem hiszed el, hogy megérkeztél a pszichológiai okoskodás deszkafalánál és a könnyűséget is megpróbálsz még elemezni, visszakapod a képzettársulást, azt az x-et, melyet evvel az y-nal meg akartál fejteni. *Quod erat demonstrandum.*

Ha a pszichologusok meggondolnák, hogy a második megtanulásnak „könnyebb” volta csak abban áll, hogy most az illető képzet- avagy szemléletsornak azok a részei is eszünkbe jutnak, amiket nem néztünk le közvetlenül az adatról, vagyis hogy e „könnyebb beállítás” nem magyarrázza a képzettársulás jelenségét, hanem ellenkezőleg, reá támaszkodik: akkor talán felhagynának amaz egyre ismétlődő physikai hasonlatokkal, milyeneket a gyakorlott idegrendszerre vonatkozólag pL egy „másodízben már könnyebben megcsavarható drót”-nak alakjában még a legújabb E b b i n g h a u s (706)-féle könyvben is találhatni.

Ezekből kitűnik, hogy nem tudunk megfelelni arra a kérdésre, miként jut valamely szervezet odáig, hogy valamely távollevő dologra is rá tudjon gondolni. Csak annyit tudhatunk, hogy ez nem velünk született, hanem fokról-fokra fejlődő képességünk. A közbeső fokokat meg épen azért nem bírjuk megnevezni, mert erre nyilván az kívántatnék, hogy egy alakulófélben lévő gondolatot (ötletet) is le tudjunk írni. Mindössze annyit lehet tenni, hogy egy olyan lelkiállapotot, képességet iktatunk a két végpont t. i. a pusztá adatnéző és a szabad rá gondolásokra képes ész közé átmeneti fokul, amely állapotot másunnan, a köztapasztalásból ismerünk az utóbbi képességnél alsóbbrendűnek. H ö f f d i n g-nek az érdeme, hogy azt a beiktatást ilyen formán megejtette s nevezetesen a f e l i s m e r ő képességben ismerte fel azt a keresett középtagot.

Phil. Stud. VIII. 86-ban mondja, hogy a felismerést (*Wiedererkennen*) mindig úgy tekintette, mint *eine Grenzform zwischen einfacher Empfindung und freier Vorstellung.*

Magától értetődik, hogy ilyen átmeneti foknak a felismerő képességnek csak az a legprimitívebb jelentkezése illik be, amikor az egyén mindössze még csak i s m e r e t e s-nek érzi avagy tartja az előtte feltűnő A”-t, de még nem tudja, hogy ezt hol, micsoda alkalmalattal látta. (Hogy a felismerésnek ilyen többféle foka van, azt is Höffding-től tanultuk.) Mert világos dolog, hogy aki A”-hez ez utóbbi körülményeket hozzá tudja gondolni, már derékig benne jár a képzettársulás tudományában. (V. ö. fent 147.)

A képkedvelő psychologusnak, ki a felismerést, az ismeretességet is csak az egyénben feltámadó régi képek segítségével magyarázgatja, belegázolunk a kis játékaiba avval a kijelentéssel, hogy ebből a tagadhatlanul psychikus zamatú „felismerés” fokból le tudunk faragni annyit, hogy igazán pusztá physiologus állapot marad meg belőle, olyan, melyhez képek már vajmi rosszul illenek hozzá. Mit i. felismerés helyett megszokás-t mondunk, arra vetvén a hangsúlyt, hogy amelyik egyén az ismeretességnek színében látja az A'' -t, az ezt mindenekelőtt megszokta. *Mutató nomine*, mert igazán csak a szó más, ugyanazt mondhatjuk a megszokásról, amit fennebb a gyakorlásról, hogy t. i. rajta kezdődik minden u. n. lelki élet. Az állatnak a tanítását is tudvalevőleg a szoktatáson kezdjük és eredményt csak olyan egyéniségeken várhatunk, melyek az A'' -vel szemben másképen viselkednek, nevezetesen nem úgy húzódoznak tőle, mint az A' -tól. Azt a „lelki” életet, mely mindössze annyiból áll, hogy az egyén más mozdulatokat végez A'' -vel, mint A' -gyel szemben, nevetséges dolog volna, de meg nem is szokás az egyénbe belételepedett képekből magyarázgatni. Először kell megszoknia az állatnak, a z u t á n fog majd képzelni, távollevőre rágondolni. Mármost engedje meg nekünk az ellenfél azt a kis kitérést a mi kedvelt képeink dolga felé, hogy az a lelki élet, amely képek nélkül indul meg, később aligha tér olyan csapásra, melyen efféle képek nélkül boldogulni ne tudna és egy képteremtő, sehol elő nem készített tehetőségnek hirtelen támadt égi malasztjára rászorult volna.

Mindezekhez közel esik az a kérdés, vajon a képzettársulást avagy az emlékezőképességet tekintsük-e a szellemi élet legelső feltételének, – jól megjegyezvén, hogy ezt meg kell különböztetni attól a kérdéstől, hogy vajjon e két lelki sajátság közül melyik a feltétele a másiknak? Ez utóbbi kérdést, vagyis azt: csak olyan embernek juthat-e az eszébe A'' -hez a volt B , aki B -re, egy távollevőre egyáltalán emlékezni képes? avagy megfordítva, csak olyan ember tud-e egy távollevőre emlékezni, aki az adott A -nak gondolatától meg tudja magát szabadítani annyira, hogy ama B -re áttérhessen? – ezt az így megformulázott vitát mi meglehetősen meddőnek tartjuk és az eldöntésére nem vállalkozunk.

Horwicz (I. 287) ez utóbbi vitában foglal álláspontot, még pedig a képzettársulás javára, avval a megokolással, hogy az emlékezésnek legegyszerűbb cselekedete, az azonosító észrevétel, csakis képzettársulás útján vagyis a dolog múlt alakjának (AJ a jelenlegihez (A) való társulása esetében lehetséges. Erre azt felelhetni, hogy maga ez a társulás viszont nem

eshetnék meg, ha nem volna mit társítani, vagyis ha az; A egy *A*, alakú emléket nem hagyott volna bennünk.

Ennél a furcsa útvesztőnél sokkal fontosabb az első helyen felvetett kérdés vagyis az, mely a szellemi élet alapfeltételeit kutatja. Ezeknek a rovatában bizonyára senki sem fog emlegetni képzeli ársulást, aki az előző fejtegetéseinkből elfogadta, hogy egy *A*” adat lélekfoglalkoztató erejének, tudat-kitöltő hatásának ellenére is *B*-re gondolni szinte a szellemi akrobatianak egy cselekedete, azaz egészen bizonyosan későbbkori fejlődés. Azt meg tán mondanunk sem kell, hogy ugyanez okból az emlékező képesség sem válik be alapfeltételnek, már t. i. ha abban a szokásos, a képzettársulásával teljesen egyenlő értelemben vesszük: rágondolni valami távollevőre. Szerencsére azonban eltűr az emlékezés fogalma olyan értelemtagítást, amelyet a képzettársulása nem. Ha emlékező tehetségen idegeinknek azt a tulajdonságát értjük, melynek következtében ezek a már egyszer megesett innervatióktól átalakulnak úgy, hogy 1.) ez innervatiók eredeti megindítójának (*B* adatnak) ismétlődése magának az illető innervatióknak a lefolyását változtatja meg (az ismeretesség) annyira, hogy utóbb 2.) egy az eredetihez hasonló innervatio már egy egészen más izgatószerre, t. i. a *B* volt szomszédjának, *A*-nak hatására is beállhat, – ha mondom, idegrendszerünk működése módjának ezt a benyomásoktól eredt módosíthatóságot nevezzük emlékező tehetségnek (az angol *retentiveness*), akkor világos dolog, hogy benne, (más szóval ismét a fent említett tanulékonyágban, megszokás-képességben) elértük azt a legvégső állapot, melyen egész u. n. szellemi életünk felépül.

A „képzettársulás” szó csak körülményesebben, a lefolyásmodját is felölve fejezi ki ugyanazt a tényt, melyet a közkeletű értelemben vett „emlékezés, emlékező tehetség” jelöl meg. Ez utóbbi csak azt jelenti be, hogy mi emberek valami távollevőre gondolni vagyunk képesek; ama másik szó avagy „törvény” hozzáteszi: a távollevőt valamely jelen adat hozza eszünkbe. E toldalékot nem kell csekélyleni, sőt ki kell emelnünk mint fontos igazságot, hogy minden ami eszünkben van, ami tudatunkat foglalkoztatja anélkül, hogy a megfelelő valóság (olyan, melyről leolvashatnók,) előttünk volna: mindez örökké csak valamiről, előttünk lévőről, szemléletről juthatott az eszünkbe. Aki furcsálja azt a nagy hangsúlyt, mellyel mi az ilyen „közismeretű dolgot” itt elmondjuk, az valószínűleg összetéveszti ezt a tételt ama Descartes-Locke-félel: *nihil*

est in intellectu, quod prius non fuerit in sensibus. Ez csak szynonymája a miénknek, – mert vannak philosophiai szynonymák is, melyeket ép oly kevésbé szabad egymással felcserélni, mint a nyelveket. A mi tételünk nem hogy magától értetődnék, de még paradoxiat is rejteget magában, se többet se kevesebbet mint azt, hogy még a leg-tisztességesebb hivatalnoknak is valami emlékeztetőre van szüksége, hogy ma, felkelés után elmenjen a hivatalába és elvégezze a dolgát. Az rejlik ebben, hogy az emberi elmének a r á g o n dolás nevezetű szabad ugráshoz mindenkor ugró deszkára van szüksége, egy érzéki adatra, érzetre, mely r ő l az a távollevő az eszébe juthasson. Csak denevérek vagyunk a szellem szabad világában, olyanok, akiknek mindig el kell lökniök magukat valahonnan, hogy addig-ameddig lebegni tudjanak; pedig gögös hiúságunkban szabadon szálló madaraknak képzeljük magunkat e nem nekünk termett levegőben! Hiába hivatkozik az olvasó arra, hogy ha a k a r j a, most egyszerre a kínai császárra vagy akár a trójai háborúra s innen a kutyája fülére, szóval a legheterogenebb, az ő lelkében élő nem készített dolgokra tud gondolni. Elfogadjuk, igenis tud, ha akar; csak azt mondja meg nekünk, hogyan tudott épen ilyen gondolatokat akarni? Nem veszi észre, hogy amikor a mi megcáfolásunk végett a kínai császárra „akar” gondolni, előbb eszébe kellett j u t n i a, tehát almiről jutnia, hogy mit fog akarni;”továbbá, hogy ez az akarása vagyis az illető gondolat r ő g z í t é s e máris később következik be, mint maga az a gondolat! A dolog tehát úgy áll, hogy neki valahogy, nem t u d j u k m i r ő l, eszébe jutott a kínai császár, s most utólag erőködik abban, a mi megcáfolásunk végett, hogy ez a gondolati állapot benne megmaradjon. A társulás törvénye, – az, hogy minden eszünkben lévő, de most nem szemlélt dolog csak be- j u t o t t az eszünkbe, egyszerre felötlött, minket megszállt, még pedig örökké mindenkor csak v a l a m i r ő l (a legritkább esetben tudjuk, hogy m i r ő l) jutott az eszünkbe, – ez a törvény a maga vaskapcsával fogva tartja az egész gondolkozásunkat, az egész szellemi életünket. Az ötletek titokzatos világában dől el számunkra az a εφιαρται, mely az egész további életünk folyását igazgatja, s a szégyény halandó az eszébe-jutás, az Ötlet ő felségének kegyelmére van bízva. Beállítását legfőlebb elő lehet segíteni, de kierőszakolni ötletet nem lehet soha. Hányszor vagyunk olyan helyzetben, hogy felkiáltunk: ha akkor ez vagy az az eszembe jutott volna! Az Ötlet kényes úr; akkor jön, amikor neki tetszik, s azt se bánja, ha belepusztulunk is vártába.

Ezt a tételünket, mely az emlékezést a képzettársuláshoz köti, illetőleg e két lelki tünetet egymással azonosítja, kissé meg fogjuk szorítani egy bizonyos, alább említendő tüneményre való tekintettel.

Annak az emléknek, amelynek *j u t n i a* kell az eszembe, kétség-telenül *m i n d i g* szüksége van valamely emlékeztetőre, egy jelen hatásra, mely azt elmémbe segíti. A képzettársulásra berendezett emberi elme az az ügyes majom, amely ültő helyéből a legtávolabb pontokig fel tud mászni; csak az szükséges, hogy megpedzzük az orrát annak a kötélnek végével, amelyen felkapaszkozhatnak. Ha egy egyébbel, jelen adatokkal foglalkozó elmét rá akarok rögzíteni a saját múltjának valamely eseményére, pl. egy tegnap látott személyre, dologra, jelenetre, akkor meg kell őt így „pedzeneni”, a kezébe kell adnom ama múltnak az ő jelenébe nyúló szárait (ilyen pl. a kérdéses személynek a neve, amelyet kiejtek vagyis emberemmel megéreztetek), azon majd bámulatos ügyességgel felkúszik a kívánt múltig. Amikor emberem a kívánt ponton megérkezett és most „rá-irányozza a lelki szemeit” az illető személyre, dologra avagy jelenetre, ezt a folyamatot már nem nevezzük képzettársulásnak, hanem egyszerűen csak rá gondolásnak. Képzettársulás benne legfőleg ott jelentkezik, ha gondolatai az illető személynek *a* tulajdonságáról át-ternek *b*, *c*... tulajdonságaira, vonatkozásaira. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a visszaemlékező gondolkozásnak van egy olyan phasis-a, mely nem veheti fel a „képzettársulás” nevét azért, mint-hogy az illető pillanatban csak e g y képzet van bennem. A képzet-társulás neve nyilván csak a képzetváltozás pillanatát illeti meg, nem pedig a már megesett változás utáni nyugodt, képzelő állapotot. Ha valaki ez utóbbit mégoly rövidnek akarja is venni, de *v a l a m e l y e s* hosszúságúnak *c s a k* el kell fogadnia, vagyis el-ismernie, hogy van képzelés, amely még nem változott meg. Ha megengedjük is, hogy minden most meglévő képzelés valamely kép-zettársulásnak az eredménye, – de hogyan keletkezzék társulás, ha nincs képzelés?

Ha megragadjuk azt az elvet, hogy annak a múltnak képzelé-sére, mellyel az egyén máris foglalkozik, nincs többé szükség képzettársulásra, – a főrészt hazamehet, mikor a szekeret már bevontatták, – akkor nem fogunk képzettársuláshoz folyamodni a múltra-gondolás oly eseteinek megértése végett, amikor az egyént nem hogy *r á v e z e t n i* kellett volna az illető múltra, de ettől egy bizonyos okból *s z a b a d u l n i* sem tud. Melyik múlttól nem tud az ember szabadulni? Melyik az, amelyet szüntelenül magával cipel,

amely összes érző és szemlélő folyamatait mintegy megtoldja s az u. n. intelligens látásnak is a legelső eleméül szolgál? Felelet: a közvetlen múlt, az, amely mindannyiszori jelenünkhöz, ehhez a matematikai határvonalhoz, oly közel esik, hogy tőle el sem tudjuk választani. Ez a múlt abban különbözik minden másiktól, hogy nem is vesszük múltnak, hanem jelennek tekintjük. Ismeretes dolog, hogy a tartósságot épen úgy lehet végtelenül oszthatónak képzelni, mint az anyagot, s hogy a tényleges elosztásnak itt is ott is határt szab a legkisebb, még észrevehető rész. A tartósságnak ilyen eloszthatatlan része alatt a leggyorsabb felfogásnak az idejét vagyis azt az időt kell érteni, amely alatt egynél több benyomást észrevenni, tehát egy jelen részt is egy múlttól elválasztani nem lehet. Kísérletek bizonyítják, hogy ez az idő a különböző érzeteknél különböző hosszú; átlag $\frac{1}{5}$ másodpercnek vehetjük. *Ad impossibilia nemo obligator* s ezért elmondhatjuk, hogy azt a benyomást, mely csupán ennyi időt foglal el, jogom van minden ízében jelennek tekinteni (hisz ízeket nem is tudok rajta megkülönböztetni!) De viszont az is igaz, hogy egy hosszú, tartós érzetnek, pl. egy több másodpercnyi orgona C-nek ama részeit, melyek a jelen pillanatomtól visszafelé számítva az első ötödmásodpercen túlesnek, kötelelenségem elmúltaknak elfogadni. Eleget teszünk-e mindannyiszor ennek a kötelességünknek, azaz felaprózzuk-e gondolatban mind az ilyen hosszú benyomásokat afféle legkisebb felfogható s egymással szembevethető részekre? Felelet: korántsem, hanem inkább egész kényelmesen végtől végig egységesnek, most meglévőnek, jelennek tekintjük azt az egész tartósságot. (V. ö. Posch I. 81-2.) Mi emberek tehát jelennek azaz megérettnek veszünk egy olyan hangdarabot (az $\frac{1}{5}$ "-en túl esőt) amely valóban már csak emlék, gondolat. Ezt a gondolatot, az ilyen emléket nem a képzettársulás vonszolta belém, hanem maga az érzet hagyta hátra és maradt meg bennem a lassú felfogó képességem miatt, mely a jelen hatás alól nem bír hirtelen felocsúdni.

Az ilyenféle múltnak belénk származását már csak azért sincs jogunk valami képzettársulásnak tulajdonítani, mivel a képzettársulás, mint mondtuk, mindenkor egy bizonyos képzelésnek, innervatio-nak egy másik képzelésbe való átmenetele. Holott itt az forog fenn, hogy az egyén, ki ama multat egyszerűen jelennek veszi s ettől meg nem különbözteti, ugyanolyan innervatioval fogja fel az összes, fülén végigvonuló C-szakaszokat. Ezért azt mondhatjuk, hogy itt inkább a hallucinatio-nak egy különös

esetével van dolgunk, mert íme, valamely múlt, valamely emlék most úgy fogatik fel, mintha jelen azaz érzet volna. Emberünkre vonatkozólag nem is azt a kérdést kell felvetni, hogy mi vonszolta a tudatába C-nek emez imént-múlt részeit, hanem a természetes pszichológiai kérdés az ilyen esetben csak az lehet: mi indítja őt arra, hogy ama C-nek hol hosszabb, hol rövidebb darabjait vegye jelennek, azaz tegye fel a határvonalat, mellyel egy jelen szakaszt egy múlttól el akar különíteni, a C-nek ma erre a pontjára, holnap meg amarra?

James (I. 646-7) a német *Sinnesgedächtnis* mintájára *primary memory*-nak nevezi az effajta „emlékező” tehetségünket és szembevevői a közönséggel, melynek a működését az jellemzi, hogy a multakat visszaidézi (*to bring back, recollect, recall, fish up*). Mi e jelenséget nem egy másik fajta emlékezésnek minősítenők, hanem csak a mi lassú felfogásunknak, hiányos felocsúdo képességünknek azt a folyamatát látjuk az idézett esetekben, hogy az emlékező, értsd: igazán visszagondoló állapot elkésvé születik meg, nem tud kellő gyorsan leválni a szemlélő állapottól.

Nem csoda, ha egy olyan fontos és már a közembernek is szemébe ötlő sajátságunk, amilyen a képzettársulás, fölkeltette bizonyos tudományos körökben azt a vágyat, hogy közelebből ismerjék meg idegrendszerünknek azt a tulajdonságát, mely a társuló képességet létrehozta. Agyunknak sejtjei között tudvalevőleg számos összekötő szál van (*commissural*). Minthogy a physiologiai tényeknek egy nagyon helytelen értelmezése következtében az az elmélet fejlődött ki, hogy ezek az agysejtek mindnyájan egy-egy képzetnek, a külső világból szerzett tapasztalatnak a lerakodó helyei, mintegy tartalmazó tokjai (v. ö. fent 22), tehát nem lehet csodálni, ha az a gondolkozásmód, mely ilyen vaskosságokban meg tudott nyugodni, továbbment odáig, hogy ama commissurákat viszont megtette a képzetek társulása eszközeinek, igazi szerveinek (a társulás rostjai, *Assoziationsfasern*). Ez elmélet szerint tehát a társulás vagyis az, hogy a szemlélő valamely *A* adattól a volt-szomszédnak *B*-nek gondolatára jut, úgy történik, hogy az *A*-nak megfelelő sejt a nyert izgalmat a commissurán keresztül átbocsátja a *B* gondolatot tartalmazó sejtbe s így ezt is izgalomba, aktív *B*-t gondolásba hozza. Látnivaló, hogy az az elmélet, mely a kívülről nyert érzetet, az u. n. izgalmat (*Reiz*) valami folyónak (agy-folyam, ideg-folyam) fogja fel, egészen következetes önmagához, amikor viszont az agysejteket, a folyamatvezető idegeknek egyetlen kimutatható végpontjait, megteszi mintegy vízgyűjtőknek, felfogó készülékeknek, betű szerinti értelmében

szentesítvén a közember psychológiájának azt a szavajárását, mely az észrevevést, megérzést „f e l f o g á s”-nak nevezi. Az elanyagiasításnak egyszer megindult folyamata, látjuk, feltartóztathatlan, úgy miként ez a felfogó sejtekben megérkezett idegfolyam maga, mely természetesen nem állapodik meg egy hasznavehető sejtközi hídnak esetében az első felfogó sejtben (az A-éban) magában, hanem a közlekedő csövek physikai elmélete szerint e csövön, a commissurán keresztül belelép a B sejtbe is. Azt hiszem, nem kell külön igazolás annak az elnevezésünknek számára, mellyel az ilyen vaskos psychológiát a maga kézzelfogható, szövedékeiből kirívó mintaképeire való tekintettel egyszerűen s a rövidség kedvéért elneveztük vízvezetékpsychológiának, mert igazán egy csövekkel összekapcsolt víztartórendszert csinál agyunkból. Nekünk a „társulás-rostok” elméletére nincs külön szavunk, hanem kereken visszautasítjuk avval az egész elmélettel együtt, amelyből megszületett s amelynek szövívei igazán rászolgáltak arra a különben olcsó gúnyra, hogy ama vízvezetékes analógiában csak a saját elméletük vízenyősségének feltámadt érzete folytán tudtak megnyugodni.

Gyöngébb legényekről nem szólván, csak azt említjük meg, hogy ezek a társító rostok megvannak a többi között N o r w i c z-nál (I. 280) meg F o u i l l é e-nál (I. 213-4) is és a „használatlótól kitáguló utak” alakjában, melyek az *ideational centres*-eket összekötik, J a m e s (I. 562)-nél.

Ellenben Mach (79) az efféle „eröltetett” hypothesiseknek egyszerűen és igénytelenül azt a tényt szegzi ellenébe, hogy nem tudjuk, miféle physiologiai meg anatómiai sajátóságok felelnek meg az emlékezés és képzettársulás nevű folyamatoknak. W u n d t (P. h. Ps. III. 567) kihangsúlyozza, *dass die in der neueren Hirnanatomie als „Associationsasern” und „Associationssysteme“ bezeichneten Gebilde mit den psychologischen Associations-Vorgängen nichts oder sehr wenig zu tun haben.* K ü l p e (226) is igen helyes okokkal támadta meg ezeket a rostokat. Nagyon megszívlelni való M a u t h n e r-nek (I. 210) a felszólalása, hogy lelki jelenségeknek az agy-substratumát (szervét) csak akkor szabad keresni, ha az illető jelenségek csakugyan a leelemekig, a reális magjukig vannak feltárva. *Eine konsequente Physiologie – folytatja, – dürfte garnicht die Faserbahnen für psychologische Vorgänge suchen, die nur Hypothesen unseres Selbstbewusstseins sind. Der Mann am Mikroskop findet nur zu leicht, was er sucht.*

Nem búcsúzhatunk el a képzettársulás tüneményétől anélkül, hogy szemügyre ne vettünk volna egy valóságos faggató kérdést, mely épen a szóban forgó lelki jelenség mezején virult ki. Az a kérdés így szól: ha valaki valamely cselekvéssort, pl. az ábécé elmondását begyakorolta, miért nem tudja ugyanezt fordított sorrendben is

véghezvinni, az ábécé betűit a z-n kezdve á-ig folyékonyan elmondani?

Ha végig vizsgáljuk azokat a kínos fejtöréssel kieszelt teoriákat, melyekkel egyes szerzők e kérdéssel megbirkózni iparkodtak, s melyek a belátásra szomjas olvasót azon szomjasan bocsátják útjára, önkényt felvetődik bennünk az az ötlet, hogy jó volna megvizsgálni ama feltevést is, melyből a kérdés kiindul. Mert tudni való, hogy a problémákat mindenkor bizonyos nézőmód, bizonyos nem mindig nyíltan kimondott, de hallgatagon a kérdésnek gondolati háttérében meghúzódó remények, elvárások vetik fel. Ahány csodálkozás, annyi új probléma, annyi kérdés, és aki rossz helyen csodálkozik, rosszul megalkotott kérdést kap. Aki nem akarja a tudományban a maga ügyis tenger dolgát megszaportítani, az mindenek előtt tanulja meg, hogy nem lehet eléggé óvatosnak lenni a maga csodálkozása tárgyainak megválasztásában! Aki a szóban forgó kérdést felvetette, az nyilván abból a tartalékgondolatból indult ki: magától értetődő dolog volna, hogy aki az *abc* cselekvéssort begyakorolta, az a *cba* sort is ép olyan jól tudja. Ő tehát azon csodálkozik, hogy miért n e m tudja.

Hogy miért nem tudunk valamit, amit külön nem tanultunk meg, mint ebben az esetben a *z-a* sor elmondását, azon csak akkor lehet csodálkozni, ha meglévő rokon ismereteink k ö n n y e n rávisznek az illető kérdéses tudományra. A mi esetünkben a kérdezőnek hibás feltevése az, hogy az a fordított *abc* könnyű dolog; hogy mégsem tudjuk elmondani, ebben, azt hiszi, bizonyára csak kis akadály gátol meg bennünket; hogy melyik az, ezt szeretné épen a pszichológiától hallani. Mármost kérjük: mi jogon tételezi fel, hogy az eredetiből egyszerű megfordítás útján keletkezett betűrend k ö n y n y e b b, mint egy olyan, melyet az eredetiből valamilyen más módon, pl. úgy szerkesztettek, hogy minden harmadik betűt kihagytak s helyébe minden másodikat beiktattak (abbdedghf...), – ”olyan betűsor, amelyről épenséggel nem várja, hogy *eo ipso* el tudja mondánk aki az eredetit tudja! Vannak nehéz és vannak könnyű kérdések; ez utóbbiak azoîrr melyekre valamely szerzett ismeret *eo ipso* magában rejti a feleletet. A fordított sorrend kérdése nem ilyen. A sor, az alak egy objectum, legalább is ismereti objectum, és az az alak, mely egy pontsornak megfordítása útján jött létre, csakúgy mint az, mely e pontsornak elgörbítése vagy bármiféle más megváltoztatása folytán keletkezett, megannyi más alak, tehát új, megtanulni való ismerettani objectum, épen azért, mert az eredetihez

csak n é m i l e g hasonlít. Nem szabad a megfordítás folytán beálló alakváltozásnak nagyságát csekélyteni; mert a megfordítás sokkal jobban kiveszi ismereti tárgyainkat az eredeti formájukból, mint első tekintetre gondolnók! Rossz paedagogus, aki azt hiszi, hogy amelyik kérdés a másik után könnyen vetődik fel, azaz neki könnyen jut az eszébe (mint ez esetben: „hátha meg próbálnók fordítani?”), az olyan kérdésre könnyű dolog is megfelelni az előzőnek megoldása alapján. Ha a gyerek megmutatta, hogy tud 5-tel szorozni, akkor neki, a kérdezőnek, persze könnyen az eszébe juthat, szorozzon mármost $\frac{1}{5}$ -del is; de vajjon elvárhatja-e, hogy a gyerek külön tanulmány nélkül ezt is tudja?

A fordított sorrendet új feladatnak helyesen felismerte M a u t h n e r (I. 388.) E b b i n g h a u s (662)-től elfogadjuk azt, hogy a fordított sorrend nem olyan új feladat, mint b á r m e l y i k az elsőnek megoldása után esetleg feladható más; vagyis elfogadjuk, hogy a megfordított feladat számára talál a kérdező bizonyos segédeszközöket az első feladatnál kimutatott ismereteiben, olyan segítséget, amilyennel egy egészen másnemű feladat számára nem rendelkezik. Ama két abszurdum közül, hogy mondja el a fordított abc-ét, és hogy játssza el a *c-dur* skálát, aki az egyenes sorrendű abc-ét tudja, ez az utóbbi követelés mindenestre a nagyobb abszurdum. A különbség nyilván ott van, hogy a z-nek kiejtése után erőltetett figyelemmel vissza lehet emlékezni a közvetlenül megelőző vagyis a mindannyiszor kiejtendő betűre, de abécé-ismeretből a skálajáték directíváit kiszármaztatni képtelenség. E helyütt megmondhatjuk, hogy a fordított társulás kérdését azért hagytuk e fejezetünk végére, mert, mint látni, már túllépi az önkénytelen t á r s u l á s o k körét, s így – miként a következő pont, – jó átmenetül szolgálhat a figyelemről vagyis az erőszakos t á r s i t á s-ról mondandókhöz.

Mi tehát, ha egyáltalán és ha nevezetesen valamelyik agydúcban, akkor bizonyára az agynak ugyanabban a rejtek fiókjában keresnők a választ eme „fordított sorrend” című faggatózásra, amely fiókban leledzik a válasz arra a kérdésre, amelyet senkinek sem jut eszébe felvetnie: miért nem tud valaki bizonyos szerzett ismerettel olyan feladatokat megoldani, melyeknek csak igen kevés gyökerük van ez ismeretben s túlnyomólag új dolgokat tartalmaznak!? Ezzel legfőképp James-nek (II. 586-592) elmélete ellen kívántunk fordulni, melyben megannyi, rajzban is bemutatott érző meg mozgató agysejt szerepel, olyanok, melyek az abécé-nek minden egyes betűjét felfogják illetőleg kiejtését közvetítik. Ezekből tanuljuk meg aztán, hogy a fordított sorrendű elmondás azért nehéz, mert az a-nak kiejtése után a b betűhöz tartozó érző és mozgató sejt pár van a k e z d ő d ő i z g a l o m állapotában, a b kiejtése után a c betű sejtjei s így tovább; ellenben &-nek kiejtése nem i z g a t j a a-nak sejtjeit, sem c kimondása a 6-ét s így tovább. Ez a bőkezűen elszórt *drainage channel*-ekkel (588-on plane: „stronger” *dr. ch.*!) együtt nem egyéb, mint v a k u l j m a g y a r! Annyit tanulunk az egészből, hogy valamit megtenni akkor könnyebb, ha a „meg-

felelő” agysejt már arra-izgatott állapotban van, s nehezebb, ha nincs ilyen izgatott állapotban. De hogy miért van a *c* betű kiejtése után nagyobb izgalom a *d* betű sejtjeiben, mint a már leszerepelt *b*-éiben, ezt csak akkor érténők meg, ha elfogadnók azt a rejtek gondolatot, hogy az a szereplés (a kiejtés) valami töltés-féle, ami benne volt abban a sejtben, és nincs benne, mihelyt kilótték. Épen nem kevésbé valószínű, hogy egy imént lefolyt szereplés az illető sejtet még meglehetősen izgalomban hagyja, nagyobb izgalomban, mint amilyen a még csak készülődő szomszéd sejté. De hát ne kövessük a szerzőt a maga anthropolomorfizmusokkal tarkított vízvezeték-nyelvezetének útvesztőjébe, hanem a *da steh ich nun, ich armer Thor ...* érzetében mondjuk meg neki, hogy ő maga-magát egy fejtörős kínládástól, minket meg egy haszon nélkül olvasott fejezettől kímélt volna’ meg, ha az egész kérdést elejti, illetőleg ha abban a színben látta volna, melvet íennebb ajánlottunk.

Engedtessek meg ide, a fordított társulások fejtegetésébe beékelnem a következő, magamon megtörtént esetet, amilyenhez hasonló ugyan minden lépten-nyomon esik meg az emberen, de én a dolog egyéni vonásait, mivel következtetésekre fogom felhasználni, nem akarom valótlanokkal helyettesíteni. Egy ismerősöm, ki Budapestről Szolnokra került, kérdésekre elmondta, hogy ott a református templom közelében lakik. Én, ki azelőtt nyolc évig laktam Szolokon, most, hosszabb ideje távol lévén e várostól, nem bírtam elképzelni az illető lakásnak igazi helyét, nem nevezetesen az említett templom alakját, egész külsejét. Barátomnak semmiféle magyarázata sem tudta fejemben a kérdéses „kép”-et megeleveníteni, és leginkább az bosszantott, hogy mindig oly református templomok alakja jutott az eszembe, melyekről jól tudtam, hogy más városokban vannak; többi között a balatonfüredi. Elváltunk és én most egyedül úgy próbáltam fogyatékos emlékeimet kiegészíteni, hogy részletesen végigképzelttem azokat az utcákat, melyekről tudtam, hogy a kérdéses templomra visznek. Amint képzeletemben a „Szapáry-utca”-nak a Tisza felé eső végétől balra kanyarodom, – idáig mindig jobbra kerestem azt a templomot, – íme, előttem áll a maga jól ismert formájában, feltűnően rézsútos, különirányú tetőivel, ujdonat új vörös téglapépület mivoltában, karcsú kis tornyával sat. – Mit tanulunk ebből? Az eset egyike azoknak, amikor a név és tárgy közötti kapcsolat meglazult. Én a nevet, „szolnoki ref. templom”, tisztán megérttem, de innen a tárgyra, a templom alakjára áttérni nem tudtam. Mármost az történt, hogy a kérdéses kapcsolat helyreállott attól, hogy először a tárgyat próbáltam eszembe idézni s innen a nevet. Én, aki nem bírtam megfelelni arra a kérdésre: „milyen a szolnoki református templom? Írd le,” most meg tudtam felelni a fordított kérdésre:

„hogyan híjják azt az ilyen és ilyen alakban lelkedben felmerült épületet, mely ott és ott van?” Evvel a közvetítéssel vagyis a megfordított kérdésnek sikerült megoldása útján jutottam tehát oda, hogy magát az eredeti kérdést is megoldjam, melyen bizonyára még ma is töprengenék, ha egyre csak a névből indultam volna ki keresni, hogy milyen is az a templom. Egy névhez tehát a megfelelő tárgyat gyakran úgy is meg lehet találni, hogy az illető, más úton megtalált tárgyhoz eszünkbe jut annak a neve. Esetem szemlátomást hasonlít azokhoz, mikor, idegen nyelvet tanulva, meg tudjuk mondani valamely idegen szónak az értelmét anyanyelvünkön, de nem bírjuk anyanyelvünknek e szavát idegenre fordítani. Aki előrefelé tud korszolýázni, nem következés, hogy hátrafelé is tud.

Fúrja az oldalamat a malícia, hogy elébe tárjam az ilyen eseteket a vízvezetékes meg rostos psychologianak; mondaná meg, miképen esik meg az, hogy a névképzettől (*A*) a tárgyképzetig (*B*) vivő „út” (a társító rost) „le van rombolva, el van torlaszolja, járhatatlan” – de csak az egyik irányban, *A*-tól *B*-ig, a fordított irányban meg járható? Tán azt fogadjuk el, hogy az az idáig sima út most egyszerre lejtene kezd, még pedig *A*-tól *A* felé, úgy hogy a szegény emberi elme nem bír rajta felmászni? No, vagy ha a rostos psychologustól az ilyen ízetlenségnel különb felelet nem telik, tán kiségití a pajtása, a vízvezetékes, avval, hogy a *B* agysejtben az ingerfolyam nyomása lehet akkora, hogy *A* sejtnek is jusson belőle, de viszont nem következés, hogy *A* sejt a maga ingerét fel tudja nyomni *B*-ig. Hát hisz ezt egészen csinosan kigondolta volna – a mérnök úr, csak azt nem tudjuk, hogy hova lett benne a psychology! Jellemző, hogy némelyik embernek már „szilárd tapasztalati alapon áll” a psychologus szerző, mihelyt valami vaskos concretummal, ilyen vízvezetékekkel magyarázza, illetőleg jogtalanul helyettesíti, csempésmódra kicseréli azt a tényálladéket. melynek velejét meg sem értette, nem hogy más valakivel tudná megértetni. Az ilyen psychologusoknak az eredendő bűnük az, hogy *A*-t és *B*-t, e két képzetet, valamilyen szilárd pontoknak veszik az emberi elmében és a képzettársulást valamelyes odacsúszásnak, haladásnak az egyik ponttól a másikig. Minálunk a képzetek nem fix pontok az elmében, nem létező valamiségek vagy milyenségek, hanem pusztá képzelések, aktusok, innervatiók. Következőleg nincs is szükségünk semmiféle, pontokat összekapcsoló vonalakra, utakra és csatornákra. Leírásunk az említett szolnoki esetről úgy fog szólni, hogy elménk, mely elfeledte az egyik m ű k ö d é s t, még

megtartotta a másikat. Elfelejtett valamely névnek hallatára úgy tenni, mintha a megfelelő tárgy, a templom, volna előtte; de nem felejtett el, mikor más valami okból belezökkent ebbe az úgy tevésbe, tovább folytatni ez úgytevő innervatióit egészen a tárgynak a nevéig, vagyis amaz innervatióit e névvel („ez a reform, templom!”) kiegészíteni.

A „kijárt idegutak”-nak a feltalálója úgy látszik Locke L. E i s l e r (Assoziation c. cikk.)

Áttérünk az ú. n. közvetett társulásokra. E néven azokat értik, amikor *A* érzet, mely eredetileg csak *B* emlékek hozzátársulása folytán tudta *C* mozdulatot kiváltani, most, a gyakorlott embernél, kiváltja e mozdulatot *B*-nek eszébe jutása nélkül is. Például (a Ziehen [188] példája): gyerekkoromban, ha kimenetelemkor felhősnek láttam az eget (= *A*), csak azért vettem esernyőt (= *C*), mert a felhőről eszembe jutott a valószínű eső és a megázás (*-B*); felnőtt koromban a szürke ég látványa (= *A*) teljesen elég arra, hogy az esernyőmet szedjem elő (= *C*) és előszedem tényleg a nélkül, hogy az eső és megázás gondolatát (= *B*) forgatnám az eszemben.*)

Ebben és száz más hasonló közéleti példában több nehézség rejlik, mint amennyit első tekintetre mutatnak. Mert vagy le kell mondanunk az érzet- és gondolatelemek mozgáskiváltó voltáról, a közöttük hitt causalitásnak szorosságáról, szóval a komolyságát venni el az egész képzettársulás-”törvény”-nek, ha t. i. az forog fenn, hogy csak meg kell ismétlődnie az illető társulásfolyamatnak és tüstént átalakul egy eleddig *C*-nek kiváltására elégtelen ok (*A*) erre elégséges okká, – vagy pedig magát azt a köztudalmi igazságot kell megtámadnunk, hogy van ilyen közvetett társulás, illetőleg, hogy a kérdéses középtag csakugyan kiküszöbölődik. Nem csodálom, ha valaki e fura módi társulástényben első tekintetre azt az abszurdumot látja megvalósítva, hogy e három tag közül: k a n ó c (= *A*), p u s k a p o r (= *B*) é s s z i k l a r e p e s z t é s (= *C*) „hosszabb ismétlés után” a puskaport ki lehessen hagyni, és a kanóccal közvetlenül felrobbantani a sziklát, fia ezt csakugyan meg lehetne tenni, vajjon melyik természettudós fogadná el a puskapornak sziklarepesztő erejét komoly causalitásnak, erőnek?

*) Aki inkább az *AC* társulást nevezné közvetlennek, s a közbeékelődő *B* miatt a másikat közvetettnek, azt talán megnyerjük a magunk elnevezésének avval, hogy az *AC*-t leghelyesebben, de szokatlanul „átugró”, „szökellő” vagy „kihagyásos” társulásnak kellene neveznünk.

A kérdést nézetem szerint annak a felismerése fejtje meg, hogy minden efféle közvetett társulásban következtetés rejlik. Szerintünk a közvetett társulás és a következtetés nevének ismeretes mütét alapján egy és ugyanaz a folyamat, és ezek között mindössze annyi a különbség, hogy a következtetés a kifejtett (*explicitas*), szigorúan logikai alakja annak a gondolatsornak, melyet a közvetett társulás alkalmával véghezviszünk. Megmondom, hogyan. Miért visz a Ziehen embere esernyőt, mihelyt borult eget lát? Számos megelőző esetben az történt, hogy a felhős ég látványa egészen tisztán eszébe hozta azt az esőt, mely tudomása szerint ilyenkor be szokott következni. Az eső gondolata rávitte az ellene való védekezésnek vagyis az esernyőnek gondolatára, úgy hogy mindebből azt a tanulságot szűrte le: borús időben esernyőt vinni célszerű dolog. Az ő mostani „tanult” eljárás módja tehát úgy viszonylik a gyermekkori, egymásutános eljárásaihoz, mint a következtetés két megelőző ítélethez; ezért következtetés az ilyen társulás. Gyermekkorában az a két, világosan egymáshoz sorakozó gondolatsor irányította lépteit: fekete felhő esőt jelent ($A - B$); eső esernyőt ajánl ($B = C$): tehát vigyünk a leendő eső miatt esernyőt ($A = C$). Felnőtt korában megelőgszik evvel a t e h á t-tal és fekete felhőkoi mindjárt esernyőt vesz anélkül, hogy ezt magában megokolná, - hisz mindidáig célszerű eljárásnak bizonyult! Az embernek mindig az a törekvése, hogy lehető gyorsan találja meg a helyzetiasolta leghasznosabb magatartásmódot. A közvetett avagy kihagyásos társulás e szerint nem egyéb, mint egy megelőző, fokról fokra történt társulássornak az e r e d m é n y e, a belőle leszűrődő t e h á t-nak közvetlen véghezvitele; az, amikor valaki, aki lépcsőn megy fel s jól tudja előző kísérleteiből, hogy A fok után $Z?$ -re s azután C -re fog lépni, mindjárt kettőt lép egyszerre, A -ról C -re, - ha tud.

Kérdés tehát, mitől tud így kettőt lépni, vagyis a B képzetet kihagyni? Erre az imént feleltünk meg, t. i. mert t ö r e k v é s van benne a legcélszerűbb magatartásra. Ez a törekvés, másik nevének figyelem, nem egyéb, mint egy erősebb fajta innervatio, a „nehéz”-nek innervatioja, s ez az, ami emberünket arra segíti, hogy a „könnyebb”, de hosszabb $A-B-C$ sort $A-C$ -ig megrövidítse. A megszokott kényelmes kerülőknek elmetszésére ép úgy mint minden következtetésre kell bizonyos nekirugaszkodás, vagyis az az erőködés, mely a nehéznek érzett feladatokat oldatja meg velünk. A petyhüdt fajta gondolkodás az ABC szerpentinán kígyózik végig; az életrevaló, erélyes az AC meredeknek vág neki. Problémánk megoldása ezek

után így fog szólni: a *B* tag valóban kihagyatik, a sor, az egyén eljárása valóban megrövidül, de nem az *A* idézi most elő közvetlenül a *C*-t, hanem előidézi az a körülmény, hogy az egyén az *A*-t most a figyelem, a törekvés érzelmével fogadja, úgy hogy az *A* most nem is egyszerű *A* többé, hanem $M+\phi$ -vé alakul át, hol ϕ vel jelöljük épen ezt a figyelem, törekvés, erőködés nevezetű innervatiót. A törekvő ember másképp fogadja, azaz mindjárt céljai szempontjából, *sub specie pragmatica* tekinti a világ adatait.

Ez a magyarázatunk, mint látni, úgy készült, hogy causalis összeköttetésbe hoztuk egymással egyfelől azt a köztudomású tényt, hogy van bennünk törekvés, még pedig épen olyan, mely a helyzethez minél gyorsabban való alkalmazkodásra sarkal bennünket, és másfelől azt a tényt, hogy a gyakorlott ember eljárásai (alkalmazkodásai) a kezdőhöz képest kimutathatólag gyorsabban, a megindító észrevételtől (*A*) számított rövidebb idő alatt fejeződnek be. Mint-hogy minden reális idegállapotnak, amilyen a törekvés is, kell valami hatásának lennie, s itt viszont mutatkozik egy bizonyos, idáig gazdátlan eredmény, tehát mi esik közelebb, mint e kettőt összekapcsolni, vagyis emez eredményt abból az idegállapotból mint okából származtatni!

Jogos kérdésnek marad azonban, vajjon ezzel már a teljes magyarázatát adtuk-e a kérdéses sorrövidülésnek. A kikapcsolt *B* képzetre mindenestre marad egy megjegyzésünk. Egy ismeretes, Hartmann-ban gyökerező megoldás úgy szól, hogy a *B* képzet egyáltalán nem marad ki soha, hanem mindössze az történik, hogy a gyakorlott embernél öntudatlanná válik, s ilyen öntudatlan formájában váltja ki ugyanazt a *C* mozdulatot, melyet azelőtt az öntudatos korában. Egy metaphysikáktól tartózkodó újabb pszichológiai irány Hartmann-nak e mystikus *unbewusst*-ja helyébe az „*unbemerkt*” fogalmat iktatta, (pl. Wund Ph. Ps. III. 556), melyet mi is készséggel elfogadunk, – azt az elvet t. i., hogy van számos gondolatunk, érzetünk, melyekről utólag nem tudunk magunknak számot adni, nem tudjuk elmondani. Semmiféle paedagogus ember sem fogja kétségbe vonni e nézetnek jogcímét, számtalan példáját ismervén annak, hogy valamit megtenni, és képesnek lenni arra, hogy tettemmel beszámoljak, elmondjam mit és hogyan cselekedtem, két dolog. Ezért tehát fel fogjuk tenni azt, hogy számos esetben, amikor a cselekvő (a fenti esernyős emberünk) nem emlékszik, sőt egyenesen tagadja, hogy *B*-re (az eső látványára) gondolt volna, ez a gondolat mégis ott volt benne és kiváltotta a *C* mozdulatot, most úgy mint gyermekkorában. (V. ö. fent 168.)

Még tovább kell mennünk egy lépéssel, mivel *B*-nek észrevétlen volta nyilván még nem érteti meg velünk az egész sornak gyorsabb lefolyását. Erre 5-nek a rendesnél rövidebb, röpke volta kellene és hátha az észrevétlenségét is ilyes okból lehetne kiszármaztatni?! A *B* képzet, melynek ott szereplését a kezdő ember észrevette, a felnőtt nem, nyilván más alakban folyt le az egyik, mint a másik esetben. Ama két állapot között, mikor 1.) a *B* gondolat az illető egyérszámára is észrevehetőleg ott van és 2.) amikor *B* észrevehetetlenül vagy tán nem is szerepel, – mindenesetre fel kell vennünk számos átmeneti fokot, annyival is inkább, mivel a kezdő meg a „vén róka”¹ között is van számos árnyalat, a gyakorlottabb, a még gyakorlottabb egyén sat. E helyütt abba a lejjebb még bővebben értékesítendő, fontom igazságba jutottunk bele, hogy hihetetlenül sokféle gondolati állapotra illik rá az a rövid jellemzés: „most *B* tényálladéokra gondoltam, *B* jutott az eszembe.” Bámulatos dolog, hogy valamely tőlünk kitapasztalt gazdag sokvonatkozású eseménynek micsoda parányi árnyéka is elég arra, hogy tudatunkban azt az egész nagy eseményt képviselje, vagyis bennünket arra a nyilatkozatra jogosítson: most *B*-re gondoltam, fia én órák hosszát a tavalyi olaszországi utazásomon jártatom az eszemet, apróra elgondolom, mikor hol jártam, mit láttam sat; s most végre belefáradok és mással foglalkozom, akkor is csak annyit mondok: „az olasz utamra gondoltam.” S ha egyszer valami különös okból kurta ebédre szorulván, az *üti* meg az eszemet: így jártam akkor is, mikor egy olasz vasúti állomáson nem találtam vendéglőt – az ilyen röpke ötletemre szintén csak azt mondom: „az olasz utam jutott az eszembe.”

Mindezekért azt fogjuk elfogadni, hogy a kérdéses *B* képzetről, vagyis hogy *B*-re gondolt, a mi gyakorlott emberünk azért nem tud magának beszámolni, mert ama *B*-t csak nagyon felszínesen gondolta, mindössze egy kicsit megpedzette. A kezdő ember a *B*-t, azt az esőt, minden leendő bajával, vesződésével együtt élénken kifestette a lelki szemei elé, így jutott rá az esernyő-gondolatra. A vén ember, aki állítólag nem képzelt esőt, talán mégis csak gondolt belőle valamicskét pl. ezt a szót: eső, vagy az utca kövezetének esőkori színét, a hideget s. t. eff. Különös dolognak tehát csak az marad, hogy az ilyen gyakorlott embert a *B* gondolatnak csekély töredékrésze is. rá tudja már venni a *C* mozdulatra, míg ellenben a kezdőnek *B*-t minden ízében végig kell gondolnia. Valószínűnek látszik, hogy az öreget erre a *B*-részlethez járult törekvés (=φ) képesíti, melynek tehát emitt ismét visszaadjuk a fenn nyert szerepét.

Társulásainkon végigtekintve, azt az érdekes vonást vesszük észre rajtuk, hogy mind több és több közvetlen társulás ($A-B-C$) közvetett társulássá ($A-C$) igyekszik bennünk átalakulni. A felnőtt ember nevelésének érzi azt a hozzá intézett kérdést: miről jut az eszébe, hogy ezt a betűt M -nek, az ilyen tárgyat asztalnak, széknek hívják? Pedig ha számba vesszük, hogy mindezt, mai legközönségesebb ismereteinket is fáradságosan $t a n u l n u n k$ kellett, s hogy a gyermek emlékező tehetségének igenis volt szüksége ilyen áthidaló segédképzetekre (amilyeneket pl. az olvasni tanuló gyermeknél csakugyan ott tapasztal minden apa vagy paedagogus), akkor az említett kérdés megszűnik előttünk nevelésnek lenni. – Ennek a dolognak szemlélatomást van elvi oldala. Mert ha nagyon sok mai közvetett társulásunk kimutathatólag közvetlenekből származott s ha tény, hogy még legegyszerűbb ismereteinket is tanulnunk kellett: kérdés, nem-e $m i n d e n$ mai képzetkapcsolatunk eredeti hosszabbakból való, ami azt jelentené, hogy más mint ilyen beékeléses társulásunk eredetileg nem is volt. Ebben a fordulatban aztán benne rejlik a felelet is. Ha a mai AC kapcsolat egy ABC -ből származott, és ha megadjuk azt is, hogy az AB egy régiebb AaB -ből s Aa egy még régiebb Aaa -ból keletkezett, akkor világos dolog, hogy a közbeiktatásokkal valahol meg kell állapodnunk, mert különben a szegény gyerek a sok beléékeléstől a végrehajtásig, egyetlen gondolatig sem tud eljutni és nagy logikus mestereinek a keze között csenevészik el! Más szóval el kell fogadni azt a szinte magától értetődő elvet, hogy valamiféle, lehető legkönnyebb, de direct (fent: közvetett) társulásokra már a csecsemő is képes, mert különben sohasem alakulnak meg benne azok az elemi kapcsolatok (ABC), melyekből a felsőbb ügyességek (AC) fejlődnek ki.

Voluntarista álláspontunk következtében súlyt vetünk arra, hogy az olvasó észrevegye a kapcsolatrövidülés jelenségének az akarátünetekkel való egyezését. Az, amikor nekem valami közvetítő kapcsolatra, pl. iskolás könyvemnek megfelelő helyére kell gondolnom és gondolok is, hogy szembe jusson, mit tesz $\acute{\epsilon}\chi\upsilon\varsigma\omicron\varsigma$, – ez nem egyéb, mint akarati örökődés, nehéz műtét. Amikor efféle segítségre már nem szorultam, hanem e görög szó látása vagy hallása közvetlenül eszembe hozza a jelentését: önkény telén, könnyű folyamat. Amikor tehát egy közvetlen associációmból közvetett lesz, voltaképp egy akarati cselekvés megy át egy önkénytelen reflexus-szerűbe. Itt, vgy látszik, az a furcsaság merül fel, hogy az első fok, a segítségre támaszkodó járás (AbC), amely az önálló járást (AC), számunkra

előkészíteni, megkönnyíteni van hivatva, éppen *n e h e z e b b*, mint maga az a felső fok, az önálló járás. Aki eltűnődik az ilyen paedagógián, mely a nehezen keresztül tanítja meg a könnyűt, ahelyett hogy a könnyűről haladna a nehezebbre: az gondolja meg, hogy a tudás egy hegycsúcs, melyen lenni könnyű, de feljutni mindig nehéz (*per ardua* ...). – Evvel az allegóriával mint segédgondolattal talán *m i s m e g k ö n n y í t e t t ü k* az olvasónak annak a megértését, hogy az említett eljárásban már csak azért sincs paedagogiai fonák-ság, mert hisz a kezdőnek az *AbC* kerülő tényleg könnyebb, mint az *AC* közvetlen út, melyet nem *b i r* megtenni. Az *AC* út tehát igazán csak a gyakorlott embernek könnyű, aminthogy egyáltalán mindig csak az a könnyű, amit az ember már tud, s az a nehéz, amit meg kell tanulnia. Az egész tanulmányfolyamat egyébként megvilágosodik előtűnk, ha kettőnél több mozzanatot különböztetünk meg benne. Az első mindenesetre az, hogy kezdő létemre megpróbálom a gyakorlott embert utánozni és az *AC* utat egyszerre megtenni (az *ἐχυσοῦς*, hallatára [= *AJ* a jelentésével „ellenség” [= *C*] felelni). Látom, nem megy. Most ráerőltetem az eszemet a keresett jelentésnek valamely „mellékkörülményére”, amilyen többi között e szónak a szótáramban való helye is = *b*. Ez sikerre vezet, a *C* így eszembe jut. Erőködésemnek gyümölcse az lesz, hogy máskor már maga-magától fog az *A-nál* eszembe jutni a *C*-hez elvezető *b*. Később az történik, hogy a *b* ötlet elvégzi ugyan bennem a maga dolgát, *A-hoz* járulva *C*-re segít, de én már nem veszem észre ezt a segítséget, – csak élvezem a kiszolgálás kényelmeit, de már nem látom meg a „becsületes mórt”, aki kiszolgál: ilyen nagy úrrá lettem! Még később talán megeshet az, hogy ez a máris csenevész *b* segédképzet egészen elhal és az *A*-ról immár közvetlenül át tudok menni (de ne feledjük, hogy törekvésem következtében!) a *C*-re. Ezt a fokot bizonyosan elérte az az ember, aki már *n e h e z e b b*nek érzi az *AbC* utat, mint az *AC*-t, (A gyakorlott írónak nehezebb a vonatozott papíron egyenes sort írnia, mint a tiszta fehér lapon.)

Feltűnő dolog, hogy Wundt-nak széles alapú társulás-elmélete (Ph. Ps. III.) elménknél erről az egész mai tudásunk kifejlődésére annyira jellemző vonásáról, a képzetkapcsolatok megrövidüléséről és e rövidülésnek mechanizmusáról alig-alig emlékszik meg.

Eisler („Association” c cikk)-ből látom, hogy a közvetett képzet-társulást már *H a m i l l o n* is ismerte.

E b b i n g h a u s (662) nem magyarázza azt a tényt, hogy ilyen közvetett társulásaink keletkeznek, hanem úgy látszik eredeti sajátosságunknak tekinti azt, *dass die Glieder einer wiederholt vorgeführten Reihe nicht*

nur durch Assoziationen der unmittelbaren, sondern auch durch solche der mittelbaren Folge miteinander verbunden werden.

A közvetett társulások, mint láttuk, a kierőszakolt, a nehéz társulások közé tartoznak és ép ezért az ilyen társulások lehetősége nem ingatja meg azt a megállapodást, mely szerint az igazán maguktól azaz könnyen társuló képzetek szomszédos szemléletektől származnak. (K ü l p e 192-3 ellen, ki arra utal, hogy az *A C* közvetett kapcsolatban az *A* szemlélet soha sem volt szomszédja a *C* szemléletnek.)

Hogy a közvetett társulások ténye erősen megingatja a kifomált idegutrakról szóló pszichológiai elméletet, ezt megérezte magának ez elméletnek egyik híve *J a m e s* (1. 678) is.

Ami vezérgondolatot itt a képzettársulás fejtegetésénél követünk, ugyanazt fogjuk mind a többi lelki jelenségek tárgyalásánál is szem előtt tartani. T. i. teljes tárgyilagossággal, *sine ira et studio* belemerülni az illető jelenség elemzésébe azaz minden tekintet nélkül az e munkában célbavett motorikus elvünkre. Ezt szegre is akasztjuk mindaddig, míg csak az elemzésünkben olyan határpontra nem akadunk, ahol az okokat és okokhoz okokat kereső boncolásunk nem bírja tovább. A motorikus elv nem érne semmit, ha lelki jelenségeinket, az objectív tényeket el kellene csigázni, hogy belé férjenek. S mi viszont csakis abból meríthetünk és merítünk bátorítást, hogy a kérdéses elvnek alkalmazása semmi nehézségekbe sem ütközik azoknál a lelki jelenségeknél, melyeknek elemzése a kellő véghatárig haladt. A lélek- és psychicumhívő iskola mindenütt a fél munkával, lelki jelenségeinknek egy csak félig befejezett leírásával érte be, és ezen a fokon azután előállott illetőleg megmaradt e jelenségeknek az a csodálatos, minden physiologiai tüneményétől eltérő karakterök, mely miatt e psychologusok természetfölötti erőknek, psychicum-oknak érezték a szükségét. Viszont ha az elemzést a miért?-nek miért?-jén túl szóval a leghatárig visszük előre, akkor az eddigi csodás tünet olyan egyszerű, igénytelen alakban bontakozik ki előttünk, melyből annak physiologiai folyamatokkal való rokonsága szóval motorikus természete első tekintetre is kiviláglik. Ameddig pl. a képzettársulás psychologusa megállapodik ott, hogy „az emberi elme múlt képzeteket vissza tud idézni”, „a hasonlókat, ellentéteseket, térben és időben szomszédos képzeteket társítja egymáshoz” sat. sat., – mindaddig annak a sajátos tehetségnek, mely efféle „irányeszmék” tehát szintén psychicum-ok szerint jár el, teljesen idegenszerű, minden physiologiai jelenségtől végkép különböző látszata marad. Ellenben ha nem elég-szünk meg az említett négy törvénynek egyszerű beiktatásával, hanem kielemezzük az egyénnek azt a valóban egyszerű eljárás módját,

mely mind e „törvényiekben ott lappang, – nevezetesen ha a hasonlóságos társulást, ezt a legisleg-psychicusabb látszatút, a fent (173) bemutatott módon egyszerű szomszédos társulásra visszük vissza, – akkor evvel már annyi csodálatosságot sikerült a társulás tényéről lefagnunk, hogy azt a motorikus elvbe beleilleszteni minden erőszak nélkül sikerül. Ott ahol „hasonlatokat alkotnak”, „hasonlóságokat csoportosítanak”, ott még, mi is azt mondjuk, lehet sőt kell lélek és természetfölötti erő; de ott, ahol csak az történik, hogy az egyén az A adaton megragadott $(a+b+c)$ vonásokra reagálván, most az A-nak többi $(d+e)$ vonásai helyett egy A,-nek ama $(P+Q)$ vonásai szerint viselkedik, melyek az A,-nek (A-val közös) $a+b+c$ vonásaihoz csatlakoznak, – egy ilyen jelenségnek esetében könnyű szerrel ráismerhetünk arra a physiologiai törvényre, mely szerint az embernek valamely megkezdett mozdulata a rendes folytatása helyett egy másik, szint' ilyen kezdetű mozdulatba szokott átcsapni. Minkünk a hasonlóságokat társító egyén nem más, mint az az ember, sőt &z_ az állat, amelyik, ha idáig megszokta balra fordulni, amikor valamely ajtón bement, balra fordul olyankor is, mikor most kivételképen a jobb oldalon akadna keresni valója. Melyik természettudós ne tartaná az állat idegrendszerének eredeti sajátságait elégségeseknek egy ilyen élet-nyilatkozat létrehozatalára, s melyik természettudós, fordulna az említett szokás-jeteftség. kedvéért egy lélekhez és lelki erőhöz az állatban?

Az u. n. közvetett társulás is igen csodálatos dolognak marad mindaddig, amíg az elemzés megállapodik ott, hogy az a közvetítő B képzet egyszerűen kieshetik, mely az A adatnál eleddig eszünkbe juttatta a C-t. Ép ezért boncoló késünknek előre kellett hatolnia annak megállapításáig, hogy az ilyenfajta társulások (még egy szintén mystikus „öntudatlan” B képzet elismerése nélkül is) kikerülnek abból a sajátságunkból, hogy az erőködő innerváció (a „törekvés”) meggátolja olyan B-reactioink észrevételét, melyeknek a végső C-magatartás előidézésében volt szerepük. Ha tehát a közvetett társulás jelenségében nem rejlik több mint az, hogy egy munkával elfoglalt Organismus bizonyos ekközben véghezvitt s ama munkájára szükséges mellék-mozdulatáról nem tud utólag beszámolni, akkor bizonyára alig akad tudós, aki az ilyen n e m-t u d á s számára az illető organismusnak még valami természetfölötti erőt kívánna tulajdonítani.

Nem hiszem, hogy a képzettársulásról többet beszélünk, mint .amennyire szükség volt, hogy eloszlassuk mindama titokzatos vo-

násokat, miket e jelenségnek egyik-másik oldala a közhitben s némely írónál felvett. A továbbiakban is ez a keret fogja megszabni tárgyalásaink terjedelmét.

A FIGYELEM.

Figyelni nem egyéb, mint kieszközölni azt, hogy a bennünket folyton érő külső hatások (érzetek, szemléletek, észrevételek) lehetőleg csak egyetlen tárgyra, a figyelem tárgyára vonatkozók legyenek. Ezt, – hogy a legegyszerűbb esetben, a látásnál maradjunk, – elérjük az által, hogy csak és csupán az illető tárgyra, esetleg tárgycsoportra, folyamatra nézünk, vagyis elfojtjuk azt a természetes hajlandóságunkat, hogy a fejünket meg szemünket idestova jártassuk.

A tényálladéknak illetően leírása egyszeribe megfelel egy az újabb pszichológiától felvetett kérdésre, arra, mely a figyelemnek a lelki folyamatok között való helyét kérdezi vagyis azt, vajjon akarati, értelmi avagy érzelmi folyamat-e a figyelem. Tényleg e három lelki működés mindegyikének címe alatt találkozunk figyelem-tárgyalásokkal a különböző írónál. Mi nem akarjuk kijátszani e vitás ponttal szemben az alább bemutatandó ütőkártyánkat s a vitát egyszerűen elvágni avval, hogy minden lelki folyamat érzelem és más mint érzelem nincs is (1. Érzelem és gondolat c. fej.), hanem ezúttal csak arra utalunk, hogy a figyelemnek voltaképp csak a felkeltő indítéka s még inkább a végső célja (az illető tárgyat lehetőleg jobban megismerni) egy értelminek nevezhető jelenség, míg ellenben maga a rögzített nézés, a mozgolódástól való tartózkodás, tehát épen a dereka az egész folyamatnak határozott a k a r á s .

Fouillée (II. 61): *l'attention... est le désir intellectuel, la volonté provisoire de percevoir...* Maga ez az igazság egyébként megvan már Sz. Á g o s t o n-nál. (Eisler, Aufm. c. cikk.)

A .németeknél a figyelem akarat-mivoltának legkiválóbb hirdetője W u n d t .

E b b i n g h a u s (610-11), ki az „akarat” szót, szemben az ösztömmel (*Trieb*) szorosán csak az illető öntudatos, tervszerű folyamat számára kívánja fentartani, azt hibáztatja, hogy ez elmélet szerint az ö n k é n y t e l e n figyelem is egy „akarati jelenség” rangjához jut. Szerintünk ez az apró szépséghiba nem von le semmit Wundt-nak abból az érdeméből, hogy a figyelem tényét az intellectualisták kezéből kiragadta, akik e tényből pusztá elméleti, száraz gondolati sajtáságot csináltak.

Ki kell itt hangsúlyoznunk azt, hogy a figyelem nem fér el maradék nélkül ama három elemi folyamat (a gondolkozás, érzelem és

akarás) egyikének sem a címe alatt, melyekre a mai psychologia lelki életünket felbontja; továbbá hogy az nem is valami negyedik folyamat ezek mellett, s végre nem fagyöngy a gondolkozás vagy akarás testén, nem mellékhatása ezek bármelyikének, amilyennek a kezdő olvasó szokta tekinteni, ki nem tud vele hova lenni.

Ebbinghaus (611): *Die Aufmerksamkeit ist eine rechte Verlegenheit der Psychologie*. Hasonlóképp nyilatkozik Külpe (438.)

A figyelmet az elemi (értsd nem-összetett, tovább-elemezhetetlen) lelki folyamatok közé besorozni épen akkora és olyan rendű hiba, mint e folyamatok közé felvenni és pl. az akarás mellé mint „tőle különböző”-t odaiktatni a tanulást, gyakorlást. Valamint a gyakorlás csak egy bizonyos célra latba vetett, hogy úgy mondjam alkalmaszott akarás azaz tervszerűen kivitt cselekvény, úgy cselekvény, célra avagy legalább is eredményre törő működés a figyelés is. Nem a látással vagy más ilyen egyszerű folyamattal, de egyenesen a táplálékkereséssel rokon a figyelem. Főfontosságú dolog, hogy ezt a „hasonlat”-unkat ne pusztá hasonlatnak, hanem a figyelem igazi természetét kifejező állításnak értse az olvasó. Nem valami tulajdonság, értelmi avagy physiologiai jellemvonásunk a figyelem, nem valamilyen lelki avagy ideg erő, hanem semmivel sem több, mint amennyi a „figyelni” igében rejlik, vagyis egy cselekvés, egy végrehajtás, egyike annak az ezernyi műtétnek, miket az ember meg tud tenni.

Wundt a maga apperceptio-járól, mely voltaképen nem több, mint figyelem (l. lejjebb) hasonlót mond. V. ö. Staude ismertető cikkét (Phil. Stud. I. 194): *Die Beziehung zwischen äusserer Willenshandlung und Apperception ist keine blosse Analogie. Im Gegenteil ist die Apperception der primitive Willensakt, der jeder äusseren willkührlichen Handlung vorangeht*.

Talán megállhat az a feltevésünk, hogy a figyelemnek más deverbais, elvont főnevektől különböző alakú neve is egyik oka annak, hogy egységes, elemi folyamatnak, pusztá erőnek, tulajdonságnak tartják. A német a szokásos *Aufmerksamkeit*-től nem veszi észre, hogy csak *aufmerksam-heit* (értsd: – sein) van és a magyar nem látja, hogy csak figyelés meg figyelősség létezik, nem pedig figyelem.

Nem előrándított hasonlat, hanem teljesen jogos együvéfoglalás, ha egy lélegzettel kimondjuk: az ember tud enni, inni, ütni, húzni, súlyt emelni, árkot ásni, erdőt irtani és – figyelni, vagyis az izmait olyan helyzetbe hozni, hogy a reá zúduló szemléleteknek egy

része szabatos, részletes ismereteket adjon. „Feszítsd meg az izmaidat úgy, hogy az előtted lévő térnek csak ezt a zugát lássad”, „hogy ennek a költeménynek a harmadik versszakasza jusson az eszedbe”, (röviden: „figyelj!”) – ez ép olyan beszéd, mint: „feszítsd meg izmaidat úgy, hogy ez az előtted lévő kő feléd közeledjen, tőled eltávolodjék, hogy ebből a sík földből árok, ebből az erdőből irtás legyen” sat. Annyi az egész különbség, hogy amott más és emitt is más izmoknak a szerepléséről lesz szó s hogy a két cselekvésnek persze más is lesz az eredménye.

A figyelemnek mindenféle formájánál mutatkozó *testi* jelenségeket, izomműködéseket a kísérleti pszichológia szorgalmasan kutatja. Érdekesebb eredményei közül úgy találokra megemlíti Delabarre észrevételét (megemlítve Sinnesorg. VI. 493), mely szerint a figyelés alkalmával felvett légzésgörbe a légzésnek gyorsulásával együtt annak felszínesebb (kevésbé mély) természetét mutatja ki. M e n t z (Phil. Stud. XI. 577) egyébként ezeket az eredményeket Mosso-val együtt még koraiaknak tartja. Az érverésre vonatkozólag azt olvassuk (Sinnesorg. XIII. 103), hogy a figyelő ember capillaris pulsusának amplitudo-ja kisebb, dicrotiája is megváltozik és niveau-ja alább száll. A légzés és érverés gyengülését (*Verfluchung*) felhozza a többi között W n n d t (Ph. Ps. II. 292) is.

Ha a figyelés nem egyéb, mint egyike az ember cselekedeteinek, egy bizonyos irányú és eredményű végrehajtás, úgy miként az erdőirtás egy más irányú és eredményű cselekedet, akkor ebből, mi tagadás benne, az a fura következmény kerül ki, hogy a figyelemnek részlete: tárgyalása voltaképp ép oly kevésbé tartozik a pszichológiába, mint amennyire az ember száz más cselekedetének, az akarat-alkalmazás megannyi formáinak leírása sem tartozik oda. Ha a pszichológiánkból az optikához utasítjuk azt az embert, aki tőlünk kérdi, hogyan érhetni el azt, hogy a iesszelévőt közellévőnek, a kicsit nagynak lássa az ember: akkor kérdjük, miért igyekszünk mi pszichológusok kideríteni a csínyja-bínját annak az eljárásnak, melynek segítségével valaki a közeleső hiányosan meglátott tárgyat jól meglátja, a resonatorból a keresett felhangot kihallja, s egy elfelejtett nevet ismét megtalál? Minket vallott nézetünkől épenséggel nem riaszt vissza annak e kérdésben rejlő, nem tagadom, meghökkentő következménye, hanem azt állítjuk, hogy a figyelés igazán csak egyéb cselekedeteinknél érdekesebb, nevezetesen egyszerűbb természete és a hozzáfűződő sok vitakérdés miatt foglalhat helyet egy általános pszichológiában. *Ad vocem psychologia:* azt se tessék felejtetni, hogy van ám a „beszédnek, járásnak,

olvasás- és írásnak psychológiája” is, azaz e tudomány ma már kezd ilyen összetett cselekvényeket is felölelni.

Másrészt van nekünk egy nagyon erős tanúbizonyságunk, mely ugyancsak hathatósan igazolja azt az eljárásunkat, mellyel a figyelmet a lelki erők, tulajdonságok „felsőbb” társaságából, sőt mint az imént, egyenesen magából a psychológiából kivesszük és az emberi cselekedeteknek száz irányú, tarka-barka, demokratikus sokadal-mába besorozzuk. Ez a tanúbizonyságunk az a körülmény, hogy a figyelemnek összes sajátságai, mondhatjuk egész természetrajza érthetővé válik, mihelyt erre az álláspontra helyezkedünk. A figyelemnek eddigi, nagy gonddal készült leírásai ugyanis, ha megmondják is mindenféle feltételét, módját, csínja-bínját a figyelemnek, s ha a szerzők a maguk aggodalmas gondosságában részletes kísérletek eredményeivel igyekeznek is állításaikat igazolni, mégis mindenütt a torkunkra forrasztják azt a kérdést, hogy miért? honnan van és miben gyökerezik a figyelemnek mind ez a sok tulajdonsága, faja sat.? Az az újabban különösen Wundt-tól hangoztatott tétel, hogy a figyelem az akarati jelenségek közé tartozik, csak első, elismerem a legfontosabb lépés a figyelem valódi -természetének megértésére. De a második még szükséges lépés az, hogy a figyelmet ne csak általában akarati folyamatnak, akarásnak, hanem egy bizonyos cél-nak, eredménynek szolgálatába beállított akarásnak, szóval valami-lyen c o n c r e t v é g r e h a j t á s - n a k fogadjuk el. Hogy ár k o t á s n i akarati folyamat, az szent igaz, de hogy evvel még nem adtam meg az árokásás kimerítő leírását s ennyiből nem is értem meg a le-folyása módját, ez ép olyan igaz. v

A figyelmi aktusban megvannak mindazok a mozzanatok, melyeket az akarati cselekvényeken lehet megkülönböztetni, t. i. indíték (motívum), tevékenység-érzelem és eredmény: következőleg a figyelem az akarásfolyama-tok közé tartozik – mondja W u n d t (Ph. Ps. III. 342).

Az alábbi figyelem-leírásunk a s ú l y e m e l é s n e k , mint egyik legegyszerűbb cselekedetnek jegyében fog megindulni, ennek a raj-zát képzelje az olvasó ide címképnek, ennek a cselekvénynek a vezetőfonalába kapaszkodjék belé – és talán nem bánja meg.

Mindenekelőtt miért van kétféle t. i. szándékos és önkénytelen figyelem? Azért, mert súlyt is szándékosan avagy önkénytelenül lehet felemelni (önkénytelenül pl., mikor a tűztől visszarántom a ruhába öltöztetett, tehát a természetesnél súlyosabb karomat). Sok mindenféle cselekedetet lehet kétféle módon, t. i. akarattal és önkény-telenül végrehajtani.

Miért lehet a figyelemhez indító okokat (motívumokat) keresni és miért nem jut eszébe senkinek az az első tekintetre is értelmetlen eljárás, hogy a pusztá megézés avagy képzelés mellé keressen motívumot? Azért mert a kőnek felemelésére található indítékot, de a kőnek pusztá látványára ilyen még kérdezni is nevetséges dolog. A figyelem tehát olyan, mint az emelés, nem mint a látvány, más szóval: végrehajtás.

Erről kissé részletesebben kell szólanunk. Kell bizonyos remény-ségünknek lennie, melynek kedvéért reászánjuk magunkat fejünk kényelmes jártatásának elfojtására, a feszes, szegző nézésre. Mint-hogy figyelmünknek célja épen az, hogy ki n e kerüljék valahogy észrevételünket az *A* tárgy részéről lehetséges *a*, *b*... hatások, tehát nyilvánvaló, hogy *e* hatásoknak ránk nézve valami okból kiválóan fontosnak kell lenniök. S melyek a ránk nézve már kezdettől, ősidőtől fogva legfontosabb hatások? Azok, amik a bőrünkre mennek, amik minket megtámadnak, amik ellen védekeznünk kell. A figyelemnek őstárgya tehát az, ami *v e s z e d e l m e s*, az olyan helyzet, amikor egy bennünket máris ért kisebb támadás a folytatás valószínűségére enged következtetést. S ezt a formát, t. i. a tárgy rögzítésének formáját a figyelem azért ölti, mert ez a védekezésnek, a további bántalmak megelőzésének legelső feltétele. „Nem veszem le róla a szememet, azért, hogy ne bánthasson, hogy meg ne lephessen, hogy láthassam a szándékát és elébe vág hassak” – íme ez az ősember, a küzködő vadállat figyelme, s valószínűleg egyetlen szándékos fajta figyelme. Említsük-e itten, hogy az, ami az őseibert a maga őslustaságából felrázza és cselekvőségre, tervszerű munkára, erdőirtásra, árokásásra bírja, szintén nem egyéb, mint a megérezett baj, a lustaságnak a saját bőrén tapasztalt kártékonyága? A minden izma erejével, de mindig csak a saját testi épsége kedvéért figyelő ősember is „*k ö v e t e m e l*”, de csak olyat, mely a lábára esett, vagy amelyetől nem tud járni!

Ma a figyelmet az *é r d e k e s* hatások velejárójának tartjuk és aligha csalódom, ha ebben is bizonyos őskori nyomokat sejdítek, azt állítván, hogy minden érdekes dolog egy kissé, többé-kevésbé veszélyes, legalább is valami *b a j j a l* fenyeget (legtágabb értelmében veszem *e* szót). Leg-”érdekesebb” játékaink legalább mind bizonyos bajjal, a sarokba szorulás, veszteség bajával fenyegetnek, s a babra való kártyajáték a felnőtt embernek nem kell. Az elbeszélés, regény, színdarab megszűnik érdekesnek lenni, ha nincs benne *c s o m ó*: valami baj, amelyből ki kell vergődni. Az érdekes épen abban külön-

bözik a nyugodt széptől, hogy ingerlőbb, izgatóbb, van benne valami kis fenyegető, támadó elem. – Ha a figyelem eredeti tárgyául, megszülemlítő alkalmául a veszélyes-et fogadjuk el, akkor a figyelem okainak összébbvonódása fogja e fogalmazásunkat jutalmazni, amennyiben t. i. az erős érzetek, *fortissimo* hangok, kiáltó színek sat., a figyelem felkeltésének ez ismeretes eszközei, szépen elférnek a veszélyes, támadó hatásoknak kalapja alatt, – mit megfordítva épséggel nem lehet állítani. Egy erős hang vagy fénysugár nem csupán veszéllyel fenyegető, de tényleg támadó, dobhártyánkat, szemünket rongáló hatás; mint ilyen nem más okból kelt figyelmet, mint akár egy hátulról kapott ütés vagy lökés.

Figyelni annyi, mint harcra, küzdelemre készülni, védelmi állásba helyezkedni, tehát izmait megfeszíteni, miért is el kell fogadni, hogy a „feszült figyelem” kifejezésben csupán a jelzőnek ezen főnévhez való illesztése, de nem maga a „feszült” szó a trópus, – itt ép oly kevéssé, mint a köemelőnek esetében.

A figyelemkori feszültségérzet eredetéről ezt mondja Ziehen (201): *Die Selbstbeobachtung lehrt, dass diese Empfindung eine Bewegungsempfindung ist, entstanden durch die Innervation zahlreicher dem fixieren dienender Muskeln, so namentlich des Ciliarmuskels und der Musculi recti interni*

Wundt (Ph. Ps. III. 369) ellenben olyan kísérleti eredményekre hivatkozik, melyek szerint a figyelmi feszültség és lankadás nem az illető benyomástól elfoglalt érzékszerv izmainak innervációjától származik. Mi ebből csak azt olvassuk ki, hogy szervezetünk a periférián ki nem mutatható (amint mi nevezük: belső) izominnervációra is képes. – A figyelmet kísérő feszültség-érzetemektől (*Spannungsgefühl*) Wundt szerint meg kell különböztetni a feszültség-érzetektől (*Spannungsempfindung*), melyek t. i. figyelmi aktus nélkül is, pl. a test feszes tartása alkalmával előfordulhatnak. E megkülönböztetésnek helyességét kissé gyanússá teszi az a körülmény, hogy nem lehet ellátni, miért csak a figyelem alkalmával lesz az ott szereplő *Spannungsempfindung*-okból *Sp-gefühl* és miért nem máskor is. Állítani lehet olyasmit (Ph. Ps. II. 335), hogy a figyelemnél a feszültségérzet és érzelem viszonya megfordul (*Sind dort* [– t. i. a nem-figyelmi okokból keletkező feszültség esetében] *die Gefühle an die Empfindungen, so sind in diesem Fall* [– figyelemkor] *vielmehr die Empfindungen an die Gefühle gebunden*), de megérteni nem. Szerintünk legjobb lesz belenyugodni abba, hogy a feszültség-érzet, mely a figyelem alkalmával testünknek különösen az érzékszervei táján keletkezik, a köztudatom, mely érzet és érzelem között, plane az ilyen belső szervi érzetek terén, szorosan különböztetni nem szokott, érzetem-nek nevezi.

Herbart-szerű megjegyzés (kinél tudvalevőleg a törekvés nem egyéb, mint elhomályosodott képzelés), ha James (I. 451) a figyelést kísérő erőködésérzetet a nem-világos szemlélés átalakult másának hirdeti (*..what is lost for thought is converted into feeling, in this case* [– a figyelemnél]

into the peculiar feeling of effort, difficulty, or strain.) Nem átalakulása ez a homályos képzetesnek, hanem gyógyító eszköze.

Nagyon beleválasztana, aki a „feszült figyelem” kifejezésből avval akarná a metaphorát kiküszöbölni, hogy „nagy” figyelmet mondatna helyette. Épen ez volna a metaphora (a „nagy” téries szó) s ezt helyesen kiküszöbölni csak úgy lehetne, ha a feszült figyelmet „szabatosabb észrevételre vivő szem-, fej-, nyak- sat. izom-feszültség”-nek neveznők. Az sem csodálni való, hogy ez érezhető izom-feszültségnek következtében azt, aminek a kedvéért e feszültséget vállaljuk, (t. i. az illető feladat megértését, megoldását, célunk elérését) n’ e h é z-nek híja, szóval az izomérzetek köréből vett jelzővel jelzi az emberiség.

E helyütt tehát beleakadunk a n e h é z-nek és k ö n n y ú-nek minket ismét a köemelőnkhez visszavezető fogalmába s ezzel együtt abba a kérdésbe, honnan származik ez a két érdekes metaphora, mi a jogcímük? Azért nevezek-e én egy megtanulandó költeményt, zenedarabot nehéznek – mondtuk már, hogy mindent nehéznek illik neveznem, amit meg kell tanulnom, amit nem tudok már úgyis, – mert ezt a feladatot, a megoldandó kérdést találok valahogy távolról hasonlónak egy jókora fatuskóhoz, szikladarabhoz, szóval valamilyen súlyos tárgyhoz? vagy pedig, ami valószínűbb, onnan ered-e ez a különös elnevezés, hogy a magam tanulásközi igyekvő, vesződő érzeteit találok hasonlóknak azokhoz, amik valamilyen nagyobb súly felemelésekor jelentkeznek bennem? Mi ez utóbbi nézethez fogunk csatlakozni már csak azért is, mert az az elme, mely valamilyen megtanulandó feladatot, elsajátítandó ügyességet valamilyen súlyhoz hasonlít, az e súlynak az érzeti hatásaira vagyis - kimondjuk e furcsa szót, – épen a s ú l y o s s á g á r a gondol, nem pedig száz más tulajdonságára, alakjára, színére sat. Gondoljuk meg jól: pusztá súlyok a világon nincsenek, hanem vannak concret tárgyak, amelyek egyéb tulajdonságaik között súlyosságot is tüntetnek fel. Ha tehát énnekem ez a zongoradarab egy nehéz kő, világos dolog, hogy a kőnek épen csak a nehézségét, illetőleg az emelése közben tapasztalt érzéseimet találok a zongoradarab megtanulása közben jelentkező érzéseimmel egyezőknak. – Mármost az a kérdés, hol van a hasonlatosság a súlyemelés mütéte és az u. n. nehéz feladat megoldása vagyis az ehhez szükséges figyelő működések között, amilyenekre e sorok írója e percben igazán nem talál közelebb eső példát, mint amilyen a saját, e pillanatban véghezvitt igyekezete, mellyel e nehézségnek a nehézségeit igyekszik eloszlatni.

Az, hogy a figyelő embernek mindenkor, bármi elvont tárgyú figyelem esetében is, bizonyos izmai vannak megerőltetve azaz összehúzóva szemben a figyelmetlen emberrel, ez ma már, amikor a kísérleti kutatásnak az illető izmokat megneveznie is sikerült, nem új dolog.

Münsterberg egyik cikkében (megeml. Sinnesorg. X. 253) arra az eredményre jut: *dass diese durch einen Reiz erzeugte motorische Energie der wesentliche Faktor des complicirten motioneilen Zustandes ist, welchen wir Aufmerksamkeit nennen*. Másutt (W. 71-2) viszont rámutat azokra a szem-, fül- és nyelv-innervatio-érzetekre, melyek a látás- vagy hallás- emlékeinkre való rá gondolásunkat kísérik. Ha ő valamely, a háta mögött lévő dologra gondol, olyasmit érez a szemizmaiban, mintha a szemgolyója ki akarna fordulni a gödréből. Megemlékszik még azokról a fejbőr- és homlok-ránc-érzetekről, sőt a végtagjaiban és derekában is jelentkező érzésekről, melyek az ő figyelő gondolkozását kísérik, – s kísérik akkor is, ha teste semmiféle külső mozdulatot sem végez. (V. ö. a James-idézetet fent 34.)

F é r é (eml. Sinnesorg. II. 237-8) a Mosso-féle ergograph segítségével bizonyította be, hogy szellemi tevékenység alkalmával izmaink a rendesnél feszültebb állapotban vannak. Azt, hogy a figyelem nem egyéb, mint pusztá izomfeszültség, ő a maga érdekesen berendezett reactio-kísérleteiből következteti ki, melyekből t. i. kitűnt, hogy a reactio-idő nem csupán a médiumnak (így hívjuk ezentúl azt a személyt, akin a kísérletet végzik) fokozott figyelme alkalmával, hanem akkor is rövidül, ha izmait valamely külső hatás segélyével, nevezetesen a légnyomás fokozásával sikerült feszültségbe hozni. Kitűnően támogatja a mi súlyemelés-figyelem-féle párhuzamosításunkat az az észrevétele, hogy az ember fekvő helyzetben, szóval amikor izmai jobbára petyhüdt állapotban vannak, sokkal figyelmetlenebb szokott lenni.

Az elvont tárgyú figyelemnek szintén motorikus természetét érdekesen világítja meg Heinrich-nek (Sinnesorg. IX. 359-61) észlelete, mely szerint a pupillánk akkor, ha a nézésünk irányától oldalt eső avagy pedig egyáltalán távollevő tárgyra figyelünk, megtágul, aminek okát a szem accommodationalis állapotának megváltozásában kell keresni. Mihelyt valami gondolati dolog, pl. fejben való számolás, foglalkoztatja figyelmünket, már a szemünk nem arra a tárgyra accommodai, amelyre néz (373). Ha nem-optikai természetű dologra figyelünk, szentengelyeink a távolba nézésre szükséges parallel állásba mennek át, vagyis convergentiájuk megszűnik (378).

Ezt felemlíti R i b o t (Att. 104) is, kinek igazi positivista szellemű érdekes munkáján az a gondolat uralkodik, hogy mindenfajta figyelem *est essentiellement moteur, c'est à-dire, que [l'attention] agit toujours sur des muscles et par des muscles* (3).

Ezek azt hiszem eléggé megcáfolják ama spiritualistáknak és félspiritualistáknak tanítását, kik (mint pl. B r a d l e y: Mind XI. 309) azt hirdetik, hogy van nem-motorikus azaz izomműködés nélkül való figyelem is.

Egészen bizonyos dolog azonban, hogy a súlyemelés, – bármiféle, – egészen más izmoknak megerőltetésével jár, tehát szük-

ségekép más izomérzeteket is keleszt, mint amilyen izmaink s így izomérzeteink is szerepelnek pl. akkor, mikor valamely idegen ember gyors beszédjét akarjuk megérteni. Valószínű-e, hogy az a mindenestre csekély hasonlóság, amilyen két olyan állapotra kerül ki, melyeknek mindössze annyi a közös oldaluk, hogy valamilyen izomfeszültség van itt is, ott is, – valószínű-e, mondom, hogy egy ilyen csekély hasonlóság szülemlítsen meg egy olyan népszerű és mindenestre igen régi metaphorát, mint a milyen az, hogy bizonyos feladatokat megoldani annyi, mint sziklát emelgetni. Semmi esetre sem szabad a „nehéz” kérdésekkel vesződő és a súlyt emelő embernek azon érzetei között keresni a hasonlóságot, melyek az illetőknek a testök perifériáján támadtak vagyis a szűkebb értelemben vett izomérzeteik között. Ezen a téren nem a hasonlósága, hanem épen a különbsége jelentkezik a két folyamatnak, figyelés- és emelésnek.

Próbáljuk most ezt az igazán nehéz követ egy másik pontról meglódtítani. Ismeretes dolog, hogy nagy testi erőködésre, mázsás súlyok emelésére csak abban a hangulatban vagyunk képesek, melyet komolyság-nak neveznek. Közel esik a haraghoz, meg a főséges keltette érzelmekhez. Akit erőködése közben megnevettetnek, azt pillanat alatt elhagyja az ereje; sőt igazán hozzáfogni, nekigyürkőzni sem tud annak a nehéz súlynak, ha valami komikus dolog jut az eszébe. Íme a nehéz- és könnyűnek, a figyelem- és szórakozottságnak, izomfeszülés- és ernyedésnek akadt még egy páros rokona: a komolyság és derűtség. Az egész emberi életen két állapot húzódik végig, váltakozik egymással, és körülbelül mindegy, akár a figyelem és szórakozás, munka és pihenés avagy bármelyik más, az imént említett fogalompáron nevezzük meg ezeket. Annyi bizonyos, hogy a súlyemelő napszámos dolgozik és a tudós, aki efféle pszichológiai kérdéseken töri magát, szintén dolgozik; mindakettő felöltötte a komolyságát, nem mulat, nincs mit nevetnie. Ez már nem metapfora, hanem valóság. Metapfora, hogy az én megtanulandó feladatom nehéz, de nem metapfora, hogy amikor vesződöm rajta, akkor dolgozom, komoly vagyok. Az emberiségnek látható kultúreredményeit, épületeket, utakat, hidakat, könyvtárakat sat. mind a komolyság teremtette meg. Ez egy kissé szokatlan beszéd, de nem egyéb, mint synonymája annak az ismeretes közhelynek, hogy mindezt a munka, a szorgalom, az erőködés hozta létre. Mármost még egyszer s ezúttal utoljára kérdezzük: miért nehéz vagyis egy súlyhoz hasonló énnekem valamely elvont feladat,

ez a megtanulandó zongoradarab? Azért, mert észreveszem, hogy itt is, ott is óvakodnom kell a kényelmes hangulattól, a pihenéstől, komolynak kell lennem, dolgoznom és nem játszanom.

Mellesleg szólva, itt ragadjuk meg a legmélyebb gyökerét annak a ma már meglehetősen elterjedt paedagogiai véleménynek, hogy fonákság a tanítási órák közé ékelt tornaóráktól várni a gyermek számára felüdülést. Minden izomeröltetés elejébe komolyság kell, tehát ugyanaz a hangulat, az az innervatio, mely a másodfokú egyenleteket meg a latin körmondatokat fejti meg.

A súlyemelő mozdulatnak és a matematikai feladat megoldásának van egy közös tényezője, az hogy mindakettőre erős, nagy innervatio kell, olyasmi ami csakis komolysággal fér meg, olyasmi, ami egy és ugyanazon alakban nyilatkozik, akár köemelésre, akár egyenlet-megfejtésre fordítjuk ezt az izomfeszültségünket, azaz akár karunkat, akár – *faute de mieux* kell így beszélünk, – *f e j ü n k e t* erőltetjük meg. Ezt a közös tényezőt talán leghelyesebben nekirugaszkodásnak nevezhetjük, értvén ezen azt a mindenki előtt közvetlen tapasztalásából ismeretes tény, melyet úgy is kifejeznek, hogy nagy dolgok elébe az embernek össze kell magát szednie. Ez az összeszedés, nekirugaszkodás nem egyéb, mint a kiinduló lépése bármilyen innervationalis folyamatnak, akármilyen célja és eredménye van s akármilyen izmainkra irányul is. Mászás követ emelni komoly eset és fejben nagyobb számtani műveleteket végezni, idegen beszédet megérteni szintén komoly eset. Az a tény, hogy mindakettő előtt össze kell magamat szednem, semmi módosulást sem szenved attól, hogy az egyik esetben ilyen, a másikban oryan feladat, két ennyire különböző követelmény előtt állok.

Ez elemzésünkkel szemben az a kifogás merülhet fel, hogy ez a nekirugaszkodás nevű tényezőnk máris figyelem; nem más tény, csak más név a figyelem helyébe. Azt feleljük: a mi elkülönítésünknek annyi a jogalapja, amennyi joron általában véve mindenütt el lehet különíteni valamely folyamattól annak az elejét, azt a részét, melyben a kérdéses folyamat még nem fejtekezett ki a maga teljes valóságában. Aki ezt a mi nekirugaszkodásunkat máris azonosnak hirdeti a figyelem nevét viselő folyamattal, az egyszerű figyelmi aktusnak minősíti az izomerőködés, a súlyemelés tényét. Kétségtelen dolog ugyan, hogy annak a működésnek, amit figyelésnek hívunk, egy t ö r e d é k r é s z e ott szerepel a súlyemelésnél is, valamint-hogy az is igaz, sőt még inkább, hogy egy akár súlyemelésre is köz-

vétlenül felhasználható izomfeszültség ott van minden figyelő aktusnál is. De azért még sem lehet kétségbe vonni, hogy más dolog a karizmait megerőltetni, mint azokat, mik a szegző nézésre meg a kigondolásra szükségesek. Az a körülmény, hogy az embert egy elébe tűzött gondolati feladat, egy megoldandó egyenlet a súlyemelésre emlékezteti, mégis csak azt mutatja, hogy e két működésének ráakadt valami közös vonására. Hol keressük ezt a közös vonást, ha egyszer bizonyos dolog, hogy az illető aktusoknak, a súlyemelés- és figyelésnek hogy úgy mondjam a derékrészén, a középső szakaszain nem találjuk meg? Nem máshol, mint mindakét folyamatnak az elején. Szerintünk tehát a tényálladékot úgy kell leírni, hogy minden innervationalis aktus egy nekirugaszkodás nevezetű szakaszon kezdődik, mely azután bifurkálódik s alakul át majd pusztá periferikus izomerőlködéssé, ilyen vagy amolyan végtaginnervatióvá, majd pedig pusztá érzékszervi innervatióvá, azzá, amit figyelemnek neveznek.

Most jutottunk el annak a belátásáig, hogy a nehéz feladat voltaképen nem egy felemelni való nehéz kő az ember számára, hanem fordítva, a köemelés maga is egy nehéz feladat. Nem egy kő előtt áll, akinek feladatot kell megfejtienie, hanem feladat előtt, aki követ készül emelni. Nem a köemelés érteti meg velünk a feladatok „súlyos” voltát, hanem az emelés maga is a feladat alakját ölti. Nem a feladat alakul át kővé a psychologus keze alatt, hanem észreveszi, hogy minket a kövek alakjában feladatok környékeznek.

Ezeket meggondolva, abban fogunk megállapodni, hogy a „nehéz” feladat nem annyira metaphora, mint inkább metonymia. Ez nem stilistikai szőrszálhasogatás, hanem psychoiógiai szempontból fontos tétel, mert az rejlik benne, hogy a kérdéses szóátvitel alkalmával csak az történik, hogy emberünk az erőlködő innervationnak egyik esete helyett emleget egy másikat. Nekem ez a matematikai feladat azért „nehéz”, mert most úgy össze kell magamat szednem, úgy erőködnöm, úgy dolgoznom, mint ama hétköznapi esetben, amikor követ kellett emelnem. A „nehéz” és „könnyű” szólásmódok úgy látszik az emberiségnek abból a korából származnak, amikor az emberek még túlnyomólag napszámos munkával foglalkoztak. A szellemi feladatot azért hasonlították súlyemeléshez, mert ez utóbbi volt szemökben az ismert, a közönséges alkalma az erőfeszítésnek. A paraszt, mikor olvasni tanítják, úgy érzi magát, „mintha zsákot hordana”; az úri gyerek, ha valami okból rászorítják fát vágni, követ hordani, úgy érzi magát, „mintha az iskolában

lenne”. Hogy ki kicsoda, az abból is meglátszik, hogy mit mihez szokott hasonlítani.

Magától értetődik, hogy ezt a metonymia-elméletünket nem szabad úgy értelmezni, mintha szerintünk az őseMBER észrevette volna saját magán megejtett „belső tapasztalás” segítségével azt a nekirugaszkodás nevezetű közös tényezőt, mely úgy az ő súlyemelésait, mint kigondoló működéseit kezdi. Csak annyi az igaz, hogy amikor elvont feladattal akar megküzdeni, úgy érzi magát, olyan hangulatba jön, hogy eszébe jut az a „sor”-a, amikor zsákot raktak a hátára. Nem ő maga, hanem legfőlleg egy kívül álló psychologus emeli ki, ragadja meg igazán azt az említett közös tényezőt.

Hogy miért épen a súlyemeléshez és nem egyéb izomműködésekhez hasonlítjuk a figyelést, azaz miért nevezzük a fokozott figyelmet kívánó feladatot nehéznek azaz bajosan felemelhetőnek, nem pedig szívósnak, keménynek azaz bajosan összeszoríthatónak, elhúzhatóknak, arra is körülbelül az a felelet: olyan izommunkához hasonlították, amelyik legközönségesebb volt. Az őseMBER életében mindenféle izommunka közül bizonyára legnagyobb szerepe a súlyemelésnek jutott, mindenesetre nagyobb, mint pl. az erőszakos szorításnak, tépésnek sat. Egyébként az sem feledni való, hogy ha nem is a köznyelv, de a költői, legalább is költőiesebb beszéd „kemény dió”-nak híja a nehéz kérdéseket.

Aki a teljes értékében latba vetette azt a tényt, hogy a n e h é z és k ö n n y ű fogalom párnak mennyi psychologiai synonymáia, tehát mekkora alkalmazásköre van, az épen nem fogja túlságnak tekinteni azt az állításunkat, hogy ebbe a két fogalomba belefér az egész psychologia mindenestül; mert bizonyos dolog, hogy valamennyi lelki folyamatunk vagy a nehezek vagy a könnyűek közé tartozik. Van mindenesetre elég más olyan felosztás is, melybe lelki jelenségeinket belé lehet szorítani, s ennyiből igaz, hogy a n e h é z s é g és k ö n n y ű s é g szerint való osztályozás csak egyike a sokaknak. De észre kell venni, mennyire fontos s a physiologiába mi mélyen belegyökerező körülmény az, vajjon a nehézség avagy könnyűség alakját ölti-e valamely folyamat, s mennyire megváltozik az illető folyamatnak egész lezajlása, ha a nehézből a könnyűbe sikerült átsapnia. A jövő évtizedek psychológiája ugyan nincs meg, de megvan már a címe, s ez nem lehet más, mint a n e h é z n e k és k ö n n y ű n e k p s y c h o l o g i á j a vagyis egy olyan munka, mely az ember összes lelki folyamataiban mindenekfölött ezt a szempon-

tot emeli ki, ilyen szempontból osztályozza s az osztályoknak egymáshoz való viszonyait, a közöttük lehetséges átmeneteket kutatja, vagyis ama középfajokat fürkészi ki, melyeken keresztül valamely időig nehéz folyamat könnyűvé alakul át. De nem csak pszichológiát, hanem még etikát is lehet arra a tengelyre ráépíteni, melynek a nehéz és könnyű a két sarka. Hisz az etika is folyton a nehezre parancsolja s az egyénnek erkölcsi fejlettségét abban látja, ha utóbb könnyen teszi meg azt a jót, ami eleinte nehezebbre esett. A mi munkánk a fent említett címet még nem vehette fel, mivel csak pártot igyekszik szerezni annak az álláspontnak, mely a nehézség és könnyűség szempontját tanulságosabbnak tekinti mindama szempontoknál, amelyekből eddig pszichológiát írtak az emberek. Pártot igyekszik szerezni annak az álláspontnak, hogy a kérdéses fogalompárban egy pszichológiai kincsesbánya rejlik, melynek számára az eddigi szerzőknek úgy látszik nem volt szemök.

A Wundt-féle „apperceptio” sokat megtámadott fogalmának van mindenesetre annyi physiologiai alapja, hogy az emberi cselekvésnek van egy reflexív avagy automatikus, mondjuk egy szóval: könnyű, erőnk nem igen megfeszítő felszínes formája és van egy nehéz, egész egyéniségünket lefoglaló, figyelem nélkül lehetetlen, szóval erőködő alakja. Ennek a két fajta cselekvésmódnak mindenféle cselekedeteinknél, többi között a nemzésnél és defaecationál (ahol egymásba átmennek, de némi figyelemmel mégis megkülönböztethetők) jut szerepük. Valószínű tehát, hogy a megismerésnél, más szóval a tisztán értelmi téren is fogantatba lépnek, ha ugyan, amiért itt kardoskodunk, a megismerő processusok egyáltalán az akarások szóval a megmozdulások közé tartoznak. Itt az eszembe jutás (az associate) a könnyű, a rajtam beálló, mondhatnók a reflexus-fajta cselekvés; a kigondolás, szóval a ráfigyelés, rögzítés meg a nehéz cselekedet, az apperceptio. A könnyű, a felszínes, magától beálló mozdulat kezdi az egész cselekvényt és ciklandozza ki, vonja maga után a nehézhez szükséges nekirugaszkodást. (Nem megfordítva!) – Talán Wundt-nak az előadása is hibás benne, hogy az ő apperceptioját mindenképen egy magasabb, egy a másik felett álló működésmódnak értették, akik visszautasították. Nem ez a fontos benne, hanem az, hogy egyáltalán lehet az emberi megmozdulásokban két ilyen réteget, árnyalatot mintegy, egymástól megkülönböztetni, s hogy az erőködő megmozdulás, az apperceptio olyan valami, aminek beállításához külön dispositio, egy feltétel-csoport kell, azért mert kéreti magát, kényes dolog; míg ellenben a felszínes mozdulat, az associatio, a reflexus „magától” is beáll. Szerintünk tehát az „apperceptio és associatio”-féle kettéosztást meg lehet menteni, ha a nehéz és könnyű cselekvések ellentétére visszük vissza.

Érdekes, hogy ennek a Wundt-féle apperceptio-elméletnek akad már (amint Schwarz [Hyp. I. 20-2]-nál megolvashatni) Suarez-nél is egy előhírnöke, abban a nyilatkozatában t. i., hogy a *species*-eknek (fent 47-8) az

érzékszervekbe érkezése még nem fejezi be a megismerés folyamatát, mert erre figyelem is kell. Itt találkozunk azután az az érdekes összehasonlítás a megismerés folyamatának a nemzésével, hol a képeknek, szedés-éknek, a mag szerepe jut osztályrészül, mely egy organismusnak, az ismeretnek, képzséig csakis egy uterus-nak (figyelem, *geistiges Vermögen*) közreműködése mellett jut el. Ezt magyarul röviden úgy adhatnók vissza, hogy a f o g a l o m nem az, amit elménk a tárgyakból egyszerűen b e f o g a d o t t, hanem ami a tárgyakból bennünk meg f o g a m z o t t. Az ilyen hasonlat ugyan nem több, mint hasonlat, de mégis jó dolog az egyik metaphorát a másikkal ellensúlyozni, – a megismerésből, mely eleddig örökké csak belénk-rajzolódás, tárgyletkörztetés volt, egyszer nemzési folyamatot csinálni.

Annak a megcáfolására, aki azt állítja, hogy a figyelem szellemi munka, vagyis aki hisz abban, hogy az izommunka mellett van szellemi munka is, keresve se találhatnánk jobb bizonyítékot, mint amely ehelyütt élénk akad annak a ténynek alakjában, hogy f á r a d t s á g csak egyféle van; nincs külön, azaz jelentkezésében, lefolyásában a testitől különböző „szellemi” fáradtság. Nem szabad félreérteni a közbeszédnek ezt a kifejezését. A „szellemi fáradtság” nem olyan fáradtságot jelent, mely szemben a közönséges fajta bágyadtsággal valami szellemi jelenség volna, hanem tudvalevőleg csak azt a fáradtságot híjják így, mely olyan működésektől keletkezett, miket szellemieknek szokás nevezni. Működést meg létezését a mai köztudalom még elfogad kétfélet, t. i. testit és szellemit, de fáradtságot, jól megértjük, csak egyfélet! A bizonyos időn túl folytatott kottaolvasás meg fogalmazó munkásság ép úgy fáradtságba megy át, mint amilyen fáradtság keletkezik a hosszas súlyemelés végében, s mindössze annyi a különbség, hogy más izmok fáradnak el amott, mint emitt, egyszerűen mert mások voltak munkában. Ennek a természetei következménye az az ismeretes tény, hogy a fáradt ember a n n a k a m u n k á n a k továbbfolytatásától irtózik, amely elfárasztotta, de nem okvetlenül minden munkától. A fáradtságnak jelentkezése módja tehát teljesen egyforma, akár u. n. szellemi munka, akár súlyemelés okozta. A fáradt kottaolvasó nem akar több kottát, sőt általában olvasmányt látni, s a fáradt zsákhordó nem akar több zsákot fogni vagy karját, vállát egyébkép megerőltetni. Hol itt a különbség? Ahol az eredmények ennyire egyformák, ott az előidéző okok, az illető m u n k á k természetében akkora különbséget fogadjunk el, milyen a testi és szellemi közt való különbség?

M a u t h n e r (I. 519) is úgy okoskodik, hogy a figyelem munka (ő úgy mondja: egy munkának az érzete), mert fárasztó.

Ribot (Att. 105) a figyelemnek fárasztó voltából, abból, hogy hosszú ideig figyelni nem lehet, azt hozza ki, hogy minden ügyelem többé-kevésbé abnormális, kivételes állapot.

Megszorult ellenfelünk most persze az ismeretes varázsigéjéhez, a lejjebb még bővebben bemutatandó „is” szóhoz folyamodik, mondván: „minden figyelemben van – elismeri – testi munka, izomerőltetés, de van szellemi része is, a te elméleted nem meríti ki a figyelem nevű jelenségnek összes oldalait.” Válaszunkat erre majd lejjebb találja meg, ott ahol a figyelem eredményeiről lesz szó.

Most pedig tovább folytatjuk azt a párhuzamosításunkat, melyet a figyelem és concret, eredményes tetteink között vontunk. Ott hagytuk el, hogy a figyelemnek vannak indítékai. Csak az a kérdés, hogy milyen indítékai? Olyanok, amilyenek a rendes cselekvésindítékok szoktak lenni, melyeknek t. i. az a tulajdonságuk, hogy minkelelőtte a maguk hatását, az illető cselekvést kipattantották volna, mindig ki vannak téve annak a lehetőségnek, hogy egy másik, az egyén járásáthárán felmerült indíték felváltja őket, az amelyet – hibásan – a kettő közül „erősebb” indítéknak szokás nevezni. A figyelemnek rendes indítékai, – a valamilyen szempontból hasznot ígérő, legtágabb értelemben vett kellemes benyomás, és a valami tekintetben káros, kellemetlen benyomás (az amelynél a védekező innervatio ígér valamilyen hasznot) – szakasztott ugyanazok, mint amelyek a reflexus-szerű, u. n. önkénytelen cselekvéseinket is magukra vonják. Valamint valamely szemlélet pl. a zene, úgy a súlyemelés is lehet élvezetes, olyan, amely szinte magától áll be (úgy miként a zenére való figyelem), pl. amikor hosszú ülés után nyújtózkodunk, felállunk, azaz testünk illetőleg végtagjaink súlyát emeljük. Ha „érdekes” az a beszéd, amely a tárgyára vonatkozó eddigi ismeretjmet kiegészíti, (mondjuk röviden, amelyből valami nyereségem van), akkor érdekes az a súlyemelés is, melynek valami hasznát látom, pl. amikor az emelés, tornapróbákon, dicsőségyszámba megy. – De valamint a cselekvések terén, ha eszembe jut valamely törekvés-cél, mindig megeshetik, hogy még minkelelőtte kivinném, eszembe jut egy másik, egy „jobb” cél, mely azután megvalósul: ugyanúgy megeshetik a figyelem terén is, hogy t. i. az a kellemes zene, mely a munkámtól el akarja terelni figyelmemet, eszembe hozza kötelességemet, ennek fontosságát, és figyelmemet erre visszairányozza. – Abban is egyezik a figyelem ténye a cselekvésekkel, hogy a kétféle hatás, t. i. a kellemes és kellemetlen közül ez utóbbi sokkal kevésbé van kitéve egy másik indítéktól való ellensúlyozás eshetőségének,

vagyis sokkal biztosabban (gyakrabban) vonja maga után a neki megfelelő cselekvést, mint a kellemes indíték. Ha egy pozitív, eltagadhatatlan baj ér, akkor annak megszüntetése részéről sokkal biztosabban fog bekövetkezni, azaz t ö r e k v é s e m e t a – természetem ebbe az irányba és nem annak eltérése mellett más h a s z n o k megszerzésére fogja indítani, – sokkal biztosabban, mondom, mint amennyire valamely eszembe jutott haszonnak megszerzése szokta magához láncolni a törekvésemet. Mondhatjuk: a baj nagyobb baj ránk nézve, mint amekkora nyereség a kellemesség, a pozitív haszon. Más szóval: nagyobb hévvel küzdünk bajaink ellen, mint amekkora erővel keresünk új javakat. S a figyelem terén mit látunk? azt, hogy tízszerre nehezebb nem figyelni egy erős, idegrázó érzethatásra, a mennydörgésre, villámlásra, egy bennünket környékező veszélyre, mint pl. ellenállani valamely zene avagy körülöttünk folyó társalgás csábjainak, amikor dolgunk van. Ezért volt jogunk fennebb a figyelem főindítékát egyenesen a veszedelmesben keresnünk.

Az olvasó észreveheti, hogy már a határán járunk az u. n. szándékos figyelem mezejének, melyre ezúttal áttérünk. Értjük ezen azt a figyelmet, melyet nem magának az adatnak érdekessége idéz elő, hanem a reávaló figyelés gondolatához fűződő valamely nyereségnek érdekessége vált ki. Ez az iskolás fiú figyelme, kinek eszét a jó érdemjegy reménye rögzíti rá a végkép szürke latin declinatio-oktatásokra. Az önkénytelen figyelem egy önkénytelen tett, és a szándékos» figyelem egy szándékos, tervszerű cselekvés. Ennél a figyelemnél még inkább kitűnik az, amit több kevesebb joggal mindenféle figyelemről lehet mondani, t. i., hogy valami jövőre irányul. Mi az *A* tárgy *a* sajátosságának (a figyelem megindítója) észrevételekor úgy helyezkedünk el, hogy ezután, tehát a közvetlen jövőben, ne a *B*, *C* tárgyakhoz tartozó *b*, *c*, hanem csupa *a' a'*,... érzet, észrevétel érjen bennünket. A figyelem, mondhatjuk, nem egyéb, mint a mi jövőendő tudattartalmunknak, képzetvonulásainknak a jelenben működő szabályozója.

Goos (Th. 211-2): *Die ursprünglichste Form der Aufmerksamkeit ist nicht (wie man meist annimmt) die Concentration auf einen gegenwärtig vorhandenen Eindruck, sondern die Erwartung eines zukünftigen Eindruckes, verknüpft mit der Vorbereitung auf die instinctiven Bewegungen, die dieser erwartete Eindruck hervorrufen wird... Alle Aufmerksamkeit ist eine Art Lauern.*

Ebbinghaus (607) szerint csak a szándékos figyelem vonatkozik jövőendő dolgokra, tekint a jövőbe: *die willkürliche Aufmerksamkeit ist die vorausschauend gewordene unwillkürliche.*

Nos és tervszerű cselekedeteink? Ezek szintén valami jövőre, az előttünk lévő tervre irányulnak, a súlyemelés a majdan felemelt, hozzá-
m közeledett súlyra és ennek szememben való hasznára. És miért lehet ezt a figyelemnél kétségbe vonni, azt állítván, mire a fenti idézet is céloz, hogy mégis csak a jelen adat kelti fel a figyelmet? Azért mert a súlyemelésnél is előállhatok avval, hogy voltaképp csak a jelen ingerem váltja ki az erőlködésemet.

A szándékos figyelemnek tiszta cselekvés-természetét az is mutatja, hogy e figyelemnek címe alatt fel lehet vetni mind azokat a vitakérdéseket, melyeken a determinista és szabad-akaratos párt az akarat-nak fejezete alatt szokott vitatkozni. Aki lehetségesnek tartja, hogy minden indító ok nélkül, sőt „az indító okok ellenére” határozom rá magamat valami tetre, ugyanaz egy lélekzettel bátran hozzáteheti azt is: „arra figyelek, amire akarok; minden csábítástól függetlenül magam választom meg a figyelmem tárgyát.” Miért hatástalan néha még a legnagyobb figyelmi erőlködés is? Mért nem jut eszünkbe „az a név”, akárhogy törjük is fejünket? Mert a súlyemelő erőnek is megvan a határa, vannak a karom számára túlságos nehéz kövek. Miért nem tudja megmondani a determinista pontosan azt az indítékot, melynek hatása alatt valaki, – pl. a vele vitakozó szabadság-hívő, – két, figyelmébe kínálkozó tárgy közül épen az egyiket választotta, és miért kénytelen e választásnak okát az illető egyénnek egész, ő előtte ismeretlen múltjában keresni? Azért, mert arra a kérdésre: „mi vitt engem arra, hogy most ezt a követ felemeljem, holott száz más dolgot is tehettem volna?” – szintén nem felelhetne egyebet.

Hogy megértsük a szándékos figyelemnek az önkénytelennel való rokonságát, – amelynek érzetében mi itt igazán önkénytelenül sikerlöttünk át az elsőből eme másodikba, – arra nézve azt a fent jelzett determinista gondolatot kell megragadnunk, hogy a lehető legönállóbb (tisztán szabad választásból, nem bánom a „fennálló indítékok ellenére” véghezvitt) figyelésünk is mindenkor egy oly gondolatnak, (tehát eszünkbe j u t o t t gondolatnak, avagy mondjuk sejtelemnek) hatása alatt történik, hogy így választani helyes, jó, szép dolog. Minthogy egy ilyen gondolat nyilván maga is indíték, tehát világos dolog, hogy csak az a determinista tétel fejezi ki az igazságot, mely szerint az indítékok „ellenére” történt elhatározás csak egy más indítékból történik. Ez az utóbbi indíték nem egyéb, mint egy az egyént valamiképen vonzó érdekesség, tetszés, – egy olyan érdekesség, mely ez esetben nem magán a

közvetlen kínálkozó figyelmi tárgyon van rajta (a száraz latin declination), hanem az egész, egy futólagos pillantással előre áttekintett figyelő-vállalkozásnak az eszembe jutó következményei, körülményei között rejtőzik és ennek ráncai közül édesget engem magához. Aki a legtisztább köteletségérzetből, a kategorikus imperativus mély-séges tiszteletéből erőlteti figyelmét színtelen, száraz dolgokra, az csak azért tud így figyelni, mert az az imperativus benne, egész nevelődése, múltja folytán ilyen érzelmeket gerjesztett. Minthogy tehát a tény csak az, hogy az u. n. önkénytelen figyelem esetében a figyelésemet-vonzó érdekesség magán a közvetlen adaton van rajta, a szándékos figyelem esetében pedig ehhez csak több-kevesebb közéleti közvetítésével társul hozzá: ezért mi sokkal helyesebbnek tartanok, ha „önkénytelen és szándékos” avagy „passiv és activ” figyelem helyett a szerzők csak közvetlen és közvetett figyelmet emlegetnének. Ezt az elnevezést azért is ajánljuk, mert kifejezi a szándékos figyelemnek a közvetett képzettársulással (fent 210-1) való összefüggését, azt t. i., hogy itt olyan figyelmi ténnyel van dolgunk, amilyen társulásténnyel állottunk szemben amott, amennyiben a figyelő egyén most egy hathatós tényezőn (a félrecsábító érdekességen) túlteszi magát, átugrik rajta. Én ugyan kimutatni nem tudom, de erősen hiszem, hogy az ilyen közvetett figyelem tényében mindenkor van része a közvetett képzettársulásnak is; legalább is, hogy arra az erőfeszítésre, melybe az ilyen figyelem kerül, csak az az ember képes, aki, néhány ponton, már felvergődött a közvetett társulásokig.

Hasonlót mond James (I. 450: *In short, voluntary and involuntary attention may be essentially the same*) ki a mi közvetett figyelmünket származék-figyelemnek (416: *derived*) nevezi. – Másrészt nem találok beleillőnek egy determinista irányzatú pszichológiába azt a, bár népszerű, leírását az akarás gondolkozásközi szerepének, mely szerint: „akaratumk a felmerülő képzetek közül v á l o g a t.” James ugyan igyekszik mindenképen enyhíteni ezen az állításon, de végtére is kimondja (586): *All that the will does is to emphasize and linger over those [= associations] which seem pertinent, and ignore the rest.* Vagy Hodgson után (589): van annyi hatalma, hogy tud válogatni (*power of... rejecting and selecting*) a gondolatok közül, de nincs annyi, hogy elő tudna idézni új gondolatokat. Az akaratnak ilyen feltüntetése a közembernek mindig tervekben beszélő, szándékokat tolmácsoló nyelvezetét tükrözteti vissza, holott a psychologusnak okokban, működéseink lehetőségére, múltjára és nem a jövőre való folytonos tekintettel kell beszélnie. Az az akarat, melyről azt m o n d j á k , hogy válogat, nem a maga hatalmát mutatja be evvel, hanem csak mechanikusan követi azt a, bizonyos képzeteinél észébe j u t ó (örökké csak j u t ó !) gondolatot: „ez jobb lesz, mint amaz.” *Alle Aktionen [der Seele] sind Reactionen*, mondja H o r w i c z (II. [I]182).

M a u í h n e r (I. 499-500, 506) a mindkét fajta figyelemmel közös erőködés-érzet és mindkettőnek munka-természete miatt helyteleníti a szoros különválasztásukat. A kétféle figyelemnek (501) m e g s z o k o t t (ez volna a passiv) és m e g n e m s z o k o t t (az aktív) figyelésre való visszavitele jó ötlet ugyan, de az erős benyomások okozta kényszerű, tehát passiv figyelemre mégsem illik rá, hogy passivitását a megszokottságból magyarázzuk.

W u n d t (Ph. Ps. II. 304 és III. 307) a kétféle figyelemnek „*willkürlich*” és „*unwillkürlich*” elnevezéseit visszautasítja avval, hogy nincs olyan figyelem, amely ne volna akarás (*Willkür*) természetű, ő ezek helyébe (III. 342-6) aktív és passiv apperceptiót iktat, kiemelve a kétféle figyelemnek azt az oldalát, hogy az elsőt a megállapodásra való várás, előkészítés jellemzi, a második pedig véletlen természetű. Eszrevehetni, hogy a kétféle figyelemnek illetően értelmezésével egészen jól megfért volna a fenti régiebb elnevezés is, ha t. i. számba vesszük, hogy az *unwillkürlich* a németben véletlent is jelent, szóval ha nem élére állított etymologikus értelmében vesszük azt a két szót, mint vette Wundt. Az ő felosztását egyébként egy az övéhez egészen hasonló támadással lehet kikezdeni, t. i. avval, hogy ami velejében actio, cselekvény (*Thatigkeii*) mint a figyelem, az nem lehet passiv természetű. – [Megjegyezzük egyébként, hogy az „apperceptio” kifejezésnek körmönfont kétértelműsége következtében akad egy magyarázat, mellyel Wundt-nak emez „aktív és passiv” felosztását ránk lehet tukmálni. Ha t. i. m e g i s m e r é s értelmében vesszük az apperceptio szót, világos dolog, hogy más folyamat az, mikor rég ismert dolgok kerülnek elélem, melyekről szinte gépiesen olvasom le, hogy micsodák (sőt már nem is olvasom le, hanem egyszerűen csak felőlelem őket további terveimbe), és más folyamat, amikor egy ismeretlen jelenségnek miségét a rendelkezésemre álló tudománnyal, fejtérés árán állapítom meg. Amott önkénytelen, avagy mondjuk passiv ismerés, emitt nehéz, tehát erősen aktív m e g i s m e r é s forog fenn.]

R i b o t (Att. 3, 47, 62-3) túlságos élesen választja el egymástól a kétféle figyelmet ott, ahol a szándékosat az önkénytelenhez képest valami művirágnak, mesterséges alkotásnak, gyenge utánzatnak tünteti fel. Ha tovább szötte volna azt a gondolatát (53), mely szerint az ilyen figyelem azért mesterséges, mert itt az egyénnek természetes hajlamai (érdeklődése) egy idegen célnak szolgálatába vonatnak, akkor bizonyára belátta volna, hogy nem maga az ilyen figyelem, hanem csak felkeltésének módja érdemli meg a „mesterséges” jelzőt azért, mivel valamely akár az élet nehézségeitől akár az első nevelőnktől kiinduló kényszer idézi elő. Helyes dolog a szándékos figyelmet a szűkebb értelemben vett munkához, a kötelesség-szerűhöz kötni (60), de már abban erősen kételkedünk, hogy egy ilyenfajta munka s a hozzátartozó figyelem az emberiség életének csak bizonyos későbbi szakában t. i. „a civilisatio kezdetével” (58-60) lépett fel, akkor amikor „a kormányok szükségét” kezdték érezni. A civilisatiót nem szabad valami katasztrófászerűen az emberiségre rászakadt, élesen elkülöníthető új korszaknak feltüntetni, mely az *aurea prima aetas*-t felváltotta, hanem inkább el kell fogadni, hogy a természetes evolutionak minden egyes lépése máris civilisatio, azaz műve lődé s. Egészen bizonyos dolog, hogy olyan

kényszerűség, inség, amely az embert munkára ösztökélte, mindig volt. Az meg már egyenesen bizarr feltevés (62), hogy a szándékos figyelem az emberiség életében „talán” az asszonyokon kezdődött azért, „mert a vadnépek a feleségeikkel végeztetnek minden munkát.” S t u m p f (II. 284), ki szintén elítéli Ribot-nak ezt a helyét, hamiskásan odaveti, hogy talán nem annyira az asszonyokon kezdődött, mint inkább az asszonyokra irányult a legelső figyelem. – Vajjon ebből az egész Ribot-féle felfogásból

A kétféle figyelemnek „egymásba átmenő voltára (Ribot ellenében) nagyon helyesen ráutalt Fouillée (I. 311): *On va toujours dans le sens de la plus forte attraction* – és sohasem: *dans le sens de la plus forte résistance*, mely utóbbi sajátságot t. i. Ribot (Att. 48) hirdette a szándékos figyelem kritériumának.

Wundt ellenében Fouillée kihangsúlyozza (I. 267-8) minden apperceptio-nak, e Wundt-nál régebben igazán *deus ex machina*-szerű, független, felsőbb hatalomnak indítékokhoz kötött, a tetszéstől kormányzott voltát, - amit azután Wundt a nagy munkája későbbi kiadásaiban kellőképp számba is vett. Ugyanerre vonatkozik az is (I. 123), hogy nem a figyelem, valamely dolognak tudatunkban felszínre kerülése vagyis az apperceptio szüli a kérdéses dologra való vágyat, hanem megfordítva, a vágyunk rögzíti rá a figyelmünket.

Azt, hogy minden figyelmes rögzítés az illető képzetnek érzelmi oldalából fakad, megtaláljuk Störri ng-nél is (407, 419) és Ribot (Att. II)-nál.

Hogy a figyelem mint „érzelem” és nevezetesen „az érdekességnek correlatuma” egyenesen a kelleme s érzelmek közé tartoznék, ebben a Stumpf (II. 279-281)-féle állításban bizonyára kételkednek azok a psychologusok, kik a figyelmet első sorban prohibítív működésnek, erőfeszítésnek látják. Stumpf-nak nem is avval kellett volna e nézetét megtámogatnia, hogy az észre v e v é s (bárminő, melyre a figyelem képesít) kelleme s dolog – hisz az észre v e v é s maga nem figyelem még, hanem ő szerinte (278) is csak eredménye a figyelemnek – hanem talán jobban megtámogatja e nézetet az a fennebbi megjegyzésünk, mely a figyelésből bizonyos „gyógyító mozdulat”-ot csinál. – Egyébként pedig az e kérdés körül lehetséges vita egyik újabb érdekes adalékául szolgálhat annak, hogy az emberek egyéni nyelv szokásainak bizonyos sajátságai, – nevezetesen az, hogy minő tágabb vagy szűkebb értelemben szokták venni a lelki es jelentésű szavakat, – mennyire befolyásolja a philosophiai pártválasztásukat. Akik a „figyelem” szónál a figyelés b e á l l á s á n a k pillanatát szokták érteni, azok a fenti kérdésben bizonyára szívesen csatlakoznak Stumpf-hoz; ellenben akik a figyelmen az iskolás fiúnak kénytelen-kelletlen állapotát értik, azoknak nézetéhez csak Ribot-fajta (I. lejjebb, „monoideismus”) elméletek illenek hozzá.

Az olvasó észreveszi, hogy a figyelem címe alatt folyton csupa akarati, vagyis az elhatározáshoz s ezzel a külső cselekvéshez, mondjuk: súlyemeléshez tartozó kérdéseket taglalunk.

Folytassam még tovább ezt a hasonlatot? Inkább nem folytatom olyan olvasónak számára, akinek szemében ez pusztán hasonlat. Nekem,

ismétlem, ez egyáltalán nem hasonlat, illetőleg ha az, akkor legfőbb olyan, mint mikor a figyelem helyett az árokásást hasonlítom össze a súlyemeléssel. Azaz hasonlat annyiban, amennyiben mindakét, immár mind a három cselekvénynek az e r e d m é n y e más és mások a lefolyásának részletei is; de nem hasonlat semmi másfele tekintetben, hanem egy egészen jogos együvéfoglalás annak a felismerése alapján, hogy a figyelés csak egy eredményes cselekedet az ezernyi ezer közül.

Egy olyan cselekvés, amelyből ipartermék lesz, amilyen pl. egy árok, semmivel sem alábbvaló (aki más r e n d ű n e k tartja, voltaképp alsóbbrendűnek érti), mint az olyan, melyből, mint a ügyelésből, eszembejutás, észrebevés származik. Lesz, aki majd avval veti vissza ezt a mi figyelem-súlyemelés párhuzamosításunkat, hogy „a figyelem mégis elemibb természetű minden többi cselekvésnél, mert ezekhez – a súlyemeléshez is – kell figyelem, a figyelemhez ellenben nem szükséges semmi külső cselekvény.” Az ilyen ellenfél gondolja meg, hogy minden cselekvésnek van sok egyéb feltét-cselekvése is, melyeknek elvégzése nélkül maga az illető főcselekvés meg sem kezdődhetik. A súlyemelés lehetőségéhez például az kell, hogy a karomat kinyújtsam, hogy lehajoljak, hogy kezemet marokra szorítsam sat. Mármost kinek jut eszébe ez utóbbi cselekvényeket a cselekvény-természetöktől megfosztani csak azért, mert más főbb cselekvényeknek feltételül szolgálnak? Szabad-e tehát a figyeléstől is csak azért, mert k i i n d ű l ő cselekvése a többinek, a cselekvés-természetet megtagadni? Arról meg már nem is szólunk, hogy a figyelem nem jár külső cselekvénnyel, mozdulattal. Megmondottuk róla fennebb a véleményünket. Még ha egyetlen egy látható izma sem rándul is meg a gondolati tárgyra figyelő embernek, azért tudjuk, hogy teste belsejében, többi között a vasomotorikus idegek kormányozta izmokban, nagyon erős feszültségek vannak. Valamely folyamatnak mozdulatos, cselekvény természetére pedig az a körülmény, vajjon a nála szereplő izmok a test külsején láthatók-e vagy nem, egyáltalán nem nyom a latba. Csak annyi az igaz, hogy a figyelésnek e r e d m é n y e nem külső, hanem tisztán magától a figyelő egyéntől megélvezhető nyereség. Ebben a tekintetben tehát inkább afféle cselekvényekhez – egészen rendes, minden többivel egytermészetű cselekvényekhez – hasonlít, amikor valaki megtörli a homályosan látó szemét, megdörzsöli a dermedt kezét, nagyot szippant a friss levegőből sat., szóval valamilyen gyógyító mozdulatot végez, olyat, melynek csak ő maga látja a hasznát.

Figyelem és cselekedet között nincs különbség, de lehet mondani, hogy van figyelés és akará s között. M a u t h n e r-nek egy lejjebb (e fej.-ben) bemutatott megkülönböztetése helyett mi azt mondanók, hogy a figyelés nem egyéb, mint az érzékelés, az érzet- (és gondolat-) nyelés céljaira szolgáló izmaink megerőltetése, míg ellenben akarásnak azt az izomműködést nevezzük, amely úgy erre, mint más céloknak elérésére is alkalmas. E meghatározásban legalább benne foglaltatnék az – ami fontos, – hogy a két fogalom közül az a k a r á s a magasabbik, tágabb körű vagyis hogy a figyelem csak egy bizonyos fajta, egy különös célnak szolgáló akarás. Mondhatnók azt is, hogy a figyelmező inkább bevár, megles egy kívülről érkező érzetet avagy a társulás útjain felmerülő gondolatot, az akaró vagyis akarva munkálkodó meg előidézi, megcsinálja magának a célbavett szemléletet. A figyelő ember halász, az akaró meg vadász. E két fogalom (igazán csak két f o g a l o m és nem két jelenség!) határára nézve az is számba jöhet, hogy a „figyelni” szóhoz a figyelésnek csak az irányát szokták hozzátenni a nyelvek helyhatározó avagy tárgy alakjában, ellenben az „akarni” igéhez az akarás eredményét is hozzá mondják. Ha figyelek erre, ha megfigyelem ezt, akkor akarom – nem ezt, hanem ezt megérteni, észrevenni. Ebből kitűnik, hogy az akaráshoz sokkal inkább hozzágondoljuk a vele elérendő célt, az eredményét, mint a „figyelem” szóhoz. Azért eredménye van persze mind a két folyamatnak egyaránt.

Most zökentünk belé abba a másik nagy fontosságú kérdésbe: hogyan származik hát a figyelemből az, amit a figyelem eredményinek szokás tekinteni? Ilyen eredményül egyrészt a megfigyelt adat (érzet vagy képzet) e r ő s s é g é n e k (intenzitásának) megnövekedését, másrészt v i l á g o s s á g á n a k fokozódását emlegetik.

Ez elnevezések nem egyebek, mint a közember nyelvéből átvett, még pedig a pszichológiába elég helytelenül átvett leírásai, megjelölései annak a ténynek, hogy a figyelmes ember – röviden összefoglalva a figyelem összes eredményeit, – meg tud t e n n i számos olyan dolgot, milyenre a figyelmetlen nem képes, nevezetesen bizonyos benyomásokról tud számolni, mikről a másik nem tud s. t. eff. Szedjük külön mind a két fent megjelölt figyelmi hatást. Az az állításunk (fent 95), mely szerint az érzet erőssége nem egyéb, mint hathatósága, még pedig épen önmagát észrevétető ereje, úgy látszik köteleességünkkel teszi annak a magyarázatnak elfogadásai, mely

szerint az a hang, melyet csak reáirányított figyelem esetében veszünk észre, eo ipso erősebb, mint ugyanaz a hang akkor, amikor hiányos figyelmünk miatt reakciónkat nem váltja ki. Válaszul erre mindenekelőtt azt kell kijelentenünk, hogy itt jól meg kell különböztetni egymástól két esetet: 1.) amikor a figyelem egy tényleg igen gyenge érzetnek (egy fuvallatszerű színárnyalatnak, távolról jött hangoknak) észrevételére segít, és 2.) amikor egy csak szokottsága következtében észrevétlen, rendes erősségű érzetet hoz tudatunkba (a falióra ketyegését, a ruházatunktól nyert érzeteket, miket napközben nem, s csak akkor veszünk észre, ha figyelmünk különös okból reájuk fordul). Annak a támogatására, hogy „a figyelem fokozza az illető érzékszervünk érzékenységet”, rendszeren az első esetet szokták felhozni. Elfogadjuk ezt? Csak annyit látunk, hogy aki azt a gyenge hangot, szint észre akarja venni, minden tekintetben úgy alkalmazza, adaptálja érzékszervét, mint az az ember, aki egy ilyen gyenge érzetet tényleg megérez és nem akarja zavarni. Nem az történt, hogy a figyeléstől akár az illető hang erősödött volna meg, akár pedig emberünknek a hallása; hanem a kérdéses érzet az észrevétel küszöbét most azért lépte át, mert emberünk a fülének megfelelő alkalmazzá vála megvalósította az észreveszés physiologiai feltételeit. Akár gyenge, akár, mint a 2.) esetben rendes erősségű az az észre nem vett benyomás, én azt csak úgy fogom megérezni, ha úgy nézek rá, úgy alkalmazom hozzá az érzékemet, ahogy egy ilyen minőségű és fokú érzetnek észrevétele végett szükséges. Azok az érzékszervi innervációk, melyeknek segítségével finomságokat veszünk észre, valóban egy hajszállal sem különbek, nem más rendűek, nem szellemibbek, mint azok az innervációk, melyekkel az adatoknak sok egyéb minőségéhez alkalmazkodunk. Az a szem-innerváció, melynek segítségével egy pókhálófonalat tudok észrevenni, szükségkép más lesz, mint az, mellyel ugyanakkora távolságból egy fatuskót bírok meglátni. De más lesz az az innervation! is, mellyel ezt a fatuskót észreveszem amikor közelében állok, és más amikor az messze a szemhatáron van. „Amit nem nézsz meg, azt nem látod, s ha látni akarod, hozzá kell alkalmazkodnod!” ez az egységes elv áll fenn sérthetetlen parancsképen minden esetben, akár igen gyenge, akár érzékszerveinkhez bármilyen más viszonyban álló érzetekről van szó. „Aki valamit nem látott, bizonyosan nem nézte meg azaz nem nézte meg úgy, ahogy egy ilyen dolgot meg kell nézni” – ennyi a mi számunkra a tanulság ebből a figyelemnövelte érzékenységi esetből. Még úgy sem

fogadhatnók el a szóban lévő tételt, ha szóvivője oda módosítaná: az innervait érzékszerv érzékenyebb, mint a petyhüdt. Mert hogy itt nem egyszerű innervatió, hanem alkalmazkodás vagyis az illető érzékszervnek a benyomás természetéhez simuló használmódi a (a német ilyenkor *Einstellung*-ot emleget) forog fenn, ez kitűnik abból, hogy az érzékszerv mindenkor csak arra „érezékenyebb”, a m i n e k észrevételére az egyén épen törekszik; a pókfonalra figyelő nem veszi észre a madarat, mely melléje telepedett.

Az élesszemű olvasó bizonyára észrevette, hogy a tényálladéknak két különböző leírása rejlik abban, ha azt mondjuk: a figyelmes ember érzékenysége növekszik, és ha azt mondjuk: a figyelemtől a gyenge érzet, a benyomás megerősödik. Szerintünk egyik leírás sem jó, hanem mindkettőt az alkalmazkodásnak fent említett elvével kell pótolni. Nézzük közelebb. Az ember érzékenységén tudvalevőleg ideges természetünknek azt a sajátját értjük, hogy az idegre kívülről ráható rezgéseket érzetekké tudjuk átváltoztatni. Valamint ezt a képességet általában, úgy e működésmódnak közelebbi feltételeit is, (azokat, amikhez kötve van) nevezetesen, hogy mennyi legkisebb hatás kívántatik, hogy épen még érzetünk keletkezzék, – mindezt, mondom, testalkotásunk eredeti jellemvonásának, kész hozományunknak kell tekinteni. Nem valószínű, hogy egy egyszerű erőködés, izomieszülés, amilyen a figyelem, egyéniségünknek erre a sajátjára befolyást tudjon gyakorolni; s annyival kevésbé valószínű, mivel a tények azt mutatják, hogy ennek az állítólagos befolyásnak, az „érezékenység megnövekedésének”, van határa. Vannak olyan gyenge hatások, melyeket semmiféle figyelmi erőködés sem bír észrevenni, pl. az égi testek világának apró részleteit, Mars-lakókat sat. Észre-vevő képességünk határát tehát csak annyira vagyunk képesek előre tolni, amennyire ezt épen é r z é k e n y s é g ü n k , idegeinknek hatás-átalakító képessége egyáltalán megengedi. Ezért gondolnám, hogy sokkal helyesebb dolog az érzékenységünket (értsd: bizonyos fokú érzékenységünket) egyszer s mindenkorra állandó velejárónknak venni és az észrevevő képességnek figyelem útján „fokozható” voltát csakis az érzékszerveink helyes alkalmazásának, a velők való helyes, vagyis a benyomás természetéhez szabott b á n á s m ó d n a k tulajdonítani. – Lesz aki majd avval kél a pártjára a szóban forgó ellenvéleménynek, hogy az alvó ember leszállított érzékenységét a szórakozott éber emberével lehet rokkonnak tekinteni s így a figyelőnek állapotát fokozott éberségnek

venni. „Ha az alvás, közvélemény szerint, csökkenti érzékenysé-
günket, miért ne fogadhatnók el, hogy van egy az ébernél is éberebb
állapot, a feszült figyelemé, mely azt viszont megnöveli?” Mi ebből
elfogadjuk azt, hogy a zsidbadtság csakugyan leszállítja érzékeny-
ségünket, sőt tovább megyünk odáig, hogy az embernek éber álla-
potában is vannak félalvásszerű pillanatai. Amit ilyenkor nem vesz
észre, abban csakugyan az érzékenységének megfogyatkozása a
hibás, de azt állítjuk, hogy amit csupán azért nem lát meg, mert
érezkszervével nem kellő módon, nem a benyomás finomságához
mérten bánt el, azt csupán csak e miatt vagyis az elmaradt inner-
váló következtében, nem pedig érzékenységének gyöngébb volta
miatt nem vette észre.

Az a másik állítás, hogy maga a gyöngé ránkhatás, az érzet
erősödnek meg a rája szegzett figyelmünktől, kész valószínűtlenség.
Tudjuk, hogy az erősebb érzet az, amely magasabb rezgéshullá-
moknak felel meg. Mármost hogyan lehet lépni olyan babo-
nának, hogy valamely rezgés-folyamat r magasságú hullámainak
magnövesztése R -ig (az igazi fokozás) egyfelől, és az eredeti r -hul-
lámú rezgésfolyamatnak f i g y e l m e s befogadása másfelől, szó-
val e két *totó coelo* különböző esemény e g y h a t á s ú legyen vagyis
az érzetet fokozza?! Igen helyesen jegyezték meg (pl. Münsterberg
227), hogy káros, kerülni való dolog volna a figyelem, ha az érzetek
erősségét módosítani, vagyis a természet adalékait meghamisítani
volna képes.

S legkárosabb volna akkor (teszi hozzá S t u m p f I. 71), amikor
épen az érzetek objectiv erősségének megállapítását tűzi ki valaki
feladatául.

E b b i n g h a u s (613-4), ki szintén elhiszi ezt az érzet-erősödést, azt
feleli: „A figyelmetlen szemlélés eredményeit elejtjük és a világ sajátságait
v a l ó b a n olyanoknak tekintjük, amilyeneknek épen f i g y e l m e s szem-
léléskor látszanak.” Szerintünk ez csak az adatok qualitativ sajátságaira
vonatkozik, de nem az érzetfokokra. Az olyan tárgyészlet, pl. egy pókfonál,
melyet csak feszült figyelemmel lehet észrevenni, csakugyan ott van; de az
olyan pianissimo hang, melyet egy feszült figyelő még „nagyon erős”-nek
tart, nem nagyon erős, hanem igenis gyenge.

Még K ü l p e (445, 458), valamint M ü l l e r G. E. (2, es az érzékeny-
ségfokozásról 17, 42, 44) is hajlandó engedményeket tenni ennek az érzet-
fokozó elméletnek. Azt feleljük Külpének: abból, hogy egy figyelmesen hall-
gatott gyengébb hang egyforma erősnek l á t s z h a t i k (*erscheinen kann*)
egy figyelmetlenül hallgatott erősebb hanggal, még egyáltalán nem az kö-
vetkezik, hogy az első hang csakugyan erősebb volt, mint amilyen lett
volna egy figyelmetlen embernek a fülében. Annak meg, hogy az érzetek

megítélésére a figyelmetlenség „ép oly hatással van, mint mikor maguk az érzetek gyengülnek avagy tartósságuk dolgában megrövidülnek” az oka valószínűleg ott rejlik, hogy figyelmünk, melyet fokozódó érzetek tudvalevőleg felfokoznak, az érzetek gyengülésével, satnyulásával együtt meggyengül. - J a m e s (I. 425) a Müller-féle okoskodást fogadta el.

S t u m p f (I. 72) szerint a figyelem csekély fokú érzeteket (csakis ilyeneket) fel tud fokozni, *doch nur so lange, bis die Stärke den Grad erreicht hat, welcher durch den Reiz hervorgebracht würde, wenn nicht gewisse Nebeneinflüsse im Nervensystem entgegenwirkten.* (V. ö. még 374.) A tény annyi, hogy az említett felfogás-akadályoknak elhárulását két úton lehet elérni: *a)* magának az érzetnek (ingerlésnek) objectív fokozásával és *b)* a változatlan gyengeségében meghagyott benyomásra reáfordított figyelemmel. Kérdjük mármost Stumpf-tól, következik-e az elért eredménynek azonosságából a reávezető módszereknek is az azonossága, vagyis hogy a *b)* eljárás ép oly eszközökkel éri el célját (a benyomásnak tudatunkba emelését) mint az *a)*? Szívesen elfogadjuk, hogy a feszülten figyelő emberben az a l á t s z a t keletkezik, mintha valóban, realiter lett volna erősebbé az a hang, melyet mostani figyelmével v i l á g o s a b b a n, tisztábban vesz észre, mint figyelmetlen állapotában. Stumpf (II. 293-4) maga is egy érdekes példáját szolgáltatotta be az efféle látszatok keletkezésének, anélkül azonban, hogy ez az eset a saját „tapasztalat”-ainak, a figyelem hangfokozó hatásának megbízhatósága iránt gondolkodóba ejtette volna. (M a c h a figyelmével „meg tudta erősíteni” ugyanazt az – erősebb fajta – hangot, melyet Stumpf nem.)

L a n g e N. (Phil. Stud. IV. 390-1) egyenesen hasznos berendezésnek hirdeti, hogy mi magunk is (nem közvetlenül akaratunkkal, hanem az adathoz fűződő érzelmi complexusok segítségével) képesek vagyunk az érzeteink fokát emelni (*Verstärkung*).

F o u i l l é e (I. 313-4) még magyarázatot is talál erre az érzetfokozódásra az „idegfolyam”-ban, melyet „ha túlságosan egy gondolatra központosítunk, a többi agysejtnek és képzeteiknek nem jut.” Hiszi továbbá azt is (316), hogy a figyelem érzékenyebbé teszi idegeinket, melyek „mint a hűrok jobban megrezdülnek, ha meg vannak f e s z ü l v e.” Íme a metaphoráknak és téries hasonlatoknak romboló hatása a psychológiában!

R i b o t (Att. 34, 36, 154) szerint a figyelmi mozdulatok „rèpercussio”-ja vagyis izomérzetek alakjában történő észrevétele (*une action en retour*) fokozza (*renforcer*) a megfigyelt tartalmat, – ő tudja, hogyan.

Ha Z i e h e n (203, ép úgy Müller, James) azt hiszi, hogy a Helmholtz-féle resonator-esetből (mely szerint a resonatorba belésszólaló alaphangból a 2-ik, 3-ik felhangot, – c-ből a g-t, – csak akkor bírom kihallani, ha e felhangra erősen ráfigyelek, azt elképzelem) bebizonyul, hogy a figyelem fokozza az érzeteink objectív intenzitását, s ez által domborítja ki az adott c hangtömegeből az említett g-t: akkor engedje meg mindenekelőtt, hogy ezt a sokat emlegetett felhangtüneményt teljesen egyvívásának és rokonnak tekintsem avval a prózai másikkal, mikor én, aki nem tudok főzni, valamilyen kalácsot „ma másféle, különös ízű”-nek mondok, anélkül, hogy meg tudnám mondani, milyen hát az íze s miben különbözik a rendestől. Mikor aztán a szakácsné azt mondja: „igen, mert csokoládét tettem belé”,

azonnal kiérzem belőle a csokoládé ízét. Mi történt mind a két esetben? Csak az, hogy én valamely adatot, egy esetben a *c* hangot, másikban a kalácsot *sub specie rei A vei B*, a *g* hang, illetőleg a csokoládé „szemüvegén keresztül” vizsgáltam, s e képzelt dolog meg a valódi adat között hasonlóságot fedeztem fel. Azon nincs mit csodálkozni, hogy én ezt a hasonlóságot mindjárt kezdetben, magamtól nem találtam ki; hisz ismeretes eset az olyan, mikor az ember nem tudja megmondani, hogy „ellenség” hogy van görögül, de mihelyt olvassa ezt a szót *εχζπος*, azonnal tudja, hogy ellenséget jelent. Ezek az esetek, vagyis mikor valamely adatot csak akkor találunk hasonlónak egy távollevő, legalább is észre nem vett másikhoz, mikor e másiknak gondolatát bennünk megpendítették, az ilyen esetek, mondom, nem tűrik meg azt a magyarázatot, hogy ilyenkor maga ez a gondolat vagyis a ráfordított figyelem módosítja az adatot, (megerősíti a *g* hangot, a csokoládé ízt) vagyis az objectív külső hatásban idéz elő változást. Bizonyosságul szolgálhatnak azok az épen nem ritka esetek, mikor a megpendült gondolat következtében téves, lehetetlen hasonlóságokban kezd az ember hinni. Példa rá az az ismeretes felolvasó, aki egy kezében tartott színtelen folyadékról azt hirdeti, hogy határozott hullaszaga van, melyet aztán egy néhány figyelmes (!) hallgató azonnal észrevesz – a tiszta friss vizén. Shakespeare Hamlet-jében (III. 2 jel.) is van ilyesmi, mikor Polonius a felhőt Hamlet mondására hol tévéhez, hol menyéthez, hol meg cethalhoz „találja” hasonlónak. – Ziehe n-nek magyarázatára, (hogy a figyelem okozta *Erregbarkeitssteigerung bedingt... bei gleichbleibendem Reiz eine Erregungszunahme durch den Reiz und daher eine Intensitätssteigerung der Empfindung*) csak azt jegyezzük meg, hogy subjectív állapotok, amilyen a figyelem, csak a subjectív irányban idézhetnek elő változást, nevezetesen gyorsíthatják, lassíthatják az adat felfogását, észrevevését, de soha napján az adatnak objectív milyenségét nem zavarhatják.

A mi alkalmazkodós nézetünkhöz kitűnően hozzáülük az a Heine-ri c-héle megjegyzés (Sinnesorg. IX. 384), hogy a *meg* nem figyelt dolgokat (*a*, *b*) csak azért nem vesszük észre, mivel ilyenkor azokra (*A*, *B*) nézünk rá, amelyekre figyelünk; ennek következtében szemgolyóink olyan állásba jut, hogy *a*, *b* csak gyenge érzetet tudnak támasztani.

Míg érzéki adatokkal szemben intenzitás-fokozó hatást tulajdonítanak a figyelemnek, addig pusztá gondolatoknak, képzetsoroknak a világosságát gyarapíttatják vele, ha reájok irányul. – Mondanunk sem kell, hogy a „világosság” szó ilyen alkalmazásban merő metaphora, mert egy pusztá gondolatsornak, mondjuk pl. valamely költeménynek, nincs egyáltalán semmi világossága, az tehát nem lehet világosabb attól, hogy ráfigyelek, reá erőltetem gondolataimat. Valóban, a „világos”, „homályos” szónak ebben az alkalmazásban nincs nagyobb értékök, mélyebb, tényfelvilágosító jelentőségük, mint akár ott, ahol világos-és sötétfejú emberről beszélnek. A psychologusnak tehát csak az lehet a kötelessége, hogy kiássa és a maga valóságában bemutassa azt a tényálladékat, melyet

e metáforák elburkolnak. Semmi esetre sem szabad e kifejezéseket elsajátítania, mert ezt vagyis metáforikus mivoltuknak legcsekélyebb mellőzését hova-tovább a rajok épített elmélete sínyli meg.

Ha mármost azt keressük, milyen tényálladékot fátyoloz el a szóban lévő metáfora: ennek fölfedezése végett bátran rábízzhatjuk magunkat magának e metáforának az útmutatására; mert népszerű elnevezések, amilyen ez is, találók szoktak lenni azaz egy csapásra kifejezik a kérdéses tényálladéknak összes vonásait. Amely dolog kettő közül jobban meg van világítva, annak körvonalai tisztábban kiemelkednek a háttérből, részletei is jobban mutatkoznak s az egész kevésbé van kitéve annak a veszélynek, hogy más valami hozzá hasonlóval összetéveszték. Egy elvont gondolat sor tehát akkor fogja megérdemelni a „világos” jelzőt, ha nem csak hozzávetőleges, hanem alapos, becsületes ismeret alakjában él bennünk azaz ha részleteit is tudjuk és az egészről, egy szóval, olyan szabatos ismeretünk van, mely megvéd bennünket a rokon dolgokkal való összetévesztés veszélyétől. Ezt gondolat soroknál csak úgy lehet elérni, ha az őket megalkotó fogalmakat nem csak szó formában, hanem teljes szemlélet-értékükben öleltük magunkba vagyis ha az elvont szókon keresztül a nekik végső elemzésben megfelelő szemléletekig hatoltunk s ezt a szemléletet tartjuk lelkünkben. Két elvonás, abstractum egyforma szürkesség, szintelen; azokat tehát sokkal könnyebb egymással összetévesztetni, mint ha a bennök rejtőző concret magjukig nyomultunk előre. Világos dolog, hogy erre az kell, amit fennebb (164) Ebbinghaus után történeti fölfogásnak neveztünk vagyis kell az, hogy az illető ismeretsornak összes tagjait a maguk bennünk lévő múltjával azaz a róluk idáig bírt ismereteinkkel hozzuk vonatkozásba. Most mondottuk ki a legdöntőbb szót ebben a dologban. Az alapos ismeret, az, amely „világos” látásra segít, mindenkor vonatkoztató ismeret, nem szabadon lebegő, elszigetelt, hanem a meglévőkhöz szorosan hozzákapcsolt fogalomtömeg. Ilyen ismeretre a dolog természete szerint nem lehet másképp szert tenni, mint ha a jelzett műveletet, azt a vonatkoztatást végre is hajtjuk. Ez pedig nem valami üres beszéd, magától értetődő közhely, hanem az rejlik benne, hogy a pusztá ráfigyelés, a gondolatainkra szegzett figyelem még nem teremti meg a világos ismeretet, hanem megteremti az a vonatkoztató gondolatműködés, melynek számára erre a figyelemre szükség van.

Ez utóbbi állításunk megvan James-ben (I. 426-7), kit szoros következetessége odáig visz, hogy „a világosságot (*clearness*) nem is kellene

emlegetni, mikor a figyelemnek közvetlen hatásairól van szó.” A mi nézetünkkel egyezik a *Stu t n p f*-é (II. 287) is.

A közélet nyelve, mint látni, meglehetősen sommás és kezdetleges módon jellemzi a szóban forgó ismereti sajátságot, mikor a fény és árnyék hasonlatokhoz fordul, mondván: „amit nem tudok, nem veszek észre, az árnyékban van, homályos a számomra; amit meg jól tudok, ismerek, értek, arra rásüt a nap, az világos előttem.” Mielőttünk meg csak az a világos, milyen kevésbé van világos ismerete a pszichológiai tényekről annak, aki a „világos ismeretnek tényét evvel a hasonlattal kimerítően és érdemlegesen jellemzettnek tartja. Képesség, magatartás, cselekvés, jóformán egész ember rejlik a mögött, ahol a köztudalom embere csak fényváltásokat sejdít. Mert ne feledjük: egy világos ismeret annyi, mint egy világosan-ismerés, ez pedig egy olyan cselekvőképesség, magatartás, mely különbözik sőt ellenkezik avval, melyet homályos ismeretnek, helyesebben homályos ismerésnek kell nevezni.

Logikai munkákban sok mindenféle kellékét lehet olvasni az ismeretnek. Beszélnek a világosak mellett még szabatos, részletes, határozott, adequat sat, ismeretekről s mindeniknek más-más meghatározását adják.

A régi Kant-féle logika pl. a négy kategória útmutatása szerint négyféle ismeretet (*allgemein, deutlich, wahr, gewiss*) különböztet meg, mindegyiket persze megint számos alsóbb osztályra osztván fel.

Mindez a sok ismeretkellék az ismeretnek arra az egy tulajdonságára megy vissza, melyet az illető fogalomkörnek lelkiismeretes azaz csak figyelemmel lehetséges kiaknázása útján lehet elérni. Másra nem és többre sem vihetjük az ismeretek terén, mint a világosság fokáig.

Hogy pedig megláthassuk, mi köze van a figyelemnek az ismereteink eme tulajdonságához, számba kell vennünk azt a tényt, hogy jól, alaposan, tehát annak idején mindenesetre figyelmes munkával megalkotott fogalmaink más formában élnek bennünk, a neveik más lelki tartalmat fedeznek akkor, ha e fogalmakat csak mint mellékes alkatrészeket szőjük be beszédközben egy olyan gondolatsorozatba, melynek célzata és iránya valamely más fogalom felé esik, – és ismét más formában él az illető fogalom bennünk akkor, amikor a reá vonatkozó ismereteinkről be kell számolnunk, ezeket támadások ellen megvédenünk, szóval amikor maga ez a fogalom úgyszólván

középponti helyre kerül a tudatunkban. Ha egy országgyűlési képviselő ilyen mond: „a kormánynak ebben a költségvetésben megnyilatkozó politikájához nem járulok hozzá”, akkor abban a pillanatban a „politika” szó egészen másképp, nevezetesen sokkal soványabb, vázlatosabb gondolat alakjában foglal helyet az ő lelkében, mint akkor, ha valami okból meghatározni Igyekeznek, mi is az a politika általában véve, mit ért ő a politika neve alatt. Amott azt a szót mint valami, tőle és hallgatóságától jól ismerj dolgot vetje, és kiejtése az ő lelkében bizonyára olyan vézna, halavány körvonalakat idézett fel, hogy igazán maga sem tudhat megmondani ha kérdik, hogy e szó kiejtésekor voltaképp mit gondolt. („No hát mire gondoltam volna? politikára gondoltam, tudja mindenki, mi az a politika!” – bizonyára ilyen felelettel fizetne ki minket az a pszichológiai önmegfigyelésben járatlan honatya, aki nem tudja, hogy még a legelvontabb dolgokat is mindenkor valamely rajtuk megragadott konkrét vonás segítségével tartjuk a tudatunkban.) Ellőben mennyire kiélesedik, betöltődik, meggazdagszik az a vézna keret, ha az illető politikus most meg akarja magyarázni valakinek, mi is az, amit politikának neveznek. Ilyenkor ő nemcsak hogy meg tudja mondani, mit gondol e szó kiejtése közben, de tényleg meg is mondja, – hisz elmagyarázza a másinak, átülteti lelkébe mindazokat a mozzanatokot, amikre szerinte a „politika” szónál gondolni „kell!” Amott ez a szó mellékes dolog volt, most fődolog; amott a beszélő csak horzsolta ezt a fogalmat, most pedig figyelmének teljes világosságát bocsátja reá. – Ebből tehát azt látjuk, hogy a figyelemnek nemcsak ama tanulmányfolyamat közben van szerepe, amikor valamely ránk nézve még új ismeretet el akarunk sajátítani, a hozzá szükséges fogalmakat kellőképpen megszerezni, hanem szerepe van annál a kész embernél is, aki e szerzett ismereteit fel akarja idézni, készen tartani. A gyakorlott ember kétféle kiadásban használja a maga máris megalkotott fogalmait: 1.) egy hétköznapi kiadásban, mondjuk, a kényelmes pongyola hálóköntösben, akkor t. i. amikor beleszövi őket egyéb gondolatszövedékébe és 2.) a teljes súlyukban, hivatalos szigorú kiadásban, melyben e fogalmai akkor mutatkoznak be, amikor a figyelemnek „vigyázz!” parancsszava fegyverbe szólítja őket, arra, hogy összes felszerelésüket szedjék magukra. Ismereteink jókora részét kényelmesen a zsebünkben hordjuk és onnan csak akkor szedjük elő és fogjuk a kezünkbe, amikor erre szükség van. Nem lehet ugyan bebizonyítani, de valószínűnek látszik, hogy az a lelki tartalom, mely egy gyakorlott embernek ilyen

figyelmetlen pillanataiban tölti be a lelkét valamely szónál, egyezik avval a tartalommal, melyet a kezdő ember e szónál csak teljes figyelem árán bír elérni. Vagyis azt képzelem, ha egy gyermek teljes figyelmével ragadja meg pl. a „politika” szót vagy egyéb ilyen frissen tanult szavait, akkor a lelkében nincs több és nincs külön gondolat, mint ama felnőtt politikuséban, kivel a fenti beszédében csak amúgy mellékesen használtattuk ezt a szót. Az óriás mikor alszik is van olyan erős, mint a törpe, ha összeszedi az egész erejét.

Mai tanításterveink, melyek egy egész halom sokkal súlyosabb fogalmat iparkodnak a gyermek lelkébe átültetni, mint a milyenekre ennek a meglevő ismeretvilága be van rendezve, igazán nem egyebek, mint abban való mesterkedés, hogyan kell egy kis parasztfiúnak úgy a fejébe nyomni az öregapja kalapját, hogy valahogy megálljon rajta, épen csak le ne essék róla. S mi ennek az eredménye? Az, hogy az a fiú igyekszik azt a nem reája szabott, alkalmatlanul fityegő terhet mennél előbb lerázni magáról, mert meggyűlöli, elfelejti az olyan ismeretet, mely az ő lelkében csak egy többé-kevésbé üres szónak él az alakjában, – szónak azért, mert nem ölelte fel a tizedrészét sem annak a gazdag tárgyi ismeretkörnek, mely a kérdéses fogalomnak igazi tudományos megalkotására szükséges. Talleryrand talán nem sejtette, hogy az ő híres mondásának van egy végzetes pedagógiai értelme is: a szók nem csak arra valók, hogy gondolatainkat elrejtsek, hanem arra is, – már t. i. a tanítványaink szavai, – hogy a gondolat hiányát palástolják, vagyis eltakarják a tanítóik elől azt az ürességet, mely minden tanítás ellenére is ott tátong a lelkükben. A szóknak, mondatoknak elvégre is ugyanaz a hangzásuk van, akár igazán hozzáértő ember ejti ki, aki a teljes megillető súlyukban veszi e kifejezéseket, akár pedig a kezdő veszi őket szájába, akinél nem tudom, vajjon mind e hibátlanul elmondott bölcs mondásoknál nem gondol-e csupán a könyvének megfelelő helyére, hogy el ne akadjon. Az a baj, hogy a semmit-tudást igenis lehet úgy „csopotosítani” (egy humoristánk mondása szerint), hogy „lázás hozzáértésnek lenni látszattassék”, – lehet, mert a papírbankón sem látszik meg, hogy annak, aki fizet vele, van-e hozzávaló ércalapja. – Bocsássa meg az olvasó ezt a kitérést a paedagogus szerzőnek, kit gondolkodásának útjai önkénytelenül is az iskola felé vezetnek.

A világosság kérdésére vonatkozólag azt találjuk K ü l p e-nél (440), hogy e figyelmi hatást meg kell különböztetni a szemlélet-alkotó érzetek erősségétől, mert a világosság (*Deutlichkeit*) nem egyéb, mint *die relativ günstigste Auffassung, die sich einerseits in der relativ besten Unterscheidbarkeit eines Eindrucks von anderen Inhalten, andererseits in der relativ grössten Reproductionstendenz seiner Eigenschaften äussert*.

Azt, hogy képzeink világossága (*vivacité, ...le caractère distinct et complet des souvenirs*) nem képzeink intenzitásától függ, hanem sokféle vonatkozásaiknak megragadásától, s hogy nevezetesen ez a világosság nem fokozott intenzitást jelent, hanem minőségi különbséget (*nous prenons pour un degré de quantité ce qui est réellement une qualité*) – mindezt Ward-ból idézi és hozzájárul F o u i l l é e (I. 196).

W u n d t (Ph. Ps. III. 337-8) a figyelemnek a megfigyelt képzetre való hatásáról szólván, egy *Klarheit* és egy *Deutlichkeit* nevezetű hatást különböztet meg egymástól, megjegyezvén, hogy az elsöben része van az illető gondolat vagy érzet saját intenzitásának is. *Klarheit* szerinte nem egyéb, mint az illető képzetek, mondjuk, a saját világossága, *Deutlichkeit* ellenben az amikor a kérdéses képzet más hasonlóktól a tudatunkban élesen elhatárolódik. Evvel az elmélettel szemben egy szorosán feladatunkra vagyis az elvont tárgyú figyelemre szorítókozó leírás először is mellőzni fog mindenféle intenzitás-emelegetéseket, mert ilyesmit vagyis hogy emlékképzeteinknek is különféle fokuk volna, úgy mint az érzeteinknek, nem szabad állítani. Másodszor meg számba fogjuk venni azt, – amit Wundt ama lejjebb (e fej.-ben) említendő optikai hasonlatának befolyása alatt elhallgatott, – hogy amikor a figyelemnek „képzeteinkre való hatás”-áról beszélünk, sohasem írunk le többet, mint azt a tényt, hogy a figyelemnek csak m a g á r a az e g y é n r e van hatása, – az t. i., hogy figyelésének most az eredményeit arathatja le, amennyiben most a kérdéses képzettömégnek olyan részeit bírja tudatába idézni (szerintök reagálni), miket azelőtt megragadni nem tudott. Ezt az állapotot, ezt a nyereséget, az e m b e r -nek ezt a képességét n e v e z z ü k a kérdéses k é p z e t t ö m e g világosságának, tisztaságának és ha úgy tetszik, elnevezhetjük még egy pár más ilyen metaphorikus néven, amely azonban, csakúgy mint a „*Klarheit*” meg a „*Deutlichkeit*”, mind ugyanazt a tényt fogja jelenteni. Wundt-ot e helyütt az ő optikai hasonlata tréfálta meg. Az ott említett fénykévének igézete alatt tévútra vagyis egy olyan nézetre terelődött rá, mintha megfigyelendő gondolataink egy bennünk, tőlünk függetlenül létező csoportozat volnának, melyen az a „figyelem” nevezetű fénykéve különféle hatásokat, módosításokat eszközöl, úgy mint az optikai lencse egy vele objective szemben lévő síklapon. Talán nem kell említenem, hogy ez a mondjuk „optikus” figyelem-leírás mennyire ellenkezik Wundt-nak magának a képzetokról mint funkciókról, mint pusztá képzelő cselekvésről adott magyarázataival. – Találunk egyébként nála (II. 334) egy semlegesebb leírást is, azt, hogy „minden apperceptio feszülés-érzelmekkel (*Spannungsefühle*) jár, és pszichologiai eredménye az, hogy b i z o n y o s tudat-tartalom világosabbá lesz (*Klarwerden*), ellenben más tartalmak ilyenkor gátolva vannak (*Hemmung*).”

Furcsa dolog, hogy M ü n s t e r b e r g , ki a figyelemnek érzetfokozó természetét határozottan tagadta, ezt a képzetvilágosító elméletet mégis nyugodtan átveszi a Wundt-féle pszichológiából, sőt még ki is élezi annak hangsúlyozásával, hogy a kisebb-nagyobb világosságot (ő *Lebhaftigkeit*-nek hívja) az érzetek objectív tulajdonságai közé kell sorolni (ama tulajdonságnak tekinteni 228, ... *durch welche der Inhalt bei gleichbleibender Qualität und Intensität sich mehr oder weniger bemerkbar macht*). A köztudalom azt tartja, hogy az adott vörös színre élénkebben és élénkebben tudunk figyelni, Münsterberg szerint pedig ugyanaz a vörös szín maga változik át élénkebbé, ha jobban figyelek reá. Mi ezt az állítást természetesen ugyanazokkal az okokkal utasítjuk vissza, melyeket már fennebb az érzetfokozó elmélettel szemben érvényesítettünk. „A megfigyelt dolog élénkebbé válik” szerintünk csak azt teszi: „a kitűzött dolgot és csakis azt látom és nem zaar más semmi.” Evvel az értelmezésünkkel már sokkal jobban egyezik

de viszont az élénkségnek állítólagos objectív voltába erősen beleütközik az a magyarázat, melyet utóbb az „*Aktionstheorie*”-ig eljutott Münsterberg-(531)-től hallunk: *die Empfindung [hängt] ... bezüglich ihrer Lebhaftigkeit... von der Stärke der fortgeführten centrifugaién Erregung (= mozgásinner-
vatio) ab.*

A figyelemnek csak az okait nézni és az eredményeit mellőzni vagy egyenesen tagadni ép olyan hiba, mint amilyen túlság viszont a S c h w a r z (Prob. 211-2) eljárása, ki még az indirect és direct pillantással nyert látványok közti különbséget is a figyelem hatásának s nem a szem anatómiai sajátosságainak tulajdonítja. (*Der Unterschied zwischen deutlichen und undeutlichen, direkt und indirekt gesehenen Objekten ist... ganz und gar, wie jeder Unterschied zwischen normaler und nicht normaler Beobachtung, als aus den Funktionen der Aufmerksamkeit herausgewachsen zu begreifen und es ist überflüssig, an irgend eine anatomische Grundlage für diesen Unterschied zu denken.*) Ez a nézet szemlátomást annak a Helmholtz-félének a megfordítása, hogy mi az indirect pillantásunk adta képekre nem figyelünk.

A figyelmi jelenségek terén is kereshetni támasztékot a tőlünk meg-támadott képelmélet számára. így pl. azt a tényt, hogy képzeteink megvilágosodását és emlékeink megszilárdulását a figyelmen kívül g y a k o r -
lással azaz i s m é t l é s s e l is el lehet érni (a figyelmes fiú egyszeribe megérti azt, amit a figyelmetlen csak hosszas vagy ismételt szemlélés után fog fel) a képelmélet javára lehetne értékesíteni, azt hirdetvén, hogy a kérdéses tényt legjobban megmagyarázza egy olyan elmélet, mely mint a képeké, egyrészt fogékony talaját tételez fel (ennek fogékonyosságát fokozza a figyelem), másrészt meg a külső ingernek olyan hatást, t. i. „nyom”-ot tulajdonít, amelyet a megisméltetésnek szükségképp fokoznia (mélyíteni) kell. „Ha egyszer – mondhatná amaz elmélet védője – kétféle úton, t. i. fokozott figyelem és ismételt szemlélés segítségével lehet elérni valamely képzetnek tudatunkban világosabb kidomborodását, akkor ezt a tényt legjobban megmagyarázza az a nyom-elmélet, mely szerint minden felfogás bizonyos szemléletnyomoknak egy megfelelő fogékony talajba való átszár-maztatásával történik. Világos dolog ugyanis, hogy ebben az elméletben megvan az illető képzet mindakét módi élesítésének magyarázata: élesebbé vagyis a nyom mélyebbé válik akkor is, ha fogékonyabb (a figyelemtől fogékonyabb) talajra akadt, és mélyebbé akkor is, ha egy kevésbé fogékony talajba (a figyelmetlen ember) t ö b b s z ö r belenyomták.” Az írók közül körülbelül Z i e h e n [148] hajlik leginkább erre az észjárásra.) -” Azt feleljük, hogy az említett tények legfőlebb tűnnek, de korántsem követelnek illetén leírást, melyet más tények viszont egyenesen megtiltanak. A mi leírásunk úgy szól, hogy az adatnak egy figyelmesebb megszemlélése annyi, mint lehető sok oldalának, sajátosságának kikutatása, szóval m u n k á l k o d á s ott, hol a figyelmetlen néző az első, közvetlenül kínálkozó észrevétel megejtése után elpihen. Egy újabb bemutatás avagy hosszabb szemlélés tehát azért fogja neki is meghozni azt a hasznot, mely különben csak a figyelmes szemlélőnek jár ki, t. i. a tárgy mindenoldalú megértését, mert a pihenéstől felocsúdva most talán ő is nekifeszül; vagy Pedig véletlenül mindig más és más oldalról történik az az újabb bemutatás, úgy hogy előbb észre nem vett sajátságokat k é n y t e l e n meglátni. A

figyelmetlen tanuló nem más, mint az a lassú munkás, aki később bár, de végtére is eljut odáig, ahová a serényebb. Aki számba veszi, hogy a képzetnek figyelem- avagy ismétlés- okozta világossága, szabatosága nem egyéb, mint az ismeretnek lehető részletessége, számos más ismerethez történt viszonyítása, az beláthatja, hogy ezek mind csupa oly dolgok, mikhez csak az adatra és annak mindenféle oldalára való élénk reactio kell, nem pedig valami kép, sem pedig a külső nyomás arányában mélyedő agy-nyom.

Abból a James (I. 646)-nél idézett Exner-féle példából, hogy t. i. a figyelmetlenül hallgatott óraütéseket elhangzásuk után kellő figyelem mellett meg tudjuk számlálni, más tanulságot merítenénk, mint az Exner-ét, t. i. hogy ez a tény holmi halvány kis képeknek (*primary memory-im age*) folytonos belénkkerülését és bennünk felhalmozódását bizonyítaná. Nem írjuk alá a James-féle értelmezést sem, mely szerint ez utólagos számlálásban nem is az emlékezésnek, hanem voltaképp csak a közvetlen megérzésnek egy tényével van dolgunk, amennyiben ilyenkor, az ideg ingerelt állapotának a külső ingerlésnél továbbtartó volta miatt, egyszerűen maguk a hangérezetek számláltattak meg. Részünkről ugyanis a számlálási olyankor, is lehetők tartjuk, amikor az a hatáskori állítólagos figyelmetlenség, voltaképpen felfigyelem volt, azaz olyan állapot, mely az óraütéseknek” egy egységes csoportba való összefoglalását tette lehetővé, mely csoportnak „emlékét a számlálás több elemeire bontotta. Minket még ily csoport- emlékeknek az elfogadása sem kényszerít vissza a szokásos képelméletbe, azért mert az egységgé való összefoglalás és ennek emlékezetemben tartása nem több, mint reactio. A szemlélő az egymásutános adatsornak utolsó tagjára úgy reagál, úgy tesz, mint ha a megelőző tagok is reá hatnának.

Azt a tételt, hogy a figyelmes ember szabatosabban lát, össze szokás kapcsolni avval, hogy ugyanakkor egyszersmind kevesebbet is lát, látásköre szűkül. A figyelő ember – így szól a tétel, – világosabban, intenzívebben látja, gondolja azt, amit a szórakozott csak homályosan, tökéletlenül ért meg; de ugyanakkor számos olyan dolgot nem vesz észre, amiket viszont a szórakozott ember meg tud látni. A figyelem tehát a maga képzetvilágosító hatását tudatszűkülés árán éri el.

Ha a szeme közé nézünk ennek a tételnek, sok félreértést találunk benne. Ilyen mindenekelőtt az, vagyis e tételnek olyatén értelmezése, mintha a figyelő ember kevesebb számú képzetet, gondolatot melengetne agyában, mint a szórakozott. Ilyet csak olyan ember állíthat, ki csupán a figyelőtől észre nem vett mozzanatokot teszi fel a latra, s nem gondolja meg, mennyi mindenféle érdekes észrevétel, megfigyelés, megannyi a szórakozott számára nem létező képzet pótolja ki a feszülten figyelő embernél bőségesen azt a veszteséget. Világos dolog, hogy a kérdéses állításnak csak úgy volna

jogalapja, ha a nyereség- és veszteségrovat gondos összehasonlítása alapján készült volna; holott pedig senki meg nem számlálta, vajjon a figyelő egyén ugyanannyi, több vagy kevesebb értéketlen képzet fejében termel-e értékeseket, a tárgyhoz tartozókat. Egyelőre a pusztá valószínűség alapján abban fogunk megállapodni, hogy a képzetek száma a két embernél körülbelül egyforma. Archimedes, ki a *noli turbare...* alkalmával az egész figyelmét a maga köreire szegte, ez alatt nem egy, hanem egymásután sok mindenféle oldalára, vonatkozására gondolt a maga egységes és egyetlen körproblemájának, ezen egy halom mindenféle érdekes dolgot vett észre, amikből bizonyára egyetlen egy sem volt meg a nála belépő római katonának tudatában, ki mindössze a fövénybe rajzolt ákom-bákomságokat látta, de viszont észrevette azt, amit Archimedes nem, t. i. a maga egész környezetét, a helyiség berendezését stb.

Ebből az tűnik ki, hogy a tudatszűkítő tételen módosítani kell, azt az értelmet tulajdonítván neki, melyből mi e fejezet elején kiindultunk, t. i. hogy a figyelő ember képzelei, értsd: ameddig igazán figyel, szemben a szórakozottnak képzeleteivel mind csak egy tárgyra, a figyelem tárgyára vonatkoznak. Ilyen fogalmazás mellett szemlátomást eszik az a kérdés, hogy mi okozza tudatunknak megszükülését akkor, amikor figyelünk. Mi erre nem fogunk mást felelhetni (lejobb sem, az elvont tárgyú figyelemlé), mint azt: mi magunk, hozzátéve, hogy furcsáljuk, ha valaki kérdés alakjában veti fel egy oly eredmény elkövetkezésének az okát, amelyre ő maga törekedett. Ha én úgy helyezkedtem el, hogy ne *A* tárgy részéről *a* érzet, *B* részéről *b*, *C* felől *c*..., hanem csak *A* részéről az *a*-n kívül még *a'* *a''*, *a'* ' ' érzetek érjenek, akkor minnek csodálkozom, hogy miért nem hat rám a *B*, *C* is, miért csak egyetlen tárgyat ölel fel a tudatom? A *Gworge Dandin*, aki csodálkozik azon, hogy meglelt, amit akart! – Az elvont tárgyú figyelem esetében sincs különben. Itt sem az a kérdés tárgya, mi okozza, hogy a figyelőnek csupán csak a kitűzött feladat lebeg a lelki szeme előtt? – lebeg mert ő maga akarta, ő maga küzdök minden más foglalkozás ellen, – hanem a kérdés tárgya, mint lejobb fogjuk látni, csak az, hogy milyen erővel, úton-módon éri el ezt a célját?

Annak a nézetnek, hogy egy pillanatban csak egy képzetre lehet figyelni, az az egyetlen helyes értelme, hogy a megfigyelt dolgokat épen a mindnyájukon nyugvó figyelem, ez a valamennyiökkel közös tényező, avatja a szemünkben egy egységes csoporttá, feladattá, avagy, mint lehet mondani, egy képzeté. Úgy látszik így érti ezt W u n d t (Ph. Ps. III. 334) is.

Münsterberg-nek (214) teljesen igaza van, mikor ez elméletnek azt a régiebb formáját, mely szórói-szóra csak egyetlen képzetnek jelenlétét fogadta el a figyelő emberben, tisztán metaphysikus eredetű, a mindennapi tapasztalásba ütköző nézetnek mondja. Nagyon helyes még a Horwicz (II. [1] 157-160) megjegyzése, mely szerint e kérdésnek megoldása annak a másíknak eldöntésétől függ, hogy mit és mennyit nevezhetni egy képzetnek, szemléletnek (tehát vajjon egy képzet-e a kert, melyre figyelek, avagy pedig annyi, ahány fát sat veszek benne észre egyszerre)? Ez utóbbi kérdésre ő ugyan határozott feleletet nem tud, de azt, hogy egyidejűleg egynél több képzetünk is lehet, avval támogatja, hogy az egyidejűleg képzelt (látott) dolgok nem olvadnak össze egy egységbe.

Megjegyezzük, hogy a figyelő embernek kitűzött céljával, szándékával nem szabad összetéveszteni a tényleg elért eredményt, mely mindannyiszor a várakozásán alul marad. Olyan gép nincs, amely csupa haszonmunkát hajtana, és olyan elme sincs, melynek munkájában felmerülő képzei mind csak a kitűzött feladatát szolgálnák vagyis amelynek figyelme a kívánt idő alatt folyton a tárgya mellett maradna. Az elkalandozást *le kü z d e n i* nem lehet, hanem csakis *k ü z d e n i* ellene – pillanatnyi sikerrel.

W u n d t (Ph. Ps. III. 366): A figyelem feszültsége esemény (*Vorgang*, *kein bleibender Zustand*) vagyis *eine intermittierende Function*, mert a neki-feszülés pillanatait az ernyedési váltják fel.

E tárgyban bizonyos kísérleti eredményeink vannak Münsterberg-, Lange N., Lehmann-, Eckener- és Pacet-től (Phil. Stud. IV. 390, VIII. 343 k, 388 k, IX. 72 k.) — az a tény nevezetesen, hogy hosszabb ideig feszült figyelemmel észlelt gyenge, de állandó erősségű hangok, színhatások olyat mutatnak, mintha gyengülnének (= a figyelem elfáradása), majd ismét megerősödnének (– a figyelem emelkedése), megint gyengülnének sat. Vita keletkezett a körül, vajjon csak peripherikus vagyis a rögzítésnél szereplő izmoknak elfáradása s nevezetesen a légzésnek változásai okozzák-e ezt a lankadást, avagy pedig mélyebben fekvő „centralis” okai vannak. Bennünket a részletek nem érdekelnek. Csak annyi a mondani-valónk, hogy ha a lehető legcentrálisabban rejtőzik is az a fáradtságkeltő ok, az még mindig csak izom-, nem pedig „szellemi” erő. Lehmann-nal (Phil. Stud. IX. 94), ki nem hiszi, hogy valamely centralis apperceptionnak az ingadozásai, hanem vasomotorikus és izominnervatiók együttes szereplése idézi elő ama látszólagos érzethullámzásokat, itt körülbelül egyetértünk.

A fenti szövegben nem azt akartuk mondani, hogy a tudatszűkülés nevében ismeretes tényben semmiféle érdekes, kutatni való psychikus jellemvonásunk sem rejtőzik. Mi azt olvassuk ki belőle, hogy a nehéz észrevételnek van ára: az ára t. i. az a számos könnyű, mellékes észrevétel, melyet ama nehéznek kedvéért kénytelenek vagyunk elejteni. Mi ennek az oka? miért nem bír Archimedes egy-

szerre a körproblémákra meg a lakása bútoraira, a katonákra sat. gondolni? Egyszerűen csak, mert nem gyakorolta be; gyakorolta volna, akkor tudná! Mi a tudatszűkülés jelenségéből csak azt a tanulságot szűrjük le magunknak, hogy amaz ezernyi ezer műfogás és ügyesség közé, amiket az embernek nagy fáradsággal meg kell avagy legalább is meg lehet tanulnia, tartozik a több irányba való egyidejű figyelem (azaz észrevevés, innervatio) is. Száz példa van rá, hogy az ilyesmit – pl. levelet diktálni és mellette valami számoló műveletet végezni, – meg lehet tanulni és hogy külön begyakorlás nélkül az ilyesmire senki sem képes. De száz példa van arra is, hogy az ilyen ügyességnek megvan a maga határa, azaz minden ilyen művész számára lehet találni olyan nehéz foglalkozást, amelyet ha el akar végezni, minden mást félbe kell hagynia, vagyis eszét egészen arra az egyre fordítania. Liszt Ferenc nem egyszer megtette azt, hogy játéka közben szellemes társalgásba vonta be a körülötte ülő hölgyeket, – de mindenkor csak a játék elején. Később, mikor belemelegedett, elhallgatott, – vajjon miért?

A következő, önmagámon megejtett tapasztalás szintén tanulságos. Minden pipás ember tudja, hogy a pipa, hacsak folyton nem szíják, elalszik; nem úgy mint a szivar, amely hosszabb szünetek után is égve marad. Mikor én néha öltözködés közben pipáztam, a pipám cipőbefűzéskor meg a nyakkendő-kötés alkalmával mindig elaludt, mert – egészen akaratlanul és tiuftomon kívül, – megszűntem színi az öltözködésnek eme két n e h e z e b b fogása közben.

De bocsássa meg az olvasó, most vesszük észre, hogy a figyelem teréről önkénytelenül az akarati cselekvések mezejére tévedtünk! De hát minek is olyannyira cselekvés az a figyelem! No vagy kell még erre több bizonyíték?

Wundt (Ph. Ps. III. 333-4) a figyelemnek felfogó működésünk terén való szerepét a látásnak bizonyos jelenségeivel veti egybe. „Valamint a látásnál – így foglaljuk össze Wundt nyilatkozatait, – azokat a dolgokat, melyek a szem sárga foltjába (*fovea lutea*, *Blickpunkt*) esnek, sokkal világosabban látjuk, mint amik oldalról érik szemünket és annál világosabban látjuk, minél kisebb térkörre korlátozzuk nézésünket: úgy a felfogásunk, elvont gondolkodó működésünk is csak azt fogja fel élesen, amire a figyelem világát bocsátotta, más ugyanakkor reá ható mozzanatokot csak homályosan vesz észre, ama megfigyelteket pedig annál világosabban, minél inkább csak magának a kitűzött feladatnak szűk körére központosítja figyelmét. Az emberi felfogó tehetség tehát egy szem, melynek látásközéppontját, *Blickpunkt*-ját, figyelemnek hívják.” – A hasonlatok a pszichológiában annál veszedelmesebbek, minél j o b b a k, amilyen Wundt-nak ez a

sokat emlegetett hasonlata, mely bizony kelepcebé ejtette a szerzőjét. Wundt ugyanis, – nyilván e csinos képnek igézete alatt, – nem veszi észre a *metaphorát* abban a „világosabb” (*hell, deutlich*) szóban, mellyel a köztudalom a megfigyelt dolgoknak elménkbeli állapotát a meg nem figyelt dolgokétól megkülönbözteti. Ha valamely domború üveglencsével fénykört vetek egy síkra, akkor a síknak eme körbe eső részei csakugyan világosabbak lesznek, mint a sík többi részei, sőt annál világosabbak, mennél kisebbre fogom azt a kört. Ez a tünemény annyira hasonlít a figyelemnek tudatszűkítő hatásához (legalább amilyenek a köztudalom szokta gondolni), hogy igazán nem csodáljuk, ha az, akit e „fénykörök” igézete elkápráztat, elfeledi a figyelmi tényeket igazán objective, elfogulatlanul elemezni. Ilyen elemzés napfényre hozza a két jelenség között azt a nagy különbséget (nem is szólva az olyan kézzelfoghatóságokról, hogy fejünk belsejében igazi világosság, kisebb-nagyobb, nem lehetséges), hogy az elvont dologra (valamely feladatra) figyelő embernek feszültsége mindenkor egy jövendőre irányul (l. fent 232 Groos: *Lauern*), míg ellenben a lencsével kísérletezőnek fénykévéje magára a meglevő adatra illeszkedik. Az elvont tárgyú figyelés ténye úgy folyik le, hogy megbízáván képzettársulásaink szívósságában avagy mondjuk: az eszembe-jutás lehetőségében, ama kiinduló gondolatoknak engedjük át magunkat, melyekről tudjuk avagy feltesszük, hogy az eszembe jut a n d ó-val összefüggésben vannak. E közben tudvalevőleg folyton a környezetünk felől eszünkbe jutott zavaró képzetek ellen kell küzdenünk, világos jeléül annak, mennyi szórakozottság van a figyelemben, milyen kevésbé éles, mennyire elmosódik e két állapot határa. Az „elvont” figyelő egy oly embernek van a helyzetében, kinek egyidejűleg sok, még együvé nem gyakorolt mesterfogást kell véghezvinnie, mert annyi legalább is bizonyos, hogy emberünk egyszerre több és többféle működést végez. Neki meg kell oltalmaznia egy gyengén begyakorolt képzettársulás-folyamatnak menetét, mert rá akar szakadni a környezet, a sok félretérítő képzet. A közben jelentkező „nehéz”-ség-érzet nem egyéb, mint saját gyakorlatlanságának folyományja. Annyi talán ebből a bár nagyon hiányos elemzésünkből is kitűnik, hogy az elvont figyelőnek gondolatkészlete épen a legerősebb figyelés pillanatában nem kisebb („szűkebb kör”) mint a szórakozott emberé, sőt valószínűleg nagyobb, mert hisz ő a szórakozott ember képzeteinek egy részén kívül még törekvéseket, szándékokat, ilyen bizonyára nagyon összetett lelki folyamatokat is tartogat magában. Ha keresztmetszetet tennénk egy embernek lelkén keresztül a figyelés és a szórakozottság pillanatában, az első esetben a metszési síkon jó tömören egymás mellett felhalmozva lennének egy halom képzetet meg törekvést, míg a második keresztmetszet síkján, a szórakozottnál, csak itt-ott találánánk egy-egy lézengő képzetet. Evvel a jó vastos, képzet-elméletünkhöz nem illeszkedő, tehát bizonyára egészen veszélytelen hasonlattal igyekszünk mi ellensúlyozni a Wundt-féle aránytalanul finomabb, de megtévesztő hasonlatnak állításait. Csak azt akartuk vele kihangsúlyozni, hogy a szórakozott ember egyszerre egyfelét, az elvont figyelő meg egyszerre sokfelét cselekszik.

Münsterberg (207) ráutalt eme Wundt-féle hasonlatnak arra a téves kiinduló gondolatára, mely szerint a tudatunk tarta l m á b a n mu-

tatkozó változások magának az öntudatnak (figyelemnek) olyanféle változásaiból származnának, milyeneket a hol összehúzódo, hol kitáguló nézés (szemlencse) a látásterünkön idéz elő. Münsterberg magát ezt az öntudatot (tudatosságot) változatlan tényezőnek kívánja tekinteni. – Érdekes dolog, hogy ő (534) a képzetfolyamatunkon beálló és Wundt iskolájában rendszeren az apperceptio közbelépésének tulajdonított változásokat, – azt, hogy körülmények között bizonyos képzeleteink háttérbe szorulnak, mások meg ugyanakkor tudatunk homlokterében tartózkodnak (*alles Verstärken und Unterdrücken, Auswählen und Beseitigen der psychophysischen Vorgänge*) szóval egymást kölcsönösen kerülük, kizárják, – ezt a jelenséget, mondom, az actio-elmélet szellemében abból akarja megérteni, hogy cselekedeteink között vannak, melyek, miként a kinyújtás és összehúzás, egymást kizárják. *Wir müssen* – teszi hozzá (535) – *klar erkennen, dass alle sensorischen Erregungen des Gehirns als solche friedlich neben einander bestehen könnten; nur die Handlungen, die ihnen entsprechen, lassen sich niemals zusammen ausführen.* – Én őszintén megvallva, a figyelem fejleményei között sehol sem találok olyan antagonizmust, mint amilyen van kétségen kívül a cselekedeteink között. Mert ha mégolyan igaz is, hogy énnekem, ki A-t akarom teljesen kiismerni, nem szabad ugyanekkor B-re is gondolnom, mert ez megzavar, de akadhat olyan nálamnál jártasabb ember, ki /1-ra meg B-re egyszerre tud figyelni. Ebből az következik, hogy az A és B, „egymást kizáró” képzetek között nincsen olyan igazi, áthidalhatatlan ellentét, mint amilyen van két ellenkező cselekvés, pl. a tolás és húzás között.

Annak, hogy valamely tárgy megszemlélésekor sem e szemlélő tevékenységünknek, sem pedig a szereplő testi szerveknek gondolata nincs meg a tudatunkban, ennek a körülménynek nyilván csak a figyelmünk szűk kiterjedéskörében rejlik az oka. U p h u e s (172-4) ezt félreismeri és az említett tényből akarja meglehetősen vesződéses módon kihüvelyezni azt, vajjon egytagú avagy kéttagú folyamat-e a szemlélés (*eingliedriger* vagy *zwei gliedriger Vorgang*). Egytagúnak vagyis hogy a tárgy is csak képzet, a Fichte-féle Idealizmus, kéttagúnak a realizmus vallja.

Valamint a gyakorlás megtágítja az egyszerre megfigyelhetőknél körét, úgy bizonyos idegbajok viszont megszükitik ezt a képességünket, mondjuk: a szellemi nézőskörünket; a beteg elejti a kezében tartott kancsót, mihelyt hozzá szólnak (Pick, *Sinnesorg.* IV. 190, 197). S a n t e de S a n c t i s orvos (eml. *Sinnesorg.* XVII. 213) azt állítja, hogy a figyelemnek egyidejűleg többfelé fordítása, a figyelésnek ez a legmagasabb rendű s legis később megtanult művelete örülteknél valamennyi szellemi functio közül legelőbb pusztul el.

K ü l p e (443, 446) különös működésmódot tulajdonít a figyelemnek: gondolatainkon, képzeleteinken a figyelem aránylag nem sokat változtat, mert ezeket csak megvilágosítja, ha feléjük fordul, de új tartalmat nem telepít lelkünkbe semilyet sem (felszólunk: hát a k i g o n d o l t találmány?!). Ellenben ha érzelmeink felé fordul, nevezetesen ha indulatos állapotban magának ez indulatunknak lefolyására (nem tárgyra!) figyelünk, nagy v á l t o z á s esik bennünk, mert az az indulat menten lelohad. – A figyelemnek ez a furcsa vonása eloszlik, ha meggondoljuk, hogy aki az indulataira figyel, az mostani foglalkozásának tárgyát változtatja meg, kezd

mással foglalkozni; idáig haragudott vagyis igyekezett a haragja tárgyát bántalmazni, most pedig philosophai. Egyszerre haragudni és philosophálni nem lehet ugyanolyan okból, amiért levelet diktálni és zongorázni sem lehet egyszerre – hacsak valaki külön meg nem tanulta. Külpe megszerezheti magának egy afféle „nagy változás”-nak, nagy figyelem-hatásnak látványát az érzelmi téren kívül is, mindazokban az esetekben, amikor a figyelem-ráfordítás ténye felér egy foglalkozás-változtatásnak tényével. Pl. ha én egy betanult költeménynek elmondása közben a figyelmemet egyszerre az elmondás pszichikai feltételeire fordítom azaz elkezdek emlékezeti problémákon philosophálni, akkor abban a versben menten elakadok.

A figyelmes szemlélésnek olyan gyámolításait, melyek e szemlélés céljait előmozdítják, nem helyes dolog, magának a figyelemnek eszközei közé foglalni. így tesz Külpe (456). A zenei hangból egy bizonyos felhangot tudvalevőleg mindig könnyebben kihallok akkor, ha előbb ezt a felhangot külön megszólaltatták előttem. Az így felkészült embernek mármost nem a figyelése fog különbözni másétól, csak figyelmenek a sikere. S az ilyen előkészítésnek haszna nem a figyelemnek valami új vonására tanít meg minket, hanem csakis arra, amit úgyis tudtunk, hogy a kívánt sikerre, ez esetben a felhang-észrevételre, a pusztá figyelem sehohsem elég.

Mi mellőzzük a figyelem hatásai közül azt, melyet – az u. n. reakciókísérletekre támaszkodva, – E b b i n g h a u s (614) említ, hogy t. i. a figyelem g y o r s í t j a a gondolatműködést: gyorsabban fogjuk fel nevezetesen azt a hangot, melyet v á r u n k , mint amelyet szórakozottan hallunk meg. A felfogást itt nézetem szerint csak az a körülmény gyorsítja, hogy a figyelő egyén, ki a kísérletben u g y a n a z t a hangot kapja, melyre előzetesen gondolt, e gondolása közben elvégzi egy részét azoknak az alkalmazkodó: kódó, észrevevő sat. műtéteknek, melyekhez a figyelmetlen ember csak akkor fog hozzá, mikor az a hang már tényleg megüti fülét. A figyelmes ember készen tartott zsákkal áll oda a kenyérszotogatóhoz, tehát hamarabb szabadul el, mint az a katona, aki csak akkor szedi elő a zsákját, mikor már kínálják a kenyérral. Szóval, nem a figyelés ténye maga, hanem csak a figyelés (a rá gondolás) tárgyának az utóbb kapott benyomással való e g y e z é s e gyorsította meg itt a felfogást. Bezzeg nem gyorsabban érti meg a szórakozottnál az *A* hangot az az ember, ki e hang elejébe a *B* tapintásérzetet gondolta!

A nagy figyelemnek egyik alkalmi hatása az is, hogy tőle autohypnosisba esik az illető egyén. A hypnosist egyáltalán csak a túlfeszített figyelés következményének (mondhatnók magyarul egyszerűen: figyelemgörcsnek) nevezi P r e y e r (Hyp. 64-5). Szerintem ilyen autohypnotikus állapot volt az, melybe Külpe (450) esett, mikor sötétben élénken képzelvén valamely szint „meglátta” azt a szint. Ez az értelmezésünk természetes ellentétbe hoz bennünket Q. E. Müller (104)-James-Külpe-nek avval az elméletével, mely szerint az élénk figyelem b e l ü l r ő l tud érző idegeinkben olyan állapotot előidézni, amilyen bennök a megérzés alkalmával kívülről keletkezik. (V. ö. fent 69-70.)

Minél gondosabban kiselejtezzük a figyelemnek hatásai közül azokat az állítólagos hatásokat, miket csak egy metaphorákat félre-

értő téves psychologia tulajdonít neki, annál tisztábban fogjuk meg-
látni azokat a valódi változásokat, miket a figyelés ténye lelki fo-
lyamatainkon eszközöl. Minekelőtte ezeknek fejtegetésébe belemen-
nénk, jól az eszünkbe kell vésnünk azt, amit már fennebb is érintet-
tünk, t. i. hogy kétféle figyelem van, illetőleg a figyelemnek két esete,
két különböző tárgya: van concretumokra (tárgyakra, eseményekre,
érzetekre) és van abstractumokra (gondolatsorokra, képzetekre)
irányuló figyelem. A concret tárgyú figyelmet minden nehézség,
úgyszólván maradék nélkül lehet pusztá innervatiókra, odafordulá-
sokra, érzékszerv-alkalmazásokra felváltani azaz mozdulatnak ma-
gyarázni s ezzel a figyelemre mint „szellemi” folyamatra”támasz-
tott összes igényeket elutasítani. Sokkal nehezebb sorunk van azon-
ban az elvont tárgyú figyelemmel.

Úgy az egyik, mint a másik fajta figyelemnél két kérdés vetődik
tel: 1.) mit csinál az voltakép, aki azt állítja magáról, hogy
most erre vagy arra a dologra figyel? és 2.) hogyan idézi elő ez a
figyelés azt az eredményt, melyet a figyelő vele el akart érni?

Az eddigiekből megláthatja az olvasó, hogy a concret tárgyú
figyelemnél mindakét kérdésre meg tudunk felelni, sőt már meg is
feleltünk. 1.) Mit csinálom voltaképen, amikor erre az ír-
asztalomon végigsétáló kis pókra „figyelek”? Úgy innerválom fej-
izmaimot, látásszervemet, úgy állítom be szejjngelyeimet, amint
szükséges, hogy az ezen állattól rám bocsátott érzethatások engem
oly hathatósan érjenek, amint ilyen fokú hatások egy a magaméhoz
hasonló érzékenységű embert egyáltalán érhetnek. 2.) És mi az oka
annak, hogy ilyen „figyelő” helyzetben elérem azt a célomat, hogy
jól és jobban lássam annak a kis állatnak színét, alakját, mozdulatait?
Felelet: én úgy vagyok alkotva, hogy érzékszerveimet minden ha-
tásra más-másképen kell adaptálnom, alkalmaznom, mert csak
megfelelő alkalmazkodásom mellett fog az a külső hatás bennem
lehető erős érzetet előidézni. „Figyelő” helyzetben tehát egyszerűen
azért látok jobban, mert most megvalósítottam magam a jói-
látás feltételeit.

Nézzük most, hogyan boldogulunk e két kérdéssel az elvont
tárgyú figyelem esetében, pl. mikor valakitől azt kívánják, mondjon
el valamely régebben tanult költeményt, sőt annak épen csak a har-
madik versszakát? Emberünk Sóst e költeményre fog gondolni
azaz figyelni. Kérdés tehát, mi jelentősége van itt ennek a ra-re
ragnak, amikor egyáltalán nem mutatkozik semmi concretum, amire
emberünk r e á j a avagy f e l é j e fordulhatna. Aki avval akarná

megoldani a kérdést, hogy valami elvont dologra figyelni egyszerűen annyi, mint úgy figyelni, hogy az a dolog eszünkbe jusson (tehát hogy megtaláljuk a kívánt harmadik versszakot, a feladott mennyiségtani példának megoldását sat.), az azt a valószínűtlen feltevést kockáztatja meg, hogy a figyelés folyamata annyiféleképpen folyik le, ahányféle tárgya lehet, tehát végtelenül sokféleképp. Már pedig világos dolog, hogy nem a figyelem annyiféle, ahány tárgyra irányulhat, hanem csak azért látszik más-másféleképp, mert minden egyes esetben más célpont vezet és más akadályokon kell keresztülvergődni. A költeményre figyelés csak annyiban más, mint a számtani megoldásra való figyelés, hogy amott e költeménynek, emitt meg a megoldásnak eszembe jutásáért kell küzdenem; amott más innervatiókat vállalnom és mások alól kitérnem, mint emitt. Ellenfelünk ott érti félre a dolgot, hogy ami az egész, tárgyával együtt vett figyelés-aktusnak lefolyására áll, hogy t. i. annyiféle az ilyen aktus (azaz annyiféle leírás alá eshetik) ahányféle a tárgya, azt egyoldalúan csak magára az egyéni közreműködésre, az egyén innervationalis szereplésére vonatkoztatja rá. Talán jobban megérteti ezt a következő hasonlat. Ép úgy, mint a „végtelenül sokféle” figyelmen, eltöprenghetne valaki azon, miképpen lehetséges az embernek olyan sokféle „módon” nyelnie azaz hol ezt, hol meg amazt leszorítania a torkán. Az egész nyeléstünemény kívülről nézve persze más-más leírás alá esik, amikor kenyér, meg amikor hús szerepel benne, ennyiből tehát igaz, hogy annyiféle nyeléstünemény van, ahányféle dolgot lehet lenyelni. De azért a szereplő mégis mindenik esetben ugyanazt cselekszi, ugyanúgy működik izmaival, vagyis maga a nyelés műtéte csak egyféle.

Groos (Th. 214) háromféle figyelmet különböztet meg: 1.) elméletit, amikor valami bekövetkezendő képzetársulásra, 2.) gyakorlatit, mikor valamely mozdulatunk végrehajtására és 3.) aestheticait, mikor valamely érzelmünkre várunk (lesünk, *lauern*). Szerintünk a figyelemnek többféle lehetséges tárgya ép oly kevésbé szolgáltat méltó felosztási alapot magának a figyelemnek számára, mint ahogy a nyelés működését sem fogjuk háromfelé osztani aszerint, amint állati, növényi vagy ásványi anyagnak az elnyeléséről van szó.

Külpe (442) épen ellenkezőleg Groos-szal, odáig megy, hogy még a concret és az elvont tárgyú figyelemnek (*sinnliche und intellektuelle Aufmerksamkeit*) kettéválasztását sem tűri meg, arra utalván, hogy úgy a figyelemnek lefolyása, mint tárgyának tőle elszenvedett változásai a két esetben azonosak. Szerinte csak mindenik ilyen figyelés-folyamatnak más-más feltételeit kell vizsgálni.

Ha nem tévesztjük szem elől azt az elvet, hogy minden elvont dolog csakis bizonyos concretumokhoz társított formában hozzáférhető az eszünk számára, lévén az abstractum az a magosság, melyet csak zsámolyra, a concretumnak zsámolyára kapaszkodva tudunk elérni, hogy tehát az elvont tárgyú figyelem is csak bizonyos concretumoknak megragadása révén lehetséges: akkor, ezt meggondolva, ki is nyílik a szemünk ama concretum számára, melyet a r a-r c raghoz fennebb kerestünk, s melyet épen útszéli, közeleső volta miatt itt nem szokás észrevenni és az elvont figyelem számára kevésebb értékű. Ez pedig nem egyéb mint az a fülemmel hallható szó, beszéd, felszólítás, mely a figyelmemtől kívánt munkát számomra megjelöli, tehát a kérdéses költeménynek a címe, a megfejtendő számtani példának az elmondása. Nagyon egyszerű dolog: aki azt akarja, hogy figyeljek valamely elvont gondolatsorra, mondja meg, hogy melyikre, nevezze meg a nevén, akkor én majd annál a gyakorlottságomnál fogva, melyet a kérdéses elnevezésnek és az illető gondolatsornak társítása körül szereztem, képes leszek arra, hogy a cím hallatára a kívánt gondolatsorral feleljek. Ha meglazult bennem e cím és hozzátartozó gondolatsor közötti kapcsolat címnek nevezzük itt, legtágabb értelemben véve e szót, azt az egész felszólítást, tehát a megoldandó számtani kérdést magát is), akkor talán segít egy néhány közéleti, melyet ama cím közvetlenül az eszembe hoz, pl. a kérdéses költemény kezdő versszakának a könyvemben elfoglalt helye, melyet elképzelek, vagy egy olyan alkalomnak a gondolata, melyben azt már egyszer elmondtam.

Ha észre akarom venni egy előttem lévő adatnak bizonyos rejtettségét, nehezen hozzáférhető vonásait, akkor azokat a vonásokat kell megnéznem vagyis érzékszerveimet úgy alkalmaznom, hogy megragadhassam őket (= concret tárgyú figyelem). Ha eszembe akarok juttatni bizonyos egyáltalán távollevő dolgokat, akkor mivel azokat nem nézhetem meg, meg kell ragadnom azt a concretumot, mely e távollevőből az én jelenembe nyúlik belé s eszemet hozzá átviheti (= elvont tárgyú figyelem). E concretumnak szemlélése innervatiómat abba a mederbe fogja terelni, melyet fennebb ez adat történelmi felfogásának nevezünk vagyis egyszerre kezdek úgy tenni, mintha jelen volna mindaz a tanulmányom, melyet amaz adattal kapcsolatban valamikor megtettem (a költeménynek meghallott címéhez hozzámondom ama kezdősorokat, melyeket régebben hozzátanultam). Idáig tehát ott tartunk, hogy a concret tárgyú figyelem egy

nehéz körülmények között megejtett szemlélés, egy kierőszakolt szemlélet, helyesebben annak kierőszakolása; az elvont tárgyú figyelem pedig egy kicsikart képzelés, egy képzelésnek (értsd: úgytevés-nek, mintha...) a kierőszakolása. A concret figyelő - hogy a fenti példánknál maradjunk, - a pókláb-meglátás, a gyenge hang->meghallás állapotába akar jutni; az elvont figyelő meg abban töri magát, hogy az egyenletmegfejtés, a költemény-elmondás állapotába jusson. Azt hiszem, ennyi elég jogcímnek arra a Külpe-féle mondásra, hogy a két figyelemnek csak a tárgya különböző, mondjuk világosabban: a célpontja, de a lefolyása egy. Mindakét figyelő egy-egy tüzer, a concret olyan, aki direct lövéssel, a célzó készülék éles beállításával lövi meg azt a nehéz célt, a kis pókot; az elvont meg olyan tüzer, aki az u. n. *ricochette*-lövessel éri el a maga láthatatlan célját: *A*-ra lő, hogy *B*-t találja. Aki ennyi különbségbe is mindenáron belé akar kapaszkodni, az, nem bánom, hadd oldja meg a fent felvetett első kérdésünket úgy, hogy a concret meg az elvont figyelőnek eljárása, tehát a kétoldali figyelés-folyamatnak lefolyása más. Nekünk ennyi különbség nem különbség, amikor azt látjuk, hogy van egy közös concretum, egy céltábla mindakettőnél, amely nélkül a maga szándékát elérni nem tudja.

Fouillée (I. 310) ugyan kihangsúlyozza az elvont dolgokra való figyelemnek is mozdulatos természetét, de mint a vezetőkes psychologia híve, elfogad egy, az izom-innervációval együtt jelentkező *afflux nervoux*-t is.

Mármost a második kérdés: miért van meg az elvont tárgyú figyelemnek a maga eredménye? Világos dolog, hogy itt azt a választ, melyet fent a concret tárgyú figyelemnek megfelelő kérdésre adtunk, csak avval az értelemmódosítással lehet alkalmazni, hogy most nem a kívánt képzethez (melynek tárgya nincs előttünk úgy mint amott), hanem e képzet eszünkbe-jutásának feltételeihez kell alkalmazkodnunk. E feltételek, - a képzettársulási, - abban állnak, hogy erős innervációval meg kell ragadnunk az illető, eszünkbe jutandó képzetnek a jelenbe nyúló szálait, a mi esetünkben a hallott költeménycímet, számtani kérdést. A többit bízzuk a kegyes természetre vagyis az előző életünkben megalkotott képzetkapcsolatainkra; a kívánt dolog eszünkbe jut „magától.” Nos hát, idáig egészen szépen volnánk; annyi a dolgunk, hogy a láncnak meg-ragadjuk az első szemét, a többi leperdül magától. - De vajjon mindig így van mindig „magától” perdül le, soha sem szorult le-

pergése közben az erőködő segítségünkre? Fájdalom, szorult. Száz esetet mutat a köztapasztalás, amikor mindent megteszünk, hogy a kívánt dolog eszünkbe jusson, mégsem jut eszünkbe: a megindult lánc a fele útján elakad, elbogozódik és az embernek a maga figyelő erőködésre képes eszével közbe kell lépnie, hogy a bogot eloldja, a felmerült akadályt elhárítsa. Kérdés, miképpen történik ez, hogyan lehet a figyelmünk megfeszülésének, pusztá felfokozásának olyan hatása, hogy egy leperdülésében elakadt képzetsort ismét mozgásba hozzon, a kívánt folytatást eszünkbe hozza?

Erre a választ úgy látszik annak a működésnek a pontosabb részletezése adja meg, melyet az egyén véghezvisz, mikor ilyen elakadás alkalmával „az eszét megerőlteti”, „a fejét töri.” Mit cselekszik az az elakadt ember? Mást nem felelhetünk, mint hogy keres és esetleg talál új szálakat azaz más kiinduló pontokat, képzeteket, melyekhez emlékeit hozzákösse. (Ne feledje az olvasó, hogy csak azokat az eseteket tartjuk szem előtt, amikor emberünk újabb szemlélések nélkül azaz merő „fejtörés”, „elmélyedés” útján segít magán.) Evvel a válasszal, mint látni, visszakaptuk magát az eredeti kérdésünket, melyre a fejtörés aktusának elemzésétől vártunk feleletet. Nem értjük meg, miképpen segíti a fokozott figyelés az eszünkbe nem jutó képzetet az eszünkbe, s ha most csak annyit bírunk kihüvelyezni, hogy eszünkbe segíti valamely közvetítő képzetnek, egy új kiinduló pontnak (nem szemléletnek!) eszünkbe juttatása által, akkor nyilván megújul a kérdésünk: hogyan bír a pusztá fejtörő figyelem egy ilyen közvetítő képzetet, tehát általában, bármilyen képzetet eszünkbe juttatni?

Lesz aki azt veti fel, hogy nem is ez a figyelmi megerőltetés, ez az erőszak, hanem csakis idáig szerzett tudásunk, tapasztalatainknak egész összesége, szóval a képzettársulás veti bennünk felszínre a kívánt képzetet, mert hisz egészen bizonyos dolog, hogy az embernek semmi olyas nem juthat eszébe, ami az ő eddigi ismeretösszegében, csíraszerűleg legalább is, megalakulva ne volna. Bizonyosságul felhozhatná az ilyen önmegeőltetésnek gyakran sikertelen voltát, amikor akárhogy törjük is fejünket, nem sikerül a szekeret a kátyúból kivontatni. A libapásztor fiú ugyan törheti a fejét ahogy akarja, csak nem fog egy pythagorási egyenletet megoldani. De nemcsak olyan képzetekkel szemben hasztalan a képzelő iparkodás, melyeket vagy melyekhez hasonlókat soha meg nem alkottunk a fejünkben, hanem olyanokkal szemben is, melyeket már végkép elfeledtünk. Van olyan elfeledés, melyen már semmiféle visszagondoló igyekvés sem

segít, hanem csakis a megfelelő szemléleti adatoknak újabb megkérdése.

Ebből az okoskodásból mi aláírunk mindent, csak azt az egyet nem, hogy a fejtörés eszerint haszontalan, eredménytelen eljárás volna. Itt van előttünk Madách „Ember Tragédiája”, Goethe „Faust”-ja vagy Wagner „Tristan”-ja. Hiszi-e valaki, hogy ezek a nagy műrekek valaha megszülettek volna, ha szerzőik csak sétáltak és véletlen ötleteiknek leírására szorítkoztak volna? azaz ha nem dolgoznak, nem erőltetik az eszüket, a figyelmök teljes megfeszítésével helyre nem állítják a véletlen ötleteik között nem egyszer megbomlott kapcsolatot? A „költői sugallat”, „a malaszt, a kinyilatkoztatás, a genius, mely az író meg szállja” csak féligazság; jelenti azt a tényt, hogy minden műrekekben a véletlen ötleteknek mekkora részök van. De teljes mythologia, kész babona, ha valaki azt képzei, hogy a művésznek más dolga sincs, mint leülnie és nézni az eszmék vonulását, melyekkel múzsája meglátogatja. Minden nagy művész ép úgy arca veritékével dolgozott, mint akár a földmives, aki barázdát szánt. – Aztán meg, vajjon vállalná-e az ember a fejtörő működésnek, annak a figyelemrögzítő erőlködésnek kényelmetlenségét, ha bizonyos hasznot nem várhatna tőle? Ideges természetünknek az az ősbereendezése, melynél fogva az elakadás érzése önkénytelenül, reflexus alakjában váltja ki az erőlködő figyelemfokozás műtétét, alig fejlődött volna ki, ha épen h a s z n a nem volna ennek az erőfeszítésnek, ha, amint másutt neveztük, ennek bizonyos gyógyító-mozdulat-természete nem volna, azaz olyan, mely a bajból kiségit. Az emberiségnek amaz ős-sajátságában, hogy keresni kezdi, amit egyszerre nem talál meg, az a kétségtelenül nem alaptalan bizalom rejtőzik, hogy a keresésnek van, t ö b b n y i r e van haszna.

Annyit szűrünk le ebből, hogy a figyelő erőlködés eszünkbe idéz olyan képzeteket, melyek valahogyan már meg vannak alkotva bennünk, azaz meglévő ismereteink tárházából v a l a h o g y kikerülnek. Ami e tárháznak valami, bár rejtek zugában megvan, azt meg biröm találni, ha kellő buzgalommal keresem, hacsak azóta végkép el nem kallódott. Ott tartunk tehát, hogy a figyelő erőlködés okvetlenül megváltoztatja a képzettársulásnak irányát, az eszünkbe jutókat. Más jut az eszembe, ha erőltetve gondolkodom, mint ha pongyolán, kényelmesen tűnődöm; de hogy vajjon a z jut-e, amit keresek, az más kérdés, s ez függ mindenesetre a meglévő ismeret-készletemtől. A figyelő erőlködés megnöveli a kívánt ötlet eszembe jutásának chance-ait, – ezt nem lehet tagadni, mert különben senki sem erőltetné meg a fejét, mikor elakad.

Ezt a megállapodásunkat a szabatos causalis okoskodásnak műnyelvére kell lefordítanunk. Az az A esemény, mely egy B esemény bekövetkezésének „chance-ait növeli”, ezt csak ama közreműködése, ama direct haszonmunkája révén teheti, melynek jutalmául el kell ismernünk, hogy a B -t megalkotó tényezőknek egyike őt, az A -t illeti. Ha az -fejtérés folytán eszembe jut a B képzet, akkor ez eszembe jutásban van része (elismerjük) az eddigi tanulmányainknak, megalkotott képzeimnek, de van része az erőködésnek is. Mármost kérdés, hogy mekkora és milyen része van? mi olyasfélét csinál bennünk k ö z v e t l e n ü l a z a figyelem, amitől azután ismereteink tárházának sötét mélységeiből a felszínre vonul a kívánt B képzet, ha vonul? Kísértsük meg, a tényeket a mi saját mozdulatos nyelvünkön leírni. Felszólítanak, mondjam el Vörösmarty „Szózat”-át. Mikor e címet meghallom, egy erős, figyelő innervatiót fejtek ki, mellyel magamat abba az állapotba hozom, melyben valamikor voltam, amikor az e címmel kapcsolatos kezdő sorokat elmondtam. Most tehát, a bekezdésen túl, csupán szerzett képzetkapcsolataim működnek bennem, egy a bekezdőnél mindenestre gyengébb innervatio, egy ilyen mechanizmus, mely, tegyük fel, hibátlanul működik a második versszak végéig („Itt élned, halnod kell.”) Ezen a ponton elakadok. Elakadásom észrevétele egy, talán hosszabb ideig tartó erős, figyelő innervatiót, bizonyos kereső folyamatot vált ki belőlem, melynek eredménye, mondjuk, az lesz, hogy a harmadik versszakasz eleje („Ez a föld, melyen annyszor ...”) eszembe jut. Ezentúl ismét a képzettársulás lép foganatba, innervatióm gyengül. Az az innervatio, mely egy e s z e m b e n lévő „Ez a föld.. .”-forma verssornak végiggondolására, annak felfogására szükséges, mindenestre aránytalanul gyengébb, mint az, amely elakadásomból kisegített és ezt a sort eszembe hozta. Mindig könnyebb a gondolás, mint a kigondolás. Mi tehát annyit látunk, hogy egy megszakadt g y ö n g e innervationalis sornak helyreállítására, e két mondásnak: „Itt élned...” és „Ez a föld...” egymáshoz fűzésére erős innervatióra van szükség. Miért? miért alkalmas ez az erőkifejtés arra, hogy visszazökkenjem abba az állapotba, melyben valamikor voltam, amikor a második versszak után a harmadikba is azonnal bele tudtam kezdeni? Avagy - ha valaki arra veti a hangsúlyt, hogy az elakadt versszavaló többnyire a verses könyve megfelelő lapjának élénk elképzelése útján segít magán, – kérjük, miért alkalmas a figyelő erőködés arra, hogy azt a lapot (általánosabban: valamely átvezető középtagot $[a]$ az elszakadt AB kapcsolat helyreállítására) juttasson az eszünkbe?

Itt jutottunk el ahhoz a ponthoz, ahol igazán kénytelenek vagyunk letenni a tollat, avval a nem épen felemelő érzéssel, hogy a pszichológiai okoskodás, még pedig úgy a mi innervációs elméletünk, mint a régi képzethívő, legföllebb olyan világosságot tud gyűjtani, amelytől meg lehet látni, hogy szellemi látáskörünkön, ott ahol a természet legmélyebb problémái rejtőznek, még mennyire sötét van. - Csupán csak a tények lefolyását írjuk le jobban, de megértésüket épséggel nem mozdítjuk elő avval a megjegyzéssel, hogy az elakadás pontját közvetlenül megelőző helyeken is bizonyára máinem elég folyékonyan működött a társulás mechanizmusa, hanem úgy, hogy egy figyelő erőfeszítésnek észrevétlen támogatására szorult. E szerint tehát a figyelemnek társulásainkat támogató segédkezését sehol sem szabadna valamely hirtelen közbelépésnek tekinteni, mellyel ez a csodaszer eloszlatja a képzettársulás sima pályájára felgördült akadályokat, hanem el kellene fogadni, hogy úgy az ilyen emlékezeti reprodukcióknál milyen a veraszaválás, mint a közéleti elemehasználatnak egyéb eseteiben, tervelgetéseink, meggondolásaink közben csak az történik, hogy társulásaink lassankint mennek át mint nehezebbek- és nehezebbekbe, amiközben észrevétlenül növekszik egyre nagyobb és nagyobb erőre az az innerváció, melyet figyelemnek nevezünk. Mondhatjuk, hogy a valóságban a gondolat a kigondolás tói nem választja el éles határvonal. Ez kétségtelenül helyes megjegyzés, de azt a tényt, melyen itt törjük az eszünket, hogy mégis csak a figyelem az, ami az elakadásunkkor is jelentkező haszontalan ötleteinket hasznavehetőkké váltja fel, – ezt a tényt, mondom, sem ki nem küszöböli, sem meg nem érteti.

Ma már jóformán megszűntek azok az idők, amikor egy naiv olvasóközönséget még ki lehetett fizetni afféle játékpénzzel, hogy a figyelem úgy éri el eredményét, hogy „megragadja a megszakadt képzetsornak gyenge szárait és továbbbszövi.” Nekünk ma már ne szövöcssenek, mert befenni nem engedjük magunkat, hálóba nem megyünk bele, hanem kérünk sajátos értelmű kifejezéseket e „szálak”, valamint a figyelemnek „szálakat megragadó” képessége helyébe! - Vannak aztán olyan barátságos szamaritánusok, akik szorultságunkon avval az elmélettel igyekeznek segíteni, mely szerint a figyelem csak táv o l t a r t j a a szórakoztató, a tárgyhoz nem illő ötleteinket és ez által mozdítja elő a kívánt képzeteknek eszünkbe jutását. Mintha bizony azt, hogy a figyelem hogyan bír eszünkéből haszontalan dolgokat kisöpörni illetőleg táv o l t a r t a n i, könnyebb volna megérteni mint azt, hogy hogyan bír valamit az eszünkbe hozni! Az olyan psy-

chologus, aki „megértette” az eszembe jutást, mihelyt a figyelem gondosan becsukta minden zavaró ötletnek kapuját, bátran kezét foghat avval a műértővel, kinek a szobor úgy készül, hogy a márványtömegről „lefaragnak minden felesleges részt”.

Nem nagyon örülünk annak a mulatságos coincidentianak, hogy mondásunkat, mely szerint a fejtörő figyelem kellő ismeretmennyiség, tartalékkészlet hiányában nem képes az elakadást megszüntetni, a mi saját, e lapokon folytatott fejtörésünk sikertelensége illusztrálja, melylyel éppen a fejtörés hasznát igyekszünk kideríteni. Ez a számunkra igazán „nehéz kő” az eredeti mintaképünkhöz, az akrobatához terel vissza bennünket, ki a mázsás súlyokat azonban szintén csak idáig szerzett izmaival – íme, a tartaléktöke! – és azoknak lehető megfeszítésével tudja felemelni. Mert hát az izmait a lehetőségig megfeszíteni minden ember képes, de mázsás súlyokat felemelni, „Tristan”-okat alkotni vagy – a figyelem hatása módját megfejteni mégsem mindenkinek a dolga. De ha már itt tartunk, kérdezzük, vajjon tudjuk-e, hogy mi módon emeli fel a megfeszült karizom azt a súlyt? Tudjuk-e, hogy a feszültség a pusztá súlyemelő, általán a mechanikai munkát végző izmok terén hogyan idézi elő a maga eredményét? Nos hát, nemcsak hogy ezt nem tudjuk, de egyáltalán sehol sem tudunk megfelelni arra a kérdésre, hogy valamely „elégleges ok”, olyan, melynél „elégleges”-ebbet már nem ismerünk, hogyan, mily középtagok segítségével hozza létre a maga eredményét.

Mi megvalljuk, hogy a felvetett figyelmi kérdésben elérkeztünk a *crux psychologorum* elébe s egyszerűen megvalljuk, hogy még nem született meg az a psychologus, aki megvilágosítsa nekünk azt a causalis kapcsolatot, mely az én fejtörő erőködésem és az eszembe jutott eredmény (a strófa-kezdet) között van. Be kell vallanunk, hogy az egész mechanizmus működését csak kívülről látjuk, – azt, hogy a feszült figyelem csakugyan megváltoztatja gondolatfolyásunk irányát, – de a kerekek működése módját, azt hogy mi képesíti az erőlködő figyelmet a keresett gondolatnak előteremtésére, nem tudjuk. Valószínű, hogy a feszült figyelem, ez a rendestől különböző testi érzés, ugyanolyan okból változtatja meg képzettársulásaink irányát, amiért más rendkívüli állapotok, pl. hypnosis, alkohol-mérgezés, álmoság vagy hasis-élvezet is megváltoztatják. De hogy miért változtatja meg éppen a kívánt irányban, azaz miért tereli a figyelem képzeiteinket a keresett célpont felé, erre az örökös feleletünk a nem tudom. E tudatlanságunkon, mint mondám csak az vigasztal, hogy még nem született meg az a physikus sem, aki felfedje a középtagjait

annak a causalis folyamatnak, melynek első tagja az én karizom-megfeszülésem, második tagja meg az, hogy az említett kő a földről felemelkedik. Szóval: észre kell venni, hogy a figyelemnek, mint egyik cselekvényünknek terén is ép úgy fel lehet vetni az eredmény beállításának mikéntjére vonatkozó kérdést, amint ezt bármi más causalis folyamatnál fel lehet vetni, – az egyiknél ép oly hiába, mint a másiknál. Ne üssön bennünket tudatlan psychologusokat az olvasó avval, hogy silány vigasztalás a *socios habuisse malorum*, hogy ne takaródzunk a más bajával sat., hanem inkább vegye észre, hogy mi teljesen ugyanazon a ponton akadunk el, amelyen elakad minden physikus, t. i. az eredmények beállása módjának kérdésénél. Hogy hogyan áll be valamely eredmény valahol, ezt, – kivéve a matematikai eredményeket, – sehol sem tudjuk igazán, alaposan és megnyugtató módon kimagyarázni, (mert minden felhozott középtag újabb interpolatióknak a követelését veti fel), nem csoda tehát, ha a figyelem terén sem. – Ebből pedig hadd üssük még ki azt az egy hasznunkat elméletünk számára: annyira súlyemelés, annyira cselekvés a figyelem, hogy még a homályos ponti a is ugyanoda esik, ahova más cselekvéseké.

A mi „figyelemváltoztatta képzetjárulás”-unk megvan E x n e r (140)-nél ebben a physiologus köntösben: *Die Aufmerksamkeit bewirkt die temporäre Installirung eines subcorticalen Reflexapparates, der dem intendirten Zwecke dient.*

M ü n s t e r b e r g azt hiszi, hogy az akart működéseket a reflexusoktól csupán az választja el, hogy amazokat az eredményük előregondolásával (anticipatio) kezdjük meg, emezekhez pedig nem gondolunk eredményt. Következetességből abban a különös tételben (366) állapodik meg, hogy amikor valamely elieledett ismeretünket erőltetett figyelemmel visszaidézzük a tudatunkba, e működés kezdetén, ha nem: s maga az az ismeret, de „annak tartalma” (micsoda?) máris benne van a kigondoló lelki működésünkben, – mert különben az az ismeret csak véletlen ötletnek látszanék, reflexus-, nem akarati eredménynek. – A tény az, hogy a kigondolás soha sem több, mint pusztá elősegített eszembe-jutás, vagyis associate eredménye. A magunk működésének benne annyi az érdeme, – nem több, de nem is kevesebb – mint a földműves munkájának, ha „beütött” a termés: *sors bona, nihil aliud!*

S t a u d e (Phil. Stud. I. 210-1) így számol be W u n d t-nak tanítársáról: *Der Wille allein ist nicht im Stande, eine neue Vorstellung zu erwecken und auszubilden, ohne sich auf den Zusammenhang der mit ihr verwandten Gebilde zu stützen. Die eigentliche Schöpfung ist das Werk der Association, welche aus jeder gegebenen Vorstellung neue Vorstellungsreihen erzeugt und in ihrer eigenen Thätigkeit ihre Nahrung findet... Überall ruht das Mass der geistigen Production auf der Ergiebigkeit associativer Beanlagung...*

W u n d t (Ph. Ps. III. 121-2), ha jól megértettem, azt tartja, hogy a valamely észrevételtől (képzettől, *Vorstellung*) felkeltett figyelés-érzelem leválhatik magáról erről az észrevételről és önállóan lép fel olyan esetekben, mikor a kérdéses képzetet csak kinnal bírjuk emlékezetünkbe idézni. Szemléléskor, mondja, az a rendes dolog, hogy előbb fogjuk fel az illető adatot s a z u t á n áll be a tőle felkeltett érzelmünk. A nehéz visszaidézés eseteiben fordítva van a dolog: előbb áll be a figyelő érzelem és a z u t á n következik be a kívánt képzet. – Én azt hiszem, hogy a nehéz visszaidézésekkel járó erős figyelmi feszültséget egyáltalán nem szabad semmiféle vonatkozásba hozni avval a figyelemmel, melyet a tényleg belépett képzet bennünk előidézne. Nem ez a tudatomba még n e m jutott képzet s nem is e képzetnek valamilyen csekély, tudatomban meglévő töredékrésze (fennebb: Münserberg) idézi elő azt a nagyfokú feszültségemet, hanem előidézi, röviden összefoglalva, az az egész lelki állapotom, melyben közvetlenül a kigondolás előtt vagyok. Avagy hogyan magyarázzuk meg azt a körülményt, hogy ilyen kigondolásközi állapotban aránytalanul nagyobb figyelmi erőködést viszünk véghez, mint amilyennel a keresett képzetet avagy annak bármi töredékrészét, ha tényleg eszünk elé lépne, felfognék! Micsoda kis erőködés kell arra, hogy felfogjam pl. ezt a nevet: *Riegler*, ha valahol olvasom vagy hallom; és micsoda nagy erőködést viszek véghez (vitt véghez tényleg egyszer e sorok írója), amikor ezt a nevet elfeledvén, eszembe idézem a „Schindler”, „Richter”, Reiner”, „Gürtler” sat. sikertelen kísérleteken keresztül! Azt hiszem nem rossz hasonlat, sőt talán nem is pusztá hasonlat, hogy egy nevet felfogni és egy elfeledett nevet megtalálni két olyan *totó coelo* különböző dolog, mint egy rajzot megszemlélni és ezt a rajzot megcsinálni. Nézetem szerint a visszaemlékezéssel vesződő embernek figyelmi feszültségét semmi más nem idézi elő, mint 1.) az az észrevétele, hogy egy bizonyos nyomokon megindult gondolkozásának nincs meg a máskor megvolt sikere (e tekintetben tehát a harag innervatióihoz hasonlít a figyelő önmegerőltetés); és 2.) az a tapasztaláson alapuló reménye, hogy e nyomoknak meg gondosabb követése vagyis a keresett képpzellet összekapcsolt összes körülményeknek minél pontosabb számbavétele a kívánt sikert meg fogja hozni.

Ugyanitt jegyezhetjük meg, hogy W u n d t (Ph. Ps. III. 596) ezt a fejtörő nekifeszülést m e g a k a s z t ó , prohibítív természetű (*hemmende Wirkung*) folyamatnak tekinti s az eszünkbe juta s-nak tényét abból akarja megérteni, hogy ez a megakasztó működés visszatartja képzettársuló hajlamainkat attól, hogy rossz irányba tévelyedjenek. – A pusztá megakasztás ténye szerintünk annyival kevésbbé magyarázhatja ki az eszembejutást, mivel épen az a kérdés: honnan tudja az egyén, hogy melyik önkény telén íársulásiolyamatát kell megakasztani, illetőleg hogy valamely megakasztott társulása céltalan, haszontalan? Mi is elfogadjuk ugyan a figyelő gondolkozásnak prohibítív természetét (már csak azért is, mivel a concret tárgyú, tehát a mienkkel mindenesetre egy természetű figyelemnek „megakasztott fejjártatása”-a – 1. fent, – szemlátomást prohibítív jelenség), de hozzáteszük, hogy ez a működés a kívánt gondolatot nem *eo ipso*, hanem csak azáltal hozza eszünkbe, mert az ilyen feszült állapot a képzettársulásunk irányát változtatja meg, illetőleg megnöveli a kívánt eszünkbe-jutásnak chance-ait. – Minden kigondolásközi küzködésünk, mint mindenki maga-

magán tapasztalhatta, arra irányul, hogy a keresett gondolatnak (*A*) az eleje, a csücske, az amihez kiegészítést keresünk, maradjon meg az eszünkben, ezt ne sodorja ki fejünkől a képzetársulás folyama. Ha ez sikerül azaz ha sikerül a kérdéses gondolatcsücsköt elménk örökké folyó képzetársulásainak minden egyes tagjához hozzáforsztani (ami ép olyan cselekedet, mint járkálva olvasni, zongorázás közben beszélni sat), akkor v a l ó s z í n ű dolog, hogy ez önkénytelen képzetvonulásunk azt a *B*-t is eszünkbe fogja hozni, mely az *A*-hoz kellőképpen hozzá volt gyakorolva. - Fő, hogy ezt megértjük: nem én voltam az, aki a keresett gondolatot eszembe erőszakoltam, ez nem az én tettem, nem az én érdemem, hanem én csak, népszerűen szólva, olyan p ó z b a v á g t a m magamat, melyben az a gondolat legkönnyebben eszembe juthatott. A fejét megerőltetni, hogy valami elfeledett dolog az embernek eszébe jusson, olyan cselekedet, mint pl. az elalvásnak nekikészülni. Valamint nem é n bocsátom magamra az álmat, hanem lefekvéssel, szem-behunyással sat. csak növelem az elalvásom chance-ait (hányszor nem sikerül!), úgy avval is, ha fejemet megerőltetem, nem a keresett gondolatot szorítom ki, adom meg magamnak, hanem csak e gondolat önkénytelen felmerülésének egyengetem az útját (detto hány-szor hiába!).

K ü l p e (449) a figyelemnek gátlás-jelenség (prohibitív) természetét a többi között avval a ténnyel bizonygatja, hogy a figyelő ember járás közben megáll, lélekzete gyengül. Én ezt inkább a tudatszűkülésnek fennebb emiitett jelenségei közé sorolnám, mert itt nyilván az forog fenn, hogy az egyén egyidejűleg figyelni é s járkálni é s nagy lélekzetet venni nem tud, mert ezt nem gyakorolta be. Egyébként elvi kérdésnek marad, vajjon azt tekintsük-e gátlás-jelenségnek (*Hemmungsphaenomen*), amelyiknek beállta más folyamatokat (pl. itt a járkálást) meggátol, – úgy látszik ezt tartja Külpe, avagy pedig az-e az igazi gátlásjelenség, amely egyéb folyamatoknak (pl. a járkálásnak) meggátoltatása útján k e l e t k e z i k .

Ami észrevételt a figyelem állapotában a szőnyegen lévő *A* tárgyon megejtünk, az (K ü l p e 460) kétségtelenül mind olyan, amelynek megejtése észrevevő képességünkől magában véve azaz ha semmi sem gátolja, kitelik. Fogadjuk el azt is, hogy egyike az ilyen akadályoknak, sőt a legfőbb az, ha észrevevő erőink (érezékszerveink, gondolkozásunk) valamely más, *B* tárggyal vannak elfoglalva. De ha elismerjük, hogy a figyelem nem egyéb, mint az az erőködés, mellyel gondolatainkat *B*-tol visszahúzzuk és *A*-ra kényszerítjük (hogyan? nem tudjuk), akkor elesik minden szüksége annak, hogy a figyelmet a Külpe é r t e l m é b e n g á t l ó azaz az észrevevés gátjait gátló jelenségnek minősítsük. Elvégre, aki egy önkénytelenül felkínálkozó mozdulata h e l y e t t egy másikra erőltette magát, az mindenestre többet tett, mint épen csak meggátolta azt az önkénytelent.

A R i b o t (Att.)-féle elmélet abban különbözik a németekétől, hogy Ribot a figyelemnek főhatását (holmi *Klarheit* és *Deutlichkeit* helyett) a gondolatfolyás megállításában, abban a gátló működésben látja, melynek következtében a figyelő elmének folyton „a szeme előtt” marad foglalkozásának a tárgya (4, 32, 64). A figyelem szerinte egy olyan mechanizmus, melynek segítségével mi képesek vagyunk a folytonos vonulásra, tovahaladásra berendezett gondolatvilágunkat feltartóztatni; ezért „abnormis” és ha

nagyon hosszúra nyúlik, egyenesen ártalmas eljárás a figyelem. Ilyenné válik nevezetesen akkor, mikor eléri az abszolút monoideizmus fokát, a Szent-Teréz-féle extaszt (149, 143). Hogy hogyan történik ez a gondolat-feltartóztatás, annak megfajthatlenségét ugyanavval a hivatkozással menteti (71, 94), melyet mi fennebb (265) az elakadásra vonatkozólag hoztunk elő. – Én úgy veszem észre, hogy ez a monoideizmus-elmélet csak trópus nélkül fejezi ki ugyanazt a gondolatot, melyet a Wundt-féle tudatszűkülés tétele optikai hasonlaltal fejezett ki s így egészben véve ugyanolyan elbírálás alá esik. Ha igaz volna, hogy a figyelem feltartóztatja a gondolatvonulást és csakugyan egy és ugyanazt a gondolatot rögzitené az eszünkben, akkor a munkájában elakadt ember a fejtörésével sohasem érné el – pedig sokszor eléri! – azt a célját, hogy elakadása megszűnjék, mostan bonyolódott képzeleti kitisztuljanak. Ha én a „Szózat”-ot a 2-ik versszakán túl nem bírom folytatni s belépő figyelmem (fejtörésem) most azt eszközli, hogy gondolataim állapota megmarad, azaz tudatom tartalma nem változik, akkor ugyan sohanapján ki nem vergődöm a kátyúból, – legalább a figyelem révén nem! Ezért azt hiszem, nem a gondolatfolyás megakasztását, hanem csak más irányba terelését, szóval a képzettársulás megváltozását kell a figyelem hatásául emlegetni. S t u m p f (II. 279) szerint nem monoideizmust kell a figyelem direct hatásául emlegetni, hanem azt, hogy a figyelő embert számos új észrevételre segíti. (V. ö. fent 250-1). Ribot is a sorok között ezen nézet felé hajlik, teszem azt, mikor olyat mond (7), hogy a figyelem csak relatív tudategységet teremt; hogy a figyelem intermittens természete (18, 74) teszi lehetővé azt, hogy a figyelő elme észrevételeket tegyen, mert minden észrevételhez mozgás kell; hogy a figyelem csupán a célunkhoz tartozó gondolatokat (95) rögzíti és nem gátolja képzeleteinknek szabad csírázását (*proliféerer*), mert maga a figyelem nem tud teremteni semmit. – Mivel pedig egy hiba mindig másikat is szül, tehát nem csodáljuk, ha Ribot-t ez a „tudatszűkülés” továbbcsábította (177) e ténynek olyatén physiologiai ki-magyarozására, mely szerint a figyelő ember az agyának csak egy bizonyos részével fejt ki olyan munkát, amelyet a figyelmetlen az egész agyával szokott végezni. E szerint „figyelni” olyan cselekedet, mint mikor egy ujjunkkal emeljük fel azt a súlyt, melyet különben az egész vállunkra szoktunk bízni. (!)

Ha ellenfelünk, ki a figyelmet minden áron szellemi folyamatnak, egy a physiologiai tények körén felül lebegő, szellemi tényezőnek igyekszik kiadni, tőkét akar kovácsolni a mi, fent bevallott elakadásunkból a maga elmélete számára, akkor csak azt jegyezzük meg, hogy szellemek mindenütt a világon *deus ex machinák*-nak bizonyultak, amilyenek csak csodákat szoktak művelni, egy varázslásra megvilágosítani mindent a maguk felsőbb világosságával, ami eddig sötét és nehéz volt, de reális magyarázatok kiegészítésében még idáig nem igen segédkeztek. Minenedenesetre különös egy „szellemi” erő, kissé gyanús „szellem” az olyan, melynek, miként a figyelemnek, a maga sikeres működése számára amolyan kisszerű anyagias dol-

gokra van szüksége, mint amilyen a merev nézés, a nyakizmok megfeszülése, lélekzés gyengülése sat. vagyis azokra a testi jelenségekre, melyeknek legalább is egyike avagy másika nélkül nagyobb fokú figyelmet tudvalevőleg nem lehet véghezvinni. Ha pedig spiritualista barátunknak az olyan szellemi erő, „amely csak hozzá van kapcsolva anyagi feltételekhez”, még mindig önálló, valóságos szellemnek marad, akkor nekünk eszünkbe jut az a „kormányozható” léghajó, amely „fel van ugyan találva és kormányozni is lehet”, de csak akkor, ha egy földön járó automobilhoz van hozzákötve.

Bergson (D. I. 21) szintén a figyelemnek *psychicus* mivoltához ragaszkodik és nevezetesen a figyelem prohibítív hatását (azt, hogy a nem kívánt gondolatokat ki bírja zární az eszünkéből) tekinti elenyészthetetlen tiszta *psychicum*-nak (*un facteur purement psychique*). Mi erre azt jegyezzük meg, hogy elvi hiba, ha valaki a nehéz sőt megfeythetetlen jelenségekkel szemben lelkies azaz természetfölötti erőkhöz folyamodik, ahelyett, hogy az ilyen feladatokat egyelőre inkább abbanhagyná.

Amikor mi a figyelemnek szellemi erő voltát tagadjuk és pusztá mozdulatnak, innervatiónak hirdetjük, ez távolról sem azt jelenti, - s ez iránt egy figyelmes olvasónk bizonyára tisztában van, - mintha kétségbe vonnók mindama gondolati, képzelő működések szerepét és közreműködését, melyekről a figyelés eseteiben már a legközönségesebb köztudalomnak is van tudomása. Mi hűségesen elfogadjuk, hogy a figyelem igenis több, mint az az erőködés, melylyel érzékszerveinket valamely A tárgy felé fordítjuk; mert igenis számolunk azokkal az esetekkel, amikor összes érzékszerveink A-ra vannak fordulva és mégis más tárgyra gondolunk. Nemcsak szerveimet, hanem összes „gondolataimat” is A-ra kell irányítanom, ha azt akarom, hogy engem igazán A-ra figyelőnek tekintsenek. Nem abból született meg a mi *apsychikus* elméletünk, hogy tagadnók avagy csak mellőznők is eme „gondolati” folyamatok létezését, szerepét és hatását, hanem tisztán arra támaszkodunk, hogy mindeme gondolati folyamatokról lehet és szabad olyan leírást adni, mely minden szelleminek látszó tényezőt, minden *psychikumot* kiküszöböl, eltüntet belőlük. Nekünk - until eleget hallotta az olvasó, - a gondolkozó azaz távollevő dolgokat képzelő ember csak úgy tesz, mintha a megfelelő valóság volna előtte, olyan innervatió van a testében, amelyet ama valóságnak közvetlen tapasztalása telepített beléje. Minden, amit a *psychologusok* képzetnek neveznek, csak megfelelő innervatiók csoportja. Az ember a mi elméletünk szerint is képzel és gondolkodik, szerintünk is igazán megtörténnek ama folyamatok, me-

lyeket így neveznek, de, – hogy ez egyszer jó vaskosan fejezzük ki elvünket, – a mi emberünk nem a lelkével, nem valami szellemi erővel gondolkodik, hanem egyenesen – az izmaival (mert minden innervatívó végtére is izominnervatívó).

Ez a kimagyarázkodásunk megszabja álláspontunkat ama vitákkal szemben, melyeknek résztvevői közül azok, akik a figyelemnek szellemi mivoltát hangoztatják, ezt mindenkor a másik féltől mellőzött lelki tények felsorolásával teszik; míg ellenben azok az írók, akik a „puszta motorikus” állásponton vannak, mindig csak a figyelő emberen észrevehető külső magatartásokat hangoztatják és nem mernek előrehatolni odáig, hogy azt is, ami a figyelem tényéből nem látható ugyan, de valóban megvan, szintén csak mozdulatos jelenségnek hirdessék. Ezért tehát abból a spiritualista támadásból, mely szerint a felhozott mozdulatos jelenségek csak kísérik a figyelemnek belső, lelki, e mozdulatoktól különböző tényét, ebből a támadásból mi is átveszünk annyit, hogy ami mozdulatot ma a figyelőn ki lehet mutatni, annyi csakugyan nem meríti ki magát azt az egész jelenséget, melyet figyelemnek, plane erre meg arra a dolgra való figyelemnek szokás nevezni. De a „motorikus” gondolkozóknak meg igazat adunk ott, ahol a magunk elvéből nem engednek, vagyis ahol nern tűrik, hogy ami motorikus elemet a figyelmen tapasztalni lehet, azt még valami nem-motorikus azaz felsőbb természetű „psychikus” ténnyel kelljen kiegészíteni.

Ha physiologiai szemmel nézzük az ember állapotait, melyeken életének minden pillanatában keresztülmegy, mit tapasztalunk? Mindenekelőtt azt, hogy az ember legtöbbször egy olyan jelennek él, amely nem az ő aktuális jelenje, azaz olyan helyzetekbe képződik belé, amelyek az őt ugyanakkor környékező körülménycsoporttól különböznek. Végig megyek az utcán és nem a házakat, embereket nézem, hanem gondolok az iskolámra, hogy mit fogok ma tanítani sat. Mindazáltal azt sem mondhatni, hogy egész egyéniségem most ama képzelt helyzettel volna elfoglalva, hogy egészen ahhoz simultam; hisz tény, hogy az utcán továbbhaladok, kitérek az embereknek, kocsiknak, sőt észre is veszek ezt, azt, szóval célszerűen, az adott helyzetnek megfelelően viselkedem. Az embert az különbözteti meg az állattól, illetőleg ezt a közismeretes különbséget úgy lehet kifejezni, hogy az emberi innervatívó bámulatos sokoldalú megoszlásra képes. Az állat is kétségtelenül többre gondol, mint a közvetlen adatokra, neki sem a puszta adatösszeg tölti ki az egész tudalmát hisz vannak szándékai, miket az adatokkal

szemben magában melenget. De ott épen a nagy különbség, hogy az ember a magatartásával (vagyis figyelmével, rá gondolásával) óriási messzeségbe tud elszárgulani attól az adattömegetől, mely közvetlenül reáhat. Ha valamelyik háziállat körülszaglássza a szoba bútorait, valószínűleg csak azon jár az esze, melyiket lehetne itt megenni. Ez is több már, mint pusztán adatfelfogás, mert szemlátomást valami terv, valami „mit csináljak evvel?” rejlik benne. De mégis micsoda parlagias közelségben setteng ez a gondolat a pusztán adatfelfogáshoz, ha összehasonlítjuk evvel az embert, aki az utcán jár és – hogy a fenti esetnél maradjak – avval foglalkozik, micsoda példamondattal fogja a tanítványait az *accusativus cum infinitivo*-ra megtanítani! Milyen közel esik a tárgyak szemléletéhez a tárgy megehetőségének gondolata, és hol van a kapcsolat az utcán látott tárgyak és az *accusativus c. inf.* között! Pedig kell ilyen összefüggésnek lennie, azaz eí kell ismerni, hogy az emberre mostan ható szemléletek valahogyan befolyanak ama belső innervatiójára, melyet rá gondolásnak, mondjuk: a belső ember foglalkozásának nevezünk. Hogy befolyanak, mutatja az a körülmény, hogy egy elvonuló katonabanda, vagy egy utcai baleset, melyet véletlenül megpillantok, azonnal kiveri fejemből az iskola-gondolatokat, melyekkel különben is csak azért tudok az utcán foglalkozni, mert ez az utcát már nagyon megszoktam. Bámulatos dolog a belső embernek ez a „szabadsága”, „szellemé”-nek ez a „függetlensége” a külső adatokkal lekötött embertől, ez a megoszlás az egy testen belül! Igazán nem csodálhatni, ha azokat a szavakat, miket az imént idézőjelben használtunk, a spiritualista közember szó szerinti értelemben veszi azaz elhiszi és vallja.

Mi az embernek azt a sajátosságát, melyet a Spiritualismus a maga módjára fejez ki, talán avval a pusztán hasonlattal bírjuk a realista gondolkozó számára közelebb hozni, hogy az emberi szervezet egy kristály, melynek legbensejében egy folyékony vízcsepp mozgolódik. A vízcsepp ugyanabból az anyagból való, melyből az egész kristály, t. i. kristályvízből – és a figyelem, a „belső szabad szellem” is ugyanaz az innerváció, amely mint külső vaskos tagmozgatás a test felszínén látszik. Másrészt meg ez a vízcsepp oly bámulatosan érzékeny, hogy a kristály falainak legcsekélyebb megmozdítására is szemmel látható, erős kilengésekkel válaszol, sőt mozgolódást mutat olyankor is, mikor a kristály látszólag teljes nyugalomban van. A figyelem is, ez a kristálycsepp, folyton ugrál ide-oda, tárgyról-tárgyra; szárguldozik olyankor is, mikor a külső ember látszólag nyugszik azaz csak igen csekély mértékben foglalkoztatják a reáható

érzetek. Nem csoda, ha az a hit keletkezett, hogy ennek a kristály-cseppnek saját külön, az egésztől független élete van, sőt individualitása, – vagyis hogy az ember szelleme egy szabad, a testtől független külön létező. Valamint a természettudós a kristályvíz és a megszilárdult kristályanyag közötti kémiai azonosságot mutatja ki, úgy kötelessége a psychologusnak felvilágosítania a köztudalmat arról, hogy az a szabadon szállongó belső figyelem, a Wundt-féle *Blickpunkt*, szintén azonos természetű az embernek vaskos tagmozdulataival, amennyiben nem egyéb, mint e mozdulatok legelső kezdete. A kristályvíznek egyik kilengése után következik egy másik s a válogató rá gondolásnak tánc lépései közül is az egyiket felváltja a másik vagyis olyan, amely szintén csak lenge tánc lépésnek (puszta másra-gondolásnak, másik ötletnek) marad. De akárhányszor azután beáll *egy* olyan ötlet, amelynek gyenge innervatiója lavinaként megnövekedve, a külső embert is magával ragadja vagyis emberünket egy, emez ötletnek megfelelő cselekvésre bírja. Ez az, amit a lengező kristályvíz nem bír megtenni, hullámai nem igen tudják megzavarni a kristálynak egyensúly-helyzetét. De hát ez nem is volna hasonlat, ha nem sántikálna!

A legteljesebben egyetértünk itt R i b o t-val, kinek munkájában (Att.) egy mainapság még ritka példáját üdvözljük egy olyan tárgyalásnak, mely valamely pszichológiai kérdést a motorikus elvnek álláspontjából lehetőleg következetesen fejteget végig. (Csak egyes helyeken pl. 78, kísértének „kép”-ek.) Elméletének a mienkkel való rokonságát talán leginkább ez a mondása mutatja: *l'attention est une attitude de l'esprit* (163, v. ö. 135). A legmélyebb gyökerű jogcímét a figyelem dolgában vallott nézetének körülbelül akkor mondotta meg, amikor arra utalt, hogy minden figyelem az egyénnek érzelmi állapotaiban, tehát végtére is természetes ösztöneiben (*tendances*, 166, 11) gyökerezik azaz olyan jelenségekben, melyek szintén nem puszta „lelki” állapotok, hanem csak kezdődő mozdulatok. (172, 174).

Fouillée (I. 312)-től elfogadjuk, hogy a figyelmi mozdulatok *sont... les effets d'un mouvement cérébral, non encore musculaire* (hozzátennők: *extérieur*), *d'une innervation*, de persze a nélkül, hogy ebben, miként a szerző, egy a figyelmet megalkotó lelki tényező létezésének legcsekélyebb bizonyítékát látnók; ép oly kevésbé, mint látunk efféle tényezőt abban a bizonyos *tendance de l'appétition vers un certain but*– vagyis abban a bizonyos „törekvés”-ben, mely a figyelés aktsaiban a belső tapasztalat tanúsága szerint ott szerepel. Avval (u. o.) sem lehet a mi álláspontunkat megátadni, hogy ha a figyelemnek lelki része hatástalan, felesleges rész volna, az az evolúció törvényeinek értelmében ki sem fejlődött volna. A mi álláspontunk éppen magát ezt a kifejlődést tagadja, azt állítván, hogy a psychikum nem tény, hanem csak tényeknek félreértése.

James (I. 300-1) nagyon érdekesen írja le a maga subjectív, tisztán mozdulat-izomfeszülés-eredetű érzeteit, melyeket elvont tárgyakra való gondoláskor érez. (Münsterberg [fent 224] a concret tárgyú figyelemnek érzeteiről beszélt.) Észrevette nevezetesen, hogy ilyenkor állkapocs-izma feszül, továbbá, hogy a hangrését nyitogatja és csukja aszerint, amint habozása (*mental hesitation*) még folyik avagy már véget ért, hogy szemizmait innerválja, ha képekre gondol, sőt azt is – amibe talán egy kis phantasia is belejátszik, – hogy érzékszerveinek izmai a külső világ szemlélésétől „visszahúzódnak” (... *feel like a sort of withdrawal from the outer world*), mikor valami elmúlt dologra igyekeznek visszaemlékezni. – James-nek figyelemelmélete mindenképen a „csupa mozdulat”-párt felé hajlik, de sok olyan vonás van benne, amely inkább spiritualista meggyőződésekre vall. így pl. a figyelemnek a tárgy megértést közvetítő funkcióját olyan kifejezésekben írja le, melyek a mozdulat-elmélethez nem és csakis a régi képtheoriához illenek. („A figyelem előkészíti az adat befogadására a képzelésnek agycentrumait, a várt adat képe t előzetesen megalkotja [*creation of an imaginary duplicate of the object*, 439], bizonyos *preperception*-t eredményez u. o.”) Továbbá (436-7) Mac h-hal szemben, ki a figyelmet csak is testi dispositionnak állította, felhossa egy alkalmazkodó mozdulatok nélkül való figyelem példájául azokat az eseteket, amikor másra nézünk és másra figyelünk. Nem mondja ugyan ki, hogy az ilyenfajta figyelem tisztán szellemi folyamat, de ilyesmire kacsint; mert ne feledjük, hogy James a voluntarista psychológiát csak meg a k a r j a valósítani, de ennek egyetlen módját, azt, hogy összes tudat-állapotainkat pusztá innervatiókba kell felolvasztani, még nem fogadta el. Ide tartozik, hogy L a n g e N.-t, ki a *preperception*-t a szerepre váró izmok pusztá megfeszítésének tartotta, arra inti (444-5), hogy izmainkat a leendő mozdulatok képe (*images!*) szokta innerválni. W u n d t apperceptiójának kiküszöbölése szintén nem nagy nyereség akkor, ha (439-441) „képzelő figyelem” (*imagination and attention*) kerül a helyébe, avval a definitióval, hogy a felajzott agysejtet ilyenkor kívülről az innervait érzékszervekkel befogadott érzetek, belülről meg egyéb agysejtek, „esetleg tiszta szellemi erők” (*spiritual forces*, – ilyenekben ő [454] ethikai okokból hisz, tehát mint Kant) izgatják. – Furcsán esik továbbá a magunkfajta mozdulathívőnek az a kétkedő, megoldás nélkül hagyott kérdése (448), vajjon van-e a figyelemnek hatása? Mintha csak következménytelen mozgásokban hinne valaki! James-et itt csak az menti, hogy a maga felemás, (két elemből azaz egy szellemi tényezőből és mozdulatokból összetett) figyelmét tartja szem előtt, melynek ha kétkedik a ható képességében, azt mi még örömmel fogadhatjuk. De az a következetlenség már igazán az ő szintén felemás, mondhatnók clerico-liberalis álláspontjának az átka, hogy ugyanaz a James, ki (450) az aktív figyelmet a passív-val (*voluntary and involuntary*) egyvívásúnak azaz szintén o k o z ó t -nak hirdette, kikel (454) azok ellen, kik a figyelemnek minden fajtát pusztá reflex-hatásnak minősítik. Szerinte jogosulatlanul terjeszti ki az analógiát és a természetnek összetettebb jelenségeit szándékosan silányítja le az a materialista, ki egy önálló öntudatnak és akaratnak az elvontabb figyelő aktusoknál való ottszereplését tagadja csak azért, mert alsóbb ilyen aktusokat pusztá reflexusokból lehet megérteni.

Mauthner-nek (I. 513-4) túlságosan „makroszkopikus” az a nézet,

mely a figyelmet mozdulat-jelenségnek és minden mozdulatot végső elemzésben izomműködésnek tekint. Mauthner nem gondolta meg, hogy anatómiai lehetetlenség, hogy az emberben más valami mozduljon meg, mint szövet, végtére tehát izom avagy evvel rokon képlet. Azt is felvetném, hogy ami fejletlen, mint a mozdulatos elmélet, az még azért nem rossz; lévén kétségtelen kilátása arra, hogy a mai „makroszkopikus” térről idővel ama mikroszkopikusra is át fog térhetni, amelyen majd a pillanatnyi csekély figyelemnél felmerülő innervatiót is ki fogja mutatni. Mindenesetre helyesebbnek látszik a figyelem érzetének mindenféle jelentkezését csekély, - bár ma még csak feltételezett – mozgásérzetekből magyarázni, mint Mauthnertól a figyelem érzésének egy olyan magyarázatát fogadni el, hogy az nem egyéb, mint ama meggazdagodásnak érzése, melyre emlékeink tárháza a figyelem-közvetített megértés (apperceptio, új ismeret) folytán szert tesz. E szerint a figyelem érzése valami beékelődés-forma érzet lenne, ami hozzáülük ugyan az olyan elmélethez, mely képzeleteink összeségét valóságok szorongó gyűjteményének nézi, valamint hozzáülük a t a n u l á s folyamatának amaz ismeretes „bemagolás”, „bevágás”-féle népszerű leírásaihoz, de a tényekhez alig. – Akad egyébként Mauthner-nél (I. 521) olyan kijelentés is, hogy az akarás nem egyéb, mint nagyobb izomcsoportoknak a külső adathoz alkalmazkodó munkája, a figyelem pedig kisebb izomcsoportoknak illetén működése, „esetleg – teszi hozzá, – merő idegfolyamat.” Mi a „nagyobb és kisebb izomcsoportok”-at nagyon határozatlan megjelölésnek tartjuk és másutt keressük (1. fent 233) a két folyamat közötti különbséget.

Annak, hogy még realista gondolkozású psychologusok is elfogadnak egy a motorikustól különböző fajta, nem-motorikus természetű figyelmet (amilyet a mi elméletünk, mely még a petyhüdt állapotú képzelésből is mozdulatot csinál, teljesen kizár) ennek a körülménynek az elvont tárgyú figyelem az egyik oka, melyet nem mertek a mozdulatos schemába beleilleszteni; másik és talán legfőbb oka pedig az a letükröztető nézet, melyet a megismerés természetéről vallanak és mely ellen mi váltig harcolunk. Exner (165)-nél pl. nem-motorikus figyelem az, mellyel egy magányos, elszigetelt érzetre figyelünk, mert itt „nem történik egyéb, mint az, hogy a felfogó idegpályánkat emez érzet befogadása közben egyre járhatóbbá tesszük” (*Bahning*). Ha én ezt a műszót magyarra f e l a j z á s-nak fordítanám, csak annyit hibítanék vele, hogy a közlekedés, kocsikázás tere helyett a zene és hangolás teréről vettem volna a metaphorát, – igenis, pusztá metaphoráját, hasonlat útján való kifejezését annak a köztudalmi ténynek, hogy a figyelmes ember gyorsabban felfogja az adatot. Ha pedig jogos ez a hasonlat, akkor talán még jogosabb az enyém, az, hogy minden megértés egy megmozdulás, mely annál gyorsabban áll be, minél inkább ki vannak emelve a benne szereplő izmok, ezek az emelő meg támasztó rudak, a maguk eresztékeiből, honnan épen a figyelem, a James-féle *preperception*, emeli ki őket.

Az, hogy a feszültség érzete (*Spannungsempfindung*) nem mindenkor kíséri a figyelmet (K ü l p e 439), még nem azt jelenti, hogy a feszültség tényle maga ne kísérmé. Mauthner (I. 496) meghatározása ellen (*Aufmerksamkeit ist die Empfindung einer Anstrengung, die uns das- Apperceptionen einer Wahrnehmung kostet*) csakis ebből a szempontból lehet kifogást tenni. – K ü l p e a motorikus elméletet egyoldalúnak és a mozgás-

tüneteket csak a figyelem kísérelő jelenségeinek híja (453, 458). Hogy miben különböznék a figyelem az ösztönszerű avagy indultatos cselekvényektől, ha pusztán mozdulat-természetű volna, erre a kérdésére Külpe-nek azt feleljük: nem is különbözik, illetőleg különbözik csak abban, amiben az egyik célú cselekvés a másiktól. Ha haragszom, azokat az izmaidat feszítem meg, melyek segítségével ellenfeletem tönkre tudom tenni, és ha figyelek, azokat, melyeknek segítségével tárgyam a legjobban észre bírom venni, leghelyesebben gondolni.

Stumpf (II. 301-5) szemlátomást azért tartja a mozdulatokat csupán kísérő s a figyelésre nem lényeges tüneteknek, (merő megszokásoknak), mert a motorikus pszichológia s nevezetesen a Ribot (lejobb) tételeinél csupán azokra a külsőleg észrevehető mozdulatokra gondol (szemhunyorítás, fültó- vagy fejkavarás a „nehéz kérdés”-nél sat.), melyek egyének szerint változnak, sőt egészen el is maradhatnak. Stumpf a belső izmoknak megfeszülését teljesen számon kívül hagyja, holott ezeknek bizonyára elég dolguk akad amaz erőködő munkában, melyet Stumpf-nak *stiller Denker*-je véghez visz. Ha továbbá e mellékes mozdulatok egy része „velünk született associatio” (302), akkor kérjük Stumpf-tól, hogy mihez asszociálódtak ezek, ha nem ismét mozdulathoz illetőleg innervatiohoz? Avagy egy pusztán psychicum, tiszta szellem természetű folyamat, amilyenek a „mozdulatokra nem szorult” figyelés kerül ki, szintén asszociál-e magához mozdulatokat?

Sully egyik cikkében (megeml. Sinnesorg. II. 236) B a i n-t egy a mozdulatos tünetektől még külön létező „figyelem” nevezetű psychikumnak elfogadására annak a felvetésével akarja rászorítani, hogy efféle mozdulatoknak a tisztán intensív tulajdonságok felismerésében, pl. mikor valamely szín-nuanceot csak feszült figyelemmel tudunk észrevenni, semmi szerepök sem lehet. Azt hiszem, ezt az ellentétet megdönti már az, hogy minden érzés, amennyiben megérzés, mindig egyszersmind reactio is.

Lehmann (Phil. Stud. IX. 66) két nézetet ismer a figyelem természetére vonatkozólag. Ezek elseje szerint a figyelem, ez a lelki tényező az előidéző ok viszonyában áll a figyelmet kísérő mozdulatokhoz; a másik nézet szerint pedig megfordítva, a figyelem nem egyéb, mint *das psychische Resultat dieser körperlichen Veränderungen*. Talán nem szükség külön kiemelni, hogy a mi felfogásunk mint harmadik áll szemben mindakettővel; mert nem is szólva az elsőről, a második nézet, mely a mienkhez aránylag közel esik, a figyelmet szintén csak valami a mozdulatokon kívül és mellettök fennálló külön létezőnek nézi. Akár oknak, akár következménynek tünetek fel egy „figyelem” nevezetű psychikumot az innervationalis jelenségekhez képest, világos dolog, hogy mindakétszer ezektől különböző, elkülönítendő jelenségnek adtam ki! A mi álláspontunk épen az, hogy ez innervációs tünetek összesége a z o n o s avval, amit figyelemnek neveznek s amit valami „belső tapasztalás útján észrevett”, felsőbbrendű azaz psychikus folyamatnak csak azért képzel a köztudalom, mert a megfelelő physiologiai változások összeségéről és ezeknek hatásképességéről nincs fogalma. Hogy psychikumok és szellemek keletkezzenek, arra a legfőbb kellék az, hogy a természetet ne ismerjük, illetőleg félreismerjük. – A figyelemnek olyatén hatásait, miket ma még innervatiókból kimagyarázni nem lehet (Lehmann u. o. 67), egyelőre félre kell tenni, de semmi esetre sem engedményt tenni

miattok ama spiritualista nézetnek, mely egy „figyelem” nevezetű s z e - l e m i erővel csináltatja meg a kérdéses hatásokat s így igazán megértetni úgyszem tudja. Bárha már valahára észrevennék a psychologusok, hogy psychikumokhoz, szellemi folyamatokhoz fordulni semmivel sem különb eljárás, mint bizonyos ma még érthetetlen természeti tüneteményeket közvetlenül az istenekkel megcsináltatni.

R i b o t (Att. 38) azt mondja: a figyelmi mozdulatok sem nem okai, sem nem következményei, hanem csak elemei a figyelem nevezetű lelki állapotnak, mely nélkülök pusztá phantom (19) volna. Hogy nem pusztá „kísérői”, hanem alkotó részei a figyelemnek, az is mutatja (153-4), hogy a betegségtől elgyöngült ember nem bír figyelni. (Ahelyett, hogy „maga ez a lelki állapot nem egyéb, mint ama mozdulatok s u b j e c t í v oldala [38, *le côté subjectif*]”, mi inkább azt mondanók: a figyelem csak az illető mozdulatoknak és a hozzájuk tartozó érzeteknek ö s s z e s é g e .)

A figyelem tényeinek a képzetársuláséival való egybevetéséből fennebb azt nyertük ki, hogy az ember számára vannak k ö n n y ű dolgok, értsd könnyen, „maguktól” végbemenő folyamatok és hozzájuk csatlakozó eredmények, és vannak n e h é z folyamatok, nehéz azaz nehezen kinyerhető eredmények. Ez utóbbiakról azt m o n d j a az ember (hogy mennyi joggal, megvizsgáljuk lejjebb Az érzelem és akarat viszonya c. fej.), hogy ő maga, az ő é n -je szándékosan vitte azokat véghez; az előbbeniekről, már t. i. a legkönnyebb formájukról (a reflexusokról) azt tartja, hogy azok csak r a j t a állottak be. K ö n n y ű miszámunkra általában véve az, aminek kivételére való feltételek m e g v a n n a k bennünk, s n e h é z az, aminek létesítésére való feltételek csak m e g l e h e t n e k azaz majdan meglesznek (ha lesznek!) mibennünk. Amazok közé tartoznak, mint mondtuk, a reflex és automata mozdulatok, melyeknek mozdulataink azaz innervatióink egy specialis terén k é p z e t t á r s u l á s a nevök; emezek közé meg az akart mozdulatokat, az önlelküzdéseket, a kategorikus imperativusból véghezvitt cselekvényeket, szóval az ethikai értelemben nagy tetteket, a nagy erőfeszítéseket, súlyemelést és a figyelmet soroljuk. Ezt az egybevetésünket kiegészíthetjük még avval, hogy ha a figyelő gondolkozás akarat, erőszakos tett, mondjuk röviden: a k a r a s , akkor a képzetársulás, melynél tudvalevőleg önkénytelenül, „magától” megy át valamely *A* adatra szegzett innervation! a volt-szomszéd *B*-nek innervatiójába, nem egyéb, mint é r z e l m i f o l y a m a t , olyan, melyet önkénytelen taglejtések kísérnek. A *B*-re „gondoló” innervatiót tényleg úgy tekinthetem, mint egy *A*-nak hatása folytán belőlem kiváltott láthatatlan taglejtést. (L. lent *u. o.*) Ezen az együvé-foglalásunkon: f i g y e l e m = a k a r a t , k é p z e t t á r s u l á s = é r z e l e m talán nem fog mosolyogni az,

aki velünk együtt érzi a szükségét a pszichológiai kategóriák, rovatcímek csökkentésének.

Úgy az egyik, mint a másik fajta működés i n n e r v a t i ó, és ha más különbséget e kettő között nem bírunk ma megállapítani, mint hogy az egyik kicsi, a másik meg nagy innervatív, akkor ennek a két jelzőnek legalább annyi a haszna, hogy már magukban is értésünkre adják azt aényt, hogy a k ö n n y ű és n e h é z működések között csak olyan határvonal van, mint a „kicsi” és „nagy” fogalmak között; vagyis éles választóvonal ép úgy nincs, mint ahogy nincs olyan méret a világon, melyen túl a nagy tárgyak kezdődnek és a kicsinyeknek vége szakad. Közéleti gondolkozásunk folyamatában az erőködő és az önkénytelen, mondjuk a könnyű és a nehéz gondolkozás, a társítás és társulás annyira egymásba szövődik, hogy gondolkozásunknak számos termékéről igazán nem tudhatjuk, vajjon az önkénytelen társulásnak avagy az erőltetett figyelésnek van-e több része benne.

Aki számba veszi az örülteknek értelmetlen képzettársulásait és azt a körülményt, hogy ezeknél elsősorban a figyelő képesség csökkent (S t ö r r i n g 254), az el fogja ismerni, hogy reproductióinknak még a legkönnyebb, de értelmes formái is a figyelő innervatívának szabályozó hatása alatt létesülnek. Más szóval a teljesen passiv képzettársulás értelmetlen sorokat, elbeszéléseket ad; pontosabban: olyanokat, melyeken belül csak egyes kis kapcsolatoknak van értelmök. (Példák S t ö r r i n g-nél, 253).

Amikor az *A* adatnál tényleg eszembe jutó *c* képzet nem minősíthető az *i4*-hoz l e g j o b b a n h o z z á g y a k o r o l t képzetnek, ott a figyelem közbelépésének fogjuk ezt a *c*-t tulajdonítani azaz inkább társításnak mint társulásnak nevezni. Ilyen tisztára figyelmi működés az is (ezt K ü l p e 204 úgy látszik nem vette észre), amikor *A*-hoz egy bizonyos, határozottan körülírt *c*-t kell társítani, pl. a legközelebbi felsőbb fogalmat (azaz ha *A* – asztal, akkor ezt a szót: bútor sat). Világos dolog, hogy az ilyen kísérletek egy feladatnak a megoldását kívánják: már pedig minden feladatmegoldáshoz figyelem kell.

A nagy és kis erőködéseknek, más szóval a nehéz- és könnyűnek, a reflex- és akart mozdulatnak, a képzettársulás- és figyelésnek különböző voltára építkezik fel a Wundt-féle *a p p e r c e p t i ó* s vagyis az a pszichologia, mely állást foglal ama, többi között a két Mill nevéhez fűződő *a n g o l* pszichológiai alapelvvel szemben, mely szerint összes lelki alakulataink, folyamatok úgy mint kész fogalmak, csak a képzettársulásból keletkeztek és más gondolatműködésünk mint képzettársulás nincs is. Wundt az „apperceptió” nevet választotta ama, az önkénytelen képzettársulástól megkülön-

böztetendő erőszakos, akarati folyamat megjelölésére, mellyel mi itt a *f i g y e l e m* neve alatt foglalkoztunk. Ez a név, mely mindenképen csak felfogást, ismeretesre való visszavitelt, tehát megismerést jelent, Wundt-nak csak amaz immár elhagyott, régibb nézetéhez illett, amikor még herbartias intellectualista, nem pedig voluntarista psychologus volt, vagyis amikor azt tartotta, hogy a megismerés folyamatát valami felsőbbrendű, nem is annyira akarati, mint inkább „tisztá észbeli” működésnek kell tekinteni, illetőleg fordítva, hogy a mi „figyelés” nevű folyamatunknak jellemzése a tőle közvetített megismerés-sel ki van merítve. Wundt-nak ez a felsőbbrendű megismerő képessége, ez a képzettársulás folyamatával szembehelelyezkedő, azt kénye-kedve szerint elmetsző, irányító *deus ex machina* sokféle támadásnak volt kitéve, melyeknek hatása alatt gondolatait tisztázta odáig, hogy ma már csak *f i g y e l e m*, szándékos *g o n d o l k o z á s* értelmében veszi, legalább igyekszik venni az „apperceptió” szót. Mi nem tartjuk szerencsés választásnak az olyan nevet, mely etymologiai értelménél fogva sokkal szűkebb, sőt egészen másrendű tényálladéokra utal, mint amilyet szerzője szem előtt tart.

Z i e h e n (176) pl. azt hibáztatta ebben az „apperceptio”-ban, illetőleg Wundt-nál viselt szerepében, hogy az apperceptió mint valami, az associatiók felett lebegő magasabbrendű lelki működés kiválogatja a sok, eszünkbe ju’ t ható képzet közül minden egyes esetben a tényleg eszünkbe jutandót. Azt mondja *Damit wäre, ... ein ganz rätselhaftes, hypothetisches Seelenvermögen geschaffen: der Rückfall in eine alte unnaturwissenschaftliche Psychologie wäre damit besiegelt*

S t a u d e (Phil. Stud. I. 211) épen ellenkezőleg abban látja a Wundt elméletének egyik tökéletességét, hogy Wundt-nál *der Wille ist nicht unabhängig von dem Vorstellungsinhalt der Seele; denn seine Motive sind an die Vorstellungen der Seele gebunden*. Az ilyen különböző értelmezéseknek okát bizonyára Wundt-nak többektől felrótt szétfolyó, nem eléggé plastikus előadásában kell keresni.

Módszeres tekintetben egyébként megjegyezzük, hogy aki összes gondolatműködéseinknek az associatióra való visszavihetőségét és a Wundt-féle második tényezőnek, ennek az apperceptiónak felesleges voltát hirdeti, mint Ziehen, annak nem a *l e g k ö n n y e b b* esetek, t. i. az *e m l é k e z é s* folyamatának associatiós kimagyarázásával kell a maga igazát bebizonyítania (mint Ziehen 207-9), hanem épen a legnehezebb szellemi működés elemzésén, t. i. a következtetésén.

W u n d t (Ph. Ps. III. 341) szerint az apperceptió semmi egyéb, mint a figyelemnek másik vagyis olyan neve, amely számba veszi a figyelemnek a megfigyelt képzetekre való hatását. Odébb (349-351), ahol a támadások ellen védekezik, azt olvassuk, hogy ő az apperceptiót *c s u p á n* csak egy,

képzeinknek világosságát (*Klarheit*) – helyel-közzel a megfigyelt érzetek erősségi fokát is (!) – módosító és feszültségérzeteket keltő folyamatnak akarta tekinteni. Wundt evvel a definióval kétségtelenül megingatta az alapját azoknak a támadásoknak, melyek az ő apperceptióját a benne rejlő mysticismus és metaphysika miatt művének megelőző kiadásai alapján érték. Egy apperceptióval, amely voltaképp csak figyelem és nem több mint a figyelés ténye, a legradicalisabb materialista is megbarátkozhatik, aki bizonyára megbocsátja a szerzőnek az olyan kedvtelését is, ha gondolatrendszerének egy dédelgetett kedvencét a hétköznapi német név helyett választékos latin néven szereti nevezgetni. Csakhogy nem hallgathatjuk el, hogy az „apperceptio” szó Wundt-nál még ma is sokat megtartott a régi intellectualista értelmezéséből, több mint egy puszt latin szó a figyelemnek német neve helyébe, s régibb értelmének az újabbal való összeolvasztása következtében a megilletőnél szélesebb körű szerepet játszik az ő psychológiájában.

Wundt-nak apperceptió psychológiája az angol associációshoz képest nyereség abban, hogy ráutalt összes associációs folyamatoknak önkénytelen, s mint mi mondjuk, könnyű természetére, és mint objectív tényt kellőképp méltatta gondolatműködéseinknek fáradságos, nehéz formáit, ezzel kitüntetvén az akadályait amaz együvéfoglalásnak, melyet az angol psychologia az „associate” neve segélyével tervbe vett. A nehez nem szabad könnyűnek, önkénytelennek feltüntetni és az erőködés tényét nem szabad mellőzni; ez egészen bizonyos dolog. Mindazáltal maradt az associációs psychológiának egy alapgondolata, melyet viszont Wundt nem méltatott eléggé, ki beírte gondolatfolyamataink e kétféleségének egyszerű kiemelésével s legfőllebb még azt tette meg, hogy az akarati működéseket reflexusokból származtató elméletnek a fordított elvet szegezte ellenébe (mely szerint összes reflexusaink – tehát nem csak az életünk folyamatában szerzett ügyességeink – régibb akarati működésekből származtak. L. lent, Reflexus és akarat... c. fej.) Az angol psychoölogusokat az a determinista eszme vezérelte, hogy minden, amit „mi” cselekszünk, végső elemzésben rajtunk történik, minden amit „mi” kigondolunk, voltaképpen csak eszünkbe jut. Ebből a magaslatból széles kilátás nyílik lelki jelenségeinknek természetes megfejtésére s épen az – „associatio” feliratú útirány felé. Minél inkább meg vagyunk győződve arról, hogy akarati működésünknek a puszt elméleti téren, a gondolkodás és ítékezés terén mutatkozó szerepléseit, t. i. a képzet-kiválasztásokat, döntéseket, kizárásokat sat. csak az az elmélet magyarázza meg igazán és megnyugtatólag, mely e jelenségeket odáig elemzi, hogy végtére is mindezek beállóknak, rajtunk végbemenő folya-

mátoknak tűnnek fel: annál tisztábban látjuk, hogy ahhoz az elmélet-hez kell pártolnunk, mely minden apperceptionalista „így akarom”-hoz azt kérdezi: „miért akartad és miért kellett akarnod?” És ehhez pártolunk, ha mindjárt jól tudjuk is, hogy egy következetes associates psychologia, olyan, amely akarati működéseinknek, kivitt terveinknek, szándékainknak leírásából minden „én akartam”, „cselekedtem”-féle fogalmakat ki tud küszöbölni, – egy ilyen psychologia, mondom, még a jövő homályában dereng. Mikor Mill St. vagy Spencer egyszerűen associatióknak jelentették ki lel-künknek összes alkotásait, tagadhatatlanul olyan két mennyiség közé raktak fel egyenlőségi jelt, melyek m a m é g nem egyenlők, s melyeknek különbségére a maga aggodalmas, gondos szemével rámutatott a német psychologus. De az ő eljárásuk nem egyszerű elhamarkodás vagy felszínesség, hanem az volt, hogy ők a jövő évtizedeknek sas-szemével nézték a psychologia tényeit. Egyszerűen túltették magukat egy ma még fennálló nehézségen, azért mert megérezték, hogy ez a nehézség el fog oszlani; hogy megjön majd az a kor, amely ki is fogja mutatni, amit ők csak megsejtettek, de a sejtelem-nek habozó nyelvezete helyett a biztos tudásának határozottságával jelentettek ki, t. i. hogy az associatio ténye mélyebb alapú physiologiai sajátságunk, mint a kierőszakolásé, és hogy összes gondolat-működéseink egyetlen egy típusra, épen az associatióéra mennek vissza.

Ha Wundt a maga figyelem-elméletének mindjárt az eredeti tervrajzában értékelte volna a teljes súlyában azt a nála többször felemlített körülményt, hogy figyelni mindenkor csak bizonyos figyelmet keltő okból lehet, akkor a figyelem tényén bizonyára más ragadta volna meg tekintetét, mint e ténynek az az egy oldala, melyről nézve e tény a képzettársulás puszta ellentétének, e folyamat meggátlójának, mondhatnók puszta antiassociatio-nak tűnik fel. Az a nekirugaszkodás, erőködés, mellyel mi gondolataink szórakozó kalandozását megszakítva, feladatunkhoz, egy kötelességszerű munkához visszatérünk, sokkal tökéletesebb jellemzést kíván, mint amilyen az, hogy az az erőfeszítés ezt a gondolatsorunkat s így általán a merengő képzettársulást meg g á t o l j a. Észre kell venni, hogy maga ez a nekirugaszkodás is csak azért volt lehetséges, mert épen a kalandozó tűnődés során j u t o t t a z e s z ü n k b e a kítűzött feladatunk, az hogy most dolgozni és nem ábrándozni kellene. Az ami az associatio fonalát látszólag elmetszi, maga is az associatio terméke. Mint ilyen igazában nem is elmetszi képzetársulásunkat, ha-

nem az ennek, t. i. a figyelemnek beálltával csak más felé terelődik. A régi psychológiába, mely a társulás nevét mindenkor csak képeknek, e lelkünkön átvonuló finom kis árnyaknak tartotta fenn, persze nem igen illik bele ez a nézet, mely most egyszerre egy egész folyamatot, mint amilyen a figyelés, akar a társulás útjain bennünk előidézni. De annál jobban illik belé a mi psychológiánkba, melynek a képvonulás nem egyéb, mint váltakozó innervatiók sora, tehát mindenképen homogen a figyelem nevű eseménnyel. Nálunk semmiféle akadálya sincs egy olyan nézetnek, mely szerint a képzettársulások gyenge-innervatiós pályáján – hozzátesszük: és gyakran a közvetlen szemlélet révén – jut tudatunkba az az ösztön, impulsus, érzelem, azt mondanám az a csiklandás, mely a maga részéről viszont a figyelem nevezetű erős innervatiót közvetlenül kiváltja. Azokat a nehéz gondolatokat, amiket aztán a figyelő gondolkozás termel, most, igaz, nem a pusztá képzettársulás hozza létre. De mondhatnók, közvetve mégis csak ez teremtette meg, már t. i. az a régebbi képzettársulás, mely belénk telepítette a figyelem beállításához szükséges ösztönzést. Ebben a mi figyelmet keltő ösztönünkben az olvasó bizonyára ráismert egy olyan tényezőre, melyről már idáig is eleget beszéltünk, t. i. a figyelmet keltő ok-ra. Ha most itt holmi csiklandásokat emlegetünk, ez nem annyira hasonlat, mint inkább példája egy olyan érzelemnek, mely köztudomás szerint mindenkor erős izomműködést vált ki. Ezért szabad talán azt mondanunk, hogy a figyelmet felkeltő érzésnek innervatiót kiváltó szerepe megegyezik a csiklandásával. Mindig érzelem, sőt talán helyesebben: érzet kelti fel a nagy innervatiókat, és nincs hathatósabb munkaösztön, mint az az unalomérzés, mely a lustálkodót gyilkolja. Aki velünk elfogadja, hogy a képzettársulással váltakozó figyelés tényében csak a pihenés és munkálkodás tényeinek váltakozása rejlik, az elfogadja tőlünk azt is, hogy nem a képzettársulást, hanem a társulásnak csak a pihenéshez kötött módját metszi el vagyis szünteti meg az erőködő figyelem.

Wundt több helyütt bevallja, hogy őt az apperceptionnak az associatiótól való szoros különválasztására a többi között az a paralytikus örülteken tett észlelet vitte rá, mely szerint ezek a betegek a logikai gondolkozásra, helyes következtetésekre, szóval az u. n. „apperceptiv” működésekre már képtelenek olyankor, amikor a képzettársulás játéka még akadálytalanul folyik náluk. Azt hiszem jóval könnyebben értjük meg ezt a betegségi tünetet, ha az associatióval nem egy tőle minőségileg, belső természetében különböző, másrendű

gondolatfolyamatot vetünk szembe, t. i. az apperceptív gondolkozást, hanem ha ez utóbbiban egyszerűen csak nagy, nehéz innervatívális folyamatot látunk, szemben a képzettársulásnak kis innervatívációs, könnyű voltával. Így aztán a laikus is megérti, hogy a fáradt, beteg agyvelőtől miért nem telik ki „apperceptív”, mondd, nagyerőködésű, nehéz gondolkozás.

Azoknak az elméleteknek, melyek az apperceptio tényeit társulásokból, az erőködéseit reflexusokból akarják megértetni, ma még ki kell magyarázkodniuk, különben sok érdemletlen visszautasításban lehet részök. Az bizonyos, hogy olyan értelemben nem szabad venni a „nagy erőködéseknek kicsikből való származását”-t mintha mindannyiszor, amikor valamely nagy súlyt emelünk, ez a nagy rándításunk számos olyan kis, reflexszerű egyidejű rándulásból állana, amely rándulásokkal talán ama nagy súlynak megannyi töredékrészeit emelgetnök egyidejűleg. Hasonlóképp az sem igaz, hogy valamely *A* képzetre való feszült figyelésem számos egyidejű apró társulástényből volna összetéve, ilyen összegből kerülne ki. Abból, hogy a physikus mindannyiszor fel tudja bontani a nagy eredő-erőt számos kis összetevőre, sohasem következik, hogy maga a természet is mindannyiszor végrehajtotta ezt a felbontást vagyis ama nagy erőt, eredményt mindenkor kicsinyek összesége alakjában állította volna elő. – Már sokkal több alapja van a származtató elmélet ama másik alakjának, mely így szól: a nehéz cselekvények, az akarati működések mindenkor a könnyűeknél később, az egyének érettebb korában állanak be; nyilván azért később, mert a könnyű működések szolgáltatják be a nehezeknek feltételeit. *A post hoc* itt valószínűleg egyszersmind *propter hoc*. Ha az erőködés nem állhat be előbb, mint beáll az az ok, amely felkeltette, akkor egészen bizonyos, hogy az erőködés egy olyan folyamatból, érzetből avagy érzelemből keletkezett, amely nem volt erőködés (a fenti „csiklandás”), még pedig beállott, mint ennek az érzésnek egyszerű reflexusa. Ma még nem ismerjük az erőködés beállásának egész mechanizmusát, aminthogy nem ismerjük még semmiféle innervatívációnak sem az igazi természetét; de annyit máris látunk, hogy az erőködés, mondjuk a figyelem, nem végső, nem elemezhetetlen tény.

Rokon gondolat W u n d t-nál (Ph. Ps. III. 525): *Es gibt keine in ein verwickeltes Apperceptionsgebilde eingehende einfachere Verbindung, deren Bestandtheile nicht associürbar wäre.n, und die nicht ihatsächlich associürt würden.*

Annak belátásával, hogy a nagy innervatiót épen úgy mint a kicsit valamely érzet váltja ki (kérdés, hogy pontosan milyen érzet minden egyes esetben) evvel már voltaképp megtettük az első lépését annak az útnak, amely a reflexustól az erőlködésig, a képzettársulástól a figyelésig vagyis az – apperceptív psychológiától az associációsnak küszöbéig vezet. A többit, a részletes megoldást, a jövőtől várjuk. E helyütt ennek a psychológiának csak a ma már meglehetősen népszerű alapelvét hangsúlyozzuk ki, mely úgy szól: nem az önálló sorkezdés, a megindítás, a szabad iniciativa, hanem a beállítás, a többé-kevésbé megokolható történés lelki életünknek a legmélyebb jellemvonása.

W u n d t úgy látszik csak az elejét ragadta meg annak a gondolatnak, mely következetesen végiggondolva az associációs psychológiába visz. S t a u d e (Phil. Stud. I. 194-5) legalább így adja vissza Wundt-nak nézetét: *Erst nachdem eine Vorstellung, mag sie ein Anschauungs- oder ein Erinnerungsbild sein, percipirt worden ist, gewinnt sie die Bedeutung eines Motives, d. h. sie vermag durch die mit ihr verknüpften Gefühle einen psychologischen Reiz auf den Willen auszuüben. Der Erfolg dieser Reizung des Willens durch die percipirte Vorstellung ist die Apperception der Vorstellung.*

- Egyébként azt is meg kell jegyeznünk, hogy Wundt egyik újabb munkájában (Spr. passim, pl. I. 247, II. 250-1) szemelláthatólag igyekszik a maga apperceptív psychológiájának merevségeit az associációs iskola irányában tett engedményekkel eloszlatni.

K ü l p e-től (455) elfogadjuk, hogy az érdekes (és pedig vagy kellemes vagy kellemetlen) szemlélet még nem maga a figyelem; de ez sehogysem bizonyítja, amit Külpe képzel, hogy a figyelmet, mondjuk az érdeklődést, nem lehet az érzelmek osztályába sorozni. (Lejebb, Érzelem és gondolat c. fejt.) – Olyan megjegyzések, milyen a K i e s ő w-féle (Phil. Stud. XI. 57-9),

- hogy t. i. a pusztá figyelem még nem bírja a vérnyomást fokozni, hanem csakis, ha *gemütliche Erregung* járul hozzá, – épenséggel nem vullanak ellenünk, hanem csak arra tanítanak, hogy a Kiesow-féle „higgadt” figyelmet kisebb fokú érzelmenek fogadjuk el.

Hogy az egyszerű érzetelnél szövevényesebb lelki jelenségek, mint a fogalmak (főleg az elvontak), az ítéletek, következtetések, továbbá az érzelmek összes fajai mind csak közvetlen és közvetett képzettársulások útján keletkeznek, abban igazat kell adni az associációs psychológiának. Csak ott nincs igaza, ahol és h a e bonyolultabb alkotásoknak szerkezetét mindössze is azon és annyi elem pusztá összetételének adja ki, amennyit és amelyeket rajtok meg lehet különböztetni. Csakis e tekintetben szorult az associációs psychologia ellenőrző szemekre, amelyek a feladatnak még meg nem oldott részére, az illető alakulatoknak az ő várakozását túlhaladó szövevényességére figyelmeztessék. M ü n s t e r b e r g (455) az apperceptív psychológiának ajánlja fel ezt a szerepet, mely kétségtelenül jobban illik neki, mint az associációs irányában való rideg, elutasító magatartás. Viszont igazat kell adni Wundt-nak (Ph. Ps. III. 522-3) abban, ha hibáztatja e psychologia-

nak olyatén munkakönnyítő fogásait, amidőn a nehezebb, az associatiós schema alatt még el nem férő (pl. causalis, teleologikus) fogalomalkotásaink kimagyarázása végett egyszerűen újabb „associatio-törvények”-et iktat hozzá az eddigi kettőhöz, t. i. „causalis, teleologikus sat. képzettársulások”-at. Wundt itt különösen arra az érzelmi tényezőre utal rá, mely tudatunkban e felsőbbrendű alkotásainkat, pl. a causalis kapcsolatokat a pusztá hasonlóság-sugallta ötleteinktől különválasztja; arra a sokkal nagyobb értékre, melyet amazoknak ez utóbbiakkal szemben tulajdonítunk, s melyet a derűre-borúra associatiós psychologusok nem vesznek számba.

Aki a figyelemről beszél, annak a figyelem ellentétéről is meg kell emlékeznie, és aki nevezetesen a figyelem hatásain elmélkedik, annak a hatástalanság esetét, pontosabban a figyelés-kísérlet meg hiúsulását is tárgyalnia kell, t. i. az el k a l a n d o z á s tényét. Ha a zavaró, idegen ötletektől megpendített képzettársulásunk (s ilyen egy, ez ötleteknek értékére vonatkozó megítélésünk is) nem torkollik belé olyan szálakba (értsd gondolatokba, innervatióba), melyek közvetlenül a célba vett gondolattal függnek össze, akkor beáll az a jelenség, melyet minden tudós ember nagyon is jól ismer, t. i. az elkalandozás. Ha van olyan bizonyosság, amely igazán kézzelfoghatólag bizonyítja a determinista vagyis associatiós álláspontnak egyedül helyes voltát, akkor az elkalandozás tüneménye az, pontosabban az a körülmény, hogy az elkalandozás ellen egyszer s mindenkorra védekezni, magunkat biztosítani nem lehet. Az önkénytelen elkalandozás az a tollvonás, mely a szorgalmas tudósnak legbuzgóbb munkafogadalmait s ezek kivitelében való bizakodásától istápoltt öntudatát egy pillanat alatt csúffá teszi. Az elkalandozás az a moira, a fatum, mely erősebb mint a maga hatalmában bizakodó Juppiter; az az álom, mely rászáll az alvást fitymáló Napoleon-nak szempilláira „épen akkor, amikor már m a j d n e m m e g s z o k t a” az álmatlanságot. – Az elkalandozás tényében az a legérdekesebb, hogy bebizonyul vele egy olyan dolog e l f e l e d é s é n e k a lehetősége, “amely dolgot nem ré g e n t e, hanem épen most, az imént fogadtam az eszembe. Én most, mondjuk egy félórával ezelőtt, tettem fel magamban, hogy ezt a kérdést, – pl. a figyelem nevezetű kemény diót, – el fogom intézni, hogy csak erre és más semmire sem fogok gondolni, és íme, e munkám k ö z b e n egyszerre csak azon veszem észre magamat – nem, hogy f e n y e g e t a tárgytól való eltérés veszedelme (akkor még lehetne segíteni a dolgon), de hogy már tényleg el is tértem, egészen más dűlőben járok. Hát nem vettem észre a hibás útnak még a z e l e j é n, hogy eltávolít célotól? Kiment az eszemből az a munkatervem, az az elhatározásom,

melyet csak egy félórával ezelőtt megfogadtam magamban? Ki hát, és ez épen a furcsa! – Talán némileg megérteti e különös jelenséget az a körülmény, hogy figyelmével „szorosan” a tárgynál maradni máris annyi, mint az adatok összeségén túlcsapongani. Mert valamely tárgyra igazán figyelni, azt megérteni, érdemlegesen felfogni nem is lehet másképp, mint egy olyan innervatio segítségével, mely jóval gazdagabb, összetettebb, mint amilyen volna az a reactio, melyet a pusztá adatok szemlélése kelt fel. Mindenki, aki igazán figyelmesen és intelligens módon szemlél, gondolataival túlcsapong a tárgyadta kereten. Neki kell többet gondolnia, mint amennyi adva van; hozzá kell foglalnia a tárgyhoz ennek múltját, vonatkozásait, hozzá hasonlókat sat. Az elkalandozás veszélye tehát azért esik olyan közel, mert azt az igazi figyeléskor is minduntalan megcselekedszük, legalább is részben, akkor amikor épen „legszorosabban”, de intelligens módon „maradunk a tárgyunknál.” Az a tudós, aki kavargatja a vizes bögrében mozgolódó olajcseppeket (Kant egy régi képen), csak úgy van-e innerválva, mint az a gyerek, aki ezt játékból teszi? Kant ugyanakkor a maga egész ég-mechanikai elméletére gondol, melynek megerősítését várja e kísérlettől, mindez a fejében van, arra van innerválva, – de mondhatjuk-e, hogy evvel elkalandozott a tárgytól s hogy a gyerek arra jobban figyel? Ha a libella rajta ülne a virágon és egyszerre leesné róla, ezt nem érténők meg; de minthogy nem ül rajta, hanem folytonosan csak körül-táncolja, inkább megértjük, ha egyszerre véletlenül nagyobbat lendül és vissza sem tér többet arra a virágra. A virág a figyelem t á r g y a és a libella a soha szorosan rajta nem ülő, csak körülötte rezgő figyelem. Magyarázat helyett íme hasonlatba tévedtünk és úgy-látszik, csakugyan egy kicsit – elkalandoztunk a tárgytól!

*   *

A következő pont egy kissé tágabb vonatkozásban van a figyelemmel, és inkább úgy kell tekinteni, mint ezen és a képzettársulásról szóló fejezetünk közös záradékát.

Ama gordiusi csomók közé, miket egy hibásan elemző pszichologia maga-magának kötött, tartozik az összeolvadás néven a legújabb munkákban, – még a Münsterberg (377)-félében is - szereplő lelki jelenség. Ha nézzük ama tüneteményeket, melyeknek ki-magyarázása végett ezt a különfajta psychikumot felvették vagyis lelkünknek egy összeolvasztó működést tulajdonítottak s ezzel a mi

elméletünk elejébe egy újabb kérdőjelet vetettek, a következőket találjuk: A *c-e* akkordban egészen másképp, nevezetesen kevésbé tisztán, észrevehetően hangzik e két hangnak mindegyike, mint ha külön szólaltatom meg őket; ide tartozik az is, hogy az egyes zenei hangokat soha akkordoknak nem fogja fel a hallgató, amilyenek a bennök lévő felhangok miatt éreznie kellene, hanem mindenkor csak magányos hangoknak. A tárgyvilágból emlegetik azt, hogy egy adott csoportot annyira egységnek tekintünk, hogy az egyes részeiben beállott változást ha egyáltalában, hát legfőleg csak mint az egész csoportnak valamilyen idegenszerűségét bírjuk észrevenni, de magának az illető elemnek változását nem, melyet pedig azonnal észrevennénk, mihelyt egymagában kerülne elénk. Példa reá az a sokat idézett eset, hogy, ha valamelyik ismerősünk a hajviseletét változtatja meg, az egész megjelenését találjuk valahogy idegenszerűnek, de nem tudjuk megmondani, hol, miben van a változás. Ilyen az is, mikor valamely megszokott szobaberendezés egyes bútorok helyének megcserélése miatt „másformá”-nak mutatkozik, anélkül, hogy meg tudnók mondani, miben más. W u n d t (Log. I. 31-2) említ egy néhány nyelvi példát is, amilyen az, hogy a *Herzog* szót a mai német már annyira az illető személy illetőleg rangfokozat egységes, direct nevének tekinti, hogy nem is veszi észre e fogalomnak két másikból (*Heer* és *ziehen*) történt megalakulását. Ugyancsak W u n d t (Ph. Ps. III. 526-8), összefoglalólag, azokat az eseteket nevezi összeolvadásnak (*Verschmelzung*), amikor bizonyos kimutathatólag ránk ható *a, b, c* érzeteket (pl. a felhangokat, tárgyak szemléleténél a Lotze-féle helyjegyeket) nem önálló kvalitásoknak fogunk fel, hanem csak úgy értékesítünk, hogy hatásuk esetében valamely velők kapcsolatos más objective felfogott *A* érzetet (az alaphangot, a látott tárgyat) valami k ü l ö n ö s s z í n b e n látunk (az alaphangot teltnék, valamely hangszeréhez hasonlónak; a tárgyat tériesnek, domborúnak).

Mind e jelenségek kimagyarázása végett lelkünknek egy olyan sajátosságát fogadta el a psychologia (első sorban a Münsterberg-ére gondolok), melynél fogva képes az egyidejűleg jelentkező érzeteknek mindegyikéből, ezeknek nevezetesen az élénkségéből valamicskét e l v e n n i, élénkségüket lejjebb nyomni annál a foknál, mellyel ez érzetek mindegyike magányos szereplésekor rendelkeznek. M ü n s t e r b e r g-nél nevezetesen egy egész elméletet találni e lenyomások lefolyása módjáról, melyben bőséges szerep jut az „érzeteknél is elemibb” *Urelemente*-knek. Mi majd megkísértjük mind

az említett jelenségeket ilyen mystikus újabb „lelki” erők nélkül megértetni.

Ami a fent felhozott két hangpéldát illeti, megjegyezzük, hogy a terc-akkordot senki más nem érzi két hangnak, mint a zenész. A közember számára a *c-e* akkord egyszerűen egy új hang, olyan, amelyet „kicsit hasonlónak talál úgy a *c*-hez mint az *e*-hez, de semmi esetre sem mesterséges egység, olyan, melyet neki részekből, a *c*-ből és *e*-ből kellene összefoglalnia.

A zenében járatlanok annál inkább hajlandók hallott akkordokat egyetlen hangnak tartani, minél consonansabbak. (Idézi Stumpf-ból Mach 208.)

Hogy emberünk nem olyan világosan hallja az akkord megszólamlása alkalmával a két hang mindegyikét, mint mikor külön jelentkeznek, ennek megértésére semmiféle „elnevő, lenyomó tehetség”-hez sem kell folyamodni, mert ez egészen természetes következménye az illető akkord keletkezése vagyis jelentkezése módjának, annak, hogy a *c* hangot megalkotó rezgéstüneménybe belezavarodik, belejátszik az a másik rezgés, mely magában az *e* hangot adja ki. Ha a *c-e* akkord egységes felfogásához összeolvasztás kell, akkor ma-holnap hasonló összeolvasztó működést kell majd felvennünk a zöld szín felfogására is, amely szín tudvalevőleg úgy keletkezik, hogy a sárgába belepingálják a kéket. Nem lelkünk avagy tudatunk „vesz el” valamit, nevezetesen élénkségi fokot a *c*-től meg az *e*-től, amikor együtt jelentkeznek, hanem a tiszta *c*- avagy *e*- benyomás megzavarásával mitőlünk vették el a lehetőségét annak, hogy ezeket külön-külön megérezzük. A felhang-példára vonatkozólag csak annyit, hogy összefoglaló, -olvasztó lelki tehetség ép olyan kevés kell a sokfelhangú *c*-nek egységes megérzésére, (hol a felhangokat tudvalevőleg csak a resonator, ez a fül-mikroszkop” mutatja ki), mint ahogy minden összeolvasztás nélkül egységnek, síknak látunk minden gyalult deszkát, melyet a mikroszkop hepe-hupásnak, számos girbe-gurba szálból, rostokból összetettnek bizonyít.

Ha most a csoport-példákat tekintjük, észrevehetni, hogy a csoport egyes részeiben beállott változásokat a szemlélő mint ilyeneket azért nem veszi észre, mert éppen maga az adott sokaság őt mindenkor felszínes, csak magára az egységes alakra, a csoportképre ügyelő nézőmódra csábítja. De igenis azonnal észreveszi, melyik elemén történt a változás, ha elemző módon szemléli a kérdéses sokaságot, azaz nem mulasztotta el az egységes alakbenyomás részeit is külön-külön számba venni. A csoportos adatok nem eyebeek, mint csábítá-

sok a felszínes szemlélésre. Arra, hogy én felszíneskedjem, hogy hogyan nézzem a világot, kell-e valami külön tehetségem? A tény, mit mindebből kihámozunk, csak annyi, hogy a figyelmes, lelkiismeretes adatfelfogást lehet magának az adatnak bemutatása módjával hol előmozdítani, hol megakadályozni; előmozdítom, ha lehetőleg elszigetelten, és megakadályozom, ha egy sereg főleg hozzá hasonló más adatnak kíséretében tárom elő. Milyen könnyen megismerem egy babszemet, ha egymagában egy tálon nyújtják elélem, és milyen nehezen, ha egy véka babból kell kikeresnem! Nem szabad elfeledni (v. ö. fent 153-4), hogy az alak, melyet valamely elemekből összetett sokaság mutat, külön benyomás, külön megnézni való, nem olyasmi, ami az egyes elemeknek külön szemléléséből, „eo ipso” tudomásunkra kerül; mert erre összefoglaló, épen az egyes részleteket mellőző, rajtuk átgázoló pillantás kell. Ez az alak, a csoportkép olyasmi, ami vagy magára vonja vagy pedig magától távoltage figyelmeinket, a többi között a szerint, amint messziről avagy közelből nézzük a kérdéses csoportot. Messziről tudvalevőleg könnyebb meglátni az egységes alakot mint részeit, közelből meg épen nehéz a sok tolakodó részlet miatt összefoglaló pillantásig emelkednünk. Aki a sok fától nem látta az erdőt, az bizonyosan benne volt az erdőben; aki pedig az erdőt egy nagy zöld foltnak látja és nem veszi észre, hogy fából áll, az nyilván messziről nézi. De csoportok esetében nem csupán a nézéstávolság tereli figyelmeinket hol erre, hol meg amarra, hanem bizonyos csoportokon egyes elemek észrevételét a többiekénél csekélyebb érdekességük is megakadályozhatja. Az érdekesség egyébként két tényezőtől áll; kellenek hozzá az adatnak bizonyos, a nem-érdekes adatéitól különböző objectiv sajátosságai, és kell hozzá valaki, aki érdeklődjék iránta, vagyis kell a nézőnek erre alkalmas lelki világa (múltja). Az utóbbi tényező fontosságát egyszeribe megérti az olvasó, ha feltesszük, hogy a fennebbi „hajviselet”-példában emberünknek fodrász az ismerőse. Az ilyen bizonyára nem holmi általánosságokat, „megváltozott külső”-t, „idegenszerűségéét emleget a mi barátunk láttára, hanem egy tekintetre észreveszi, hogy épen a hajviselete változott meg. Hogy ki milyen oldalát veszi észre illetőleg nem veszi észre a dolgoknak, az nagyrészt attól függ, hogy kinek mi a mestersége.

Ami végül a nyelvi példákat illeti, nem szabad felednünk, hogy összetett szók, származék-fogalmak csakis a kész nyelvet átvevő, használó gyakorlati embernek, s nem a névalkotónak avagy nyelv-

tudósnak szemében veszik fel az egységesség látszatát, azt, hogy közvetlenül a kérdéses dolgot nevezik el. Mi csodálni való van azon és minek oda „összeolvasztó” lelki erő, ahol a *Herzog*-ot nem érzi *mit dem Heere Ziehender*-nek az a német, aki nem is tudja, hogy a *Herzog* két szóból áll? Néha az egyes szórészeket megértő ember sem veszi észre, hogy összetett szóval van dolga. Emlékszem, hogy én a *gyufa* szót csak akkor kezdtem a *gyú-* (pro: gyújtó) + *fa* összetételének érezni, amikor Nyelvőrök ezt a szót, melyet én eladdig ama tárgy közvetlen, conventionalis nevének vettem, a képzése miatt megrótták. Mi rejlik ebben a tényben? Csak az, hogy készen kapott szók elvonják figyelmünket a saját elemeiktől, azért, mert a szókat a nem-nyelvtudós ember csak gyakorlati hasznavehetőségükre vagyis a jelzett tárgyra gondolva szokta tekinteni.

Avval a megállapodásunkkal, hogy az adat mutatkozásának, mondjuk szerkezetének módja egyfelől és a néző figyelmének az ő egész jellemétől feltételezett iránya másfelől, nem pedig valamely külön lelki jellemvonásunk az oka annak, ha valamely adott sokaságban bizonyos elemeket nem veszünk észre – evvel a megállapodásunkkal az egész kérdésnek csak az egyik részét intéztük el. Hátra van még a másik része, t. i. hogy van az, hogy azokat az elemeket még is valahogy észre vesszük, t. i. épen a többi, világosan tudatunkban lévő adatrészek „idegenszerűsége” alakjában, illetőleg, amint a psychologusok mondják, ezekhez „hozzáolvasztva”? Erre vonatkozólag kimondjuk, hogy a szemlélőnek, aki úgy ítélkezik, hogy az egész adat másmilyen, ha amaz észrevétlen érzetek beleszólnak, mint ha nem, – az ilyen szemlélőnek teljesen igaza van. Ha igaz, hogy akkor, ha egy pohár borba gyümölcsnedvet cseppen-tek, annak az egész pohár bornak más lesz az íze: akkor igaz az is, hogy a hallott *c* hang másforma, ha megerősödnek (= hegedű), ha meggyengülnek (= zongora) és ha egészen megszűnnek (– orgonasíp) a disszonáns felhangjai. Soha se torzítsuk el ennek a derék, becsületes emberünknek nyilatkozatát, aki – jól megjegyezzük! – nem azt mondja, hogy a *c*-nek alaphangja (a változatlan maradék) változott meg ama felhangoktól, és nem azt mondja, hogy a szobának tényleg változatlan részeiben cserélték volna el a bútorokat. Ő egész *c* hangról és egész szobáról beszél! Ítékezésének ez az oldala, épen mert helyes, semmiféle csodálkozni valót, problémát sem rejt magában a psychologus számára, s a kérdés csak az lehet, miért nem tud emberünk magának amaz „idegenszerű”-ségről, „másforma”-ságról pontosabban számot adni azaz

megmondani, hogy mi változott meg? miért nem tudja az egész adatot elemezni, elválasztani egymástól a változatlan és a kicserélt elemeket? Nos hát, ez nem egyéb, mint – a fennebb már megfejtett kérdésünk, amelyre ott adott feleletünket röviden avval foglaljuk össze: az ilyen kielemezés a szemlélő számára, aki mindenkor az egész adott összeséget élvezzi, túlságos nehéz feladat.

S evvel eljutottunk a végső megállapodásunkhoz, t. i., hogy az úgynevezett összeolvadás-tényék ama másik, egyéb példákból jól ismert korlátoltságunkra mennek vissza, hogy számunkra valamit megérezni és érzeteink eredetéről számot adni két dolog. Száz esetet ismerünk, ahol az embernek valamije fáj, de nem tudja, hogy mi, valami hangot hall, de nem tudja honnan, rosszul lett, de nem tudja mitől sat. Ebben valamint fenti kimagyarázásokban meg van mondva annak is az oka, hogy miért a figyelem fejezetében tárgyaljuk az összeolvadás-tüneményeket. Elvégre avval is a figyelem tárgykörében maradunk, ha azt kutatjuk, mikor nem? és mire nem? lehet figyelni.

Végül kiemeljük, hogy fönnebbi polémiánk nem annak szól, hogy valaki a tárgyalt tényeket összeolvadásoknak nevezze, hanem szól az ily elnevezések amaz óhatatlan továbbértelmezéseinek, amelyekben egyszerre csak külön lelki erő szóval mysticum lesz abból, ami eredetileg csak megjelölő szó akart lenni. Az ilyen elméletek ellen, vagyis hogy a „psychikum”-oknak máris túlon-túl népes birodalmát valaki még egy ilyen titokzatos „összeolvasztó erő”-vel szaporítsa, első sorban egy olyan psychológiának kell tiltakoznia, mely mint a mienk, az összes psychikum-ok kiküszöbölését tűzte ki céljául.

Hogy valamely egységes formában jelentkező adatot csoportnak, önálló individuumok összeállításának tudják tekinteni, arra tapasztalás, a szétbonthatóságnak tapasztalása kell, minden téren, a szobaberendezés felfogásánál ép úgy, mint akkordokénál. Semmiféle hangot sem bírok akkordnak, több egyidejű hang egységének felfogni, hacsak annak a hangnak ily módon való felépülését nem tapasztaltam. Ebből az következik, hogy épen-séggel nem szükséges feltételeznünk, hogy a szétbontható érzet-complexusok valami másféle physiologiai berendezés kíséretében jelentkeznek tudatunk előtt, mint a szét nem bonthatók, – úgy látszik ezt képzeli Sch w a r z Hyp. II. 185 – hanem teljesen elég, az egyénnek e tekintetben megtett tapasztalásait s azokon alapuló emlékeit segítségül vennünk. Nem a működő agypályáknak valamilyen (x) berendezése egy felfogott bútorcsoport eseté-

* Wundt (u o. 528) in den ursprünglichen Eigenschaften des Bewusstseins keresi az összeolvadások okát.

ben, és egy másféle (y) berendezése egy *c* hang felfogásakor képesít engem arra, hogy ama bútorcsoportot sokaságnak, a hangot meg egységnek vegyem, hanem egyes egyedül az a körülmény, hogy egy ama bútorokéhoz hasonló csoportot már láttam egyes darabokból összetenni, *c* hangot meg soha. Elvünk az, hogy nem egy „együvéfoglalás” nevezetű lelki sajátságára (E x n e r 231: *Prinzip der centralen Confluenz* – !), hanem a szétbonthatóság tudatának keletkezésére kell magyarázatot keresni.

Schwarz-nak állítása egyébként csak a visszhangja ama S t u m p f-éle elméletnek (a II. 87-8-on lévő résznek), amely elmélettel a mi nézetünk homlokegyenest ellenkezik. Stumpf (78, 80) éppen abban látja egy „összeolvadás” nevű külön lelki jelenségnek tanúbizonyságát, hogy a zenében járatlan emberek afféle akkord-felépítő tapasztalatok nélkül is több hangból állónak tudják felismerni a hallott akkordokat. (Megjegyzendő, hogy én Stumpf-nak *unmusikalisch* médiumai közül, kiknek ítélkezésére alapítja elméletét, igazán „botfűlű”-nek csak azt az egyik urat [158] tarthatom, ki a kívánt hangfelbontást semmiféle akkordon sem volt képes megtenni, s evvel éppen a mi felfogásunkat támogatja.) Stumpf (85) szerint az a felismerés: „most egyetlen hangot hallok”, „most több hangot hallok egyszerre” a közvetlen *m e g é r z é s*-nek folyománya. Miszerintünk ellenben ez az ítélet az érzet-*é r t e l m e z é s*-nek aktusa (ez nem annyi, mint *Hincinphantasieren!* 14). Aki egynél több hangból állónak mondja azt a *m i n d e n k o r* „egységes hangtünemény” karakterű adalékot, amely a fülét egy bizonyos időegységben érte és érheti, az ilyen ember szerintünk nem csupán megérezte (hallotta), hanem értelmezte azt az adalékot. Egy hangtöbbségnek felismerése szerintünk ép úgy az értelmes hallásnak (hangértelmezésnek) cselekedete, mint amennyire a tárgysokaságnak felismerése az intelligens látásnak (látvány-értelmezésnek) tanújele. Minthogy pedig minden efféle felbontás csak úgy eshetik meg, ha az egyén az egységes alakban jelentkező adalékon bizonyos kritériumokat vesz észre, amelyek arra vallanak, vagyis amelyekből ő arra következtethet, hogy itt az egységesség csak látszat és igazában egyidejű sokaság forog fenn: tehát mi az akkordelemző közembertől azt fogjuk megkérdezni, micsoda tanújel alapján mondotta a hallott *c*-t egyetlen hangnak, a *c-d* avagy *c-g*, sőt *c-c'* akkordokat pedig két-két hangnak. Nézetünk szerint (mindjárt a magunkéval állunk elő, minthogy a közember úgy sem tud számot adni az általa felhasznált kritériumról) *m i n d e n e g y e s i n t e r v a l l u m* kivétel nélkül, tehát még az oktáva is *r e k e d t e b b* hangzású, mint az alkotó hangok bármelyike, *s e* rekedtségüknek foka nem más, mint a consonantiájuk foka. Ami polyphon, az nekünk *eo ipso* dissonans, *s a* consonans akkord nem más, mint a legkönnyebben megszokható dissonantia. (V. ö. Érzelem és érzet *c. fej.*) Az ítélkező ember tehát annál inkább lesz hajlandó egyetlen hangnak tartani a hallott akkordot, minél csekélyebb ennek rekedtsége vagyis dissonantiája. Minthogy pedig a csekély rekedtségeket nehezebb észrevenni, mint a nagyokat, ezért igen természetes, hogy Stumpf (135, 145) médiumai túlnyomó részt az oktávákat (*c-c'*) ítélték meg hibásan azaz tartották egyetlen hangnak, s nem a secundokat meg septímeteket (*c-d*, *c-h*). Stumpf ugyan ezt a *Rauheit*-et meg igyekezett szüntetni (162, 207), de ismét akadt olyan médiuma, aki azt *m i n d e n ü t t* megérezte. Mi nem állítjuk, hogy ez a *Rauheit* okvetlenül a

felhangoktól származik s nem is kérjük a keletkezését; csak azt állítjuk, hogy ott van minden alkalommal, ha egynél több hang éri fülünket. (Stumpf [84]-nak egyik médiума egyszerűen *ünannehmlichkeiten*-nek nevezte ezt a mellék-benyomást.)

Wundt (Ph. Ps. II. 119-121, 438) a Stumpf-féle elméletet épen a leg-erősebb oldalán támadja meg, hibáztatván, hogy Stumpf azonosítja a consonantiát az összeolvadással (az „egy hang”-látszattal).

Nagyon megszívlelni való Petzoldt (I. 277-8)-nak az összeolvadások híveihez intézett megjegyzése, hogy igazi összeolvadást (a hozzáolvadás folyamatát) soha senki sem látott, meg nem figyelt, mert ez nem is egyéb, mint egy a kész eredményhez hozzáokoskodott psychologus-csinálmány. Kitűnő észrevétel, hogy sokkal többet ér a lelki jelenségek lefolyásának pontos leírása, mint az olyan állítólagos magyarázat, mely (mint pl. a „*verschmelzen*”, az „*in den Blickpunkt des Bewusstseins rücken*”-féle kifejezések) voltaképp csak a physikai világból vett fogalmakat erőszakol rá a lelkiekre.

Wundt (Ph. Ps. III. 526-8)-nál az ötlik szemünkbe, hogy ő az általa definiált (l. fent 287) összeolvadásoknak helyét a képzetársulások sorában jelöli ki, mint „legkezdetlegesebb fokú associatiók”-ét. Ez a fogalomtágítás vagyis az, hogy olyan associatiót is fogadjunk el, amely csupaielen, tényleg megadott érzetek között folyik le, szöveget üt a fejünkbe. Ha nem lehet szó associatióról ott, ahol én több, valóban reám ható érzet egyenkint és világosan felfogok vagyis a hol minden következő érzetet nem a visszamlékezés („kép” alakjában) hanem a környező valóság igazi megérzés alakjában telepítette belém: akkor nem látjuk el, miért jutna ez az érzet-constatáló működésünk az associatio nevezetű folyamattal közelebbi rokonságba akkor, ha maga ez az érzetfelfogás tökéletlenebb módon vagyis az egyes érzeteknek kívánatos elszigetelése nélkül („összeolvasztólag”) megyn végbe. Wundt, ki az összeolvadásokat, egy *A* érzetnek az *a, b, c-k* fölé kiemelését (528), voltaképp figyelmi jelenségnek tartotta, úgy látszik azért iktatta e tüneményt az associatiók közé, mert az *a, b, c*-ket itt olyanféle szerepűeknek látta, amilyen szerepük van az emlékképzeteknek az *assimilatio* nevű társulás-folyamatnál (pl. amikor a sajtóhibás szó helyébe a helyeset olvasom).

Münsterberg (285-8) érzeteinknek szokásos kettős felosztását, t. i. a minőség és intensitas szerint valót, még egy harmadik osztállyal igyekszik kibővíteni: az önállóságával (*Selbstständigkeit*), amin az érzeteknek azt a sajátágát érti, hogy ugyanaz az érzet jobban vagy kevésbbé véteti észre magát a szerint, amint más-más érzet kíséretében jelenik meg. Például Münsterberg valamely zenei hangot hoz fel, melyet „sokkal jobban ki lehet hallani” azaz jobban megtartja önállóságát, ha a szeptim-jét, mint ha az oktáváját szólaltatjuk meg vele együtt. Én azt hiszem, hogy ebben a „kihallás”-ban önámítás rejlik, illetőleg egyik esete ama közönséges psychologus-vétségeknek, amikor az elmélet-alkotók a gyakorlott, kiművelt elme-állapotot, ez esetben a zenéhez szokott embert, s nem a gyermeki, fejletlen állapotot veszik elméleteik számára irányadónak. Mi inkább a „botfülü” embert nézzük, ennek mutassunk be egy *c-h* és egy *c-c'* akkordot. Ez el fogja ismerni, hogy az első akkord „csúnya”, „kiállhatatlan”, a másik

„szép”, „kellemes” volt. Észre fogja továbbá venni, hogy a *c-h* akkord sokkal inkább különbözik (különbözőbbnek hallszik) akár a *c* akár a *h* egyes hangoktól, mint amennyire különbözik a *c-c'* akkord a maga egyes hangjainak bármelyikétől. (Ismeretes dolog, hogy néha még a gyakorlott fülű ember is oktáv-akkordnak hallja az egyes hangokat.) Ép ezért én azt mondanám, Münsterberggel ellenkezően, hogy egy olyan mütétet, melyet az egyes hang kihallásának lehetne nevezni, sokkal *k ö n n y e b b e n* végre lehet hajtani a *c-c'* akkord esetében, melyet t. i. mindenestül *c'*-nek hallhatok vagyis egy tényleg meglévő részhangjával egyenlősíthetek, mint a *c-h* esetében, hol a *c-t* vagy *h-t* külön észrevenni mindenestre nehéz dolog. Én úgy látom, hogy a felhozott hang-, valamint efféle színjelenségekben mindössze egy az összeolvadásával rokon hasonlósági probléma, nevezetesen a pontos megkülönböztetésnek egy esete forog fenn, és hogy a dolog sokkal érthetőbbnek mutatkozik, ha afféle új kategóriák („önállóság”-ok) alapítása helyett egyszerűen csak arra a körülményre visszük vissza a felhozott tényeket, hogy két érzetet egymástól *m e g k ü l ö n b ö z t e t n i* annál nehezebb, mennél hasonlóbbak egymáshoz.

Figyelem-fejtegetéseinket berekesztjük Wundt-nak amaz egészen sajátos nézetével, hogy a figyelemnek (nála: *apperception*ának), mely tudvalevőleg mindenütt a nehezebb gondolataink szülőanyja, vannak bizonyos, elménk gondolatvilágában kimutatható *e l e m i t e r m é k e i* is. A legegyszerűbb ilyen termék Wundt szerint minden szóösszetétellel kifejezett fogalom (az *Agglutination der Vorstellungen* Ph. Ps. III. 573) vagyis az a jelenség, amikor az illető két képzetet nem csak ötletszerűen vetjük fel a tudatunkban egyenként (pl. „*Kirche*” és „*Turm*” – ez puszta *associative Verbindung*), hanem egységbe foglaljuk (így: „*Kirchturm*”, ami már *apperceptive Verbindung*). Ezen *apperceptív* kapcsolatokról *S t a u d e* (Phil. Stud. I. 203) úgy referál, hogy nem eyebekek, mint *eine Zusammenziehung unserer Vorstellungsinhaltes in geschlossene Gruppen*. – Kérdés, mit szól ehhez a nyelvtudós? Mindezekelőtt azt, hogy az összetett főnév semmivel sem magasabb rendű termék, ímint a *j e l z ő s f ő n é v* és hogy igazán csak specialis német nyelvszokás, számtalan helyen, ahol pl. a magyar vagy a francia nyelv kényelmesen két szót szerepeltet a kellő viszonyragokkal, e ragok kihagyásával egyetlen szót teremteni. (Ez egyébként, *nota bene*, csak az írásban egyetlen szó. Világosan feltüntetik ezí az olyan összetételek, mint *Menschenhand*, *Übungszeit*, *Krankheitsgefühl*, ahol az első szó önállóságát még az ottlevő, részben rosszul megválasztott genitivus-ragok mutatják.) Ha a *Festungsturm* nem egyéb, mint közönséges összevonás ebből: *des Festungs* (recte: *der Festung*) *Turm* (értsd: *Turm der Festung*), miért volna a *Kirchturm*, melyet különben *Kirchenturm-mk* is ejtenek, valami magasabbrendű szellemi termék. mint ez a kényelmes körülírás: *der Kirche Turm* (pro: *Turm der Kirche*)? Wundt egyébként nem evvel a genitivus-os körülírással hanem a csupasz eredeti két szóval hasonlítja össze az összetételeket. Kérdés, valami másforma, magasabbrendű szellemi folyamat érvényesül-e a *Kirchturm* vagyis *der Kirche Turm-nak* *m e g o k o l t* kiejtésében, mint amilyen szellemi folyamat elégséges a *Kirche* és *Turm* szónak egyenként való, de szintén *m e g o k o l t* kimondásához. (Súlyt vetünk arra, hogy „megokolt”, mert ki kell zárunk pl. a gyermekies, játszi szóhangoztatások eseteit, ame-

lyeknek akár a legszövevényesebb összetételű szó is szolgálhat tárgyául anélkül, hogy megfelelő gondolat kísérné.) Csak annyit látunk, hogy más objectív tényálladék, más külső tapasztalat váltja ki belőlünk azt a jelzős vagy akár összetett szót, mint a megfelelő két egyszerűt. Az egyes szók kiejtésére szükséges, hogy előbb egy templom, utóbb egy torony jelenjék meg előttem, – akár csak gondolataimban, – s én azokat felismerjem. Az összetett szó számára egy olyan toronynak kell előttem megjelennie, amelyet én azelőtt csak templomokon tapasztaltam, miért is én a „templom”-ot most (akár látom, akár nem) jelző alakjában azért teszem a „torony”-hoz, mert szükségét érzem e torony pontosabb megjelölésének. Nem folyamodnám jelzős vagy mint a német, összetett kifejezéshez, nem a „templom” szóhoz, ha a templomok tornyának nyelvemben volna valami egységes, külön nevek (pl. campanile). Íme tehát, valószínű-e, hogy amikor magyar vagy német ember ismeri fel ezt a templomtornyot, ezeknek szellemi működésük magosabbrendű „apperceptív”-természetű volna ahhoz az olasz emberéhez képest, aki itt szerencséjére egyetlen szót használhatván, Wundt szerint is bizonyára csak közönséges létconstatáló gondolkozást vizsgál! Kérdjük továbbá: mihez kell több lelki erő, ahhoz-e, hogy egyes tárgyakat szemem vagy akár „lelkem” előtt való felmerülésüknek sorrendjében constatáljak, vagy pedig ahhoz, hogy egyetlen tárgynak más tárgyakhoz való viszonyát, ezekkel való reális összefüggését fejezzem ki? Én azt hiszem, erre általános felelet nincs, hanem: esete válogatja. Mindenesetre igaz, hogy *eo ipso* nem nagyobb dolog, nem kíván nagyobb figyelmet az adatokon tapasztalható összeköttetéseket, viszonyokat constatálni s e viszonyok számbavételével megkülönböztetni valamely adatot más hasonlóktól, (a tornyot a templomtornytól), mint magukat az adatokat helyesen felfogni. Ebből az következik, hogy a viszonyokat constatáló kifejezések, milyenekre a Wundt-említett szóösszetételeket visszavittük, nem érdemelnek a többi képzeteinknél előkelőbb helyet a psychologus gondolatrendszerében; csak annyi az igaz, hogy itt is, ott is figyelem (vagy ha tetszik: „apperceptív”) nélkül nem boldogulunk.

Wundt szemléletét azért tekintette a szóösszetételeket (illetőleg jelzős kifejezéseket) külön apperceptív alkotásoknak, mert itt két, magában véve egyenlő jogú és súlyú szó egymás alá rendelt viszonyba jut, egyiköket, t. i. az alapszót „az apperceptio emelvén ki a másik fölé.” Aki egy toronnyal ékesített templomot lát, az ezt az összetett épületet – elismerjük – ép úgy nevezheti tornyos templomnak, mint templomos toronynak: még pedig nevezi el a szerint, hogy melyik részére, *A*-ra vagy *B*-re fordult – mint szokás mondani, – a figyelme. Azt feleljük: nem a figyelmem túlnyomósága dönt abban, hogy a két adat, *A* és *B* közül melyiket tegyem meg alapszónak és melyiket jelzőnek, hanem ezt mindenkor a kifejezendő ítéletem szabja meg. Ha az *A*-ról van mondani valóm, azt teszem meg alapszónak, „tornyos templom”-ot mondok; ha meg a *B*-ről akarok beszélni, akkor ebből csinálom alapszót, „templomos torny”-ot. A főnév tagadhatatlanul súlyosabb szó, mint a melléknév, de nem mintha a főnévi fogalmak megalkotásához nagyobb figyelem kellene, mint a melléknéviééhez, – hisz lehet hangsúlyozva „tornyos templom”-ot is mondani, amikor meg épenséggel a „tornyos”-ra esik a figyelmem – hanem csak, mert a beszédet hallgató-

nak figyelme inkább a főnevek, mint a melléknevek felé fordul. Szóval: a jelzős kifejezésekre vonatkozólag szerintünk csak az áll, hogy inkább az őket megértő, mintsem a kiejtő embernél mutatkozik a figyelemnek az az aránytalan megoszlása, melyre Wundt gondol.

Megjegyezzük, hogy Wundt-nak egy néhány apperceptív kapcsolatát egyszerű associációkra igyekezett visszavinni F o u i l l é e (I. 263-4).

Az imént tárgyalt összeolvadás-jelenségek egy egész figyelem-elméletnek szolgáltak kiinduláspontjául. E b b i n g h a u s-nál (629 v. ö. 599) nevezetesen a figyelem semmi egyéb, mint az egyénnek sajátosságos magatartása valamely, szemléletre kínáló egyidejű sokasággal, egy sokelemű csoporttal szemben. Valamint egy egyidejű é r z e t sokaságnak (*a, b, c, d...*) ránkhatása alkalmával nem annyi és olyan reflexusok ütnek ki rajtunk, ahányat és amelyet minden egyes *a, b...*, külön-külön belépve, előidézett volna: úgy abban az esetben is, mikor magasabb agycentrumaink előtt egy nagy s z e m l é l e t i csoport, *A, B, C, D ...* adatok összesége jelentkezik, nem minden egyes *A, B...* fogja magát a tudomásul-vétel felküzdeni, hanem igazán tudomásunkra csak azok jutnak, melyekhez hasonló avagy más tekintetben rokon képzetek uralkodnak a lelkünkben. Ez a kiszemelő tudomásul-vétel a figyelem, melynek tárgya mellett a csoportnak többi része nem marad teljesen hatástalannak, hanem valamilyen gomolyag, összefolyt h á t t é r alakjában lép a tudatba.

Ehhez megjegyezzük: azt a tényt, melyre az író itt céloz, t. i. hogy egy sokaság tagjai egyenkint bocsátkozzanak szemléletre, mindenkor csakis relatíve, megközelítőleg lehet megvalósítani, azért, mert a szemlélő m i n d e n k o r és k i v é t e l nélkül egy egyidejű sokaság előtt találja magát. Azt ugyan megtehetem, hogy emberemnek egy *A, B, C, ... Z* részekből álló épületnek avagy festménynek egyes elemeit egyenkint és successive bocsátom a szeme elé, de amikor ő *A ... Z* helyett csak *A*-t látja, akkor is az egyidejű egyéb érzeteknek (pl. hangoknak, hőérzetnek sat.) kíséretében jelentkezik előtte ez az *A*.

Ha az olvasó nem akadt volna fel rajta, mi akasztjuk meg őt itt e fejezet végén annak az elismerésével, hogy a figyelmet hói akarásnak, hol egész munkának, hol meg érzelemnek nevezgettük. Ezt az ingadozásunkat majd az akaratról szóló fejezeteink fogják igazolni.

Hasonlót találhatni S t u m p f-nál is, ki (I. 68) a figyelmet általános-ságban (tehát nem csupán az önkénytelent) így definiálja: *Aufmerksamkeit ist identisch mit Interesse und Interesse ist ein Gefühl*, – a következő lapon meg a szándékos figyelmet határozott akarásnak minősíti. A mi szánkából veszi ki a szót, mikor e látszólagos ellenmondást avval hárítja el (II. 283), hogy „magát az akaratot is szabad az érzelmek közé besorozni.”

A PHANTASIA

ÉS ROKONAI: AZ ILLUSIO, HALLUCINATIO, ÁLOM ÉS A KÖVETKEZTETŐ
GONDOLKOZÁS.

I. Kettős okunk van arra, hogy a képzettársulás és figyelem tárgyalása után most épen a *phantasia* nevezetű lelki működést vegyük szemügyre. Először is, mivel a phantasiáló gondolkozás semmi egyéb, mint a „képzettársulás” és a „figyelem” nevű két tényezővel meghatározott gondolkozásnak, ennek az eddigi tudomásunk szerint csak világ ismeret szerzésére hivatott folyamatnak, egy bizonyos módja, bizonyos irányú alkalmazása, – egy olyan különfajta gondolkozás, amelynek szemlátomást az ismeretszerző, a ténykutató gondolkozásától különböző céljai vannak. Kérdés tehát, hogy milyenek, s miben áll a közelebbi természete a gondolkozás ez érdekes elágazásának, mely annyival is inkább felkelti érdeklődésünket, mivel tudunkkal más ilyen mellékajátása a gondolkozásnak, mint az egy phantasia nincs is. Minden, ami egyetlen, érdekes is. A második indítékot a phantasiának épen itt való tárgyalására a mi innervatiós pszichológiai elméletünk adja meg. Nekünk t. i. annyival is több okunk van a phantasiával mennél előbb végeznünk, mivel ezt a lelki működést *par excellence* képtermelőnek, képeket alkotónak tartják, szóval olyan lelki működésnek, amely a mi képtagadó elméletünket úgy látszik már *a limine* is kizárja. Veszedelmes ellenfelekkel jó mennél hamarabb megmérkőzni.

Az újabb pszichológia, Wundt-ot is beleértve, feltűnő mostohán bánik a phantasia-val; alig-alig foglalkozik vele. Ezt joggal megróttá Ribot (Im., pref. V.).

A phantasiát egy nagyon elterjedt nézet kizárólag a művészeti alkotások, s egy kevésbé általános, de helyesebb vélemény a művészeti, ipari és tudományos alkotások tehetségének tekinti. Mi még ezt az utóbbi meghatározást sem tartjuk kimerítőnek. Az alkotás semmiféle téren sem egyéb, mint egy megvalósítandó tervzetnek a készítése, egy utasítás valaminek megcsinálására, sőt ez a megcsinálás, a kivitel maga. – Mármost tervezni nemcsak a tudományok, művészetek és ipari foglalkozások terén lehet, hanem mindenféle, csak az egyes embert magát érdeklő ténykedésnek elejébe is, vagyis a közéletnek százféle helyzeteiben, mindakkor, mikor az forog kérdésben: mit fogok most tenni? A tudományokat, művészeteket és az egész technológiát úgy kell tekinteni, mint az emberiség közérdekű gondolkozásának, terveinek,

megállapodásainak *tárházát*, és számba kell venni, hogy az emberi gondolkodásnak e kánon-szerű gyűjteményén kívül van még ezernyi-ezer m a g á n é r d e k ű gondolat, terv és működés is, olyan, amely nem bizonyult eléggé életrevalónak arra, hogy ama kánon-szerű gyűjteménybe felvétsék azaz megörökíttessék, – (és ebben ismét hányszor meghazudtolta a jövő a kortársak elutasító ítéletét, azaz mennyire n é z e t dolga az az életrevalóság!) – és van továbbá, *last not least* még ezerszeresen több olyan tervezet, gondolat-sor, amely soha nem is kívánczolt belé abba a kánon-ba, nem követel magának helyet az emberiség t a l á l m á n y a i n a k , azaz, legtágabb értelmében véve e szót, közérdekű eljárásainak a sorában. Ez a dolog összefügg avval, hogy az életre képes embernek azokon az ismereteken kívül, melyeket a tudományok ölelnek fel, még száz meg száz ismeretre van szüksége, melyet semmiféle hivatalos „tudományiban sem talál meg. Többi között, hogy bútorainkat, ruhadarabjainkat sat. hogyan kell használnunk, melyik mire való: e nélkül ma már élni sem tudnánk, de vajjon melyik tudomány világosít fel arról, hogyan kell egy lámpát meggyújtani vagy egy cipőt befűzni?

Mármost nagyon ferde psychologia az olyan, amely annál a kérdésnél, hogy „milyen tehetségek, erők, sajátságok mutatkoznak az emberi gondolkodáson?” az emberi gondolatműködéseknek egy tisztán é r t é k ö k szerint történt kettéosztásától engedni magát vezetetni, és ehhez képest phantasiát csak amaz értékesebb, mert közérdekű gondolatalkotások számára fogad el, melyek az emberi gondolkodásnak Walhalla-jába, a tudományok, művészetek és a technológia birodalmába belékerültek. Más szóval őrizkedni fogunk a köztudalom nyelvezetének elsajátításától, amidőn ez a köztudalom az egyik embernek, a „nagy alkotó”-nak tulajdonít, más emberektől meg megvonja a phantasiát. A tudományok sat. birodalmában az emberiségnek csak a vasárnapi ábrázatját látjuk, ezek a kiöltözött, a hétköznapi portól megtisztult emberi észet mutatják be, s aki az egész embert akarja ismerni, tehetségeiről, lelki erőiről magának ítéletet formálni, annak, valami természetes!, nemcsak a legjobb óráinak alkotásaiból, hanem egész magatartásából kell az embert megítélnie. Avagy melyik természettudós fogadná el, hogy a medve az és annyi, amennyit a cirkuszban bemutat? Észre kell venni, hogy azokat a javaslatokat, tervezeteket, melyek a tudományok sat. terén lépnek fel, semmi más nem választja el a közéleti gondolkodásnak nap-nap mellett felvetődő terveitől, mint hogy amazok előkelőbb termé-

szetűek, értsd értékesebbek, közérdeklődésre érdemesebbek, mint hétköznapi kigondolásaink. Ha én azt állapítom meg magamban reggel a felkelés után: ma délelőtt elmegyek a hivatalomba, ott dolgozom délig, akkor hazamegyek megebédelni, aztán pihenőt tartok, majd utóbb meglátogatom ezt meg ezt a barátomat s vele este elmegyek a színházba, – akkor itt egy olyan tervezetet azaz gondolat-sort állapítottam meg, melynek megvalósítása senki másban csak én bennem, s legföllebb tán legközelebbi környezetemben fog érdeklődést kelteni. Ennyiből tehát ég-föld távolságban van ez a tervezet attól, mellyel pl. valamely mérnök meghatározza, hogyan kell egy hasznavehető repülőgépet építeni, vagy valamelyik tudós, hogy mi-ben kell a tudóvsznek okát keresni; mert ezek a tervezetek az egész emberiségnek érdeklődésére számíthatnak. De mireánk, mint psychologusokra, nem ez az értékkülönbség, hanem csak az a fontos, hogy úgy az egyik, mint a másik tervelő egy olyan képzetsorrendet állapít meg magában, melyet sehol semmi kész tapasztalásról sem olvasott le. Én, amikor a napi programomat állapítom meg, vagy a gazdasszony, amikor meghatározza, hogy ma mi lesz az ebéd, alapjában csakúgy feltalálók vagyunk, mint az az orvostudós vagy lég-hajós; mert feltaláltuk a számos lehetséges napi időtöltés meg étel-sor közül azt, amely viszonyainkban a megvalósíthatók közül a legtöbb tetszést, s a j á t tetszésünket keltheti fel. Amiért itt harcolunk, az, symbolikusán kifejezve csak annyi: ha psychologus akarsz lenni, nem s z a b a d n e v e t n e d, ha Beethoven ma azt mondja: „én most elkészültem a IX. symphoniával” és a gazdasszonya erre azt feleli: „én meg az ebéddel!” Valamint rokonok egymással azok a gondolkozások, melyek meglévő tényeket olvasnak le, és rokonok tekintet nélkül arra, vajjon közérdekű avagy útszéli tényeket ölelnek-e fel, vajjon azt-e, hogy mi van az én szobámban, vagy azt, hogy mit látni a Mars bolygón, úgy rokon természetűek mind azok a gondolkozások is és közös néven a phantasia neve alá tartoznak, melyek nem tényeket constatálnak, hanem terveket, leendő eljárásokat állapítanak meg. A Phantasma nem egyéb, mint egy a valóságtól eltérő lét gondolatának a megalkotása, és ha ennyiből pl. egy iskolás fiúnak a hazugsága meg egy Shakespeare-féle műtermék, az én napi programom és egy Napoleon-nak hadi terve közös kategóriába, egy osztályba kerül, akkor ez nem fog bennünket elriasztani e meghatározásunktól; mert jól tudjuk, hogy minden, mégoly jogos, de mesterséges felosztásnak közös baja, hogy más t e k i n t e t b e n erősen különböző dolgokat von egy kalap alá.

R i b o t munkájának már az előszavában (Im., pref. VI.) kimondja, hogy a phantasiának művészet- és tudományalkotó szerepe csak egyike a sokaknak, „sőt nem is a legfőbb.” Továbbá (160): *l'imagination esthétique n'a aucun caractère essentiel, QUI lui soit exclusivement propre et elle ne diffère des autres formes (scientifique, mécanique etc.) que par ses matériaux et sa fin, non par sa nature première.* – A phantasiának a közéleti gondolkozásban való szerepéről (214): *déduction faite des moments où sa conscience (= a közemberé, de l'homme ... le moins imagitatif) est occupée par les perceptions, les souvenirs, les émotions, la pensée logique et l'action; tout le reste de sa vie mentale est à inscrire au compte de l'imagination; ... cette fonction ... contient tous les projets et constructions d'avenir, tout le futur et tous les rêves pour échapper au présent; et il n'est aucun homme qui n'en fasse.* – Ribot-nak a könyvén mégis nem ez a gondolat (vagyis hogy a phantasia alapján profán természetű) uralkodik. Kiténik ez a többi között abból, hogy szükségesnek látja, mindenféle élethivatásnak külön-külön eltárgyalni a megfelelő „phantasiá”-ját (1. lejjebb); továbbá abból, hogy egy helyütt (64-5) a nemi ösztönnek a phantasiával való összefüggését kutatja. Nyilvánvaló, hogy a nemi ösztönnek kisebb vagy nagyobb ereje a phantasiának csakis a felsőbb nyilatkozataira (találmányokra, alkotásokra, első sorban aesthetikaiakra) lehet olyan-amilyen befolyással, s nem arra, vajjon valaki pl. meg tudja-e csinálni mai napi időöltéseinek a programját.

Nekünk a phantasiának még az a meghatározása sem elég tág, amely közéleti cselekvésterveinknek idevonása folytán kerül ki. Mint-hogy ugyanis a valóságtól való eltérés, a phantasmának ez a fősaját-sága, lehet szándékos és akaratlan is, tehát a Phantasma neve alá fel kell ölelnünk a múltnak, életünk egy letelt szakaszának mindenféle téves, a valóságos lefolyást csak véletlenül, csak az egyén feledékenysége következtében eltorzító leírását, elmondását vagy ábrázolatát. Itt, az e l f e l e d é s t é n y é b e n ragadtuk meg. a phantasiának legmélyebb gyökerét, és azt állítjuk, hogy phantasiája csak annak a sehol sem létező embernek nincs, akinek abszolút hűségű az emlékező tehetsége, aki s e m m i t s e m tud feledni. A feledékenység, az elfeledés az az agyunk tekervényei között őrlő vakondok, amelynek a közember csak a kártékony oldalát látja, azt, hogy fáradtságos szerzeményeink virágágyának hol ezt, hol amazt a palántáját dönti ki, de nem veszi észre azt a hasznát, melyet a feltúrt földnek megtermékenyítésével hajt, avval, hogy mint igazi vakondok, elemészti azt a „bogaras” ragaszkodást a szoros tapasztaláshoz, amely megölő betűje a szabad alkotás minden erejének.

A feledés ténye nagyobb méltánylást érdemel és pedig éppen haszna szempontjából, mint amekkorában pszichológusainknál közönségesen része van. A Herbart-féle intellectualismus idejében még

megjárta az olyan elmélet, mely szerint a minket ért benyomások-sorában már eredetileg benne van az a *nisus*, ösztön avagy hajlandóság, hogy emlékeink ugyanabban a sorrendben perdüljenek le agyunkban, amelyben a megfelelő érzethatások bennünket értek. Más szóval: azt találták természetesnek, hogy az egyén az *ABCDEF* benyomássort *abcdef* emléksor alakjában reprodukálja és csak ahhoz kerestek magyarázatot, ha egyszer nem így, hanem más sorrendben, plane megfordítva adta vissza az ember. A mai physiologist az örülteken s az álom jelenségein szerzett tanulságok megtanítják arra, hogy nem a helyes sorrendű reproductio (nevezzük magyarul röviden idézésnek), hanem az összezavarás a természetes foka az emberi elmének, s hogy éppen ahhoz kell magyarázatot keresni (ilyet találni csak a figyelem tényében lehet, v. ö. fent 260-4 és 277-8), miért, mikor, milyen előzmények alapján idéz helyesen az ember. Sokkal valószínűbb, hogy amit én *ABCDEF* sorrendben kaptam, azt pl. *adcbf* (NB. egy tag kimaradt!) sorban fogom visszaadni, vagyis reá ilyen alakban emlékezni, mintsem hogy éppen az eredeti alakban maradjon a fejemben. (Eredeti sorrendben legföbblebb 2-3 képzet marad a fejemben.)

R i b o t (lm. 13-6) képhívó nyelven beszélvén, abban a tényben keresi minden phantasiának legelső megindítóját (*le facteur intellectuel*), hogy képzeink nem maradnak meg változatlanul, hanem (*comme tout ce qui est vivant*, s ez nála több mint pusztá hasonlat!) folyton módosulnak. Ezt a folyamatot *dissociation*-nak hívja.

Világos dolog, hogy a helyes sorrend pusztá elfeledésének ténye még nem magyarázza meg e sorrendnek egy bizonyos módon, bizonyos irányban történt eltorzítását. Hisz az elfeledés nem egyéb, mint az, amikor valamely volt benyomás (és benyomás a soralak is!) tudatunkból egyszerűen kiesik s egy reá irányuló reactióra többé nem vagyunk képesek. A mi emberünknel azonban az forog fenn, hogy egy bizonyos helyes sorrend helyett nem semmivel, hanem egy más sorrenddel válaszol, melyről azt hiszi, hogy helyes. E más sorrendnek megalkotására az eredetinek elfeledésén kívül mindenestre még egy tényező, egy positiv lelki erő képesítette, s ha kérdik, melyik az?, nem felelhetünk mást, mint: a hasonlóságos képzetársulás. Emberünknek az eredeti *ABCDEF* sorrendből egy ahhoz tényleg hasonló, ő szerinte az eredetivel megegyező *adcbf* sor maradt az eszében és evvel felel, mikor .amazt kívánják tőle. Hogy miért éppen *adcbf*-vel hozakodott elő, holott az eredetihez hasonló sorokat találhatott volna másokat

is (*acbfd* sat.), erre csak azt lehet felelni (rámutattunk fennebb 180-2): mert meglévő és volt gondolatai őt épen erre a megállapodásra, a sok hasonló közül erre az egyre vitték. Más ember más tévedéssel, más „hasonló”-val fogja visszaadni azt az eredeti sort, mindenik olyannal, amilyen az ő képzet-vagyonából kitelik. Annyit, mindenestre leszűrünk ebből, hogy vannak hasonlóságok, amiket megragadni könnyebb dolog, mint az eredetit a maga mivoltának összes tartozékaival együtt elménkbe vésni és elszigetelten megtartani. A feledés és a hasonlóságos képzettársulás, mondhatjuk ezek után, oly módon osztozik meg a téves idézet létrehozatalában, hogy a feledés *k e z d i* az egész folyamatot, ez a *conditio sine qua non*, s azután a képzettársulás íép fel és tölti ki a szakadékot úgy ahogy tudja.

A téves idézést, a phantasiának eme kétségtelenül legelemibb jelentkezését talán emléktévesztésnek vagy a saját múltunkra vonatkozó csalódásnak nevezhetjük, de ha egyáltalán phantasiának, akkor mindenestre *ö n k é n y t e l e n n e k k e l l* neveznünk. Világos dolog ugyanis, hogy az ilyen „phantasia”, már t. i. annyi, hogy valaki a> emlékeit össze tudja zavarni, az idáig tárgyalt lelki erőkből, az emlékezés-, feledés- és képzettársulásból is bőven kikerül, miért is nem látunk semmi okot sem arra, hogy valakinek, aki az emlékmódosítás terén még többre nem vitte, mint ennyire, „phantasia” néven még valami külön lelki sajátságot tulajdonítsunk. Az olvasónak arra a közeleső felszólalására, hogy minek is említettük itt az összezavarás tényét, ha egyszer magunk sem tartjuk phantasia-nak? – erre a kérdésre majd ott találja meg a végleges válaszunkat, ahol mi (lejjebb) az igazi műalkotó „phantasiát” is kiiktatjuk majd a phantasia birodalmából, azt bizonyítván, hogy ennek alkotásai is teljesen kikerülnek az idáig tárgyalt lelki működésekből, miért is arra, hogy egy az emberi lélek eredeti sajátságait, erőit felsoroló *l e l e t t á r b a* egy phantasia nevű külön „tétel” is felvétessék, egyáltalán semmi szükség sincs.

De térjünk vissza a pusztá címekről, amilyen végtére is a „phantasia” szó, magára a lelki tényre, melyet ez a szó, – nem kérjük, helyesen-e vagy helytelenül – megjelöl. Akinek a szemében mi túlságos messze kalandozunk, mikor a phantasia végső gyökérszálaait az elfeledés tényébe igyekszünk belekapcsolni, az gondolja meg, hogy a valóságtól szándékosan eltérő elme-termékeknek azaz phantasmáknak megalkotására *l e g a l á b b* is az kell, hogy az illető egyén *k é p e s* legyen a tapasztalt valóságtól szabadulni vagyis,

ogy tapasztalatai ne nyűgözzék le magukhoz teljesen a gondolkozását. Mármost furcsa psychologus lenne az, aki keresvén az emberben egy ilyen emlékmódosító képességet, csupán az emberi akaratnak azt az erejét, az erőködésnek azt az eredményességét látná meg, mely a felkínálkozó tényemlékeknek visszautasításában és önkényes alkotásokkal való helyettesítésében pompázik. Furcsa dolog lenne csak az ilyesmit venni észre és elmellőzni azt, hogy már maga a természetünk, minden erőszakos közbelépésünk előtt jelentkező ösztöneink is elvisznek bennünket egy olyan pontra, melyet az a psychologus csak erőszakkal elérhetőnek tartott. Aki az emlékeink ki módosításának pszichologiai lehetőségével foglalkozik, az minden egyebet inkább mellőzhet, mint azt a körülményt, hogy az emlékeink módosulnak vagyis megváltoznak még minekelőtte megváltoztatnók. Aki nem feledi, hogy a legnagyobb erőfeszítéssel kigondolt eszme is mindenkor csak egy eszünkbe jutott eszme (fent 200-1), az kénytelen lesz elfogadni, hogy egy a legszándékosabban eltorzított emléksor is mindenkor csak egy ilyen eltorzult formában eszünkbe jutó emléksor. A phantasiát tárgyaló psychologusnak ugyanannyi oka van az emléktorzulást „magától” eszközlő elfeledésnek tényével foglalkoznia és erre építenie az okoskodását, amennyi oka van az akart cselekvésen tépelődő psychologusnak arra, hogy reflex-mozdulatainkkal foglalkozzék vagyis avval a ténnyel, hogy bizonyos mozgáseredményeket erőszakos közbelépés nélkül is el lehet érni.

II. Ahol az önkénytelen phantasia működik, ott kész, legalább is közel áll a tévedés. Ebből az következik, hogy ide kell sorolnunk az illúziót is, mint jelenre vonatkozó tévedést, egy jelen adatnak téves felfogását. A tévedést itt épen úgy a hasonlóság okozza, mint a múlt sorok helytelen idézéseinél. Az illúzió, ha jól megvizsgáljuk, a meghazudtolt, a be nem vált jóslások közé tartozónak mutatkozik. Ha én valamely előttem lévő *A* tárgynak csak bizonyos körvonalait látom, akár hiányos világosság, akár saját gyenge szemem miatt vagy egyéb okokból, azaz tapasztalom e tárgy összes tulajdonságainak csak egy *a* töredékrészét, egy olyat, amely tényleg megegyezik valamely *B* tárgynak is illetlen körvonaláival, s most azt hiszem, hogy egy *B*, nem pedig *A* van előttem, akkor ebben az elnevezésben az a feltevésem rejtőzik: ha én az adatot részletesebben láthatnám, olyan vonásokat vennék észre, amiknek, összesége a látott *a*-val együtt épen egy *B* nevű tárgyat ad ki. Ez tehát jóslás, még pedig a nem látott *B*-fele részleteknek

egy meghiúsult, egy téves megjósolása. Mondhatni azt is, hogy minden illusio nem más, mint egy téves analógia-következtetés (nem szabad megfordítani, mert nem minden rossz analógia ad illúsiót!); egy megragadott kezdethez rossz folytatást gondolok hozzá, több lehetséges folytatás közül épen azt nem, melybe az a kezdetlenül átment. Az igazi jóslástól vagyis a jövő eseményekre irányuló téves következtetéstől az illusio mindössze abban különbözik, hogy tárgyához, a közvetlen szemlélethez (nálunk a) közelebb esik az a jövő, melyet megjósol, mint amennyire az igazi jóslatoknál szokott esni. Aki az a körvonalakról az A tárgyat B -nek minősíti, az mintha csak azt mondaná: „én most m i n d j á r t olyan részleteket fogok látni avagy láthatnék, amelyekből majd egészen világosan kitűnik, hogy B van előttem.” Az ítélező a maga a látványától a képzelt B -t el sem tudja választani; nem a jövőbe veti, hanem közvetlenül jeleneknek veszi azokat a részleteket, melyek az a -t majd B -vé egészítik ki.

Sully (111. 5) így határozza meg az illúsiót: *jede Art von Irrtum, welche die Form des unmittelbaren, selbstverständlichen oder intuitiven Wissens, gleichviel ob als Sinneswahrnehmung oder in einer anderen Form, vortäuscht*. De azért leibb (24) ő is elismeri, hogy minden tárgyfelismerés következtetéses folyamat azért, mert a tárgynak mindenkor csak egy részét látjuk. E meghatározásából folyólag Sully nem éri be a közvélemény (vagy nyelvszokás) szerint csak reális szemléleteken mutatkozó illúsiókkal. hanem a szemléleti illúsiókon kívül felsorol (15-6) még hármat, t. i. a belső tapasztalás, a visszaemlékezés és a meggyőződés illúsióit. Nagy számú, érdekesen megválasztott példái nem tudtak minket meggyőzni arról, hogy a belső tapasztalás és a meggyőződés -illúsióit ne lehetne az emlékezetéi közé besorozni s így röviden egy szemléletek és egy gondolatok között jelentkező illúsiót megkülönböztetni. – Böven foglalkozik (36-77) a szemléleti illúsiót keltő sokféle körülménnyel, melyeknek megtévesztő hatását igen helyesen arra a közös tényezőre viszi vissza (64), hogy a szemlélő a kivételes tünetet a rendesnek módjára szokta kimagyarázni.

Evvel a magyarázattal talán sikerült igazságot szolgáltatni az illúsióba esett szemlélőnek, aki „egészen úgy, olyan érzékietekből” indul ki, mint amilyenek őt máskor valamely B -hez juttatták, s most íme A van előtte! Az amennyit ő az adatból lát, azok az a körvonalak, nem csak hasonlítanak, de az ő szemében (s csakis a magáéval tud nézni!) tényleg megegyeznek a B tárgy körvonalaiival, s az amit emberünk nem vett észre, s őt „ A ”-ra vitte volna, az olyasmi. amit nem is bírt észrevenni. Az illúsióba esett ember igazán nem abban követ el vétséget, hogy a nyert a érzékletet a B tárgynak

egy ilyen részével azonosította („hisz olyan volt!”), s legkevésbé sem abban, hogy úgy okoskodott: „ha a B -szemléletből egy darabot látok, akkor az egész B van előttem”, – hanem az ő vétsége csak annyi, hogy az a -ból egyáltalán ítél, vagyis hogy nem tartotta függőben az ítéletét. Aki számba veszi azokat a körülményeket, melyekről jól tudja, hogy a szemléletet megnehezítik, hogy részletek elfödése útján hasonlóságokat teremtenek, az hallgasson, várjon, ne ítéljen se így se amúgy. Ha én egy olyan a -t látok, amilyen az én eddigi tapasztalataim szerint csak egy B -n fordul elő, akkor egészen logikusan járok el, ha azt állítom: most B van előttem. A tévedést csak úgy kerülhettem volna ki, ha meggondolom: most sötét van, én közellátó vagyok, s így amit én a -nak látok, talán nem is az az a , amelyre gondolok. De hogy nem tartottam így függőben az ítéletemet, annak is jó oka volt, mert bizony a helyzetem volt olyan, amely engem ítéletre, az előttem lévő tárgynak osztályozására nógattott, nem tűrte, hogy sokáig várokozzam. Mi tehát az illúzió? *Sors mala, nihil aliud!*, az, hogy nem találtam el az igazságot, a kártyának hátáról nem tudtam leolvasni, hogy micsoda. A kaszárnyameg a hivatalfőnök-ész csak a vétséget látja a megtévedésben, a „büntetésre méltó hanyagság”-ot, azért mert elve: ahány baj, ahány okozott kellemetlenség, annyi büntetés, annyi bűnbak! A pszichológus érdekesebb dolognak találja az okvizsgálatot, a megértést, mint a büntetést. Neki, amikor az illúzió mechanizmusába belemélyed és a tévedés keletkezését, annak végzetes elkerülhetlenségét megérti, csak az jöhet az ajkára: *tout comprendre c'est tout pardonner*.

Bocsássa meg nekünk a komoly olvasó, ha e helyütt azon mulatunk, hogy nemcsak magának az illúzióknak, de úgy látszik az illúzió elméletének is van valamelyes suggestív, az illúzióhoz hasonló hatása a pszichológusokra. Ez abban áll, hogy – körülbelül a Wundt példájára, – valamennyien, még pedig úgy a német írók, mint a mi legújabb munkáink az illúzióknak példájául egyértelműen a fatörzset emlegetik, melyet éjjel az erdőben az izgatott ember ólálkodó rablónak néz. Ezt, ha másképp nem, legalább ezennel, ilyen évelődés formájában mink is szerephez juttatjuk. A logikai munkák ismerője tudni fogja, hogy ennek a fatörzsalakú rablónak van egy édes testvére, t. i. az a szegény *Cajus*, aki minden logikai könyvben a Syllogismus táján kötelességszerűleg felmerül, hogy mindannyiszor szomorú halálnak halálával haljon. („*Omnis homo mortalıs; atqui Cains ...*”)

III. Ha a szemlélt az a körvonalaknak helyes kiegészítésében nem az érzékszerveinek gyengesége vagy szemlélet-nehezítő külső körülmények, hanem pillanatnyi álmosága akadályozza meg és csábítja nevezetesen arra, hogy egy csak gondolt B -t való-

ságosnak vegyen, akkor az ilfusi6nak ilyen esete m6r abba megy 6t, melyet hallucinatio-nak szok6s nevezni. A hallucinatio-t Esquirolo 6ta 6gy k6l6nb6ztetik meg az illusi6t6l, hogy az illusion6l van, a hallucinaci6n6l pedig egy6ltal6n nincs olyan k6ls6 adat, mely az illet6 egy6nnek k6pzelet6t megind6thatta. Az illusio rabja f6lremagyar6z, t6vesen min6s6t egy megl6v6 val6s6got, a hallucinans ellenben egy puszt6 k6pzeletet vesz val6s6gnak. Hogy szoros v6laszt6fal e kett6 k6z6tt nincsen, kit6nik azokb6l az esetekb6l, amikor az egy6nt6l l6tott *a* k6rvonalak t6nyleg oly csek6ly m6rt6kben hasonlitanak ama k6pzelt *B*-hez, hogy egy elfogulatlan szemtan6, ki *a*-ban nem l6t semmi *B*-szer6t, k6nnyen azt 6ll6thatja: nem volt ott semmi re6lis adat, ami a *B*-k6pzeletet felkelthette volna.

Sully (111. 10-1) az Esquirol-f6le kett6v6laszt6ssal szemben arra a t6nyre hivatkozik, hogy a hallucinaci6kat legt6bbsz6r bizonyos paralgesiak, teh6t megl6v6 beteges szervi 6rzetek keltik f6l.

St6r ring (87) meglehet6s ingatag talajra l6p, mikor az illusi6k k6z6tt nem akarja megt6rni 6s a hallucinaci6k k6z6 sorolja be azokat az eseteket, mikor a beteg a maga 6lk6p6t (6gy nevezz6k a hallucinans-nak phantasma-j6t) olyan k6ls6 adathoz f6zi hozz6 vagyis azonos6tja evvel, amelyik a k6pzelt dologhoz nem hasonl6t. A hasonl6s6g ugyan6s mindenkor relat6v, egy6ni dolog; tiszt6n att6l a szempontt6l f6gg, amelyb6l a k6rd6ses dolgokat 6sszehasonl6tj6k. Senkivel sem szabad vitatkozni, aki k6t, szem6nkben nagyon k6l6nb6z6 t6rgyat egym6shoz hasonl6nak tal6l, hanem inkább igyekezn6nk kell az 6 szempontj6t megtal6lnunk. Ha *A* beteg egy falon f6gg6 k6p6nyezet (*a*), *B* beteg meg egy s6t6p6lc6t (*b*) n6z embernek (*M*), ahol nyilván az *a* sokkal jobban hasonl6t *M*-hez, mint *b*: akkor mindk6t betegn6l illusio forgott fenn abban az esetben, ha az *M* mint az *a* vagy ak6r a *b* l6tv6nynak t6ves k6ieg6sz6t6se, 6rtelmez6se jutott az esz6kbe. Ellenben inkább hallucinaci6nak nevezhet6k, ha az *M* 6lk6p6nek keletkez6s6ben semmi r6sze sem volt az *a* vagy *b* t6rgyaknak. (St6rring szerint a *B* beteg mindenk6r6lme6nyek k6z6tt hallucin6l.)

A hallucinatio-nak olyan form6i is vannak, amikor az illet6 6lk6p6 nem valamely megl6v6 azaz jelenl6v6, hanem egy az im6nt inu 11 val6s6gnak 6lti az alakj6t; m6s sz6val, nem olyannak l6tszik, amilyen az igazi, l6tez6 val6s6g, hanem csak olyannak, amilyen egy val6s6gnak a friss eml6ke szokott lenni. E sorok 6r6ja legal6bb mag6n tapasztalta azt, hogy csak az igazi 6l6mk6peit szokta jelenl6v6 val6s6goknak venni; f6l6ber 6llapotokb6l ellenben m6r gyakran felriadt avval, hogy most e percben r6zta (nem „r6zza”) meg valaki a karj6t, ami ut6bb persze teljes k6pzel6d6snek bizonyult.

A James (II. 71-2)-f6le p6ld6k, mikor valaki gondolatban tov6bbfolytat egy hallott hangsort, pl. gyenge harang6t6seket, s azut6n nem tudja,

képzlődik-e avagy valóban hallja-e ezeket, szerintünk erre a formára mennek vissza, mert a képzlődő úgy írja le a dolgokat: „most ü t ö t t megint egyet az óra”; vagy a másik példából: „most *v á g o t t* be a húsomba az orvos” (aki a kését csak rajta tartja) sat.

A hallucinatioakat egy ma jóformán általános pszichologiai nézet az é r z e t e k közé vonja és megértésük végett ahhoz a iurcsa elmélethez fordul, hogy idegrendszerünknek bizonyos beteges túlérzékenysége esetében pusztá képzeleteink is valóságos érzetekké tudalakulni, illetőleg felvenni a valódi érzetnek teljes élénkségét és színezetét (Pl. a sok közül: G. E. Müller 53, 55-6, Külpe 187.) Ezt az elméletet aztán kiélezték egyenesen odáig, hogy érzeteink két úton keletkezhetnek: vagy a rendes módon, azaz idegeinknek a test körülete felől történt ingerlése útján; vagy pedig külső ingerlés nélkül, tisztán belülről, a pusztá képzelés, erőltetett figyelem segítségével: a hallucinans betegnél. (L. fent 69, 89 J a m e s).

Mi akik az érzés nevét szorosán a realitáséhoz kötjük (fent 15), ezt a csodahitbe vivő elméletet kereken visszautasítjuk és az álkép érzetszerűségének megértése végett inkább az álomképek hasonló természetéhez folyamodunk. Ez abba a bár sajtáságos, de korántsem igazolhatatlan feltevésbe terel minket, hogy a különben éber embernél is lehetséges a p i l l a n a t n y i alvás, álmodozás. Szerintünk a megtámadott, elgyöngült idegzetű embernél megeshetik az, hogy bizonyos k é p z e l e t e i a l k a l m á v a l pillanatokra az alvás állapotába esik, amikor aztán a környezetének a való világra visszaterelő hatásait nem érzi meg, s így beáll az, hogy képzelete termékét valóságnak, érzetnek veszi. Aki egy képzelt dolgot valóságnak érez, az nem veszi észre a valóságnak ama vonásait, melyek e képzelt dolognak ottlétét kizárják; s nem veszi észre azért, mert alszik legalább is addig, ameddig nem vette észre. így pl. amelyik hallucinans azt állítja, hogy az előtte lévő, tökéletesen fehér falon van egy tenyérszerű vörös kereszt, az nem látja meg a falnak fehérségét azon a helyen, melyet szerinte az a vörös kereszt elfoglal (*la figure en couvre un morceau qu'elle rend invisible* mondja T a i n e 1. 100-1). A hallucinans beteg folyton álomképeket zavar a maga helyes szemléletei közé s ezért nem csoda, ha egész elméleteket kohol ki amaz állítólagos „valóság”-oknak kimagyarázása végett, melyek az ő többi szemléleteit tarkítják. Példákat pathologiai könyvekben találni bőven.

A pillanatnyi alvások elméletére az viszi az embert, ha nem, miként a „túlérzékeny” elméletek szövívői, magát az illető álképet

és ennek valószínű élelkségét nézi, hanem figyelmét a térnek arra a pontjára szegzi, mely egy olyan reális létezőt tartalmaz, melyet a beteg nem *vett* észre. Röviden: mi nem azt nézzük, amit a beteg állítólag „lát”, hanem amit tényleg nem látott meg, holott meg kellett volna látnia. A látás-hallucinatio körülményei szolgáltatják a kiinduló pontot feltevésünkhöz, melybe a hallás- és egyéb hallucinációk tényei is igen jól beleillenek. Aki egy képzelt hangot, tapintást sat. valódinak tart, azt abban az esetben is alvónak tekinthetjük, ha nem volt semmiféle olyan reális hang, tapintás, melynek észrevétele ezt az álképet megigazíthatta volna. Arra meg tán nem is szükséges külön rámutatnunk, hogy a hallucinans betegnek szemmelátható ébersége épen nem zárja ki azt, hogy annyi időre, ameddig az álképe megszállva tartja, alvónak ne fogadjuk el.

Ezt az elméletet D ü h r i n g (269) egy mellékmondatba szorítva egész rövidesen veti oda: *...in den Hallucinationen, die sich als partielle Traum-bilder in die wache Auffassung krankhafterweise einschieben...*

Akik a hallucinációnak valódi-érzés voltát avval akarják támogatni, hogy az illető álképet üveghasáb segítségével meg lehet kettőztetni, azok megolvashatják F o u i l l é e-ban (I. 265) – aki egyébként maga is (195) a régi „érzet”-elmélethez szít – hogy az álképek *sont attachées à quelque point réel dont elles sont comme une auréole imaginaire*. Az üveghasáb tehát valóban csak az illető reális térdarabnak látványát kettőzteti meg. S t ö r r i n g (81) Bernheim-ből idézi, hogy ez a kettős-”látás” csak akkor következik be, ha az illető beteg már i s m e r i egy üveghasábnak ezt a fizikai tulajdonságát. Kettős-l á t á s a tehát ép olyan képzelet, mint maga az egyes álképe.

Hogy mennyire jogosult dolog a hallucinációt az álmok országába utalni, arra e nézet egyik ellensége, Z i e h e n (213) is szolgáltat nekünk bizonyítékot, azt, hogy az ilyen beteg gyakran azon panaszkodik, hogy *all sein Denken werde sofort illustriert und in Scene gesetzt, oder seine Gedanken würden laut*. Az álm sem egyéb, mint illusztrált, „megvalósított” gondolat. Ha pedig Ziehen ezen esetekkel szemben hangsúlyozza azokat, amikor olyasmiket „lát” avagy „hall” a beteg, amikre sohasem gondolt, mi ismét az álminkat idézzük, amelyek nem egyszer a legfurább, „soha eszünk ágába se jutott” látványokkal lepnek meg minket. Az is egészen közönséges álmjelenség, hogy meglévő szervi érzeteinket téves módon magyarázzuk ki, – miként az alkohol-deliriumos hallucinans (Z i e h e n 215), ki pókoknak, darazsaknak, egereknek minősíti a szemében keletkezett *mouches volantes*-okát. Hogy pedig ez még akkor is csak kimagyarázás (vagyis *Urteils-täuschung*, 216), ha hirtelen, jóformán az érzet fellépésének pillanatában ált be a téves minősítés, ezt is fentartjuk Z i e h e n ellenében. Nem utolsó bizonyítéka a hallucinatio képzelet azaz nem-érzet voltának az a tény (213), hogy visio-ja lehet olyan embernek is, kinek látásidegei évek óta el vannak sorvadva; ellenben nincs (*sind... nie beobachtet worden*) látás-, illetőie?

hallás-hallucinációja a született vaknak meg siketnek. – Attól a belátástól, hogy (218) *Illusionen und Uallucinationen... sind Symptome eines der Contrôle des Empfindungslebens entrückten Vor Stellungslebens*, egyetlen egy lépés vihette volna Ziehen-t arra, hogy mindezek az álmok birodalmába tartoznak.

S t ö r r i n g (51) és W u n d t (Ph. Ps. III. 643) is akaratlanul egy-egy támasztékot szolgáltatnak a mi alvás-hypothesisünk számára. Az előbbi azt említi, hogy a lábbadozó hallucinans átlátszóknak látja a maga álképeit, vagyis úgy, hogy mögöttük kikandikál a reális térnek az a zuga, melyet számára bajának tetőpontján az álkép még teljesen „elfödött.” Az álmából ébredező is tudvalevőleg álmképeivel együtt vesz észre bizonyos valóság-részeket. Wundt-tól azt halljuk, hogy morphium, chloroform, alkohol is keltenek hallucinációt, szóval bizonyos álmokeltető szerek. Az az állítása, hogy ilyenkor *sich Zersetzungsproducte der Gewebe in der blutreichen Hirnrinde anhäufen*, szakasztott ugyanaz, mint amilyennel az alvásnak fáradtság-termékek lerakódásából való keletkezését szokták magyarázni.

Aki, mint Wundt-tal (u. o. 646) együtt S t ö r r i n g (88), az agy bizonyos részeinek fokozott ingerlékenységében keresi a hallucinációk okát, az ismerje el, hogy képzeletünket valami fájdalomhoz hasonló tüneteknek tekinti, mert a fájdalom szokott ugyanarra a külső hatásra annál erősebben jelentkezni, minél ingerlékenyebb a megtámadott szövet. Hogy agyunk ingerlékenysége egyáltalán fokozódhat-e, úgy miként az érzékszerveinké, azt nem tudjuk. De h a fokozódik, akkor ennek valószínűleg csak az lenne a következése, ami az érzékszerveink nagyobb ingerlékenységének, t. i. hogy é r z é k l e t e i n k n e k erőssége növekednék, tekintettel arra, hogy érzékszerveinknek az agyunk a természetes végpontja. Egyszersmind talán, mivel agyunk m o z g a t ó centrum, megeshetnék az is, hogy reflex-ingerlékenységünk nagyobbodnék, sőt talán a képzetvonulásunk is gyorsulna. De azt sehogy sem lehet ellátni, miért vinné az ilyen embert az ő általános, fokozottabb érzékenysége arra, hogy most a pusztá gondolatait, képzelete alkotásait is reális valóságoknak vegye vagyis az érzékleteivel összetévessze. Hiszen ha ő c s a k i s egy minden tekintetben nagyobb érzékenységben különbözik más embertársaitól, sehogysem következik, hogy k ü l ö n b s é g e t ne tudjon találni úgy mint talál más ember, az ő saját - másokénál erősebb - érzékletei, és saját - más emberénél, mondjuk, élelnebb - képzeletei között. Tegyük fel, hogy az ilyen embernek képzeletei egyenesen olyan élénkek, mint másnak az érzékletei, még mindig ott vannak az ő saját érzékletei, melyekről viszont tudja, hogy képzeleteinél sokkalta erősebbek szoktak lenni. – Itt egy kis engedményt tettünk az ellenfelünk nyelvezetének, melyet ezennel visszaszívunk, kimondván, hogy annak a nézetnek, mely képzeleteinknek az érzékletekhez hasonlóan intenzitás-fokokat tulajdonít, nincs semmi jögalapja (fent 247-8) s csak abból keletkezett, hogy érzetszerű jelenségeknek vették a képzeteket. Képzeleteinknek ez az állítólagos erősebb vagy gyengébb volta nem más, mint azoknak kisebb-nagyobb részletessége, az eredetihez való hűsége. Meg kell érteni, hogy egy erős érzetnek hű emléke nem erősebb (intenzívebb) képzet, mint bármely másik. Azt a fél-hallucinans érzést „mintha... előttem volna!” nem az emlék erőssége, hanem a valóságnak minden részletét felölelő hűsége

okozza. Amelyik psychologus, mint pl. W u n d t, a képzeink nagyobb intenzitásának tulajdonítja a hallucinatio jelenségeit, ama jellemző összetévesztést: az szemléletomást abból a feltevésből indul ki, hogy az érzékletet a képzettől ez utóbbinak g y e n g é b b foka választja el, kiindul tehát abból a számtalanszor és épen magától Wundt-tól is (fent 16) megrótt elméletből, mely szerint a való világot a gondolatitól fok-összehasonlítás alapján különböztetjük meg.

A röviden James-Wundt-féle hallucinatio-elméletet megtaláljuk olyan írónknál is, pl. Sully (107, 114) és Ribot (Im. 269-70)-nál, kik más-különb a Taine-féle (fent 56) álláspontra (*reduction, correction*) helyezkednek. Ribot nevezetesen olyat mond, hogy a képzelgő természetű, az örülethez közeljáró embernél a képzetek és szemléletek intenzitásának aránya a rendeshez képest megfordul: képzetei erősebb, mint szemléletei.

Annak a nézetnek ellenében, mely szerint bizonyos *Gefühl oder... Empfindung des lebendigen oder organischen Ergriffenseins* azaz bizonyos izom- és irradatiós érzetek alapján választjuk el a reális tárgyat ennek pusztá gondolatától, Horwicz (I. 298-300) joggal hivatkozik az ilyen kritériumnak nehézkes voltára és arra, hogy efféle érzés az élénk emlékeinknél is előfordul, ő a Fechner kritériumát („képzeinket önkényt fel tudjuk idézni és eltávolítani, a látott tárgy ellenben lenyűgözi elménket”) fogadja el (I. 304) avval a megokolással, hogy a képzelet-valóság-féle összetévesztések az elalvás meg a hallucinatio állapotában szoktak megenni azaz ott, ahol nem tudunk a gondolataink sodrán u r a l k o d n i. Itt közbevetőleg (300) találkozunk avval a módszeres tekintetben elismerésre méltó megjegyzéssel, hogy a keresett kritériumot mindenesetre egy olyan tényező, lelki erő rejti magában, mely a hallucinans betegnél hiányzik: kérdés tehát, hogy melyik az? Így akadt rá Horwicz az „uralkodás”-ra, mit mi avval toldunk meg, hogy erre, vagyis képzeiteinknek fejünkből való kisöprésérc első sorban a kívülről kapott szemléletek segítenek rá minket. Más szóval nem is ez az „uralkodás” a döntő körülmény, hanem a környezetünk iránt való érzékenység.

Elméletünk önkényt megszabja ama Z i e h e n-nél (210-3) is bőségesen szereplő s e c o n d a i r é r z e t e k (synaesthesiák) irányában követendő magatartásunkat. Ez csak az lehet, hogy merő, associatio-okozta phantasmának, illetőleg hallucinaciónak minősítsük azt az élénk fény-”érzet”-et (*Blitz*), melyet neuropathikus egyének pl. valamely magas hang hallatára külső ok nélkül „látanak.” Ha pedig szegény Billroth-nak (u. o.) egy énekesnő gikszerére hirtelen megfájdult egy épnek gondolt odvas foga, akkor valószínűleg attól a hirtelen belélegző mozdulattól fájdult meg, mellyel a megijedését kísérhette. Felmentjük magunkat a Ziehen többi „esef-einek boncolatától.

IV. A hallucinansnak pillanatnyi alvása az egészséges embernek rendes alvására, illetőleg á l o m k é p e i r e tereli figyelmünket. Ezek sohasem egyebek, mint olyan g o n d o l a t o k, miket az alvóban bizonyos, nála is meglévő csekély érzetek (a környezet felől avagy teste belsejéből jövők, amik közé tartoznak ama Sully-nél [111. 134]

nagy hangsúllyal említett érzetek is, melyek a megmozdulás akadályai folytán keletkeznek) a képzettársulás útjain idéznek elő, – olyan gondolatok, amelyeknek tartalmát az alvó valóságnak veszi azért, mert zsibbadtsága miatt nem érzi az őt környékező teljes valóságot, azt amely afféle helyzeteknek, eseményeknek sat.ott-létezését kizárja.

Az álom-hallucinatio keletkezését illetőleg szorososan a Taine-féle alapra állunk. (L. fent 56). Az elalvás leírása Taine-nél: I. 95-6.

W u n d t (Ph. Ps. III. 660) annyira ragaszkodik a hallucinációknak fokozott ingerlékenységből való magyarázatához, hogy ezt a tulajdonságot egy meglehetősen körmönfont elmélettel még az alvóra is rá igyekszik bizonyítani az álomkép hallucinatorikus természetének megértése *végett* E fáradtságtól megkímélhette volna magát a Taine-féle alapelv elfogadásával, amely felé ő különben az első lépést megtette avval a kijelentésével (662): *dass die Veränderungen des Bewusstseins ihre körperliche Grundlage in den Hemmungen der centralen Functionen finden, die der Schlaf herbeiführt.*

Még kevésbé kielégítő a T i s s i é (35) magyarázata. E szerint az alvóban a *moi sensoriel* (érzeteinktől függő tudatunk) elnémul és csupán a *moi splanchnique* (a szervi érzeteink összességéből kikerült egyéniség) működik. Ez utóbbinak nincs időképzete, mint amannak, miért is mindazt, ami ilyenkor eszünkbe jut, megfosztja az idői jegyétől. Ezért van az, hogy az alvó ember jelennek *vesz* minden eszébe jutó múlt eseményt, jelenetet vagy személyt. Taine tovább látott Tissie-nél és megmondta azt is, miért nincs annak a „*moi spl.*”-nak időképzete azaz múlt-fogalma.

M a u d s l e y (14) szerint az alvásközben eszünkbe jutó gondolat *étant incapable de suivre les voies accoutumées de la réflexion, influence les ganglions sensoriels inférieurs et prend la forme d'une image distincte ou d'une perception actuelle...* Ebben az a *petitio principii* rejlik, hogy amit csupán valamely alsóbb ganglion-nal fogunk fel (azt sem tudjuk, lehet-e ilyen tenni!), abból gondolat helyett szemlélet lesz. Az ilyen magyarázatból egy kis középkor is kiérzik, az, hogy a szemlélet „alsóbb rangú”, mint a gondolat.

Sully (111. 143) kiemeli, hogy nem mindenik álunk az alvásközben keletkező érzeteink szüleménye. Amikor pl. valamely élénk népes társaságból jövet lefekszünk és álunkban tovább szőjük e társaság jeleneteit, akkor nyilván az éber korunkból az ágyba magunkkal vitt emlékeink, s nem valamely alvásközi érzet támasztotta ezt az álmot. Azt felelnők, hogy az ilyenek félálmodok, a hiányos alvás jelei.

Ha álomképeinknek azt a sajátságát, hogy egymással összeférhetetlen események keverednek össze bennök (pl. a kutyából, amelyről álmodunk, egyszerre ló vagy egyéb állat lesz, a szülői házból egyszerre a mostani lakásunk sat.), meg akarjuk érteni, gondoljunk mindenekelőtt arra, hogy látványainkat, amelyenkül most a megkezdett álomképsor szerepel, éber korunkban is mindenkor bizonyos megjegyzésekkel, lehetőségek, hasonlóságok gondolatával szoktuk

kísérni. Az álom mármost nem ismer conjunctivus-t s ezért lesz benne minden „ha amúgy lenne” gondolatból: „úgy van.” Ez mint látni, az álomképnek hallucinans természetéből kerül ki. Ha éber koromban látok egy embert a folyóban úszni, hozzá gondolom: hogyan érzéném vajjon én magamat abban a vízben? Ha álmodom egy úszó emberrel, akkor álomban is feltámad ez az eseményt reám vonatkozó képzettársulásom (minden látott cselekvéshez hajlandók vagyunk hozzá gondolni: ha én is megtenném!), de már nem abban az alakban „ha én is úsznám”, hanem abban: én is úszom most, vagyis az történik, hogy az az úszó ember átalakul enmagammá.

A képhívó Sully (111. 153-4) meglegszik avval a leírással, hogy álomképeink néha „összeolvadnak, egymásra torlódnak”, „miként a thaumotrop látványai” (!) s így keletkeznek a felemás, az ellentmondó álmaink.

Az alvó ember zsibbadtságának egyik folyománya az is, hogy éberkori izomerejének csak egy kis töredéke felett rendelkezik, miért is most csak lehetőleg könnyű, kevés figyelmet azaz erőlködést kívánó gondolatsorokat tud elgondolni. Az alvó ember el van gyöngülve; kezét is alig bírja ökölbe szorítani, amikor felébred; ha zsviánnal álmodik, aki megtámadta, vissza akarja lökni, ütni, de nem bírta és ezt meg is álmodja. Ezért helyes az a feltevés, hogy az u. n. intelligens azaz épen nehezebb gondolatsorokban mozgolódó álmok mindenkor a félalvásnak, más szóval a rossz alvásnak jelei. Észrevehetni, hogy álmaink, – kivéve mindenkor azokat, melyek a felébredést közvetlenül megelőzik, – többnyire csak hétköznapi, illetőleg olyan jelenségek körül mozognak, melyeknek végiggondolására semmi különös erőlködés, figyelem, munka nem kell. Problémáink, mikkel napközben foglalkoztunk, kötelező munkakörünk, tanulmányaink meglehetősen békét hagynak; illetőleg, ha elő is kerülnek, csak a külső körülményeik, a hozzákészülődés, az evvel járó concret jelenetek, szóval az ami a könnyű, könnyen elgondolható része a hivatásos munkakörünknek, fordul meg az álmainkban. Mihelyt kezdünk a nehezebbjébe bonyolódni, már a felébredésünk közeledik. Hányszor megesik, hogy álmunkban levelet kapunk, kibontjuk (eddig könnyű dolog), de amikor el akarjuk olvasni, nem bírjuk, nyilván mert annak a folyamatnak részletes végiggondolására, melynek segélyével a kibetűzés (a betűösszeszedés és értelmezés) történik, már nincs elég erőnk. Aki pedig mégis elolvasta, az nemsokára fel is ébred. Minthogy továbbá az éltesebb,

gyakorlottabb embernek ugyanazon gondolatsorok végiggondolására kevesebb innervációra, erőlködésre van szüksége, mint a gyermeknek, a kezdőnek, épen mert ama sorok benne már szinte reflexusokká alakultak, ezért nem csodáljuk, ha a felnőtt embernek álmái sokkal összefüggőbbek, értelmesebbek mint a gyermekéi. Emlelékszem, hogy kis koromban sokszor elszégyenkeztem azon, hogy én nem tudok olyan okosat, szépet, összefüggőt álmodni mint a szüleim (ma már csak annak örülök, mennél badarabban, képtelebbit álmodom, mert ezt a mély alvás jelének tekintem), pedig hát a szüleim álmái is csak a hétköznapi élet eseményeire vonatkoztak. De ők ez eseményeknek olyan fordulatait, a tényeknek olyan találkozását tudták megálmodni, mire én épen azért nem voltam képes, mert a valódi élet ily eseménysorainak megfigyelése, összefoglalása nekem még nagyobb erőlködésembe került volna, mint amilyet álmodban ki tudtam fejteni.

W u n d t (Ph. Ps. III. 659) szerint az alvónál *eine partielle Aufhebung der Functionen der Apperception* forog fenn.

Sully (111. 171) azt mondja: *Die höchsten intellectuellen Thätigkeiten, welche den unbeständigsten Nervenverbindungen entsprechen, sind gehemmt, und was vom Intellect übrigbleibt, entspricht den tiefst organisierten Verbindungen.*

T i s s i é (30) az alvónak gyenge figyelőképességét – igen helyesen – a megapadt mozgás-képességéből értegeti. Ellenben azt a többeknél jelentkező nézetét (34), hogy alvás közben a képzettársulásunk az éberkorinál sokkal gyorsabban működik (M a u d s l e y [20] az álom-p h a n t a s i a-ról állít ilyet), téves észlelet eredményének tartjuk, annyival is inkább, mivel egy szellemi tevékenységnek illetén meggyorsulása nem illik hozzá az alvónak egészben elgyöngült állapotához. Az a látszat az éber embernek fejében keletkezik, ki csodálkozik álmainak az éber gondolkodás „szürkeségiéhez képest feltűnő „tarkaság”-án, a képeknek egymásra halmozódásán. Nem gondolja meg, hogy éber gondolkodásában is szakasztott ilyen sűrűen váltakoznának a képei, ha összes megjegyzéseiben, mikkel napközi szemléleteit kíséri, a conjunctívusok mind indicatívusokká változnának, azaz gondolatjai, miként az alvói, mind szemlélet-alakot ölténének. Szerintünk tehát az álomnak hallucinatorikus természete eléggé megmagyarázza azt a feltűnő képtolongást. Meggyorsult szellemi működést mi csak akkor fogadnánk el, ha kísérleti úton bebizonyítanák (amire nincs kilátás), hogy az éber ember nem bírja olyan gyorsan végiggondolni valamelyik tarka álmának képeit, mint amily gyorsan végig tudta álmodni.

Igaz-e, hogy az alvásközi gondolkodásunk a túlzásra, az elnagyolásra hajlik? vagyis hogy a közönséges egy jelenség az, mikor alvásközben ránk ható kis érzeteket nagy érzeteknek, nagy események hatásainak álmodjuk, és hogy sokkal ritkább az olyan álom,

mely az erősebb érzeteket kelleténél kisebb okoknak tulajdonítja? Vajjon az álmomban meghallott ágyúdörgést – feltéve, hogy fel nem ébreszt – ajtókopogtatásnak fogom-e álmodni, avagy inkább az történik, hogy egy hálósobám ajtaján történt kopogtatást álmodok ágyúdörgésnek? Mi a közönségesebb, az-e, hogy a szemembe eső gyertyafényből álmomban villámot avagy tűzvészt csinállok, avagy pedig, hogy egy közeli tűzvésznek fényét képzelem gyertyának? Akinek mustáros tészta van a fején, azt álmodja, hogy az indiánok megskalpolták (Maudsley 31), s ugyanakkora-e a valószínűség, hogy viszont egy megskalpolt ember – feltéve, hogy tud aludni, – mustáros tésztának tulajdonítsa a maga érzését? – Első tekintetre az ember igenlő értelemben döntené el a fenti kérdést azért, mert az alvónak illetően túlzó hajlandóságát még meg is lehetne okolni avval, hogy érzeteink közül első sorban a nagyok érdekelnek bennünket, mert veszélyesek, miért is éber korunkban az ilyenekre valószínűleg többször gondolunk, mint a csekély érdekű kis érzeteinkre. Álunk azután, mely mindig a gyakrabban megfordult gondolataink közül szedi a maga képeit, ösztönszerűleg a nagy érzetekhez, jelenetekhez nyúlna. Szerintem ebben az okoskodásban csak féligazság rejlik; a másik fele itt következik. Szamba kell venni, hogy egy ilyen túlzásösztönnek látszata azért is keletkezhetik, mivel túlnyomólag ilyen túlzó álmok állanak a rendelkezésére az okoskodó psychologusnak azért, mert jobbára csak az ilyeneket szoktuk megjegyezni (egyrészt mert érdekesebbek, furábbak, másrészt mivel izgalmas voltuk miatt könnyen felébresztenek), ellenben meglehetősen elfeledjük az olyanokat, mikor valamely alvásközi kis érzésünket valamilyen, bár más forrású, de szintén csak kis érzésnek álmodjuk. Másszóval, inkább visszaemlékszünk az olyan „furcsa, érdekes” álmunkra, mikor az ajtókopogtatást ágyúzásnak álmodtuk, mint az olyanra, mikor az ilyen kopogtatásból pl. kavicsok koppanását avagy varrógép berregését csinált az álomphantasiánk. (Magától értetődik, hogy túlzásra való hajlandóságot csak annak az alvónak lehetne tulajdonítani, aki alvásközi érzeteit gyakrabban álmodja nagyobbaknak, mintsem magyarázza egyszerűen félre.) Másodszor, az is kedvez egy ilyen túlzásösztön látszatának, hogy az ellenkező hajlandóságot, a nagy érzetek megkisebbitését, bizonyos fizikai okokból bajos kimutatni. Nem is szólva arról, hogy nagy érzetek egészben véve ritkán szakadnak ránk alvás közben, csak azt vetjük fel, hogy az ilyen érzetek rendszeren megszüntetik az alvást és a nagy jelenetek, melyekben cselekvő

részt veszünk, az alvássá! eo ipso összeférhetetlenek. Könnyű, dolog a Maudsley (31) emberének, kinek melegvizes bádgedény melengeti a lábát, azt álmodnia, hogy az Aetna lábuján sétál (a túlzás példája); olyan aki csakugyan a lábán sétál, e közben bizonyára nem fog ágymelegítővel álmodni (hacsak nem alvajáró, amilyenekhez itt, az egészséges ember lelki sajátságainak kutatása közben, semmi közünk). Hasonlóképp, hogyan cáfoljuk meg azt a pszichológust, aki a túlzásösztön példájául azt az alvót hozza fel, aki, mikor az ágyában ferdén fekszik azaz kifelé lejt a matraca, valami hegyszakadék szélére álmodja magát -, hogyan cáfoljuk meg mondom az illet, egy nagyot-kisebbitő ösztön bizonyosságul a fordított esettel, mikor olyan alvót (kivéve ismét somnambúlt) nem tudunk, aki hegyszakadékok szélén ferde fekvésű matraccal álmodna?! Másrészt az óvatos kutató észre fogja venni, hogy olyan példákban, melyek megtűrik a megfordítást, az egyik eset, a kicsinyítés ép olyan közönséges, legalább is közeleső dolog, mint a nagyítás. Miéne álmodhatná pl. az, aki olyan helyen lakik, ahol sűrű az égiháború, a szemébe nyilalló villámot ép oly gyakran gyertyafénynek, mint a gyertyafényt villámnak? Mi részünkről ezt a túlzás-törvényt abban a formában, hogy az alvó ember a kis érzeteit általában meg szokta nagyítani, egy hiányos kritika szüleménjének tartjuk.

T i s s i é (182) a túlzás-öszönt minden további magyarázat nélkül mint tényt fogadja el, Sully (111. 139) ellenben megokolja avval, hogy az alvó ember, nem tudván érzeteit helyesen felismerni, azokat valami újnak, különösnek tartja; már pedig az újat, ismeretlent az éber ember is el szokta túlozni. Azt jegyezzük meg: más dolog, az érzeteinkhez nagy, ijesztő okokat hozzágondolni, (pl. zsványinak tulajdonítani az álmomban hallott ajtókopogtatást) és ismét más dolog, a kis érzeteket nagyoknak képzelni. Amolyan hajlandóságunk talán van, de emilyen nincs.

Ha nem áll meg az a túlzástörvény, megáll egy másik, mellyel az alvó ember gondolkozásának irányát, nevezetesen az érzetei dolgában való tévedéseit le lehet írni. Alvásközi érzeteink nyugodalmass éjtszakáinkban, amikor felsőbb érzékszerveinket hatások alig érik, tudvalevőleg csak szervi érzetek szoktak lenni, pl. amilyeneket az akadályozott lélegzés kelt, továbbá pedig a fekvő helyüinktől származó nyomás- és hőérzetek. Ilyen és hasonló érzeteink éber korunkban is jelentkeznek, t. i. bizonyos események alkalmával, melyekben részt veszünk, helyzetekben, melyekbe kerültünk, szóval mindakkor, amikor azt mondjuk, hogy bizonyos é r z e l e m (indulat) uralkodott bennünk. Mármost az az érdekes, hogy az alvó

ember a maga, teszem azt hő- avagy nyomásérzetéhez nem egyszerű testi okokat szokott hozzáálmodni, hanem hozzáálmodja azt az értelmes, cselekvő életéből vett helyzetet, eseményt, történetet, amely egy ilyenféle érzéssel járt avagy járna. Akinek az oldalát alvásközben egy lepedőránca nyomja, nem egyszerűen azt álmodja, hogy nyomást érez, hanem – e sorok íróján esett meg – visszaálmodja magát egyéves önkénytesnek, amikor testének azt a részét a panganétszój nyomkodta. Aki a leesett paplanja következtében hideget érez, nem azt álmodja, hogy fázik, hanem pl. hogy ruha nélkül volt kénytelen végigmenni egy előkelő társaságon. Akinek a fekvéstől megszibbadt a háta, úgy hogy a matraca nyomását nem érzi, az olyat álmodik, hogy léghajóban ül és röpül. Akinek szorul a lélegzete, pl. mert visszaverődik valami párna-csücsöktől, az valamilyen szorongó, nyomasztó helyzetbe képzelődik (a lidércnyomás). Mondhatjuk összefoglalólag: az alvó a maga testi eredetű érzeteihez mindenkor „szellemi”, helyesebben: a szemléletes világból vett okokat gondol hozzá. Az álmodó ember egy művész, aki a szervi érzet alakjában elébe került egyszerű anyagot műtárggyá, szoborrá, tarka történeté dolgozza fel. Ezért beszélnek a psychologusok annyit álm-phantasiáról, álm-allegoriáról és -metaphoráról. Mi ebből az igaz? Annyi mindenesetre, hogy beálló érzeteink alvásközben is bizonyos, a saját eredetükre vonatkozó gondolatokat pendítenek meg. Mármost az volna a különös és igazán a legkülönösebb, ha álmunkban is az érzetnek az a kútforrása jutna eszünkbe, amelyik azt tényleg létrehozta. Kérdjük, mekkora a valószínűsége annak, hogy én, amikor a lepedő ránca nyomja az oldalamat, azt is álmodjam, hogy fekszem az ágyban és a lepedő ránca nyomja az oldalamat?! Egy ilyen érzet száz más helyzetben is keletkezhetik, mint ebben az egyben. Mármost nem sokkalta valószínűbb-e, hogy az én szabadjára eresztett, semmitől sem korlátolt gondolkozásom ama száz eset közül fog választani, mint amilyen valószínű volna az, hogy épen azt az egyet válassza, amely csakugyan előidézte a szóban lévő érzetet? A különösnél is különösebb álm pedig az volna, amikor valaki a szokott helyén fekvé, azt is álmodná, hogy itt ebben a szobában alszik, s egyszersmind minden egyes, alvásközi érzetét ennek okával együtt ugyanakkor és ugyanazon sorrendben álmodná meg, amelyben azok – talán valamely ellenőrző psychologusnak tanúsága szerint, – rajta tényleg beállanak. Nincs ugyan semmi jogunk arra, hogy az ilyen álmot lehetetlennek hirdessük, de el kell fogadnunk, hogy ez

egyike ama nagyritka coincidentiáknak, találkozásoknak, amelyenek a világon százezer közül egy esetben szoktak előfordulni. Az ilyen álom bizonyára ép oly kevésbé lehetetlen, de ép oly ritka, sőt még ritkább, mint hogy valaki a nagy sorsjátékban egyetlen sorsjeggyel megüsse a főnyereményt. Az álom-metaphoráknak e szerint az magyarázza meg az okát, hogy a nem-metaphorizáló vagyis az illető alvásközi érzetet helyesen megokoló gondolkozásnak a sok lehetséges megokolás közül igen csekély a valószínűsége. – Még más okát is lehet találni. Tekintetbe kell ugyanis venni, hogy aki nem hypochondra természetű, az napközben bizony keveset törődik a (nem alkalmatlan) szervi érzeteivel és ezeknek forrásával. Nem nagy gyakorlottságot szereztünk abban, hogy minden egyes szervi érzetünket megfigyeljük és a megfelelő physiologiai okot hozzágondoljuk. Az ilyen érzeteinket nem annyira értelmezni, mint inkább, ha kellemetlenek, egyszerűen megszüntetni szoktuk. Akinek éber korában megsibbadt a lába, nem igen gondolja hozzá: nekem most a lábam idege nyomódott össze, hanem ezen az állapotán mozgással, járással segíteni iparkodik. Az alvó nem tudja megszüntetni érzéseit, helyesen értelmezni meg éber korában nem szokta meg; mi természetesebb tehát, mint az, hogy rosszul értelmezi, a hasonlóságos képzettársulás segítségével vagyis úgy, hogy metaphora keletkezik. Végső eredményünk tehát az, hogy az álomnak u. n. metaphorizáló hajlandóságát elfogadjuk, de olyan megokolással, mely ennek a sajátságának elveszi minden csodálatos avagy, ha tetszik, költőies színezetét, amennyiben e metaphorákat egyszerűen az alvó ember tévedéseinek jelentjük ki. Tekintetbe kell ugyanis venni, hogy valamely érzet eredetének minden egyes helytelen kimagyarázása máris kész metaphora.

Ez a magyarázatunk a Sully (111. 141-2)-félétől, de meg a Maudsley (36)-étől is ott tér el, hogy mi egyszerűen az érzetek közösségét emlegetjük ott, ahol Sully és mások az érzet tónusok közösségét említik, mikor azt állítják, hogy az alvónak a maga reális érzetéhez olyan esemény jut az eszébe, melynek érzelmi tónusa egyezik ama érzetével. Sully ez esemény-phantsmákat – nem helytelenül, – a fent említett túlzáshajlamból is értegeti.

Az alvásközi érzeteinkhez hozzáálmodott eseményeknek, jelene-teknek kiválóan dramatikus természete és az a körülmény, hogy leggyakrabban olyan eseményekkel álmodunk, amelyeket ébren sem nem tapasztaltunk, sem ki nem gondoltunk, némely psychologust egy ösztönszerűleg bennünk működő képzelgő tevékenységnek el-

fogadására indított, értvén ezen lelkünknek egy olyan eredeti ösztönét, mely arra irányul, hogy emlékeit kénye-kedve szerint dobálja össze-vissza, kapcsolgassa egymáshoz, amitől éber korában csakis a kitűzött munkacélok és a készítő szemléletek tartóztatnák vissza.

M a u d s l e y (16) egyenesen azt mondja: *dans ses rêves la puissance dramatique d'un ignorant dépasse celle d'un écrivain de l'imagination la plus grande pendant la veille.* Ebből azt következteti, *qu'il existe, indépendamment de la volonté ou de la conscience, une tendance naturelle des idées à se combiner et à se disposer elles-mêmes en une sorte de drame ...*

Mi is (fent 300-2) elismertük, hogy társulásainknak legönkénytelenebb módja nem mindenkor az, amely a tapasztalat-adta sorrendet követi. De minekelőtte az álmaink számára egy ilyen *faculté plastique de Vesprit*-t (Maudsley 17) fogadnánk el, mégis inkább arra utalunk, hogy amaz u. n. dramatikus színezet álmainknak pusztá hallucinatorikus természetéből azaz látványszerűségéből is kikerül. Ugyanez a sajátságunk hozza létre azokat az álmainkat is, melyek, mivel emléksorainktól eltérnek, újszerű találmányoknak, szóval egy álomphantasia termékeinek látszanak. Ha egy *ABCD* szemlélet-sornak megfelelő *abcd* emléksorunk kezd ál munkban leperdülni, megesis, hogy a hasonlóságos képzettársulásunk a *b* és *c* tagok közé odaékeli egy *b'*-nek gondolatát. Ez a gondolat a hallucinatio-törvény értelmében azonnal a valóságnak színezetét ölti. Így kaptunk egy *abc...* álomsort, mely az álmára visszaemlékező éber embernek most valami külön találmánynak látszik, annál újszerűbbnek, mennél inkább eltér az a beleékelt idegen tag a tapasztalás-adta sorelemektől. Továbbá, aki egy külön álomphantasiához ragaszkodik, ne feledje, – amire a többi között épen M a u d s l e y (25) valamint Sully (111. 144, 150) is rámutatott, – hogy számos fura ál munk nem egyéb, mint pusztá ismétlődése olyan gondolatainknak, miket a napközi pihenés óráiban avagy csak perceiben a szabadjára engedett képzettársulásunk hozott létre. Értékes, megbecsülni való észrevétel, hogy az embernek napközi gondolkozása igen sok játszi, haszontalan, köteles munkájával és egyéb vállalkozásaival semmi összefüggésben sem álló képzetkapcsolatot, felvetéseket termel. Ezeket össze lehetne hasonlítani azokkal a kettős-képekkel, mik Helmholtz (Ph. O. 432) szerint a direct látásunk irányvonalát kétoldalról folyton körül táncolják, s amiket ép azért nem veszünk észre, mert e képeket céljainkra haszontalanoknak

találjuk. Az ilyen játszi gondolatbuborékoknak mármost annyival több kilátásuk van arra, hogy álmainkban visszatérjenek, mivel nyilván a könnyű, sőt legkönnyebb fajta gondolataink közé tartoznak. – íme tehát, van két tényezőnk is, mely az álomsorainknak a tapasztalatiaktól való eltérését megérteti. Phantastikus, újszerű álmainknak egy részét mi egy külön, specificus álomphantasia helyett egyszerűen az álom-hallucinációval csináltatjuk meg, másik részét meg nem az alvó, hanem az éber ember találmányának vesszük. De ha ennyi álmot lealkudtunk is az alvásközi phantasiától, egy dolgot nem szabad felednünk, azt, hogy az alvó emberben is ott szunnyad egy maradék része az ő figyelő erejének, t e h á t a kigondoló képességnek. Ama tény elöl nem szabad elzárkóznunk, hogy vannak, illetőleg lehetnek olyan álmaink is, – nevezzük bár fél-álmoknak, – melyek nem az éber, hanem az alvó ember okoskodásainak, gondolatúzéseinek a legsajátosabb termékei. Ott fogjuk ezeket keresni ama „fura, hallatlan” álmaink között, melyekhez hasonló dolgot „soha életünkben nem láttunk, de nem is gondoltunk;” de hogy melyek ezek az álmok, mi és mennyi az, amit az alvónak phantasiája feltalált, gondolkodásával kierőszakolt, ezt lehetlenség kimutatni.

Álmainknak ama sajátágáról, hogy összes érzelmeink közül egy, t. i. az analomé, nem szerepel bennök, l. „Fil. Közl.” (1902:IV. füz. 47.)

A képhívó psychologia teljesen gyámoltalanul áll amaz érdekes tény előtt, hogy éber korunkban álmainknak vagy pedig hynotikus állapotban megvolt képzeleteinknek, nyilatkozatainknak csak aránylag csekély részére tudunk visszaemlékezni; tudunk leginkább azokra, mik a felébredésünket közvetlenül megelőzték. A kép képnek marad, akár ébren akár álmomban rajzolódtott elmémbe; s ha én fel tudom idézni magamban azt a légvárat, melyet ugyancsak ébren egy órával ezelőtt építettem, nem látni okot, miért ne emlékezhessem vissza e légvárra akkor, ha kigondolásakor véletlenül aludtam. S e ténynek megfoghatatlanságát még az is tetézi, hogy m a g á b a n az alvás és hynosis állapotában van visszaemlékezés, még pedig épen a keresett irányban, azaz megelőző álmainknak légvárait, amiket éber korunkban képtelenek vagyunk magunk elé idézni. Ismeretes dolog, hogy sokszor két-három éjszakán keresztül tovább szőjük ugyanazt az álmod, s hogy ilyenkor az újra feltámadó álmképet, az abban kihímzett helyzetet régi ismerősünként üdvözöljük. Ide tartozik az is, hogy a hynotikus medium egy

második hypnosisban pontosan megmondja, hogy az elsőben mit cselekedett, milyen helyzetben volt sat. – Távól esik tőlünk az az önámítás, hogy ezt a mainál sokkalta mélyebb pszichologiai belátást kívánó jelenséget a magunk mozdulatos elméletével meg tudnók fejteni. Csak annyit állítunk, hogy az az elmélet, mely képzeiteinket pusztá innervatiós jelenségeknek tartja, valamivel jobb felszereléssel indul neki ennek az igazán nagy fának, azért mert számba veszi az alvó és éber ember között meglévő főkülönbséget, – azt, hogy amaz a különben érzetkeltő külső hatásokra másképp reagál azaz más magatartást vesz fel, mint ez utóbbi, – sa képzetek gomolygó világát közvetlenül eme concret physiologiai ténybe olvasztja belé.

A felébredt ember a környezetével szemben eo ipso azt a magatartást vesz fel, melyet ez a környezet öbenne már régen megalapított, egy olyan magatartást, melyet legelső sorban maguk a környezeti szemléletek és érzetek alapoztak meg, s másodsorban mindazok a múlt tapasztalások, miket ezekhez hozzá „gondol”, azok a vonatkozások, melyek e szemlélet és az ő egyéb céljai és hajlandóságai között képződtek. Ismeretes dolog, hogy „más szemmel nézzük” az újat, mint a megszokottat, s ismét más szemmel azt a külső világot, melynek látványa egy bizonyos szándékunkat, terelésünket kíséri, mint azt a környezetet, mely egy más foglalkozásunkkal jár együtt. (Erről már fent [147] beszéltünk). Bármit tartson valaki ezekről a mellékgondolatokról, azt kénytelen lesz megadni, hogy mind e gondolatoknak (mondjuk egy szóval: hangulatnak) a közös tartójuk, megjelenésüknek feltétele az a szemlélet- és érzetösszeg, melyet környezetünktől nyerünk. Egészen másképp nézi a világot a józan ember, mint a pityókos és másképp nézi a tengert és a hajós életet az, aki egészséges, mint aki tengeri betegségben szenved. De másképp néz a világra a siket vagy béna is, mint az ép ember, és még sokkal különbözőbb módon az, aki ébren van, mint akinek az összes érzékei meg vannak zsibbadva, az alvó. Csoda-e mármost, hogy az éber ember nem tud úgy tenni, mintha meg volna zsibbadva, azaz nem tudja magát belezőkkenteni egy olyan magatartásba, amelyet benne, mikor aludt, épen ez a zsibbadtság okozott? Avagy tudja-e az egészséges ember a világot úgy nézni, olyan színben látni, mint amilyenben látja a beteg? azaz tud-e beleképzelődni abba a hangulatba, felvenni azt a magatartást, melyet feltüntet a beteg, a részeg ember, a siket? Az álmok, miket az alvó álmodik, csak folyományai ennek a zsibbadtságnak (és mint

tudjuk, nem egyebek, mint az alvásközi reális érzeteknek egy zsidbadt idegrendszer-től történt feldolgozásai), mindenesetre tehát bizonyos, hogy úgy mondjam, töredékrészei az ő egész alvó magatartásának. Furcsán hangzik, mert magától értetődőnek látszik, de végtére is igaz, hogy az éber egyszerűen azért nem emlékszik vissza az álmaira, mert nem tud elaludni. – Maga ez a körülmény azután megérteti a második alváskori visszaemlékezéseket is. Egy második alvásom megteremti az előző alvásomban megvolt magatartásomnak (beleértve az álmaimat) legalább is a legelső, legfőbb feltételét: visszaadja az akkori zsidbadtságomat. Ha mármost még az alvásközi érzeteim is véletlenül megegyeznek az első alvásaival, akkor annyira-mennyire megérthető, ha most ugyanabba az álmomba is jutok belé, melyet az első alkalommal álmodtam. – Az olvasó észreveheti, hogy nálunk ez a probléma úgy fordul, hogy voltaképpen nem is a feladatul kitűzött emlékezés-akadályokra, hanem arra kell magyarázatot keresni, miért e m l é k s z ü n k vissza éber korunkban mégis némely álmunkra? Válaszunkat megkönnyíti az a már fent érintett körülmény, hogy túlnyomólag a felébredéshez közel eső álmaink jutnak az eszünkbe, még pedig jutnak a felébredés pillanatában, tehát olyan idegállapotban, mely ama f é l alvótól mindenesetre csekélyebb mértékben különbözik. Megesik azonban, hogy napközi gondolataink, szemléleteink is eszünkbe hozzák valamely elfeledett, felébredéskor meg nem ragadott álmunkat, (mindenkor olyat, melyben az illető gondolat avagy szemlélet valamilyen formában benne szerepelt). Ha valamely álmunkat napközben így felelevenítenünk sikerült, akkor az, hogy én ezt és ezt álmodtam, az én ismereteim, tudomásaim tárházába kebleződik belé és hosszú időre biztosított, mások módjára bármikor előszedhető ismereti birtokommá válik. Ennek kiemelésével arra akartunk utalni, hogy valamely *a* álmomnak legelső eszembe-jutását, az *a* napközi pillanatot, vagyis ekkori lelki állapotomat szorososan meg kell különböztetni ama későbbi, holnapi, holnaputáni percektől, amikor arról az álmóról ismét beszélek. Bennünket t. i. mint psychologusokat csak az *a* pillanat érdekel, mert csak erre nézve vetődik fel az a kérdés, hogyan tudott az *a* álom eszünkbe jutni. (A későbbi pillanatok már az *b*-től vehetik át az *a* tartalmat.) Kénytelenek vagyunk azt a talán furcsa, de hallucinációs elméletünkkel egyező véleményt megköcskáztatni hogy az ilyen utólagos visszaemlékezések mindenkor bizonyos pillanatnyi, ha nem-is alvás, de legalább is szellemi depressio, pihenés állapotában történnek azaz olyanban, mely az álmokori

zsibbadtsághoz tényleg hasonlít. Szerintünk tehát az ilyen visszaemlékezések (jól megértsük, mindig csak az elsők, az *a'* pillanatok!) pszichologiai természetüket illetőleg megegyeznek az u. n. posthypnotikus suggestio tünetményével.

Egy pillanatil sem áltatom magamat avval, hogy ez megnyugtató magyarázata volna az egész visszaemlékezés-tünetménynek, de hiszem, hogy egy valamikor leendő megoldás efféle nyomokon fog elindulni. Mi a magunk számára az egészből leginkább azt rögzítjük meg, hogy ha egy képzet beállításának (értsd: az álomra való visszaemlékezésnek) a k a d á l y a i közé az innervationalis állapotnak egy megváltozása (értsd: az éberség) is tartozik, akkor legalább is valószínű, hogy az a képzet maga is innervatio volt, avagy legalább is az innervationnak valamelyes fejleménye.

Egy jellemző példája az önámító álmagyarázatoknak az a F o u i l l é e től (II. 363) Lehmann-ból átvett kifejezés, hogy a ránk ható érzetek azért nem idézik fel az ugyanilyen érzeteinkhez a hypnosisban hozzáfűződött képeinket, mert *contre-association*-ok képződnek, melyek azt a felidézést gátolják. Mi az a „*contre-association*”? Van-e jogunk e fogalomalkotásra, mikor semmi másféle sajátságban sem bírjuk valamely *A B* kapcsolatnak egy másikkal, *A C*-vel szemben mutatkozó „*contre*”-természetét megállapítani, mint azon az egyen, amihez éppen magyarázatot keresünk, t. i. hogy a közös *A* adat nem a kívánt *B*-t, hanem *C*-t hozza eszünkbe. Ez a magyarázat tehát csak olyan tautológia, mint mikor arra a kérdésre: miért szünteti meg a gyomorsav hatását a soda bicarbonica? azt felelem: mert e l l e n m é r g e neki!

Áttérünk arra a régi faggató kérdésre: van-e álomtalan alvás vagy nincs? fel kell-e tenni minden egyes esetben, hogy csakis a visszaemlékezés akadályai következtében tagadja valaki, hogy valamely alvását álmok kísérték volna, avagy elhihetjük-e, hogy némelyik alvó csakugyan nem álmodott? E kérdésnek dolgában csak annyit haladt a modern pszichologia, hogy megszabadult egy balítélettől, melynek alapján a régi pszichologia ezt a kérdést el akarta dönteni, még pedig abban az irányban, hogy ke-
reken tagadta az álomtalan alvásnak lehetőségét. Az a balítélet így szolt: „A léleknek létezése a gondolkozásban áll, mert gondolkozásunk megértetése végett fogadunk el lelket. Ha a lélek a testben folytonosan létezik, akkor világos, hogy a testnek alvása közben is működik, gondolkodik azaz álmokat sző.” Ilyen nyelvezeten ma már nem beszélünk, s hogy az efféle lidércektől megszabadultunk, felér egy lépéssel a kérdésünk megoldása felé. Észre lehet venni, hogy ez

a kérdés az egész természetében rokon avval, vajjon vannak-e „ön-tudatlan” gondolataink és érzeteink, azaz voltak-e érzeteink olyankor, amikor utólag nem tudunk róluk beszámolni? Ez utóbbi kérdést meg tudtuk oldani (igenlőleg, fent 211) a valószínűség alapján és annak a vezérelvnek szemmeltartásával, hogy ellenkező esetben vagyis ha ilyen „öntudatlan” képzeteket nem fogadnánk el, lelki életünknek bizonyos észrevehető jelenségeit, nevezetesen egyes ötleteink felmerülését szinte csodaszerű tüneteknek kellene tartanunk. Távollabbi rokonai a mi álomkérdésünknek mind azok, amikor egy olyan létező avagy eseményszerű valóság forog kérdésben, melyet constatálni, észrevenni nem lehet. Ha az ilyen esetekben is positive, igenlőleg történik a megoldás, az mindenkor csak azért történik, mert a jelenben olyan hatásokat, eredményeket lehet tapasztalni, miket másból, mint ama kérdéses, utolérhetetlen létezőből nem lehet megérteni. (Pl. volt-e organikus élet a földön az embernek megjelenése előtt?) Mármost az álomkérdésnek ezekétől eltérő nehézségét épen az okozza, hogy az egyén hozzáférhető lelki avagy physiologiai életében nem találunk egyetlen olyan jelenséget sem, melyből egy m i n d e n k o r álomtól kísért alvásra kellene következtenni. Volt álmainknak tudvalevőleg csak nagyon csekély hatásuk van az éber életünkre, és mondhatjuk, hogy egyenesen nincs semmi hatásuk azoknak, melyeket elfeledtünk. Ott állunk tehát, hogy nem tudunk rámutatni egyetlen olyan pontra, mely miatt akár mindenkori, akár némely alvásunkban szünetelő álmokra tudnánk következtetni. Lelki és physiologiai életünk alakulásait meg tudjuk érteni, – már ti. úgy ahogy, – akár az egyik, akár a másik lehetőségnek az esetében. Mindössze annyival szabad túlmennünk a közvetlen önmegfigyelés szolgáltatta tényeken, hogy az ember, akinek napközi képzetársulásai gyakran eszébe hozzák valamely, mindaddig „eszében sem volt” álmát, bizonyára s z á m o s olyan esetben is álmodott, amikor ezt magáról, utólag emlékeztető ötletek híján, nem ismeri el. De a „számos” helyébe „minden”-t mondanunk nem szabad.

M a u d s l e y (9) hajlandó álomtalan alvást elfogadni olyan esetek mintájára, melyekben, mint a halált kerülgető ájulás (*coma*) eseteiben, ez csakugyan valószínű.

Visszapillantunk e helyütt úgy ezen szerzőnek, valamint Tissié-nek álomelméletére, az összefoglalt eredményeikre. Maudsley (15) az alvó ember gondolkodásának jellemvonásaiul sorban ezeket említi: phantastikus eltérés a képzetársulás rendes irányától, a képzetek ellenőrzésének megszűnése, az öntudat felfüggesztése, az én-képzet szünetelése és végül az álmoknak valóságszíne. Mindezeket ő abból az egy körülményből magya-

rázza (... *sont autant d'effets de la même cause*), hogy alvásközben a felsőbb agycentrumaink koordinált működése megbomlik. Mi úgy látjuk, hogy az említett „jellemvonások”-ban sokkal több a szó, az eltérő kifejezés-forma, mint az egymástól igazán különböző pszichikai tényálladék. Maudsley-nál híját érezzük annak az észrevételnek, hogy az alvásközi gondolkodásnak összes sajátságait egy irányelvvel lehet kifejezni, szerintünk avval: az alvó mindenkor ama könnyű és legkönnyebb gondolat (magatartás) felé veszi útját, mely a zsidbadtságnak ezen állapotában számára lehetséges.

T i s s i é (30, 47) az öntudatnak kettéhasadásából (*dédoublé*) akarja az álmom jelenségeit megérteni vagyis abból, hogy az éber korunkban egységes öntudatunknak szünetel az egyik fele, a *moi sensoriel*, és csak a *moi splanchnique* (l. fent 311) marad meg. Lejebb (A lelki jelenségek alanya c. fej.) megtalálja az olvasó a véleményünket mind az efféle én-ekről és öntudatokról.

Az olvasót idáig talán már eléggé hozzászoktattuk motorikus nyelvezetünkhöz, úgy hogy nem kell újra meg újra megmutatnunk, hogyan lehet a képelméletet kiküszöbölni az önkénytelen phantasia mindazon eseteinek, az álmom-, hallucinatio- és illusióknak leírásából, melyekkel az imént foglalkoztunk. Tehát csak emlékeztetül: nem igaz, hogy a hallucinansnak, az illusiósnak, az álmodónak egy-egy kép volna az eszében, hanem csak annyi az igaz, hogy a szereplő egyén úgy tesz, úgy van innerválva, mintha azt a valóságot szemlélné, melyről mi többiek azt mondjuk, hogy képzeli. E három állapot még szorosabban megegyezik abban, hogy szereplőjük csak ugyan egészen úgy tesz, mintha szemlélné a kérdéses dolgokat, míg ellenben a tudatos képzelő, az, aki a maga légvárától meglátja a környezetét is, csak majdnem úgy van innerválva, mintha látná a képzelete tárgyát. Közelesik persze az az olcsó bölcsesség, hogy az alvó ember, aki *A* jelenettel álmodik, legfőliebb „úgy tesz” mint egy megholt ember azaz magatartásában a halotthoz hasonlít, nem pedig ahhoz az emberhez, aki az *A* valóságot most nézi. Erre azt feleljük, amit hasonféle ellenvetésekre már fennebb (35) feleltünk, t. i., hogy a rá gondolás és a megfelelő szemlélő folyamat között nem a két magatartásnak peripherikus azaz külsőleg meglátszó részében van az egyezés, hanem csak abban a részében, mely a belső és legbelső izmainkat foglalkoztatja. Az alvás vagyis a peripherikus izmok zsidbadtsága, mondhatni, nem sokkal nagyobb különbséget teremt ezen *A*-val álmodó és az *A*-t néző embernek magatartásai között, mint amilyen különbség forog fenn az *A*-t nézés jelenete és ama másik között, mikor emberünknek egy egészen más foglalkozása közben „eszébe jut” az *A* (fent 55-6).

V. Elvünket úgy látszik veszély fenyegeti a s z á n d é k o s (tudományos, művészeti, ipari) p h a n t a s i a terén, melynek alkotásait par excellence k é p e k n e k, s miattok a phantasiát, megkülönböztetésül a „csak fogalmakban dolgozó” „discursiv” gondolkozástól, képalkotó lelki tehetségnek szokás tekinteni. „Avagy nem kép-e, – mondja e nézet híve, – az a centaur, melyet alkotója, az ő s görög művész, a fejében hordott és azután valóságos kép, faragott avagy festett kép alakjában meg is ábrázolt? Nem kép-e, t. i. hangkép, az a melódia, melyet szerzője a lelkében tartogat s utóbb leír?” Ellenfelünk vegye észre, hogy a phantasia műalkotásai alapjában ép úgy csak gondolatok, mint bármi más gondolat; szorosabban: mint bármi gyakorlati cselekvésterv, aminthogy nem is egyebek, mint t e r v e k, a megvalósítás végett kigondolt célok, a valóságnak bizonyos módosítására célzó f e l a d a t o k. Egyéb tisztán elméleti jelentőségű (múltat ismétlő) gondolatainkkal összehasonlítva mindezek csak azért látszanak i n k á b b képeknek, mert utóbb, a megvalósulásakor valóságos képekbe, t. i. épen faragott vagy festett képekbe mennek át. E valóságos képnek a természetét s annak semelyik sajátját sem szabad átruházni arra a tervezetre, pusztá gondolatra azaz innervatióra, ú g y t e v é s-re, mely ama valóságos képeknek, szobroknak, festményeknek megalkotását lehetővé teszi. Sehogysem következik, hogy kép volt, ami képpé lett. (V. ö. fent 135-6.)

R i b o t (Im. 2 és VI préf.) a phantasiában az egyénnek azt a törekvését látja, hogy a maga képzeteit kifelé vesse (*à objectiver, extérioriser, projeter*) s ezt a hajlandóságot képzeteink motorikus tényezőjéből származtatja, melyre – méltán – igen nagy hangsúlyt vet. A mi nézetünk, mint látni, még egy lépéssel tovább megy, amennyiben a képzeteket mindenestül csak az egyén bizonyos motorikus magatartásának minősíti. Ebből folyólag minálunk a phantasia nem is pusztá *equivalent dans l'ordre intellectuel de la volonté dans l'ordre des mouvements* (6), hanem egyszerűen magának az akarásnak egyik működése, egy akarati tett a sok közül. – A „kifelé veítés”-nek elavult műfogalmát a mi elméletünk avval küszöböli ki, hogy minden phantasma-megvalósításban csak a reális valóságnak valamiféle módon történt kiigazítását, megjavítását látja. Az egyén nem a maga belsejét törekszik kifelé ömlesztetni, hanem valamely más, szerinte tökéletesebb valóságot s z e m l é l n i iparkodik, ő szemlélet alakjában akarja tapasztalni azt, ami csak gondolat alakjában él a lelkében.

Azt, hogy „a phantasia képekben, a tudományos gondolatműködés megfogalmakban dolgozik,” a köztudatom pszehológiájából vette át W u n d t (Ph. Ps. III. 632). Részünkről összeütközést látunk ez állítás és Wundt-nak ama másik megjegyzése között, hogy tudományos phantasia is van. Ott,

ahol Wundt (634) a phantastikus és a tudományos gondolkodás között olyan mélyreható különbséget tesz, hogy „amaz magukat az egyes concret képzeteket fűzi egymáshoz, míg a tudományos gondolkodó a concretumot mindenkor csak valamely abstractio személyesítőjének tekinti,” – mondjuk népszerűbben: a művész a concretumhoz, a tudós meg az elvonásokhoz ragaszkodik, – az ilyen helyeken Wundt-nak gondolkozása még nagyon észrevehetőleg magán hordja a Schiller-féle aesthetika járőrszalagját.

A phantasia gyermeke, a terv, sohasem születnék meg, ha nem hinnénk a megvalósító képességünkben, legalább is abban, hogy akaratumk némi eredményeket tud elérni. Kicsoda tervelne, ha soha semmit sem lehetne megvalósítani? Ebből azt látni, hogy a phantasia a psychológiában voltaképp az akarat s nem az elméleti gondolkodás címe alá tartozik, melyben itt csak azért tárgyaljuk, mert másik oldala meg éppen ide utalja, – újabb bizonyosságául annak, hogy a psychologia egy golyó, melyről az ember nem tudja, hol kezdje ki.

Avval is mentegethetjük magunkat, hogy ezt az ugrást az elméleti gondolkodás teréről az akarat birodalmába egyszer máris megtettük, t. i. a figyelem, ezen szintén akarat jelenség tárgyalása alkalmazásával. Most tehát közel esik, megkeresni azt a különbséget, mely a szándékos gondolkodásnak figyelés nevezetű folyamata és a szándékos phantasia között mutatkozik. Ezt mindenekelőtt a két szereplő egyénnek céljaiban fogjuk megtalálni. A figyelőnek az a célja, hogy egy nehéz adat-constataást sikerüljön megejtenie; az alkotónak (röviden így nevezzük a szándékos phantasiának bármi téren dolgozó munkását) ellenben az, hogy a világ lelettárát egy – legalább is az ő szemében – értékes új számmal sikerüljön kiegészítenie.

A phantasiának ama, a figyelemmel közös tényezője, hogy bizonyos szükségletnek érzete (*besoin*, – Ribot, passim) előzi meg mindakettőt, abból folyik, hogy mindakét folyamat az erős, a nehézfajta innervatiók közé tartozik. Az ilyet mindenkor, bármelyik téren és bármily alakban jelentkezik is az az innervatio, (tehát akár mint phantasia, akár mint figyelem, akár mint súlyemelés, akár mint célért küzdő cselekvés) mindig valamiféle szükségletnek, bajnak, hiánynak érzete szokta megelőzni, mert az olyan innervatiót csakis ez tudja kiváltani. A phantasmának cselekvés-terv természetéből következik, hogy az a baj-érzet, mely megszülemlítette, nem lehet más természetű, mint valamilyen elégedetlenség a környező világgal, annak legalább egy bizonyos pontjával. Az ilyen bajérzetek, *besoin*-ek közé tartozik, miként Ribot (lm. 262) igen helyesen megjegyzi, az is, ha a környezet jelenségeit nem értjük meg; ez a megértés vágyát, s

ezzel a phantasiának azt a formáját szüli, melynek „tudományos hypothesis” a neve.

A figyelemnél beleakadtunk (sőt fenn is akadtunk!) abba a kérdésbe, hogyan lehet fokozott innervációval eszünkbe juttatnunk élményeinknek valamely félig elfeledett részletét; emitt majd azon okoskodunk, hogyan lehet olyasmit (alakokat, csoportokat, hangsorokat, továbbá gondolatsorokat, költői műveket, tudományos elméleteket) kigondolni, amit sohasem tapasztaltunk, hogyan lehet erőszakos innervációval elérni, hogy olyasmi jusson az eszünkbe, ami még sohasem volt az eszünkben?

A Hume idejében még felfedezés számba ment az a ma köztudomású igazság, hogy a phantasia alkotásainak összes elemei, (az anyag, mellyel a lelki erő dolgozik,) a tapasztalásból, emlékeink sorából van véve. A tapasztalati psychologusok azután ennyivel jobbra beérték vagyis a phantasiának olyatén meghatározásával, hogy ez a működés csak új rendbe, csoportokba szedi össze a tapasztalásból készen kapott elemeket; azaz új tényező alakjában, a magáéból (értsd: az elme teremtő működéséből kifolyólag) mindössze az összekapcsolásnak valamilyen, a tapasztalttól különböző módját, az anyaghoz a f o r m á t adja hozzá. Mi evvel a meghatározással nem érhetjük be, mert épen ez a második, állítólag önálló tényező költi fel kíváncsiságunkat, vagyis az, honnan veszi a phantasia, értsd: az emberi elme, azt a találmányt, új rendet, melyet a tapasztalás adataira a „magáéból” ráad? Egy a nevére érdemes empirikus psychologia nem teheti le a boncoló kést mindaddig, míg a phantasia alkotásain maradt olyan rész, egy olyan „csak”, olyan „mindössze”, melybe egy apriorista nativismus – ugyancsak módon – kapaszkodhatik.

Hogy a kérdéses tényező, az az „új rend” szintén csak a tapasztalásból származott, azt első sorban az a körülmény bizonyítja, hogy minden alkotó művésznek valamiről, valamely kívül tapasztalt adatról jut az eszébe az a terv, melyet meg akar valósítani. Akik szeretik a fellengős nyelvet és ragaszkodnak a „művészi ihlet” (inspiratio) szóhoz, gondoljanak arra, hogy minden művész valahonnan, valamilyen adott helyzetből, körülményből „meríti az inspirációját.”

Még akiket boncoló késünk használatában semmiféle magasztosságoknak, mysticumoknak és „saisi kép”-eknek sem szabad megakadályozniuk, az ihletnek, a művészi terv megfogalmazásának ebben

a tényében nem láthatunk egyebet, mint az együttműködését néhány olyan lelki folyamatnak, melyet a prózai közéletből máris eléggé ismerünk. Szerintünk ugyanis a legmagasabbrendű művészi alkotások csakúgy, mint a legegyszerűbb találmányok jól elférnek a következő schema alatt: „ha azt látom, hogy *B* adat hasonlít az *A*-hoz, amely *a* alakot szokott mutatni, akkor miért ne mutathatna *B* is ilyen *a* alakot? Ha nem mutat, tegyük olyanná, vagyis alakítsuk át *A*-nak m i n t á j á r a *B*-alakúvá!” Példában: a kő (*B*) hasonlít az élő fához (*A*) abban, hogy mindakettő feldolgozásra alkalmas anyagul szolgálhat. Ha a fa hengeres (= *a*) szokott lenni, miért ne lehetne a kő is hengeres alakú, ha mindjárt én hengeres követ még nem láttam soha. Tehát tegyük olyanná, vagyis valósítsuk meg azt a phantasmát, melynek o s z l o p a neve, egy olyan phantasmát, melyet nem más, mint a fatörzsnek látványa „inspirált.” Egy másik példánk, a fent említett centaurus, olyan alkotásnak látszik, melynek számára a mintát az illető feltaláló művésznek nem is kellett a szomszédban keresnie, hanem készen kapta magán az illető adaton, a lovagló emberen, t. i. egy bizonyos látszatnak, illusionnak alakjában. Azt a lovast ugyanis csak hátulról kellett néznie. Ilyenkor elfödi a lovasnak dereka a ló nyakát. Ha még feltesszük, hogy homályos világítás avagy nagyobb távolság miatt nem látta az embernek lelógó lábát sem, akkor megvan a teljes keretje egy olyan lénynek, milyen a centaur. Egy zeneszerzőnek a fülében cseng valamely régebben hallott melódia (= *B*) és egy *A* melódiának amazétól különböző rhythmusa (= *a*). Megpróbálja e rhythmust a *B*-re alkalmazni, amivel ezt egészen kiveszi a formájából (mikép az oszlopcsináló a követ), úgy hogy az most esetleg egy harmadik *C* melódiához fog hasonlítani, tegyük fel, hogy olyanhoz, melynek viszont egyéb szerkezeti sajátosságait (pl. taktus-felosztását = *b*), találja utánzásra méltónak. Menél több és több hasonlóságon halad végig a szerzőnk gondolkozása, azaz mennél többfelől szed össze mindenféle formai sajátosságot, annál önállóbbnak, újabbnak fog feltűnni a saját „alkotása.” – A költőt képzettársulása, olvasmányai viszik rá valamely szellemes, érzelmet fakasztó gondolatra ($\sim B$). Előterjeszti azon a nyelvezeten, rhythmikával (= *a*), melyet a közönség már számos más irodalmi alkotáson (= *A*) megbecsült. – A tudós észreveszi, hogy a pároknak alkalmas megválasztásával tervszerűen lehet létrehozni új galambfajokat. A tenyésztőnek (= *A*) ezt a szándékosságát (= *a*) átviszi magára a természetre ($- B$), és kész a tudományos hypothesis, mely azt állítja, hogy a természet maga is egy nagy tenyésztő,

mely a pároknak kiválogatásával (= a) teremt új fajokat. A hypothesis még megigazításra szorul, mert a természet elvégre nem önkényesen eljáró ember, nem választhat ki, hanem csak kiválasztódás történhetik benne. A most Ba alakú, azaz emberies módon eljáró természetet Darwin-nak (mert hisz ő róla beszélünk) meg kellett szabadítania az anthropomorphismusnak e hozzátapadt salkájától, de úgy, hogy az emberies kiválasztásnak végső eredménye, a kiválás megmaradjon rajta. Kérdés tehát, melyik az a természeti erő avagy folyamat, amely megcselekszi azt, amit megtesz az önkényesen akaró tenyésztő, t. i. hogy csak bizonyos párokat juttat egyesüléshez, s másokat ebben meggátol? Darwin felelete tudvalevőleg az, hogy az élet nehézségei maguk, melyeknek következtében a párzás életkoráig csak azok az egyének fognak megélni, melyek a létért való küzdelmet megállották. Ezt a megoldást Darwin úgy kapta meg, hogy megváltoztatta gondolkozásának kiinduló pontját (maga is bevallja, Entst. 98, hogy Malthus-nak köszöni az impulzust); nem többé ezt az ő anthropomorph Ba természetét nézi, hanem a párzásnak természetes akadályait és előmozdító eszközeit, és ezeknek összeségét ($\alpha \beta$) tünteti fel olyan színben, mint valami kiválogató kéz működését ($- a$), ő más szóval a Ba alakú természetnek azt az akadémikus a vonását úgy tüntette el, hogy magát ezt az a -t megcsinálta csupa a meg β -kból vagyis a természetnek nem-szándékos, reális folyamataiból. Elméletének főérdeme tudvalevőleg az, hogy a természetnek bizonyos, százaktól és ezrektől folyton látott tényeit egy sajátos jellemvonásba, természetcharakterbe fűzte össze, (láttuk, hogy hol találta) és így új színben mutatott be, új perspektívával ruházott fel rég ismeretes dolgokat.

Nem szaporítjuk a példákat, mert tán ezekből is kitűnik, hogy 1.) minden alkotásban a hasonlító képzettársulásnak van része, és 2.) szint annyi része van az analógiák útján következő lelki működésnek, mert elménk íme most olyan a praedicatumot tukmál rá a B adatra, melyet ezen nem tapasztalt, hanem csak az $A-B$ hasonlóság számbavételével nyert ki. Ez utóbbi mozzanatnak kiemelésével azt a különbséget akartuk kihangsúlyozni, mely a phantasia és a puszta hasonlóságos képzettársulás között van, nehogy valaki azt higgye, hogy e kettőt azonosnak képzeljük. Az a legelső ötlet, melyet a művész valamely alakításához egy kész meglevőről merít, még nem phantasia, hanem csak képzettársulás. A phantasia működése a köznyelvhasználat értelmében ott kezdődik, ahol maga a szellemi működés, a munka kezdődik,

vagyis ott, ahol a művész a maga ötletének megvalósításához, a valóság átalakításához fog. Nem tán a durvább izommunkát, a kő megfaragását, a festés műtétét, az írásba foglalást értjük itt, hanem ötletének ama részletes kidolgozását, terve minden egyes vonásának ama gondos megállapítását, mely szükséges arra, hogy az megvalósítható legyen. Mert viszont a phantasia és a szokásos érteleinben vett „akarási” között éppen az a különbség, hogy a „phantasia” név az illető akarás-folyamatot csak a látható izomműködés küszöbéig vagyis a terv megvalósulásának kezdetéig kíséri, az „akarási” szó ellenben hozzáérti a terv megvalósulását is. A közélet legaiább csakis a tervek kieszelésére, nem pedig a megvalósításukra tart phantasiát szükségesnek. Az az egy azonban bizonyos, hogy a phantasia mint tervelő működés azaz olyan, mely nem egyszer a saját maga termékeinek megigazítására szorul, a nehéz működések közé tartozik. Minden nagy alkotás – ez legalább is – bizonyára nehéz volt; nehezebbé esett a feltalálójának a megállapodás, nehezebb t. i. megtalálni azt a legalkalmasabb mintát, amely szerint az adottakat átalakítsa.

Az a körülmény, hogy a phantasia alkotásait a részletesség, szabatosság jellemzi, szemben a puszta gondolatműködés soraival, ez vagy legalább e z i s alapította meg azt a fennebb már említett meghatározást, hogy a phantasia képekben dolgozik, míg a logikai elme csak fogalmakban. (A Kant nyelvén amaz „intuitív”, emez csak „discursiv” működés.) Most végére járhatunk e megkülönböztetés keletkezésének. Az egészből annyi az igaz, hogy a phantasia alkotmányának részletesnek, szabatosnak kell lennie, olyannak, amilyen egy kép (festmény) szokott lenni, olyannak, mintha a tapasztalásról frissen lefölezött emlék, más szóval olyasmi volna, amit a psychologia képnek nevez. A „puszta fogalom” az ilyen „kép”-hez azaz végtére is csak részletesen kigondolt fogalomhoz képest nagyon elmosódottnak tűnik fel, nem képszerűnek. Egy példa talán megvilágítja e különbséget. Akinek az jut az eszébe: „a házakat üvegből kellene építeni, hogy a lakások világosabbak legyenek”, az egy puszta hasonlóságos képzettársulást szenvedett el és az egyszerű gondolat állapotában leledzik. Ha most elgondolja, milyen is volna mindenekelőtt az az üvegtégla, továbbá milyen minden ízében az ilyen üvegház, milyenek a falai, ablakai, milyet mutatna kívülről sat., akkor már a phantasiáját működtette. Ennek terméke, a Phantasma, a kivihetőséghez annál közelebb esik, mmel részletesebb volt a kidolgozása. Az építőmester tervrajza, –

ezt tán mondanunk sem kell, – nem egyéb, mint egy hasznavehető Phantasma (amilyet az üvegházak dolgában Amerikában állítólag meg is valósítottak). Megtoldjuk ezt még avval a látszólagos paradoxon-nal, hogy egy életének minden pillanatában igazán lelkiismeretesen, szabatosan gondolkozó elme a folytonos phantasia állapotában élne, mindig csakis úgynevezett képek között mozgolódnék, tehát a szóban forgó nyelvjárás szerint „gondolkozni” sohasem gondolkoznék.

Az a körülmény, hogy a Phantasma nem egyéb, mint egy a megvalósítás elejébe megállapított gondolatsor, melynek minden egyes tagja úgy van lemérlegelve, hogy a valóságban való megjelenése lehetséges legyen, ez a körülmény már maga is mutatja, hogy a phantasiának az az állítólag „nem-tapasztalati” eleme, ama bizonyos „magából vett” tényező mégsem lehet egyéb, mint tapasztalás-eredetű emlék. Mert hogy mit lehet megvalósítani, arra nézve a véges emberi elmének, mely a valóságot megalakító rejtek-erők összeségét és hatóképességük határait nem ismeri, más útmutatója nincsen, mint az, hogy nézze, mi van megvalósítva. Csak ami megvan azaz valahol és egyáltalán megvan, illetőleg megvolt, arról tudhatja biztosan, hogy meg is lehet csinálni. Szóval a phantasiáló emberi elme az adott anyaghoz a formát nem önállóan teremtette meg, nem a maga feneketlen kincstárának, östettségének mélyéből hozta felszínre, hanem egy kis képzettársulás segítségével a szomszédságból szerezte meg. Nem teremtett, hanem végtére is csak utánozott.

Közel esik persze, ezt az elméletünket avval a kérdéssel megszorogatni, hogy hát melyik szomszédságból szerezte Beethoven azt a „forná”-ját, amely szerint a fejében meglévő zeneemlékeket (hallott zenét) egy IX. symphoniává alakította? no, avagy Goethe honnan „nézte le” a maga „Faust”-ját, Michel-Angelo az „utolsó ítélet”-ét? Válaszunk csak sommás lehet, t. i. hogy minden nagy mű közbeeső fokokon keresztül fejlődik, melyek mindenikére más-másunnan meríti a művész az impulsust.

... *ein jegliches Luftschloss hat seine Architektur* – mondja Miinst e r b e r g (341). Ez azt teszi, hogy a phantasia minden alkotásának a szerkezetét, a keletkezése módját meg lehet érteni, avagy legalább is megérthetőnek kell feltételezni.

Felfogásunkkal egyezik az is, amit R i b o t (Im. 135) mond a felhalmozott tapasztalatok mennyiségéről, mint az új-alkotások egyik ösztönéről: a bőségesebb tudású elmének több kilátása van új találmányokra, mint más

ember fiának. – Szerzőnk továbbá (35-6) tagadja a t e r e m t ő ösztönt, de elfogadja az *inspiration-t*, minden alkotásnak e nem-tudatos tényezőjét, mely azonban nem egyéb, mint az egyén képzeteinek az az állapota (itt [52-3] hivatkozik a Ziehen-féle *Constellation*-ra, fent 180), mely egy bizonyos ötletnek, a leletnek kedvez. Megjegyezzük, hogy a phantasiának azt a látszatát, mintha önálló teremtő működés volna, nem oszlatja el, miként Ribot (210) hiszi, annak a kétségtelenül igaz ténynek felvetése, hogy minden phantasia-működést valamely szükségletnek érzete (*besoin*, fent) indít meg. Akit nem a saját teremtő ösztöne (*instinct créateur*), hanem a szükség sarkal a teremtésre, az még mindig teremtőnek (értsd: emlékei során kívül eső, új dolgok alkotójának) marad. Ilyennek lenni csak akkor szűnik meg, ha bebizonyul, amit mi valószínűnek tartunk, hogy nem a l k o t m á n y, hanem csak szerencsés lelet, amit phantasiája létrehozott. – A hasonlóságos társulásról mint a phantasia végső gyökérszáláról is megemlékezik Ribot (21-2.) Hogy a tisztán technikai találmányokat is e társulásmódnak köszönjük, azt megerősíti egy szerzőnktől (223) megkérdezett mérnöknek vallomása: *C'est grâce à une connaissance approfondie des procédés mécaniques connus que l'inventeur arrive, par association d'idées, à des combinaisons nouvelles produisant des effets nouveaux...* Az analógiás gondolkodásnak R i b o t (23) két alakját különbözteti meg. Van szerinte 1.) személyesítés (ezen az anthropomorphismust érti) és 2.) transformatio, azaz más tárgyú hasonlat. Világos dolog, hogy az emberhez való hasonlítás csak egyik esete az általános hasonlító gondolkodásnak azaz nem valami külön eljárás. Akár hegységhez azaz egy másik léttelenhez (= transf.), akár pedig valamely isten haragos arcához (= anthropom.) hasonlítok valamely felhőt, mindkét esetben csak az történt, hogy a reális adatot egy tőle távoleső másik létezővel hoztam vonatkozásba. – Aki ezt elismeri, nem fogja elfogadni Ribot-tól (276), hogy az emberiség hasznos találmányai számára „mivel az élet szükségleteiből születtek”, más lelki forrást kellene elfogadni, mint az analogizáló gondolkodást. Az a szükséglet csak azt cselekedte, hogy hasznavehető hasonlatokra terelte az elmét, amely ilyen ösztönzés nélkül pusztán haszontalan anthropomorphismusokba tévedt volna.

Az a feltaláló, aki összes lépéseiről magának számot tud adni (és melyik tud?), aki minden egyes leletének ismeri a kívülről nyert megindítóját, az ilyen feltalálónak szemében az ő saját, mégannyira csodás találmánya is szükségkép elveszíti az újnak, az önálló alkotásnak színét. Ő arra a vallomásra kényszerül, hogy találmánya semmivel sem több, mint figyelmes megszemlélése, összeszedése, kidomborítása olyan tényeknek, eseményeknek és létformáknak, amelyek kívül v a l a h o l megvannak.

A kis emberek „*Originalgenie*”-k akarnak lenni, ellenben a nagyoknak egyik legnagyobbika, G o e t t e (Eck. III. 259-60) ilyen vallomást tesz: *im Grunde... sind wir alle kollektive Wesen, wir mögen uns stellen, wie wir wollen. Denn wie wenig es haben und sind wir, das wir im reinsten Sinne unser Eigentum nennen! Wir müssen alle empfangen und lernen, sowohl von*

denen, die vor uns waren, als von denen, die mit uns sind. Selbst das grösste Genie würde nicht weit kommen, wenn es alles seinem eigenen Innern verdanken wollte. Das begreifen aber viele sehr gute Menschen nicht und tapen mit ihren Träumen von Originalität ein halbes Leben im Dunkeln ...Es ist wahr, ich habe in meinem langen Leben mancherlei getan und zu Stande gebracht, dessen ich mich allenfalls rühmen könnte. Was hatte ich aber, wenn wir ehrlich sein wollten, das eigentlich mein war, als die Fähigkeit und Neigung, zu sehen und zu hören, zu unterscheiden und zu wählen, und das Gesehene und Gehörte mit einigem Geist zu beleben und mit einiger Geschicklichkeit wiederzugeben. Ich verdanke meine Werke keineswegs meiner eigenen Weisheit allein, sondern Tausenden von Dingen und Personen ausser mir, die mir dazu das Material boten... Es ist im Grunde auch alles Thorheit, ob einer etwas aus sich habe, oder ob er es von andern habe; ob einer durch sich wirke, oder ob er durch andere wirke: die Hauptsache ist, dass man ein grosses Wollen habe und Geschick und Beharrlichkeit besitze, es auszuführen; alles übrige ist gleichgültig.

Ez az igazság. Minden új lelemény, sőt minden, még fel nem talált lelet megvan valahol a világon, csak meg kell látni, össze kell szedni! A közönség, amely nem ismeri a feltaláló minden egyes lépésének pszichikai előzményeit, persze mind megannyi teremtményt, önálló szüleményt lát abban, amit ama „lángész” feltár. Itt azután kész tere van a pszichológiai mysticismusnak, amely az emberi „teremtő tehetség”-et mindjárt siet az „isteni”-vel összekötésbe hozni. Furcsa elv, de el kell fogadnunk, hogy a lángésznek legbámulatosabb alkotásai, hallatlan újításai nem magukban véve és igazán, hanem csak azért új dolgok, mert mink, a közönség, vagyunk a tudatlanok, akik nem látjuk meg, hogy hogyan, mi módon rejlik benne az az „új” alkotás az eddig felhalmozott emberi tudományban és mikép kerül ki belőle. A mi pszichológiánknak arra a kérdésre: „hogyan tud a phantasia teremteni?” nincs más felelete, mint az, hogy nem is tud, s csak a közönségnek látszik úgy, mintha tudna.

Ha majd valaki ennek ellenében a zenei remekművet emlegeti, mint csattanó bizonyítékát a „tökéletesen újat teremtő” lángésznek, ahhoz a többi között Hanslick (124)-től is felkarolt nézethez csatlakozván, mely szerint a zenei műnek, szemben a képzőművészet és irodalom alkotásaival, *sheol sincsen mintája (das Schaffen des Malers, des Dichters ist ein stetes, inneres oder wirkliches Nachzeichnen, Nachformen, – etwas nachzumusiciren gibt es in der Natur nicht)*, – akkor mi evvel szemben arra hivatkozunk, hogy a mégoly lángészű zenei mű sem több, mint átalakítása azpknak a zenei motívumoknak, gondolatoknak, melyekkel az illető művész élete folyamatán megismerkedett. Egy Beethoven-féle IX. symphonia tehát nem más, mint ama Haydn, Mozart, Bach st.-féle zenének olyatén

módosítása, amilyenre Beethoven-t a maga sajátosságos törekvései, azaz érdeklődésének iránya, más és más zeneművektől s a külső természettől kapott ösztönei indították. Minden későbbi zeneszerző a szó legszorosabb értelmében elődeinek vállán kapaszkodik felfelé, csakúgy miként a tudós, a költő és képzőművész, azért, mert igenis ezek az elődök szolgálatják az anyagot, de meg az ötleteket is az alkotásai számára. A Mozart korában ép oly képtelenség lett volna egy Wagner-nek születnie, aki tudvalevőleg Beethoven-re, Schumann-ra sat. támaszkodott, mint amilyen lehetetlenség lett volna, teszem azt egy telephon-feltaláló B e l l-nek fellépnie a Galilei idejében, amikor indukált villamos áramot még a tudomány nem ismert. Nem tudjuk ugyan szabatosan megmagyarázni, hogy hogyan, milyen lépések segítségével keletkezik és keletkezett valamely zenemű, – erre majd csak akkor leszünk képesek, ha akad egyszer egy olyan pszichológiai érdeklődésű zeneköltő, aki minden egyes találmányához hozzájegyzí annak eredetét, – de n a g y j á b ó l mégis csak megértjük, meggondolván, hogy a zenei themákat milyen közeleső ötletek bírják a formájukból a felismerhetetlenségig kivenni. (Néhányat említettünk fennebb.) A „nagy”, a „lángészű” zenei találmányok bizonyára csak abban különböznek a dilettáns themavariációktól, hogy sokkal nagyobb számú és távolabbeső combinatiók segítségével vannak megcsinálva a maguk készen átvett anyagából, mint a dilettáns alkotások a magukéból. A műkedvelő egy kezdő sakkjátékos, a Beethovenek meg a nagy sakkosak, a világbajnokok. Mindkettőnek számára a combinatióknak ugyanaz az útja van kijelölve, s csak azon múlik, hogy ki meddig, mennyire megy el rajta. – Ez az elmélet, mely a megelőző zeneirodalomban keresi a következőnek gyökerét, ép úgy eloszlatja az „Önmagából, mint a nélkül született” zenei remekműnek kísérteties, csodás színét, mint amennyire a Lamarck-Darwin-féle tudomány elszlatta az egyes állatfajoknak österemtény hírét. Darwin-ék a tökéletesebb állatot a primitívebből származtatják, és mi a magosabbrendű zeneművet az egyszerűbből. Megjegyzem még, hogy ez elméletből korántsem következnek, – amivel meg lehetne ölni, – hogy m i n d e n későbbi zenei mű okvetlenül tökéletesebb, mint b á r m e l y i k elődje; hanem csak az kerül ki e nézetünkben, hogy amelyik zenemű életrevalónak bizonyult, az bizonyára valami tekintetben felülmulta azokat az elődjeit, melyekre támaszkodott.

A l á n g é s z-nek sokat vitatott kérdését mi az emberiség nagy tanító mesterei iránt érzett tiszteletünknek legkisebb sérelme nélkül úgy oldjuk meg, hogy a „lángész” szó nem valamely, az illető alkotóban meglévő kivételes, szellemi avagy physiologiai tulajdonságot fedez, hanem csak a közönség mindenféle irányban való tudatlanságának köszöni eredetét. A „lángész” szó eredetileg nem egyéb, mint bizonyos alkotásokon érzett bámulatnak a kifejezője, annak a bámulatnak, mely a naív embernél mindenkor abban a formában nyilatkozik, hogy a kérdéses alkotás megteremtőjének valamely kivételes, még pedig épen az illető alkotás természetétől feltételezett erővel, tehetséggel kell rendelkeznie. Tudvalevő ugyanis,

hogy a lángész-hit nem állapodik meg ennél az általános címnél, hanem tovább megy a „specialis tehetségek” elméletéig; nem egyszerűen lángésznek, hanem drámaíró genie-nek minősíti Shakespeare-t, festői „tehetséget” tulajdonít Raffaelnek, matematikáit Newton-nak sat. Egy kis nyelvérzéssel észre lehet venni, hogy ez a minden nagy alkotást megfelelő lángeszekkel jutalmazó, az illető „tehetség”-ből magyarázó közéleti pszichologia mennyire egyezik avval a Molière-kori orvostudománnyal, melynek az opium tudvalevőleg azért altat el, mert van „elaltató ereje.” Sőt észre lehet venni azt is, hogy az a közönség, mely a számára érthetetlen keletkezésű alkotásokat lángeszeknek tulajdonítja, ugyanaz a közönség, mint amelyik az érthetetlen természeti tünetényeket istennel csináltatja meg. Mármost csak az a sajnálni való, hogy a tudományos pszichologia nem igen vette észre a közéletinek azt a vastág eltévelyedését, hogy ez egységes actusnak veszi úgy a drámaírást, mint bármely más téren való alkotást, holott ezt a balítéletet megláthatta volna magának a „tehetség” szónak szemlátomást egyes-számú voltából, amely elárulja azt, hogy az egységes aktus mögé egységes rugót is akart odaképzelné a közember. Ez persze nem látja, mennyire összetett dolog, mennyi ezer meg ezer gondolatnak, lépésnek, eljárásnak az eredménye az, amit pl. egységes néven drámának avagy szonátának neveznek; és csak mert nem látja, azért képzel belé az alkotónak fejébe amolyan egységesnek, egy létezőnek tartott „erő”-t. A tudományos psychologusnak észre kellett volna vennie, milyen vaskos, helytelen tényképzeletből született ez a tehetség-elmélet, – nem pedig átvennie, s e „tehetségekének kimagyarázása végett ilyen meg amolyan hypothesiseket költenie. (L. lejjebb: öröklés, A szorosabb ért. vett taglejtések... c. fej.) A kész műretek persze imponál a maga egységes természetével, de naiv ember, aki nem veszi számba, mennyi apró, nem impozáns lépésnek összeségéből alakult meg ez a mű, olyan lépésekből, melyeket ha egyenkint megfigyelhetett volna ama „lángész”-hívó, bizonyára elállott volna a hitétől.

Magától értetődik, hogy ellene fordulunk az olyan pszichológiának, mely, mint a Lombroso-féle, a lángész-elméletet avval akarja a tudományban meghonosítani, hogy physiologiai alapot csinál hozzá, az örültével rokon testalkotásból magyarázván ki az olyan lelki életet, melyet a közember a „lángész” címmel (igazán csak cím és nem hivatal!) jutalmaz. S még inkább ellene fordulunk annak az ilyen lángész-hívóknél többnyire mutatkozó naiv történeti

felfogásnak, mely nem veszi számba, hogy éppen nem mindenkit a saját nagysága, „lángesze” juttatott a történelem folyamatában, politikai- úgy mint irodalomtörténetben, sarokhelyre. Száz oka lehet annak, hogy valakinek a neve fenmarad s ez okoknak csak egyike az, hogy az illetőnek egyénisége volt a többi embertársaiénál értékesebb. Hogy a bizonyos neveket felszedő, másokat elejtő történelem maga is emberektől csinálódik s így a tökéletességtől, az igazi megbízhatóságtól ép oly távol van, mint minden emberi alkotás, ezt az a naiv történetolvasó nem gondolja meg, akinek jóformán mindenki nagy ember, genie, ha egyszer a nevét „nyomtatásban olvasni lehet.”

Aki ezt a bírálatot Lombroso-ra túlságos erősnek tartja, az nézze meg Mauthner (I. 532)-nek következő helyét: *...von Schwättern, wie Lombroso, von dessen sogenannten Tatsachen die eine Hälfte nicht bewiesen ist, die andere Hälfte nichts beweist.*

A hiányos történelmi gondolkozásnak egyik példája az a nagyon általánosan elterjedt szokás is, mely a múltnak szereplőit, történelmi, tudományos, irodalmi alakokat annak az általános képnek alapján, melyet életrajzokból meríthetni, bizonyos pszichológiai kategóriákba sorolja be. Így pl. Nordau (eml. Ribot Im. 118-9) megkülönböztet olyan genie-eket, kikben „az ítélő tehetség és az akarat egyaránt erősen van kifejlődve, pl. Nagy Sándor, Cromwell, Napoleon”, azután olyanokat, kikben az ítélő tehetség az akarat rovására kidomborodik (Pasteur, Helmholtz, Röntgen), végre, akiknek egyáltalán nincs valami erős akaratuk: a philosophusok. Hasonlóképp Wundt (Ph. Ps. III. 636) azt állítja, hogy az emberi talentumokat négyféle irányba lehet csoportosítani; vannak megfigyelő, elemző, feltaláló és speculatív tehetségek. – Helyesen jegyzi meg Nordau-ra vonatkozólag Ribot, hogy az embereket azon az alapon, hogy kivételes dolgokat alkottak, még nem lehet egymással összehasonlítani. Hozzáteszük: az ilyen osztályozás csakolyan keveset ér, mint az az elavult tehetségelmélet, melynek szellemében mind az ilyen felosztás készült. Nordau továbbá nem veszi számba, hogy a figyelmi működés (1. a Helmholtz és Napoleon elhelyezését) legalább is olyan intenzív akaratú megfeszülés, mint az, amely külső, látható tettekre (Napoleon) szükséges. Végre pedig nem gondolja meg, hogy egy olyan leírásra, mely az illető egyéniség jellemének legvégső alkotó elemeiig akar hatolni s lelki életének mintegy az egész eredeti hozomány-tökéjét igyekszik feltárni, egy ilyen leírásra még éppen nem jogosít fel egy mégnannyira bő életrajznak az ismerete; mert tudnivaló, hogy az életrajz mindenkor hiányosnak marad, mivel csak bizonyos közérdekű életeredményeket ölelhet fel s a legtöbb esetben elhallgatja azokat az indítékokat, melyek ez eredményeknek szellemi műhelyét, a lelkiéletet magát amaz eredményekre vitték. Aki életrajzokból embert akar rekonstruálni, az úgy tesz, mint az a régikori csillagvizsgáló, ki egy pár észrevett fényfolt alapján már az illető égi testen lévő társadalmi életet rajzolta meg.

Aki a *milieu* fogalmának szokásos elmosódott definíciójával („korszellem”, „nevelés”) nem éri be, hanem a „milieu” nevén szabatosan *mind a z o k n a k* a benyomásoknak, érzeteknek úgy mint szemléleteknek *összeségét és sorrendjét* érti, melyek valamely egyéniséget az egész élete folyamatában érnek, (az ilyen milieu nyilván két egyéniségnél sem lehet ugyanaz!), az nem fogja szükségét érezni annak, hogy nagy emberek tetteinek megértése végett még egy külön „tehetség, genie, adomány” nevezetű személyes tényezőhöz forduljon. Azt igenis meg lehet támadni, hogy az ember az, amivé nevelik, de nem lehet megtámadni, hogy az ember az, amivé *nevelődik*. Az, hogy a közönség ócsárolja az újítót, nem azt tanúsítja, hogy ennek alkotásai tiszta új teremtmények, ő tehát önálló alkotó lángész, hanem csak azt bizonyítja, hogy a közönség „nem tudja meglátni az új alkotásnak a meglévő régiekben való gyökereit és abból történt következését.

R i b o t-nál (lm. 129, 248) is megvan még a *disposition naturelle, don naturel*. Neki végig kellett volna gondolnia azt, amit (128) így fejezett ki: ... *nulle invention ri est personelle au sens rigoureux* (t. i. mert egy sereg *conditions sociologiaues-tól* és még egyebektől függ.)

Épen nem pusztá tautologikus szójáték, hanem mélyértelmű psychologus mondás az a *M a u t h e r* (I. 507-8)-től idézett Begas-féle: *Aufmerk- r samkeit ist Talent, Talent ist Aufmerksamkeit*. Az rejlik benne, hogy az embernek bizonyos benyomásokra, foglalkozásmódra *önkén y t e l e n ü l* felébredt figyelme máris sikereket ígér neki abban az irányban, olyanokat, miket egy aravaló tehetségnek *s z o k á s* tulajdonítani. Érdekes, hogy ezt a Begas-féle mondást megtaláljuk Ribot-nál (Att. 15) is, annak jeléül, hogy ő a „Lelki átöröklés”-nek (I. lent) túlzó darwinista álláspontjából már enged.

Evvel az elmefuttatással egyébként csak a külön lelki adományokban, a született lángeszekben hívő mysticismus ellen akartunk fordulni, de korántsem állítjuk, amit valaki talán a mondottak értelmének kitágításával ránk olvashatna, hogy minden ember bármilyen megerőltető szellemi munkára egyaránt képes. Azt, hogy nagy emberek remekműveit bárki más emberfia is meg tudná csinálni, „csak akarnia kell”, remélhetőleg úgy sem olvassa ki ez elméletünkől az olvasó, ha számba veszi, amit a *milieu*-ről mondottunk. Lesz talán, aki egyenesen avval vádol bennünket, hogy közönséges plagizátort csináltunk a lángészből avval az állításunkkal, hogy ez is csak a meglévő elmetermékeket alakítja át. „Szerinted a lángész úgy mint a plagizátor idegen fehérneműt használ. A különbség csak annyi, hogy a plagizátor meg az utánzó alig változtat rajta, miért is az eredeti gazdájára azonnal rá lehet ismerni; a lángész ellenben annyira át-

alakítja azt a fehéreneműt, hogy még a monogrammját is kiszedi, úgy hogy aztán csakugyan nem tudhatni, honnan vette.” Válaszunk az ilyen tréfára csak az lehet, hogy az, amiből a lángész alkot, közkincs, tehát nem fehérenemű, hanem legföllebb levegő. Aztán meg a lángész nem is a maga kútforrásainak elidegenítésére, hanem csak termékeik megjavítására törekszik. Ha már tréfa kell, akkor mi sokkal inkább aláírjuk a *Fliegende Blätter*-nek következő mondását: *Den Dilettanten trennt vom Künstler nur ein Schritt, – aber der Dilettant kann ihn nicht machen!*

Záradékul nem fojthatjuk el azt a megjegyzést, hogy furcsa, kényes helyzetbe kerül az a psychologus, aki a lángész-hit ellen felszólal, t. i. ama közkeletű nézet ellen, mely szerint az emberiségnek nagy tanítómesterei, a kiváló tudósok, művészek sat. kivételes agyszerkezetű egyének voltak, olyanok, akik a képzettársulás útjain haladó, tehát volt-tapasztaláshoz kötött gondolkozáson kívül még egy másfajta, t. i. teremtő azaz újat-alkotó gondolkozásra is képesek lettek volna. Aki az ilyet megtámadja, az kiteszi magát a következő szemrehányásnak: „Te, amikor a phantasia alkotásainak keletkezéséről beszélsz, nyilván a magad phantasiájáról és ennek műveiről (!) vonod és vontad le elméletedet; mert az alkotásmód részleteinek kielemezésére nem is állott és állhatott más alkotó eljárás a rendelkezésedre, mint a magadé. Ezekre a te nagy opus-aidra a magad elmélete, elfogadjuk, ráillik. De mi jogon azonosítod a magad kis játékait az emberiség nagy alakjainak találmányaival? Azért, hogy te magad idegen gondolatokból dolgoztál, hogy „összes műveid” nem egyebek, mint idegen eredmények variálása, van-e jogod ráfogni ama nagy alkotókra, hogy ők is hasonlóképen cselekedtek?” Válaszul engedje meg ellenfelünk azt az észrevételt, hogy az anti-genialis elméletnek keresztülvitele egyike azoknak a tudományos kutatásban szerencsére ritka eseteknek, amikor az objectiv igazságot keresőnek útja az erkölcsi tekinteteket s jó ízlést őrző sphinxeknek szúrós nézésű során visz keresztül, amely örök aztán a legkisebb vigyázatlanság, egy pillanatnyi önfeledés esetében kellelhetlenül lecsapnak az áldozatukra. Ilyen a helyzete pl. egy Nietzsche-forma erkölcstörvény-kritikusnak, ki minden pillanatban avval játszik, hogy őt magát, ki az erkölcsi parancsnak miért?-jét meri kérdezni, sőt e kérdésére a választ „az erősebbnek hatalmában” találja meg, ezért erkölcstelen személynek, gonosztevők pártolójának kiáltás ki. Így jár az a vivisectióval dolgozó orvos, kinek büntető kódex „súlyos testi sértés” című paragraphia folyton

rásandít a kezére, támadásnak minősítvén azt, ami csak keresés akart lenni. S végtére itt van a mi esetünk, amikor a lángelme kérdéséről okoskodván, csakugyan kénytelenek vagyunk azt az összehasonlítást megtenni a lángelmének és a saját gyenge phantasiánknak alkotásai között, melyet ellenfelünk a nagyokhoz dörzsölődésnek tekint, – kénytelenek voltunk azért, mert az alkotás intimitásait, nem szólva a Goethe-féle vallomásról, ép úgy a magunk belső tapasztalásából kényszerültünk venni, mint a lelki életnek egyéb, e könyvben tárgyalt sajátságait. Egy dolog a mentességünk: a tudomány és művészet elismert remekeit lehet az embernek becsülnie, és épen a saját maga gyöngé alkotásainál többre becsülnie úgy is, hogy e két rendbeli alkotást, amazokét és a magáét egymással homogen természetűnek veszi, s csak quantitativ azaz intenzitás-különbséget (szívesen igen nagyot!) fogad el e kettő között. A kezdő tornász félmázsás súlyokat emelget, míg a nagy akrobata a három mázsákkal dobálódzik. Vajjon szerénytelen kérdésnek nevezzük-e, ha ama kezdő, ki egyébként mélységes tisztelettel nézi, sőt irigyli az akrobata erejét, ezt magához alapjában hasonló alkotású lénynek tartja s működését szintén csak izommunkának? A szellemi téren épen így vagyunk. Az emberiség legnagyobb találmányai és egy hülye szójáték ugyanazon kategóriába tartoznak, t. i. a phantasiéba, mely a nagy műretek esetében csakúgy követte az associationnak a meglévő ismeretmennyiségtől megszabott útjait, mint a kis ember kis találmányainál. A lángésztől mint „kivételes lelki szervezetitől pedig búcsút vehet a pszichologia avval, hogy az ismert lelki működéseknek egy gazdag tapasztalati tőke alapján való érvényesítése és gyakorlása bőven elég módot nyújt arra, hogy akár teljesen újszerűeknek, teremtményeknek látszó alkotások keletkezessenek.

Az a meggyőződésünk, hogy a phantasia (inclusive „lángész”) alkotásainak teremtmény-látszatát csak a közönség tudatlansága, illetőleg az okozza, hogy ez a közönség sem a mű-szerzőnek rendelkezésére álló tapasztalati anyagot a maga egész kiterjedésében nem ismeri, sem pedig azokról a képzettársító folyamatokról nincs tudomása, melyek a szerzőt a maga leletére vitték, – ez a meggyőződés bennünket arra a megállapodásra visz, hogy a „phantasia” nevén nevezett lelki folyamatot igazán csak a n e v e választja el a képzettársulás és figyelem néven ismeretes folyamatoktól. Ebből az álláspontból arra a fent (327) felvetett kérdésre, hogy ahogyan juthat az embernek olyasmi az eszébe, ami még sohasem

volt az eszében?” ezt a feleletet kell adnunk: Az alkotó elmének minden egyes lépése nem egyéb, mint az, hogy a saját múlt-tapasztalatai közül olyan vonásokat keres ki, melyeket a (képzettársulás útján eszébe jutott) vázlatos műtervéhez hozzáillőknek tart. Ezek a lépések tehát semmi egyebek, mint erőltetett visszaemlékezések, múltra vonatkozó figyelmi aktusok. Hogy az erős innervatio hogyan hozza tudatunkba a félig elfeledett múltunkat, ezt a kérdést már fennebb (264) megoldhatatlannak jeleztük. Most csak arra mutatunk rá, hogy a Phantasma kigondolásának a lehetősége nem újabb megoldhatatlan kérdés, hanem együvé esik avval a másikkal. Az említett lépések illetőleg eredményeik, az ötletek összegeződnek, s az egész eredmény, a kész mű most csakugyan olyasmi, ami így készen sem a szerzőjének sem más embernek még nem állott a szeme előtt. A phantasia műve nem mint egy leolvasásra váró eredmény úszik rajta az egyéni tapasztalás tömegén, hanem egy olyan mozaikkép, melynek egyes kavicsait a szerzőnek kell összeszednie – honnan? hát a maga tapasztalásából; és milyen eszközök segítségével? a nevelődéséből folyó érdeklődése segítségével; és milyen minta alapján? amelyet a képzettársulás juttatott az eszébe..

Ezeknek számbavételével sikerül majd kiháтанunk a phantasiának állítólagos „teremtő ereje”-ből azt a reális magot, tényt, amely ebben a téves nézetben úgy mint mindenféle látszatban benne rejlik. A közönségnek az az ítélete, hogy a szerzőnek műve egy teremtmény, melyet a genie-nek „*fiat!*” parancsszava hozott létre a semmiségből, – ez az Ítélet semmi egyéb, mint túlzó kifejezése a szerző egy olyan eljárásának, melynek valóság-mivoltát nem szabad ama túlzó leírással együtt elvetnünk. Az végtére is igaz, hogy minden eredeti mű egy *i n d i v i d u u m*, egy még soha meg nem volt csoportozata, együttsége bizonyos egyenkint bár száz felé előforduló tulajdonságoknak, alkatrészeknek. Hogy „Az Ember Tragédiája” épen Madách-nak az egyéni alkotása, nem másolat, hanem olyan mű, mely úgy amint van, sehol másutt nem volt meg: ez olyan nyilvánvaló igazság, melyet, vagyis a phantasiának *i n d i v i d u á l i s a d a t - c s o p o r t o z a t o k a t l é t r e h o z ó k é p e s s é g é t* okvetlenül fel kell ölelnünk a phantasia természetrajzába.

A Phantasiának (értsd: az embernek) ez az ereje sokat veszít csodálatos színéből, ha szem előtt tartjuk, hogy az emberi izomerőnek is van efféle képessége; izmaimmal is eddig nem létezett

kőrakásokat (hogy a legprimitívebb példánál maradjak) tudok csinálni. Sőt mi a motorikus-psychologiai elvünk vezérfonalán még tovább mehetünk s mint nagyon valószínű hypothesis felvethetjük azt, hogy a phantasia vagyis phantasiáló gondolkozás vagyis a gondolatban történt elem-csoportosítás csak secundair fejleménye az embernek, s hozzá képest a primair nem egyéb, mint izmainknak az a képessége, hogy causalis változásokat bírnak előidézni a világon azaz valamit megcsinálni. Más szóval mi azt tartjuk: először cselekedett, csinált valamit az ember s azután kezdett phantasiálni; előbb volt meg az izommunka, azután állott be a gondolat-szemelgető töprengés; első volt a cselekvés és második a meg-gondolás. Minthogy pedig az okos ember előbb gondolkodik s azután cselekszik, tehát ez azt jelenti, hogy az embernek fejlődése a hebe-hurgyaságnak fokán keresztül vette az útját, – s ezt minden gyermekismerő jóvá fogja hagyni. Minekünk a phantasia nem egyéb, mint gondolatban való véghezvitele amaz összerakosgató, együvé terelő izomműködésnek, melynek valóságos kivitelétől az érettebb ember már tud tartózkodni; gondolatban teszi meg azt, amit kedve volna a karjával, kezével, szemével megtenni; más szóval csak úgy tesz, mintha izmaival alkotna. S ez természetes is. Mi azért vagyunk képesek „fejben” összerakosgatni vagyis a csoport-alakítás helyzetébe képzelődni, mert már valamikor voltunk ebben a helyzetben vagyis mert az összerakó képességet önmagunkon tapasztaltuk. Ez azt teszi, hogy olyan embernek, aki születésétől fogva abszolút béna volna azaz semelyik izmát sem tudná megmozgatni (ilyen ember nincs, mert nem élhetne meg!), az ilyennek nem lehetne phantasiája sem. „Szellemileg” cselekedni nem képes olyan ember, aki valaha testileg ne cselekedett volna. – A phantasiáló gondolatműködés tehát semmi egyéb, mint megkezdő innervatiója, legbelső eleje annak az izommunkának, amely az illető csoport-alakítást realiter véghez vinné. Mondhatjuk így is: a phantasiálás nem egyéb, mint egy im a gin air cselekvés s a Phantasma nem más, mint a „realis tett” nevű szüleménynek embrionális formája.

Aki a phantasiának e motorikus (mondanók: mozdulat-másoló) természetét észrevette, annak meg kell gondolnia azt is, hogy az ember phantasiája bizony ép úgy vonatkozik azokra a mozdulataira, melyeknek segítségével szemléletről szemléletre fordul azaz új meg újabb dolgokat észrevesz, gyűjt, mint vonatkozik a maga összerakosgató izommunkájára. Azt a cselekvényemet, mely engem új meg új

látványokhoz juttat, t. i. a járásomat, úgy foghatni fel mint valami összeterelést. E cselekvénynek vázlatos azaz csak fejben történt kivitele nem más mint az a phantasiám, mely a múlt tapasztalataimat varázsolja elem. (Ezt eddig képzettársulásnak hittük; fent ill. cikk.)

Úgy látszik, P a l á g y i is írt ilyesmit. (E i s l e r, „Phantasie” c. cikk.)

Aki majd e motorikus phantasia-leírást megtámadja avval, hogy van elég költői, tudományos alkotás is, miket nem „összerakogató” izommunka hozott létre, – az ilyen ellenfél számára megjegyezzük, hogy még a legideálisabb gondolati termék is *opus-szá*, a valóságnak tagjává csak úgy alakulhat át, ha végtére is a kezével fog hozzá (avagy legalább valamiféle peripherikus izmával) az, aki kigondolta. Elismerjük, hogy a költő kigondoló működése nem ama kézmozdulatokat tárgyazta, melyeknek segélyével a költeményét utóbb felírja. De nem feledjük, hogy épen eme bizonyos kézmozdulatok nem állnának be rajta, ha egy ezeket kormányzó és kiváltó belsőbb innervatiót nem vitt volna véghez, azt, melynek segélyével úgy tett, m i n t h a felkeresné és meghallaná mindazokat a nyilatkozatokat, miket költeménye magában foglal. Bármennyire k ö z v e t e t t is az az összefüggés, mely a kigondoló működés és a leíró izommunka között fennáll, – bármennyire igaz is, hogy a kigondolás nem egyenesen leírást teremt, hanem csak olyan impulsust (másik innervatiót), amely olyan másik impulsust s ez harmadikat, negyediket hoz létre, amelyek közül a legutolsó végre közvetlenül a leíró izommozdulatba megy át: mégis az marad a földolognak, hogy ez az összefüggés, ez a lánc valóban megvan, ami arra int bennünket, hogy a kigondoló phantasiának látszólag minden izomműködéstől elütő természetén is f e l t é t e l e z z ü k egy valódi mozdulatnak csiraszerű formáját. Annyi egészen bizonyos, hogy egy új gondolatnak, mondjuk egy allegóriának, egy másik talán szintén szövevényes gondolattömeghez történt hozzágondolása sokkal több és egészen más, mint az elképzelése annak az izomműködésnek, mellyel az első gondolatnak megfelelő *A* tárgy („kö”) mellé odaraknám a másodíknak megfelelő *B* „követ.” Ilyen vaskos leírás legföllebb ama kőkorszakú embernek primitív phantasiájára illenék, mely igazán – a kövek között tengette a maga silány életét. Az ötletről-ötletre haladó belső működésünk ugyan tett és cselekvés minden ízében, de egy ötlet nem egyszerűen annyi, mint „egy concret tárgynak agyunkbeli képviselője.” Csak ha ez volna, akkor állhatna meg az imént adott leírás. A gondolat inkább maga is már tett, – épen nem csupán ú g y t e v é s,

mintha valamely concret tárgyat szemlélnék, hanem igen gyakran úgy tevés, mintha azt a szövevényes körülmény-sokaságot venném észre, amelynek körülírása számos elvont értelmű szót és hosszú körmondatokat kíván. Egy ilyen gondolathoz egy szintilyen természetű másikat hozzágondolni nyilván csakis egy olyan innervaiónak bekövetkezése esetén lehet, amelytől (hogy' is mondjuk csak?) az A-hoz szükséges innervaiónk átalakul amaz úgytevéssé, mintha B szövevényt szemlélném. De siessünk lejjebb az abstractionnak e szellős s még eléggé ki nem kutatott világából, ahol a motorikus psychologus a maga biztos talajhoz szokott járását egy félve-lopva tapogatózó lépéssel kénytelen felcserélni. – Aki pedig még kétségbe vonja a phantasiának cselekvés-természetét, azt talán gondolkodóba ejti az a különös „coincidentia”, hogy vannak önkénytelen és szándékos cselekvéseink, van önkénytelen és szándékos phantasiánk és volt mint láttuk, önkénytelen és szándékos figyelésünk.

Amit fennebb (159-60) a képzettársulással szemben képzet-társításnak neveztünk, az nyilván nem egyéb, mint phantasiáló működés. Ez ugyanis olyan gondolatokat tud egymás mellé kapcsolni, amiknek megfelelő valóságok sem nem hasonlók egymáshoz, sem nem „volt szomszédok” azaz így közvetlenül együtt nem voltak meg soha az illető egyén múlt-tapasztalataiban. Hogy az ilyen együvé-kapcsolás hogyan lehetséges, ez nekünk nem csak épen olyan, de egyenesen ugyanaz a megoldhatatlan kérdés, mint az, hogy hogyan lehet egy cselekvény után véghezvinni egy másikat. Izommozdulataink mechanikáját nem ismerjük, s ha ismernők, evvel együtt valószínűleg megértenők az imaginair azaz csak belsőleg megkezdett izommunkának vagyis a phantasiának mechanismusát is. (Ha minden emberi cselekvés legprimitívebb típusául a csoport-alkotást, kész adatoknak új rendbe szedését fogadjuk el, akkor az emberi „teremtő erő”-nek legvégső kulcsát abban a sajátságunkban fogjuk megtalálni, hogy izmaink segítségével a gravitációt le bírjuk győzni. Ez és ennyi a legelső feltétele, de még korántsem a teljes kellék-sora minden emberi cselekvésnek.)

Most érti meg az olvasó azt, amit fennebb (302) a „phantasia” kiküszöböléséről mondtunk. Azt a „mintá”-t, azt az ötletet, mely szerint a műalkotó egy bizonyos, tapasztalataiból, ismereteiből kikerült „anyag”-ot átalakít, a hasonlóságos képzettársulás szolgáltatta be. S az átalakító tevékenység maga, melyet az imént fejtegettünk, nem más, mint az eredményesen akaró vagyis fi-

gyelő gondolkozásnak az az aktusa, mely a szerző múlt-tapasztalatainak tárházából egymásután felszínre hozza s egymás mellé sorakoztatja a „minta” kitöltésére legalkalmasabb részleteket. Hol marad tehát a specifikus phantasia? Nincsen sehol, illetőleg nem egyéb mint összefoglaló neve eme két lelkiműködésnek: az ötlet-érkezésnek és az ötlet-vezérlate alatt véghezvitt kiválogató figyelemnek.

Valamint száz mindenféle tett van (vannak közönyösek, kicsinyek, nagyok, jók, rosszak), úgy van száz mindenféle Phantasma is azaz gondolat-termék. Ezeknek csak egy része vagyis az életre képesek élnek meg, maradnak fenn a közönség köztudalmában; túlnyomó részük a jól megérdemelt végelfeledésben részesül. Ezt itt ismételve azért emeljük ki, mert sokan, mikor a phantasia működés-módját a költői, tudományos sat. művek megalakulásáról akarják leolvasni, nem veszik észre, hogy voltaképp egy, a felvetettnél még bonyolultabb kérdést feszegetnek, t. i. azt, hogy hogyan lehet szép, jó, helyes műveket alkotni. Mikor az a kérdés is már eléggé nehéz, hogy hogyan lehet egyáltalában alkotni azaz egy emlékeinktől eltérő sorozattal előállani, akkor kár ezt a nehézséget még megtehetően annak hozzáadásával, „hogyan lehet alkotásaink segítségével köztetszést aratni?” A remekművek keletkezésének mechanikája bizonyára nem nagy fejtörést fog okozni a jövő századok ama psychologusának, ki ismerni fogja a rossz, silány művek, az értéktelen termékek keletkezésének titkát. Hogyan találtak fel egy olyan órát, amely mindig rosszul jár, – ez valóban nem alábbvaló pszichologiai kérdés, mint-az, hogy hogyan találtak fel a jó órákat. Ennek igazságát majd az látja be, aki meggondolja, hogy minden találmány eleinte rossz volt s csak lassankint (a szerzőjének avagy másnak kezétől) lett jóvá. A jó találmánynak előfoka, tehát bizonyára keletkezésének is a kulcsa a rossz találmány.

Egy fennebb elejtett megjegyzésünk az olvasóban valószínűleg azt a véleményt pendíti meg, hogy a phantasiát voltaképp a figyelem és képzettársulás című osztályokba kellene sorozni, illetőleg ez utóbbi folyamatok egy alfajának, alkalmazásának tekinteni. Mi megfordítjuk ezt az egyébként helyes nézetet, azt állítván, hogy ép olyan avagy tán még több jogon a phantasiát lehet főfogalomnak venni és a figyelmi működést (már t. i. a múltra vonatkozót) ennek alája rendelni. Gondoljuk csak meg: az az ember, aki valamely eszéből kiesett név adatot igyekszik feleleveníteni (ezt mindaddig figyelmi működésnek hittük), voltaképp egy tervek, egy feladatnak meg valósi-

tásán dolgozik, – annak a tervnek, amely úgy szól: mi az, amit én erre vagy arra a kérdésre vonatkozólag tapasztaltam? milyen volt eredetileg az én szerzett világgépemnek az a csücske, mely ezen és ezen a helyen megkopott? A k i g o n d o l á s, mint talán legalkalmasabb közös főfogalma úgy a figyelő, mint a phantasiáló gondolkozásnak, abban az esetben is bizonyos szándékot, tervet valósít meg, amikor ez a terv nem több, mint egy volt valóságnak, az én volt valóságomnak a reconstructioja. Ha terv és világos phantasiaműködés helyreállítani (bár csak papiroson) a mostani romjaiból a római Constantinus-basilikát, akkor terv és szándék az is, visszakeresni azt az állapotot, amelyben voltam, amikor ezt vagy azt a számsort láttam, nevet hallottam avagy más részletet észrevettem. A phantasia akarás és a figyelem is csak az. A figyelő azt kérdezi: mit láttam én a múltban?, a phantasiával dolgozó pedig: mit fogok látni, illetőleg mit érdemes majd megnézni a jövőben? Ott állunk tehát, hogy voltaképp csak többé-kevésbé eredményes akarati megteremtés azaz innervatívó van, olyan, amelynek v a l a m i l y e n ötlet az eredménye. Ez az ötlet lehet olyan, mely egy concret feladatnak megvalósítására képesít azaz arra, hogy a valóságot bizonyos módon átalakítsam, – ekkor híjuk phantasiának; vagy pedig, lehet olyan ötlet, melynek segítségével azt a másik feladatot tudom megoldani, hogy a mostani megrongálódott világgépemet alakítsam át azaz állítsam helyre olyanra, amilyen eredetileg volt, – ekkor híjuk múltra vonatkozó figyelemnek, visszaidézésnek.

Mikor olyan megállapodás felé közeledünk, mely a figyelő és a phantasiáló gondolkodás közötti választófalnak meglazítására alkalmas, akkor voltaképp, kerülőúton, helyreállítunk bizonyos régi nézetet, azt t. i., mely a „phantasia” nevét úgy az alkotó gondolkodásra, mint a pusztá multat-visszaidézőre alkalmazta egyaránt. E i s l e r (id. h.)-ből látom, hogy a „phantasia” nevén Aristoteles egyszerűen csak azt a képességünket értette, melynek segítségével v a l a m i t (bármit) el tudunk képzelni. (Ez nálunk „rágondolás.”) A phantasia alkotó ereje úgy látszik csak később keltette iel a psychologusok figyelmét, s mikor ez bekövetkezett, akkor sokan abban a nyelvezetben állapodtak meg, hogy van p r o d u c t í v és van r e p r ó - d u c t í v phantasia. Ez utóbbi a mi „képzettársulás”-unk. Érdekes dolog, hogy a képzelésnek nevét úgy a magyar, mint a francia közbeszéd egyaránt használja a pusztá „elgondolásokra, meg a phantasia műalkotásaira. (*Imaginez-vous ..., imagination.*)

Az ilyen alsóbbrendű phantasmákról helyesen mondja C o r n e l i u s (198) ... *dass der Unterschied zwischen einfacher Phantasie und Erinnerungsvorstellung nur darin besteht, dass im ersteren Falle keine Beziehung des Phantasma's auf ein bestimmtes früheres Erlebnis erkannt wird.*

A phantasia műalkotásairól, úgy tudományosakról, mint aesthetikaiakról, még azt kell megjegyeznünk, hogy a közönség, mely őket megszemléli, vagyis egy bizonyos vagy kényszerű (t. i. az irodalmi és zenei műveknél) vagy önkényt választott (a képzőművészet alkotásainál) kezdetpontból kiindulva végig vonultatja maga előtt az illető műnek összes részleteit, – ez a közönség, mondom evvel a szemléleti folyamatával sohasem idézi fel magában azt a lelki folyamatot, azoknak a lépéseknek sorrendjét, mellyel az illető művész a maga művének megalkotására jutott. A szemlélő számára a mű az elején kezdődik, – a regény az első fejezetén, az opera a megnyitó zenén, – de a művész számára nem. A műalkotás szövedékének az a csücske, melyet a szerző a maga közönségének ad kezébe, sohasem az a pont, melyen ő maga hozzáfogott ahhoz a szövedékéhez. A mű nem gyöngysor, mely egyik elemnek a másikhoz illegetése útján keletkeznék, hanem inkább élő Organismus, mely csírából, tojásból lesz. Mindig először az egész, a vázlat van meg, azután következik a részletes kidolgozás. Az alkotó művész az a tengeren érkező utas, ki a távol kikötővárosnak, az ő remélt művének, mindenkor az egészét látja, egy olyan homályos képet, mely a hajó közeledésének arányában (értsd: amint phantasiája egyre beljebb merül) mind jobban és jobban tagozódik, gazdagabb, színebb alakot ölt, míg végre az, ami eleinte ködkép volt, beleolvad a környező világ realitásába: a hajó megérkezett, a mű készen van és most valóság a valóságok között. A műélvező ellenben csak az az utas, aki vasúton érkezik; az első percekben a vasúti épületekkel, tárházakkal, minden nagy városnak evvel a körülbelül egyformán szürke elejével kénytelen beérni, vagyis annyival, amennyit a művész-mérnöktől megválasztott sínút, a sorrend, a melyhez kötve van, szemeinek rendelkezésére bocsát, – képhez, igazi érdekes látványhoz majd csak akkor jutván, amikor mind azokat az utcákat és tereket bejárta, a művet végigolvasta.

W u n d t (Ph. Ps. III. 631): *Jede Phantasiethätigkeit beginnt mit irgend einer Gesamtvorstellung, die zunächst nur in unbestimmten Umrissen vor dem Bewusstsein zu stehen pflegt; dann treten die einzelnen Theile successiv klarer hervor, und es entwickelt sich so das Phantasieergebnis, indem sich die ursprüngliche Vorstellung in ihre Bestandtheile gliedert.* Ezt a mozzanatot (Syst. 583-4) a phantasia és a csak egyes képzeteket sorakoztató a s o c i a t i o közötti főkülönbségnek tekinti.

R i b o t a phantasiának különféle fajait jelölte meg. Ez osztályozásnak csak az egyik felében, ott ahol *imagination plastique* és *im. diffuente*-ot különböztet meg. (I. m. 151), vezettette magát pszichológiai szempontoktól.

Másik felében, – ott, ahol egy *im. scientifique, pratique, commerciale* és *utopique*-ről hallunk, – csak a phantasiának a különféle foglalkozáskörökben való jelentkezését nézte (ezt maga is kimondja, u. o.). Azt a feladatot, melyet Ribot magának az utóbbi részben kitűzött, érdemlegesen csak egy olyan, nyilván egész könyvtárakra rúgó munkával lehetne megoldani, melyben valaki minden egyes, úgy a tudományos, mint művészeti és gyakorlati téren szereplő t a l á l m á n y n a k ír n á l e a t ö r t é n e t é t. (Ribot [201] is emlegeti a monographiák szűkségét.) Mert csak ilyen munka felelne meg igazán a Ribot kérdésére: hogyan dolgozik a phantasia minden egyes téren, milyen adalékokból milyen módon jut eredményekre? Mi egy olyan munkába, a melyet – Ribot módjára, – csak amúgy öregjéből-nagyjából lehet megoldani, inkább bele sem fogunk. – Érdekesebbnek tartjuk a második kérdést, azt, vajjon van-e elég jogcímünk arra, hogy a phantasiának két lefolyása módjáról, egy szabatos és egy szétfolyó phantasiáról beszéljünk? Azt, hogy vannak olyan phantasia-t e r m é k e k, melyek világos, élesen körülírt képek alakjában jelennek meg (a görög képzőművészet remekei, élénk leírások) s vannak pusztá elmosódott körvonalú alkotások (a hindu mythologia, symbolista képzőművészet, praerafaeliták, Ribot 155-177) ki tagadná? De én azt hiszem, hogy azt, vajjon valamely műalkotó szétfolyó avagy éles képekben dolgozik-e, inkább az ő történetesen vállalt stílusának kell tulajdonítani, mintsem képzelete valamely eredeti, organikus sajátosságának (... *le fruit d'une qualité innée de l'esprit*, 159). Vajjon akkor, amikor valamely festő, ki eleinte éles kontúrokat festett s utóbb, a divatnak meghódolva, symbolista irányban próbálkozik, – vajjon ilyenkor azt fogadjuk-e el, hogy képzeletének természete, ez a „*qualité innée de l'esprit*”-je változott meg? Az élesképű gondolkozás annyi, mint lelkiismeretes gondolkozás, s az elmosódott annyi, mint hanyagság. A lelkiismeretes munkás mindig tud hanyag is lenni, s viszont a hanyag is lelkiismeretes, – ha akar és megpróbálja. (Evvél egyébként nem akartam elítélni azt a m é r s é k e l t symbolista irányt, amely számba veszi, hogy az emberi szem tényleg igen sok dolgot hanyag, felszínes módon s z o k o t t megnézni, s hogy bizonyos helyzetekben más mint elmosódott tárgyképet nem is láthat.)

Megjegyzendő, hogy Ribot (177) az *im. diffluente*-nak címe alatt a zenei képzeletről is megemlékszik, melyet azért sorol oda, mert a zenei képzelet szerinte egy pusztá érzelmekben, indulatokban, tehát nem világos szemléletekben dolgozó működés. Ez homlokegyenest ellenkezik ama sokkal szakszerűbb fejtegetésekkel, melyeket e tárgyra vonatkozólag H a n s l i c k-*Ív*-től bírunk. (73:... *das Schaffen des Tonsetzers ... ist ein stetes Bilden, ein Formen in Tonverhältnissen*. 45: *Der wirkliche Inhalt der Musik sind tönend bewegte Formen*. 17: *Die Darstellung eines bestimmten Gefühls oder Affektes liegt gar nicht in dem eigenen Vermögen der Tonkunst*.) E Hanslick-féle álláspontnak alap gondolatait, Hanslicktől talán többé-kevésbé függetlenül, Ribot-val szemben egy magyar asszony, D i e n e s Valéria fejtette ki, - valószínűleg az első női jelenség a magyar pszichologia terén. (Húsz. Száz. XIII. kötet 502 sk.).

VI. Talán már eléggé előrehaladtunk annak a megértetésére, hogy miért soroljuk a k ö v e t k e z t e t ő g o n d o l k o z á s t i s a

phantasia rokonai közé. E kettőnek rokonságát ha más nem, már az is mutatja, hogy a következtető elme mindenkor olyan megállapodásra jut, melyet nem olvasott le közvetlenül a tapasztalásról - csakúgy, mint a phantasmák alkotója sem találta készen a maga művét. Hozzáteesszük, hogy nekünk annyival több okunk van e két folyamat rokonságát keresnünk, mivel – miként már fennebb megjegyeztük, – teljesen elejtjük bizonyos, Kant-féle gondolatokra támaszkodó újabb psychologusoknak olyatén megkülönböztetéseit, melyek szerint a phantasia képekben, a logikai gondolkodás meg fogalmakban dolgozik. Nekünk a logikai fogalom ép úgy kép, mint bármelyik Phantasma, s ép ezért, elméletünkéből folyólag, egyik sem kép, hanem ez is, amaz is csak innervatiók sora.

Összes következtetéseinknek a közös vonásuk az, hogy a szemlélő ember a tapasztalt valóságot kiegészíti olyan nem tapasztalt részekkel, melyekről eddigi tanulmányaiból azt tudja, hogy amaz adott valósággal mindig együtt vannak, most tehát csak bizonyos külső akadályok miatt szemlélhetetlenek, fia valaki reggel kilép a kertjébe és az utakat meg a fűvet vizesnek találja, akkor azt mondja: az éjtszaka eső esett. Nem látja ugyan azt az esőt, nem is látta, mert aludt, de eddigi tapasztalatai azt tanítják, hogy az ilyen általános nedvesség mindig esőtől származik, nem pedig valami mesterséges öntözéstől. Minden következtető elmének az a közös vonása, hogy tényleges tapasztalatai közé felölel olyasmit, ami érzékleteinek körét túllépi; látja a növényt és hozzágondolja a gyökerét, mely a földben van. A növény az a valóság, melyet látok; s amire következtetek, az annak a gyökere, mely a z t a valóságot lehetővé teszi. A következtető ember meg van győződve olyasminék létezéséről, amit most nem tapasztal, és ezt a hitet az az eddigi tapasztalataiból leszűrt nézete gyökerezteteti meg benne, hogy a tényleg szemlélt adatok ama láthatatlanokkal mindig együtt v a n n a k . Ő az egész valóságnak csak egy töredékrészét tudja megragadni, de ezt annak jeléül veszi, hogy ott van az egész. A következtető elme az a jegyszedő a világ sorompóján, aki, ha tudja, hogy ennyi jegyet szedett be, tudja azt is, hogy ennyinek megfelelő pénz van a pénztárban. Aki a jegyeket mindjárt pénznek tekinti („*sub specie pecuniae*”), az következtet. A látható valósághoz egy láthatatlan valóság t a r t o z i k h o z z á a következtető elme szerint, – de tartozik” csak azért, mert minden más alkalommal ott látta, – s a következtetés nem is egyéb mint egy, ama láthatatlan tartozékvalóságnak létezését erősítő nyilatkozat, – egy olyan, amely meg-

parancsolja, hogy a szemlélt valóságot: annak a láthatatlannak „színében” (*sub specie*), az „értelmében” kell nézni.

Ez ép úgy áll a deductív, mint az inductív következtetésekre. Amazoknál egy A fogalom alá tartozó a egyénnek tulajdonítok olyan, most nem tapasztalt β tulajdonságot, melyet régente az A -n tapasztaltam s így tudom, hogy az a egyénen is rajta „kell” lennie. Ha egyszer minden kutya (A) húsevő állat ($= \beta$), akkor ez a kutya ($= a$), melyet még soha húst enni nem láttam, bizonyára szintén húst eszik. Más szóval, a -hoz a B -t hozzá kell gondolnom, azt a β színében látnom. Viszont az inductív következtetéssel egy olyan egész csoportnak (A) tulajdonítok valamely β tulajdonságot, melyet ama csoportnak néhány tagján ($a, b,$) láttam, sőt nemcsak láttam (ennnyiből következtetni pusztá, meglehetősen alaptalan analógia volna), hanem az a, b tagok olyan sajátosságának ismerék fel, mely ezeknek létezési feltételeivel függ össze. Ezért kell nekem az A csoport minden tagját a //színében látnom. Ha tíz megfigyelt szerecsennek a pittyedt ajkából azt következtetem, hogy a tizenegyediknek és minden szerecsennek ilyen lesz az ajka: ez pusztá analógia. De ha én a magam iderajzolt háromszögén ($= a$) azt tapasztalom, hogy két oldalának Összege nagyobb mint a harmadik oldal (β) s most azt veszem észre, hogy más, mint ilyen tulajdonságú oldalakkal nem is lehetne háromszöget szerkeszteni, akkor én ezt a tulajdonságot bátran kiterjeszthetem minden háromszögre (A) a világon, anélkül, hogy ezeket egyenkint megmértem volna, – és ez már inductio lesz, még pedig a javából.

Ma u t h n e r (II. 90) az analógiás következtetéseknak alaptalan voltát, azt, hogy tisztán csak megegyezéseknek subjectív elvárásából származnak, igen jellemző módon így fejezte ki: *wenn zwei Dinge – mondja szerinte az analogizáló – in vielen bekannten Eigenschaften übereinstimmen, so werden sie wohl auch in den unbekanntenen Eigenschaften übereinstimmen.* Még rövidebben: *wenn zwei Dinge einander ähnlich sind, so werden sie wohl einander gleich sein.* Kevésbé helyes, hogy ezt az elítélő bírálatát az inductív következtetésre is kiterjeszti, mondván (III. 466): *Die Gelehrten ... unterliegen demjenigen, was das Wesen der Induction (??) ausmacht: der Verführung zu einer Erwartung, eine Verführung durch Wunsch, nicht durch „Schliessen”*

A következtetésnek valóság-kiegészítő természetéből egyelőre az kerül ki, hogy a következtetés számára csak olyan legközös-gesebb fajta phantasiára van szükség, hogy az ember képes legyen valami most nem szemlélt dolgot, tényt elképzelni. Egy tárgynak

a látott csücskéről az egész ottlévő tárgyat gondolni, – ez is phantasia, de *igazán* még annál is egyszerűbb és kezdetlegesebb, mint amikor rágondol valaki egy olyan távollevő dologra, melynek nevét előtte kiejtik.

Ha a tapasztalt valóságnak természetét félreismertem, azaz rosszul számítottam, kaptam egy hibás következtetést vagyis megkapom azt az – il lu siót, melyet itt a phantasia címe alatt már fennebb mutattunk be. Ha a szomszédnak kertésze éjjel az én örömemre vagy bosszúságomra vízvezetéki tömlővel felöntözte az egész kertemet, akkor én, aki evvel a lehetőséggel nem számolok, reggel abban az illusió-ban élek, hogy az éjszaka eső volt.

Binet (83) szerint az illusio olyan, mint a sophisma.

A mondottakban benne rejlik, hogy minden következtetésnek conclusioja egyetlen egy fogalomba, mondjuk: képbe, képzetbe csücsösodik ki. Ezt Binet úgy fejezte ki, hogy a következtető elmének voltaképpen a távolba látás a célja (*vision logiaue* 154-5), miért is a következtető tehetséget valami pótérzéknek (*sens supplémentaire* 149) lehetne tekinteni. Ide tartozik az a M a u t h n e r (III. 469, 480)-féle állítás is, hogy minden inductio annyi mint abstractio és annyi mint f o g a l o m a l k o t á s .

Világos dolog, hogy a következtető gondolkozást a phantasiáló gondolkozás rokonának neveznünk csak akkor van jogunk, 1.) ha a következtetés számára valamilyen külön phantasia mutatkozik szükségesnek, mint az olyan, amely voltaképpen csak visszaemlékezés, tehát képzettársulás, és így igazán csak értelemátgítás révén jutott a „phantasia” nevéhez; 2.) ha az derülne ki, hogy nem is a következtetés számára kell a phantasia, hanem megfordítva, minden phantasiáió gondolkozás következtetésen alapszik.

Minekelőtte ezt a kérdést feszegetnök, azt a különbséget kell szemügyre vennünk, mely a szóban forgó két gondolaFmfiködés között van. Már az eddigiekből is látjuk, hogy a következtető elmének a v a l ó világ összesége, még pedig úgy a jelen, mint a volt valóságé, szabja meg az útírányát. Ennek a keretén nem szabad túlcsapongania, más szóval, csak olyan „következmény”-ekre (conclusio) szabad kijutnia, amelyeknek megfelelő tényálladékot a világ, a tapasztalás, megszemléltetés számára készen álló világ csakugyan magában rejt. így kell okoskodnia, mert különben – a phantasia világába vész azaz épen azt a lelki működését szerepelteti, melynek egyetlen célja és büszkesége (tudjuk, hogy egyszersmind illusiója is!) olyat alkotni, ami „még nincs” és „soha nem is a világon. Van ugyan a phantasiának is zabolája, megszabott

medre, mihez tartani-valója, amelytől eltérnie nem szabad, de ilyen csak akkor van, ha maga-magának tűzi ki vagyis ha a phantasiáló egyén bizonyos terv szerint működik, bizonyos célt akar elérni. Ez esetben tehát ez a terv, ez a cél lesz az, ami a phantasia működését szabályozza, vagyis elnyomja mind a célhoz nem illő ötleteket. – Ott tartunk tehát, hogy az elérendő mintának, mondjuk ideálnak tekintetében van a főkülönbség phantasia és következtetés között. A „következmény”-nek mindenkifelett igaz-nak kell lennie, a phantasmának csak szépnek, legfellebb helyesnek.

Ép ennek a meg gondolása visz ismét a két folyamat rokonságának belátására, mert hát a tudományos „következmény” végtére is nem más, mint egy olyan Phantasma, egy olyan gondolatkapcsolat, mely egyéb phantasmáktól abban különbözik, hogy kellő utánjárással a megfelelő tényálladékot meg lehet találni a való világban; mondjuk röviden: egy olyan Phantasma, amely egyszerűen is igaz is. Jól megjegyezzük: az a körülmény – elismerjük – megszünteti valamely gondolatkapcsolatnak phantasma-természetét, ha az a kapcsolat az adott világról le volt olvasva; de nem szünteti meg valamely kapcsolatnak phantasia-eredetét az, flf egy neki megfelelő tényálladékot a való világon csak lehetne, esetleg lehetne leolvasni.

Ezeknek az értelmében a fent felvetett dilemmát úgy oldjuk meg, hogy igenis a következtető gondolkodás számára kell a phantasia. Ama kisszerű, pusztá képzettársulásra visszamenő phantasia csak akkor elég, mikor maga az illető következtetés volt a kisszerű, azaz csak közeleső gondolatokat ölelt fel. Arra, hogy valaki a vizes kerti utakból éjszakai esőt okoskodjon ki, elfogadjuk, elég az olyan kisdud phantasia, amelyik nem több mint visszaemlékezés; de egy Darwin-nak, amikor a meglévő nemzedék mellett számba vette még mind az egész kihaltat is és kihalásának okát, hogy ebből az élő nemzedéknek morphologiai és physiologiai sajátosságait megértse, – egy ilyen következtetésre, mondom, igenis nagyszabású, nagy phantasiára, mindenestre valódira volt szükség. Nem tagadjuk egyébként, hogy elvi kérdés rejlik abban, vajjon azt a phantasiát nevezzük-e nagynak, amely egyszerre számba tudja venni egy gazdag valóságnak ezernyi láthatatlan szálát, viszonyát és oldalát, avagy pedig azt híjuk-e nagynak, amely egy kisebbszerű adatot paradox módon, hihetetlen tarkára át tud alakítani. Más szóval az-e a nagyobb phantasia, ha valaki azt hazudja, hogy megütötte a főnyereményt, holott sorsjegye sincs, vagy pedig az-e a nagyobb,

amelyik egy Darwinnak működik az agyában. Mindenesetre megszívlelni való elv, hogy valamely gondolat tárgyának a nagyságát nem szabad a hozzá szükséges phantasiának nagyságával összetéveszteni.

Aki azt tartja, hogy evvel a megállapodásunkkal, mely szerint igenis a következtetés lehetőségére kell a phantasia, magamagától elesik a fenti dilemmának ama második feltevése, mely szerint minden phantasiáló gondolkozás következtető természetű (más szóval, a phantasiálásra kell a következtető képesség), – aki ezt tartja, mondom, az nagyon csalódik. Szerintünk igenis el kell fogadni mindkét tételt, mert el is lehet fogadni ellenmondás veszélye nélkül, és e kétoldali rokonság csak annál közelebb hozza egymáshoz a szóban forgó két gondolatműködést. A dolog ugyanis így áll: Arra, hogy valaki következtetni tudjon, olyan szabadjárású elmére van szüksége, amely nem tapad oda a közvetlen érzéklet rögéhez, hanem most-észrevehetetlen tárgyak körül is tud mozgolódni. Az ilyen szabad elmeműködést híják phantasiának, és világos dolog, hogy ebből annál több vagyis annál szabadabb mozgású elmére van szükség, minél nagyobb szabású, a közvetlen szemlélettől távolabb eső ténykört ölel fel maga az illető következtetés. Ha ez a szabad gondolatjáratás (értsd: phantasiálás) pusztán céltalan játék kedvéért történik, akkor, elfogadjuk, bajos ráolvasni, hogy a következtetés módjára folyik le, azaz következtetés-természetű volna. De amikor a phantasia alkot, célokat valósít meg, terveket gondol ki, akkor mindig azt teszi, amit a tudományos gondolkozó, azaz következtet. Következtet szemlátomást ott, ahol a szerző azt a kérdést dönti el, miféle eszköz visz erre a célra, miféle további lépés illik az ilyen és ilyen kezdethez. Minden igazi remekműben a lépések meg vannak okolva, egymásból következnek úgy, miként a következtetés tételei, s a szerzőt egy folytonos tehát-nak sodra hajtja előre. Szerintem egy Beethoven vagy Wagner ugyanazt cselekedte, ugyanolyan névre érdemes lelki folyamatokat végzett, mint akár egy Newton vagy Helmholtz. Csak annyi a különbség közöttük, hogy más adatokon, objectumokon végzi az egyik, mint a másik a maga gondolkozó működését; amazok melódiákon, emezek meg fénytani jelenségeken. Mert azt nem szabad felejtetni, – s ez az, amit a „művész-genie”, az „ihletett percek”, az „égi sugallat” mythológiájában hívők nem vesznek észre, – hogy a művész is épen úgy gondolkodik, hasonlít, különböztet, próbál, töröl, keres és talál, régi tudományt új nyereségekkel hoz összeköttetésbe, egyszóval

következtet, miként a tudós. Azért, hogy az egyik mesterember órát csinál, a másik meg ruhát, nem mesterember-e mindkettő? s azért hogy az egyik a maga korának meglévő zenebirtokát alakítja át új impulsusok alapján, a másik meg korának fénytani ismereteit módosítja meg és hozza összhangzásba új tapasztalatokkal, – nem egy nevet érdemel-e mindakét munkás, legalább is a „sziveket és veséket” értsd: az agyműködéseket vizsgáló pszichologusnak ítélőszéke előtt? Nekem minden művész tudós és minden tudós művész; – az igazi tudósokat értem, mert a könyvcsináló csak iparos, a plagizator meg tolvaj. A művész tudós, mert a saját kora művészeti vívmányainak megragadása, tehát ismerete nélkül nincs továbbvitel, nincs miből alkotnia; a tudós meg művész, mert maga az az új ismeret, melyet következtetéseinek köszön a világ, nem egyéb, mint egy szép alkotás, egy tetsző, az ismeret szeretetét kielégítő termék.

R i b o t (Im. 204) a következtetésnek úgy látszik csak azt a hivatalos, leszűrt, logikai formáját tartja szem előtt, melyről majd alább esik szó, – mert a phantasiáló gondolkozásnak a következtetővel való rokonságát nem látja meg, teremtő erőt a tudományokban csupán a phantasiának tulajdonít és a következtetésnek mindössze annyi szerepét fogadja el, hogy ez rendszerbe szedi azt, amit a phantasia megalkotott. (*Le raisonnement n'est qu'un moyen de contrôle et de justification; il transforme l'oeuvre de imagination en conséquences acceptables et logiques.*)

Ellenben nézetünkhöz illik W u n d t (Syst. 62)-ből: *[es] liegt... in der Entwicklung neuer Begriffsbeziehungen aus gegebenen Urtheilen ein schöpferisches Moment, durch das die Schlussfunction dem an den gegebenen Vorstellungsstoff gebundenen urtheilenden Denken weit überlegen ist. Alles Schliessen ist Neuschaffen von Urtheilen. Wo daher immer eine schaffende Gedankenthätigkeit sich offenbart, da muss diese auf die logische Form des Schliessens irgendwie zurückführbar sein.*

A következtető gondolkozásnak phantasia-természete, más szóval az, hogy a nehez, a figyelésszerű gondolatfolyamatok közé tartozik, egyszerűen megmondja azt, hogy a következtetés több a pusztá képzettársulásnál, több mint egy olyan folyamat, melynek elemeit, az egyes ötleteket, tisztán csak begyakorlott, azaz könnyű voltuk idézi a tudatunkba. Természetes dolog, hogy a következtetés annál észrevehetőbben hajlik el az egyszerű képzettársulástól, mennél magasabb rendű azaz nehezebb következtetésről van szó; s annál inkább tűnik fel pusztá képzettársulásnak, mennél közelebb eső, a legismertebb emlékeink sorából való az a „következmény”, melybe kicsúcsosodik. A nyelvnek szavai és fordu-

latai már nem-egy psychologust tévesztettek meg. Azokat, akik egyszerű képzettársulást csináltak a következtetésből és mellőzték a belejátszó figyelmi, erőködő elemet, az ilyen psychologusokat meg-tévesztette, legalább is könnyen megtéveszthette az a szójárás, hogy *A* és *B* ítéletről a *C* ítélet „következik.” „Következik” azt teszi, hogy magától következik, – pedig dehogy következik „magától.” Következik csakis azon elme számára, amelyik ki bírja következtetni, vagyis aki a felmerült adatot abban a színben bírja látni, más szóval olyan vonatkozásba hozni, hogy ama bizonyos következmény kikerüljön belőle. Ide van felírva egy ve-gyes harmadfokú egyenlet, melyben abszolút tag nincs. Ebből az következik, hogy egyenletünk-ből (ha *x*-szel elosztom) csinál-hatok vegyes másodfokút. Mármost „következik”-e ez csakugyan, pláne „maga-magától” annak az embernek a fejében, aki még soha életében egyenletekről nem hallott? – De nemcsak az a körülmény akadályozza meg valamely következtetés létrejöttét, ha az illető elme, mint ebben a példában, az adatot a maga ismereteinek fogya-tékossága miatt nem bírja abba a vonatkozásba beállítani, melyben az illető következmény kipattanik, hanem megakadályozza számos esetben az emberek tunyasága is. Mindenki ismerhet elég olyan embert, kik a rendelkezésekre álló tetemes ismeret-anyagot csak alig-alig használják fel következtetésekre, vagyis nem vonják le belőlük azt a tanulságot, melyre bőségesen kínálnak alkalmat. Va-lamint vannak soktudású egyének, akik soha életükben nem alkottak semmit, mert mint szokás mondani, „nincs phantasiájok”, úgy van elég olyan ember is, aki sokat látott, hallott, olvasott, utazott, mégis tökfilkónak marad, azért, mert tapasztalatait nem értékesítette azaz nem következtetett belőlük. Mi tagadás benne, a következményt ép úgy meg kell csinálni, fáradsággal, mint ahogy a phantasia műveit! Épen nem igaz, hogy két egyéniség közül az az értékesebb, a döntésre hivatottabb, aki tapasztaltabb; mert mindig az a kérdés, ki mennyit tanult azaz következtetett ki a tapasztalásaiból. A következtetésnek phantasia-természete odáig terjed, hogy mind a két folyamatnak az igazán nehéz részétől meg lehet külön-böztetni egy-egy könnyebb mozzanatot. A phantastikus gondolko-zásnak, mint láttuk (fent 329-30) a könnyű része oda esik, ahol az egyén ötletszerűen a legelső hasonlóságot ragadja meg – képzettár-sulás segítségével, s az igazán nehéz része, a nevére érdemes Phanta-sma ott kezdődik, ahol az a kérdés vetődik fel: milyen második lépés illik ehhez az ötlet-adta elsőhöz? A következtető gondolko-

zásnál fordítva van; legnehezebb az első lépés vagyis az, hogy a szönyegen lévő adatot helyesen minősítsük, vonatkoztassuk. A folytatás, illetőleg a befejezés már könnyű, mert a következmény, ha már az összes előzmények felvannak állítva, csakugyan „magától” következik. Kiolvasni a büntető törvénykönyvből, hogy az emberölésre ennyi és ennyi évi börtön vár, nem nagy mesterség. De helyesen megbírálni a fenforgó bűnesetet, azt, hogy vajjon emberöléssel, gyilkossággal avagy halált okozó testi sértéssel van-e dolgunk, ez a nehéz feladat. Hasonlóképp, megmondani a napi árfolyamból, hogy mennyit ér egy öt gramm súlyú, sárga fémgyűrű, egyszerű dolog. De megállapítani, vajjon ez a gyűrű arany-e vagy sárgaréz, s így az aranynak avagy a réznek értéktábláját kell-e ráolvasni, már sokkal nehezebb. – Ez az elvünk egyaránt áll a deductív meg az inductív következtetésekre. Itt is nem a következménynek kimondása, az az általánosító ítélet a nagy dolog, hanem az a nehéz, hogy a kérdéses adatnak valamely tulajdonságán meglássuk, van-e olyan természete, hogy általánosító ítéletre („tehát minden”) j o g o s í t.

A Bine t-féle, egyébként erős psychologus-érzékkel megírt következtetés-elméletnek az a hibája, hogy merő képzettársulást csinál a következtetésből. Olyat olvasunk (88), hogy a conclusio nem egyéb, mint egy associatióktól nemzett associatio, egy közvetítő képzet segítségével való társulása (141) két állapotnak. A következmény reflexus-szerűen áll be az előzményekből (163), sőt olyan mechanikus módon képződik, mint a kristály (164). Binet-nek (134-5) persze könnyűség az ellenfeleivel végeznie akkor, amikor olyan gyenge érvet ad a szájukba, hogy a következtetésekhez az igazságban való hit, az eredmény helyességéről való megg y ő z ő d é s (*croyance, conviction, assentiment*) is kell, ez a – szerinte – „maga is associatiókból származó, egyébként meglehetősen ködös dolog.” Másrészt azt a tudomásunkat, hogy minden következtetésünk alkalmával aktív működést fejtünk ki, az ő nézete szerint (168) kielégíti egy olyan elmélet, melyben, mint az övében a képzeteink mozgolódnak, jönnek-mennek, szétágaznak és egyesülnek. (*Les images ... ont des propriétés actives; elles s'attirent, elles s'enchaînent et se fusionnent.*) Mintha bizony egy magamagától beálló azaz könnyű képzetmozgolódás nem volna más dolog, mint egy nehéz, egy kierőszakolt képzetmozgatás!

J a m e s (II. 330) sokkal helyesebben ismerte fel a következtetés természetét, mikor az associatio (?) egy olyan módjának (341) mondta, mely nem egész concretumok, hanem a concretumoknak csak a velejét tartalmazó kivonatok (*extracted character*, 340) között történik azaz olyasmik között, amiknek megalkotására bizonyos elmésség (331) és jártasság szükséges. Elménk az adott concretumból mindenkor azt a részt, azt az oldalát „vonja ki,” amely iránt leginkább érdeklődik és ezt n e v e z i a dolog lényegének.

Ilyen pl. az ismeretes „Cajus”-on– az a halandóság, mely iránt az iskolai logika annyira érdeklődik. Nem eo ipso van minden dolognak valami lényege, hanem ez a „lényeg” a választott nézőpontunkkal azaz érdeklődésünkkel változik (*The essence of a thing is that one of its properties, which is so important for my interests that in comparison with it I may neglect the rest.* 335). Kevésbé helyes megjegyzés, hogy magának ennek az érdeklődésnek (*aesthetic and practical interests* 345) mibenléte egy megoldhatatlan *x*, egy végső, elemezhetetlen lelki tényező (*irreducible, ultimate factors*, u. o.). Az érdeklődés végtére sem egyéb mint tetszés, pontosabban: bizonyos foglalkozásnak tetszése. A tetszés beállításának feltételeit igenis ismerjük, s csak arra vagyunk képtelenek (a paedagógiában), hogy ezt kívánóságunk szerint irányítsuk, megváltoztassuk.

Hogy azt az igazságot „ha két mennyiség egy harmadikkal egyenlő, azok egymás között is egyenlők,” nem kitapasztalás, utólagos észrebevés útján kaptuk meg, úgy mint pl. azt, „ha két ember egy harmadikat megcsal, azok könnyen egymást is megcsalják,” – az egészen bizonyos. De kérdés, vajjon az ilyen igazságok kizárólagos szülőanyját, „a tapasztalati képzettársulásoktól függetlenül működő” (646, 649) élelemjűséget (*the mind's mere acuteness*, u. o.) nem lehet-e az imént mondottak alapján egy olyan felfogásnak keretébe beleilleszteni, mely mint a mienk, nem fogad el semmiféle ilyen tehetségzerű öserőket vagyis psychicumokat. Én úgy látom, hogy lehet, mert ez az élelemjűség nem egyéb, mint érdeklődés, még pedig (a jelen esetben) érdeklődés az illető tételben (a feltevésben: „ha két...”) implicite meglévő vonatkozások, összeköttetések iránt. Ma valaki érdeklődik az iránt, hogy megadott (számtani avagy mértani) mennyiségeket hogyan lehet egymással az ismeretes módokon kívül még összeköttetésbe hozni, az nem e l y esetben bizonyára fog is találni ilyen összeköttetéseket azaz új, következtetés-alakú mennyiség-tani tételeket, s evvel elnyerni embertársainak szájából, – a minden lelki folyamatot vaskos főnévvel lebillogozó szájából – az „éles elme” nevét. Ha nem volna „elme” a nyelvben, hanem csak az „elmélkedni” ige élne, akkor az elme „élessége” sem kísértene probléma avagy titkos psychicum alakjában s így nekünk sem adott volna itt dolgot.

A mi nézetünket, mely a következtetésnek a phantasia keretében igyekszik helyet szorítani, keresztezi egy másik elmélet, mely viszont a – nálunk már fennebb (140) tárgyalt – *f e l i s m e r é s - f o l y a m a t t a l* iparkodik a következtetést közeli rokonságba hozni. Ez a nézet abból indul ki, hogy a felismerő elme a tárgy összes sajátosságainak csak egy töredékrészét érzékeli igazán s ezek alapján a többit vagyis az egész tárgynak ottlétét csak hozzágondolja azaz kikövetkezteti. Hogy ez az elmélet a mienket nem zárja ki, azt már eleve is megláthatni annak megfogalmazásából, mely úgy szól: »minden felismerésben következtetés rejlik», nem pedig úgy, hogy »minden következtetésnek egyszerű felismerés a természete.” Ez

utóbbi fogalmazás a mi állításunkat, mely a phantasia, tehát nem a felismerés főfogalma alá foglalja a következtetést, szemlátomást megtámadná. Ellenben az az elmélet, hogy a szerintünk phantasia-természetű következtetés nem csupán abban a tudományos, művészeti sat. elmemunkában szerepel, ahol világos tudomásunk van róla, hanem ott rejtőzik még a legegyszerűbb felismerő folyamatokban is („ez ház”, „ez kutya”), – egy ilyen nézet a mienket nyilván nem zárja ki, hanem csak kiegészítené. Mi evvel az elmélettel épen itt a phantasia címe alatt kénytelenek vagyunk leszámolni azért, mert ha szószerint elfogadnók, nyilván arra kényszerülnénk, hogy a phantasiának az ismeretesnél sokkal nagyobb szerepkört tulajdonítsunk, amennyiben már a legegyszerűbb felismeréseket is (mint következtetéseket) a phantasia műveinek kellene elismernünk. Az is világos dolog, hogy ez esetben egy felismerés nevezetű lelki működést a phantasia nevűtől elkülöníteni, mellette mint egy másik folyamatot tárgyalni, úgy amint megtettük, semmi jogunk sem volna. Van ennek az elméletnek egy olyan formája, amely öntudatlan következtetéseket emleget, mondván, hogy minden felismerés alkalmával tudtunk nélkül perdítjük le azt a *major*, *minor* és *conclusio*-ban mozgolódó gondolatsort, melyet a logika a *Syllogismus* néven ismer. Az ilyen állítással aránylag könnyű dolga van az ellenfélnek, mert valóban csekély valószínűség rejlik abban, hogy ilyen szövevényes, hierarchikus elrendezésű gondolatsorokat végiggondolnánk anélkül, hogy erről tudomásunk volna. Sokkal erősebb lábon áll az a másik állítás, mely szerint az egyszerű felismerések azért következtetések, mert valamennyiüket a szoros logikai *Syllogismus* alakjába lehet önteni, azaz ilyen formában tudja előterjeszteni egy a felismerőt megfigyelő *psychologus*. Kétséget sem szenved, hogy ezt számos oly esetben is meg lehet tenni, amelyben első tekintetre senki sem lát következtetést. Ha én egy bútort néhány lépésnyi távolságból zongorának ismerem fel, akkor a puszta szemmel megragadott külső alakot annak a jeléül vettem, hogy e látványnak kitapogatása, közelebbi megvizsgálása esetében olyan belső szerkezetre bukkannék, amilyen ehhez a hangszerhez kívántatik. Az ilyen felismeréseket, általában mindazokat, ahol egy észrevett j e l ről történik az egész tárgynak megnevezése, nyilván semmi okunk, sőt jogunk sincs elválasztani a következtető gondolkozásnak ama világos eseteitől, melyekben valamely állandó kíséző, egy távolabb eső indicium szolgál egy most észrevehetetlen létezőnek a jeléül. Hogy ezt a kikövetkeztetett létezőt a zongora-pél-

dában néhány lépésnek és egy kis tapogatásnak segélyével, egyszóval mindjárt és könnyen el bírom érni, a fenti eső-példában meg a kérdéses éjszakai esőnek látványáért vissza kellene mennem a múltba, tehát egy sokkal bajosabb, sőt ez esetben lehetetlen műtétet végeznem, – ez a körülmény, mondom, az illető Ítéleteknek következtetés-természetét egyáltalán nem érinti.

M i 11 (229) az említett j e l-hez csekély fáradsággal (pl. egy másik érzéknek alkalmazásával) hozzászerezhető többi tárgysajátságot „*Present Possibilities*”-nek híja, megkülönböztetésül ama sajátságoktól, melyeknek ottlétéről a következtető elme csak körülményesebb úton győződhetik meg.

Ahol tehát jelről (*a*) történik a felismerés, ott, elfogadjuk, van következtetés; – de vajjon minden felismerés így történik-e? Micsoda jelről ismerem meg magát ezt az *a* jelét? Mondjuk *b*-ről. Hát a *b*-t? Hagyján, *c*-ről. De látni való, hogy ez a végtelenbe vész; más szóval, ha csak is valamely jelről történhetné a felismerés, akkor soha napján a sok jeltől és jelnek a jelétől zöldágra, a tárgy felismerésére nem vergődnének fel. El kell tehát fogadni, hogy van egy jelekre nem támaszkodó felismerő folyamat is, egy olyan, amikor a felismerendőt nem szedjük szét részekre, egy jelre és Mill-féle *present possibility*-kre. Ilyen módi felismerés egész bizonyosan ott esik meg, ahol az adatot nem is lehet részekre bontani. Micsoda jelről ismerem fel, hogy ez itt előttem fehér, az meg vörös szín? Legföllebb olyat mondhatnak: „mert olyan (hát milyen?!) mint amit fehérnek, vörösnek hínak.”

A következtetés összetett működés. Ezért nem valószínű, hogy az már lelki életünk legelső jelentkezései között szerepel. A felismerés számára az ilyen összetett műtetre csak ott van szükségünk, ahol a tárgy maga is összetett, azaz van számos, egymástól világosan elválasztható sajátsága, melyek közül egy néhány jelül szolgálhat a többinek ottlétére. De semmi jogunk sincs az egyszerű érzetek felismerését is következtetésnek hirdetni; sőt valószínűleg az olyan összetett dolgok felismerése sem következtető természetű többé, melyeket már sokkal jobban megszoktunk, semhogy szét bírnók szedni. (Itt a tárgyalásunk beletorkolna abba, amely a közvetett képzettársulásokról – fent 209-13 – szól. Az olvasó tehát értse az ott mondottakat ide is.)

A mi phantasia-tárgyalásunk mindezekből annyi hasznot húz, hogy most még egy újabb indítékot, illetőleg támasztékot szerezünk arra a már másunnan megalakult nézetünkre (fent 349), mely

szerint a phantasiának egy igen primitív fokát, – annyit amennyi távollevők elképzelésére szükséges, – el kell fogadnunk a lelki élet alsó rétegeiben is, azokban, melyekben még csak a jelekből való felismerés ügyessége tenyészik. A felismerés műtete máris bizonyos tevékeny hajlandóságot, értsd: idegrendszeret kíván; ezért szívesen megadjuk ennek a kezdőfoknak is a phantasiát. De további, még messzebb menő engedményeket nem teszünk ennek az elméletnek, amely végtére is abba csúcsosodnék ki, hogy más gondolatműködés mint következtetés nincs is, és (az elméleti téren) más lelki sajátágunk sincs, mint phantasia.

B i n e t, a fenn (356) körülírt nézet lelkes szóvivője, már-már ez utóbbi túlságba téved, melyet ama – bizonyára a régiek közül való – Wundt-féle mondással is igyekszik támogatni: *on pourrait définir Tesprit une chose qui raisonne* (132, 161). Egy helyütt (160) egyenesen olyat mond, hogy a következtetésből, mint az egyénre „leghasznosabb” tehetségéből eredt a kevésbé hasznos (??) visszaemlékező képesség és a csak (??) játszi természetű phantasia.

Ellenben helyes dolog, hogy a felismerés, – ha nem is mindenben (75) – abban egyezik a következtetéssel (82), hogy mindakettő közvetett ismeretet ad, hogy a következtetés praemissái nem egyebek, mint a felismeréshez szükséges régiek emlékek (80) és végre, hogy mindkét folyamatnál hasonlóságokra támaszkodik az elme.

Az a H o r w i c z (II. [1] 86)-féle állítás, mely szerint *jenes zappelnde Umhergreifen [= des Säuglings], das alle möglichen Bewegungen versucht, bis es bei der das Gefühl lindernden anlangt* nem volna egyéb, mint máris a legelső jelentkezése módja az inductív következtetésnek, ez a nézet nem egyéb, mint téves átvitele a gyermeket néző psychologus értelmezésének a gyermek lelkiéletére. Horwicz-nak csak akkor volna igaza, ha a kapkodó gyermek állapotát a felnőtt siketnémához avagy vakhoz hasonlóan szabadna képzelnünk. Holott a tény mindössze annyi, hogy a gyermek addig nyúlkal ide s tova, amíg meg nem szűnik ama nyúlkalását kiváltó kellemetlen érzés. Nem feltevések és levont tanulságok viszik az egyik mozdulatról a másikra, mint a következtetést, pl. a felnőtt vakot, hanem csupán maga az illető érzés.

Hogy a következtetés, ez a legmagasabbrendű tudományos alkotásokig felszáguldó gondolatműködés, a felismerés nevezetű hétköznapi eljárásba ereszti a maga végső gyökérszárait, ezt csak az a psychologus fogja észrevenni, aki túl tudja magát tenni azon az iskolai logikából magával hozott balítéleten, mely „következtetés”-! csak ott lát, ahol a *major, minor, médius* nevezetű logikai ócskavasak csörömpölését hallja. Erre nézve meg kell jegyeznünk, hogy a következtetésnek egy hármastétel formában való szokásos

megjelenése teljesen másdrangú jelenség, olyan, mely a következtető folyamat valódi természetének megállapítását sokkal inkább gátolja, mint előmozdítja. Nem szabad feledni, hogy az a hivatalos syllogismus-forma semmivel sem több, mint egy nyilatkozat vagyis a közlése egy olyan gondolatműködésnek, mely magát ezt a közlést megelőzte és sugalmazza. Ami ítélet vagyis beszéd, az mindenkor több, mint egy belső folyamatnak pusztán külső megjelentkezése; több mint egy hangsoralakot öltött gondolkodás, egy lenyomat, melyről ama lelki folyamatot szórul-szóra le lehetne olvasni és pszichológiai természetét hamisítatlanul meg látni. Minden beszéd közlés, majdnem azt mondtam: tanítás, azért mert átültet egy más ember elméjébe egy minket foglalkoztató gondolattárgyat. Ilyen működés létre kénytelen a beszéd a megértésnek, a kölcsönös értekezésnek feltételeivel megalkudni, – csakúgy, miként a tanító a didaktika törvényeivel; azaz olyan formái tartozik öltetni, olyan elemeket felvenni, amelyeket tisztán csak az idegen lelkület megnyitásának kedvéért vállal. Pillanatig sem tagadjuk azt a régi igazságot, hogy minden beszédet egy érzelem, a beszélőnek érzelme indítja meg, amely érzelem aztán¹ szavakban ömlik ki. De amikor így kiömlik, ne feledjük, hogy olyan mederbe kénytelen fanyalodni, amelynek van bejárója a megszólított embernek lelkébe, hogy ez azt az idegen folyamatot felvehesse magába. Rossz természettudós, aki a szabályozott folyóról akarja a folyó eredeti irányát leolvasni, – és rossz psychologus, aki a Syllogismus pléhruháját nézi a következtető gondolkodás eredeti alakjának.

Mindezt csak az eljárásunk mentségéül hoztuk fel olyan olvasók számára, akik furcsálják, hogy itt a következtetés címe alatt nem hallanak semmit sem a syllogismusról, annak berendezéséről sat., és még inkább furcsálják, hogy a mi pszichológiánk az összetett jelenségről, a következtetésről, beszél, még minekelőtte annak elemeiről, az ítéletek pszichikai természetéről megemlékezett volna. Jó előre kijelentjük, hogy az itt mondottakkal a következtetés dolgát még nem tekintjük befejezettnek s a syllogismusra (Az összetett mondat c. fejj.-ben) még visszatérünk. Egyelőre csak a természetéi akartuk megvizsgálni a következtető gondolkodásnak, meghatározni egyéb lelki jelenségeink között megillető helyét; ezért kellett, miként a természettudósnak a testet, kivetkőztetnünk a felvett ruhájából, s ezért nem lehetett a syllogismusnak szerkezetéből a következtetés psychicumát leolvasnunk.

B i n e t (76 és passim) gondosan megkülönbözteti a következtető gondolkozást a syllogismustól, melyet amahoz képest (148) felsőbb fejlődőknek nevez.

A következtető és phantastikus gondolkozásnak e tárgyalásával szinte észrevétlenül belekerültünk a legmagosabbrendű, tudományos és művészeti gondolkozásnak vagyis e gondolkozás physiologiájának kérdésébe, – abba, melyet spiritualista ellenfeleink a mi apsychikus álláspontunk megőző betűjének hirdetnek, mondván, hogy legfőlőbb a közvetlen adatokhoz, a föld rögéhez tapadt gondolkozás bírja el a mi innervatiós elméletünket, de nem az a felsőbbfokú, amely tudományos és művészeti alkotásokban nyilatkozik meg. – Azt hiszem, megértette az olvasó, hogy nincs magosabbrendű szellemi működés mint az a következtető gondolkozás, mely (mint tudományos következtetés) meglévő, de észre nem vett szemléletekre ráutal, vagy pedig, (mint sajátképeni phantasia) meg nem lévő szemléleteknek a tervét megcsinálja. Mármost a legnaivabb inductiók, meg a Newton-ok, Shakespeare-ek és Wagner-ek alkotásai között nincs más különbség, mint az, hogy a naiv ősember egy közvetlenül megadott, könnyen megragadható kiinduláspontból fűzi tovább a gondolatait, a nagy tudósok és művészek meg ott vették fel a fonalat, ahol ezernyi ő előttük élt nemzedék elhagyta. Őnekik kiindulópont az, ami nemzedékek számára a legvégső, elérhető csúcspont volt. Egy embernek szellemi nagysága, mondjuk egyszerűen: fejlettsége, attól függ, hogy mekkora azaz milyen gazdag és tagozott a l a n y f o g a l m a k a t tud a maga ítéletei számára felkarolni. A kis embernek közeleső, szegényes alanyok járnak a keze alatt, a nagy embernek meg nagyok, gazdagok. Mert minél műveltebb, gyakorlottabb az ember, annál hosszabb következtetési folyamatokból leszűrődött fogalmakat lesz képes alapnak, adott ténynek venni és hozzá új állítmányokat keresni. Az az igazság, mely a naivabb elme következtetéseiben a conclusio, az eredmény alakját ölti, praemissájává válhatik és válik is egy további, magosabbrendű következtetésnek, melynek conclusiói aztán ismét lépcsőfokul szolgálhatnak a továbbhaladásra s így tovább. Magosabb fejlettségű ember, aki a tengeri árapályról, mint aki egyszerűen csak a tengerről mint látványról tud beszélni. Miért? Mert az árapály fogalmának megszerzésére sok minden előző megfigyelést kellett számbavenni, egy hosszas következtetés-sornak a végére kellett odaállani, míg ellenben arra, hogy a tengert „nagy víz”-nek lássam, csak szemlélés kell. – De vajjon minőségét azaz physio-

logiai természetét illetőleg is más azaz valamilyen felsőbb eredetű működést végzek-e akkor, amikor egy közvetlen adat (a „nagy víz”) helyett sok adatot szemléllek, t. i. a tenger színének óránkénti változásait? Más természetű lelki erővel veszem-e észre, hogy a talált színvonal-különbségek egy áradás- meg apadás-féle jelenségre vallanak, mint amilyen lelki erővel észreveszem, hogy a tenger más nagy vizekhez hasonlít? Annyit látunk, hogy mindenestre gazdagabb, többoldalú, szóval nehezebb az egyik működés (az átápolyra vonatkozó) mint a másik, de hogy természetét illetőleg is más volna, és nevezetesen, hogy itt egy lelket feltételező pszichikus folyamattal volna dolgunk, míg az előbbeni példa számára az egyszerű innervatio is elég: az ilyen megkülönböztetésre nincs semmi jogunk. Minden, bármi hosszú beszédnek az eredményét, vagyis a következtetés conclusióját egy jelzős névszóval vagyis egy fogalommal, egy többé-kevésbé gazdag képzetrel lehet kifejezni. Ezt a képzetet megragadni annyi mint úgy tenni, mintha egy neki megfelelő szemlélet előtt állnánk. („... tehát Cajus halandó” azt teszi: gondold azaz tégy úgy, mintha egy mindig halandó Cajus-t látnál.) Ha ez áll az egyszerűbb következményekre, bizonyára áll az összetettebbekre, a nehezebbekre is.

Már maga az a körülmény is bizonyítja az alsóbb meg az u. n. felsőbb lelki működések egyfajta voltát, hogy ez utóbbiakat csakis az előbbieknél kellő begyakorlása után lehet megkezdeni, – valószínűleg azért, mert e működésekben csak a folytatása foglaltatik annak a folyamatnak, mely az alsóbb működésekben, a könnyebbfajta következtetésekben és pusztá szemléletekben megindult. Kinek jutna eszébe, annak a hegymászonak cselekvényét, ki a hegynek felső harmadrészén kapaszkodik fel a csúcsig, valami felsőbb természetű, nem járás- és kapaszkodásszerű működésnek hirdetni, mikor mindössze annyi az igazság, hogy a felsőbb hegyrész megmászásába csak az alsó két harmadrésznek elvégzése után lehet belefogni! A magosróptű, elvont gondolatörökben mozgolódó tudós vagy művész sem végez más természetű, hanem csak ugyanolyan hasonlítató, egybefűző gondolkozást a maga nagy tárgyain, mint amilyent gyerekkorában végzett a környezete apróságain. Az athleta mázsás vasgolyókat, a gyermek meg lapdát hajigál, – igenis „h a j i g á l” mindakettő egyformán azaz csak mozdulatos reactiót, innervatiós erőködést fejt ki az adattal szemben.

E megjegyzésekre szükség volt azért, mert ellenfelünk bizonyára kizsákmányolja azt az ilyen felsőbbrendű gondolatműködé-

sekkel szemben kétszeres zavarunkat, hogy azt a folyamatot, mely a gondolkozóban ilyenkor lezajlik, maradék nélkül innervatiókra vigyük vissza. Nekünk jogunk van arra hivatkoznunk, hogy e nehézség nem más természetű, mint kimutatni, hogy a Gellérthegy is atomokból van összetéve, hamar egyszer valószínűvé tették egyéb körülmények, hogy az előttem lévő kavicsdarab atomokból áll. A tudományos és művészeti találmányokra vivő gondolati működés nem más, mint a Gellérthegy ahhoz a kavicsához képest, melyet a környezet-constatáló gyermeki ítéletek képviselnek, fia innervatiókra mennek vissza emezek, akkor innervatiókból, sokkalta számosabb és szövevényesebb innervatiókból állanak amazok a gondolatok is.

VISSZAPILLANTÁS.

Midőn mi is meghódoltunk a pszichologiai közszokásnak avval, hogy megannyi külön fejezetben beszéltünk a phantasiáról, a figyelemről, a képzettársulásról és a megismerésről, reméljük, hogy az olvasó ez eljárásunkat nem fogja úgy értelmezni, mintha az említett címekekkel megannyi külön lelki erőt avagy tehetséget akartunk volna megjelölni. Az a „tehetség”-felmélet, mely lelki életünket 30 és egynehány öserőből rakta össze, melyeknek mindegyike közvetlenül azt a lelki folyamatot idézte elő, melyet a szerző nem bírt továbbelemezni, – ez az elmélet, mondom, már régen leáldozott; de még mindig maradt belőle annyi, hogy az említett fejezetcímeiket, ha nem is efféle őstehetségek neveinek, de olyan elnevezéseknek nézik, melyek lelki életünknek megannyi külön útirányát, haladása módját, tehát végtére is eredeti állandó sajátosságát jelölik meg.

A közfelfogás az, hogy a „képzettársulás”, „figyelem”, „phantasia” sat. szóknak segítségével a „belső tapasztalás”-unk bizonyos közvetlenül a saját lelki életünkről leolvasott folyamatokat, egymástól különböző folyamatokat rögzít. A mi pszichológiánk ebben kételkedik és kétségeit arra a mindenesetre jelentős tényre alapítja, hogy az említett elnevezések megtűrik az egymással való felcserélést, legalább is sokkal jobban megtűrik, mint bárminő más, külső tapasztalatra vonatkozó kifejezések. Ahol azt a tényt kell leírni, hogy valaki álltában egy súlyt emel, ott ezt a leírást csak az „emel”, esetleg a „felhúz”, „felvon” igék segítségével ejthetem meg, de fonákság volna, e mozdulatra pl. a „tép”

vagy „ver” igéket alkalmazni, nem is szólva olyan még távolabb esőkről, amilyen pl. a „jár”, „ugrik”, „folyik” sat. A belső tapasztalás terén egészen másképp áll a dolog. Amikor az forog fenn, hogy valaki egy távollevő *A* dologra gondol, akkor bátran elmondhatom, hogy ez az ember *A*-ra figyel, avagy hogy *A*-t (a phantasiájával) elképzelem, avagy hogy ez a dolog (képzettársulás segítségével) eszébe jutott; sőt, – kissé elébe vágva az alább mondandóknak – úgy is beszélhetek: az én emberem most *A* iránt érdeklődik (más szóval az érdekesség érzelmének áll a hatása alatt), sőt azt is elmondhatom: most *A*-t akarja az eszében tartani. Hasonlóképp, amikor valaki szemlél egy *B* dolgot, akkor ezt (legalább is részben) felismeri, tehát összehasonlítja, tehát következtet. Más szóval, azt látjuk, hogy nem csak a nyelvszokásnak, de a köztudalomnak is minden sérelme nélkül egymás helyébe lehet iktatni olyan folyamatoknak a neveit, melyeket az olvasó eddig valószínűleg külön tényeknek, egymástól élesen megkülönböztetendő jelenségeknek tartott. Fel lehetne ugyan vetni, hogy az említett felcserélés csakis a pszichológiai finomságok körül nem eléggé lelkiismeretes közembernek a vétsége. De már evvel is megengedtük azt, hogy az említett folyamatok között nincs olyan éles különbség, amelyet a külső világ eseményei között tapasztalhatni, – mert hisz ez utóbbiak nevét semmiféle épeszű ember sem szokta összezavarni.

Jó előre számot kell vetni avval a lehetőséggel is, hogy a „társulás, figyelem, phantasia” sat. szokat csak mink értjük félre, mert talán nem is akarnak külön lelki folyamatokat megjelölni, hanem csupán egy és ugyanazt a lelki tényt különböző szempontokból, különféle vonatkozásaiban elnevezni. Ha én azt mondom: „az *A* eszembe jutott”, akkor az *A*-gondolatnak előző gondolatokhoz történt kapcsolódására vagyok tekintettel; ha azt mondom: „*A*-ra figyelek”, akkor az én mostani erőködésemet nézem; amikor „az *A*-t képelem”, akkor arra vetem a hangsúlyt, hogy az *A* nem a legújabb emlékeim közül való sat, sat. Erre a pontra még visszatérünk s egyelőre az eddigiekből annyit szűrünk le, hogy balvélemény, amelyik azt hirdeti, hogy az említett folyamatok változtatva, egymásután állanak be lelkünkben. Más szóval, nagy hiba volna lelki életünk lefolyását úgy leírni, hogy lelkünk egy ideig (bizonyos számú percekig) a képzettársulás nevű folyamatot mutatja, azután hosszabb-rövidebb idei ott-tartózkodásra a figyelem jegyébe lép, majd a phantasiálás, az érzelem, az akarás sat. jelen-

ségei ütnek ki rajta. A tény inkább az, hogy amikor gondolkozunk, ugyanakkor, sőt e o i p s o egyszermind akarunk, érzünk, figyelünk, képzelünk, következtetünk sat. Itt közel esik az az ajánlat, hogy az említett folyamatok ugyan megannyi külön, sőt tovább-elemezhetlen lelki tények, melyeket a belső tapasztalás megragadott, de olyan tények, olyan elemek, melyeknek az a sajátosságuk, hogy soha egyenkint nem fordulnak elő, hanem mindenkor együttesen jelentkeznek. Analógiát persze könnyű találni, – mindenekelőtt a chemiában, melynek az „elem”-eit, ez elemek rögzítésének és elnevezésének jogosultságát még senki kétségbe nem vonta amiatt, hogy ez elemek önállóan nem fordulnak elő a világon. Az ilyen nézet mint látni, kedvez is a psychologusok hiúságának, kik most elmondhatják magukról, hogy íme, nekik a belső tapasztalás terén van olyan éles szemök, mint a chemikusnak a maga laboratóriumában, sőt annnyival élesebb, mert hisz ők egy puszta *introspectio*, egy befelé vetett pillantás segítségével látják meg az elemeket akkor, amikor az analyláló chemikusnak mindenféle mesterkedésre, retortákra van szüksége.

Egy ilyen lelki chemiának a nyelvezetén többi között W u n d t (Ph. Ps. passim, pl. I. 342) szeret beszélni.

A mi psychológiánk egy kissé belegázol ebbe a műeljárásba és a hozzátartozó belső tapasztalásba. Mindenekelőtt azt fogjuk kiélelni, hogy az embernek egész lelki élete egységes módon és egyetlen mederben folyik le. Örökké csak az történik, hogy az ember tapasztalatokat szerez és ezeknek alapján a külső világgal szemben bizonyos, előtte hasznosnak látszó magatartásban állapodik meg. Ebbe az egyetlen formulába olvad belé minden, amit az ember életében szemlél, érez, gondol és cselekszik. Ezen az általános kereten belül részletet csak annyit bírunk magunkon észrevenni, hogy magatartásaink, innervatióink, – az, amit a régi psychologia az öntudatunk tartalmának nevez, – folyton változnak: a lelki életünk egy vonulás. Még csak annyit tehetünk hozzá, 1.) hogy e vonulásnak egyes szakaszait több-kevesebb erőlködésünk kíséri, – egy olyan folyamat, melynek megvan a maga eredménye, egy vagy más formában. (De már ott meg vagyunk akadva, ahol azt kérdezik, hogy valamely most bennünk lévő állapot az erős vagy gyenge innervatiósok, a nehezek avagy könnyűek közé tartozik-e. Ez tudvalevőleg relativ dolog, és absolut könnyű, innervatio nélkül végbemenő lelki folyamat, mint mondtuk, nincs is.) Aki észreveszi a

„vonulást”, az *eo ipso* meg tudja különböztetni 2.) valamely *A* „tartalom” megmaradásának rövid idejű tényét e tartalom kilépésének, illetőleg egy más *B* tartalom felmerülésének tényétől. Erre az embert az emlékező tehetsége képesíti, mely a külső világ adatain kívül 3.) feloleli a saját, különböző körülmények között tett nyilatkozatait, tanúsított magatartásait is. – Ennyi és nem több jelenésen, magunkon észrevehető tényen épülnek fel, illetőleg ennyire építhetők fel azok a kategóriák, melyekbe lelki életünk tényeit a psychologia belé szokta szorítani, vagyis ama folyamatok nevei, melyekre folyton hivatkozunk. Aki mármost azt reméli, hogy e mindössze négy észrevétel négy psychikus értelmű kifejezést (a négy észrevett folyamatnak nevét) fogja adni, az gondolja meg, hogy az 1.) számú észrevételre mindjárt a „figyelem, akarat, szándék, törekvés” nevek mennek vissza, a 2.)-ből legalább is a „visszaemlékezés, rá gondolás, észébe jutás, ötlet” szók születtek, a 3.)-ből meg (vagyis abból, hogy mi nyilatkozatainknak, mint szoktuk mondani, az adathoz illő voltát meg tudjuk bírítani) származhatott az „összehasonlítás, felismerés, megkülönböztetés, tudás, tévedés, hit, vélemény” sat. sat. Szóval azt látjuk, hogy egy egész halom lelki értelmű szóval szemben csak négy olyan „belső tapasztalásos”, a közembertől is elvárható észrevétel akad, amelyekből ezek a szók esetleg keletkezhettek. Nagy súlyt vetünk erre az „esetleg”-re, mert lejjebb (Lelki jelentésű szók c. feje.) majd bővebben ki fogjuk fejteni, hogy miért nem valószínű, hogy a psychikus értelmű szavak csakugyan az említett avagy más hasonló „belső tapasztalás”-os észrevételből születtek volna.

Egyelőre barátokozunk meg avval a tényálladékkal, hogy lelki jelenségeink terén óriási túltermelés forog fenn elnevező szók dolgában.

Ez a körülmény nem egyszer megtévesztette a psychologusokat, akik azt hitték, hogy most már nekik nincs más kötelességök, mint megkeresni a lélek mélységeiben mind azt a sok különböző folyamatot, illetőleg e folyamatok különbségeit, melyeket azok a szók állítólag elneveznek, megjelölnek. A lelki életnek „hallatlanul szövevényes” hírért nagyrészt az költötte, hogy tudósaink lépre mentek a nyelvnek s azt hitték, hogy ahány psychikus szó, annyi psychicum, annyi külön, észrevehető folyamat. Olyan író ma már szerencsére nincsen, aki pl. azt hinné, hogy van lelkünkben egy a hívés-től különböző feltéző folyamat, egy ettől is különböző véelő, továbbá a z t-t a r t ó processus, mivel a nyelv a „hívés” mellett „fel-

tevés”-ről, „vélés”-ről sat. beszél. De olyan psychologus van böven, aki teszem azt a figyelő gondolkozást a phantastikustól s tovább a következtetőtől *totó coelo* különböző dolognak tartja.

Mint sok más philosophiai labyrinthusban, úgy ebben a kérdésben is a nyelv tudomány adja kezünkbe az Ariadne-fonalat. Ez tanít meg mindenekelőtt arra, hogy az a sok lelki jelentésű szó egytől-egyig mind metaphora azaz hasonlat. (Id. fej.-ben.) Ahol sok hasonlattal, sőt csupa hasonlattal van dolgunk, mint itten, ott nem az forog fenn, hogy az emberi elme e szókat valamely szabatos megfigyelésnek rögzítése végett gyártotta volna, hanem sokkal valószínűbbnek látszik – legalább egyelőre – aza feltevés, hogy a nyelv csak számos kísérletet tett egy és ugyanazon, illetőleg nagyon kevészámú, de olyan tényálladéknak leírására, melyeket igazán kedvére megragadni, szabatosan megfigyelni nem birt. „Figyel, rágondol, emlékszik, képzel” tehát nem megannyi megkülönböztetett eseménynek az elnevezései, hanem nem egyebek, mint más-más concret pontból (hogy melyikből?, megmondja e szók etymologikus alapértelme) kiinduló hasonlatai ugyanannak az egységes lelki ténynek, melyet a psychologus hol az agysejtinger kiújulásának, hol pedig mint mi, innervationak nevez, de a nyelvalkotó közember nem birt eléggé megközelíteni. Ezeknek értelmében azt a fent felvetett nézetünket is, mely szerint mind e szók különböző szempontból, már t. i. psychikai mellékkörülményekre való tekintettel neveznék el ugyanazt az egy lelki folyamatot, – ezt a felvetődést, mondom, oda kell módosítanunk, hogy az említett szóknak ez a lefoglalása különféle értelmi árnyalatokra mindenestre későbbi keletű s nevezetesen nyelv-stilistikai fejlemény. Ezekben találja meg az olvasó annak is az okát, hogy miért nem próbáltuk a psychikus szók, illetőleg „folyamatok” nagy számát olyképen összébb vonni, hogy ezen felsorolt lelki folyamatok közül tettük volna meg valamelyiket főfolyamnak és a többit alája rendeltük volna.

Eredményünk mindezek után ez: 1.) nem igaz, hogy az a találomra kiragadott négy szó: „figyel, rágondol, emlékszik, képzel” eredetileg különbözőknek talált lelki folyamatokat jelöl; 2.) nem igaz, hogy ezek a szók ugyanannak a lelki ténynek négy változatát azaz al-faját jelölnék meg; 3.) nem igaz, hogy e szók ugyanazt a lelki tényt már eredetileg, a kísérő – szintén lelki - mellékkörülményeknek más-más kiemelésével, szóval más-más lelki szempontból neveznék meg. Ellenben 1.) igaz, hogy e szók mindegyike egy-egy concret jelenségből kiindulva hasonlat útján

fejezi ki ugyanazt a lelki eseményt, és 2.) iga z, hogy a későbbi nyelvsvizsgálás e szók közé olyan választóvonalat húzott, hogy az egyiket csak az egyik fajta lelki mellékkörülménynek fenforgása esetében szabad használni, a másikat meg más alkalommal.

Itt egy közelcső analógiára kell ráutalnunk, hogy az olvasó ki-kerülje, mert tudjuk, hogy a pszichológiában az analógiák kész török a gondolkozó számára. Azt mondhatná valaki: a concret, külső események terén is megvan az, hogy a közember sok különféle eseményt lát ott, ahol a tudományos physikus csak egy és ugyanazt, s hogy ennél fogva a közélet nyelve is sok különböző szót szegez ellenébe a tudós egységes kifejezésének. Itt vannak pl. az a d, v e s z, kap, emel, húz, tói, lök, d o b sat. mozdulatok. Mindez mi a physikusnak? Semmi más, mint az a tény, hogy valahol egy egyensúlyt tartó *componens-rendszer* megbomlott, azaz *null-resultansa* $\diamond 0$ nagyságúvá alakult át. Innen véve a hasonlatot, azt lehetne mondani, hogy a fent idézett négy és a többi psychikus szó szintolyan természetűek, mint ezek a közéleti ad, vesz... igék, melyek ha nem is tudományos értékű, de fontos különbségeket jelölnek, lévén többi között az a d épen ellenkezője a k a p-nak, a h ú z á s a t o l á s-nak sat. – Nos hát, azt feleljük erre, hogy a mi psychikus igéink között még annyi különbség sincs, mint ezek között. Ha a felhozott concret igéket egy kissé megrostáljuk, mindenek előtt el fogjuk ejteni az ad, vesz, kap szokat, melyekhez, mivel csupán személyek között beálló viszonyokat jeleznek, a physikusnak semmi köze. A megmaradt többi szokról meg az áll, hogy a physikus igenis szentesíti azt a korlátot, melyet a köznyelvsvizsgálás közöttük vont. Semmiféle physika sem tanít olyat, hogy h ú z n i annyi mint tolni, lökni a. m. h a j í t a n i. Az idézett resultans-tételben is csak az foglaltatik, hogy mind e mozdulatoknak az e r e d m é n y ö k egy; illetőleg, még pontosabban: hogy mind e mozgások eredményei egy közös főfogalomba, az eredő-megalakulás tényébe olvadnak össze. Aztán meg: mindenki pontosan rá tud mutatni, sok látott mozdulat közül, hogy melyik a húzás, melyik a tolás, melyik a lökés meg a hajítás. De kérjük, hol van – nem az a közember, de az a kiköszörült eszű psychologus, aki hasonló szabotossággal rá tudna mutatni egy képzelés- meg egy visszaemlékezés-tényre, egy puszta gondolásra, megkülönböztetésül egy akarástól? ő sem tud többet, mint más ember fia, vagyis tudja azt, hogy mikor, milyen helyzetekben szok-t á k használni e szók mindegyikét.

A mai élő nyelv ugyanis határozott szerepkörhöz juttatta mind

a psychikus jelentésű szokat, és ha mi fent felcserélésről beszéltünk, akkor evvel korántsem akartunk olyan ajánlatot tenni, hogy a nyelvhasználat közben, az irodalmi stílusban valaki e szokat kényekedve szerint alkalmazza. Betű szerint elismerjük, hogy nevetséges, gyámoltalan beszéd volna az „emlékezünk régiekről” helyett olyat mondani: „akarjuk a régiek gondolatát, figyeljük meg, képzeljük el a régieket” sat. De viszont arra is rá kell mutatnunk, hogy e szóknak mai kiszabott szerepköre nagyon erősen megtréfálta a psychologusokat, akik mindenik szó alatt más-más lelki folyamatot sejtven, e hibás feltevésre még hibásabb elméleteket építettek a „belső tapasztalásáról”.

Az ilyen névvel-rögzített psychicum, még ahol volt is mit rögzíteni, kényes portéka; bánni kell vele tudni. A nyelv egy papíros, melybe azt a psychicum nevű kényes jószágot kénytelenek vagyunk beburkolni, hogy az eszmecserének közforgalmába hozhassuk. A vaskos kezű ember, – van köztük elég psychologus is! – nem ért hozzá ezt a gyöngé, megfoghatatlan jószágot abból a papírosból kigöngyölgetni; a keze alatt a burkolatból is sok hozzája ragad, amiről aztán azt képzei, hogy a dolghoz tartozik. Nagy hiba, más szóval, azt ami csupán nyelvi sajátság, psychikus sajátságnak venni, és nagy tévedés, valamely látszatot, mely épen a nyelvi elnevezés ténye folytán keletkezett, objectív, a lelki tényeken tapadó tulajdonságnak nézni. Így tesz mindenekelőtt az a psychologus, aki belsönket mindenféle „létezők”-kel, substantia-szerű („szellemi substantia”!) nyugodt birtokokkal rakja tele, amilyen első sorban a már annyiszor emlegetett „képzet”, az agyunk sejtjeiben feltámadó „kép”, továbbá az „ismeret”, a „tudat-tartalom”, sőt maga az „öntudat”, az „elme” és a „lélek”. Honnan egy ekkora tárlata a sok nyugodt létezőnek az örökké csak folyó, történő emberi belső világban? Egyszerűen a nyelv szállította be a maga– főneveinek alakjában, miket a kritikátlan psychologus készpénznek vett, azaz itt is olyan nyugodt létezőket sejdített alattuk, milyeneket a főnevek másutt jelentenek. Ide tartozik az a tévedés is, mikor a visszaemlékezé s-t, képzettársulási s-t, akarás-t, figyelés-t, képzelés-t mennyi hosszú, tartós folyamatoknak, sőt állandó gondolati sajátságoknak veszik, – egyszerűen, mert az -ás -és képző a nyelvben tartós cselekvényt jelöl; holott a tény csak az, hogy mind ez -ás -és végű psychicumoknak egy-egy egészen rövid ideig tartó társulni emlékezni sat. nevezetű esemény felel meg, melyekre a nyelv kénytelenségből ruházta rá azt a meghosszabbító képzőt.

Aki ezt nem veszi számba, azt csak egy lépés választja el az olyan balvéleménytől, mely szerint ezek az -á s -é s-nek uszályát hordozó psychicumok a különféle emberekben különböző tartósságnak, illetőleg, hogy az egyik embernek lelki élete inkább az egyik, a másiké a másik „folyamat”-ra hajlik. Mintha volna csak egyetlen egy ember is a világon, akinek lelki élete leírásából e folyamatok valamelyikének nevét ki kellene hagyni, és mintha egyáltalán volna más különbség az emberek között, mint az, hogy az egyik eme tárgy iránt érdeklődik, másik meg amaz iránt, s ehhez képest az egyik ezen a téren, a másik meg amazon tud sikereket felmutatni.

Ez a megjegyzésünk a többi között ama Wundt-féle, fenn (336) máielmített tehetség-felosztásnak szól. Másrészt magától értetődik, hogy Wundt-tal teljesen egyetértünk ott, ahol benne felkerekedik a pozitív természettudós, ki az „elme, ész, emlékező tehetség” sat. nevezetű „külön lelki-erők”-et a régi psychologia lomtarába (... *aus dem alten Inventar der Vermögenspsychologie*,... Ph. Ps. III. 583) utasítja.

Jegyezzük meg, hogy a nyelv, a szótár, a psychologusnak ugyanaz, ami a tűz az egész emberiségnek; legnagyobb jótevője, felvilágosítója, ha ért a kellő használatához, de gonosz ellensége, rút károk okozója, ha nem tud vele bánti.

Ezeknek az értelmében még egy vallomással tartozunk az olvasónak. Mikor mi külön címek alatt tárgyaltuk a képzetársulást, a figyelem, a phantasia sat. nevű lelki folyamatokat, evvel semmi egyebet sem akartunk, mint átkutatni a hagyományos psychológiának ma közkeletű kategóriáit avégett, hogy meggyőződünk, nem mutatkozik-e az illető psychikus tények között valamilyen elháríthatatlan akadály a mi apsychikus, motorikus elméletünk keresztülvitelének. E vizsgálódásnak annyival is több oka volt a régi kereteket megtartania, mert összezavarásuk mindjárt jóelőre bizalmatlanná tette volna a hozzájuk szokott olvasót, s a tárgyalásnak kezdőfokán az ilyen radicalismust nem is lehetett volna igazolni. Most már bevalljuk és bevallottak fennebb (59-60, 345, 352-3), mit tartunk e választófalakról, ama „különböző” lelki folyamatokról, miket az illető szók állítólag megjelölnek. Ehhez fűződik az a másik vallomásunk, hogy amikor mi az előző fejezetekben sok mindenféle fejtörő munkával igyekeztünk kiélezeni e folyamatoknak egymásközi határvonalát, egyezéseiket és eltéréseiket: ez a munkánk nem tárgyfigyelő észlelésmunka volt, nem valamilyen belső tapasztalás, hanem semmi egyéb, mint – nyelvtudósmunka, a nyelvhasználatot nyelvszokások alapján bíráló működés. Így pl. az a kérdés, hogy mi a különbség

phantasia és következtetés között, végtére is csak annak a kérdése, hogy mikor, milyen körülmények között szokás, sőt illik valamely gondolatfolyamatot phantastikusnak és mikor következtetőnek nevezni. Meg kell barátkozni avval a gondolattal (1. lent, utolsó fej.), hogy az u. n. belső tapasztalás vagyis az a nézet, mintha mi emberek a világra kifelé vetett pillantásunkon kívül még egy befelé fordított pillantásra is képesek volnánk, *egy* olyanra, mely a saját lelkünk rejtekeit tárja fel, – egy ilyen nézet, mondom, szintén csak a hagyományos pszichologia önámításai közé tartozik. Csak a szeme közé kell néznünk az ilyen „belül tapasztalató” psychologusnak, hogy meglássuk, honnan meríti a maga állításait, a maga következtetéseit. Meríti egyszerűen a nyelvismeretéből, mert ez a belső tapasztalás valóban nem egyéb, mint a psychikus jelentésű synonymáknak egy pontos számbavétele, egy szabatos szóhasználatra felépített elmélet. Mennél élesebb nyelvérzéke van valakinek, azaz mennél pontosabban ki tudja rajzolni maga elé azokat a *helyzete- ket, körülménye- ket*, melyekben az egyes psychikus szavakat használni szokás és illik, mennél világosabban érzi e szóknak rejtek mellékértelmét: annál több kilátása van arra, hogy az ilyen belső tapasztalásos pszichológiában boldogulni fog. Ezt az állításunkat sokan, a büszke belső tapasztalok persze mindnyájan vissza fogják utasítani, első sorban azok, kiknek a belső tapasztalás „még sokkal biztosabb eredményeket ad, mint a külső.”

Ez utóbbi meggyőződéshez legalább is közeljár Wundt (Lélekt. 19-21 és Phil. Stud. XII. 12) ott, ahol a pszichológiát, szemben a természet-tudománnyal, megteszi a közvetetlen (azaz hypothetikus segédfogalmakra nem támaszkodó) tapasztalat tudományává és megteszi, *notabene*, minekutána (u. o. megelőzőes) mindenféle belső érzéket és önmegfigyelést kellőképen visszautasított.

A mi fenti állításunk egyáltalán nem új dolog. Csak egy kissé pontosabban kiélezi azt a régi tanítást, mely szerint a pszichologia az u. n. szellemi (értsd nyelv- és történelmi) tudományok közé tartozik. Mi a történelemre mindidáig édes keveset hivatkoztunk, de annál többet – legalább is a sorok között – a nyelvre.

Az eddig átvizsgált lelki jelenségekben, (immár mondhatjuk: pszichologiai címletek alatt) igazán nem akadtunk olyan tünetre, mely a mi motorikus elméletünket gátolná. Most hozzátehetjük, hogy legutóbbi megfontolásunkban, mely a psychicumok nyelvi természetéről, választófalaik gyöngé, inkább csak Conventionalis voltáról szól, – mindebben, mondom, egy hatalmas támasztékra

tettünk szert az elméletünk számára. Mert mennél inkább összezsugorodik a külön lelki folyamatok száma, annál nagyobb valószínűségre tesz szert az a nézet, mely szerint az embernek egész lelki élete elfér a *S p e n c e*-körvonalozta keretben: „alkalmazkodunk a külső relatiókhöz” (*toute forme de l'intelligence lest] dans son essence, un ajustement des rapports internes aux rapports externes...* Ps. 174. §), melyhez mi csak azt tesszük hozzá: és úgy teszünk, mintha valami külsőhöz alkalmazkodnánk.

A KÉPZET MINT MOZDULAT.

TÜZETES TÁRGYALÁS.

Elérkeztünk tárgyalásunknak arra a fokára, ahol már mélyebben belemerülhetünk a kép- és a mozdulatos elmélet körül felvetődő kérdésekbe. Ajánlatosnak mutatkozik a következő fejtegetésünket több részre osztanunk, melyeknek elsejében előterjesztjük a védekezésnek ama módjait, melyekkel a képhívő a maga elméletét elfogadtatni igyekszik. Egy második részben aztán a mozdulatos elméletnek végleges megfogalmazására, egy minden tekintetben szabatos kimagyarázkodásra fogunk törekedni. Végre az utolsó pontban majd kiválogatjuk lelki életünknek egyes olyan jelenségeit, melyeket a hagyományos pszichológia mindidáig magának foglalt le, és e jelenségekkel szemben is álláspontunkat fogjuk körvonalozni, illetőleg őket a magunk módjára értelmezni. (Ez utóbbi pontból terjedelme miatt külön fejezet lett: Az értelmi működés elvontabb alakulatai.)

I. A képelmélet támasztékai.

Átadjuk a szót a hagyományos pszichologia szóvivőjének s vele sorban felhozatjuk a képelmélet támogatására alkalmas okokat, elkezdve a leggyöngébben s áttérve mindig súlyosabb és nehezebben cáfolható pontokra. Kiindulunk abból a feltevésből, hogy ellenfelünk az agynak képteremelő működésére, erre a szerintünk páratlan, példátlan tüneményre, egyéb természeti folyamatok között keres analógiát.

I. »Ha elfogadjuk is, – mondja a képhívő, – hogy képeink nem lehetnek igazi nyomok, mivel semmi jogunk sincs a szemléletet (talán Descartes módjára, fent 51) valamilyen nyomkodás alakjában ránk ható tényezőnek minősíteni: de még mindig megmarad a lehetősége

annak, hogy képzeink azokhoz a képekhez legyenek hasonlóak, amelyek puszta fényhatás útján keletkeztek, – más szóval a *photographiához*. Agyunk állománya végtére is egy fölöttébb érzékeny, sőt mint szokták mondani plastikus, a ráhatásokhoz simuló test. Miért ne alakulhatnának az ilyenek képek azon, a vaskos nyomásénál aránytalanul finomabb úton, melyen photographiáink készülnek, ezek a szinte légies gyöngédségű képek!”

L u y s szerint (eml. Fouillée I. 187) képzeink (emlékeink, *la mémoire*) nem egyebek, mint *une sorte de phosphorescence cérébrale*, azaz olyan „fényképek,” melyenket utóbb valamely alkalmas reactio segítségével elő lehet híni, ha már egyszer az agyba lerakódtak (*emmagasinées*).

Azt feleljük: bármi finom gyengéd kép is a *photographia*, még mindig sokkal vaskosabb természetű, semhogy vele egy távollevőre gondoló embernek állapotát jellemezni lehessen. Mert mi hát a *photographia*? Semmi egyéb, mint a lemezen lévő só-praeparatum ama részeinek a szomszédosokétól eltérő színe, amely részeket a tárgytól visszavert fénysugár ért, vegyi bomlásba hozott és így színöket (első sorban egy reagens anyag iránti viselkedésüket) megváltoztatta. Az ilyen kép, – ha akarom, – hasonlít az árnyékhoz, abban az egyben t. i., hogy itt szintén a fény közvetlenül írja rá a síkra a megvilágított testnek körvonalait. De hol, miben hasonlít a fénykép a képzethez? A legesleges és főkülönbség e kettő között az, hogy a fénykép váltig csak olyan kép, melyet nézünk, a képzet pedig olyan, mellyel, melynek segítségével nézünk és a tárgyakat felfogjuk. (V. ö. fent 25.) S azután: megvan-e csak egyike is azoknak az intézményeknek, módozatoknak az agyunkban, amelyek minden *photographálás*hoz szükségesek? Hogy agyunk olyan elemeket tartalmazna, mint a *photographikus* lemez, t. i. valamely látvány körvonalainak s *plane* színének felvételére alkalmasakat, ezt nem mutatta ugyan ki senki, – de ezen még elmennénk. Hogy a napfény hogyan hatol be fejünkbe, erre is tán elfogadjuk, már t. i. ha igen jó kedvünkben talál az ellenfél, hogy a „szemünkön keresztül” (!). De már hol van agyunkban intézkedés arra, hogy mennyi ideig tartson az „*expositio*”, – mert hisz ennek tartóssága tetemes befolyással van a kép tisztaságára?! No de nem folytatjuk tovább agyunk és a *photographikus* kamara kézzelfogható különbségeinek kimutatását, már csak azért sem, mivel ellenfelünk mindenkor avval védekezhetik, – és ez reá nézve a legajánlatosabb védekezésmód, – hogy hivatkozása csak hasonlat akart lenni. Bár ne felednék

lépten-nyomon, hogy *comparaison n'est pas raison*, a hasonlat még nem magyarázat.

II. Akad a képhívőnek olyan tünemény is, mellyel több jögon vetheti egybe az emlékezeti képet, mint a photographiával. Ilyen tünemény nevezetesen az a sokféle színes folt, az u. n. utóképek, mik a napba, általában valamely erősebb fényű tárgyra nézés után úszkálnak a szemünk előtt, s a mikben ő annak bizonyítékát látja, hogy „íme, agyunk képeknek termelésére igenis be van rendezve, vagyis arra, hogy a tárgyak nyomait vegye fel magába!” Erős talajnak látszik, melybe a képvédő a maga reménye horgonyát belevetette, de ez mégis kisiklik.

A képzet (emlék, rá gondolás) és az utókép közötti különbséget ugyanis a következő főbb pontokba lehet összefoglalni:

1.) Képzetet bármiféle szemléletről szerezhetek, utóképet csakis látványokról, sőt csak erősebb fényű látványokról.

2.) Emlékeim csak évek múltán homályosulnak el, míg utóképeink aránytalanul rövidebb idő alatt, néha már 2-3 perc múlva enyésznek el végképen.

3.) Utóképeinket a reális, minket mostan környékező T térnek egyes pontjaira vetjük ki, azaz (legalább is mint képeket) itt-amott létezőknek tekintjük, míg ellenben képzeteinket (a , b) soha sem a mostani T térünkbe, hanem egy számukra gondolt külön térbe localizáljuk, mely közelebről megvizsgálva nem egyéb, mint emléke azaz képzete annak a T térnek, amelyikben az a , b képzeteknek megfelelő A , B adatokat szemléltük.

4.) Utóképeink a szemünk mozgásával együtt mozognak s ezért a T térnek mindig azon a pontjain tűnnek fel, amelyekre vagy amelyeknek közelébe nézünk. Emlékein efféle mozgolódást még nem tapasztalt senki.

5.) Az utókép a megszűnése közben színét, sőt körvonalait is változtatja: az adattal eleinte egyező színű utókép (a pozitív) utóbb gyengébb fényű és complementair színű képbe (a negatívba) megy át. Ki tapasztalt valaha az emlékein ilyet?!

6.) Az utóképek a környékező tárgyak tiszta látásában megakadályozzák az embert; ahova utókép telepedett a T térben, az ott lévő tárgynak körvonalait és színét nem avagy csak tökéletlenül vesszük észre. Emlékeink ellenben (nem hallucinációról beszélek) sohasem gátolnak meg a környezet helyes látásában.

7.) Utóképeink a képzeteinktől passiv voltukban különböznek, nevezetesen abban, hogy pusztá rájokgondolással nem lehet őket

felidézni, úgy mint az igazi képzeteket. (Fouillée I. 195. – Lejebb lesz egy kivétel.)

Lehetne talán még szaporítani a különbségek számát, de azt hisszük ennyi is elég annak kitüntetésére, hogy az utókép és az emlék két dolog azaz olyanok, melyek sokkal inkább különböznek egymástól, mint amennyire egyeznek. Csak fogalomzavart idézünk elő, ha az ilyen természetű dolgokat közös név alá szorítjuk.

Az utóképek számára ezek után csak a hallucinatio, az álom és az érzés kategóriái maradnak fenn. A két elsőbe az utókép nem tartozik, mert a fennebbiekből (305, 310) is megláthatni, hogy az álom is, meg a hallucinatio is más körülmények között keletkeznek és más lefolyásúak, mint az utókép. Marad az é r z é s folyamata. Ennek a keretén belül kényszerülünk az utóképet elhelyezni. E végett megannyival is inkább szükség egy kissé közelebről szemügyre vennünk az utóképek csínja-bínját, mivel érzéstermészetüknek az elfogadása egy másik fegyvert ad ellenfelünknek kezébe, olyat, mellyel most elméletünknek azt a pontját (fent 15) támadja, mely szerint az érzés folyamata együtt jár és szűnik az illető adat ránkhatásának tényével. „Hogyan volna – úgymond – érzés azaz látás az, mikor egy utóképet hurcoló ember a reális térnek olyan pontján mond avagy hisz valamely színes golyót, lángalakot sat. jelenlevőnek, ahol ezt a golyót, lángot megfelelő tárgynak híján tényleg nem lát h a t j a !”

Mindenekelőtt számba kell venni, hogy a látás szerve, a szem, az u. n. chemikailag működő érzékszerveink közé tartozik. Szemünk idegrendszerébe ugyanis nem egyszerűen átveszi a fénysugár rezgését és alakítja át közvetlenül fényérzetté, úgy miként a hallóideg a lég-hullámokat hanggá, hanem az történik, hogy a szembe hatolt fénysugár bizonyos vegyi változásokat idéz elő magában a szemünkben, és csak ezeknek következtében áll be (ki tudja, hogyan?) a fényérzés. Annyit mondhatunk bővebb ismeret híján, hogy a fénytől meg- | hatott szem nem az a szem többé, amelyik volt a fénynek ráhatása előtt. Ha az anatómiai szerkezete nem változott is, de megváltozott bizonyos részeinek vegyi alkotása, e vegyi alkotásnak egy legfinomabb, hozzáférhetetlen árnyalata. Valamint a szantonin-nal megmérgezett szem más mint az eredeti, s ennek következtében másképp működik (fent 70), úgy a fénysugárnak vegybontó hatását elszenvedett szem is másképpen viselkedik kifelé a további ráhatások iránt, mint eredeti állapotában. A szemnek ezt a fényhatás következtében szenvedett chemikai állapotváltozását *adaptatio-nakk* szokás hinni. Az adaptatio – jól megjegyezzük! – nem nézés, nem látás, nem érzés,

hanem semmi egyéb, mint amaz objectiv, mondjuk egy szóval: physiologiai okoknak, tényeknek összesége, melyeknek következtében az adaptált szemnek látásmódja, látásérzetei különböznek a teljesen pihent szeméitől.

Aki az adaptatio tényét valami fénykép megalakulásának, szóval afféle photographálásnak tátja, mint amilyen ellen mi az I. pontban harcoltunk, annak a számára megjegyezzük, hogy az egész photographáló folyamatból a szemem mindössze annyi van meg, hogy a fény benne vegyi változásokat okoz. Hol marad még a pusztá fényváltástól a kész kép, plane az agyra rárajzolt kép?!

Ha a fény „mérég”, akkor az u. n. narcotisáló (bódító) mérgek közé tartozik. Az a változás ugyanis, melyet a szemben előidéz, abban áll, hogy a szem egy következő fényhatás (*B*, az u. n. *reagens* fény) irányában kisebb érzékenységet tanúsít, mint amaz első (*A*, az *inducens*) fény iránt. Ez két tekintetben mutatkozik. Először is homályosabbnak látja a *B*-t, mint látta volna pihent korában, másodsor meg az *A* fénynek színes sugarai ugyané színek iránt tompították el a szemet, úgy hogy most a *B* fényt csak a megfelelő *complementair* színben tudja látni. (Ha pl. *A* vörös volt, akkor egy következő, bármily színű *B* fényt szemünk úgy látja, mintha zöld elemek volnának benne.)

Fontos észrevétel, hogy szemünknek ez az *A*-fény okozta állapotváltozása már az *A*-t nézésnek ideje alatt kezdődik és az *A*-nak színe-változásán – első sorban a szín tompulása alakjában – észre is vehető, ha t. i. az erősen rögzítő nézés hosszabb ideig tart. Az *A* fénynek eltávolítása mindössze arról jó, hogy szemünk most élesebben figyelheti meg a maga állapotváltozását, mint *A*-nak otléte alatt. Maguk a kérdéses tünetek, az utóképek, e körülménynek, vagyis az eredeti *A* fényforrás eltávozásának túlságos felbecslésétől kapták a nevöket. Ki kell hangsúlyozni, hogy az utókép igen gyakran épen mellékkép avagy mondjuk: együttes kép alakjában jelentkezik azaz jelentkezik már, minekelötte az „utó”-jelzőre számot tarthatna. (Az „utókép” a német *Nachbild*-nak jobb híján szó szerinti fordítása. Talán inkább másodkép-nek kellene híni.)

Az utóképek alakulásának különféle módjait és ezeknek az *A* meg a *B* fény természetétől, nevezetesen erősségök viszonyától való függését szakmunkákban találja meg az olvasó. Mi csak ama kérdés iránt érdeklödünk, hogyan írjuk le szemünknek állapotát abban az esetben, ha *B*-nek erőssége *nulla*, azaz ha *reagens* fény helyett teljes sötétség éri a szemet. Mindenki tudja, hogy ha éjnek idején lecsa-

varja a gázlámpát ($=z A$), melynek lángjába belenézett, utána a sötétben ($= B$) még jó darab ideig látja annak fényes alakját úszkálni. Ezt a tünetet vagyis hogy egy A -látvány egy kis ideig változatlanul marad meg bennünk (a pozitív utókép), még pedig megmarad úgy a sötétségben ($B = 0$) mint – rövidebb ideig – egy második fényben ($B > 0$), – ezt a körülményt, mondom, már nem egyszerű adaptációs (avagy, mint mások mondják: elfáradás-, megszokás-) jelenségnek szokták magyarázni, hanem úgy írják le, hogy a látásnak s épen az A -t látásnak ténye a szemre nézve az A -nak eltávozásával még nem ér véget. Természetes dolognak látszott, a szemnek egy olyan állapotát, amelyben ez az A -t csakúgy „látja”, mintha ott volna előtte, röviden: a pozitív utókép-látás állapotát hozzáfoglalni ahhoz az érzésállapothoz, melyet az A ottléte idézett elő, vagyis az ilyen utóképet egyszerűen az érzésállapot folytatásának, továbbfolyásának kiadni. És kétszeresen helyesnek látszott ez a felfogás abban az esetben, amikor a pozitív utókép külső sötétségben jelentkezik, vagyis akkor, amikor az eredeti A -ézésen kívül nem akad semmiféle segédok, amely előidézhetne volna. Ajánlotta e nézetet még az a körülmény, hogy a látás vagyis az A fénynek teljes erejében való észrevétele az A belépésénél később következik be, illetőleg fokunkint éri el a maga legnagyobb teljességét. Ha tehát a látás, a szemnek érzésállapota csak bizonyos, hogy úgy mondjuk *incubationalis stadium* révén következik be, akkor ehhez a tényhez az a másik nézet, hogy a látást viszont az A -nak eltávózása nein bírja azonnal megszüntetni, természetes *pendant*-nak, kiegészítésnek kínálkozott.

Mindazáltal e felfogás ellen többféle kifogást tehetni. Ha $B > 0$, azaz ha A után valamely más fény éri szemünket, akkor az A -nak pozitív utóképét ($= a$) szerintünk azért nem lehet csupán a megelőző A -t látásnak tulajdonítani, mivel ez a bár rövid életű utókép mégis annyi ideig (1-2 másodpercig) tart, hogy azalatt a B -nek észrevétele okvetlenül megtörtént. Ha pedig megtörtént, akkor nyilván közre is működik az a -ban vagyis a szemnek mostani egész állapotában. Ez okból mi az a -t nem egyszerű látásfolytatásnak magyarázzuk, hanem ezt is úgy, mint fennebb a negatív utóképet, a B fény egy olyan alakjának, kiadásának tekintjük, amelyet ez egy A -ra adaptált szemben fölvenni kénytelen. Azt mondjuk más szóval: az A -tól még fel nem ocsúdott szem a B fényt olyannak látja, mintha erősségre, színre, sőt alakra nézve is (1. lejjebb) teljesen hasonló volna az A -hoz.

S most térünk a legérdekesebb pontra, a $B=0$ -ra, vagyis amikor a szem A után a sötétségbe néz. A sötétséget minden fénysugár s ezzel minden látvány teljes hiányának szokás tekinteni. Erről a nézetről letéríti az embert annak meggondolása, hogy ahol i g a z i nem-látás forog fenn, ott a sötétségnek avagy feketeségnek az érzése sem keletkezik. Ami tárgyak a hátunk mögött vannak, azokat igazán nem látjuk. Vajjon feketéknek látjuk-e? veszünk-e észre a hátunk mögött, mondjuk egyenesen: a hátunkkal valami jsötétséget? Vagy amelyik tárgy előttünk van ugyan, de messze j t u l a látásunk határán azaz igazán kívül a látás lehetőségén, sötétnek látjuk az illetet? Ki mondhatja vajjon, hogy amikor az öklét dugja be egy teljesen sötét szobának valamely nyílásán, az ökle előtt ugyanolyasmi terület el, a feketeségnek egy olyan érzése képződik, mint amelyet észrevesz, ha akár nyitott akár csukott szemmel belép abba a szobába? A sötétség l á t v á n y és a feketeség szintén az: amaz a minket környékező világtérnek egy olyan látványa, amelyet mutat, ha semmi része sem kapott fényt, melyet visszaverhetne a szemünkbe; a feketeség meg bizonyos testeknek az a látványa, amelyet mutatnak, ha csupán ők nem bocsátanak fényt felénk (azért mert a rajok eső sugarakat mind „benyelték”). Nem igaz, hogy a külső világot-, térséget-látásnak tényét megsemmisíti az, ha a szemtől minden fénysugarat elvonunk; megsemmisítené csak az, ha magát a szemet ennek idegzetével együtt pusztítanák el, más szóval ha olyan szervvé alakítanák át, mint amilyen a fenti példából az öklöm a tárgyak felett. Meg kell szokni, hogy a „nem látok”¹ kétértelmű kifejezés. Rendesen csak abban az értelemben használják, hogy „sötétséget, homályt veszek észre, nem látok tárgyakat, körvonalakat”, holott az igazi szabatos értelme az volna: „nincsenek látásérzeteim, hiányzik a hozzájuk való szervem.”

Ha ilyen „szemüvegen keresztül nézzük a sötétséget” vagyis az abban rejlő problémát, akkor a sötétben jelentkező utóképekre sem fogunk többé más magyarázatot keresni, mint amelyet a többiekre nézve fogadtunk el. Amikor én éjjel a gázlámpát eloltom, akkor az a szememben keletkező utókép nem más, mint az engem környékező sötét látvány egy bizonyos részének olyan meghamisítása, olyan ál-alakja, amelyet ez a sötétség azokon a pontokon vesz fel, amelyekre én a lángra adaptált, lángtól módosított szememet fordítom. Nem én látom tovább a lángot, amikor már elaludt, hanem a minden oldalról felém áradó sötétség látszik nekem egyes helyeken olyannak, mint a láng; e g é s z e n olyannak, ameddig

utóképem positiv, és m a j d n e m o l y a n n a k , amikor negatívba megy át.

Ami végül azt a symmetriát illeti, hogy a látás élje is túl a tárgyhatást, ha már egyszer e hatás belépéséhez viszonyítva elkésik, erre megjegyezzük: Mi eleget tettünk a tényeknek s épen ezeknek a lelohadás-jelenségeknek akkor, amikor a szem adaptációját fogadtuk el. Nem érhet bennünket az a vád, mintha olyat hirdetenénk: „a néző elől csak el kell rántani a tárgyat és mindjárt *tabula rasa* lesz a szeméből.” Nem lesz bizonyára szerintünk sem. – Ha az olvasó azt hiszi, hogy csakis a fenti (15) elvünk, az érzet és lét együttességéről szóló tanításunk megvédése sugallta ezt az egész tárgyalásunkat s csak ennek a kedvéért csináltunk a sötétségből látványt, akkor gondolja meg: jó oka van annak az elvnek, hogy el kell különíteni a tárgyhatás után a szemlélőben mutatkozó állapotot magától az érzésállapottól. Mert bármennyire érzésszerű is az az állapot, bármennyire hasonlít is az utókép valamely igazi azaz tárgylátványhoz, mégis csak igaznak marad, hogy ez secundair, származék állapot, már csak azért is, mivel belejátszik a reagens látvány, melyet vagyis melynek a h a t á s á t az utóképes ilusio leírásánál soha és sehol sem szabad mellőzni.

Hogy mennyire fontos a reagens fény természete, azt – igaz, hogy csak a negatív utóképekre vonatkozólag – az a Fechner-Helmholtz-Wirth-féle tétel is igazolja, mely szerint az utókép a reagens fény erősségének mindig ugyanazt a töredékrészét semmisíti meg, vagyis az utókép és a B-fény erőssége együtt nő és fogy. – Ide tartozik talán az a tény is (eml. E h b i n g h a u s 262), hogy egy erős fénynek hosszabb nézésével szerzett és reagens fényben negatív utóképet a sötétben pozitívvá lehet változtatni azaz szemhunyorogatással a színét tetszésünk szerint módosítani.

Hogyne volna az érzéshez képest másféle, a szorosan boncoló physiologustól más elbírálást, tehát más fogalmi elhelyezést érdemlő állapot az olyan, melynél az eredeti *A* érzetforrás nincs jelen, hanem van helyette egy másik (*B*) és van egy megváltozott működésű szem, mely ezt a *B*-t nézi?! Ami ily viszonyok között történik, az nem lehet ugyanaz, mint amikor a szem az *A*-t érzékeli vagyis nem lehet egyszerűen az *A*-t látásnak folytatása. Egy embernek sincs utóképe, aki eredeti *A*-képet nem bírt szerezni. Ha tehát az utókép-látás mindenképen secundair állapot, mi jogon foglaljuk egy kalap alá a primair állapottal, az érzéssel? A közélet nyelve megengedheti magának, hogy minden egyebet mellőzzön és csak az utóképnek az eredetihez való hasonlóságát tekintse vagyis nevezze az utóképet emiatt

egyszerűen *A*-látványnak, – de a tudományos psychologusnak éle-
sebben kell különböztetnie. A közélet emberének hagyján legyen
„érzés” minden állapot *eo ipso*, mihelyt az egyén valamely tárgyat
képzeli maga előtt levőnek, mint érzetforrást; de a psychologus a
tárgyhitet, a reálisnak tartást nem fogadhatja el az érzés nevű
folyamat kritériumául, mert különben a valódi érzéssel együtt az
álomkép, a hallucinatio és illusio is mind csupa „érzés”-nek ke-
rülne ki.

Egy dolog marad itt, ami tagadhatatlanul szemet szúr: az utókép
nem csupán a fényét és – többé-kevésbé – a színét mutatja az
eredetinek, hanem még az alakját is. Egy lángnak az utóképe láng-
alakú, a napé körformát mutat, s aki egy fényes rácsra nézett, annak
kis rácsok lebegnek a szeme előtt. Nem újabb felszólítás-e ez arra,
hogy az utóképet mégis csak az eredeti tárgy a látás folytatá-
sának vegyük? Válaszul gondoljuk meg, hogy alak nélkül való fény
vagy szín nincs a világon, egyszerűen mert határtalan fény vagy szín
sincs, illetőleg olyan, melynek legalább valami látszólagos határvo-
nalai ne volnának (pl. az égboltozat színe). Ahol egy fénynek bármi
csalóka látványa mutatkozik, ott *eo ipso* e látvány határvonalainak
az összeségét azaz alakját is meglátjuk (csak akarnunk kell), már
csak azért is, mivel semmi látvány sem tölti ki a teljes, mozgással
mindig kiterjeszhető látásterünket. Az a szem, mely a *T* látástérnek
A tárgyán szerzett adaptatioval nézi egy másik *T* látástérnek *B*
tárgyát, az most *T*'-nek vagy akár *B*-nek egy akkora és olyan
segmentum-át fogja meghamisítva vagyis *A*-hoz hasonlónak látni,
amekkora és amilyen alakú tér-segmentumnak látta a 7-ben magát
az *A*-t. Senkinek sincs joga azért, mert a szem *B*-t csak egy *A*-nyi
segmentumán hamisítja meg, azt mondaná, hogy a szem ott a *B*
helyett az elmúlt *A*-t látja.

Fontos megjegyzés itt az a Horwicz (II. [1] 172)-féle, hogy a
színhátás keltette illusio nem mindjárt kezdetben, hanem csak akkor ölt
képalakot, amikor az érzeteinket már szemléletekké bírjuk átalakítani.

Ebbinghaus (258) ugyan szintén érzésnek, látásfolytatásnak veszi
az utóképet (a pozitívet) mint ma minden psychologus, de az ő világos,
szemléletes tárgyalásának (245 kk) a miénk nagyon sokat köszön, – min-
denesetre többet mint a részletek, kísérleti adalékok dolgában kimerítőbb
Wundt-félének. (Ph. Ps. II. 188 kk.)

Ebbinghaus (248)-ból megemlítjük, hogy a szem adaptatióját
ayval az érdekes példával igyekszik megértetni: ha színes üvegen keresztül
nézünk valamely tájat, akkor e tájnak az első pillanatokban meglepő idegen-
szerű színe a további szemlélődés alatt annyira elenyészik, mintha közön-

séges üvegen át néznők. Hozzátehetjük, hogy egy másik kémiai szervünknek, a szaglásnak is van ilyen adaptációja: az első pillanatokban kiállhatatlan szagokat hosszabb ott-tartózkodás közben már nem vesszük észre.

Az utóképek dolgában ma uralkodó elméletet talán a következő *W u n d t* (u. o. 195)-féle három pont fejezi ki: Utóképeinkben van része 1.) a tárgyat túlélő látásnak, – ez okozza a pozitív utóképet; 2.) a recehártya érzékenysége megváltozásának (fent: adaptatio), – ez okozza a negatív utóképet és végre 3.) a contrast-tüneteményeknek, amik az utóképek erősségére folynak be. (E harmadik pontot Ebbinghaus, Horwicz és Helmholtz nem említik.)

A mi sötétség-magyarázatunk *He 1 m h o l t z*-nak (Ph. O. 281) következő helyére támaszkodik: *Das Schwarz ist eine wirkliche Empfindung, wenn es auch durch Abwesenheit alles Lichts hervorgebracht wird. Wir unterscheiden die Empfindung des Schwarz deutlich von dem Mangel aller Empfindung. Ein Fleck unseres Gesichtsfeldes, von welchem kein Licht in unser Auge fällt, erscheint uns schwarz, aber die Objekte hinter unserem Rücken, von denen auch kein Licht in unser Auge fällt, mögen sie nun dunkel oder hell sein, erscheinen uns nicht schwarz, sondern für sie mangelt alle Empfindung. Bei geschlossenen Augen sind wir uns sehr wohl bewusst, dass das schwarze Gesichtsfeld seine Grenze hat, wir lassen es keineswegs sich bis hinter unseren Rücken erstrecken. Nur diejenigen Theile des Gesichtsfeldes, deren Licht wir wahrnehmen können, wenn solches vorhanden ist, erscheinen schwarz wenn sie kein Licht aussenden.*

Azt, hogy vajjon *m i n d e n* utóképben van-e része a reagens fénynek, *W u n d t* (206-7) ki a sötétség dolgában az általános nézetet vallja, vitás kérdésnek jelenti ki, melyet szerinte csak azért nem lehet eldönteni, mert az egyik fél mindig hivatkozhatik a szem *s a j á t f é n y é n e k* (*Eigenlicht der Netzhaut* Helmholtz-nál 363) a sötétben való közreműködésére.

A mi ellenfelünknek, aki utóképeknek tartja a képzeteket, akad egy előkelő rokona, t. i. Newton, aki viszont képzeteknek azaz pszichikai jelenségeknek tartotta a maga utóképeit, mert szándékosan rajok gondolva fel tudta idézni. (Emi. *H e l m h o l t z* 385.)

Ehhez hasonlít a *B i n e t* (44-8) nézete, ki az utóképeknek képzet- és nem érzetszerű természetét ezeknek agyunkban és nem szemünkben való keletkezéséből akarja kikövetkeztetni. Ez utóbbi körülményt szerinte bizonyítja az a – *W u n d t* (207)-nál is meglevő – tény, hogy valamely *A* tárgynak utóképét avval a szemünkkel is észre tudjuk venni, melynek csak a párja (a másik szem) nézett *A*-ra. A két szem tudvalevőleg össze van kapcsolva a *chiasma-*vsd** s ez adja meg a lehetőségét annak, hogy utókép keletkezzék a *k k o r i s*, ha csupán az egyik szem szedte fel az *A*-érzetet. *B i n e t* tapasztalatából csak az kerül ki, hogy a „peripherikus látásszerv” nevén nem csupán a külső szemgolyót, hanem az összes hozzátartozó idegeket és agyrészeket is kell érteni. Ez együttvéve mind csak szem, azért, mert e belső részeknek közreműködése nélkül nem csak utókép, de még primair látásérzet sem keletkezhetik. Míhelyt egyszer ténynek ismeri el valaki, hogy legalább az egyik szemnek kell az *A*-érzetet az utókép számára felszednie, akkor már nincs joga azt állítania, hogy az utókép „az agyban” keletkezik (*que l' image consécutive a un siège cérébral* 48), hanem el kell fogadnia, hogy keletkezik az *e g é s z* szemben, sőt nem is szem *b e n*,

hanem szem által, szem segítségével. Hogyan egyezteteti össze Binet a maga „nem a szemben keletkező” utóképeit avval az ismeretes, Helmholtz-ban (362) is megtalálható jelenséggel, hogy utóképeink a rögzítő pillantásunk előtt mindig elszöknek, valahányszor a *fovea lutea*-nk mellé eső *A-tény* idézte elő őket! Az, hogy az utókép számára ama belső szemrészeknek közreműködése okvetlenül szükséges, annyival kevésbé csinál még az utóképből képzetet, mint Binet akarná, mert akkor igazán bármilyen szag- vagy tapintásérzet is „képzet” volna, lévén ezekre szintűgy bebizonyítható, hogy „az agyban” keletkeznek. (Egyébként, hogy igazságosak legyünk, Binet nem azt mondja, hogy az utókép – képzet, hanem csak: *l'image consécutive constitue un type de transition entre la sensation et l'image ordinaire...* 44).

Nem járulhatunk hozzá ahhoz a Mach-tól (152-4) vont következtetéshez sem, mely szerint az érzéki látvány és a képzet homogén dolgok, mert íme, nemcsak az álmos ember, hanem a megerőltetett, elfárasztott szem is (pl. hosszas mikroszkopizálás után) mindenféle, a valóságéhoz hasonló élnökségű képeket lát. Hogy ezeket abban az esetben is csak utóképeknek kell tekinteni, ha, miként a Mach-tól (129) is említett Newton-féle esetben hosszabb idő múlva térnek vissza, ezt szerintünk a rendes utóképeknek is ilyen vissza-visszatérő természete (eml. Wundt [192], Ebbinghaus [257]) mutatja. A Mach-féle esetekben úgy látszik csak a szemnek nagy fáradtsága okozta e képeknek hosszú szünetek után való kiújulását. (Az elkésett utóképekről Binet [47-8] is megemlékszik, ezekkel is igyekezőn a maga *siège cérébral*-elméletét támogatni.) Ezek után nem fogadjuk el Mach-tól (152) a *Sinnengedöchtnis*-et sem, azt, hogy a látásszervnek megvolna a maga külön, elménktől független, intelligens élete, vagyis emlékező, múltat visszahozó képessége. Magától értetődik, hogy Mach-nak e szabadon élősködő szervével együtt elesik az az anti-associationalista nézete is (180-1), hogy lelki tartalmakat más tényező is szolgáltat be számunkra, mint a tapasztalás és képzettársulás.

Schwartz (Hyp. I. 91)-ből megtanuljuk, hogy az utóképeket, mint „a szemben reálisan létező színeket” már Beil is elválasztotta az ismeretközvetítő képektől. – Ha számba vesszük, hogy igazi utókép sohasem keletkezik reális fényhatás nélkül (a *mouches volantes*-féle jelenségeket, ezeket a szemünk belsejében lévő képződményektől kifelé vetett reális árnyékokat [Helmholtz 155-6], az utóképektől külön kell választani), akkor egy pillanatig sem fogunk habozni, az utóképeket subjectív azaz tisztára illúziós tüneteknek minősíteni. Ha pedig magyarázatukul elfogadjuk a fennebbieket, nem látom el, miért ne illeszkednék be ez a jelenség egészen jól a fénynek mai rezgéseire méretébe, és miért kelljen ez utóbbit az utóképekre való tekintettel átalakítani, mint Schwartz (Prob. 108) kívánja.

Annak a nézetnek, mely képzeinkből utóképeket akar csinálni, egy enyhített formája az az elmélet, mely szerint képzeink volta-képen egyes állapotok azaz olyanok, melyekben van bizonyos érzetmaradék és van másrészt emberi cselekvőség (nálunk úgytevéssémintha..., másoknál figyelés). Az efféle com-

promissumos nézetek, „arany középutak” mindenkor szíves fogadtatásra számíthatnak amaz eklektikus hajlamú gondolkozók részéről, akik hisznek „az igazságának valami külső ismertető jelében, nevezetesen abban, hogy mindenkor „középen van” a két vitakozó fél nézetei között. Bennünket ez a szép symmetria nem bódít el ama körülmény számára, hogy a felhozott nézet szószólói csak olyan tényekre tudnak támaszkodni, milyen a fent említett *Sinnengedächtnis*, nevezetesen az a jelenség (fent 250), hogy harangütéseket elmúltuk után is meg lehet számlálni. Mi e jelenséget, lefolyásának miként-jét a pszichologia nyílt kérdései közé iktatjuk, de semmi esetre sem írjuk alá azt a persze legközelebb eső, de legnaivabb megoldásmódot, hogy a számláló ember az elmúlt ütések még valóban hallja. A „vegyes” elmélet hívoit még szükségesnek látjuk arra figyelmeztetni, hogy „érzetmaradék”-okban hinni nem annyit tesz, mint a képzetnek érzetekre támaszkodó, érzetektől feltételezett mivoltát (velünk együtt) hirdetni.

III. „Hiábavaló, kárbaveszett fáradság – folytatja az ellenfél, – minden hadakozásod a képek ellen. Köztudomású dolog, hogy a látás a tárgytól recehártyánkra vetődött kép segítségével történik. Ez a kép csakolyan reális, meglévő, eltagadhatatlan, mint az a kép, amelyik valamely *camera obscura*-ban támad, abban a műszerben, melynek szerkezetével a szemé sok tekintetben bámulatosan egyezik. Ami kép egy kívül levő világos test felől a *camera obsc.* belső falára vetődik, azt a képet meg lehet látni. Nos hát, a szem belsejében, a recehártyán képződő képet is meg bírja látni egy idegen szem. H e l m h o l t z (Ph. O. 64-5) említi, hogy ha egy frissen kivágott szemnek hátsó részéről a recehártyát eltakaró szöveteket (*sclerotica* és *chorioidea*) eltávolítjuk és e szemnek szaruhártyája elé odatartunk valami megvilágított testet, akkor e testnek a recehártyára vetődött – tudvalevőleg fordított – képét egészen tisztán észre lehet venni. De nemcsak a holt, hanem az eleven szemnek a tárgytól kapott képét is meg lehet látni, a legkényelmesebben a szemtükör segítségével. (H e l m h o l t z 188-9.) Ilyenkor még azt is megláthatja a vizsgáló orvos, hogy patientsének recehártyáján annál élesebben rajzolódik ki valamely elébe tartott tárgynak alakja, mennél pontosabban rá-accommodálja a patiens a lencséjét. Ha innen- avagy túlnéz az illető tárgyon, a recehártyáján elmosódott tárgykép mutatkozik. Kell-e még több? Ha egyszer a kép ott van a szemben a tárgyszemlélés alkalmával, nem valószínű, hogy nyomtalanul eltűnjék a szemlélésből származó emlékező folyamat, a rá-

gondolás vagyis képzet esetében. Miért ne tekintenők tehát a képzetet az eredeti recehártya-kép valami gyöngéd maradékának, nyomának, szóval szintén képnek?”

Nézzünk a szemébe úgy ennek az ellenvetésnek, mint a kísérlet céljaira szolgáló személynek, – az élőbbemnek a helyes logika, az utóbbinak pedig a szem tükrével. Mi az a benne látható kép? Semmi egyéb, mint recehártájának a tárgy innenső síkjától megvilágított felszíne, tehát épen nem „nyom”, melyet a tárgy kelt benne, hanem csak rajz, világítás, amely rája vetődik. A recehártjának e megvilágított pontjai, igaz, nem oly közönyösen viselik a rajok vetődött fényt, mint viseli, teszem azt, kezünk bőrének felszíne, ha véletlenül valami rajz, pl. az üvegprisma okozta spectrum vetődik reá; mert a fény mint tudjuk a recehártjánkon, az ott végződő pálcikákon, csapokon meg a közöttük lévő „látásbíbor” nevű anyagon vegyi folyamatot indít meg. De itt aztán legördül előttünk a függöny, mert arról, hogy hogyan lesz e vegyi folyamatból tárgyérzet, látás, semmit sem tudunk, – kivéve azt az egyet, hogy nem az a recehártya-kép, a tárgyrajz, hanem csak a rajzon belül foglalt vagyis a fénytől meghatott hártyarészeknek a működése kelti ez érzetet. E részeknek különben is alig lehet más szerepök, mint, hogy bizonyos színérzetet keltenek, amire nézve az a körülmény, hogy összeségök a megvilágítás folytán milyen alakot mutat egy idegen szemlélőnek, bizonyára egészen közönyös dolog. Ha pedig e megvilágított idegvégék a tárgynak színén kívül talán az alakjáról való ismeretünket is közvetítik, akkor is egészen bizonyos, hogy ezt csak működésük módjával és nem ama véletlen alakjukkal idézik elő, amelyet sorakozásuk egy szemvizsgáló számára kiad. Hogy is lehet elképzelni, hogy ilyen merő külsőség, egy működésben lévő tényezőcsoportnak az az alakja, melyet egy kívülálló szemlélőnek mutat, volna az oka e tényezőcsoport bizonyos munka-eredményének! Mintha csak olyan badarságot képzelnénk, hogy mindig az a munkáscsoport fog legjobban kocsikereket csinálni, amelyik köralakban van felállítva! Sőt mi egyenesen azt mondjuk: nem hogy a szereplő idegvégéknek a csoport-alakja okozná a keltett színérzetnek is bizonyos alakúságát, (azt hogy ilyen és ilyen alakúnak látjuk a tárgyat), hanem, fordítva, ez idegcsoport a maga alakját vagyis azt, hogy a megvilágított pálcavégék összeségükben épen ilyen és ilyen alakot mutatnak, csak a tárgy alakjától kapták, mert a tárgy alakja világította meg őket. Senkinek sem jutna eszébe, azt a körülményt, hogy nekem a karomra van rátetoválva bizonyos tárgy-

nak a rajza, és idegeim e körvonalak mentén ingerületben vannak, fájnak, – elégséges magyarázatul elfogadni, előidéző oknak tekinteni amaz esetleges ténynek számára, hogy nekem ugyanerről az alakról, plane a mintájául szolgált tárgyról fogalmam van. Ha most mégis azt az alakot, melyet a fény „tetovált” rá a recehártyára, a tárgy-”kép” elégséges okának fogadják el, akkor ez a nézet csak abból a köztudomásból merítheti erősségét, hogy a szem ingerlése nem olyan közönyös dolog a tárgyismeret létrejöttére, mint amilyen a kar idegeinek izgatása. Arra is rátámaszkodhatik valaki, hogy az ingerlés lefolyásának a módja sem lehet közönyös az általa elért eredményre, a tárgyismeretre nézve; hogy tehát annak a körülménynek is, hogy valamely fényes tárgynak recehártyánkra hatásakor épen ezek a bizonyos, ama rajzalakon belül foglalt idegelemek vannak működésben, lesz valami szerepe az illető tárgy keltette érzet létrehozatalában. De odáig elmenni, hogy a keletkező tárgyismerettől kép-természetet várjunk, sőt neki tulajdonítsunk azon az alapon, „mert a rá szükséges ingerlés-folyamat keretén belül – még pedig, jól megjegyezzük, csakis egy külső néző számára S – valami kép mutatkozik”, más szóval arról a képről, mely e t valaki az embertársának recehártyáján észrevehet, átugrani arra az állítólagos képre, amellyel ez az ember lát: ez mégis csak megokolhatatlan nagy ugrás, melynek igazolására mindenek felett azt kellene megértetni velünk, hogyan történhetik az, hogy egy kívülről az egyik szervünkre vetődött kép egyszerre belénk eszi magát, befelé húzódik, sőt nem is befelé (mert hisz az agyunkon nincs meg!), hanem csak valahogy az öntudatunkba, tudomásunkba! Aki a fenekére lát a szóban forgó látás-magyarázatnak, az talán helyeselni fogja a következő hasonlatot: a recehártyán kirajzolódó képből „megérteni” azt, hogy miért van a néző egyénnek „tárgyképe” azaz a tárgyról ismerete, ép olyan babona, mint „megérteni” valakinek a fák iránti nagy szeretetét abból a körülményből, hogy az illetőnek kisagyában az „élet fája” nevű alakzat nagyon erősen ki van fejlődve.*

A látás lefolyása módjáról keveset tudunk, édes-keveset. De némely ember számára még ez is sok, mert az ingerlésfolyamatnál szereplő kép, t. i. a recehártyán lévő, csak megtéveszti és táplálékot szolgáltat ama hitének, mellyel az ismeretnek és a rá gondolásnak kép-természetéhez, képalakú létezéséhez ragaszkodik. Aki

*) Élőfa-alakot a kisagnak csupán a metszési síkja mutat, az „élet fája” tehát nem valami orgánium.

pedig olyat gondol, hogy a képzetben valahogy nyom alakjában megmarad a recehártya-kép, annak egyenesen azt kell állítania, hogy a szemlélő ember látta a saját maga recehártya-képét, mert nyomot, emléket csak megelőző látás útján lehet szerezni.

Megjegyezzük, hogy az a fent (21) tüzijátékos psychologának elkeresztelt irányzat ugyanabban az alaptévedésben szenved, melyben az itt cáfolt nézet szóvivője.

Horowicz (II. [1] 112-3) azt hiszi, hogy alkalmas módon magának a szemidegnek successív keresztmetszetein is láthatóvá lehetne tenni a képet, amint a recehártýáról befelé, az agyba vándorol. Hiedelmeket ugyan bajos megcáfolni, de ebből a feltevésből mégis azt látjuk, hogy Horowicz sem tudott teljesen megszabadulni a képszállító megismerés-elméletektől.

Bővebben belemennünk a látás elméletébe nincs okunk. Csak egy pontról akarunk megemlékezni: arról a hosszas vitáról, melyet az egyenes-látásnak ténye keltett vagyis az, miért látjuk az AB nyilat, ha egyszer $B A$ állásban mutatkozik a recehártýán, mégis a helyes AB állásában? Akit ama sokféle javaslatnak egyike sem elégít ki, melyeket e kérdés megoldására olvashat, az ne feledje, hogy a látás dolgában ma még ott tartunk, hogy a retina-kép semmiféle fizikai avagy mértani tulajdonságának sem ismerjük a látásérzet létrejöttében való szerepét, érzetmódosító hatását; (kivéve azt az egyet, hogy ahol elmosódott retina-kép van, ott maga a látás is elmosódott, tisztátlan.) Ma még nem bírunk a látásérzetről és ennek különféle módosulásairól olyan leírást adni, amely a retina-képnek megannyi reális sajátságait mint érzésmagyarázó okokat ölelné fel. Aki csodálkozik azon, hogy fordított retina-kép mellett miért látunk egyenes tárgyat, az valószínűleg nem csodálkoznék a helyes látásunkon, ha a retinaképünk is egyenes volna, – holott kötelessége volna ép úgy csodálkozni; mert a retina-képnek sem az egyenességéből sem semmiféle más helyzetéből sem következik a látásnak megfelelő alakulása.

Schopenhauer még azon a naiv módon akarta a visszafordítás dolgát kimagyarázni, hogy szemünk (illetőleg „észünk”) a retinaképnek A pontját annak az AA fénysugárnak és B pontját annak a BB sugárnak menténeti kifelé a térbe, mely sugaraknak épen a lencsében történt keresztveződése okozza a retinakép fordított helyzetét. Evvel Schopenhauer szemlátomást valami drótot csinált a fénysugárból, melybe a látás (az „ész”) belekapaszkodik s rajta végigtapogatódzik, míg e vonalnak a reális tárgyat érő végét el nem érte. – Ide iktatom összehasonlítás végett az eredeti helyet, melynek a mi értelmezésünk épen a lappangó alapgondolatát élezi ki: *...die Anschauung entsteht dadurch, dass der Verstand den auf der Retina empfun*

denen Eindruck augenblicklich auf seine Ursache bezieht, welche nun eben dadurch sich im Raum ... als Objekt darstellt. Bei diesem Zurückgehen nun von der Wirkung auf die Ursache, verfolgt er die Richtung, welche die Empfindung der Lichtstrahlen mit sich bringt; wodurch wieder Alles an seine richtige Stelle kommt, indem jetzt am Objekt sich als oben darstellt, was in der Empfindung unten war. VI. 25. Hallatlanul éles egy ész, amelyik észre tudja venni, hogy retina-képének melyik fénypontját a tárgynak milyen pontjától kapta!

Újabb psychologusok e kérdésben mindig azt a pontot emelik ki, hogy szemünk úgysem látja a maga retina-képét, tehát minden visszafordítás és ennek nehézsége elesik, egyszerűen mert nincs mit visszafordítanunk. Látnivaló, hogy evvel a kérdést csak kiküszöbölték, nem megoldották, mert arra a ténybeli „ámbár”-ra vonatkozólag, mely a retina-kép fordított volta és a látás helyességének t é n y e között fenforog, nincs semmi felvilágosításuk.

Még Helmholtz (Ph. O. 540-1) is azt tartja, hogy itt nincs min csodálkozni. Azt mondja: ép úgy csodálkozhatnék valaki azon, hogy egy nyomtatott könyvben a betűk miért nem mutatnak olyan fordított alakot, mint a szedőszekrényben. Ha Helmholtz meg a többiek is Berkeley (XLIII. és XLIV. pont) módjára a tapintásra hivatkoznak, arra, hogy „a tárgyakat mindig oly helyzetben lévőknék tekintjük, amilyeneknek k i t a p o g a t j u k”, akkor evvel akaratlanul azt mondták, hogy a tárgyaknak l á t v á n y a a helyzetük megítélésére egészen semmis, hasznavehetetlen dolog.

A mi képtagadó, mozdulatos elméletünk szintén nem sokat lendít a dolgon, mert mindössze annyit tehet, hogy a kiküszöbölés t e r é n követi a többi psychologusokat és egy lépéssel tovább megy. Ők a felvetett problémából kikapcsolják a retina-képet „mert a szem nem látja”, mink meg kiküszöböljük a másik képet, a m e l l y é a szem amazt állítólag visszafordítja, a tárgynak „helyes képét, melyet a szemlélet ad”, mert ilyen kép nincs. Marad tehát minden ahogy volt, s h a t á n nem áll is, hogy *ignorabimus*, de egyelőre mindenestre *ignoramus*.

IV. Ellenfelünk most a t ü k ö r k é p h e z folyamodik. Azt kérdi: „Ha nem valódi tükörkép is az az emlék, melyet fejünkben hordunk, – mert elfogadjuk – agysejtjeink nem fényvisszaverő síkok, de vajjon nem lehet-e az emléket, a képzetet ép oly módon, olyan okból és olyan fokon r e á l i s létező-nek tekinteni, mint ahogyan egy tükörképet mint k é p e t mindenki elfogad reális létezésének? Mi képhívók – folytatja, – ép oly kevésbé tartjuk az emlékképünket magának az illető képzelt dolognak, mint ahogy a tükörben mutat-

kozó emberi alakot sem hisszük egy második, a külsőhöz hasonló valóságos embernek. De ha szabad mondanunk, hogy a tükörben kép van (hisz látjuk!) s hogy az egy embert ábrázol, akkor szabad azt is hinnünk, hogy a fejünkben hasonló módon van olyasmi, ami egy megfelelő tárgyat ábrázol ha rágondolunk, más szóval megvan ennek képe. Valamint én azt a látszatomat, hogy a fali tükör mögött az egész szobám mindenestül még egyszer létezik, képeknek, a szobám képének nevezem és csakis e képnek létezése, eltagadhatatlan észrevehetősége miatt támad bennem és tör ki a gyermekből az a téves hajlandóság, hogy ott a tükör mögött még egy második realitást fogadjak el: úgy miért ne mondhatnám, hogy az a tetszerinted is meglévő félhallucinációs nismusom, melynélfogva tűnődésem, phantasiám tárgyát most jelenlevőnek, reálisnak vagyok hajlandó tartani (fent '56), egy ilyen kép meglétének, bennem történt feltámadásának az eredménye?!"

A pszichológiai képelmélet sokkal erősebben rátámaszkodik a tükröződés nevű physikai tünetsoportra, mint maguk a hívei bevallják, kik nem fogadják el azt a meggyőződésünket, hogy a képzelés jelenségének leírása— és megértetésekor ők nemcsak felvilágosító hasonlatul használták, de a magyarázatot tartalmazó mintajelenségnek, a képzelés-tény kulcsának tartották és ilyképen alkalmazták a tükröződés tüneményét; más szóval, külső eseménnyel magyaráztak lelkit, amit saját maguk mindenkor tilosnak hirdettek.

Schwarz (Hyp. I. 63-5)-nak Bielel-ből vett idézeteiből kitűnik, hogy a tükörképek létezését már a scholastica idejében is a képelmélet egy erős támasztékának tekintették, s nevezetesen „kép” nélkül nem tudták megérteni, hogy a szem önmagát látja a tükörben. Bár igaz volna és nem pusztán *pium desiderium*, amit Schwarz (67) állít, hogy az aetherrezgés tényeiben megadott közvetítés tárgy és néző között kiküszöbölte a képelméletet (... *wurde das Ziel erreicht...: die Beseitigung der Specieslehre*). — Hogy a legmodernebb írókat is meghódította a tükörkép igézete, arra nézve l. fent (48) Maithner.

De térjünk a tárgyra. A tükörkép nem egyéb, mint a tükröző felszín fényességének egy olyan foka, amikor e felszín a reá eső fénytömeget nem csupán nagyjából, hanem minden részletével együtt veti vissza. Egy kisimított rézlap például csak erős fényhatásokat tud visszavetni, gyöngébb sugarakat nem. Egy üveglapot ellenben annyira le lehet csiszolni, hogy fényessége felülmúlja a rézlapét azaz (minekutána átlátszóságától vagyis a sugarat-átbocsátó épességétől amalgam útján megfosztottuk) még az olyan gyöngö-

sugarakat is vissza tudja verni, amilyeneket a kölcsönfényű, a nap-tól avagy más fényforrástól megvilágított testek bocsátanak reá.* Az átlátszatlan üvegnek tükörképe a tömörségnek, testiségnek látszatát kelti; azért mert az üveg a testeknek minden, úgy hozzá közel, mint távolabb fekvő pontjaitól érkező fénysugarát visszaveri, és visszaveri ugyanannak a színnek és színárnyalatnak alakjában, amelyet a nézőhöz közelebb meg távolabb eső színek mutatni szoktak. Ismeretes dolog s ezt a képtárak minden látogatója tudja, hogy a színárnyalatnak kellő megválasztásával a testiségnek, tömörségnek látszatát lehet kelteni. Ha a festő azt akarja, hogy képének valamelyik pontját a térben befelé, tőlem távolabb esőnek lássam, akkor – nem szólván egyéb segédeszközökről – e pontot olyan színárnyalattal ruházza fel, milyet az a szín csak akkor vesz fel, ha messzebről érkezik. Nos hát, a tükör nem egyéb, mint egy ügyes festő; a testiség látszatát legalább ugyanazokkal az eszközökkel éri el, mint emez.

A tükörkép a természettudományban járatlan embert mindig valami sajtáságos tévedésben tartja még akkor is, mikor emberünk már rég elhagyta azt a gyermekies fokot, amikor e képet valamely a tükör mögött létező realitásnak, testnek képzelte. Ebből a naiv hitből ugyanis még mindig megmaradt annyi, hogy a tükörképet valami főnévi fogalom alá eső, a mondatban az alanynak szerepét megérdemlő jelenségnek tartja azaz olyannak, mely a reális tárgytól csak abban különbözik, hogy tapintásérzeteket nem ad, hozzáférni nem lehet. A felnőtt ember megelégszik avval, hogy - szemben a gyermekkel, – a reális tárgyakat a tükörnek nem azon a pontján levőknek tekinti, ahonnan látszanak, hanem átellenben keresi; egyébként pedig magát ezt a „látszat”-ot (íme a főnév!) önálló tüneménynek veszi, olyasminek amilyen a „szellem” a „hazajáró lélek” a néphitben, ez a testetlen „látvány”. Aki ezt túlzott leírásnak találja, az gondolja meg, mennyire m á s k é p fogjuk fel a tükörképet, milyen más elbánásban részesítjük gondolkozásunk és beszédünk közben, mint azt a vakító fényességet, melyet egy kicsiszolt bádoglep mutat. E fényességet mindenki a bádoglep t u l a j d o n -

* A fényt, ragyogást az okozza, hogy a tárgynak felszínéről visszavert sugarak összekeverednek a tárgy mélyebb rétegeiből érkező színes sugarakkal. Ha a tárgyat, mint pl. az üveget, annyira le lehet csiszolni, hogy mélyebb rétegeiből már egyáltalán nem vagy csak alig érkező sugarak, szóval amikor a tárgynak megszűnik a s z í n e, akkor a sugár visszaverődést többé nem zavarja semmi, s ezzel a fénylés tüneménye átmegey a tükröződésbe. Ezért, vagyis mivel a csiszolás közben előbb érzük el a fényességet, mint a tükröződés fokát, szabad ez utóbbit – hozzávetőleg – a fényesség nagyobb f o k á nak nevezni. Pontosabban: nem más, mint a fényességnek egyik faja, határesete.

s á g á n a k vallja azaz úgy veszi, mint e bádognak egy sajátságát a sok közül, amilyenek teszem azt a bádognak súlya, hőfoka sat. Vajjon ilyenfélének tekintem-e azt a képet, mely a fali tükrömben mutatkozik és a szobámnak összes bútorait mutatja? Mi más ez a tükörkép, mint ama bádoglalap fényességének egy nagyobb foka vagyis olyan tulajdonság, melyet ép úgy csak melléknév, jelző alakjában szabadna hozzáértenem az illető tárgyhoz, a tükörhöz, mint ahogy a fényességet értem hozzá a bádoglaphoz. Nem igaz ugyan, hogy a tulajdonságok helyileg „rajta vannak”, mintegy rá vannak ragasztva a tárgyra. De hogy mennyire önállónak, nem tulajdonságnak nézzük a tükörképet, mutatja az a körülmény, hogy a fényességet szívesen elfogadjuk a bádogon rajta levőnek, a tükörképet ellenben sohasem tekintjük – ahogy kellene, – szint’ ilyen, a tükrön tapadó sajátságnak. Mi ennek az oka? -Semmi más, mint a tükörkép testies látszata vagyis az, hogy olyasmihez hasonlít, ami test, alany, s nem olyasmihez, ami, mint a puszta szín, csak tulajdonság, csak máson levő. Nem vagyunk hozzászokva ahhoz, mert sehol másutt nem tapasztaljuk, hogy egy puszta tulajdonság egy testhez, tömeghez hasonlítson. A tény annyi: a fali tükröm olyan fényes, hogy visszaadja még a testeknek tömörség-okozta színárnyalatát is; a fénye úgyszólván stilizálódik azaz a tükörlap egyes pontjain hasonlít megannyi tárgyaknak színéhez és világosságához. Viszont a bádoglalap csak olyan fényes, hogy visszavert sugarai nem hasonlítanak semmi testhez. A tükörkép tehát nem önálló jelenség, „egy természeti tünemény, mely akkor keletkezik, amikor tárgyak a sugaraikat belebocsátják egy tükörbe”, – hanem nem más, mint a tükörnek egyik sajátsága, mondjuk egyenesen: birtoka, olyan mint száz más és nevezetesen mint azok a sajátságai, amelyek csak bizonyos kísérleti intézkedések alkalmával mutatkoznak. A tükörnek felhevülése, megolvadása, megrepedése akkor következik be, ha kellő hőfoknak teszem ki, s a tükörkép akkor látható, ha tárgysugarakat bocsátok belé. - Röviden összefoglaljuk: nem tettünk még eleget a physika tanításainak, ha a tükörképet csak amúgy negatív fogjuk fel azaz „nem reális tárgy”-nak vesszük. Kell, hogy positive is felfogjuk azaz a tükör egyik milyenségének vegyük, egy olyan „-ság, -ség”-nek, amilyen a fényesség, melyhez mint alapfokhoz képest a tükörkép csak *gradus comparativus*.

Erre a kis physikai fejtegetésre azért volt szükség, hogy leszoktassuk ellenfelünket ama téves hitéről, hogy a reális és a nem-

reális között van még egy harmadik fok is, az amolyan félrealitás, amilyennek ő a tükörképet nézte azért, mivel nem vette észre a kvalitás-voltát. Ha megdől a tükörkép félrealitása, akkor bizonyára utánarogyik a képzeté is.

Mert hát nézzük, hol marad ezek után az az állítólagos rokonság a tükörkép és emlékeink között? Lehet-e egy átlátszatlan sima felszínnek a fokozott fényességét csak legtávolabbról is az emlékeink természetével összehasonlítani? Ha a bádognak durva fényessége nem egyezik semmi tekintetben sem az emlékeink természetével (aminthogy senkinek sem jut is eszébe ezeket összehasonlítani), akkor az a nagyobb fényesség, melyet az üvegtükör mutat, szintén nein lehet rokon semmi tekintetben az emlék-képpel. Nem a tükörkép, hanem csak a szokásos helytelen módon értelmezett tükörkép látszik rokonnak az emlékekkel. A tükörben (sőt nem is „ben”, hanem tükrön) mutatkozó fénypontok realitásának látszatát csak az összes sugarak visszaverődése okozza és az, hogy megszoktuk a tárgyakat azon a helyen lévőnek tekinteni, ahonnan a sugaraik szemünkbe jutnak; ellenben a gondolt tárgy jelenlétének látszatát a képzelő emberben egy *toto coelo* más körülmény idézi elő, t. i. az összes régi innervációinak ismétlődése. A tükörbe néző tényleg fényességet, tárgyszerű színeket lát vagyis legalább a külsejét annak, ami őt megcsalja; az emlékező ellenben nem lát semmit a gondolt tárgyból és csak úgy tesz, azt vallja magáról, mintha látná. Tükröződéskor mindig ott vannak a néző körül azok a reális tárgyak, melyek a látszatot okozzák; ellenben a képzelő ember körül éppen az a dolog hiányzik, amelyet képzel. A tükörkép egy optikai jelenség és a képzet? minden más csak nem ez! A tükörkép félrealitásának (alanyszerűségének) látszatát a helyes fizikai gondolkodás osztja el, ugyanaz amely az optikai csalódások ellen is megvéd; a képhitet azaz emlékeink képszerű létezésének hibás elméletét meg csak az a pszichológiai belátás dönti meg, mely szerint a képzet nem más mint a k é p z e l é s ténye, tehát emberi működés.

Hol van csak egyetlen egy pont is, amelyben a szóban forgó két tünemény, képzet és tükörkép, egymással találkozna? és hol van a legkisebb rokonság ama két mód között, amelyen az illusio, a létezés látszata, az egyik meg a másik esetben keletkezik? Fentartja-e még ellenfelünk az emlék tükörképes értelmezését, ha meggondolja, hogy az emlékein tűnődő és a tükörbe néző ember között mindössze annyi a hasonlóság, hogy mindakettő ugyanegy sz ó b a foglalja össze a csalódása keserűségét, ebbe: „csak kép volt amit láttam, nem valóság!”

Wundt-nak (Ph. Ps. II. 370-1) azért nem tetszik a tükörkép-hasonlat, mivel szóvivői nem veszik számba, hogy tükröződés esetében magát a reális tárgyat is látjuk a tükörkép mellett, szemlélés esetében meg a tárgy képén kívül magát a tárgyat sohasem. (... während die Außenwelt dem Bewusstsein überhaupt nur in seinen Vorstellungen anschaulich gegeben ist...) W u n d t tehát csak a szemlélés közben-szereplő (szerinte valóban szereplő) tárgyképet határolja el a tükörképtől, nem pedig a sajátképeni képzetet, az emléket. Nem szükséges kiemelnünk azt a másik különbséget, hogy Wundt szerint, ki itt teljesen Kant-hoz csatlakozik, a szemlélő a tárgyból nem lát semmi mást, mint annak képét, miszerintiink meg csak a tárgyat magát látja és más semmit.

V. Ellenfelünk ennyivel körülbelül kimerítette mindazokat a képzalkotó folyamatokat, melyek a világon vannak, s melyeknek egyikét vagy másikat ő az emberi elme „képtermelő” működésével rokon természetűeknek tarthatta. Ha a képzet nem olyan kép, amilyenek nyomok (pecsétnyomó) útján keletkeznek, nem festmény, nem photographia, nem utókép, nem valamilyen felszívódása avagy maradványa a retina-képnek, nem tükröződés: akkor kérjük, miféle képnek marad mégis ez a képzet? hol keressünk még valami más folyamatot a természetben, mely képeket hoz létre, – de olyanokat ám, amelyeket a képzet természetével össze lehessen hasonlítani! Úgy látom, kiüldöztük az ellenfelünket valamennyi búvóhelyéből s o megállható analógiát az emberi elmének állítólagos képtermelő tehetősége számára felmutatni már sehonnan sem tud. Nem csodáljuk tehát, ha most egy varázsigéhez fordul, vagyis avval akarja elhárítani támadásainkat, hogy a képzet valami „*sui generis*” kép, egy olyan kép, amilyenek sehol nincs semmi párja, rokona ama képek között, amelyek valamely ismeretes módon támadnak.

Ez az egyik formája ennek a *sui generis*-argumentumnak. A másik az, amelyik a „kép” szót egyáltalán mellőzi, s a képzetről, az emberi ismeretről azt tartja, hogy annak természetét kifürkészni nem lehet, vagyis az, ha nem is páratlan kép, de páratlan, semmihez sem fogható f o l y a m a t . Evvel az általánosító nyilatkozattal nem szabad összezavarni azokat az őszinte vallomásokat, melyekben valaki csak annyit állít, hogy ő nem ismeri s nem tudja hozzávetőlegesen sem elgondolni a képzetnek természetét. A saját nem-tudásának bevallásával az ember megszűnik ellenfélnek lenni, mert hisz a vitás kérdés körül semmiféle szilárd álláspontot sem foglal el, és az embernek azt a jogát, hogy valamit n e tudjon és ezt magáról be is vallja, nem lehet megtámadni.

Ez a „sui-generis” argumentum egyik vagy másik formájában nagyon el van terjedve a mai philosophiai közvéleményben. Csak mutatóba idézünk egy néhány példát a sok közül. T w a r d o w s k i (67-8) elismeri, hogy a tárgy és a képzet (nála „képzettartalom”) közti viszonyt, – mondjuk egyszerűen: a képzelést – nem szabad valami photographálás-félének tekinteni, de a kérdés mélyebb kutatása elől a közkeletű „sui generis” formula mögé sáncolja el magát. (*Ob... eine Art photographischer Aehnlichkeit zwischen Inhalt und Gegenstand anzunehmen sei, scheint heute eine allgemein im verneinenden Sinne gelöste Frage zu sein. – Man ist eben zur Überzeugung gekommen, dass das Verhältnis zwischen der Vorstellung und ihrem Gegenstande ein weiter nicht zurückführbares, primäres Verhältnis ist, welches sich ebensowenig beschreiben lässt, wie .. .*) Hasonlót mond U p h u e s (144-5): [*es*] besteht... *das Gegenstandsbewusstsein in einer Beziehung, einem Verhältnis des Bewusstseins zum Gegenstande, das einzig in seiner Art dasteht, mit den uns sonst bekannten Beziehungen und Verhältnissen gar keine Aehnlichkeit hat...* Ezek ketten ugyan, valamint száz más mai író, akiket idézhetnénk, csak tanítványok, mert a mestereit ennek a „sui-generis”-gondolatnak tudvalevőleg az idealista iskola nagy megalapítóiban, a Kant-ok és Lotze-k között kell keresni. Érdekes azonban, hogy még az olyan anti-idealista író is, amilyen pl. S c h w a r z (Prob. 406), aki egyenesen a realismusnak „naív” fokáig való visszamenetelt ajánlja (381), az ismeret és megismerés miségét illetően a „sui-generis” álláspontra helyezkedik. (... [*es*] stellt sich die äussere Wahrnehmung als ein nicht weiter analysierbarer Vorgang dar;...)

Akinek a képzet „kép, de csak azt nem lehet megmondani, hogy milyenféle”, az nyilván egy újfajta, idáig ismeretlen természetű és keletkezésű képnek létezését akarja velünk elfogadtatni, vagyis elfogadtatni azt, hogy az ismert és ismeretes módon keletkező képeken kívül vannak még olyanok is, melyeken nincs meg egyike sem azoknak a tulajdonságoknak, amelyek az illető képet akár pecsétnyomóképpé, akár photographiává sat. tennék, de viszont megvan mindaz, ami az említett képekből közös tényező, közös főfogalom alakjában kikerül: a tulajdonképeni képség. A tudomány sohasem zárkozhatik el az elől, hogy a maga eddigi fogalmainak kereteit kitágítsa s új, felfedezett egyedeket ne vegyen fel beléjük; de egyet kiköt: igazán felfedezett azaz constatait új egyedek legyenek azok. Nos hát, a szóban forgó állítás épen itt sántikál; semmivel sem bizonyította be, hanem csakis állította, hogy a képzeten megvannak egy $\kappa\alpha\tau'$ $\epsilon\zeta\omicron\chi\psi$ képnek a sajátosságai vagyis hogy azt a képek közé fel kellene venni. Neki a képzet egyszerűen azért kép, mert úgy lát-szik, mintha az volna, s egy ilyen állítással odaállhat ama gyermek mellé, ki a hidak közé fel akarja vettetni a szivárványt is, mert erről is úgy lát-szik, mintha híd volna.

Az a másik nézet, mely a megismerés folyamatát megismerhetetlennek, még pedig nemcsak az egyes ember gyöngé ereje számára és egyelőre, hanem *essentialiter*, a dolog természetében gyökerező okokból megérthetetlennek adja ki, ez az elmélet a következő okoskodásra szokott támaszkodni. „Először is nem valószínű, hogy az ismeretnek lenne ilyen önmagára visszaható, önmagát felkaroló ereje. Az ismeret nem olyan, mint az akarattól vezetett kéz, amely önmagát is meg bírja tapogatni, hanem inkább olyan, mint a szem, amely tükör nélkül önmagát meglátni képtelen. Már pedig az ismeret számára ilyen tükrünk nincs, és a *γνω&ti αεαντων*-t hiába parancsolnák meg az egész ember helyett csak magának az ismeretnek! Azután meg kész absurdum, circulus is kerül ki az egész feladatból. Mert hisz arról van szó, hogy az „ismerés” nevezetű ma érthetetlen tényező kiküszöböltesék azaz más ismert folyamatra visszavitessék, ennek a szavaival és fogalmaival körülírassék. Mármost vajjon mondhatjuk-e, hogy valamelyik elméletben megtörtént ez a kiküszöbölés, amikor tény, hogy az a psychologus, aki az ismeretnek ilyen „reductió”-jában mesterkedik, váltig egyébre sem törekszik, mint – megint csak ismeretre, az ismeret megismerésére! Ameddig az ismeret-, a megismerés-fogalom keretében marad és fog maradni minden efféle reducáló törekvés, ameddig igaznak marad, hogy a megismerésnek megértése ismét csak megismerés, addig ép olyan absurdum lesz a kérdéses vállalkozás, mint amilyen az, hogy valaki a két fülénél fogva önmagát húzza fel a levegőbe.”

Szerintünk ez az ellenvetés a maga alaposságának látszatát csak a támogatására felhozott analógiáktól, példáktól vette kölcsön. Az szent igaz és jó physikai oka is van, hogy az embernek önmagát elhúznia vagy tolnia nem lehet; de innen az ismerés terére átlépve csak odáig szabad vinni a következtetést, csak annyit szabad mondani, hogy azt a megismerő törekvést, amellyel a tárgyakat igyekszünk megismerni, ugyanakkor, amikor így a tárgyakba merülünk, megismerni nem lehet. Vagy a tárgyakra irányítom a figyelmet, vagy a magam lelki működésére; egyszerre a kettőt felölelni képtelenség. Gondoljuk meg jól: csak abban az esetben volna jogunk korholni az ismeret-magyarázó psychologust, csak akkor állana, hogy ő a saját ismerő erejét nevetséges erőszakkal önmagára akarja visszagörbíteni, ha ez a psychologus olyan feladatot tűzne maga elé: megismerni a saját magam működésben levő azaz tárgyra irányult megismerő erejét. Az „önmaga” szó mindig „egy”-et és „egyetlen”-t jelent, azt tehát csak ott szabad használni, ahol valamely

igazán egységes, tehát – ha, mint itt, folyamatról van szó, – egy bizonyos időegységben lefolyó jelenség forog fenn. De két, bizonyos időközrel elválasztott megismerő aktus, melyek közül az első egy külső tárgyat, a második pedig a volt tárgyismerő aktust igyekszik megismerni, – két ilyen folyamat már nem érdemli meg az „önmaga” szót s még kevésbé a hozzáfűzött összes szemrehányásokat. Nem „önmagát” igyekszik az ismerés megismerni, hanem egy következő ismerés egy megelőzőt. Épen nem képtelenség, magáról a tárgymegismerő erőmről okoskodni akkor és azután, amikor emlékezetemben visszapillantok reá. S ez annival is kevésbé lehetetlen, mivel az ismerés végtére is lelki állapot, tehát olyasmi, ami a harag, szeretet, félelem sat. érzelmekkel áll rokonságban, melyekről pedig köztudomás szerint igen alapos és tanulságos felvilágosításokat termelt már a pszichologiai irodalom. Miért lenne összes állapotaink közül csak az egy ismerés az a *saisi* kép, melynek fátylához nyúlni nem szabad? Az az ellenvetés, hogy az említett érzelmek ideig-óráig tartó állapotok, míg ellenben az ismerés, a képzelés folytonos sajátságunk azaz olyan, melytől szabadulni sem bírunk annyira, hogy rá visszatekinthessünk, mert hisz örökké vagy az egyik vagy a másik dolgot képzeljük, – ez az ellenvetés szemlátomást beletorkollik a fennebbibe, melyet már megcáfoltunk. Ép ezért csak annyit teszünk hozzá a mondottakhoz, hogy az az elme, a melyik folyton képzel és megismer, amelyikben a valóságnak mindenféle rejtek vonásai is constatáló reakciót bírnak kiváltani, az ilyen elme valamely következő (*B*) képzelésben felölelheti egy megelőző (*A*) ismerés-állapotnak részleteit is. És nincs benne lehetetlenség, hogy ezekből olyan tanulságokat merítsen, melyeket egy harmadik (*C*) ismerés-folyamatban *magára a B* folyamatra is ki tud terjeszteni, már t. i. akkor, ha ezt a *B*-t egészen át bírja tekinteni. Ha igaz is, hogy egy következő *B* ismerés-folyamat nem bírja közvetlenül megvizsgálni, kitapasztalni az előző *A* ismerés-aktust, de el kell fogadni, hogy reá és lefolyása módjára következtetni tud. Az alvásközi hortyogásomat sem bírom felébredve észrevenni, de azért abból, hogy magamat hanyatt fekve és torkomat száraznak találok, mégis meglehetősen valószínűséggel azt bírom következtetni, hogy álomban horkoltam.

Rossz analógiák és példa-gondolatok szárnyát szegik a szabadon kutató pszichologiai törekvésnek, mely nem tud megbarátkozni avval, hogy a kutatás határtalan mezején maradjon egy záros térség, amely előtt ne csak egyelőre s a tárgy nehézsége miatt, de egyszersminden-

korra és elvből le kelljen tennie a fürkésző ásót. Az *ignoramus-t* el lehet viselni, de az *ignorabimus* nyomasztó, életölő kifejezés.

Álláspontunk világosabb körvonalozása végett megjegyezzük még a következőket. Az ismeretnek, megismerésnek elemi avagy legalább is „az emberi ész korlátait túlhaladó, titokzatos természete” ma még, mint említettük, sok realista gondolkozónak szemében is érinthetetlen igazság, és az az író, aki ennek a kérdésnek boncolgatásába ereszkedik, egyenesen a maga számbavehetőségének, szellemi józanságának hírnevét kockáztatja náluk. Részünkről e nézet hívőit mindenekelőtt arról biztosítjuk, hogy az az attörhetetlen gránitfal, amely az ő állításuk szerint az ismeret problémáját az emberi kutatás gyöngye ereje elől örökre elzárja, ez a gránitfal - miszerintünk is gránit, vagyis csakugyan túlhaladja az ember erejét, hogy e falat eltüntesse. De e „gránitfal”-lal kimondottuk azt is, hogy ellenfelünk a maga indulásával – z s á k u t c á b a került, melyből mi nem az úthatároló falnak felrobbantásával, értsd a maga-támasztotta nehézségek megoldásával fogjuk továbbsegíteni, hanem inkább úgy lendítünk a dolgán, hogy belé se engedjük abba a zsákutcába azaz más i r á n y b a n keressük a kérdés megoldását. Ellenfelünk indulása ez: „Ha ránézek egy ismeretes tárgyra pl. az asztalomra és tudomást veszek otlletéről, akkor azt, ami ilyenkor bennem történik, nem nevezhetem sem valamely érzelmenek (mert hisz az az asztal nagyon közönséges dolog), sem pedig akarásnak (mert igazán nem akarok semmit). De másrészt nem is nevezhetem hitnek avagy sejtelemnek, mert mindezek szemlátomást olyan szövevényesebb lelki állapotok, amelyekre csak olyan ember képes, aki már felvitte odáig, hogy valamely előtte lévő tárgyat ismerni, róla tudomást venni tud. L e l k i állapotot tehát egyszerűbbet nem lehet kihüvelyezni abból a tényből, melyet a „tudni”, „ismerni” nevének nevezünk; sőt ellenkezőleg az tűnik ki, hogy az ismerés, valamire gondolás, valaminek tudomásul-vétele ott szerepel bármi más felsőbbrendű lelki állapotunkban is. T a g a d n i azt, hogy ismerés-kor egyáltalán történik bennem valami, örültség volna; mert hisz kétségtelen, hogy más történik, más eredménye van, ha én nézek arra az asztalra, mint amikor egy kőből készült képmásom, egy élettelen viaszbáb mereszti rá a szemét. Az is képtelenség, hogy valaki a szememben vagy akár agyamban végbemenő pusztá rezgésekből magyarázza ki azt az óriási különbséget, mely az én nézésem és a viaszbábé között fenforog. Hova jutottunk tehát? *The rest is silence.*”

A mi indulásunk ez: Hogy miféle állapot az a tudás, ismerés, mely – és ez fontos magától-értetődőség – soha általánosságban nem fordul elő, hanem mindig valamely határozott tárgyra, tényre irányul (az ember nem „tud”, nem „ismer” általában, hanem tudja, hogy ez..., ismeri ezt a...), hogy mily természetű állapot, mondom, ez a tudás, az ki fog tűnni, ha számba veszem, hogy a tudás (avagy mint szokták mondani: a tudatunk tartalma) folyton változik, a tudás beáll. Meg kell egyszerűen nézni, mi történik rajtam, mikor a tudás, (értsd egy bizonyos tudás) bekövetkezik; mikor én, aki eddig a kutyámat néztem, most az asztalomra fordítom pillantásomat. Ha erről a pontról kezdem a pszichologiai kutatást, szinte önkénytelenül az akarások mezejére vetődöm, azt találván, hogy minden beálló ismeret, minden „lelkünk” előtt felvetődő új adat (*B*) az én eddigi foglalkozásaim irányát változtatja meg, mert én, aki eddig *A*-val foglalkoztam, most *B*-re vagyok kénytelen „ügyelni”, vele valamiképen törődni. Ezt a törődést, ezen, egy realista pszichologia számára nagyon psychikus színezetű dolgot még csak egy kicsit meg kell súrolni, hogy az ember ennek egyetlen reális tartalmául az izomműködést, innervatiót ismerje fel. Ezzel tehát az eredeti intellectualista állásponttól (az ellenfelünké) a voluntarismuson keresztül (mely még akarati tényeket „akarat”, tehát valami psychikum nélkül nem ismer), megérkeztünk a mi realista álláspontunkra, arra, melynek minden psychikum csak félreértés, és az egyetlen reális tartalma annak, amit psychikum-nak neveznek, az *innervatio*. – Aki nyugodtan ül egy rugalmas zsöllyeszéken, könnyen azt hiheti, hogy a szék egészen nyugodalmasan viseli az ő testének súlyát, mert valóban a széknek semmiféle rugaszkodását sem érzi. De ha álltából leül arra a székre, azonnal észreveszi, hogy most összenyomta a rugóit; ebből aztán elláthatja, hogy az a szék, melyet ő ültében nyugvónak, teljesen passívnak képzelt, valójában a belső feszülésnek egy folytonos állapotában volt. Az a szék, amelyik magáról azt képzei, hogy ő nyugodtan van, „nem akar semmit”, miközben az adott tárgy reá azaz elébe telepszik, ez a szék nem egyéb, mint a mi intellectualista psychologusunk. Mink figyelmeztetjük őt arra, vegye számba a megelőző állapotait is, akkor majd kénytelen lesz elfogadni, hogy az ő mostani nyugodtsága csak látszólagos azaz hogy ő igenis a feszültségnek bizonyos állapotában van, innervációban, melyre a megismerendő tárgy indította. – Ha itt megérkezett, megszűnik reá nézve minden „végső mysterium”, minden gránitfal, – nem mintha herculesi erővel fel-

robbantotta volna a tudatproblema sziklafalát, hanem mert egy kis furfanggal egérutat talált mellette. Hadd ijessze az a félelmes sziklafal a maga *lasciate ogni speranza* feliratával a psychikumok közepkorias lovagját, – a kis materialista egér nem döbben vissza tőle, hanem vígán elsurranik mellette, ki a – s z a b a d b a . (V. ö. A szemlélete, fej.)

Tanulságul pedig és tréfa nélkül szólva csak ennyit: a „tudni”, „ismerni” nevű folyamat természete azért mutatkozott mystikusnak, mert mindenki valóságos folyamatnak látta, anélkül, hogy észrevette volna, m i folyik itt tulajdonkép, illetőleg h a észrevette, észre t. i. azt az innervatiót, nem e l é g e d e t t m e g e n n y i v e l , hanem mögötte még mást keresett. Hogy azután az a psychologus, akinek a „tudni” nevezetű mystikum egyszerűen innervatio, könnyen végez a „tudat”, „öntudat”-féle abstractiókkal, avval az anti-realista tanítással nevezetesen, hogy „érzetek-, lelki folyamatokhoz sat. t u d a t s z ű k s é g e s ” , – ezt talán nem kell külön hangsúlyoznunk, annyival kevésbbé, mivel az ö n t u d a t címe alatt (A lelki jelenségek alanya c. fej.) úgyis visszatérünk még erre.

Az olvasó bizonyára észrevette, hogy egy olyan elmélet számára, melynek a megismerés csak mozdulat illetőleg mozdulatkezdet azaz innervatio, egy ilyen elmélet számára maga ez a tárgy-megismerő folyamat *eo ipso* megszűnik páratlan, egyetlen világténynek lenni. Minekünk a megismerés, a képzelés jelenségének ha nem is másait, de rokonait azokban a tüneményekben szabad keresnünk, ahol egy Organismus valamely külső hatás folytán afféle mozdulatot végez, melyet sem közvetlen mechanikai hatásnak nem lehet tekinteni, sem pedig (ma még!) kis mechanikai hatások sorából ki-magyarázni. Értjük az ingerlésre beállott, mondjuk i n g e r e l t m o z d u l a t o k - a t (*Reizbewegung*) vagyis azokat, melyekre az állaton kívül a növény, sőt az egyszerű protoplasma is képes, s a miket a többi között S c h o p e n h a u e r (III. 60) igen helyesen nevezett a mozdulatok valami külön csoportjának. Azok a mozdulatok, az az innervatio-összeg, mely beáll rajtunk a „képzelés”, a „rágondolás” állapotában, avagy pedig, mikor valamely adott tárgyat közvetlenül megnézőnk, megismerünk, mindezek nem egyebek, mint megannyi ingerelt mozdulatok, önkénytelen, bennünk beálló s egymásba át-átcsapó izomrövidülések, tehát alapjában nem egyebek s csak sokkal szövevényesebbek, változatosabbak, mint a protoplasmának a külső érintésre történt összezsugorodása. Annyira nem áll tehát, hogy a megismerés valami „sui-generis”-dolog volna,

hogy jelentkezéseivel, már t. i. egyszerűbb, gyengébb kiadásaival voltaképp minden nap az erdő növényein s általában minden organikus anyagon találkozhatunk. De azért félre ne értsen bennünket az olvasó. Nem azt állítjuk, hogy megismerő képesség, képzelés sat. van már az egyszerű protoplasmában és a növényben is; nem megyünk, de nem is kényszerülünk belé abba a múlt századi romantikus lelkeknek még kedves állításba, hogy „a növények a mi testvéreink, mert egy kicsit ők is éreznek, látnak sat.” Az emberiségnek jó oka volt, ha az ingerelt mozdulatoknak csak ama változatos, nagyfejlettségű sokaságát nevezte ismeretnek, melyet az ember és az állat feltüntet. A protoplasma mozdulatát megismerésnek nevezni, mert eleme a megismerésnek, szerintünk ép olyan fonákság, mint egy almamagot „némileg almafá”-nak híni azért, mert almafa lesz belőle.

II. *A mozdulatos elmélet megállapítása.*

Hogy minden képzet nem egyéb, mint a tárgyokozta mozdulatainknak és mozgás-kezdeteknek összesége, e tételnek oly mennyiségnek kell lennie, amely a képzelés tényében, amilyenek a köz tudalom ismeri, maradék nélkül találtatik, vagyis amellyel az teljesen elosztható. Mert mihelyt hagyunk megfjetlen, homályos pontokat, azonnal kiteszük magunkat a támadás azon módjának, melyet a legtöbb philosophiai újítás vont magára, – annak, melyet a „c s a k” és „i s” szók jellemeznek. Régi nézetek hívei ugyanis mindenkor avval szokták megtámadni az új javaslatokat, hogy szerzőjük leírásai, feltüntetése nem kimerítő, mert nem csak az és csak annyi forog fenn, amennyit az újító lát és állít, hanem az is, amit ők, a régiek, vallanak.* A mi ellenfelünk, a képhívő, is bizonyára abba kapaszkodik belé, hogy innervatio hagyján van minden

* A csak és is-féle támadásoknak legismeretesebb példái bizonyára azok, melyek a theismus és atheismus vitáiban vetődtek és még vetődnek fel egyre. Az atheistikus álláspont eljárása mindenkor az volt, hogy azokat a természeti és etnikai jelenségeket, miket a theista csakis egy isten működéséből akart megérteni, természetes okokból magyarázta ki. Egy Kant azt tanította, hogy a látható világ csak jelenség, melynek egy magánvaló (*Ding an sich*) szolgál alapjául, egy olyan, melyre a cansalitas kategóriáját, minthogy ez csak a jelenségvilágon belül érvényes, kiterjeszteni nem szabad; vagyis nem szabad állítani, hogy ez a magánvaló maga is valami causalis eredmény volna. S mit csinált a theismus, – ez esetben maga Kant, mert δ benne, mint már sokan kimutatták, két ember lakott, – hogy a világteremtés hitét, illetőleg bizonyos ethikai alapelveit megmentse? Egyszerűen a magánvalókat teremteti meg az istennel (pl. Kr. pr. V. 123) vagyis kimondja: mindaz, amit a K r. r. V. Kant-ja mondott s amivel a világ létezésének egy természetes magyarázatát akarta adni, igaz ugyan, de van azonkívül egy isten i s, az állítólag teljes világmagyarázathoz még egy magyarázó ok.

ismerő, képzelő aktus alkalmával, de nem csak ez van, nem csak efféle mozdulat, hanem vannak azonkívül elménkben képek is és megfelelő tisztán pszichikai processusok, melyek az elképzelandó dolgot elibénk rajzolják. Már pedig nincs többé joga valakinek egy *oly tényező létét*, „is”-létét hirdetni, amely tényezőnek összes hatásait, – azt a miéért annak felvételét (mint a jelen esetben a képekét) szükségesnek tartották, – egy más vagy akár semmi külön tényezőnek felvételével sikerült kimagyarázni! – Tehát nézzük, sikerült-e? illetőleg kísértsük meg mozdulatos elméletünket úgy körülbástyázni, hogy a kép-hypothesisnek felesleges, t e h á t helytelen volta kitűnjék.

A mozdulatos elmélet azt vallja, hogy annak az embernek állapotát, ki valami távollevőre gondol, úgy kell leírni, hogy ő m á r már constatalja a kérdéses dolognak jelenlétet, már-már úgy tesz, mintha az a dolog előtte volna. (Fent 55-6). Hozzáteszük, hogy evvel a leírással be kell érni és nem szabad „kiegészíteni”, tehát plane nem helyettesíteni avval, hogy emberünkben a távollevő dolognak képe (avagy képe „is”) merül fel. Ha a mi apsychikus elméletünk egyáltalán megengedné lelkes jelentésű fogalmaknak alkalmazását, mi azt mondanók: „emberünk nem egy kép-kiújulásnak, érzetisméltódésnek, hanem a merő akarás-nak állapotában van. Az, amit ti kép-melengetésnek neveztek, merőben csak akarás.” Ezt persze csak felvilágosításul, áthidalásul jegyeztük meg; mert jól tudjuk, hogy nekünk egy „akarás” nevezetű psychikumhoz fordulnunk már csak azért sem szabad, mivel azonnal ránk fordítják: „akarás nincs v a l a m i t-akarás, tehát v a l a m i-nek ismerete azaz képzete, képe nélkül.” Igazi álláspontunk, az olvasó tudja, csak annyi: a rá gondoló ember egy a szemléllőéhez hasonló i n n e r v a - t i ó -ban van.

Aki e leírást megtámadja avval, hogy pusztá innervatiókból azaz kezdődő mozdulatokból sohanapján sem kerül ki annak a dolognak képe, melyet a rá gondoló ember a fejében hord, az ilyen vitatkozóknak számára boncoló kés alá vesszük magát ezt a „kikerül”-és fogalmat. E fogalomnak több értelme lehet. Az első értelme, melyben ellenfelünk vehetné, az volna, az a kívánság, hogy amikor valamelyik psychologus, isten tudja micsoda tökéletesített mérő eszközökkel odáig jutott volna, hogy egy távollevő dologra gondoló embernek a teljes innervationális állapotát, minden legkisebb izmának minimalis összehúzódását ismeri, ennek az ismeretnek következtében ő benne, az illető psychologusban *eo ipso* támad-

jon fel a másik embernek gondolata azaz pontosan legyen képes meghatározni, hogy az a másik most milyen dologra, jelenetre gondol. „Csak ha te, vagy a te psychologusod ezt meg tudná tenni, - mondja ellenfelünk, – akkor mondhatnád, hogy pusztá innervatiók-ból kikerült egy gondolat, egy emlék!”

Talán nem szükség az olvasót biztosítanunk arról, hogy mi az efféle gondolatolvasást egyszer s mindenkorra lehetetlenségnek tartjuk. De nem ez a fő mondanivalónk, hanem az, hogy a mi elméletünk, ha helyesen értelmezik, nem kényszerít bennünket egy ilyen absurd lehetőségnek elismerésére. Avval ugyanis, hogy a rágondolás állapotát, valamint a szemlélését pusztá innervatióknak mondtuk, még nem mondtuk azt, hogy ugyanaz a látvány minden szemlélőt teljesen ugyanolyan innervatióra indít, ama megfigyelő psychologust tehát ugyanolyanra, mint a megfigyelendő embert. Hisz az egyikben ez, a másikban az a „mellékgondolat” támadhat, ami szerintünk mindjárt más-más innervatiót jelent. Arra, hogy valamely psychologus egy ember innervationalis állapotából *meghatározza*, azt a szemléletet, mely az illető emberben a kérdéses innervatiót felkeltette, nyilván ez ember élettörténetének a bölcsőtől a jelen pillanatig terjedő legpontosabb ismerete kívántatnék vagyis egy olyan emberismeret, mely a megfigyelt félnek összes reakciómódjaira terjeszkedik ki, melyeket ez valaha valamely ráhatott érzetre véghezvitt. Hol van ilyen emberismeret, hol van, aki a szívekbe és vesékbe ennyire be tud tekinteni?! Mert hisz nyilvánvaló: azt, hogy valamely egyén most melyik tapasztalatára gondol, a mi elméletünk értelmében csak akkor lehetne megállapítani, ha tudnók, hogy az illető egyént milyen érzet, milyen tapasztalati tárgy milyen innervatióba szokta hozni. Gondoljuk meg, mit jelent ez! Jelenti azt, hogy a megfigyelendő egyént az illető psychologusnak minden egyes életnyilatkozatánál szem előtt kell tartania és innervatióit folyton vizsgálnia. De tegyük fel egy pillanatra, hogy volna a világon ilyen tudós psychologus és egy olyan szerencsétlen ember, kinek a sors ezt mint valami *incubus*-t a nyakába ültette, úgy hogy egy kézmozdulatot, egy szusszanást sem tudna tenni annélkül, hogy összes izmainak állapota amaz ördögös mérőmasinán folyton le ne rajzolódna. Vajjon mit nyert volna evvel a mi ellenfelünk, és mit nevezetesen ama bölcs psychologusnak hajszálnyi pontosságú jelentéseivel, amelyekben ez patiensének mindannyiszori gondolatait mondja meg egy olyan következtetés alapján: „így és így van innerválva, tehát csak erre meg erre gondolhat”? Ellenfelünk azt kívánta, hogy a gondolat, a gondolat tartalma inner-

vatiókból kerüljön ki. Vajjon beéri-e avval, ha mint a jelen esetben, a *p a t i e n s n e k* innervatióiból egy másik emberben, a *p s y c h o l o g u s b a n* születnek gondolatok, illetőleg születik egyszerűen egy *k ö v e t k e z t e t é s* arra a szemléletre, melyre a *p a t i e n s* gondol!

Ellenfelünk észreveszi a hibáját és most oda módosítja a kívánását, mutassuk ki, hogyan keletkezik magának a *p a t i e n s n e k* fejében pusztán innervatiókból valamely gondolat, teszem azí a fennebb szereplő *campanile*-é, melyet a *p a t i e n s* valamikor látott és most itt a szóban elképzeli.

A fennebb (39-40, 62-3, 68) mondtak után feltesszük, hogy ellenfelünk sem a *campanile*-nek egy kicirkalmazott képéi nem akarja velünk – a képtagadókkal! – mozdulatok segítségével megcsináltatni, sem annak a kimutatását nem kívánja, hogyan keletkezik olyan emberben is a *campanile* képzelete, aki csak a megfelelő innervatiókat végzi el, de e tornyot magát soha sem látta. Ezért az idézett kívánságból most inkább az *e l l e n p r ó b á n a k* egy olyatén követelését olvassuk ki, amelyet sok mindenféle téren lehet és szokás is támasztani. Ha igaz, hogy valamely szám az *m*-mel elosztható, akkor igaznak kell lennie, hogy ezt a számot az *m*-nek egészszámú többszörösével ki lehet fejezni. És ha igaz, hogy valamely vegyület az *a* és *b* elemekből áll, akkor annak a vegyületnek *a* és *b*-ből előállíthatónak kell lennie.

De itt akad mindjárt egy megállító. Vannak vegyületek (a szervesek), melyekben a *chemia* más elemeket, mint az anorganikus testekből ismereteseket, nem tud kimutatni, s bár elemzéseket evvel befejezettnek tekinti, mégsem tudja a kérdéses vegyületet az illető elemekből megszerkeszteni. A régi *physiologiának* erre megvolt a maga kész megokolása, t. i. az, hogy a szerves vegyületekben ott lappang még egy „életerő” (*Lebenskraft*) nevezetű tényező is, melyet semmiféle *chemia* sem tud utólni. Ez az életerő azonban, sajna! nem bizonyult eléggé „életerősnek”; tény legalább, hogy a Lotze erős kezétől már régen meghalt, helyet engedvén annak a ma általánosan elfogadott irányelvnek, hogy a szerves vegyületek számára más mint *physikai* illetőleg *chemiai* erőket feltételezni nem szabad, és a ma még lehetetlen reconstitúciókat a haladó tudománytól kell várni.

Ebben a példában benne van a mi esetünk, a mozdulatokra szorító *psychologusoké*. Valamint a mai vegytudós az *i s m e r t* elemekhez és *physikai* törvényekhez ragaszkodik, úgy ragaszkodik mi a pusztán mozdulatokhoz, és valamint a vegytudós köreit életerőkkel zavarta meg a régi dogmatikus, úgy zavarja a mi képzet-szer-

kesztéseinket psychikumokkal. A mi elvünk az a takarékosági elv, hogy a valóban rendelkezésre álló adatoknak, az észrevehető physiologiai folyamatoknak bár csekély számához kell a magyarázatot szabni, és nem szabad sehol-ki-nem-mutatható tényezőknek t. i. psychikumoknak közbeékelésétől felvilágosítást várni; még kevésbbé szabad ilyen mystikus tényezőket a való jelenségek közé egyszerűen odaérteni. Ellenfelünk, a spiritualista álláspont ügyvéde, nem a t é r i y e k b ő l, hanem a közkeletű pszichologiai e l m é l e t e k b ő l indul ki, és elve abban csúcsosodik ki, hogy ez elméletek állításaiból, a bennök szereplő tényezőkből meg kell menteni annyit, amennyit sikerül. – De most az a kérdés, vajjon odáig terjed-e a hasonlóság közöttünk és a vegytudós között, hogy mi is kénytelenek volnánk elismerni: az elemzésre felvett dolgot, a képzetet, nem tudjuk előállítani amaz egyetlen elemekből, melyeket benne elfogadunk?

Szerintünk ilyen szomorú vallomásra nincs okunk, illetőleg csak helytelen értelmezés, egy nyűgös káprázat következtében l á t s z i k úgy, mintha a fegyvert itt le kellene tennünk. Akinek a képzet nem egyéb, mint egy számos qualitativ jegyből összerótt kép, egy tulajdonságokban bővelkedő, bár finom, subtilis l é t e z ő a mi bensőnkben, annak a szeme előtt igenis letesszük a fegyvert, elismervén, hogy azt a négyzögletességet, zöldes, szürkés színt, méretet sat. sat., miket egy állítólag az emberben lévő campanile-kép visel magán, semmiféle mozdulata a világnak sem bírja utólélni, megszerkeszteni. A mozdulat váltig csak mozdulatnak marad és sok mozdulat sok mozdulatnak. Ha a világ végezetéig csűrjük, sem lesz mozdulatokból valaha qualitativ tulajdonság. De aki elfogadja tőlünk, hogy az a campanile-kép nem más, mint a campanile-k é p z e l é s nek ténye s ez utóbbi tény ismét nem egyéb, mint az egyénnek, az a már-már belépő e l j á r á s a, hogy ezeket és ezeket a valahol, messze távolban létező tulajdonságokat meglévőknek állítsa, velők f o g l a l k o z z ék, – az ilyen olvasó el fogja ismerni nem csak, hogy mi e mozdulatokkal a képzelés tényét teljesen körülírtuk, hanem azt is, hogy a kívánt visszaszerkesztésnek nem áll semmi sem az útjában. Mert hisz aki ezeket a campanile-sajátságokat mint valahol létezőket már-már leírja, rajok valahogy reagál, az nem cselekszik egyebet, mint hogy arra a toronyra g o n d o l. Ha igaz, hogy a gondolat nem egyéb, mint felkínálkozó beszéd- avagy másféle constatáló mozdulat, akkor igaz, sőt ki is van mondva, hogy e mozdulatok összesége meg nem egyéb, mint az amit a közélet gondolatnak nevez.

Eredményünk az, hogy a mi mozdulatos elméletünk igenis meg-

bírja azt a próbát, melyet ellenfelünk ránk rótt, de megbírja csak akkor, ha a képzetet k é p z e l é s-nek értelmezzük. Egy rossz ismeretelméletnek a mi hypothesisunk nem bír eleget tenni, de ki tud elégíteni legalább hozzávetőleg egy helyeset. A képhívő spiritualista álláspontból a mi materialismusunkba beleugrani, elismerem, nagy ugrás. De van hozzá áthidalás. Először is az szükséges, hogy valaki az „-as „-es „-ek és „-at” „-et”-ek igézetétől szabadítsa meg magát, vagyis tanulja meg a nyelv abstractumainak és metaphoráinak leelkedő töreit kikerülni. Aki még azon a fokon van, hogy megjijed a főnévtől, aki még ott tart, hogy „ahány főnév, annyi létező”, az inkább ne olvassa el ezt a könyvünket, mert úgysem fogjuk meggyőzni sohanapján, hogy „egy főnév csupa igéből”, egy k é p z e t csupa mozdulatból állhatna.

Mindazok az ellenvetések (fent 61-2), melyek az elképzelhető tárgyakkak, tulajdonságoknak és jeleneteknek szinte végtelen számúra utalnak (annyi mindenfélét lehet képzelni, amennyi különféle dolog a világon van!) és lehetetlenségnek tartják, már csak izmaink csekély száma miatt is, hogy mi ugyanannyiféle mozdulatot tudnánk véghezvinni avégett, hogy mind e dolgok bennünk, – elméletünk értelmében – képviselve legyenek: mindezek az ellenvetések abban a körülményben találják cáfolatukat, hogy ahány különféle dolog a világon van, annyit észre is lehet venni. Ha pedig annyi külön, tehát annyi féle azaz más-másképen lefolyó észrevétel lehetséges, akkor szerintünk ugyanannyiféle mozdulat, illetőleg innervatio, magatartás is lehetséges, lévén észrevétel vagy ahogy másutt nevezük: constatálás nem egyéb, mint me g m o d u l á s.

Ez az utóbbi egyik sarokpillére a mi elméletünknek, miért is kétségek ellenében egyszersmind a fennebb (44-5, 55) mondottak pótlásául, biztosítanunk kell. Ha pedig valaki e „sarokpillérére megjegyzi, hogy mi voltaképp önnönmagával igyekszünk támogatni elméletünket, lévén képzet és észrevétel avagy constatálás egyszerűen u g y a n a z . akkor evvel szemben arra a köznyelvézre utalunk, mely az „észrevétel” szót mindenkor „beálló ismerés”-nek, a nem-ismerést felváltó állapotnak érti, a „képzet”-et ellenben meglévő ismerésnek tekintti. Épen ezért ugyancsak a köznyelv több mozgást érez ki az észrevétel tényéből, mint a „képzet”-ből, miért is alkalmas arra, hogy mi az elméletünkkel beléje kapaszkodjunk. Megjegyezzük a következőket: A lét-constatálás fogalmát sokkal tágabb értelemben kell venni, mint veszik azok, akik valami í t é l e t e t azaz máris psychikumot, ké-

pekkel együttjárót, értenek rajta. Nálunk, kik ezt a szót csak jobb híján választottuk, a lét-constatálás jelent minden, bárminő mozdulatot, melyet az egyénből valamely érzet kicsal azaz mellyel az egyén a ráható érzetet avagy érzetsoportot úgyszólván honorálja, nyugtázza, követi. Tehát nem hogy a constatálás, már t. i. amelyről mi itt beszélünk, valami ítélet, szóval psychikum volna, hanem megfordítva, minden ítélet vagyis minden a szokásos psychikus értelemben vett constatálás (észrevétel, pl. „ez ház”, „ez fa”, „ez az a...”) csak olyan folyamat, amely csupa érzetkeltette reakciókra azaz pusztá mozdulatokra megy vissza. Szemlélni annyi, mint a maga mozdulataival meghódolni a tárgy hatásának, mindenféle bennünk keltett érzetének. Aki valamely sajátságot, pl. egy papírlapnak vörös színét észreveszi, az mindenekelőtt megteremti a maga szemidegzetével a vörös színt a ráható aether-rezgésekből (v. ö. fent 74-5). Ez az á l t a l létező kvalitás, ha első ízben szerepelt nála, talán csak egy felkiáltásra, tehát nyilván mozdulatra fogja őt ingerelni. Ez a felkiáltás szintén érzetet teremt, s emberünk most a meglévő színérzethez egy hangérzetet is kapott. A hangadás szabályozható mozdulat, s ezért semmi sem akadályozza, hogy ő idővel a maga természetes indulatszava helyébe azt a hangsort ejtse ki egy vörös szín láttára, melyet ilyenkor a kész nyelvet beszélő embertársai használnak, kiknek példája, e példa ingerlő hatása a helyes szót egyszerűen kicsalja belőle. Vajjon más-e ez idáig, vajjon más-e az eredeti indulatszónak egy ilyen kicserélése, mint pusztá mozdulat? Mi nem mondjuk, hogy a vörös színnek igazi észrevétele el van érve, mikor valaki ezen, – feltesszük, – reá nézve egészen újszerű jelenséget egy embertársaitól hallott szóval kíséri. De az igazi észrevétel tagadhatatlanul megvan akkor, mikor emberünk a mostani vörös színnek láttára olyan magatartásba jut, mintha az előző napokban látott vörös szín előtt állana. Ez a magatartása abban fog állani, hogy feltámad benne a maga eredeti indulatszavának a kiejtés-ingere, melyet benne, emberünkben, a helyes szónak (magyarul: „vörös”) ingere legyőz. - Ezt az egész folyamatot, – elfogadom, – lehet, aminthogy szokás is, csupa psychikus értelmű kifejezéssel leírni („embered látja a vöröset, emlékszik régiebb látványokra, ezt amazokkal azonosnak ítéli, észreveszi és követi embertársainak szavajárását” sat.), de az a körülmény, hogy a leírást a tényeknek minden eltorzítása nélkül meg lehet adni pusztá mozdulatokat jelentő kifejezésekben, ez a jelentős körülmény feljogosít bennünket arra a psychologusokhoz intézett kívánságra, hogy ez a folyamat ugyanilyen módon

le is írassék illetőleg elismerjék, hogy az észrevevésnek (constatálásnak, egyszerű felismerésnek) tényében nincs semmi, ami pszichikumoknak a közreműködését bizonyítaná. (Hogy az érzet-keletkezést magát is le lehet írni „tudat”-ok szóval pszichikum-ok nélkül, megmutattuk fent 84-5.)

A hagyományos pszichologia a világ adatainak végtelen sokaságát, ezeknek egymástól való különbségeit az által képviselteti tudatunkban, hogy e különbségeket egyszerűen belerajzoltatja a tárgyakkal elménkbe, mindegyik tárggyal a maga saját képét. A mi elméletünk a bennünk képviseltetés követelményének eleget tesz annak kimutatásával, hogy egyéniségünk minden más adatra másképen reagál, vele szemben másképp viselkedik. Mozdulatainknak lehetséges számát pedig ne tessék kicsinyelni. Ha én *A* vonalnak *B* vonaltól való csekély hosszúságkülönbségét észre tudom venni, akkor – egyéb mozdulatokról nem szólva, – *eo ipso* más szóbeli leírás készül elő bennem *A*-ról, mint *B*-ről.

Mi a magunk elmondani valójával, elméletünk előterjesztésével itt nagyjából készen vagyunk. Ezért a továbbiakra nézve a tárgyalásnak azt a, különben már itt is megkezdett módját választjuk, hogy nézetünket a régi pszichologia szóvivőjének mindenféle ellenvetéseivel támadatjuk meg, avégett, hogy ezeket cáfolván, a magunk alap gondolatát még élesebben kidomboríthassuk.

I. „Legyen, – mondja az ellenfél, – minden képzelés csak mozdulatok összesege, mert képzelni nem is lehet másképp, mint bizonyos mozdulatok segélyével. De vajjon mi teszi a képzelést ezt-képz el és s é pl. épen *campanile*– és nem Gellérthegy-képzeléssé? Vájjon ezt is a mozdulatok viszik véghez? A képhívőt egy ilyen kérdés nem hozza zavarba. Egyszerűen azt felelheti: azok a nyomok teszik képzelésemet egy bizonyos képzeléssé, melyek ugyanakkor bennem kiújulnak; a *campanile*-képzeléskor *campanile*-nyomok, a Gellérthegy-képzeléskor meg Gellérthegy-nyomok.”

Ha azt a tény, melyet *campanile*-képzelésnek nevez a köznyelv, kimeríti az a leírásunk, mely szerint ez csak mozdulatok összesege, akkor *eo ipso* kimondottuk, hogy e mozdulatösszeg *nem* csak egy általános, valamilyen képzelést ad ki, amilyen különben nincs is a világon, hanem kiadja igenis épen ezt a *campanile*-képzelést. – Ebben a válaszunkban valószínűleg nem nyugszik meg az az olvasó, aki ellenfelünk beszédéből azt a kérdést olvassa ki, melynek az idézett ellenvetés tényleg a határán jár: „vajjon pusztá mozdulataim az oka-e annak, hogy most a *campanile*-re, majd a Gellérthegyre

sat. gondolkodok, azaz hogy most ez, utóbb meg amaz jut az eszembe?”

Mi azt mondtuk: a mozdulatok minősége teszi képzelésünket ezt-képzeléssé. Itt ez a „teszi” nyilván csak logikai és nem fizikai avagy pszichológiai értelmű szó; mert semmivel többet nem jelent, mint amennyit jelentene egy egyenlőségi jel (=), melyet mi a „képzet” és a „mozdulatösszeg” nevű két mennyiség közé felraknánk. Szavunkat tehát nem szabad „előidéz”, „létrehoz” avagy „megszülemli” értelemben venni. Mi sehol sem mondtuk és nincs is értelme, hogy mozdulataink volnának az előidéző okai annak, hogy most *A* és nem *B* tárgy jut az eszünkbe, hanem csak azt állítjuk, hogy „eszünkbe jutni” nem egyéb mint *v a l a h o g y a n m e g m o z d u l n i*. Annak az okát, hogy most miért *A*-ra, utóbb meg *B*-re gondolunk, – tudhatja az olvasó, – mi is csak a képzettársulás tényében illetőleg e ténynek végső, ismeretlen okai között keressük, keressük szóval abban a képzettársulásban, melyhez a róla adott apszichikus értelmű leírásunk után magyarázatért mindenkor bátran folyamodhatunk.

II. Egy másik támadás a fennebb kiejtett „képviseltetés” szavunkba akaszkodik belé. „Mi jögon mondog, hogy a te elméleted szerint is képviselve vannak a tárgyak bennünk, amikor tagadod, hogy ezeknek egyéni sajátásai nyomok, kép alakjában belénk kerülnek?! A te elméleted egyszerűen kiüríti az emberi öntudatot, szellemi birtokainkat kiveti és az emberből egy, a tárgyhatások drótyján rángatott automatát csinál!”

A mi pszichológiánk tényleg szembe száll a „lelki tartalom” fogalmával illetőleg avval a nézettel, melyből ez a fogalom megszületett. Az a beszéd, hogy a képzelet tárgya bennünk („c s a k bennünk!”) van, úgysem egyéb, mint egy szándékolt, de rosszul sikerült ellensúlyozása a képzelgő ember ama hallucinatorius hajlandóságának, hogy tárgyát ugyanakkor kint, maga előtt meglévőnek állítsa. Épen nem következik, hogy bent, bennünk van, ami nincs kint; lehet sehol sem is. Már csak azért is rossz a „lelki tartalom” név, mert az elmélyedő gondolkozó mindenkor valami tárgyba merül, magát elfeledi, mondhatjuk *k i s z á l l m a g á b ó l*, s nem úgy viselkedik, mintha valami bensejében létező tartalmat őrizne. A pszichológiai könyvekből már annyira belénk rozsdásodott az a nézet, hogy a megismerést, képzelést valami bevételnek, belénk telepítésnek, egy külső létező bekeblezésének kell tartani, hogy már jóformán méltányolni sem tudjuk azt a találó, szerencsés leírást, mellyel a nép fia a maga közvetlen nyelvén írja le a képzelés, rágondolás tényeit. Pl. a költőnél:

Gondolatim mostan
 Mulatozva járnak
 Csekély gazdasága körül
 Éd'sapámnak.
 Csak odatér lelkem
 Mikoron elfárad ...

(Lévay J.)

A rá gondolás ugyan ép oly kevésbé magából-kiszállás, a távoli tárgyhoz-röppenés, mint amennyire nem beszívása egy kint levőnek; de azért ama rossz bekebelezéses elméletek ellensúlyozásául jó volna az ilyen kiszállásos beszédmodot forgalomba hozni. A „valamire gondolni”, ez a talán minden nyelvben elterjedt kifejezőmód, vagyis hogy *latív* raggal, a tőlünk kifelé igyekvő mozgásnak ragjával fejezzük ki a gondolkozás irányát, – ez a nyelvszokás már magában is élő tiltakozás ama „lelki tartalom” ellen, melyet a gondolkozó mintegy benyelt magába.

Azt a nézetünket, hogy a „lelki tartalom” kifejezés még metaphorának is rossz, mert nem valami tartalmazott dologhoz hasonlít a képzelés tárgya, úgy látszik visszavethetni avval, hogy minden szerzett tapasztalást, ismeretet *birtok*-nak érez az ember. Ez a körülmény mintha azt is bizonyítaná, hogy maga az, amit tapasztalás révén így nyertünk, nem pusztá folyamat, cselekvés, hanem valami létszerű, végtére is kép.

Mi arra a közmondásszerű beszédre, hogy a tudomány *kincs*, avval a másik szálló igével felelünk, hogy a tudomány *hatalom*, egy valamittevésre képesítő állapot. Nem valamit nyert, aki utazott, világot látott, hanem csak azt érte el, hogy olyan állapotba tud jutni, milyenbe a többi ember nem tud, t. i. úgy viselkedni, olyan magatartást felvenni, mintha ama látott dolgok most előtte volnának. Ez a képessége azután befoly az élet minden egyéb jelenségeivel szemben tanúsított és tanúsítandó magatartásaira is, amennyiben ő most minden egyebet azokra a látványaira vonatkoztatni, velők összehasonlítani tud. Ez az, amire tapasztalatlan embertársa nem képes. Az a nézet, hogy a tapasztalt ember valamivel van felszerelve, hogy valami az, ami őbenne van, hogy tehát ő, aki fejét megtöltötte ismeretekkel, úgyszólván töltött embernek tűnik fel az *üres* fejű többihez képest, ez a nézet nem egyéb, mint az emberiség amaz östévedésének folyománya, melynél fogva befejezett. áttekinthető eseményeket, mert főnévvel jelölhetők, létező tárgyaknak avagy

ilyenekhez legalább is hasonlóknak képzeli. A tapasztalt embernek mostani állapota, az ő „tudóssága” kétségtelenül egy eredmény, befejezett folyamat, de azért nem valami megnyert tárgy avagy tárgyszerű létező. Valamint az, aki zongorázni avagy korcsolyázni megtanult, most nem egy valamit hord fejében, úgy valaki, aki campanile-t nézni ha nem is tanult, de megpróbált, most szintén nem valamit, képet, hanem csak egy, e nézés következtében benne kifejlődött képességet hord magában (úgy tenni, mintha...). Csak egy szóképző választja el a mi hitünket az ellenfelünkétől, mert szerintünk nem kép, hanem képesség lakozik a tapasztalt emberben.

Aki ezt meggondolja, s nevezetesen azt, hogy milyen sokat ér egy szerzett képesség, az nem fogja szemünkre hányni, hogy mi a képek tagadásával mintegy kiürítjük a személyes öntudatot, elszegényesítjük, megfosztjuk az emberiséget a maga, szerzett birtokként ápolts belső világától. Mit is ér egy ilyen belső tartalomnak létében való hit, ha e hitet igazolni, ama létezőt igaznak bizonyítani nem lehet! Különben is, mi nem s ö p ö r j ü k ki az egyéni öntudatból a maga ezt-meg ezt-tudását, képzelését, hanem csak értelmezzük, még pedig képességnek, constatóló képességnek hirdetjük. Meglehet, hogy dicsőbb gondolat az az ember, aki a külső létezőkhöz hasonló finom léteket, képeket tud a maga fejében teremteni, de reálisabb mindenestre az, aki nem teremteni, hanem a meglévőt csak helyesen constatólni tudja s vele szemben célszerűen berendezkedni. Ha a tapasztalásom engem egy száz meg száz téren hasznomra fordítható képességgel ruházott fel, mellyel semmi más, csak a hasonló tapasztalású ember dicsekedhetik, (t. i. olyan magatartást felvenni, mintha az illető tárgy előttem volna), akkor én valóban nem irigylem annak az embernek a „lelki birtok”-át, „kép”-ét, kit e kép irrealitásának észrevétele és „mégis-reális” voltába vetett hite folytonos lelki harcokba, körmönfont teoriákba és sikertelen kiegyeztetési kísérletekbe sodor.

Fouillée (I. Intr. XXIII. lap) is kikeli a téries világból vett jelene-teknek olyatén jogosulatlan átvitele ellen a pszichologia terére, amilyen az a tétel, hogy a tárgy mint tartalom rejlik benne az öntudatban mint formában. Kitérő mondás (I. 304): „*Savoir, c'est pouvoir*” *disait profondément Aristote; ajoutons Que pouvoir, c'est toujours mouvoir.*

A v e n a r i u s-nál, ki a tudat-tartalmak helyébe egyszerűen a létező környezet adatait (*Umgebungsbestandteile*) iktatta, szintúgy elesik minden külön pszichikus erő (s ezzel együtt a parallelismus és az energia princípiuma közötti vita, 1. utolsó fej.-ünk) mint minálunk. (V. ö. Mach [43])

idézet). Mach (44) ehhez megjegyzi: *Ich sehe in der Annahme eines besonderen psychischen Agens ... nur unglückliche, ungünstige, die Forschung erschwerende, ausserdem unnöthige und unwahrscheinliche Voraussetzungen.*

J a m e s (I. 499) is helyteleníti azt a tanítást, *that the mind must in some fashion contain what it knows*, és megrója, hogy a legtöbb psych ologus (*thinkers of all schools* 501) mindenáron bele akarja juttatni az emberbe azt, amit csakis i s m e r .

H o r w i c z (II. [1] 44) helyesen jegyzi meg, hogy az a „lelki tartalom” és a képzelés voltaképp egy és ugyanaz; ezért nem lehet az ilyen lelki tartalomról még egy képzelés nevezetű folyamatot lehántani. Ha Horwicz ebből azt hozza ki: „csak lelki tartalmak vannak”, mi azt feleljük: csak képzelés van.

M ü n s t e r b e r g (20) úgy látszik, a mienkkel ellenkező nézethez szít, mert a *Vorstellen-t ein wertfreies Besitzen des Objektes*-nek nevezgeti, a képzeléstől az *Aufmerken, Zuwenden* nevezetű folyamatokat mint (szerintünk is, I. Érzelem és gondolat c. fej.) érzelmi jelenségeket különválasztta s így arra a mienkkel homlokegyenest ellenkező állításra jut, hogy a pszichológiának, éppen mert csak az egyén tevékenységeivel (*Tätigkeiten*) foglalkozhatik, a képzelés természetét, mivoltát fejtegetnie nem kell. Münsterberg (247) abban a dicséretes törekvésében, hogy képzeleteinket a szokásos eltárgyasítással szemben a lehető legelvontabban fogja fel, mindenesetre elveti a sulykot, mikor tőlük még az idői sajátságokat, hosszabb-rövidebb tartósságot, sőt az egymásutánt is meg akarja vonni. Ami egyszer cselekvés, esemény (és senki Münsterberg-nél közelebb nem jutott ennek belátásához!) az igenis időies sajátságokat visel magán. Avagy azt olvassuk ki az illető Münsterberg-féle nyilatkozatból, hogy neki a *Vorstellung* azonkívül, hogy „– *Vorstellen*”, még valami más is, t. i. valami idő felett álló ideális létező? Ezt a sejtelmet ő maga (248) kelti fel bennünk annak kijelentésével, hogy amikor a physiologikus pszichologia lelki folyamatok tartósságát méri, voltaképpen csak a kísérő testi folyamatokét méri, nem pedig *die rein psychologischen Inhalte*. Aki ilyenekben hisz, annál aztán nem csodáljuk, ha előkerül (249) egy *Psychisches für sich, unabhängig von einem Physischen*.

Közelesik, hogy az ellenféi bennünket, a képek és psychicum-ok rombolóját, itt kérdőre vonjon az iránt, vajjon szintén csak merő mozdulat-e az egyénnek az az egész életberendezése, iparkodása, tanulása, okulása, amellyel megszerezte mostani ismeretét, azt, amely – állítólag és hagyján! – nem több mint pusztá képesség és viselkedés?! Mi erre a kérdésre majd az érzelem és akarat tárgyalása után adunk feleletet (a három lelki működ. c. fej.). Egyelőre kiemeljük, hogy annak az egész ismeretmegszerző életmódnak leglényesebb része az a jelenet, mikor egy eleddig ismeretlen adat, egy létező, a tanuló embernek szeme elé kerül, – vagyis szeme elé kerül az, amiből tanul. Erről vagyis az újat-megszemlélésnek processusáról máris beszéltünk (A szemlélet c. fej.), kimondván, hogy e folyamatról egy mindenféle psychicum-ot mellőző leírást lehet adni.

Ugyancsak később vagyis az abstractumokról szóló fejtegetésünk után akad majd válasz arra a másik kérdésre, vajjon pusztá mozdulatokból áll-e és mozdulatok útján megszerezhető-e az egyénnek valamely elvont gondolat alakú, pl. jogi, politikai sat. ismerete.

III. Mi itt s már tent (103) is megtámadtuk azt a tanítást, mely a külső világ megismerését egy belénk jutás-, bekebelezés-féle folyamatnak tünteti föl. E nézet ügyvédje bizonyára arra a physiologiai tanításra fog hivatkozni, amely a mozgatókon kívül érző idegeket, a *centrifugális* idegműködés mellett egy *centripetális* folyamatot is ismer. Ezt a tételt, úgy halljuk, nemcsak bizonyos anatómiai leletek támogatják, (nevezetesen, hogy mindenkor egy dúc-sejt, *ganglion*, melybe kétfelől beletorkolnak, választja el egymástól a kétféle ideget), hanem fejlődéstani adatok is pártolják, mert íme az érző idegek kívülről, a bőrfelszín felől fejlődnek befelé, az agy és gerincagy felé, a mozgató idegek ellenben belülről kifelé. (H i s kutatásai, eml. Gaule Sinnesorg. II. 37.)

Mi e nézet megcáfolását a kétféle idegnek kérdésén kezdjük s majd az idegvezetés tételén folytatjuk.

Mi a mozgató ideg? Semmi más, mint az ember egységes, minden irányban összefüggő idegszövetékének az a szála, mely valamely izomban végződik, amelyet ez az idegszál a saját izgattatásakor összehúzódnásra bír. (I. kísérlet). S mi az érző ideg? Az egész idegszövetéknek az a darabja, amely valamely érzőszervbe torkol és a saját (az idegnek) bizonyos, – nem bármilyen – izgattatása esetében érzetet és e g y s z e r s m i n d megmozdulást kelt a testnek valamely részében. (II. kísérlet.) A két kísérlet dolgában itt mindjárt észrevesszük azt a szembeötlő különbséget, hogy az I. számút a testből frissen kivágott ideg- és izomdarabon is elvégezhetni, míg ellenben a II. számút csakis egy eleven azaz érző testen belül lehet végrehajtani, mert kivágott érzékszervben, mint tudjuk, semmiféle izgatásra sem keletkezik érzet. A mozdulat létrejöttére (I-ben) elég az illető izomnak és a belészolgáló idegnek ép, még eleven volta, s valamely mozgató idegnek k i m u t a t á s á r a az a közvetlen kritérium áll rendelkezésünkre: *A* izomnak mozgató idege az az *a* ideg a sok beletorkolló közül, amelynek izgatására (villamosság, chemiai eszközök, hő, mechanikai hatások segítségével) az *A* izom megrándul. Az érzés létrejöttére sokkal több kell. Ha ugyanis az egész testnek eleveisége s nevezetesen az illető érzékszervnek a többi részeinkkel való sértetlen összeköttetése szükséges az érzet keletkezésére, akkor világos dolog, hogy egy *B* érzékszervnek *b* érző-idegét kimu-

t a t n i azaz a sok jelenlétől különválasztani csak ama közvetett kritérium alapján lehet: az érzetkeltő b ideg az a sok közül, amelynek megszűnt működése (pl. megsértés, kivágás avagy elszorítás esetében) magát az illető érzetet is megszünteti. Már ennyiből is kitűnik, hogy az érző idegnek kimutatása sokkal kétségesebb dolog, mint a mozgatóé. Az utóbb említett kritériumot ugyanis mindig meg lehet, sőt meg is kell támadni avval: ha a test egy bizonyos b része nélkül a β életműködés (példánkban az érzés) nem áll be, akkor csak az következik, hogy β számára a többi testszövet mellett egy b -re is szükség van, – nem pedig, hogy a b maga hajtotta végre β -i.

Erre vonatkozik W u n d t-nak (Ph. Ps. I. 210) kitűnő hasonlata: *Niemand wird, weil die Herausnahme einer Schraube ein Uhrwerk zum Stillstande bringt, behaupten, diese Schraube halte die Uhr im Gang.*

Fennebb ahhoz a nézethez csatlakoztunk, mely szerint idegzetünk alakítja át a ráható rezgéseket érzésekké. Hozzátehetjük, hogy egy bizonyos, pl. hangéretté (β) az egész ideghálózatnak csak egy bizonyos része alakítja át a külső hatást, és. nem alakítja át, nem működik közre ez átalakításban az ideghálózatnak az a része, amelynek megsértése vagy hiánya esetében a β érzet még beáll. Ebből az következik, hogy az egy bizonyos β érzethez nem járuló idegeknek megállapítása (vagyis az, hogy valamely kérdéses ideg nem halló, nem látó ideg) biztosabban történhetik, mint az illető B -t érző idegé. Ez utóbbira nézve ugyanis határozottabb definíciónk nincs, mint az: a B -t érző (pl. halló) ideg az, amelynek közreműködése a β létrejöttére első sorban szükséges. Ebből azt látjuk, hogy közvetlenebb okozati viszony forog fenn a mozgató ideg és a mozdulat között, mint az érzetkeletkezés és az állítólag „megfelelő” érző-ideg között. Valamely izomrángásnak az okozójául bátran rámutathatunk az izomba beleszolgáló idegszállra, amelynek izgatására az az izom összehúzódik. Rámondhatom, ez és ekkora idegdarab csinálja azt a mozgást. De mikor az a kérdés, hogy idegzetemnek melyik és mekkora része alakítja át hanggá a légrezgéseket, akkor nem mutathatunk rá ép olyan bízvást és nyugodt lélekkel a „halló-ideg”-re, mint egyetlen tényezőre.

S most vegyük számba még azt a fontos mozzanatot, hogy az I. számú kísérletünkben (plane ha kivágott testrészen végezzük) érzés nem szerepel, míg ellenben a II. számú soha végre nem hajtható mozgás keletkezése nélkül. Említettük (29), hogy min-

den belépő érzet valamiféle megmozdulásra ingerli az eleven szervezetet, legalább is arra, amelynek segítségével az érzetet constaltálja. Ha ezt meggondoljuk, akkor nem fogadjuk-e el a hagyományos idegfelosztás helyett inkább azt, hogy vannak 1.) olyan idegeink, melyek valamely érzetnek közvetítésével hozzák mozgásba testünket, és 2.) olyan idegeink, melyek érzet nélkül is tudnak izmot mozgatni. E javaslatot a ganglion-nok, az idegvégi nagyobb sejtömegek felől fogja támadás érni, annak az állításnak alakjában, hogy „minden érző (*EO*) ideg valamely *O* ganglionban végződik, s a mozgató ideg (*OM*) e ganglionból kiindul, mi tehát csak jogtalanul egy egységbe foglaltuk össze e kettőt.” – Mi az együvéfoglalást nem tagadjuk, csak azt, hogy jogtalan volna. A tény az, hogy testünkben találni egy olyan *EOM* szövetdarabot, melynek *O* része szabad szemmel is láthatólag különbözik az *EO* és *MO* szálaktól. Kérdés, mi gátol abban, hogy az egész *EOM* darabot physiologiai egységnek vegyem, és mi kényszerít arra, hogy minden részének külön működésmódot tulajdonítsak, az *EO*-nak azt, hogy az érzésingert *O*-ba vezet, az *O*-nak azt, hogy a nyert ingerből az érzetet magát valamint a mozgásingert létrehozza, és az *OM*-nek azt, hogy a mozgásingert az *M*-nél lévő izomba juttatja? Ismeretes dolog, hogy sem az anatómia, sem a physiologia nem tudott az u. n. érző idegekben másféle szerkezetet, más physikai vagy chemiai tulajdonságokat kimutatni, mint a mozgatókban; effelől tehát semmi sem gátolja a mi együvéfoglalásunkat. A ganglion-ok szerepéről és jelentőségéről csak feltevéseink vannak. A rólok megállapított tények közül ránk nézve legfontosabb az, hogy kevésbé izgékony vagyis az izgatásra kevésbé fogékony anyagból állanak. Ez kitűnik abból, hogy ha az *EO* darabnak valamely *a* pontján történik az izgatás vagyis úgy, hogy ennek hatása csak az *O* ponton keresztül juthat el a mozgató ideghez, ilyenkor az izomnak rángatódzása mindenkor jóval később áll be a kísérlet kezdetétől számítva, mint akkor, ha közvetlenül magát az *OM* darabot izgattuk. (W u n d t Ph. Ps. I. 80.) Szerintünk ez a körülmény sem gátolhat meg bennünket abban, hogy az egész *EOM* darabot physiologiai egységnek vegyük, mert hisz ugyanilyenforma elkésést* észlelhetni akkor is (W u n d t u. o. 61), ha egy *OM*-nél h o s s z a b b mozgató idegnek valamelyik pontját éri az izgatás. Vagyis: az érző ideg *a* pontjának izgatására *M*-nél az izomrángás szintúgy elkésik, mintha az egész *aOM* darab valamely egységes mozgató ideg volna.

* Igaz, valamivel kisebbet.

S itt van azután egy elvi megjegyzésünk, mely bizonyos, anatómiai leletekre támaszkodó physiologiai illetőleg psychologiai nézetekre vonatkozik. Az anatómusban megvan az a hajlandóság, hogy valamely szövetdarab minden részének egyforma vagyis az egésznek homogen működésmódot tulajdonítson akkor, ha az illető szövetrész maga is homogen szerkezetet mutat azaz nincsenek benne egyes, a többiektől alakra, tömegre, színre sat. nézve elütő részek. Példa az idegszál. Mihelyt azonban az illető szövetdarab már nem egyszerű, majdnem mértani alakot tüntet fel, hanem, miként az idegszálakkal átszótt ganglion, a vizsgáló szemnek különféle nyugvó pontokat szolgáltat, máris előáll a szétbontásra való hajlandóság, az a kérdés nevezetesen: mi functiót végez ez a gömb, milyet az a szál, milyet az amolyan más alakú rész? sat. Ennek a hajlandóságnak azután még táplálékot szolgáltatnak bizonyos későbbkori anatómiai felfedezések, melyek a szövetdarab egyik részében, a ganglionban mindenféle, az idegszálétól különböző szerkezeti sajátságot mutatnak ki. Így pl. azt, hogy a ganglion rendesen szürkébb színű, több vért tartalmaz sat. (V. ö. Wundt, u. o. 31-4). Az ilyen tényekből vont következtetések ellenében erősen ki kell emelni azt az elvet, hogy egy fejlődéstani tekintetben egységes és működése módjában homogen szövetdarabnak az alakja nem szükségképen olyan, melyet a mi szabályos, tetszetős idomokhoz szokott szemünk egységesnek tart, tehát nem okvetlenül gömb, fonál avagy cső, hanem lehet girbe-gurba, teljesen szabálytalan is, azaz olyan alakú, melyet csak a mi szemünk bont fel egyes részekre. Avval is meg kell barátkozni, hogy egy szövetdarab egyes részei között rendkívül sok olyan anatómiai különbség lehet, melynek rendeltetését nem ismerjük, legalább nem annyira, hogy miattuk jogunk volna kétfelé osztani az egész szövetdarabtól mutatott működést (érzetkeletkezés és mozgítás) és e működésmódoknak egyikét amaz eltérő anatómiai szerkezetű szövetrészre ráruházni. Az organikus növekedés erejét sem mértani idomoknak sem pedig szerkezeti egyenletességeknek szabálya nem köti s egy olyan változatos alkotású szövet, amilyen az idegszál ganglion, lehet ép olyan organikus egység, elem, mint valamely egyenletes szál avagy cső. Ha ott, ahol egy faágon valamiféle bütyök mutatkozik, nem kérjük, mi külön életműködést fejt ki, micsoda rendeltetése van e bütyöknek: akkor miért tesszük fel, hogy a ganglionnak más hivatása volna, mint a beléje torkoló idegeknek? Ez persze csak hasonlat akart lenni! A ganglion nem bütyök, nem kinövés az ideg testén, hanem inkább a csírája, mondjuk g y ö k e r e az idegnek,

inert ez abból nő ki. Ez az utóbbi körülmény megint arra utal, hogy e kettőt, ganglion-t és ideget egytermészetűnek és működésűnek tartjuk. Lehetéges – nem tagadjuk, – hogy a ganglionnak valami külön szerepe van, és a mi megjegyzésünk nem is akar a physiologiai kutatás eredményeibe belegázolni. Csak azt akartuk mondani, hogy ilyen külön szerepet nem szabad már eleve is feltételezni róla azon az alapon, hogy alaki és anatómiai tekintetben elválik a többi részekről. Nem szabad továbbá az érző és mozgató ideg közötti különbségről szóló elméletet avval támogatni, hogy íme, hisz valami elválasztó szövetrész, t. i. ganglion van e kettő között.

Száz szónak is egy a vége: nekünk az az „éző” ideg, amelynek izgatására, ha mindjárt száz meg száz átvitelrel meg közvetítéssel, de végtére is megrándul valamely izomcsoport, egyszerűen mozgató ideg; szívesen hozzátesszük, hogy közvetve mozgató azaz érzet segítségével mozgató ideg, megkülönböztetésül a közvetlenül mozgatóktól vagyis a ma úgynevezett mozgató idegektől. Erre a felfogásra minket első sorban az jogosít fel, hogy az élő testen belül az *O* ganglion azt a mozgásingeit, melyet az *OM* ideg mentén az *M* izomba juttat, sem maga nem termelte önmagából, sem pedig, miként a mi I. sz. kísérletünkben, nem valamely közvetlen külső hatástól kapta, hanem kapja mindenkor attól az *EO* idegtől, melyre *E*-nél a külső világnak érzetkeltő benyomásai hatottak. Az úgynevezett éző ideg tehát valósággal mozgató-ideget mozgató avagy a mi szavunkkal: közvetve mozgató ideg, amivel persze azt, hogy az ilyen idegnek valamely érzet létrehozatalában is van szerepe, épenséggel nem vonjuk kétségbe. – Látni, hogy az egész vita azon sarkallik, hogy hol, melyik ponton fogadjuk el valamely mozgató idegnek a kezdetét. Ha a physiologusnak a karmozgató ideg a gerincagynak egy bizonyos pontján kezdődik: nekünk kezdődik egyenesen a szemben magában annál az embernél, aki valamely fényhatásra a karját mozgatja. A kezdetpont egy ilyen kihelyezésének jogosultságáról vitatkozni ép olyan értelmetlen dolog, mint amilyen volna egy olyan földrajzi vita, hogy egy két mellékfolyó– és egy főfolyóból álló folyamrendszerben a főfolyónak tulajdonnevét az egész rendszernek melyik pontjától kezdve kellene (és nem csak, hogy melyiktől kezdve szokás) alkalmazni.

Újabbban, különösen *R. y Cajal* kutatásai óta már sem az egyes ideget (*EO* vagy *OM*), sem pedig az *EOM* részt nem tekintik többé egységes, összefüggő daraboknak; mert kiderült, hogy az említett részek sok helyütt

meg vannak szakítva s nevezetesen az *EO* sem érintkezik közvetlenül az *O*-val, hanem ez utóbbit csak kosárszerűen körülfogja a maga rojtos kiágazásaival. Világos, hogy ez az anatómiai tény sem kényszerít bennünket arra, hogy a körülfogó résznek más életműködést tulajdonítsunk, mint a körülfogottnak, plane mivel, mint említettük, az ilyen megszakítás egy és ugyanazon idegen belül is előfordul.

Ha valaki talán abban látná bizonyítékát a mozgató és érző idegek különböző természetének, hogy amazokat csak megszakított, emezeket meg folytonos ingerlés-folyamatokkal is izgalomba lehet hozni (említi *E x n e r 39-40*), akkor ne feledje, hogy az illető két kísérlet összehasonlíthatatlan körülmények között folyik le, már csak azért is, mivel az érző idegre vonatkozó mindenkor élő testen történt. – Másrészt meg épen a két idegnél; egyező természetére vall az a Helmholtz-nál megemlített orvosi műtét (idézi *S c h w a r z Prob. 249*), melynek végében egy érző ideg mozgató funkcióhoz jutott.

A mi felfogásunk megvan *J a m e s* (II. 581)-ben: *the distinction of sensory and motor cells has no fundamental significance*, t. i. azért nem, mert mint (u. o.) mondja, minden érzetünk kivétel nélkül valami mozdulatot kelt, legalább is azt, amely nem egyéb, mint *the accomodation of the sense-organ*. Hozzáteszi, hogy valamely „idea” eredetileg nem is egy másik idea-t, hanem csakis megfelelő mozdulatot kelt: *the only a priori couplings are of ideas with movements* (u. o.).

Hasonlót mond *F o u i l l é e* (II. 242): *la distinction des centres moteurs et des centres sensoriels est plus ou moins artificielle. Tout centre est en même temps sensoriel et moteur, puisqu'il reçoit du mouvement et en restitue*. – De már azt a kalandos állítását (243) nem írni alá, hogy valamely mozgató centrum csak azért egy bizonyos és nem valamely másik végtagunkhoz szállítja az izgalmat, mert maga az a centrum egyszersmind az illető végtagról való képzetünket is hordozza.

Hogy *M ü n s t e r b e r g* (551) is, ki különben véges-végig erősen megkülönbözteti egymástól a sensorikus és motorikus folyamatokat, milyen közel került a tőlünk vallott nézethez, mutatja az a nyilatkozata, mely szerint csak az aktio-elmélet képes arra, hogy a tárgy felfogását és az azután mutatkozó reakciós mozdulatokat *e g y s é g e s* folyamatnak tüntesse ki. (*erst die sensorisch-motorische Aktionstheorie kann der Einheit beider Vorgänge gerecht werden ...*)

H o r w i c z is szorosán ragaszkodik mindenütt az érző és mozgató idegek és idegműködések különválasztásához, de azért akad nála ilyen érdekes, bár nem egészen világos értelmű hely is (I. 150): *vielleicht ist O* nur dadurch und nur deshalb sensible Zelle, weil E ein solches und solches Perceptions-Organ ist, und O' motorisches Centrum nur weil Mein Muskel ist*. Ez a nyilatkozata ismétlődik I. 192. lapon, ahol a következő, a mienkkel velejében megegyező magyarázatot találjuk: *wir haben als physisches Substrat des psychischen Vorganges einen kontinuierlichen Nervenstrom, der nirgend eine Lücke zeigt; und wir sind daher nicht berechtigt... anzu-*

* Horwicz más betűket használ. Ezek helyébe én a fenti szövegünkben lévőket iktattam.

nehmen, die Seele empfangen aus der sensibeln Zelle O die Empfindung und gebe an die motorische O' den Willens-Impuls ab. Vielmehr bildet der auf die Commissurfaser 00' übertretende Nervenstrom für die motorische Zelle O' und die Faser O'M den Bewegungs-Impuls.

Egy e Horwicz-éval egyező nézetet M a u t h n e r (I. 469) szegez elle- nébe ama hagyományos tanításnak, mely az *EOM* darab mindenik részének meghatározott külön szerepet juttat. Mauthner-nek ez állásfoglalásával nem jól egyezik az az iparkodása (I. 557-8), mellyel a „megszokás” nevezetű sajátságot az „emlékezés”-től elválasztani igyekeznek, mondván, hogy az érző idegpályákban a gyakorlás következtében beállott állapotot (az ismeretes „nyomok”-at) emlékezetnek nevezük, a mozgató idegekben hasonló okokból megmaradt állapotot ellenben megszokásnak. – Az érző és mozgató idegek közötti választófalnak leroskadása bizony maga alá temet nem egy csinos psychophysiologiai kieszményt, mely, miként ez a Mauthner-féle tetszetős symmetriával felépített mondás, amaz állítólagos különbségre van alapítva.

Ahhoz, amit fenn (411-3) az érző idegek jelentőségéről mondtunk, egészben véve hozzáülük H a u p t m a n n-nak (206-7) egy elmékedése. Hauptmann, hivatkozván arra, hogy az organismusnak az anatómus számára elérhető végső eleme, az idegsejt, még épenséggel nem egyszerű, hanem igenis szövevényes alkotás, s hogy az érzés maga nem egyszerű és közvetlen működés, hanem az egész anyagcserének folyamánya és mint ilyen felsőbbfokú élet jelenség: visszautasítja azt a maiglan sokaktól vallott nézetet, mely szerint érzeteinket agy-idegrendszerünknek csak egy bizonyos része hozza létre. (*Es ist... ganz unmöglich, die spezifische Sinnesqualität als ausschliessliche Leistung eines Specialabschnittes des Nervensystems, wie überhaupt als einfache Leistung eines Specialorgans aufzufassen.* 216-7).

Áttérünk az idegvezetés (értsd: idegekben való vezetés) kérdésére. Az Organismus, a tudományos kutatásnak e legnehezebb tárgya, minden korban ki volt téve annak, hogy ugyanez Organismus egyik részének, sőt magának az egésznek is az ismeretét késznek, elértnek tekintették a tudomány emberei akkor, ha valamely más, elménk számára könnyebben megközelíthető téren akadt olyan jelenség avagy létező, melyhez az említett Organismus avagy egy kérdéses része bizonyos, bár felszínes hasonlóságot mutatott. Tudjuk, hogy Descartes-ot az akkoriban még új a u t o m a t á k, ezek az emberi mozgásokat utánzó óragépek arra az állításra csábították, hogy, ha már nem az ember, de legalább az állat nem más, mint ilyen automata azaz gép. Későbbi korokat viszont a v i l l a n y o s s á g tünetcsoportjának bővebb ismerete térítette arra a nézetre, hogy az emberi életműködésnek, az érzés-, gondolkozás- és cselekvésnek természetét a villanyos tünetekből, ezeknek mindenféle sajátosságából és törvényeiből kell megérteni. Ez az az elmélet, mely idegeinket egyszerűen villanyos drótoknak tekintette, azért, mivel az idegre ható

izgalmat magát is valami, a villanyos „folyam”-hoz hasonló *fluidum*-nak képzelte; ez az, amely büszkélkedett avval a hasonlattal: „valamint egy és ugyanaz a villanyos folyamat az egész berendezésnek ezen a pontján világosságot fejleszt, amott meleget, harmadik, negyedik helyütt meg csengetyűt mozgat, vegyületeket bont sat., úgy idéz elő ugyanaz az idegfolyamat agyunkban világismeretet, fogalmakat, ítéleteket, következtetéseket, izmainkban mozdulatot és mirigyeinkben váladékot.” Mondottuk már, hogy a tudományban s első sorban a pszichológiában két hasonlat közül mindig az a veszedelmesebbik, amelyik jobb. A rossz hasonlat legfőlegbb szánalmat kelt, de nem okoz károkat, tévedéseket; a jó hasonlat ellenben félrecsábítja, ferde irányba téríti a kutatást. A Descartes gép-állatai már rég meghaltak, – rossz hasonlatok voltak; de testünknek villanyos drótfelszerelése a maga sokoldalú célszerűségével számos psychologusnak fejében még ma is kísért. Miért? Jó hasonlatnak érzik, mert tényleg nagyon sok pontban egyezik a villanyosság világa az idegeinkével.

Téved, aki csupán idegeinknek a dróthez hasonló hosszúkás alakjában keresi e sajtáságos elméletnek szülőokát. Sokkal inkább hozzájárulhatott az, hogy a psychikus téren, melynek jelenségeit a kezdő psychologus még egymásra visszavinni nem tudja, ez a hiányos psychologus-gondolkozás egy végtelen tarka-backaságot, sokféleséget látott, olyat, amelyet a villanyos telepeknek munkaeredményei mutatnak, melyeket, miként a fény-, hő-, vegyi sat. hatásokat, szintén nem tud egyetlen tüneményre visszavinni. Azután meg a villanyos készülékek között ott van a telegraph is, ez a sokat megcsodált hírszállító eszköz. Mi esett közelebb, mint idegeinkből, amelyek világismerethez juttatnak bennünket, szintolyan hírszállító eszközöket csinálni, amilyen a telegraph-drót? Ehhez persze még az kellett, hogy az idegre ható izgalmat magát is villanyos erőnek vagyis az u. n. idegfolyamot villanyos folyamnak lehessen tekinteni. Ezt a vágyat azután, – legalább úgy látszott – végleg kielégítették a Dubois-Reymond kutatásai, melyekkel az eleven (bár kivágott) idegekben villanyos folyamot mutatott ki, és azt is, hogy ez a villanyos folyam az idegnek izgatott állapotában gyöngül sőt a természetét változtatja (az u. n. negatív áramingadozás törvénye). Még egy körülmény akad, mely ezt a drót-elméletet elősegíthette. A régibb, teleologus gondolkozású természettudomány az élő testnek mindazon részeit, melyeket az ember vagy állat egy bizonyos célra, életműködésre használ, úgy tekintette, mint az illető működésre ren-

delt, az állatnak amaz életműködés vé g e t t megadott szerveket. Nem úgy okoskodik, hogy az ökör azért védekezik a szarvával, mert összes testrészei közül ezt találja a leghathatósabb védelmi eszközzé-
nek, hanem inkább azt tanítja: az ökörnek azért nőtt szarva, hogy legyen mivel védekeznie. Az ilyen gondolkozást csak át kell vinni az idegekre és mindjárt készen áll az idegrendszer mint telegraph-berendezés. Ahol telegraph-drótot látok, ott ennek van célja, az, hogy hírt szolgáltatson távollakó embereknek; tehát – folytatja emberünk, – az idegrendszernek is az a célja és rendeltetése, hogy híreket szállítson lelkünknek a külső világról. Mi a városainkat, a jóságos természet meg a saját testünket szerelte tel hírszállító készülékkel. Ma már másképp gondolkozunk az organismus természetéről. Azt az irányelvet, melyet megítélésében követünk, talán úgy fejezhetnők ki, hogy minden organismusnak maga-magában van a célja; illetőleg, hogy összes életműködéseinkben, ha igazán természettudós szemmel akarjuk nézni, nem arra kell tekinteni, hogy ezek micsoda eredményeket, hatásokat létesítenek a külső világban, hanem, hogy mindez életműködések és külvilági hatásaik hogyan mozdítják elő magának az organismusnak fennmaradását és természetes kifejlődését. Ezt talán úgy is kifejezhetnek, hogy a régi természettudós az organismusban egyoldalúan a fizikai erőforrást, a működő tényezőt látta, ma ellenben az embert meg állatot inkább növénynek, de, ami paradox-nak látszik, működő növénynek tekintjük. Régen a fizikának mérhető és számlálható jelenségeiből vették a hasonlatot az organismus megértésére, ma talán inkább a botanikából, de mindenesetre a fiziologiából vesszük. Ezt a gondolkozást átvívén az idegek kérdésére, ma már nem egyoldalúan hírhozó, ismeretszerző berendezéseknek fogjuk tekinteni idegeinket vagyis nem Kizárólag ama cél eszközeinek, melyre az élő organismus őket felhasználja és amelyet a maga ismeretszerző buzgólkodásában az egyedül értékes tulajdonságuknak tekint, hanem számba fogjuk venni, hogy az idegzet ép úgy testrész mint a többi, tehát, a maga módjára bár, de ép úgy szolgálja a test fennmaradását és továbbfejlődését, mint a többi szerveink. Modern gondolkozású természettudós nem mondja többé, hogy valamely idegzet annyit ér, amennyi világismeretet sikerült a segítségével az egyénnek felhalmoznia, hanem a felhalmozott ismeretekben mindig azt fogja nézni, arányban állanak-e avval a haszonnal, melyet az egyénnek, továbbfejlődése szempontjából, nyújtanak. Valamint a gyomor nem csak emészt, a tüdő nem csak lélegzik, hanem mindez életműködések mellett

még önállóan élnek is azaz táplálkoznak és fejlődnek, úgy az ideg-zetünk is végez egyéb dolgokat, mint amilyen az, hogy világismerethez juttat bennünket. Ha minden organismusnak a kifelé ható működése csak a saját életének talajából nő ki azaz ha az organismust fentartó physiologiai folyamatok az elalkudhatatlan feltételei minden kifelé való eredményes működésnek, akkor a természet tudósnak, ha igazán mindenoldalú látásra törekszik, az idegeinket szintén nem szabad egyoldalúan annak a haszonműködésnek szemüvegén keresztül tekinteni, melyet egészséges korokban (notabene!) végeznek, hanem inkább magát e haszonműködést az idegeknek egész élettörténetébe mint egy, – elismerjük, igen fontos, – jellemvonást kell beilleszteni. A régi physiologus, kinek az ideg csupán hírszállító készülék volt, az a hivatalfőnök, ki a maga „közeg”-eit csak akta-feldolgozó gépeknek nézi; a modern physiologus tudja, hogy az a hírszállítás az idegeknek csak mintegy a vállalt hivatalbeli működésük, a melyen kívül, sőt amelynek lehetőségére annak a szegény hivatalnoknak, az idegnek, élnie és életét élveznie is kell. Népies fogalmazásban talán még úgy írhatnók körül a régi és a mai physiologus gondolkozást, hogy a régiek szerint idegeinket azért kaptuk, hogy legyen mivel tudományt szereznünk, a mai physiologus szerint pedig azért, legalább erősen azért is, hogy legyen mivel aludnunk. Az alvás tényét, mely életünknek több mint harmadrészét foglalja el, egy mai psychologus sem fogja többé alsóbbrangú idegsajátságának, szinte visszaélésnek tekinteni, amikor az ideg természetrajzát írja meg, hanem az éber állapottal teljesen egyenlő fontosságú, második idegállapotnak. A régi psychologus azt hitte, kimerítette az ember jellemzését avval, hogy az ember érez, gondolkodik és akar vagyis cselekszik. A mai psychologus ezt (nagyjából) aláírja, de hozzáteszi: így tesz, amikor ébren van.

Talán ki szabad mondanunk, hogy az idegeknek vezetőkül - mármint akár villanyos, akár másféle vezetőkül – való felfogása vagyis az egész „idegvezetés” elmélete maga sem egyéb, mint annak a régi, az organismust elgépiesítő, egyoldalúan physikus és nem physiologus gondolkozásnak egy még makacsul túlélő maradéka. Nézzük, mit és mennyit mutatnak a tények. Ha *OM* idegbe *O*-nál villanyos áramot bocsátunk, (egyéb izgatásmódokat egyelőre mellőzünk), akkor úgy az áramkör bezárása, mint annak megnyitása alkalmával, illetőleg nagyon kevésse e cselekvények bármelyike után az *M* izmon megrándulást veszünk észre. Helmholtz tudvalevőleg meg-

mérte azt az időt, mely az *O*-izgatás beállta és az *M*-rángás között eltelik és ezt az időt – hogy mi is az Ebbinghaus (111) szemléletes nyelvén beszéljünk, – egyezőnek találta avval, melyet a legsebesebb gyorsvonataink fordítanak egy *OM*-nyi útegségre. Az egyik kellék tehát arra, hogy az idegek vezető működéséről beszéljünk, tagadhatatlanul megvan: a rángás később áll be, mint az izgatás. De ez és ennyi csak arra jogosít, hogy az idegben valaminek a további fejlődését fogadjuk el. Ha tehát mégis vezetésről beszélnek, nézzük, megvannak-e egy igazi vezetésnek egyéb ismertető jelei az izgatott idegben? Akárhogy szépítsük a dolgot, a „vezetés” örökké nagyon vaskos fogalomnak marad. A puszkacsó vezeti a belőle kilőtt golyót és a vízvezeték csöve a benne folydogáló vizet. Ez és ilyen az igazi vezetés; más szóval e névre valóban csak azok a berendezések érdemesek, ahol egy meghatározott pálya megszabja valamely benne mozgó testnek, akár egyetlen atomnak, az irányát. Az izgatott idegre tehát, ahol mindezekből szemlátomást csak a „pálya” van meg, a vezetés fogalma csak úgy fog ráilleni, ha valami mozgó testszerű kis létezőnek, substantiának tekintjük azt, ami *O*-ban megindul és *M*-be érkezik. Tényleg a kérdéses elmélet „inger”-t emleget vagyis az ingert vezetteti az ideggel *O*-ból *M*-be. Ez a szó nemcsak rossz, mert beleütközik a magyar nyelv törvényeibe (mink is beleütköztünk fennebb), hanem veszedelmes is, mert aki az ingerlés tényéből, az egyetlen becsületos tényből, „inger”-t csinál, az avval ámitja magát, hogy e mesterséges, német divatra megnyesett főnévvel (*reizen, der Reiz*) eljutott egy valódi létezőig azaz felfogta, utolérte azt a valamit, eredményt, amit az ingerlés cselekedete az illető idegben, annak *O* pontján, létrehozott. Evvel szemben az elfogulatlan tapasztalás csak annyit mutat, hogy az izgatott ideg más fiziologiai magatartást mutat mint a nem izgatott: meg-rándítja bizonyos idő múlva a vele összenőtt izmot. Minden többi, és nevezetesen, hogy az *M*-nek összehúzódását egy *O* felől beléje érkező valami is okozná, már nem tapasztalat, hanem csak a tapasztalatoknak bizonyos minták szerint történt kiegészítése. – Még egyet. Ahol igazi vezetés történik, ott a pályának eleje kiürül, felszabadul, mihelyt a vezetett test a pálya végpontjába ért. Mármint mondhatjuk-e és ki lehet-e mutatni, hogy az izomrándulás pillanatában az *O* pont vagyis az idegpálya kezdetpontja visszanyerte az izgatás előtti azaz teljesen nyugodt állapotát? Nincs tudomásom róla, hogy ezt kimutatták volna, de arra vetem a hangsúlyt, hogy egy ilyen pozitív tapasztalat is szükséges volna arra, hogy jogunk legyen az idegeknek vezető természetéről beszélni.

Valami t o v a t e r j e d é s tehát, elismerjük, történik az idegben, de sem nem substantia az, ami benne így terjed, sem pedig azt nem mondhatjuk, hogy az idegnek az ingerlés forrásához közelebb eső részei felszabadulnának, eredeti állapotukat visszanyernék abban az arányban, amint az ingerlés hatása a végső ponton, M-nél, mutatkozik. Mindezek alapján, és mivel fontos dolognak tartom összes szerveinknek növényyszerűségét kifejezésre juttatni, azt gondolnám, hogy a vezetés fogalmáról még mint hasonlatról is le kellene mondani, és az idegeknek működésmódjára más téren keresni példát, – ha már egyszer nem adatott meg nekünk mai tudásunk fokán, hogy e tárgyról szabatos kifejezésekben azaz hasonlat nélkül beszélhessünk. Én e hasonlatot az orvosi műnyelvből venném át vagyis azt mondanám: az izgatás az idegben olyan változást okoz, mely bizonyos, igen rövid *incubationalis stadium* lefolytával mutatkozik az M-ben mint rángás. Evvel persze nem azt akarjuk mondani, hogy az idegnek az izgatás megárt vagyis hogy az idegnek normális izgatottsága b e t e g s é g, hanem a kérdéses állapotváltozást, nevezetesen az izomrándulást csak valamely betegségnek pl. a mérgezések eredményének b e állása m ó d j á h o z hasonlítjuk. Akinek ma megázott a lába és ettől három nap múlva náthát kap, arra az orvos bizonyára nem fogja rámondani, hogy e három nap arra kellett, hogy az a lábon szerzett hidegség az orr hártáiba jusson fel. Hanem, ha szorosán számot akar vetni avval a mit tud és amit nem tud, csak annyit fog mondani: az a három nap a testnek oly változásaival telt el, amelyeknek biológiai eredménye nem lehetett más, mint az orrhártán most tapasztalható katharrhus. Minekünk is az M-nél mutatkozó izomrándulás ne legyen egyéb, mint egy olyan t ü n e t (symptoma), amely az O-izgatástól számítva nem, mint a nátha esetében, három nap, hanem körülbelül 0.02 másodpercnyi *incubationalis* idő múlva t ö r k i. Az a körülmény, hogy ez az idő nagyon rövid, semmi esetre sem gátolhatja az *incubatio* elnevezés használatát. Hisz ez a szó csak annyi mint „lappangás” és miért ne lehetne ilyen rövid ideig is lappangani? – Igaz, minden orvostudomány és minden physiologia csak akkor lesz majd igazi, exact tudomány, ha physikába, számláló és mérő természettudományba ment át. De ha az orvos türelemmel meg tudja várni ezt a jövődőt és nem alkot magának elméleteket az *incubationalis* stádiumok alatt végbemenő folyamatokról (legalább nem olyanokat, melyek észlelhetetlen dolgokra vonatkoznak), akkor kérjük, miért türelmetlenkedik a physiologus és miért sajátítja el az idegizgatás tényénél a physikusnak nyelvezetét (a vezetést meg

a hozzávaló egész dróthálózatot), mikor mai tudása még legföllebb csak az orvosnak tünetleíró nyelvezetére jogosítja! Majd akkor beszéljünk vezetésről, akkor csináljunk vezetőket az idegekből, ha már egyszer pontosabban és nem csak „ingerének tudjuk elnevezni azt, ami az idegben terjed.

Az olvasó remélhetőleg kéri, mennyire a csapásán jár ez a vezetés-theoria a régi görög képelmélet gondolatsodrának. Az „inger”, mely az idegekben mint útvonalakon halad az agy felé, valóban nem egyéb, mint modernisait, kitudákosított formája azoknak a képeknek, melyek a tárgytól a szemem keresztül szaladtak fel a fejünkbe. (V. ö. fent 47-8.) Egy másik közös gondolata is van e két elméletnek: az, hogy a megismerés el van érve, be van fejezve akkor, mikor az a tárgy felől érkező kép, mondjuk: inger, az agyba berrant, illetőleg amikor ennek sikerült azt megfognia, elkapnia, „*com-prehendere*.” Tehát íme, a megismerés mint lapdajáték, melyben az emberi fej az elfogónak viszi a szerepét és a tárgy hajtja a lapdát, a képet! No vagy hogy a modernek elméletét modernebb találmányokkal jellemezzük: nem mondhatunk mást, mint hogy nekik, az ingerszállítóknak, az ideg nem egyéb, mint az a csőposta, melynek az egyik végébe a tárgy dobja bele a maga saját leírását, ismertetését, avégett hogy ezt a tudósítást a posta másik végén az agy elfogadhasa és okuljon belőle! Nem mi túlozzuk el ilyen vaskos otrombaságokká azokat a gondolatcsírákat, mik ez elméletben rejlenek; azok épen így rejlenek benne, csak észre kell venni és letépni róluk a leplet, hadd ijedjen meg az emberi elme – saját magától!

Az idegeket, ezeket a szép sima „útvonalakat” újabban, mint említettük (fent 415-6), egy kissé megrongálta Ramon y Cajal avval, hogy sok helyütt megszakította őket. Óhajtandó, hogy az idegszálakkal együtt a rajok épített útvonal-elméletet is sikerüljön így megtépnie és evvel viszont egy igazi, physiologus gondolkozású elméletnek egyengetni az „útvonalát.”

Félreértés kikerülésére megjegyezzük, hogy mi nem azért támadjuk azt a vezetés-elméletet, mintha *a priori* képtelenségnek tartanok avagy tényekkel meg tudnók cáfolni, hogy az idegben az izgatás olyan eseményt indít meg, amely pontról-pontra halad. Fennebb kimondottuk, hogy a tovaterjedés gondolatától épen nem irtózzunk. Csak azt tartanok kívánatosnak, hogy ma, amikor physiologia még olyan kevésbé ismeri az idegekben végbemenő eseményeket, ne kapaszkodják belé göröcsösen egy leírás módba, nevezetesen ne színezzék ki a terjedésnek határozatlan körvonalozású tényét a veze-

tésnek physikai tényéig, ne ez utóbbinak összes részleteit és körülményeit gondolja hozzá amahhoz, hanem tartsa nyitva az ajtaját más lehetséges felfogások és összehasonlítások számára is. Ilyen lehetne az a mi hevenyébe fölvetett incubatiós magyarázatunk, melynek számára talán a fentemlített „terjedés” helyett is, fel lehetne tenni azt, hogy az ingerlés mindenkor az idegnek egész hosszában egyszerre és nem pontról-pontra okoz állapotváltozást, úgy hogy a fenti incubatiós idő csak arra kellene, hogy ez az állapotváltozás az izomrágás fokáig érlelődjék. Nem kardoskodom ezen, igazán légből kapott feltevésem mellett, hanem csak kísérletet akartam mutatni a vezetélmélet mai egyeduralmának megbolygatására.

Abból a nézetből, mely a megismerést függővé tette az ingernek avagy a képnek agyunkba, tehát annak mindenestre csak egy kis részébe való beérkezésétől – ebből a nézetből, mondom természetes úton kifejlődhetett az a localisatiós elmélet, mely a megismerő („fel-fogó”) képességet, sőt nemcsak ezt, hanem mindenféle más ingerre reagáló képességeinket is az agynak megannyi részeiben székelőknek képzelte. Azt az elméletet értjük itt, mely a látást ebbe, a hallást meg amabba az „agycentrum”-ba telepíti. Újabb psychologusok (pl. Störriug 177) szintén ragaszkodnak ugyan a „látás-, hallás-, beszéd- sat. centrum” kifejezésekhez, de e centrumokon nem székhelyeket értenek többé, hanem olyan agyrészeket, melyeknek az illető életműködések (a látás, hallás sat.) körül elsőrendű vagyis a többi agydúcoknál fontosabb szerepök van. (V. ö. W u n d t Ph. Ps. I. 319-20.) Mások még ennek az állításnak a jogosságát is tagadják, s azokat a tényeket, melyek a szóban forgó nézetre vittek, egy olyan elméletnek javára igyekeznek értelmezni, mely szerint m i n d e n agyrész, különbség nélkül és egyaránt, minden szellemi működésre befoly és szükséges.

Azt a gondolatot, hogy összes szellemi életünk csak biológiai jelenség, s mint ilyen nem nagyobb, hanem egyenlő értékű és fontosságú a testünk összes többi életjelenségeivel, – ezt az igazán emelkedett álláspontú nagy gondolatot az összes eddigi philosophiai rendszerek közül csak az Avenarius-domborította ki igazán érdeme szerint, avval, hogy rendszerének sarokpilléréül, kiinduló eszméjéül választotta. Munkájának mindjárt az elején találjuk az ő biomechanikai alaptörvényét, melyet magyarul talán úgy lehet kifejezni, hogy elménk akkor van a fenmaradására és fejlődésére legkedvezőbb egyensúlynak állapotában, ha a munkaokozta ártalmakat a táplálkozás-folyamatok eredményei mindenkor teljesen, maradék nélkül helyrehozzák. Avenarius nagy művét (Krit. Erf.) bizonyára sokkal többen ismernék és becsülnék, ha e szerző túlon túl nem szerette volna a mathe-

matika műnyelvét és a – nagyrészt szükségtelen – új szóalkotásokat. Az említett törvényt pl. így fejezi ki (I. 71): $\sum f(R) + \sum f(S) = 0$ ahol $f(R = Reiz)$ jelenti az idegizgató munkát és $f(S = z Stoffwechsel)$ a táplálkozás eredményeit.

Gaule (Sinnesorg. II. 31) magas színvonalú értekezése adalékokat igyekszik szolgáltatni az idegrendszer élettani – és nem csupán hírszolgáltató – jelentőségének (50) meglátására. Azt tanuljuk tőle, hogy érzeteinket nem csupán világismertető értékekre való tekintettel kell nézünk, hanem számba vennünk azt is, hogy az érző *epithelium*-ot (bőrt és érzékszerveket) érő külső hatások módosítólag folynak be az idegrendszernek saját életére, amennyiben egyrészt az idegképző (= növesztő) folyamatot érintik (49, nevezetesen az idegtengely – *Achsenzylinder* – és -hüvely– *Markscheide* – közötti anyagcserét), másrészt pedig zavarják azt az elszarusodást (36), amely bőrünk felhámsejtjeinek folytonos leválása alakjában mutatkozik. Érdekes hypothesis (49, nem több!), hogy az érző ideg (*EO*) és z.z izom (*M*) között közvetlen anyagcsere forog fenn, s hogy nevezetesen az *EO* felől az *M*-et azért lehet mozgásba hozni, mert *EO* az *M*-be juttatja a maga, a külső hatástól kémiai tekintetben megváltozott idegképző nedveit, minek következtében az *M*-ben más tömecselhelyezkedés, szóval mozgás keletkezik. Evvel egybevetethni azt az *E x n e r* (53)-féle mondást, *dass die im Nerven ablaufende Erregung sich in demselben nicht fortpflanzt wie eine Welle in einem elastischen Eaden, sondern dass sie unter Substanzverbrauch, d. h. als Auslösungsvorgang abläuft.*

A W u n d t (Ph. Ps. I. 50-80)-féle tárgyalás idegeinknek egész életét vagyis vegetatív és senso-motorikus működését (63, nála *erregende und hemmende Wirkungen*) első sorban az energia-megmaradás fizikai törvénye szempontjából tekinti, kiélelvén azt az elvet, hogy az egyik munkának szaporulata mindig akkora, mint a másikban való veszteség. Fontos állítás (75), hogy az izgatás az idegnek mindkét munkáját növeli. Hogy *Wundt* a természettudománynak ezen legfelsőbb, kivétel nélkül minden tüneményre érvényes elvét *expressis verbis* az idegéletre is rávonatkoztatta, ezt csak helyeselni lehet, ha rágondolunk azokra a spiritualista akarkodásokra, melyek idegéletünknek mindenképen valami kivételes, csodaszerű szerepet kívánnak tulajdonítani a világ háztartásában s azt nevezetesen az energia-törvény alól kivonni. De *Avenarius*-tól, ki az ilyen legáltalánosabb elveknek hangoztatása helyett inkább idegéletünknek tényleges alakulását vette szemügyre, és nem molecularis idegmunkákról, hanem ártalmakról és ellensúlyozásokról beszélt, az idegéletünk jelentőségére vonatkozólag mégis sokkal többet tanulhatunk.

Idegeinknek másik, azaz vegetatív szerepét és a drótelmélet egyoldalúságát *H o r w i c z* (I. 76) is észrevette. Hozzátehetnők: ha kétségtelen dolog, hogy e vegetatív idegműködések (a szövetek táplálását, a mirigyműködések sat.) nem lehet mind csupa hírszállításoknak kimagyarázni, vajjon nem barátkoznánk-e meg inkább az ellenkező felfogással, amely a hírszállítási amazok alá foglalja vagyis szintén csak az organismust tápláló, fejlesztő, szóval physiologiai folyamatnak nézi?!

A vezetésre vonatkozólag ide iktatom, mert szószerint elfogadom a

Hauptmann (229-30) szavait: *Aus der anatomisch-physikalischen Gleichartigkeit der Nervenfasern schloss man – anstatt auf die Gleichartigkeit ihres völlig unbekanntes Gesamtstoffwechsels – auf die Gleichartigkeit eines speciellen von den Sinnesorganen darin angeregten Leitungsvorgangs. Man arbeitete damals mit der engen physikalischen Analogie des elektrischen Vorgangs im Kupferdraht, und konnte sich deshalb gar nicht denken, dass die Nervenfasern auch noch eine andere Bedeutung haben könnten, als die eines solchen elektrischen Leiters. Diese Analogie müssen wir gänzlich fallen lassen. Sie hat in der Physiologie viel Unheil angerichtet... Eine Nervenfasern ist ein lebendiger Theil, ein lebendiger Fortsatz einer Ganglienzelle.* Továbbá (233) az érzeteknek agyunkba „vezetésére” vonatkozólag: *Eine so einfache Auffassung gestattet der complexe Bau der peripheren Nerven-end-ausbreitungen nicht, wenn wir uns nicht etwa mit der herrschenden Sinnesphysiologie zufrieden geben wollen, Physik der Sinnesmedien zu treiben und den Eindruck grade zu verfolgen, bis wo er in die „Seele” eingeschlüpft ist.*

Münsterberg (498)... *die Fortpflanzung vom Element des Sinnesapparates zum Gehirn wird nicht mehr nach dem Schema der Leitung in einer einzigen isolierten Bahn gedacht, sondern eher unter dem Bilde eines lawinenhaften Anschwellens.* (V. ö. Spencer [Ps. 19. §.], ki azt mondotta, hogy minden ganglion a maga erőkészletéből szaporítja azt a molecularis mozgást, melyet a beléje torkoló idegtől átvett, úgy hogy a végső, izommozgató hatás számos ganglionnak meghaladása után a megindító érzethatáshoz képest igen tetemes is lehet. Spencer az egymásra boruló tetőcserepekkel példázza ezt.) Münsterberg egy másik munkájában (W. 14-5) még határozottabb szavakban fordul a vezetés-elmélet ellen, mondván: *Jedenfalls... sprechen schwere Bedenken gegen die Annahme einer Fortbewegung irgend welcher Substanz in den Nerven, gegen die Annahme einer stossartigen Wirkung... und nicht minder gegen die Annahme natürlich durchfließender elektrischer Ströme...* Ugyané helyütt hozzacsatlakozik ahhoz a W u n d t-féle (Ph. Ps. I. 59-60) hypothesishez, mely szerint az izgatott idegnek működése nem egyéb, mint az a munkamennyiség, amely felszabadul, mikor az ideganyagnak complicáltabb molecularis csoportjai az izgatás-keltette vegyi folyamatban egyszerűbb és állandóbb csoportokra bomlanak fel. A Psychológiájában Münsterberg (505) ennek az elméletnek már ép olyan valószínűnek tartja az ellenkezőjét, vagyis hogy a megérzés ténye mindenkor a complex tömecks-alakulásokat mozdítja elő.

Azt a már-már belénk rozsdásodott nézetet, mely az érzetet nem bírja másnak, mint egy testünkben kiterjeszkedő csatornarendszer szállítmányának tekinteni, jól ellensúlyozza az olyan intelem, mint amilyen pl. ebben a Z i e h e n (52)-féle sorban foglaltatik: *Sensibilität besieht, soweit thierisches Leben besteht, lange bevor ein nachweisbares gesondertes Nervensystem sich entwickelt hat.*

A vezetés-elmélet, mint annyi más psychologusnál, úgy Wundt-nál is előkerül, pl. abban az állításában (Ph. Ps. III. 384), hogy a meg hatás erőssége fokozza az idegnek vezető-képességét Ezt ő abból a tényből következteti, hogy erősebb érzet esetében jóval előbb áll be a reactio, mint

gyöngébb érzetnél. Mi ezt a tényt inkább úgy írjuk körül, hogy az erősebben meghatott idegen előbb lehet észrevenni az érzetnek eredményét, a megmozdulást, mint a gyengén meghatott idegen. Más szóval, fel kell tennünk, hogy még a leggyöngébb érzet is valamiféle, nevezetesen mozdulat-előkészítő hatást gyakorol az idegre, még pedig azonnal az ingerlés pillanatában, csak hogy ezt a hatást, éppen gyöngesége miatt, nem lehet kimutatni. Gondoljunk meg, hogy ha az idegnek vezetőképességét csakugyan fokozná az érzet erőssége, ez éppen erősen megingatná magát ezt az egész vezetés-elméletet, mert sehol a természetben, ahol igazi vezetés (terjedési sebesség!) forog fenn, mint pl. hangoknál, fénynél, hasonlót nem tapasztalunk. (A hang terjedési sebessége a közegnek sűrűségétől, nem pedig a hang erejétől függ.) Az idegvezetés gondolatához persze közel esik annak a mystikus ideg-„folyam”-nak fogalma, amely viszont rávisz a „vízvezetékes” pszichologia dolgára is. Hogy kisebb embert ne említsünk, csak James-ről (I. 103) szólunk, aki kétségtelenül felvergődött ama bizonyos idegfolyamnak egy megállhatóbb fogalmáig, amennyiben a csak látszólag tovahaladó hullámmozgáshoz hasonlítja, egy olyanhoz, mely az idegparányoknak külső ingerlés-okozta új elhelyezkedéséből kerül ki (sőt [236] az „idegfolyam” szót merő metaphoranak állítja!); de azért James szintén egyik példája annak, hogy hasonlatok, miket valaki kezdetben csak egy kérdéses tényálladék felvilágosítására ragadott meg, utóbb mennyire beleroszsdásodnak gondolkozásába, decoratívemből gondolkozásának structív elemeivé válnak és arra csábítják, hogy a vizsgálandó ténynek már *a priori* olyan sajátosságokat tulajdonítson, amilyenek csak a hasonlatul felhozottat illetik meg. James-nek gyakori vízvezeték-hasonlatai tényleg sokkal többek, mint pusztán hasonlatok. Ahol az idegeinknek gyakorlás-okozta állapotváltozását magyarázza (108), ott az a „csatorna, mely a keresztülfolyó víztől egyre tágul”, hagyján, csak példa; de James ott esik a rabigájába a maga folyadék-hasonlatának, ahol az idegutaknak kisebb-nagyobb ellenállást tulajdonít, mondván (mint annyian mások is), hogy a képzettársulás mindenkor a legkisebb ellenállású pályát választja (71). Egy másik jellemző példáját a vízvezetékes gondolkozásnak ott olvassuk (458), ahol az erős figyelmet kísérgető cselekvényeknek (járkálásnak, asztalon kopogásnak sat.) a jelentőségét abban látja, hogy elvezetik (*it drains away*) ama mellék-idegfolyamatokat, melyek a gondolat-centrumainkba berekesztve, ott zavart (valami vízáradás-félet. „*overflow*”) okoznának. Mindezekon túltesz a hallucinatióknak vízáradásos magyarázata (II. 123) valamely agysejtben megrekedt és lefolyni képtelen inger-folyamatból, hol úgy kísért a sok *tension*, *leakage*, *accumulate to the maximal explosion-point* s egyéb vízvezetéki tartozék, hogy éppen még csak a levezető csapot keressük az egyes agysejtekhez, miket a jóságos természet, ha már ilyen pompás csőrendszert telepített a fejünkbe, úgy látszik elfelejtett hozzáadni. – Visszatérve a „legkisebb ellenállásnak folyóvíz izü fogalmára, csak annyit mondhatunk, hogy ez a gondolat mindenestre elfátyolozza a tiszta látásunkat a tényekkel szemben. A valóságban nem történik egyéb, mint hogy az associatio az *A* érzetről egyszer *B* ötlet felé, máskor meg *C* felé veszi az útját, bizonyára azért, mert az első *A*-tapasztalathoz a *B*, a másodikhoz meg a *C* volt jobban hozzágyakorolva. Mármost kérdem, ki másnak kínálkozik fel ez az „ellenállás”-hasonlat, mint az olyan

psychologusnak, aki ezt a nevezetes gyakorlástényt, mely bizonyára mindenhez inkább hasonlít, mint csökkentett ellenálláshoz, egyszerűen elmellőzi és a tények helyébe folyóvizet iktat, melyet aztán az útjába háruló akadályok a maguk ellenállásával vígan nyomhatnak vissza a *B* pályából a *C*-be! Hasonlót mondhatunk a csatornatágító hypothesisról. Ha valaki netalán azt a jelenséget, hogy ismereteinket a gyakorlás arányában egyre jobban és jobban tudjuk, tekinti eme hypothesis nélkül megérthetetlennek, az gondolja meg, hogy „jobban tudni” épenséggel nem csak annyi, mint gyorsabban megfelelni a feltett kérdésre (ami esetleg a sebesebb idegfolyamnak s ezzel a tágabb csatornának képére vezethetne); hanem „jobban tudni” annyi, mint oly krülmények között (*vulgo*: lelkiállapotban) rendelkezni az illető ismerettel, melyek ezt természetesen meg szokták gátolni. „Jobban tudom” azt, ami pl. életveszély esetében avagy félálomban is rendelkezésemre áll, vagyis amit a legkülönbözőbb környezetekhez is hozzá tudok társítani, s nem szorultam egy bizonyos „hangulat”-ra, hogy eszembe jusson. És ez í a tény, ismereteinknek a gyakorlás arányában mind több és több lelki állapottal való összeszövődését, akarja valaki csatornatágulással kimagyarázni?

De legyünk igazságosak a szegény vízvezetékes pszichologia iránt és ismerjük el, hogy egyszer – igaz, csak egy *Spencer* agyában! – egy nevezetes, nagy gondolatot is segített kitermelni. *Spencer* (Ps. 43. §.) szerint abban az esetben, ha valamely érzetkeltette idegfolyam az idegdúcaink közötti összeköttetésnek még hiányos szervezete következtében nem találja meg azonnal az útját ama mozgató idegek felé, melyeknek segítségével egyéniségünk az illető érzetre a legalkalmasabban reagálni azaz legcélszerűbben megmozdulni képes (– a reflex mozgás): ilyenkor a kérdéses idegfolyam valamely felsőbb ganglionba folyik és ott okozza azokat az állapotokat, miket tudatosoknak (gondolkozásnak, tervezésnek, akarásnak) nevezünk. Ne azt nézzük, hogy itt az ismeret, a tudás egyszerűen valami agydúcon belüli vízáradásnak van feltüntetve, hanem inkább lássuk meg, hogy ebben az a grandiózus, magától a szerzőtől ki sem aknázott gondolat rejlik, mely szerint t. i. az emberiség legnagyobb gondolkozóinak, költőknek, feltalálóknak lelki élete, az amit százan és ezren irigyelnek, semmi egyéb, mint az emberi szervezet tökéletlenségének, fejletlenségének a jele, – mert hisz ők csak azért gondolkoznak, azért tervelnek, török a fejüket, mivel nem tudják egyszeribe felírni, kimondani, sőt tetteleg véghezvinni azokat az eredményeket, melyeket ma az ő gondolkozásuk büszke termékeiül tisztelünk. Nagy dolog, mikor valakinek még a legnagyobb is kicsi, vagyis amikor olyan pontig tud felemelkedni, ahol a nagyságok kicsiségekké törpülnek! – Magától értetődik és mindenki megpróbálhatja, hogy ezt a gondolatot idegfolyamok és áradások nélkül is ki lehet fejezni. (J a m e s-nek fent említett hallucinatio-elmélete a *Spencer*-féle tételre van felépítve.)

Az „idegfolyam”-nál semmivel sem jobb az a „töltelék” avagy „töltött állapot” (*Ladung*) amelyben idegeink *Exner* szerint (*passim*, pl. 49) közvetlenül a megmozdulásunk előtt vannak. Csak azt mondaná meg, mit „tölt” voltaképp az a külső hatás az érző idegsejtbe? (V. ö. fent 165-6).

Az „agy-centrumok” elméletére megjegyezzük, hogy ha a képzetet

nem valami létezőnek, hanem csak képzelésnek, ezt meg végső elemzésben csak tényconstatáló mozdulatnak vennék az emberek, akkor nyilván jobb tanulságot merítettek volna abból a körülményből, hogy bizonyos agyrészek bántalma avagy hiánya egyes, meghatározott lelki működéseket inkább gátol, mint a többieket, – mondom, külön tanulságot merítettek volna, mint amilyen az az igen helytelen, többi között James-től (I. 81), M ü n s t e r - b e r g-től (500) és K ü l p e-től (226-7) is elítélt állítás, hogy az illető agyrész a kérdéses lelki működéshez szükséges képzeteket „t a r t a l m a z t a”. Aki a szemlélés folyamatjainak leírásában nem tud el lenni a concret kifejezések nélkül, annak azt ajánljuk, mondjon mindenütt, ahol „tartalmazás”-t meg „székhely”-et akar mondani, inkább „e s z k ö z”-t, vagy ha tetszik „s z e r s z á m”-ot. Vagyis az az agyrész (pl. a *corpus quadrigeminum*), melynek sértetlensége valamely érzetnek, szemléletnek avagy fogalomnak (pl. a színérzetnek) létrejöttére inkább szükséges, mint valamely más agyiészé, az ilyen agyrész néma székhelye az illető szemléletnek sat., hanem csak az eszköze, sőt nem is mindig egyetlen eszköze. Nem tartalmazza azt a szemléletet, hanem csak a megalakulását teszi lehetővé, értsd: az e g é s z e m b e r t teszi képessé az illető szemlélet megalkotására. Egy lehetőség, képesség, ügyesség mindenütt csak valamilyen, az embernek viselkedésén mutatkozó tünetemény szokott lenni, nem pedig valami tartalom, ami benne van. Egy megalkotott szemlélet, fogalom, egy észrevett érzet annyi - nagyjából, – mint egy véghezvitt tett. Ha senkinek sem jut eszébe, azt az ugrást, lépést, rándítást, melyet tettem, bennem lévőnek hirdetni, miért tekinti mégis a hangot, az alakot, a színt, melyet észreveszek, bennem, bizonyos sejtjeimben lakozóknak? Bennem csak az az eszköz (izom, ideg, agydúc) van, melyekkel mindezeket a mütéteket véghez viszem. Nem lehet eleget küzdeni, hogy valahára vége szakadjon annak az otrombaságnak, mely ebben a székhely-, avagy mondhatjuk képzet-t o k-elméletben terpszkedik!

Hadd iktatom ide M a u t h n e r-nek (I. 278, 284-5) egy pár pompás mondását: *Man weiss nicht, was Wahrnehmen, was Vorstellen, was Denken eigentlich sei, und forscht dennoch nach der Residenz der Wesen, welche diesen Begriffen entsprechen. So haben die mittelalterlichen Theologen über die Residenz der Engel spekuliert...* Továbbá: *Ein Mensch mit einem entzündeten Fusse kann nicht Briefträger sein; man wird aber darum dennoch nicht die Fussknöchel zum Sitze der Briefträgerei machen ...*

Avval a ténnyel szemben, hogy valamely agyműködés „saját külön” szervének az eltávolítása a kérdéses működést minden várakozás ellenére nem szünteti meg végképen és örökre, – e ténnyel szemben a physiologusok kétféle magatartást követnek.

A külön agycentrumok hívei a „*vicarisatio*” hypothesiséba menekszenek (pl. W u n d t Ph. Ps. I. 332) azt állítván, hogy a kérdéses működést most más agyrész vállalta el. Ez az állítás nyilván egy olyanforma pót-hypothesisre támaszkodik, mely szerint agyműködéseinken belül is megeshetik olyasmí, ami pl. megesis a végtagjainknál akkor, amikor valaki, akinek nincs keze, megtanul a lábával rajzolni. A physiologusok másik fele (pl. Hauptmann 225-7) – és alighanem ezeknek van igazuk! – az említett tényből inkább azt olvassa

ki, hogy ez egyszerűen megcáfolja az egész agycentrum-elméletet és azt a nézetet gyámolítja (az övékét), mely agyrészeink között nem akar választó vonalat vonni, legalább nem bizonyos pszichológiai kategóriák, osztályozások szerint. – Azt az egyetlen helyes nézetet, hogy a bizonyos agyrész eltávolításával beálló érzékelés-zavart nem egyszerűen az illető agyrész hiánya okozta (ezt képzelik a centrum-hívők), hanem hogy e zavar az operatio folytán az egyénen beálló összes physiologiai változásoknak a következménye, ezt a természettudóshoz egyedül illő nézetet G o l t z igyekezett a physiológiában meghonosítani. (L. Hauptmann [251-4]. J a m e s [I. 68] igen helyesen rámutatott arra, hogy a szóban forgó zavar-tünetekben jókora része van az operatio után megmaradt fájdalom-érzetnek is.) Goltz-nak agyoperatióiból az tűnt ki, hogy a nagy agynak semelyik része sem oly természetű, hogy a kiirtására csak bizonyos, meghatározott agyműködés szűnnék meg. Ebből azt következtette, *dass es keinen Abschnitt der Grosshirnrinde gäbe, der ausschliesslich dem Sehen, keinen, der ausschliesslich dem Hören, Riechen, Schmecken oder Fühlen, keinen, der ausschliesslich dem Willen über einen besonderen Körpermuskel gewidmet wäre.* (Idézi Hauptmann 255.) Másrészt azt tapasztalta, hogy különféle agyrészek kiirtása mindenféle mozgás-zavarral jár, nevezetesen a mozdulatok coordinációját azaz nyert érzetekhez való alkalmazását befolyásolja. Azoknak az agyrészeknek összességét, melyeknek sértetleneknek kell lenniök, hogy egy bizonyos coordinált mozdulatsoport beállhasson, Goltz *formatio*-knak nevezte. Első sorban ezek iránt érdeklődött. (Hauptmann 258-9). Az a feltevése továbbá, hogy a legkisebb agyrészecskének is megvan a maga saját külön szerepe az illető formatio-n belül, megadta a helyettesítés (vicarisatio) kérdésével szemben elfoglalt álláspontját is, mely úgy szólott, hogy agyconkitások mindenkor állandó, helyrehozhatlan zavarokat idéznek elő (többi között gyorsabb elfáradást). Ezek csak azért látszanak idővel megszűnni – ez a látszat szülte épen a helyettesítés-elméletet – mert kémlelő eszközeink, az egyének mindenféle viselkedését ellenőrző módszereink nem elég pontosak. (Hptm. 251, 261). W u n d t-nak tárgyalására mindezek hatással lehettek, de a helyettesítés elvét mégis avval a fogalmazással igyekszik megmenteni (Ph. Ps. I. 335), hogy csak olyan agyrészeknek a fokozott működését kell feltételezni (az irtás után), melyek a kérdéses agyfunctióban (szemlélet, képzet) már azelőtt is közreműködtek.

A v e n a r i u s, ki az egyes lelki ténykedéseket más-más *nervöses Theilsystem*-re vonatkoztatja, azaz e ténykedések mindegyikétől az ideges szervezetünk csak egy bizonyos oldalának fejlesztését és védelmét várja (I. P e t z o l d t I. 235, 255, 276, ki pl. az i g a z-at más *Theilsystem*-mel hozza összeköttetésbe, mint a s z é p-et), Avenarius úgy látszik, szintén meghódol a külön-külön rendeltetésű agydúcok elméletének. Sőt azt mondanám, ez a feldaraboló elmélet egyenesen a támasztó pillére az ő egész gondolatrendszerének, melynek egyre visszatérő műfogása nem egyéb, mint: a régi pszichológiának lelki jelenségekről, ezek közötti folyamatodról szóló magyarázataiba az említett lelki jelenségek neve helyébe mindenüvé behelyettesíteni „azt az agyrészt, *Theilsystem*-et, mely az illető lelki jelenségnek m e g f e l e l.” (Pl. Petzoldt I. 279 szerint a felismerés tényét nem

szabad úgy leírni, hogy az érzetek és megfelelő emlékek olvadnak együvé avagy mozognak egymás felé, hanem úgy kell mondani: az említett összeolvadás, egymás felé mozdulás ama *nervöse Theilsystem*-ek változásai között esik meg, melyek egyfelől az érzetnek, másfelől az emlékek alapjául szolgálnak.) Világos dolog, hogy egy olyan igyekezetnek, mely avval törekedett a régi ideológus leírásokat reálisakká, tudományosakká átalakítani, hogy első sorban a főnevek kiküszöbölését vette célba, míg ellenben az igéket jobbra meghagyta, – egy ilyen igyekezetnek szüksége is volt minden „lelki” jelentésű főnév helyébe valami vaskosabb, physiologiai concretumra, és mivel ilyen másunnan nem kínálkozott, nem maradt egyéb hátra, mint az agyat e lelki dolgok számának megfelelőleg feldarabolni. Így született azután egy olyan psychologia, melynek tartó pillérei rengeteg szolidaknak – látszanak, csak az a baj, hogy olyan physiologiának a birodalmából valók, mely, már t. i. a külön rendeltetésű agydúcok elmélete, maga is a legnagyobb mértékben bizonytalan, sőt valószínűtlen. Nem az ilyen, lényegileg conservatív módszertől, mely mindössze is csak kistilizálja némi physiologia segítségével a régi leírásokat, hanem inkább e leírásokban hemzsegő félreértéseknek és eltárgyasításoknak kiderítésétől várjuk mi a psychologia reformját.

Abból a tényből, hogy egy most hallatszó zenéhez valami tájképet könnyen, de egy másik, régebben hallott zenét csak nehezen és alig bírunk hozzáképzelni, e tényből F o u i l l é e (I. 219), a székhely-elméletnek egyik híve, azt hozza ki, hogy íme, ugyanazt az agyrészt (a hallás székhelyét) nem lehet kétfélekép, t. i. szemlélettel és képzetten, foglalkoztatni, de lehet egyidejűleg működtetni különféle agy részeket, t. i. a látás és a hallás centrumait. Mi e tényben semmiféle támasztékát sem látjuk a székhely-elméletnek, hanem mindössze is a hiányos gyakorlásnak egy jelenségét találjuk benne; mert hisz pl. egy hallott kísérethez a megfelelő melódiát, avagy még inkább, egy hallott melódiához a kíséretet nagyon könnyen hozzá lehet gondolni. Annak pedig, aki egy melódiához egy tőle független másikat hozzá tud képzelni, nem irigyeljük a sorsát; mert ez valószínűleg olyan ember, akinek van módjában ilyen gyalázatos dissonantiákat gyakran hallani.

Az agycentrumok kérdésével összefügg az agycentrumok hierarchikus elrendezésének a kérdése is. Az az erőszakos sietség, mely minden anatómiai vagy agy-physiologiai leletet, természetének bővebb ismerete nélkül, azonnal a psychologiai téren igyekszik értékesíteni, „megfelelő” lelki jelenségek magyarázatára lefoglalni, – ez a sietség szülte azt a többeknél, pl. H o r w i c z-nál (I. 121-4) is szereplő elméletet, mely szerint idegdúcainknak hierarchikus elrendezése (az, hogy számos periférikus ideg egy ganglionba, több ilyen ganglion-nak idegfolytatásai meg egy magasabbrendű ganglionba szolgálnak bele sat.) képesít bennünket arra, hogy a kívülről nyert ingereket mind magasabb és magasabb egységekbe, impulsusokba foglaljuk össze és testünk minden részét egy egységes pontból és elhatározás szerint kormányozzuk. Ezt az első tekintetre tetszetős értelmezést nagyon megingatja az a körülmény, hogy maga ez a ganglion-elrendezés csak egy bizonyos pontig terjed, vagyis idegrendszerünknek nem pyramis-alakú az épülete, mert nincs olyan egységes ganglion bennünk, mely valamennyinek az élén állana, s valamennyi idegszálat felszedne. Az „egységes akarati el-

határozásához tehát hiányzik az egységes sejt! (Ezt Horwicz II. [1] 62 is elismeri.) A másik baj az, hogy rossz az a psychologia, mely azt tanítja, hogy agyműködésünk alsóbb impulsusoknak felsőbb egységekbe való foglalásán a l a p s z i k , illetőleg, hogy ez a némely tereken csakugyan meglévő összefoglalás a közös alapvonása volna egész lelki életünknek. Hol tapasztaltak ilyen felsőbb egységeket, ilyen alsóbbakból átalakított, harmad-, negyedrendű magosabb impulsusokat? Legfőlebb, ami *toto coelo* más dolog és nem ide tartozik, a l o g i k a terén, ahol vannak alsóbbakból felépített felsőbb azaz általánosabb f o g a l m a k . Aligha tévedünk azt gyanítván, hogy ezt az egész hierarchikus psychológiát nem psychologiai tapasztalatok alapján, hanem csakis amaz anatómiai ténynek kedvéért és mintájára csinálták. (Horwicz-nál II. [1] 118 egyébként találunk egyéb ilyen egység-létesítő physiologiai berendezéseket is, nevezetesen azt, hogy a mindannyiszor legerősebb érzet gátolja a többieket és hogy a legizgatottabb agysejt maga felé húzza a vért.) Ha egy darab kenyérré ránézek és e nézésemmel átmegegyeszem abba a mozdulatba, mellyel azt elveszem és megeszem, akkor nem szabad ugyan azt mondanom, hogy a valóságban is csakolyan egyszerű ez a folyamat, amilyennek makroszkopikus köztudalmunk látja („csak egy színérzethez társul hozzá egy mozgásösszton”), de azt igenis ki kell emelnünk, hogy azon a részleteiben ismeretlen physiologiai folyamaton nem t a l á l n i olyan vonást, melyet „magasabb egységbe foglalás”-nak kellene leírni. Akinek pedig a karmozgató elhatározás, a nekirugaszkodás „egysége” már eléggé bizonyítja a hierarchikus dúc-elrendezésnek psychologiai jelentőségét, annak csak ammondók vagyunk, hogy az impulsus „egysége” nem kevésbé allegó r i a , mint akár az elhatározásnak „megingathatatlan szilárdsága.” Avagy talán a szilárd eltökéléseink számára is keressünk az idegzetünkben szilárd részeket? – Akinek ez nem fér a fejébe, az gondolja meg a következőt: Ha egy zenekartól előadott darabot hallok, akkor fel kell ott tennem egy bizonyos intézményt (egy karmestert), ami a szereplőket együtt tartja, - fel azért, mert világos képem van arról a hangzavarról, amely keletkeznék, ha karmester nélkül játszanának. De mármost van-e efféle világos képe a psychologusnak egy, a mostanival ellenkező azaz olyan lelki életről, amely nem „egységes”, vagyis egy olyanról, amilyennek meggátlása végett ő amaz egységesítő tényezőket szükségeseznek hirdeti? Feledékenység, a nyert érzetek elmosódása még nem nagy lelki zavar, hisz mindnyájan feledékenyek vagyunk, és más mit, miféle szétbomlást bír képzelni az „egységesítő” psychologus? Ha pedig nem bírja elképzelni a mi mostani lelki életünknek az ellenkezőjét, a nem-egységeset, mi jögon ruházza rá a mostanira az egység praedicatumát, vagyis olyat, melynek megfelelő vonást, átlagos vonást ő lelki életünkön kimutatni nem tud! Horwicz-ot valószínűleg efféle hasonlatok csábították földre a lelki tények objectív felfogásától. (II. [1] 125. lapján egyébként ezt az egységet részben visszaszűri, elfogadván, hogy az organikus élet számos, többé-kevésbé független tényezőnek együttes működéséből áll.)

IV. E hosszú fejtegetés után engedjük valahára szóhoz jutni ellenfelünket is, a képhívót. „Elfogadom – úgymond, – nem k e r ü l t belénk sehonnan, tehát nincs is bennünk semmiféle természetű meg

illetőségű kép. De mit szólsz ahhoz, hogy tényleg oly módon jelennek meg bennünk a múlt tapasztalataink adatai (jól megjegyezd: adatai!), mintha képet látnánk magunk előtt, vagyis ha szakaszosan is, de minden szakaszon belül egyszerre, azaz ha nem is mindjárt egy nagy, de számos, egymáshoz sorakozó kis képnek a módjára! Ez a körülmény legalább is megtűri azt a leírást, hogy képek támadnak a fejünkben. Meg tudod te emlékeinknek ezt a sajátos belépése módját az innervatióiddal magyarázni? Azt is jó lesz meggondolni, hogy amikor én pl. a velencei emlékeimnek, a Sz. Márkus-tér alakjának, ottani tapasztalataimnak felélesztésével foglalkozom és lehetőleg be igyekszem mélyedni a múltamba, én mindig a datokhoz adatakat keresek, mert mindig az a kérdésem, ha elakadok: mi volt azután, mi volt ott meg ott? Egyszerre eszembe tud pl. jutni a Sz. Márkus templomának alakja és sok mindenféle környezete, de elakadok ott, hogy teszem azt egy bizonyos üzlet a térvégi épületnek (Nuova Fabbrica) a tengertől számított első avagy második bolthajtása alatt van-e? Íme, megannyi adat, azaz létező, nem mozdulat! Épenséggel nem igaz, hogy egy ilyen zavaromból mindig a nagyobb erőlködés, a feszültebb figyelem segít ki; hanem kisegít mint tudjuk az, ha az önkénytelen képzettársulást, az eszembejutást mozdítom elő avval, hogy a keresett adat helyett csak a körülötte lévő részekre gondolok és arra, amit ott jártomban cselekedtem és gondoltam, – íme ismét adat és adat!”

Azt feleljük: ha emlékeink nem olyan módon lépnének elénk és vonulnának el előttünk, mint amikor festményeknek avagy tükörképeknek egy sorozatát nézzük, akkor a képelmélet bizonyára nem is keletkezett volna. Mi sohasem vontuk kétségbe, hogy egy évezredek óta meggyökeresedett elméletnek vannak bizonyos támasztékai, illetőleg, hogy a tényekben magukban rejlik olyan vonás, vagy legalább is olyan látszat indul ki tőlük, amelyre az az elmélet hivatkozhatok. Csak az a kérdés, meg lehet-e e látszatban bízni? s nem kell-e a tényeknek ily látszatra alapított leírását egy másikkal helyettesíteni, szívesen elfogadván, hogy ez utóbbi esetben ama látszatnak a keletkezését is meg kell magyaráznunk.

Talán kimondhatni, hogy emlékeinknek kép-látszatát azok a körülmények mozdítják elő, amelyek elhomályosítják emlékezeinknek cselekvés-természetét. Ilyen mindenekelőtt az, hogy bennünket jóformán minden erőlködésünk nélkül egyszerre meg száll a n a k, eszünkbe jutnak. Aki ezért kételkedik a mozdulat-természetükben, az elfeledi, hogy minden rajtunk beáll, könnyen

végbemenő cselekvés a saját cselekvőségünknek, működő alany mi-voltunknak észrevevését meggátolja. Egyetlen automata mozdulatomról sem ismerem el, hogy én tettem, hanem csak, hogy rajtam állott be. Ép ezért lehet rajtam beálló azaz mozdulatnak nem érzett megmozdulás a képzet is, épen mert könnyű mozdulat. Érdekes, hogy a képzelésben rejlő erő kifejtés csak akkor jut tudatunkra, mikor a képzelés maga nehéz, még nem sikerül, azaz mikor a fejünket törjük, hogy valami eszünkbe jusson. Ellenfelünk mintha csak azt mondaná: „ahhoz kell erő, cselekvőség, hogy a felém dobott lapdát elkapjam, de nem ahhoz, hogy aztán a kezemben is tartsam.” Pedig bizony kell, noha elismerjük kisebb, mint az elfogáshoz.

Ami az eszünkbe jutó helyzeteknek (tájaknak, városoknak, muzeumoknak) gazdagságát, egyidejű tagozottságát illeti, azt hiszem, ebben is van egy kis félreértés, – az: hogy mi az illető dolgoknak tényleges, objectív gazdagságát a magunk képzetének tulajdonítjuk. Amikor sokoldalú, tagozott helyzetek jutnak eszünkbe, valósággal mindig csak az illető helyzeteknek egy kis kivonata van eszünkben; megengedem, hogy olyan, melyet minden pillanatban ki tudunk egészíteni, de ép az az érdekes, hogy szükség van ilyen pillanatokra, azaz mindazt a sokat (pl. egy népes báli teremnek egész társaságát, amely „most eszünkbe jutott”) szorosán véve egyszerre gondolni nem bírjuk. Mi az elmúlt tapasztalatainkat minden pillanatban úgyszólván csak a csücskükönél fogva tartjuk eszünkben, s olyat érzünk, mint az a kocsis, aki azt hiszi az egész lovat tartja hatalmában, mert a gyeplőjét fogja. Aki a vasúti kocsiban meg akar győződni, hogy minden holmija vele van-e, csak a podgyászdarabjainak számát nézi, mert tudja vagy legalább is felteheti, hogy ha ezek megvannak, megvan egyszer mind az is, amit beléjük csomagolt. Így hiszi az is, akinek mindössze egy pillanatnyi részlet, egy futó árnyék jutott az eszébe abból az egész gazdag helyzetből, melyben valamikor volt, hogy már az egész csoport összes tagjaival együtt ott van képviselve, szinte lerakva a fejében. Mennyi újat, eszünkben nem volt részletet átnánk, ha abban a pillanatban, mikor vallomásunk szerint „a Sz. Márkus-térre” gondolunk, az a tér egyszerre a maga akkori, azaz Ottlétünk kor mutatott valóságában lépne elénk! Ha egy ilyen „rágondolás” első pillanatának tartalmát a valóságban be tudnók mutatni, akkor látnók csak, micsoda csekély, száz-mindenütt meglévő részlete ez a gondolat-tartalom az egész Sz. Márkus-térnek, vagyis annak a tárgycsoportnak, melyet rá gondolásunkkal hiedelmünk sze-

rint minden egyebek közül szorosán jellemeztünk. Csak annak az embernek látszik az öntudata olyan igen gazdagnak, aki azt hiszi magáról, hogy mindazt egyszerre cselekedte, amit tényleg egymásután cselekedett. Ezzel felelünk mi annak is, aki felveti, hogy izmunk sincs annyi, mint amennyit elméletünk szerint innerválnia kellene annak az embernek, aki egy pillanatig valamely nagy sokadalomra gondol.

Abban a körülményben, hogy egy egyszer látott új vidék és száz más érdekes látvány utóbb önkénytelenül, úgyszólván a maga egész mivoltában feléled bennünk, e tényben a gyakorlottságunknak van igen nagy része. Mondhatjuk, hogy a felnőtt ember igazán újai azaz minden ízében újat jóformán már nem is tud látni, mert ha pl. útja valami új tájakra, városba viszi el, igazán csak a méretek és a részeknek térbeli elhelyezése az új előtte, – magukat az adatokat, azaz hozzájuk mindenképen hasonlókat már százszor látott. Látványainknak ezek az ismeretes tényezői kétségtelenül nagyon előmozdítják látványainknak képszerű feleledését. Ezt azok a helyzetek teszik valószínűvé, amikor valamely látványt emlék alakjában felelevenítenünk nem sikerül. Ez a felnőtt embernél olyankor történik, amikor maga az a látvány túlságos gazdag. Ilyenkor, pl. ha rohanvást nézünk végig egész múzeumokat, városokat, igazán csak egy chaos marad a fejünkben, s ilyenkor senki sem állítja magáról, hogy képe volna a látott összeségről. Mi az oka ennek? A nézésünk nyilván olyan gyorsan történt, hogy az ismeretes elemeket az újak közül kiemelni, az egész látványt kellőképp tagoznunk nem sikerült. Azt hiszem, hogy a kép-keletkezésnek természetét és okait értékes módon felderítik azok a helyzetek és körülmények, amikor nem keletkezik képünk: a chaos-ok. Valószínűnek látszik, hogy a látványnak chaotikus bélyege, mely a felnőtt embernél csak valóban igen gazdag adatok esetében jelentkezik, a gyermeknél már sokkal egyszerűbb látványoknál is megvan; a gyermeknek olyan adatok felfogása és megjegyzése is nehéz sőt lehetetlen, melyekről a felnőtt ember ugyanannyi ideig tartó szemlélés után egészen világos „kép”-et tud szerezni. Ismeretes dolog, hogy a felnőtt ember új térségeken, városokban sokkal gyorsabban tájékozódik, mint a gyermek. És ezt talán meg lehet toldani avval, hogy minél visszább megyünk a gyermek életkorában a csecsemő-állapot felé, annál egyszerűbb adatok fogják a chaos-nak, a felfoghatatlan sokaságnak karakterét felvenni a gyermek szemében. Egy ma született csecsemő számára talán egy üveggolyó, egy négyszögletes deszka, egy pálca már

olyannyira összetett, sokoldalú dolog, hogy arról „kép”-et szerezni, szóval egész alakját emlékezetben tartani ugyanolyan okokból nem bírja, mint amilyen okból a sietős utazó a múzeumokat nem tudja megjegyezni. A kis gyermeknek az üveggolyó maga is már egy egész múzeum.

Nem tagadjuk, hogy a mégoly hirtelen látott adatcsoportból valami mindig megragad az ember fejében, azaz marad vissza olyasmi, amit képnak szokás nevezni. De ezúttal az adatnak arra a részére vetjük szemünket, amelyik nem marad meg, és arra, hogy igen gyakran találkozik olyasmi, ami nem adott „kép”-et, bár reánéztünk. Nagyon ismeretes dolog, hogy megjegyezni a nagy sokaságokat, róluk emléket szerezni csak úgy lehet, ha többször láttuk. Mi haszna lehet ennek az ismétlésnek? Ha egy másodszori, harmadszori látás alkalmával ugyanazok a lelki folyamatok ismétlődnének azaz minden tekintetben ugyanaz történnék bennünk, ami első ízben történt, akkor nyilván az eredmény is ugyanaz volna, azaz egy bárhányszor megismételt látás után sem kapnánk emléket, „kép”-et. Minthogy pedig tény, hogy kapunk, vagyis többszörös látás után eljutunk egy részletes visszaemlékezés lehetőségéig, tehát nyilvánvaló, hogy egy második szemlélés folytatta azt az épületet, azt a physiologiai eredményt, melyet az első szemlélés csak egy bizonyos pontig tudott befejezni. Mit folytattunk tehát igazában? Semmi mást, mint a látvány tagozását, az ismeretes és az új részeknek elkülönítését, az elemzést.

Az a körülmény, hogy a nézést folytatni, ismételni kell avégett, hogy megjegyezhesük a látványt, továbbá, hogy feltevésünk szerint az ilyen ismétlést még a legegyszerűbb látványoknál is meg kell ejtenie a fejletlen elmének, – ez ta körülmény valószínűvé teszi, hogy maga az egész megjegyzés, vagy amint szokás nevezni, a képpalkotó tehetség, a képzelés, nem más, mint gyakorlás-t ü n e t. Csak a begyakorlás, a jártasságunk arányában ölt a volt látványunk kép-alakot, és mindenkor a leghűebb, az eredetinek részleteit leggondosabban felölelő (értsd: rajok reagáló) visszaemlékezés lesz az, amelyet az illető egyén leginkább lesz hajlandó „kép”-nek minősíteni.

Kérdés, rá tudunk-e mutatni egy olyan közbeeső lelki állapotra, amikor túl vagyunk ugyan már a teljes járatlanságon vagyis azon a fokon, amikor a látott tárgyból annak távollétében semmi sem újul ki bennünk, másrészt azonban még nem értük el azt a fokot, amikor a távollevőt „kép” alakjában bírjuk magunkban hordozni? Igen ba-

jos dolog olyasmit megragadni és leírni, ami nem – képszerű, nem szemléletes jelenség; de talán megértjük egymást az olvasóval, ha arra hivatkozom, hogy olyan dolgok, melyekből „többet tudunk ugyan mint semmit, de kevesebbet mint valamit”, valószínűleg abban a formában élnek bennünk, melyet éles, képszerű emlékeink akkor öltenek, amikor elmosódófélben vannak. Vagyis: a keletkező, még ki nem alakult (azaz elhamarkodott szemlélés miatt ki nem alakult) képnek, és az elmosódó, elhaló félben lévő képnek az alakja, természete valószínűleg ugyanaz. A felvetett kérdésünkre tehát a helyes megoldás reményében úgy fogunk megfelelni, ha nézzük, milyen egy elmosódó emlék?, mi marad meg bennünk az ismereteinkből, ha már csak valami „homályos derengés” van a fejünkben? Talán nem nagyot tévedünk azt állítván, hogy a félig elfeledett dolgok abban az alakban élnek bennünk, amelyik az u. n. általános (logikai műszóval: a n e m i) f o g a l m a k n a k szolgál alapul, íla a campanile-nek alakját, színét, tagozatát szóval minden egyedi sajátosságát elfeledtem is, az bizonyára megmarad bennem, hogy a campanile „egy magas torony”. Ha elfelejtettem egy tulajdonnevet, pl. a Riegler-t (fent 267), annyit mégis tudok róla, hogy „kurta német név” volt. Nos hát, a „magas torony” meg a „német név” nem egyéb, mint a nemi fogalom a campanile-hez, a „Riegler” névhez mint faji, illetőleg: egyedi fogalmakhoz képest. Ez állításunk igazságát valószínűvé teszi az, hogy beletorkol, rávezet egy más, elismert pszichológiai igazságba: abba, hogy nemi fogalmainkat mindenkor az együvé foglalandó egyedek külön sajátosságainak „elhomályosodása”, elmellőzése, tehát valószínűleg elfeledése segítségével alkotjuk meg. Ami „kép”, világos éleskörvonalú kép volt, az mint fogalom hal meg. A nemi fogalom nem más, mint a képnek halottas ábrázata, Hippokrates-arca, a kép, amikor mint Hamlet (III, 1) mondja, a *sicklied o'er with the pale cast of thought*-állapotba jutott. Mindebből tehát az kerül ki, hogy a még meg nem alakult kép valami általános fogalomnak ködös körvonalai alakjában él bennünk. (Ez az eredmény azt hiszem jól kiegészíti azt, amit fennebb [112-3] a „réteges nézés”-ről szoltunkban megállapítottunk. – Egy más ilyen, kép és nem-kép közé eső lelki állapotról fent [197] Höfding alapján emlékeztünk meg.)

Ellenfelünk bizonyára azt kérdi, mit nyertünk mindezzel a kép kiküszöbölése céljára? Vajjon a „ködös körvonal” elvégre is nem körvonal-e, tehát alak, s az „egy magas torony” vagyis az ami a campanile-ből megmaradt a feledékeny fejekben, nem szintén

kép-e? „Kép biz’ az – úgymond – csak nem olyan részletes, kidolgozott kép, mint amilyen a friss, szabatos emlék!” Nos hát, elmehetünk még egy fokkal odább a feledés lejtőjén, és megérkeztünk annál a – bizonyára ritka – embernél, akinek mindössze „valami magos” maradt meg a fejében az egykoron látott campanile-ből, úgy hogy azt sem tudja, torony volt-e az a campanile, vagy ház, vagy talán hegy?! Kérjük, vajjon ennyi emléket is képnak minősít-e ellenfelünk? Azt hisszük alig, mert aki egy szerzett tapasztalatról nem tud többet, mint hogy az „valami magos”, „valami alacsony”, „kicsi”, „nagy” volt, az igazán semmivel többet nem hord a fejében, mint hogy úgy mondjam egy legáltalánosabb útmutatást, utasítást arra, hogy hogyan kellene néznie, hogyan felállania, a testét tartania, hogy a kérdéses tárgyat a pillantásával felöllehesse. Aki megérti a német pszichológiának *Einstellung* szavát (pl. Ebbinghaus 717), melyet magyarra hozzávetőleg „alkalmazkodás”-nak avagy tán „felkészülésnek lehetne fordítani, az talán aláírja, hogy a legfelszínesebb, nem kép-alakú emlékeink nem egyebek, mint efféle *Einstellung*-ok, vagyis annak az emléke, hogyan tettem, hogyan viselkedtem azaz feszítettem meg izmaimat, mikor a kérdéses dolgot a maga valóságában szemléltem. Evvel pedig megérkeztünk ott, hogy annak, amit képnak neveznek, a végső eleme valami aránylag egyszerű mozzdulat. Ez továbbá arra az állításra jogosít fel bennünket, hogy amely emléket világos, tiszta képnak szokás nevezni, az nem egyéb, mint mindazon nézés-utasítások összesége, melyeknek követésére kényszerül a szemlélő akkor, mikor az illető tárgy előtt áll. Ha a campanilét nézed, így meg így kell nézned, ezt meg ezt kell constataálnod, – egyszerűen, mert maga a tárgy csábít reá, ellenállhatatlanul. Következőleg, ha mind e nézés-utasításokat követed, azaz ha tudod követni a campanile nélkül is, akkor elmondhatod ha úgy tetszik (de a mi pszichológiánk kéret, hogy inkább ne mondd!), hogy a campanile képe merült fel a fejedben.

Meglehet, hogy erre az lesz a válasz: „csupán csak lehetséges azaz meg tudom tenni, hogy azt az összeséget, mely a campanile-re gondolásomkor eszembe jut, efféle mozzdulatokra, nézés-innervatiókra, constataálásokra váltsam fel, de ez az apróra-felváltság nem szükséges, nem óhatatlan. A legfőbb dolog pedig az, hogy ez a constataáló mozzdulat-összeg olyan cselekvés, amelynek kivihetőségére mindenekelőtt az kell, hogy maga az az egész kép feltámadjon bennem, vagyis hogy legyen mi n végrehajtanom ama mozzdulataimat.” Mi evvel szemben csak arra utalhatunk, hogy az „eszembe jut”

kifejezés rosszul írja le a tényeket; mert ilyenkor nem az történik, hogy valami, egy „kép”, a lelki szemeink elé vándorol, hogy öntudatunk kárpitján felmerül egy árnyékrajz, melyet mi nyugodt szemlélők módjára csak nézünk, hanem megfordítva, mindenkor az történik, hogy a mi folyton innervait idegrendszerünk fordul feléje hol ennek, hol annak a tárgynak. Helyesebben: nem nekünk jut az eszünkbe hol ez, hol meg amaz, hanem mink jutunk abba az állapotba, mintha most *A-t*, most meg *B-t* néznék. Az eszembe-jutás máris mozgás-aktus, még pedig egy egészen határozottan körvonalozott, mert egy bizonyos volt szemlélettől származó megmozdulása az egyénnek.

Az a körülmény, hogy mindennemű tapasztalat-szerzés mozdulatok segítségével történik, és hogy a megjegyzés vagy, amint szokták nevezni, a kép csak gyakorlás-jelenség, ez a körülmény feljogosít arra a hasonlatra (sőt nem is pusztá hasonlatra!), hogy a „képkiújulás” olyan jelenség, mint amikor egy nehéz fáradtsággal megszerzett és eredetileg csak külön szándéokra beálló mozdulatunk utóbb „önmagától” azaz a legkisebb lökésre is beáll. Amikor tehát a figyelmes campanile-szemlélőnek úton-útfélen egyszerre csak „a szeme előtt áll” az a torony, ez nem egyéb, mint ugyanaz a jelenség, mint amikor valaki, aki gyermekkorában nagy kínnal megtanult egy pár zongora-fogást, utóbb, ha tűnődő avagy türelmetlen hangulatban ott ül az íróasztala mellett, az asztalán tudtán kívül is elkezd zongorázni. Valamint a gyakorlott kezem „önmagától” át tud menni e zongorázó mozdulatokba, úgy a gyakorlott idegrendszerem illetőleg többi izmaim „önmaguktól” (tudjuk, hogy mindenkor csak a „volt szomszéd” lökésére, l. fent 54) át tudnak menni campanilet-nézésbe vagyis abba, hogy úgy teszek, mintha azt a tornyot most látnám.

Közelesik az az ellenvetés, hogy az asztalon véghezvitt zongorázó mozdulatokhoz nem kell semmi kiegészítés a végett, hogy zongorázó mozdulatok legyenek; ellenben arra, hogy a campanile-n szerzett szemlélő mozdulatoknak illetőleg pusztá innervatióknak kiújulása épen campanilet – és nem más valami tárgyat – képzeletléssé legyen, erre kell ilyen kiegészítés, kell nevezetesen, hogy a látott campanile-nek qualitativ jegyei is kép alakjában kiújuljanak bennünk. Erre az ellenvetésre mi már fennebb (406-7), sőt az imént is megfeleltünk, de minthogy nem akarunk semmi kétséget sem hagyni, illetőleg mivel a most felhozott ellenvetés egy gondolat-árványlatban különbözik a megcáfolttól, ezért szívesen belemegyünk

e pontnak újabb taglalásába. – „Ha a tárgy előtted van – mondja ellenfelünk – akkor a te mozdulataid, elfogadom, mindössze a tárgy felfogását, vagy ha tetszik még concretebben, annak megfogását eszközlik; más feladat nekik nem jut. Mozdulataink csak mintegy körülnyaldossák a tárgyat, mely a maga változatlan teljességében, összes tulajdonságaival együtt kint van, meg van adva. Mármost ezeknek a mozdulatoknak a képzelésnél szerinted egészen más feladat jutna, t. i. az, hogy meg is teremtsék, lelkünk elé állítsák azt a tárgyat, amelyet constataílnak, körülnyaldosnak, mert hisz az a tárgy most nincs előttünk. Hogy az előtted lévő négyszögletes asztalt miért nevezed négyszögletesnek, erre mindenkor azt felelheted: a négyszögletességet az asztal adja, te csak elnevezted, megragadtad. De amikor ugyané, most távollévő asztalt elképzeled, akkor magát a négyszögletességet is magadnak kell a fejedből hozzászolgáltatnod, hisz kívül, előtted nincs semmi! És egy ilyen nagy dolgot, a képzelésnek teremtő, adatszállító működését te a mozdulataiddal, még pedig (ez az absurdum!) éppen azokkal akarod elvégeztetni, amelyek szerinted is csak attól és azért indultak meg, mert egy előtted lévő kész adat (tárgy avagy érzet) valamikor megindította!”

Ellenfelünk szemlátomást abból a feltevésből indul ki, hogy a képzelés tényénél ép olyan jogosult dolog egy tartalmi részt ennek pusztá felfogásától, ez emberi járulék-tól különválasztani, mint amennyire jogos eljárás e kettéválasztás ott, ahol egy közvetlenül megszemlélt dolognak a felfogása forog fenn. (Fent 52-3). Ez utóbbi esetben ama kettéválasztásra felhatalmaz, sőt kötelez az a körülmény, hogy ama tartalmi részt mint kívülről elibénk került realitást, vagyis a megszemléltetés irányában teljesen közönyös létet ki lehet mutatni. A képzelés eseteiben ez a kimutatás sehogysen sikerül. Ezt egyszerűen el kell ismerni vagyis megnyugodni abban, hogy a pusztá képzelések, visszaemlékezések ilyen elibénk tolódó lét nélkül folynak le, itt tehát egy a képzelő aktustól független tartalmi rész nincsen. Evvel szemben hogyan okoskodik a képhívő? Nem tágit attól a dualismustól, melyet a szemlélés tényénél megszokott és elmegy odáig: „ha kívülről nem kerül a képzelő elme elejébe tárgy, akkor maga az elme a saját készletéből szolgáltatott avagy teremtett magának tárgyat, a képzelő működéséhez tartalmat.” Avval nem törődik, hogy az ilyen teremtő vagy akár csak előteremtő elmeműködés micsoda mysticismusba, új létformák hypothesisébe sat. vizs. A mi álláspontunk ez: a négyszög-

letesség a fenti példában nem egy, a képzelés tényével szembevethető második tényező, melyet nekünk psychologusoknak valahonnan, vagy kívülről vagy magából az elméből, elő kellene kerítenünk, hanem semmi egyéb, mint, hogy úgy mondjam, a képzelés tényének valami színezője, a képzelésnek módja, formája. Más módi képzelés az, mikor egy négyszögletes asztalra, mint mikor egy gömbölyűre avagy mindjárt a sokat szerepeltetett campanile-re gondolok. Hogy miért, mitől ölti a képzelésem most azt a formát, melyet „gömbölyű asztalt-képzelés”-nek nevezek, utóbb meg azt a formát, melyet „campanile-t képzelés”-nek hívök, erre nincs más felelet mint az: az én jelen innervationalis egyensúlyom olyan volt, hogy egy bizonyos kívülről kapott lökésnek (az associatio) épen abba az innervatio-összegbe kellett izmaimat átvinnie, melyet a campanilenél, és nem, melyet a gömbölyű asztalnál szereztem. – Ismételjük, öreg hiba, ha valaki a képzelés tényét mindenáron és teljesen a szemlélésnek mintájára akarja leírni. Az a két elem, melyet a Kant-féle philosophia a *geben* és *denken* néven jelölt meg, megvan a szemlélés tényében, de nincs meg a puszta képzelésében, a visszaemlékező rá gondolásban. Tessék tehát ennek belemélyedni a sajátos természetébe és maga módjára leírni! Ennek elmulasztásából, vagyis a szemlélet tényezőinek a képzelés folyamatára való ráerőszakolásából keletkezett az egész, velünk ellentétes kép-psychologia a maga félrealitásaival, „kicsit létező” Hannibal-jaival (fent 16) és egyéb hihetlenségeivel. Az az épen nem is olyan rég múlt iskola, mely a kívül létező reális tornyok mellett „bennünk lévő gondolt tornyokat” fogadott el, – nem vévén észre, hogy mibennünk (sőt *m i r a j t u n k !*) csak a tornyot-gondolás cselekvénye lehet meg, - ez a psychologia nemcsak maga csúszott el a saját metaphoráinak sírna lejtőjén, hanem magával rántotta azt a physiologust is, aki most (pl. Ziehen) nekiállt keresni «az agy sejtjei között azt a gondolt tornyokat és egyéb gondolmányokat kitermelő erőt, meg a kép-tartalmazó sejteket. (Fent 22).

Mit feleljünk ezek után arra, hogy miért adatról-adatra tér a képzettársító gondolkozás? A mi emberünk abba az állapotba akar jutni, mintha a tőle régebben látott Sz. Márkus-tér a maga összeségében, tehát a megfelelő adatok volnának előtte. Jól teszi, ha ezt az állapotot olyan eszközökkel igyekszik elérni, milyeneket a pszichológiai tapasztalás erre alkalmasoknak ismer, nem pedig holmi üres erőfeszítésekkel. Ő csak hadd keressen „adathoz adatot”, nekünk azért csak a merő innervatio állapotában marad, mert ne tessék elfelejteni, hogy va-

lakinek épenséggel nem szükséges pusztán innervatiókra törekednie, hogy kifelé, azaz psychologus szemléletől vizsgálva, innervait ember mutatasson. Az az állapot, mely az ő törekvésének a végében mutatkozik (a pusztán innervatió, úgytevés, mintha...), elérődik úgy is, sőt csakis akkor, ha ő maga más célpontot tűz ki magának. Aki ezt furcsálja, gondolja meg, hogy számos más téren is az elerendő végső eredménytől különböző törekvéscélt kell az egyén számára kitzúzni, illetőleg ennek önkényt választania. Elég talán az az egy példa, hogy az orvos a torokbajos betegétől nem azt kívánja, hogy „húzza széjjel a hangszálagait”, amire neki az orvosnak a vizsgálat végett szüksége van, hanem csak arra szólítja fel betegét, hogy „mondjon á-t”, amely hangra viszont semmi szüksége sincs. Ha a beteg, aki á hangra törekszik, mindössze is a hangszálagait hozta megfelelő állásba, akkor lehetséges, hogy a mi emberünk, aki adatokra, ezeknek képszerű megjelenésére törekszik, objective vizsgálva mindössze is egy innervatióban lévő embert fog mutatni, sőt nemcsak mutatni, hanem valóban nem lesz több, mint innervait ember.

Van még egy szavunk ahhoz a fent megpendült gondolathoz, mely szerint a kép természetére a kép kimaradásának a körülményei vagyis a sikertelen visszaemlékezés-kísérletek is világot vetnek. Kétségtelen, hogy egy olyan elméletnek, mely mint a mienk, nem egyedül a képekre, hanem az egész gondolatvilágunkra akar kiterjeszkedni, számba kell vennie azt a tényt is, hogy világos képzeléseinket olyan állapotok szakítják meg, amikor egy bizonyos képet keresünk, az tehát nincs a fejünkben. Meglehet, hogy egy bíráló, ki ezt a tényt megragadja, a mi innervatiós elméletünket kizárólag ezekre a közbeeső állapotokra, vulgo: fejtörésekre fogja illőnek találni, annyival is inkább, mivel ez állapotokban igazi képről tudomásunk nincs, izomfeszültségről meg igenis van. Ha bírálónk majd azt mondja, hogy³ elméletünk nem egyéb, mint jogosulatlan analógia, olyan, mellyel a kép kereső állapotok innervatió-voltát a kép találó azaz röviden: a képzelő állapotra terjesztettük ki, akkor erre avval a valómással felelünk, hogy elméletünk egyáltalán nem ilyen kiindulásból keletkezett, hanem – ha már tudni akarja e munka subjectiv genesisét, – keletkezett abból a más helyütt (Posch I, 15-8) megragadott gondolatból, hogy az amit múltnak nevezünk, végkép meg van semmisülve. Ezt a gondolatot szőttük tovább és szőttük ki azzá az elméletté, mely szerint a múltból még képek, efféle félrealitások sem maradnak fenn. A képkereső állapotnak „tisztán innervatió” voltára Pedig annál kevésbbé támaszkodtunk, mivel visszautasítjuk azt a le-

írást, mintha ilyenkor egyáltalán nem volna bennünk olyasmi, amit képnek, gondolat tartalomnak szokás nevezni. Akinek nem bír eszébe jutni az, amit akar, az tényleg másra gondol, azaz eszébe jut olyasmi, amit nem akar, vagyis amiről tudja, hogy a feladott kérdéshez nem illik. Mi örökké mindig valami r e gondolunk - lehet-e másképp gondolni, mint valamire?! – csak arról nem tudunk mindenkor beszámolni, hogy mire.

Horwicz (I. 306, 314) is aktív működésnek (*fortdauernder Trieb, Willkür, Tätigkeit*) tartja az emlékezést, a képet, sőt nemcsak ezt, hanem már magát az érzetet is, mely tehát önála – bár a hagyományos pszichológiával ellenkező okból – a képzetrel egy természetű (*wesensgleich*), ami ellen mi tiltakozunk. (V. ö. fent 43.)

Jó hasonlat (Fouillée I. 132), hogy gondolkozásunk aktív voltát olyan okból nem vesszük észre, mint amilyenből nem látjuk a saját szemünket vagyis mert túlságos közel van hozzánk.

Mauthner (I. 419) csak a visszaemlékező lelki működésre, nem magukra a képekre, az ötletekre mondja rá, hogy a k t i ó k. Másrészt (III. 639) a szellemi létről (értsd: képzetről, *das Sein, wie es sich im Gehirn spiegelt*) azt írja: *das Sein im Gehirn ist... nichts als das Denken oder die Sprache*.

Az aktio-elméletnek egy másik lelkes szószólója, Münsterberg, sehogysen tud szakítani avval a régi pszichológiából hozott megszokásával, hogy a képzeteket léttel ruházza fel. Azt olvassuk (96), hogy a képzet nem egyéb, mint *das wirkliche Objekt des aktuellen Subjects, sofern es nur für einen gültig ist und nach Ablösung von der Aktualität erfahrbar gedacht wird*. Ide tartozik az is, hogy (492) a lelki folyamatoknak vagyis a képzetvonulásnak olyan leírását adja, mely szerint ez nem egyéb, mint folyton új meg új létezőknek (*Objekte, t. i. psychische*) felvillanása. Ilyen belső, ideális latelemeknek az elfogadása viszi őt arra a miénktől eltérő nyilatkozatra (96): *die Psychologie hat... wohl Grund, auch ihrerseits Vorstellungen und Selbststellungen (= a mi „magatartás”-aink) aus einander zu halten*. Ha pedig ezt avval a szálló igének jóhangzású mondással igyekszik beajánlani: *der Wille wird niemals selbst eine Vorstellung* (u. o.), akkor mi a kis innervatióinkra vagyis arra hivatkozunk, hogy a *Vorstellung* igenis kikerülhetett olyan csekély, érzetheitlen innervatiókból, constataciókból, mik még egy *Wille*-nek az érzetét nem tudják felkelteni. (V. ö. fent 410.)

Schwarz (Hyp. I. 44) úgy látszik észrevette, hogy a kép kiküszöbölésének legnehezebb esete akkor forog fenn, amikor az egyén egy elpusztult tárgyra, avagy ennek valamely a maitól különböző, sehol fel nem található régibb alakjára emlékszik. (Erre a körülményre való tekintettel választottuk ki állandó példánkul az összedült velencei campanile-t.) Olyan esetekben, mikor egy távollevő létezőre történik a visszaemlékezés, egy magunkfajta „képromboló” psychologusnak az az aránylag könnyű megoldás kínálkozik fel, hogy a kvalitatív tárgyjegyek, melyekre a képzet hívő hivatkozik, nem a visszaemlékező embernek fejében vannak, h a n e m kívül,

a távollevő tárgyon. A komoly nehézség ott kezdődik, ahol olyan „qualitativ tárgyjegyek”-kel kell megbirkóznunk, melyeket, mint a campanile esetében, nem lehet semmiféle reális létnek a födele alá hozni.

R i b o t-tól (Att. 173-4) kitűnő módszert tanulhatni arra, hogyan lehet képzeinknek mozgásvoltát valószínűvé tenni. Ribot kiindul a legnagyobb és legkétségtelenebb mozgásnak állapotából, abból, amikor a vadállat épen széjjeltépi zsákmányát. Egy ennél csekélyebb mozgásállapot az, amikor azt a zsákmányt csak figyeli és lesi. Még csekélyebb, amikor a szemével meg a szaglásával keres valami zsákmányt. Végre l e g c s e k é l y e b b, amikor a fekvőhelyén nyugodtan r á g o n d o l egy volt avagy leendő zsákmányára. – Aki a képzetet egy nagy mozgásállapot csekélyfokú maradványának tünteti fel, annak szívesebben elhiszük, hogy ez a maradék rokontermészetű az előbbivel azaz szintén mozgás.

Hogy általános fogalmainknak megalkotásába az elfeledés játszik belé, megvan K ü l p e-ben (210).

B i n e t (72) szerint az emlékező tehetségét visszanyerő, lábbadózó beteg egy darab ideig csak az általános vonásait veszi észre olyan dolgoknak, miket azelőtt mint egyedeket is jól ismert; valamely régi ismerősét pl. csak „egy ember”-nek és nem „ezen és ezen bizonyos ember”-nek nézi. Ha tehát az új m e g s z ü l e t ő emlékezés legelőször az „általános vonások”-at (*la perception générique*) nyeri vissza, akkor kérjük, vajjon ez a tény nem támogatja-e azt a fenti nézetünket, hogy az általános vonásokat a r o s k a d o z ó emlékezés is meg tudja őrizni?

Akik az emlékezés tényeit holmi bennünk felébredő képekkel szokták magyarázni, azok meghallhatják J a m e s (I. 649)-től, hogy ilyen módon a ... negatív emlékeinket vagyis hogy ezt meg azt nem cselekedtem, megfejtteni nem lehet.

M a u t h n e r (I. 483) szerint az elfeledés épen nem pusztán negatív, hanem pozitív műtét; kell tehát valamilyen mechanizmusának lennie, de ezt ma még nem ismerjük, ép úgy, mint különben a visszaemlékezését sem.

Abban a tényben, hogy a másodízben felmerülő *A* adat eszembe hozza a volt szomszédját, *B*-t, ebben van része a mostani és a múltkori lelki állapotom egyéb tényezőinek is, nevezetesen az egyidejű szervi érzeteknek. Ha ezek nagyon különböznek, vagyis ha pl. az *A* most hipnózisban avagy epileptikus *aura*-ban talál engem, akkor az *A-B* képzettársulás elmarad. (L. S t ö r r i n g 193.) Az ilyen elmaradás tudvalevőleg az egészség emberen is megesik, ha t. i. *A*-t most „más szemmel nézi,” mint régente. E jelenségről fennebb (319-322) már megemlékeztünk.

Ha mi szakítottunk a sensorikus pszichológiával és a fejledező voluntarista pszichológiának a végletekig következetes keresztülviteléért kardoskodunk, akkor az volt az iránygondolatunk, a próbálkozásunk indítéka: megszabadítani a pszichológiát egy olyan alkotó elemétől, a képzettől, mely a tudománynak a physiologia keretébe való beleilleszkedését váltig minden egyébnél inkább gátolja, és mint afféle félrealitás, csak a szellemhívó világnézetnek meg egyéb mysticismusnak szolgáltat táplálékot. F o u i l l é-t a mienkkel homlokegyenest ellenkező célzat térítette el a hagyományos iskolától, ő azért tűzte ki céljául képzeink mindenféle hatásának, ható erejének kutatását, azért támadta meg (I. Intr. VI-VII. lap) a hagyományos

psychológiának a „ködfátyolképszerű” képzetekről szóló leírásait, mivel meg akarta cáfolni azt a Ribot-féle tanítást, mely realitást csak a lelki állapotainkat kísérő physiologiai folyamatokon volt hajlandó elismerni és a képzeteknek árnyékszerű semmiségére hivatkozott. Fouillée-nak (u. o. V 1.) érdekes programjából ideiktatjuk a következőket: *le véritable intérêt de la psychologie ne consiste pas ... à décrire le fonctionnement représentatif de la pensée, la mise en scène du spectacle intérieur, la formation des idées ou des états de conscience susceptibles de se formuler en idées; l'intérêt consiste surtout à rechercher quelle est l'efficacité de la pensée en nous et autour de nous, quelle est la force des idées et de tous les états de conscience qui s'y résument, leur influence sur révolution de l'esprit et sur celle même de la nature.* – Ez az irányválasztás természetszerűleg a képzetek akarati oldala vagyis a mi főtárgyunk felé fordította a szerző figyelmét, s ha e téren sokszor is van alkalmunk vele találkozni és nézetéhez csatlakozni, mégis nem leplezhetjük el azt a főeltérésünket, hogy nálunk a képzetek nem képek, hanem innervatiók, Fouillée-nél pedig nem csupán képek, hanem hathatós jelenségek is. Az „*idées-forces*” elméletéről adott összefoglaló jellemzése, – mely szerinte (II. 223) *consiste précisément à admettre l'universelle présence du vouloir et du mouvoir dans toute représentation* – is azt mutatja, hogy ő a mozdulatos elemet csak mintegy beleágyaltnak tekinti a képzeteknek különbeni kép-természetébe. Megtaláljuk nála azt a Horwicz-féle nézetet (fent 43) is, hogy mai képzeleteink eleinte csak appetitiók, vagyis aktiók és reakciók alakjában voltak meg s csak később és utóbb (I. Intr. VII. 1.: *en vertu de rapports très-complexes, dérivés et secondaires*) váltak igazi képzetekké, ide iktatom azt az igen találó jellemzését (u. o. VIII. 1.), melyet a „képekből álló” belső ideális világról ad. A phiiosophusok, úgymond, ragaszkodnak ahhoz az illúzióhoz, *que les idées sont des fantômes analogues aux ombres des morts dans les inania régna. Ils se figurent pour ainsi dire le monde mental avec le seul sens de la vue, comme un monde de formes, de dessins et de couleurs, le tout lumineux, mais sans chaleur, sans consistance et sans vie.* Azután így folytatja: *A ce panorama tout intellectuel, la psychologie des idées-forces doit substituer l'action; elle doit considérer les idées comme des formes non pas seulement (ime!) de la pensée, mais du vouloir...* Hogy Fouillée milyen messzire marad el a teljesen motorikus állásponttól, mutatja az érzésről adott leírása, az, hogy a képzet (*idée*, u. o. IX. 1.) semmi egyéb, mint *un discernement inséparable d'une préférence*, amely úgy keletkezik, hogy a megézés-folyamattal mindenkor együttjáró becslés- és kívánás-folyamat önmagán visszaverődik (*arrive à se réfléchir sur lui même*). Mindezek után a képzetek természete dolgában abban állapodik meg, hogy (u. o. X. 1.) *tout état de conscience est idée en tant qu'enveloppant un discernement quelconque, et il est force en tant qu'enveloppant une préférence quelconque.* Neki tehát a *discernement* maga nem a reakciónak, az egyéni viselkedésnek egyik módja, hanem valamilyen megmagyarázatlan psychikum. Fouillée evvel annyira a határán jár a hagyományos physiologiai felfogásnak, hogy nem csodáljuk, ha utóbb (I. 183) egészen ennek a nyelvezetén szólamlík meg, kijelentvén, hogy érzelem és mozgás csak kísérő szerepet játszanak a képzeleteink mellett. Ellenben jobb hely és a mi fenti fejtegetéseinkkel egyezik, hogy

a képzeink (I. 356) *ne sont pas simplement des reflets, mais des abréviations qui conservent une force efficace et s'accompagnent de mouvements commencés. Les images ne sont point aussi complexes que les objets mêmes...* Másutt (I. 196) a képzeteket az utóképekkel hasonlítja össze és ezeknél aktívabb természetűnek ismeri fel. Itt kerül elő a következő meghatározása: *L'image mnémonique n'est... pas le résidu passif de l'impression reçue. Elle est, selon nous, une combinaison des résidus de l'impression avec les résidus de la réaction cérébrale et mentale.* Sajátságos összeforrasztása régies és új gondolatoknak! – Ha mindezek után számba vesszük azt, hogy Fouillée-nél (I. 183-4) a képzetek, ezek az *états de conscience*-ok a bennök rejlő erőnél fogva (ezért „*idées-forces*”!) küzdenek a saját vagyis emlékezetünkben való fenmaradásukért, úgy hogy mindenkor a „legerősebb”-nek sikerül magát a tudatunkba befészkelnie: akkor tisztán látjuk, hogy Fouillée minden fiziologiája mellett is mennyire spiritualistának maradt, és megértjük az ő *idées-forces*-ait, azt hogy ezek – psychikum létükre – végtére is nem egyebek, mint apró szellemecskék, miknek ép úgy, mint a theologusok isteneinek és lelkeinek, van a concret világra, nevezetesen idegrendszerünkre kiterjedő hatalmuk is. Honnan vették, ha egyszer szellemek s nem e világból valók? Nos hát, Fouillée adta meg nekik, úgy mint a léleknek egyszerűen *m e g a d t a* a theologus. A Fouillée lépése a képzetek dolgában tehát minden „*force*”-ielzők hozzáadása mellett sem reformatories lépés, ő teljesen átvette a közkeletű psychologia képzet-elméletét (pl. azt is, I. 185, hogy a képzet csak gyöngébb érzet) és mindössze a psychikumoknak idáig is tulajdonított *testre-ható-képességet* hangsúlyozta ki jobban. De hogyan képes egy, a testiektől velejében különböző tényező, egy psychikum a testünkkel *causalis* viszonyba lépni, ez a kérdés őt ép oly kevésbé bántotta, mint a többi spiritualistákat.

A mozdulatok tüneteknek pusztá rá gondolások alkalmával való ott-szereplését az olyan képhívó is elismerte, amilyen *B i n e t* (27), de persze a maga „kép”-es nyelvezetére fordítja le e tény, mondván: aki egy golyóra gondol, abban feltámad a *k é p e* (*les images*) azoknak a mozgásérzeteknek, melyeket a reális golyónak végigtapogatása közben szerzett. Mi a „mozgás-érzetek képe” helyett inkább azt mondjuk: maguknak a mozgásoknak *k e z d e t e*.

V. Képzeinknek érzetszerű mivoltát azaz kép-, tehát félrealitás-és nem pusztá mozdulat-természetét úgy látszik mind az eddigieknél meggyőzőbben bizonyítja a következő körülmény. „Ha arra gondolkodok – mondja ellenfelünk, – hogy citromot rágok, a nyál összefut a számban; ha valami utálatos dolgot beszélnek el előttem, s így gondolataimat ama dolgokra irányítják, a gyomrom felémelyedik; ha egy költeménynek elmondása, egy zenedarabnak eljátszása közben az elakadás veszélyére gondolok, biztosra vehetem, hogy el is akadok. Még nagyon sok ilyen példát lehetne felhozni, de ne szaporítsuk a szót, mert már ennyi is elegendő a következő okoskodásra: Ha az, ami az említett reális, testi jelenségeket, a gyomorémelygést, nyál-

folyást első ízben megindította, reális azaz érzetkeltő adat volt (az undorító tárgy, a citrom), aminthogy nem is lehetett más, akkor a legnagyobb mértékben valószínű, hogy az a gondolat, képzet, mely e testi tüneteket szintén elő tudja idézni, hasonlóan ama reális adatokkal, tehát ugyancsak érzetszerű, legalább is félrealitás. Különbösen is érthetetlen, furcsa dolog volna, ha reális, physiologiai hatásra egy olyan testetlen semmiség is képes lenne, mint amilyen szerinted a képzet. Az érzetről mindnyájan tudjuk, hogy physiologiai hatásokat bír kelteni szervezetünkben. Ebben nincs is semmi csodálni való, mert hisz minden érzet egy reális létezőnek, ható tényezőnek a jelentkezése. Mármint az volna a csodálatos, ha ilyen reális hatás beállhatna a nélkül, hogy az ok, amely előidézi, realitás azaz érzetszerű tényező volna. Te kigúnyolod a spiritualistát, aki „nem e világról való” psychikum-oknak tulajdonít anyagvilági eredményeket, s íme magad egy semmiségnek, az általad megsemmisített képzetnek a hatóképességét vagy hajlandó, illetőleg kényszerülsz elfogadni!”

Azt kérdelem erre, nem lehet-e az émelygést s egyéb ilyen testi jelenségeket egyszerűen azon mozdulatok közé sorolni, melyeknek az illető emberen való jelentkezésük, mutatkozásuk miatt állítjuk mi éppen azt, hogy úgy tesz, mintha az illető tárgy volna előtte? Mit jelent, hogy a citromrágásra gondoló ember úgy tesz, mintha citrom volna a szájában? Csak azt, hogy úgy viselkedik, mint viselkedett akkor, amikor valóban citromba harapott. Ehhez a viselkedéshez tartozik az is, hogy nyálmirigyei összehúzódjanak, mert hisz összehúzódtak akkor is. Sohasem szabad felejtetni, hogy bármilyen rá gondolkor izmainknak egy része egészen olyan mozdulatot tesz, mint tett a megfelelő szemlélet alkalmával, fia nem csodálatos dolog, hogy az az ember, aki valamely messze távolságban lévő tárgyra gondol, a szemizmait a távolba nézésre accommodálja; ha nem csodálatos dolog, hogy valaki bizonyos indulatszókat ejt ki legalább is félhangon, amikor egy elszenvedett sértés jut az eszébe: akkor miért csodálkozunk ezeken a gyomorémelygéseken, nyál-folyásokon, amik végtére is nem egyebek, mint szintén csak bizonyos izmaink megmozdulásának természetes következményei. Mondottuk, hogy mindenféle képzelés más-más testi tünetek között folyik le, aszerint amilyen a képzelés tárgya. Tehát miért akadnánk fenn azon, hogy a citrom-gondolatnál a nyálmirigyeink jutnak mozgásba, a campanile-gondolatnál meg a szemizmunk? Ellenfelünknek ez a mirigy- és émelygés-ügy úgy látszik azért ragadja meg a figyelmét, azért tartja valami különösen reális testi hatásnak,

mert e tüneményeknek a végében bizonyos concretumok jelennek meg, a szájban felgyülemelő nyál maga sat. Nos hát, ezek semmi egyebek, mint testi szervezetünk anatómiai berendezésének következményei, vagyis a következményei annak, hogy az illető izmok olyan edényekhez tartoznak, melyeknek valamilyen kifolyásra képes tartalmuk van. Ha valami bosszantó hírnek hallatára ökölbe szorítom a kezemet, ennek nem lesz semmiféle váladék-eredménye, azért mert a kézizmaim nem folyadék-tartalmazó mirigyeket zárnak körül. Ha ellenben egy szomorú hírnek hallatára a könyeim megerednek, ez egy hajszállal sem volt realisabb avagy csodálatosabb testi hatás, mint az az ököl-mozdulat; mert ki tehet róla, hogy testünk alkotása olyan, hogy a köny-tömlőim, melyeknek izmai ama hirre összehúzódnak, köny-folyadékot tartalmaznak, s ennek az edény szűkülése esetében a mechanika örök törvényei szerint ki kell folynia?

Megszűnik minden csodálatosság, ha helyesen fogalmazzuk meg a tényálladék leírását. Ne úgy beszéljünk, hogy a citrom képzete okozza a nyálfolyást, hanem fogadjuk el, hogy a „citromra-gondolás” nevezetű ténynek egyik kiegészítő része az is, hogy az embernek nyálmirigyei húzódnak össze.

Itt azonban egy új mozzanatot is tekintetbe kell vennünk. Ismertes dolog, hogy minden mozgulatra való gondolás e mozdulat végrehajtásának az ösztönét kelti fel az emberben, úgy hogy ilyenkor, főleg ha erősen szegzett figyelemmel gondoltunk az illető mozdulatra és annak részleteire, határozottan könnyebb dolog azt véghezvinni, mint tőle tartózkodni. (E sorok írójának egyszer egy fogoly léghajóban – *ballon captif* – minden lelki erejét és higgadtságát kellett összeszednie, hogy ellentálljon ama kiugrás-viszketegnek, mely benne a mélységbe lenézéskor, illetőleg a leesésnek ilyen szellős helyzetben természetesen beálló gondolatára feltámadt.) Ezt a körülményt, mellékesen szólva, szintén a mi elméletünk számára hasznosíthatjuk, mondván, hogy a kivitel, e kétségtelen izommozgás, valószínűleg azért csatlakozik oly könnyen a puszta mozgás-gondolathoz, mert maga ez a gondolat is már innervatio, az igazi megmozdulásnak kezdete. Visszatérve most a citrom-példára, csak annyit jegyzünk meg, hogy az említett mirigy-izgalom nem e gyümölcsnek sárga alakjára való gondoláskor jelentkezik, hanem csak a beléharapásnak gondolatát kíséri, amely persze, megengedjük, könnyen hozzáfűződik a puszta alak-gondolathoz. Ennek alapján elméletünket avval a megjegyzéssel egészíthetjük ki, hogy valamely tárgyra rágondolni tulajdonképp nem egyéb, mint az illető tárgynak ki tap a s z t a l á

sára vagyis ennek módjára gondolni. Én amikor a campanile-re gondolok, voltakép a campanile-t-nézésemre gondolok; amikor a Beethoven IX. symphoniája jár az eszemben, akkor e symphoniát-hallásomnak ténye merül fel bennem; amikor azt mondom, hogy a rózsá illatát, a bor ízét képzelem, akkor igazában egy rózsát szagoláshoz, borkóstoláshoz cselekedetére emlékszem vissza. Ezt aztán tovább kiélezzhetjük, odáig, hogy nem is a megfelelő érzékelő folyamatok r a g o n d o l o k, hanem azok bennem részben, kicsiben máris m e g i n d u l n a k, és az érzékelő folyamatoknak ez a megindulása, vagyis a hozzájuk tartozó izmoknak megfeszítése n e v e z t e t i k épen tárgyra-gondoláshoz. A campanile-re gondoláskor azért változik meg szemizmimaink mostani innervatív állapota, mert épen a campanilet-nézés vagyis e nézésnek egy része indul meg bennem és *last not least*, – a citrom sárga külsejének képzeletére azért nem érzek még nyálfolyást, mert a citromot-nézés, mely bennem most megkezdődik, csak szemizom-működés. Ellenben a beleharapásnak gondolatából azért lesz mirigy-izgalom, mert a valóságos beleharapás e mirigyeket működésbe hozza.

Egy dolgon lehetne itt még fennakadni, t. i. azon, hogy a rágás-gondolat alkalmával miért nem a rágó izmaink és miért csak a mirigyekéi mozdulnak meg? Erre több felelet is kínálkozik. Az egyik az, hogy a mi száz- és ezerféle mozdulatunk mindenikének mások a beállási feltételei; az egyik mozdulat könnyebben, kisebb külső lökésre indul meg, mint a másik. Mirigyizmaink úgy látszik sokkal izgékonyabbak, mint az állkapocséi; ezért amazokat már az az associate is megindítja, mely a citromíz gondolatát bennünk felvetette, míg ellenben rágó izmainknak erősebb izgalom kellene. A másik feleletet ott adtuk meg, ahol a képzelő magatartást *compromissum*-nak minősítettük (fent 36). E szerint azt mondhatnók, a rágó izmokat az a körülmény tartja vissza a megindulástól, hogy az üres szájjal való rágást kárbavesztett, nevetséges dolognak találja az egyén. A nyál-mirigy megindulása ellenben csak szájunknak amúgy is mindenkor meglévő nyáltartalmát szaporítja; ennél fogva semmiféle olyan helyzetet nem teremt, melyet az egyén fonákságnak ítélné. Végre pedig, harmadik feleletül azt is felvethetni, hogy maga a kérdésbe foglalt feltevés nem igaz, amennyiben a harapás-gondolat a mirigyizmon kívül mindig egyszerre mind az állkapocséit is innerválja csekély mértékben és k e v é s b b é é s z r e v e h e t ő l e g azért, mert itt nincs ami az innervatiót elárulná, úgy mint a mirigyizmoknál a nyál-zaporulat.

Ellenfelünk még egy, a fennebbihez hasonló nyilat tartogat számmunkra, t. i. azt a tényt, hogy hysterias betegeken és bizonyos hypnotikus médiumokon képzelt gyógyító szerek, mérgek ugyanolyan physiologiai változásokat tudnak előidézni, mint a megfelelő valódi szerek. „Ha – úgymond, – egy az illető médiumnak bőrére ragasztott ártatlan papírdarabka, melyet mustáros tészának hitettek el vele, bizonyos idő múlva hólyagot húz e medium bőrére, s ha ugyancsak hólyag képződik ama hideg vasdarabnak nyomában, melyet tüzesnek képzeltek a beteggel, akkor napnál világosabb, hogy a képzelet csakugyan érzet, mert a világnak semmiféle megmozdulása sem képes ilyen hatásokat létrehozni.”

Nem akarok ezen első tekintetre hihetetlen, a csodával határos kísérleteknek és sok helyütt olvasható leírásuknak alaposságában kételkedni, de oda vetem a hangsúlyt, hogy a hólyagképződés végtére is csak egy physiologiai folyamat, olyan, mint az automatikus mozgulatok útján létesülő vérkeringés, emésztés sat., melyekről pedig tudjuk, hogy a hypnotikus médiumnak erős akarásával bizonyos fokig módosíthatók. Ismeretes dolog, hogy a neurasthenikus emberek között (s a hypnotikus és hysterias mind rokon természetű) találkozunk nem egy, aki a saját akaratával rá tud hatni testének olyan izmaira, amelyekre egészséges ember befolyással lenni nem tud. Ha van ember, – aminthogy van, – aki önkényesen össze tudja húzni és kitágítani pupilláját, akarata megfeszítésével gyorsítani meg lassítani a szíve verését, akkor én nem látom olyan nagy csodának azt, aki hólyagot bír magán teremteni, vagyis akaratával, szorongásával megindítani azokat a physiologiai folyamatokat, melyek a hólyag-keletkezésre visznek. Nem ismerjük a részletes mechanizmust a hólyagképződés folyamatának, s így nem szabad azt már *apriori* olyan eseménynek kijelentünk, amely csakis érzetre avagy az érzet „rokonai”-ra állhat be. Az a képzelt tüzes vas az illető médiumban bizonyára olyan szorongást idézett elő, melyet különféle testi változások kísértek; mindenesetre a szívverése, lélekezése, vérkeringésének módja változott meg olyan módon, amiként ezek a megfelelő reális hőhatásra megváltoznának. A hólyag vagyis a felhámsejteknek az alattok lévő rétegtől történt elválása, csak egyik külső látható következménye ama belső folyamatoknak, olyan a milyen a fennebbi példában a köny vagy a nyálzaporodás, mikor az illető mirigyek összehúzódnak. A hólyagképzés végtére is nem egyéb, mint a természetnek egy berendezkedése, viselkedése a túlságos hőhatással szemben. Talán furcsálni fogják, de énnekem az a medium,

aki a képzelt égetéstől hólyagot kap, csak úgy viselkedik, mintha valódi tűz érné.

Érdekes volna tudni, (nem találtam rá választ), vajjon az efféle betegek olyan hatásosnak a rendes physiologiai hatását is fel tudják-e tüntetni magukon, amely szernek hatása módját ők nem ismerik. Azaz vajjon az a mustáros tésztának kiadott papírdarabka olyan egyéneken is tud-e hólyagot húzni, aki még nem halotta, hogy a mustáros tézsta hólyagot csinál? Én kötve hiszem, hogy tudna. Vagyis nem hiszem, hogy, ha concret célgondolat nem sarkalja a beteget egy bizonyos irányba („most hólyagnak kell képződnie!”), ő a kérdéses eredményig el tudna jutni. Az állítólagos mustáros tésztának most valószínűleg csak olyan hatása lesz, amelyet az a tudatlan medium e szerről képzelt, tehát pl. hűsítő avagy izzasztó hatása sat.

Most azonban tűrje a t. ellenfelünk, ha avval a nyilatkozattal fordulunk felé, hogy az ő gondolkozásának sodra nem oda visz, hogy a képzelt érzet rokon a valódival, hanem egyenesen oda, amit ő elpalástol, hogy ez a kettő ugyanaz; a képzelt citrom valódi citrom, a képzelt bőrégetés valódi égetés, és – a képzelt Hannibal valódi Hannibal! (Fent 15-6).

Az itt felhozott jelenségek („képzeteink testi hatása” ismert fejezetcím a lélektani tankönyvekben) annyira köztudomásúak, és az a nézet, hogy e tények a „képzet = érzet”-elméletet bizonyítják, olyannyira általános a velők foglalkozó, igen nagy számú psychologusoknál, hogy igazán nem tartom érdemesnek, e tárgynak az irodalomban történt feldolgozását nyomon követni.

VI. Nagyon lesújtónak látszik a következő ellenvetés is, mely azt az „úgy tesz, mintha...” formulánkat támadja, melyet mi a „kép” és „képzelt” helyébe iktattunk. „Nagy önámítás, – így szól az ellenfél – ez a te varázsígéd, mely téged a maga kétértelműségével egyszerűen lépre vitt. Az „úgy tesz, mintha...” szólásmódrtak ugyanis van egy átvitt, metaphoricus értelme is a szószerű mellett; az, t. i. hogy „színlel, alakoskodik, színházat játszik,” s ez az értelme alighanem még közönségesebb, mint az a betűszerinti, hogy „olyan cselekedetet visz véghez, mint akkor, amikor... Ha te a formuládat e metaphoricus értelmében veszed, akkor nem bánom oda teheted a régi ‚kép’ és ‚képzelt’ szavak helyébe, minthogy a színlelés tényében a képzelésé csakugyan benne rejlik; mert senki sem tud valamilyen vállalt szerepet játszani, aki ugyanakkor a maga mintájára rá ne gondolna, arra akit utánozni akar, vagyis annak

k é p é t ne hordozná a fejében, fia úgy tetszik, jól van, mondjuk ezentúl ahelyett hogy ‚*M* ember az *A* tárgyra gondol’, ezt: ‚*M* azt színleli, belsőleg azt hazudja, hogy ő most egy *A* előtt áll.’ De az is nyilvánvaló, hogy egy ilyen értelmű formula beiktatásával te a magad materialista, apsychikus irányában nem nyertél semmit; mert a ‚színlel’, más szóval: »alakoskodik, hazudik’ szó csakolyan, sőt még jóval szövevényesebb, nehezebb pszichikai folyamatot fejez ki, mint a ‚képzél’, melytől irtózol. Képzelní tud minden ember, de alakoskodni, már t. i. ügyesen, aránylag kevés. Hogy a képzelés, a rá-gondolás voltaképp egy színlelés, alakoskodás, ez ép oly kevésbé természettudós magyarázat, mint akár az a régi idealista nyelvezetű mondás, amikor minden képzelés nem volt egyéb, mint ‚a lélek megnyilatkozása.’ – Ha mármost nem ebben, hanem a fent jelzett concret értelemben veszed az ‚úgy tesz...’ mondásodat, és csak az egyénen megfigyelhető cselekvésösszeget érted rajta, megmaradtál ugyan materialistának, de viszont nem is magyaráztad meg a képzelés tényét; mert ez sehogy sem fér belé ebbe a szegényes formuládba, minthogy ez a két tény, ‚egy ember *A* tárgyra gondol’ és ‚ez az ember olyan cselekedetet visz most véghez, mint amikor *A* tárgy volt előtte’, nem fedí egymást. – Szóval, mit nyertél? Vagy csakugyan felöleli a te ‚úgy tesz, mintha...’ ígéd a képzelés tényét, – aminthogy fel is kell ölelnie annak a kifejezésnek, amely magyarázat akar lenni, – de ez esetben, mint láttuk, csakis mint psychikus jelentésű, a ‚képzelés’-sel egyvívású szó öleli fel, azaz mint olyan, mely materialista reform-célokra teljesen alkalmazatlan. Vagy pedig, ha formuládnak tisztán természettudós, »concret mozgásösszeg’ jelentéséhez ragaszkodói, akkor sohasem fogod e szűk kerettel átkarolni, velünk megértetni a képzelés tényét. Ezért tehát ne ámítsd magadat és bennünket, hogy te különb módon tudnád a psychikumokat kiküszöbölni, mint azon az ismeretes, otromba materialista módon, amely mindazt, ami nem concretum, ami utolérhetetlen finomság, egyszerűen letagadta!”

Erre először is azt jegyezzük meg, hogy mi az „úgy tesz...” formulát soha sem vettük, sőt nem is szabad „színlel, alakoskodik” értelemben venni, ha a „képzelés” nevű psychikumot akarjuk vele kiküszöbölni. Már csak azért sem szabad így értelmezni, mert hát miben is alakoskodik, színlel az, akinek valami dolog az eszébe jut? Minden szerep-játság valami szándékos, erőlködő cselekedet, már Pedig az ötletemre való gondolás épenséggel nem az, – annyira nem, hogy bizony inkább az ellenkező mütét, vagyis az, amikor ki

akarjuk verni a fejünkbe a felötlött gondolatot, kerül erőfeszítésbe. Minden szerepvállalásnak kell továbbá valami egyéni céljának lennie, mert céltalanul senki sem veszi fel a kényelmetlen álarcot; már pedig célja bizonyára nincs annak az embernek, aki szabadulni sem tud az illető emlékétől. Teljesen egyetértünk ellenfelünkkel, ha azt tartja, hogy alakoskodással magyarázni a képzelést vagyis a szövevényesebbel az egyszerűt nem kisebb fonás, mint a kocsit lótól húzott automobilnak definiálni. Mi mindig csakis „megmozdulás-összeg”-nek, szóval tisztán természettudományos értelmében vettük és akartuk vétetni az „úgy tesz...” mondásunkat és mindenütt is kötelességszerűen igyekeztünk a belécsillanó második értelem kápráztató hatásának ellentállani.

Mindamellet az állítjuk, hogy azokat a mozdulatokat, azt az egész magatartást, innervatio-egyensúlyt, mely emberünket megszállja akkor, amikor ő a hagyományos pszichologia szavajárása szerint, egy régibb *A* tapasztalására „gondol”, – ezt a mozdulat-összeget, mondom, leghelyesebben úgy írjuk le, ha (bocsánat az idegen szóért!) valami *p ó z*-nak, más szóval taglejtés-összegnek tekintjük. *A*-ról *B-re*, *B*-ről *C-re* gondolni annyi, mint egy *A*-pózból egy *B*, *C*... pózba esni. Lejebb majd bővebben kifejtjük a képzet és az érzelm közötti rokonságot, de annyit már ide kell iktatnunk, hogy amilyen önkénytelen a haragvó, a félő, az unatkozó, iaz érdeklődő embernek, szóval e megannyi érzelmeiktől meghatott embereknek a taglejtésük, illetőleg az egész magatartásuk, szakasztott olyan önkénytelennek tekintjük mi azt a magatartás-összeget, mely rajtunk kiüt, illetőleg bennünk megvan, ha *A*-ra avagy *B*-, *C*-re „gondolunk”. Ha a *h a r a g v ó* embernek egész magatartását a harag pózának nevezhetem, akkor a *r á g o n d o l ó* embernek viselkedését, vagyis összes izmainak feszültség-állapotát is van jogom röviden a *r á g o n d o l á s*, még pedig éppen az *A*-ra, *B*-re gondolás póz-ának kiadnom. Vagy pedig, hogy idegen szókkal mi magunk is ne „pózoljunk”, mondjuk egyszerűen: emberünk most *ú g y t e s z*, *m i n t h a A, B*... lenne előtte. Nemcsak színészi az az vállalt, hanem önkénytelen pózok, úgy-tevések is vannak, sőt amire legnagyobb súlyt vetünk, vannak olyan pózok, melyek csak előkészülnek bennünk, azaz majd csak később („ha az egyén jobban belemelegszik az emlékeibe”) válnak szemmel láthatókká igazi megmozdulások alakjában. Ezt már fennebb (30-4) is elmondottuk és ottani fejtegetéseinkből még csak azt iktatjuk ide: nem igaz, hogy az a póz a mi emberünknek ötletét csak kíséri, vagyis hogy azonkívül még más is történnék

benne (a „kép”!), hanem ez a két tényálladék: „*A-ra* gondolni” és „egy *A-t* néző pózban lenni” teljesen fedi egymást. Hogy mi jözon állítjuk ezt, azt elég bőven elmondottuk a megelőzőkben. E helyütt csak arra mutatunk rá, hogy a mi álláspontunk materialistikus ugyan, de a szemünk nem makroszkopikus. Nem azt mondjuk, amit ellenfelünk-ad a száánkba, hogy annyi történik az emberben, amennyit külső cselekvései alakjában látni lehet és több semmi, hanem inkább rámutatunk ama, hogy mind az a sok, ami benne e látható cselekvésein kívül valóban történik, szintén csak cselekvés, izomműködés, kezdődő, még észrevehetetlen mozdulat. (V. ö. fent 37-9.)

Ha az olvasó mind e mozdulatokat tőlem pontosan számon kéri, én – megvallom – a fiziologiához vagyok kénytelen őt utasítani. S ha ezt a kényszerűséget a hibájául rója fel a mozdulatos elméletnek, én inkább ez elméletnek arra az ajánló vonására mutatok rá, hogy új, még idáig nem, vagy csak alig felvetett kérdéseket tűz ki a psychophysikai kutatás számára, még pedig jóval nyomósabb kérdéseket, mint amilyen nem egyike azoknak, melyekre a laboratóriumokban időt és fáradságot áldoznak. Tény ugyanis, hogy ugyanazon *A* tárgynak meglátása egy ma született gyermekből egészen más mozdulatokat vált ki, mint abból a felnőttből, ki ezt a tárgyal ki tudja már hányszor látta, most felismeri, a nevét is meg tudja mondani, sőt a felébredő elnevezés-ösztönének mindjárt ellent is tud állani. A kis gyermeket minden keze ügyébe került tárgy arra ingerli, hogy a szájába vegye; a felnőtt ember már annyira agyonfégezte ezt a mozdulat-ingerét, hogy az észrevehető módon már nem is jelentkezik nála. Továbbá a gyermek máskép viselkedik egy játékszerével szemben, ha fáj valamije, mint ha nincs baja; máskép az új mint az ismert dolgokkal szemben. Kétségtelen, hogy az embernek a külső tárgyak iránti magatartását először is e tárgyak maguk vagyis ezeknek érzeti sajátosságai, továbbá az embernek egyidejű más érzetei, végre pedig a szerzett tapasztalásai határozzák meg. Kérdés tehát, hogyan folynak be mind e tényezők, miféle külső és belső izmai húzódnak össze a csecsemőnek, a fejlettebb gyermeknek és a felnőttnek ugyanazon *A* tárgy látásakor, még pedig különböző állapotokban és körülmények között? Hogyan módosul a gyermeknek és a felnőttnek egész innervationális állapota, ha figyelme az egyik tárgyról a másikra, *A*-ról *B*-re terelődik? Hogyan, micsoda izmoknak innervációja útján jut el a gyermek lassankint abba a higgadt, magafégező állapotba, mely a felnőttet jellemzi? – Csak hevenyében ragadtam ki egy néhány, idevágó kérdést, és máris

meglátszik, mily óriási, ma még jóformán kiaknázatlan kutatástér nyílik itt a physiologia számára. Mert hát nem több- és nem kevesebbről van szó, mint, hogy ismerni kívánjuk az embernek egész mozgásrendszerét, a megmozdulásaiban rejtőző törvényszerűséget, mondjuk ki egy szóval: az élő vagyis érzeteire reagáló embert! Elég sajnos dolog, s ez nagyrészt a hagyományos, képhajszoló psychológiának esik a rovására, hogy e kérdésnek mindössze egy néhány jelentéktelen töredéke van megoldva. El kell ismerni, hogy ennek a feladatnak megfejtése az okszerű lehetőségek határai között marad, mit arról a másik feladról, melyet viszont a képhívő tűz ki a physiologusnak, a legjobb akarattal sem állíthatni – arról t. i. hogy keresse meg az agy sejtjeiben a beléjük rakódott képzetet.

Hauptmann (17-8): *Das abhängige Verhalten der Tiere bietet der objectiven Betrachtung wesentlich Bewegungen dar. Von der einfachen Muskelbewegung, durch isolirte Reizung eines Nerven herbeigeführt, leitet eine consequent objective Betrachtung zu coordinirten Bewegungen einzelner Glieder oder des Gesamtkörpers und weiter zu complexeren Bewegungsreihen, in denen nach Massgabe der zugeleiteten Sinneseindrücke die einzelnen Bewegungselemente oder elementarere Gruppen derselben durch zahlreiche Aas- und Umschaltungen oder Neucombinationen simultan und successiv mannigfach erhaltungs- und erfolgsgemüss verknüpft sind. Die von Stufe zu Stufe sich steigende Complication dieser mechanischen Leistungen streng objectiv aufzulösen und zu bestimmen, durch welche jeweilig neu hinzugefügten Momente die Verfeinerung derselben vollzogen wird, dafür fehlen der Physiologie nicht nur die begrifflichen Mittel, sondern noch mehr überhaupt jegliches Interesse. Trotzdem wäre diese Bestimmung die erste zu lösende Aufgabe.* – Hauptmann (304) lejjebb rámutat a mai psychológiának és physiológiának még igen tökéletlen kapcsolatára, e két tudományak külön eszejárására és a jövőnek fellendülését az egységes biológiai gondolkozásnak meghonosodásától várja. *(Dort [= in der Physiologie] waren die chemisch-physikalischen Processe, hier [= in der Psychologie] die isolirten, psychischen Attribute nicht unter den Einheitsbegriff des activen Lebewesens, der biologischen Individualität gebeugt.)*

Mikor mi fennebb (405-6) beszédösztönöket meg constatálásokat emlegettünk a képzelő ember innervatióinak jellemzéséül, nagyon tiszta tudatában voltunk annak, hogy evvel még csak igen ködös és vázlatos körvonalait jelöltük meg azoknak a mozdulatoknak, melyeknek kiderítését épen a haladó physiológiától várjuk. Ami különösen a többször említett beszédösztönt illeti, kimondjuk itt utólag, hogy az az innervatiós állapot, melyet valamely adat (tárgy, tárgycsoport vagy tulajdonság, esemény) bennünk kelt, koránt sincs kimerítve, ha csak arra a beszéd-törekvésre tudunk hivatkozni, mely a szemle-

lőben avagy a tárgyra gondolóban ilyenkor felébred (fel azért, mert el akarja nevezni a maga fel-felvillanó észrevételeit). Nagyon jól tudjuk, hogy a kifejezés messze elmarad az adatoknak lehetséges gazdagságától, vagyis hogy száz eset van, amikor a képzelő teljesen képtelennek érzi magát, azt ami „az elméjébe vésődött”, „a lelkében lakozik”, szóval is kifejezni. Marad lelkében mindig egy plus, mit ő nemcsak tényleg nem fejezett ki, nem adott róla leírást, de olyan plus, amit nem is tudna leírni. Ilyen esetekre tehát nem illik rá, hogy *A-t* képzelni annyi, mint *A-nak* leírásához hozzákészülni, avagy e leírást visszafojtani. Hogy példát mondjunk a sok közül: egy ismerősömnek az arcát száz más közül ki tudom találni, de vajjon kimerítőleg le tudom-e szóval írni? Ismerhetem továbbá nagyon jól valakinek a kezeírását, világosan el tudom képzelni s ezért más írásoktól meg is különböztetni, mégsem tudom megmondani, hogy mi jellemzi az illetőnek betűvetését, hogy milyen hát az írása. Csak azt tudom, hogy „nem ez az”, hanem „ez”.

Ezen a kérdésen tépelődve, egy ideig azt a megoldást tartottam helyesnek, mely talán másokban is felkínálkozik, t. i. hogy csak magát az adat-felismerő képességet – és nem valami hypothetikus innervatiós állapotot – tekintsem a tapasztalt ember saját külön nyereségének. Tényleg az *A-t* látott ember abban különbözik attól, aki *A-t* még nem látta, hogy csak az előbbi, nem pedig az utóbbi tudja *A-t* adott alkalommal felismerni. Az „ez az” csak a dolgot ismerőtől telik ki, mert aki most látja először, az legfőlegbb constatálja az *A-t* és tanul tőle. E szerint „tapasztalt ember”-nek, „*A-t* képzelő embernek” lenni annyi volna, mint „*A-t* felismerni tudó embernek lenni”, nem pedig: valami különös, ki sem mutatható innervatióban leledzeni! – Ettől a nézettől azonban visszatartott az, hogy a pusztá felismerő képesség már azért is tökéletlen jellemzése a tapasztalt ember állapotának, mert e képesség csak esetleg vagyis akkor nyilatkozik meg rajta, ha van mit felismerni, vagyis ha történetesen újra előkerült az *A* adat. Már pedig egészen világos dolog, hogy ha a tapasztalt ember sohasem látja is viszont a maga *A-ját*, mégis más az ő állapota, mint a többi embertársáé. Tehát kérdés, hogy milyen? mit telepített belé, miben módosította az ő belsejét a szerzett *A*-tapasztalás, s módosította úgy, hogy az egyén a l k a l o m - a d t á n felismerő ítéletet mondhasson? Azt az ajánlatot, hogy „épen felismerő képesség-et (ha már nem is valódi felismerést) telepített belé”, már a *limine* volt kénytelen visszautasítani a mi Psychológiánk, mely az ajánlott két szóban megannyi mysti-

cum-ot látott azaz olyasmit, amiben reális mag nincs több, mini amennyi benne a mozdulat. Észre kell venni azt is, hogy a felismerő képesség csak egyike ama számos nyereségeknek, miket a tapasztalt embernek a maga tapasztalása szerez; miért is azon a jogon, mint a felismerést, valaki bátran említhetné akár azt is, amikor a tapasztalt és nem-tapasztalt ember közti különbséget keressük, hogy csak az első s nem a második tud bizonyos pénzbeli nyereségekhez jutni, mert tárgyismerete valamely jövedelmező vállalatra képesíti.

Ép ezért visszatérek a régi felfogásomra, mondván, hogy csakis innervatióinak módjában, szóval egész innervatiós egyensúlyában különbözik a tapasztalt, az *A*-ra gondolni tudó ember minden más emberfiától. Ebből folyólag aztán *A*-nak mindama sajátságairól, miket a rá gondoló egyén szavakhoz fűzni nem tud, azt kell vallanom, hogy azok is csak bizonyos innervatiók alakjában vannak őbenne képviselve, – már csak azért is, mivel e sajátságokat észrevette. Ezekre a rejtek innervatiókra talán némi halvány világot vetnek azok a helyzetek, amikor egy *A'*-et akarnak emberünkkel az *A* helyébe elfogadtatni. Ő most *A'*-et mint „nem ez”-t bizonyára vissza fogja utasítani, s ezt úgy fejezhetjük ki, hogy másképp viselkedik az *A'*-gyel szemben, mint viselkednék, ha *A*-t kapná. Az *A* irányában tehát mindenestre v a l a h o g y a n viselkedik, azaz v a l a m i l y e n az *A'*-étől különböző innervatiót vesz fel. Ezeknél az üres hüvelyeknél mi többet nyújtani nem vagyunk képesek; de hisz épen azt akaruk mondani, hogy betöltésüket a physiologia „támogató kezétől várjuk.

Némi csekély hasznot azért mégis birunk húzni az azonosításnak itt felvetett tényéből. Ugyanis ha számba vesszük, amire a psycho-physikai laboratóriumoknak u. n. reakciós-kísérletei tanítottak meg, hogy az épen *A*-ra gondoló ember egy most csakugyan eléje kerülő *A* adatot gyorsabban fog felismerni, mint bármi más tárgyat, illetőleg mint ahogy felismerné az *A*-t, ha felmerülésekor másra gondolt volna, – ha ezt mondom számbavesszük, akkor talán egy fokkal pontosabban fogjuk meghatározhatni a rá gondoló embernek „olyan” innervationalis állapotát, „amilyet” az *A* tárgynál szerzett. De többet mégis nem fogunk róla mondhatni, mint amennyire ez a kísérlet megtanít, s ez az, hogy az *A*-ra, majd *B-re*, *C-re*... gondoló embernek ez adatoktól szerzett innervationalis állapota olyan, mely ez embert a l e g j o b b a n képesíti az *A*, illetőleg *B*, *C*... adatok felismerésére vagyis (a mi nyelvünkön) arra, hogy ez újra eléje került adatokkal szemben a g y a k o r l o t t ember módjára viselkedjék.

Mi az olvasónak még egy vallomással tartozunk, amelyre itt ragadjuk meg az alkalmat. Amikor odáig mentünk, hogy a kép és nyom „felesleges dolgok”, mert az egyénben mindannyiszor meglévő innervatio-összeg elégséges módon képviseli benne („tudatában”) a gondolati tárgyat, és ezt kimondtuk egészen világos tudatában annak, hogy mai eszközeinkkel még nem vagyunk képesek az összes „psychikai” jelenségekkel együttthaladó innervatio-változásokat kimutatni, akkor mi voltaképpen egy analógiának állottunk a hatása alatt. A positivizmusnak ugyanis mindenütt az volt a módszere ködös metaphysikai fogalmak kiküszöbölésében, hogy kihangsúlyozta azt a tapasztalatban megadott létösszeget, melynek az a ködös fogalom mögége akart bújni. Hogy példával szolgáljak: a középkorias „Sokratitas”-okat kiküszöbölték avval, hogy e Sokratitas-t egyszerűen csak a Sokrates tulajdonságai összességének, nem pedig, miként a scholasta, egy ez összeség mögött rejlő tényezőnek hirdették. Hasonlóképp mondunk ma a „tehetség” helyébe mindenütt „mutatkozó tett-összeg”-et, az „erő” helyébe látható változás-összeget, az „isten” helyébe világot, jelenség-összeget. Szóval a positivista mindenkor abban látja a félreértés, a ködös mysticum-ok keletkezésének okát, hogy az emberi elme a tapasztalhatók összességét nem veti kellőképp latba. – Ez a példa hódított minket magához, amikor a kérdéses módszert a pszichológiára igyekeztünk átvinni. Ha a gőznek „feszítő ereje” nem egyéb, mint egy a gőz-mutatta feszítés-tényékhez tévesen hozzágondolt másik tényező, e feszítés-tényék összege még egyszerűvé és önmaguktól különválasztva, mert most feszítés-1 lehetőségnek gondolják; ha a „substantia” nem más mint a tárgy tulajdonságainak összege s nem egy ezek felett vagy mögött rejtőzködő ágens; ha a költői sat. „tehetség” nem egyéb, mint a lehetőség alakjában gondolt költői meg egyéb munkásság maga: akkor feltehetjük, legalább is ép olyan jogos hypothesis, hogy a pszichology műnyelv „képzetei” s a köznyelvnek „gondolatai” szintilyen alaptalan ténymegkettőztetések, vagyis, hogy az, amit e néven neveznek és mozdulataink mögött, bensőnkben keresnek, szintén nem más és nem több, mint az észrevehető és majd még a jövőben kimutatandó megmozdulásainknak összege, innervatioink. (V. ö. fent (40.)

Az egyébként nyilvánvaló, hogy ez analógia-sugallta lépéshez csak úgy van jogunk, ha van rokonság a „kép”-ek és amaz egyéb metaphysikai chimaerák között; mert végtére is minden kényelmet-

len avagy homályos segédfogalmat nem szabad még tévedésnek nyilatkoztatnunk azért, mert egy részök csakugyan az volt. A mi szemünkben a „kép” fogalmát legelső sorban az a körülmény itéli halálra, hogy egy más térről, nevezetesen az optikai jelenségek világából van a physiologia mezejére átültetve. (V. ö. fent 21-2). Körülbelül tehát olyan dolog, ép olyan fonákság, az emberi agynak képtermelő erőt tulajdonítani, mint, hogy példával éljek, valamely gőzgépnek lélegzést, emésztést, no vagy éppen jellemet, szóval tisztán organismusokat megillető sajátságokat adományozni, a meg-lódított golyónak törekvéséről vagy restségéről beszélni sat.

VII. Szintén a mi formulánkra vonatkozik az ellenfélnek az a kérdése, miért úgy mondjuk, hogy a rágondoló ember olyan innervationban van, mint aki a megfelelő tárgyat szemléli s miért nem inkább: mint aki a tárgyat szemlélte? „Én aki láttam a velencei campanile-t, most, mikor beszélek róla, olyan állapotban vagyok, mint egy campanile-t látott ember, és nem mint egy olyan, ki e toronyról csak hallott vagy olvasott. Ezt a formulát két körülmény is javasolja. Az egyik az, hogy a tied mellett nem lehet ellátni, miért nem minden egyes esetben hallucinatio lesz belőle, mihelyt valamely távollevőre gondolunk. „Úgy tesz mintha látná’ végtére is azt jelentí, „mintha valóban látná’, – ez pedig hallucinatio. Másodszor avval is számolni kell, hogy valakinek valami távollevőt az eszébe juttatni mindenkor csak egy, az illető egyénnek múltjában rejtőző tényezővel lehet (A-t úgy hozom az eszébe, hogy felemlítem neki a tőle ugyanakkor vagyis a múltban meglátott B-t) s hogy A-nak semmi más alakja, oldala, tulajdonsága sem tud eszébe jutni, mint amelyet akkoriban látott. Már csak ezért sem helyes dolog úgy jellemezni az A-ra. gondoló embert: „ő most úgy tesz, mintha A tárgy, a valódi, volna előtte’, – mert ha A most csakugyan elébe kerülne, talán egy egészen más oldalát nézné annak a tárgynak, mint amelyik pusztá képzettársulás útján eszébe tud jutni. Ezért inkább azt kellene elfogadnod, amit a javasolt módosítás ki is fejez, hogy az A-ra gondoló egyén most utánozza életének azt az elmúlt pillanatát, melyben A-t látta; úgy tesz, mint egy A-t látott ember, mert most őbenne kiújult az életének A-t szemlélő szakasza.”

A felhozottakra egyenkint fogunk válaszolni. Először is: egy tapasztalt ember még nem annyi, mint egy tapasztalataira gondoló, éppen most rajok gondoló ember. Egy campanilét (A) látott ember (M) most egészen máson is jártathatja az eszét. Ezért volna nagyon tökéletlen és semmitmondó az a jellemzés, melyet az ellenfél a tény-

leg rá gondolóra javaslatba hoz. Ez utóbbinak állapota nem. a tapasztalt embernek egész élete folyásához, hanem annak csak egy szakaszához vagyis ahhoz a pillanathoz hasonlít, amikor ott állott a kérdéses tárgy előtt. M, aki most A-ra gondol, igaz, olyan innervációban van, mint amilyenben csak egy A-t tapasztalt, látott ember lehet. De hozzá kell tenni: „mint egy olyan tapasztalt ember, akinek éppen most eszébe is jut a maga A tapasztalása.” Mármost az „eszébe jut” szerintünk nem egyéb, mint a szemléléshez hasonló innervatio. S itt felelünk meg a „hallucinatio” szemrehányásra avval, hogy a távollevőt képzelőnek állapota a szemlélőnek innervációjával nem csak egyezik, de bizonyos pontokban ettől különbözik is, szóval hozzá csak hasonlít. Ezt a mi formulánk kifejezésre is juttatja, mert „ú g y tesz, mintha látná...” nem azt jelenti: „azt teszi, amit a látó.” A tárgyat szemlélőben kétségtelen olyan innervációk, sőt észrevehető mozdulatok keletkeznek, melyek csak a hallucinans betegnél lépnének fel valóságos tárgyhatás nélkül. Hogy pedig miért nem lesz minden képzelésből hallucinatio, ennek okát eléggé megmondottuk fent (56-7). – Aki egy kissé közelebről veszi szemügyre azt a kétségtelenül hallucinatio felé tartó állapotot, melybe a múlt tapasztalásain eltűnődő ember jutott, az észre fogja venni ez állapotnak azt az érdekes vonását, hogy a tűnődő néma maga jelen környezetébe igyekszik áthelyezni a múlt tapasztalatait, hanem megfordítva, saját magát amaz elmúlt dolgok között képzeleli. Aki a velencei campanile-re jártatja az eszét itt a dolgozó szobájában, az nem a szobája bútorait képzeleli a Sz. Márkus-tér épületeinek, – ez már valóságos hallucinatio volna, – hanem az a hajlandóság fejlődik ki benne, hogy elfelejtse mostani környezetét és magát képzelje Velencében lévőnek.

Rég nem olvastam helyesebb, e gondolataink sodrába jobban beleillő szóalkotást, mint azt a M a u t h n e r (II. 460)-nél idézetkép álló *Situationsbewusstsein* szót, magyarul hetűszerint: „helyzettudás”. A múlt élményein elmélkedő embert elhagyja a h e l y z e t t u d á s a s elhagyja éppen a saját elmélyedése arányában; nem a környezetére reagál, hanem úgy viselkedik, mintha most is abban a *situatio*-ban, életének ama múlt pillanatában volna, melyben gondolatainak mostani tárgyát látta. Ezért elmondhatjuk: minden eszembe-jutás azaz pillanatnyi ötlet is nem egyéb, mint helyzet tudásunknak egy pillanatnyi megzavarodása. (Megjegyzendő, hogy elmélkedéseink természetének talán jobban megfelelné a „helyzet-érzelem”, mint a „-tudás” szó.)

A képzelő állapotnak azt a sajátosságát, hogy a képzelt tárgyhöz a m o s t a n-nak. a most velem szemben léteinek látszata fűződik, U p h u e s (164) nem éppen rossz szóval a tárgy *Bewusstseinsgegenwart-iának* nevezi.

Ziehen (147)-nek szájába, ki tagadja a projiciálás (1. nálunk utolsó fej.) műtétét, furdsán illik az a különben is ferde megjegyzés, hogy emlékeink a megfelelő valóságnak téries sajátságát, a téries elrendezést nevezetesen, megtartják ugyan, de mégsem „projiciáljuk ki” őket a térbe, úgy miként a valóságot. (*Wir projizieren die Vorstellungen selbst nicht in den Raum, sondern wir verbinden nur mit ihrem Inhalt gewisse der Empfindung entlehnte räumliche Vorstellungen. Die räumliche Projection fehlt, aber die räumliche Anordnung bleibt erhalten.*) A tényálladék csak az, hogy emlékeink feléledésével feléled bennünk a körülöttük volt tér is (a campanile-emlékkel a Sz. Márkus-tér), és hogy ezt a teret ép oly kevésbé tekintjük a mostan körülöttünk levő reális tér részének, mint ahogy magukat az illető emlékeket (a campanile-t) sem nézzük az érzéki valóság tagjainak. „Projiciálnunk” pedig az egyik teret csakoly kevés okunk, alkalmunk és képességünk van, mint a másikat.

Gondosan kell itt meglátolnunk az elmondandókat és szavainkat, nehogy nyilatkozatunk ellenfelünknek abba a helytelen állításába billenjen át, melynek igazán a leghatárán járunk, hogy t. i. a rá gondoló emberben életének egy múlt pillanata éled fel. – Ki látott valaha pillanatot (feléledni? Hogyan mondhatom tehát, hogy az *A-ra* gondoló egyén úgy cselekszik, viselkedik, mintha ez megtörténne, vagyis megtörténne olyasmiről, amit se ő, se más nem bír még csak elképzelni sem! Egyszerűen nem igaz, hogy a képzelőnek állapota ne volna egyéb, mint régi tárgy-tapasztaló állapota „még egyszer”. Lelki állapotaink ép oly visszaidézhetetlenül semmisülnek meg, mint minden más letűnt alakzata a világ folyásának és egy *B* lelki állapotról csak annyit szabad mondanom, hogy hasonló í t egy régebbi *A* lelki állapothoz, nem pedig, hogy „ugyanaz, még egyszer.” Valamint ma nem lehet az a nyolc óra, amelyik tegnap ilyenkor volt, hanem csak s z i n t é n lehet nyolc óra, úgy az én mostani állapotom, *A-ra* gondolásom, sem lehet azaz *A-ra* gondolás vagy akár *A-t* látás, amelyik tegnap volt, hanem csak s z i n t é n egy *A*-gondolás. Vannak egymáshoz hasonló és – tegyük hozzá, - egymásból származott lelki állapotaink, de nincsenek egyszerűen á t h e l y e z e t t, a múltból a jelen pillanatba átugrott állapotaink, olyanok, milyeneket a „kiújult” meg „feléledt” szó jelez.

Abból a körülményből, hogy a rá gondoló egyén az *A-nak* csak olyan oldalait tudja magában felidézni, miket az *A-t* néző egyén (ő maga) észrevett, – ebből, mondom, sohanapján nem következik, hogy a rá gondoló állapot csak másodpéldánya volna a szemlélő állapotnak. E tényhez mindössze azt a tanulságot szabad hozzáfűzni: senki sem fejthet ki olyan ügyességet, melyet valamikor ne szerzett

volna. Ha én az *A* tárgyon annak csak az *a*, *b* oldalait láttam, azaz csak ezekre „tanultam meg” t. i. volt alkalmam reagálni, akkor épen nem csodáim való, hogy most nem bírok *A*-nak *c* és *d* oldalaira is visszaemlékezni vagyis az ezeknek megfelelő pózba jutni. Az az állítás, hogy az *A*, ha most kerülne a maga valóságában a rágondolónak szeme elé, ebben egészen más észrevételeket tehát magartartást keltene, mint keltett régen, – ez az állítás helyes ugyan, de nem ingatja meg a mi formulánkat, mert mi – s ezt felejtí el az ellenfél, – az *A*-nak megfelelő szót („campanile”) mindig ugyanabban az-egy értelemben vesszük vagyis értjük rajta az *A* tárgynak azt a formáját, kiadását, melyet a rágondoló ember látott. Ha én most gondolok a campanile-re, akkor én most teszek úgy, mint ahogy tettem akkor, mikor a campanile-t láttam. Hogy ez az elgondolkozó állapotom, viselkedésem épen olyan lenne, mint ahogy viselkedném, ha most lépne elibém az a torony, arról nem állhatok jót, mert hát mit tudom én, hogy ilyen esetben mit csinálnék, plane mivel ma már „a campanile”-ből csak egy azóta újra felépült csonka darab kerülhetne elém! Aki úgy érzi, hogy ellenfelünk formulája a miénknek itt kifejtett értelmét jobban kifejezi, ám fogadja el; csak őrizkedjék, hogy a „felújult pillanatok” olyan balhitbe ne vigyék, amilyennel a mi kifejezésünk nem fenyegeti.

Rossz pszichologiai elméleteket, – amilyen az is, mely egy és ugyanazon képzetnek többször egymásután lehetséges feltámadásáról szól, – a psychologusoknak az a kényelemszeretete szokott életben tartani, hogy nem próbálják meg az illető elméletben rejlő gondolatokat következetesen végig gondolni. Ez esetben ugyanis észrevennék, hogy absurdum-ba lyukadnak ki, – a szóban forgó tételnél egyenesen abba, hogy valamely elmúlt jelenséget vissza lehet vonszolni a jelenbe; vagyis hogy egy bizonyos téren, t. i. a képzetekén, hajótörést szenved a „visszaidézhetetlen múlt”-nak törvénye. J a m e s-nek (idéztük fent 142) az érdeme, hogy a kérdéses elméletet a „jól megérdemelt” absurdumig vitte.

W u n d t (Ph. Ps. III. 327) a képzeteknek csak „változatlan fenmaradása” ellen kelt ki.

Ha most meggondoljuk, hogy hogyan keletkezhetett az a hibás tanítás, (mely kétségtelenül egyik előidéző oka volt a tűzijátékos képzet-Psychológiának), azt találjuk, hogy az az elmélet *nem egyéb*, mint a közélet szólásmódjainak főnevesre átváltoztatott formája. A közember azt mondja: „én már egyszer itt jártam”, „ezt az *A* tárgyat már

egyszer láttam” sat. A psychologus – mi telhetvén tőle? – ezt a szólásmódot ragadja meg a váltig keresett elmélet számára. Mindenekelőtt belebujtatja a közembernek kényelmes, nyúlékony ígéit a hivatalos elmülethez méltóbb (!) fagalléros, főneves ruhába, így igazítván ki ama köznapias mondást: „neked *A* tárgynak látvány volt meg már ezelőtt”. Ezt a kikeményített „látvány”-t most pompásan faragni lehet – elméletté. íme: ha ez a látvány már egyszer megvolt, akkor a mostani látvány nem egyéb, mint a réginek feltámadása; éljen a feltámadt látvány! Továbbá: az ilyen halottaiból feltámadónak ágya is szokott lenni, amelyben elfekszik. Ilyen az az agysejt, mely megőrizte az alvó látványt képzet alakjában mindaddig, míg eljött számára a messiás egy ismétlődő külső benyomás alakjában, mely őt feltámasztotta. Szóval: mihelyt a látás tényéből főnév lesz, könnyen lesz belőle tárgy is, azaz tárgy módjára létező, – és evvel nyakig benne vagyunk a képhívő mysticismusban.

Ezeknek kapcsán és mivel e helyütt épen a formulánk kiélezésére törekszünk, arra a kérdésre is meg kell felelnünk, hogy az *A-ra* gondoló ember, aki e tárgyat már több ízben látta, most melyik *A*-nézésének innervatióját veszi fel, a tegnapiak-e avagy a tegnapelőttinek? Továbbá: az *A*-t szemlélésnek melyik szakaszával egyezik az ő mostani innervatiója, vajjon avval a szakasszal-e, amikor *A* mint csodálatos, megfoghatatlan újság állott az ő bámuló szeme előtt, avagy pedig inkább későbbi nézés-szakaszok élednek fel emberünkben?

Az első kérdést, ha egyáltalán, akkor csakis az *A*-gondolattal együtt felmerülő egyéb gondolatoknak útmutatása alapján lehet megoldani. Ha *A* mellé, melyre most gondolok, eszembe jut még az az α tárgy, mely épen a tegnapi és nem a tegnapelőtti *A*-látványomat kísérte, akkor egészen bizonyos (de csakis ekkor bizonyos) dolog, hogy mostani *A*-t-képzelésem a tegnapi *A*-t-látásomat utánozza. - Minthogy továbbá az *A* valamely más gondolatnak, foglalkozásnak kapcsán jut az eszembe, tehát nyilván egy ezekhez a foglalkozásokhoz, már t. i. hasonlófélékhez hozzák a p c s o l t *A* jut az eszembe. A máshoz kapcsolt azaz vonatkozásba hozott *A* mármint mindenestre egy többé-kevésbé feldolgozott, megemésztett *A* vagyis olyan, mellyel már megbarátkoztunk. Ezért azt hiszem kimondhatni – feleletül a második kérdésre, – hogy az első pillanatban csodálatot, zavart keltő tapasztalások később, mikor emlék, ötlet alakjában lépnek elénk, nem azt az innervatiót hozzák magukkal, melyet az első pillanatban keltettek, hanem a melyet bennünk a szemlélés későbbi

nyugodtabb szakaszában váltottak ki, amikor már hozzájuk törődünk. (Evvel épen nem vontuk kétségbe, hogy a bámulatra, megzavarodásra, mint általában mindenféle érzelmre szintén vissza lehet emlékezni.)

VIII. Ebben a pontban azokat a kisebb súlyú különbségeket fogjuk eligazítani, melyek a két tárgyaló félnek, a mozdulatos és a képelmélet hívének számadása között még fenforognak. E pontokat egy csoportba foglaljuk össze, azért mert inkább csak kiegészítik a súlyosabb vitakérdéseknek idáig tárgyalt sorát, vagyis azt a keretet, melyet „a mozdulatos elmélet akadályaidnak összefoglaló címével lehetne megjelölni.

1. „A póz-elmélet, – mondhatná az ellenfél, – csak azok a képzelés-folyamatok túrik meg, amikor az egyén az egész lelkével merül bele képzelése tárgyába s minden egyébről, ami környékezi, jóformán megfeledkezik. De arra az emberre, akinek valamely hivatalos vagy magán foglalkozása közben egészen mellékesen s csak egy pillanatra jut az eszébe pl. egy tegnap látott csinos női arc, egy utcai jelenet vagy száz más olyan dolog, amilyenek hirtelen ötlet alakjában még a leglelkiismeretesebb munkásnak is folyton körüláncolják a foglalkozása kitűzött irányát, – az ilyen mellékes ötletekre az a póz-elmélet sehogysen illik rá. Mert hát mi jogon mondhatom pl. arról a tudósról, kinek munkája közben egy pillanatra az eszébe surran a tegnap-esti színdarab, avagy arról a hivatalnokról, kinek az aktája mellett valami házi, családi dolog röppen fel a tudata előtt, hogy ezek most „úgy tesznek, mintha az a színdarab, az a családi ügy volna a szemök előtt”, holott tény, hogy úgy az egyik, mint a másik egyén zavartalanul folytatja a munkáját, tehát nyilván úgy tesznek, úgy vannak innerválva, mint ahogy a munkájuk követeli.” Az ilyen felvetődések azután, nem csodáljuk, ha arra az elméletünkre lesújtó végítéletre sodorják tovább az ellenfelünket: „A te póz'-od semmi egyéb, mint egy metaphora, egy hasonlat vagyis egy teljességgel nem tudományos értékű, nem tényfelvilágosító, nem magyarázó természetű megjelölése a képzelés tényének, hanem mindössze egy játszi ötlet, lévén a póznak annyi, sőt annyi se a belső rokonsága a képzetel, amekkora rokonság van teszem azt a homerosi „rózsa ujjak” és a „hajnal” között.”

Ellenfelünk nem gondolja meg, hogy még a leglelkiismeretesebb munkásságnak is vannak pillanatnyi szünetei, olyanok, miket nem szokás észrevenni. Ha az embernek a figyelme szem, akkor tudni kell, hogy ez a szem hunyorítani is szokott. Valamint a

szem nem veszi észre a saját hunyorítását, illetőleg valamint az ember azt hirdeti magáról, hogy „egy pillanatra sem vette le a szemét” figyelme tárgyáról, úgy a figyelő munkánkról, hivatalos foglalkozásunkról is azt képzeljük, hogy megszakítás nélkül folyt le. Pedig hát közbe hunyorítottunk, s amelyik tudós rajtakapta magát azon a tegnapi női arcocskán, az máris észrevette a maga „hunyorítását.” Minden mégoly nehéz szellemi munkának, ha egyszer hosszabb lefolyású, vannak gépiesen elvégezhető, mondjuk: könnyebb részei vagyis olyan kiegészítő mellék-működések, melyek tovább folyhatnak *úgy* is, ha maga a gondolatirányító „Homerós” egy pillanatra „alszik”. Valamint a szem-hunyorítás pillanatai nem gátolják meg a látványunk „egységes, összefüggő, megszakítatlan” természetének látszatát, úgy a szellemi munkánk „folytonos” színezetének sem ártanak azok a gépiesebb szakaszok, melyeket ama pillanatnyi mellék-ötletek jelölnek meg.

Mit mondjunk ezek után a mi pillanatokra elalvó Homerós-unknak innervatiójáról? Mindenekelőtt azt, hogy ilyen közbekinálkozó ötletek mellett is munkája mellett megmaradni csak a felnőtt és erősen gyakorlott ember képes. Ez az állításunk már benne rejlik abban a másikban, hogy csak a munka gépiesebb részei folyhatnak tovább; kell tehát az egyénnek ilyen gépies azaz a gépiességig begyakorolt munkaképességgel bírnia. A gyermeket meg a kezdő embert egy közbetolakodó ötlet egészen kiveti a munkája sodrából vagyis nála észrevehető szünetet teremt. A mi tudósunkban ellenben akkora gyakorlottság van, hogy a maga innervatióinak csak azt a legkisebb részét fordítja az idegen gondolatra, amennyi épen csak szükséges annak pillanatnyi megragadására. Ha azt mondtuk, hogy a rágondolónak innervatiója hasonló a tárgynézőéhez, akkor ebben már benne rejlik, hogy e hasonlóságnak több mindenféle fokát kell elfogadni, még pedig a rágondolás „intenzitásának” arányában. Aki az egész lelkével gondol *A-ra*, s környezetét elfeledi, annak innervatiója *j o b b a n h a s o n l í t* (értsd: több pontban egyezik) az *A-t* nézőéhez, mint az olyan emberé, ki az *A*-gondolatnak csak egy futólagos pillanatot szentel egyéb dolga közben. Az *A-t* néző *p ó z*-nak nevét a legteljesebben csak egy *4-hallucinatio* érdemli meg, és innen ama *k e z d ő p ó z*-ig, a *p ó z*nak ama halvány csírájáig, melyet a röpke ötlet képvisel, még egy jókora tagozott skálája van a kevésbé és még kevésbé *p ó z*hoz hasonló rágondolás-módoknak. A mi elméletünk, mely mind e fokokat mégis egy séges név alá foglalja, annak az elvnek helyességével együtt áll és

bukik, hogy valamely minőségnek csekély és legcsekélyebb fokait is homogen természetűeknek kell venni az illető minőség legerősebb fokú kiadásaival. Ha a röpke ötlet egytermészetű a hallucinációval, akkor az amahoz szükséges gyöngé innervatio is rokon a „távolba látó” örültnek félreismerhetetlen pózával.

Elmondhatjuk, hogy mi bizonyos tekintetben fordított eljárást követünk, mint a hagyományos képzet-elmélet. Adva van a különböző élénkségű, hevességű képzeléseknek sora (vagy amint egy, csak is a rövidségével kimenthető néven neveztük, a különböző „fokú” képzelések) és keresztetik egy mindez állapotokra ráülő közös név. A képelmélet azt a nevet szorítja rá valamennyire, amely – még aránylag legjobban – a leggyöngébb röpke ötletre illik, melyet látható taglejtések nem kísérnek, elnevezvén valamennyi rá gondolást képnek; egy kép, szóval valami tisztán belső tünet felmerülésének. Ez elméletnek régibb, egyszerűbb alakja aztán e „kép” nevezetű tényezőnek fokozódását fogadta el, azt állítván, hogy a képnek intenzitása növekszik ott, ahol a rá gondolás élénksége nagyobbodik. Az újabb képhívők, valószínűleg mert megéreztek a maguk idolumának vézna szervezetét, már visszariadtak annak fokozásától (nem is bírja ki szegény!) és egy „mindenütt egyenlő intenzitású” képet mint közös tényezőt emeltek ki az összes képzelésfokokból, azt állítván, hogy a felsőbb fokokat csak a kísérő taglejtések, érzelmek sat. erőssége választja el az alsóbbaktól. Most pedig ne bántsuk a jó képhívőt a maga amúgy is elég nagy zavarában, nevezetesen amikor nem tud hova lenni azokkal a „huncut taglejtések’,-kel, melyek bár a képtől *toto coelo* különböző dolgok, mégis olyan makacs szívóssággal ragaszkodnak a képzeteshez, „az isten tudja miért” – ne bántsuk mondom, hanem inkább jegyezzük meg, hogy mi hasonló zavaroktól, amilyenek a képzelő állapot kettéhasogatásából erednek, avval a fordított eljárásunkkal menekedtünk meg, hogy a kérdéses képzet-állapotokat *a potiori* neveztük el, azt az elnevezést ruháztuk valamennyire, mely nem a leggyöngébbre, hanem épen a legerősebbre illik legjobban. Mi a sor végéről, a hallucinációból, indulunk ki, „*sub specie hallucinationis*” nézzük az összes többi képzetfokokat, s ez, vagyis a hallucinációnak félreismerhetetlen póz természetete megsúgja nekünk a gyöngébb képzetfokoknak is a természetét, mindenké föltt azt, hogy a taglejtéseket nem szabad pusztá képzetkíséretté leszállítani. Ennyi nyereséggel szemben az a körülmény, hogy a röpke ötletre a póz fogalma mindjárt első tekintetre nem illik rá, azt hiszem csak szép-

séghiba. – S evvel talán megfeleltünk arra a minősítésre is, mely a mi póz-elméletünket pusztá allegóriának, elmejátéknak adja ki. Ahol merőben csak allegória forog fenn, ott a két összehasonlított dolognak nincs egymáshoz semmi köze, mint pl. a hajnalnak a rózsaujjakhoz. De hogy a gondolatnak van köze a cselekvéshez azaz pózhoz s hogy még a legröpkébb ötlet is a cselekvés birodalmába tartozik, ezt csak az tagadhatja, akinél siket fülekre talált mind az a sok fejtegetésünk, mellyel a gondolatnak cselekvéskezdet mivoltát idáig is bizonygattuk.

2. Itt most arra figyelmeztetjük ellenfelünket, hogy a felhozott mellékötletek még nem is a leggyöngébb, pózhoz legkevésbé hasonló módja a tárgyképzésnek. Amelyik tudós rajtakapta magát a pillanatnyi elkalandozásán, az még hagyján, meglehetősen figyelemmel tehát innervatióval dolgozott – ahhoz a másikhoz képest, aki nem veszi észre, „nincs tudomása róla”, hogy néhány pillanatilag másón járt az esze, pedig tényleg másón járt. Evvel belezökentünk az u. n. n e m - t u d a t o s k é p z e t e k e k sok vitát látott kérdésébe.

Nem a mi dolgunk, e vitában felmerült mozzanatokot nyomon követni. Ezért csak a legfontosabb pontra vonatkozólag foglalunk itt állást, kimondván, hogy ilyen képzeteknek a létezését (már t. i. ilyen rá gondolás-tényeket) igenis el kell hinni, még pedig azért, mert a rá gondolásnak az a módja, amikor az egyén a megtörtént gondolkozásáról be is tud számolni (az u. n. tudatos gondolkozás), későbbi keletű vagyis a g y a k o r l o t t embernek sajátja. Minden paedagogus ember állani fogja azt a paradoxont, hogy nem az a természetes dolog, ha az olvasó ember tudja is, hogy mit olvasott, hanem a természetes fok az, amikor nem tudja. Olvasni és az olvasottat elmondani, azaz tudni hogy mit olvastam, két dolog. Nem annak van valami különös oka, ha a gyermek nem tudja, mit olvasott, hanem ott szerepelnek a különös okok, már t. i. a szerzett gyakorlottság, ahol a tanuló el is mondja „a darab tartalmát.” De ezt csak például és hasonlatul hoztuk fel, s azoknak ellenében, kik az „öntudatlan képzet”-et, más szóval a „tudattalan tudomás”-t kész absurdumnak, ellenmondásnak hirdették, csak arra utalunk, hogy kár a szókba és nevekbe kapaszkodni. Ne használjanak „öntudat” és „tudat”-féle amúgy is jogosulatlan (!. a lelki jel. alanya c. fej.) összefoglalásokat, mindjárt megszűnik a tudomástalan gondolat lehetetlensége.

Ez a többi között Fouillé (I. 101)-nak is szól, ki a *perception non consciente*-ot csak „metaphorikus értelemben” nevezné *perc*-nek.

Akinek az „öntudat”, nem egyéb, mint „összes lelki jelenségeinknek, képzeinknek, érzeteinknek sat. közös, kimagyarázhatatlan alapja” (1. id. fej.), annál nem csodáljuk, ha ellenmondást lát az „öntudatlan” azaz szerinte olyan lelki jelenségek elméletében, amelyek e közös alapon kívül állanak.

A nem-tudatos képzettől vagyis attól a gondolattól, melyről csak most nem tudok beszámolni, de tudok máskor, ha kellő figyelemmel gondolom végig, – az ilyentől mondom meg kell különböztem az elfeledett képzetet vagyis azt, melyet már semelyik rendelkezésemre álló kiinduló pontból azaz associatio segítségével sem bírok többé tudatomba idézni azaz végiggondolni. Mindakettőt a lappangó képzet neve illeti meg.

E képzeteket mi itt azért emlegetjük, mert kiváltképen alkalmasok a mozdulatos képzet-elméletnek a képhívő feletti felsőbbségét kimutatni. A képhívőt, azt is aki a localisatiohoz (fent 424) ragaszkodik, meg azt is, aki tagadja, elpalástolható zavarba hozza az a kérdés, hogy mi lett a lappangásba jutott képzetből? (a localisatio híve ezen felül még annak a kérdésnek is kiteszi magát, hogy hova lett az ilyen képzet?) Ez sokkal végzetesebb nehézség az ellenfelünkre, mint amilyennek első tekintetre látszik. Nem szabad elfeledni, hogy „kép” annyi, mint bizonyos finom fajta létező, realitás. Mármost ha azt mondja a képhívő, hogy a lappangó képzet egy megsemmisült képzet, akkor minden természettudomány ellenére egy realet hirdet megsemmisülőnek. Ha meg abban állapotodik meg, hogy a lappangó képzet nem egyéb, mint egy az észrevehetetlenségig meggyöngült képzet, akkor világosan kitűnik elméletének tarthatatlan alapgondolata, t. i. hogy ez úgy van csinálva, mintha a képzelő ember a maga képzetét megnézhetné. Ugyanis a képzetnek lappangania ez esetben csak annyi volna, mint a maga véznasága, gyöngesége miatt észrevehetetlennek lennie. Észrevehetetlennek kitől? Nos hát, a képzelő embertől! – A localisatiós képhívő a Hartmann virágzása idejében még azt felelte: a lappangó képzet az öntudatlan világba (*das Unbewusste*), abba a feneketlen mélységbe merült, mely a tudatos világnak szűk mesgyéjét két oldalról körülásítja. Ma jobbára megengedi, hogy a képzet hullája ugyanabban az ágyban (értsd: agysejtben) maradjon meg, melyben eleven korában éldegélt.

Ha azokat a palástoló szereket nézzük, melyekkel a képhívő a maga zavarát takargatja, többnyire a *dispositio* szóra akadunk. Ő szerinte a képzelő *dispositio* foglalja el a megszünt képzet helyét,

miszerintünk pedig ez a szó a hiányzó fogalomét (*wo Begriffe fehlen...* Goethe). A „dispositio” pompás takaró. Ha avval szorongatják az embert, hogy ami az öntudatból kilépett, az hajlandósággá azaz képzelésre való hajlandósággá sem válhatik, mert ez is csak lelkes jelenség: akkor a dispositio-nak etymologiai értelme mögé (= „elrendezés”) lehet bújni, azt felelvén, hogy ez a szó csak valamilyen physiologiai állapotot jelöl meg. Ha viszont abba akadnak belé, hogy a képzet nem tehetta meg azt az óriási ugrást, mely a tudatos világból a nem-tudatosba visz, mert íme, mint újra feleledő képzet amabból vissza is tud jönni, – az ilyen ellenvetésre meg azt lehet felelni: a képzet mint dispositio is megtartotta a maga lelkes természetét, mert „dispositio” annyi mint képzelésre való hajlandóság, tehát valamilyen akarás-folyamat.

A mozdulatos elmélet híve nem szorult ilyen mesterkedésekre. Az a kérdés, hogy hova lett az a történelmi évszám-, természetrajzi névismerete, mellyel tanuló korában még rendelkezett s ma elfeledett, mi lett belőle, – mind ez a két kérdés a mi elméletünk hívének csak úgy hangzik, mint hova lett az a *terc-glissando*, melyet gyakorlott zongorás korában még meg tudott csinálni, az a tigrisugrás, melyet tornász korában, vagy az a nyolcas, melyet korcsolyázása idejében a jégen ki tudott vágni. Hova lettek mindezek és mi lett belőlük? Nos hát, ott vannak és az lett belőlük, ami minden más megszűnt mozdulatból: megsemmisültek és nincsenek többé sehhol. Ha pedig azt is számba vesszük, hogy az elfeledett ismeretet csakúgy mint az ilyen testi ügyességet másodízben könnyebb megtanulni, akkor – sem a „dispositio” szóval fogjuk megjelelni az egyénnek megmaradt állapotát, hanem a képzettársulásra hivatkozunk (v. ö. fent 196-7), mondván: minden segítség, melyet az ember ilyen második tanuláskor a maga saját belsejéből nyer, máris a képzettársulás fogalma alá tartozik.

Az elfeledett képzet semmi gondot sem okoz a mozdulatos elméletnek. Egyszerűen be kell vallani, hogy az A-t elfeledett egyén most már nem tud úgy tenni, mintha A tárgy előtte volna. A nem-tudatos képzetekre vonatkozólag azonban tartozunk egy felvilágosítással, avval, hogy az a B képzet, mely egy embernek C foglalkozása közben az ő tudtán kívül közreműködött, e C-cselekvésnek egy olyatén végrehajtásán – szóval megint innervation – árulja el magát melyet ilyen B-nek közreműködése nélkül nem lehetne megérteni. Egy üvegtáblát óvatosabban fogok meg, mint egy deszkát. Miért? Mert tudom, hogy az üveggel óvatosabban „kell” bánni. Mi

ez a „kell”? Semmi egyéb, mint helyettesítője annak a régi tapasztalásomnak, melyre most nem is gondolok, hogy az üveg eltörik, ha úgy bánok vele, mint a fával. (V. ö. fent 209-11).

A képelmélethez való ragaszkodás még az olyan, egészben véve pozitívista szabású író is, milyen Jerusalemben (10-1) megnyerte a feledtség ideje alatt „öntudatlan állapotban lappangó lelki jelenségeinek. Azt a Ribot-ra intézett támadását, hogy ha pusztán *physiologiai* dispositio alakjában lappangott volna az a képzet, utóbb is csak *physiologiai* folyamat és nem – mint a felélesztő képzettársulás folytán tényleg, – *képzet* vált volna belőle, ezt a támadást mi kivédjük avval, hogy nekünk a képzet is csak *physiologiai* jelenség, *innervatio*.

Minálunk, kik minden psychikumot *innervatió*nak, végtére tehát az *A* adattól ránk gyakorolt mozgató, szóval *physiologiai* hatásnak tekintünk, elesik a mai *psychologusok*nak mind az a sok kellemetlensége, mely az *A*-hatás kezdetétől az *A* felismerésének befejezteig terjedő, s bizonyára homogen egységes természetű folyamatnak két részre választásából fakad. Ha az inkább monistikus világnézetűek a megismerő folyamatnak előkészítő részét az „öntudatlan érzet” nevére rekesztik el, kiteszik magukat egy „*inpsychikus psychikum*”, szóval az ellenmondás vádjának, melyet viszont a dualista gondolkozásnak, pl. *Ziehen* (4) csak oly módon tudnak elkerülni, hogy amaz előkészítő folyamatot tisztán *physiologiai* izgalomnak, a megismerő azaz *psychikus* betetőzésétől „*totó coelo*” különböző folyamatnak hirdetik. (... *gesellt sich der... materiellen Erregung des Occipitallappens ein psychischer Parallelvorgang hinzu...*) Mit szólnánk ahhoz a *physikus*hoz, aki csak ott fogad el hőtünetment, ahol valamely forralt folyadék az edényből kifut s a hőnek egész megelőző, a kifutást előkészítő szereplését meg valami „egészen más természetű tünetmentének minősítené? no vagy akár ahhoz az orvoshoz, kinek a láz ott kezdődik, ahol a delírium áll be, s ki a kisebb ezt előkészítő fokokat valami „egészen más” betegségnek tartaná?

Ha a *psychologiai* nyelvhasználat szem előtt tartotta volna, hogy a *Bewusstsein* szó nem egyéb, mint egy *wissen* igét (azaz a megfelelő ténnyt) helyettesítő főnév, és nem tágította volna ki e főnevet azon értelemig, melyet nálunk a „lelki jelenség” szó fejez ki: akkor bizonyára elestek volna mindazok a harcok, miket a nem-tudatos érzet, képzet meg mozdulat lehetőség körül nagy hévvel folytattak. – Ebből láthatja az olvasó, miért tulajdonítunk mi csekély értéket e *vita ama Horwicz-féle* (II. [1] 121) eldöntésének, mely szerint az „öntudatlan” lelki működések mind kis mértékben tudatosak, (szerinte azért, mert az öntudat a *biologiai* fejlődés során sehol sem mutatkozik járulékos, valami úton előálló, hanem mindenkor máris meglévő jelenségnek. – A *dunkelbewusste* lelki elemeket az *unbewusste*-k helyett *Störri ng* [246-7] is pártolja.) A helyes válasz, melyhez egyébként Horwicz (I. 228) is közeljárt, csak az lehet: egy olyan cselekvényem vagy észrevételem, melyről a következő pillanatban már nem tudok beszámolni, igazán *unbewusst* azaz helyesebben *ungewusst* cselekvény, még pedig egészen, nem csak most e pillanatban, hanem a végrehajtása közben is. De azért nem szűnik meg a mi értelmünkben lelki jelen-

ségnek azaz érzetek hatásának, innervatio-aktusnak lenni. – Hogy valamely lelki működésünkre visszaemlékezhetünk vagyis hogy az, amint szokták mondani, tudatosá (bewusst) váljék, arra Horwicz (I. 232-4) szerint olyan érzelmek közbelépése szükséges, melyek figyelmünket az illető működésre rögzítik. Ezt a helyes eredményt saját maga rombolja le avval az ellenvetésével: „de a figyelem belépésekor már megvolt az öntudat!” Meg persze, de nem az az öntudat (Bewusstsein), amelyik képzetre-visszaemlékezést jelent s amelyhez itt magyarázatot keres, hanem az az öntudat volt meg, amely egyszerűen lelki életet jelent!

Schwarz (Hyp. II. 141): *Gegenüber der Lehre von der unbewussten Fortexistenz der Bewusstseinsvorgänge muss man festhalten: die Bewusstseinsvorgänge können in keiner Weise als fortdauernde, beharrlich existierende betrachtet oder vorausgesetzt werden. Ihr Auftauchen und Vergehen ist ein völliges Entstehen und Vergehen. Wenn irgendwo, so passt hier das Gesetz des heraklitischen Flusses. Zu sagen, dass dieselben Bewusstseinsvorgänge wiederkehren, Wiederaufleben, kann nur die Bedeutung haben, dass völlig neue Bewusstseinsvorgänge entstehen, die den vergangenen ähnlich sind oder gleichen.* (Nálunk fent 461-2). *Nicht aber kann jener Ausdruck die Bedeutung haben, dass die numerisch identischen, früheren Bewusstseinsvorgänge unterdessen in anderer Qualität fortbestanden haben und nun noch einmal vom Lichte des Bewusstseins erfasst werden...*

Wundt-nál (Ph. Ps. III. 330) ezt találni: *Sind nun aber... die Vorstellungen nicht Wesen, sondern Functionen, so können auch jene zurückbleibenden Spuren nur als functionelle Dispositionen gedacht werden.* A „*funct. Disp.*” egy ugyanazon a lapon lejjebb adott magyarázat szerint nem egyebek, mint az idegrendszerben történt *Molekularumlagerungen*, szóval tisztára physiologiai, objectív jelenségek, olyanok, „melyek nem hasonlítanak magához az illető képzethez, tehát nem is afféle nyomok, hanem csak olyan változások, melyeknek következtében az illető képzet újra-beállása megkönnyebbedik.” Egy lappal odébb (331) azt, ami bennünk a tárgyhatásból visszamarad, már *psychische Dispositionen unbekannter Art-nak* hívja.

Ez utóbbi gondolatnak a párja előakad Müntzberg-nél (222) is, t. i. *unbekannte seelische Zustände, welche unter gewissen Bedingungen Vorstellungen hervorbringen, mithin Vorstellungsdispositionen.* Mi az ilyen idegenszerű dolgoknak a pszichológiába való bevezetését kikérülhetőnek tartjuk. Mindenekelőtt arra utalunk, hogy az egész kérdésnek nagyobb feneket kell keríteni és nemcsak azt az egy esetet idefoglalni, amelyet valamely elfeledett ismeret felújulása néven mi fenebb is érintettünk, hanem ide tartozik az a másik is, mikor valaki egy megszerzett ismeretét, készségét épen csak mostan, tényleg nem mutatja be. Vessük fel ezt a kérdést: „mikor lépett trónra Mária-Terézia?” és most nézzük, miféle állapotban van a helyes évszám (1740) elképzelése dolgában a következő három ember: 1.) az a parasztfiú, ki soha életében nem hallott Mária-Teréziáról, 2.) a volt gymnasiumi tanuló, mai hivatalnok ember, ki az illető évszámot elfeledte és 3.) a történettudós, ki most véletlenül csak a kertje rózsáira gondol? El kell fogadnunk, hogy az a külső hasonlóság igenis megvan: e három egyén közt, hogy a szóban forgó évszám nincs a tudatukban, azt valóban

nem képzelik. Mármost egészen bizonyos dolog, hogy az ürességnek, a nincsenségnek, a valamit nem-tartalmazásnak nem lehet három különböző módja. Egy üres zseb végtére is csak egy üres zseb, akár százezer forintot vettek ki belőle az imént, akár pedig ha soha sem volt benne egyetlen krajcár sem. Ha tehát az említett három öntudatot mégis különböző állapotúnak tartjuk és tartja mindenki, ez a különbség nem a mostani tényleges ürességük (az évszámot nem-képzelés) dolgában lesz meg, hanem csak ez üresség megszüntetésének, a kívánt képzelés előidézésének módjaira vonatkozhatnak. E tekintetben igenis nagy különbség van a három egyéniség között. Az „érzetküszöb”-ökkel dolgozó pszichologia hajlandó lesz e három ember helyzetét, tudatuk állapotát egy olyan üres edényhez hasonlítani, amelybe tartozó folyadék a 3.)-nál közvetlen közelben van, a küszöb közelében, a 2.)-nél már jó messze, mélyen a küszöb alatt, úgy hogy csak bizonyos fáradtsággal lehet belétölteni, az 1.)-nél meg egyáltalán fel sem található. Talán mondanunk sem kell, hogy mind a két hasonlat, úgy a küszöbé, mint az üres edényé, egyaránt rosszul írja le a valódi tényálladékat, mely, ismétlem, csak annyiban áll, hogy az egy bizonyos képzelő állapotba való átmenetel a három egyén mindegyikénél más-más eszközökkel érhető el. A történettudóst csak kérdeznem kell és azonnal megkapom a helyes feleletet; a hivatalnokot talán bizonyos egykorú események emlegetése avagy ha iskolai könyvének megfelelő helyére figyelmeztetem, fogja rásegíteni a kívánt évszámra; a parasztfiúnál ilyenekkel semmire sem megyek, azt meg kell tanítani, hogy ki volt Mária-Terézia. – Azt a tulajdonságot, cselekvényt avagy causalis hatást, amely valamely alanytól, embertől úgy mint tárgytól kitelik, nem szabad, amint szokás, valahol az illető alany közelében lappangónak képzelni azaz elconcretizálni. A puszkaporos hordóhoz a robbanás épen nincs közel, nem ólálkodik körülé, mint ideges emberek képzelik, csakoly kevésbé, mint ahogy nem settenkedik egy hordó homok körül. Kedve vagyis „dispositio”-ja még úgy sincs a felrobbanásra; mert az a puszkapor a legártatlanabb homok módjára eláll akár a világ végéig, ha nem éri semmiféle robbanáskeltő hatás sem kívülről, sem a saját vegyi bomlása folytán. Csak annyi az igaz, hogy robbanást a puszkaporon kisebb fáradtság árán lehet elérni, mint a homokon, melyet legföllebb valami vegyi kikészítés vihetne át a robbanékony állapotba, míg amott egy pusztá kalapácsütés is elég. Mi következik ebből? Csak az, hogy a puszkapornak más a természete, vegyi szerkezete, mint a homoké, valaminthogy más a most rózsákkal bibelődő történettudósnak is a természete azaz idegrendszerének (legfinomabb) szerkezete, melynél fogva a helyes évszámot egyszerű kérdésre meg tudja mondani, mint a másik két emberé. Nem abban más, hogy az a Mária-Terézia-gondolat most a rózsái mellett valami kedv avagy dispositio alakjában volna meg ő benne, avagy „öntudatának küszöbe alatt”, poetikusabban „a lelke mélyében” lakoznék. Az a gondolat ép úgy nincs sehol a közelében, mint ahogy nincs a robbanás a puszkapor mellett. Csak abban különbözik a tudósunk természete a másik kettőtől, hogy idegrendszere egy bizonyos hatás, t. i. az illető kérdés irányában másképp tud viselkedni (t. i. évszám-képzelésbe átmenni), mint amazoknak idegzete. Az életünk folyamatán szerzett ismeretek nem nyomokat hagynak bennünk és nem képzet-

disposíciókat, hanem – a physiologiai tudomány mai fejletlensége mellett többet mondanunk nem szabad, – csak megmódosítják, megváltotottatják idegrendszerünket olyképen, hogy az egyszer véghezvitt innervatio ezentúl már más eszközökkel is elérhető, mint amelyekkel elérített az elsőben; t. i. nemcsak az illető tárgy felmutatásával, hanem arra való emlékeztetéssel is. A parasztfiú az a homok, kin a kérdés kalapácsütése a tudás nem fog; a tudós az a Zeus, kinek fejéből a kérdés kalapácsütése a tudománynak egy Minerváját tudja kipattantani.

3. Felvetődik az a kérdés, vajjon a rnozduatos képzet-elmélet megfér-e a mozgásérzetteknek az újabb psychológiában nagyon felkapott tanításával? „Ha minden mozdulatom, sőt a nyugvó tagjaim is valamely érzetet keltenek bennem, olyat, melynél fogva a látás közbelépése nélkül is tudomásom van végtagjaimnak, fejemnek, testemnek mindannyiszor elfoglalt helyzetéről és a megejtett mozdulat nagyságáról és irányáról: akkor kérdés, nem kész kavarodás-e, ha ezt az érzetet szintúgy mint a többit megmozdulás (reactio) segítségével fogadjuk fel az egyénnel, vagyis egy második mozgásérzettel nemző folyamattal?”

Minden mozgásérzet, vagyis a szereplő izmok és inak megfeszülésének és a csuklók súrlódásának érzetei, a legtagabb értelemben vett tapintásérzetek közé tartoznak, még pedig az u. n. belső tapintásérzetek közé. (V. ö. fent 88.) Már ez a körülmény, vagyis a mozgásérzeteknek tisztán peripherikus természete és meglehetősen vaskos szülőokaik is kizárják azt, hogy azt az igazán subtilis természetű mozgást, milyenek mi a puszta észrevevő működést definiáltuk, szintén valami mozgásérzet kútforrásának lehessen tekinteni. Ha az észrevevő innervatiót valami félreérthetetlen mozgásérzet árulná el, akkor mi erre a döntő koronatanunkra egyszerűen ráhivatkozhatnánk, és nem kellene e helyütt annyi szót és papirozt vesztegetnünk a rnozduatos képzetelmélet keresztülhajtására!

Nem ugrás a tárgyalásunkban, ha az öntudatlan képzetek után most a mozgásérzetekre térünk; mert tudnivaló, hogy ezek is jóformán öntudatlanok, azaz olyan érzetek, melyeket csak a következtetés bír utolérni, futatja az a körülmény, hogy sokáig nem is tudott róluk az emberiség. Mi egyelőre (csakis a tárgyalásunk megkönnyítése végett) kétféle mozgásérzetet különböztetünk meg: *a*) azt, amelyik a mozdulatok végrehajtása közben jelentkezik vagyis a mozdulatot kíséri, és *b*) azt amelyik az egész mozgástényt hozza tudomásunkra, azaz e folyó avagy befejezett ténykedést a saját nyugvásunk állapotától elválasztja. Mindakét mozgásérzetről külön kell beszélnünk.

Az *a)* alatti érzetekről azt tartjuk, hogy felfogásuk nem olyan módon történik, mint egyéb érzeteinké, amelyeket magunkkal tisztán szembe tudunk vetni, hanem megtörtént felfogásuk mindössze az illető izommozgás végrehajtása módjában árulja el magát. A mozgásérzet mindössze is csak szabályozza mozdulatainkat, vagyis ezeket mi mozgó emberek úgy hajtjuk végre, hogy bizonyos mozgásérzetünk megmaradjon és más veszedelmes érzet azaz olyan, mely valamely tagunknak hibás megmozdulásából származik, elkerültessek. Ez a mozgásérzet nem egyéb, mint a mozgás közben való érzékenységünk, a mozgásnak érzékeny véghezvitele. Az egyén tehát avval reagál e mozdulatérzésre, hogy mozdulatát helyesen, azaz saját károsodása (csonttörés, ficamodás, rándulás) nélkül hajtja végre. Nem valami külön, felé-forduló mozdulattal fogja fel e mozgásérzetet, hanem felfogja az által, hogy megmozdulását egy bizonyos módon berendezi. Az a tény, hogy egy mozdulat, amely testalkotásunk felől akár *m*, *n*, *p*, *q*... mindenféle irányban és módon volna végrehajtható, épen csak *p* módon és irányban hajtatik végre, ez a tény is már reakciója az egyénnek egy bizonyos körülményre, a jelen esetben az *m*, *n*, *q*... mozdulatokban rejtőző akadályokra azaz káros mozgásérzetekre. A tartózkodás valamely hibás mozdulattól szintén mozdulat, olyan, amelyik mint componens rejlik benne magában az egész, helyesen végrehajtott mozdulatban.

Ami *b)* alatti mozgásérzetet illeti, ennek elfogadására az a fent említett tény kényszerít bennünket, hogy az ember a sötétben, általában, amikor mozgó tagjait nem látja, meg tudja mondani, hogy pl. a keze, lába megmozdult-e, sőt azt is, hogy milyen irányban, hogyan mozdult meg. Van tehát olyan érzésünk, amely a folyó mozgásunkat tudomásunkra hozza. De hozzá kell tenni, csak azokat a mozgásokat, melyekre bizonyos befolyást tudunk gyakorolni. Mert a szívének, beleinek sat. megmozdulását rendes körülmények között nem érzi senki. Ezt a mozgásérzetet oly módon vesszük tudomásul, mint bármely más, testünk belsejében keletkező érzetet, pl. a szédülést. Azaz tudomásul vesszük olyan és annyi mozdulattal, amennyi a constatalás tényéhez, a m e g é r z é s h e z és nem pusztá érzéshez szükséges.

Most pedig igyekezzünk az *a)* és *b)* érzeteket egyesíteni. Az a kártékony mozgásérzet, melyet mozdulatomnak célszerű végrehajtásával szerencsésen kikerültem, egyszerűen = 0, tehát lehetetlen, hogy ott szerepeljen mint tényező abban a *b)* mozgás é r z e t e m - ben, mely az egész megtörtént avagy folyó mozdulatot tudomásomra hozza. De amidőn azt mondtuk, hogy az egyén érzékeny módon

hajtja végre a maga mozdulatát, evvel máris kimondottuk, hogy a helyes módon véghezvitt mozdulatot (a *p-t*) is valamely érzet kíséri. Teljesen szükségtelen tényszaporítás volna, ha feltennők, hogy nem ez, hanem még egy másik érzet végzi el azt az értesítést, mely a megtörtént avagy folyó mozdulatot tudomásunkra hozza. Ez a kísérő mozgásérzet rendesen nem, illetőleg csak abban a helyzetben lép tudatunkba, amikor mint pl. a „sötétben” (fennebb) valamely körülmény reáfordítja a figyelmünket. A mi elméletünk keresztülvitelére mindezekben nem rejlik semmi akadály. Ha n e m vette észre a mozduló egyén a saját mozgásérzetét, akkor mi megszabadultunk egy kérdéstől; nincs miért keresnünk reagáló mozdulatot. Ha pedig, mint az említett helyzetben, észre v e t t e azt a mozgásérzetet, akkor mi tudvalevőleg a constataciónak egyszerű mozdulatára hivatkozhatunk.

E kérdésnek rendkívül bő irodalmából csak annyit hozunk fel, hogy a mozgásérzetek centralis eredetét hangoztató régi elmélettel, mely szerint ezek nem egyebek, mint az akarati impulsusnak közvetlen megérzései (pl. Bain [S. I. 52] ... *Vesprit apprécie Vinflux moteur, tel qu'il va du cerveau aux muscles et... il n'a pas besoin que les nerfs afférents lui en rapportent l'impression.*), – evvel az elmélettel M ü n s t e r b e r g (W. 82 összef.) győzelmesen szembevetette a magáét, hogy t. i. a mozgásérzet szintoly peripherikus természetű, mint minden más érzet, mert nem egyéb, mint a megtörtént, illetőleg részben megtörtént (azaz készülődő) mozgástól létrehozott érzetek összesége. Mi ehhez a tanításhoz, mely a mozgásérzeteket egyszerűen a többi szervi érzetek közé sorozza be, már csak azért is ragaszkodunk, mert szemlátomást sokkal könnyebb helyzetet teremt az elméletünk számára, mint amelyet adna az a régi nézet, mely szerint magát a megmozdulást egyszersmind érzetnek kellett volna képzelni.

4. A képelmélet hitelét kell hogy aláássa minden mélyebben gondolkozónak szemében az a körülmény, hogy ez az elmélet kizárólag a látó embernek számára és „szempontjából” van csinálva.

Hasonló gondolat M a u t h n e r (I. 220)-ben, továbbá Fouillée-nál (idéztük fent 445-6).

Köztudalmi értelemben k é p - e k k e l csakis a látó, a nem-vak ember rendelkezik. Igaz ugyan, hogy a képekkel dolgozó psychologusok beszélnek hang-, mozdulat- sat.-képekről is, de ez már csak átvitt, sőt meglehetősen erőszakos elnevezés, melyből annál világosabban kitűnik, hogy e psychologusok, amikor a „kép” alakjában egy érzet és nem-érzet között lebegő subtilis realitást vettek fel a világ lelettárába, egyoldalúan a látó embernek állapotából indultak ki.

Mármost elvi különbség nem lehet a vak ember- és a látónak psychológiája között, vagyis nem lehet, hogy a látó ember esete minket kényszerítsen egy oly lét-elemnek metaphysikánkba való felvételére, amilyen csupa vakok között csak alig-alig merülne fel. A vak csak egy érzékkel szegényebb ember, s egy érzékkel kevesebb annyi, mint egy érzettel, egy ismeretforrással kevesebb.

Minden képnek a kép-charaktert első sorban a benne felölelt egyidejű sokaság adja meg. A vaknak is kétségtelenül van valamelyes csoportokról fogalma, de sokkal kisebbekről, mint amilyeneknek ismeretéig a látó ember fel bír vergődni. Csak nemrég volt alkalmunk az újságolvasónak a látó és a született vak ember világismerete közötti különbségre vonatkozólag azt az érdekes értesülést szereznie, hogy a szerencsésen meggyógyított vak a tájképek élvezetét (az u. n. szép kilátásokat, s ide tartozik a csillagos ég látványa is) tartja az előbbi állapotához képest a legnagyobb nyereségnek, azért, mert vak korában tapintó érzékével csupán kisebb méretű csoportoknak a képzeletét bírta megszerezni, s akkora összefoglalt sokaságok, mint amilyenek valamely kilátó pontból (pl. a budapesti Normafa, Gellért-hegy teteje) kínálkoznak, az ő tudatában sehogysem voltak képviselve. Annak, hogy a látó ember ennyivel nagyobb csoportoknak, szóval a kép nevére érdemes sokaságoknak ismeretét meg bírja szerezni, az oka kétségtelenül abban rejlik, hogy a látás a legtávolabbi ható érzékszervünk (helyesebben: az a szervünk, melyet tőle akkora távolságban lévő tárgyak is bírnak ingerelni, mint amekkora távolságról e tárgyak már semelyik másik érzékünkre se tudnának hatni).

Látásunk, már t. i. a csecsemőkort meghaladott emberé, tudvalevőleg értelmes látás azaz olyan, mely nem csupán a szín-sokaságnak passiv befogadására szorítkozik, hanem a színárnyalatok értelmezésére, mondhatnók értékesítésére is kiterjeszkedik, amennyiben folyton megfogás- és ellenállás-, szóval mozgásképzeteket tár-sítunk a színfoltokhoz. Mi a színt már nem pusztá foltnak, hanem örökké és akaratlanul is *sub specie objectitatis*, vagyis miként Helmholtz (Ph. 0. 26. §.) bőségesen kifejtette, tárgy jelnek tekintjük. Ebből egy bizonyos illúzió keletkezett a psychologusokban, melyről már fennebb (434 s. k.) beszéltünk, t. i. az a hit, hogy az ő tudatukban, emlékeikben egyszerre és egyidejűleg megvannak ama világképnek összes részletei, melyeket az elemzés alkalmával csak egymásután bírnak a tudatukba idézni. Annyi az igaz, hogy egy nagy sokadalom r ó l bírunk szemléletet és emléket szerezni, de nem hogy nagy sokadalmat tudunk együttesen az eszünkben tartogatni.

E helyütt elismerjük azt, hogy képtagadó elméletünk valóságos bebizonyítására egy olyan térelmélet kívántatnék, mely szorosan nyomon követné a megoperált vakon-született embernek minden egyes látástanuló lépését, és kimutatná, hogy az eredetileg csak intensivumok (pl. hangok) módjára ható színgomolyag micsoda szem-innervatiók segítségével tagozódik s veszi fel lassankint a kívül, itt meg ott létező adatoknak praedicatumát, vagyis azt a sajátságot, amelyért a megszemlélt külső világot egységes csoportképnek nevezzük. Ilyen minden ízében kidolgozott térelméletünk ma még nincsen, de megvan a keretje annak a mondhatni általánosan elfogadott nézetnek alakjában (v. ö. fent 110-1), hogy minden látás nem passiv adatbefogadás, hanem mozdulatos, mozdulatokra hivatkozó folyamat; más szóval, hogy mi a világot nem látjuk, hanem olvassuk. Minden értelmes tárgylátás olvasó működés, olyan, melynél a színfoltok szerepelnek mint szók és az együvé tartozó színcsoportok és határvonalak mint mondatok. Én az ablakomból az utcát a maga nyüzsgő ember- és kocsisokaságával nem látom, hanem leolvasom, azaz ennek meg annak tudom, s hirtelen, egy csapásra csak azért látszik mindez a tudomás („ez katona”, „az postás”, „amaz automobil” sat.) a fejembe átmenni azaz látszik belém vésődő képnek, mert már nagyon jártas vagyok az efféle látásban. Ha tehát a mi képtagadó elméletünk elébevág is a még ezután várható psycho-physikai kutatásoknak és ennyiben egy kicsit a jövő zenéje, mégsem mondható jogosulatlanak, mert hisz ma elfogadott iránygondolatokra (a mozdulatos térnézésre) és másrészt a vak ember világismeretének „kép”-telen alakjára támaszkodhatik.

Fódog, hogy szem elől ne tévesszük, hogy az az illusiónk, mintha mi egyszerre egész várostereket, tavakat, embersokadalmaikat, szóval egyidejű sokaságokat tudnánk egy ránézéssel agyunkba ölelni (mondjuk röviden: ezeknek képét megalkotni), csakis a látásunk értelmes voltától származik. A szemre nem több hat, mint egy tarka színgomoly, és látni nem is látok mást, mint egy szín-chaost. (V. ö. fent 154-5.) Minden egyéb, amit e tarka gomolyagra még rámondok („ez a pirosság benne *A* tárgy, az a szürkesség *B* tárgy” sat), már ítélet, értelmezés, szóval az „értelmes látás” rovatára tartozik. Minthogy az értelmezés folytán minden egyes, a chaosban szereplő színfolt valamely tárgynak, tehát egy soktulajdonságú és szerepű alanynak méltóságához jut, ezért az értelmes nézőnek a látott színgomolyag sokkal tekintélyesebb sokaságnak tűnik fel, mint annak, aki a színnek mögött tárgyakat nem képzel. A sokaságnak képzete ott

keletkezik, ahol az alkotó elemek mindegyikének van súlya, nyomatéka; ha nincs, akkor inkább az egység-gondolat vetődik fel bennünk. Egy zsák gyaluforgács előttem mindössze „egy zsák forgács”; de egy zsák faszögrel felkiáltok: „mennyi szög!” Az értelmesen néző szemnek látványa körülbelül olyan módon különbözik attól, amit a mai csecsemő lát, mint ahogyan különbözik az a kaleidoskop-szerű, tarkaság, melyet egy rosszul alkalmazott mikroszkopium alatt látunk, attól a látványtól, melyet a mikroskop-nak helyes beillesztésével nyerünk. Előbb egy mindenféle úszó pontokkal tarkított fehérségnek láttuk a lencse alatt lévő vízcseppet, most már nem pontok, hanem infusóriák úszkálnak abban a cseppben, egy együvé került társaság. Azt, hogy a látott gomolygában szereplő színkülönbségeknek, néha csak árnyalatoknak, valamint a határvonalaiknak mekkora jelentőségük, súlyuk van, ezt csak az az értelmes látó tudja, aki észrevette, hogy „más szín, más tárgy” vagyis aki megfelelő tárgyazaz tapintás-képzeteket tud a színfoltokhoz társítani (a mi nyelvünkön: úgy viselkedni velők szemben, mintha megtapogatná). Visszatérünk az eredeti hasonlatunkhoz, ahhoz, hogy „a természet nyitott könyvé”-t hangoztató szólásmód még abban a physiologiai értelemben is igaz, hogy a természet, már t. i. az egész környékező világ a csecsemő számára nem egyéb, mint az a nyomtatott könyv, melyben ő, aki olvasni nem tudja, csak a tarka ákom-bákomságokat, a színfoltokat látja, és látja mindaddig, míg (a keze segítségével) olvasni nem tanul meg ebben a könyvben vagyis a színfoltokat tárgyaknak nézni. (Ez a „tárgynak, asztalnak, széknek nézi” kifejezés is egyik tanújele annak, hogy mennyire beleolvadt a köztudatom számára a látáshoz fűződő é r t e l e m z é s nek ténye magába a puszta látásténybe. Valamely tárgyat „asztalnak nézni” igazán nem lehet, hanem csak r á n é z n i és t u d n i avagy h i n n i, hogy ez a látvány asztalnak felel meg.)

Látásunk intelligens voltának bizonyítékául keresve se lehetne jobb példát találni, mint azt, amit J a m e s (II. 82) említ, hogy t. i. ott, ahol valamely színes adatot nem bírunk tisztán meglátni, azt (találgatva) majd *A* majd *B* t á r g y-nak nevezgetjük azaz nem-érzékeit tulajdonságokkal egészítjük ki a látványt. Ide tartozik a „*mouches volantes*” esete és jellemző neve is, t. i. hogy mindjárt légynek, muslicának nevezzük el, ami puszta színadat, illetőleg árnyék (1. fent 382). Hogy micsoda bámulatos módon belénk gyökeresedik egy olyan lassankint megszerzett, de erősen begyakorolt ügyességünk, mint amilyen az értelmes vagyis a vonatkoztató látás, erre például szolgálhat az is, hogy a művelt ember jóformán képtelen egy az anyanyelvéből való tisztán kinyomtatott szót másnak mint „szó”-nak

nézni; vagyis képtelen arra, hogy azt egy vonalából és pontokból álló szabálytalan idomnak lássa, azaz olyan szemmel nézze, mint amilyenel nézte kicsi korában, amikor még olvasni nem tudott. Elmondhatni, hogy talán könnyebb dolog a tudásnak álarcában fellépni ott, ahol nem tudunk semmit, mint visszafojtani, véka alá dugni egy olyan tudásunkat, melyet bírnak.

Petzoldt (I. 257): *Farbiges Mosaik ist allein das dem Gesicht unmittelbar und ursprünglich Gegebene. Alles andere, was wir noch mit wahrnehmen, also auch die dritte Dimension, ist Charakterisierung jenes Inhalts.*

Hogy a gyermek összenőtt egységnek nézi a maga környezetét, megvan Wundt-ban (Ph. Ps. III. 374). Az, hogy mi felnőttek a környezetünknek százszor látott részeit (bútorainkat sat.) a ránézés pillanatában fognók fel, ez tudvalevőleg nem igaz, mert bár csekély, de mégis számbaveendő időkülönbség választja el a látványnak megragadását a látvány miségének észrevételétől. Ezt az 540. lapján u. o. adott helyes magyarázatát Wundt öt lappal odébb elfelejteti, ott, ahol a régi associatio-elmélet ellen meg-megújuló küzködésének heve olyat mondhat vele, hogy a közéleti megismerések esetében azonnal (*sofort*) egyesülnek a reproductív elemek a külső adattal, és „szó sincsen” afféle utóbb beálló emlékképzetetről, melyekről a *traditionelles Schema der Association* beszél.

Az „egyszerre megragadott tájképek” ellen a különben képhívő Philippe (13) is felszólalt: *...nos images Quotidiennes, loin d'apparaître en tableau qu'on découvre d'un seul coup, doivent être patiemment reconstituées comme une mosaïque en débris.* A visszaemlékező gondolkozás egyenként illegeti egymáshoz a tájelemeket (20), sokszor elakad és a hiányzó részeket logikai okoskodással meg phantasiával (26-30) pótolja.

Valamint a bámész, a nem-elemző néző számára egyenesen az egységig (a „tarka chaos”) olvad le az az egyidejű sokaság, mely és amilyen a külső világban minden lépten-nyomon reá hat, úgy találni még egy másik tényezőt is, mely e sokaságot, ha nem is az egységig leszállítani, de legalább is tetemesen megcsökkenti igyekszik. Ez a tényező az észrevevő tehetségünk korlátoltságában áll. Ezt a korlátoltságot feledi ki a számításból az az ellenfelünk, aki csodálkozik, hogy hétrét nem görnyed a sok izomösszehúzódtól meg innervatiótól az az ember kit útja valamely tágas kilátó-pontra vitt, ahol ezernyi ezer tárgy hat reá, melyeket a mi elméletünk innervatiók alakjában fogat fel vele. Elvünk nem azt mondja, hogy ahány tárgy avagy érzet van hatásra képes módon elibénk kirakva, annyi innervatió; hanem csak: ahány észrevétel, annyi innervatió. (V. ö. fent 116.) Az a gazdag tájék tehát, melyet valaki néz, épenséggel nem annyi hathatós tényezőtől áll, mint ahány objectumból, darabból (mintha t. i. minden kő és minden fűszál külön-külön innervatiót keltene a szemlélőben), hanem csak annyiból, amennyit ő azon észre-

vett, ami rendesen csak egy kis töredékrésze az ott észrevehető összeségének. Egy távol hegylánc pl. csakis egységként, a maga körvonalainak rajzalakjával és épen nem tán minden egyes sziklájával, a pázsit csak mint zöld folt és nem minden egyes fűszálával fog a nézőre hatni. Ami pedig e nézőnek innervatióját illeti, az teljesen olyan lesz, mintha valóban csak olyan objectum volna előtte, milyennek ő a távoból ama hegyláncot, pázsitot látja; szóval a Potemkin-falu csakúgy fog hatni, csakolyan innervatiót kelteni, mint a valódi. Az a körülmény, hogy az a rengeteg adathalmaz, melyet egy táj rész magában rejt, aránylag igen kevés hathatós tényezőre bomlik fel, - annyira, amennyit a látszatnak minden sérelme nélkül a valóságnál sokkalta szegényesebb utáztatokkal pótolni lehet, - ez a körülmény, mondhatjuk, nagy szerencse a mi ellenfelünkre is, a képhívőre, kinek az embere, ha mind annak a sok ezer fának és sziklának a k é p é t kellene magában megalkotnia, miket pl. a Normafánál láthat, nem tudom, nem-e szédülne belé előbb, mint a mienk az innervatióitól megkergül!

Micsoda elemekből is áll vajjon az a kép, melyet szerinte a kilátásnéző szerez és utóbb a fejében hord? Azt feleli: egyszerű érzésekből áll. Mi azt válaszoljuk: nem érzésekből, hanem megérzésekből, ha igazán szemlélte és nem csak „látta” azt a tájat. Mert hisz emléke is csak úgy marad róla és annyiról marad, amennyit „tudomásul vett” azaz reá valahogyan reagált. Az a kép, amely megérzésekből van felépítve, nyilván mozdulatokból áll, mert fenebb (80) kifejtettük, hogy az a „meg-” (nem etymoiogiailag, de psychologiailag) nem jelent többet, mint az érzetre, a meglévőre való megmozdulást, rá reagálást.

Valamint adott sokaságot sokkal később tanul meg a gyermek mint ilyet azaz együvé került összeséget felfogni, - már t. i. később, mint az egységes tárgyat, - úgy a sokaságoknak az emléke, a rajok való pontos visszaemlékezés lehetősége is bizonyára sokkal későbbben fejlődik ki a gyermek életében, mint egyes, kisebb tárgyaknak az emléke. A gyermek jól ismeri már és el tudja gondolni a maga tejes üvegjét, lapdáját, de a szobát amelyben tartózkodik, plane valamely városteret nem tudja igazán képzelni. Ha a képzet amolyan photographia-féle és agyunk a megfelelő lemez volna, egy *tabula rasa* a „nyomok” számára, akkor nem lehetne ellátni, miért ne bírna agyunk ilyen csoportképeket már kezdettől fogva azaz közvetlenül születésünk után csakoly türelmesen felvenni és magán megrögzíteni, mint egyes tárgyakét. Mert hisz

csoportképeknek csak a kidolgozása okoz több fáradságot a művészeknek, a türelmes lemez maga ép oly készségesen felveszi egész sokadalmaknak minden részletét, mint az egyes tárgyakat. Ha ellenben a kép, a mi elméletünk szerint, csak mozdulat, akkor világos dolog, hogy előbb vagyok képes az egyszerűbb mozdulatra, mint az összetettre; vagyis meg lehet érteni, hogy csoportot még nem tud felfogni az olyan gyermek, aki egyes tárgyakat már elég jól rögzít magában.

Ha Exner (idézi Schwarz Hyp. II. 165) szemére hányja Lotzénak, hogy térjegy-elméletével nem bírja megértetni az egyidejű sokaságnak, a csoportnak felfogását, azt hogy hogyan képes az ember a szerinte ilyenkor egyidejűleg előálló sok ezernyi innervációs impulzust egymással társítani, akkor mi (akik innervációs elméletünket közel rokonnak érezzük a Lotze-félvél, melyben a térjegyek tudvalevőleg mozgás- meg izomérzetek,) a magunk álláspontjából arra a nagy önámításra utalunk rá, mely abban a bizonyára Exner-nél is meglévő hitben rejlik, hogy csoport-felfogásunk szabotosság dolgában felér avagy megközelíti az egyes tárgy-felfogásunkat. Hogy egy nagyobb csoportból (eléggé egy szobaberendezés is) milyen kevés, csak néhány foszlány az, amit valóban észrevettünk, arra legjobb bizonyíték a gyakorlott rajzolónak is az a gyors elakadása, amikor valamely hite szerint jól ismert csoportot (pl. térképet) igyekszik fejből, minta nélkül megrajzolni.* A csoportfelfogás innervációk társítása alapján ép olyan „megfoghatatlan” – és igenis megérthető, ha egy *divide et vinces-íéh* tanulmányfolyamat késő eredményének tekintjük, – mint amilyen „megfoghatatlan” a laikus szemében egy gyakorlott zongorásnak játéka, az hogy „oda se néz, mégis egyszerre eltalálja, melyik billentyűt kell leütni, pedig egyik olyan, mint a másik!” Azt egyébként készséggel elismerjük, hogy egy empirista tér-elmélet teljes, minden részletkérdésre kiterjedő kiépítésének ma még nagy nehézségek állanak az útjában. Ez azonban ép oly kevéssé szolgálhat a nativista és aprioristikus irányok ajánló leveléül (ezt úgy látszik Schwarz u. o. 167 akarná), mint ahogy az a tudományos biblia-magyarázó, ki valamely legendás eseménynek valódi lefolyását ma még kihántani nem tudja, nem fog a biblikus csoda-hitre áttérni, jól tudván, hogy ebben az irányban mindent meg lehet találni, csak megértést nem. Nekünk is ép ezért többet ér egy bár vázlatos, befejezetlen empirismus, mint a mégoly kész apriorismus.

Aki nem hiszi el, amit a csoportról mondtunk, annak számára ideiktatjuk, amit Twardowski (82-3) nem is a csoportnak, hanem az egyes tárgynak felfogásáról állított: *Es gibt an jedem Gegenstande matériaié und formale Bestandteile, welche durch die entsprechende Vorstellung nicht vorgestellt werden, denen also im Inhalte derselben keine Bestandteile ent-*

* E sorok írója a fejből való térkép-rajzolás gyakorlását évekkal ezelőtt, mint alsó osztályos földrajz-tanító a legalkalmasabb, semmivel sem pótolható eszköznek találta arra, hogy a gyermek lelkiismeretes térkép-szemléléshez szokják. Persze csak elnagyolt vázlatokat lehet kívánni. (*Avis au lecteur.*)

sprechen. Zu diesen nicht vorgestellten Bestandteilen gehört z. B. die Mehrzahl der Relationen, in welchen ein Gegenstand zu anderen steht, und deren Anzahl fast unendlich gross genannt werden kann... Genau besehen dürfte es keinen Gegenstand geben, dessen Vorstellung die Vorstellungen auch nur der sämtlichen materiellen Bestandteile desselben, welche keine Relationen zu andern Gegenständen sind, enthalten würde; eine adaequate Vorstellung gibt es von keinem Gegenstande.

VISSZAPILLANTÁS.

Az eddigiekben ama tárgyi nehézségeket igyekeztünk elhárítani, melyek az elméletünknek útjába esnek és azokat az objectív eredetű látszatokat bíraltuk végig, melyek a képelméletnek kedveznek. Most, visszatekintőleg, mindenekelőtt arra a kérdésre fogunk kiterjeszkedni, milyen téves gondolatszokások, az emberi gondolkodásnak micsoda szélesebb körökben tapasztalható jellemvonásai teremtették meg ezt az olyan régi és olyan népszerű képelméletet.

Uphues (120) csak száz meg száz ember meggyőződésének adott kifejezést, mikor azt mondta: ... *die Bildertheorie ... ist die einzige Theorie, durch welche die Möglichkeit des Erkennens des Transcendenten erklärt werden kann...* Hogy Uphues mit gondolna mirőlünk, ha aktív elméletünket ismerné, eléggé megmondja nekünk a következő kijelentése (133): *Tätigkeiten können die Bewusstseinsvorgänge... nur missbräuchlich genannt werden.*

Vannak gondolkodásunkban igen hatalmas tényezők, melyek gondolatainknak, képzeteinknek pusztán magatartás-természetét elhomályosítják. A legfőbb ezek közül az, hogy magát a rá gondolás tényét, ezen tisztán subjectív, emberi működést nem tudjuk szorosan – s még a psychologusok sem tudják – a gondolás „tartalmá”-tól, a benne felölelt világtényektől elszigetelni. Az ember, amint már fennebb (49) megjegyeztük, a maga rá gondolásának tényét nagyon is hajlandó a felölelt tartalomnak színében látni, szóval valami létezőnek tekinteni, mert az is, az a tartalom is létező. Nem fontoljuk meg eléggé, hogy a létező (létezett) campanile-nek egy csak t ő r-ténő, lefolyó gondolat felel meg mibennünk, s ezért, vagyis gondolkodásunk esemény-voltának mellőzése miatt vagyunk hajlandók magát azt a campanile-gondolást is „g o n d o l a t”-nak, főnévi dolognak, végtére képnak nevezni. Itt újra meg újra rámutatunk a nyelvre, ennek a mi elméletünkre kedvezőtlen és a kép-theoriát gyá-

molító szerkezetére. Hány ember ment már lépre az elvont főnévnek mindenféle téren, olyan pontokra is odaképzelve a létnek szilárd talaját, ahol nincs más, mint az események vízfolyásának csalóka látszatú felszíne! Szemünknek van egy szerkezeti hibája, egy veleszületett tökéletlensége (sőt nem is egy, hanem több, – kimutatta Helmholtz) azaz olyan minden embernél meglévő sajátságai, mik a szabatos látást meggátolják, s miket a jobb tudásnak (a tárgyismeretnek) kell folyton megigazítania. Szerintem elménknek is van egy ilyen őshibája, eredendő bűne, s ez az, hogy kénytelenek vagyunk minden eseményt, mihelyt egységbe akarjuk összefoglalni és róla beszélni, valami elvont főnévvel megjelölni azaz olyan szóval, amilyen a nyugodt létezőket illeti meg, melyeknek a látszata e szó következtében most rászármazik az illető eseményre s ezt csalóka fénybe borítja. Hány embert ejtett már meg ez a káprázat, mert elmulasztotta a szükséges helyesbítést, amikor gondolkozása a „lelkiek” mezejére tért, – s mi egyéb, mint az „ismeret”, „gondolat”, „tapasztalat”-féle szónak romboló hatása, mikor a psychologus azt, amit ezek megjelölnek, az „ideális létezők” közé sorolja és képeknek nevezi!

Uphues (139): *[die] Bewusstseinsvorgänge bilden sozusagen ein reines Geschehen, während die Naturvorgänge als ein mit Sein gemischtes Geschehen bezeichnet werden müssen.* – Ez helyes ugyan, de nem illik hozzá a szerző képhitéhez.

Jerusalem (258-9): *... jedes Urteil über selberlebte psychische Phaenomene [enthält] eine... formale Unrichtigkeit. Die psychischen Phaenomene sind ihrem Wesen nach niemals Dinge, sondern immer Ereignisse und vertragen demnach die in jedem Subjecte liegende Substantialisierung nicht.*

Képeink tárgyszerű létezésének hitét mindenesetre előmozdította az a körülmény is, hogy képzeleteink egy a pszichológiában ma közkeletű nézet szerint az alapjául szolgálnak mindenféle más lelki folyamatnak, ítélezésünknek, következtetéseinknek, sőt érzelmeinknek és egész életmódunknak. Amit alapul, a kiindulás támasztékaul, szinte rúgódeszkaul választunk a többi működéseinkhez, azt zárt egységnek, s ha már ilyennek, akkor könnyen létezőnek is tekintjük. A félreértés ott van, hogy e nézet szövívője nem veszi észre, hogy a tapasztalataink okuló, szerintök működő ember csak magukat az illető képzetben felölelt világtényeket értékesíti, magukhoz e tényekhez, a való világnak meglévő és megvolt viszonyaihoz szabja a további magatartását, ezeket választja alapul, de épenséggel nem a

maga, róluk szerzett képzetét vagyis azt a tényt, hogy ő ezeket megismerte. Én, mivel megtudtam, hogy a vonat, mellyel el akarok utazni, reggel nyolc órakor indul, ehhez az órához, e tényhez szabom felkelésemet, hazulról való eltávozásomat, rendelkezéseimet sat., szóval e tényt magát értékesítem, nem pedig azt, hogy én arról az indulás-óráról tudomást szereztem. A saját tudomást-szerzéseim ténye szememben egyáltalán nem becses dolog, nem indít engem további következtetésekre, s legföllebb a tanítomat indítja, kinek számba kell vennie, hogy mi az, amit én, mint módszeresen vezetendő tanítványa, már tudok. Nem az egyén maga veszi „alapul”, kiindulásküszöbül a saját képzetét, hanem csak egy kívülről álló, az ő eljárását leíró psychologus fejezi ki a maga nyelvén az egyénnek eljárását azokkal a szavakkal, hogy ez a maga megszerzett tudomásait azaz képzetét használja fel további műtétekre. Az kétségtelen, hogy énnekem először tudomást kell szerezni arról, hogy van tenger a világon, minekelőtte a tengernek a folyóvizekhez, felhőképződéshez, szárazföld-alakuláshoz, emberi közlekedéshez való viszonyát, szóval mindazt, ami a tengerek létezéséből következik, meg bírnám érteni vagyis a tengerekre következtetést alapítani. De h a alapítok, mindenkor csak arra az objectív tényre alapítok, hogy v a n n a k tengerek, hogy ezek ilyenek és olyanok, nem pedig arra a subjectív tényre, hogy én velők megismerkedtem, hogy nekem van róluk képzetem. A tenger-képzetemben foglalt világtények maguk egy rengeteg hosszú és érdekes perspectivát nyújtanak, nagy és értékes felvilágosításokkal, kiegészítéssel járulnak hozzá eddigi világismereteimhez. Ellenben abból a pusztán tényből, hogy én a tengerrel megismerkedtem, legföllebb afféle szegényes következtetés nyílik, hogy íme én milyen nagy dolgot tettem, milyen okos lettem, még a tengerhez is értek! Az az igazság, hogy először a tényálladékokat kell ismerni és csak azután lehet belőle következtetni, hozzá igazodni, szerinte berendezkedni, teljesen egy természetű és értékű avval az útszéli másik igazsággal, hogy először anyagom kell (vas, fa, posztó), hogy tudjak belőle tárgyakat készíteni, először meg kell lőni a medvét s csak azután alkudni a bőrére. Ez igazságnak olyatén leírása, hogy az egyén a maga képzetét mint egységet használja fel... sat. ép olyan hibás, mintha a szabóról azt mondanám, hogy ő a maga „posztótszerzéséből” s nem egyszerűen a posztóból csinál nadrágot. – Itt közelesik az a Kant-féle philosophiából folyó ellenvetés, hogy amikor én „magukat a világtényeket” használom fel további szellemi műtétekre, akkor is csak a róluk szerzett képzetemmel dolgozom. Erre e helyütt

nem felelünk, mert az idealismusnak világnézetére lejjebb (utolsó fej.) úgylis kitérünk.

Egy másik indítéka a képelméletnek ez emlékeink *soit-disant* keretes voltában rejlik, abban a körülményben, hogy mi mindenkör csak egyes tárgyakra, tárgycsoportokra és eseményekre bírunk visszaemlékezni, sohasem magára az egész valóságra, mely a maga határtalan terjedelmességében akkor is előttünk volt, most is előttünk van. Én emlékszem pl. a velencei campanile-re s a Sz. Márkus-tér többi épületeire, de már nem a felhőknek akkori alakjára, nem a Sz. Márkus-térbe torkoló összes utcáknak nevére és épületeik alakjára sat. Az igazság tehát az, hogy emlékeink egy náluknál sokkal gazdagabb valóságnak keretéből ki vannak emelve azaz olyan tünemények, amiket köröskörül semmi azaz egy keret környékez. Ami egy háttérből, mely semminek számít, kidomborodik, ami körül van véve a semminek egy sötét csíkjával, az kép; emlékeink tehát képek, – mondja a köztudalom. – Ha megvizsgáljuk, hogy honnan szereztek emlékeink ezt az ily értelemben keretes látszatukat, könnyen megtaláljuk a választ mindenekelőtt a szemléletben, amely szint’ ilyen természetű, – egyszerűen azért, mivel a tényleg előttünk lévő rengeteg valóságnak mindenkor csak egy csekély töredékrészére tudjuk a szemlélő tekintetünket ráirányozni. Ami szemléléskor észre nem vett valóság alakjában környékezi a megszemlélt darabot, az a visszagondoló emlékezésünkör semmi, sötét háttér alakjában fogja körül az emlékezet tárgyát. Egy másik szülőoka ama környékező semminek a fedékénységünkben rejlik, mely kivette az eszünkből ama *B, C* valóságokat, miket annak idején az *A* csoport határában igenis észrevettünk. Mindebből az tűnik ki, hogy nem emlékeink szorultak keretbe, hanem a szemlélő képességünk és emlékező tehetségünk a korlátolt, úgy mint minden emberi erő.

Megjegyzem, hogy készakarva kissé erős kifejezést használtunk, amikor az emlékeinket környékező semmit, azt ami igazában csak nem-emlékezés, sötét csíknak, keretnek neveztük. Ilyet valóban senki sem tapasztal magában, de tény, hogy emlékeink olyan kiszakított természetűek, mintha ilyen keret venné őket körül. S már ennyibe is szívesen belekapaszkodik a képhit.

Philippe (74-5) is megemlékezett képzeinknek e tulajdonságáról, melyet (egyoldalúan) a „*Blickpunkt* (nála *centre de vision*) jelszó alatt ismeretes figyelem-tény hatásának tulajdonít.

Képzeinket a létnek látszatába burkolja még az a téves meggyőződésünk is, hogy képesek vagyunk reájuk vagyis képzelé-

sünkre visszatekinteni. „Énnekem nemcsak van campanile-képzetem, de tudom is, hogy ilyen képzetem van, más szóval tudomásom van a saját tudomásomról, ismeretem az ismeretemről. Amire így reá lehet tekinteni, mintegy visszaneézni egy emelkedettebb pontból, az létezőnek látszik. A képzet tehát létezik, mert belső tapasztalásunk egy összefoglaló pillantással magunk elé tudja állítani.” – A mi célunkra egyelőre elég, ha rámutatunk arra az erős túlzásra, melybe az ellenfél esik ott, ahol a kérdéses másodrendű tudomásunkat egyenesen képzet-áttekintő pillantásnak, szemléletnek nevezi, mintha bizony az ilyen tudomás olyan világos volna, mint a nézés, a látás. T u d n i tudhatom, hogy *A*-ról meg *B*-ről van ismeretem (e tudomás keletkezéséről lejjebb Lelki jelent, szók c. fej.), de látni, n é z n i csak magát az *A* vagy *B* tárgyat bírom, s attól, hogy az 4-t-tudásomat is világosan lássam, vajmi messze vagyok! Abból a szegényes világosságból, melyben mi emberek a saját tudásunkat, képzeleteinket „látni” tudjuk, bizony nagyon sovány jogcím telik ki a megfelelő „látvány”-nak, a képzetnek eltárgyiasítására. Kődös, szétfolyó egy valóság, amely ilyen kevéssé világos áttekintést enged!

Már Plato kutatta (U p h u e s 248-50) vajjon saját tudomásomról lehet-e tudomásom, és ezt kétségbe vonta azon az alapon, hogy a látás önmagát látni, a hallás önmagát hallani nem bírja. Aristoteles (Uphues 267-70) belátta, hogy egy olyan másik észrevevő tehetségnek az elfogadása, mely magát az észrevevést venné észre, *in infinitum* visz, mert ennek az észrevevő tehetségnek a tetejébe még egyet kellene iktatni s így tovább. Ezért inkább abban állapodik meg, hogy a látás, általában az észrevevés mégis csak valahogy képes ö n m a g á t észrevenni s e végből nem szorult egy másik észrevevő tehetségre.

Nem utolsó indítéka a képzet-eltárgyiasító gondolkozásnak az a körülmény, hogy a képzetet, más szóval a tudásnak állapotát kívánatos törekvéscélnek, a tudományt k i n c s nek tekinti az emberiség. Ami r e töreksem, az márcsak e nyelvi kifejezés miatt is könnyen felveszi a valami-nek, szóval egy létezőnek, illetőleg leendő, megteremtendő valóságnak látszatát. E pontot, melyről már fennebb (408) beszéltünk, e helyütt csak a teljesség kedvéért említjük meg.

* * *

Feltesszük, hogy ennyi tárgyalás után sikerült ellenfelünket a képek hitéről, már t. i. az agysejtjeinkben lerakott és alkalmilag fel-felvillanó gyöngéd létező elemeknek hitéről leteríteni. A képek

eddig híve most más húrokat penget. „Kár – úgymond – képek ellen olyan nagy hadi felszereléssel fölvonulni, mikor ez a ‚kép’ fogalom semmi egyéb, mint csak kifejezésmód, leírás, jobb híján és a kölcsönös megértés végett választott hasonlat (v. ö. fent 49-50), amelyet kénytelen-kelletlen előrándítunk ott, ahol az emlékezés tényéről akarunk beszélni. Ne a képről, hanem az emlékezés tényéről beszélj, és beszéljen nekünk első sorban az a pszichológia, amelyik ‚apsychikus’-nak kíván lenni. Mi hasznod abból, ha elpusztítottad a képeket, ezeket az ártatlan gyermekjátékokat, melyeket csak a járatlan vesz komoly tényezőkné, – mi hasznod mondom e győzelmedből, ha ott ásít rád az emlékezésnek ténye, ez a mindnyájánál mélyebb gyökerű psychikum! Avagy tán a te ‚mozdulat’-aid, ‚innervatio’-id a visszaemlékezés tényét is ki tudják különbölni? Képesnek tartod magadat arra, hogy nekünk a mozdulataid segítségével egy olyan psychológiát alkoss, amelyik nem támaszkodik többé az emlékezés tenyéré, arra, amelyre mai tudomásunk szerint lelki életünknek mindenik jelensége mint végső alap-okra mutat vissza?”

Ha így beszél az ellenfél, ha egyenesen a visszájára fordítja ki azt a ‚végítélet’-ét, mellyel fennebb (464) az elméletünkre lesújtott, akkor mi voltaképp – megszűntünk ellenfelekné lenni. Egy olyan kép, amely nem létező elem, nem a tények kiegészítésére feltételezett mystikus félrealitás akar lenni, hanem egyszerűen és bevallottan csak stílvirág, egy ilyen ártatlan dolog ellenében nekünk megszűnik minden harcunk. Mi csak a psychológiában felburjánzott giz-gaz ellen küzdünk, de a virágokat nem bántjuk, az ártatlan szóvirágokat legkevésbé. Mifelőlünk bátran használhat mindenki olyan hasonlatot, amelyet akar; ameddig m i n t pusztá hasonlatot alkalmazza vagyis ameddig tudatában marad annak, hogy csak a példa-beszéd térségein lépdél, mi nem zavarjuk, annál kevésbé, mivel magunk is e lapokon nem egy helyütt sokkal távolabb eső, ‚vadabb’ hasonlatot mondtunk, mint amilyen a kép-látás az emlékezés tenyéré vonatkozólag. Ha ilyet hallunk: „a tapasztalt ember olyan állapotba tud jutni, m i n t h a valami k é p alakjában együtt látná mindazt, amit valahol tapasztalt”, akkor nekünk az ilyen leírás ellen legkisebb kifogásunk sincs. Sőt tovább megyünk és a fent annyira üldözött n y o m-nak is megkegyelmezünk, ha efféle tisztán metaphorus fogalmazásban kerül elénk: „az embernek abban a tényében, hogy távollevő dolgokról leírást tud adni, megvan a nyoma annak, hogy e dolgokat valaha látta.”

A nyom-elméletnek azt a formáját is el lehet fogadni (említi Fouillée I. 188, Mauthner I. 386), amikor agy-nyomoknak agyunknak ama jó-részt ismeretlen anatómiai szerkezetváltozásait nevezik, melyek a sok gondolkodás, szóval agy-használat folytán ezen a szervünkön bizonyára ép úgy beállanak, mint minden más gyakorolt testrészünkön, pl. a zongorás-nak kezén.

A világon nagyon sok, következményeiben vészes félreértés abból keletkezett (lásd a theologia „virágos” mezejét), hogy az eredetileg csak gondolatvirágnak, allegóriának szánt kifejezéseket betűszerinti értelemben vették. Mi szeretnők, ha azt mondhatnók, hogy itt a „képzetek” terén is csak az történt, vagyis hogy a „kép” szó eredetileg csupán metaphora alakjában szerepelt olyanféle leírásokban, amelyeket az imént fogadtunk el, s ezeknek félreértése következtében alakult át a kép mystikus létezővé, utóbb agysejt-termékké. Tény azonban, hogy ez nem áll – mutatják a görög eredetű képek (fent 48) -, és inkább az történt, hogy amaz eredetileg *struciv* azaz létezőnek képzelt elemből lett utóbb a jobb belátás korszakában pusztá *decoratio*, a képből vagyis a tárgyak felől belénk szaladó kis *species*-ekből meg létező lelki termékekből lett utóbb, a jobb írónál pusztá „képes” beszéd. (Ezt az állításunkat lejjebb a görög képelméletek előtti gondolkozásmodnak számbavételével majd némileg megigazítjuk.)

A philosophia nyelve még egyáltalán nem jutott olyan megállapodásokra, melyeknek alapján a philosophiai fogalmaknak valamely tágabb avagy szűkebb értelmezését jogosulatlanak azaz csak egy bizonyos, korlátolt értelmezését kellene helyesnek feltüntetni. A „kép”, „képzet” és „képzelés” is egyike ama nagyszámú philosophiai fogalmaknak, melyek a szakértők majd mindenikének fejében más-más világításban élnek azaz a hozzáfoglalt mellékértelmek következtében más-mást jelentenek. Nincs semmi jogunk, hogy annak a psychologusnak nyelvezetét gáncsoljuk, akinek „kép” és „képzelés” annyit jelent, mint „emlékezet” és „emlékezni”, szóval aki a „képzet” kérdését az emlékezés tényével, a psychologia e legmélyebb kérdésével egybeesőnek tekinti. De viszont azt sem lehet tagadni, hogy a „képzet” szónak amolyan (elfogadom, hogy felszínesebb) értelmezése, amilyen a mienk és a többi között Ziehen-é, aki mint tudjuk csupán az „agy-nyomok”-at érti e néven – nem lehet mondom tagadni, hogy egy efféle értelmezés is megállhat, egy ilyen nyelvezetnek is megvan a maga joga.

Mi lesz az előrelátható sorsa annak az igyekezetünknek, mellyel a kép-elmélet ellen fordultunk? Az, ami mindenféle vitatkozó philo-

sophiai értekezésé. Meggyőzi, annyira-mennyire, azokat, kik a felvetett fogalmakat gondolat-szokásaik következtében épen abban az értelemben veszik, mint az író; és nem győzi meg azokat, tehát haszontalan erőködésnek tűnik fel olyanoknak szemében, kik a kérdéses fogalmakat más, mondjuk teljesebb értelemben szokták használni azaz hozzájuk értenek olyan jelenségeket is, melyeket minden támadástól meg kell kímélni. Amelyik bíráló majd azon a szemüvegen keresztül nézi fejtegetéseinket, hogy mennyiben mozdították elő ismereteinket ama tény körül, hogy az ember és állat mint „ismerős”-ökkel tud viselkedni az egyszer vagy többször tapasztalt adatokkal szemben; amelyik bíráló azt kívánja a képzet-kérdés pszichológusától, mutassa ki, miféle egyéni innervatiók adták ki azt az egészen határozottan körvonalazott ötletet, mely valakinek valahol eszébe jutott: az ilyen bíráló, nem csodáljuk, ha majd hiábavaló irodalom-szaporításnak fogja találni ezt az egész könyvet.

Ami az emlékezésnek felhozott tényét illeti, mindenekelőtt azt jegyezzük meg, hogy a képek ellen fölvetett összes okainkat és támadásunkat fentartjuk akkor is, ha a képek csupán nevet cserélnek és „emlék”-eknek (pro: emlék-képeknek) nevezik magukat. Más szóval állási foglalunk, sőt már is foglaltunk olyan leírások ellen, amelyek szerint a tapasztalt embernek fejében „emlékek merülnek fel” avagy „újulnak ki”, már t. i. feltéve, hogy ezt úgy értik, hogy az ember fejét ilyenkor egy „emlék” nevezetű létező foglalja el, tölti be. Amit a képre mondtunk, hogy t. i. az csak képzelés vagyis minden izében az egyénnek aktiója, ugyanazt mondjuk rá az emlékre is, t. i., hogy az nem egy agyunk elé kerülő, *de profundis* felmerült iélrealitás, ködfátyol, hanem semmi egyéb, mint az egyénnek létconstatáló működése, ú g y-t e v é s e, innervatiója, mintha a tapasztalt dolog előtte volna. De mármost; tovább menve, mit szólunk magához ahhoz a tényhez, emberi sajátságához, melyet – jól vagy rosszul, – de emlékezésnek a v a g y képzelésnek szoktak nevezni? Félremagyarázások ellenében kijelentjük, hogy mi soha és sehol sem tagadtuk és legtávolabbról sem vonjuk kétségbe annak az emberi meg állati s a j á t s á g n a k meglétét, amelyet ezen a, bár pszichikus értelmű (legalább ma ilyennek érzett) n é v e n neveznek. Hisz amikor az „úgy tesz mintha...” formula mellett kardoskodtunk, *ipso facto* elismertük, hogy a tapasztaló aktus után, tehát minden esetre ennek következtében egy a semlegetől különböző állapotba tudunk jutni. Mikor pedig az emlékezés tényének leírásából a „kiújuló képek”-et ki akartuk küszöbölni s ezért harcoltunk, nem volt

semmi más célunk, mint az emlékezés tényének egy lehetőleg objektív, reális azaz psychikumoktól tehát mysticum-októl mentes leírását előkészíteni, nem pedig magát ezt a tényt valahogy „kiküszöbölni”. Arra, hogy az emlékezés tényének megértése valaha sikerüljön, szerintünk a legelső, bár a kívánt végeredménytől még vajmi távol eső lépés az, hogy az illető tény megtisztítsák mindenféle mysticumtól, belekevert psychikum-tól. Mi semmivel többre sem vállalkoztunk e lapokon, mint e gyomláló munkára, más szóval az emlékezés tényének apsychikus leírására, jól tudván, mennyire gyöngék még a mai eszközeink arra, hogy e ténynek igazi, az idegélet természetéből merített magyarázatát, megfejtesét adják. Az apsychikus illetőleg motorikus álláspont, mint a mienk, nem úgy végez az emlékezés tényével, hogy ezt akár egyszerűen tagadná, akár pedig valami más concret sajátosságokból meg próbálná szerkeszteni, hanem mindössze arra vállalkozik, hogy azt, amit tárgyra-, eseményekre-, kvalitásokra-emlékezésnek neveznek, teljesen beleolvassza abba, amit mozgásemlék-nek ismerünk. Valamely tárgyra visszaemlékezni nem egyéb, mint a tárgynál szerzett constatat mozdulatokat véghezvinni, más szóval, végezni olyan mozdulatokat, amelyeneket begyakoroltunk. Ez azt jelenti, hogy az amit emlékezésnek hínak, nem egyéb, mint gyakoroltság. Mikor itt megérkeztünk vagyis az emlékezés fejtegetésénél elértük azt a pontot, hogy „nincs más emlék csak mozgásemlék, nincs más emlékezés mint gyakoroltság”, akkor aztán elismerjük, hogy tovább nem visznek el inaink. A „gyakoroltságánál elértük azt a feneketlen szakadékot, melyet a megértésnek világos birodalmáig áthidalni mai erőnknek nem adatott. (V. ö. fent 163.)

Akinek szemében mi eljátszottuk az „apsychikus” zászlóhoz való jogunkat, mert a fejtegetésünk egy ilyen nagy ismeretlen elé vezetett, annak a számára megjegyezzük: A gyakoroltságban vagyis abban a tényben, hogy az egyszer véghezvitt mozdulat az ingerlékenységünket fokozza, amennyiben most már az elsőnél gyöngébb ingerlések is kiváltják a kérdéses mozdulatot, – ebben a tényben mi részünkről semmi olyan vonást sem látunk, melynek a megértését attól lehetne várni, ha a physiologia birodalmának hátat fordítunk és a lelkiek mesés országába csapunk át. Akiben van egy kis nyelvérzék, észreveszi, hogy a „gyakoroltság” szó vagyis a gyakorlás eredményének a neve ép olyan közvetett elnevezés, Puszta körülírás, mint amelyenek mind azok a szavaink, melyek valamely velejében ismeretlen természeti jelenséget jelölnek meg.

A rozsdát rozsdának híjuk, nem pedig a vas „vízben-maradottságá”-nak; a vasnak szilárdságát is szilárdságnak nevezzük, nem pedig „kovácsoltság”-nak. Tehát miért híjuk azt az állapotot, mely a gyakorlás műtétének végében jelentkezik, egyszerűen csak „gyakorlottságának? Azért, amiért pl. a vasnak mágnese voltát is csak ezen a néven nevezzük, vagyis nevezzük „azon” tulajdonságnak (milyennek? miben áll?), amelyet az ókorban Magnesia városa körül talált vasérccek mutattak. Más szóval: nem tudjuk, mi az a magnetismus és nem tudjuk, mi az a gyakorlottság.

Aki tehát valamely ma még érthetetlen physiologiai jelenség mögé mindjárt psychikumot telepít, annak igazán kár csupán a physiologia birodalmát szerencsétlennie e találmányával. Bátran oda-telepíthetné a lelket és lelki erőket meg csodákat a magnetismus és száz más ma megfejtetlen természeti jelenség mögé is. A positiv tudomány építőmesterének jó messzire haladt ugyan már a mentől nagyobb világosság befogadására épülő palotája, de egy néhány homályos zug maradt még benne, melyeket egyelőre napfényhez juttatni nem tud. De legalább kihessegeti belőlük a sötétség madarait, a lélek harangra járó baglyokat, melyek az ilyen sötét odvakban a maguk mysticismusával mindjárt szívesen fészket raknak.

Nagyon ide illik M a u t h n e r (III. 277)-nek ez a kitűnő mondása: *Psychologie [ist] eigentlich nur das..., was die Physiologie noch nicht weiss und wofür wir uns darum mit blossen Worten begnügen müssen. Psychologie ist die Metaphysik der Physiologie, die „Metaphysiologie” möchte ich sagen.*

A psychikum nem hordozó, támasztó elem abban a tudományban, melyet jobb név híján ma még psychologának kell neveznünk, hanem régi korokból maradt felesleges toldalék, melynek csak a babona tulajdonít fontosságot, ténymagyarázó erőt. A mi vállalkozásunkat pedig, mellyel ez avult faállványoknak eltávolítására törekszünk a physiologia épületéből, épen az védi meg egy értékromboló kultúrmerényletnek vádjától, hogy a psychikum-ok elleni hadjáratunk végével rá tudunk mutatni arra: íme a kérdéses lelki jelenség (melyet mi persze sokkal szívesebben neveznénk i d e g é l e t i j e l e n s é g - n e k , ha ez a név félreértésre nem vinne) megáll, nem semmisült meg minden ilyen lelkies támaszték járulékerő nélkül is!

A platonismusnak azt a költőies fogalmazású gondolatát, hogy az embernek minden későbbkori tudománya nem egyéb, mint fel-

újulása egy ősidőkben megvolt s csak feledésbe ment ismeretének, ezt a gondolatot mi a magunk elméletére alkalmazhatjuk, mondván, hogy az emberiségnek igenis volt olyan őskora, amikor még a mai, psychikus jelentésű szavait, a képeket sat. nem ismerte, s mind-
 abban, amit ma lelki életnek neveznek, nem látott többet, mint a mozdulatokat és magatartásokat, vagyis azt és annyit, amennyinek elismeréséért a mi elméletünk harcol, mely tehát ennyiből nem más, mint a felújulása az emberiség egy ősi gondolkozásmódjának. A lelki értelmű metaphoráknak megalkotása kétségtelenül fontos nyelvi vívmány, és valóságos kultúrmerénylet volna, ha nem inkább nevetéses erőködés, az emberiséget ezeknek abanahagyására felszólítani. De ugyanez a nyelvi vívmány egyszersmind végzetes hatással volt a philosophiai gondolkozásra az által, hogy az emberiség elfeledte e kifejezéseknek tisztára metaphorikus természetét, hasonlat voltát. A dolgoknak alakulását úgy kell képzelnünk, hogy eredetileg mindabból, amit ma lelki életnek nevezünk, az emberiségnek elnevezésre nem kínálkozott semmi egyéb, mint a saját és embertársainak érzésokozta mozdulatai, viselkedése. Ez és ennyi volt megadva, ennyi a valóság. Utóbb azután megalakultak a psychikus metaphorák és alkalmazást nyertek ezekre a mozgásállapotokra. Minthogy azonban feledésbe ment, hogy e kifejezések csak allegóriák, tehát az a látszat keletkezett, mintha e titkos értelmű szók a benső természetét, még ismeretlen szerkezetét, miségét jelölnék meg azoknak az állapotoknak, melyekre alkalmazzák. Elfeledték p. o. hogy amikor a rágondolást képnek nevezik, maguk is csak képben és hasonlatban beszélnek, s ezért az a közvélemény fejlődött ki, hogy a „kép” szónak alkalmazásával egy fokkal beljebb hatoltak annak az állapotnak megismerésében, melyet idáig legfőllebb az egyén valamilyen viselkedésének tudtak leírni. (Mondanunk sem kell talán, hogy ettől a foktól vagyis amikor a „kép” egy ilyen belső titkos lényegét kezdett jelenteni, csak egy lépés választja el azokat a görög elméleteket, melyek azt a belül létező képet kívülről a szemem keresztül juttatják be az emberbe.) Elfeledték továbbá, hogy amikor az „akarat”, „gondolat”, „figyelem” sat. szókhoz fordulnak, csak megannyi hasonlattal jelölik meg azokat az emberi pózokat, mozdulatokat, melyeknek mélyebb természetét nem ismerték, s ezért azt hitték, hogy az említett szók ragadják meg azaz jelentiké viselkedéseknek ama belső mystikus lényegét, melyre vágyódtak s melyről azt képzelték, hogy a pusztá külső mozdulatokat belülről kiegészítik.

Olyan félreértés történhetett itt, mint amilyenből S p e n c e r (Ess. I. 315) magyarázza ki bizonyos állatmythos-ok keletkezését. Valamint az a vad indián, kinek őst az egykorúak tiszteletből nagy farkashoz hasonlították s ezen a néven nevezték, valamint az ilyen indián nem értette meg, hogy ez a családjában élő szó csak név volt s ezért azt képzelte, hogy a „Nagy Farkas” az ő ősének valódi természetét fejezi ki, ő maga tehát igazi erdei farkastól származik: olyan módon megtörténhetett, hogy az a későbbkori ember, aki már nem ismerte a psychikus szóknak hasonlat voltát, azt hitte, hogy ezek valami titkos lényeket, a mozgásállapotok „belsejét” fejezik ki.

Ezt tüzetesebben lejjebb (Lelki jelent, szók c. fej.) fogjuk kifejteni, s ennyit is csak azért említettünk, hogy megjelöljük elméletünknek helyét a pszichológiai magyarázó törekvések között. Amikor mi az „úgy tesz mintha...” mondással írjuk körül azt, amit a psychologusok képnek és képzetnek neveznek, épenséggel nem hittük és nem hirdettük elméletünkéről, hogy tán egy fokkal tovább viszi a rá gondolás természetének azt az ismeretét, melyet a képhívők elértnek gondoltak. A mi elméletünk nem továbbvitele annak a kutatómunkának, mely a képig jutott, nem túlszárnyalása annak a haladásmódnak, amely az eddigi pszichológiai munkákban csúcsosodik ki, nem „újabb adalék” az eddigiekhez, hanem semmi egyéb, mint figyelmeztetés arra, hogy az az út, melyen a közkeletű psychologia halad, a költészet, az allegória és metaphora mezejére visz, miért is azt félben kell hagyni s v i s s z a m e n n i azon pontig, ahol a metaphorának virágos útja a tiszta tapasztalásnak tán sivár de biztos országútjából kihajlott. A mi munkánk semmivel többet nem tett, mint, hogy ezt a figyelmeztetést megadta; mert azt sem mondhatja magáról, hogy amaz országúton, amelyre utal, egy fokkal tovább sikerült volna haladnia a köztudomásnál vagyis sikerült volna a természetébe ezeknek a „lelkies” mozdulatoknak jobban bevilágítania. Mi inkább mindig arra mutattunk rá, hogy ez az országút tovább folytatva egyenesen a physiologiának positiv-tudományos birodalmába vezet és ép ezért az egész munkánknak végső eredményét abba a felszólításba foglalhatnók össze: „Ember, ha felvilágosítást akarsz a lelki életről, a képzelés, gondolkozás sat.-nek természetéről, ne pszichológiai könyveket olvass, hanem keresd fel a physiológiát. S ha, mint ma tényleg, ez sem tud kérdéseidre kielégítő választ adni, várd ki, míg a psychologia továbbfejlődik s kutatásainak körét kijebb terjeszti, de, ismétlem, óvakodjál a psychologusoktól, első sorban a „belső-tapasztalók”-tól, mert azoknak könyveiből csak allegóriákhoz allegóriákat szerzesz!” Nem azt állítjuk, hogy az ilyen munkákból ne le-

hetne tanulni – igen sok szép és érdekes dolgot. Csak az a baj, hogy ez a sok szép tanulság egy hajszállal sem viszi előbbre az u. n. lelki élet természete körüli ismereteinket vagyis egyáltalán nem közelíti meg azt a célt, amelyért e könyvekhez fordultunk.

A mi „úgy tesz...”-formulánknak száz hiánya van még; senki jobban nem érzi, mint mi magunk. Leggyöngébb része az „úgy”, amely csak hasonlattal, körülbelül fejezi ki azt, amit szabatosan kellene megmondani, t. i. hogy hogyan tesz hát az az *A*-ra gondoló ember. De van egy jobbik fele is a formulánknak, s ez a „tesz” ige, vagyis az a benne rejlő figyelmeztetés, hogy a rá gondolások a cselekvéseknek s nevezetesen a pózoknak rovatára tartoznak. E formula tehát mindössze csak kijelöli egy valamikor leendő képzet-megfejtésnek a kezdő lépéseit, vagyis nem több mint általános útmutatás arra, hogy a képzélést a mozdulatok között kell keresni és a rá gondolás mozdulatait a szemléléséből származtatni.

Evvél talán megfélemlítettünk arra az ellenvetésre is, hogy mi mindig csak annak kimutatásában mesterkedünk, hogy a fölvetett pszichológiai tényeket ki lehet és ki tudjuk fejezni a magunk physiologus nyelvezetén. „Ez – mondja ellenfelünk, – egészben véve nem is nagy dicsőség, hisz a te egész fogásod csak egy helyettesítésben csúcsonylik ki, abban, hogy valahányszor mi képet, képzetet meg egyebeket mondunk, te innervatiokat és pózokat iktatsz helyökbe. Nem az a kérdés, ki lehet-e a lelki jelenségeket a magad nyakatekert stílusán fejezni, hanem ki kel-e, ki ajánlatos-e így fejezni vagyis egy mindidáig jónak, célszerűnek tartott leírást helyettesíteni egy olyannal, mely a sokféle lelki tényeket egyszerűen és sommásan az ‚innervatio’-ba olvasztja fel, holott a mi lelki szavainknak gazdag szótára a szellemi jelenségek változatosságához igyekszik simulni!” Erről a változatosságról már fennebb (363 sk.) megmondottuk a magunk véleményét, s ezért itt csak azt emeljük ki, ami az imént mondottakban rejlik, t. i. hogy javaslatunkat egyes egyedül azok a nehézségek sugalmazták, sőt az a kész akadály, mely a physiologiai kutatás elé az agysejtekben termő képek alakjában hárul, a philosophiai belátást félrealitások felkínálkozásával zavarja s a realista világnézetet idegenszerű mystikus létformákkal igyekszik aláásni.

Ha a W u n d t hívei erre (Phil. Stud. XII. 22-3 alapián) azt válaszolják: „nem metaphysikai nézeteidhez kell a psychológiádat választanod, hanem megfordítva, csak olyan metaphysikához van jogod, amelyen megegye-

zik a belső tapasztalásnak a képek vonulását tanító tényeivel, amelyeket nem szabad meghamisítanod”, akkor én erre azt válaszolom: nem a tényeket hamisítom meg, hanem csak leírásuknak mai módját, az erre szükségese-
 nek vélt feltevéseket helyettesítem más feltevésekkel, olyanokkal, mik más, mondjuk a metaphysikai téren helyeseknek mutatkozó nézeteimet nem akadályozzák. (Arról az alaptévedésről, mely szerint a „kép” meg a többi lelki-
 es jelentésű szavak közvetlen tapasztalatokat fedeznek, már fennebb is némileg megemlékeztünk, s alább majd tüzetesebben rátérünk.)

A javasolt pszichologiai reformot mi sehol sem képzeljük oly módon végrehajtandónak, hogy a közforgalmú lelki jelentésű szók helyébe a mi sokkal körülményesebb és hosszadalmasabb formulánkat iktassák az írók. Ámbár nem lehet tagadni, hogy egy bár hosszú, de helyes gondolatot tartalmazó mondat mindig többet ér, mint egy rövid kifejezés, mely téves gondolatokat támaszt, mi mégis nem a pszichologia nyelvezetének, hanem egyes egyedül a pszichologia kiinduló feltevéseinek reformálását tűzzük ki elérendő célul. Ezt a célkitűzést példázza a saját stílus-választásunk is, vagyis az, hogy mindenütt tudatosan és a legszabadabban használjuk a nyelvnek rég megszokott, lelki jelentésű szavait (még a „lelki állapot”-ot is, mert az érzelmi sat. állapotok megjelölésére alkalmasabbat nem tudunk), a saját apsychikus elvünknek oly módon tévéen eleget, hogy csak a tárgyalások végén iktatjuk e szók helyébe a megfelelő physiologiai kifejezést. (V. ö. fent 189.)

Avenarius, ki a maga apsychikus psychológiája számára külön még pedig – *faute de mieux*, – jobbára a matematika eszme köréből vett műnyelvet alkotott, az Avenarius eljárása mondom tán a nagyobb következetesség érdemével dicsekedhetik, Ide sorsa vagyis az, hogy nehézkes, kellemetlen nyelvezetével elriasztotta művétől az olvasó közönséget, intő például lebegett szemünk előtt. Azoknak a nevében, kik ama műnek *etwas hypertrophische Terminologie*-jától az Avenarius tanítványainak (Petzoldt, Carstanjen) ismertető könyveihez menekültek, mint jó magam is, az ilyen olvasók nevében M a c h (38) adta elő a mentséget a következő humoros szavakban: *Es ist ja von einem älteren Menschen viel verlangt, dass er zu den vielen Sprachen der Völker auch noch die Sprache eines Einzelnen erlerne.*

Bármi hiányosan sikerült is magunknak megvalósítanunk azt az elvünket, hogy a lelki jelenségek leírásában az eddigi psychikus fogalmak helyébe a physiologia köréből vett fogalmakat kell iktatni, ez nem érinti magának a kitűzött elvnek helyességét. Egész u. n. lelki életünk nem más, mint cselekvéseknek, a világgal szemben felveendő magatartásoknak előkészítése, és minden amit a gondolkodás a maga titkos műhelyében megállapít, végtére is az életnek nyílt terére akar kitörni. Ép ezért csak az a pszichologia lehet helyes, mely

a gondolatot mindjárt a „leendő cselekvésinek szemüvegén keresztül nézi vagyis meglátja e csirában azt a fejleményt, amellyé ki igyekszik nőni. Az értelmi működéseknek a cselekvésre vonatkozását elhomályosíthatta az a körülmény is, hogy a leendő cselekvésnek az az előkészítő stádiuma, melyet gondolatnak neveznek, az embernél rendkívül gazdagon kifejlődött, sokféle tagozódott, úgy hogy már a gazdagságával is az önállóság látszatát ölthette. Az állat beéri annyival, hogy a maga kárán megtanulta, hogyan kell az eleven zsákmányt célszerűbben megfogni. Az embernél ez a kérdés a modern hadviselésnek egész tudományát s e tudománynak az alaptudományait fejlesztette ki. Mindaz a sok tudás, amelynek megszerzésében ma törjük magunkat, oly távol, olyannyira közvetett vonatkozásban van a cselekvés forgalmas világával, s a munkafelosztásnak szüksége miatt a pusztá ismeretnek megszerzése is már annyira a saját maga céljává lett, hogy nem csodáljuk, ha a psychologusok, s itt épen „a gondolat népé”-nek, a németnek fiai, szemök elől tévesztették azokat az összekötő szálakat, melyek az elmélet világából a tettek mezejére visznek. Az angol psychológiának s első sorban S p e n c e r-nek az érdeme, hogy a psychológiába ezt a pragmatikus szempontot bevitték.

R i b o t (i. m. 263 jegyz.): ... *le raisonnement sous sa forme logique, la réflexion sur une décision à prendre ont une faible tendance à se traduire en actes; leurs effets moteurs sont indirects et à longue échéance.*

Azt az újabb philosophiában körülbelül S c h o p e n h a u e r-ig (II. 46S stb.) visszamenő gondolatot, hogy az egész tudománynak vagyis világmegismerő törekvésnek gyakorlati a célja, szívesen vesszük e H o r w i c z (II. [1] 78)-féle fogalmazásban is: *Der ganze Erkennungsprozess ist weiter nichts als eine Erinnerung der Mittel der Abwehr oder Annäherung.* A legpraegnansabb kifejezése e gondolatnak az az ugyancsak Horwicz (82-Sí-féle találó megjegyzés, hogy egy új tárgynak felmerülése az őseibert nem arra a kérdésre indította: „mi ez?”, hanem: „mit csináljak most?” E megjegyzésre F o u i l l é (I. 306), valamint J a m e s (II. 313-4) is helyeslőleg hivatkoznak.

Hozzáülük e felfogáshoz az a M a u t h n e r (II. 462)-től pártolt vélemény is, hogy az igéknek imperatívusa régibb alak, mint az indicatives.

Bármit tart valaki minderről, s ha nem fogadja is el, hogy a gondolat műhelyének alkotásai, philosophiai rendszerek meg költői művek szintén csak leendő cselekvésmódunkra vonatkoznak vagyis mégha önálló és öncélú dolognak tekinti is a tudományt: mégis kénytelen lesz elismerni, hogy rendkívül valószínűtlen az olyan psychologia, amely látván azt a száz- és ezernyi kölcsönhatást, amely

gondolataink és cselekvéseink között fenforog, mégis azt tartja, hogy a gondolat természete *totó coelo* különbözik a cselekvésétől és evvel csak valamilyen külső, véletlen összeköttetésben áll. A *praestabilita harmonia*-k kora lejárt s ma inkább az energia megmaradásának jegyében philosophálunk. Ezt az elvet tárgyunkra talán úgy alkalmazhatni, hogy ami energia a külső cselekvés megszűnése alkalmával elveszettnek látszik, ugyanaz a gondolkozás energiája alakjában hibátlanul megkerül. Ez más szóval azt jelentené, hogy a gondolat is csak a cselekvésnek egyik módja, úgy miként a hő csak lappangó mechanikus munka. Az eddigiekben felhozott objectív támasztékok után talán ez ártatlan physikai hasonlattal is szabad volt elméletünket beajánlanunk.

Mauthner (II. 732)-nek igaza van, hogy nem szabadna megoldottnak tekinteni az emlékezés kérdését az energia-törvénynek amolyan egyszerű kitégítésével: „valamint erők, úgy érzetek sem veszhetnek el.”

AZ ÉRTELMI MŰKÖDÉS ELVONTABB ALAKULATAI.

Eddigi fejtegetéseink az értelmi működésnek arra a formájára vonatkoztak, amikor valaki elvonultatja lelke előtt a saját múlt tapasztalatait. Ha erre a működésre, röviden: a *tűnődésre* jól-rosszul rábizonyítottuk, hogy nem egyéb, mint bizonyos innervatio, póz, – kérdés ráillik-e ez a fogalom a gondolkozó működésnek ama többi formáira, melyekről tudomásunk van, illetőleg nem kell-e ezek végett valamely újabb elvhez, elmélethez fordulnunk? A tűnődés csak egyike a számos gondolatműködéseinknek és épen nem a legközönségesebb; legalább is kívánatos, hogy ne ez legyen az, más szóval, hogy gyümölcsözőbb, életrevalóbb gondolatok foglalják el szellemi életünket, mint amilyen a pihenés óráinak természetes időtöltése, a méla képzetvonultatás. A közélet átlagos emberének gondolkozása, mondhatjuk, jobbára *tervelő* gondolkozás; a tervelés, a „mit csináljak?“, „hogy csináljam?“ az a meder, amelyben elménk túlnyomólag mozog. Mondhatjuk, a „mi lesz?“ és „mi legyen?“ sokkal jobban érdekli az embert, mint a „mi volt?“, sőt mint a „mi volt velem?“, „mi voltam én?“ Mégha csak a saját multunkon elmélkedünk is, akkor vagyis az ilyen gondolkozásnál is számba kell vennie a psychológiának, hogy e tűnődésünk, amennyiben látott helyiségek, tapasztalt helyzetek, társaságok sat. körül mozog, jobbára nem olyan lefolyású, mint amilyennek idáig bemutattuk, t. i.

hogy az ember egyszerűen a lelke elé idézné az illető helyzeteket s a feltámadt adatokhoz hozzátapadna, hanem inkább az történik, hogy emlékeit folyton meg is ítéli, kapcsolatba hozza régebben és másutt tapasztalt hasonló jelenségekkel, szóval a felidézett adatokkal jóformán csak mint nyersanyaggal bánik el, amennyiben belőlük mindenkor bizonyos tanulságokat von le magának jövő működéseire nézve. A tűnődő gondolkodás tehát mindig át igyekszik csapni a tervelő, aktívabb gondolkodásba. Arra, hogy egy bizonyos múlt élményünkbe olyan mélyen beleássuk magunkat, hogy „szinte jelenlevődnek érezzük, a legtöbbször nincs semmi kedvünk, és az egyes emlékek inkább csak futólagos ötletként, pillanatokra szoktak bennünket megszállani.

Ha a tervelő gondolkodás nem fog is nagy nehézséget okozni egy olyan elméletnek, mely mint a mienk úgyis folyton a gondolkodásnak cselekvésre-vonatkozását, sőt cselekvés-természetét hangoztatja, de ott van a megítélt, az értékelt tapasztalásnak ténye, pontosabban: az a másik tény, hogy vannak gondolkodásalakulatok, melyeket nem lehet sem egyszerű tűnődéseknek minősíteni, sem emlékeink phantastikus átalakításának, sem pedig tervalkotó működéseknek. Értjük a gondolkodásnak mindamaz alakulatait, melyek – röviden – a nyelvi téren merülnek fel. Ismeretes dolog, hogy az ember mint társas lény épen nem csupán a reális világ szemlélete révén jut ismerethez, hanem az élte folytán hozzá intézett beszédnek óriási áradatából is; amihez járulnak még olvasmányai, a beszédnek ez az ál-formája, mondhatnók: a kiutalványozott beszéd.

Ezt a fontos elmeműködést, a beszéd- és olvasmánymegértő gondolkodást nemcsak azért kell felölelnie a mi psychológiánknak, mert ez az a térség, amelyen a modern embernek elméje leginkább mozgolódik, hanem nyilván azért is, mivel ennek az értelmi működésnek jelenségeiből lehet a legveszedelmesebb fegyvereket kovácsolni a mi apsychikus álláspontunk ellen. Ugyanis itt, ezen a téren merülnek fel az u. n. abstractumok, az elvont fogalmi alkotások, melyek semmiféle reális adatot sem jelölnek meg s mégis megértjük őket, – nyilván nem valamely, „a megfelelő szemlélettől” szerzett pózunk segítségével. Épen nem csak a szoros értelemben vett abstractumok, a főnevek, igék sat, szóval lét jelölő kifejezések tartoznak ide, hanem ott van még a kötőszók s efféle kisebb beszédrészek tengernyi hada, miket mindenki megért, anélkül hogy szót tudna magának adni arról, hogy voltaképp mit ért rajtuk?

S ha még csak ezekkel kellene megküzdenünk! De micsoda rengeteg sok elvont értelmű mondatot találunk mai napság minden tudományos vagy szépirodalmi olvasmányban, sőt egy-egy újságcikkben is! Hogyan illik rá arra a nehéz szövevényes értelmi működésre, mely e mondatokat megalkotja, avagy csak arra is, amely megérti, a mi szerény formulánk, az „úgy tesz mintha...”?

Már ebből is elláthatja az olvasó, hogy komoly nehézségek, a kérdéseknek egy nagy sokasága tornyosul elénk. A mi munkánk, mely az elvek kritikájának s nem a részleteknek van szentelve, csak egy néhány vezérgondolat keresztülvitelére fog itt szorítkozni azaz inkább csak kijelölni a kereteket, mintsem betölteni.

Hogy hol kell kikezdeni ezt az előttünk gomolygó nagy kérdéstömeget, arra nézve iránygondolatul az szolgálhat, hogy elvont vagyis olyan gondolatai, amilyenek itt a főnehézséget okozzák, csak a társadalmon belül élő embernek lehetnek, azaz olyanak, aki beszédközösségben él embertársaival. Ha el bírjuk is fogadni, hogy egy született Robinson, egy Kaspar Hauser, bizonyos ösztönszerű hangokkal, magacsinálta „szók”-kal jelölte meg környezete jelenségeit, de azt már igazán el sem lehet képzelni, mi indította volna az ilyen embert holmi „nagyság”, „körülmény”, plane „erény”, „bűn”, továbbá „mégis”, „azonban” sat.-féle fogalmak megalkotására. A concret értelmű szó kikerülhetett az egyes ember agyából is, de az abstractum olyan szülemény, amelynek kettőnél kevesebb szülőtényezője bizonyára sehol sem volt. A concret szó lehet az egyes ember érzelmeinek, ösztönének közvetlen megnyilatkozása, de az elvontakat minden valószínűség szerint csak közlekedés azaz egymásnak megértése végett csinálták az emberek, azaz csinálta a társaság.

V. ö. Berkeley (Einl. XVIII. p): *...gäbe es nicht etwas wie Sprache oder allgemeine Zeichen, [wäre] niemals irgendwie an Abstraction gedacht worden...* Berkeley itt Locke-ra hivatkozik.

Mindezek a mozzanatok a beszéd szervezetére mint főpontra utalnak rá bennünket. A beszédnek, a közölt tapasztalásnak legsarkalatosabb formája az ítélet, a mondat, az amit a logikából „*A est B*” formában ismerünk. Ezért úgy látszik a mondat fejtegetésén kell kezdenünk a kijelölt kérdések tárgyalását.

De minekelőtte a mondat kutatásába belemennénk, meg kell gondolnunk, hogy az egyes mondat mindenkor csak része annak az egész beszédnek, melynek keretében megjelenik, sőt mondhatni,

többé-kevésbé mesterséges módon kikanyarított része. Egy olyan tárgyalás, mely csupán a nyelvet akarja elemezni, más szóval egy nyelvtudományos fejtegetés jól teszi, ha az egy tárgyra vonatkozó összefüggő beszédet vagy olvasmányt egyes mondatoknak egymáshoz illegetésével létrehozott sorozatnak tekinti és ehhez képest az egyes mondatot, illetőleg mondatokat tüzi ki a boncolás tárgyául. A nyelvtudóst nem lehet megtámadni, ha azt mondja: „Minden szónoki beszéd, elmondott avagy leírt elbeszélés, sőt egy egész könyv is nem egyéb, mint sok, egymáshoz rótt mondat, egy nM alakú szorzat, ahol M jelenti az egyes mondatot, n pedig a mondatok számát. Hogy az egésznek szerkezetét megértsem, arra szükséges és elégséges, hogy a részeivel legyek tisztában, mert az egész beszéd nem is egyéb, mint n -szeres ismétlődése annak a gondolat-folyamatnak, mely már a beszédkezdő legelső mondatnak megalkotásában jelentkezett.” A psychologusnak ellenben, aki nem a nyelvet, hanem a nyelv mögött rejtőző elméműködéseket, benne megnyilatkozó lelki erőket akarja megérteni, másképen kell gondolkoznia. Mindenek előtt számba kell vennie, hogy aki valamely lelkét foglalkoztató tárgyról beszél, pl. egy történetet mond el avagy valamely elvontabb kérdésre vonatkozó nézeteit adja elő, az ilyen embert mindenkor valamely egységes „képzet”, gondolat mozgatja és mozgatja mindaddig, míg csak az utolsó szavát ebben az egész dologban ki nem mondta. A képzetnek hajtó ereje mindaddig tart, ameddig egyáltalán még van mondani-valója arról a tárgyról. Egész beszéde ugyan kétségtelenül egyes mondatokra tagozódik, esetleg igen sokra. De az a lelki erő, az „ami szívéen fekszik”, nem oly módon működik, nem olyan módon ugratja ki belőle az ő egész beszédét, hogy maga ez a lelki erő felaprózódni, minden egyes mondatot ez erőnek csak egy-egy kis töredékrésze hozna napfényre és a nyelvtani pontok helyén állomást tartana. Ahol egy mondat véget ér, ott legalább is kérdéses dolog, vajjon véget ér-e az a gondolatműködés is, mely azt a mondatot sugalmazta, és *nota bene*, nem csak ezt az egy mondatot, hanem a többit is.

Tegyük fel egyelőre, hogy helyes a mondatnak akár egyik, akár másik definíciója (erről lejjebb), pl. hogy a mondat nem egyéb, mint egy állítmánynak egy alanyhoz kapcsolása; vagy pedig, mások szerint, hogy a mondat nem más, mint elménknek az a működése, mely a felvetődő egységes gondolattárgyat egy alanyi meg egy állítmányi részre bontja fel. Tegyük fel mondom, hogy e definícióknak egyike vagy másika helyes, még sem szabad mondanunk, hogy az egész összefüggő beszéd nem egyéb, mint «-szeres megismétlődése annak

az összekapcsoló avagy tán szétbontó elmeműködésnek. Mi oka is volna a beszélőnek, annyiszor ugyanazt az eljárást megismételnie? Nem veszik észre a psychologusok, akik az ilyen mondatelméletekhez ragaszkodnak, hogy az ő elméletükből a hosszabb emberi beszéd egyenesen olyanféle jelenségnek kerül ki, amilyen a neurasthenikusnak görcsös mozgás-ismétlése!

A Wundt-féle elmélet (lejobb, Állító mondat c. fej.), igen helyesen, megtámadta azt a régi logikusoktól származó mondat-definiót, mely szerint a mondat két fogalomnak (alany és állítmány) egymáshoz fűzéséből keletkezett volna. Wundt arra utalt, hogy a mondatot mindenkor valamely egységes gondolat szülemli meg s ezért mondotta, hogy az nem synthetikus, hanem analytikus elmeműködés útján keletkezik. Ezt a helyes elvet érdemes lett volna az egész összefüggő beszédre is kiterjesztenie, kimondván, hogy magát a beszédet is a tárgyául szolgáló egységes gondolat (a téma) sugallja. Valamint a mondat nem úgy keletkezett, hogy a beszélő először elővett egy alanyfogalmat s azután ehhez egy állítmányt ragasztott hozzá, úgy az egész összefüggő beszéd sem oly módon állott elő, hogy a beszélő először egy mondatot komponált volna meg, azután ehhez hozzászerkesztett egy másodikat, harmadikat s ezt folytatta volna mindaddig, amig győzte „szellemi szusszal.” Sokkal jobban megértjük a beszélőnek lelki állapotát, ha meggondoljuk, hogy ő voltaképp maga egész gondolattömegét egyszerre és mindenestül szeretné hallgatójába átültetni. A beszélő a mondat-formát, az egyes egymáshoz fűződő mondatokban való beszédmódot inkább csak kénytelen-kelletlen választja s észre sem veszi, hogy összefüggő beszédében hova esik az egyes mondatok határa. Kissé talán merész állítás, de nem egészen helytelen, hogy mondat azaz alany- és állítmányból álló befejezett egység csak az írásban van, a leírt s nem az élő beszédben. A leírt beszédet mondatokra kell feltagolni, különben nem értjük meg; de a szónok, főleg a lelkes szónok, nem oly módon mondja el, ami lelket nyomja, hogy szüneteket tartana minden egyes mondat után tart ott ahol elfárad), sem pedig a hallgató nem oly módon érti meg a hozzá intézett beszédet, hogy szüneteket kezelne minden egyes mondat után. A pontok csak taktusvonalak. Valamint taktusvonalakkal az egész zeneművet, úgy tesszük áttekinthetőbbé, érthetőbbé az előterjesztett gondolattömeget a mondatvégi szünetjelekkel. Ha tudni akarom avagy legalább is elképzelni, hogy Beethoven hogyan komponálta meg a IX. symphoniát, akkor ugyancsak fonák eljárás volna, ha elővinném a kottát, megolvasnám a tak-

tusok számát (*n*) és most azt képzelném, hogy Beethoven nem tett egyebet, mint hogy «-szer megismételte azt a feltaláló működést, mellyel az első taktusához jutott. Beethoven-t inkább egy egységes zenei gondolat lelkesítette, ez rejlik a taktusok mögött. Ez utóbbiakat meg azért írta meg, mert másképp zenét írni nem lehet. A regényíró, elbeszélőt, szónokot szintén egy egységes gondolat, egy tapasztalás, ötlet, nézés mód tüzel; ezt akarja belénk ültetni és ezt – mi másképpen, mint egyes mondatok alakjában cselekszi meg, hűségesen felrakván mindenüvé a pontokat, ahova a helyesírás parancsolja. Amelyik psychologus azt képzeli, hogy az írásnak mondathatárai, pontjai megvannak az élő beszédben, és aki nevezetesen e pontokból, a részegységekből akarja a beszédmozgató gondolkozást megérteni, az ilyen psychologus valóban nem sokat különbözik attól a földrajz-tanulótól, aki azt hiszi, hogy a térképnek szélességi és hosszúsági körei, meg az egyenlítő rá vannak vésve magára a földre is.

Ebben a kérdésben egyébként az igazságot csak olyan eljárással lehet eltalálni, mint bizonyos finom, mikrométeres kísérleteknél, amelyeknél t. i. először erősen túl kell hajtani a célon és azután apránként visszább srófolni a készüléket. Mi is most egy kissé visszább fogjuk srófolni, megenyhíteni azt a támadásunkat, melyet a „pontok”, illetőleg a mondat-egész ellen intéztünk. Igaznak marad, hogy a beszédet egységes gondolat mozgatja s hogy a beszéd nem mondatfüzér, de igaz az is, hogy a pont-felrakás, a mondathatár nem pusztán helyesírási szokás. Hisz még ha az volna is, akkor is meg kellene keresni egy ilyen „szokás” kifejlődésének az okát, s ezt másban, mint a gondolkozásnak valamilyen sajátosságában, természetes követelésében bizonyára nem lehetne megtalálni. A mondat nem *conventio nalis* egység, hanem *psychologiai* egység, és mindenestre el kell fogadni, hogy az egész beszédmozgató gondolatnak valamilyen *szakasza* fejeződik be ott, ahol a mondat végződik. Ha egy egész könyvet nyomtatnának minden pont, vessző és nagybetű nélkül, körülbelül minden, az illető nyelven értő ember fel tudná rakni a kellő interpunctiót. Kérdés, milyen kritérium, milyen útmutatás alapján? Egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy a szövegnek értelmében és nem pusztán szavaiban, nem nyelvsajátságokban találna meg emberünk azt az útmutatást. Az értelem kívánja jvalajóiva a pontot avagy másféle szünetjelet, nem bánom „taktusvonalat” de nem a pusztán „helyesírás”.

Ezt a bevezető megjegyzést az a körülmény mondatja velünk, hogy psychologiai munkák, melyek nyelvbe vágó kérdésekkel foglal-

koznak, (így a legújabb Wundt [Spr.]-féle is), oly kizárólagossággal a m o n d t nak szerkezetére, minden csínja-bínjára fordítják figyelmüket, hogy tisztán meglátszik írójuknak az a téves feltevése, hogy a tulajdonképeni végecljüket, a beszédben jelentkező emberi gondolkozás megértését, el lehet érni az egyes mondatok psychológiájának megértésével. A magunk számára pedig egyelőre csak annyit szűrünk le, hogy v a l a m i f é l e lelki folyamat, az egész hullámozó gondolatfolyásnak egy szakasza mindenestre véget ér ott, ahol a mondat végződik. Válasszuk ki tehát tárgyalásunk számára, mely a beszédnek s nem a mondatoknak szól, a legkönnyebb esetet vagyis azt, amikor a beszélőnek egyetlen egy mondatnál nincs is több mondanivalója a maga tárgyáról, más szóval amikor a fent említett beszédsugalmazó erő evvel az egy mondatával kimerült. Ezt a könnyítést, melynek megragadásával a mondatboncolásoknak szokásos útjaira térülünk mi is, megengedhetjük magunknak, minek utána ide rögzítettük, hogy a mondatot mindenkor „*sub specie sermonis*” fogjuk tekinteni.

A módszeres eljárás azt követeli tőlünk, hogy a tipikus *A est B* alakú mondatnak taglalása előtt az emberi megszólamlásnak bizonyos egyszerűbb formáit vegyük szemügyre.

Ama bírálók számára, kik az itt következő nyelvtudományos fejezeteinket mint „philosophiai munkába nem illők”-et hibáztatni fogják, nincs más válaszuk, mint az, hogy az író úgy a saját maga, mint olvasójának megnyugtatására szükségét érezte annak, hogy részletesen bemutassa mind-ama nyelvtényeket, melyekből a maga psychológiája számára kivonta a tanulságokat. Pusztá philosophemákkal előállani ama concret viszonyoknak, tényálladékoknak ismertetése nélkül, melyekre támaszkodnak, olyan eljárás volna, mint azé a sáféré, aki gazdájának csupán a végső számadás-összegeket mutatja be, de eltitkolja az egyes tételeket, melyekből a végösszegek kikerültek. Aki pedig épenséggel nem tud megbarátkozni a „száraz nyelvtudomány”-nyal, az talán megérti a gondolatmenetünket úgy is, ha innen egyenest a „Nyelvpsychologiai tanulságok” című fejezetünkre ugrik át.

I. Ösztönszerű megszólamlások.

A beszédnek vagy legalább is a beszédértékű megszólamlásnak van egy sokkalta ősbibb indítéka, mint amilyen egy olyan észrevétel, melyet az *A est B* formában szokás kifejezni. Minden megszólamlás az indulatszón kezdődött azaz eredetileg csak érzelmi kifakadás volt. Sok mindenféle érzelem kelt hangos kifakadást és W u n d t-nak (Spr. I. 250) mindenestre igaza van, amikor az éhség

okozta fájdalmat jelölte meg ama legősibb érzésnek, mely a vadembert megszólamlásra, nevezetesen kiáltásra ingerelte. A kiabálás eredetileg szint' olyan természetű megmozdulás, mint az egyénnek bármi más, érzelem-okozta taglejtése. Az a körülmény, hogy az érzélem itt a hangszalagokat és velők kapcsolatos izmokat ingerli, teljesen egyvívású jelenség avval, amikor más esetekben viszont a karnak avagy a lábnek izmaif hozza mozgásba. Ezt az elvet annak a fontos igazságnak megértése végett kell szem előtt tartanunk, amely úgy szól, hogy a hang eredetileg nem szándékos eredmény, nem célja a kiabálónak, hanem egyszerűen csak természetes következménye annak a körülménynek, hogy emberünk most egy, megrezdülésekor hangot adó izomcsoportozatot mozgatott meg. Ugyanilyen vagyis ugyanily kevésbé szándékolt dolog az a váladék (secretum) is, amely megjelenik, ha olyan izmokat húz össze az indulat, melyek valamely mirigyet zárnak körül. Példa a nyálmirigy, mely „maga-magától” tölti meg nyállal a szánkat, ha gondolatban citromba harapunk. Az ember s már a csecsemő, csak észreveszi magán, hogy hangot is tud adni, épen úgy, mint későbbi korban felfedezi, hogy lehelletet meg egyéb váladékokat tud a testéből kibocsátani. A hang tehát ennyiben mintegy valami testi váladék, de olyan, mely minden igazi secretumtól eltérőleg hasznavehetőnek, bizonyos célokra, nevezetesen a közlekedésre felhasználhatónak mutatkozik. Épen ezért, – vagyis mert a hangjában gyönyörködik s mert azt tapasztalja, hogy hangja meghozza neki más emberek segítségét, – az ember utóbb s aránylag még igen fiatal korban, szándékosan vagyis a hang keletkezése végett erőlteti meg hangképző izmait. Ezt a cselekvényt a secretumok közül hasonlítani lehetne ahhoz, mikor valaki szándékosan, pl. egy gyertyaláng eloltása végett fúj ki levegőt a száján.

W u n d t (Spr. I. 248): *Vor den stummen Gefühlssymptomen, deren Hauptsitz die Mimik des Angesichts ist, zeichnen sich diese die Sprachlaute begleitenden mimischen Bewegungen nur dadurch aus, dass an ihnen neben den äusseren innere Bewegungen der in Mundhöhle und Rachen gelegenen Muskeln beteiligt sind...* Ide tartozik az a megjegyzése is (u. o. 223-4), hogy nem közlésösztön (*Mitteilungstrieb*) szülte a nyelveket, hanem társalgás csak annak az észrevétele folytán állott elő, hogy a másik ember reagál az elsőnek érzelmi kifakadásaira.

A hangadás nem egyéb, mint a leghasznavehetőbbike mindazoknak a taglejtéseknek, melyekre az érzélem indítja az embert. Ez mindenestre az a taglejtés, melynek az emberi közlekedés céljaira

való továbbfejlesztése könnyebb volt és közvetlenebbül felkínálkozott, mint bármely más megmozdulás (a jelbeszéd).

Az ősemler úgy mint a mai gyermek mindenestre gyönyörködött a saját hangjában és korán észrevehette, hogy különböző hangokat tud kiadni, (már t. i. aszerint, amint más-más érzelmek a torkának más-más innerválására ingerlik). Ezek az ember ősi indulatszavai, vagyis az igazán természetes nyelve. Ez indulatszókkal összehasonlíthatjuk a rámutató taglejtést, mint a jelbeszédnek szintén legegyszerűbb alakját, megjegyezvén, hogy a látványra való rámutatásnak hajlama a megfogás ösztönéből származik, mert a rámutatás voltaképpen nem más, mint megkísérlett, kijelölt megfogás. (Wundt, Spr. I. 129, 157.)

Az a belső rokonság, mely a hangos és a taglejtéses beszéd között fennáll, abban a tényben is mutatkozik, hogy úgy az egyik, mint a másik fajta izomműködés át-átcsap olyan izmokra is, melyeknek az illető mozdulathoz voltaképpen semmi közük. Így a jelbeszéd mindenkor meghozza az integráló ember arcizmainak különféle innervációit, a hangos beszéd meg tudvalevőleg nem csak az arc izmait, hanem éppen a kezünket is mozgásba hozza. Azt a Bain-től (E. W. 306-7) hangoztatott fontos pszichológiai igazságot, hogy az érzethatások az embernek eredetileg az egész testét hozzák mozgásba és nem csupán azokat az izmokat, melyek az illető érzetre való reakcióra elégségesek, – az „elégséges” izmokra csak a kultúremler szorítkozik, – ezt az igazságot itt a nyelvi téren szépen megvalósodva látjuk. Valamint az érzelm eredetileg nem hangot, hanem csak hangot-nemző torokmozdulatot vált ki az emberből (Wundt, Spr. I. 331, a *Lautgebärde*), úgy aztán ezek a mozdulatok együtt járnak másokkal, amelyek a hanghoz és hangos érzelm jelzéshez voltaképpen nem tartoznak. De hát nem is a hanghoz, hanem csak a hangnemző torokmozdulathoz vannak hozzáfűzve, mert mozogni eredetileg csak sok izommal, sok feleslegessel lehet. Éppen ezért nem szabad az alternatívát úgy felállítani, hogy az ember vagy a hangja vagy a keze (jelek) segítségével beszél, hanem számba kell venni, hogy a beszéd mindenkor mindakétféle mozdulathoz együttesen áll ki. Ez annál inkább kitűnik, minél kezdetlegesebb fokait nézzük az emberi társalgásnak. A vadember és általában az alsóbb műveltségűek sokkal élénkebb, sűrűbb taglejtésekkel kísérik beszédjüket, mint a fejlett, meghiggadt ember, aki a pusztán szóval „jobban győzi”, mint amazok. Jellemző, hogy a művelt embernek is a taglejtései mindenkor ott állanak be, még pedig egészen ősi élelkségükben, ahol már nehéznek

érzi a puszta szóval való reactiót vagyis ahol, mint szokták mondani, az indulat nagyon elfogja. Hasonlóképen a kezdő zongorás sem tud skálát játszani anélkül, hogy a könyökét ki ne vesse, s viszont a gyakorlott játékos is kiveti ott, ahol nehéz helyekkel küzdök. Mai taglejtéses beszédünk nem egyéb, mint egy T y l o r-féle „survival.” *In natura non datur saltus*, s ezért természetes dolog, hogy a beszélni tanuló gyermek is nem azt a közlést érti meg, amely puszta szavakban mozgolódik, hanem eleinte csak azt a beszédet fogja fel, amelyet élénk taglejtések kísérnek vagyis amikor az egész ember mozog; mert ez a beszédnek az ősfarmája. (Wundt, Spr. I. 297).

Annak a körülménynek, hogy a továbbfejlődés azután azt az irányt vette, hogy az eredeti complex azaz hangos és taglejtéses beszédből épen a taglejtő mozdulat szorult háttérbe és csenevészik el, nem pedig a hangképző mozdulatok, – ennek a körülménynek csak ama fent említett tényben lehet keresni a magyarázatát, hogy az ember a maga hangjában a közlekedésnek sokkal kényelmesebb, könnyebben értékesíthető eszközét ismerte fel, mint amilyen a puszta taglejtés. Tényleg a jelbeszéd csak ott fejlődik ki, ahol a hangosat bizonyos körülmények megakadályozzák (pl. siketnémáknál, tolvajok közt sat.)

Minthogy a hangos nyelv nem egyéb, mint egy érzelem-sugallta taglejtés a sok közül, ezért nekünk a nyelvi kérdéseket tulajdonképen abban a fejezetben kellene tárgyalnunk, ahol a taglejtésekkel mint érzelmi nyilatkozatokkal foglalkozunk. (Lent, Az érzelmes magatartás... c. fej.) Hogy mégis itt azaz külön helyen tárgyaljuk és továbbá, hogy ezentúl majd csak a szóbeli s nem a néma beszédnek továbbfejlődését fogjuk vizsgálni, ezt az eljárásunkat azt hiszem eléggé támogatja a hangos beszédnek egész gondolkozásunkra döntő fontossága.

A gyermek már nagyon korán olyan hatásokkal találkozik, amelyek őt eredeti indulatnyelvének, még pedig úgy a hangosnak, mint kézmozdulatainak módosítására ingerlik. Hangjainak megváltoztatására a környezetében s nevezetesen embertársaitól hallatszó hangok csábítják, t. i. utánzásra ösztönzik. Ismeretes dolog, milyen sok nyoma maradt a fejlett nyelvben is az ember ősi hangutánzó kedvének. A szemléletek újsága és változatossága rendkívül sok érzelmet és nekik megfelelő indulatszót fakaszt a gyermekben, mindenesetre annyival többet, mennél inkább észreveszi, hogy e hangjaival környezetének figyelmét tudja magára vonni. Minthogy pedig annyival több figyelmet kelt maga iránt, mennél hasonlóbban ejti ki indulatának szavait

a felnőttekéhez, tehát már ezért is engedni fog a maga eredeti, úgy is meglévő utánzó ösztönének. Csak azt akartuk mondani, hogy a gyermeket egynél több erő, t. i. az utánzásnak természetes viselkedése és még ez ösztön kielégítésének észrevelt hasznossága tereli arra, hogy beszédét a felnőttekéhez mind hasonlóbbá alakítsa.

Elmondhatni, hogy az értelmes ítélet alakjában kifejezett „gondolat” nem egyéb, mint olyan érzelem, melynek a taglejtéseit nem kezünkkel, hanem nyelvünkkel végeztük, még pedig bizonyos szabályos módon. Valamint az ethika illetőleg a nevelés az indulat-
közi magatartásainkat, úgy szabályozza ki az anyanyelv megtanulása (röviden: a nyelvtan) az észrevezés hatása alatt beálló megszólalásainkat. A nyelvtan nem más, mint a megszólaló-ösztönök etikája (avagy ha tetszik: „rendtartása.”)

Ámbár a gyermeket fejlődése arányában mind több- és többféle érzelem ingerli megszólalásra, egy érzelem marad mégis, amely valamennyi másnál hathatósabbnak bizonyul, épen mivel legősibb, s ez a bajnak az érzelmé. A fájdalom és kisebb foka, a kellemetlenség vagyis az a helyzet, amikor segítségre szorult, fogja a gyermeket és az őseibert a legbizonyosabban megszólaltatni. Ezt a megnyilatkozásmódot kell a psychologusnak megragadnia, ha ismerni akarja a mondatnak legkezdetlegesebb formáját, már t. i. azt amely a pusztá tagolatlan kiabálást felváltotta. Ez a felszólító mondat, az óhajtott segítség megnevezésével kiejtett kívánság.

Nyilván nagyot ugrottunk, mikor az őseibernek a fájdalomkiáltás helyébe most mindjárt a segélyre felszólító mondatot adtuk a szájába. De hisz mi csak a főbb állomáshelyeit akarjuk megjelölni az emberi elme fejlődésének s ezért beérhetjük itt avval a megjegyzéssel, hogy a felszólító mondatnak az a része, mely a kívánt segítséget helyesen megnevezi vagyis az igegyökér, egy olyan megelőző fejlődés-stádiumra vall, amikor a gyermek eme segély-cselekvésnek nevét már megtanulta. Ez a névtanulás Vagy az elnevezés pedig azt jelenti, azt a fontos lépést, hogy a gyermek megtanult egy bizonyos hangsort nem pusztán akkor használni amikor egy bizonyos tárgy- avagy esemény-keltette érzelem benne felébred, de e hangsort ezen tárgyra vagy eseményre vonatkozólag is használja, vagyis használja abban a meggyőződésben, hogy e dolgoknál ezt a hangsort kell mondani. E „kell”-nek viszont nincs több alapja, mint az a gyermeknél immár gyökeret vert megszokás, mely a T tárgy avagy esemény megjelenésekor mindig azt az S szót mondatja vele, melyet a felnőttektől hallott. Amit az ember valami közönyös

okból mindig így csinált, arra vonatkozólag fejlődik ki az a hiedelem, hogy azt így „k e 11” csinálni. Ilyen okokból alakul át egy bizonyos alkalmakkor (a T megjelenésekor) megszokott szó az, egyéni tudatban a „T-nek szavává”, „nevévé” és fejlődik ki az a hiedelem, hogy vonatkozás, kötelék van a T meg az S között. Van csakugyan, de nem másmilyen mint az, hogy S-et kell mondanom, ha azt akarom, hogy T-t értsenek.

Evvel ama többektől, pl. Tylor (I. főleg 229) – és Wundt (Spr. I. 326-33)-től is hangoztatott elmélet ellen fordulunk, amely szerint nem csupán a hangutánzó szóknál, de számos más elnevezésnél is észrevehető kapcsolat van a T és S között. Az ilyen feltevéseket, bárkinél jelentkeznek is, az a sajátos subjectív érzés sugallja, hogy az illető szóból (Wundt példái: *bummeln, baumeln, krippeln, torkeln, pfuschen, wimmeln*) a jelentését ki lehet hallani, más szóval, hogy T-nek éppen S-szel való elnevezése „természetes dolog”, „nem is lehetett volna másképp”. Aki így beszél, az mindenkor lépre megy egy olyan látszatnak, amilyen nemcsak a nyelvi téren, hanem bármi más műcselekvés terén is előáll, amelyikben t. i. nagy gyakorlottságra tett szert. Minden fogás, minden mozdulat, melyet valamely T jelenségre való reakcióképen nagyon erősen begyakoroltam, magától értetődő, a T-nek természetéből folyó reakciónak tűnik fel előttem. A gyakorlott olvasónak az F betű „szinte ráfújja az ajkára”, hogy /-nek kell kiejteni; a gyakorlott kottaolvasónak „lerí” a látott hangjegyről, hogy csak c lehet a neve; és – a német anyanyelvében gyakorlott embernek, mint amilyen Wundt, a *torkein* szó az illető cselekvés (T) olyan természetes nevének látszik, hogy e névnek a T-ben való gyökerét keresi meg, s persze éppen azért – nem találja, mert ilyen kapcsolatot úgy ennél a szónál, mint a többinél csak német ember vagyis e szókhöz hozzászokott ember tud „érezni”, értsd: képzelni. Hogy pedig milyen csekély összefüggés van a például felhozott szók meg a jelentésök között, arra talán elég erős bizonyíték az a tény is, hogy e sorok írója, aki gyermekkorától beszél németül, éppen az említett *torkein* igének, melyet még nem hallott, a jelentését (= „tántorog, botorkál”, Ballagi) szótárból volt kénytelen lenézni, azaz magának a szónak alakjában nem talált semmi útmutatást a jelentésére nézve. – Evvel egyébként nem azt a helyes nézetet akartuk megtagadni, mely szerint a tárgyak és jelenetek az ősembernek mintegy megsúgták a nevüket, ami azt jelenti, hogy az S szó így-alakulásának végső okát a T-ben, illetőleg a T-nek hatása módjában kell keresni. Csak azt vonjuk kétségbe, hogy ez őskapcsolatot valamelyik szónak mai alakja még feltüntetné vagyis feltüntetné az az alak, amely számos külső ráhatásnak, – módosító befolyásnak következtében állapotott meg. Ma uthtner (II. 67-8) például felhossa a *Blitz* szót, melynek rövid, karakteristikus alakjában a mai német közönség szinte „meglátja” a villámnak pillanatnyi képét, miért is e szót a villám „természetes” nevének nézik, de csak, mert nem veszik tekintetbe, hogy a *blitzen* az egyáltalán nem tárgyfestő ófn. *blechhazzen* igétől származik.

Visszatérünk a felszólító mondathoz, melyre vonatkozólag abban fogunk megállapodni, hogy a felszólítás alkalmát avagy helyzetét ugyan a legrövidebb megszólamlásoknak kell elfogadni, de a felszólító m o n d a t o t még abban a legrövidebb alakjában is, melyben ma használjuk, már meglehetősen magas fejlődésfok termékének kell elismerni. Mutatja ezt, ha más nem, már az a tény is, hogy benne az ige a helyes imperativus alakban azaz (a számos nyelvben szokásos) külön képzővel szerepel, s plane, hogy többnyire ott van egy a megkért személynek szóló vocativus azaz tulajdonnév avagy legalább is névmás. („Péter, fogjad!”)

A felszólító mondat minden fejlettsége mellett is bizonyos tanulságokat rejt magában, melyeket itt a mondat általános pszichológiájában, a mondatkeletkezés ösfeltételeinek kutatásában nagy haszonnal értékesíthetünk. Legelső, amit a felszólító mondaton észre kell venni, az, hogy úgy célzatában mint nyelvtani szerkezetében erősen eltér attól a mondat-schemától, – az *A est B* típustól, – melyet logikai munkák és a nyomukban haladó pszichológiai könyveknek nagy része a megnyilatkozás egyetlen mintaszerű, minden többi mondatot magában foglaló formájának hirdetnek. Nem igaz, hogy minden mondat, tehát a felszólító is ama tipikus formára megy vissza; mert észre kell venni, hogy sem a megszólító vocativus nem alany, sem az imperativus alakú ige nem állítmány abban az értelemben, amelyben alany az *A* és állítmány az *est B* az említett minta-mondatban. A felszólító mondat nem valakiről állít valamit, nem egy egyszerű tényfelismerésnek, újság-tapasztalatnak az eredménye, hanem egészen más elbírálás alá esik. A megszólító vocativus vagy az azt pótló névmás (igerag) nem valaki r ő l beszél, hanem valaki h e z fordul, és az állítmány nem egy a megszólított egyénen tapasztalt, hanem egy öfelőle óhajtott cselekvést jelöl meg. Az a külső hasonlatosság, hogy a felszólító mondatban is úgy mint a leíróban ott szerepel egy névszó meg egy ige, még korántsem jogosít fel arra, hogy azt a névszót alanynak, az igét meg állítmánynak nyilatkoztassuk ki. Meg kell nézni azt is, m i c é l b ő l szerepelnek e részek az illető mondatokban, s ekkor azt látjuk, hogy a vocativusnak meg az imperativ ige kitételének is egészen más a célja, mint egy *A*- és egy *B*-megnevezésnek.

W u n d t (Spr. II. 257, 274) is meghódol a közszokásnak, mely egyszerűen alany- és állítmányoknak teszi meg a felszólító mondat részeit.

Nem az a psychologus érti az emberi beszéd természetét, aki a

felszólító mondatot az *A est B* fagalléros formára erőlteti rá, hanem inkább az érti meg az emberi nyilatkozatokat, aki az ilyen *A est* in-forma vértelen szárazságokban is az eredeti, hangra ingerlő érzelmet tudja kimutatni. Nem a felszólító mondatban rejlik leírás, hanem inkább minden leírásban eredetileg ott a felszólítás; mert a leíró ítélet egy olyan helyzetből keletkezett, amikor a meglepett néző az ember-társait hította elő az ilyen új csoda (pl. egy úszó kutya) megszemlélésére. „A kutya úszik” azt teszi: „Emberek, gyertek és nézzétek, a kutya még úszni is tud; úszó kutya is van a világon!”

A jelszólító mondat nem egyéb, mint egy okos indulatázó, egy a pusztá felkiáltást helyettesítő utasítás. Mint ilyen tehát a felszólító mondat az összes mondataink végső gyökerét tárja fel előttünk, vagyis azt, hogy miként a felszólítás úgy a pusztá leírás és elbeszélés is csak valami érzelemből, ez utóbbi kettő az érdeklődés érzelméből keletkeztek. Hozzá kell törődni ahhoz, hogy a mégoly száraz constata-lások (pl. mikor a matematikus kimondja: $a + b = c$) is valamely érzelmet tartalmaznak, az érdeklődését, és hogy az érzelem nem visszaélés és nem kivétel az embernek u. n. intellectualis életében. Valamint a kiabálás előbb volt, mint a csendes hangú, a megszólított-nak hallásához szabályozott beszéd (Wundt Spr. I. 254, – minden gyermek kiabál, még amikor mesél is), úgy a grammatikai megállapodásokba ütköző kifakadás is előbb volt, mint a kategóriákba illesz-kedő, lemérlegelt ítélet. A forró érzelemből lett a hideg és a vad áh! óh! vizet! tűz!-féle kiáltásokból az illedelmes, tartózkodó *A est B* féle mondat.

A felszólító mondatnak szellemét csak akkor fogtuk fel helyesen, ha úgy tekintjük, mint az illető egyénnek valamely műfogását, gyakorlatias intézkedését arra, hogy ő valami bajából kivergődjék. Itt yjan előttem egy nagy kő, melyet nem bírok félretolni. Tudom tapasztalásból avagy legalább is felteszem, hogy ha még egy ember fogna hozzá, az a kő meglódná. Talán más módon, valami emelő eszköz-nek alkalmazásával is meg tudnám mozgatni azt a terhet, de én mind e módszerek közül csak az emberi segítséget választom. Ennek feltétele az, hogy valamely embertársamnak figyelmét a magam bajára felhívjam; figyelmet pedig úgy keltek, ha embertársamat, aki hozzám hasonló értelmes lény, megszólítom, akár a nevén, akár egy ezt helyettesítő névmáson. Íme a vocativus eredete. De ennyi többnyire nem elég; kell, hogy azt a cselekvényt is megnevezzem neki, melynek végrehajtását várom tőle. Nem csoda, ha ilyen izgatott helyzetben ama cselekvés nevének legrövidebb azaz tőaljakját használom, az

imperativust, mely nagyon sok nyelvben a pusztá igegyökér szokott lenni. Ha így tekintjük a „Péter, fogjad!” avagy csak egyszerűen: „Fogjad!”-féle mondatokat, azt látjuk, hogy 1.) ezeknek úgy a lelki kútforrásuk mint egész szerkezetük *toto coelo* különbözik az egyszerű elbeszélő mondatától: „Péter megfogja” avagy „megfogta”; és 2.) hogy az utóbbi vagyis az elbeszélő-leíró mondatot a felszólítóval csak, úgy lehet kapcsolatba hozni, ha amazt egy a felszólító elejébe conjunctivus formában *o d a g o n d o l t* mondatnak vesszük. Én aki a terhemet nem bírom elszállítani, odakiáltok Péternek, hogy segítsen, mert tudom, hogy ha Péter is megfog n á, az a kő meglódu l n a. Nem szólítom fel ilyen segítségre a közelben lévő lovamat vagy ökrömet, mert tudom, hogy ezeknek mint beszédre képtelen lényeknek figyelmét a magam bajára rávonni, legalább nyelv útján nem lehet. Aki azt kiáltja: „Péter, segíts”, az nem ebben a felszólításban mond ki Péterről mint alanyról egy állítmányt, a segítsést, hanem egy ilyen azaz *A est B*-alakú mondatot legfőleg abban az elhallgatott feltevésben *g o n d o l*, amely így szól: „Péter tudna segíteni.” Nem azt állítjuk, hogy minden segélykiáltásban ott rejlik az a tudat, hogy a megszólított tudna is segíteni, de az értelmes, higgadt ember bizonyára csak olyanokkal szemben él felszólító mondatral, akiktől a várt cselekvény kitelik.

Mindezek után megállapodhatunk abban, hogy a felszólító mondat nem valami alsóbb faja a leírónak, nem olyan kifejezés, melyet a leíró schemával vissza lehetne adni. Csak annyi az igazság, hogy a felszólító mondatnak mai fejlett formája olyan egyéniségre vall, aki megelőzőleg már használt megfelelő leíró mondatot is. Mert sem azt a tudomást, hogy a megszólított egyént Péternek es a kívánt cselekvést megfogásnak híják, sem azt a másik feltevést, hogy Péternek segítsége lendítene az ő, a szóló baján, – mind e tudomásokat nem szerezhette emberünk anélkül, hogy valaha pusztá felismerő ítéleteket („ez Péter”, „Péter fogja”) ne ejtett volna ki. Nincs semmi csodálni való azon, hogy egy okos, értelmes formában kiejtett parancshoz megfelelő ismeret kell. De ez nem azt jelenti, hogy kívánni és szorultságában valahogy megszólalni, tehát végtére is (végeredményében) felszólítani csak akkor lehetne, ha az ember már meg is tudja mondani, mi a baja és kitől vár orvosságot. Ebből az tűnik ki, hogy a „felszólító mondat”-ból nekünk csak a „felszólításit (vagyis az erre indító érzelmet) s nem a „mondat”-ot (ez érzelem mai megnyilatkozását) volt jogunk ide az ösztönszerű megszólamlások fejezetébe felvenni.

Hogy minden ítéletben, mint akarati működésben, érzelmi elemeknek is (nevezetesen érdeklődésnek – *Interesse*) kell lenniök, megmondta Jerusalem (86), ki a pusztá „nyugodt, szemlélődő” gondolkozás terén is helyes tapintattal felismerte az érzelmet, megjegyezvén (199) egy régibb Wundt-féle nyilatkozat ellenében: *dass... jedes Fürwahr halt en eines Urteils, mag es nun Glaube oder Wissen sein, sobald es nur deutlich zum Bewusstsein kommt und mehr ist als der Urteilsakt selbst, sich als Gefühl kundgibt*. Jó mondás (90): *Jedes Urteil ist... an und für sich lustvoll, weil es ein Bedürfnis befriedigt*.

Ezek után rátérhetünk/ a leíró mondatnak ama közvetlen ősére, melyet az alany nélkül való felkiáltó, csodálkozó kifejezésekben kell felismernünk. Olyan mondatok tartoznak ide, mint: „mekkora elefánt!”, „milyen idő!”, „mennyi rom!” (Eötvös: A Karthausi). Az ilyen látszólag állítmány nélkül álló mondatokat nagyon régi fejleményeknek kell tekintenünk, még pedig azért, mert egy meglehetősen egyszerű, kezdetleges elmefolyamatnak köszönik eredetüket, t. i. annak, hogy a beszélő egyén valamely előtte felmerülő adatot, tényálladékot felismer, osztályoz. Elöttem van egy e z, egy v a l a m i és erről az ez-ről, valami-ről mondom ki, hogy nagy elefánt, borzasztó időjárás, sok rom. Az ilyen mondatok azért érdekesek, mert szintén eltérnek az *A est B* formától, úgy mint a fennebbiek. Ami hiányzik belőlük, az nem az állítmány, hanem az alany, melyet a beszélő izgatottságában, meglepetésében elfelejt, esetleg nem is tud megnevezni. A beszélő a maga tárgyconstatáló gondolkozásának csak azt a részét ejti ki, mely az elébe került adatnak osztályozását, a róla kimondandót, tehát az állítmányt tartalmazza.

W u n d t (Spr. II. 256-7, 271-2, 276-8), ki e mondatoknak (*Gefühls-sätze*) példájául I. Vilmos császárnak a sedani ütközetre vonatkozó mondását idézi: „*Welche Wendung durch Gottes Fügung!*”, – Wundt mondom félreismerte e mondatok természetét, amikor a bennök kifejezett részt (*welche Wendung*) alanynak és nem állítmánynak mondotta, azt állítván, hogy e mondatok a gondolkozásnak ama kezdetleges fókán állanak (*gegenständliches Denken*), amikor még praedicatív állításra nem voltunk képesek, hanem egyetlen névszóba foglaltuk össze a jelentkező tényálladékat.

A csodálkozó felismerések közé tartoznak ama szintén többnyire egyszavú felkiáltások, mint: „tűz!”, „kígyó!”, „égszakadás, földindulás, a fejemen egy koppanás!” (Arany). E mondatokban szintén csak az a tény rejlik, hogy a beszélő egy valamilyen ez-t, egy előtte feltáruló valamiséget, melyet izgatottságában közelebről megjelölni nem tud, kevéssel utóbb tűznek, kígyónak sat. ismer fel. Csúpan az a járulékos érzélem választja el e mondásokat a pusztá cso-

dálkozóktól, hogy a felismert dolog veszedelmes, s hogy tőle menekülni kell. A kiejtett részek tehát úgy mint amott állítmányi és nem alanyi természetűek.

W u n d t (Spr. I. 310) pusztá secundár (fejlettebb) indulatszónak teszi meg az ilyen felkiáltásokat.

Az érzelem-sugallta egyszavú megszólalásokról „*madame la règle*”, a grammatika is megemlékszik és ezeket „hiányos” mondatoknak nevezi azért, mert hiányzik belőlük minden mondatnak „főalkatrészei” közül legalább is egy, az alany vagy az állítmány. Kíváncsinos, hogy a psychologusok nyelvérzéke odáig fejlődjék, hogy az ilyen minősítést ép olyan nevetségesnek érezzék, mint amilyen volna az, ha valamely utazó a szerencsének egyszerű kötőjét hiányos szalonruhának, vagy a kétkerekű taligáját hiányos automobilnak nevezné. A mondat t. i., vagyis az alany- és állítmányformába öltöző megnyilatkozás kultúrfejemény, ép úgy mint az automobil. Ezért tehát nem az egyszavú felkiáltást kell hiányos mondatnak, hanem megfordítva, a kétszavú rendes mondatot tökéletesített felkiáltásnak leírni.

Itt meg kell emlékeznünk az u. n. m e t e o r o l o g i k u s mondatokról is, mint „esik”, „havazik”, „villámlik”, melyeket alanytalan szerkezetők miatt számos psychologus szintén a fejletlen ősmondatok közé soroz. Mi e nézethez nem csatlakozunk. A fenti csodálkozó felkiáltásokat azért volt szabad az emberiség ősnilylatkozatai közé sorolnunk, mert az alanyt bennök csak a zavarnak, izgalomnak érzése, szóval egy naiv érzés hallgattatta el a beszélővel. („Mekkora elefánt!” Micsoda? „No hát ez, ez a nagy fekete tömeg.”) A meteorologikus mondatoknak alanyát ellenben egy egészen objectiv nehézség fojtja belé a szólóba, az t. i., hogy az időjárás tüneményeihez még az egészen higgadt gondolkozású ember is csak bajosan talál alkalmas alanyt. Ilyen alanynak a minket környékező levegőég, a külső térség, az időjárás kínálkozik. Ezt meg épen azért nem tesszük ki, mert mint bennünket folyton kísérő, sehol sem hiányzó világ-rész külön megemlézésre nem szorul. Másrészt az is látnivaló, hogy a meteorologikus mondatoknak szokásos formájához az említett szónak egyike sem illik oda alanynak. Ha esik, akkor nem a levegőég, nem a világtérség esik, hanem csak benne látok esőt. A régi népeknek nem voltak efféle nehézségeik, mert tudjuk, hogy annak az istennek nevével pótolták a kérdéses alanyt; akinek az időjárás változásait tulajdonították (*Juppiter pluit; tonat*).

Wundt-nak (Spr. II. 225) teljesen igaza van, mikor e mondatoknak állítólagos „személytelen”-sége ellenében az igéjük harmadik személyű ragjára utal, mondván, hogy úgy ebben, mint a számos nyelvben szereplő külön névmásban (*és regnet, il pleut, plu it, es i k*) igenis meg van jelölve e tünemények alanya, csak hogy olyan határozatlanul, amilyen határozatlanul máskor is meg szoktuk jelölni, amikor az alanyt nem ismerjük (pl. *es klopft*).

Jerusalem (126-7) a fent említett levegőégnek, világtérségnek alany voltát a többi között avval a körülménnyel akarja bebizonyítani, hogy ez a kifejezés: „*es regnet häufig im Salzbürgischen*” annyit ér, mint: „*das Salzbürgerland hat häufig Regen*”, ahol a salzburgi térség nyilván nyelvtanilag is alany. Mi az ilyen átalakítások lehetőségének nem tulajdonítunk bizonyító erőt. (Okát l. lejjebb.) Ha úgy érti a nyelv azt a kifejezést, ahogy Jerusalem értelmezi, miért nem mondja is mindig úgy? Aztán meg próbálja csak valaki magyarra átalakítani azt a mondatot („Salzburgnak sok az esője”); mindjárt részes határozónak kapja meg azt a térséget, melyet Jerusalem alanyként akart kinyerni.

Székelly Á.-nak tanulságos értekezéséből (24 és köv.) ide iktatjuk, hogy a meteorologikus mondatoknak az ugarságban eredetileg az égboltozattal azonosnak képzelt istenség („a félelmetes fent”) volt az alanyuk, utóbb már az ég vagyis levegőég, végre pedig az idő azaz időjárás. Ezért Székely (54) e mondatokat a rossz „alanytalan” elnevezés helyett „fejlődő alanyú mondatok”-nak hívja. Nagyon érdekes megjegyzés (34-5), hogy az időjárás változásait a magyaron kívül eső nyelvek mind cselekvő működést jelentő igével fejezik ki (a szerző nézetem szerint helytelenül „transzitiv” igét mond), világos tanujelül annak, hogy régente valamely személyes *actor*-t képzeltek mintegy a leejtett hó, eső, villám mögé. Csupán a magyar használ pusztá folyamatot, állapotot jelentő, szóval olyan igét, mely mögé élettelen alany, egyszerű substratum is gondolható. („*Minden nyelvben villámlik, esőt ad, bocsát valami hatalom, istenség, akár Zeus, akár Jupiter, vagy ,az isten helye’ az ég, az időben, mikor a magyar égben, a felettünk levő űrben, a mindenségben mindezek végbementek, egészen intransitive, semmiféle személyes hatalom közreműködése nélkül. A magyar ég villámlik, dörög-csattog, csepereg, esik, szakad [égszakadás], harmatozik, önmagából kiindulva és önmagában működve*”) De azért a magyarban is eredetileg aktív értelműek (36) voltak ezek az igék (még az „esik” is!); azaz „villámlik” pro: villámol, „havazik” pro: havaz (– havat vet) sat.

Az időjárásra vonatkozó mondatokat a szokásos egytagúságuk (alanytalanságuk) miatt csak abban az esetben szabadna a mondatoknak valami külön osztályába sorozni, ha ez az egytagúság organikus, elenyészhetetlen sajátosságuk volna. Tényleg azonban azt látjuk, hogy bármely meteorologikus tünetet igen jól lehet fejezni rendes kéttagú mondattal is. Pl. *pro* „esik”: vízsugarak esnek a felhőkből; *pro* „villámlik”: villámsugár cikázik avagy mutatkozik sat. Látni, hogy megfelelő alanyt úgy kaptunk, hogy a közszokástól eltérőleg nem

magát az egész időjárás-tüneményt tettük meg állítmánynak, hanem szétbontottuk. Hozzátehetjük, hogy amit ezekben a példákban erőszakosan, a nyelvszokás ellenére követtünk el, ugyanazt megteszi a nyelv, legalább is némelyik nyelv egészen rendesen e mondatok egyikénél vagy másikánál. A németben az *es schneit*, a latinban a *ningit* még elkerülhetetlen kifejezés, ellenben a magyarban a „havazik” helyett határozottan jobb, legalább is ép olyan jó: „esik a hó”. (Az „esik az eső”-vel nem dicsekszünk, mert itt az „eső” – Székelynek [46] helyes megjegyzése szerint – pusztá *subjectum etymologicum*, mondjuk: *idem per idem*.) Nos hát, „esik a hó” ép olyan kéttagú rendes mondat, mint akár az, hogy „esik a kő”, „hullik a falevél” azaz nem többé „meteorologikus” mondat. Másrészt az egytagúság e mondatoknak annyira nem külön kiváltságuk, hogy inkább az tűnik ki, hogy efféle egytagúságot bármely más esemény leírásánál is elő lehetne és lehet idézni. Csak az kell hozzá, hogy az illető eseménynek szokásos szétbontását elkerüljük és az egészet – már t. i. ott ahol a szótár reá módot nyújt – valami egységes néven nevezzük el. Ha ez a név főnév lesz, akkor az állítmány iránt leszünk megakadva, ha pedig ige, akkor nem találunk hozzá alkalmas alanyt.

Pl. ha valahol egy kő leesik, a szokásos leírás ez: „a kő leesett”. Ha e helyett azt mondom „kőesés”, azaz névszóba foglalom az egész tüneményt, akkor már legföllebb a „volt”, „történt”, azaz olyan elvont ige válik be állítmánynak, melyet határozottan keresnem kell, nem kínálkozik magától. – Az ellenkező esetre vagyis amikor igei cselekvésbe olvasztjuk be az alanyt, talán azokat a különös kifejezéseket idézhetnők, mint „folyik a hordó”, „csorog az eresz”. (Székely [36] is megemlékszik róluk.) Itt a nyelv a tulajdonképi helyes alanyt (a bor-t, a vizet) elmellőzte, mintegy belefoglalta az állítmányos cselekvésbe s evvel azt érte el, hogy valóságos absurdumot kényszerült kimondani („egy szilárd test folyik, csorog”), azaz alanynak olyan szót választani, amely legföllebb helyhatározónak illik be. (A bor, víz folyik a hordó b ó l, az eresz r ő l.) Ide tartozik egy meteorologikus kifejezés is, t. i. a „mennydörög”. Ezt a mai magyar ember már egységes igének érzi, olyannak amilyen a latin *tonat* azaz rokonnak pl. a „villámlik” szóval, abban a tekintetben, hogy itt is bajos dolog alanyt találnia. De miért bajos? Csak azért, mert az alany már bele van foglalva az állítmányos igébe. Amikor az *es*, a nem tudom kicsoda-micsoda mennydörög, akkor voltaképen csak a m e n n y dörög.

Igen furcsa mondat ez is: „a szél fúj. A szél és a fűvás szemlátomást egy és ugyanaz a tünemény; vagyis ez a mondat szakasztott olyan, mintha azt mondanák: „a mozgás mozog”, „a folyás folyik”, „az úszás úszik.” Azaz ha cselekvésnek, állítmánynak („fúj”) fogta fel a beszélő az egész tüneményt akkor alanynak kénytelen volt ugyanezen cselekvésnek egy más azaz főnévi kifejezését („szél”) odatenni. Viszont ha csak cselekvő

alanyt látott az egész jelenségben, akkor állítmánynak csak e cselek és cselekvése került ki. Mindössze annyi menti meg e mondatot a teljes *idem per idem*-nek vádjától, hogy a fűvés valami emberi vagy állati eredetű légáramlást jelent (a rokon nyelvekben is, B u d e n z 540; a szélnek [ventus] etymon ja iránt Budenz-ben nem találok felvilágosítást). E szerint e mondatból csak annyit tanulunk, hogy a szél (*NB.* az objectív természeti tünevény maga s nem ennek az alanya!) úgy tesz mint egy ember.

Ezekből azt a fontos igazságot hüvelyezzük ki, hogy a külső világnak százféle eseményeit százféle módon lehet leírni. Nincsenek okvetetlen alanyok és okvetetlen állítmányfogalmak a világon, hanem számot kell vetni avval, hogy ugyanannak az egy reális eseménynek leírásánál lehet és többnyire szabad is hol az egyik, hol a másik benne szereplő elemet alanynak illetőleg állítmánynak tenni. A cselekvés egy- és ugyanannak marad, de a cselekvést ábrázoló mondat külső képe százféleképen megváltozhatik a szerint, amint az eseménynek más-más részét választom ki alanynak; mert a más alany természetesen más állítmányt is von maga után. Ha meg, mint fent említettük, valamennyi szereplőt állítmánynak teszem meg, akkor nem marad alanyom és viszont. Példának térjünk vissza a kőhöz. Egy kő leesik a háztetőről. Azt hinnők, hogy e mondattal már megadtuk az illető eseménynek egyetlen értelmes leírását. Nem igaz. Mert azt is mondhatom: „a háztető leejt egy követ”, „a föld levonz egy követ a háztetőről”, sőt még azt is: „a levegő keresztülbocsát magán egy követ a háztetőről”. Hogy e logikailag teljesen egyenlő jogú kifejezések közül melyiknek, milyen természetűnek van legtöbb kilátása arra, hogy általánosan elfogadtassék, illetőleg miért szorította ki épen a legelső mondatunk mind a többbit, ez mélyebb kérdés és külön kutatást érdemel. – Ugyanitt felhozhatjuk a szenvedő mondatokat is, azt az ismeretes tényt, hogy a cselekvő tárgy mondatnak értelmét a tárgynak alanyul választásával és az állítmány megfelelő módosításával is ki lehet fejezni.

II. *A szabályos megszólamlás.*

1. Állító mondat.

Azok a teljesen értelmes mondatok, melyekben az alany egyik vagy másik okból, mint a fenti esetekben, hiányzik, kezünkbe adják az *A est B* forma megértésének is a vezérfonalát.

Minthogy mi e formával úgy az igei mint a névszói állítmányú mondatokat közösen jelképezzük, e helyütt szólnunk kell az *est*-ről, a copu-

láról, hogy valaki azt ne képzelje, hogy valami külön pszichológiai nehézség rejlik alatta. Azokat a nyakatekert elméleteket, melyeket egyes logikusok ez ígéről, annak pszichikai jelentőségéről, rendeltetéséről kieszelték, mind pozdörjává tette az a nyelvtudományos megállapítás, mely szerint az *est* értelmű igék az indogermán nyelvcsaládban egy concret „lakni, maradni, éledegni” jelentésű gyökérből származtak. A copula segítségével kimondott ítéletek tehát csak abban különböznek más, pl. az ugor nyelvek copulátlan mondataitól, hogy amazok a nyelvek körülírás segítségével mondják ki azt, amit a mi nyelveink közvetlenül azaz a felmerült észrevétel névszavának pusztá kiejtésével is ki tudnak fejezni. (*Mensa est magna* e szerint eredetileg azt tette: *mensa degit, manet magna mensa. Der Tisch ist gross* így értendő: *Der Tisch verbleibt in grosser Weise*, mert *gross* = adverbium.)

Nagyon erős tárgyi tévedés, mikor W u n d t (Spr. II. 276-7) a copulátlan névszói állítmányos mondatokat, tehát pl. az ugor nyelvekéit, pusztá jelzős kifejezéseknek teszi meg, a fent (512) említett *Gefühlssätze*-k fokára szállítja le és azt állítja, hogy a copula változtatja át igazán praedicatív-vá az eleddig csupán attributív kifejezést. Más szóval a szegény magyar ember nyelvén azt sem lehet megmondani, hogy ez a n é z e t r o s s z, mert váltig „a rossz nézet...” azaz valami függőben maradt értelmetlenség kerül ki a száján! *Es war* – teszi hozzá – *ein für die Entwicklung des Denkens überaus wichtiges Ereignis, dass in unseren Kultursprachen die praedizierende Satzform über die attributive obsiegt*. Nohát legyen boldog az a *Kultursprache* a maga *ist-iéve*l, a magyarnak nincs miért irigyelnie tőle. - Z i e h e n (193-4) még Wundt-on is túllő, amikor a’ copulátlan mondatot egyszerű, gyermekies képzettársulásnak nyilatkoztatja. (Az „attributív” mondatokban egyébként Wundt [Spr. II. 324] is „túlnyomólag” „*associative*” és nem „*apperceptive Verbindung*”-okat lát.)

E nézeteknek úgy látszik B r e n t a n o-ban (275-290) van a közös gyökerük, ki azt állította, hogy az *est-nek* (minthogy nem mondhatni róla, hogy egy „*Existenz*” nevű praedicatumot kapcsol a subjectum-hoz) mindössze annyi a rendeltetése, hogy azt a pusztá A-képzelést, melyet véghezviszek, mikor az alany fogalmát megragadom, átalakítsa ítéletté, – egy Brentano szerint minden képzeléstől lényegesen különböző lelki műtétté, amelynek karakteristikuma az elismerés és elvetés, ő ép ezért azokat a mondatokat, melyekben az *est*-hez semmi további kiegészítés (*B*) sem járul, mint egytagú mondatokat, pusztá *Existentialsätze*-ket elválasztja (Herbart és Trendelenburg módjára) minden többi mondatról. Minthogy pedig minden mondatból lehet efféle *Existentialsatz*-ot csinálni („egy ember beteg – van beteg ember”) ezért Brentano azt állítja, hogy a fogalmak összekapcsolása (alany és állítmány) nem is lényeges sajátága az ítéletnek, hanem csak a szokásos nyelvi kifejezésmód miatt látszik lényegesnek.

– Brentano elméletét az a körülmény cáfolja meg, hogy az *exist*-mondatok *est*-je számára egészen jó praedicatív értelmet lehet találni, még ha elfogadjuk is tőle azt a Kant-ra visszamenő nézetet, hogy az *Existenz* nem praedicatum. Ugyanis az *A est* (pl. Paris van) azt jelenti: „Olyan dolgot, amelyre az *A* név illik, lehet találni a világon.” *A non est* (pl. hazajáró lélek nincs) tehát csak azt jelenti: „*A* soha sem került és nem is kerülhet a tapasztalás körébe.”

Az *A est B*-mondaton két dolgot kell szorosan megkülönböztetni: *a)* a mondatnak külső, kéttagú formáját és *b)* *azt* a gondolatlépést, mely az illető mondat kiejtésére vezetett. Ha az *a)* formát nézzük, azt tapasztaljuk, hogy az *A* szó, az alanynak megnevezése sokszor hiányozhatik. De ha *b)* körülményre rögzítjük figyelmünket, azt vesszük észre, hogy egy olyan adat, olyan kiinduló pont, mely az *A*-nak vagyis az alanynak nevére érdekes, sohasem hiányzik. Más szóval, a mondat mindenkor egy két mozzanatból álló gondolatlépésből keletkezik, ugyanabból, melyből a fenti csodálkozó felkiáltásokat származtattuk: *egy v a l a m i* lép elénk, amit az első pillanatban még nem fogunk fel teljesen, de utóbb felfogunk. Minden mondat, leíró vagy elbeszélő, a szóvivőjének okulását fejezi ki és ezt a lépést ábrázolja, követi, úgy ahogy. Az állítmányt a beszélő nem hagyja el, mert ez az érdekes, új tanulság; de az alanyt sok esetben elhagyja, – egész joggal ott, ahol köztudomású, pl. amikor két barátó az egyikőjüknek ö-jéről beszél. Elmondhatjuk, hogy az az *A* szó, melyet a beszélő a maga érdekes *B*-észrevétele elébe alanyul odavet, voltaképp nem egyéb, mint egy a megszólított embert tájékoztató *h e l y h a t á r o z ó*, amely megmondja neki, hogy *azt* az érdekes *B-t* hol keresse. De ha elfogadjuk is, hogy a beszélőben eredetileg nincs semmiféle belső ösztön, mely őt az alany kiejtésére indítaná, ha elfogadjuk, hogy az *A* kiejtésével csupán csak az érthető beszédet sürgető társadalmi kényszernek hódol meg, még sem szabad elfelednünk, hogy az a lelki folyamat, mely a *B* tapasztalásra visz, sohasem eshetik meg egy olyan megelőző phasis nélkül, amelyben a β -észrevétel még nem alakult meg, vagyis amelyben a beszélő csak egy alanyfogaimul alkalmas adattal rendelkezik.

Amelyik olvasó majd avval áll elénk, hogy új tapasztalataink nem mindig ilyen két phasisban szoktak elénk lépni (nem úgy, mint pl. amikor messzelátóval lessük, hogy a start-ra kiállott lovak mikor indulnak el), hanem akárhányszor egyszerre lepnek meg bennünket (pl. amikor egy még sohasem látott bogarat, növényt találunk): az ilyen olvasót arra utaljuk, hogy még az egyszerre belépő újságot is mindig egy ismert és egy ismeretlen részre tagozzuk; nekem e z (a földön mászó állat, a viruló piros növény) egy új bogár, új növény.

El kell fogadni, hogy az alanynak megnevezése olyan eljárás, melyre emberünket nem a maga érzelmei, hanem kizárólag az embertársaira való tekintet indítja. Valamint az egyszavú felkiáltásába már belejárt az a szándék, hogy embertársainak figyelmét

a maga új tapasztalatára, B-re irányozza, úgy akkor, amikor az alanyfogalom megjelölésével megmondja a világnak azt a pontját, helyét, ahol a *B* tapasztalható, még inkább kiviláglik, hogy e megjelöléssel nem akart egyebet, mint megkönnyíteni embertársainak amaz érdekes *B* föllelését.

Azok a dolgok, melyek a közönséges, megszokott formájukban lépnek elénk, nem váltanak ki belőlünk megszólamlást; de a megszólamlás vagy ennek legalább is az ingere beáll minden észrevett érdekes megváltozásuknál. A leíró mondat alanyszava megfelel a külső adat közönséges, szóra nem ingerlő formájának, az állítmányszó ellenben az egyszerre beállott érdekes változást fedi. Az meg egyáltalán kétséget sem szenved, hogy a leíró mondat az ös-ember szájában csak a környezetében tett megfigyelésekre vonatkozott, illetőleg, hogy e mondatot csak ilyen megfigyelés-keltette érzelmek váltották ki. Emberünkben tehát nemcsak hogy olyan érzelem nincs, mely őt a nyugodt, unalmas *A*-nak megnevezésére indítsa, amikor ezen az egyedül érdekes *B* jelenik meg, hanem egy ilyen megnevezés eredetileg bizonyára felesleges is volt, azért, mert a „*B*”-felkiáltáskor a közelben lévők úgyis tudták, hogy *B*-t hol keressék. Gyermekes játszanak a macskával, kínálják étellel, nem kell neki, végre elfogadja. „Eszi már!”, ez az egyhangú örömkialtás; hogy kicsoda, azt nem mondják meg, hisz mindenki úgyis tudja.

M a u t h n e r (III. 205): *Ich glaube..., dass... das Subject der überflüssigste Satzteil ist, ja recht eigentlich eine langweilige und pedantische Gewohnheit unserer Sprache, dasjenige formelhaft besonders zusammenzufassen, was dem Sprechenden und dem Hörenden gemeinsam ist, was überhaupt erst Veranlassung zu ihrer Unterhaltung bietet.* (Hasonlót mond u. o. 256).

Itt felemlíthetjük, hogy a megszólalásnak érzelmi eredetéből meglehetősen valószínűséggel az is következik, amit J e r u s a l e m (101-2) említ, hogy az emberi nyelvnek legelső szavai egész, felbontatlan folyamatokat (*Vorgänge*) jelentettek, mert első sorban a folyamat, az egységes esemény s nem részei, plane a nyugodt létező, kelt érzelmeket. Az első szók eszerint sem főnevek nem voltak, sem pusztá cselekvésszók (igék), hanem a cselekvőt és a cselekvését, egy cselekvőnek a cselekvését jelentették azaz m o n d a t o k voltak. A mondat előbb volt mint a szó; nem szókból lett a mondat, hanem a szók csak a mondatból kiszakított részek. (V. ö. W u n d t Spr. [I. 596.] Ide tartozik az a M a u t h n e r [II. 503]-féle megjegyzés is, hogy minden főnév voltaképen *nomen actoris*.)

Minden „ítélet”, azaz minden alannyal kiegészített állítmány ha szabad így neveznünk, k u l t ú r m o z d u l a t vagyis az egyenes

testtartások, a szalonból való kihátrálások, villával való evések, zsebkendőhasználat, szóval efféle eredetileg kényelmetlen, mert ösztöneinkkel ellenkező és csak embertársaink végett szükséges mozdulatok, viselkedések rovatára tartozik. Valamint e kultúrmozdulatokat eleinte csak sok mindenféle visszatartó gondolatnak felkeltésével, a neveletlen viselkedésnek fel-feltámadó kedvéhez (pl. pusztá kézzel nyúlni hozzá a pecsenyéhez) társított mozgásmintáknak szem előtt tartásával tudtuk végrehajtani és jó sokáig tartott, amíg odáig jutottunk, hogy az adott helyzetben efféle közvetítő, figyelmeztető gondolatok nélkül a megfelelő kultúrmozdulattal azonnal és ügyesen tudtunk élni: úgy az „ítélet” alany és állítmány tagjainak mai könnyű kapcsolatát is csak ilyen gyakorlás-eredménynek kell tekintenünk, melyet szüleinknek beszédre tanító utasításai és ezekre való visszaemlékezés nélkül bizonyára sohasem szereztünk volna meg. Valószínű, hogy a gyermeket az alany-kiejtésre azoknak a kérdéseknek emléke szorítja rá, amelyek ostromának kitette magát, amikor a kedve szerint alany nélkül beszélt. E nézetünket, mely szerint az alanytalan beszéd primitivebb kultúrfok jele, mint a teljes mondat, meg lehetne támadni hivatkozással azokra a rövid válaszmondatokra, melyek sokszor nem csak az alanyt, de még az állítmányt is elhallgatják s csak egyetlen határozóra szorítkoznak. („Mikor utazol?” „Holnap.”) Az ilyen rövid felelet mindenkor bizonyos beszéd-oekonomiának, tehát tömörebb gondolkodásnak jele, s ezért azt lehetne felvetni, hogy minden mondatrövidítés, szószátyár feleslegességek elhagyása épen későkori fejlemény. Ha csak a gyakorlott számoló tud rövidíteni, csak a gyakorlott korcsolyás tartózkodik felesleges kézmozdulatoktól, akkor úgy látszik csak az érett s nem a kezdő gondolkozó fog alany nélkül beszélni. Erre azt jegyezzük meg, hogy két okból lehet alanyt (valamint más mondatrészeket is) elhagyni. Először mert az ember a kitételüket feleslegesnek ítéli, – ez az érett ember; és másodsor, mert eszébe sem jutott az illető mondatrészt kitennie, – ez a gyermek. A rövidített beszéd érett emberre vall, de a rövid azaz kellelénél rövidebb beszéd épen a gyermek sajátja. – Mindenesetre megnyugodhatunk abban az igazságban, hogy a tökéletlen mondatból lesz a tökéletes. Tökéletlen az, amelyikből valami hiányzik. Mármost melyik résznek a hiánya valószínűbb, megérthetőbb, ha az ősember és a gyermek lelkületébe képzelődünk belé? Nyilván az alanynak hiánya, mert nem ez az érdekes, hanem az állítmány. Az állítmányt erősebb lelki rúgó ugratja ki a gyermekből, mint az alanyt.

Ha igaz, hogy nem a nyelvtani tagozottság, hanem csak a nyilatkozatot sugalmazó felismerés-folyamat avatja az illető nyilatkozatot mondattá, akkor világos dolog, hogy mondatoknak kell vennünk úgy a fennebbi egyszavú feleleteket, mint a gyermeknek hiányos szerkezetű kijelentéseit. (V. ö. Wundt Spr. II. 233-9.) De ebből az is kiviláglik, hogy n e m m o n d a t az az egyes szó, amelyet valaki teszem azt játszi kedvében, a szó hangjának utánzása végett ejt ki, valaminthogy n e m m o n d a t az >a mégoly hosszú és tagozott nyilatkozat is olyan embernek szájában, ki e nyilatkozatot nem érti azaz pl. valamely idegen nyelvből szajkó módjára ismétli. Az ilyen mondat csak papirosvirág, amelyet semmiféle növénytudós sem fog a virágfajok közé, azaz a psychologus a mondatok közé felvenni.

Azt a körülményt, hogy első sorban az állítmány, az érdekes észrevétel tolokodott fel kiejtésre a beszédben, jól illusztrálja az az általánosan elterjedt nyelvtény, hogy az igék, az ősmondainak e primitív formái, az alanyjelző személy ragokat a végükön és nem az elejükön hordják. Az ige tudvalevőleg nem-egy nyelvben (többi között a magyarban) ma is t e l j e s m o n d a t, olyan, mely a személyragoknak még világosan érthető, meglehetősen romlatlan alakja következtében nem is szorult rá holmi elébe tett alanyjelölő névmásokra (amilyenekre szorult pl. a német). A harmadik személyű igeragnak pusztá rámutató-névmás természetéből meg alighanem a beszélő embernek azt az eredeti szokását szabad kiolvasnunk, hogy észrevételének igazi alanyát nem, illetőleg csak egy sommás „az, amaz ott” értelmű szóval jelölte meg. Ha az igének ezt a sajátságát tartjuk szem előtt, akkor evvel szemben az a kérdés, hogy miért a mondat elején, az ige előtt szokás többnyire az alanyt kitenni, másodrangú, inkább csak specialis nyelvi és nem mélyebb pszichikai mozzanatokban gyökerező kérdésnek látszik. Tény, hogy az az alany ki van téve az ige végén is vagyis ott, ahova csekélyebb fokú érdekessége utalja. A névszóval kitett alany pedig ezek szerint nem egyébb, mint a harmadik személyű igeragban á l t a l á n o s s á g b a n megjelölt alanynak valamelyes pontosabb körülírása, értelmezője. Nem csoda, ha az ilyen értelmezett, szabatos beszédhez vagyis az alanyon kezdődő mondathoz későn szokik a gyermek.

A névszói alanynak ezen inkább csak é r t e l m e z ő természetében látjuk mi a legfőbb jogcímét annak a B r a s s a i-féle, még mindig nem eléggé méltatott mondat-elméletnek, mely szerint a mondat eredetileg csak egy- és nem kéttagú, lévén minden mondatrész, mely

az: állítmányon kívül még benne van, tehát az alany is, pusztá határozója az állítmánynak.

Ellenben nem írjuk alá Brassai-nak azt a megszorító megjegyzését, mely szerint „a nevező... oly határozó, mely accentuálva s az ige elé téve jelzővé lesz.” (Akad. Ért. III. 201.)

Evvel tehát ama Wundt-tól (Spr. II. 221-2) megtámadott „negative Syntax”-nak (az egytagúságot hangoztató mondatelméletnek) pártjára állunk, amelyhez a többi között Maithner (II. 502) is ragaszkodik.

Wundt (Spr. II. 165) az igének mondat-természetéből és nevezetesen az igevégi személyragokból azt következteti ki, hogy a cselekvés alanyának fogalma a cselekvéshez gondolt személy-képzetből vagyis a külső világban látott cselekvéseknek magunkra vonatkoztatásából keletkezett volna. (*Als Substrate von Zuständen werden zunächst in unmittelbarer assoziativer Anlehnung an das Ich Personen gedacht.*) Azt hiszem, ezt a hypothesisist megcáfolja az a legalább is valószínű körülmény, hogy a személyes névmások (= igeragok) eredetileg nem is személyt jelentettek, hanem pusztá mutató névmások voltak, melyeket személyre vonatkozólag is használtak.

Wundt-nak ez az állítása egyébként nem más, mint a szellemi csapadéka, residuuma annak a Jerusaleml (81-2)-től sokkal tüzetesebben és érthetőbb módon kifejtett elméletnek, mely szerint minden ítélet, azaz „alany-állítmány”-alakú nyilatkozat az embernek anthropomorphistikus gondolkozásából született meg. Jerusaleml szerint ugyanis az ítélet keletkezésére nem elégséges az a Wundt-tól hangoztatott szétbontó működés (1. lejjebb) – hisz az egységes jelenetet, a virágzó fát akkor is szétbontjuk, ha még minden ítélet kiejtése nélkül csupán a virággára figyelünk, – hanem ítéletre csak úgy jutunk, ha az egységes jelenetnek valamelyik részét (a fát magát) a többi részekhez képest erőforrásnak, előidézőnek, végrehajtónak tekintjük. Ez a járulékos gondolat különbözteti meg az ítéletet a pusztá képzeléstől (*Vorstellen*). Az alanyzó e szerint a beszélőnek a látvány olyatén felfogása sugalmazza, amely e látványban aktiót, egy működő személynek, személyes erőnek cselekedetét látja. Ilyen cselekvő erőnek gondolatára pedig az ember nem juthatott másképp, mint hogy eleinte maga-magát gondolta a látott cselekvés mögé. (108-9). – Az anthropomorphista gondolkozás kétségtelenül nagyon ősi sajátága az embernek, de kérdés, nem helyesebben s nevezetesen a gyermek-psychologia tanulságaival megegyezőbben járunk-e el, ha egyszerűbb lelki indítékot keresünk az alanyzó megnevezése számára, mint amilyen volna az, ha évégett először az anthropomorphista mythológiáig, sőt egyenesen bizonyos dynamista metaphysikai nézetig kellene az elmének felvergődnie. Jerusaleml (252) nem veszi észre, hogy ennek az utóbbi, igazán „lehetetlen gondolatnak” sodrába tévedt, mikor olyat állít, hogy *die Substanz* (feljebb: *als beharrender Träger von Kräften aufgefasst*) *wird zugleich (sie!) mit dem Subiecte des Urtheils geboren.*

Avenarius-nak jeles mondását, hogy a naiv világfelfogás nem ismer a látványban lelkületet (*der natürliche Weltbegriff enthält keine Introjection*), Jerusaleml (244) joggal veszélyesnek érzi a maga elméletére; próbálja is, de nem tudja igazán kivédeni.

S aztán még valamit. Anthropomorphistikusan gondolkozni nemde annyi, mint azt hinni, hogy az élettelen tárgyak élők módjára cselekszenek, sőt egyenesen személyek, valakik. Ilyen hit azt hiszem csak olyan emberbe születhetik, aki máris valamilyen okból (és kérdés, hogy miért?) elkülönítette a maga egységes látványának egy bizonyos részét a többitől. Mert hát hogyan tűnhetik fel előttem a virágzó fa látványomban a valaki nek s a virágzás az ő tetté nek, hacsak e látványnak valamelyik részé b ő l nem csináltam egy valakit, s egy másik részé böi, tehát igenis gondolatban elkülönített részből tettet! Wundt-nak (Spr. II. 254) egy körülbelül hasonló szellemű ellenvetését Jerusalemben nem bírom összeegyeztetni Wundt-nak legutóbb bemutatott állításával.

A mi nézetünkkel, mely szerint a mondatnak kéttagú formáját, illetőleg az *A* szó kitételét csupán csak a megszólított embernek a szükséges tájékoztatása szabta meg, evvel a nézettel szemben azt a másikat lehetne felvetni, hogy az *A est B* formát egyenesen a világtények maguk kényszerítik ránk, vagyis az a körülmény, hogy minden *B* változás egy *A* substantián megy végbe. Az *A est B* mondat e szerint egy tovább-elemezhetetlen világsajátságba, a *substantia* és *accidens-törvénybe* eresztené a maga gyökerét, s már ezért is feltétlenül kötelező módja volna minden emberi beszédnek. – Ha mégolyan igaz is (amiről egyelőre ne vitatkozzunk) a philosophiának ez a „törvénye”, mihelyt egyszer azt állítjuk, hogy a beszélő az *A* szót „egy substantiának megjelölése végett” teszi ki ítéletében, máris azt mondjuk evvel, hogy neki, a beszélőnek, van tudomása arról a philosophiai tételről, mely a világ adatait substantiákra és accidensekre osztja fel, sőt hogy ezt a tételt helyesli, ahhoz tartja magát. Nyilvánvaló, hogy ez jogosulatlan állítás, ha számba vesszük, micsoda korai életévekben találkozunk már a gyermeknél rendes, alanyos mondatokkal. Világos tehát, hogy az egyénnek sokkal közelebb eső, hathatósabb indítékainak kell lennie az *A*-kiejtésre, mint amilyen egy efféle, bezzeg késő korban jelentkező philosophiai belátásból fakad. Ép ezért azt tartjuk, hogy a *substantia*- és *accidens*-ről szóló philosophiai tételt, mint olyat, mely csakis egy az alany-állítmányos beszédéről leszűrt *t a n u l s á g k é p e n* él a szemlélődő psychologus lelkében, egészen számon kívül kell hagyni akkor, mikor a mondat kéttagú formájának megalakulásáról és elterjedéséről okoskodunk.

Nem szeretném, ha az olvasó ezekből azt a benyomást merítené, hogy a mi elméletünk kicsinyli a súlyát annak az igazságnak, mely szerint minden jelenségnek (tulajdonságnak úgy mint eseménynek) van substratum, azaz van olyasmi, amin az a változás mutatkozik.

Ezt mi sehol sem tagadtuk, s nagyobb nyomaték végett azt is ide iktatjuk, hogy elszabadult kvalitásokban, szabadon lebegő színekben sat. ép oly kevésbé hiszünk, mint más emberfia. De hozzáteszük azt is: nem csupán substratum van mindig ott, ahol efféle accidentalis változások mutatkoznak, de van sok minden egyéb is. Az eseményeknek nemcsak alanyuk van, hanem van helyük is, idejük és körülményeik. Aki olyan nagy nyomatékkal az alanyra mutat rá, attól mi viszont azt kérdezzük: mi jogon tekinti azokat a valóság-részeket, melyeket egyéb határozók segítségével iktatunk a mondatba, kevésbé fontosaknak, mint az alanyt? A tény az, hogy bárhova fordulunk, mindenkor maga az egész végtelen valóság van előttünk. Az aki ítélkezik, valamely észrevételét kifejezi, voltaképp mindig önkényesen jár el evvel a nagy végtelenséggel szemben, mert csak egy bizonyos részét hasítja ki, annyit amennyi őt érdekli. Nemcsak az igaz, hogy az észrevett *B* változás mindenkor tárgyon (*A*) folyt le, hanem még ennél sokkal több is igaz, t. i. az, hogy az észrevételbe felölelt változás egy halom egyébnek a csoportjába tartozik, amik szintűgy megérdemelnék a megemlést. – Nem Önkényes vagy indokolatlan, hanem igenis jó szokás szerintünk, hogy az észrevételt kifejező állítmányi fogalmakhoz mindenekelőtt és lehetőleg az alanyt ejtjük ki; már csak azért is, mert így kifejezésre jut az az igazság, hogy a világon a tárgyak (a concretumok) az egyetlen hathatós tényezők, az alapja mindennek. De valamit igaznak elismerni és azt ki is mondani két dolog. Ha mégolyan igaz is, hogy egy *B* változás, melyet észreveszek, nem szabadon úszik a világmindenségben, hanem tárgynak a sajátága: abból még mindig nem következik, hogy én azt a tárgyat meg is nevezem. Illetőleg ha megnevezem, arra valamely indítékomnak kell lennie. A philosophusok nagy része ezt az indítéket magában a tárgyi igazságban keresi. „Mert igaz – mondják, – hogy az accidens mindig substantián van, ezért beszél az ember mindig *A est B* alakú mondatokban.” Mi inkább azt mondjuk: nem objectiv metaphysikai avagy természettudományos igazságokban kell az ember beszédszokásainak okát keresni, hanem tisztára pszichologiai mozzanatokban, első sorban a beszédnek értesítő céljában. Evvel szemben talán az a kérdés vetődik fel, honnét van az, hogy épen az alanynak kiejtése teszi a pusztá állítmányos *B* szót érthetővé azaz mondattá? Erre azt feleljük: Minden kiejtett *B* egy egész, csomó kérdést támaszt, annyival többet, mennél tisztább és részletesebb képzeletére törekszem annak a tényálladáknak, melynek a *B* szó csak az egyik részét adja tudtomra. S „megérteni” a *B*

nyilatkozatot voltaképp nem is egyéb, mint képesnek lenni az illető jelenet teljes képzeletére. Mármost az alanynak mindössze annyi a kiváltsága a többi határozó felett, hogy az alanyra vonatkozó kérdés t ö b b n y i r e előbb vetődik fel a hallgatóban minden más kérdésnél. (Lehetnek azonban esetek, ahol sokkal kíváncsiabbak vagyunk a cselekvés tárgyára mint az alanyára. Ha valahol ezt a kétségbeesett kiáltást hallom: „agyonütötte!”, akkor az első kérdésem az, hogy kit ütöttek agyon? s csak a második az, hogy ki tette?) Nem igaz, hogy az alany hallatára „az értelem be van fejezve”, „ki vagyok elégítve”, hanem mindössze csak j o b b a n ki vagyok elégítve, mint a pusztá állítmány-szótól. Az alany csak azért fontosabb határozó mint a többi, mert nélküle az illető, meghallott *B* cselekvény amolyan szabadon lebegőnek tűnik fel, amilyenek a valóság sohasem mutatja.

A mondat kétagúságának okát több mindenféle elmélet igyekezett ki-magyarázni. Ha mesterséges alkotásokat, amilyen az *A est B*, természeti fejleményeknek igyekszik valamely elmélet feltüntetni, akkor nem csodálni való, ha az az elmélet maga lesz mesterséges, jobban mondva erőszakos magyarázatá. Ilyen az, amelyik a mondat kétagúságát az associatio tényébe próbálta belekapcsolni vagyis az associatio-nak képzetet képzethez kötögető működését rándította elő magyarázó okául annak, hogy miért teszünk az állítmányhoz alanyt, illetőleg ő szerintök: az alanyhoz állítmányt. Nem vették észre, hogy az ítélet nem egyvívású egy olyan folyammal, amikor az A-ról egy vele valamikor szomszédos *B* jut az eszembe. Ez az ítélet: „a kutya úszik” mindenesetre másképp keletkezik, mint az a pusztá képzettársítás, amikor erről a kutyáról eszembe jut valamilyen úszás, amely lehet akár azé a fadarabé is, melyet a kutyámmal a vízből akartam kihozatni. Wundt után *Z i e h e n* (190) is helyesen utalt arra a különbségre, hogy a merő képzettársítás összefüggéstelen képzeteket vet a tudatunkba, az ítéletben pedig az állítmány-fogalom mindenkor rajta van az alanyon és egységet alkot vele. Ezt a körülményt úgy fejezi ki (192), hogy az ítéletben az *A-nak* és *B-nek* *Individuiialcoefficient-m* mindenkor fedik egymást. Hozzá tehetne volna, hogy már azért sem pusztá képzettársulás az ítélet, mert mindakét tagját a valóság szemlélése viszi lelkünkbe, holott a képzettársításnál a második tagot (az eszembe jutót) nem a szemlélés, hanem az emlékezet hozza eszembe.

J e r u s a l e m (80) kissé elveti a súlykot, amikor az associatiós elmélet cáfolatában odáig megy, hogy „az ítéletben egyáltalán nincs is semmi képzettársulás”, (mert a látott virágzó fának képzetéhez új képzet nem járul akkor, ha e látványt „a fa virágzik” mondatban fejezem ki). Nézetünk szerint csak annyi az igaz, hogy az ítélet még nem kerül ki egy olyan *k ö z v é t l e n* associatióból, amikor egy *B* fogalomhoz valamilyen *A* jut az eszünkbe, hanem ennél sokkal szövevényesebb gondolkozásból keletkezik, de olyanból, mely már azért is csupa associatióból szövődik össze, mert egy képzetről egy másikra átmenni másképpen nem lehet, mint ha ez a másik képzet valahogyan eszünkbe j u t. Aztán meg kérjük Jerusalemet, hogyan

fogja emberünk a maga látványát virágzó fának elnevezni, ha nem épen e látványhoz azokhoz a dolgokhoz való hasonlósága alapján (íme az asszociáció, miket máris egyszerű fáknak és virágzásnak nevezett?)

Wundt-nak az érdeme, hogy rámutatott mindazok elméletek keresztülvihetlenségére, melyeknek szerzői lépre mentek a mondat szokásos szórendjének, annak, hogy először az alanyt s azután az állítmányt mondjuk ki, – lépre nevezetesen ott, ahol pszichikai okot kerestek arra, hogy miért „kapcsol hozzá” az emberi elme az alanyhoz állítmányt. Közel esett s ezért általan el is terjedt az a vélemény, hogy az ítéletnek „alany plus állítmány” formája a hiteles óramutatójául szolgálhat az ítélezésnél bennünk lefolyó lelki működések sorrendjének és minőségének. Wundt kiemelte, hogy az ítélet nem összekapcsoló, összerakó elmeműködés útján keletkezik, nem úgy, hogy egy lelkünkben feltámadó alanyfogalomhoz utóbb egy állítmányt fűznénk hozzá, hanem inkább az történik, hogy az ítélező az előtte egységes formában megjelenő tényálladékokat, a *B* formában jelentkező *A*-t szétbontja egy alanyi meg egy állítmányos részre. Mondhatnók a Wundt szellemében, hogy az ítélet nem egyéb, mint egy (matematikai értelemben s a közlés lehetősége végett) sorba fejtett alakja annak az egységes képzetnek, mely a beszélőt mozgatja. (Log. I. 138: *Das Urteil ist Darstellung des Gedankens und zum Zweck dieser Darstellung zerlegt es den Gedanken in seine Elemente, die Begriffe. Nicht aus Begriffen setzt demnach das Urteil Gedanken zusammen, sondern Gedanken löst es in Begriffe auf.* V. ö. Spr. II. 240-2, ahol még azt találmi, hogy az ítélező nem összeköti, hanem vonatkoztatja egymásra a képzeteket. Wundt-nak e tételét, de helytelen megokolással, megtalálhatni egyébként már Brentano-ban. V. ö. fent 517). Elméletének további szövedékéből elfogadjuk azt is, hogy az ítélet az apperceptiónak szüleménye (Log. I. 53-8), de ez állítást csak abban az egészen lapos, útszéli értelemben vesszük, hogy minden szabályos azaz kétagú megszólamláshoz figyellem kell. (Apperceptio a. m. figyelem, 1. fent 279). Ellenben nem fogadjuk el Wundt apperceptio-jának azt a mystikus vonását, hogy ez valami továbbemelezhetetlen okból (így még Spr. II. 321-2-ben is!) kétfelé, még pedig épen egy alany- meg egy állítvány-részre bontja fel az egységes jelenetet. Szerintünk a nyelvtények sehol sem utalnak arra, hogy megértésük végett az apperceptiónak valami ilyen *Gesetz der Zweiteilung, ... der Dualität* (Ph. Ps. III. 575)-féle erőt tulajdonítsunk. Hogy az apperceptio, mihelyt felüti bennünk a fejét, azonnal és eo ipso ilyen dichotomiákat teremtsen maga körül vagyis az apperceptiált jeleneten, illetőleg, hogy a mondat alakjában meglévő dichotomiának más okát ne lehetne adni mint azt, hogy az „apperceptio megcsinálta”, ezt elfogadni szerintünk annyi, mint a mysticismusnak tért engedni. Kérdjük, tán valami üvegprizmával dolgozik-e az a *Blickpunkt*, mely Wundt szerint az apperceptiónak sajátja (1. fent 253), hogy menten megkettőzteti, kettéhasítja mindazokat a világjeleneteket, melyekre ráfordítjuk?! Mi azt mondjuk: nem az elmének egy ilyen érthetetlen dichotomizáló hajlandósága sugalmazta a beszélőnek az állítványfogalom mellé az alanyt, hanem – röviden – a megszólított ember tájékoztatásának a célja, amint fennebb kifejtettük. - Ha a többi mondatrészeknek abban a sajátóságában (Log. I. 54), hogy kettőnkint össze lehet őket foglalni (ige + tárgy, jelző + tárgy sat.).

Wundt talán találhatott is némi látszólagos támasztékot a maga *Princip... der binaeren Verbindung* (u. o.)-jára, mely szerinte a mondaton uralkodik: de ott van a többalanyú avagy többállítmányú (az u. n. összevont) mondat, mely sehogysem illeszkedik bele az apperceptio szép szabályos binom-jába. Mi volt mit tenni? Az ilyen ádáz rongálást csak valamely alsóbb rangú lelki működésnek, az associatio-nak rovására lehetett írni, kimondván, hogy az összevont mondatokban az apperceptio működését az associatio közbelépése zavarja. (Log. I. 58-9, Ph. Ps. III. 577, Spr. II. 319-21). Másszóval: ha én *A est B* helyett azt mondom: *A et M et N sunt B*, akkor pusztá associatio adta a számba az *M* és *N* tagokat, illetőleg zavarta el az apperceptiómat attól, hogy *A* után közvetlenül a *B* állítmányra haladjon. Igaz-e ez? S nem kell-e inkább elfogadnunk, hogy az ilyen összevont, tömörebb beszéd bizonyos fokozott, nem pedig lankadt figyelemnek a jele (ne feledjük, hogy az associatio Wundt-nál gyengébb innervatioval történik mint az apperceptio), hisz az az „apperceptio” rejlik benne, hogy a *B* állítmányt, mint több alanynak közös tényezőjét, ki lehet emelni azaz elég egyszer megmondani.

Egyéb mondatelméletek közül megemlítjük a Fouillée (I. 325)-félét, kinél az associatio útján felvetődő képzetpárnak Ítéletté alakulásához az kívántatik, hogy ez az associatio bennünk tudatossá váljék, az elemeire gondoljunk. Miért? Nem értem. – Ugyanitt (324) megtaláljuk azt a „projectio”-hívó megjegyzést is, hogy az ítélet nem egyéb, mint összekapcsolt képzeteknek kifelé, a valóságba történt projiciálása.

Ziehen (190) azt a rávonatkoztató működést (*B-t A-ra*, I. fent 525), mely az ítéletet a pusztá képzettársulással szemben jellemzi, a Wundt-féle apperceptio mellőzésével abból a körülményből akarja megérteni, hogy az ítélező elmében az alany- és állítmányfogalom egyszerre és együttesen vannak jelen. Nézetünk szerint két képzetnek ilyen együttes jelenléte még egyáltalán nem azt vonja magával, hogy ezeket az *A est B* formába öntsük. Hisz akárhányszor közvetlenül az ítélet kimondása előtt sok mindenféle zavaró mellékképzet van az eszünkben, melyeket egyszerűen mellőzünk azaz nem kapcsolunk bele az ítéletünkbe. A Ziehen-féle feltevés továbbá nem magyarázza meg azokat az eseteket, amikor a gyermeknél, ki még az alanynak előrebocsátásához nem szokott hozzá, az említett vonatkoztatás megesik utólag vagyis akkor, amikor a *B* kimondása után megfelelő kérdésre mondja csak meg az *A-t*

Brentano szerint az ítélet annyira különbözik a pusztá képzettársulástól, illetőleg ennek elemétől, a valamit-képzéstől, hogy még azt is hibáztatja (298-9, 305), hogy az emberi nyelv e két-három folyamatot egy közös szóval, a „gondolkozás”-sal öleli át. Ez a nagy különbség szerinte abban áll, hogy minden Ítéletben (és sohasem a pusztá képzetben!) hozzájárulás-elvetés rejlik. (262: ...*ein [als wahr] Annehmen oder [als falsch] Verwerfen*. Minthogy Brentano [274] itt a Mi 11-féle *beliefre* hivatkozik, mi a kérdéses folyamatot röviden *b-járuléknak* nevezzük.) Ez a *b-járuléknak* Brentano szerint valami különös, magában álló folyamat, egy egészen sajátos módja az öntudatnak, az öntudat tárgyra-vonatkozásának (345: *Beziehung zum Inhalte oder... hinsichtlich der Weise des Bewusstseins*. v. ö. 266, 267 és többször). Minthogy pedig ő a *b-járuléknak* tovább-elemezhetetlennek tartja, ezért egyenesen arra határozta magát, hogy az

ítélkezést külön eredeti lelki működésnek, quasi tehetségnek iktassa be. (L. a „három lelki működ.”... c. fej.-ünket.) Abban a megjegyzésében (263, 265), hogy a &-járulék hasonlít a szeretet és gyűlölet megnyilatkozásaihoz, talán a Wundt-féle apperceptiós ítélet-elméletnek csiráját szabad látnunk. – Szerintünk a $\left\{ \begin{array}{l} \text{pozitív} \\ \text{negatív} \end{array} \right\}$ járulék korántsem elemi természetű, hanem ebbe a gondolatba olvad fel: „Az $A-B$ kapcsolatot a valóságban $\left\{ \begin{array}{l} \text{fel lehet találni} \\ \text{nem lehet feltalálni} \end{array} \right\}$ illetőleg más ember $\left\{ \begin{array}{l} \text{is} \\ \text{sem} \end{array} \right\}$ így olvasná le.” Mert hinni igaznak tartani nem egyéb, mint visszaemlékezni és hivatkozni arra a tapasztalás-folyamatra, mellyel a kérdéses $A-B$ kapcsolatot (ill. $A-non$ $C-t$) megalkottuk. Talán kimondhatjuk, hogy ítéleteinket ilyen b -gondolat csakis elménknek ama fejlettebb fokán kíséri, amikor már vitatkozásra vagyunk készek vagyis arra, hogy állításaink hitelességét valaki kétségbe vonja. A gyermekre ugyan rá szokták mondani, hogy a saját találmányait meg a másokét is mind e l h i s z i (szóval csak a negatív &-t tagadják meg tőle). De ez a hit még nem egyéb, mint pusztá ragaszkodás a valahonnan felmerült $A-B$ ötlethez; különbözik tehát a Brentano-féle b -től, amelyben a tapasztalásra való h i v a t k o z á s rejlik.

Ama két egymással vitázó elmélet között, melyeknek egyike csupa associatiót, másika meg jóformán merő „apperceptiót” lát az ítéletben, úgy tehetünk igazságot, ha elfogadjuk, hogy a kéttagú ítélet az u. n. k ö z v e t e l l, a nehéz képzetkapcsolatok (l. fent 209) közé tartozik azaz olyan, amelyhez eleinte legalább okvetlenül figyelem („apperceptió”) kellett. A kiejtett *est B* a gyermeknek eleinte csak azokat a „kicsoda?”, „micsoda?” kérdéseket hozta eszébe, melyekkel a pongyola beszédéért ostromolták. E kérdések emléke vitte rá a gyermeket az alany előrebocsátására s ezt utóbb annyira begyakorolta, hogy ama kérdés-emlékek mint immár szükségtelenek ki-veszthettek a tudatából.

Mikor azt állítottuk, hogy a mondat egy legalább is két mozzanattól álló gondolatfolyamatnak nyelvi jelentkezése, evvel egyszersmind azt mondtuk, hogy ez így van minden népnél a világon, illetőleg hogy amaz érdekes B észrevételt a kített avagy elhallgatott alanyhoz eredetileg is már állítmányul értette hozzá a beszélő.

W u n d t (Spr. II. 142-5, 148, 158, 166-7) szerint az állítmányos beszédmodot a gondolkozásnak egy olyan foka előzte meg az emberiségnél, amikor az ember a maga észrevételeit még csak j e l z ő s f ő n é v alakjában (attributive) fejezte ki. Nincs módomban Wundt értesüléseinek helyességét ellenőriznem ott, ahol bizonyos afrikai meg amerikai nyelvekre hivatkozik egy ilyen beszéd- és gondolkozásmód tanúságául (140). De Wundt-nak az ural-altáji s közöttük a magyar nyelvből vett tanulságai határozottan tévesek. Szerinte ugyanis a magyar múltidejű ige voltaképen tokragos főnév (azaz „írtam” a. m. „az én iratom” sat.). Minálunk már

Révai* vette észre az ige személyragjainak a főnév birtokrajaival való egyezését, melyre Wundt itt támaszkodik, sőt tudta azt is, amit Wundt nem, hogy t i. e. ragoknak épen a személyjelölő értelme az eredeti, nem pedig a birtok-értelme, lévén e ragok nem egyebek, mint a személyes névmásnak maradványai (legtisztábban: „imádjomuk” a Halotti Beszédben *pro*: imádjunk, azaz: imádjó-mink). Az ige végében e ragok a cselekvés alanyát jelölik, a főnév végében pedig a birtokost; ez utóbbit csak azért, mert itt nem egyebek, mint a főnév után vetett j e l z ő k. („Háza-m” *pro*: „ház-én” tehát annyi mint egy „én-ház”, *ad normám*: paraszt-ház.) A birtokviszony maga, épen úgy mint az alanyi viszony vagyis a cselekvés végrehajtójának fogalma e szerint egyike ama számos körülményeknek, miket a nyelv szabatosan nem fejez ki, hanem a szóhoz csak hozzáért. Valamint az „írom” (= „ír-én”) összetételben nincs pontosan megjelölve, hogy az írás cselekvése és az é n között micsoda viszonyt kell fennállónak képzelni vagyis, hogy az é n-t épen az írás végrehajtójának s nem tán nézőjének vagy egyébnek kell érteni: úgy a „háza-m” (= „én-ház”) sem szükségképp jelent egy olyan házat, melynek az é n épen a birtokosa s nem tán csak a tervezője vagy lakója. A tény csak annyi, hogy az igegyökér végén hallott személyragot a nyelv megállapodott szokás következtében mindenkor az illető cselekvés alanyának jeléül érti, valaminthogy a főnévvégi ugyanilyen személyragot a névszói fogalom birtokosának. – Ebből pedig az kerül ki, hogy a magyar „írtam” ige ép oly távol áll egy „az én írásom”-féle névszói értelemtől („attributív” mondatról), mint amilyen távol esik bármely indogermán nyelvben egy *ich baüte-îê\l*t mondat a *mein Bau* kifejezéstől. – Wundt-nak az attributív mondatokról s ezeknek primitív voltáról (1. fent 517: „associaíív”) szóló elméletét már azért sem tarthatjuk helyesnek, mert a jelzős főnévnek használata határozottan nehezebb dolog, tehát fejlettebb gondolkodás jele, mint amilyen az állítmányos kifejezéshez szükséges. Annak az észrevételnek, hogy az alma piros is lehet, mindenesetre sokkal közvetlenebb és naivabb kifejezése az a mondat: „az alma piros”, mint a „piros alma” jelzős kifejezés, amely már tömörebb, összevontabb gondolkozásra vall. Szerintünk tehát nem a jelzős névszóból lett a megfelelő mondat, hanem megfordítva. (Evvvel egyáltalán nem romboljuk le azt az alább is szereplő nézetünket, hogy minden helyesen megértett ítélet a hallgatónak fejében egy olyan egységes képzetbe tömörödik össze, amelynek névszói (alany) része mellett a mostani, bármi hosszú állítmány jelzőül s új állítmányul egy „van” avagy „képzelenő” ige szerepel. Pl. hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtvá köszöntlek – képzelenő egy hősvértől pirosult, a költőtől sóhajtvá köszöntött gyásztér.) – Wundt (Spr. II. 282, 313-4, 437-40) avval a kétségtelenül értékes tapasztalati megfigyeléssel támogatja nézetét, hogy a gyermek túlnyomólag főnevekben beszél: egyéb beszédrészeket és ezeknek használatát jóval később tanulja meg. Wundt ebben a gondolkodásnak bizonyos tárgyias, a tárgyakhoz tapadt ősfarmáját (1. fent 512) látja s ezért tartja valószínűnek, hogy az ősemler a látott jeleneten csak a tárgyat ragadta meg s valami jelző kíséretében olvasta le. Azt hiszem, a gyermek beszédjéből nem szabad ilyen messzemenő követ-

* Ant I 63 §. Atque hoc etiam... viguit: ut idem pronomen personale, verbis affixum, noum personam formaret, nominiibus verò adiectum eorundem relationem ad personam significans.

keztetéseket vonni. A gyermek valószínűleg nem a gondolkozásának valamelyes, a felnőttekétől különböző jellemvonása miatt beszél csupa főnevekben, hanem egyszerűen azért, mert a mellékneveket és igéket sokkal nehezebb megtanulnia. Tulajdonságot és cselekvést ugyanis csak ama tárgyon lehet bemutatni, amelyen jelentkeznek, miért is az ilyen tanítás alkalmával a gyermeknek azt a bizonyára nehéz szellemi műtétet kell véghezvinnie, hogy a látott egésznek csak egy részét, oldalát vegye tekintetbe. Az „alma” szó megtanulásakor a bemutatott almát a maga teljességében volt szabad vennie, de amikor a „vörös”-re tanítják meg, a bemutatott vörös lapdának, papirosnak sat. csak a vörössége számít. („Lapdát mutatnak neki és mégse lapdát értenek!”) A concret jelentésű főnév tárgyának bemutatásakor a félreértés jóformán ki van zárva, ellenben igen közel esik a pusztá tünemé-nyek megtanítása alkalmával.

Aki ellenmondást lát e gyermekkori főnévies beszédnek ténye és ama fenti állításunk között, mely az alanyok későbbkori kitételéről szól, az ne feledje, hogy amaz állításunk a „szabályos megszólamlások”-ról szól, tehát az emberi elmének nem a legelső, hanem ama máris fejlettebb fokát ragadja meg, amikor a beszélő a céljára szükséges szókinccsnek teljes birtokában van.

Áttérhetünk a kéttagú mondatnak az alanyon kívül még lehetséges határozóira. A mai nyelvtudomány a cselekvés összes határozóit kizárólag helyhatározóknak tartja, még pedig vagy sajátos értelmű vagy pedig metaphorikus helyhatározóknak. Nem mintha a cselekvésnek a helyieken kívül egyéb körülményei ne lehetnének; de tudni kell, hogy a nyelv az összes nem-concret, nem szemléletes viszonyokat – s ilyenek az idő-, ok-, cél- sat. viszonyok mind, – concretumok segítségével azaz hasonlat, metaphora útján fejezi ki.

A genitívusnak éppen nem a „birtokosság” az eredeti értelme, miként Wundt (Spr. II. 99) hiszi, hanem e szóalak a valamihez való hozzátartozást, vonatkozást fejezi ki, aminek a birtok-alakú hozzátartozás csak az egyik esete. Nem is valószínű, hogy az ősembert, ki az „enyém” és „tied” körül meglehetősen tág nézeteket vallott, éppen a birtokosságnak jogi fogalma érdekelte volna annyira, hogy számára külön szóalakot fejlesszen ki. – A datívus (Wundt u. o. 95) nem már eredetileg a „közelebbi tárgy”-nak esete, hanem szintűgy helyhatározó, mint az accusativus is. („Nekimegy a falnak.”) – Az a körülmény, hogy az indogermán nyelvek a cselekvésnek bizonyos viszonyait pusztá névraggal fejezik ki (a genitívus, datívus, accusativus), a többi határozót meg praepositívós főnévvel, ez a nyelvi fejlemény még egyáltalán nem jogosít fel arra, hogy amaz egyszavú alakokban a cselekvésnek valami fontosabb, kiváltságosabb határozóit lássuk, mint amilyenek a kétszavúak. Wundt-nak (u. o. 87, 108) a *Casus der inneren und der äusseren Determination*-féle megkülönböztetései (az előbbieknél értsd^a négy „esetet”, az utóbbiaknál a többi helyhatározót) s plane a dolgoknak olyatén feltüntetése (74, 112, 126), mintha a nyelvi gondolkozásnak valami fejlettebb fokára mutatna az, ha valamely nyelv megelégszik ama négy egyszerű szóalakkal, s nem fejleszt ki annyit mint pl. a magyar, –

ez a felfogása Wundt-nak csak azt mutatja, mennyire egyoldalúan lenyűgözik az eszejárását a tudatában felszínre tolokodó indogermán nyelvtények. Micsoda tökéletesség is van abban, ha teszem azt a német a „házig” értelmet négy szóval „*bis zu dem Hause*” alakban kénytelen kifejezni?!

Bizonyára a határozó-ragok eredeti értelmének ismerete adná meg a legjobb felvilágosítást arra az e helyütt felvetődő másik kérdésünkre: milyen gondolatlépés segítségével történt az eredetileg csupán alany- és állítmányból álló mondatnak egyéb határozókkal, pl. mondatárggyal való megbővítése? E kérdésben benne rejlik az a másik, vajjon az accusativus-sal kiegészített mondatnak legelső megjelenésére az kellett-e (vagy nem kellett), hogy a beszélő ama mondatárggyat az igével együtt megelőzőleg már egy önálló kéttagú mondat alakjában fejezte ki, – úgy amint szükséges volt „az alma piros” ítélet arra, hogy a „piros alma” jelzős kifejezés előállhasson. Más szóval a „vágja a fát” (értsd eredetileg: „vág a fára”, mert az accusativus csak lativ értelmű helyhatározó volt) mondat kiejtésére el van-e már készülve az az ember, aki még mindeddig csak kéttagú mondatokban beszélt és azt a favágást látja? Vagy pedig arra, hogy valaki a vágásnak a fára irányulását ki is tudja fejezni, nem szükséges-e az a megelőző észrevétel, hogy van különféle vágás a világon, azaz hogy nem csak fát lehet vágni. Aki valamely cselekvésnek nevét valami helyhatározóval kiegészíteni érdemesnek tartja, az úgy látszik tudatában van annak, hogy az illető cselekvés sokféle vonatkozások (térirányok, körülmények) kíséretében jelenhetik meg, s hogy a jelen esetben a cselekvésnek e sokféle lefolyásmódja közül csak az az egy bizonyos (a fára irányuló vágás) forog fenn. E szerint a „vágja a fát” mondatához az az értelmi készség kellene, hogy van követ-vágás, húst vágás sat. is; más szóval itt olyan régibb, ismét csak kéttagú mondatoknak akadnánk a nyomára, melyekkel az ember ez észleleteit kifejezte. Formájuk talán ez lehetett: „a hús, a kő sat. vágódik”, vagy pedig: „hús-, kővágás van.” – E mondatoknak nehézkes formája útmutatóul szolgál arra, hogy az egész okoskodásunkból mennyit tartsunk meg. Az egészen bizonyos dolog, hogy valamely határozónak kitételére az embert az illető cselekvés többféle lefolyásának számbavétele indította. De arra, hogy e határozót a kéttagú mondatába bele is tudja iktatni (a mondatot megbővíteni), nem okvetlenül szükséges, hogy ama különböző cselekvésmódotokat megannyi önálló, kéttagú mondat alakjában ki is tudja fejezni. Legalább ami mondat így kikerül, mind sokkal nehezebb alkotású, mint amilyennek látszik az a lépés, ha az egyén valamely

helyhatározót pl. a tárgyat közvetlenül hozzáteszi a kéttagú mondatához. Nagyon helytelenül okoskodnék aki azt állítaná, hogy ha a leírandó cselekvésnek egyáltalán van egy bizonyos iránya (tárgya sat.) s az ember ezt észreveszi, ez már elégséges arra, hogy emberünk a megfelelő határozó szót ki is tegye a mondatában. Ha valaki azt újságolja: „a Gellérthegyről leesett egy szikla”, az első kérdésem az lesz, hogy hova esett? Ellenben ha azt hallom este a korcsmában: „esik az eső”, nagy nevetségnek tenném ki magamat, ha azt kérdezném: „hova?” Hova máshova mint a földre! Iránya van az esőnek ép úgy mint a gellérthegyi sziklának s mégis csak ez utóbbinak az irányáról szokás beszélni.

Ezt az egész megjegyzésünket Wundt-nak (Spr. II. 325-6) az a próbálkozása idézte fel, mellyel a határozós azaz háromtagú mondatot két kéttagúból igyekszik megszerkeszteni. E kísérlete összefügg avval a tanításával, mely szerint a mondat bővítésekor újra előáll az apperceptiónak ama kettőztető működése, mely a legelső két mondatrészt szülte, úgy hogy a többi mondatrészek is mind páronkint együvé tartoznak (nem ugyan egymással, de az alany- vagy állítmánnyal. V. ö. Log. I. 53-6.)

2. Tagadó éskérdő mondat.

Annak a nézetünknek, hogy az *A est B* alakú mondatot az érdekes változás iránti érdeklődés pattantotta ki az emberből, csak az az értelme, hogy ez az érdeklődés, ez az érzelem a legegyszerűbb, legnaivabb indíték mindazok közül, amelyek egy ilyen mondatot létrehozhatnak; de korántsem azt jelenti, hogy ez érzelem az egyetlen efféle indíték volna. Nem szabad felednünk, hogy a művelt embernek százféle, sokkal körmönfontabb indítéka lehet és van is arra, hogy bizonyos leíró avagy elbeszélő mondatokat kiejtsen. Ilyen, hogy egyebet ne említsek, az is, hogy embertársától e közléssel bizonyos hasznokat szerezzen magának, csodálatot keltsen, esetleg hogy embertársát oktassa, gyámolítsa sat. Mi e felsőbbrendű indítékokat itt bátran elmellőzhetjük azért, mert mind e beszédcéloknek nyilván a legősibb beszédcélban rejlik a közös gyökerük. Soha senkit ilyen felsőbbrendű indíték nem bírna megszólalásra, ha gyermekkorában sokkal közvetlenebb, egyszerűbb ösztönöknek hatása alatt nem beszélt volna.

Aki elfogadta tőlünk az érdeklődés érzelmét a leíró mondat legegyszerűbb indítékának, az ugyanevvel a kezébe kapta azt a vezérfonalat is, mely a kutatást a leíró mondatoktól a többiekre természetesen átvezeti. Ugyanis most nagyon közel esik az a kérdés: „hát

még miféle érzelmek keltenek megszólamlást?” – olyan kérdés, melyre az a psychologue, akinek az *A est B* mondatban tisztán a száraz emberi „gondolkodás” nyilatkozik meg, csak alig-alig, illetőleg egészen másunnan szerzett kiinduló pontokból fog rábukkanni. Mi nem fogjuk szem elől téveszteni: valamint az érdeklődés csak egy érzelem a sok közül, úgy a leíró mondat is csak egyike mindazoknak a megszólamlásoknak, melyekre az embert érzelmeinek végtelen sokasága indítani képes.

A tény az, hogy nem egy pusztán leíró, türelmes, receptív természetű, hanem egy feltevésekkel, elvárásokkal dolgozó, szóval egy phantasiáló egyéniség áll szemben a világgal, ez kapcsol az alanyokhoz állítmányokat. Ha a beszélő a maga alanyfogalmaihoz az állítmányokat sehol másunnan nem vehetné, mint a mindannyiszor meglévő adatokból, a szemléletekből, más szóval, ha semmi más körülmény sem kelthetne ítéletet, mint a környező valóságban megéjtett észrevételeink, akkor – világos dolog, – ítéleteink soha másilyenek nem lehetnének, mint állító mondatok. A tagadó ítélet lehetetlen volna, mert magában a természetben nincs tagadás. Minden amit esetleg hiánynak nevezhetnénk a világban, nem egyéb, mint más vakminnek a megléte, mint amit – az ember vár, gondol. A „nem” és „nincs;” tisztára a szemlélőnek feltevései és várakozásai folytán született. Az emberi phantasiának ítéletközi szerepében gyökerezik az oka annak a ténynek, hogy valamely ítélet lehet nem igaz, s bármi furcsának hangzik, de el kell fogadnunk, hogy az ember eszességének, aktív szellemének egyik tanújele az, hogy tud hazudni, avagy legalább is tévedni. Erre egy olyan egyéniség, mely csak észrevett tényekre tudna megszólalni, nyilván nem volna képes. A „*l’homme est un animal qui crache*”-féle ismeretes definitionál mindenestre szebb, sőt talán igazabb is volna: „...*est un animal qui ment.*” Abban a tényben, hogy az ember (összefoglalólag szólván) megcáfolható ítéletekre képes, rejlik a végső gyökere annak a másik ténynek, hogy az állító ítéleteink mellett vannak tagadók is, továbbá kétkedők és kérdők.

A tagadó mondatok (*A non est C*) magasabb fejlettségű gondolkozásból származnak, mint amilyen elégséges annak az állító mondatnak megalkotására, amely csupa érzékileg észrevehető alany- és állítmányfogalmak (*A* és *B*) között mozog. A tagadó mondat szövege nemcsak azért fejlettebb egyén az egyszerűen leíró embernél, mivel a tagadónak mondata mindenkor felelet egy valóban hallott avagy képzelt (íme a phantasia szerepe!) másik mondatra, az

illető állítóra („a denevér nem madár” minden körülmények között azt teszi: „nem igaz, hogy a denevér madár”), hanem ‘a tagadó ember abban is jelét adja haladottabb gondolkozásának, hogy az ő mondata egy sokkalta szövevényesebb külső helyzetből, külső alkalmammal keletkezik, mint amilyen az állító mondatot pattantotta ki. Aki leír, az csak a valóságot nézi, ellenben aki tagad, az összehasonlította a valóságot avval az állítólagos valósággal, melyet az *A est C* állítás kifejez. A talált eltérésnek érdekessége, vagyis az *A est C* mondásnak az ő saját jobb tudomását sértő volta, szóval ismét egy érzelem bírta emberünket, a tagadót, megszólamlásra. De az is nyilvánvaló, hogy ez az érzelem sokkal szövevényesebb, tehát később beáll, mint az, amelyik a pusztá leíró beszédre vitt.

Jerusalem (183) szerint a tagadó szó mögött a visszautasítás, eltávolítás érzelve rejtezik.

Aki e felfogásunk helyességében kételkedik, azért, mert a tagadás már a primitív felszólító mondatokba is belép mint tiltás („ne üss!”, „ne bánts!”), az gondolja meg, hogy a tiltó beszéd már meglehetősen fejlett alakú megnyilatkozása azoknak a visszautasító reakcióknak, melyeket az emberből a támadás, általán valami nem-akart dolog kivált. Aki olyat tesz, ami nekem, az őseembernek, nem tetszik, annak nekimegyek, ütöm, rúgom, harapom, de nem beszéddel utasítom vissza. A csupán szóbeli elutasítás már civilisatio. Az az egyéniség, amely az elutasítást valami tiltó mondat alakjában fejezi ki, mindenesetre meghaladta azt a szellemi fejlődéskört, amely szükséges és elégséges a segélykiáltó felszólításra (a pusztá ige-gyökér! 1. fent).

Még a tagadásnál is összetettebb gondolatfolyamaton alapszik a h a b o z ó avagy találgató ítélet, az, amelyik a „talán” szót ékeli oda az alany és állítmány közé (esetleg az állítmánynak feltételes módú kifejezését használja). Aki ez ítéletet kimondja, az számol a megcáfoltatás lehetőségével, a saját bizonyítékai elégtelenségével azaz tudomása van arról, hogy állítása (*A est B*) többé-kevésbbé önkényes. Ezért teszi hozzá: „találom” (= találgatom, ebből lett a „talán”), nem pedig: „tudom.”

Amikor a bizonytalan, találgató ember valamely társához fordul döntésért, keletkezik a k é r d ő m o n d a t, melyet ép ezért bátran kérő mondatnak is azaz segítséget kérőnek lehetne nevezni. Valamint a felszólító mondatot, illetőleg csiraszerű formáját, a segélykiáltást a legősibb megszólamlásnak kellett tartanunk, olyannak,

mely a leíró-elbeszélő mondatnál mindenesetre korábban jelentkezik az ember életében, úgy viszont az ilyen kérő mondatoknak azt a különös fajtát, a kérdőt, határozottan az elbeszélő után előfejtett nyilatkozatnak kell tekintenünk. Kiabálni, „parancsolni” tud a gyermek, még minekelőtte értelmes leíró mondatokra képes volna, de *kérdezni* csak akkor, amikor a megfelelő állító mondat használatára is felvergődött. Ezért kell tehát a kérdő mondatot az állító után tárgyalnunk.

V. ö. W u n d t (Spr. II. 255), ahol az *angemessene genetische Reihenfolge ist...; Ausrußungs-, Aussage-, Fragesatz*.

A kérdés nem egyéb, mint idegen segítségnek az igénybe-vétele valamely meglévő tudomásomnak egy oly taggal való kiegészítése végett, melyet magam nem akarok vagy nem tudok kifürkészni. E célból én az illető tudomásomat egy saját phantásiám-teremtette (esetleg másoktól hallott) kiegészítéssel olyan hangon mondom el, melyből a megszólított embertársam a bizonytalanságomat, segélyre szorult állapotomat érti meg. Ilyen pl. ez a kérdés: „Károly volt itt?” melyben a tapasztalásból szerzett, felvilágosításra nem szorult ismeret-tökém annyi, hogy *v a l a k i* volt itt, a „Károly” ellenben saját phantásiám, mondjuk következtetésem szüleménye. Megtehetjük azonban azt is, hogy a phantasiánkat meg se erőltetve, a hiányzó tagot egy tág értelmű mutató (a nyelvtanokban úgynevezett „határozatlan”) névmással jelöljük meg, amely, ha kérdő (értsd kérő, segélyt kérő) hangon ejtjük ki, azzá válik, amit a nyelvtanok kérdő névmásnak hínak. Mert valóban, aki az említett példában így formulázza kérdését: „ki volt itt?”, az ilyen ember voltaképpen, a „ki” névmásnak eredeti jelentését (= valaki) tekintve, nem mond mást, mint ha kérdő hangon így szólana: „egy *v a l a k i* volt itt?” Szamba kell ugyanis venni, hogy eredetileg-kérdő névmás nincs a nyelvekben – hisz eredetileg-kérdő főnév, számnév vagy ige sincs! – s mindenütt csak használata folytán, bizonyos alkalmazásban válik valamely névmás kérdővé.* Hogy pedig a „ki volt itt?” kérdésre nem olyan feleletet kapunk: „igenis, ki volt itt?” (úgy mint erre: „Károly volt itt?” „Igenis, Károly!”), amely felelet pedig a „ki” származását tekintve egészen logikus és helyes válasz volna: ennek a körülménynek az az oka, hogy a kérdőleg kiejtett „ki?” szót ma már mindenki a kérdező ember olyatén vallomásának érti, hogy ő (a

* Wundt-nál (Spr. II. 302; ugyan a kérdő névmásból lesz a határozatlan.

kérdező) ezt a névmást a megfelelő főnévvel helyettesíteni nem tudja, de akarja.

Ezekből kiderül, hogy nincsen semmiféle mélyebb, a kérdés pszichikai természetében gyökerező alapja annak a szokásos felosztásnak, amely kétféle kérdést különböztet meg: olyant, mellyel egy feltevésünk iránt akarunk megbizonyosodni, és olyant, mellyel egy tudatunkból hiányzó adatot kérdezzünk. Jerusalem (173-4) is átveszi a nyelvtanokból a *Begriffsfrage* és *Satzfrage* megkülönböztetést s csak más elnevezéseket ajánl. Hasonlóképp Wundt-nál (Spr. II. 261) is előakad a *Zweifelsfrage* és a *Tatsachenfrage*. – Világos ugyanis, hogy mindakét esetben egyaránt „hiányzik valami” a tudatunkból azaz tudásunkból, hisz különben nem kérdeznénk. Azután meg ez a látszólagos kétfeléség nem is a kérdésnek természetéből foly, hanem csak onnét van, hogy a nyelv kétféle névszót fejlesztett ki, t. i. határozott és határozatlan értelműt („Károly” és „valaki, ki”), mikben a kérdező úgy mint különben az elbeszélő is tetszése szerint válogathat. Aki a névmással kérdez, annak lelki állapota nem okvetlenül különbözik ama másik emberétől, aki a névszóval kérdez. Ez utóbbinak, igaz, van valamilyen sejtelme a kérdezett ismeretrésztől, de ilyen sejtelme lehet a másíknak is. Én akkor is úgy kérdezhetek, hogy „ki volt itt?”, amikor azt hiszem, hogy Károly. (Wundt nyelvezetén tehát azt mondhatjuk: minden *Zweifelsfrage*-mat egy *Tatsachenfrage*-val is kifejezhetem.)

Nem szabad feledni, hogy a kérdezőtől kiejtett mondat nem minden ízében szorult idegen támogatásra. Minden kérdő mondat kivétel nélkül olyan, hogy egy meglévő, kölcsönösen elismert alapra mint kiindulóponttra támaszkodik, – még akkor is, ha tisztára légből kapott dolgokat kérdünk, pl. tréfából. Ha egy barátomtól, kiről jól tudom, hogy tegnap este otthon volt, csupa évelődés kedvéért azt kérdelem, hogy micsoda hölgyet kísérgetett tegnap este az utcán? – más szóval, ha látszólag olyan kérdést intézek valakihez, mely minden ízében ingadozó, megigazításra szorult részeket tartalmaz, – ilyenkor is mindig van olyan rész, mely „kétségen kívül áll” azaz ilyennek legalább is fel van tételezve (a jelen esetben tréfából az, hogy barátom valakit kísérgetett). Hogy kérdezhessenek, arra valamit legalább is kell tudnom, mert amiről egyáltalán semmit sem tudok, arról kérdezősködni sem bírok. A kérdés mindig valamihez keres valamit, nem pedig a semmi helyébe valamit.

Minthogy a kérdés mondat, tehát ítéletnek is kell lennie, – aminthogy tényleg élénk is terjeszt egy bizonyos tényálladékot, csakhogy habozó, bizonytalan formában. Ép ezért nem helyeselhetem Jerusalem (172)-nek ezt a mondását: *Die Frage ... ist kein Urteil, sondern das in Satzform ausgedrückte Verlangen, ein Urteil zu bilden oder zu vervollständigen.*

Nekem a kérdés inkább több mint ítélet, t. i. egy bizonyos hiányosan ismert tényálladéknak hozzávetőleges elmondása *plus* az a kérelem, hogy ismereteimet más ember pótolja. Jerusalemban (u. o.) továbbá az ámulat érzését tekinti a kérdés legelemibb csirájának (*die Frage ist ein formuliertes Stauen.*) Ez érzés helyébe talán inkább a bizonytalanságát, idegenkedését kellene tenni, mert bámulatot a tudatomban kiegészítésre nem szorult kész adatok (rendkívüli nagyság, általán a szokatlanság sat.) is idézhetnek elő, sőt idéznek elő első sorban. A szokatlan adat bámulatot mindenkor, de kérdést nem mindig vált ki, épen mert nem mindig szorulunk mellette idegen segítségre. Ellenben a bizonytalanságnak nyugtalanító érzését, ha csak lehet, kérdezősködéssel igyekszem eloszlatni.

3. Az összetett mondat.

Az összetett mondatokra vonatkozólag a legfőbb mondanivalónk az, ami már a fennebb (499-503) felhozottakban benfoglaltatik, t. i., hogy minden összefüggő beszédet avagy olvasmányt, bárhány mondatból áll is (azaz bárhányra tagolható 1. u. o.), alapjában egyetlen hosszú összetett mondatnak kell tekinteni, még pedig tulnyomólag egymás mellé rendelt részmondatok sorának. Az egyes mondatok közé „és” „aztán”, „továbbá” s efféle szokat kell érteni, olyan szokat, miket a régi görög elbeszélő stílus (a Homeros-féle sok *ἀρα, επει* sat., mikre Wundt [Spr. II. 304.] is hivatkozik) még sűrűen használt. Ha az a pont, melyet az író a maga első mondata után kitesz, egyzersmind a saját gondolattartalmának határát is jelentené vagyis ha az értelem igazán „be volna fejezve” (mint a nyelvten mondja) és nem maradt volna az író és olvasó lelkében semmi, ami a következő mondatot és csakis ezt megkívánná, akkor végtére azt is meg lehetne tenni, hogy valamely könyvnek összes mondatait fordított avagy össze-vissza sorrendben olvassuk el. Minthogy azonban ezt az értelemnek súlyos sérelme nélkül nem lehet megpróbálni, tehát világos dolog, hogy az első mondat végével maradt valami az író és olvasó lelkében, amihez épen csak a második, nem pedig a tizedik vagy melyik mondat illik hozzá. A mondatok ugyan egyes, összefüggő láncok, de olyanok, melyek mindegyikének a végében ott van egy egészen különös szerkezetű kampó, mely csakis a közvetlenül következő gondolatláncba illik belé, nem pedig egy távolabb esőbe.

Hogy mennyire megkívánjuk az egységes, összeforrasztó gondolatot az egymás mellett álló, a nyelvtenok szerint „egymástól független” mondatok között, ezt mutatja pl. az a körülmény, hogy az olyanféle olvasmányt, amilyen egy-egy Ollendorff-féle fordítási gyakorlat, ahol t. i. az első mondat a nagyanyám kék pamutzsebkendőjéről, a második meg a polgármester

születésnapjáról szól, – az ilyen olvasmányt, mondom, minden más téren egy végkép meghibbant agyvelő termékének tekintené mindenki. S ha jó Ollendorff barátunkat az ilyen kemény Ítélettől mégis megkíméljük, ez csak azért van, mert tudjuk, hogy ama tarka-barkaságokat egy közös cél, illetőleg inkább jó szándék tartja össze, az, hogy segítségükkel bizonyos szűk szókincs begyakoroltassék.

Ebből mindenképen az kerül ki, amire már fennebb ráutaltunk, hogy a természetes egység a beszéd és nem a mondat; avagy más szóval: az összetett mondat, nem pedig az egyszerű. Ha az élőbeszédet vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az egyszerű mondat vagyis az egyetlen mondatra szorítkozó beszéd jóformán csak mint kérdés, mint parancs vagy mint ezekre adott felelet fordul elő. A beszédnek rendes ösztönei, a közlésre nógató érdekes gondolattartalmak, mondhatjuk, sohasem szoktak kimerülni egyetlen, azaz nyelvtanilag is egy mondatban. Hogy ilyen fukar módon egyetlen mondatra szorítkozzék a megszólamlásunk, arra bizonyos kényszerű, legalább is különös helyzetek kellenek, amilyen pl., amikor tudakozódás végett szólamlunk meg vagy pedig egy tudakozódót akarunk kielégíteni.

Azt az összeköttetést, kapcsolatot, mely az egyes mondatokat egymáshoz fűzi, lehet tágítani és szűkíteni. Legtágabb az összeköttetés az olyan mondatok között, melyek közül már a kötőszót is elhagyták vagyis amelyeket a nyelvtan egymástól függetleneknek, önállóknak vesz. Legszorosabb meg ott, ahol az egyik mondatban olyan szó fordul elő, mely a másik rész-mondatnak otléte nélkül jogosulatlan, értelmetlen dolognak marad. Ez a szó: „összeköttetés” vagy „kapcsolat” ugyanis csak arra a várakozásra vonatkozik, melyet az olvasóban vagy hallgatóban az illető rész-mondatok a maguk hiányos értelmével keltenek.

A mi elvünknek igazságát, mely a „mondat”-ot mesterséges és nem természetes egységnek tekinti, egyebek között az a körülmény is mutatja, hogy többé-kevésbé önkényes, az író tetszésétől függő dolog, vajjon valamely gondolatsorozatnak végébe vesszőt, pontosvesszőt avagy pontot tegyen-e. Amelyik író a „hosszú mondat”-okat szereti, annak mondatait többnyire, pontok segítségével, fel lehetne darabolni kisebbekre; s viszont, a modern regény-irodalom rövid, egymás mellé rótt mondatainak nem egy csoportját lehetne vesszők segítségével egyetlen mondatba összefoglalni. Hogy azokat a rész-mondatokat, melyeket a nyelvtannak úgynevezett mellérendelő kötőszavai (és, vagy, de, ugyanis, tehát sat.) választanak el egymástól, vesszővel és nem ponttal határoljuk el egymástól, ezt túl-

nyomó részben a mai, tömörségre, összefoglalásra törekvő irodalmi nyelvszokásnak kell tulajdonítani (tessék csak a bibliának számos, És-sel kezdődő mondataira gondolni!). Az ilyen rész-mondatoknak együvé foglalása igazán csak akkor kívánkozik fel, amikor közös alanyok avagy közös állítmányok vannak. („A víz folyékony, de összenyomhatatlan test” sokkal inkább „egy” mondat, mint „a víz folyékony, de a jég szilárd.”)

Világos dolog, hogy a rész-mondatoknak egymáshoz foglalását vagyis a mellérendelő mondatösszetétel jelenségét az a hasonló gondolattartalom okozza, mely az egyes rész-mondatokban van. (V. ö. Wundt Spr. II. 317-8.) Az a körülmény, hogy egy *a*, *b*, *c* rész-mondatokból álló *A* mondat után megint olyan *B* mondat következhetik, melynek gondolattartalma hasonlít az *A*-éhoz és még sincb vele nyelvtanilag együvé foglalva (azaz pont van köztük), ez csak azért van, mert az *A*-nak végével az író maga, illetőleg olvasója az ő feltevése szerint kifáradt. Az összefoglaló gondolat-ösztönnek nem szabad az olvasó természetes fáradtság-érzését agyongázolnia és akkora mondategységeket teremtenie, melyeknek együtt-tartása az olvasónak nehezeére esik. Érthető dolog, ha a nagy gondolkozók vagyis akik nagy gyakorlatot szereztek az összefoglalás gondolattechnikájában, a maguk hosszú mondataival gyakran kifárasztják az olvasót (nálunk Széchenyi, a németeknél Kant sat.).

Ahol igazi mellérendelő mondat-összetétellel van dolgunk, ott az első rész-mondatban nincs olyan szó, mely a másik rész-mondatnak otltéte nélkül érthetetlen volna, azaz amely e második mondatot okvetlenül megkívánná. A hallgatót a második mondatra csupán a beszélőnek függőben tartott hangja utalja, az olvasmányban pedig az, ott látott vessző. („A ló házi állat, ellenben a tigris ragadozó.”) Elmondhatni, hogy az ilyen mondatokat csak bizonyos, az egésznek végén előálló logikai avagy stilstikai okoskodás („hisz ezek hasonló gondolatok!”) foglaltatta össze írójukkal egyetlen mondatba. Efféle utólagos hasonlóság-észrevétel, mint tudjuk, a biblia-szerzőket még nem bántotta. – Az ilyen mellérendelt mondatoktól meg kell különböztetni azokat, melyeknek szóvivője már az első rész-mondatnak kiejtésekor annyira készen volt a maga összefoglaló gondolat-tervével, hogy az első mondatba mindjárt bele is ékelte azt a kapcsot, melybe a második rész-mondat kapaszkodhatik. Ilyenek azok a mondatok, melyek a „nemcsak... hanem”, „ugyan... de”, „vagy... vagy” sat. kettős kötőszókat használják fel. Az ilyen mondatok sokkal szorosabb egységek, mint azok, amelyeket a fent említett

egy-egy kötőszók foglalnak egymáshoz. (Tehát: „Vagy megteszed a kívánságomat, vagy eljárszotad barátságomat” sokkal szorosabb egység, mint: „Te megteszed a kívánságomat és én biztosítlak a további barátságomról.”) Ez utóbbi mondatokról, minthogy kettémetszésük sokkal erőszakosabb eljárás volna, mint ha az „és”, „de”-vel fűzött mondatokat metszenők ketté, – e kettős kötőszava mondatokról, azt hiszem, joggal állíthatjuk, hogy az e g y-mondat (az egyszerű) felé közelednek; de korántsem szabadna állítanunk, hogy az alárendelő összetételes mondatok felé szolgálnának hidul. Az is világos dolog, hogy az ennyire összeforrasztott mondatokban való beszéd fejlettebb elmét kíván, mint a pusztá „és”-”de”-vel végbemenő mondatkötés. (A gyermeki stílust az „es, es, es „, jellemzi; „nemcsak... hanem”-fajta mondatokra érettebb korában tesz szert.)

E szerint a mondat-egyesülésnek (értsd: a mondatok összeforrottságának, a kötelék szilárdságának) három fokát fogjuk megkülönböztetni: 1.) azt a leglazább összetételt, amikor az egyes mondatokat még kötőszók sem kapcsolják egymáshoz (= a beszéd- vagy írásnak egymásután következő „független” mondatai); 2.) azt amikor egyszavú kötőszó szerepel mint kötelék; 3.) amikor kettős kötőszó segítségével történik az összekapcsolás.

Ez utóbbi (3-ik fajta) mondat-egységekről bizonyára nem mondhatni, hogy alsóbb rendű, egyszerűbb szellemi termékek volnának, mint az alárendelő mondat-összetételek, melyekre ezúttal áttérünk. Az alárendelő-összetételes mondatok mind arra a mintára készültek, hogy a főmondat valamely nyíltan kitett avagy elhallgatott névmást azaz határozatlan értelmű szót tartalmaz, melyet aztán a mellékmondat juttat határozott értelemhez. („Magyarország függetlensége a k k o r veszett el [mikor?], mikor a török a mohácsi síkon diadalmaskodott.” Az ország a z é r t küzdött [miért?], hogy megszerezze a függetlenségét.” „Mátyás király azt akarta [mit?], hogy... „) Az alárendelő mondatos szónok mint látni olyasmit cselekszik, amit az algebras számoló tesz meg akkor, mikor egy hosszas később végrehajtandó műtétnek eredményét valamely önkényesen választott betűvel jelzi (pl. $P = \frac{a + \sqrt{bc} + \dots}{d + \dots\dots\dots}$) s ilyen alakban csatolja bele valamelyik képletébe. A tőmondatnak határozatlan névmása nem egyéb, mint egy ilyen ideiglenes P.

Az alárendelő mondat-összetétel leginkább mutatja, mennyire igaz, hogy minden mondatból eredményképpen egy egységes képzet kerül ki. Aki egymás alá rendelt mondatokban beszél, az a mondatnak ezt a természetét felhasználja, fel ott és akkor, amikor egy egész

mondatban (a mellékmondatban) kifejezett értelmet jelzőnek, tárgynak, alanynak vagy másmilyen határozónak szán oda a főmondatba, aequivalens-éül a főmondat ama bizonytalan értelmű *P* szavának. Azt is értjük, ha a beszédnek ez az összefoglaló, tömörítő formája vagyis amikor a beszélő meg is tudja ragadni azt a mellékmondatbeli eredmény-képzetet és vele úgy bánni, mintha egyetlen szóval megjelölt tárgysajátság avagy körülmény volna, – értjük mondani, ha a beszédnek ilyen alakja vagyis az alárendelő, plane a többszörösen alárendelő mondatokban folyó beszéd az emberi fejlődésnek későbbi stádiumaiban jelenik meg és nevezetesen a pusztán mellérendelő beszédügyességet feltételezi.

Ama közkeletű, (Wundt-tól [Spr. II. 329-31] is elfogadott) nyelvtudományos nézetnek, mely szerint az alárendelő összetétel egyenesen a mellérendelőből ő 1 fejlődik ki, megmarad az igazsága akkor is, ha az alárendelő összetételt nem valami külön eljárásnak, hanem a mellérendelő összetétel egy különös fájának tartjuk, tekintettel arra, hogy a mellékmondat semmi egyéb, mint egy olyan értelmező „t u d n i i l l i k”, mely a főmondatnak *P* névmását m a g y a r á z z a , (illetőleg megpótolja azt az értelem-hiatus, mely a főmondatban érezhető akkor is, ha – mint az indogermán nyelvekben többnyire, – nem jelöli meg valami külön névmás). Az a körülmény, hogy a mellékmondatot (*a*) a főmondat (*A*) e l é is lehet tenni, szerintünk nem cáfolja meg a mellékmondatnak pusztán értelmező, értelempótló természetét. Az *aA* alakú beszéd ugyanis sokkal körmönfontabb, gyakorlottabb gondolkozásnak szülöttje, mint az *Aa* alakú, melyben a beszélő előrebocsátja azt, ami az egész beszédének igazi célját tartalmazza vagyis neki leginkább „szívén fekszik”. Az *aA* mondat szövívője ugyanis már előre számol avval a körülménnyel, hogy értelmezésre szorult rész (*P*) fog maradni a mondatban, s ezért siet ezt az értelmezést jó előre megadni. Későkorai beszédalkulatok alapján, amilyen az *aA* is, sohasem szabad a beszédalkotó elemeknek természetét és eredeti rendeltetését megítélni.

Az összetett mondatok közül bennünket tárgyunknál fogva legjobban érdekelnek azok, melyekben k ö v e t k e z t e t é s rejlik. Ám bár az ilyen mondatok nyelvtanilag lehetnek mellérendelő szerkezetűek is (az iskolai logika syllogismus-példái mind ilyenek), azért mi mégis, tekintettel a következtető gondolkozásnak összefüggő, egységes természetére, azt a mondat szerkezetet tartjuk a következtetéshez legillőbbnek, mely ezt az egységet leginkább kifejezi. Ez az alárendelő összetétel s a mellérendelők közül a fenti (540) 3-as számú. Minekünk ép ezért a *conclusio*, mert ebben rejlik az egész következtető beszéd szövedéknek főcélja, a természetes főmondat, s a *praemissák* („minthogy...”) a mellékmondatok.

A következtető mondat különbözik a pusztán okhatározós össze-

tett mondattól, attól, melynek mellékmondatában csupán a főmondat-beli tényállásnak okát mondjuk el; pl. „az épület összedült, mert földrengés volt.” A syllogismusnak mellékmondatai, a praemissák, nem a conclusio-beli tényálladéknak okát mondják meg, hanem a k i m o n d á s n a k jogszerűségét mutatják ki; nem egy ismert és elfogadott valóságnak physikai oka iránt igyekezzenek valakit tájékoztatni, hanem egy közvetlenül ki nem mutatható (csak a beszélő phantasiájától felvetett l. fent 348) tényálladékot akarnak velünk elfogadtatni. Ha tehát a dolog természete szerint okhatározó mellékmondat is az a két praemissa (a *major* és *minor*), mégis csak annyiban okhatározók, amennyiben a j o g a l a p o t, a jogi értelemben vett okot is az okok közé lehet sorolni. A két praemissa, mondhatjuk, nem a kimondott eredménynek reális, hanem csak a kimondó egyén bátorságának, bizakodó szilárdságának erkölcsi okát adja tudtunkra. Az okhatározós mondat szóvivője azt mondja: „ez így van, mert az meg az volt”; a következtető pedig: „nekem ezt szabad mondanom, mert ez meg ez a tapasztalat rejlik mögöttem.”

Ezek a megállapodásaink megszabják álláspontunkat ama már fennebb (356-9) érintett állítással szemben, mely szerint minden mondat, tehát az egész emberi beszéd folytonos következtetés. Ebből annyi az igaz, hogy az ember a maga, közvetlen tapasztalatokra vonatkozó nyilatkozataiban is majd mindig felhasznál régebbi megállapodásokat, ezekre támaszkodik, ennyiben tehát következtet; de nem igaz, hogy ez a következtetés akár a nyelvi formájában, akár mint titkos célzat mindenkor benne rejlenek a beszédünkben. Abból, hogy minden mondatot át l e h e t alakítani következtetéssé vagyis hogy a logikus át t u d j a alakítani, ebből nem következik, hogy maga a beszélő egyén is egy ilyen átalakításnak szellemében értette saját beszédét. A következtetés mintegy vívó állása „*en garde!*”-póza az emberi elmének, egy berendezkedés a lehetséges támadások (kétségbevonások) ellen. Elég ha m e g t u d j u k állításainkat mindenkor védeni, de nem szükséges, hogy valóban mindig védekezzünk, és ez nem is volna valami kívánatos állapot.

Miért kell a syllogismushoz legalább három mondat? Azért, mert arra, hogy a conclusio-beli alanyfogalomhoz valami k ö z v e t e t t azaz nem egyszerűbe leolvasható állítmányfogalmat kapjak, legalább is egy tag szükséges, mely az alanyomat ez állítmánytól elválassa. Ha *A* alanyhoz a *B* állítmányt közvetlenül hozzáolvashatom, akkor elég egy mondat, ez: *A esi B*. De ha *A-hoz* a *B-t* csak *M* fogalmon keresztül csatolhatom hozzá, akkor háromnál kevesebb gondolatlé-

péssel (ha nem is nyílt mondattal) nem boldogulok. Mert hisz az *A-t* először *M*-hez, az *M-et* meg *B*-hez kell csatolnom: *A est M*, *M est B*, ergo *A esi B*; pl. „a föld forog, minden forgásnak van tengelye, tehát a földnek van tengelye.”

Ami a syllogismus-ba tartozó mondatok sorrendjét illeti, ennek megválasztására vonatkozólag ép oly kevésbé lehet általános szabályt felállítani mint arra, hogy a közönséges összetett mondatban a mellékmondatot bocsassuk-e előre vagy a főmondatot. Lesznek helyzetek, amikor tanácsosabb a megokoláson kezdenünk és lesznek, amikor a conclusio kívánkozik fel első mondatnak.

A következtetésnek nagyszámú, a régebb iskolai könyvekben bőven eltárgyalt „alakzatai” (*Barbara, Celarent* sat.) azért szaporodtak fel annyira, mert a gondolkodás „mesterei”, a scholastikusok szinte a végletekig kizsákmányolták a szöszátyárkodásnak azt a szomorú emberi tehetségét, mely „következmény” alakjában tud feltüntetni olyasmit, ami nem egyéb, mint a máris megalkotott fogalmaknak egy más fordulatokban történt ismétlése. Ha abból, hogy vizesnek találok a füvet, az éjszakai esőre következtetek (a fenti 348 példánk), akkor az ilyen, bármennyire útszéli következtetésnek mindig van annyi értéke, amennyi abban a tényben rejlik, hogy képes vagyok ítéletet kimondani olyasmiről is, amit közvetlenül nem tapasztaltam. De ha az alanyhoz olyan állítmányt adok hozzá következmény alakjában, melyet ez alanyon mindenkinek észre kell vennie, aki ez alanynak fogalmát helyesen alkotta meg, akkor pusztá szöszátyárkodást vittem véghez. Például elég lesz a sok következtetési alakzat közül ezt az egyet kiírom egy régebb iskolai könyvből: „Az egyszerű nem bontható fel, némely lények egyszerűek, tehát némely lények nem bonthatók fel” (a *Ferio* példája). Aki a pszichológiai indítékát keresi annak, hogy ez a, ma már szerencsésen hitelét veszített „tudomány”, a következtetési alakzatok kultusza, olyan terebélyes, – de száraz, – fává tudott kinőni, az jó helyen tapogatózik, ha a középkori tudósoknak örökös, szöszatolgotó vitatkozásában, valamint e vitáknak főtárgyában, a theológiában, ebben a *par excellence* szó-tudományban keresi ama száraz fának igazi gyökerét.

Érdekesek, bár némelyütt egy kissé erősek *M a u t h n e r*-nek a következő mondásai (III 364): „Állításainknak igazi alapja, az igazi támogató ok nem a következtetés, hanem a visszamenetel az érzéki tárgyhatásokra, a tényálladék meggondolása”. (Nos hát, a következtetés praemissái éppen ezt a visszamenetelt fejezik ki nyelvileg!) – (400): *Und darum ist der Syllogismus für den Satz, was die Definition für das Wort ist: eine Eselsbrücke für Dummköpfe oder ein Spiel für gelehrte Kinder*. Szerinte (361) el kell fogadni, *dass Schlussfolgerungen nur sprachliche Abänderungen anderer Urteile sind, wie wir ja schon wissen, dass Urteile die Begriffe nur umgeben, wie der Rauch das Feuer umgibt*. Ugyanis (4S2-3) a *Princip aller Schlussfolgerungen* nem egyéb, mint: *aus den Begriffen herausziehen zu können, was man vorher in sie hineingesteckt hat, und nicht aus ihnen herausziehen zu können, was man nicht hineingesteckt hat*, (409): „Minden következtetés ér-

téktelen, mert csak ismeretes dolgokat hoz emlékezetünkbe”. (Ismeretesre emlékeztetni nem mindig haszontalanság!) „Annyival értékteletlenebb, (420), mert a conclusio a beszélőnek elméjében mindig megelőzi s nem követi a praemissákat. A következtetés műtétét csak akkor végezzük el, ha a conclusiónkat kétségbe vonják.” (Ebből annyi az igaz, hogy a pusztá gondolatban azaz fejben való következtetés gyorsabb leolvasású, mint a nyelvíleg kifejezett Syllogismus.)

4. A közlésnek egyéb eszközei.

Amikor a beszéd szerkezetén és azokon a tényezőkön okoskodunk, melyek az emberi beszédnek szokásos formáit, elrendezését előidézték, nem szabad felednünk azt a legfőbb körülményt, hogy maga az egész beszéd nem egyéb, mint bizonyos, a beszélőtől többé-kevésbé világosan megérzett célnak eszköze, annak a célnak tudniillik, hogy az őt mozgató gondolatot embertársának agyába átültesse, magát megértesse. Igaz, hogy ez a cél nem mindjárt a kezdet elején uralkodott a megszólamlónak lelkében (v. ö. fent 504 Wundt-idézet); igaz, hogy csak utólag vette észre azt a kellemességet, melyet egy saját megszólamlásaihoz hasonló „felelet”-nek hallgatása benne előidézt. De mihelyt egyszer idáig jutott azaz mihelyt – röviden szólva – a saját beszédének hasznát vette észre, menten elérendő célponttá alakult ki benne az, ami eleinte csak véletlen kellemes nyereség volt; más szóval, céljává tűzte ki azt az érzelem-közlést, mely eleinte pusztá ösztönszerű hangos érzelem-nyilvánulás volt. Így lett a beszédből, az érzelem és gondolat ez akaratlan kiáramlásából, a gondolatközlésnek eszköze.

Ha a beszédnek e sokat hangoztatott „eszköz”-természetét tartjuk szem előtt, akkor megbarátkozunk avval a gondolattal is, hogy a beszéd csak az egyik, – igaz, hogy a legközvetlenebbik, – mindamaz eszközök közül, melyeknek segítségével a kölcsönös értekezést el lehet érni. Ebből azután az kerül ki, hogy az emberi beszéd voltaképp nem is az emberi gondolkodásnak különféle folyamatai közé tartozik, más szóval nem maga a tiszta lelki– azaz idegműködés, hanem olyan termék, mely ez idegműködésnek a pusztá folyamánya, alkotmánya, azaz olyasmi, aminek megalkotására a gondolatműködésünk felhasználhattott. Éppen ezért a beszédet a taglejtéses nyelv, továbbá az illustratio (minden ábrázolat) és az írás rokonainak kell tartanunk, és semmi esetre sem írhatjuk alá a logikának azt a közismeretes osztályozását, mely a mondatot (ítéletet) a fogalom mellé sorozza („fogalom, ítélet, következtetés”) s ezzel a mondatokban mozgolódó em-

béri beszédet úgy tünteti fel, mintha ez valamilyen, a fogalomalkotás mellett, illetőleg tán felett lebegő másik fajta elmeműködés volna. Mi evvel szemben nem győzzük eléggé hangoztatni, hogy mindenféle, akár egyetlen szóból álló, akár egész szónoklatokra terjedő beszédnek soha sincs más célja, mint megalkotni, illetőleg közölni azt az egységes fogalmat, mely az egész beszédnek végső eredményeképpen kikerül. Nem igaz, hogy háromféle gondolatműködés van, hanem nincs több mint egy, t. i. f o g a l o m a l k o t á s, és az ítélet meg a következtetés mind csak a fogalomalkotásnak illetőleg fogalomközlésnek eszközei. Az ítélet vagyis a fogalomnak szóbeli közlése nem más, mint az értesítésnek egyik módja, s ép ezért rokonai közé nem a fogalom tartozik, vagyis az értesítésnek t a r t a l m a, hanem mind az a sok más módszer, melyeknek segítségével embertársunknak figyelmét a tárgyunkra vonni lehet. Ilyen módok: ha neki e tárgyat bemutatjuk, őt hozzá vezetjük; ha ott ahol ez lehetetlenség, úgy t e s z ü n k mintha megmutatnák neki (a jelbeszéd, taglejtés); ha valamilyen ábrázolatban tüntetjük fel gondolatunk tárgyát; ha közvetett úton, valamely képzettársulásnak célszerű felkeltésével (a rébusz, írás) visszük rá emberünket a magunk gondolatára. A mondat valódi rokonait tehát az oktatásnak összes eszközei és fogásai között kell keresni. A logikusok, kik egymás végébe iktatják a fogalom, ítélet és következtetés nevezetű lelki fejleményeket annak a külsőségnek alapján, hogy a fogalom nevezetű tényező az első fejleményben magányosan, az ítéletben másodmagával, a következtetésben meg harmadmagával fordul elő, – e logikusok a maguk többnyire hiányos pszichológiai érzékével (melyre pompás takarót szolgáltatott Kant avval a meghagyásával, hogy a logikusnak nem is s z a b a d pszichologizálnia) nem veszik észre az ítéletnek tisztára gyakorlati jelentőségét vagyis azt, hogy benne pszichikai tartalom nincs több mint az egyszerű fogalomban. Minden többi vagyis épen az a mondataalakú forma, ami az ítéletet ítéletté teszi, tehát a fogalomtól megkülönbözteti, már nem egyéb mint egy gyakorlati célú eljárás, egy eszköz annak elérésére, hogy a magunk egységes fogalmát a másik ember lelkében feltámaszthassuk. Aki ezt megértette, vagyis elfogadja röviden, hogy az ítélet egy célszerű c s e l e k v é n y ü n k a sok közül, az nem fogja túlzásnak találni, ha egyenesen azt vetjük fel: az ítélet annyit tartozik a pszichológiába, mint amennyire egy vasút pszichológies tárgy. A vasút igenis méltó lélektani tárgy, ha tisztán ama gondolatokat nézzük, melyeknek segítségével kitervezték és megcsinálták, de mihelyt készen van, már semmi köze hozzá a pszichológiá-

nak; a kész vasút leírása nem illik be pszichológiai fejezetcímnek, és a fogalomszállító eszköz, az ítélet, voltaképp szintén nem. A fogalomalkotó egyén az az iparos, aki a bútort megcsinálta. Az a kérdés, hogy hogyan kell elcsomagolni avégett, hogy tovaszállítható legyen, már nem az ő mesterségének, az alkotónak, körébe vág; csak jó, ha megtanulja. Az ítélet a maga alany-állítmányos berendezésével nem egyéb, mint egy szállítható formába elcsomagolt fogalom.

Aki ezt a feltüntetést vissza fogja utasítani, tekintettel a többi között arra (fent 503 sk.), hogy az ítélet végtére is az egyik formája az eredetileg érzelem-okozta emberi megszólamlásnak, az ilyen bírálónak emlékezetébe idézzük, hogy az alanyt vagyis azt a szót, amely nélkül nem ítélet még valamely nyilatkozat, eredetileg a megszólított ember kedvéért tesszük ki (fent 518 sk.). Ez azt teszi, hogy az ítélet olyan alkotmány, melyet a velünk szemközt álló emberhez szabtunk.

Amit fennebb a beszéderedménynek egységes-fogalom voltáról mondtunk, ahhoz jól hozzáülük J a m e s (II. 569)-nek az a tétele, hogy minden bármily sokrétű esemény, amely egyidejűleg az elménk előtt van, egy egységes gondolati tárgy (... *is one object for the thought*). Hozzáveti ezt a jellemző példát (így kiírva): *Thus 'A-and-B-and-theirmutual-incompatibility- and-the -fact- that-only-one-can-be-true-or-can-become-real -notwithstanding-the-probability-or-desirability-of-both' may be such a complex object...*

L e h m a n n (228-9)-ből ide illik: *Unser Denken geht gewiss grossenteils mit Hilfe solcher zusammengesetzten Vorstellungen* (t. i. amilyenek a jelzős főnevek mögött rejlenek) *vor; erst wenn wir den Gedankengang näher präzisieren wollen, um logische Garantie für dessen Richtigkeit zu erhalten, formulieren sich die Vorstellungen als Gedanken, als Urteile. Man wird die zusammengesetzten Vorstellungen deshalb auch gewiss mit Recht nichtformulierte Gedanken nennen können.*

Hogy az ítélet nem valamely, a tárgyészrevételtől különböző lelki foylamatot tartalmaz, s hogy ilyet, nevezetesen bizonyos összekapcsoló műtétet csak az ítéletnek mondataalakú megjelenése miatt képzelünk belé (a csupán gondolt ítéleteinkbe az elfojtott beszédinnervatiók miatt), – ezt az értékes gondolatot meggyőző formában J e r u s a l e m (16-29) fejtette ki. Kár hogy e tételét lejjebb, ahol minden áron erős választófalat akar a képzelés és ítélet közé vonni, némileg meggyengíti.

M a u t h n e r (III. 343): ... *es verbinden sich n ic ht die Begriffe zu Urteilen, sondern die Urteile oder Sätze verbinden, klären sich zu Begriffen oder Worten.* (U. o. lejjebb): ... *unsere Urteile oder Sätze sind nicht aus Begriffen hervorgegangene höhere Gestaltungen, sie sind vielmehr ein Rückschritt zu den Sinneseindrücken* (t. i. mert a tapasztalati tényekre utalnak.)

Áttérhetünk a gondolatközlésnek egyéb eszközeire. Ezek közül a taglejtés-nyelvet, más szóval jelbeszédet már fennebb érintettük s még egyszer vissza fogunk rá térni az érzelmek fejezetében, már t. i.

az érzelemkísérő taglejtésekre, melyeket, mivel az illető érzelmi állapotát félreérthetetlenül kifejezik, bátran nyelvszámba lehet venni. A jelbeszéd a hangos nyelvvel abban a közös sajtóságban találkozik, hogy úgy az egyik mint a másik nyilatkozásmódnak vannak teljesen ösztönszerű azaz olyan alkotóelemei, melyeknek megállapítása nem tervszerűleg, hanem a mozgató érzelemnek közvetlen reflexusakép állott be. Ilyenek a hangos nyelvnek eredeti, még nem módosított indulatszavai, és ilyenek a taglejtések közül mindazok, melyekkel mint érzelemkísérőkkel majd annak idején fogunk találkozni. Ami azokat a későbbi, szándékosan kimódolt részeket illeti, melyeket mindakét nyelv bőséges számban felmutat, ezekre vonatkozólag körülbelül abban fogunk megállapodni, hogy a hangos nyelven beszélőnek alig-alig volt oka és alkalma, önálló új alkotásokkal előállania; kezdeményező vállalkozása jóformán csak arra szorítkozhatott, hogy a meglévő, ösztönalkotta beszédelemeket célszerűen kimódosítsa. (A mai nyelv szavainak nagy részét ősi indulatkifejezésekből származtatja avagy legalább is igyekszik származtatni a nyelvtudomány.) Egészen másképp áll a jelbeszéd dolga. Hogy itt mekkora tere volt az egyéni találékonyságnak s mekkora szükség is volt rá, ezt megértjük, ha meggondoljuk, hogy az olyan tökéletlen eszközzel, milyen a pusztá taglejtés, mégis micsoda sokoldalú és elvont tárgyú közlekedésre képesek azok a társadalmi osztályok, melyek erre a nyelvre rá vannak utalva s azt kifejlesztették. Mondhatjuk röviden: a hangos nyelvet túlnyomólag az emberi ösztönök és önkénytelen ötletek növesztették nagygyá s gazdagságának csak kis részét köszöni egyes emberek kezdeményének; a jelbeszéd ellenben túlnyomólag egyesek találmánya s csak csekély részben, a legelemeiben, az ösztönök gyermeke. (Wundt: Spr. I. 140-1.) Minket egyébként ez a mondvacsinált nyelv bővebben nem érdekel, mert mindenekfölött a rendes lélektani folyamatokat akarjuk megérteni s ezért nem terjeszkedhetünk ki az emberi elme ama műfogásainak részletezésébe, amelyekkel segít magán, ha normális úton nem haladhat.

Ezzel átmehetünk a képzőművészetre, mint a gondolatközlés harmadik módjára. Wundt (Spr. I. 229-30)-ban olvashatni egy érdekes gondolatot, melynek elfogadásával ez az átmenetünk megszűnik ugrásnak lenni a tárgyalásban, amilyenek első tekintetre látszik. Szerencsés gondolat, hogy az ábrázolás összes módjainál könnyebb eljárás, tehát bizonyára régiebb is az a taglejtés, mellyel egy gondolt tárgynak körvona-

laik a velünk beszélőnek számára a levegőbe rajzoljuk belé az újjunkkal. Ez a taglejtés egyszerűen a tárgynak kezünkkel való végigtapogatásából keletkezett s ezért fonák feltevés volna, azt a rajzmesterségből, ez utóbb elsajátított ügyességből származtatni. Egészen valószínű fejlődésnek látszik, hogy az ember azt, amit eleve csak így pillanatnyi hasznavehetőségre a levegőbe rajzolt, utóbb szilárdabb anyagon illetőleg anyagból is próbálta megrögzíteni. így keletkezhetett a képzőművészetek sok mindenféle faja, keletkezett tehát az embernek utánzó ösztönéből, mellyel a környezet érdekes tárgyainak körvonalait igyekezett, akár célzatosan akár céltalanul lemásolni, és keletkezett végső elemzésben ama mutató taglejtésből, melyre az embert már legősibb ösztönei indítják. Evvel egyébként csak arra akartunk ráutalni, hogy lehet valamilyen átmenetet találni az emberiségnek amaz ősrégi nagy találmányához, melyet képzőművészetnek nevezünk; de semmi esetre sem állítjuk, hogy ebben az egy áthidalásban megtaláltuk volna a képzőművészet kifejlődésének összes lelki okait és indítékait. Ez utóbbi kérdésnek kutatása nyilván túllépné azt a keretet, melyet nekünk e fejezet szab, s ezért csak azt jegyezzük meg, hogy a kérdéses indítékoknak egyike (csakis egyike!) bizonyára az volt, hogy az emberek észrevették, milyen alkalmas eszköze a gondolatközlésnek a sikerült utánzat.

Az a körülmény, hogy az ábrázolat (e néven foglaljuk össze a képzőművészetnek – nem a sokszorosító iparnak! – összes alkotásait) a nézőben a művész mintájának, az annyi sok pontban eltérő eredeti gondolatát felkelti, ez nyilván onnét van, mivel bármely térbeli létezőnek képzeete bennünk megalakul, ha e létezőnek annyi sajátága jelenik meg előttünk, amennyit a látás fel tud ölelni. Micsoda kimondhatatlanul szövevényes egy szerkezet az a létező, melyet „ember”-nek nevezünk! Mennyi száz meg száz sajátóság, anatómiai meg physiologiai tulajdonságnak összesége keli arra, hogy valamely létezőt az embernek, sőt épen ezen bizonyos N. N. embernek neve megillessen! Mármost arra, hogy az előttem lévő ábrázolat bennem N. N. barátomnak emlékét feltámassza, sőt mi több, hogy ez ábrázolatot az eredetinek nevére érdemesnek valljam („ez N. N. barátom”!), minderre abból a sok ezernyi anatómiai tulajdonságból azaz mindabból, ami az én barátom testének belsejében van, nem kell egyetlen egy sem, hanem kell annyi, amennyit én a barátomon látok. Micsoda hihetetlenül engedékenyek vagyunk és a szó legszorosabb értelmében felszínesekek, ha valamely organismusnak másolatáról van szó, – engedékenyek t. i. ahhoz a szí-

gorúságunkhoz képest, amellyel bármi másféle utánzatnak sikerült avagy nem sikerült voltát megítéljük! Hogy egy szobrot vagy festményt elfogadjak „N. N. ember”-nek, arra elengedem mindazt, ami ez embernek egész anatómiai szervezetét teszi; egy cseppet sem zavar, hogy a művész nekem egy masszív követ állít oda „N. N.” gyanánt. De ha valamely zenedarabnak utánzója az eredetinek *c-e-g* hangsora helyett *c-e-gis-et* játszik, már „rosszul játszik, nem így volt!” Honnan ez a nagy különbség a bírálat mértékében? Egyszerűen ott rejlik az oka, hogy nekünk minden adat az *és a n n y i*, amelynyit rajta közvetlenül tapasztalunk. A *g-gis* különbséget észreveszem, tehát az ilyen utánzatot visszautasítom. De a kőszobornak belül masszív voltát, annak az én emberem belső testszervezetétől, - melyet különben nem is ismerek! – óriási mértékben eltérő minéműségét nem látom, tehát az eltérés nem is zavar. Énnekem az N. N. barátom egy *l á t v á n y*, s ha a művész nekem egy ilyen látványt a maga mesterségével elő tud teremteni, akkor én evvel megelégszem. Ez annyira igaz, hogy még a vászonra kent színfoltokat sőt krétavonalakat, ha bizonyos távolságról nézve olyan látványt adnak, amelyet én N. N.-től nyertem, elfogadom e barátom elégséges ábrázolatának. (Hogy miben vagyunk engedékenyek, miben nem a képzőművészet alkotásainál, 1. fennebb 135-9.) Ne tagadja senki sem, probléma rejlik abban, hogy az előttem lévő kőszobor az én tudatomban nem úgy szerepel – ahogy kellene, – „ez egy N. N.-alakúra kivésett kódarab”, hanem ellenkezőleg, nekem ez a mű az N. N. barátom képmása, s csak elfogadom róla, hogy kőből van.

Amit a képzőművész nem tudott értésére adni a maga ősebertársának, azt értésére adta a rébusz, a képrejtvény, ez a szintén ősrégi közlésmód. A rébusz nem egyéb, mint nem-ábrázolható dolgoknak közlése ábrázolhatóknak célszerű csoportosítása útján. A rébusz művelődéstörténeti szempontból azért fontos, mert belőle fejlődött ki a betűírás. Aki rébuszt ad fel embertársának, az e társának hasonlóságos asszociációjára számít, arra nevezetesen, hogy a kívánt fogalom attól fog az eszébe jutni, hogy a lerajzolt tárgyakat, ezeknek egymáshoz való viszonyát kellő gyorsasággal azaz úgy fogja kiejteni, hogy az így kikerült egységes szó a kívánt fogalomnak közéleti nevéhez váljék hasonlóvá. Csak ha nem egyenként betűzők ki, hanem összefüggően olvasok le egy nap-ot, egy ól-at és egy O betű fölé rajzolt E betűt, fog eszembe jutni a feladótól célba vett „Napoleon” név.

Ugyanez áll a betűírásra is, melynek lehetőségére az az egyez-

menyes megállapodás kell, 1.) hogy bizonyos odarajzolt figurákat (a betűket) az olvasó nem a maga gyönyörködtetésére rendelt díszítményeknek fogja nézni, amiknek nézi a tanulatlan ember (a hieroglyphákat sokáig cifraságoknak tartották!), továbbá 2.) hogy e figuráknak felkínálkozó szóbeli leírása helyett inkább ama tárgy őskori (aegyptomi) nevének a kezdőbetűjét fogja kiejteni, mely tárgynak vázlatos körvonalait adja vissza az a betűfigura. Azaz tudnom kell, hogy valamely *A* figurát nem a magam gyönyörködtetésére és nem is azért vetettek papírra, hogy így olvassam le: „két egymást metsző vonal egy vízszintessel keresztülhúzva”, (ilyesmi már eszébe sem jutna az olvasáshoz szokott mai embernek), hanem azért rajzolták oda, hogy engem a sas madár-ra emlékeztessen és arra, hogy ez állat aegyptomi nevének (*ahom*) csak a kezdőhangját szabad kiejtenem. (Az olvasó látja, hogy itt az Európában közkeletű latin betűírásról beszélünk és tekintetbe vesszük, hogy ez a phoeniciai íráson keresztül az aegyptomi hieroglyphákból származik. Az adatokra nézve I. Meyer-Lex. „Schrift” c. cikk.) Az *abc-nék* összes betűi voltaképp egy-egy tárgynak a vázlatos rajzai, de minthogy a teljes tárgynév helyett e névnek csak az (aegyptomi) első hangját kell kiejtenem, tehát lassankint s e betűjelek eredeti ábrázolat-mivoltának elfeledésével együtt az a nézet kapott lábra, hogy e jelek nem is jelölnek meg semmi mást, mint k ö z v e t l e n ü l azokat a hangokat, melyeket hozzájuk ejteni „szokás”; (tudjuk, hogy miért épen ezeket szokás). Az a betűjel, mely a közfelfogásban így pusztán hangjeggyé, kottává csenevészett, most annyival alkalmasabbá lett olyan szónak leírására, amelyeknek jelentése egyáltalán semmi vonatkozásban sincs azokhoz a tárgyakhoz, melyeket ama szónak betűi eredetileg ábrázoltak. (Ha a magyar „bal” szót akarom kiírni, akkor sorrendben egy ibiszmadárnak, a sasnak, meg egy oroszlának [*labo*] vázlatos képét rajzolom le. Ki gondol ma ezekre, s kit zavar e tárgyaknak képzete a látott „bal” szónak helyes értelmezésében!) Aki ezt a fejlődésmenetet nem ismeri, annak a szemében érthetetlen, szinte csodával határos leleményességnek tűnik fel az emberiségnek az a lépése, mellyel a néma gondolatközlésnek egyetlen természetes formáját, a tárgy ábrázolást otthagyták a pusztán hangjelölésre, e mérhetetlen hasznú módszerre adták magát. Látjuk, hogy e lépés egészen természetesen kerül ki a megelőző fokból, a tárgyrajzból. Mindezeket számba véve talán nem kíván tőlünk az olvasó még további bizonyítékot arra, hogy az írás csakugyan rébusz vagyis a rébuszból fejlődött ki.

5. A közlemény megértése.

Minekutána az emberi gondolatközlés eszközeinek szerkezetét amúgy nagyjából átvizsgáltuk, elérkezett az ideje, hogy most már az érem visszaját is nézzük vagyis azt a folyamatot, melynek segítségével a fülünkhöz avagy szemünkhöz jutott közleményt megértjük. Mert valóban ez az utóbbi nem kisebb kérdés, mint amilyen volt az, hogy hogyan közöljük gondolatainkat.

Természetes dolog, hogy először is a hangos beszéd megértéséről szólunk. Általánosságban megjegyezhetjük, hogy még a műveit ember is annál könnyebben ért meg valamely közleményt, minél jobban egyezik ez a közlés a szabályos megszólamlások alakjával. Szabálytalan (fent: ösztönszerű) megszólamlásokhoz nagyon sokat hozzá kell gondolnunk s többnyire csak az egész helyzetnek, a körülményeknek számbavételével, néhol igazán az egész okoskodó tehetőségünk felhasználásával értjük meg azt a szűkszavú, szabálytalan beszédet, esetleg puszta indulatszót. Minthogy pedig a beszélőnek a szabályos formákat elsajátítania fáradságába került azaz így beszélnie – eredetileg – mindenestre nehezebb volt, mint ösztönszerű módon, tehát elmondhatjuk: ami a beszélőre nézve teher, az könnyebbség a megértőnek; amennyi terhet vállal az első, annyit vesz le a másiknak nyakáról.

Aki leíró mondatokban beszél, az az öt foglalkoztató tárgyak gondolatát akarja belém ültetni. Aki kérdő meg felszólító mondattal fordul hozzám, az segítséget akar tőlem. A leíró és elbeszélő nem vár feleletre; az ő célja el van érve, ha most én is azokról a dolgokról azokat gondolom, amiket ő. Ekkor, vagyis ha ezt felteszi, fogja azt mondani, hogy én őt megértettem. A felszólító és kérdező ellenben csak akkor veszi megértettnek a mondását, ha a megszólított egyén teljesíti is a kívánságát avagy legalább e teljesítés elmaradásának okát adja. (Itt bátran számon kívül maradhatnak azok az esetek, amikor a megszólított egyén a saját vonakodásának takargatása végett színléli a meg nem értést.)

E helyütt, a felszólításnál, azt a kérdést is fel kell vetnünk, hogyan érti meg azaz tanulta meg kiskorában az ember a saját tulajdonnevét. A személyeknek adott tulajdonnévnek nemcsak az a haszna, ami a tárgyak nevéé, hogy t. i. e név következtében róluk tudunk beszélni. A személynév egyszersmind arra is szolgál, amire bizonyos háziállatok neve, amelyek t. i. azért kaptak nevet, hogy hozzájuk tudjunk beszélni, illetőleg figyelmüket felhívni. Az

ember meg kutya azért is kapott nevet, hogy szólítani lehessen; legalább az a tény, hogy nevének kiejtése a figyelmét fölkelti, nagyon szívesen látott következménye annak a (különbön más eredetű) megállapodásnak, amely úgy az embert mint az állatot tulajdonnévhez juttatta. Hogy hogyan tanulja meg az ember a saját nevét, ez nem volna fejtörős kérdés, ha már csak a teljes, felnőttkori eszének birtokában tanulná meg azaz amolyan száraz „tudomásulvétel” útján, mint ahogy pl. a névmagyarosító kérvényének eredményét jegyzi meg. Mert azt is jó előre megmondjuk, hogy az alábbi okoskodás csupán az ember keresztnévének megtanulására vonatkozik, mert a vezetéknevét, minthogy ezen a közép európai embert csak érettebb korában szólítják, már olyan életkorban tanulja meg a gyermek, amelyben külön műfogásokra nem szorult a tanítója. Finnyás lelkeket talán bánt, de nem tehetünk róla: ez a műfogás a gyermeknél abban áll, hogy éppen olyan módon kell megtanítani a keresztnévére, mint ahogy a háziállatot szokás. A kutyát tudvalevőleg úgy tanítják meg a nevére, hogy ezt a szót valami, az állatnak kedves bánásmód (etetés, cirógatás) közben hangosan kiejtik. Ez az eljárás bizonyos associatiót telepít az állat agyába, úgy hogy máskor, amikor ezt a nevet hallja, előjön annak reményében, hogy megint valami jóban lesz része. És egyéb, vagyis több mint az, hogy a neve hallatára előjőjön, a gazdájának nem kell; nem kell nevezetesen az, hogy az állat azt a szót a maga nevének tekintse, azaz tudja, „hogy ez az ő neve”; állatnál ilyesmit nem is lehet elérni. Tulajdon ezen a módon tanulja meg a nevét a kis gyermek is. Ezt eleinte szintén csak annyira lehet vinni, hogy ama név hallatára a figyelmét fordítsa a szólóra, akitől, emlékei alapján, ama szó kíséretében valami kellemes bánásmódot vár. Később, nagy későre jut odáig, hogy az állat fejlődését meghaladja annak a tudomásnak megszerzésével vagyis amaz elvont tételnek megértésével, hogy ez és ez a szó – most már a vezetéknev is, – „az ő neve”. A felnőtt ember „a nevéből” nem enged gúnyt üzni, sértésnek veszi, ha eltorzítják. Ennyire vagyis nevének értékelésére, sőt csak birtokként való megbecslésére az állat sohasem viszi, mint mindenki tudja.

Az olvasó előtt ismeretesnek tesszük fel azt az igazságot, hogy minden tulajdonnév, keresztnév úgy mint vezetéknev, a maga eredeti formájában jelentőséges szó azaz voltaképp közösfőnév, sőt nagyon sokszor puszta melléknév, mely valami dicséretet tartalmaz. Vezetékneveink nagy része az első névviselőnek származáshelyét, foglalkozását, valami testi sajátságát jelenti. Mindez a többi között azt is mutatja, hogy személyeknek elne-

vezése nem a szólítás kedvéért, hanem olyan okból történt, amiért más látványokat is elnevezünk, t. i. a r ó l u k való beszéd megkönnyítésére azaz megkülönböztetésük végett.

A leíró mondatról már fennebb mondtuk, hogy az alanynak előrebocsátásával, sőt mi több a pusztá kitételével is már a megértésnek feltételeihez igyekszik alkalmazkodni vagyis ahhoz a körülményhez, hogy a hallgatónak mindenekelőtt a világnak azt a pontját kell gondolatban megkeresnie, amelyről a leírás szól. E leírást vagyis az állítmányos gondolatot a hallgató rendszeren azután alkotja meg, és nyeri ki így két lépésre a jelzős főnévnek azt az egységes fogalmát, mely a beszélőt mozgatta. Tehát itt, vagyis a h a l l g a t ó nak mondatértő eljárásában ismerünk rá arra a bizonyos successiv, összekapcsoló műtetre, melyet egy helytelen nézet az ítélező b e s z é l ő nek tulajdonított. (L. fent 525-6.)

Minden beszédmegértésre, mely nem a két félnek szeme előtt lévő dolgokra vonatozik, azt kell elfogadnunk, hogy az illető mondatban szereplő szókat a hallgató által érti meg, hogy helyökbe olyan reáliáknak képzetét alakítja ki, amelyeneket azok a szók az ő t u d o m á s a szerint jelenteni szoktak. Itt egészen' határozott, egyéni karakterű képzeteket kell érteni, vagyis számba kell venni azt, hogy a hallgató bármilyen reális jelentésű szóra a maga saját, volt tapasztalatainak valamelyik tagját rándítja elő, még pedig a sok ugyané nevet viselők közül azt, amelyet az associatio folyamata éppen abban a pillanatban az eszébe vet. Ha valaki elbeszéli, hogy tegnap este megérkezett a felesége, akkor én, a hallgató, úgy a „tegnap este”, mint a „megérkezett”, meg a „feleségem” kifejezéseket olyan képzetekkel fogom kitölteni, amelyeneket é n a megelőző életben e szókkal illettem. A „tegnap este”-nek tehát tudatomban olyan színe lesz, amilyen az én tegnapi estém volt, azaz olyan tartalommal kitöltöttek képzelem ezt az időhatározót, amilyen tartalma a tegnapi estének énnálam volt; a „megérkezett” szó eszembe fogja hozni valamelyikét azoknak a megérkezési jeleneteknek és különös körülményeiket, melyeket tapasztaltam; s végre a „feleségem” szó. feltéve hogy a szólónak nejét nem ismerem, egy valakinek a tőlem ismert feleségére fogja gondolataimat irányítani.

Ezt az érdekes jelenséget már L o c k e (III. k. 2. fejj.) is észrevette.

Hasonlítsuk össze ezt a tényálladékot vagyis a gondolatoknak illetén megalakulását a megszólított egyénben az elbeszélő embernek avval a szándékával, hogy „a maga gondolatait” ültesse át a

másik fél lelkébe. Mit látunk? Csak azt, hogy ez a törekvése az egész vonalon csütörtököt mondott. Egyetlen szava sem jelenti a megszólított embernek tudatában ugyanazt vagyis ugyanazokat az egyéni reáliákat, amelyeket az ő vagyis az elbeszélőnek tudatában jelentenek. A kiejtett szókat mintegy fejezetcímeknek vehetjük. E címek dolgában, elismerjük, teljes megegyezés van az egymást megértő emberek között. De az a tartalom, ami e címek alatt foglaltatik, egészen más a beszélőnek meg a hallgatónak lelkében. A beszélő a maga, egészen határozott egyéni tapasztalataira ruházta rá ama szokot; a hallgató viszont a maga múlt életéből vett tapasztalatait írja a hallott „fejezetcímek” alá. Ezen a tényen legföllebb némileg, de nem igazán és gyökeres módon segít az az eljárás, ha a beszélő a lehető legnagyobb részletességre törekszik. Annyit elérhet evvel, hogy én hallgató most a magam képzeiteit, melyekkel az ő szavait kísérem, az övéihez hasonlóbbakkal fogom felcserélni; de olyan részletes leírását a fejében élő tényálladéknak ő sohasem lesz képes adni, hogy én az elmondottakat teljesen úgy gondoljam, ahogy o gondolta. Minden értesítés, melyet előttünk ismeretlen tárgyról nyerünk, csak annyit ér, amennyit egy előzetes lajstroma az illető dolgoknak, melyeket esetleg később kitapasztalhatunk. Ha az északi sarkvidékről vagy Ausztráliáról olvasok egy könyvet, ennek mindössze annyi haszna lesz, hogy e dolgoknak legáltalánosabb fogalma fog bennem megalakulni. Ezentúl már nem valami falunak fogom képzelni a sarkvidéket és Ausztráliát nem Ausztriának. Amit az ilyen leírásból szerzünk, az több mint semmi, de kevesebb mint valami (t. i. mint valami megállható gondolatkép). Ha egy tapasztalt utasnak hallgatója valahogy láthatóvá tudná tenni a „képet”, melyet magának az elbeszélés alapján az illető tájokról és méreteikről alkotott, milyen végtelenül rossznak és hűtelennek nyilatkoztatná ezt az ábrázolatot maga az utas! Mindenki észrevehette, mennyire másnak, a remélt alaktól eltérőnek talált nem egy ízben olyan tájakat sőt kisebb dolgokat is, melyeknek valami leírás alapján lehetőleg pontos képét igyekezett megalkotni. A beszédet hallgatónak lelki állapota egy gondos szemelgetés, gyöngyöt gyöngyhöz fűzés (legtöbbször hamis gyöngyöt hamishoz), a pórázon vezetett phantasiának egy ténykedése, amennyiben a saját múlt tapasztalatainak adatait rákja a hallott szavak parancsolta sorrendbe, kinyervén így egy alkotási, mely az elbeszélőnek emlékeit távolról sem éri el, a saját maga múlt emlékeit meg többé-kevésbé meghamisítja, mert kifecamítja. Minden útirajznak olvasása sehol sem létező tájakkal, helyze-

teknek képzeletét gyökereztetni meg bennünk. Események leírásáról sem nyilatkozhatunk kedvezőbben. Ebből az tűnik ki, mekkora önámítás rejlik abban, amikor két ember „egymást megérti.” Ha volna egy felettük álló szellem, mely belelát mindakettőnek belsejébe, az valóságos *lucus a non lucendo*-nak tekintené azt az állítólagos megértést, amelyiknél az egyik fél épen csak éri, pedzi azt, sőt a nyomába sem ér annak, amit a másik tud. ők azok a gyermekek, akik ugyanazt az egy szívárványt bámulják, legalább azt hiszik, hogy ugyanazt; holott minden physikus tudja, hogy két embernek azaz két nézőpontból mindenkor két különböző szívárványt lehet csak látni, ők az a két molnár, akik azért férnek meg egymással, azért „értik meg egymást”, mert mindegyikök más malomban örök. A legjobb barátok között is felmerülő számos nézeteltérésnek és vitának egyik oka legalább is ebben a, mondhatnók organikus, mert elenyészthetetlen fogyatkozásunkban rejlik, hogy t. i. nincs igazi megértés az emberek között és nem is lehet.

Senki sem érezte át mélyebben a kölcsönös értekezés akadályait és ezeknek okát, mint Mauthner (pl. I. 48-9). Minden leírásnak, mondja (III. 60), az az eredendő bűne, hogy voltaképp már ismeretesnek teszi fel a közlendőt, ezért nem érteti meg. *Nicht die Worte der Sprache vermitteln uns das Verständnis der Welt, sondern unsere individuelle Orientierung in der Welt vermittelt uns das Verständnis der Worte und Sätze.* (III. 245-6.) Részünkről csak abba nem megyünk belé, hogy elménknek ezen és egyéb fogyatkozásaiért valami dogmatista agnosticizmusnak (a szerző ugyan skepticismusnak nevezi III. 650) azt a szárnyszerű hangulatát erőltessük magunkra, melyben a szerző a trappista barátnak örök hallgatásával kacérkodik és *ruhig verzweifeln*-t emleget.

Ennek előrebocsátásával korántsem akartuk magunktól elhárítani a munkáját ama folyamat elemzésének, melyet a beszéd megértésének szókás nevezni. E folyamatot úgy fogjuk meghatározni, hogy nem egyéb, mint az értesülőnek az a törekvése, hogy a nyilatkozótól megjelölt gondolattartalomhoz lehetőleg hasonlót szerkesszen meg a maga elméjében. Itt arra az érdekes jelenségre kell rámutatnunk, hogy micsoda felszínes, minden ízében elnagyolt gondolatvázlatokat is neveznek az emberek és nevezünk mindnyájan még megértésnek. Furcsa egy ellentét: egyfelől az a tény, hogy igazi megértés nincs s hogy erre még a leg gondosabb szövegbe-mélyedés sem elég, másfelől meg az emberiségnek az a tág lelkiismerete, melylyel az értelmi reconstructionnak még a kísérletén is alulmaradt pusztá hozzávetéseket szintén megértésnek fogad el. Nem igaz t. i. hogy az az ember, aki a fenti példamondatban hírért veszi a más

felesége hazaérkeztek, okvetlenül megfelelő saját képzetekkel kíserte a hallott szók mindegyikét. Akárhányszor megértjük a mondatát anélkül is, hogy a benne jelzett képzeteket igazán, számottevő módon meg próbáltuk volna alkotni. Nem tartjuk érdemesnek azt a megszerkesztést, illetőleg annyira vázlatosan visszük véghez, hogy teljesen képtelenek volnánk utólag valami részletesebb leírását adni azoknak a képzeteinknek, melyeket a „megértett” mondat szavai helyébe gondoltunk. Sokszor igazán csak annyiban értjük meg a hozzánk intézett beszédet, sőt olvasmányainknak is nagy részét, hogy tudjuk, hogy ezt értjük, de igazán nem próbáljuk meg. Az ilyen nem érdekes dolgoknak csupán a hozzágondolt következménye szokta a figyelmünket megragadni; erről tudunk számot adni. A fenti hírnek hallatára azt mondom: „valóban?” és evvel a jelzett eseménynek csupán érzelmi és egyéb következményeit foglalom össze röviden az elmémben. A hétköznapi élet eseményei az érett ember szemében oly annyira színtelenek és semmitmondók, hogy valóban csak egy összefolyó érzelmi háttér alakjában élnek a tudatában. Ez az az alsó emelet, amely mintegy gondolkozó hozzászólásainak küszöbe alatt marad; az az adatösszeg, amely az ő szemében csak a következményei kedvéért van a világon.

Milyen érdekessé válnék mindkét félre nézve egy hétköznapiasságok-és formaságokban mozgolódó társalgás, ha a felek mindenike hangosan elmondhatná azokat a *soit-disant* marginalis jegyzeteket, melyekkel gondolatban a másik félnek beszédeit, külsejét, viselkedését, mutatkozó szándékait sat. kíséri. A modern kultúrember annyira kitanult vén róka, hogy mintegy a feleagyával, a kisujjával csinálja meg azt, amire a naiv emberek és a gyermeknek még az egész erejét és figyelmét kell felhasználnia. Ráhallgatok a vendégem elbeszélésére, „csupa fül” vagyok s e közben mégis eszembe jut, „no már ennél is láttam okosabb embert,” „mikor megy már el” vagy pedig „mivel is kellene megkínálni” sat. A feszes társaság azért olyan kellemetlen, mert eszünknek folytonos tojástáncot kell járnia az elmondható és az el nem mondható, de mégis felvetődő gondolatok között. Ismeretlenül összeverődő útitársak között mindenesetre a legérdekesebb, bár nem épen a legszokásosabb beszédthema egymás foglalkozásának, életviszonyainak sat. az elbeszélése, szóval a mennél teljesebb bemutatkozás.

Azt a különben magától értetődő igazságot, hogy egy hallott eseménynek érzelmi vagy másmilyen következményeit felfogni nem lehet anélkül, hogy magát az illető eseményt valahogy, ha mégoly vázlatosan is, gondolatban meg ne szerkesztettük azaz a magunk módjára el ne képzeltük volna, – ezt az igazságot azok az esetek mustrálják, amikor maga a hír, melyet hallunk, ugyan közönséges, érdektelen dolog, de a nyelv, amelyen velünk közlik, szokatlan

azaz valami tőlünk hiányosan értett idegen nyelv. Ilyenkor minden egyes szóhoz igenis észrevehető módon hozzágondoljuk az értelmét, még pedig világos dolog, valami egészen egyéni, a magunk tapasztalásköréből merített értelmet. Lehetetlenség, hogy anyanyelvünkön másféle eljárás útján történjék a megértés, mint idegen nyelven; különbség csak a megértés gyorsaságában lehet. Hisz anyanyelvünk valamikor, gyermekkorunkban, szintén idegen volt számunkra.

Elvül kell kimondanunk, hogy nemcsak az imént említett kérdést, hanem mindenféle oldalait és jelenségeit a beszédmegértés lefolyásának ama kulcs segítségével kell megfejteni, melyet az idegen nyelvek megértésének ténye ad kezünkbe. Az anyanyelvi közleménynek megértése a maga bámulatosan hirtelen lefolyásával szinte elkápráztatja a kutató psychologust, annyi kérdést vet fel eléje. De ha közelebről megnézzük az itt felmerülő csodás tüneteket, azt látjuk, hogy közös okuk abban a nagy gyakorlottságban rejlik, melyet anyanyelvünkben szereztünk. Ezt a gyakorlottságot kell tehát kikapcsolni, illetőleg valamely idegen nyelvi megértésnek számbavételével lejjebb szállítani, ha azt akarjuk, hogy a megértés ténye megszűnjék boszorkányságnak látszani. A virtuóznak fogásaihoz minden téren a kezdőnek és a haladó tanítványnak eljárásai szolgáltatják a kulcsot. Ezért általában elvül azt fogjuk elfogadni, hogy a megértés még a legközönségesebb anyanyelvi mondatainknál sem egyszerre történik, hanem történik a szók sorrendjében. Még a legnagyobb virtuóz sem bírja magát túltenni azon a tényen, hogy később érkező jelenségekre csak később lehet reagálni, később érkező szókat csak később megérteni.

Evvel még korántsem mentünk bele abba a szerintünk helytelen állításba, hogy a mester teljesen ugyanazt cselekszi amit a tanítvány, „csak sokkal gyorsabban.” Azt hiszem, mindenféle ügyességre nézve el kell fogadni azt, hogy a virtuóz embert a nagy gyakorlottsága bizonyos műfogásokra viszi rá, melyeknek segítségével azután feladatát még előnyösebben tudja megoldani. Bizonyos ismertető jeleket (*des repères* mondaná a francia) talál az elvégzendő feladaton, melyek egymagukban is eligazítják és minden hosszabb fáradozástól megóvják. De hozzáférni e „jelek”-hez és hasznukat venni csakis az előzetesen szerzett nagy gyakorlottság alapján lehet. A jó úszó tudja, hogy féloldalt azaz ha felváltva hol a jobb, hol a bal karját veti ki a vízből, sokkal gyorsabban bír úszni. De kezdőt ilyen műfogásra közvetlenül nem lehet tanítani.

A jó zongorás a mély basszusban nem úgy találja el a bal keze kisujjával a hangot, hogy ránézne az illető billentyűre, hanem legföllebb az egy oktávával feljebb eső, tehát könnyebben meglátható billentyűt nézi, erre teszi rá a hüvelykét, feszíti ki a kezét a pusztá izomérzet alapján egy oktáványira és így üti meg a kívánt hangot. De ekkora, ilyen hűséges izomérzettel csak a gyakorlott játékos rendelkezik. Ebben a két esetben tehát rá tudunk mutatni a kérdéses műfogásokra és rajok lehet mutatni számos más ügyességnél is. Ezen a jogon azt hisszük és elfogadni való pszichologiai hypothesis-ül iktatjuk ide, hogy minden embernek, aki pillanatnyi gyorsasággal („egyszerre”) ért meg valamely közleményt, van bizonyos műfogása, mely erre segíti, bár elismerjük, hogy e műfogást ebben az esetben kimutatni nem tudjuk. Vázlatosan, az ismeretleneket ki-pontozva úgy írunk le ezt a dolgot, hogy a felnőtt ember, ha hallja, hogy í g y meg í g y hangzik egy bizonyos mondat (talán a beszéd-rythmust vagy a szóhangskálát veszi észre), akkor tudja azt is, hogy ezt meg ezt jelenti. De persze beszédrythmusból meg effélékből még soha senki sem t a n u l t a meg a beszéd értelmét.

Ha meggondoljuk, mennyi sok viszonzszón, voltaképp elgondolhatatlan azaz concret képzetet nem adó szókon kell a hallgatónak keresztülvergődnie, míg az átvett concret képzeteket a beszélőtől kívánt viszonyba sikerült hoznia, akkor elláthatjuk, micsoda elsőrendű szerep jut minden beszédmegértés körül az e m l é k e z ő t e h e t s é g ű n k n e k , mely a minden következő pillanatban nyert újabb szóhoz illetőleg gondolathoz hozzágyüjti a már megelőzőleg, a mondat kezdete óta felhalmozódott értelmet. Jól megjegyezzük: a mondateleji szók folytán a hallgatóban megalakult gondolatot a mondatnak minden következő szava nem f e l v á l t j a azaz nem másik gondolatot telepít helyébe, hanem m ó d o s í t j a , lassankint azon fokig, melyen a beszélőnek gondolata áll. Ha számba vesszük, hogy a mondatok elején igen gyakran olyan szók állanak, melyek csak az utánuk következőktől nyernek valami igazán elképzelhető értelmet, más szóval, hogy a mondat vége hozza tető alá azokat a mindaddig szabadon lebegő értelmeket, melyeket a mondat eleje a hallgatóban támasztott: akkor el fogjuk fogadni, hogy minden beszédmegértés olyan folyamathoz hasonlít, amikor egy chaotikus gomolyag lassankint rendeződik, tagozódik, formát ölt. Ha hallom vagy olvasom ezt a mondatot: „Az a torony, mely Velencében a Sz. Márkus-téren állott, 1902. július 14-én délelőtt leomlott”, akkor az „az a torony”-nál feltámadt, eleinte határozatlan gondolatom a

jelzős mellékmondat következtében határozottabb formát ölt. E mellékmondat végén tehát már a gondolatom, mely eleinte lehetett olyan, mintha isten tudja micsoda tornyot látnék, olyanná alakult át, mintha épen a velencei campanile-t látnám. (Ha magam nem láttam, most e torony fogalomhoz legalább hozzágondolom Velencének a térképről ismeretes helyét s az egy toronyból bennem az a torony lesz, melyre egy bizonyos, pl. könyvekből szerzett ismeret-csoportom vonatkozik.) Az a július 14-iki datum, melynek a hallgatóban most megalakult alanyfogalom mellett semmi értelme sincs, nyilván egyike azoknak a szócsoportoknak, miket csak a következő állítmányfogalom juttat „tető alá.” Amíg ez be nem következett, a hallgató vagy olvasó afféle várakozó állapotban maradt, amelyet értelmetlen azaz gondolatban megszerkeszthetetlen szókeltének. Egy a magyar nyelvet hiányosan értő ember talán mint utánavetett jelzőt vagy mi egyebet lesz hajlandó e dátumot a megelőző mondatdarabhoz, az alanyhoz hozzávonni, – olyan kísérlet, melytől a gyakorlott magyar mindenesetre tartózkodik. A gyakorlott nyelvértőnek készsége, mellyel a helytelen értelmezés-kísérleteket már *a limine* mellőzi, nem egyéb, mint későkori fejlődés azaz olyan ügyesség, melynek nem szabad elfátyoloznia a psychologus szemét ama tény számára, hogy minden beszédmegértés eleinte és eredetileg valami kibetűzésféle azaz olyan folyamat, amely számos felpróbált helytelen értelmezésen keresztül vergődik fel a helyes értelemig. Fontos vívmány, mikor a hallgató vagy olvasó már a kellő helyen várakozni tud azaz egyszeribe észreveszi, hogy a lebegő értelmet majd csak ezután lehet tető alá hozni. A mi emberünk a mondat utolsó szavánál, vagyis miután az állítmányt is megkapta, szedte elő ama lebegő dátumnak emlékéit és így jutott el egy olyan (vagyis csak hasonló, nem egyenlő) lelkiállapotig, melyet a leomlott campanile gondolata a beszélőben már a mondat megkezdésekor keltett.

M a u t h n e r (III. 249) is ráutalt arra, hogy minden elbeszélésben sok hysteron-proteron van, amit a hallgatónak kell a kellő sorrendbe hoznia. Jó leírása az értelem megalakulása módjának (III. 243), *dass das psychologische Praedicat sich unaufhörlich bei einer Darlegung oder Erzählung in ein psychologisches Subjekt zurückverwandelt, insofern das ausgesprochene Unbekannte im nächsten Satze schon zum mitverstandenen Bekannten wird...*

Az emlékező tehetségnek a mondatmegértésnél viselt szerepét jól leírja M ü n s t e r b e r g (343-4).

Itt nem szabad elhagynunk, hogy ellenmondó állítások is vannak a világon, melyekre a megértésnek, az értelem-megszerkesztésnek

kísérlete szintén kiterjed. Typikus példájok a „fából vaskarika” (Twardowski-nál [23] a „ferdeszögű négyzet”). Első tekintetre úgy látszik, hogy az ilyen mondásokra nem lehet átvinni azt az általános, Locke-féle elvet, mely szerint minden beszéd mögött olyan képzetek rejlenek, amelyek illetőleg elemeik, végtére is a tapasztalásból vannak véve. – Abban fogunk megállapodni, hogy aki valamely ellenmondó állítást kiejt avagy hall, az egy részét azoknak a dolgoknak, miket az állítás felőlel, mindenesetre elképzeli, tehát az ehhez szükséges elemeket a valóságból merítette. De nem képzelel el mindazt és annyit, amennyi abban az állításban tényleg mondva van, nem nevezetesen azt a kapcsolatot a részek között, amelyet az állítás szavai megjelölnek. Még pedig ez utóbbit nem csak azért nem képzelel el, mert ilyen kapcsolatot sehol sem látott, hanem azért, mert ilyet nem is bírna képzelni. Aki „fából vaskariká”-t mond, az okvetlenül gondol egy vaskarikára és arra, hogy egy karika lehet fából. De mondásának azt a részét, hogy maga a vaskarika legyen fából, gondolatban sem bírja megvalósítani. – Az az érdekes, hogy ellenmondó beszédek mégis vannak a világon. Kérdés, hogyan keletkeztek? Nyilván csak a használt szók teljes értelmének nem-ismeréséből, esetleg elhanyagolásából. Aki „ferdeszögű négyzet”-et mond, az egyszerűen rhombus-t képzel s nem tudja avagy elmellőzi, hogy a „négyzet” nevét a geometria a derékszögű négyzeteknek egy csoportjára foglalta le. Hasonlóképp a másik emberünk is odáig helyesen okoskodik, hogy mindenféle karika lehet fából s hogy a karikák közé a vaskarika is tartozik. Csak azt nem veszi észre, hogy a „vas” jelzővel a maga karikájának maris az anyagát jelölte meg, ép úgy mint más helyütt meg a „ból-ből” raggal. Minden ellenmondó beszéd valami figyelemtelenségnek vagy tudatlanságnak a jele s csakis ez a lelki gyöngeségünk, ez a főnebb (555) is érintett pongyola gondolkozás magyarázza meg az ilyen „lehetetlen” állításoknak lehetőségét. Mindenesetre kár az ilyen állításokat elméink korlátlan hatalmának s képzelő erőnk függetlenségének tanú jeléül felhozni; mert bizonyára nehezebb dolog, az ellenmondásoktól mindvégig óvakodni, mint alkalmilag a tapasztalás világán kívül eső illetőleg olyan állításokba tévedni, amelyek csak megfenyegetik a világ rendjét, de bántani nem tudják, mert pusztá gondolat-utalványok, de nem gondolat-tervek. Twardowski (23-5) fejtegetését, mely szerint az ellenmondó állításnak is bizonyos képzeleti tárgy felel meg (ő elképzeli [!] a ferdeszögű négyzetet), „de olyan amely tényleg nem létezik”, elégtelen elemzésnek tartjuk.

A beszéden kívül eső közlésmódoknak, nevezetesen a rébusznak és a pusztá rajznak megértéséről már fennebb megemlékeztünk. Az ott mondottakat vagyis hogy a kibetűzött alakok nevének csak kellő gyorsaságú kiejtése segít rá a megértésre, mindezt a betűírás olvasására is rá kell alkalmaznunk. Az író, aki előszóval nem bírja elmondani a távollevőnek a maga gondolatait, az írása olvasóját arra utasítja, hogy maga-magával beszéljen azaz maga alkossa meg a gondolatok „hangjegyeiből a kívánt gondolatot. Ebben tehát az a számítás rejlik, hogy az olvasó olyan gyorsan

íogja a kirajzolt betűalakokat a hangnevükön leolvasni, hogy a kikerülő hangsor egy a közbeszédben használatos szóhoz válik majd hasonlónvá. (Ő...r...a nem hasonlít semmi magyar szóhoz; már inkább: ó-r-a és a legtökéletesebben: óra.) Az olvasni tanuló gyermekkel azért célszerű a szónak kiejtett betűjét olyan soká nyújtatni, míg a következőt is hozzá nem bírja ejteni (óóórrraaa), mert lassú felfogása következtében könnyen elfeledheti a második betű kiejtésekor az elsőt.

S t ö r r i n g (162) említ bizonyos aphasiás betegeket, kik a nyomtatott szót azért nem tudták megérteni és kiejteni, mert képtelenek voltak a különben helyesen felismert egyes betűket elég gyorsan összekapcsolni.

Hogy az olvasás mennyire összetett működés és hogy legelembb része, a kibetűzés már mennyire hatalmunkban van, ezt a legérdekesebben azok az esetek mutatják ki, amikor rajtakapjuk magunkat, hogy valami egészen könnyű olvasmányból egész féloldalokat elolvastunk a nélkül, hogy egy árva szóval is meg tudnók mondani ennek a tartalmát. Az olvasni tanuló gyermek szintén nem tudja elmondani az olvasottak értelmét, de csak azért, mert figyelmét annyira lekötötte a kibetűzés nehézsége, hogy nem maradt ereje és ideje az értelemre is gondolni. Abban a helyzetben van mint a nyomdászlegény, aki egész íveket kiszed anélkül, hogy sejtjelme volna a kézirat értelméről. A gyakorlott olvasó ellenben akkora készséget szerzett a kibetűzésben, hogy ennek gépies leperdítése mellett képes volt a figyelmét arra az idegen gondolatkörre irányítani, amely őt az olvasottak értelmének megszerkesztésétől elvonta. Ha még gyakorlottabb volna a gondolkozásban, meg tudná tenni azt, hogy amaz idegen gondolattárggyal együtt az olvasmánya értelmét is kövesse.

A gyakorlott olvasónak készsége akkora, hogy rövid szokat – anyanyelvén, nyomtatásban, – még valamivel gyorsabban ismer fel, mint magányos betűket; ilyeneket viszont gyorsabban, mint ahogy előtte felniérülő közönséges tárgyaknak avagy színeknek nevét megtalálja (W u n d t, Ph. Ps. III. 458, 462-3). C a 11 e 1 szerint (idézi Wundt u. o. 603) az ilyen olvasó sohasem a szóalkotó betűknek egyenkint való felismerése útján olvassa el nyomtatott szót, hanem e szót mindenkor mint egészet ragadja meg, sőt az egésznek felismerése révén jut el egyes alkotó elemeinek az észrevételére. Fkkora készség mögött szerintünk mindenestre valami mufogás rejlik, amelynek minéműségére rávisz bennünket az a S t ö r r i n g (164)-féle megjegyzés *dass beim Lesen das Gesamtbild des zu lesenden Wortes jedenfalls eine wesentliche Rolle spielen kann...* Ha meggondoljuk, hogy bármi-

nemű csoportnak mint olyanak megvan a maga alakja, akkor elfogjuk ismerni, hogy a betűcsoportnak vagyis a nyomtatott szónak is megvan a maga saját külön egységes képe, melyet ugyan szóval nem lehet leírni, hanem inkább valami arabeszknek kell tekinteni. Ha egyéb összeségeknél a csoport-alak felismerésével felmentette magát a néző az egyes elemek kibetűzésének kényszere alól (pl. a legvilágosabban, amikor egy *quincunx*-alakra számlálás nélkül rámondom, hogy öt egységet tartalmaz), akkor talán nem túlságos merész feltevés, hogy az olvasó, ha megjegyezte valamely helyesen kibetűzött szónak az egységes alakját, a jövőben azt a szót nem többé kibetűzni, hanem az arabeszk minősége alapján fogja kiejteni, jó tudja, hogy ha a szó „ilyen és ilyen” alakot mutat, akkor azt pl. „asztal”-nak kell kiejteni. Evvel tehát a gyakorlott ember olvasása lassankint olyan formát öltene, amilyen olvasásra a kínai ember mindjárt kezdetben kényszerül a maga fogalmakat s nem hangokat jelelő figuráival szemben. Az ilyenféle olvasás a mi írásrendszerünknel csak azért állhat be a kibetűző olvasásmód után vagyis mint második fejlődési fok, mert arra az ismeretre, hogy valamely szó-arabeszket hogyan kell kiejteni, a gyermeket nem tanítja meg más módszer, mint az arabeszk-alkotó elemeknek egyenkint történő kiejtése, a kibetűzés.

Miért kell az olvasni tanuló gyermeknek okvetlenül hangosan olvasnia, hogy olvasmányát megértse? Azért mert a helyesen kibetűzött szónak megértése úgy történik, hogy a gyermek a kibetűzés után olyan helyzetbe képzelődik mondjuk érezkedik belé, mintha ezt a szót most valakitől hallaná. Neki a szönyomtatványokban megjelenő látvány-nyelvet hangnyelvvé kell átalakítania, hogy megérthesse, mert csak a hallás-úton lehet gondolkozását az illető képzetek, az olvasmány tárgyköre felé terelni. Amelyik gyermek elmulasztja a szövegből kiejtett szókat hozzátéve beszédnek venni, az sohasem fogja megérteni, mit olvasott, ha mégolyan nagy hangon olvas is. Mert nem a nagy láрма és hangfogyasztás közvetíti a megértést, hanem az az illúzió, mintha a kiejtett hangsor a mi közéleti társalgásainknak köréből került volna felé és szólna hozzánk. Ezt az illúziót pedig egy, a közéleti beszédmóddhoz, hangjelzéshez lehetőleg hasonló (nem iskolahangú, nem „tud-ja”, hanem „tuggya” kiejtésű) olvasásmód fogja legkönnyebben előidézni. Evvel csak arra akartunk rámutatni, hogy az olvasmány megértésének lehetnek egyéb akadályai is, mint azok, amelyeket az olvasmány tárgykörének avagy nyelvezetének szokatlansága támasztott.

A közlemény megértésének e sommás tárgyalásából is talán meglátta az olvasó, micsoda szövevényes folyamat az, amit valamely, mégoly útszéli mondat megértésének nevezünk, mennyi megelőzőleg szerzett ügyességünk, a tanulás-eredményeknek mekkora garmadája rejlik benne. Semmibe sem vett dolgok, amilyenek a víz-csepp, a faforgács egy-egy gazdag tagozású világnak bizonyulnak a természettudós előtt, s egy nagy tökéletességű, szinte virtuóz szellemi műtétet kell látnia a psychologusnak abban a mindennapi jelenségben, mikor valaki a „jó napot” köszönést megérti.

6. Az elvont értelmű szók.

Ha minden pszichológiai irányú nyelvfejtegetésnek nagy oka van az elvont értelmű szókat, ezeket a kiválóan érdekes termékeket, külön vizsgálnia, akkor kétszeres okunk van nekünk, minthogy e szók úgy látszik minden más beszédfejléménynél súlyosabb cáfolatot rejtenek magukban a saját apsychikus álláspontunk számára.

Nagyon helytelen iskolás szokás, az elvont szókat kizárólag főneveknek tekinteni. A nyelvtanítók szemlátomást nem eléggé mélyedtek belé a nyelvkincsbe, amikor csak a főneveket s nem egyzersmind a melléneveket és igéket is osztották fel concret és abstract ielentésűekre. Ha a „bátorság”, „harag” megérdemelte, hogy más osztályba sorozzák, mint pl. a „katona” vagy „kard” főneveket, akkor a „törekszik” ige is más osztályt érdemel, mint a „tör”, a „serény”, „rest”, „füрге” más címet, mint a „gyors” és „lassú”.

A köztudatom körülbelül beéri avval a tanítással, hogy az elvont értelmű szók mindenféle „szellemi”, azaz csakis „gondolatban, nem valóságosan létező” dolgot, tulajdonságot avagy folyamatot jelentenek. Nagy vívmánynak tekintjük már annak is az elfogadását, hogy azok a dolgok, amiket e szók jelentenek, nem valami finom, a világ adatai felett vagy között lebegő „szellemi realitások”, amilyeneknek az abstractumokat tartotta az a régibb álláspont, melynek hitét eléggé feltárja az a körülmény, hogy elvont dolgokat mindenféle nemtők, genius-ok, lebegő nőalakok sat. segítségével szeretett megábrázolni. Ma az olyan festményeket, szobrokat, amelyekkel pl. a gazdagságot, az ipart, a tudományt sat. napjainkban is megtestesíteni szokták, bátran afféle *survival*-nek (Tylor szava) vehetjük azaz olyan eljárásnak, amelyhez képzőművészeink csak *faute de mieux* fordulnak, de nem többé olyasminek, amikben a mai kor gyermeke valamely általa elhitt valóságnak helyes ábrázolását látná. Ezeket a ma is szereplő genius-alakokat az a kor teremtette meg, amely még hitt a genius-okban, vagyis amelynek a „-ság, -ség”-ek finom lebegő lények voltak, amiket csak épen látni nem lehet.

A mai álláspont, mely ennek a mythologizálónak helyébe lépett, nem veszi észre, hogy akkor, amikor a „szellemi tulajdonság” „gondolati tárgy”-féle magyarázatokkal beéri, mindössze annyit módosított a régi mythikus felfogáson, hogy most a maga határozatlan, többfélekép értelmezhető kifejezésével probtemának, határozatlanságnak tünteti fel azt, amit a régi ember csak egyféle, de legalább határozott módon képzelt. Szellemkéket, genius-okat, ha

mégoly igaztalanok is, de legalább lehet tisztán elképzelni s oda-gondolni a „bátorság”-ok, „szépség”-ek helyébe. Ellenben a „gondolati tárgy” jelenthet olyan tárgyat is, amely valóban létezik, de csupán gondolkozás, nem pedig érzékeink segítségével fogható fel, – jelenthet más szóval igazi régi értelmű szellemet, mystikus valóságot, – és jelenthet másodsor olyasmit is, ami nem létezik, hanem merőben a gondolat gyermeke, azaz tiszta Phantasma, amilyenek pl. álmaink vagy a költői alkotások. Itt az ideje, hogy határozott, egyértelmű megállapodásra igyekezzék erre vonatkozólag a közvélemény.

Az „elvont”, „abstractum” szónak néhol túlságos tág magyarázatot adnak, amikor t. i. minden egyes fogalomjelző szót azért, mert általános értelme van, már megtesznek abstractum-nak. Vannak, akiknek az olyan szó mint „ház”, „fa”, „ember” már abstractum, még pedig azért, mert e fogalmak mindegyike sokkal kevesebb számú j e g y e t (logikai értelemben) foglal magában, mint ama tárgyak bármelyike, melyeket e szók jelentének. Ez okból aztán a „ház”-at ép olyan abstractum-nak hirdetik, mint amilyen pl. a „mozgás”, a „szorgalom” sat. Mi nem tagadjuk a rokonságát annak a két gondolat-működésnek, mely egyfelől a „ház”-nak másfelől meg a „szorgaloménak megalkotására vezetett; de azért mégis fontos különbséget látunk e két fajta elvont szó között, épen elég nagyot arra, hogy választófalat vonjunk közéjük. Mi ezentúl a „ház”-, „ember”-féle fogalmakat általános fogalmak-nak fogjuk híni s az abstractum vagy elvont szó nevet kizárólag a „mozgás”-, „szorgalom”-féléknek tartjuk fenn. E két osztály között az a különbség, hogy az abstractumok valami tévedés veszélyével fenyegetik a hallgatót, avval t. i. hogy lehet olyan realitást felmutatni, amely az illető abstractum-nak épen úgy „megfelel”, mint ahogy megfelel valamely concret ház a „ház” általános fogalomnak. Ha egy általános fogalomnak megfelelő tárgyra mutatunk rá, akkor a hallgató ebben megnyugszik; elfogadja, hogy igazán olyasmit látott, ami azt a hevet m e g é r d e m t i. Csak a subtilitásokat hajszólo philosophus nem éri be vele; csak ennek fog az eszébe jutni, hogy a ház f o g a l m á n a k jegyei és a concret házak sajátosságai között tetemes szám-különbség van. Egeszén másképp állunk az abstractum-mal A naiv hallgató itt ‘is elvárja, hogy mutassunk neki olyan reale-t, amely azt a nevet, pl. „politika”, „egyetértés” megérdemli; Erre nem vagyunk képesek. Világos tehát, hogy ez utóbbi fogalmak’ másképp keletkeztek, mint azok az

általánosak, melyekről a logika azt tanítja, hogy a concret, felmutatható tárgy jegyeinek elhagyogatása útján jöttek létre.

W u n d t (Log. I. 98)-ból átvesszük, hogy *abstrakt sind... diejenigen Begriffe, denen eine adaequate stellvertretende Vorstellung nicht entspricht...*, ellenben nem vesszük át, hogy „az igazságos” (*der Gerechte*) ép annyira elvont fogalom, mint „az igazság” (u. o.).

Még az igazi abstractumokon belül is kell egy választó vonalat vonnunk, fontosabbat mint amilyen az a tisztán nyelvtani, amely főneveket, mellékeveket és igéket különböztet meg közöttük. A psychologust első sorban az érdekli, vajjon valamely elvont szó lelki sajátságot, működést jelent-e, vagy pedig a külső világnak valamiféle adalékaira vonatkozik. Nekünk tehát „szorgalom, bátorság, gondolkodik, akar, hazug, becsületes” egészen másféle abstractum, mint pl. „változás, alkalom, szépség, nagyság, haszon” sat. Először ez utóbbi csoporttal, az o b j e c t í v abstractumokkal fogunk foglalkozni, azért mivel segítségükkel a s u b j e c t í v e k e t, a lelki jelentésű elvont szókat és keletkezésük módját meg lehet magyarázni. – A legérdekesebb itt az, hogy ezt a választóvonalat nem lehet szorosán megvonni, illetőleg fentartani. Tény t. i., hogy a nyelvnek van egy egész halom szava, még pedig mindenféle beszédrészek közül, amelyek sem tiszta lelki folyamatot avagy tulajdonságot nem jelentenek, sem nem hasonlók azokhoz az elvonásokhoz, amelyekhez csupán külső világi jelenségek szolgáltatták az anyagot. Első sorban a különféle emberi cselekvéseknek neveit kell itt értenünk, mint pl. „ad, vesz, kölcsönöz, ajándékoz, lop” sat., amelyek nyilván nem csak magát a külső, látható folyamatot (az adomány vándorlását) jelentik, hanem a szándéknak gondolata azaz bizonyos jogi, etikai fogalmak is rejlenek bennök. Ide tartoznak továbbá az emberi beszédnek különféle alkalmakhoz szabott módjai, mint pl. „kér, parancsol, áld, átkoz, dicsér, szid” sat. Itt van egyszersmind a „kényelmes, drága, olcsó”, szóval olyan mellékevek, amelyek tárgyi sajátságot jelentenek ugyan, de nyilván olyat, mely sokkal bensőbb vonatkozásban van a megítélő embernek lelkületével, mint pl. a szín-nevek. A nyelvalkotó szellem a maga mindenféle helyzethez és tényálladékhöz alkalmazkodó gazdagságával szétrobbantja az osztályozó tudósnak szűk kereteit, ép úgy mint az anyatermészet sok más felosztás-kísérletnél. Mi nem tehetünk egyebet, mint hogy a két fennebbi osztályunk közé még egy harmadikat iktatunk, a félig lelki j e l e n t é s ű - szókét.

Avval, hogy a elvont szóktól elkülönítettük az általános fogalmakat, nem akartuk magunkat felmenteni az alól, hogy itt, ahol legjobb alkalom nyílik rá, velük is ne foglalkozzunk. Az általános fogalmakra vonatkozó, szinte végzetlen vitának a Plato és Aristoteles korában, valamint a középkori nominalismus és realismus idejében az volt a tárgya, vajjon léteznek-e nekik teljesen megfelelő tárgyak avagy nem. (*Universalia in re* vannak-e, pusztá *fiatus vocis*-ok, avagy *in conceptu* léteznek?) Erre nézve megjegyezzük, hogy annyi jegyet (tulajdonságot), amennyit a tapasztalásból leszűrt általános fogalom, pl. „állat” magában foglal, mindenesetre létezőnek kell elfogadni, nem akadván fel azon, hogy olyan tárgy, mely csak és csupán az említett jegyeket tartalmazná (olyan állat, mely ne volna *v a l a m i l y e n* vagy *v a l a m e l y i k* állat) nincs a világon. Az e kérdés körüli vita valóban «nem sokkal gyümölcsözőbb, mint vitatkozni azon, vajjon mondhatom-e, hogy annak az embernek van egy koronája, akinek csak egy felváltatlan százkoronás bankó van a tárcájában. Ha ott, ahol száz korona van, mindig van egy is, ha mindjárt válthatatlan kapcsolatban a többivel, akkor ott, ahol van ilyen és ilyen határozott nevű állat, mindig létezik ez állat-tulajdonságok közé válthatatlanul beleágyalva annyi (= olyan kevés) sajátság, amennyi a pusztá „állat” fogalomba van leszűrve.

Az újkorban ezek a viták háttérbe szorultak. A Berkeley értékes hozzászólása már nem az universalik létezésére, hanem az általánosságok elképzelésére vonatkozott. Ennek az elképzelésnek tagadta ő a lehetőségét.

Berkeley-nek (Einl. X. p.) főgondolatát talán legrövidebben ez a helye fejezi ki: *Was für eine Hand oder was für ein Auge ich... mir vorstellen mag, so muss doch dieser Hand oder diesem Auge irgend eine bestimmte Gestalt und Farbe zukommen... Ebenso unmöglich ist es mir, die abstrakte Idee einer Bewegung ohne einen sich bewegenden Körper, die weder schnell, noch langsam, weder krummlinig, noch geradlinig sei, zu bilden, und das Gleiche gilt von jedweder anderen abstrakten allgemeinen Idee.*

Ezt a kérdést eldönti annak a körülménynek latbavetése, hogy amiféle lelkiállapotot, viselkedést mutatott az ember a concret tárgyakkal szemben, olyan viselkedésnek fel tudja venni a látszatát (úgy tesz, mintha...) e tárgyak távollétében is. Ha igaz, hogy én az általános fogalmimat úgy alkotom meg, hogy számos hasonló tárgynak csak az egyező vonásaira nézek, csak ezekre *f i g y c l e k*, úgy hogy a többiek a nagy figyelemtől nem is látom: akkor igaznak kell lennie annak is, hogy én később gondolatban

vissza tudok helyezkedni e sajátságos nézőmódomba, azt magamban felidézni azaz úgy tenni, mintha mindama hasonló tárgyoknak csupán a közös vonásait látnám. A Berkeley-féle állításnak annyi jogalapja van, hogy a figyelmemet már a tárgynézéskor sem bírtam olyan mereven megrögzíteni, hogy akaratlanul bár, de egyes egyéni vonásokat is ne vettem volna észre az összehasonlított dolgokon.

Másik jogalapja az, hogy amikor így visszaemlékezve felújítom magamban ama rögzítő figyelésemet, ez állapotot mindenkor az a t u d a t kíséri, hogy afféle, csupán a megfigyelt sajátságokra szorító tárgyakra nincsenek a világon. Berkeley hívének nem szabad felednie, hogy a tapasztalataimról maradt emlékeimnek minősége, már t. i. a friss emlékeké, mindenkor olyan, amilyen maga a szerzett tapasztalás volt. Éles, részletes megfigyelések éles „kép”-et adnak, és felszínesek vázlatosak. Ahol mennyit láttam, annyira emlékszem. Ebből az következik, hogy ahol sikerült meg nem látnom az egyéni vonásokat, ott, visszaemlékezve, e vonások nem is fognak eszembe jutni.

A legérdekesebb példái az általánosító gondolkozás sikerességének és egyszersmind cáfolatai a Berkeley-féle tételnek a mértani elemek, a pont, vonal és sík. Ezekről ugyanis a közkeletű definitiójuk értelmében elfogadjuk, hogy n i n c s is meg az a második avagy harmadik méretük, amelyeket ez elemek fogalmának megalkotásakor nem akartak számba venni. (A pontnak „nincs semmiféle mérete”, a vonalnak „van egy” a síknak „kettő”). Ezt elképzelniök annyira sikerült a tudósoknak, hogy szinte elfeledték, hogy csak testek azaz három méretű dolgok vannak a világon, tehát, hogy a vonal nem egyéb, mint az a rúd, amelynek csak a hosszát, s a sík az a test, amelynek csak felszínét s z a b a d n é z n i. (V. ö. Posch I. 150-1.)

Olyankor, mikor valamely főnév hallatára annak értelmére gondolunk, kétségtelenül egy egészen határozott, egyéni tárgynak képzelete vetődik fel elménkben, nem pedig ama ígattalánosabb tárgy-vázlaté, melyet az a szó állítólag megjelöl. Ezen nincs miért csodálkozni. Hiszen sokkal ismeretesebbek, közönségesebbek előttem a mindennapi életnek azok az esetei, amikor én az illető szót helyesen használtam, mintsem az a nehéz, tőlem talán soha véghez sem vitt eljárás, amelynek segítségével az illető szónak megfelelő általános fogalmat megalkották. Én, ha „állat”-ot mondanak, bizonyosan kutyára, lóra, sőt egy bizonyos tőlem látott kutyára sat. fogok gondolni; de az a természettudós, aki az „állat”-nak általános fogalmát magában kiformálta, talán ezt a vázlatos alakot fogja ama szónál az eszébe

idézni. Mindenkinek csak olyan helyzetek emlékei, mondjuk: csak olyan „képek” juthatnak eszébe, amelyenket valaha átélt, megcsinált. Aki ezt elfelejti s vagy a közembernek ad a fejébe általános fogalmakat, mert a tudósnál mutatkoznak, vagy pedig a tudóstól is megtagadja, mert a közembernél hiába keresi, az ilyen psychologus úgy látszik azt hiszi, hogy a fogalmak helyes használatára ép annyi ész kell, amennyi a megalkotásukra. Már pedig okosabb ember volt, aki az ekét fölhalálta, mint a paraszt, ki szánt rajta. Az A és B tárgyaknak azt a közös m vonását, melyet a beszélő észrevesz, amikor mindkettőre a közös a nevet alkalmazza, – ezt az m -et a beszélő talán egyáltalán képtelen lesz külön, azaz e tárgyak távollétében avagy egyéb vonásaiknak fel-felvillanó emléke nélkül tisztán elképzelni. De ez a képesség vagyis az, hogy az m közös tényezőt így külön melengetse a keblében, nem is szükséges emberünknek arra az egyedül életrevaló céljára, hogy a k a l o m a d t á n helyesen használja az a szót, vagyis a C tárgyra is ráruházza, ha lát benne m -et s a D tárgytól megtagadja, ha nincs benne m .

Hogy tudósnak lehetnek igazi általános fogalmaik, ezt Berkeley (Einl. X. p.) is elismeri, még pedig úgy látszik nem gúnyos célzattal, amelyet Wundt (Log. I. 40) tulajdonít neki.

Twardowski (109) talán túlságos erővel ruházza fel az emberi képzelő tehetséget, amikor egyenesen azt mondja: *Was durch die Allgemeinvorstellung vorgestellt wird, ist ein ihr spezifisch eigentümlicher Gegenstand* (értsd hozzá, ugyanonnan szabadon átírva: *und es werden durch sie niemals die Einzelgegenstände vorgestellt.*) Megjegyzendő, hogy ő még a *weisser Rappe*-t is el tudja képzelni (106), csakhogy „indirecte” (!)

Berkeley (u. o. XII. p.) az általános fogalmak keletkezéséről, helyesebben a fogalmak általánosságának eredetéről is mondott véleményt, t. i. azt, *dass eine Idee, die an und für sich eine Einzelvorstellung ist, allgemein dadurch wird, dass sie dazu verwendet wird, alle anderen Einzelvorstellungen derselben Art zu repräsentieren oder statt derselben aufzutreten.* Berkeley itt szemlátomást helyes nyomon jár; csak az a kár, hogy e repraesentálás csinja-bínjának, részleteinek kutatása helyett egy matematikai hivatkozással ütötte el a dolgot; mintha bizony az a körülmény, hogy minden felírt algebrai mennyiség sok másikat jelent, nem ép olyan fogalmi általánosítás volna, mint amilyenre itt magyarázatot keresünk.

Ezt a repraesentálás-gondolatot megtaláljuk Wundt-nak (Log. I. 46) *stellvertretende Vorstellung*-jában is.

Fouillée (I. 337-340) elméletén is meglátszik a Berkeley keze. De Fouillée azt tette hozzá: *...si la généralité n'est pas dans la matière de la pensée, elle existe cependant d'une certaine manière dans le sujet pensant*; ... még pedig „*existe*” az által, hogy elménk a maga képzeteinél folyton más hasonlókra hajlandó áttérni. (Ezt sokan tagadják, v. ö. fent 169 pl. Külpe). Képzettársulásunknak ez a mozgékonyága, mely szerinte

a főfeltétele az általános fogalmaink megalakulásának, akkora, hogy azt, vagyis egy A -hoz hasonló A' képzetre való áttérésnek hajlandóságát megérezzük magunkban mindannyiszor, valahányszor, mint rendszeren, amaz általános fogalomnak nevével valamely egyes A tárgyat képzelünk. De hogy ennek az A -nak képzetét mindenkor egy csomó A' -féle mellékképzet (az A -val egynevű tárgyaké) veszi körül, „úgy miként a reális nézés alkalmával a direct látványt az oldalsó képek” (338), ezt az állítást én s velem együtt talán a magára figyelő olvasó is, nem tudom másnak tekinteni, mint az optikai analógia kedvéért megerőltetett képzelgés szülöttének.

Upheis (245) nehezen tudná bebizonyítani, amit állít, hogy általános fogalmaink nem az alájok foglalt egyes tárgyakkal összehasonlítása útján keletkeztek, „mert minden összehasonlítás lehetőségéhez máris általános fogalmak kelleneek.” Mintha bizony az az elvonás (*Absehen von...*, *Hinsehen auf...*), melyből ő az általános fogalmat származtatja, nem volna alapjában összehasonlítás.

Exner (316)-nél a fogalomnak azt a különös hangzású meghatározását olvassuk, hogy az nem egyéb, mint azoknak az agykéregrostoknak izgalma, amelyek számos hasonló képzetben közösen szerepelnek. (*Demnach ist die Erregung einer Anzahl von Rindenfasern, welche mehreren Vorstellungen gemeinsam ist, ein Begriff...*) Aki meggondolja, hogy a logika a fogalmat a hasonló adatok közös jegyei összeségének definiálja, az könnyen megtalálja az efféle physiologizáló módszernek a főfogását, mely egyszerűen abban áll, mindenféle lelki jelenség kimagyarázásánál a szemléleti tárgy adataira utaló kifejezések helyébe „idegpályák”-at meg „agyrészek”-et, mint ez adatok állítólagos felfogó eszközeit behelyettesíteni. Ezt a fogást láttuk már fennebb (128) az összehasonlítás magyarázatánál. Igazi megértést az ilyen módszer nem tud teremteni, többi között ugyanolyan okból nem, mint amilyenből az idealistikus megfjtéseket, a képzetek minőségére való folytonos hivatkozást sem érezzük magyarázatnak (ha valaki pl. arra a kérdésünkre, hogy miért látszik a messze lévő tárgy kicsinek, azt feleli: „mert a róla szerzett képzetünk kisebb”).

A logikai könyveknek, mikor a fogalomalkotásról írnak, az a rossz szokásuk, hogy a lelki folyamatok szokásos neveitől eltérő nomenclaturát használnak. A fogalmakat a közös jegyek „kiemelése”, „egységbe foglalása”, „elvonás”, „általánosítás” s több efféle mesterfogással keletkeztetik, s ezzel csak azt érik el, hogy a kevésbbé jártas olvasó a fogalomalkotást, mely egyszerűen az emberi figyelő és összehasonlító képességnek folyománya, valami egészen különös, szinte mystikus lelki tehetségnek nézi. Ép ilyen rossz, bár a közszokást követő nyelvezet az is, mely a fogalmat valamelyes emberi birtoknak tünteti fel ott, ahol szószerint átveszi a köznyelvtől, hogy az embernek vannak fogalmai. Ez ellen már fennebb (408) felszólaltunk s ezért most csak azt tesszük hozzá, hogy a fogalmat, tehát végtére is egy bizonyos gondolkozásmódot, annyival kevesebb jogunk

van lelki birtoknak kiadni, mivel a fogalmakban-gondolkozást olyan embertől sem lehet elvitatni, aki nem tud amaz általános vázlatokba tisztán beleképzelődni, de azért helyesen használja a nyelvnek elnevező szavait. Ha annál az embernél, ki az „állat” szót minden körülmények között helyesen tudja alkalmazni vagyis bármiféle létezők közül az állatokat helyesen kiválogatni, anélkül mégis, hogy akkora phantasiával rendelkeznék, milyen az „általános állat” elképzeléséhez szükséges, – ha az ilyen embernél, mondom, *eo ipso* nem beszélhetünk általános fogalomról, mint benne létező lelki birtokról, hanem csakis kellő jártasságról: akkor kérdem, mi jogon adjuk ki valami „lelki birtokosinak azt a másik embert, a vázlat-képzelőt, kit mindössze is egy képességgel azaz jártassággal több választ el az ember-társától!

Annak a szólásmódnak, mely „felsőbb” és „alsóbb” fogalmakról beszél s evvel valóságos hierarchiát állít fel a „szellemiek birodalmában”, ennek a pusztá stilvirágnak is lépre ment már nem egy ember, azt képzelvén, hogy „felsőbb” fogalmaink mind sokkal előkelőbbek, magasztosabbak, tökéletesebbek, mint az alájok rendelték. Ez a jogtalan kölcsönfény úgy látszik még a Plato idea-inak korából maradt rajtok. A fogalmak között tényleg nincs semmi rangsor; nincsenek értékesebb és kevésbbé értékes fogalmaink, s a „felsőbb” vagy „magasabb” szó, ha egyáltalán jogosult, nem mint érték- és rangjelző, hanem csak mint ha s o n l a t állja meg a helyét. Ez a szó t. i. a magasabb térpontokból nyerhető tágasabb kilátásokhoz fordul annak a ténynek rövid jellemzése végett, hogy a kettő közül általánosabb jelentésű szó mindenkor n a g y o b b m e n n y i s é g ű tárgyaknak megjelölésére alkalmas, mint a kevésbbé általános értelmű.

Azt is meg kell jegyezni, hogy a fogalmak hierarchiájának nincs genealógiai jelentősége, hanem csak ismerettani; más szóval: az a logikai eljárás, melynek segítségével (a jegyek szaporítása útján) az általános fogalomról jutunk a részletesre, nem a dolgok keletkezése módját világosítja meg, hanem csak a dolgoknak helyes rendszerezésére, tehát összehasonlítására való. A kutya nem úgy keletkezett, hogy valamikor létezett volna egy általános, csak a legszükségesebb jegyeket magán viselő „állat”, mely azután sorban megszédte volna magát az alsóbb s még alsóbb faji jegyekkel, míg végre kutya, sőt ez a kutya lett belőle. Az „állat” fogalom nem a létező állatok ősét jelenti, hanem csak ama jegyek kapcsolata, melyekre legelőször kell ü g y e l n i mikor valamely állategyént a világnak egyéb tárgyaitól el kell különíteni. Senki sem fogja a mai fajoknak a fejlődéstani elme-

letek szerint felveendő „közös őst” egy olyan típusnak tartani, melynek egyéni sajátosságai ne lettek volna, hanem csakis amolyan általánosak, amilyenek az illető származék-fajokban közösen vannak meg. Tehát még egyszer: a logikusnak az az eljárása, melynek segítségével az általánosból csinálja a részleteset, nem egyszermind a természetnek valamint az emberi iparnak is, szóval a dolgok származásának a menete. A valóság maga nem ismer általánosot és részleteset, hanem csak és csupa részleteset azaz egyedeket.

Locke (III. k. 6. fej. 20-1. §.) fejtegetésének avval az alap gondolatával, hogy a dolgoknak a fogalom ban fölélt lényege (*Wort-Wesen*) ezeknek igazi lényegét még nem fejezi ki, evvel a nézettel Leibniz (III. k. 14. §., 23. §.) is egyetért. Mindössze azt teszi hozzá, hogy a haladó tudomány a dolgoknak valódi lényegét mindinkább megközelíti.

W u n d t (Log. I. 100) e dolgokról a Locke szellemében beszél.

Hasonlítsuk össze mindezek után az általános fogalmakat a fent u. n. objectiv abstractumokkal. Azt tapasztaljuk – mindkét oldalon csupán a főnévi fogalmakra szorítkozván, – hogy az általános fogalmaknak megalkotásakor, bármennyi tárgy jegyet hagyott is el az alkotójuk, sohasem hagyta el a substantiát, a tárgyalakú létezésnek azt a sajátosságát, mely a concretumokat jellemzi. A „ház” fogalmában nincs benne a háromemeletesség, az ilyen vagy olyan stílus sat., de benne van az, hogy az a ház valami tárgy, substantia, amely mint egységes adat tért foglal el. Mármost nézzük a „szépség”-et a „mozgás”-t. Tény, hogy csak szép, mozgó sat. t á r g y a k vannak a világon, s az idézett fogalmak megalkotói épen e tárgyakról nem akarnak megemlékezni, sőt egyenesen azt kívánják, hogy e mindenképen eszünkbe tola k o d ó concret létezőket verjük ki a fejünk ből, ha az ő „-ság-ség” végű szavaikat meg akarjuk érteni. A „mozgás” nem mozgó kereket vagy golyót, s a „szépség” nem szép tájat, nőt vagy szobrot jelent. Itt derül ki azután az a hasonlatosság is, amelyre fennebb ráutaltunk, ama kétféle szellemi mütét között, melyeknek egyike az általános, másika meg az elvont fogalmat teremti meg. Az általános fogalom alkotója elmellőzi a concret tárgynak egyes tulajdonságait, az elvont fogalom alkotója meg elejti a tárgynak egész tárgyiasságát, a s u b s t a n t i á j á t.

Az objectiv abstractumok nem egyebek, mint főneves alakban kifejezett tárgysajátságok avagy tárgyvilági folyamatok. Ha a beszélő a figyelmét valamely előtte lévő sokoldalú concretumnak csak egy bizonyos tulajdonságára fordítja, akkor azt akarja, hogy a hallgató e tulajdonságot, mivel csupán erről akar beszélni, a beszéde alanyának

értse. Az ilyen beszélőnek le kell számolnia avval a nehézséggel, hogy a hallgató minden melléknévhez azt a concret tárgyat szokta alanyul hozzáérteni, melyen az említett tulajdonság jelentkezik, s melyet ő, a beszélő, éppen mellőzni akar. (Pl. „a barna”, „a pej” azt teszi: a barna lány, a pej ló.) Ezért olyan beszédmódhoz kell szoknia, amely elejét veszi az efféle félreértésnek, illetőleg hozzáértésnek. A kész nyelvet átvevő mai ember e tekintetben úgy mint másban élvezi az ősök leleményességének, munkájának gyümölcseit, amikor olyan, immár jelentesteseiént *s z ó k é p z ő k e t* vesz át (-ás-és, -ság-ség, -mány-mény sat), melyeket a kérdéses melléknévhez avagy igéhez csak hozzá kell ragasztania, ha azt kívánja, hogy a megszólított fél a megjelölt tulajdonságokat magukban véve értse alanyulnak. E képzők egy részének eredeti, még pedig főneves értelmét úgy az ugor nyelvekben, mint az indogermánban kiderítette a nyelvtudomány. Az ilyen nyelvtudományos eredményekben a psychologus igazán csak ott nyugodhatik meg, ahol a kérdéses képzőnek valami concret értelmét sikerült kimutatni. Mert ahol a nyelvtudomány mindössze odáig jutott, hogy az illető képzőt valamely elvont értelmű főnévnek tudta kibetűzni, ott magánál e képzőnél újul meg az a kérdésünk, melyet már a vele képzett egész szónál vetettünk fel, t. i., hogy hogyan jutott mai elvont jelentéséhez.

Célunkhoz képest csak egy néhány példával fogjuk bemutatni a nyelvalkotó elmének azt az eljárását, melyet követ, mikor valamely concret értelmű főnév azaz szó-összetétel útján segíti a maga melléknévét avagy igéjét elvont jelentésre. Itt van a magyar *-s á g -s é g* képző, amelynek rokonyelvű alakjaiból valami „*dies, mundus*”-*féle* értelem kerül ki.* E szerint a „nagyság, zöltség, szépség” szóknál a nyeivalkotó úgy érte el e szóknak mai elvont jelentését, hogy az illető melléknévekhez alanyul odavetett egy olyan főnevet (a nap-ot, világ-ot), mely egyrészt elterelte a hallgató gondolkozását a felkínálkozó concretumoktól, másrészt meg a *h a s o n l a t* erejével hatott, mert hasonlaltal, *h o z z á v e t ő l e g* fejezi ki azt, amit a beszélő voltaképp gondol. Egy „nagy világ, nap, térség” kétségtelenül nem annyi még mint a „nagyság”, de *m a j d n e m* annyi; mert az a nagyság, amely nem egy bizonyos tárggyal együtt, hanem általában fordul elő és értendő, olyan, mintha az egész világ, a napvilágos térség volna a színtere. A *-s á g -s é g* olyan szó, mintha a „mindenütt, köröskörül” határozót tennék oda az illető melléknévhez. Ez szemlátomást kitűnő módszer annak a megakadályozására, hogy a hallgató csak egy bizonyos térpontra azaz tárgyra értse rá azt a melléknévet.

A német *-heit* képző is főnév volt s az ófelnémetben még „persona, sexus, rang”-ot, szóval concretebb dolgokat jelentett, minekelőtte a közép-felnémetben az elvontabb „Art, *Weise, Beschaffenheit*” jelentésig és az új-

* B u d e n z szóbeli tanítása. Befejezetlen munkájából (AI.) ez a rész hiányzik.

németben pusztá képzőig csenevészett volna. (L. Kluge szótára.) Ha ezekből elfogadjuk, hogy a *heit* eredetileg valamely dolognak szemmel látható külsőjét jelentette, akkor pl. a szépségnek (*Schönheit*) olyatén kifejezését „a szép külső” nagyon célszerűnek és érthetőnek fogjuk találni.

E két példa a nyelvnek azt a műfogását mutatja be, amikor az objectív abstractumot valamely, az illető melléknévhez tett gyűjtő, illetőleg sokaságot jelentő főnévnek segítségével fejezi ki. Azt is megértjük, hogy az ilyen abstractum a köztudalomban főnévi rangban s képzője mint főnévképző él; hisz eredetileg csakugyan világos főnév volt a melléknévhez ragasztva.

Igei értelmeknek azaz cselekvéseknek, állapotoknak elvont főneves kifejezésére ez a módszer úgy látszik nem alkalmas. Ugyanis feltéve (csakis feltéve!), hogy az igevégi -ás -és, -m á n y -meny-féle képzők szintén eredetileg valami főnevek voltak, világos dolog, hogy segítségükkel az igeét csak úgy lehet főneves értelemre hozni, ha előbb melléknévi jelzőt képzünk belőle az illető -ás -és számára. Tehát „folyás” = egy folyó „-á s” (értsd: foly-állapot, Budenz értelmezése, Al. 178). Hogy van-e a nyelvnek más módszere is az elvont főnevek létesítésére, mint a fennebbi, azt az illető képzők eredeti értelmének ismeretlensége miatt nem tudjuk. Annyi azonban valószínűnek látszik, hogy ma főnév (elvont) csak ott van, ahol eredetileg főnév volt. Más szóval lehetségesnek kell elfogadnunk, hogy számos mai elvont főnév mellől hiányzik, el van hagyva az a főnév, mely az illető, mai formájában talán csak melléknév-értékű szót főneves jelentésre hozta. (Tehát pl. folyás = folyós, értsd: folyós valami.) Bizonyosságul szolgálhatnak a latin *bonum*, *pulchrum* = német *das Gute*, *Schöne* kifejezések. (Budenz a magyar igenévszónak egyikében sem mutat ki igazi, főnévi értelmet adó elemet.)

Ezek alapján legalább is hozzátétőlegesen valószínűséggel kimondhatjuk, hogy az objectív elvont főnév valami gyűjtőnévi értelemre keresztül jutott a mai, már nem gyűjtőneves jelentéséhez; a gyűjtőnév az elvont főnévnek előfoka, csírája.

Hivatkozhatunk a magyar -s á g -s é g-re, amely nemcsak elvont dolgot, de sokaságot is jelent, pl. hegység, katonaság. Budenz (Al. 12) az ő tervbe vett fejezetének ezt a címet adta: „*Nomen collectivum* és (sic!) *nomen abstractum* (valaminek egybefoglalt sokaságát meg valamiféle állapotot jelentő névszó.)”

Mikor azután az illető képzőknek eredeti értelme feledésbe ment s csak a velők képzett szónak főnév-értéke maradt meg a köztudalomban, akkor könnyen beállhatott az a félreértés, mely e főnevek számára valamelyes, a concret főnevekéhez hasonló substratumot, individuumot keresett. Minthogy pedig ilyet persze nem talált sehol, tehát csak az emberiség ismeretes babonás, mystikus hajlamára volt szükség, hogy megszülessék az az elmélet, mely az elvont főneveknek valami titokzatos, lappangó, „egyes-egyedül az ész számára megközelíthető” substratumot tulajdonított.

Áttérünk a lelki jelentésű szókra, a subjectiv abstractumokra. Nincs érdekesebb és különösen a mi álláspontunkat közelebbről érdeklő kérdés, mint ezek a szók. A közfelfogás az, hogy a nyelvnek vannak szavai, melyek tisztára szellemi állapotokat, folyamatokat, sajátságokat jelentenek, azaz jelentenek olyan tüneményeket, melyeknek számára bizonyos „belső tapasztalást”, önmagunk belsejére irányított pillantást kell elfogadni, mert hisz nyilvánvaló, hogy lelki mozzanatok a külső világra fordított szemmel nem lehet észrevenni. Az olvasó bizonyára egyszeribe meglátta, hogy e szóknak létezése, illetőleg keletkezésüknek illetően értelmezése homlokegyenest beleütközik a mi apsyhikus álláspontunkba. Ha egyszer megfelelő szavaknak létezése mutatja, hogy az ember bizonyos psychicum-okat az eszével rögzíteni, egyebek közül kiemelni képes; ha nem csupán a külső világban, hanem a maga belsejében is tud felfedezéseket tenni: akkor nyilvánvaló, – mondja ellenfelünk, – hogy van egy a realistól különböző, egy különféle tüneményeket fel-felvető belső világunk, amelynek sajátzerű, a tárgyakétól különböző realitását csak az tagadhatja, akinek az ilyesmire nincs szeme.

Válaszul jó előre azt a döntő fontosságú s lejjebb még bővebben kifejtendő” tételt iktatjuk ide, hogy a lelkieket jelentő szók nem a beszélő saját lelki tulajdonságainak, tüneteinek megfigyeléséből keletkeztek, hanem mindenkor a más ember lelkületének, mondjuk helyesebben: magatartásának megbírálásából. Nem a „saját lelki folyamataim elnevezésére, hanem a másik emberen mutatkozó tüneteknek jellemzésére alakultak ezek a szók. Én nem úgy jutottam a „tudni, hinni, vélni, gondolni, akarni, habozni”, sőt a „haragudni, örülni, félni” sat. igékhez, nem úgy alkottam meg a nekik megfelelő folyamatoknak fogalmát, hogy a magam belsejébe néztem, „magamra eszméltem”, e tüneményeket ott felfedeztem és névvel rögzítettem volna, hanem ellenkezőleg, csak úgy tettem szert e szókra és jelentésük ismeretére, hogy a velem beszélő embert figyeltem meg. Aki ezt a tételt, majd a bővebb kifejtése után is, lekicsinyli avval, hogy a másik ember lelki jelenségeit meglátni nem kevésbé, sőt szakasztott olyan belső tapasztalás, mint a magunkéit észrevenni: az ilyen ellenfelet mindenekelőtt arra figyelmeztetjük, hogy e szók nem is lelki folyamatot jelentenek eredetileg, hanem puszta magatartást, a velünk beszélő embernek bizonyos szemmel látható viselkedését. Ez nagyon fontos dolog, mert nyilván arra alkalmas, hogy mindenféle belső tapasztalásnak elméletét kiküszöbölje. Ahhoz a másik ellenvetéshez, hogy idegen lelkületről kizárólag a magunké-

nak ismerete alapján mondhatunk ítéletet, majd lejjebb fogunk hozzászólni.

Álláspontunkat szemlátomást csak a lelki jelentésű szónak és értelmük keletkezésének gondos kielemezésével lehet megvédeni. Minthogy ilyen vállalkozás, még ha csak egy néhány nyelvnek szókincsére szorítkoznánk is, tetemesen túllépné ennek a, végtére is pszichologikus és nem nyelvtudományos munkának kereteit, tehát megelégszünk egy pár példának fejtegetésével s ezeknek tanulságai-ból következtetünk a többiekre.

Az u. n. lelki folyamatoknak elnevezése körül a nyelvnek, mint az alábbiakból ki fog tűnni, két fogása van. Vagy csupán hasonlattal, allegorice fejezi ki a kérdéses jelenséget, amennyiben egy olyan concretumot nevez meg, mely az illető jelenséggel egyáltalán nem függ össze, hozzá semmi köze és csakis az összehasonlítás céljaira szolgál. Ezek a szók tehát metaphorák. Vannak továbbá olyan szók, melyek csupán, de közvetlenül azt a concret emberi cselekvésmódot, viselkedést nevezik meg, mely az illető lelki jelenséggel, többnyire annak valamely erősebb formájával, szokott együtt járni. Az ilyen szók inkább metonymiák, avagy ha tetszik, synekdoché-k. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy felosztásunkat megingatják és választó vonalunkat elmoszák az olyan szók, melyek valamilyen, az illető lelki állapottal csak ritkán és különös esetekben együtt járó concre-iumokat neveznek meg. Ezek tehát olyan metonymiák, melyek inkább metaphoráknak látszanak. Mi a lelki tünet megjelölésének ezt az útját-módját sokkal fontosabb körülménynek tartjuk, mint pl. azt a tisztán nyelvtani mozzanatot, hogy vajjon főnevek, melléknevek vagy igék-e az illető szók. Ezért ez utóbbi különbséget egészen elmellőztük. Minthogy továbbá igen értékes tanulságok rejlenek számunkra a fent u. n. félig lelki jelentésű szókban, ezért az alábbi jegyzékben harmadik helyre ezeket a szókat tettük.

Lelki jelentésű szók
a magyar nyelvből.*

I. M e t a p h o r á k .

(?) Aggódik, az *agg* melléknévből, tehát a. m. agg ember módjára viselkedik. (719): „összekötő észjárás nyilván az, hogy a *cura* kiváltképpen a *senium-ot* jellemzi [v. ö. *sich um etwas keine grauen Haare wachsen lassen* = nem aggódni.]”

Bosszant, bosszú, valamint bú, bús egy *malus* és *aeger* jelentésű ugor alapszóból; (*malum esse, aegrotare* = *irasci, indignari*.)

Enged-, engedelmes-, engesztel-nek közös gyökere egy *subsidere* = „alábbhagy, alábbszáll” jelentésű ige.

Érteni, momentan továbbképzés az *érni* (hozzaérni) igéből. A megértés szellemi folyamatát hasonló módon fejezik ki a *comprehendere* és *begreifen*. V. ö. még: „föleri ésszel.”

Feled, felejt. (510): „Könnyen kipuhatható a *felejt, elfelejt*... alapérteménye, ha egybetartjuk vele ellentétesét »megtartani (észben, *im Sinne behalten*); azaz etymonja ez: »el-ereszteni (*fahren lassen, loslassen* = meg nem tartani)?...”

Gyülöl. Alapszava köpést jelent. (170): „Hogy a megvetés, utálat, gyűlölet az ilyen lelki affectust közönségesen kísérő s így külsőleg jelképező ’köpés’ igéjével is kifejezhető, mutatja p. o. a lat. *respuere*, gör. *ἀποπτύειν* *M ausspeien, auswerfen* és *verschmähen, verabscheuen* (*ἀπόπτωτος, detestabilis, abscheulich* ...”

Hanyag a *hanyatt*-tal függ össze, meg a *hunyaszkodni*, valamint a *konyít, konya* szókkal. Tehát a ’lefelé hajlott’ válik ki gyökérnek.

Hiú a. m. üres. (Ház hija = padlás.)

Igaz, igazít, igazság, alapján a. m. egyenes. (V. ö. *rectus, recht*.)

(?) Iszonyú, iszonyodik egy *vomere* jelentésű igéből. Egy szintilyen értelmű gyökérből származik még: ún, unalom, unatkozik, undok, undorodik, utál. (826): „A *vomere* jelentés oly cselekvésre vonatkozik, mely a legerősebb *fastidium, nausea-t* jelezi s így általában a *horror*, valamint irtózás’ kifejezőjévé is válhatott.”

ítél, egy *aperire, solvere* gyökérből. (826): „*Judicare, urteilen* = valamely bonyolódott (peres) ügyet *resolvere* (innen: *ítélet* = *Resolution, Entscheidung*); v. ö. gör. *ζῴνναι* *scheiden, trennen* és *als Richter urteilen, entscheiden* ...”

Kéj, kényt, kies egy *fluere currere* gyökérből. (L. önkényt = önkéjént = *proprio motu*.)

(?) Lusta, a *lassú-va* együtt egy *trahere, premere* jelentésű igéből.

Okos, ok, oktat, okul. (833): „...*okos* ember, ki a körülményekhez helyesen alkalmazkodik, ami szerint *okos* tkp. *conveniens, aptas, sese adaptans*, valamint oktalan *ineptus, absurdus*. Innen *ok* tkp. olyan dolog vagy körülmény, amely valamely más dologgal egyeztethető vagy ahhoz hozzáillő s vele nem ellenkező, s melyből ennél fogva az utóbbi elé is állhatott.”

* B u d e n z (Sz.) alapján. A lapszámmal megjelölt idézetek mind e szótárból valók. Az egyes szók elejébe tett kérdőjel azt teszi, hogy metonymiának, illetőleg metaphorának is beválik.

Sajnál, rokona *sajog*. Gyökerük *dolere*, fájni értelmű. Sajnál = fájlal (?) Szégyen, egy *decken, bergen* jelentésű ugor ige-gyökérből. (351):

„E származtatás alapján a szégyen-t úgy lehetne értelmezni: *was man birgt v. zu bergen (nicht sehen zu lassen) pflegt*, illetőleg subjective véve *das Verbergen...*”

Szigorú, a mai magyarságban is eredetileg sovány-at, szűkölködőt jelent.

Hasonló alakulás a zsigori, mely a. m. összezsugorodó.

Szokni, gyökere *convenue, aptum esse, inire, se ingerere* (férfi) jelentésű. (304): ö. ez utóbbi árnyalatra nézve... a magyarban: ‚férfi valamibe’ és ‚megférfni egymással v. összeférni.’ „

(?) Szomorú, igei alapszava *dunkel, trüb sein, sich verhüllen, sich verdecken* jelentésű. A szomorú ember *borult* kedélyű, gyászt ölt.

Tanul, tanít. Eredetileg hozzászoktat-ást, -szokás-t jelentett. (178): „Azonban az *assuescere* jelentés mellett... magának az alapigének még általánosabb fogalmú eredeti értékét lehet sejtenünk. A valamit-mívelésbeli ügyesség (tanultság) vagyis valamit-mívelésnek folytatott gyakorlása (szokottság) tartós állapot gyanánt tűnik föl, melynek kifejezésére alkalmas ige-fogalom *stare, stehen* ... A ‚hozzá v. beleszokás, tanulás’-nak ily módon a *stare, stehen* fogalomból kiinduló kifejezését fölismerhetjük p. o. abban, hogy a megfelelő transitív jelentés *assuefacere, hozzá- v. beleszoktatni, tanítani* a latin *instituere-ben... statuere, stellen*, azaz a *stare* fogalom causativumával van kifejezve; ... v. ö. az állapotnak felfogott ‚beleszokottság, tanultság – tudás’-ról a *stare* ige-fogalom használatát a ném. *verstehen*, gör. *ἐπίσταμαι, επιστήμη* szókban.”

Tébolyodik, tévelyedik, téved, téveszt, egy olyan értelmű szóból, mint a latin *errare*.

Túr-nek alapértelme: tartani, *teuere, servare*. Mutatja a *tartózkodik* és *türtőzködik* rokon jelentése.

Vél, gyökere „látni” jelentésű.

Vétek, véteni, alapértelme: *declinare a via*. (L. *elvétve*).

(?) Vig, vidám, vidít, vígasztal. Közös gyökerük egy „ví” = *valere* ige. Ugyanettől származik védeni is. (580): „... a ‚testi erő, egészség és jó kedv’-nek ész járásbeli kapcsolata nem szorul bizonyításra; hozzájárul, hogy a m. víg-nak ‚testi egészségre’ vonatkozása még fönn is maradt a régi vígasz-, vígaszt-, ‚*sanari, sanare* igeikben.”

Vigyáz. (581): „Ellentétben a *figyelni* igével, mely tkp. ‚fülélest, oda-hallgatást’ jelent, a *vigyáz-* igében jelentett *aufmerken, achtgeben* eredetileg a ‚szem’ működésére vonatkozik, vagyis alapjában egy a *schauen, spähen* értelemmel.”

II. M e t o n y m i á k.

Akar. A rokon nyelvekben egy „ránéz” értelmű szó felel meg neki. (727). Tudvalevő dolog, hogy gyakran valakinek ‚nézéséből’ ki lehet olvasni ‚akarátját’¹, s így *spectare-iék* ige jelenthet végre *velle-t* is: v. ö. magát a *spectare* igt (*fugám spectat – er beabsichtigt zu fliehen, will fliehen*) – v. ö. *absehen auf etwas* és *Absicht, beabsichtigen*. ”

Áhít és ásít az «s-sal együtt egy *aperire* jelentésű igéből; (1. száját tátani).

Ámul, álmélkodik, gyökere benne van az *alél, ájul, álom, alszik-ban*; tehát = *rigescere*, mozdulatlaná válni.

Átall, megátalkodott. (743-4): „A m. általi- igének... alkalmas alapszót találunk egy *stützen, stemmen, andrücken* igében, amelynek frequentativumán... ezt érthetjük: *fortwährend stemmen, andrücken – sich sträuben, sich widersetzen.*”

Balgatag, sőt talán a bohó és mohó is a *bódul, bódorog, bolyong* igékkel függ össze. Tehát alapértelmük: bolyongó, mozgolódó.

Borzad, borzasztó, berzenkedik, a. m. a haját felborzalja.

Bízik, biztat, bizonyos, bizvást. Alapértelmüket, t. i. „megad”, feltárja a *rábíz* is. E szók jelentésének (457): „lényeges főrésze a *geben* fogalom (*übergeben*), melyhez még a motiváltság momentuma csatlakozott, hogy t. i. az illetőt, kire bízunk, célunkra valónak tartjuk ...”

Bűn, bűnhődik, büntet. A *bűn* szó voltaképp ige (mutatja a *büntet* származék), amely „adni, fizetni” jelentésének bizonyul: a *bűn* főnév eredetileg *poena*-t, bírság-ot jelentett. A bírság helyébe utóbb ennek *okát*, a vétket értettek. A régi magyar *bűnt vall* azaz *-bír* (habet) azt tette: *der Strafe verfallen*.

Dévaj összefügg a *diadalom* és *dívat* szókkal; egy *valerc* értelmű ige-gyökekből.

Félni, féltetni, egy „fődni” értelmű igéből; félni valakitől – elrejtőzni valakitől.

Figyelem, figyel. (549): „... a *figyel* ige ... elsőben *auscultare*-t tészen, még pedig mint a *figye* (– füle, file) *auris* névszónak származéka vagysis a ... ,fülel– (filel-)’ igének csupa változata.”

Fősvény, alapszava „tartani, el nem eresztani” értelmű.

Gond, gondol-nak egyik rokonnyelvi testvére „beszéd”-et jelent.

(?) Gyáva, alapszava „nehézkés, mozdulatlan” jelentésű. Ugyané gyökérből származik a tunya is.

Igyekezni, egy „erős. erő” jelentésű alapszóból. Ugyanebből képződött az ügyes is.

Ijed, ijeszt, alapszavának értelme: „ugrani”. (814): „Ijedni’ és .ugrani, szökni’-féle igék egybeférésére nézve v. ö. hogy *schrecken* (*erschrecken*, ijedni) régiben ezt tette: *springen* (innen még: *Heuschrecke – ‘Heuspringer, -hüpfen*)”

Iparkodik-nak „siet” és „gyors” értelmű gyökere van.

izgat-nak eredeti „mozgat” értelmét eléggé mutatja Budenz-nek az a Kresznerics-ből vett idézete: „megizgatta a fát.” V. ö. még: *izeg-mozog*. Kevély úgy látszik csak annyi, mint „fejét fennhordó”.

Kíván közös gyökerű a *hív* (*vocare*) igével. (32): „...könnyen érthető, hogy a *desiderarc, cupere-ié* jelentés a *vocare, clamare-féléből* indulhatott ki.”

Lélek a *lélekezés-sel* együtt egy *lél-* = *spirare, respirare* igéből. V. ö. *animus – άνεμοσ*.

Merni, merészlni alapján csak a. m. „mondani”. (616): „...ilyen mondat ‚nem meri megtenni’ eredetileg ezt tette: ‚nem mondja (nem igéri) másoknak (vagy akár: nem mondja magában), hogy megteszi’...”

Mulattal rokon értelmű a *mulaszt*, s csak azt teszi „múltni engedni (az időt).”

‘Nyájas. Budenz egy „édes” jelentésű szóból származtatja, de talán valószínűbb, hogy csak a. m. „a nyáját kedvelő, nyájhoz szító” (értsd: az ember-nyájhoz. mert „nyáj” a „mindnyájan”-ban is emberi társaságot jelent.)

Örül, öröm-nek közös gyökere van az *örvény és fürge* szókkal és „gyors mozgást, forgás”-t jelent.

Rémül, rémít közös gyökerű a retten, (retteg, rettenetes) és irtózatosszókkal. Alapértelmére nézve l. (655): „Igen hihető, hogy a *rém*-tő egyszerűsrim magashangú mása a *rán-dul* stb. bibeli *ran-* (rám-) nak; hiszen a testnek azon „hirtelen erőszakos megmozdulásán”, melyet nmdulásnak nevezzünk, igen alkalmasan lehet „megijedést” is érteni...”

Renyhe alapszava „lassú csendes mozgás”-t jelentetett.

(?) Rest alapjában csak a. m. „lassú”. A szint’ide tartozó *rcsped* (unatkozik) ige a „pangani, állásban megromlani” értelemre megy vissza.

Serény, serken, serkent szóknak közös alapszavuk egy *tnoveri, circumagi, currere* jelentésű ige.

Szilaj voltaképp a. m. „szaladós”.

Szorgalom, szorgolódik alapjában: *festinare, currere*.

Vágy, vágyódni. (556): „A bár ki nem mondott „kivánás”-nak egyik alkalmas kifejezője *vocare, clamare*-féle ige ...”, amely t. i. a „vágyódnának gyökerétől szolgál.

Várni, várakozni. Gyökere „nézés”-t jelent. (565): „Nézést’ jelentő ige több különösebb fogalmat is fejezhet ki, jelesen: „várni” (v. ö. *expectare és spectare*)...”

III. Félig lelki jelentésűek.

Ajánl és ajándék egy „mondás”-t jelentő igéből.

Áld. áldoz és átkoz-nak közös gyökerük nyomatékos mondást jelent.

Dorgál egy „ver, kalapál” értelmű gyökérből.

Esedezik, esenkedik. Budenz egy „sírní” jelentésű gyökérre viszi vissza, de talán valószínűbb, hogy az *esni* (térdre rogni) igéből származik.

Eskü, alapigéje szintén csak nyomatékos mondást jelent.

Éber, összefügg az *ím, imént*, régi magyar *émert* szókkal és alapjában „világos”-at „látható”-t jelent. „Eber” tehát a világossal összefüggő állapot.

Feddeni (rég: *fegyedni*) szintén csak: nyomatékos mondás. Innen *fegyelem* is, ami eredetileg a. m. *inrepatio*.

Gyaláz, gyökere benn van a *gyalog*-ban is és (162): „,lent való, alá csonv = alá való’ értelmű (v. ö. ném. *einen heruntermachen*)”

Gyón. alapszava: nyomatékos mondás.

Idvözöl (üdvözöl) összetett szó; az *id* (vagy *egy*, pl. egyház) a. m. „szent” (voltaképpen csak *salvus, integer, sanus*) és a *vöz* ennek egy synonvmája.

Int és ingerel-nek közös alapszava az *emel* igeben van bent. Az *int* tehát – ujját emeli, és *ingerel* (819): „ezt teszi: „folytonosan vkt”(nyug-

tából) emelgetni,' v. ö. *einen aufbringen* = *in Aufregung... bringen, auf-fahren machen.*"

Követel nyilván a *követni*, ez pedig a „köl, kel” (utána jár) igéből.

Kutat egy ugor *fluere, currere* jelentésű igéből, melyből a kutat-nak mai jelentése avval a közvetítéssel kerül ki (52): „átmenni rajta (t. i. a tárgynak sok egyes részletein)’ v. ö. végire jární (vmely vizsgálni, kitudni való dolognak)...”

Küld (53): „A *mūtere* jelentés... lényegesen egy a *ponere, iacere*-félével (v. ö. fr. *mettre* = lat. *mittere*) ...,” vagyis ez igének alapszavával.

Lázad, lázong, lézeng, közösen egy *moveri, sich in Bewegung setzen* értelmű gyökérből.

Lelni úgy mint a latin *invenire* egy „menni, haladni” jelentésű gyökérből.

Magasztal a „magas”-ból.

Méltó a. m. hozzámért.

Néz-nek vannak „mutakozik, megjelenik” értelmű rokonai. Mai értelmének keletkezésére nézve egybevetetni a *lát* igével, melynek (685): „... eredetibb *splendere, lucere* jelentést tulajdoníthatunk ...” Ugyanis (u. o.) „a *videre* és *splendere, lucere* jelentések... kifejezik ugyanazon Jelenségnek az egyik a subjectív, a másik az objectív fölfogását...” *Pillant*- (pillog)-nak egy rokonnyelvi testvérszava is „csillogni, fényleni” értelmű. A ZűMal összefügg a *les-* is (697): „*in inem fort sehen*, = *spähen*, vagy *de conatu*-féle fölfogással *sehen wollen*, – *lauern* ...”

ólálkodik az *aludni* és *olt* igéknek közös gyökeréből („feküdni”) 739: „Mind ezek tekintetbe vételével az ,utak mellett ólálkodik zsványok’ ... téliesen megfelelnek a német *Wegelagerer-éknek*. ”

Olvas (nemcsak könyvet, de pénzt is!), alapjában a. m. „sorban elmond.”

Óvni, óvatos, ótalom egy „ránéz” jelentésű alapigéből.

őriz a. m. „őr (eredetileg csak: szolgalegény) módjára cselekszik.”

Rút, voltaképen csak: „sötét”.

Segít egy „kihúzz” értelmű igeigékérből. (Kihúzza a sárból.),

Szag egy szellőt, levegőt, gőzt jelentő gyökérből.

Szegődni, alapszava *szegni*, melynek *schlagen* értelméből „szegődni” a. m. *sich zu einer Partei schlagen*.

Szédül alapszava szerint „eleső félben lenni” értelmű.

Szép, rokonai „jó” értelműek. Érdekes, hogy számos nyelvben egy és ugyanaz a szó jelent „szép”-et is meg „jó”-t.

Szid, rokona a szó-nak és csak hangos szólást jelent.

Talál, alapigéje szerint a. m. „rájut, invenire, daraufkommen.”

Tapasztal, tapogat, tapint, tapad. Gyökerük *fassen, angreifen* értelmű.

Teként, (tekint), tetszik. Közös gyökerük azt teszi *splendere, apparere*.

Értelmük keletkezésére nézve 1. a *néz* alatt.

Tilt egy „elzár (előle)” értelmű gyökérből.

Titok, alapszava: „elrejteti”.

Tulajdon voltaképen csak: *zukommend, gebührend*.

Üzen, mondást, beszédet jelent.

Vall és mellékalakja vádol alapjában: hangos mondás.

Választ, nyilván a *vál, vált* igével függ össze. *Vál*-nak alapértelme nem más mint „menni, *ire, abire.*”

‘Vizsgál, gyökere legalább egy fokkal concretebb jelentésű, t. i. „keres.”’*

Az a körülmény, hogy egyáltalán vannak félig lelki jelentésű szavaink, már egymagában is végzetes éket ver a spiritualista tanításnak törzsébe. Micsoda furcsa és ugyancsak nyugtalanító dolog is az e nézet híve számára, hogy a psychikus és reális, e két szerinte ég-föld magasságú választófállal elkülönített jelenségek mellett találkoznak olyanok is, – és láttuk, hány emberi cselekvésnek a neve jelöl meg ilyeneket, – melyek azon a választófalon mintegy keresztülbujnak, mert átmeneti jelenségeknek mutatkoznak a tiszta psychicum és a tiszta psychicum között.

Valamint a növénytudós a rózsaszziromnak porzókból történt átalakulását a félig kifejlődött vagyis olyan szzirompéldányokból érti meg, melyeken a porzósálak nyoma még ott maradt: úgy a psychologus azokból a szókból fogja legalkalmasabban megtanulhatni az egészen psychikus jelentésű szóknak természetét, amelyek a maguk eredetileg concret értelmét még feltüntetik, vagyis az u. n. félig lelki értelmű szókból.

Az olyan szóból, mint pl. *leihen*, mely eredetileg csak o t t h a g y á s-t, tehát b á r m i f é l e otthagyaást jelentett (hogy ezúttal német példát idézzek), azt lehet tanulni, hogy e szónak mai, „egy bizonyos jogi cselekvény” jelentése úgy keletkezett, hogy a nyelv nem mindenféle, hanem csak bizonyos körülmények között, bizonyos helyzetben és célból történt otthagyaásokat kezdett vele megjelölni. Vagyis egy olyan szóból, mely eredetileg a kölcsönzéséknél szereplő

* Ámbar egy nyelvtudományos alapú pszichológiai elméletnek mennél több és többféle nyelvű példára kell támaszkodnia, én mégis elállottam attól, hogy a német nyelvből Kluge szótára és a latin-görög nyelvekből C u r t i u s alapján megcsinált lelki jelentésű szógyűjteményt itt közlő tegyem, (csupán magam vettem tekintetbe az alábbi következtetéseimben) minthogy ez idegen nyelvű szójegyzéknek terjedelme vagy kétakkora, mint a magyaré, és számos olvasóm bizonyára a magyar nyelvi példák számát is sokalja. Az utóbbiaknak lehetőleg teljes számú közlését e példáknak sok egyéb tekintetben is érdekes volna igazolnia, megjegyvezvén, hogy úgyis csak olyanokat válogattam ki, melyekből pszichológiai tanulságokat vonhatni. Az a körülmény, hogy a haladó nyelvtudomány, nálunk úgy mint más nemzeteknél, e szószármaztatásoknak egy részét elvetette és másféllel helyettesítette, nem zavarja a mi köreinket, minthogy az újabb megállapodások csak az egyes végeredményeket, de nem Budenz-nek a szószármaztatásban követett elveit érintik. Ezeknek tekintetében Budenz tudvalevőleg az indogermánységben rég bevált útmutatásokhoz ragaszkodott. – Végül a jegyzékeinkből h i á n y z ó lelki értelmű szóba a spiritualista ne vesse reménységét; mert ezek csak annyit bizonyítanak, mint Jerusalem (165) is helyesen megjegyvezte, hogy a nyelvtudománynak alkalmas adatok híján egylegöre még nem sikerült az illető szóknak eredeti concret értelmét kimutatnia. Budenz-nél ide járul, hogy az illető szót (pl. harag, szándék sat.) az ugarságban nem sikerült megtalálnia.

otthagyasokon kívül bátran jelenthette azt az otthagyasít is, amikor pl. valami vadállat otthagyasja a zsákmányát, vagy az eső hátrahagyja a sarat, olyan szó lett, melyet kizárólag affajta otthagyasítókra szabad használni, mikor valamely ember egy másíknak a visszaszolgáltatás reményében és kötelezettségével valamilyen értéktárgyasat bocsát a rendelkezésére. A kölcsönadásnak szerződés-természetű jogi cselekvénye tehát nem valamiféle, a concret értelmű (physikai) otthagyasítok mellett létező, ezekkel „parallel” másík, idegen természetű folyamat, melyre azt a *leihen* szót csak á t ruházták, hanem ama jogi cselekvénynek definitioszerű fenforgásához szükséges egész tényhalmazat (kell két önálló rendelkezésű embernek lennie, egy értékes tárgyasnak, a használati jog ideiglenességére vonatkozó megállapodásnak sat.) nem egyéb, mint olyan körülményeknek az összesége, mely körülményeknek mind ott kell lenniök egy concret, physikai otthagyasít (a pénzé) kíséretében, hogy ezt az otthagyasít *leihen*-nek szabadjon a német nyelv szokás szerint nevezni. A nyelv tehát nem valami másra, valami heterogenumra értette, ruházta avagy vitte át a maga *leihen* szavát, mikor erre a jogi cselekvényre foglalta le, hanem egyszerűen csak megszorította a maga eredetileg tágabb értelmű szavának jelentését, a használhatósága körét. Az a körülmény, hogy a nyelv a kölcsönadást, ezt a mondjuk röviden „jogi” körülmények között történő otthagyasít így külön elnevezésre érdemesítette, amennyiben e cselekvénynek egy eleddig közforgalmú szót mintegy magánhasználatra ítelt oda, ez a körülmény mondom, a nyelvnek ez a látszólagos figyelmissége épen jogi dolgok íránt nem nyugtalanít bennünket, apsychikus psychologusokat; mert hisz a nyelv az otthagyasít cselekvényeknek egy bizonyos, csupa physikai mellékkörülményektől kísért formájára is foglalhatott volna le külön szót, – aminthogy véletlenül le is foglalt a magyar, melynek régi h a g y a p n i (gyökér: hagy) szava köpést jelentett vagyis a köpedéknek és nem egyébnek az otthagyasítát.

A félig lelki jelentésű szókból e szerint azt tanuljuk, hogy a psychikus (mint itt a jogi) jelentés a szónak bizonyos alkalmakra, körülmény-találkozásokra való leszorítása útján keletkezik, mely körülmények azután a beszélő szemében olyan fontosaknak tünnek fel, hogy miattuk a szónak eredeti értelme feledésbe megy. A mai német *a leihen* szó hallatára oly szorosán a „visszafizetendő pénzösszegére” gondol, hogy szinte elfeledi, hogy minden *leihen*-ben valami ottmaradás rejlik. Azt hiszem eléggé értékes tanulsággal jutalmaz-

ták meg e szók a velők való fáradozásunkat, ha azt nyertük ki belőlük, hogy amit a spiritualista a concretumoktól különböző lelki folyamatnak, psychicum-nak nevez, amelyre „átvitték” azt az eredetileg concret értelmű szót, – mindaz közelebbről vizsgálva nem egyéb, mint olyan különös alkalom vagy helyzet, amelyben a kérdéses szót használni kell. Vagyis nem úgy áll a dolog, hogy valamilyen concret szó egy a reális folyamatoktól különböző, másrendű és természetű folyamatot avagy jelenséget „i s” jelentene, hanem csak annyit látunk, hogy azt az eredetileg concret értelmű szót utóbb bizonyos egészen különös, kizárólag a beszélő emberi társaságban felmerülhető körülmény-találkozásokra tartják fenn. Ezt a körülmény-összeget azután mint mindenféle egyes elemekből alakult összeséget a félreértésekben mesterkedő emberi elme egységes létezőnek avagy legalább is jelenségnek tekinti (pl. a kölcsönadást valami egységes jogi cselekvénynek), és minthogy az ilyen egységet a concretumoktól mégis csak különbözőnek találja, tehát ráruházza a magasabb- vagy másrendű létezőnek, a tiszta lelki dolognak nevét.

Amit az u. n. lelki értelmű szavaink ma tényleg jelentenek, az eredetileg épenséggel nem valami szellemi folyamatnak, a reálistól különböző szellemi létező- avagy tulajdonságnak alakjában állott a szóalkotó ember előtt. Az a hit, mely e szóknak effajta szellemi substratumot (ilyet „is”) tulajdonít semmi egyéb, mint később keletkezett téves-értelmezés, amely nem vette tekintetbe, hogy a kérdéses szók nem egyebek, mint a nyelvnek bizonyos műfogásai, melyeknek segítségével egyszeribe és rövidesen megjelöl egy olyan complex, sok mindenféle körülménynek találkozásából álló helyzetet, amilyenben a megszólított embert látja. Az a görög ember, aki először mondotta rá valamelyik embertársára: „te rajta állasz ezen a híren” *ἐπίσταμαι*. fent 577 a „tanít” cikkben), még egészen tisztán megérezhette, hogy neki voltaképp úgy kellene beszélnie: „te mintegy rajta állasz...” „terád szinte azt lehetne mondani, hogy rajta állasz ...” vagyis: az a számos körülmény együttvéve, hogy van egy hír, és hogy te e hírnek minden részletét helyesen elmondod, hasonlít egy olyan tényhez, mintha te azon a híren, mint birtokba ejtett szerzeményeden rajta állnál. Az ilyen ősgörög, ki még megérezte, hogy e beszédjében voltaképp élces fordulatot használ, mert egy rövid hasonlaltal kivágta magát egy nehezen megoldható beszédfeladatból – ez a görög ember nyilván egészen más helyzetben volt, mint amilyenben volna (ha volna!) egy olyan ember, ki a társán egy „tudni”

nevezetű szellemi folyamatot vesz észre és ezt akarja megjelölni. A mi ősgörögünk egy előtte feltárult egész complex körülménycsoportot akart megnevezni s e végett rándította elő a „rajta áll” hasonlatot. Az ilyen szellemes fordulatok utóbb átmennek a köznyelv-kincsbe, mint szerencsés megoldásmódok külön megbecsülésben részesülnek, úgy hogy egészen érthető dolog, ha idővel az történik, hogy az illető szót kizárólag erre az érdekes értelemjelzésre foglalják le, mintegy kiváltságban részesítik, és azokban az esetekben, mikor szürke köznapias értelmében kellene venni e szót, helyette valamely synonymáját használják. Megtörténik más szóval az, hogy amaz értékes szónak eredeti concret jelentése feledésbe megy – és ezzel nyitva van az út mindenféle képtelen pszichológiai elméletek és értelmezés-kísérletek számára. Valamint az elvont főnév, a „ság-ség”, olyanoknak szemében, kik keletkezése módját nem ismerik, jelent egy szellemi, láthatatlan, titkos létezőt, egy lebegő platonikus ideát, úgy kezd az olyan ige, melyet csupán efféle elmés fordulatokra használnak, olyan látszatot ölteni, mintha valami, a concret folyamatok felett és mellett lebegő tiszta psychicum-ot jelentene. Hallottuk, hogy a „ság-ség” csak hasonlat; nos hát, a lelki értelmű szó is az. Amaz is, emez is egy bizonyos, a beszélő előtt feltárult tényálladéknak jellemzésére célszerűnek talált e l j á r á s. A „ság-ség”-es főnév nem jelenti az elvont tulajdonságot (hisz ilyenek nincsenek a világon!), hanem a „ság-ség”-nek odaragasztása egy célszerűnek talált eljárás annak a megértetésére, hogy az illető tulajdonságot elvontan kell venni. Hasonlókép a „tudni” görög ige sem jelenti a tudásfolyamatot (ilyen ép úgy nincs, mint ahogy nincsenek szabadon lebegő szépségek és nagyságok), hanem ez igének a használata egy olyan leleményes műfogás, mellyel az illető körülmény sokaságot kifejezhetővé lehet tenni. Mert az u. n. lelki jelentésű szók semmi egyebek, mint rövid, élces helyettesítői egy olyan csupa concret szóból is megszerkeszthető, de; sokkal hosszadalmasabb leírásnak, amilyennel a kérdéses körülmény-csoportot elvégre szintén ki lehetne fejezni. Hisz láttuk: „valaki ezt a hírt tudja” alapján csak azt teszi, tehát avval helyettesíthető: „ő annak a hírnek részleteiről úgy beszél, ha kérdezik, hogy feleletei mind igazaknak bizonyulnak.” (Ha még concretebb kifejezéseket használnánk itt, még körülményesebb lenne ez a leírás.) Ha valamely szellemes ősember nem találta volna ki a „rajta áll” hasonlatot, még ma is efféle hosszadalmas körülírásokban beszélnénk.

Hogy melyik az az objectív körülménycsoport, melyet minden egyes

lelki jelentésű szó szerintünk fedez, illetőleg hogy miképpen lehet megtalálni, annak módszerét talán ebből a „tudni” példánkból megértette az olvasó. Ez a körülménycsoport ugyanis minden egyes szavunkra nézve kikerül, ha embertársunknak most látszó magatartását (cselekvéseit, beszédeit) vesszük számba – ezeket az etymologiai szótár többnyire megnevezi, – ezekhez hozzáfoglaljuk azt az objectív tényálladékot, melyből ez a magatartás keletkezett, más szóval, emberünk volt magatartását és még azt, melyet a közvetlen jövőben fog mutatni, azaz melyet tőle várni lehet. Valaki „akarja” az én birtokomat, ha az forog fenn, hogy ránéz (1. szójegyz.) most és valószínűleg el fogja venni a jövőben. Valaki „megijed”, ha támadás érte a múltban, összeressen most és el fog menekülni a jövőben.)

Észre kell venni, hogy a lelki szók (nevezzük röviden így) minden tekintetben egyívásúak, tehát ugyanazon megítélés alá esnek, mint sok másféle szellemes beszédfordulat, amelyekkel concret – s épen nem csupán idegéleti – tényeknek egy nagy sokaságából összetett körülmény-csoportokat röviden szoktak jellemezni. Ha Európában a diplomaták egymással kibékíthetetlenül összevesznek, úgy hogy a népeket háború fenyegeti, akkor erre a hírlapirodalom nyelvének az a megállapodott műszava: „az európai egyensúly felbomlott.” Ezt a kifejezést, ha tetszik, lehetne ép olyan spiritualista módra értelmezni azaz félremagyarázni, mint bármelyik lelki szót. Azaz ki lehetne mondani, hogy van a physikai egyensúlyokon kívül egy másik fajta, sokkal finomabb „szellemi egyensúly” is, amely ama physikain kívül áll és felette lebeg. Most még csak az kellene, hogy ezt az ötletes „egyensúly” szót kizárólag a politika háborgásaira foglalja le a nyelv (a physikai egyensúlyt valahogy másképp, talán „súlyegyen”-nek nevezvén), és készen van a félreértés vagyis az olyan elmélet, amely szerint az „egyensúly” eredetileg valami physikai tüneményt jelentett „ugyan”, de „átvitték, átértették” egy másik, tiszta szellemi jelenségre.

Azok a végzetes félreértések, melyek a lelki szók értelmezése körül keletkeztek, mind abból erednek, hogy a későbbi, nyelvtanuló emberiség azt az alkalmat, amikor az illető szót használni kell, egy olyan egységes adatnak, objectumnak avagy folyamatnak vette, amelynek az a szó ép úgy a címtáblája, felíratja, mint ahogy a concret jelentésű szók a címtáblái a rajtuk értett dolgoknak, így okoskodnak: valamint van egy physikai tünemény, melyet úgy hínak: „folyni”, úgy van egy másik, nem physikai, hanem szellemi tünemény, melyet úgy hínak: „tudni.” A „folyni” szót csakugyan akkor kell használnom, amikor a folyás jelensége előttem felmerül, s e szónak helyes értelmére valakit egyszerűen a folyás jelenség bemutatásával lehet megtanítani. De micsoda mutatvánnyal Mustráljuk

a „tudni” igét? Erre az igére legfőlebb használati utasítást adhatunk, vagyis felvilágosítjuk tanítványunkat, hogy milyen esetekben, milyen szólásmódo kr a szokás ezt a szót alkalmazni. Talán elmondhatni, hogy az a hit, mely szerint a lelki szók egy-egy létező szellemi folyamatot fedeznek, egyszerűen e szók jelentésének és a hozzájuk utóbb kifejtett „használati utasítás”-nak összezavarásából keletkezett, abból, hogy jelentésnek (egy második jelentésnek) veszik azt, ami csak használati utasítás akart lenni.

Azokon az igazán végzetes, mert babonába vivő félremagyarázásokon kívül, melyek a lelki szókat érték, vannak szakasztott ugyanolyan keletkezésű, de sokkal mulatságosabb félreértések is. Ilyen az, amikor az „omnibus” szót egy bizonyos kocsi névének tekinti a kezdő latin tanuló (a többes számát így képzi: „omnibi”)-holott ismeretes dolog, hogy e név ama kocsikra úgy ragadt rá, hogy eredetileg latinul volt rajok írva: „*omnibus*” (t. i. *patet*) azaz „mindenkinek áll a rendelkezésére.” Valamint az „omnibus” nem jelent egy bizonyos fajta, egyebektől különböző kocsit, hanem csak olyan szó, melyet abban az esetben kell használni, amikor közrendelkezésre álló kocsikat akarunk röviden megjelölni:– úgy a sok közül felhozott „tudni” vagy bármelyik más lelki szó sem olyan természetű, hogy jelentene egy külön szellemi folyamatot, hanem olyan szó, amelyet a fennebb említett rövid jellemzés céljaira ajánlatos használni.

Annak a fennebbi (574) állításunknak, hogy a lelki szók eredetileg a második s nem az első személynek állapotaira vonatkoztak, ez állításnak talán most vetettük meg az alapját. Ha igaz, hogy ezek a szók csak egy bizonyos, objectív körülmény-találkozásra vonatkozólag használhatók, akkor világos dolog, hogy a tanuló ember sokkal könnyebben megérti e szók helyes használatának alkalmát, ha azokat a concret mozzanatok, melyeket e szók összefoglalnak, egy vele beszélő más emberen constatálja, mint ha maga-magán kellene ezeket fölfödöznie. Valamint a gyermeket semmiféle paedagogus és sohanapján sem fogja megtanítani a „tudni” szónak helyes használatára, ha csupán a saját belsejének vizsgálatára utalja tanítványát, de igenis megtanítja elég könnyen, ha egy „tudó” emberre és ennek egész viselkedésére hivatkozik: úgy maga az egész emberiség sem „belső tapasztalás” vagyis a maga lelkületében megejtett felfedezések alapján alkotta meg a kérdéses szót meg a többit, hanem megalkotta abban a sokkal könnyebb helyzetben, mikor egy második személyen vehette észre az

e. szókhöz szükséges ingredienciákat. A lelki szók terén feltűnő sűrűen mutatkozó synonima-képződésről és ennek okairól már más helyütt (367) szólottunk. Ha azt látjuk, hogy az ember „hisz”, „vél”, „sejdit”, „gyanít”, „hozzávet”, „tud”, akkor vajjon mi a valószínűbb: az-e, hogy ennyiféle, egymáshoz közei-rokon ismerés-folyamatot fedezett fel önmagában se felfedezéseit rögzítette meg e szókkal, vagy pedig, hogy az ember a különböző objectív helyzeteket, felebarátján kitapasztalt körülmény-összegeket, sőt akárhányszor csak egy és ugyanazon körülmény-találkozásnak más-más oldalait vette számba, amikor ezeket a szókat megalkotta: Az ember túlságos közel van maga-magához; ezért nem látja a saját nyakravalóját, ezért nem érzi a paraszt a saját teste szagát és ezért nem veszi észre magatartásának ama vonásait, miket egy öt szemlélő ember kényelmesen össze *tud* foglalni valamely lelki szóba.

Hogy pedig hogyan tanulja meg az ember a lelki szókat önmagára is helyesen alkalmazni, erre a kérdésre a legelső feleletünk az lesz: átveszi a más ember szájából, jóváhagyja, amit felebarátja róla mond. Ha a társam a helyes beszédeim alapján rám mondja, hogy én ezt a hírt tudom, akkor én ráhagyom, hogy „tudom”; tanultam tőle egy új szót, melyet más alkalommal, amikor megint bemutatom avagy bemutathatnám valami ügyességemet, magara ruházok magamra. Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy az ember olyan lelki jelenségek neveit is rámondja magára, amelyeknek megfelelő tényálladékot sem ő, sem más nem lát rajta. De ő maga érzi, észre tudja venni, hogy az illető reális tünet kitörőfélben van nála; ezért vállalja el a nevét. Én azt, hogy „örülök” (azaz „forgolódok” 1. fent 579), akkor is el tudom mondani magamról, amikor érzem, hogy foroghatnék, bár most külsőleg semmi efféle mozdulat sem mutatkozik rajtam. Sőt mi több, elmondom e szót egy unalmas látogatómnak is („nagyon örülök a szerencsének!”), mert úgy neveltek, hogy „ilyenkor” ezt illik mondani.

Ha a lelki szók megalakulásának ezt a tőlünk feltételezett módját egybevetjük avval a fordított föltevessel, mely szerint e fogalmakat először önmagunkon alkottuk meg s úgy vittük át más emberre, akkor kiderül nemcsak, hogy a mi feltevésünk egy valószínűbb, mert könnyebb útját jelöli meg e fogalmak megalakulásának, de nézetünket az az általános empirista törvény is ajánlja, mely szerint minden, ami ismeret (s ilyenek bizonyára a lelki fogalmaink is) kívülről, vagyis adatszemplélés és szemléletek combinációja útján került belénk. Eszünknek sodra mindenképen kifelé van, sa világ, az adat a mi tu-

domásaink kimeríthetetlen kútforrása. Miért épen ezek a lelki fogalmak, ez egyebekhez hasonló abstractumok, lennének kivétel ama szabály alól? Avagy az érzékleteknek túlon túl gazdag világa még nem elégséges kincsébánya e fogalmak megalkotására? Annyi bizonyos, hogy az a tétel: „én is olyan vagyok, mint amilyenek téged látlak”, könnyebben megszerezhető és eszünk járásával jobban meg-egyező tanulság, mint amilyen volna az, hogy „te is olyan vagy, mini amilyenek én magamat ismerem.” Az a szólásmód, hogy „másnak lelkületére csak a magunkéból lehet következtetni”, – ez az így megformulázott mondás ne csábítson el senkit, mert ez nem egyéb, mint tudákos alakú psychologus beszéd, mely a valóban fenforgó tényeket ferde világitásba helyezi. Valóban az ember nem „lelkületet” ismer fel magában, hanem mindössze is tudja, hogy vannak bizonyos szándékai, érzelmei (hallottuk, hogy miképen szerzi ezt a tudomást) és efféle meg nem látszó erőket, háttérben settenkedő gondolatokat tulajdonít az embertársának is. Erre pedig nem magamagának az ismerete, hanem az az általános emberismeret segíti, melynek következtében tudja, hogy micsoda viselkedések és nyilatkozatok milyen szándékokat, azaz utóbb beállótetteket szoktak az embereknél, másoknál úgy mint önmagánál takarni. Hogy micsoda szándék rejlik valamely nyilatkozat mögött, azt nem önmagamról, hanem az emberi nyilatkozatoknak hogy úgy mondjam közforgalmi értékéből vagyis abból tudom, hogy általában, közös emberi életünkben ilyen magatartás mögött ilyen és ilyen akarat azaz leendő magatartás szokott rejtőzni. Ha látok egy magából kikelt arcot, akkor tudom, hogy ezt az embert valami ijedség érte. Ezt onnan tudom, mert az embereken azt tapasztaltam, hogy „ilyen” arcot (itt voltaképp le kellene írunk az „ijedt” arcnak összes vonásait) csak ijedség következtében mutatnak. Hogy én magam, mikor megijedek, szint’ ilyen arcot vágok, azt legfőllebb e l-hiszem, ha mondják, de nem tudom, mert sohasem láttam, ennél fogva a szóban forgó következtetésre ezt a laza ismeretet nem is használom fel.

Hogy azokat a szókat, melyek nem száraz tudomást, hanem valamely határozott érzelmet jelentenek, pl. harag, öröm, szintén nem ez érzelmeknek önmagunkon történt megfigyelése alapján alkottuk meg, az majd még jobban kiderül az Érzelmek fejezetében, nevezetesen abból az ott bővebben kifejtendő tényből, hogy „haragot érezni”, „örömet érezni” igazában nem lehet (v. ö. evvel: „hideget, meleget, nedvességet érez”), lévén ezek a kifejezések pusztá metaphorák, ille-

tőleg erősen összevont és elemzésre szorult jellemzőmódok. Kell-e még beszédesebb útmutató, még pedig a mi álláspontunk felé utaló, mint amilyen abban a szójegyzékünkben kitűnő tényben rejlik, hogy a nyelv az érzelmeket majdnem kizárólag azokról a mozdulatokról nevezi el, melyeket az illető érzelemtől megszállott ember feltüntet! Ha az érzelmek egy min-magunkon megejthető tapasztalat volna azaz olyan, amilyen az é r z e t (íz, szag, szín, sat), akkor az érzelmeket vagy közvetlen, csupán magát az illető állapotot jelentő szóval nevezné el a nyelv, vagy legalább metáforával, valami hasonlival.

Ezekkel az eredetileg mozdulatot, viselkedést jelentő érzelmnevekkel szintén az történt, amit fennebb a „tudni” meg egyéb lelki szócikokról említettünk. A nyelv e mozdulatneveket leszorította azoknak az eseteknek jellemzésére, mikor e mozdulatok embereken vagy állatokon, még pedig egy rajtuk megesett érzethatás, tapasztalás következtében állottak be. Ahogy megállapodott az a nyelvszokás, hogy a látást csak akkor szabad „vélemény”-nek (1. szójegyz.) nevezni, ha nem a szemmel történik, az eleresztést csak akkor „felejtés”-nek, ha nem a kezünk ereszt el valamit, úgy megállapodott a nyelv abban is, hogy a félreugrást csak akkor szabad „ijedés”-nek híni, ha valamely érzethatás idézte elő, még pedig akár a valószínű ugrást, akár annak pusztán hajlandóságát (értsd: kezdődését). Az „ijedelem”-ben tehát nem egy külön, valahogy megtapasztalt „szellemi állapot”-ot akart a nyelv megjelölni, hanem inkább az elugrásoknak egy érdekes esetét, egy bizonyos körülmények találkozása alkalmával beálló elugrást. Tudnivaló, hogy e szók még egy további értelemmódosuláson mentek keresztül: azon, hogy ma már nem is magát az efféle, mondjuk „lelki” okokból bekövetkezett mozdulatot, hanem csakis az illető mozdulatnak közelségét, azaz elvárható voltát, feltételét jelentik. „Megijed” ma már egyáltalán nem jelent félreugrást, hanem bizonyos, a félreugráshoz e s e t l e g indító ok-complexust.

Az olvasó bizonyára megértette, hogy mit tanulhatni a félig lelki jelentésű szócikokról. Azt, hogy érzelmeket jelentő szavaink eredetileg mind ilyen félig lelki jelentésűek voltak, azaz – ép úgy mint a Ili. (szójegyz.) alattiak ma is – nem ugyan a rideg, élettelen fizikai folyamatot, hanem az emberies (organikus) okokból bekövetkezett konkrét cselekvést jelentették. A III. alatti szók megmaradtak ezen a fejlődésfokon; ma is kizárólag emberi cselekvéseket jelentenek. Ellenben az érzelmnevek még tovább fejlődtek, annyira, hogy ma már igazi cselekvés-értelem nincs is bennök. Példáink közül és

a feltüntetésére annak, hogy a félig lelki jelentésű szóból hogyan lesz az egészen lelki értelmű, rámutathatunk a „fegyelemére, mély a mai köztudatban már egészen elvont gondolati illetőleg érzelmi dolgot, „iskolai avagy katonai szigorúságot, rendtartás”-t jelent, nyilván mert végkép kimosódott e szónak értelméből az a „mondás-”, tehát emberi mozdulat-értelem, melyet a gyökere („fedd”) még érezhetőleg magán visel. „Lázad” a mai nyelvérzék számára szintén nagyon közel esik egy pusztá érzelmet jelentő szóhoz. (Pl. „a lázadás szelleme”, „fellázító”). No vagy pl. mennyire érzelm már, illetőleg emberi jellemvonás, tehát „psychicum” az „óvatosság”, annyira, hogy szinte észre sem vesszük benne a „megóvni” sokkal concretebb jelentésű igét. Az „ajánló”-ból és „ajánlás”-ából meg annyira kirí a jóakarát, szándék, kívánság, hogy szinte elfeledjük, hogy az ajánlás végtére is valami beszédben áll. – Összefoglalókéig kimondhatjuk, hogy a fejlődésben három fokot lehet megkülönböztetni: 1. Mikor a szó még csakis a concret folyamatot magát jelenti, vagyis jelenti bárhol, ahol észrevehető. Ez az a fok, amikor a megriadt ló és a megütött kavics egyaránt „megijed” (értsd: elugrik). 2. Mikor a kérdéses szót kizárólag azokban az érdekes esetekben használják, amilyenek az emberi társadalomban keletkeznek. Most már csupán a megriadt ember (ló) „ijed meg”, a kavics csak „elugrik”. Végre 3. mikor az illető szó nem többé az emberi mozdulatot, hanem annak pusztá lehetőségét jelenti: a „megijed” nem ugrás többé, csak ugorhatnáság, megrezzenés.

Mármost hogyan állunk? Egészen bizonyos dolog, hogy „tudni” nem annyi mint „rajta állani”, és „elugrani” még nem annyi mint „megijedni”. A „tudni” végtére is egy bizonyos, az illető emberben megelőzőleg végbement „lelki” működést, illetőleg annak mostani eredményét fejezi ki, épen úgy, mint a „megijedni” is valami lelki állapotot jelent. Ha ez áll, akkor vajjon nem mondhatjuk-e, hogy a nyelv ugyan azokat a concret jelenségeket (rajta állani, elugrani) in e g n e v e z i, de a megfelelő szellemi állapotokat é r t i? Végtére is nem az a fontos, hogy valaki milyen szókban beszél, hanem hogy hogyan érti, mit akar mondani. Ezzel átadjuk a szót ellenfelünknek, a létező psychicum-ok és belső tapasztalások hívének, aki azt mondja: „Egészen hiábavaló volt az a te szójegyzéked, illetőleg az a belőle kihüvelyezett tény, hogy lelki szavaink nem közvetlen, hanem mintegy kerülő úton kinyert elnevezések azaz metaphorák és metonymiák. Ha egy ma ‚tudni’ jelentésű igéről kiderül, hogy eredetileg ‚rajta áll’-ást jelentett, akkor ez nem bizonyít semmivel többet, mint

azt, hogy a. nyelv ez esetben úgy mint számos concret dolognak elnevezése alkalmával is, épen a kerülő utat, a hasonlatot akarta választani a direct elnevezés helyett. Itt vannak pl. a hegyek a földünkön, melyekre a magyar nyelv nem teremtett külön szót, hanem rajok adta a tűhegynek, késhegynek, szóval valami hegyes tárgynak nevét. Örökké igaznak marad, hogy van egy ‚tudni’ nevezetű tiszta lelkes állapot, melyre a nyelv azt a tőle ég-föld távolságra eső ‚rajta állani’ szót csak ráruházta, úgy amint ráruházta a Lomnici-csúcsra valamilyen tőle annyira különböző szúrós tárgynak nevét. Már annak az elismerésében, hogy a nyelv hasonlattal fejezi ki a lelki állapotot, eléggé benne rejlik, hogy volt is mit összehasonlítani, azaz volt és van olyan lelki jelenség, amelynek számára épen hasonlatot, alkalmas szót keresett. Aki hasonlítgat, az nemcsak valamihez, de valami is hasonlít. – A metonymikus elnevezések sem bizonyítanak semmit. Ha a nyelv valamely indulatot annak a taglejtésnek, mozdulatnak nevével jelöl meg, melyet az illető indulatú ember véghez szokott vinni, ebből még mindig nem következik, hogy maga az indulat pusztá taglejtés volna és ne volna egészen más. A beszélő a mozdulatot megnevezi, de az indulatot, a psychicum-ot érti, – itt úgy mint fennebb.”

E szavak részben egyeznek az U p h u e s (243-4)-éival.

Mi egy pillanatig sem tagadjuk, hogy a lelki szóknak van substratumuk, vagyis hogy eseményalakú folyamatok felelnek meg nekik, miket jól meg kell különböztetni attól a másik concret folyamatától (pl. rajta állani), melyet csak a kifejezésük végett rándított elő az emberi elme. Abban az emberben, aki valamit tud, aki megijed sat. elvégre is történt valami, ami nem történt meg abban a másik emberben, aki nem tud, nem ijedt meg. A mi emberünknek kétségtelenül az idegéletében, a tapasztalatszerző, világszemlélő életében esett valami változás, olyan, amelynek megbírálása a psychologia ítélőszéke elé tartozik. De mit derít ki ez a psychologia, ha realista módra akar okoskodni? Azt, hogy valamely *A dolgot* tudni nem egyéb, mint az a tény, hogy valamely embertől kitelik, tőle elvárható az *A*-nak olyan leírása, mely az *A*-t mostan szemlélő emberekével megegyezik. „Tudni” tehát csak egy, valakitől kitelhető helyes *viselkedés*, épen úgy, mint „megijedni” nem egyéb, mint az a másik *viselkedés*, amikor egy *A*-ra gondoló ember (úgy tesz mintha *A* volna előtte) a hirtelen felmerült *B* benyomáshoz alkalmazkodik. Szerintünk tehát a. lelki szók mind pusztá

viselkedéseket és elvárt viselkedéseket fejeznek ki; a felebarátunk magatartása vagyis cselekvésvilága az igazi substratumuk.

Evvel távolról sem azt akartuk mondani, hogy a lelki szókat használó ősember a maga metaphorái mögül meglátta volna szavainak ezt a tőlünk is csak kinnal kihámozott értelmét, illetőleg hogy efféle értelmet tulajdonított volna nekik. Eszünk ágában sincs avval cáfolgatni a „létező lelkes dolgok”-at, a „szellemi substratum”-okat, hogy efféle, a magunk realista műhelyéből kikerült értelmezést hirdetnénk közvéleménynek. Mi inkább arra vetjük a hangsúlyt, hogy a lelki szókat már olyan időben lehetett metaphorus értelemben azaz a hozzávetőleges helyesség tudatával használni, amikor a kifejezendő tény (lelki állapotot a spiritualista szerint, viselkedésmódot miszerintünk) a beszélő még nem tudta semmiféle egységes néven összefoglalni. Számba kell venni, hogy a metaphorus beszédmód megeshetik akkor is, ha azt, amit egy concretumhoz hasonlítok, egyáltalán nem tudnám másképp kifejezni, mint csakis e hasonlattal. A beszélő előtt egy sok mozzanatból álló valami lebeg, amelyet nem bir egységes fogalomba összetömöríteni, de azért észre tudja venni, hogy ez a szétfolyó valamiség hasonlít ehhez és ehhez a concretumhoz. A metaphorus épen abban különböznek egyéb hasonlatoktól (pl. amikor a hegyet csúcsos tárgyhoz hasonlítom), hogy közönséges hasonlatoknál úgy az egyik mint a másik létezőt mint egységes adatot meg lehet ragadni, magunk elé állítani; ellenben ahol metaphorusokkal meg allegóriákkal élünk, ott legtöbbször az történik, hogy nem is tudnók sajátértelmű szavakban leírni a kifejezendőt, azaz ezt a maga egyéniségében tisztán az eszünk elejébe rögzíteni. Próbálja meg mindenki, milyen nehéz dolog, sajátértelmű szókkal kicserélni a metaphorusokat olyan tényálladékok leírásában, amilyeneket pl. afféle belénk rozsdásodott metaphorusok jelölnek meg, mint „politikai zavar”, „jogfolytonosság”, „perrendtartás” sat. A tudományos jogász persze egészen concret, szabatos meghatározást tud e szók helyébe iktatni, de mi többiek, ha tudjuk is, hogy ama szók mit jelentenek, azért mégis, őszintén szólva, csak valamilyen elmosódott vázlat lebeg előttünk, mikor ama szókat olvassuk. Mármost ezt a gondolati állapotot tesszük fel mi annak az ősembernek lelkében, aki, mikor tudó embertársát rajta állónak mondta, tisztán észrevette ugyan, hogy ez valóban nem áll rajta semmin, de azután többet nem is tudott mondani mint annyit: az én barátom olyasfórmán van, rajta olyasmi mutatkozik, mintha rajta állana (a híren). – Annyi bizonyos, hogy a „lelki állapot”, „szellemi folyamat” sokkal később-

kori tudományos kifejezések, mint a nyelvnek közhasználatú lelki szavai. Ennek következtében a nekik megfelelő fogalmi alkotásokra sokkal gyakorlottabb, fejlettebb gondolkodás kellett, mint amilyen a lelki szók feltalálójáé volt. Hogyan tehetni fel arról az ősemberről, hogy akkor, mikor a „tudni”, „megijedni” sat. szókat használta, evvel embertársának valamely „lelki folyamatát” akarta volna megjelölni, mikor szegény azt sem tudja mi fán termett az a „lelki folyamat”? Ebből látjuk, hogy nem egyéb, mint későbbkori téves értelmezés, ha valaki a lelki szók concret értelmű gyökereinek metaphorikus használatát mindjárt úgy mutatja be, mint valami „lelki” értelemnek célzatos megjelölését. Az, hogy a szellemhit (*animismus*) rendkívül régi az emberiségben, nem ingat meg minket; mert a lelki szók bizonyára még sokkal régiebbek. Mi csak arra utalunk, hogy „tud, hisz, örül, megijed” sat.-féle igéket egészen helyesen tud olyan ember is használni, sőt megalkotni, akinek fogalma sincs arról, hogy micsoda természetű jelenség voltaképen az a „tudni”, „örülni” sat., s nevezetesen, hogy ezek épen „szellemi állapotok” volnának. Arra az ellenvetésre, hogy, ha az ősember nem lelki dolgokat értett még eme szavain, legalább a műveltebb utód értsen rajtuk ilyeneket, – az ilyen ellenvetésre elismerjük ugyan, hogy a lelkeket és hasonféléket hívó ember műveltebb mint az, aki még nem jutott el ilyesfélék képzeletéig, de hozzátesszük: azért nem okvetlenül fejlettebb és tökéletesebb, mint az az ember, aki már nem hisz bennök.

Azt a munka-programmot, melyet mi itt követtünk, mikor a közhasználatú lelki szókból igyekeztünk a megfelelő lelki működésekre és ezeknek valódi természetére következtetni, S c h w a r z (Hyp. II. 144-5) ajánlja.

Azt a sok galibát, melyet a „belső tapasztalás” tényeinek és termékeinek (a lelki szóknak) félreértése, illetőleg szószerinti elfogadása a philosphiában okozott, még pedig álproblémák keletkezése és elhibázott rendszerek alakjában sat., – mindezt senki élesebb szemmel nem látta meg, mint A v e n a r i u s. Az ő elvein alapszik az a fent követett módszerünk, mellyel a második-személynél kerestünk felvilágosítást a lelki szavakra nézve. Avenarius „introjectio”-nak (másutt *Einlegung-nak*) nevezte azt az eljárást, mikor a második-személynek lelkületet, első sorban felfogó képességet tulajdonítunk. Ez szorosabb értelmű szó, mint a vele mindenképen rokon „anthropomorphismus” (értsd itt Kant szerint inkább: „anthropopathismus”). Betű szerint elfogadjuk, ha Avenarius (WB. 30-1) azt mondja: Az a hit, hogy min-magunknak, a beszélő első-személyeknek, van valamilyen bennünk létező tárgyszemléző, felfogó képességünk, abból keletkezett, hogy az introjeciót, melyet eredetileg a második-személyre vonatkozólag vittünk végbe, utóbb magunkon is végrehajtottuk. (A szerző szavait csak ebben a szabad átiratunkban iktathattuk ide.) Folytatólag ezt olvassuk:

Die Gedanken sind hiernach in der natürlichen Erfahrung nicht auch ein Inneres (bezw. Bestandteile, Geschehnisse, Thätigkeiten einer Innenwelt); sondern als solche werden sie erst erfahren infolge der primären Einlegung und der sekundären Übertragung der Einlegung auf den Einlegenden selbst... (V. ö. WB. 67, ahol azt a kifejezést szedi széjjel, hogy „v a n gondolatom”). Ha mások evvel szemben fölvetették (lásd az idézetet Mach [42]-nál), hogy a gondolatot jelentő kifejezések minden második-személy nélkül a beszélőnek abból az észrevételéből is keletkezhetnek, hogy ugyanaz a tárgy hol a maga valóságában, hol emlék alakjában van megadva az ő számára: akkor azt a valószínűtlen feltevést kockáztatják, hogy már a nyelvalkotó ősember is ismerte azokat a „belső tapasztalás”-os eljárásokat, melyek a metaphorák bubájától megejtett psychologusnak műfogásai. – Avenarius-sal csak akkor nem értenénk egyet, ha tanítását úgy kellene értelmezni, hogy az introjectio csupán a tudomásul-vételt jelentő fogalmakon esett meg, ellenben az érzelmeket, akaratot eredetileg benn találtuk és tapasztaltuk magunkban. (Ilyen kétes hely az, mely a *natürlicher Weltbegriff-htn* rejtlő hypothesis-t fejtegeti, WB. 6-7 és 9 [jegyz.] Értelmezésemmel egyezik az Avenarius-szal minden tekintetben congenialis Mac h-nak egy helye [42 új kikezdés], kinek könyvéből [40-4] – melleleg szólva – a legkényelmesebb módon megértheti az olvasó Avenarius-nak az introjectio körüli nézeteit. – J e r u s a l e m (245)-nek ellenvetéseiből elfogadunk annyit, hogy Avenarius-nak *natürlicher Weltbegriff-lében*, melyet szerzője az introjectióktól még mentesnek tüntet fel, szintén benne lappang ez a kártekönyv szokás. Hogy egyébként Jerusalem – ki ezt nyíltan ki is fejezte (247) – mennyire egyetért a zürichi psychologussal, mutatja az a helye (258-9), ahol a tulajdon lelki jelenségeinkre vonatkozó ítéleteinknek megbízhatatlanságáról beszél, ezeknek meíaphorikus formáját emlegeti és (nagyon helyesen!) tagadja, *dass die Urtheile über selbsterlebte psychische Phaenomene evident seien*.

A szövegünkben szereplő „tudni” igének német mására (*wissen*, gyökere *vid – oi,óa*= láttam) vonatkozik M a u t h n e r (I. 267)-nek egy szellemes mondása, melyet hadd iktassak ide, t. i. *dass die allgemein angenommene Etymologie [dieses] Wortes in ihrer einfachen Gleichung (ich weiss – ich habe gesehen) den Ausgangspunkt aller neuem Erkenntnistheorie weit schärfer ausdrückt, als selbst der berühmte Satz, es sei nichts im Verstande, was nicht vorher in den Sinnen gewesen ist*. – Az ő képhitéhez nem egészen jól és sokkal inkább a mi fenti „viselkedés”-einkhez illik az a másik állítása (I. 583), hogy az ész (*Verstand*) nem egyéb, mint ama reflex-mozdulatok összesége, melyekre az ember vagy állat képes.

Ugyancsak a „tudni” szóra vonatkozik egy, mondhatnám vexatorikus kérdés, melybe ellenfelünk belekapaszkodhatik. A „tudom” szót ugyanis nem csupán valamely megtapasztalt tényre, szerzett ügyességre vonatkozólag lehet használni („tudom, hogy ott voltál”, „tudok úszni”), hanem önmagára, azaz saját tudásállapotunkra vonatkozólag is, ilyenformán: „tudom, hogy ezt tudom” azaz: tudomásom

van a saját ezt-tudásomról, („tudom, hogy tudok úszni”⁴). Ezt a körülményt nyilván annak a nézetnek javára lehet latba vetni, mely szerint a tudás mégis csak valami, önmagunkon közvetlenül megfigyelhető lelki állapot. Másrészt az előtt sem hunyhatunk szemet, hogy az ideológus pszichológia az ilyen mondatokat öntudatunknak valamilyen titokzatos, önmagára visszahajló tevékenységéből szokta magyarázni, vagyis egy olyan erőnkől, melynek megléte nyilván nagyon megingatná a mi antipszichikus álláspontunkat. E titkos erőt már maga az a tény is gyanússá teszi, hogy a tudást csak egyszer lehet önmagára az említett módon rárakni; mert olyan mondások, mint „tudom, hogy tudom azt, hogy ezt tudom” nemcsak ismeretlenek, de nincs semmi értelmök. Furcsa egy „visszahajló erő”, mely csak egyszer bír fogantatba lépni, csak egy mutatónyira képes és avval kimerült!

Mindenekelőtt számba kell vennünk, hogy azok az esetek, amikor *o n m a g á r a* rakjuk rá a mellékmondatban szereplő igét (tudom, hogy tudom ..., haragszom, hogy megharagudtam... sat.), nem egyebek, mint különös esetei annak az általános lehetőségnek, hogy nagyon sok mindenféle lelki igés főmondatot lehet valamely szintén lelki jelentésű mellékmondatnak élére tenni, azaz olyan főmondatot is, melynek az igéje különbözik, meg olyat is, amelyé egyezik a mellékmondat igéjével. Tényleg én nemcsak tudhatom, hogy tudok (úszni), de örülhetek is, hogy tudok..., hihetem, hogy tudok..., büszkélkedhetem vele, hogy tudok ... sat. Ennek az oka az, hogy minden efféle, lelki szavas mellékmondat az egyénnek valamely *j e l l e m v o n á s á t* fejezi ki, tehát olyasmit, ami az egyénnek gondolkozása tárgyául szolgálhat, benne valamilyen érzelmeket kelthet. Hozzá kell azonban tenni, hogy csak olyan emberben, akinek gondolkozása erkölcsi irányt vesz, vagyis aki a maga jellemvonásaival, akár jó, akár rossz célzattal, törődik. Ilyen mondatoknak keletkezésére tehát az szükséges, hogy a mellékmondatban (*a*) kifejezett magatartás (érzelem) az általános erkölcsi törvényre (az emberi kötelességekre sat.) esetleg a saját maga külön életideáljaira terelje a beszélőnek gondolkozását vagyis őt arra indítsa, hogy saját viselkedését bizonyos ideálokkal összehasonlítsa. A főmondat (*A*), melyet *a*-nak élére rak, nem fejez ki egyebet, mint egy olyan érzelmet, melyet belőle ez az összehasonlítás kiváltott. Aki örül annak, hogy valamit tud, annak eszébe jutott, hogy a tudományszerzést haszna is ajánlja; aki büszke a tudására, azt a vetélkedés erkölcsi parancszava a saját diadalaira emlékeztette; „haragszom, hogy megharagudtam” akkor, ha lelki higgadságra törekszem, sat.

Ezekből azt hiszem eléggé kiderül, hogy a gondolkozás egyenes irányban megindult sodrának épenséggel nem kell „visszahallania”, önmagára valahogy rágörbülnie, hogy a szóban forgó összetett mondatok (*Aa*) keletkezzenek. Az, hogy az *a*-beli folyamat egyéni jellemvonás, amelyhez lelkiismeretemnek is van szava, ez épen csak egyike ama száz mindenféle gondolatnak, mely az *a* kiejtésekor eszembe juthat és amely gondolatoknak mindenike más-más folytatását (helyesebben: elejét, *A-t*) adná ki az *a*-mondatnak. A művésznek, aki kimondja magáról: „tudok zongorázni” (= *a*), emellett ép úgy eszébe juthat: „de sok pénzembe is került az (= *A*), hogy tudok...”, mint ahogy eszébe juthat: „milyen szép is tőlem, mennyire büszke vagyok, hogy tudok...” sat. Ha a pénzes mondatnál nem görbült vissza az esze önmagára, akkor nyugodtak lehetünk, nem görbül meg abban sem, amelyikben büszkélkedik. Hogy pedig nem a *a*-beli „lelki” állapot keltette az *A* mondatban az érzelmet vagy tudomást, azt az olvasó már tudja, vagyis tudja azt, hogy ez érzelmeket csak ama concret magatartásaim összesége támaszthatta, melyeknek alapján az *a*-t magamról kimondom. Magától értődik, hogy ilyen összetett mondatok csak olyan embertől telnek ki, akinek nyelvismerete már van akkora, hogy meg tudja ítélni, tette-e ő olyat, amelyet az *a*-beli ige jelent.

E fejtegetésünkből azt hiszem két dolog tűnik ki. Először, hogy miért nem lehet bármelyik lelki igét a másiknak tetejébe rakni. Erre a kérdésre az a felelet: mert valamely egyéni jellemvonásom (= *a*) nem kelthet akármilyen, hanem csak bizonyos számú és természetű érzelmeket, gondolatokat. (Azt „remélnem, hogy örülök...” nem lehet, mert az ilyesmit tudni szokás.) Másodszor meg kiderül, miért nem lehet ezt a mondatfej élést a végtelenig folytatni. Azt feleljük: azért nem, mert az *Aa* mondatban megbírált jellemvonásom nem maga is jellemvonás, hanem legfőlőbb cselekvény. De kitűnik az is, hogy néha és némely természetű megtoldást igenis megtúr az ilyen *Aa*, amennyiben t. i. az említett cselekvény ismét a tudomás, kétség sat. tárgyául szolgálhat. Bár nehézkes alakú, de teljességgel nem értelmetlen mondat: „emlékszem, hogy haragudtam azon, hogy örültem (a barátom kárán).” Folytassa ezt a mondat-toldogatást, akinek kedve telik az efféle mesterkedésben. Mi az így kinyerhető mondatszörnyek alá csak azt a tanulságot iktatjuk, hogy íme a nyelv maga, mely ilyen babiloni tornyokat lerombol, micsoda kurta pórázon tartja azt a „belső tapasztalását, amely korlátlanak képzelődik. (*Avis au lecteur.*)

Az olvasó látja, hogy amikor mi az α -ban kifejezett jelenséget az egyénnel egy utóbb beálló okoskodás segítségével a maga jellemvonásának vétettük, akkor evvel *eo ipso* a ritkább tünetények közé emeltük fel az ilyen önmagára való „reflexiót”, avagy mint szokták mondani, az ő-beli állapotnak „tudatosságát”. Ezzel hozzáigazodtunk ahhoz az ismeretes tényhez (melyet a többi között Schwa rz [Hyp. I. 168] is felhoz Descartesnak „mindig tudatos gondolkodásba ellen), hogy az ember a maga lelki állapotait uralkodásuk alatt többnyire nem veszi észre.

James (II. 358-9) nagyon helyesen fölismerte, hogy az az önmagára visszahajló reflexió (*possessing self-consciousness or reflective knowledge of [one's] self as a thinker*), melyet sokan ama felsőbbbrangú tehetségek között emlegetnek, melyeknek alapján az embert el akarják szakítani az állatvilágtól, – ez a reflexió olyan emberi vonás, melyet egyszerűen a csalódott várakozások iskolájában szereztünk, abban, amely megtanított bennünket feltevéseinket a valóságtól, azaz gondolkozó működésünket a tárgyától elválasztani. Mindössze ez az elválasztó képesség (*dissociation*) hiányzik az állatból. – Hogy mit vesz észre voltaképp az ember, amikor ily módon állítólag a „gondolkozó működését” veszi észre, arról James nem szól. Az is bizonyos, hogy egy reményeinktől eltérő valóság kizárólag olyan egyénben kelt többet, mint pusztá bosszankodást, s kelt nevezetesen reményeire való figyelmet, akinek a gondolkodása máris erkölcsi irányt vett.

Hogy micsoda félreeső térségeken keresnek a psychologusok analógiát és magyarázatot a „reflexio”-ra, erre a meglehetősen kemény dióra, arra példa Up hues (151), ki azt állítja, hogy lelki állapotaink azért állanak „függő viszonyban” az elmélkedéshez és emlékezéshez (hát az, hogy lehet róluk gondolkozni, már függő viszony?!), mert, habár valamennyien részei is ugyanazon egységnek, t. i. az öntudatnak s ennyiből valamennyi állapotunk egyenlő rangú, mégis „más reális egységeknél is azt tapasztalhatni”, hogy részeik többnyire hierarchikus viszonyban vannak egymáshoz.

A lelki jelentésű szókkal végeztünk. Az elvont szónak minden fájára nézve azt a fennebb is kiemelt mozzanatot kell szem előtt tartanunk, hogy a nyelv-tanuló vagyis a kész nyelvet átvevő ember mindenkor másképen képzei e szónak értelmét, mint a szóalkotó; más „képzetek”, mellékgondolatok kerülnek az eszébe, mint amilyenek az illető elvont szónak megalkotására vittek. Ez a tény ugyan a concret fogalmakra vonatkozólag is áll, de az elvontaknál bizonyára fokozott mértékben van meg. Ha a „bátorság” megalkotójának egy a „ság-ség”-ben (= mindenségben) szétszórt „bátor” sajátság lebegett a szeme előtt, akkor utódjának, a nyelvtanuló embernek talán valami csatáielemet, egy markos legény vagy efféle concretumnak gondolata kerül az eszébe, mikor ama szót használja. Érdekes és megrögzíteni való jelenség, melyet gondosabb maga-

megfigyeléssel észre is lehet venni, hogy olyankor, mikor valamely elvont szónak az értelmét meggondoljuk, mindenkor, bár csak futólag és pillanatokra, mindenféle concretumok jutnak eszünkbe, akárhányszor olyanok, melyek semmi reális összefüggésben sincsenek a kérdéses elvont szónak értelmével. Ez utóbbiak többnyire olyan gyermekkori benyomások emlékei, melyeknek kíséretében azt a szót első ízben hallottuk, (H e n n i g, Sinnesorg. X 194). Az abstractum egy magaslat, amelynek számára minden ember egyénileg megépíti a maga lépcsőjét, hogy feljuthasson hozzá. Az egyik ember többnyire csataképhez, a másik valami erőszakos mozdulatnak gondolatához, a harmadik talán csak a szótárnak vagy más könyvnek ama helyéhez köti a „bátorság” szót, amelyen azt először olvasta. A legérdekesebb az, hogy ezek a játési mellékképzetek az embert nem z a v a r j á k az illető elvont szónak helyes használatában. Aki mégannyira markos legénynek képzei is a bátorságot, annak nemcsak hogy nem jut eszébe, a bátorságnak talán izmokat, súlyt sat. tulajdonítani, de semmi sem akadályozza őt egy olyan mondatnak megértésében, melynek tartalma az ő saját külön bátorság-képzetével ellenkezik, pl. „egy vézna legény vitte el a bátorság jutalmát.” Ennek az az oka, hogy megtanultuk az elvont szót különféle beszédfordulatokban helyesen használni. Azok a mondatok, melyeknek értelme ellenkezett valamely ilyen egyéni segédképzetünkkel, bizonyára háttérbe szorították gondolkozásunkban ezt a képzetet, és helyébe más concretum villant fel eszünkben, mely utóbb hasonló sorsra jutott. Amely mondatot nem bírtam megérteni az én „markos legény”-alakú bátorság-fogalmam segítségével, az ilyen mondatot megértem, ha pl. csatát képzelek a „bátorság” helyébe. Szóval a rendes állapot az, hogy az embernek nem mindenkor egy és ugyanaz, hanem alkalmasszerűleg más-más concret képzetek ragadnak meg az eszében, mikor ugyanazt az egy elvont szót megérti, illetőleg értelmét elképzei. Ismeretes, hogy evvel szemben némely ember afféle idiosyncrasisra hajlik, hogy pl. a hét napjainak mindegyikét állandóan valamely meghatározott s z í n ű nek képzei. (Néhány példa D i e n e s V. cikkében Húsz. Száz. XIV, 201 sk.). Ezek nem fitymálni való dolgok; mert megmutatják azt az utat, amelyen keresztül az ember az elvont értelemnek elgondolásáig felvergődik.

H e n n i g (id. h.) e tényeket szerintünk tévesen egy kalap alá vonja az u. n. synopsisá-kkal, vagyis némely embernek ama sajátosságával, hogy bizonyos concret érzetek alkalmával állandóan valamely más érzékhez tartozó érzetet képzei, pl. zenei hangok hallatára színeket. Saját magáról

azt említi, hogy a számokat mindenkor bizonyos vonalazott táblázatoknak (diagrammá) meghatározott helyeire szokta képzelni; (= ifjúkori emlék). Hogy micsoda félreeső concretumok gondolatai társulnak némely embernek abstractum-aihoz, arra felhossa (212) a Flournoy esetét, ki a lelket hegyes fejű bábunak képzelte, mert e szónál mindenkor az *âme* szó ékezetének alakjára gondolt. Egy másik ismerőse meg (213) az „energia megmaradása”-nál állandóan arra a konyhai órára gondolt, melynek járásán az említett physikai tételt megtanulta. Helyes észrevétel (214-21), hogy ez az egész jelenség a mnemotechnika mezejére visz.

Azt a J a m e s (I. 265)-W u n d t (Ph. Ps. III. 543)-A v e n a r i u s - P e t z o l d t (I. 307)-féle nézetet, hogy az elvont szók nem képet idéznek fel a tudatunkban, úgy mint a concret-ek, hanem csak más szókat, azokat t. i., melyeknek segítségével az illető elvont szót definiálják, – ezt a nézetet a fennebbiek után némi megszorítással fogjuk aláírni. Mi ahhoz az elvont szóhoz ragaszkodunk, hogy valamely szó annál inkább hajlandó csupán azokat a beszédfordulatokat az eszünkbe idézni, amelyekben szerepel, (s ilyenek a saját definitiói is), minél kevésbé tudja a beszélő magát azt a reális körülményt, a concret valóságba beleágyalt tényösszeget megragadni, melynek megjelölésére az illető elvont szót megalkották. Ebből az következik, hogy a gyakorlottabb gondolkozó kevésbé fog rászorulni elvont értelmek elgondolásakor a nyelvre, mint a kezdő. Mindenesetre áll, hogy minél nehezebb nekünk érzünk valamely gondolatot, annál inkább tör ki belőlünk a gondolatkísérő beszéd, néha még hangos magánbeszéd alakjában is.

Z i e h e n (138) szerint az elvont fogalmak számára azért szükségesebb a szó, mint a concretek számára, mert *die losen Vorstellungscomplexe der [aligemeineren Begriffe] in der That ohne das gemeinschaftliche Band des Worts auseinanderfallen würden*. Tehát az elvont fogalmat csak vesszőnyalábnak és a szót a hozzá szükséges köteléknek kell tekinteni, mindjárt megértjük (!) az egész kérdést. Csak az a baj, hogy *comparaison n'est pas raison!*

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy az átlagos embernek gondolkozása meglehetősen pongyola és kényelmes szabású; megelégszik az elvont szók, főleg a nehezebbek, hozzávetőleges értelmének, sőt csupán azoknak a szólásmódoknak ismeretével, melyekre használják. (V. ö. fent 556) Az elvont szó értelmének helyes megragadása rendszeresen sokkal több és nehezebb gondolkozást kíván, mint a concrete, éppen azért, mert szövevényesebb gondolatfolyamatok, mindenféle hasonlatok sat. vittek a megalkotására. Jól mondja J e r u s a l e m (150): *Solche Begriffe sind selbst die Resultate vieler vorausgegangener Urtheile, und es ist in denselben die Denkarbeit vergangener Generationen verdichtet*. Nos, az utód eme *Denkarbeit* vagyis annak rekonstrukciója alól a maga kényelmes műfogásával egyszerűen kisiklik. – Ez a körülmény, ez a mondhatni szajkószerű viselkedés érteti meg velünk azt a S t ö r r i n g (144-5)-től említett s első tekintetre paradox esetet, hogy egy aphasiás egyén elvont tulajdonságokat (pl. Jó, rossz, lusta, ostoba) alkalmas kérdésekre minden nehézség nélkül megnevezett, ellenben concret sajátságokat („milyen színű a vér?”) fejből nem, hanem csakis az illető tárgy látásakor tudott megmondani. Az utóbbi kérdés nyilván concret tárgyképzésre szorította a beteget; erre

nem volt képes. Az előbbi kérdésekre ellenben a megszokott szó-associáció segítségével felelhetett. Eredmény: nem mindig értelmesebb ember, aki elvont szavakban beszél.

Itt meg kell emlékeznünk a k ö t ő s z ó k ról, sőt általánosabban a nyelvnek mindenféle értelmevesztett szaváról. Ezek a szók értelemhomályosodás dolgában még a sajátképi abstractumokon is túltettek, mert a mai ember már valóban semmivel többet nem tud róluk, mint azt, hogy micsoda mondasokban melyiket kell használni. Ismeretes dolog, hogy a nyelvnek eredeti kötőszava azaz értelmetlen szava – a pusztá indulatszókön kívül – nincs. Minden mai kötőszó bizonyos eredetileg concret értelmű főnévből, melléknévből, sőt igéből alakult át. A „kötőszó” az a venyige vagy fűzfavessző, melyről a fővárosi gyerek nem tudja, hogy önálló egyéniségű növényrész, „hisz’ csak kötni szoktak vele.” A kötőszóknak eredetileg határozott értelméből és csakis ebből lehet megérteni azt a nyelvszabályt, amelyik mindenik kötőszót bizonyos meghatározott és nem bármelyik beszédfordulat számára tartja fenn. „Amidőn” és „hogy” egyaránt értelmetlen kötőszók a mai ember szemében; de felcserélni még sem szabad épen azért, mert az elsőnek az szabja meg a használhatósága körét, hogy a „mi időn”-ből származik, a másikat meg az, hogy „hogyan” (= mi módon)-ből keletkezett. Mindegyik kötőszó tehát csak olyan mondatban szerepelhet ma, amilyenben megállhatna az eredeti értelmes gyökere is. Ez a gyökér feledésbe ment s ezért (tehát némileg más okból, mint némely abstractumok) a mai emberben már nem fogalmakat idéznek fel a kötőszók, hanem legfőlegb olyan példamondatokat juttatnak eszébe, amilyenekben azt a kötőszót használni szokták. E röpké beszédemlékekkel együtt többé-kevésbé azok az érzelmek is feltámadnak bennünk, amilyeneket ama mondatok keltenek.

James (I. 252-3)-nek leírása, mely szerint a kötőszók (*large tracts of human speech*) gondolkodásunknak pusztá törekvésirányát, célzatát jelzik (*are nothing but signs of direction in thought...* és leiebb a kötőszókról: *These bare images of logical movement...*) – ez a leírás alighanem más alakot öltött volna, ha James a szótárhoz folyamodik és számba veszi a kötőszóknak eredeti qualitativ, nem csupán formális jelentését.

Ma u t h n e r (III. 268) szerint e három szónál: „*aber*”, „*Mut*” és „*kämpfen*” egyaránt két egymással küzdő emberre gondolunk.

Záradékul még néhány állításra hivatkozunk, melyek az elvont szóknek egész körére vonatkoznak.

Aki elménk abstraháló képességében egy működő tehát létező psychicum-nak, tiszta lelkiiségnek tanújeleit látja, – mint a mai psychológiával

együtt J a m e s is (I. 473: ... *the most indisputable function of our thought*), az ne feledje, hogy az elvont gondolkozás nem egyéb, mint figyelő magatartásunknak, e minden ízében akarati, innervationalis működésnek szereplése olyan adatsokaságokkal szemben, amelyekben a hasonlóságok és különbségek észrevétele, ez a szintén csak a magatartások közé tartozó folyamat (v. ö. fent 126) az adott tárgyköröknek gazdagsága miatt nehezebb. Azt a magas szárnyalású mondatot: „a politika az exigentiák tudománya” elvégre is egy ugyanolyan természetű vagyis a külső világtól ugyanolyan reakciókra indított s csak nagyobb jártasságú, fejlettségű egyéniség alkotta meg, mint amilyen észrevette, hogy „a medve vadállat.”

Hogy a magosabb és egyre magosabb elvonásaink megteremtésére á J e r u s a l e m (156)-féle *Urteilsfunction* segítene bennünket, ez akkor volna igaz, ha az elvont fogalmakat nemcsak lehetne tényleg alanyokul szerepeltetni, de az elvonó gondolkozásnak célja is csupán az volna, hogy ítéletei számára alanyokat teremtsen.

Fouillée (II. 216) azt mondja: *Vidée universelle est le maximum d'efficacité avec le minimum de dépense intellectuelle; elle est donc une économie de force et un déploiement de puissance.* Ebből az Avenarius-Machékra emlékeztető mondásból aláírjuk azt, hogy a kész általános fogalmat lehet úgy tekinteni, mint egy csekély erővel nagy körre való kihatást; de abból nem következik, hogy az illető fogalmat valóban ilyen törekvés hozta létre.

Az elvonó gondolkozásnak kétségtelenül sok köze van az elfeledéshez, azért mert bizonyos tárgyvonásoknak szándékos mellőzése könnyen átmegegye a vonások elfeledésébe, (elég példa a szójegy.-ben); mindazáltal az elfeledés nem szükségkép kíséri az elvonást és legkevésbé sem azonos vele, mint M a u t h n e r (I. 486-7) tévesen gondolja. Az ő példájára, a *Zweck* szóra, melynek eredeti értelmét (céltercsa szöge) a sok metaphorkns használatától csakugyan elfeledték, avval válaszolunk, hogy nekünk ez a dolog „szöveget üt a fejünkbe”, hol a „szög” még egészen megtartotta eredeti értelmét.

7. Nyelvpsychologiai tanulságok.

Kissé hosszú utat tettünk a nyelv birodalmán keresztül; ideje, hogy a szerzett kilátásokra visszatekintsünk. Nem céltalan kóborlás akart lenni ez a vizsgálódásunk, hanem az a kitűzött szándékunk vezérelt a nyelv térségeire, hogy felkutassuk, nem rejtőzik-e az emberi gondolkozásnak nyelvhez fűződő formáiban, illetőleg magának a nyelvnek szerkezetében, jelenségeiben, szabályaiban, továbbá a nyelvértés tényében olyan emberi sajátosság, mely bennünket a mozdulatos elmélet abbanahagyására kényszerítene és a spiritualista tanítások, a létező és vonuló képzetek, a lelki erők felé terelne. E fürkésző útmenetünk, illetőleg eredményeiről való beszámolásunk talán rövidebb lehetett volna, ha csupa olyan olvasókra számíthatunk, akik

az általános nyelvtudományban teljesen jártasak s akiknek számára a nyelv megszűnt titokzatosságoknak rejtőhelye lenni. így azonban fel kellett tárunk a nyelvnek mindenféle zugát, legalább is olyanokat, melyek első sorban gyanúsaknak mutatkoznak, fel azért, hogy a nyelvekben kevésbé otthonos olvasó is ellenőrizhesse a jogosultságát annak az állításunknak, melyet ő immár előre sejdít s mi mint kinyert végeredményünket jó előre ide iktatunk: az emberi beszéd s annak minden módja, ép úgy a beszéd megértése is, szóval az a kétoldali elmeműködés, mely két egymással bármi tárgyról értekező ember között beáll és beállhat, semmi egyéb, mint e m b e r i magatartás, cselekvés, és semelyik nyelvi téren sem találkozunk olyan fejlemény, amelynek kimagyarázása végett a lelki erőket, psychicumokat, szóval egy a realistól eltérő mystikus világot kellene elfogadni. Kant nyelvén talán ezt így fejezhetni ki: nem csak az intuitív elmeműködés (a képzelés), hanem a discursív gondolkodás tényei is beleilleszkednek egy tiszta motorikus psychológiába.

Nézzük közelebb és tartsuk magunkat mindenütt a felhozott tények vezérfonalához.

A nyelv szókból áll s a szóknak legősibb formája az indulathang, mely, mint tudjuk (v. ö. fent 504), egyszerű physikai következménye az érzet hatása alatt megmozgatott torok- sat. izmoknak. Mikor az egyén ezt a hangot a tapasztalt haszna miatt („segítség” f. u. o.) szándékosan kiejti, illetőleg fokozza, akkor ép úgy mint minden esetben, amikor u. n. szándékos cselekvést visz véghez (pl. amikor ábrázolatokra határozza magát ezeknek hasznossága miatt, f. 548), voltaképp csak az történik, hogy bizonyos emlékek (értsd: a múlt jelenségtől benne előidézett pózok) azt a nagyobbfokú erőködést, innervatiót váltják ki, mely közvetlenül az illető cselekvésbe megy át. Az érzet-tői felkeltett egyéb taglejtései efféle, mondjuk hasznossági emléket nem hagytak; ezért nem ezek, hanem épen a hangadásnak, megszólamlásnak szokása fejlődik nagyra az embernél (f. 506). Hangjának idomítása vagyis a környezetéhez való simítása (a hangutánzás í. u. o.) szintén nem egyéb, mint az a kettő közül könnyebb viselkedésmód, amelyek közül a nehezebbik épen az volna, ha a hallott hangok ellenére is a maga eredeti ejtésénél maradna meg. Az a tény, hogy a tárgynak jelenlétekor mindig í g y kiejtett s az embertársakéval egyező hang illetőleg hangsor utóbb a tárgy n e v é v é fejlődik (f. 507-8), ez a tény tulajdonképp nem is a beszélő gyermeknek meggyőződése avagy nyilatkozata, hanem csak egy kívül álló, érett eszű psychologusnak a leírása, mely leírásnak mindössze annyi tény felel

meg a gyermekben, hogy n i n c s s e m m i i n d í t é k a arra, hogy egy *T* tárgy jelenlétekor mindig *S* alakban kiejtett szót újabb *T-k* esetében megváltoztasson s megváltoztasson nevezetesen akkor, mikor *T*-nek csupán az emléke (értsd: póz) támad fel benne.

Az ősmondatnak, a segélykiáltásnak, olyan berendezése illetőleg átalakítása, hogy az a segítség könnyebben bekövetkezhessek (f. 510-1), szintén nem valami „tervszerűen válogató intelligencia”, egy „ész” nevű lelki erőnek műve, hanem ez az átalakítás csupán a már idáig szerzett ügyességeknek (értsd: megállapodott reactio-módoknak) pusztá alkalmazása által jön létre. A gondolt közbelépés (= az a póz, mintha emberünk látná az óhajtott segélynyújtást) átmegy abba a szóéjtésbe, melyet az efféle cselekedet látása mindig előidézett. S ha e segítségnek neve mellé még a megkért személynek tulajdonneve is járul, akkor ne feledjük, hogy az a tulajdonnév egy olyan szó, melyet a látott személynek külseje keltett fel a beszélőben. (Tudjuk, hogy a tulajdonnév eredetileg a személynek valamely sajátosságát fejezi ki, s tudjuk azt is, hogy a tulajdonnév eredetileg olyan nominativus mint a többi főnév, s vocativussá az által válik, hogy az e néven megjelölt személy magára érti és figyel. (V. ö. f. 551-2).

Következnék a megszólalásnak az a másik indítéka, az érdeklődés a környezet jelenségei iránt (f. 512-3), mely első tekintetre csak pszichikus tényezőkkel való leírást tűr meg. De gondoljuk meg, hogy az érdeklődésnek az a ténye, melyről itt szó van, semmivel többet nem foglal magában, mint azt, hogy a gyermek bizonyos tárgyaknak inkább feléjük fordul mint másoknak, egyszerűen mivel érzékszerveinek izmait jobban magukra rögzítik. Hogy azután ez a „figyelmes” tárgyszemlézés vagyis a tárgykelte szín- sat. érzeteknek elszenvedése és az a szem- sat. -izomfeszültség, amely ez érzetek keletkezésére legalkalmasabb, átmegy a tárgyhoz mindidáig kiejtett szavaknak is a hangoztatásába vagyis egyszerűen a megfelelő torok-innervatiókba, az sem csodálni való. Az ilyen hangos szóval kísért tárgyszemlélések odavonzanak más embert is, kinek társaságát kellemesnek azaz felkeresni valónak találja a szemlélő, s ez a körülmény őt más esetekben az illető szóknak olyan hangos ejtésére fogja indítani, amilyen az emberek odacsödiésére alkalmas. Az „érdekes” tárgy keltette megszólalásoknak tisztára physiologikus természetét vagyis azt, hogy ez a megszólalás egy olyan reactio, mely egyfelől a tárgykelte érzetektől, másfelől meg az egyénnek már begyakorolt reactionmódjaitól van megszabva, – ezt a körülményt a többi között az a tény mutatja,

hogy az ős-csodálkozásnak mondatai eredetileg alany nélkül valók (f. u. o.). A mondatnak sokféle tökéletesítése s nevezetesen alannyal való kiegészítése távolról sem az az „intelligens, célszerű intézkedés, melyet a beszélő a megértetés végett vállal”, hanem a kérdezősködő, ostromló embertársaknak, az így keletkező kellemetlenségnek kikerülése, azaz csak amolyan nehezebb fajta innervatio, amilyennek mindazokat kell tekinteni, amelyeknek segítségével az ösztönszerű mozdulatok szabályozáshoz jutnak. A beszélő gyermek sohasem igazodnék a környezete igényeihez, ha ez igények meg nem szólalnának, őt nem ingerelnék. A maga kéttagú értelmes mondatát nem a gyermek állapította meg, mint „az értekezésre valószínűleg legalkalmasabb eszközt”, hanem egyszerűen kellemetlenkedő környezete szorította ki belőle (f. 518-20). Azt sem szabad feledni, hogy amilyen reactio-módosításra az ember egyszer bizonyos kellemetlen tapasztalatok következtében ráfanyalodott, az a módosítás mint alkalmas, helyes magaviselet az emberben megállapodik, *physiologiai praecedens-t* alkot, úgy hogy későbbi alkalmakkor külön indítékra nincs szüksége, hogy eredeti reakciójának mindjárt ez a javított kiadása beálljon.

Ha spiritualista ellenfelünk ama „kétmozzanató gondolatlépés”-re utal rá, amely nálunk (f. 518) az alannyal kiegészített állítmányszónak megfelel, akkor vegye tekintetbe, hogy e „lépés” mögött mindössze az a *physiologiai* tény rejlik, hogy a felmerült tárgynak új azaz még szokatlan elemei késleltetik az ismeretes (= már előfordult) elemekre beállható reakciókat. Ezért jut a tárgy eleve csak az „ez” névhez s csak később a maga igazi nevéhez (f. 512). Ami az *anthropomorphizáló* gondolkozást illeti, azt amely (*t* 522-3) némelyek szerint a gyermeknek szájába adta az alany - szót, ezzel sem volnánk megakadva, mert hisz a gyermek *anthropomorphismusát* egészen helyesen úgy lehet leírni, hogy élettelen tárgyakkal szemben úgy viselkedik, mintha emberek volnának. Csak abban az esetben kellene leraknunk a fegyvert a spiritualista előtt, ha igaz volna a Wundt elmélete (f. 526-7), mely szerint a kéttagú mondatot egy olyan erőnek köszönjük, amely minden vele szembekerült adatot menten két részre, alanyi és állítmányi részre bont fel. Egy ilyen tulajdonságú erő nem illik belé semmiféle *physiologiába*, s ha más nem, már az a körülmény is igazolta bőséges nyelvi fejtegetéseinket, hogy ennek a sok másikkal összefüggő kérdésnek végére kellett járnunk. Azt a megállapodásunkat (f. 528), hogy az ítélet egy figyelemmel szabályozott asso-

ciatiós folyamatból, az u. n. közvetett associatióból kerül ki, az eddigi fejtegetéseink ismerője remélhetőleg úgy fogja leolvasni, hogy itt nehezebb erőködésektől módosított könnyebb innervatiókkal van dolgunk.

Ha a kétszavú mondatban nem látunk akadályt a motorikus elmélet számára, akkor nem fogunk látni abban a tényben sem (f. 530-2), hogy a beszélő a mondatát alkalmilag bizonyos határozókkal megbővíti. Nem tudtunk ugyan beszámolni ez eljárás keletkezésének részleteiről, de annyit mindenesetre kimondhatunk, hogy a tárgygyal és egyéb határozókkal megbővített mondat szintén csak valamilyen eljárása az egyénnek, azaz olyan reactio, amelyet belőle a kifejezendő tények és szerzett szokásai kiváltak. (Az „eljárás” nagyon fontos szó minálunk, mert ennek segítségével küszöböljük ki a régi pszichológiának mindama tanításait, melyek szerint ez is, az is, ami a nyelvi téren, a nyelv szerkezetében fölmerül, pszichikai fejlemények volnának. Az ítéletnek minden csínjábanja, azaz minden része, mellyel a kifejezendő értelemhez simul, nekünk nem egyéb, mint örökké csak az embernek eljárása, intézkedése, tehát végtére is egy a ráható körülményektől belőle kivett reactiómód.)

Ennek a szellemében mi azt a kérdést, hogy micsoda leikies erők fejlesztették ki pl. a kérdő, vagy a felszólító, vagy az alárendelt mondatot, avval a másik kérdéssel helyettesítjük: micsoda ható érzetek indították az embert arra, hogy az említett mondatokban beszéljen, azaz eredeti naiv beszédjét ilyenekre átalakítsa? Ezt az elvet pl. a tagadó meg a kétkedő mondatokra is kiterjesztjük, melyeket midőn az ember feltevéseiből, phantasiájából származtattunk, (f. 533) akkor, mint számos más esetben, csak egy közhasználatú szóhoz (tehát nem valamely lelki tényezőhöz) folyamodtunk annak a valódi ténynek megjelölése végett, hogy emberünk mikor a külső világot nézi, mindig úgy tesz egyszersmind, mintha valamely azelőtt látott dolog előtt állana (= „emlék”) s ennek következtében az előtte lévők felől bizonyos – nem teljesülő – következményeket „vár el”, azaz megint csak úgy tesz mintha ezeket most azonnal beállani látná. Ha pedig a phantasia nem zárja ki az emlékezést, sőt ennek az alapján születik, akkor ez a mi két úgyt evésünk (pózunk) sem zárja ki egymást, hanem az egyik (az első) igen könnyen átmehet a másikba.

Hogy a tagadó mondat „magasabb fejlettségű gondolkozásból származik” (t. u. o.). ez azt jelenti, hogy e mondat olyan reactio,

amelyet kizárólag más, közvetlenebb, naivabb reakciók (a leíró mondat) alapján azaz után lehetett megtanulni, azért, mert a tagadó mondat kiejtése amaz egyszerűbb, könnyebb helyzetekben beállott reakcióinkat mint elemeket felöleli. A kétkedő mondatnak „talán” szava (f. 534) sem akaszt meg minket. Aki „a megcáfoltatás lehetősége miatt” szánja rá magát a „talán”-ra, az már a maga határozott állításainál bizonyára többször találkozott cáfolattal azaz kényszerült magát megadni. Ezért ahhoz a javított eljárás-hoz folyamodik, hogy olyan állításait, melyeknek elemeit nem a legfrissebb tapasztalásaiból vette, a „talán” szóval, evvel a védő ernyővel biztosítja a támadások ellen. Ő tehát eme szó alkalmazásával úgy tesz, mintha már mostan megtámadnák, azaz védekezik a lehetséges támadás ellen.

A kérdő mondat (f. 534-7) ép oly kevésbé spirituális erőnek szüleménye, mint amennyire az egyszerűbb kiadása és előfoka, a felszólító mondat és segélykiáltás sem volt „lelki” termék. A kérdő ember egy szövevényesebb, sokkal több mozzanatú helyzet előtt áll, helyzettel szemben kell viselkednie, mint a segélykérő vagy akár az elbeszélő ember is. A kérdezősködő valami idegenszerűséget, szokatlanságot lát a világon, amivel szemben nem találja meg az alkalmas magatartást. Ezért egy régibb, az adott helyzethez hasonló, vele valahogy összefüggő másik helyzetben használt reakciójához fordul. Nem tudom ugyan, hogy ki volt itt, de minthogy más ilyen esetben Károly volt, tehát kimondom találomra, hogy Károly volt itt. Ebben a magatartásban sem állapodhatom meg, mert a leendő cáfolatra is kell reagálnom. Kell tehát még a „talán” szó a mondatomba. De ott az a másik tény, hogy embertársaimnak is hasznát tudom venni a kétségem eloszlatására. Ebben a „tudomás”-omban megint csak az a megelőző tapasztalásom rejlik, hogy embertársaim állítását a tényekkel megegyezőnek találtam. Hozzáfordulok tehát egy ilyen „igazmondó, megbízható” felebarátomhoz és elmondom neki mondókámat abban a formában (kérdő = kérő hangon, és kérdő = határozatlan névmással), mely őt a kívánt közbelépésre indíthatja, szóval megkérdézem, hogy ki volt itt. – Bár el tudnók érni, hogy az olvasó hozzászoknék, minden u. n. lelki terméket, azaz minden fejleményt, amelyhez szerinte lelki erők kellene, úgy tekinteni, mint egy-egy, nehezebb helyzetben megállapított emberi sakkvonást. A beszélő az a sakkjátékos, aki látja, hogy ha az adott tényekkel szemben, a felmerült helyzetben erre a vonásra szánja rá magát, akkor innen fogják meg, ha

meg arra a másik vonásra, akkor onnan; tehát megteszi, meg igyekszik tenni azt a vonást, amellyel valamennyi bajt elhárítja magától, vagyis amely mint nehezen megtalált utolsó menedék hátramarad számára. Ez lesz az „okos” viselkedés, a fejlettebb reactio a nehéz helyzettel szemben. Mennyi mindenféle kudarcot, félreértést, bajt kellett az ősebernek úgy mint a niai gyermeknek elszenvednie, míg a kérdő mondatra, erre a ma annyira közönséges műfogásra rájutott! Valamint az a hit, mely a célszerű szervezetű tökéletesebb állatfajokat egy közvetlen teremtő erőnek, egy intelligens szellemnek tulajdonította, annak mellőzéséből keletkezett, hogy e fajok számos életreképtelen azaz tökéletlen létformák elpusztulásából, illetőleg maradékaiknak a külső viszonyokhoz történt lassú alkalmazkodásából keletkeztek: úgy az a másik hit is, mely a pszichológiában mindenféle okos, célszerű emberi megnyilatkozás módját közvetlenül működő, egyenesen azt az okos nyilatkozást előteremtő „lelki” erőnek tulajdonít, – ez a hit is, mondom, csak akkor keletkezik, ha elfeledjük, mennyi botorkálás, hiba, kudarc vitte rá az embert ama „bámulatos”, tökéletesebb nyilatkozásformákra. A spiritualista psychologus a maga közvetlenül teremtő lelki erővel, miket az embernek tulajdonít, az a jólelkű nagymama, aki csodálkozik, hogy mekkora „zseni” lakik az ő kis unokájában, aki a nevenapjára „ilyen nehéz zongoradarabot tudott megtanulni! Az apsychikus realista meg az a tanítómester, aki hozzáteszi: „nekem meg mekkora kínomba került az úrfit erre megtanítani!” - Ha az volna a tény, hogy az ember a kérdő mondatot egyszerre adta ki magából, mondjuk még furcsábban: ha mindjárt avval a kérdéssel születnék: „mi is ez a világ, hova kerültem én?”, akkor, de csakis akkor írunk alá, hogy ilyen csodát csak valami természetfölötti erő hozhatott létre, a kérdés s z e l l e m i termék.

Az összetett mondatot s mindjárt a leghosszabbat, az egy tárgyra vonatkozó egész beszédet (f. 537) nem tekinthetjük másnak, mint a figyelem-szabályozta képzettársulás egy tényének vagyis annak, hogy a beszélőnek a tárgy egy bizonyos részére vonatkozó constatáló, leíró mozdulatai átmentek olyanokba, melyek a tárgy más részeire vonatkoznak. Az az olvasó, ki az egy bizonyos tárgyon eltűnődő gondolkodásnak egymást felváltó szakaszait elfogadta mennyi emberi magatartásnak, az ilyen olvasó e gondolkodásnak hangos beszéddel járó formáját bizonyára még inkább elfogadhatja a cselekvények pusztá láncolatának. Mit jelent továbbá, hogy az értelem valamely beszédszakasz végén be van fejezve vagy nincs befe-

jezve (f. u. o.)? Jelenti tisztára a-hallgató megnyugvásának fokát, amely legkisebb akkor, mikor az illető beszédben olyan részeket talált (a mellékmondat névmásai, „aki”, „amidőn” sat.), miket következő beszédszakaszok rendszeren meg szoktak magyarázni, részletesebb értelmű szókkal helyettesíteni (f. 540-1). „Aki itt volt” végtére is egészen értelmes, tehát befejezett értelmű mondat, s jelenti azt, hogy valaki volt itt. Az „aki” csak az a formája a „valaki” szónak, amelyet a nyelvszokás szerint olyankor adunk neki, amikor ezt a valakit később olyan mondatba illesztjük belé (pl. „az tegnap meghalt”), amely őt közelebről meghatározza. Másrészt azt is tekintetbe kell venni, hogy az olvasmányt hiányosan értő olvasóra nézve az értelem ott sincs befejezve, ahol az író pontot tesz avagy épen új szakaszt kezd. A „befejezetlen értelem” tehát csak a várakozó olvasót jelenti, a „befejezett” pedig a kielégítettet. Hogy pedig a várakozás és meglepődés mint érzelmek szintén valamilyen emberi viselkedések, arra talán kár is külön rámutatnunk.

Az, hogy a beszélő hasonló gondolattartalmaknál (f. 539-40) mellérendelő kötőszókat használ s ellentéteseket ott, ahol ellentétet ismer fel, annak a jele, hogy az egyes részmondataiból kikerült egységes képzetet meg tudta ragadni, értsd: úgy tenni, mintha az e képzetben kifejezett tényálladék a szeme előtt volna. Nem az egyes mondatok között van hasonlóság vagy ellentét, hanem a belőlük kikerült egységes képzetek, tehát végtére is emberi magatartások között.

Az alárendelt mondatnak előrebocsátása olyan eljárás (i. 541), mely hasonlít ahhoz, mikor az egyszerű mondatban az alanynak előreiktatására határozza magát a beszélő. Mindkét rész, alany és mellékmondat, ugyanis olyan nyilatkozatok, melyek nem fejezik ki, hanem csak közelebről meghatározzák a beszédnek igazi célpontját, mely az egyszerű mondatnál az állítmányban, az összetettnél meg a főmondatban rejlik.

A következőkben mondatcsoportban sem találunk semmit, amit ne lehetne a cselekvés és magatartás schemájára visszavinni. Az a célzat, mely a praemissák szóvivőjét sarkalja, t. i. hogy a magaphantasia-eredetű – állításának (a conclusio-nak) jogalapját tárja fel és támadások ellen védekezzék (f. 542), – ez a célzat nem egyéb, mint az a tény, hogy neki conclusiójával együtt ennek valószínű megtámadtatásai jutnak eszébe. Ezért előrebocsátja a praemissákat, e villámhárítókat, azaz úgy tesz, mintha már megtámadták volna. A következőket ember igazán csak a maga conclu-

siója érdeklő, csupán ennek a kiejtésére érez igazán kedvet. A praemissák kitételével voltaképp egy keletkezendő vitát akar csírájába fojtani s ezért azt is mondhatjuk, hogy a Syllogismus, vagyis a következtető gondolkozásnak beszédbe foglalása nem egyéb, mint a szóvivő egy győzedelmes vitájának rövid előterjesztése. Az elfogadott conclusio a felmentő ítélet, a praemissák meg a mentő tanuk. A syllogismusban beszélő voltaképp félénk ember; előretolja az igazoló tanúit s ő azok mögül, a kihallgatásuk után lép ki a bíró elébe.

Amikor azt mondtuk (f. 544-6), hogy a szóbeli ítélet nem maga a gondolat, hanem csak közlésének egyik eszköze, evvel távolról sem ástuk alá azt a tételünket, hogy a kifejezendő gondolat meg nem egyéb, mint a gondolkozónak valamilyen viselkedése tehát cselekvése. Csupán arra utaltunk rá, hogy az ítélet olyan elemeket tartalmaz, melyek nem magát a gondolatot, hanem ennek az áthárítását, a gondolatközlést szolgálják. Ilyen elem mindenekelőtt a szóknak a közbeszéddel egyező alakja, a kellő ragok használata, továbbá pedig és mindenek előtt az alanynak kitétele. Hiszen tudja az olvasó, az ítélet szerintünk s z a b á l y o s megszólamlás, vagyis egy eredetileg másnemű azaz közvetlenül az érzelemtől előidézett (tehát az érzelem tényétől el nem választandó, hanem azt kiegészítő) megszólamlásnak a közszokáshoz idomított formája; egy használhatóvá átalakított, eredetileg haszontalan cselekvény.

Az egyes ember leleményességének ama termékei, melyekkel a köznyelvet, úgy a szóbelit, mint főleg a némát gazdagította (f. 547), nem egyebek, mint phantasiájának alkotásai, s így ezeknek mozdulatos leírására már fennebb, a phantasia fejezetében adtuk meg a kellő útmutatást.

A gondolatközlés mesterséges formáinál (írás, rébusz), melyeknek cselekvés-természete nyilvánvaló, azjöhet kérdésbe, vajjon az ezeknek megállapítására szükséges okoskodások beleillenek-e a mi mozdulatos schemánkba. Amikor a rébusz– meg írásfeltaláló a közleménye megértését embertársainak valamely valószínű szellemi műtététől, az elég gyors leolvasástól várja (f. 549), akkor nyilván egy e l j á r á s u k r a számít, s amikor éppen s z á m í t, voltaképp úgy tesz, mintha azt a kívánt eljárásukat már látná.

A megértés, első sorban a hangos beszédé, mint tudjuk a hasonlósági associatiora megy vissza. Embertársam szava, illetőleg e szó hangzása sokkal jobban hasonlít az én megfelelő szavamhoz vagyis e szónak a magam hangján és módjára történt kiejtéséhez, mint amennyire az embertársam képzelete vagyis az a tárgy, melyre sza-

vánál gondol, hasonlít ahhoz a tárgyhoz, melyre vonatkozólag én azt a szót valamikor kiejtettem (f. 553). Embertársam szava nem közvetlenül a gondolatot adja eszembe, hanem mindenekelőtt az ő szóhangsorának utánzására ingerel (ezt gyermeknél láthatjuk, mi már leszoktunk róla). Ez az utánamondott szóhangsor az é n hangsorom, kiejtése, sőt próbált kiejtése az é n cselekvésem. Nem csoda tehát, ha nem a más gondolatai jutnak eszembe, hanem a magaméi. Hisz ez a próbált szóutánzás nem egyéb, mint megkezdett ügy-tevésem, (pózm), mintha a régi A-tapasztalásom előtt állanék, vagyis az eleje annak a póznak, amelyet, mikor teljesen kiegészült, psychologus nyelven úgy írnak le: „a szóhoz a megfelelő tartalom jutott az eszébe.” Valamint az, aki hozzám levelet ír, engem monologizálásra akar csábítani (i. 560-1), úgy voltaképp az az ember is tudtán (sőt tudtunkon) kívül magánbeszédre, más szóval beszéd-innervatiókra csábít minket, aki hozzánk beszél. A beszédet megértő ember – ha akarja, ha nem, – csendesen, sőt ajka mozzgatása nélkül, de igenis belsőbb izmainak folytonos feszegetésével együtt beszél a szólóval. Csak ekkor és ezért érti meg. Ez nem azt teszi, hogy minden egyes hallott hangot közvetlenül utánaejt, hanem valószínűleg az történik, hogy a hallott beszédnek bizonyos szakaszai végeztével lép fel a maga utánzó ejtésével. Mondhatjuk, némi paradoxiaival, az ember nemcsak embertársainak gondolatait (f. 554-5), de még a szavait sem képes befogadni, mert igazában mindig a maga szavait s nem a másét érti meg. A beszédre figyelni voltaképp nem is jelent egyebet, mint a hallott beszédet ilyformán a magaméval s a magaménak volt alkalmával (= emlékeimmal) helyettesíteni. Ha valakivel együttbeszélék, akkor a felvett beszédinnervatióim átmennek ama belsőbb létconstatáló innervatiókba, melyeknek fellépése alkalmával a hallott szókat én magam használtam volna. Az átvett értelmetlen kötőszók meg arra szolgálják, hogy a kinyert értelemnek (képzelandő világténynek) megelőző és következő beszédértelmekhez (= tényconstatáló pózaimhoz) való viszonyát világosítsák fel, tehát engem ez értelemmel való helyes bánásmódra oktassanak. Ami beszédet figyelmetlenül hallgattam, azt nem értem meg, azaz szavainál nem jutok az illető emlékeimnek megfelelő pózba, épen mert e pózt meg sem kezdtem azaz *xtem* kísértem a magam innervatióival a beszélőt. Beszédet megérteni annyi, mint a beszélővel együtt dolgozni. Valamint sok, családokban használatos háziszernek van tudományos alapja, melyet az illetők nem is sejtjenek, úgy bizonyos célszerű paedagogiai fogások is egy olyan psycholo-

giára támaszkodnak, melyet a tanítók nem ismernek. Ilyen fogás az, amikor a hallott tanításnak hangos utánamondását követelik a fiúktól, – mi látjuk itt, hogy miért.

B e r g s o n (D. I. 33) is elfogadja, *qu'entendre, c'est se parler à soi-même*. Hivatkozik bizonyos neuropathikus egyének szokására, akik minden beszédhallgatás alkalmával az ajkukat mozgatják. Hozzáteszi: *ce n'est là qu'une exagération de ce qui se passe chez chacun de nous*.

Ehelyütt, ha kitérés árán is, de kimondjuk, hogy bármennyire közéleti sőt kávéházi, de pszichológiai szempontból rendkívül értékes jelenség a kibic és a kibicelés ténye. (Kár, hogy nincs magyar neve.) Az ember született kibic vagyis olyan lény, aki a látott cselekvésfolyamatok bizonyos vázlatos utánzásában lelki kedvét azaz abban, hogy ama folyamatnak végrehajtójával, ha nem is nyíltan és szemlátomást, de suttyomban, belsőleg együtt cselekszik. Jól esik neki, ha a látott innervációknak egy részét azaz belőlük annyit vitt véghez, amennyi látható cselekvés alakjában nem tört ugyan ki belőle, de kitörőfélben volt. Minden kibicnek közbeszóló, sőt közbelépő hajlandósága, ez a százsorta ismeretes és százszor gúnyolt emberi sajátság nem egyéb, mint a *vis inertiae*, a m e g k e z d e t t mozgásnak folytatása. Aki nem ért a kártyához és végignéz egy kártyapartit, az csak bolond, de nem kibic. A kibic együttérez a kártyással, részvevő lélek, sőt mint ismeretes, néha túlon túl is résztvesz. A semleges néző egy hasznavehetetlen figura, a parasztember az egyiptomi hieroglypha előtt; lát valamit, de nem tudja, hogy az minnek a jele, ép úgy mint a figyelmetlen hallgató: hall szókat és – hall szókat. A kibic, – furcsa dolog, de így van, – annyira fontos személy, hogy a vállán hordja nemcsak a pszichológiának jókora részét, azt, amely a beszédmegértés tényeire vonatkozik, de egyenesen az egész etikát, sőt még az esztétikának is az alapköveit. Mert valamint minden beszédmegértés nem egyéb, mint az a részvevő tevékenység, amikor a hallgató belsőleg mintegy segédkezik a beszélőnek, azaz szavainak nem csupán a hangját eresztí el a füle mellett, úgy – jóelőre megmondhatjuk, – az etikának az az alapelve, hogy felebarátunkkal együttérezkedjünk („ne tedd azt másnak, amit magadnak nem óhajtasz”, más szóval: „ha már anthropomorphizálunk, anthropomorphisáljuk az embert!”) valamint az a másik elve, hogy az emberi tetteket nem csak mint természeti látványokat constatalni, de értékelni is kell,* továbbá és végül az esztétikának az a tétele, mely az *Einfühling-hoz* köti az esztétikai élvezet lehetőségét, – mindez nem egyéb, mint olyan emberi tulajdonságoknak felhívása, melyek számára keresve sem találunk alkalmasabb megszemélyesítőt, mint amilyen az az eddig csak a zöld asztal mellől s filozófiai munkákból kevésbé ismeretes alak, a kibic. Ne furcsálja az olvasó, ha mi a pszichológiai rendszerünk épületéhez ezt a kávéházi alakot választjuk cariatidnak, támasztó oszlopnak, s ha azt a végső intelmet, mely az egész filozóphiánkból kikerül, úgy formulázzuk: ember, ha már kibicnek születél, légy jó kibic!

* Nem az angol *to bystand* hanem a német *beistehen* kell ide!

Mindezek talán elég jogcímet szolgáltatnak ahhoz az állításunkhoz, hogy a beszéd megértésének ténye is olyan, amely egészen jól elfér egy tisztára motorikus pszichológiában.

Az általános fogalom (f. 566-9), illetőleg a hasonló dolgok közös vonásainak elképzelése szintén nem lehet egyéb, mint az egyénnek egy olyan viselkedése, mintha ama közös típust látná. Ez kitűnik abból, hogy azt a közös elemet és csakis azt meg lehet látni abban az esetben, ha szemünket úgy rögzítjük, hogy kizárólag ezt lássa (f. 566-7). A közös típus ugyan merő képzelet (mert a létező mindig gazdagabb, mint a típus), de a látványnak alkalmas elrendezésével, célszerű szemlélésmóddal kinyerhető, legalább is előkészíthető képzelet. A fogalmak hierarchiája (f. 570-1) vagyis az a tény, hogy a típusok másodrendű („felsőbb”) típusok megalkotására használhatók fel, nyilván semmi egyéb, mint folytatása annak a tevékenységnek, mely az elsőrendű típusokat alkotta. Tehát nem lehet egyéb, mint szintén csak bizonyos nehezebb figyelmi illetőleg összehasonlító tevékenység, azaz olyan *innervatio*, mely a legegyszerűbb figyelő és összehasonlító működések természete szerint ítélendő meg.

Ami a sajátképeni elvont főneveket illeti (f. 571-3), reméljük, eleget mond az a tény, hogy képzőiknek tisztára h a s o n l a t-célzata van. „Én most nem erről a szép tárgyról, hanem a szép külsőről (*Schönheit*), avagy az egész világon elszórt szépről ssszépég) ajjaiukbeszélni” – ez olyan nyilatkozat, mely végtére sem egyéb, mint egy a célszerűeknél még célszerűbb cselekedet, olyan műfogás, melynek segítségével e n e h e z e n megjelölhető tényálladéokra lehet a hallgatónak figyelmét rávonni. A beszélő az illető képzők alkalmazásával, már t. i. feltalálásával k i v á g t a m a g á t egy nehéz helyzetből, súlyos beszédfeladatbóli, s az ilyesmire – Goethe szerint – nem a Zeus *Wolkendunst*-ja. és mysticumai, hanem saját ereje, tehát *innervatio* ja képesíti a Prometheust. Amit a lelki jelentésű szókról megállapítottunk, az már maga is eléggé bizonyítja, hogy mennyire kezére játszik a nyelvtudomány egy realista, egyedül concret tényeket és létezőket elismerő pszichológiának. Az a lelki szó, amely pusztá félreértés folytán lett „lelki”-vé (f. 583-5), s az a nyelv, mely soha nem akart, de nem is tudott kifejezni mást, mint reális adatokat (f. 589-93), mindez sokkal beszédesebb szóvivője a mi ügyünknek, az apsyhikus pszichológiának, semhogy álláspontunk védelmére még szót kellene vesztegetnünk.

Ott tartunk tehát, hogy sem a nyelvben lerakott emberi gondolkozásnak, érstd: a nyelv fejleményeinek, szerkezetének tényeiben

(már t. i. amennyire itt áttekinthettük), sem pedig a nyelv megértésének jelenségében nem találunk olyan vonást, mellyel egy tisztára motorikus pszichologia meg ne birkózhatnék.

Egy kérdés marad hátra, még pedig eléggé súlyos, az, vajjon szintén cselekvény és innervatio-e az a tanulás, az az eredmény, melyet valamely hoszabb beszédnek, avagy olvasmánynak megértése folytán szereztem? A megértés aktusánál aránylag könnyű dolgunk volt, mert a kísérő beszéd-innervatiókra mutathatunk rá. De avval ez a dolog még nincs elintézve, mert ott van az a másik tény, hogy minden, bárminemű meghallgatott beszéddel avagy elolvasott olvasmánnyal az ember valamilyen, többé-kevésbé értékes pontban növelte a maga tudását, kitágította eddigi ismeretei körét. Mármost kérdés, vajjon mondhatni-e, hogy ez a meggyarapodott tudomány, ez a kiszélesedett látáskör, szóval ez az eredmény szintén merő mozdulat? Észre lehet venni, hogy ez a kérdés egybeesik avval, hogy vajjon maga az egész emberi tudomány, mindaz amit az emberek évezredek óta feltaláltak és mdnak, a mozdulatok közé tartozik-e (f. 495-6)? Közelesik a kérdéses „eredményieknek, – mint amott a tudománynak – gyakorlati, életszabályozó jelentőségére hivatkozni, de evvel nem kerültük el azt az ellenvetést, hogy minden tudománynak a gyakorlati alkalmazása olyasmi, amihez a dolog természete szerint épen maga az illető tudomány kell, vagyis egy az alkalmazást megelőző ismeretmennyiség! A kérdéses „eredmény”-ben a fenti (545) fejtegetéseink olvasója fel fogja ismerni azt az „egységes fogalmat”, tehát hosszújelzős kifejezést, amelybe szerintünk mindenik könyvnek tartalma kicsúcsosodik. Hogy egy ilyen kifejezésnek végiggondolása ép úgy mint bármely kevesebb szavú fogalomé, csak cselekedet, viselkedés és póz, azt az eddigiek után talán kár bizonygatnunk. Kérdés azonban, vajjon ezt az egyetlen mondást, melybe logikailag áthajlik az egész könyvnek tartalma, csakugyan megragadja-e, megalkotja-e a végében az olvasó? Erre a köztudomással meg egyezőleg határozott nem-mel kell felelnünk; de azt állítjuk, hogy az olvasás eredményéről abban az esetben is lehet beszélni, ha ez az eredmény nem mutatható fel amolyan egységes képzet, illetőleg nyilatkozat avagy cselekedet alakjában, amilyen egységes maga a kérdéses szó, – mert hisz eredmény mutatkozhatik egyes szórványos cselekvények alakjában is. És szerintünk az olvasás végében épen ez forog fenn. Ugyanis a tény az, hogy az ember annak, amit hallott vagy olvasott, egy kisebb-nagyobb töredék-

részét mindenkor megjegyzi, nem az egészet. Ez a megjegyzett ismeret emberünknek a későbbi életében esetről-esetre eszébe jut. Az „eszébe jutás” elméletünk értelmében azt jelenti, hogy emberünk a külső világgal szemben minden ilyen ötletekor másképp viselkedik, mint viselkednék abban az esetben, ha az az ötlet elmarad, illetőleg ő ama könyvet nem olvasta volna. Az olvasmány eredménye tehát az, hogy emberünknek egész ezentúl következő életfolyása megváltozik, t. i. azokon a pontokon, ahol olvasmányának valamely részlete eszébe jut, ahol ehhez szabja magatartását, szóval megváltozik épen emberünknek cselekvényei dolgában. S ez nem is lehet másképp. Elvégre is minden olvasásnak mint reális cselekvénynek kell reális eredményének lennie, s mi más lehetne ez, ha nem cselekvény, illetőleg cselekvénymódosulás? Ne emlegesse senki azokat a könyveket, melyeket állítólag eredménytelenül olvastunk; az ilyenekből legalább is megtanultuk, hogy az a könyv haszontalanság, tehát hogy aszerint kell vele bánni. Nem egy egységes, más embertől végrehajthatatlan tett alakjában csúcsoodik tehát ki valamely olvasmányunk nyeresége, hanem számos apró, módosított eljárásokba megy át, egy egészen megváltozott életsorba olvad fel az, amit olvastunk. – (Megjegyezzük, hogy készakarva kerültük vitánkunk az a közeleső megkönnyítést, hogy ellenfelünket a saját szaván fogjuk meg, vagyis amikor ő „ismeretmennyiség”-et hangoztat az olvasmányok eredményeül, mi ez ismeret– azaz k é p z e t mennyiséget elméletünk értelmében egyszerűen feloldjuk csupa viselkedésekbe és pózokba.)

Olvasmányaink tudvalevőleg nagyon különböző mértékben foglalkoztatják lelkünket, értsd: idegéletünket. A skálának egyik végpontján állanak azok az aránylag ritka, jobbára csak ifjabb élet éveinkben előforduló esetek, amikor valamely olvasmány egész „szellemi forradalmat” kelt bennünk, új embert formál belőlünk, mert új életcélokat tűz ki számunkra, esetleg épen pályaválasztásunkat dönti el. A másik véglet az értéktelen, fáradtságra sem érdemes olvasmányainknak aránytalanul nagyobb száma, vagyis azoké, melyekből igazán csak annyit tanultunk, hogy nem tanultunk semmit. E két véglet közé esnek a többé-kevésbé „érdekes” olvasmányok. Talán mondanunk sem kell, hogy valamely olvasmánynak eredménye annál jobban beleillik a mozdulatos schemánkba, minél érdekesebb, azaz állítólag „szellemünket” mozgatóbb volt az az olvasmány, valójában tehát olyan, amely akarásunkat, erőködésünket vagyis innervatióinkat nagyobb mértékben felkeltette. Minden olvasmány nemcsak hogy „annyit ér, amennyi szellemi tevékenységet ébreszt”, de tartalma és eredménye soha nem is más, mint „szellemi” azaz innervationális tevékenység az olvasóban, amely a dolog természete szerint annál többet ér, minél nagyobb és sokoldalúbb.

Feltehetni, hogy mind e bizonykodásaink közben az olvasóban a következő ellenvetés jegecedett ki: „Az, amire itt akkora súlyt vetsz, t. i., hogy az összes nyelvi jelenségek, szabályok sat. nem egyebek mint eljárások azaz cselekvények, ez a dolog elvégre a spiritualista psychologus előtt sem újság. E ‚cselekvés’-tényben a magad álláspontja számára bizonyító erő csak akkor rejlenek, ha ki tudtat volna mutatni, hogy mind e cselekvések egyszerű gépies, természeti folyamatok, nem pedig, amiknek mi ismerjük, intelligens, egy válogató észről, szóval lelki erőből, tehát szellemtől sugalmazott célszerű cselekvések. Már pedig hogy csakugyan ezek, azt magad is bevallottad akaratlanul és a saját álláspontod gyengéjét félreismerve ott, ahol efféle célokat meg szándékokat tulajdonítottál a beszélő emberednek, szóval psychicumokat csempésztél be ‚apsychikus’ tárgyalásodba, (passim, pl. 518-20). – S aztán még valamit. Az egész itteni fejtegetésben háttérbe vonult egy bizonyos nézeted, mely azelőtt mindenütt a homloktérben mozgolódott. A megelőzőekben nem csupán cselekvényeknek bizonygattad az emberi gondolatokat meg egyéb psychicumokat, de mindenütt hozzátetted, hogy az ember úgy cselekszik, mintha gondolkozásának t á r g y a volna előtte. Úgy látszik megérezted, hogy ezt a nézetet itt, a nyelvi gondolkozás terén keresztülvinni vajmi bajos dolog; ezért elégedtél meg a pusztá cselekvés és eljárás’ hangoztatásával. Már pedig legföllebb abban az esetben volna jogod mind az említett cselekvéseket pusztá gépies reflexusoknak, tehát lelki erők közbelépése nélkül megérthetőeknek kiadni, ha igaz volna, hogy a nyelvileg gondolkozó embernél más természetű cselekvések nem merülnek fel, mint olyanok, melyek nem egyebek, mint tárgyától, múlt tapasztalataitól benne kiváltott pózok. Nézzük csak, hányadán vagyunk evvel! Kétségtelen, hogy a nyelvi gondolkozás keretébe tartozik minden irodalmi alkotás is, nevezetesen az a tény, hogy a megírandó mű avagy elmondandó szónoklat bizonyos gondolatvázlat alakjában él a szerzőben, minekelőtte kidolgozná. Ez a tény annyival is inkább ide tartozik, mivel nyelvpsychologiai tekintetben nincs semmi különbség egy megírandó értékes irodalmi munka és ama közéleti elbeszélés között, melyet szövívője tudvalóleg szintén előbb vázlatosan végiggondol, minekelőtte elmondaná. Mármost tessék számbavenni, micsoda hihetetlenül elvont gondolat-tárgyak azaz themák vannak a világon. Micsoda leghalványabb valószínűség szól amellet, hogy azt aényt, amikor pl. Vörösmarty a ‚Szózat’-ának, Goethe a ‚Zueignmg’-jének, a nyelvtudós ‚az ugor nyelvek összehasonlító alaktaná’-nak csíráit hordja az eszében, –

hogy ezt a tényt, mondom, abba a szűk Prokrustes-ágyba lehessen beleszorítani: „ez írók úgy tesznek, mintha látnák...” – mit? tán a Szózatot vagy az alaktant? Hát van ezeken mit látni, úgy mint a te velencei tornyodon, amely mikor összedőlt, körülbelül magával rántotta a te reá, vagyis a pusztá látványokra épített egész elméletedet, amely nem mérlegelte kellőképp a nyelvi téren jelentkező vagyis az elvont gondolkodásformákat és tárgyakat s azt, hogy ama szűk keretbe nem illenek.”

A becsempészett psychicumaink dolgában arra utalunk, – s ezt akarta kitüntetni ez a „tanulság”-os fejezetünk, – hogy ama lelki fogalmak elméletünkben sehol sem structiv elemek vagyis olyanok, melyekre építünk, hanem legföllebb a megértetés végett a köznyelvnek tett engedmények. Nagyon határozottan kiemeltük (603-4) s ha már kell, *expressis verbis* kimondjuk ezúttal is, hogy mindott, ahol bizonyos „tekintetek”-ből, szándékok és célok szerint eljárónak tüntettük fel a beszédalkotó embert, erre a szándéokra meg célra nem mint őt mozgató erőre hivatkoztunk, hanem ilyen mozgató erőnek mindenütt az egyénnek régibb és újabb tapasztalatait tehát érzeteket tüntettük fel. A mi emberünk, aki a z é r t használ egy bizonyos kifejezésmódot (követ bizonyos szabályokat, sat.), hogy megértés, az ilyen emberben nem ez az „azért”, nem ez a c é l, e tiszta psychikum, az igazi mozgató erő, hanem mind e lelki értelmű szavak csak egy kívül álló psychologusnak nyelvezetéhez tartoznak, melybe, hogy megértsenek bennünket, mi is hellyel-közzel belezőkentünk. Mindazt, amit a közkeletű psychologia szándékos, akaratú, intelligens cselekedetnek nevez, mi igen határozott szavakban nagyobb, nehezebb fajta innervationnak jelöltük meg (f. 604), hozzátévé, hogy ezeket bizonyos helyzetek ép úgy k i v á l t j á k az emberből, mint a közvetlen reflexusokat. A bizonyos célból és szándékkal véghezvitt cselekedet csak azért látszik valamilyen, a természeti tényezőket túllépő jelenségnek, mert a psychologusok tévesen a cselekvő egyénbe értik belé mint mozgató tényezőket azokat a fogalmi alkotásokat („szándék, választás, belátás, avégett”... sat.), melyeknek használata nélkül a kérdéses tényálladékról l e í r á s t nem tudnak adni. Maguk a tények sokkal igénytelenebbek és egyszerűbbek, s csak akkor öltenek iransscendentalis színezetet, akkor zavarodnak össze, *wenn der Psychologe hinkommt mit seiner Qual*, t. i. a maga beléje rozsdásodott abstractáival, amelyeknek kaptájára erőlteti őket. Se ész, se szándék, se terv, se akarat, se több efféle nem lakozik az emberben, nem ezek mozgatják, indítják; hanem lakozik benne egy

bizonyos ideg- és izomrendszer és mozgatják a ráható érzetek és az a physiologiai berendezése, melynél fogva ezekre még távollétükben is reagálni kénytelen.

A második ellenvetést az a hibás gondolat sugallta, hogy az elvontság (*sit venia verhol*) olyan valami, ami a gondolat tárgyában rejlik; mert hisz ellenfelünk concret és elvont gondolattárgyakat (themákat) különböztet meg. Ez nagy tévedés, amely mellőzi azt, amire fennebb (566) rámutattunk, t. i. hogy még a legelvontabb fogalom, szintúgy a legelvontabb tárgyalás is valamely valódi avagy képzelt (ez esetben múlt valóságokból kikerekített) világtényre, létező viszonyra vonatkozik, aminthogy másra nem is vonatkozhatik. Ami az elvont fogalomban fel van öelve (nem elhagyva), az reális jelenség, a létezők közül való. Nem az a tárgy, amelyet az elvont értekezésnek szerzője gondol, elvont természetű, hanem e tárgy egy olyan nehezen hozzáférhető, körülírható (mert másokba beleágyalt) létező, hogy róla másképp, mint elvont nyelvezetten nem lehet beszélni, azaz olyanon, melynek szavait csak hozzá vetői egességeknek, hasonlatoknak tudja a szerző és érti az olvasó. Az ugor alaktan, hogy az említett példák közül válogassak, nem kevésbé realitás, nem kevésbé tagja a való világnak, mint a velencei torony. Mert végtére is mi az az alaktan? Az a reális tény, hogy bizonyos népek a világon milyen módon beszéltek és beszélnek, micsoda ragokat, képzőket sat. használnak. Erre figyelni, elismerjük, nehezebb dolog, mint egy tornyot megnézni. De miért? Nem azért, mert az alaktan elvont dolog, hanem mert ama tények összeségét, melyek az alaktant kiadják, csak úgy lehet észrevenni, ha folyton küzdünk számos velők együtt felkínálkozó más tények ellen, melyekbe bele vannak temetve. Beszélni is nehezebb az ilyen tárgyról, mint valami toronyról, azért, mert nehézkes, csupa concretumokkal dobálódzó emberi nyelvünkön ilyenkor majd minden szót átvitt, tehát nem az eredeti és szokásosabb értelemben kell venni. Szóval röviden: gondolkozásunk tárgyai mind egészen egyformán realitások (esetleg – mások módjára – képzelt realitások) és a „concret” meg „abstract” nem a tárgyak természetére, minémiségére, hanem megközelítésüknek, kiemelésüknek módjára vonatkozik. Legkevesebb bajunk van a térbeli tárgyakkal, melyeket már maga a természet emelt ki a környezetük közül, ellenben talán legnehezebben körülhatárolhatók a rögzítő figyelmünk számára mindazok a jelenségek, melyeket a philosophia ölel fel. (Bizonyára egyik oka a sok félreértett philosophának, a hírhedt sok philosophiai vitának.) Elmondhatni, hogy az

a ténykedés, amikor u. n. elvont dolgokat ragad meg az eszünk, nem egyéb mint folytatása, fokozottabb kiadása annak, amit intelligens látásnak nevezünk (fent 476). Valamint ott, ahol közvetlenül nincs egyéb mint egy négyszögletes, barna alkotmány, asztalt bír „látni” az intelligens néző, úgy „lát” a nemzetgazdász pl. kereset és kínálat közötti egyensúlyt (hogyan erősen elvont dolgot mondjak) olyan államban, ahol közvetlenül csak adó-vevő emberek és szerzeményeik mutatkoznak. Az elvont fogalom nem egyéb mint valami intelligens leolvasása a t é n y e k - a d t a szövegnek, tehát fejlett fokú reactio az a d a t o k r a ; mert valamint asztal nincs, ahol megfelelő keménység, színek sat. nem jelentkeznek, úgy az említett gazdasági egyensúly sincs, ahol kereskedő emberek nem léteznek.*

Ennek következtében meg kell adni, hogy az a gondolkozó, aki valamely megírandó művének vagy bármi más mégoly „abstract” nyilatkozatának vázlatával s utóbb ennek részletes kidolgozásával foglalkozik, minden körülmények között azt a világtényt igyekszik maga elé állítani, amelyet épen ki akar fejezni. S a világténynek nevével, mint bármilyen szellemi nyilatkozatnak szerintünk egyetlen lehetséges tárgyától ellenfelünk talán nem fog szabódni, ha megengedjük, hogy a világtények közé az emberek által esetleg megvalósítandó világtények, szóval a tervek és javaslatok, száz meg száz irodalmi munkának a tárgyai, is tartoznak. S ha most a javaslatok közé, legtágabb értelemben véve a szót, azokat a nyilatkozásmódokat is befoglaljuk, amelyek az embernek bizonyos konkrét tényekkel szemben azaz helyzetekben ajánlatos állásfoglalását, viselkedését fejezik ki, akkor még a pusztán lyrai költeményeket is felöleltük; mert ezeket – furcsa, de igaz – úgy tekinthetjük, mint a költő tervezetét arra, hogy hogyan lehet az életnek bizonyos tapasztalataival szemben (örömet, bánatot sat. keltő helyzetekben) köztetszést ígérő módon megnyilatkozni. Mindez feljogosít bennünket annak a kimondására, hogy az író, amikor tárgyán gondolkodik, úgy cselekszik, mintha szemlélné a kifejezendő világtényt. Eme szemlélő, hogy úgy mondjam főinnervatiója kíséretében véghezviszi még mindazokat az innervatiókat, melyek a kellő nyelvezet, a tárgy kifejezése végett szükségesek. Az pedig, hogy ily módon egy nagyon szövevényes, összetett innerváció azaz magatartás kerül ki emberünk számára,

* Elmondhatni, hogy az embernek lelki készülsége annál nagyobb, minél magasabb rendű abstractionnak színében tudja látni ugyanazt az igénytelen tényálladékot. Az a játszó gyermekcsoport, mely egy bamba néző számára csak „futkározó gyermekek”, valamely értelmes fiúnak szemében pl. megkezdett tennisz-partie” lesz, míg a philosopháló paedagogus benne „élő bizonyítékát” látja nevelési elveink fonákságának.

nem ingatja meg, sőt emeli feltevésünk valószínűségét. Tessék számba venni, mennyi mindenféle mozzanatra, körülményre kell gondolnia (szerintünk reagálnia) annak, ki valamely nehezebb dolgot akar kifejezni. Talán mondanunk sem kell, hogy e lelki állapotnak szédítő szövevényessége a képhívő számára sem szűnik meg, sőt magyarázata az egyidejűleg felveendő beláthatatlan sok kép miatt még nehezebben alakul.

Itt aztán rámutathatunk ellenfelünknek egy erős félreértésére. Elméletünk örökké azt hangoztatta, hogy a felölelt és kifejezett *v i l á g t é n y* innerválja az embert, nem pedig, hogy elkészülendő, még sehol meg nem lévő irodalmi műve vagy nyilatkozata hozza őt abba az állapotba, mintha látná. Vörösmarty tehát, mikor Szózat-ának alapgondolatait hánytorgatta, nem úgy volt innerválva, mintha a Szózatot látná (absurdum!), hanem úgy, mintha azokban a helyzetekben, concret életviszonyok között volna, melyek neki egyéni nevelődése, előző életszokásai következtében olyan nyilatkozatokat adtak szájába, amilyeneket költeményében kifejezett. Említettük fennebb (597-8), hogy az elvont nyilatkozatok számára az embernek bizonyos concret lépcsőfokokra van szüksége, amelyek egyénileg változnak. Semmiféle abstract beszéd-szövedék sem születhetik meg ama segédképzetek nélkül, amelyekhez az abstractumok az egyénben hozzá vannak társulva. Költői műveknél, meg zenei alkotásoknál itt azt is számba kell venni, hogy mindenkor másunnal hallott és készen átvett rhythmusok, fordulatok sat. átalakításából keletkeztek. A költő tehát munkája közben mindenesetre úgy tesz, mintha hallaná ama bizonyos idegen, átalakítandó nyilatkozatokat, s azt a mintát, amely szerint át fogja alakítani.

Mi távolról sem hirdetjük elméletünkről, hogy az elvont fogalmú gondolkozásnak, ennek a nehéz pszichologiai tárgynak, minden kérdését megfejtette volna. Csak azt hisszük, hogy nagyjából, hozzávetőleg sikerült kimutatnunk, hogy ezen fajta gondolkozás számára sem kell más pszichologiai elvekhez fordulni, mint amilyeneket a concret tárgyú (tűnődő) gondolkozásnál alkalmaztunk, s hogy nevezetesen a mozdulat és magatartás elve itt is beválik.

Talán nem végzünk fölösleges munkát, ha záradékol valamely találmásra választott, elvont nyelvezetű szövegnek elemzésével mutatjuk be, hogy miképpen bizonyítható mozdulatos természetűnek az efféle szöveg szerzőjének állapota, a kigondolás, valamint amaz olvasóé, ki azt a szöveget megérti. Elemzésünknek nyilván csak akkor lesz valamelyes súlya, ha

nem elégszünk meg avval, hogy ha az alábbi szöveget sikerül valahogy a mozdulatos elméletünkbe beleszorítani, hanem ha ez elemzésből útmutatást szerezhethet arra, hogy miképpen kell bármiféle más elvont nyelvezetű szövegnek is a megértését és megszerkesztését mozdulatos folyamatnak magyarázni. Jó előre megjegyezzük azonban, hogy csak amolyan öregjébőinagyjából való munkát fogunk végezni. Egy teljes elemzésnek a szöveg minden egyes mondatára vonatkozólag kell kimutatnia, hogy micsoda ötletek sugallták és mennyiben mozdulatos folyamat az, amelyik az illető mondatot épen ebben és ebben a formában kipattantotta az író agyából. A psychologusnak, aki ilyen munkához akarna fogni, nem szabad felednie, hogy minden szellemi termékben benne rejlik írójának egész, idáig szerzett műveltsége, tehát minden egyes lépése, mellyel mai műveltségének (m ö s s z e s tudomásainak!) birtokába jutott. Elláthatni, hogy e lépések és mozdulatos mivoltuknak kimutatása, már t. i. ha egyáltalán szert tehetnénk az író fejlődésmenetének ilyen intim ismeretére, egy egész könyvre való munka volna. Ennek véghezvitele alól mi abban a reményben is felmentettük magunkat, hogy az olvasó egy vázlatos elemzésből is körülbelül megláthatja azt az eljárást, mellyel a kítűzött célunkat el lehet érni.

De lássuk a szöveget! íme: „A szavazati jog gyakorlását szabályozó rendelkezések nagyfontosságúak, mert itt nyílik alkalma a végrehajtó hatalomnak oly módokról gondoskodni, amelyek mellett még a választójog általánosítása esetén is döntő befolyást nyer a választások eredményeire és így hatalomra tehet szert a népakarat meghamisítására. Kétszeres fontosságú ez nálunk, mert úgy az államfői mint a végrehajtó hatalom túlon túl erős és nem mondható teljesen függetlennek minden külső hatalomtól. Az osztrák törvénynek a választási eljárásra vonatkozó rendelkezései, amelyek a kormányhatalom befolyásának minden ponton tudatosan utat nyitottak és az abszolút kormánynak feltűnő és gyanús titkolódzása a választási eljárásra vonatkozó terveit illetőleg, valamint a külföldi példák (Franciaország, Spanyolország) a legéberebb óvatosságra intenek a választási eljárás szervezésénél.” („Budapesti Hírlap”, 1908 szept. 3-iki szám, a vezércikk eleje, melyben az író az általános titkos választások ellen fordul és a nyilvánosak mellett kardoskodik.)

Der langen Rede kurzer Sinn itt annyi, hogy a szerző a készülő választási törvényt félti olyan rendeletektől, amelyek minden választásnak természetes célzatát, a közakaratnak hamisítatlan feltüntetését, meghiúsítanák. Avagy még rövidebben: „Résen legyünk, rossz választási rendeletekre van kilátás!” A cikknek további, tőlünk nem közölt részéből kiténik, hogy a szerző kizárólag azokat a rendelkezéseket helyesli, melyek nem minden, hanem csak bizonyos kerületekre (törvényhatósági városokra és ipartelepekre) nézve szabják meg a titkos választást, a többiekben pedig a nyílt szavazást rendelik el. Ebből az látszik, hogy az a végső, concret tényálladék, amely írónkat voltaképp megindította és egész cikkéhez jegecedési központul szolgált, nem volt más mint: „van titkos szavazás, van nyílt szavazás; melyik jobb?” avagy még concretebb szavakkal: „hangosan mondja-e be a választó jelöltjének nevét, avagy zárt írásban (esetleg golyóval sat.) adja be?” Cikkírónknak tehát, mikor a munkájához fogott, egy titkos meg egy nyílt szavazásnak „képe” lebegett szeme előtt, azaz

ú g y t e t t, m i n t h a két ilyen szavazást látna. Íme a legvégső, tisztán motorikus csíra, amelyet cikkéből ki bírunk hámozni.

Ez a cikk nyilván a tervelő (nem leíró) gondolkozásnak körébe tartozik, mert célja olyasmit megállapítani, ami nincs meg, még nem világos, de aminek a szerző szerint világténnyé kellene lennie. Mikor a két választási eljárásnak összehasonlításához fogott, „belegondolkozott” úgy az egyik mint a másik fajta választónak helyzetébe, azaz „meggondolta”, hogyan járna, illetőleg járhatna el, micsoda viszonyok közé, következmények elé kerülne ő maga, ha a „titkos”, meg ha a „nyílt” rendelet állana. Egy cselekvőnek helyzetébe gondolkozni soha sem más, mint mozdulatos állapot, mert voltaképpen nem egyéb, mint az illető cselekvésnek egy észrevehetetlen, belső végigpróbálása. Az író, aki cselekvésmódokra vonatkozólag tesz javaslatot, másképp nem szólhat a dologhoz, mint ha maga is felveszi a cselekvőnek allure-jeit, azaz legalább vázlatosan és nagyjából (a köznyelv szerint: „gondolatban”, szerintünk; a kártyakibic módjára) viszi véghez, éli át az illető cselekvést. A mi írónk tehát maga magában végigpróbált egy titkos meg egy nyílt szavazást, azaz felvette az illető szavazóknak magatartását. Ama választási rendeleteknek tartalma, melyre eközben „gondol”, szintén valamely elvont nyelvezetű szöveg volna ugyan, de megértésük után kétségtelenül valami konkrét utasítás hámlott volna ki az ő számára, amelyhez szavazó eljárásában igazodik. Maga az a tény, hogy a választási eljárás megfelelő rendeletekre tereli gondolkozását (azaz vált ki belőle a rendeletekre való reakciót), ez a tény szerzőnknek egy régebb kultúrfokára utal vissza, arra amikor megtanulta, hogy a képviselőválasztás úgy mint egyéb hivatásszerű cselekedeteink is hatósági rendelkezés alatt állanak. Ez a tudomás annyiban mozdulatos természetű, amennyiben az e n g e d e l m e s s é g megszokása rejlik benne, vagyis az, hogy az író immár megszokta a maga hivatásszerű eljárásait egy idegen akarathoz szabályozni. A választási rendeletekre tehát itt egy olyan egyéniség hivatkozik, (– leendő létezésüket számba veszi, constatalja), aki más mint rendeleteknek engedelmeskedő választási eljárást már jóformán képzelni sem tud.

A szavazásnak ilyen „engedelmes módon” történt végigpróbálása most magukra a rendelkező hatóságokra tereli írónk figyelmét; ezekhez fordul, ő aki idáig szavazó polgár, engedelmes alattvaló volt, most egy pillanatra felveszi a neki parancsoló hatóságnak magatartását, utánozza ennek cselekvését, amikor olyan rendeletet ad a szájába, amelynek végrehajtása szerinte (az író szerint) helyes választási eredményeket fog adni. Ezt a szerepcserét nem holmi játszi kedvből próbálja, hanem vele beáll a hatóság t a n á c s a d ó j á n a k. Ez a tanácsadás az ő részéről nem egyéb, mint alkalmas reakció-mód, viselkedés avval a ténnyel szemben, hogy a választási eredmények és az illető rendelkezések között causalis összefüggés van.

Az író még itt sem állapodik meg, hanem reagál arra a tényre, hogy az ő vállalt tanácsadó szerepét az olvasóközönség talán helyteleníti, első sorban, mert nem tulajdonít semmi fontosságot az efféle rendeletek ilyen vagy amolyan tartalmának. E képzelt közönyösségnek, elítélésnek ellenébe szegzi cikkének bekezdő sorait, melyeknek fennebb kifejtett konkrét értelméből kitűnik, hogy az író itt a római idők szónokainak pózát veszi fel,

azt, amellyel tárgyuknak megkezdése előtt a hallgatóságukat igyekeztek lerögzíteni.

Látjuk, hogy e cikknek bevezető gondolatai meglehetősen távol esnek annak tulajdonképeni magjától. De valamint a kiinduló lépés nem volt egyéb, mint egy concret ténynek elképzelése azaz reá történt reactio, úgy mind az a sok többi gondolat, mellyel írónk ama magot körülvette, szintén nem volt egyéb, mint az ő tapasztalatában felmerült tehát még felmerülhető tényálladékokkal, helyzetekkel szemben vállalt viselkedése. Nem azt mondtuk, hogy a cikkíró mindössze olyan innervatióban van, mintha látná a tárgyaúl szorgáló concret tényt. Az ő innervatiós állapotát kétségtelen az a körülmény adja meg, hogy ama nehezen hozzáférhető tényig fel akar jutni, azt számunkra kihasítani. Valamint a hegymászónak, aki a csúcra törekszik, útjában folyton úgy kell viselkednie, mintha mindannyiszor csak a közvetlenül előtte lévő útemelkedés, kőszikla volna a célpontja, úgy az ilyen elvont tárgyú író is kénytelen egy halom olyan értelmet kifejezni, amely nem igazi végcélja, hanem csak reávezet. (A mi cikkírónk pl. „a végrehajtó hatalom túlon túl erős”-ségét emlegeti, holott nem erről a kérdéstről, hanem a szavazásról akar beszélni.) Hogy mindaz a sok elvont beszéd mennyire pusztá eszköz a célbavett világtény kiélezésére, mutatja az a körülmény, hogy ugyanezt a cikket egészen másképp, sokkal több közvetítő gondolat beekelésével írta volna meg az író, ha egy nálánál sokkal alsóbb műveltségű olvasóközönségre, pl. parasztoakra vagy gyermekekre számít.

Az olvasó ezekből talán észrevette, hogy a főelv, melyet bármiféle szöveg mozdulatos természetének kielemezésénél követni kell, úgy szól: nem a szöveg szavait, hanem mindig az író végső célzatát kell nézni. Az amit *in ultima analyst* mondani akar, minden értelmes azaz megérthető irodalmi termékben valami igénytelen, concret szavakban kifejezhető tényáüadék, tehát olyan, mely ha nem is a közvetlen szemlélésnek, de az utánzott szemlélésnek (úgy tevének mintha...) tárgya volt az írónál. Ha ezt az elvet végig követjük, vagyis az elvont szerkezetű mondatok mindegyikét ama concret végső értelemmel helyettesítjük, amely belőlük kihámlik, akkor annak a felfedezésére jutunk, hogy minden efféle irodalmi termék kétféle elemet tartalmaz: könnyen hozzáférhető azaz concret szavakban elmondható, és nehezen hozzáférhető azaz csak elvont, metaphorikus kifejezésekkel körülírható világtényeknek elmondását, szóval megannyi írói eljárásokat, viselkedéseket. Ha most mindezekhez még hozzáképzéljük mindama beláthatatlan sokaságú alkalmazkodásoknak azaz magatartásoknak sorát, melyeken keresztül írónk a megelőző életszakaszában felgyűjtötte egy olyan nehéz tettnek lehetőségeit, amilyen az az irodalmi termék, akkor előttünk áll az író a maga teljes mozdulatos állapotában, s kibontakozik előttünk egy egyéniség, ki a virtuózoknak ama fajtájából való, amilyenekbe a közember pszichológiája „belé” szokta képzelni, „benne lévő”-nek tekinteni azt a „tudományt”, „genie”-t, amely az alkotásában megnyilvánul.

III. *A gondolkodás törvényei.*

Az értelmi működés elvontabb alakulatai, melyeknek címét e szakaszunk viseli, tágabb téma, semhogy a nyelvi szerkezetek és nyelvalkalmazások vizsgálatával kimerítettük volna. Gondolkozá-
sunk az idealista philosophia tanításai következtében abba a hírbe keveredett, hogy nem csupán az adatnak természete és idegeink működésének módja idézte elő elménk összes termékeinek azaz bármely tudományos avagy művészeti alkotásnak éppen ilyen és ilyen minéműségét (alakját), hanem előidézte ezen kívül még az a körülmény is, hogy elménknek vannak veleszületett összajtságoi, jellemvonásai, miket bizonyos fogalmak, elvek meg törvények alakjában lehet kifejezni. Ezek az elemek, az u. n. *apriorikus* fogalmak és ítéletek, állítólag elménknek összes bárminemű termékeiben érvényesülnek, jelentkeznek, mert a maguk összeségében gondolkozásunk számára egy olyan pályát szabnak meg, amelyből – ép elmével legalább, – soha és semmi körülmények között sem zökkenünk ki. E nézet hívei szerint tehát tökéletlen, félmunka minden olyan elmeleírás, amely, mint a mienk, gondolataink megalakulását tisztán az adatok természetétől azaz ránkhatásuk milyenségétől és ama ténykedéseinktől várja, amelyeket fennebb az összehasonlítás, képzettársulás, figyelem sat. neve alatt bemutattunk. Szerintök abban, hogy valamely irodalmi termék avagy bármely szellemi nyilatkozat éppen olyanná alakult ki úgy tartalma mint alakja tekintetében, amilyennek tényleg mutatkozik, része van, tehát kérdés, hogy milyen és mekkora része a szerző amaz apriorikus elmebirtokának is, melyet sehonnan sem szerzett, hanem kénytelen-kelletlen felhasznált, alkalmazásba vett, amikor ama tapasztalati tényekkel állott szemben, amelyekre műve vonatkozik. – Nem állítjuk, hogy evvel az apriorismus összes híveinek nézetét fejeztük volna ki. Közöttük úgy az „apriori”-nak értelmezése, mint másrészt az állítólag apriorikus elemeknek megjelölése és száma dolgában nagy eltérések mutatkoznak. Mi ez elméletek képviselőjéül az imént jellemzett nézetet azért választottuk ki, mert csak vele szemben van számadásunk, illetőleg mert nekünk csak olyan, de m i n d-amaz elméletek ellen kell küzdenünk, amelyek valamilyen mystikus elemnek felvételével fenyegetik meg a mi „tisztán tapasztalati” álláspontunkat.

Még egyáltalán nem oldottuk meg feladatunkat, ha csupán a gondolkodás menetének olyan feltüntetése ellen szólalunk fel, mely

szerint amaz apriorikus elemek bizonyos szorosán megszabott pályára, haladásirányra szorítják elménket. Az ilyen „pályák” végtére is pusztá metaphoráknak készültek, melyeknek leleplezése és minden efféle „pálya”-elméletnek lerombolása annnyival is kisebb dicsőség, mivel az ellenfélnek eme szólásmódja mellett még mindig ott marad az az elvi nézete, mely az allegóriáját sugalmazta, t. i., hogy v a n n a k bizonyos apriorikus gondolatelemeink, amelyek a tapasztalás-adta elemeken (az érzeteinken) kívül és ezek mellett döntő tényezőkkül lépnek be minden szellemi alkotásunkba.

Az a még mindig eléggé jelentékeny szakadék, mely a „tisztán tapasztalati” lobogó alatt harcoló philosophiát az apriorismus táborkarától elválasztja, talán áthidalható volna, ha e nézetek szóvivői ama teljes kimagyarázkodásra és kölcsönös megértésre törekednének, amely egyfelől igyekszik az ellenfélnek nyelvezete és szavai mögött azokat a gondolat-tendentiákat megtalálni, melyeket a szavak – itt úgy, mint egybütt, – mindenkor tökéletlenül tolmácsolnak, másfelől meg iparkodik a maga saját gondolattökéjét összes gyökereivel és mellékgondolataival együtt a lehető legteljesebb világitásban bemutatni.

A békekötés lehetősége szerintünk mindenekelőtt attól függ, milyen feleletet ad az apriorismus szószólója arra a kérdésre, hogy vajjon milyen természetűeknek képzei amaz apriorikus elemeket? Ha azt feleli, hogy ezek i s m e r e t e k vagyis hogy elménk bizonyos, már a megszületésünk pillanatában bennünk lévő, tehát nem a tapasztalásból szerzett ismeretek, tudomások felett rendelkezik (= az u. n. nativismus), akkor minden további értekezés közöttünk ki van zárva. Mert annak az elfogadása, hogy mi emberek bizonyos, a tapasztalati tényektől igazolt, de mégsem a tapasztalati világ összességétől tanult, nem rajta szerzett ismerettökével rendelkezni azaz tanulás nélkül is bizonyos „örök igazságokénak birtokában volnánk (amilyenekül felhozzák pl. azt, hogy az összes jelenségek térben és időben vannak, hogy minden tüneménynek megvan a maga oka sat.) olyan kézzelfogható mysticismus, mellyel szemben a tapasztaláshoz mint örök és egyetlen tanítómasterünkhöz szegődött philosophia csak az alkudozásnak teljes megszakításával válaszolhat. A modern idők philosophiája a demokratia jegyében halad: nem ismeri el a szellemi téren sem a született nagybirtokost, a boldog örökost, a tapasztalás fölé emelkedő született törvényhozót. Ha tudni akarsz valamit, – úgymond – öcsém apriorista, akkor bizony le kell szállanod a magad képzelet trónusáról a tapasztalás világába,

szépen kezet csókolnod kimeríthetetlen bölcseségű közös tanítómesterünknek, a tapasztalásnak; mert ha a magad „apai örökségéből”, nem-szerzett ismereteidből akarsz megélni, bizony hamar felkopik az állad! Locke mesteri fejtegetései óta erre a tárgyra kár is szót vesztegetni. Egészen másképp állunk azonban, ha az ellenfél nem ismereteket, hanem bizonyos eljárásokat ért amaz elemek alatt, amiket apriorikusoknak kíván tekinteni. Ha olyat hallunk, hogy minden tapasztalati ítélethez (pl. a rózsa piros) csupán az adatokat szolgáltatta a tapasztalás, csak ezeket néztük le közvetlenül, de az egész ítéletnek ítélet-formáját vagyis azt a szerkezetét, hogy egy alanyhoz egy állítmányt csatol, nem a tapasztalásból olvastuk, hanem mink adtuk rá a tapasztalásra akkor és az által, hogy az egységes adatot két részre szétbontottuk, hogy tehát ez a szétbontás maga apriorikus tényező: az ilyen tanítással szemben már egészen más hurokat kell pengetnünk.

Ugyané helyütt arra a közkeletű megkülönböztetésre is, mely szerint vannak tapasztalati és vannak elméleti, észalkotta igazságaink, megjegyezzük, hogy, ha azt a körülményt választjuk ez elnevezések zsinórmértékéül, vajjon a valóságban kimutatható-e a kérdéses tételnek tartalma vagy nem, akkor az emberiségnek legmagosabb rendű, legelvontabb igazságai is tapasztalatiak, mert ellenkező esetben értéktelen phantasmagoriák volnának. Ha ellenben egy másik nézőpontra állva, az illető igazságok psychikus keletkezés módját vesszük kiindulópontul, akkor még a leghétköznapiabb ítéletet, azt, hogy a rózsa piros, sem tekinthetjük tisztán tapasztalati eredetűnek, mert igazság egy sincs olyan, amelynek keletkezésére elég volna, ha a megfelelő külső tényálladék egyszer vagy akár többször is reánk hat. Hány milliószor hatott a csillagos ég látványa az emberekre, mégis csak egy Newton-ban támadt fel a gravitatio elmélete! Voltakép, aki ily értelemben nem-tapasztalati igazságok mellett kardoskodik, semmivel sem mond többet, mint azt a köztudomású dolgot, hogy semmiféle igazságot sem lehet megtalálni, ha az ember nem keresi azaz ha nem gondolkozik rajta. Minden mélyebb fajta, elvont gondolatot s még inkább minden tudományos rendszert úgy kell tekinteni, mint az emberiségnek egy, a külső adatsokaság legteljesebb s egyszersmind legkényelmesebb felkarolására megtett kísérletét. (Avenarius, Mach, James.) Egyetlen elemét, oldalát sem szabad kihagyni a valóságnak, mert mindig kárát valljuk annak, ha fogalmaink az adatvilágnak valamelyik részét nem adják vissza, azaz ha maradt olyan, amire

nem reagáltunk. A felkarolás teljessége végett szükséges, de elégséges is szorosán az adathoz ragaszkodnunk s e végett váltig egyebet se tegyünk, mint szemléljünk és gyűjtsünk. De az adatoknak kényelmes, céljainkra hasznavehető felölelése végett még egyébre is van szükség: hasonlíthatnunk, különböztetnünk kell, egyesítő fogalmakat, rendszereket alkotnunk, szóval bizonyos lelki, helyesebben emberi tehetségeinket működtetnünk. Minden elvont fogalomban úgy mint egész tudományos elméletekben rejlik egy „-ás -és”, egy emberi cselekvés t. L, és épen ezért azt kell vallanunk, hogy a tudományos rendszer nem gyűjtemény, hanem magatartás, az embernek a gyűjtelék-anyaggal szemben, annak meghódítása végett vállalt magatartása. Az a laikus és bizonyos demagog körökhöz méltó hiedelem, hogy csak tapasztalni kell és megszületnek a tudományok, egy színvonalon áll avval a gyermekies kijelentéssel, hogy muzsikálni könnyű dolog, mert csak csontbillentyűket kell leütöni és előállanak a legszebb zenei hangok. Elő hát, de ott, ahol a billentyűk mögött egy egész zongoraszerkezet rejlik. Hasonlókép a pusztá tapasztalás csak ott „elégséges”, ahol „magától értetődik”, hogy a tapasztaló érzékek mögött ott lappang egy emberi ész, (értsd: egy ilyen és ilyen tulajdonságú idegrendszer), mely ama tapasztalásokat feldolgozza, – az az ész, amelyről Leibniz-nek híres ... *nisi ipse intellectus*-a szól. Maga az az empirista sarkigazság, mely szerint minden ismeretünket a tapasztalásból szereztük, egymagában is elejét veszi minden afféle absurd empirismusként, mely a sok ajánlott tapasztalás mögül kifeledti magát a tapasztalót, az embert; elejét veszi t. i. akkor, ha helyes hangsúlyozással olvassuk azt a mondatot. Olvassuk tehát úgy, hogy csupán az ismereteinket, tudomásainkat vagyis annyit szereztünk a tapasztalásból, amennyit ebből, a pusztá érzékelésből, egyáltalán szerezni lehet. Tehát néma tapasztalásból azaz nem adatokról történt leolvasás útján szereztük azokat az eljárásainkat, melyeknek segítségével az érzékek-adta adatokat közölhető igazságokká, tudományos tételekké alakítottuk át. Olyasmit állítani, hogy minden tényező, melyből valamely értelmes mondatunk kikerült, nem egyéb, mint a tapasztalásból lenézett adat, egyenesen abba az absurd állításba vinne, hogy képzetársulásunk, figyelésünk, phantasiánk, szóval összes mondatalkotó eljárásaink, melyeket physiologiai szervezetünk következtében rajtunk és bennünk beálló folyamatoknak ismerünk, nem emberi sajátságok, hanem kívül, a tárgyvilágban létező dolgok azaz olyasfélék, mint a fák, bútorok, a súly, a gömbölyűség sat. Amelyik psychologus még az igazságnak

mondat-formáját is lenézetné a tapasztalásból, az egyenesen azt állítaná, hogy a való világban a tárgyakon kívül kész mondatok is úszkálnak és várnak a mi elsajátításunkra.

Ilyen psychologus, bátran kimondhatni, nincs és nem is volt. Mikor tehát az apriorismus szószólója egy ilyen „lehetetlen nézet” ellen fordítja harci szekereinek rúdját, nyilván sokkal tágabb értelemben veszi az empiristának „mindent a tapasztalásból” jelszavát, mint amilyenben ez józanul érthette. A Leibniz-féle mondásból egy nevére érdemes, tudományos empirista csak annyit fog lefaragni, hogy az „*intellectus*” szót helyettesíti „ideges szervezetünk”-kel, „egész physiologiai berendezésünk”-kel, szóval olyan kifejezéssel, amely légiés, élettelen abstractumok helyett concret, eltagadhatatlan valóságot jelöl. E mondásnak a mi empirismushoz szabott leg-egyszerűbb formája úgy fog szólni: egy cselekvény, melyet én végrehajtok (ilyenek összesen u. n. *psychicumaink*, a képzettársítás, *phantasia sat.*) más természetű és eredetű, mint egy tárgy, amely környékez és amelyet észreveszek.

Ez a felfogásunk, úgy látom, meglehetősen egyezik a James (II. 629-40)-ével és – hozzáteszem James-szel szemben – nem tér el a Spencer-től, kinek abból a nyilatkozatából (Ps. 60-1. §§.), hogy az organikus anyag a külső hatásokra való érzékenységet s evvel az érzékszerveket is lassankint, a szakadatlan külső ráhatások (= meghattatások) következtében szerezte, James azt olvassa ki, hogy Spencer a pusztá külső hatást tekintette a tudomásul-vétel elégséges okának (*...to assume... that... the mere presence of the various objects and relations to be known must end by bringing about the tatter's cognition...* 629). Pedig hát maga az, hogy Spencer kizárólag organikus anyagot tekintett az érzékenység megszerzésére alkalmasnak, mutatja, hogy e tulajdonság létrejöttének más feltételeivel is számot vetett, mint a milyen a pusztá külső hatás. Spencer különben is csak vázlatát akarta adni a fejlődés menetének, ezért jelölte meg csupán a kiinduló- és a végpontot; nem mintha e két ponttal már magát az egész szövevényes utat, amelyen egy napsütötte protoplasma-csepp fényre érzékennyé azaz látóvá lesz, feltártnak hitte volna. Spencer-nek éles szeme meglátta a protoplasma és a legmélyebb járású tudósfő magatartása közötti rokonságot, azt, hogy még a legelvontabb fogalom-alkotásaink sem egyebek, mint külső valósághoz történt alkalmazkodások, avagy az ő nyelvén: külső relatioknak megfelelő belső relatiok teremtése (fent 372). És ez a Spencer szorult volna rá a James (II. 630-1, 634) kitanítására, hogy ama mélyebben fekvő külső relatioknak nem elég az egyénre ráhatniok, hogy őket megragadhassa, hanem minden tudományos igazságot fáradtságosan meg kell keresni és megalkotni?! Az igazság tartalmának kívül-, a világlétezés feljogosít bennünket arra, hogy még a legelvontabb igazságnak is a felfedezése módját az adattalálás módjai közé tartozónak tekintsük: ez az amit Spencer tanított. Es Spencer a maga nyílt *front-door-way*-jével (a

tapasztalás útja, 1. fent 69), melyre az emberiséget még a legmélyebb igazságainak megszerzése dolgában is utalja, nekünk legalább sokkal jobban tetszik, mint James-nek suttynom *back-door-method*-ja (fent u. o.), melyen igazsághoz alig, de a mysticismus sötét világába egész bizonyosan el lehet jutni.

Ha az apriorista semmivel többet nem kívánna tőlünk, mint a fennebb vázolt elvek elismerését, akkor mi szívvel-lélekkel beállhatnánk az ő zászlaja alá. E zászlónak legfőlebb azt az ósdi színezetét fuicsálnók, mely a jelmondata körül mutatkozik, mert nem tudjuk ellátni, mi haszna annak, ha ideges szervezetünknek eredeti sajátosságait a tapasztalás világa előtt, ennél előbb meglévőnek állítjuk. Szervezetünk készen volt, – legalább is nagyjából, – amikor a külső világgal mint tapasztalásszerző lények összeköttetésbe léptünk. Ennyiből tehát hagyján „előbb” volt meg ez a szervezetünk, mintsem a tapasztalás tanfolyamata megkezdődött. De másrészt szervezetünk korántsem volt előbb, mint maga ez az egész tapasztalati világ, annak tárgyai és tünetényei; sőt ellenkezőleg, éppen ez a világ volt az, amely ama szervezetünk kialakulását lehetővé tette. Természetesen nem az által, hogy az alakuló félben lévő szervezetre, az embrióra, mint ettől felfogott tapasztalat hatott volna, hanem hatott rá physikailag, hatottak az anyaméhnek összes részei, vérkeringése, kifejlésztvén benne, az embrióban, a majdan tapasztalást szerző idegeket, szóval mindazt, ami az u. n. „öntudat” létrejöttére szükséges.

Az „apriori” elnevezés egy olyan világnézetből származott, amely még hitt bizonyos, a reális világ fölött lebegő, önálló, örök létezőkben, szóval mystikum-okban. Kissé veszedelmes dolog olyan műszóknak átvétele egy mai, modern világnézetbe, amely műszókon még rajta tapad feltalálóiéknak és legelső alkalmazóiéknak babonája. Ami egyszer már babonát jelentett, az könnyen még most is behajlik és behajlik a babonába. Mi tehát, ha teljesen elfogadjuk is egy olyan aprioristának a nézetét, ki az „a priori” szóval semmi de igazán semmi többet nem akar megjelölni, mint ideges természetünknek ama berendezését, amelyből képzettársulásaink és egyéb aktióink: fakadnak, illetőleg azt, hogy e berendezésnek a szemlélés-folyamatok megkezdődése előtt késznek kell lennie, – mi mondom mégis szabódunk ama címnek elfogadásától éppen azért, mert már velünk homlokegyenest ellentétes nézetűek is viselték.

Van az apriorizmusnak egy olyan formája (s körülbelül ez az, mely a Kant nevéhez fűződik), amely apriorikus elemeken ugyan

mindenkor csak efféle elmesajátságokat, eljárásmodokat ért, de azt a szerencsétlen előadásmódot választotta, hogy ismeretek, tudomások, mondatok alakjába öltözteti a kérdéses elmesajátságokat, s most ezeket a mondatokat hívja apriorikusoknak. Kant pl. elménk apriorikus elemei közé felvette azt a mondatot (*Analogie der Erfahrung*), hogy minden jelenségnek megvan a maga oka. (Az ő fogalmazásában Kr. r. V. 180: *Alles was geschieht [anhebt zu sein], setzt etwas voraus, worauf es nach einer Regel folgt.*) Ez szerinte olyan ítélet, olyan belátás, melyet nem a tapasztalásból szereztünk, hanem minden tapasztalás elejébe már készen magunkkal viszünk. Ilyen állítást mi nem írhatunk alá, mert hát hogyan képzeljük el, hogy olyan nehéz fogalmakat, amilyenek e mondathoz (meg a többiekhez, *Axiomen der Anschauung, Anticipationen der Wahrnehmung* sat. Kr. r. V. 158-202) szükségesek, minden tapasztalás és tanulás megkezdése előtt már készen tartogatott volna elménk magában. De Kant nem is ezt akarta mondani, hanem csak, hogy elménknek az az eljárása, avagy mondjuk Hume szavával: szokása, hogy minden jelenséghez okot keres, (valamint az a másik és harmadik szokása is, hogy a jelenségeken substantiát és accidens-eket különböztet meg sat.) olyan sajátság, amely nem a világnézegetésből született, hanem megfordítva, minden világnézegetésből értelmes világfelfogás csak akkor lesz, ha a nézegetéshez az említett elmesajátságok hozzájárulnak, vagyis ha a tapasztalatokat az említett mondatokban foglalt fogalmak szerint nézegetjük. A causalis törvényt (meg a többi igazságot) nem úgy szereztük, mint valami empirikus ismeretünket (pl. hogy a kutya húsevő állat), t. i. hogy egyszerűen észrevettük volna: íme, minden jelenségnek megvan a maga oka. Ez és ennyi a Kant apriorikus mondatainak igazi értelme, illetőleg elnevezésüknek jogcíme. De Kant úgy beszél, mintha nem tudná, hogy okokat keresni és a fent idézett elvont mondatot kimondani két dolog. Öreg hiba volt, hogy Kant olyan mondatokat nevezett apriorikusoknak, amelyek nem egyebek, mint egy az emberi elmét megfigyelő, kész psychologusnak a leírásai elménknek azon eljárásairól, amelyeket voltaképp és joggal illet meg az aprioritás címe.

Mi nemcsak azért tiltakozunk az apriorista cím ellen, mert ez a cím bennünket a félreértett vagyis a saját nehézkes előadásmódjának szemüvegén keresztül nézett Kant-nak hívéül tüntetne fel, de még azért is mert Kant-nál az általa apriorikusoknak hirdetett elemek olyan színben tűnnek fel, mintha keletkezésükről semmi további magyarázatot adni nem lehetne, azaz mintha öröktől fogva készen le-

begnének bennünk. Újabb értelmezők ugyan (pl. Cohen 146-7) a további levezetések híjját csak Kant-nak e pszichológiai kérdés iránt való közönyösségéből, illetőleg abból magyarázták, hogy Kant ezt a kutatást, mint egészen más irányú kérdést szándékosan és méltán mellőzte ama munkájában, amelynek (a Kr. r. V-nak) egészen más programot tűzött ki. A köztudalomban minden efféle Kant-mentés ellenére azonban az a meggyőződés ragadt meg, hogy „apriorikus” annyi mint tovább-magyarázhatatlan, végső, elemezhetetlen. Minthogy a modern gondolkozás a fejlődés törvényéhez ragaszkodik, tehát már csak azért sem fogunk olyan elnevezéseket elfogadni, amelyeknek éppen a nem-fejlődés, az öröktől fogva készen-lét a talán meg nem érdemlett, de a mai nyelvtudalomban tényleges mellékértelmük. Mindenféle ismeretnél bennünket ma egy kérdés érdekel, legalább csak azt az egyet tekintjük filozófiai kérdésnek, t. i. hogy hogyan fejlődött az az ismeret. Evvel szemben a Kant kérdése az volt, hogyan lehet az illető ismeretet mesterségesen olyan két tényezőre bontani, melyeknek egyike, az apriorikus tényező, a saját elismerése szerint is sohasem volt önálló valóság (Kant nem nativista, legalább nem a Kr. r. V.-ban) s csak a másika, a szemléleti tartalom, a reális. Ma az ilyen szétbontásokban, még ha sikerültek is, pusztán logikai mesterkedést látunk, de nem tudásvágyunknak igazi kielégítését. Az ágyúcsövet, igaz, fel lehet bontani gondolatban egy lyukra meg egy réztuskóra, de mi haszna, mikor az ágyú úgyszemolyan módon keletkezett, mint ahogy az adoma tartja, t. i. hogy egy hosszú lyukat körülöntöttek rézzel. Mi tudni akarjuk, hogyan keletkezett a mai értelmes azaz causalis, substantia-, idő-sat. fogalmakban mozgolódó gondolkozás. Megnézzük Kant-ot és Kant nekünk azt feleli: úgy, hogy az érzékeink megadták a magukét, a tapasztalati anyagot, s a „tisztá ész” hozzáadta a magáét, az apriorikus fogalmakat és ítéleteket. Az ilyen magyarázat nekünk ma, – bocsánat a hasonlatért! – csak „ágyúcső.” Az a belátás, hogy a fejlődés menetének, az u. n. psychogenesis-nek ismerete mindenféle további kérdőpontokban (azaz fogalmaink célzatát, jelentőségét, alkalmazhatóságuk körét illetőleg sat.) is a legjobb útmutatóul szolgál, ez az oka annak, hogy miért olvadt be napjainkban jóformán az egész filozófia a pszichológiába, vagyis keletkezett az a „psychologismus”, melyet az apriorismusként maradék (s részben bizony maradt) hivei erősen szemünkre hánynak.

Mennél teljesebben s mennél tágabb tárgykörre vonatkozólag sajátítjuk el a fejlődésnek nagy elvét, mennél jobban értékeljük azo-

kat a belátásokat, melyeket a jelenségek történetének re-constructionja és csakis ez által nyerhetni, annál inkább összezsugorodik szemünkben minden „aprioriknak jogcíme vagyis az értéke egy olyan módszernek, mely bizonyos lelki elemeket (a szóban forgó elemesajátságokat, eljárásokat) elszigetelni s a minden ízében fejlődő természetnek gomolygó valóságtengerével mint örök állandóságokat szembeállítani törekszik. Ez nem annyira gáncs akar lenni a Kant philosophiája irányában, mint inkább az utódok, a psychologisták munkájának elismerése, mely munkáról épen az egyetemes fejlődésnek híve jól tudhatja, hogy sohasem keletkezett volna, ha a philosopháló elme többi között épen a Kant működésének eredményeiben is egy hatalmas támasztékot nem n3^tert volna a további haladásra.

Mi nem vállalkozhatunk arra, hogy végigbíráljuk mindamaz apriorikumokat, melyeket a különböző philosophusok hirdettek, s hogy végigvizsgáljuk nevezetesen abból a szempontból, vajjon rejlik-e bennök elménknek olyan továbbemelezhetetlen ősi jellemvonása, amely miatt az illető apriorikumban (fogalomban vagy ítéletben) valamilyen erőt, gondolkozásunkon uralkodó hatalmat kellene látnunk. Beérjük a négy logikai alaptörvénynek (az azonosság, ellenmondás, harmadiknak kizárása és az okság törvényeinek) fejtegetésével, melyeket valamennyi az apriorismushoz szító philosophus elfogad elménk olyan sehonnan sem tanult ősjellemvonásainak, mintegy stigmáinak, amelyek bármely tárgyú gondolkozásunkra titkos erők módjára irányítólag hatnak. Kiterjeszkedünk azután még a causalitás törvényére, mert elménknek egy ilyen kiválóan jellemző vonását semmiféle számbavehető elmeleírás sem mellőzheti. Első kérdésünk tehát az lesz, mit jelentenek és honnan származnak a logikai törvények? Továbbá: Létezésük és uralmuk hogyan illik belé egy motorikus psychológiába?

I. E kérdőpontok közül az első (kettő) nyilván philosophia-történeti kérdés, minthogy tételes törvényekkel azaz mondásokkal szemben, amilyenek a logikaiak, csak az lehet a kérdés: kicsoda és milyen értelemben mondotta ki legelőször? Az első három logikai törvénynek Aristoteles-nél, a negyediknek meg Leibniz-nél nem ismerünk régibb megalkotóját. Ezen íróknak fogalmazásaira kell tehát visszatekintenünk, ha ama törvények igazi szellemét megérteni akadjuk, remélvén, hogy ebből majd meglátjuk azt is, rejlik-e e törvényekben elménknek valamely még idáig észre nem vett különös jellemvonása.

De még az eredeti fogalmazások számbavetele nélkül is és

csupán abból a tényből, hogy e tételek bevallottan a helyes és nem bármilyen gondolkozásnak törvényei, már ebből is kiténik, hogy milyen értelemben kell őket törvényeknek tekinteni. Minthogy végtére is lehetséges ellenmondásokba keveredni, lehetséges két ellenmondó ítélet között harmadikat keresni, lehetséges alaptalan állításokat kockáztatni, ezért világos dolog, hogy ama tételleket nem oly értelemben illeti meg a „törvény” neve, mint a természeti vagyis általában azokat a törvényeket, melyek bizonyos tényleges, állandó lefolyásokat rögzítenek tudásvágyunk számára. Egy helyesen megfogalmazott természeti törvényt, olyat, mely a tényleges lefolyásoknak állandóságát fejezi ki, nem lehet megsérteni. Legföllebb a „csoda” sérti meg, de hát ez nemcsak ezt a törvényt sérti, hanem vele együtt a józan észet is. Következésképp, ha van olyan törvény, amelyet, mint a logikáéit, meg lehet szegni, akkor az ilyenek nem oly értelemben törvények, mint a természetiek, vagyis nem a gondolkozásnak tényleges lefolyását írják le, hanem csak afféle törvények, amilyenek az ethikai, esztétikai, technológiai sat. eljárás-szabályok vagyis mindamaz ítéletek, amelyekben utasítás, parancs rejlik arra, hogy mit és hogyan kell cselekedni, ha az ember bizonyos célt akar elérni. A logikai törvények nem egyebek, mint figyelmeztetések, hogy hogyan, illetőleg hogyan ne gondolkozunk. (V. ö. Mill 460-3.)

Ilyen utasításnak, óvatossági rendszabálynak legtermészetesebben valamely tiltó mondat válik be, amilyenek azok a tilalmak, amelyek városokban, a hegyek között sat. mindenféle veszedelmes helyen ki szoktak írva lenni. Akit övni akarnak valamely közeleső balfogástól, bajtól, annak nem azt szokták megparancsolni, hogy mit cselekedjék, hanem hogy mit ne tegyen. Ezért mi a logikai törvények legtermészetesebb, legajánlatosabb formájának azokat a tiltó alakú mondásokat tartjuk, melyeket a fentemlített eredeti szerzők szemük előtt tartottak, s amelyeket későbbi logikusok a maguk spekulatív, leíró tantételeivel meglehetősen háttérbe szorítottak. Más szóval nem az *A non est non-A*, avagy plane: *A est A*-féle mondásokat kell alapul venni, hanem, hogy ez utóbbi példánál maradjunk, azt: „sohase mondj ellent önmagadnak!”

Azt, hogy az ellenmondás logikai törvényébe bizonyos idői körülmények is fel vannak ölelve, azaz, hogy két ítélet ellenmondóvá csak akkor válik, ha a β és a *non-B* praedicatumokat ugyanarra az időpillanatra vonatkozólag mondjuk ki a közös *A*-ról, ellenben nem ellenmondók, tehát együttesen igenis megállhatnak, ha a *B* és *non-B* praedicatumokat egymásután

érték rá az *A-ra*, – ezt a körülményt, melyre Kant a S. I. (102)-ben nagy hangsúllyal ráutal s a Kr. r. V.-ban (59-60) is hivatkozik, már Aristoteles is tekintetbe vette akkor és ott, ahol a maga ellenmondás-törvényét mindenféle lehető megszorítással körülrakta. (Metaph. IV. könyv 3. fej-ben maga a törvény, *πασῶν βεβαιοτάτη αρχή*, így szól: *τό γαρ αὐτό αἰα νπαρχειν τε καί μη ὑπάρχειν αδύνατον τῃ αὐτῷ και κατά τό αὐτό* Most közvetlenül hozzáteszi: *και ὁ σα ἄΑΑα προσδωρωαίμευ·' αν, ἔστω προσδωρισμένα προς τὰς Αογικάς δυσχέρειας.*)

Ami a másik két logikai törvényt, az azonosságét és az *exclusi iertii-i* illeti, ezek kimutathatólag benne foglaltatnak az ellenmondás törvényében. Az *A est A* ugyanis nem egyéb, mint pozitív nyelvű megfogalmazása annak a tisztán speculativ, nem parancsoló mondatnak, amelyet az ellenmondás tilalmának helyébe csempészték s amely úgy szól: *A non est non-A*. Csak ez a kétszeresen tagadó mondat s nem az egyszerűen tiltó eredeti törvény kívánja meg természetes kiegészítésül maga mellé az *A – A* mondatot, amelyet Aristoteles, mint aki az egyszerű tiltó törvényre gondolt, még nem is említ. A maga gyakorlati eszével mindenesetre őrizkedett volna egy olyan hasznavehetetlen utasítástól, amelyet ebből a tautologikus törvényből annak maiglan meglévő szószólói kiolvasnak; pl. a sok közül: „minden dolognak csak olyan praedicatumot adj, amilyen a természetével megegyezik.” Az ilyen meghagyásnak írott-malaszt voltára nem kell több bizonyíték, mint az, hogy aki mégolyan ellenmondó állítmányt ragaszt is, tévedésből, valamely *A* alanyhoz, mindenkor azt képzei, hogy az igenis hozzáülük az *A*-hoz. Ismeretes dolog, hogy többféle kísérlet történt arra, hogy e mondatnak állítólagos mély jelentősége és független, külön-törvény volta megmentessék; történt nevezetesen ama különféle értelmezések alakjában, melyeket e mondatba beleköltöttek olyan gondolkozók, akik elfeledték, hogy az *A – A* mondat mindössze a kétszeresen tagadónak nyelvi átalakításából keletkezett.

Az ellenmondás tilalmából egyszerű corollarium alakjában kerül ki az, hogy a döntőnek és bírálónak két ellenmondó állítással szemben hogyan kell, illetőleg hogyan nem szabad viselkednie. Arra nézve természetesen a logika semmiféle útmutatást sem adhat, hogy az (I) *A est B* és (II) *A non est B* mondatoknak melyikét fogadja el, illetőleg melyikét utasítsa vissza. De az ellenmondás elve azt az általános szabályt igenis kötelezőleg megállapítja, hogy ha e mondatok közül az egyiket (bármelyiket) elfogadja, ne hagyja jóvá a másikat is, mert ez kész ellenmondás. Viszont az is világos ellenmondást ad, ha mindakettőt visszautasítja, minthogy (D-nek elutasítása mindenkor

csak olyan mondat alakjában történhetik, amely értelmileg egyezik a (II) mondattal, miért is e (II)-t el kell fogadnia; s viszont a (H)-nek elutasítása is csak olyan mondatban történhetik, amely értelmileg egyezik az (I)-gyel, miért is ez utóbbit el kell fogadnia. („Nem igaz, hogy *A est B*” annyit jelent: „*A non est B*.” És „nem igaz, hogy *A non est B*” azt teszi: „*A est B*”). Aki tehát mindakét mondatot elutasítja, összeütközésbe jut hol az (I), hol a (II) mondatra vonatkozólag kimondott ítéletével.

Ezt így észrevette és kimondotta Aristoteles (Metaph. IV. k. 8. fejj.)

Az utóbbi tételt vagyis hogy mindakét (I és II) mondatot nem szabad tagadnunk, abban a formában is ki szokták fejezni, hogy az ugyanazon tárgyra vonatkozó állítás és tagadás között nincs harmadik lehetőség; a mindkettőt tagadó ellenfélnek nem áll rendelkezésére olyan harmadik praedicatum, amelyet *A* alanyról kimondhatna. E formulázás miatt ezt a *principium exclusi tertii v. medii* neve alatt külön (3-ik) logikai törvénynek iktatták be s újnak benne az ellenmondás törvényéhez képest épen azt a részét tüntették fel, hogy efféle harmadik állítás (néhányek szerint harmadik elmeműködés az igenlésen és tagadáson kívül) lehetetlen. Mi azokhoz a logikusokhoz fogunk csatlakozni, kik ezt a törvényt szaporítást feleslegesnek állították, illetőleg e 3-ik törvényben csak az ellenmondás-tilalomnak egyik gyakorlati alkalmazására vonatkozó útmutatást látnak. Ugyanis abból, hogy soha és sehol sem szabad ellenmondásba keverednem, megalakul számomra az útmutatás is olyan helyzetre vonatkozólag, amikor valamely meglévő ellenmondásban, vitában döntenem kell. Ha semmi egyebet nem tudok és nem veszek tekintetbe, mint csakis az ellenmondás-tilalmat, azaz ha soha nem hallottam is harmadik logikai törvényről, máris (formailag) helyesen fogok egy ilyen elibém bocsátott dilemmában döntenem, azaz nem fogok olyan logikai vétségbe esni, amilyeneket fennebb az (I) és (II) mondatoknál kerülendőnek jeleztünk. Az a körülmény, hogy itt egy harmadik állításnak kizárásáról hallunk, még épen nem avatja a kérdéses igazságot külön törvénnyé, mert hisz világos dolog, hogy a „harmadiknak lehetetlenségéről” szóló tanításra az illető logikus úgy jutott, hogy belegondolkozott egy olyan embernek lelki állapotába, ki mindakét mondatot, (I) és (II)-t, visszautasítja. Ez a vétség ugyanis csak olyan embertől telik ki, aki abban a téves reményben ringatózik, hogy majd akad számára egy harmadik állítmány, melyet *A*-nak tulajdonítani lehetne. A dilemma két szarvával megszorított ember egérvutat

keres. A logikus tehát a maga emberének csak ezt a jogosulatlan reménységét támadja meg, azaz kimondja, hogy olyan tartalékgondolata, amilyen azt a kétszeres visszautasítást (I és II-ét) sugallhatná, nincsen. Ebből az látszik, hogy a „középsőnek kizárása” nem is logikai törvény, hanem tisztára egy ellenmondásba keveredett ember téves hiedelmének megcáfolása, azaz cáfolása egy olyan subjectív véleménynek, melyhez a logikusnak ép úgy mint száz más egyéni balvéleményhez, nincsen semmi köze. A logikus teljesen eleget tett a feladatának, ha emberét az ellenmondás elkerülésére figyelmezteti. Az ellenmondásba esett avagy arra hajlandó embernek tarthatatlan hiedelmeire rámutatni a psychologusnak dolga.

Aristoteles-nél még nincs 3-ik törvény, sőt egyáltalán nincs is más, mint az ellenmondás tilalma, melynek fejtegetése közben, mint egyszerű corollariumot, természetes következményt említi azt, hogy *αΑΑά μὴν*(sic!) *οὔοε μεταζῷ αντιφάσεως &νδέχεται εἶναι οὐόέν, αΑΑ'ανάγκη ἡ φάναι η αποφάναι εν κα# ενός ότιοῦν.* (Metaph. IV. k. 7. fej.) E figyelmeztetésre, mint egy, fejezete végén álló megjegyzésből kitűnik, határozottan a sarokba szorult vitatkozóknak szokásai indították.

Azt a S i g w a r t (I. 155, 157)-féle nézetet, hogy a kettős visszautasítás (I. és II.-é) tilalmassága az ellenmondás törvényéből mindenkor annak a külön logikai elvnek segítségével kerül ki, mely szerint a tagadásnak tagadása állítás (ez szerinte az *unenbtehrliche Brücke* az illető törvények között), – ezt a nézetet mi is elsajátítjuk, de Sigwart-nak ama kívánsága nélkül, hogy ez az elv, mely W u n d t (Log. I. 508) szerint egyszerű corollariuma az ellenmondás-törvénynek, külön helyet találjon a logikai tankönyvekben.

Mindezek végében mi tehát annak a nézetnek állunk a pártjára, amely a három első logikai törvényt – Aristoteles módjára - egyetlen egybe, t. i. az ellenmondás tilalmába vonja össze.

Azt a meggyőződésünket, hogy az Aristoteles szellemében járunk el, ha az ellenmondás törvényét egyszerű tilalomnak, sőt magát az egész logikát is csak bizonyos tilalmak összeségének minősítjük, ezt a meggyőződésünket bizonyos látszatok ellen meg kell védenünk. Először is feltűnő dolog, hogy Aristoteles a logikai munkáiban egészen futólag, mellékesen foglalkozik az ellenmondás törvényével. Nevezetesen a Kateg.-kban (10. fej.) az ellenmondó ítéletekről és ezek sajátságairól úgy emlékszik meg, mint a világon lévő sokféle ellentéteknek egy különös fajáról; az Anal. post. (I. k. II. fej.)-ban pedig az ellenmondás elvének axiomatikus, bebizonyíthatatlan természetét emeli ki. Annál tüzetesebb tárgyalására akadunk a M e t a p h-ban (IV. k. 3-8. fej.). Ez a körülmény, vagyis hogy törvényünket épen a l é t e z ő-ről szóló tudományban öleli fel, s másrészt az a tagadhatatlanul speculatív fogalmazás, melyben e törvényt a legelső alkalommal

bemutatja (1. fenti idézetünk), mindez úgy látszik annak a nézetnek kedvez, mely szerint maga Aristoteles is amolyan tiszta theoretikus, tényleíró természetűnek képzelte a kérdéses törvényt s vele együtt az egész logikát, amilyenné a későbbkori logikusok tették. Aki azonban végigolvassa azokat a már régiségük miatt is érdekes fejezeteket, tisztán észreveszi, hogy Aristoteles ama törvénynek felállításával voltaképp a philosophiai vitaközások számára, nevezetesen a sophistika és eristika túlkapásai ellen akart közös kiindulás-alapot teremteni. Amikor a kérdéses elvet (Metaph. IV. 3. fej.) minden bizonyítás (... τὸν ἀποδεικτικὸν ἀρχὸν legfőbb, tehát bebizonyíthatatlan elvének nevezi, világos, hogy a „bizonyítás” szónál (mely e fej. végén plane πάντες οἱ ἀποδεικνύοντες alakban fordul elő,) a vitakozó ellenfél meggyőzésére gondol. Ez ellenfelek közül mindenekelőtt azokkal végez (4. fej.), kik magát a kérdéses elvet is megtámadták. El sem hinnők, ha meg nem olvassók, hogy a vitakozó kedv a görögségben annyira elfajult, hogy némelyek (Aristoteles neveket említ) még az ellenmondó Ítéletek együttes megállhatósága mellett is kardoskodtak, „mert úgysis mindege akár *B-t*, akár *non-B-t* mondok.” Aristoteles azoktól az ellenfelektől, akik tudatlanságból avagy bizonyos téves nézetekből kifolyólag esnek az ellenmondás vétségébe, igen helyesen elválasztja azokat (5. fej.), akiket pusztá veszekedő kedv sarkal, s kik maguk sem hiszik, amit mondanak, mert olyasmit hinni nem is lehet (4. fej.: οὐδεὶς οὕτω διακρίεται). Mutatja az a körülmény, hogy még akik szóval állítják is az egyértékűségét két ellenmondó állításnak, maguk úgy cselekszenek, hogy eljárásukból kitűnik, hogy a két állítás közül mindenkor csak az egyiket vallják. (U. o.) Hogy Aristotelesnek milyen nyűgös ellenféllel lehetett dolga, kitűnik abból a figyelmeztetéséből, hogy nem lehet olyan nyelvhasználattal sem megvédeni az ellenmondást, amely nyelvhasználat szerint „ember” és „nem-ember” ugyanazt jelentené. (U. o.) Kiterjeszkedik arra a pszichologiai kérdésre is (5-6 fej.), hogy milyen tapasztalatok visznek, illetőleg vihetnek valakit arra, hogy ama logikai alapvetelést megtámadja. Itt apróra bebizonyítja, hogy a kérdéses tapasztalatok (a változás ténye, a látszatok, érzékeink megbízhatlansága) sehol sem oly természetűek, hogy feljogosítanának egy olyan elvnek kimondására, amely szerint mindenütt ép oly joggal mondhatni *B-t*, mint *non-B-t* Nincs biztosabb elv, mint az, hogy ellenmondó ítéletek nem lehetnek együttesen igazak (... τομή εἶναι ἀνθεῖς ἀμὰ νὰς ἀντικειμένης φάσεις ὁ. fej.), íme törvényünk! Egy gondolat domborodik ki az egész fejtegetésből, az, hogy aki maga-magának ellentmond, avval nem lehet beszélni, mert az a növényekhez hasonló, ἀν διαφέρωντος εοι τῶν φντών, 4. fej.)

Mill (464, 475-6) szerint a logika utasítások (*precepts*) gyűjteménye a helytelen gondolkozás ellen. Evvel a felfogásával az a látszólag ellentmondó megjegyzése (485), hogy sem az azonosság, sem az ellenmondás elvében nem rejlik felszólítás, úgy egyezik, ha Mill-nek e helyét így értelmezzük: ama logikai elvek sem azt nem parancsolják, hogy állíts, sem azt, hogy tagadj, hanem csak: h a állítasz, a tárggyal megegyezőket állíts és ha tagadsz, maradj meg tagadásod mellett.

Wundt (Log. I. 507) már inkább kétségbe vonja a logikai törvényeknek utasítás-charakterét. Ő a maga tárgyalásának alapjául nem az AristotelésbõT kikeríthetõ egyszerű, közvetlen felszólításokat vette, hanem azokat

a speculatív fogalmazású mondatokat, amilyeneké későbbi korok amaz utasításokat átídomították. E theoretikus mondatokra vonatkozólag persze sikerül kimutatnia, hogy mindegyiknek más-más az értelme (az azonosság törvénye mást jelent, a gondolkozásnak más tényeire vonatkozik, mint az ellenmondás elve, s ez ismét mást, mint a 3-ik törvény, 509), de az ilyen szétszedetetésnél, mely egy törvényből hármat csinál, szerintünk sokkal értékesebb igazság rejlik abban a tényben, hogy gondolkozásunk egynél több utasításra nem szorult. – Wundt (507, 510) másrészt helyesen ráutalt arra a félreértésre, melyből folyólag az $A \text{ est } A \text{ és } A \text{ non est non-}A$ törvényeket megtámadták, meg nevezetesen avval, hogy „afféle képtelenségeket, mint $A \text{ non } A$ úgysem mond senki, kár tehát az ilyesmit eltiltani.” Wundt-nak teljesen igaza van, hogy ez axiómák nem egyebek, mint a leg-egyszerűbb formára redukált kifejezései azaz csak schemái azoknak a hibáknak, miket sokkal szövevényesebb mondatokban és leplezettebb módon igenis el szokott követni az emberiség. Aki, tegyük hozzá például, azt tanítja, hogy a megszentelt, ostya azzá a Krisztussá válik, aki megelőzőleg azt állította, hogy egy és ugyanaz az isten a világot, tehát magát az ostyát is megteremtő atyaúrissal, az ilyen ember mindössze egy hoszszabb körmondatot választott annak a kimondására, hogy $A \text{ est non-}A$.

Hogy miért kell az ellenmondástól őrizkednünk, eszünknek avagy a külső világnak micsoda sajátságában gyökerezik ez a törvény, – ennek a kérdésnek fessegetésekor az az egészen helyes megjegyzés vetődik fel, hogy az ellenmondás nem volna kerülni való dolog, ha a világ folyása valahol megvalósítaná az ellenmondást, azaz ha látni lehetne valahol egy olyan változatlan A alanyt, amelyet a B és ugyanakkor és ugyanabból a szempontból egyszersmind a $\text{non-}B$ állítmány illetne meg. Ennyiből tehát törvényünk a tapasztalati eredetűek közé tartoznának. Hozzá kell azonban tennünk, hogy az ellenmondás nem csupán azért tilalmas, amiért minden légből kapott azaz tapasztalatokkal nem támogatható állítás, hanem tilos még azért is, mert olyan helyzetet vagy eseményt, amelyben valódi eloszlatatlan ellenmondás jelenek, még képzelni sem bírunk. Az egész világegyetem felfordulását, ha kell, el bírom képzelni, de nem azt, hogy A hogyan lehetne = $\text{non-}A$. A reális ellenmondás elképzelését tehát úgy kell tekinteni, mint képzelő erőnknek legvégső, áthághatatlan határát, egy tehetségeinknek abszolút korlátját jelentő sziklafalat avagy ha úgy tetszik, mint egy eszünkre nézve elbírhatatlan teherpróbát.

Mill (87) szerint az ellenmondás *is not only inconceivable to us, but we cannot imagine that it could be made conceivable. We cannot attach sufficient meaning to the proposition, to be able to represent to ourselves the supposition of a different experience on this matter.*

Azt a kérdést, vajjon apriorikusnak avagy aposteriorikusnak tekintjük-e az ellenmondás törvényét, a fennebbiek (628-9) után nem többé az illető tételes mondatra, erre az Arisztoteles fejből azaz szerzett tudományából, okoskodásaiból kikerült nyilatkozatra fogjuk vonatkoztatni, hanem a kérdésünk csak az lehet, hogy elménknak azt a sajátosságát, melyre ez a törvény támaszkodik, megilleti-e a szóban forgó jelzőknek valamelyike és melyike? Minthogy itt egy tisztára negatív sajátossággal van dolgunk vagyis avval, hogy nem bírjuk s az emberiség fenállása óta soha nem is bírtuk elképzelni a reális ellenmondást, tehát világos, hogy itt eszünknek, mondjuk ideges természetünknek egy eredeti, sehol sem szerzett tulajdonságát kell elismernünk. Akinek az ilyet apriorikusnak tetszik neveznie, annak nyelvezete ellen nincs kifogásunk abban az esetben, ha egyéb és nevezetesen pozitív eredeti sajátosságainkat, pl. a visszaemlékezést, a figyelő- sőt egyszerűen a mozgásképeséget is apriorikus tényezőknél nevezi. Csak aztán ne feledje, hogy e jelzőt most az eredeti nyelvszokással ellenkezőleg nem is meretre s nem tételre vonatkozólag használja.

Az ellenmondás-törvénynek rokonára, az azonosság elvére vonatkozólag Fouillé (II. 147) a következő érdekes (de nem több mint érdekes) megjegyzéssel kardoskodik a nativista elmélet mellett: hogyha minden, tapasztalásunk körébe eső tárgy azonos önmagával, miért ne lehetne már elménk is születésétől fogva ilyen, vagyis miért tapasztalásból kellett volna megtanulnia az azonosság törvényét? Válaszunk: az a kétségtelen körülmény, hogy elménkre ép úgy áll az $A=A$, mint minden más dologra, vagyis hogy elménk (már t. i. amit így hírnak) egy szemlélőre nézve az azonosság színében tűnik föl, – ez a körülmény még épenséggel nem az az azonosságtörvény, melyet az elme maga-magának kitűz és szemé előtt tart. Az azonosság ténye, tulajdonsága hagyján, legyen velünk született, mert rajtunk lévő sajátosság; de ez nem azt jelenti, hogy az azonosság törvénye is velünk született volna. Az meg már épenséggel feje tetejére állított igazság (II. 148-9). hogy a tárgyakat azért tekintjük önmagukkal azonosaknak, mert voltaképp nem egyebek, mint a mi önmagukkal azonos képzeink, gondolataink.

Mi egyébként az apriorismus híveitől azt a nyelvezetet, mely a logikai törvények összeségét az emberi elme „szerkezetéinek nevezi, illetőleg az elmének úgy mint minden egyéb dolognak bizonyos, ép e törvényekből kiderülő alapsajátosságokat tulajdonít, – ezt a nyelvezetet mondom nem vesszük át. Először is azért nem, mert érezzük, hogy nem vagyunk képesek elménken összefoglaló pillantással végigtekinteni, azt tárgy módjára úgy magunk elé rögzíteni, hogy jogunk lehetne afféle állításokhoz, melyek még bizonyos szerkezetet, tulajdonságokat is adományoznak neki, illetőleg róla állítólag leolvasnak. Másodszer meg, mert a mi szánkba, kik az összes logikai törvényeket egyetlen egyre igyekszünk visszavinni, a „szerkezet”

szó, mely nyilván a sokaság képzetére támaszkodik, többé nem illik. A mi pszichológiánkban tehát az elmének nem lesz semmiféle szerkezete. Már csak azért sem, mert az „elme” szót minden főnév-volta mellett is tisztán igének azaz bizonyos, cselekvésmódok, magatartások összegének érezzük, szóval olyan folyékony dolognak, amelyenhez épen nem-tárgyias volta folytán semmiféle szerkezet sem illik hozzá. – Ez okból nem csatlakozhatunk egy másik F o u i l l é e (II. 139)-féle nézethez sem, mely az azonoságnak (valamint a causalitásnak) elvét ama physiologiai törvényből igyekszik kiszármaztatni, hogy minden élet a saját maga fentartására és kifejlesztésére törekszik. „Ez a két elv olyan agy szerkezetnek kifolyása, mely a fenmaradásunkhoz okvetlenül szükséges; mert az a lény, mely a farkast ugyanakkor nem-létezőnek tekintené, amikor ittlévőnek látja, csakhamar elpusztulna.” Mindenesetre érdekes ötlet, hogy egy önmagával meghasonlott azaz ellenmondásokra hajló gondolkozásmóddal a reális világban, mely nem ismer ellenmondást, megélni nem lehetne. De attól még vajmi messze vagyunk, hogy ki szabadna mondanunk: az ellenmondástól való szabódást azért kaptuk illetőleg szereztük, h o g y megélhessünk, vagyis mivel valamikor, ősidőkben a magunk bőrén tapasztaltuk ki, hogy minden ellenmondó gondolkozás veszedelmes. Aki szakított a „szerkezet”-elméletekkel, az a logika törvényeiben (illetőleg immár egyetlen törvényében) semmiféle indítékot sem fog találni arra, hogy a logikából a Darwin-ék birodalmába kiránduljon, mégha erre rácsábítják is afféle, különben Sympathikus nézetek, hogy a *structure mentale* (137-8)-unkat életösztoneink szabták meg.

Leibniz óta szokásban van, a logikának három törvényét még az oksággéval mint negyedikkel megtoldani. Ha a Leibniz többértelmű fogalmazásából nem lehetett is határozottan megállapítani, hogy ő maga milyen értelmezéssel kívánta az okság elvét a logikai törvények közé felvenni, azaz vajjon a causalitásnak physikai (ha tetszik: metaphysikai) elvét akarta-e ide iktatni, avagy pedig csak a beszédnek alapos, megokolt voltát tűzni ki logikai elvül: miránk nézve, kiknek a logika csupán utasítás, nem lehet kétséges, hogy az u. n. negyedik törvény csakis abban az esetben illik a logikába, ha az utóbbi értelemben vesszük, azaz, ha ismét tilalom alakjában úgy értelmezzük: óvakodjál az alaptalan állításoktól!

Leibniz-nek e tárgyra vonatkozó nyilatkozatait egybegyűjtötte S i g w a r t (I. 204). Ezek közül mi csak a következő főhelyet idézzük, mely egymagában is eléggé megmutatja, hogy Leibniz az okságnak logikai törvényét még nem tudta eléggé élesen különválasztani a causalitás elvétől. Szerinte az összes okoskodásaink *sont fondés sur deux grands principes, celui de la contradiction... et celui de la raison suffisante, en vertu duquel nous considérons qu'aucun fait ne saurait se trouver vrai ou existant, aucune énonciation véritable, sans qu'il y ait une raison suffisante pourquoi il en soit ainsi et non pas autrement, quoique ces raisons le plus souvent ne puissent point nous être connues.*

Egészen világos dolog, hogy egy olyan természettudós, theoretikus szabású törvény, amilyen a causalitás elve, („minden változásnak megvan a maga oka”) nem illik be a csupán intő, óvó logikai törvények közé, azaz negyediknek abba a sorba, melyet az azonosság, ellenmondás és kizárás törvénye elfoglalnak. Ha tehát valaki ezt a negyedik törvényt úgy fogalmazza meg (amint szokás), hogy „minden ítéletednek meglegyen a maga oka”, akkor itt a logikában az „ítélet okai”-n nem azokat az okokat szabad értenie, amelyek ezt az ítéletet úgy mint bármi más dolgot a világon előidézték, kiugratták, tehát minden kiejtett ítéletnél *eo ipso* megvoltak, (ezekkel a causalitás elve alatt foglalkozzék) – hanem értheti az „ítélet okai”-n csak azokat, amelyeknek szemmeltartását az ítélezőnek kötelességévé lehet tenni ép azért, mert mellőzésük (az oktalan beszéd) lehetséges. Annak, hogy valamely, bármi helyes vagy helytelen ítélet beáll, ép úgy van mindig oka, mint akármi más természeti tünetény beállásának. Oka az ítéletnek: az egyénnek az az izgalma, amely megejtett, helyes vagy helytelen ötletének kimondására nógatja. Ezt az okot, mivel soha nem is hiányozhatik, értelmetlen dolog volna, parancs alakjában elrendelni. „Úgy vigyázz, hogy minden ítéletednek legyen oka” ép olyan furcsa rendelet volna, mint ha valakinek „komoly következmények terhe alatt” meghagynák: térben és időben tartózkodjál, testednek legyen súlya sat. Logikai törvényünk tárgya tehát csak olyan ok lehet, amely legfőlegbb hozzátétőleg érdemli meg az oknak nevéet s voltaképp nem egyéb, mint az ítélet a l a p o s s á g a .

V. ö. Sigwart (I. 205-9).

Az ítélet akkor alapos, ha a reális tényeket adja vissza s nem a beszélő phantasmáit. Elmondhatjuk tehát, hogy a negyedik logikai törvény azt rendeli el, hogy minden (leíró) ítéletünk számára mintaképpül a való világot vegyük, ehhez igazodjunk és fékezzük a phantasiánkat. „Mindig megfontoltan beszélj” körülbelül annyit jelent, mint: „csak igazat beszélj!” Ha a negyedik logika! törvénynek ezt az alakját, vagyis a mindig alapos, megfontolt, igaz beszédnek elvét az ellenmondás elvével, a másik három törvénynek e közös kivonatóval összehasonlítjuk, akkor vajjon nem arra a meggyőződésre jutunk-e, hogy az így megfogalmazott okság-törvény az ellenmondás elvét felszíja magába, azaz külön törvény alakjában történt kifejezését fölöslegessé teszi! A való világ nem ismer ellenmondást, reális ellenmondás nincs, kimondottuk fennebb. Aki tehát elvéül fogadja, hogy minden ítélezésében az igazi tényekhez fogja tar-

tani magát, azt ennek az egy elvnek megtartása máris megőrzi minden ellenmondástól. Mert ha az *A est B* ítéletnek van ténybeli alapja, akkor bizonyos, hogy az *A non est B*-nek nincs és viszont. – Az, hogy gondolkodásunknak épen négy alaptörvénye volna, se több se kevesebb, már magában véve is valószínűtlen. Nem sokkal valószínűbb az eredmény, ha az első három törvénynek összevonásával két alapelvben állapodunk meg, az ellenmondás- és okságában. Amikor azonban ezt a számot az egyetlen megnyugtató véghatárig, az egységig igyekszünk lenyomni, nem szabad mellőznünk, hogy itt ép ellenkezőleg az a kérdés vetődik fel, nem kevés-e a gondolkodásunk számára az a két figyelmeztetés, mely ama törvényekben rejlik?, nincs-e több általánosan elterjedt fogatkozása az észszáználtnak, mint az ellenmondásokra és az elhamarkodott, alaptalan állításokra való hajlandóság? Hogy a közönséges gondolathibák száma jóval nagyobb, azt minden logikai tankönyvben megtalálhatni ott, ahol a Syllogismus, a definitio meg a felosztás tárgyalásánál egy csomó hibás alakzatra mutatnak rá s e tévedéseket, úgy mint az orvosok az ismeretes betegségeket még külön latinVgörög műszóval is jelölik meg (pl. *ignoratio elenchi*, *hysteron-proteron*, *petitio principii*, *circuius vitiosus* sat.). Ha azonban ez utóbbi bal-lépések bármelyikét vizsgáljuk, azt találjuk, hogy mindegyikök egy vagy más módon meghíúsítja azt a célt, melyet a beszélő magának kitűzött s így a hallgató tőle elvár. E hibák elkövetője tehát ellenmondásba jut hol a reális tényekkel, (pl. a *petitio pr.* esetében), hol a maga bevallott szándékával, minden körülmények között tehát felszínesen, kellő alaposság és lelkiismeret nélkül végzi gondolatműködését. Épen ezért azt mondhatni, nem arra vallanak a jelek, hogy a logikai törvények számát a kimutatható gondolathibák arányában szaporítani kellene, hanem úgy látszik több jogcíme van annak a törekvésnek, mely a két törvényt egyre, épen a szóban forgó negyedekre igyekszik visszavinni. Mert az ellenmondás, ismétljük, nem egyéb, mint az alaptalan ítélezéseknek egyik esete, már csak azért is, mert a beszélő most elmellőz egy felőlelni való reális tényt, t. i. a saját megelőző beszédét. A logika, mint szabályoknak, utasításoknak összege rokon az etikával. Ha igaz, hogy az egész ethika azaz életszabályaink, törvényeink tarka sokasága elfér egy mondatban, pl. ebben: „mindenben tisztességes eljárást kövess!”: akkor nem lehet jogosulatlan az az elmélet, mely a gondolkozó embereknek saját külön codexét, a logikát igyekszik le-szorítani egyetlen egy törvényre, nevezetesen erre: „minden gon-

dolatisműtetet, amelyre vállalkozol, alaposan, szóval tisztességes módon végezd el!”

Egyszerűsítő törekvésünkben itt értünk a fordulóra. Bátran azt kérdezhetni, tisztességes embernek mi szüksége van olyan logikára, mely másra nem tanítja, mint tisztességre? Nem magától értetődik-e ez a követelmény és nem falra hányt borsó-e olyanokkal szemben, kik a lelkiismeret táján tágulásban szenvednek? Az a logika, amely csak egyetlen egy törvényt tud adni, bátran lenyelheti azt az egyet is, szóval eltávozhatik a tudományok színpadáról. – Mi azt mondtuk, minden logikának utasításnak kell lennie. Mármost az a kérdés (sőt nem is kérdés), melyik utasítás a hasznavehetőbb, az-e, amelyik részletez s az életnek illetőleg gondolkozásnak lehetőleg minden előforduló esetére, bonyodalmaira mond valami külön útbaigazítást, vagy pedig az, amely tisztán az elmélet eleganciájának hódolva, egyetlen egy törvénybe vonja össze az összes rendeleteit?! Az amit elméleti okokból meg lehet tenni, illetőleg amit megkíván az elméleti ész, mely mindig és mindenütt a legáltalánosabb, legvégső formulázásokra törtet, kérdés vajjon ugyanazt javasolja-e a gyakorlati ész, a célszerűség, azaz ajánlatos-e a logikai törvények összevonása dolgában elmenni a végső határig? A gondolatok labirintusában megszorult elmélkedő nem köszöni meg, ha a logikus a közvetlenül megragadható segédkeze helyett a maga dialektikus elméjének virtuozitását ragyogtatja előtte, amellyel a legfelsőbb abstractiók csúcspontjáig fel tud szökelleni. Az elakadt gondolkozónak ne az elvont és még elvontabb elvek felváltatlan nagybankójával kedveskedjünk, mert a concret bajra concret segítség kell. A vasúti kocsikba sem azt szokták kiírni, hogy „óvakodjál az életveszélytől!”, hanem azt, hogy „kihajolni veszélyes.” Hasonlóképp a *collisio officiorum* dilemmájában vergődő embernek is gyakorlati tanács kell, nem pedig az az írott malaszt, hogy „minden tettetted az erkölcsi törvényhez szabjad!” – A tények tehát azt mutatják, hogy inkább szaporítani kellene a logikai szabályokat, mintsem kevesbíteni. Az elméleti gondolkozás terén olyan szövevényességek merülnek fel, amelyekben sokat adna a megszorult munkás egy olyan iránytűért, amely biztosan eligazítaná. Szokásos gondolathibáink száma bizonyára nagyobb, mint amennyiről mai logikai könyveink beszélnek. S hogy a részletesnél még részletesebb útmutatásokra van szükség, azt belátta a haladó tudomány akkor, amikor az általános logikát a specialis logikákkal, az egyes tudományokéval kiegészítette s e téren Comte óta mind messzebbre

igyekszik. Azt a két követelményt, melyet egyfelől az elmélet támaszt, amidőn itt úgy mint egybeült az összes szabályoknak lehető egységesítésére sarkal, s másrészt támaszt a gyakorlati élet, amely közvetlen hasznavehetőséget vár attól, ami hasznavehetőségre készült, – ezt a két követelményt nyilván csak az olyan logikai munka fogja kielégíteni (ma ilyet nem ismerünk), amely egyrészt lehető részletességre törekszik s ezzel a gondolati bonyodalmak minden esetében hasznos tanácsadónak válik be, másrészt meg kimutatja és folyton érezteti, hogy az összes logikai törvényeket egyetlen elv, szerintünk a lelkiismeretes munka elve sugallja. Azok a logikák, amelyek csak elmélkednek és nem vezetnek, annyit érnek, mint a régi módi utazási zsebkönyvek, amelyek lyrai ömlengésekkel tartják az utazót, amikor nem tudja, melyik fogadóba szálljon.

Hogy egyébként milyen csekély a haszna annak a vezérfonálnak, mellyel mai logikáink szolgálnak, semmi meggyőzőbben nem mutatja, mint az a tény, hogy logikai írónál, tehát e tudomány elsőrangú ismerőinél ép úgy mint más élelműjű philosophusoknál még mindig sikerült kisebb-nagyobb ellenmondásokat kimutatni. Ki ne tudná, mennyi ellenmondással vádolták – s részben bizonyára joggal – a logikának egyik legerősebb bajnokát, Kant-ot!

Itt most arra a pontra utalhatunk, amelynek kedvéért egyáltalán belebocsátkoztunk a logikai törvények tárgyalásába, t. i. hogy efféle törvényeknek vagyis a gondolkozás számára való óvatossági rendszabályoknak létezése egyáltalán nem és semmikép sem ütközik bele egy motorikus psychologia elveibe. Egy olyan logikai törvény, amely mint apriorikus, titkos létező, „örök igazság” avagy mystikus erő lebegne fölöttünk és kormányozná elménket, igenis megférhetetlen a mi psychológiánkkal, mely nehezebb és könnyebb innervatiokon és ezeknek csatlakozásán kívül semmi egyéb „lelki”-nek nevezhető tényezőt sem ismer. De olyan logika, amely nem egyéb mint útmutatás, vagyis annyi mint bármelyik más gyakorlati foglalkozáskörben felmerülő eljárás-szabályzat, sehogysem zavarja a mi köreinket, melyek a psychológiában örökké csak cselekvések, reactionok körül mozgolódnak. Hiszen arra, hogy az emberi eljárások szabályozhatók, reactionink javíthatók, már számtalanszor rámutattunk, s a logika törvényeiben nem más, mint a „gondolkozás” nevű eljárásunk szabályozhatóságának ténye lép elibénk. Ha tehát itt m a r a d számunkra probléma, az más nem lehet, mint 1.) hogyan bírt egy pusztá innervatiókkal dolgozó emberi egyén olyan elvont törvényeket kitalálni, aminők a logikaiak? és 2.) hogyan folyik le az a szabályozó hatás, melyet e tör-

vények részéről elszenvet az az emberi gondolkodás, amely csupa innervatio? Az 1.) kérdés azok közül való, amelyek valamely találmánynak keletkezése módját kérdezik. Az ilyen kérdésekre az illető felaláló minden egyes gondolatlépésének ismerete nélkül tüzetes feleletet ad, ni nem tudunk; hozzávetőleges választ meg az olvasó találhat abban, amit fennebb (616-9) az elvont szók és mondatok keletkezéséről mondtunk. A 2.) kérdésre a főválaszunk az, hogy az embert gondolkodásában sokkal erősebben irányozzák a felvett tárgya és ötletei, mint a logika elvont szabályaira való eszmélés. A tárgy a maga ellenmondástalan sokoldalú természetével, melyhez a gondolkozó ösztönszerűleg hozzásimul, sokkal hathatósabb szabályozója az elméje minden mozgásának, mint az összes logikai törvények. Ez utóbbiakra, tudjuk, csakis azért volt szükség, mert néhol bizonyos érzelmek vetik ki az embert a gondolkodás természetes sodrából. A logikát, megmondottuk fennebb, a vitakodás teremtette meg. Arról nem is szólunk, amit már Locke (I k. 2. fej. 4-5 §§) hangsúlyozott, hogy a legtöbb helyesen gondolkozó ember nem is hallott soha logikáról; inkább arra mutatunk rá, hogy logikai ismereteink nem gondolkodás közben, hanem legfőlebb egy utólagos revisio alkalmával jutnak szerephez. A logika a gondolatok bírálataát nem megalkotását irányozza. Ami pedig azt illeti, hogy hogyan lehet logikai hibákat, pl. ellenmondást felfedezni, erre csak azt mondhatjuk: ugyanazon figyelmes gondolkodás segítségével, amellyel ilyen hibákat el is lehet kerülni; t. i. ha minden kiejtett mondathoz azt a teljes értelmet gondoljuk hozzá, melyet a használt szavak a köztudatomban jelentenek, és főleg, ha a már egyszer kimondottakat nem feledjük el. A bíráló, mikor a szöveget olvassa, úgy tesz, mint ahogy tennie kellett egy olyan szerzőnek, ki a maga kiejtett szavaival nem játszott, hanem ezeket teljes értelmökben vette azaz a megfelelő tárgyszemlélő innervatio állapotában írta le. Végül abban, hogy egy logikai törvény kormányozzon olyan gondolkodást, amely csupa innervatio, nincsen semmi elvi nehézség, ha meggondoljuk, hogy az a törvény mint elvont mondat maga is csak innervatio.

II. Nem nagy ugrás, ha a negyedik logikai törvényről most a causalitáséra térünk át, hisz tudjuk, hogy ezt az ugrást egy nagy philosophus (Leibniz 1. fent 639) valamikor megtette anélkül, hogy megérezte volna, azaz észrevette volna azt a választófalat, melyet e törvények közé vonni kell.

A causalitás törvényét, azt hogy minden beállott változásnak (tehát jelenségnek és nem tárgynak!) megvan a maga oka, ezt a

törvényt szintén úgy szokás tekinteni, mint elménknek valamely továbbemelezhetetlen ősi jellemvonását, egy keletkezése dolgában megmagyarázhatatlan apriorikus igazságot. Sokat nyertünk e törvény igazi értelmének belátása körül, ha elfogadjuk, hogy nem maga ez a tételes mondat, hanem az a közös emberi szokásunk, ha j l a n d ó s á g u n k az igazi jellemvonás, hogy a változásokhoz okot keresünk. A nativismus és a vele rokon apriorismus ott hibázta el a dolgot, hogy a causalis elvnek ama tételes fogalmazásából indult ki: „minden jelenségnek megvan a maga oka.” Ezt az igazságot szemlátomást nem lehetett a tapasztalás gyümölcsének tekinteni, mintha t. i. úgy tanultuk volna meg: „íme, tíz jelenségnek volt oka, tehát bizonyára a tizenegyediknek is lesz!” Ez a megdondolás arra vitte a nativistát, hogy a causalis elvet velünk született, minden tapasztalásunkat megelőző elvnek hirdesse. Evvel szemben egy psychologus philo’sophia a szóban forgó elvnek nem azt a hivatalom formáját, az indicativus alakú tételt fogja a maga vizsgálatai számára megragadni, hanem azt az emberi hajlandóságot, igyekvést, melyet az említett tétel a maga hivatalos köntösével elpalástol, t. L hogy minden jelenségnél – voltaképp nem is mindennél, hanem eleinte csak a szokatlanoknál – azt kérdezzük: mitől lett ez, hogyan keletkezett?

Nem írhatjuk alá Horwicz-nak (II. [1] 97-8) félmystikus tanítását, hogy a causalitás (valamint az identitás) nem ugyan velünk született ismeretek, de velünk született princípiumok, kategóriák, egy velünk született módja az érzetekre való visszahatásainknak.

H i c k s o n (Viertj. XXV., 22, 28) megrója M i l l-t, amiért a causalitás törvényét *per enumerationem simplicem* vagyis az eddig megfigyelt okkapcsolatok számából igyekezett kiszármaztatni azaz egyszerű tapasztalati igazságot csinált belőle.

Wundt-nál (Log. I. 549) a causalitás elve theoretikus törvény és egyszersmind postulatum. Abból a körülményből, hogy a világ elménk e követelményének eleget tesz, azaz valóban mindenütt okozatos kapcsolatokat mutat, Wundt azt hozza ki, hogy elménk és a reális világ között van bizonyos összeköttetés, mert íme a világ hozzáilleszkedik az elménk szabásához. Ez a sajátságos harmónia a mi fogalmazásunk mellett elesik, illetőleg elfogadása teljesen fölöslegessé válik, mert szerintünk minden egyes esetben csak az történik, hogy elménk keres okokat a tényekhez és azután olyanokkal éri be, amilyeneknél különbeket egyelőre nem bír találni.

Ugyanez okból nem fogunk hozzájárulni ahhoz a nagyon elterjedt nézethez sem, mely törvényünkből, „minthogy nem lehet bebizonyítani”, axiómát csinál. Az „axióma” szó csak theoretikus tételekre, tényleírásokra illik, ha ezeket logikai következmény alakjában bemutatni nem lehet. De mit keres a bizonyítás a causalitás elve körül? Talán azt bizonyítsuk be, hogy jogunk van a szokatlanon csodálkozni és miért-et kérdezni?!

A psychologus számára tehát nem az a kérdés, az igazán érdekes, megoldandó feladat, hogy honnan keletkezett az okozatosság tényének fennebb említett theoretikus kifejezése (ez egyszerűen valamely philosophusnak nem is nagyon szerencsés találmánya), hanem megfejtésre azt kell kitűzni: miféle természetű dolgokhoz, azaz tárgyakhoz-e avagy jelenségekhez folyamodik az emberi elme akkor amikor valamely adott tüneményhez okot keres? főleg mi jöhet le az ok-találásban megnyugvást? Evvel a kiindulásmóddal vagyis ha csupán a kérdező hajlandóságunknak keressük az eredetét és irányát, azt nyertük, hogy még ha nativista módra vagyis e hajlandóság továbbemelezhetetlen, velünk született voltának az ismerésével kellene is eldöntenünk a kérdést, sokkal elfogadhatóbb, kevésbé mystikus elméletet adhatnánk mint az apriorista; mert végtére is sokkal érthetőbb dolog, hogy egy hajlandóság szülessék velünk, mintsem valamely kész igazság, ismeret. Szerencsére nem szorultunk semmi efféle alkura vagy mentségre, mert ha ama tételnek nem is, de ennek a hajlandóságnak igenis meg lehet találni a gyökerét – egy másik emberi hajlandóságban, abban, hogy minden ismeretlent, szokatlant ismert, szokott dolgokra igyekszünk visszavinni. Az oktatás nem egyéb, mint jelentkezése az ember és állat ama. természetes törekvésének, hogy az ismeretlen-keltette nyomasztó, aggasztó érzést a kérdéses adatnak ismeretes dolgokra valvisszavitelével eloszlassa.

Abból a tényből, hogy minden, környezetünkben beállott változás figyelmet kelt, illetőleg a figyelés reflex-mozdulatát azaz olyat, mely e változás okának kikutatására sarkal, – ebből a tényből azt hozza ki Exner (368-9), hogy íme a causalitás törvénye, az okkeresés is velünk született azaz öröklött sajátosság; öröklött dolog t. i. az a physiologiai alkotásunk, hogy a változás-izgatta idegpályák az okkereső idegpályáknak izgalmát vonják maguk után. – Ez a tárgyalás példaképe annak, hogy hogyan lehet aránylag egyszerű tényeket az előadás módjával bonyolítani és nehéz, titokzatos problémákká fölfűjni. A figyelő mozdulat mindenesetre reflexus. tehát öröklött, legalább is nem t a n u l t d o l g. Ha az ember vagy állat a maga figyelmével, mellyel egy őí ért ütésnek, lökésnek avagy szorításnak a helye felé fordul, észreveszi e cselekedeteknek végrehajtóját is, pl. egy idegen kezét vagyis olyan tárgyat, melyet utóbb az é r e t t g o n d o l k o z á s ú elme e változás okának nevez: helyes dolog-e akkor e t'ény-álladékot vagyis hogy a változásra-figyelés véletlenül, a saját érdeme nélkül és csakis a térvilág berendezése következtében talált olyasmit, amit e változás okának lehet nevezni, – helyes dolog-e kérdelem, mindezt olyanképen körülírni, hogy valami velünk született ösztönnél fogva avagy az illető idegpályák között kifejlődött rokonság következtében keressük az

okozatokhoz az okot?! Amilyen jögről veleszületett okkutató hajlamot, olyan jögről tulajdoníthatnák a gyermeknek akár veleszületett fizikai ismereteket, pl. a föld vonzó erejéről szólót, mert íme a gyermek, ha támaszték nélkül érzi magát, igyekszik megkapaszkodni vagyis „elejét venni a föld vonzása következtében reá váró kellemetlen következményeknek.”

Az okkeresést tehát már azért sem fogadhatjuk el, továbbfelemezhetetlen jellemvonásunknak, mivel nyilvánvaló, hogy az okkeresés nem egyéb, mint egy különös esete, illetőleg alkalmazása az ember amaz igazán ősi törekvésének, hogy megértse azt, amit még nem ért. Az érthetlent, a zavarosat, a különöset ismert megszokott fogalmakra hozni – ez az az ősi igyekezet, amely összes elméműködéseinket istápolja. Csakis ezért, vagyis hogy világosságot hozunk oda, ahol homály van, hogy bekebelezük a tudásunk világába azt, ami még kívül leledzik, hogy helyes magatartáshoz jussunk olyasminek irányában, amivel mint idegenszerűvel szemben nem tudunk, tehát nem merünk viselkedni: ez az egy cél az, amiért gondolkozunk, amiért agyunkat megerőltetjük s amiért érdemes szellemi munkát végezni. Ha az anyagi világnak teremtése talán nem is a „legyen világosság igével kezdődött, de a szellemi világot, a tudományok, művészete és mesterségek „világát mindenestre ez az ige, ez a törekvés teremtette meg és ez tartja fenn. Tudományra törekedni annyi, mint világosságra törekedni.

Az a jelenség, amelyhez okot keresünk, számunkra egy érthetlenség, tehát alapjában egyvívású bármilyen meg nem értett tanítással vagy megoldandó feladattal, azokkal miket az angol a *puzzle* szóval jelez. Zavar van és világosság kell; ott is, ahol az a kérdés, hogyan kerül ki a derékszögű háromszögből a pythagorási egyenlet, ott is, ahol meg kell fejteni, hogy a rablónak látszó fatörzs (az illusio példája, fent 305) tulajdonkép micsoda, és ott is, ahol az a kérdés, mitől dült össze ez a ház. Ha megnézzük, hogy milyen természetű magyarázat oszlatja el a felhozott esetek mindegyikében a homályt, akkor igen érdekesen meglátjuk azt a hasonlóságot is, különbséget is, mely a fizikai okkeresés vagyis causalis gondolkodás meg minden másféle értelmező eljárás között fenforog. Matematikai zavaromat egyszerűen azoknak a lépéseknek, műtéteknek ismerete szünteti meg, melyeknek segítségével a kérdéses eredményhez jutni lehet; megszünteti tehát, mondhatjuk, az illető tanításhoz a történetet, azaz keletkezésének megismerése. Az illusióban szenvedőnek zavarát a kellő megvilágítás oszlatja el vagyis általánosabban az, ha az illusiót keltő adat olyan viszonyok közé hozatik,

amelyekben szabatos érzeteket lehet róla nyerni, olyanokat, melyek nem hasonlítanak többé idegen tárgyak tulajdonságaihoz.

A fizikai okkeresés dolgában mindenekelőtt számba kell vennünk, hogy az okkutató gondolkodás a kezdetleges fokán nem az eseményhez eseményt (történetet), hanem a meglévőhöz, a befejezett eseményhez, a kész tényálladékhoz szerzőt keres. A naiv ember nem azt kérdezi még: „hogyan lett ez vagy az a jelenség?”, hanem: „ki csinálta?”; őt már az is megnyugtatja, ha erre feleletet kap. Megnyugvást találunk, ha sikerült kimutatnunk egy olyan alanyt, amelyről ismeretes, hogy afféle eredményeket szokott előidézni, amilyen a kérdéses esetben áll előttünk. Ha egy ház, amely idáig megállott, egyszerre összedül, ez érthetetlen, de érthetővé válik, ha az összedülést egy volt „földrengés” – azaz egy olyan alany cselekvésének sikerül kimutatni, amely alanyról tudom, hogy képes, illetőleg „szokott” házakat ledönteni. Látok a szobám falán egy fény villanást; ez megijeszt, megzavar. Észreveszek az utcán egy gyermeket, aki üvegprizmával játszik; meg vagyok nyugtatva, mert tudom, hogy az üvegprismától az ilyen fényhatás „kitelik”. Leülök egy székre, szúrást érzek, miért? Keresem az okát s megtalálom a fából kiálló szöveget; a dolog meg van magyarázva, nem kutatom tovább. – Azt látjuk tehát, hogy az ember ama változásokat, melyeknek számára okot keres, az által „érti meg”, helyesebben: akkor nyugszik meg bennök, ha az illető változáshoz, mint beállott cselekvéshez megtalálja a cselekvőt, az alanyt. Bármiféle példához folyamodunk, mindig azt fogjuk találni, hogy a megnyugvást az emberben mindenkor egy olyan alanynak meglelése okozza, amely alanyról ő már megszokta, hogy afféle eredményeket hoz létre, mint amilyent most maga előtt lát. A földrengés-példánk ennek nem mond ellent, ha visszamegyünk az emberiségnek amaz őseredeti gondolkodására, mely az „-ás -és”-eket, tehát a földrengést is megszemélyesítette. Csak kellő őszinteséget kérünk! A földrengésre hivatkozó összedülés-magyarázat akkor és addig volt igazán megnyugtató azaz nem keltett további kérdezősködést, ameddig a földrengés egy hatalmas földrázó ember vagy szellem volt. Mihelyt megszűnt annak lenni és természeti tüneményé lett, megújult a kérdés: hát mitől rendül meg a föld? Felhozhatni azokat a mythologizáló természet-magyarázatokat is, melyek szerint az esőnek, dörgésnek az oka egyszerűen „Zeus” volt vagyis egy „létező” alany, nem pedig egy megelőző esemény. Sőt voltaképp még ma is „a sok eső” rohasztja meg a szőlőt, „csi-

nálta” a szőlő rohadtságát a gazdaember szemében, ki legfőlebb kineveti a pedáns tudóst, amikor erősködik, hogy nem az eső, hanem egy, a sok nedvességtől megindított chemiai folyamat okozta a rohadást. Az okkutatásnak primitív kérdése tehát az volt, hogy „ki tette?” s csakis az olyan magyarázatok számíthattak népszerűsége, amelyek egy ilyen „kicsodá”-t mutattak ki, – esetleg bármelyik élettelen tárgynak alakjában. Mert hisz tudjuk, hogy a tárgyak eredetileg mind „éltek” (az anthropomorphismus) és csak a haladó tudomány fosztotta meg az anorganikus dolgokat az élettől.

Az etymologia ugyan nem sokat bizonyít, de annak illusztrálására, hogy az okkutatás eredetileg mindenütt valamely substantialis létező (tárgy) felé törtet, s hogy az eredmény egyszerűen ez alanynak a cselekedete volt, – mindezek kimutatására Wundt-tal (Log. I. 525) együtt szívesen hivatkozunk az *Úr-Sache* és *Wirkung, causa* és *effectus* szókra. Az *Úr-Sache*-nak tanulságaira L o t z e (Met. 105) is rámutat.

Mindezek feljogosítanak bennünket arra az állításra, hogy a causalitás törvénye a maga kezdetleges formájában teljesen egybeesik a *substantia* és *accidens*-törvénnyel. Az a sürgölődés, amely megnyugszik, mihelyt a kérdéses eredmény mint cselekedet számára sikerült megfelelő cselekvőt találnia, – az ilyen igyekezet félreérthetlenül leleplezi önmagát, kimutatván, hogy voltaképp csak az illető eredménynek szabadon lebegő mivolta, mintegy impersonalitása nyugtalanította, mert íme, „rendben van minden”, mihelyt azt a kísérteties tüneményt valamely szilárd létezőre sikerült ráakasztani.

W u n d t (Log. I. 527) szerint az történt, hogy a causalitás elve, mely eredetileg a substantiá-éra támaszkodott, utóbb, amikor megszilárdult a causalis eredmények okvetetlenségének tudata, viszont a substantia elvénél mélyebb, alapvetőbb elvvé alakult át.

Az istenekbe, e minden jelenséghez tartozó láthatatlan szerzőkbe vetett hitnek elhunytával még épenséggel nem rogyott meg a Causalis gondolkozásnak ama primitív, szerzőkereső formája. Mert az a, bár jó késő korban fellépő „erő”, mellyel az opium az elaltatást „csinálta”, végtére nem sokkal különb tényező, mint egy szerző, melynek megnevezésével az a titokzatos jelenség „meg volt magyarázva.” – Az a létező, melyet úgy nézünk, hogy tőle bizonyos eredmény kitelik, szemünkben erőforrássá lesz. Az erő, még pedig mindenkor valamely meghatározott létesítésre irányuló erő (tehát villanyos, magnetikus erő, rugalmasság sat.) nem egyéb, mint a

tárgynak egy olyan tulajdonsága, amelyet a nézőnek szemében felvesz akkor, ha ez hozzágondolja ama világváltozásokat, melyeknek létesítésében ama tárgynak orozslányrésze van. Minthogy minden tárgy a maga „erejét” csak bizonyos viszonyok találkozása alkalomával mutatja ki, tehát kérdés, van-e jogunk azt a körülményt, hogy a tárgy alkalmátán ilyen és ilyen hatásokat létesít, neki mint állandó képességet, azaz egyebekhez (pl. nagysághoz, súlyhoz) hasonló tulajdonság alakjában tulajdonítani? Szabad-e a causalitásból, a tárgynak bizonyos feltételek alatt beálló causalis hatásaiából qualitást csinálni? A felelet csak tagadó lehet. A kérdés az, hogyan jön létre pl. a mágneses vonzás tüneménye. Az a magyarázat, mely okul egyszerűen az egyik vasdarabnak vonzó erejét említi, semmi egyebet nem cselekszik, mint hogy egy sommás névvel („vonzó erő”) összefoglalja mindamaz ismeretlen tényeket, melyeknek végső eredményétül valamely vasdarabnak elmozdulása (a vonzás) kikerül. Az „erő” szó tehát egy algebrai betű, egy P , amely egy csupa x -ekből álló végösszeget megjelöl. Avval, hogy ezt a P -t tulajdonság alakjában ruházzuk rá a kérdéses testre, szintén csak bizonyos kijelölést viszünk véghez: megjelöljük a jövő tudósai számára azt a térpontot, irányt, amerre a kérdéses jelenségnek igazi okát keresni kell. Ha más vasdarab nem, hanem csak ez az egy, M , vonzza magához a kisebbeket, akkor A_i -ben, ennek különös egyéni szerkezetében kell keresni ama tüneménynek feltételeit. És ha viszont csakis vassal szemközt mutatkozik M -nek a „vonzó ereje”, akkor világos dolog, hogy ez egész vonzástüneménynek keletkezésében a vonzott vasdarabnak (íme a „feltétel”) is megvan a maga része. Érdekes az is, hogy annyival inkább vagyunk hajlandók valamely testnek erőt tulajdonítani, sőt mondhatjuk, annyival nagyobb erőt tulajdonítunk neki, mennél könnyebb dolog előteremteni azokat a feltételeket, melyek ama test különös causalis hatásainak megnyilvánulására szükségesek. Két robbantó por közül az a „veszedelmesebbik”, „robbanékonyabb” azaz annak „van több robbanó ereje”, amelyik kisebb, szóval könnyebben beálló ráhatásokra gyúlik. Ilyenkor tehát az egész robbanás-tüneményért magát azt a „veszedelmes” port teszszük felelőssé, nyilván jogtalanul és csak azért, mert ama „könnyen” bekövetkező mellékfeltételeket kicsinyeljük, elmellőzzük. Nem azt mondjuk, hogy a fenti quasi algebrai gondolkozás teremtette meg az „erő”-ket – megteremtette a naiv anthropomorphismus, a tárgyakba vetett izomerőnek gondolata, – hanem mentetetni lehet egy olyatén kimagyarázással, minthogy egyelőre s bizony még

igen sokára, kénytelenek vagyunk az „erő”-ket megtúrni. Az a körülmény, hogy az „erő” fogalma a tudomány haladtával mind öszszébb és öszszébb zsugorodik s hogy ma már sok olyan erőfogalmat kiküszöböltek, melyekhez régi korok még a fanatismus hevével ragaszkodtak (pl. az életerőt, avagy bizonyos füvek gyógyító erejét), – mindez azt a reményt kelti, hogy az erőnek ma még kiküszöbölhetetlen formái is el fognak olvadni egy olyan jövendő természettudománynak kohójában, amely tényeken és feltételekül szolgáló tényeken kívül egyebekkel nem dolgozik. Elmondhatjuk, mennél több azaz többféle az erő a tárgyakban, annál g y e n g é b b lábón áll a tudománya a bennök hívő természettudósnak. Mert az erősnek felfogott tárgy nem egyéb, mint előzetes, legdurvább-kezdéilegesebb formája a causalis gondolkozásnak.

W u n d t (Log. I. 553) avval védi az erő fogalmát, hogy nélküle a substantia-ét sem lehetne a természettudományban használni.

Abból, hogy az erő fogalma a testi erőnkéből keletkezett, nem következik, hogy maga a causalis törvény, az okkutató igyekezet is az erőnk észrevételéből származnék. Ama meglehetősen széleskörű vitában, vajjon az anthropomorphizáló gondolkozásból született-e a causalitás törvénye („az első okkapcsolat az, amely akarásunk és mozdulataink között áll fenn”), avagy ellenkezőleg inkább az történt-e, hogy mozdulatainkat csak az után tanultuk meg megokolni egy „akarás” nevezetű psychikum-mal, minekutána már a természetnek számos könnyebben hozzáférhető causalis kapcsolatát megragadtuk, – ebben a meglehetősen fogas kérdésben mi mindenekelőtt arra mutatunk rá, hogy valamely szokatlan jelenségnél „miért?”-et kérdezn i és e kérdésre bizonyos akár anthropomorphista, akár tudományos feleletet adni két dolog. Hogy „miért?”-et kérdezhessenek, hogy csodálkozni, fennakadni tudjak, arra nyilván nem kell semmi anthropomorphista gondolkozás. Mármost csak abban kell álláspontot foglalni, vajjon a kérdező hajlamot, a megoldás követelését, avagy pedig a (valamilyen) választ, a megoldást érdemesítsük-e a causalis gondolkozás nevére. Akinek szemében, mint a mienkben, már az is jele az okkereső észjárásnak, ha a gyermek megoldást kíván, ha nem megy el érzéketlenül a szokatlan jelenség előtt, hanem csodálkozik, ahol van mit csodálni: az ilyen meggyőződés mellett arra a megállapodásra fogunk jutni, hogy a causalis gondolkozás szélesebb körű, tehát régibb fejlemény, mint az anthropomorphisme. Akinek a szemében viszont a legelső „causa-

lis gondolat” az, amely valamely tárgyban a tettesét, a bűnbakját jelöli meg egy csodálatos eseménynek, az persze az anthropomorphismusból fogja a szóban forgó törvényt származtatni. Bár mi nem osztozunk e nézetben, mégis megvédjük ama kettős támadás ellen, mely szerint 1.) az anthropomorph származás védője felteszi, hogy az emberiség a nehezebbel magyarázta a könnyebbet, amikor a legérthetlenebb okkapcsolattal, azzal amely akaratumk és tetteink között van meg, magyarázza pl. a mechanikának jóval egyszerűbb jelenségeit; másodszer meg 2.) hogy a causalis gondolkozás annál kevésbé származhatik a saját akaratumk és tetteink közötti viszonyoknak szemléletéből, mivel az az ember, ki az akaratumk a cselekvényei okának tekinti, máris causalisan gondolkodik, kérdés tehát, hol szerezte ezt a képességet. Válaszumk az, hogy más, még pedig élesebb, tudományosabb gondolat az akaratumk a cselekvés okának tekintenit, mint amilyen a primitív anthropomorphistáé, aki mindössze annyira vitte, hogy az anorganikus tárgyakat a maga pajtásainak nézi. Emberies lénynek lehet valamely létezőt tekintenit akkor is, – a gyermek példája mutatja, – amikor eszümk még vajmi távol van attól, hogy egy „akarat”⁴ nevezetű abstractumot meg tudna alkotni s az illető lényben elfogadni, belé vetni. Nem szabad feledni, hogy a causalis okoskodás kezdetben nem is igazi meg értető, meg értést közvetítő folyamat, hanem mindössze olyan, mely a szokatlant szokottra viszi vissza.

Fouillée (II. 153), híven a maga minden psychikum-ot akaratumkól származtató álláspontjához, az anthropomorphistikus eredet mellett kardoskodik, de megvan nála az a sokkal jobb másik kiindulás is, mely a causalitás törvényét a megértés igyekezetére viszi vissza. (II. 154: *L'intelligence... veut sa propre conservation et son propre progrès; elle se maintient donc le plus possible ... par la recherche ... de l'intelligibilité.*)

Horwicz szerint a causalitás fogalmát a saját kellemetlen érzeteire sikeresen visszaható, ezeket eltávolító ember pattantotta ki, illetőleg ez embernek saját magán, e képessége körül megejtett észlelete; az önmagán észrevett mozgásösztön volna az első dolog, ami az „ok” nevét felvette. (II. [1] 83: *Der der Empfindung innewohnende Trieb ist die vollkommene Ursache, die darauf folgende Muskelcontraction die reinste Wirkung; es ist zugleich der einzige Fall, in dem wir das Kausalitätsverhältnis unmittelbar erkennen.* [Hozzáteszük: V. ö. Schopenhauer III. 162-3: *Die Einwirkung des Motives ... wird von uns nicht bloss, wie die aller andern Ursachen, von aussen und daher nur mittelbar, sondern zugleich von innen, ganz unmittelbar und daher ihrer ganzen Wirkungsart nach erkannt. Hier stehen wir gleichsam hinter den Koulissen und erfahren das Geheimnis, wie dem innersten Wesen nach die Ursach die Wirkung herbeijährt...]* Alle anderen – folytatja Horwicz – *von uns im praktischen Leben angenommenen oder in*

der Wissenschaft erforschten Ursachen sind lediglich erschlossen, supponirt und zwar als Analoga unsrer Muskelinnervation. Diese ist das wahre, echte, alleinige Urbild der Kausalität.) Horwicz-nak e tanítása mint látjuk nem sokkal több, mint egy szabatosabb, physiologikusabb kifejezése a fennebbi Schopenhauer-féle nézetnek, mely a maga mystikus fogalmazásában is iélreérthetetlenül magán viseli szerzőjének a létező psychikumokba vetett hitét. Schopenhauer-rel Horwicz abban a minden subjectivistával közös tévedésben osztozik, hogy az ember előbb ismeri meg önmagát mint a külső világot. Az az emberi reactio, melyet miként a bajhárító mozdulatot egy kívül álló szemlélő csak causalis fogalmakkal képes leírni, még épen nem a legegyszerűbb alkalom arra, hogy a szereplő egyén a kérdéses fogalmat megtanulja.

A causalis törvénynek kezdetleges formájáról azt kell tartanunk, hogy inkább a benne rejlő törekvés, az a negatív feltevés, hogy események nem lóghatnak szabadon a levegőben, ez a törekvés az elme-mozdító, az igazán értékes része. A másik része vagyis az, hogy az okkereső emberiség egy föllelt tárggyal engedi magát kifizettetni, azaz hogy megnyugszik, mihelyt egy substratum-ra mint valami ruhafogasra sikerült a kérdéses tüneményt ráakasztani, ez a része, ez a hajlandóság már inkább gátja az igazi tudományos gondolkodásnak. A causalis gondolkodást igazán az a körülmény fejlesztette tovább, hogy az ember megtanult a szokott dolgon is csodálkozni. Ennek a foknak legelső jelentkezése alighanem az a kérdés volt, hogy az a létező (isten, ember, erő), mely ezt a kérdéses *B* jelenséget csinálta, hogyan csinálta? Az az ember, aki nem éri be a jelenség szerzőjének ismeretével, hanem az előállítás módját is kérdi, már egy nagy lépéssel megközelítette azt a mai tudományos fokot, melynek irány-gondolatát úgy kell kifejeznünk: „minden legkisebb változás on is csodálkozzál, semmi változás sem magától értetődő dolog.” Észre lehet venni, hogy a causalis gondolkodás *interpolatio* vagyis az állítólagos szerző és szerzeménye közötti útdarabnak középtagokkal, kérdésekkel való kikövezése útján fejlődik. „Miért hány ez a hegy tüzet?” (*B*) „Mert ott dolgozik alatta Vulcanus a kovácsműhelyében.” (*A*) A dolog meg van magyarázva, az őseMBER *A* és *B* között nem keres többet. Mikor aztán meghalt Vulcanus isten, az a hegy egyszerűen azért hányt tüzet, mert volt „tűzokádó ereje” (a Comte-féle második azaz metaphysikus fok a theologikus után). Ebben már van egy kis *interpolatio*, mert minden hegy (*A*) nem hányt tüzet (*B*), csak az, melynek van hozzá ereje (*a*). A hegy az erejével hányt tüzet. A mai korban, a positivizmus-nak Comte-féle „tertiar”-korszakában, az említett „erő”-nek örökét átvette amaz eseményeknek óriási

láncolata, mely egy bizonyos tényálladékból, a hegynek geológiai szerkezetéből kiindulva, ennek a successiv következményeiből és e következmények következményeiből érteti meg velünk a tűz és láva kilöketésének tényét. A tudományosabb gondolkozót a közembertől épen az különbözteti meg, hogy kevesebbet „ért meg”, tekint magától értetődő dolognak. Hogy egy meglökött golyó végétére is megáll, ez „természetes”, okmagyarázatot nem kívánó dolog volt a Galilei ide-éig, aki megtanította az embereket ezen is csodálkozni. Mondhatjuk: okokat mindig kell keresni, de sohasem szabad „megtalálni”, mert aki már megtalálta, az bizonyosan rosszul kereste. Azaz nem szabad beérni azokkal, amiket találtak, legkevésbé ama tárgyakkal, amelyektől „kitelik” (mert megszoktuk!) a kérdéses eredmény. Tudni kell, hogy az oknak is van oka és ennek is oka, azaz hogy a kutatást csak elvágni lehet, de befejezni nem, legalább a természettudomány terén egyelőre még nem.

Az emberi felvilágosodásnak legnagyobb lépése az volt, mikor az ember megszabadult az anthropomorphismustól, illetőleg amikor belátta, hogy meg kell tőle szabadulni, mert ez teljesen még ma sem sikerült (lásd pl. halott-kultusz). Az a gondolkozás, mely a megcselekvő tárgyaktól mint „elégséges ok”-októl az „elégséges”-t elszedte és kérdéssé, feladattá tette magát azt, ami eleddig magyarázat volt; az a gondolkozás, amelyben volt annyi életerő, hogy felrúgja útjából azt a tárgyat, melyet az anthropomorphista okkutató a kereső gondolkozásnak határköül vetett elébe és tovább, még hátrább keresi az okot; az a gondolkozás, amely megtanulta, hogy csodálkozni kötelesség és hogy megszokás és megértés két dolog: ez a gondolkozás az, mely az „elégséges ok” helyébe a sohasem elégséges okokat teszi, vagyis amelyik az emberi életnek ama – matematikai értelemben – irrationalis, az *assymptotá*-hoz hasonló karakteréhez illeszkedik, amely abban áll, hogy valamire törekszünk, amit sohasem érünk el, hanem elérünk helyette egy mást, kisebbet, ami nem volt célunk, s épen mert nem volt célunk, ismét továbbgyekezünk az elérhetetlen nagyobb felé. A világmegértő törekvésünk egy assymptota, mely megérinteni, elérni a maga ideálját soha sem képes.

Az okkutatásnak ez a saját talált eredményeit túlszámnyaló, megőrlő mivolta vagyis a kutatásnak az az igazán tudományos módja, mely nem éri be, nem állapodik meg a szokásos, közönséges jelenségeknél s főleg nem a jelenségeket előidéző tárgyaknál, – ez a fajta okkutatás tünteti fel igazán azt a rokonságot, melyet fennebb a fizikai okkeresés és az érthetetlen dolgok megértését közvetítő

egyéb elmeműködések között meglévőnek jeleztünk. Az a physikus, aki belátta, hogy az adatokon tapasztalt változásokért nem egy *agent provocateur*-t, egy *diabolus rotae*-t mint bűnbakot kell felelőssé tenni, hanem hogy a változások mindenkor olyan szorzatok, amelyekben az összes jelenlévő tényezőknek, az egész világhelyzetnek van szerepe: az ilyen tudós ott tart, hogy nekünk az „okok” helyett voltaképp a **j e l e n s é g n e k t ö r t é n e t é t**, a beállásnak miért-je helyett annak miként-jét azaz mi úton-módon történt bekövetkeztét kell elmondania. Az ilyen causalis kutatás mellett tehát megszűnik az a különbség, mely az okkutatást a magyarázatoknak egyéb eseteitől elválasztja, t. i. hogy az okkutatásnál egy ható-tárgynak felfedezése fejezi be a keresést, ama többi magyarázatoknál pedig egy folyamatnak az ismerete.

L o t z e (Met. 105) valamint W u n d t (Log. I. 536-7) is még ahhoz a régiebb nézethez szítanak, mely a jelenség okát elválasztotta az illető jelenség beállításának feltételeitől, értvén ez utóbbiakon a szereplő tényezőknek állandó sajátosságait (a mi fenti világhelyzetünket, melyet Lotze az *Ursache*-vel szemben *Grund*-nak nevez), az okon meg csak az eredményt közvetlenül létrehozó eseményt. Valamely test leesésének oka Wundt szerint csak az, hogy elejtették; a föld vonzó ereje ellenben föltétele a leesésnek. Ehhez a megkülönböztetéshez nem fog hozzájárulni az a szigorúbb gondolkozás, mely a jelenség összes feltételeit (épen Lotze-val [108] egyetértőleg) mind egyaránt fontosaknak tartja s ezért nem részesítheti valami külön elnevezésnek kiváltságában azt a „feltétel”-t (eseményt), melyet a többiektől mindössze az különböztet meg, hogy utolsóul szegődött a feltételek sorához s ezt teljessé tette. Hogy épen ez az „ok” és nem a feltételek összesége határozná meg „az eredmény minőségét és nagyságát” (Wundt u. o.), ezt egyáltalán nem lehet elfogadni. A közember eszejárása, ki „megértette” a *B* jelenség bekövetkezését, ha megtudta az utolsó előzményét *A*-t, nem érdemel semmiféle pártfogást a tudományos logikus részéről.

Mach (70)-nak pompás szava szerint valami *pharmaceutische Weltanschauung* rejlik a causalitásnak ama közkeletű felfogásában, mely szerint egy bizonyos mennyiségű (*Dosis*) okra mindenkor bizonyos mennyiségű okozat „következik be.” Mach maga a sokkal szabatosabb „functio” fogalmával (matematikai értelemben) kívánja az „ok”-ét helyettesíteni és különösen a tényező-c s o p o r t (nem „egyetlen ok”) elvét hangsúlyozza ki.

P e t z o l d t (I. 27) szerint ki lehet mutatni, *dass unter den Bezeichnungen Ursache und Wirkung nur in populärer Weise mehr oder weniger ausgedehnte, besonders in die Augen fallende, im übrigen aber willkürlich begrenzte Abschnitte von Ereignissen zusammengefasst und hervorgehoben werden, class die Wissenschaft aber mit diesen Begriffen nichts anfangen kann, weil sie nicht scharf zu begrenzen und daher unklar und vieldeutig* sW Petzoldt (30-3) az „erő” mint anthropomorph fogalomalkotás ellen igen helyén való támadását kiterjeszti, mint az idézetből látni, az „ok és

okozat” nevű fogalomparra is, melyeket pedig anthropomorph mellékgondolatoktól sokkal jobban meg lehet szabadítani, mint az erőnek örökké izomerőre emlékeztető fogalmát. Megszabadítjuk nevezetesen akkor és egészen kifogástalan fogalommal alakítjuk át, ha azt az A jelenségcsoporthoz, melyet a rákövetkező B esemény okának nevezünk, egyszerűen mindama, ma még ismeretlen körülmények tartalmazójának, letéteményesének tekintjük, mely körülményeknek ismerete beláttatná velünk, amit ma csak hiszünk, hogy A -ból más mint B nem is következhetne be. – Ez rávisz bennünket a Petzoldt-tól (32) megtámadott szükségesség (*Notwendigkeit*) gondolatára, melyben ő hibáztatja azt az anthropomorphismust, mely az eredményt mintegy kikényszeríteti az okkal. (*Wie der Sklave unter der Botmässigkeit des Herrn, so steht die Wirkung unter der zwingenden Hand der Ursache... u. o.*) Hozzátenném ehhez, hogy az ilyenféle kétségtelenül helytelen szükségesség-képzetet lehet és kell is helyettesíteni ama másikkal, mely szerint a kérdéses kényszerítő hatalom az A eseménycsoportban nem a B következményre vonatkozólag rejlik benn, nem erre irányul és törtet, hanem benne rejlik a szemlélő emberre vonatkozólag, aki ha A -nak természetét teljesen ismerné (úgy amint ismerheti valamely mértani alakzat avagy egyenlet szerkezetét), kényszerülne elfogadni, hogy mindama C , D ... lehetőségek, miket ő A -nak következményeképp eleinte lehetségeseknek tartott, megannyi absurdumok, úgy hogy csakis B lehetőség marad nyitva. A vegyes másodfokú egyenlet, az bizonyos, semmiféle módon és erővel sem „kényszeríti” az x -et, hogy két értéket vegyen fel; de kényszerít engem, ki mint kezdő matematikus talán azt hittem, hogy négy értéket is felvehet, annak az elfogadására, hogy ez képtelenség, illetőleg hogy csak és mindenkor két érték fog kikerülni. Hasonlóképp a hő ma még csak a testet „kényszeríti”, hogy kiterjedjen, - legalább úgy látszik, - de boldogabb jövő századokban a szemlélőt fogja kényszeríteni annak az elismerésére, hogy a hevített testnek ki nem terjednie kész absurdum volna. Szerintünk tehát a causalitásokhoz hozzágondolt szükségesség (talán jobb volna: „okvetetlenség”) fogalma megmenthető, ha nem a tárgyvilágra, hanem a feltevések között szabadon csapongó emberi gondolkozásra gyakorolt kényszerített értünk rajta.

Ezt a kényszerített sem szabad azonban félreérteni és mint B ü t s c h l i (Ann. IV. 367-8) helyesen megjegyzi, úgy értelmezni, mintha maga az egész causalis törvény, az okkutatás, valami kényszerűség (*Denknotwendigkeit, Denkwang*) alakjában nehézkednék rá a gondolkozásunkra. Hisz száz meg száz közönyös természetű ember sohanapján sem törí a fejét a jelenségek miért-jén. (*Diese Regel – a caus. törv., – tritt erst dann hervor, wenn ich das Bedürfnis empfinde, [wenn ich mich genötigt fühle], ein Geschehnis zu verstehen, zu begreifen, zu erklären; d. h. wenn dessen Nicht- v er stehen ein Unlust gefühl in mir hervorruft. U. o.*)

A világtényeknek amaz összesége, mely egy bizonyos A világhelyzetből kiindulólág arra vezetett, hogy az a tárgyon a változás álljon be, e tényeknek mindegyike egy-egy további kutatásra kínálkozó feladat, olyan feladat, amelynek végső megoldását ma a me-

chanika legelemibb törvényeiben szokás keresni. Mikor azután itt, vagyis a mechanika alaptételeinél érkezett meg a physikus, akkor a munkájának odateheti a pontot. De jobb ha három pontot (...) tesz, a folytatás jelét, vagyis bevallja, hogy a mechanika tételeit csak egyelőre kénytelen végső magyarázatul odavetni, azaz e tételeket megokolhatatlanoknak tekinteni.

Pl. hogy az ütköző test miért közli a mozgását a nyugóval, olyan kérdés, melyet sokan egyáltalán és örök időkre megfajthatatlannak azaz egyszerűen csak elfogadandó világsajátságának tüntetnek fel. Meg kell azonban gondolni, hogy mai egész physikai gondolkodásunknak van bizonyos emberies, tehát valószínűleg hibás vonása, az hogy a szilárd testnek sajátságai túlságosan elfoglalják gondolkodásunk homlokterét. Egész mai mechanikánk a szilárd testre van alapítva, azaz olyan elvekből indul ki mint legegyszerűbb alapigazságokból, melyek csupán a szilárd testre vonatkozólag állanak. Jellemző, hogy a folyékony és légnemű testet is atomokból állónak képzeljük és e sajátságos halmazállapotot az atomok közötti térségnek a szilárd testénél nagyobb mivoltából magyarázzuk. A physikusnak, aki csak egyféle azaz szilárd („összenyomhatatlan”) atomot ismer, a folyékony és légnemű test voltaképpen olyan mint egy zsák liszt vagy kukorica. A szilárd halmazállapotot, mely végtére is csak e g y a sok közül, ma még határozottan a mintaszerű, a normális halmazállapotnak tekintik, mert íme reá és sajátságaira viszik vissza a többit. Kérdés (csakis kérdésnek akarom felvetni) vajjon egy olyan mechanika, mely a folyékony vagy éppen a légnemű testnek bizonyos alapsajátságait venné normatívumnak s nem a folyékony testben látna hőtől kitágult szilárd testet, hanem megfordítva, a szilárd testben hőcsökkenés folytán összezsugorodott folyékonyát illetőleg légneműt, – kérdés, vajjon az ilyen, azaz más alapfeltevésekből, más nézőpontból kiinduló mechanika nem találna-e magyarázatot arra is, amit a mai physikus pusztán tényképpen kénytelen elismerni, t. i. az ütközés jelenségeire (melyekben szemellátható része van az illető testek halmazállapotának) sőt talán a gravitációra is. – A szilárd test áttekinthetőbb, figyelmünk számára könnyebben rögzíthető, mint a szétáradó gáz meg folyadék. Érthető, ha belőle és sajátságaiból indult ki a physikai gondolkodás azaz azt vette „magától értetődő”-nek, amit itt talált s a másik két halmazállapotnak mindenkor azon sajátságaira keresett magyarázatot, melyek a szilárdtől eltértek. De azért nem szabad feledni, hogy a szilárd testnek belső szerkezete semmivel sem érthetőbb, mint a másik kettőé. Ahol mint pl. egy darab fán, a mi mindent csak kívülről látó és néző szemünk egyszerű nyugalmat lát, ott belső feszítő erőknek egy nehezen elért egyensúlyi viszonya, bizonyos állandó feszengés forog fenn azaz olyan dolgok, milyeneket a gázokról és folyadékokról, melyeket a szilárd testéhez hasonló nyugalomban sohasem látunk, első hallásra is szívesen elhiszünk. – Bármiképp áll is ez a dolog, annyi tagadhatatlan, hogy ma a testeknek bizonyos elemi sajátságainál meg kell állapodnunk s egyszerű tényképpen elfogadnunk, hogy ilyen és ilyen mechanikai hatásokra így meg így viselkednek. A meglökött test felveszi azt az eleven erőt, melyet a lökö elvezített s ha t a l á n egy

más kiindulópontokkal dolgozó mechanika meg tudná is értetni a mozgások e sajátságos kicserélődését, de kérdés, nem maradnak-e viszont e képzelt új mechanika számára olyan tények, melyeket a mai alapokon álló tudomány jobban meg tud fejteni.

Azt a látszólagos ellenmondást, mely az okkutatásnak természetes végtelensége s másrészt ama reményünk között mutatkozik, hogy az elemi mechanikai tényeket valamikor teljesen leszünk képesek megérteni, – ezt az ellenmondást eloszlatja az, ha meggondoljuk, hogy semmiféle kimagyarázás sem tehet egyebet, mint, hogy a beállott változást egy alapul szolgáló s egyszerűen csak elismerendő a világhelyzetből igyekszik megértetni vagyis áthidalni azt az űrt (logikai értelemben véve e szót), mely az A tényösszeg és az a esemény között mutatkozik. Erre az okkutatásra vonatkozik a teljességre, az igazán megnyugtató megértésre vonatkozó reményünk. Más szóval reméljük és remélhetjük azt, hogy legalább is amaz elemi világsajátságokat (A), melyek a legegyszerűbb mechanikai causalitásokban szerepelnek, valamikor olyan tüzetesen fogjuk ismerni, hogy közvetlenül ki bírjuk következtetni azaz meglátjuk az A -ban azt az a -t, melyet ma csak ott látunk meg, ahol az érzékeinket űti. Az okkutatás végtelensége viszont nem másra, mint magára arra az A világhelyzetre vonatkozik, melyet mint adatot, felveendő tényt használtunk fel az « változás kimagyarázására. Világos dolog ugyanis, hogy ez a világhelyzet, mint bizonyos tényezőknél találkozása maga is eredmény, okozat; kérdés tehát, hogy milyen okokból, melyik megelőző A -ból került ki és így tovább a végtelenig. – Ma ott tartunk, arra a vallomásra kényszerülünk, hogy csupán a matematikai jelenségeknek értjük igazán az okát, csak ezeket bírjuk maradék nélkül megmagyarázni; pl. azt, hogy miért fog meg a szög cosinusa, ha a szög maga nő. Ezért talán szabad mondanunk, hogy a jövőnek a mainál rationalisabb mechanikája bizonyára avval fogja megszerezni a teljesebb átérthetőségét, tételeinek maradéktalan megokolhatóságát, hogy a mai mechanikánál teljesebb mértékben fog beleolvadni a matematikába.

E nézetünkhöz hozzáülük Münsterberg (82): *Alle Erkenntnis der notwendigen Zusammenhänge ist Aufweisung des Identischen, und alle Bearbeitung der Wissenschaft geht darauf aus, das Verschiedene so umzudenken, dass es als ein teilweise Identisches betrachtet werden kann.*

A ma érthetetlen fizikai causalitásoknak leendő megértésében Wundt (Log. I. 548) is reménykedik és lemondó, szárnyaszegett hangulatok számára igen helyesen odateszi (535), hogy máris nem egyaránt érthetetlen minden fizikai okkapcsolat. A teljesen megértett causalis

összefüggés a logika negyedik törvényébe s evvel együtt a syllogismusba olvad be. Az okcsoport a praemissa s az okozat a conclusio, melynek bekövetkezését minden külön tapasztalás nélkül (548) ki lehet mondani, ép azért, mert látjuk, hogy benne rejlik a praemissában. Wundt (551-2) a physikai causalitásoknak ilyenfokú megértését a substantia fogalmának teljes kidolgozásától várja, mondhatjuk egyszerűbben: attól, hogy az illető causalitásban szereplő tárgyaknak összes tulajdonságait megismerjük. – Lotze (Met. 117-8) szerint a causalitást csak szeretnők a Syllogismus módjára megérteni, de sohasem fogjuk.

Olyan kutatás számára, mely a jelenségek fejlődése módját tekinti a jelenségek igazi okának azaz magyarázójának, az ilyen kutatás számára az a tétel, hogy az ok mindig megelőzi az okozatot, átmegy abba a sokkal helyesebb másikba, mely szerint nem ok, nem az igazi teljes ok még az olyan, amely belépése pillanatában és *eo ipso* nem vonja maga után az okozatot. Egy olyan ok, amelyik tárgy, mint a régi természettudósoké, az hagyján lehet előbb, sőt van is, mint a maga okozata. Sőt még az olyan ok is, amelyik történet, follyamat azaz régebben megtörtént események összesége, igenis megelőzi, megelőzte a kérdéses eredményt. De egy olyan ok, amelyik *ratio sufficiens* s nem egyéb mint ama világhelyzet, mely az illető történeti események útján felgyülemlett, tehát e sornak legvégében van meg, az ilyen ok csak egyidejűleg lehet a maga okozatával. Mert, amiként helyesen megjegyezték, ha csak egy pillanattal választanak is el az okozat beálltától ezt a „sufficiens” ratiót (*A*), evvel, tekintettel arra, hogy üres pillanat nincs a világon, máris azt mondanók, hogy az ama pillanatot kitöltő *a* eseménynek *A*-hoz járulása még szükséges volt arra, hogy *B* eredmény bekövetkezhessek. Szóval az „elégéses” ok nem volt elégéses.

Aki a causalitást szorosán magára az energia-átalakulás tényére korlátozza, miként Hickson (Viertj. XXV. 455-461), az persze tagadni kénytelen az ok és okozat együttségét, de evvel egyszersmind azt is, hogy a physikai okból valaha logikai okot, a tényelismerésből ténybelátást lehetne csinálni. Hickson e tekintetben egészen következetes.

Wundt (Log. I. 542-4) a mienkkel ellenkező vagyis a köztudalmi nézetet avval támogatja, hogy eszünk íme bármelyik téren, ahol okozati kapcsolatot ismer fel és nevezetesen ott is, ahol a két tag látszólag egyidejűleg áll be (pl. akarás és tett a reakciós kísérleteknél), igyekszik az ok nevezetű eseményt az eredménynél előbb bekövetkezettnek feltüntetni, épen mivel „eszünk nem bír más causalitást képzelni, mint successivet.”

Látnivaló, hogy ez az egész kérdés összefügg avval, vajjon lehet-e a causalitást egyszerű logikai syllogismusra visszavinni vagy nem. Ott ahol lehet, (a matematikában), ott az okok szemlátomást

szorosan egyidejűleg vannak az okozattal. Ott ahol nem lehet, (a mái fizikában), vagyis ahol az eredményben az előzményekhez képest új elemeket látunk, ott ezek az újak épen azért meglepők reánk nézve, mert praemissául (okul) egy olyan régibb tényálladékot fogadtunk el, mely az illető „új” elemeket még semmiféle alakban sem tartalmazta. Világos tehát, hogy a megelőző ok logikai értelemben elégséges okká csak akkor fog válni, ha a közte és az eredmény közötti időt át-hidaljuk, ez időnek tartalmát számbavesszük, másszóval ha a megelőzés követelményét feláldozzuk. Akinek szemében evvel megszűnik az ok és okozat megkülönböztetésének jogosultsága, az gondolja meg, hogy e megkülönböztetésre, különválasztásra marad jogcíme akkor is, ha nem valamely szünet, üres idő választja el a kettőt egymástól. Az események folyamata különben is folytonos és nem szaggatott természetű, s maguk a tények nem viselnek magukon semmi olyan jelet vagy épen cimtáblát, amelynek alapján őket az „ok” és „okozat” emberi ész kovácsolta kategóriáknak egyike vagy másika megilletné. Tudjuk, e kategóriák nem jelentenek egyebet, mint a világtényeknek a mi megértésünkhöz való viszonyát. „Okozat”, „eredmény” annyi mint megértendő feladat; „ok” meg annyi, mint a megértés kulcsa. Sohanapján egy megelőző, tehát elenyészett eseménysorból egy következőnek természetét nem lehet megérteni, de meg lehet érteni abból, amit az az elenyészett sor hátrahagyott, abból a viághelyzetből, amely most megvan, tehát szükségkép egyidejűleg és együtt van a megmagyarázandó B eseménnyel. Annak következtében, hogy egy a eseménysor megszűnt, a mostani A világhelyzet olyan, hogy belőle mint praemissából a B eseménynek mint conclusionak beálltát meg lehet érteni.

Az a megkülönböztetés, hogy a fizikai („az igazi”) ok létrehozza, megcsinálja a maga okozatát, a pusztá magyarázó ok (a logikai „ratio”) ellenben csak megérthetővé teszi az eredményt, h a valahol bekövetkezett, – ez a megkülönböztetés csak félig helyes. Világos dolog, hogy ott ahol igazán megértjük valamely fizikai eredménynek bekövetkeztét, ott e megértésnek teljesen a matematikai megértések formáját kell öltenie; azaz be kell látnunk, hogy egy A helyzetből más mint B tény azért nem áll h a t be, mert az A -ban tulaj donkép már benne rejlik a B . Ilyenkor tehát a „létrehozó” ok egyszersmind „magyarázó” is. Ahol függélyes vonal van ($= A$), ott annak talppontja mellett egyenlő szögek képződnek ($- B$); miért? Mert függőlegesnek lenni annyi, mint egyenlő mellékszögeket erezni. A mellékszög-egyenlőség csak egy másik, más vonatkoz-

tatások útján talált ki fejezése annak, hogy valahol függőleges vonal van. Hasonlókép, ha valahol hő fejlődött, ott a körülötte lévő testek azért terjeszkednek ki – miért? Ma úgy mondjuk: „mert a hő kiterjeszti őket, a hő okozza a kiterjedést.” De világos dolog, hogy nekünk a természet tényezőinek, sajátságainak egy olyan beható ismeretére kell törekednünk, hogy belássuk, a hő egyszerűen azért terjeszti ki a testeket, mert „valahol hőnek lennie” és „testeket kiterjeszteni” voltaképp egy és ugyanaz a dolog, azaz szintén csak két különböző vonatkoztatás útján megalkotott kifejezése ugyanannak az egy ténynek. Ma, kétségtelen, még nem vagyunk ennyire; egyáltalán nem látjuk be s ezért nem is fogadjuk el, hogy a hőnek helyesen megalkotott fogalmában úgy benne rejlenek a testkiterjesztés ténye, mint a függőlegességében a két egyenlő talpszög. A függőlegesség tényét csak elemeznem kell és okvetlenül megtalálom benne a másik tény, a talpszög-egyenlőséget. De azt a tényálladékot, hogy valahol meleg van, ma még hiába elemzem; nem bírom annyira kielemezni, hogy megtaláljam benne a testkiterjesztést, hanem ez utóbbira csak úgy jutottam reá, hogy azt tapasztaltam: íme, mindig együttjár a hővel. Ma még ott tartunk a fizikában, hogy a beállott eredmények többé-kevésbbé csodálatba ejtenek bennünket, illetőleg azért nem ejtenek, mert tudjuk, hogy beszoznak következni. Azt mondjuk ugyan, hogy be „kellett” következniök, de ezt a szükségességet nem látjuk be, csak hiszszük. Minden fizikai tény összeköttetést, *AB*, amelyben ma causalis kapcsolatot látunk, úgy kell tekinteni, mint feladatot a jövő tudomány számára, azaz mint felhívást arra, hogy *A* és *B* vagyis az illető tényösszeköttetésnek ma ismert tagjai között annyi közép-tagot fedezzen fel, amennyi szükséges és elégséges arra, hogy abból az *A* okból, amely ma még „megcsinálja, létrehozza” a *B* eredményt, olyan *ratio sufficiens* legyen, amely a *B*-t magában tartalmazza, azaz igazán megmagyarázza. Tagadhatatlan, nagyon megszoktuk azt a kishitű gondolkozást, hogy két philosophus közül mindig azt tekintjük a higgadtabb, tehát megbízhatóbb embernek, aki kevesebb reményt kelt az emberiségben a jövő sikereit illetőleg. A causalitás dolgában ezért hajlandók vagyunk annak az elméletnek meghódolni, amely kijelenti, hogy tudatlanságunk mai foka örökkévaló, leküzdhetetlen, s hogy nevezetesen az alapvető mechanikai tételekben rejülő okviszonyt sohasem leszünk képesek kielégítőleg megérteni. Aki ezt állítja, vagyis az okkutatásnak kilátástalan határtalansága mellett kardoskodik, az gondolja meg, hogy tökéletesebb belátások fokán az

is beállhat, hogy egy bizonyos pontra vonatkozó további okkérdés (a „miért?”) absurd kérdésnek fog feltűnni, úgy hogy az az állítólagos végtelenség magától elesik. Az ilyesmi már egyszer meg is esett, akkor t. i., mikor az emberiség belátta, hogy azok a kérdezősködések, melyek az anyagnak is az okát keresik („miért van anyag a világon?”), elutasítani való, képtelen kívánságok. A mi hitünk, mellyel a természet alapigazságainak (a mechanikaiaknak) logikai tételek módjára való teljes megértését valamikor elérhetőnek gondoljuk, – ami épenséggel nem jelenti még a természetnek teljes, kimerítő ismeretét, valamennyi titok leleplezését, – ez a hit semmi mással sem ajánlkozhatik be, mint avval, hogy a természet megértésének folytonos terjedésére, ismereteink mélységének gyarapodására utalhatunk rá. Ma amikor már olyan jelenségekben is látunk bizonyos ratiót (főleg a kémiai, physiologiai téren), miket régebben tisztára csak a természet sajátos szokásainak, szeszélyének adtak ki a tudósok, ma már nem az a feltevés az alaptalan légvárépítés, mely e megértésnek még tovább– s épen az alapigazságokig leendő eljutását reméli, mint inkább az az állítás tekintendő jogosulatlan jóslásnak, amely bizonyos megértéseket örökös zár alá akar vetni.

Annak a vitának, mely bizonyos problémák megoldhatósága és megoldhatatlansága körül folyik, a legelegánsabb eldöntése kétségtelenül az, ha az érdekelt fél nem sokat bizonykodik, hanem a kérdéses megfejtést megadja. De ha mi nem vagyunk is abban a szerencsés helyzetben, hogy a jelen esetben, amikor a mechanikai causalitásoknak megérthetőségéért kardoskodunk, legalább valami életre képes hypothesis, javaslatot adhatnánk, ha már nem is magát a megoldást: talán mégsem cselekszünk egészen meddő elmefuttatást, ha a megoldás mai lehetetlenségének természete körül elmélkedünk. Elvégre is nem mindegy, vajjon valamely ma megfejlhetetlen földadat olyan természetű-e, mint a *perpetuum mobile*, vagyis a követelésnek absurditása miatt kivihetetlen, – avagy pedig olyan, mint az északi sark felfedezése, melyet csak egyelőre nem bírtak elérni.

Azok közé, kik a causalis problémának elvi, tehát örök időkre szóló megoldhatatlanságát hirdetik, sorakozik L o t z e (Met. 92, 96, 129) is. Okoskodása így szól: „ha (esetleg) felvisszük is annyira, hogy az okozatot teljesen megtaláljuk az ok nevezetű jelenségben, de azt sohanapján sem leszünk képesek megérteni, hogy miért kellett annak az okozatnak az okból ki is lépnie, azaz megvalósulnia. Ott ahol egy syllogismusnak praemissáiból kikerül a conclusio, mindenkor valamely emberi elme kerítette ki vagyis az, kit bizonyos psychikai indítékok erre a kikövetkeztetésre ingereltek. Már-

most hol van a természetben egy ennek az indítéknak, ingerlésnek megfelelő tényező? mi az, ami az ok-jelenségbe beágyalt okozatot a maga ágyából kicsalja, valósággá változtatja? Elvégre a causalitás nem pusztá Syllogismus, hanem megvalósult Syllogismus, tényé vált conclusio! Az okozat ha mégannyira ‚benne rejlik’ is az okban, – már avval, hogy eddigi potentialis állapotából a valóság (actualitás) állapotába lépett át, valami új dolognak, új jelenségnek bizonyul az okhoz képest. Hogy *A* jelenségnek beálltából egy más, egy új, egy *B* jelenségnek beálltát meg lehessen érteni, az hiábavaló reménység.” Fennebb mondtuk, nehéz problémánál fődolog, hogy a kellő helyen csodálkozzunk. Az a jövő századok tudósa, ki a mechanika elemi causalitásaival meg fog birkózni, bizonyára be fogja látni, hogy a mozgást s nem a nyugvást kell elismerni annak a továbbelemezhetetlen, egyszerűen elismerendő ténynek, adatnak, amilyenek minden bizonyító eljárás alkalmával, axiómákban kifejezve ott szerepelnek. (Ez a nézet körülbelül találkozik avval a Lotze [87]-félével, mely szerint a változás (*das Werden*) kimagyarázhatatlan világtény. Mi azt kérdezzük: minden változást kell-e és nem elég-e csupán a helyváltozást, a mozgást fogadni el elemi természetűnek?) Az, hogy *A-ból B* kerül ki, egyszerűen a mozgásnak egyik jelensége s a fejtörés tárgyául szerintünk nem az szolgálhat, hogy miért került ki s miért nem maradt inkább bent az *A*-ban, hanem megoldásra azt kell kitűzni: miért öltött az a kikerült *B* az *A*-tól különböző alakot? vagyis: mi okozza az *A* és *B* közti különbséget, a Lotze-említetté „újság”-ot? Ez nyilván olyan kérdés, melyre érzékszerveink s az őket ingerlő tények természetének (röviden: az érzetkülönbségek keletkezésének) bővebb ismerete mellett igenis lehetne feleletet találni. Avagy arról is lemondjunk, hogy ebben a pontban valaha tisztábban fogunk látni? Elismerjük, nagyon messze jövőbe odáztuk el a causalis kapcsolatok megértését, mikor azt ebbe a nagy kérdésbe, az érzetkeletkezésébe, kapcsoljuk be. De legalább egyesítjük ezt a két kérdést és nem csinálunk egy nagy ismeretlenből kettőt. Ott tehát, ahol egy vasdarab a kalapácsütések alatt felmelegszik, mi nem azt kérdezzük, miért nem maradt az a meleg inkább benne a vasban, miért szabadtul ki?, hanem: miért mutat az a jelenség, mely az universalis mozgás következtében a vasrészecskék mechanikai rezgését felváltotta, e rezgéstől annyira eltérő alakot, azaz hogyan, milyen középtagokon keresztül alakult át a mechanikai rezgés hőérzetet keltő rezgéssé?

Sohase áltassa magát U p h u e s (64, 77), hogy a *Kraft* és a *hervorbringende Ursache* fogalmait igazán kiküszöbölte, ameddig mindössze egy más szót (*Zusammengehörigkeit* t. i. *von Ding und Vorgang* és – *der Theile eines zusammengesetzten Vorgangs*) tud helyökbe ajánlani. Épen az a kérdés, mi tekintetben „tartoznak együvé” pl. a hőemelkedés (mint ok) és a testnek kiterjedése. Nem is valami nagy felvilágosítás a köztudalom számára, hogy ezek csakugyan együvé tartoznak – hisz öröktől fogva ilyeneknek tekintette az „ok” és az „okozat” néven jelölt eseményeket, - hanem a főkérdés az, van-e valami mélyebb jelentősége annak, hogy épen ez a két jelenség jár állandóan együtt, „tartozik együvé”, avagy a természetnek pusztá „szokás”-ával van-e itt dolgunk?

H i c k s o n derekas cikkének (Viertj. XXIV-V.) főgondolata az, hogy az energia megmaradásának felfedezése lényegesen előbbre vitte a causalis

probléma körüli ismereteinket. Amióta tudjuk, hogy egyenlőségelet lehet tenni az energiának ama két formája közé, amelyek közül az egyik a másikból alakult át azaz hogy ok és okozat mindenütt egy mennyiségnyi egyenlőségnek viszonyában vannak egymással, azóta megvan az útmutatónk annak megállapítására, vajjon valamely tapasztalt egymásután tekintetn-e causalis természetűnek vagy nem (*propter hoc*- és nem pusztá *post hoc*-nak). Csak ott van igazi causalitás, ahol egyenletet lehet felállítani (XXV. 443, 445, 448). Ama legmélyebb kérdés dolgában, hogy hogyan történik maga az átalakulás, persze az energia-megmaradás elve sem nyújt felvilágosítást. Hickson ezt s evvel együtt a Hume-féle tételt is kénytelen-kelletlen elismeri, amikor azt mondja (451): a causalis kapcsolat ugyan nem *irrationalis*, csak *non-rationalis*.

Visszatérve L o t z e-ra (Met. 136-140), megjegyezzük., hogy ő a causalis problémának leginkább azon a már Herbart-tól is kiemelt oldalán akadt fenn, hogy hogyan bír C tárgy egy tőle különböző D tárgyra reáhatni. A maga minuciózus, a dolgoknak szinte szívébe és veséjébe beleászkodó elemzésével e problémának az a valóban meghökkentő formáját találta, hogy a tények olyasmit mutatnak, mintha D tárgy, mely C-nek reáhatásakor a *d* változással felel, evvel mintegy tanújelét adja annak, hogy C-nek hatását megérezte, valahogy észrevette (122). A testek egymásrahatása tehát azért olyan nehéz kérdés, mert épen ezt a megézés-látszatot kell, de nem lehet valami nem-anthropomorph kifejezéssel helyettesíteni. Minthogy a nehézség itt csakis abból fakad, hogy különböző azaz egymáson kívül eső, egymás iránt közömbös tárgyakkal van dolgunk, tehát Lotze azt a megoldást ajánlotta, hogy a világ összes tárgyait egy egységnek kell venni. így azután a reáhatás, a változás magán azon az egységes anyagon (ő A1-mel jelöli) belül marad s nem kénytelen idegenbe átlépni. – Kérdés, mit nyertünk avval, ha a változásokat most ugyanazon egy anyagon belül, de végtére is annak hol ezen, hol azon a pontján előállóknak kell tekintenünk?

Lotze aggodalmai egyébként mélyebb méltánylatot érdemelnek, mint amilyen abban a meglehetősen sommás, sőt helytelen W u n d t (Log. I. 535)-féle kritikában rejlik, mely szerint Lotze a nehézségeket avval teremtetette magának, hogy az okot a régiek módjára tárgynak vette.

S c h o p e n h a u e r (III. 60) háromtagú causalitás-felosztásának (*Ursach im engsten Sinn, Reiz, Motiv*) annyi a jogcíme, amennyi azé a felosztásé, mely a természetben anorganikus anyagot, növényt meg állatol különböztet meg. Valamint ennek a természet-osztályozásnak választófalai, úgy a Schopenhauer-félék is mindinkább elmosódnak a haladó tudomány szemében. Schopenhauer osztályai a causalitások megérthetőségének fokát akarják feltüntetni, megjegyezvén, hogy ő a megértést az ok és okozat közötti arányosságnak észrevételéhez köti; legjobban megértjük a physikai causalitásokat (mert itt van a legszorosabb arányosság az ok és az okozat mennyisége között), csekélyebb arányosságot mutatnak s kevésbé is érthetők az ingerlés útján keletkező causalitások (a növényeken), legvégül következnek az indítékok és akaratunk közötti kapcsolatok, ahol t. i. leginkább mutatkozik a „kis ok, nagy eredmény” jelensége. – A mi kéttagú felosztásunk, amely egyszerűen m e g é r t h e t ő (a matematikai) és ért-

h e t e t l e n (mind a többi) okviszonyokat különböztet meg, szintén kénytelen elismerni, hogy ez utóbbiak óriási sokaságának némely csoportja közelebb, másika távolabb áll a megértés lehetőségétől. De ha ezt elismerjük, nem a Schopenhauer-féle hármastáblázatnál fogunk megállapodni, hanem elfogadni Hickson-tól (Viertj. XXV. 157), hogy a (relatív!) megértésnek sokkal több foka van, annyi, hogy nem három szilárd típus, hanem egy hosszú felszálló skála fejezi ki helyesen a világnak causalitását. A fizikai okviszonyok közül pl. már a mechanikaiak sem mind egyforma világosak, még kevésbé érthetők a fénytani, elektrikai sat. kapcsolatok, ismét külön típus a kémiai, physiologiai causalitas sat.

*

*

*

Az okkérdésnek egész, főleg az újabb korban nagyra nőtt irodalmában nem találkozik egyetlen értekezés sem, amely belső súly és fontosság dolgában mérkőzhetnék avval a két, erősen ellentétes elmélettel, melyek egyfelől a Hume, másfelől a Kant nevéhez fűződnek. E helyütt, cikkünk végén tehát erre a két nevezetes szellemi termékre fogunk kitérni, ismeretvéen mindenekelőtt a Hume tanítását.

N ü m e fejtegetésének (nem szavainak, hanem elmélete szellemének) rövid kivonata a következő: Abban az *A* jelenségben, melyet egy következő *B* jelenség okának nevezünk, valóban rejlik olyan erő avagy mondat, amely elégséges arra, hogy a *B*-t előidézze. De mi emberek ezt a mozzanatot nem bírjuk megtalálni és soha nem is fogjuk megtalálni (Inqu. sect 5, part 1: *...the particular powers, by which all natural operations are performed, never appear to the senses...* U. o.í [such a person] has not, by all his experience, acquired any idea or knowledge of the secret power, by which the one object produces the other ... Sect 7 part 1: *The scenes of the universe are continually shifting, and one object follows another in an uninterrupted succession; but the power or force which actuates the whole machine, is entirely concealed from us, and never discovers itself in any of the sensible qualities of body.*) Az eredménynek az okból be kell ugyan állania, a *B*-nek bekövetkezése *A* után nem csak tényleges, de szükséges (ez benne rejlik a fenti idézetekben), csak hogy mi emberek sem egyelőre sem ezután nem leszünk képesek belátni, hogy miért szükséges. Ha belátnók, hogy az *A*-ban miképpen rejlik benne a *B*, azaz hogy *J*?-nek csakugyan kell az *A* után, bekövetkeznie, akkor egyetlen *A*-*B* kapcsolatnak észlelése után is teljes joggal kimondhatnók, hogy a világon minden további *A* a *B*-t fogja maga után vonni. (Sect 7, part 1: *... were the power or energy of any cause discoverable by the mind, we could foresee the effect, even without experience, and might, at first pronounce with certainty concerning it, by the mere dint of thought and reasoning.*) Aminthogy tényleg így is beszélünk a matematikai téren. Egyetlen belátás, melyet egy bizonyos körvonalnak lényeges tulajdonságai körül szereztünk, feljogosít arra, hogy e tulajdonságot minden többi, nem is látott körre vonatkozólag kimondjuk (Sect 5, part 1). – Minthogy a fizikai causalitások terén ekkora belátással nem rendelkezünk, tehát nincs is igazi jogalapunk annak az állításnak számára, hogy minden következő *A* oknak is *B* lesz az eredménye. (Sect. 4 part 2: *...it is not reasoning which engages as to*

suppose the past resembling the future ... U. o.: it is allowed on all hands, that there is no known connection between the sensible Qualities and the secret powers; and consequently, that the mind is not led to form such a conclusion concerning their constant and regular conjunction, by any thing which it knows of their nature.) Elvégre ha idáig ez volt a természet rendje, kérdés, ezután is az lesz-e. (U. o.) Minthogy azonban tény, hogy mi emberek mégis minden leendő A'októl a B eredményt várjuk és várjuk nevezetesen akkor, ha az A-B egymásutánt már többször tapasztaltuk, tehát azt kell elismernünk, hogy B-nek az A után leendő bekövetkezését csak azért reméljük, mert már me g s z o k t u k ezt a bizonyos egymásután-következést, azaz mert a sok ismétlődés eszünket arra g y a k o r o l t a, hogy az A után mindig B-t vegyünk észre. (Sect 5, part 1: *[the] principle which determines him to form such a conclusion... is custom or habit.*) Nem a természet rejtek műhelyébe való belátás, hanem csupán a természet eddigi eljárásainak ismételt szemlélése azaz megszokása indít bennünket arra, hogy minden következő A-nak is B eredményt tulajdonítsunk (Sect 8, part 1). – A mindig tapasztalt A-B egymásután olyan érzelmet kelt bennünk, mintha A-nak B-t előidéző erejét közvetlenül megérezzük. (Sect 7 part 2: *this customary transition of the imagination from one object to its usual attendant, is the sentiment or impression from which we form the idea of power or necessary connexion.*) Az A-nak anthropomorphismussal olyan erőt (sect 7 part 1: *power or energy*) tulajdonítunk, amelyet a saját izmainkban tapasztalunk, amikor valamely cselekvényt viszünk véghez s eredményeket létesítünk. Ezen csalóka érzelem alapján, nem pedig az ok természetébe való belátás folytán mondjuk ki, hogy az A oknak a B okozatot elő „kell” idéznie, tehát mindig is fogja előidézni. Igazi, teljes értékű jogcímünk tehát arra nincs, hogy minden következő A-ról feltegyük, hogy B lesz az eredménye. De a jóságos természet az említett megszokásnak alakjában olyan ö s z t ö n t ültetett belénk, ezt az elvárást, melyet a tények, a természet eljárása meg nem hazudtolnak, mert íme minden A után csakugyan a várt B következik be. (Sect 5 part 2: *[nature] has ... implanted in us an instinct, which carries forward the thought in a correspondent course to that which she has established among external objects ...*) – Ez az ösztön ez az elvárás, hogy egy olyan A után, mely a J5-következményű első tapasztalt A-hoz hasonlít, ismét B fog bekövetkezni, – ez az elvárás megvan a fejletlen gyermeknél sőt az állatnál is, szóval mindama lényeknél, akik a tapasztalásból tanulságokat merítenek, a maguk kárán okulnak. Ezeknél a gyengébb értelmiségű teremtményeknél teljesen ki van zárva, hogy az ok-jelenség természetébe való belátás alapján várnának el egy az először tapasztalthoz hasonló eredményt. Meg is járnák, azaz el is pusztulnának, ha a természet ilyen nehéz – az ember számára is elérhetetlen - belátáshoz kötötte volna náluk az okulás, a világ folyásához való alkalmazkodás lehetőségét, őket szépen a megszokás viszi arra, hogy az egyszer tapasztalt káros eredményű okoktól őrizkedjenek. (Sect. 9). Azt az elméletet pedig, mely szerint az embernél is csak a megszokás s nem a belátás teremti meg az okkapcsolatokban való hitet, az a körülmény is ajánlja, hogy evvel az elmélettel íme tágabb körben boldogulunk, mert vele az emberén kívül az állatnak eljárását is megértjük. (Sect. 9: *... any theory,*

by which we explain the operations of the understanding, ... will acquire additional authority, if we find that the same theory is requisite to explain the same phenomena in all other animals.)

Nézzük ezek után, hogy ezt az igazán magas színvonalú elméletet miféle gondolatokkal igyekezett kiegészíteni illetőleg megjavítani Kant. A causalitás – mondja Kant (Kr. r. V. 180-5) – az a princípium, amelynek segítségével a világ változás-folyamatának (nem a substantiák keletkezésének!) értelmes szemlélése, másszóval az egymás után következő jelenségeknek igazi, nevére érdemes tapasztalata lehetségessé válik. Ahhoz, hogy jogom legyen az egymás után megejtett szemléleteimet valamely objectív tényálladék, egy egységes esemény szemléletének neveznem, az kell, hogy magában a szemléleti adatban legyen olyan valami, ami engemet az adatoknak egy bizonyos és nem bármily tetszésszerű sorrendű szemlélésére kényszerít. Más szóval kell egy bizonyos szabálynak lennie, amely szerint az egyik jelenség a másokra következik, mert ahol semmi szabály sem szorítja meg képzelésemet, ott képzetjáték keletkezik s nem objectív tényálladékoknak szemlélete. – Egy ilyen szabály már csak a maga általános érvénye, kényszerítő szükségessége következtében sem lehet egyszerűen a tapasztalás gyermeke, hanem az eszünkben gyökerezik, *a priori* van meg (181). És ezt nem cáfolja meg (186) az a körülmény, hogy kizárólag tapasztalásból tudhatni, micsoda causalis hatásokra képes minden egyes tárgy. Inkább azt kell mondanunk, hogy a causalitást a tapasztalásból kivonni (*aus der Erfahrung ... herausziehen* u. o.) csak azért lehet, mert előzőleg ezt is, meg a többi apriorikus elvet mink raktuk le a tapasztalásba. – Fel kell tennünk, hogy minden következő eseményben valamelyes vonatkozás rejlik egy bizonyos megelőzőre, vagyis hogy a második esemény az elsőből bizonyos szabály szerint következik (184-5 V. ö. az idézetet fent 629). Határozott helyhez a végtelen időfolyamatban valamely esemény csak az által jut és akkor, ha a megelőző esemény szabja meg neki a helyét az idősorban vagyis előidézi azt, hogy ez a másik esemény okvetlenül bekövetkezzék. Valamint a megelőző időpillanat lehetővé teszi a következő pillanatot, úgy fel kell tennünk, hogy a megelőző pillanatot kitöltő esemény teszi lehetővé a következő eseményt (187-8) Ez az eszünkben apriori meglévő causalitás-törvény és ez a feltétele minden tudományos tapasztalatszerzésnek. – Az ok és okozat egyidejűségének követelménye ezt az elméletet nem cáfolja, azért (190-1), mert a causalitás törvénye nem bizonyos idő m u l á s t köt ki ok és okozat között, hanem az események idő r e n d j é r e vonatkozik vagyis megszabja, hogy mindenkor a megelőző eseményt tekintsük a következő okának s ne megfordítva, a későbbivel okadatoljuk az előzőt. – A causalis törvényt meg lehet érteni és alaposan fejtegetni, ha tiszta eszünkéből nem bírjuk is belátni, hogy általában véve hogyan eshetik meg valamely változás. Ilyesmit csak esetről-esetre, vagyis a működő erők tapasztalati ismeretéből lehet megérteni s á l t a l á b a n mindössze annyit mondhatni, hogy az okból successive azaz végtelen sok középtagon keresztül áll be az okozat (193-6.) – Hume-nak igaza van abban, hogy a tiszta eszünk, amelyik a tapasztalást nem nézi, el sem bírja gondolni, hogyan lehessen valamely adat olyan természetű, hogy felmerülésekor mindig egy másik adatnak is be kelljen

állania. (Prol. 4). De Hume-nak észre kellett volna vennie, hogy a metaphysika egyéb törvényei, a substantia és accidens-é meg a kölcsönös hatása szint'oly érthetetlenek a tapasztalást mellőző tiszta ész számára, mint a causalitás törvénye. De hát nem is arra valók e törvények, hogy magukban véve, minden tapasztalásra való tekintet nélkül, értegesse az ember, hanem ezek eszünknek olyan adalékai, amelyek a tapasztalástól elválaszthatlanok, mert annak feltételéül szolgálnak. (Prol. 65-6.) Hume-nak hibáját, mely abban állott, hogy ő a causalis törvényben rejlő késztető, imperativ karaktert (*Allgemeinheit, Notwendigkeit*) rövidesen pusztá egy-máshoz gyakorolt képzetek következményének azaz megszokásnak tulajdonította azért, mivel e késztető erőt magában a minden tapasztalástól függetlenül vett törvényben megtalálni nem tudta, – ezt a hibát, mely az egész metaphysika lehetőségét aláássa, jóvátette ő (Kant) avval, hogy a causalitás törvényét meg a többieket a tapasztalástól elválaszthatatlan, mert annak feltételéül szolgáló, tehát igenis tiszta apriorikus esztörvényeknek mutatta ki. (Prol. 26-7, 67-8.) – Eszünknek azt a sajátságát pedig, amelynek következtében ilyen sajátságos törvényeket hordoz magában, nem lehet tovább feszegetni, mert hisz csak avval az eszünkkel fejtegethetnők, amely maga is alája van vetve e törvényeknek azaz fölējök emelkedni nem képes (Prol. 75).

Idáig Kant. ő maga bevallja, hogy a Hume-féle tárgyalással szemben neki főtörekvése volt, a causalis meg a többi metaphysikai törvénynek aprioritását s evvel a rajok alapított metaphysikát megmenteni. Azt a formulát, amelyben végleg megállapodik, t. i. hogy ezek a törvények a feltételei minden tapasztalásnak, mi nem találjuk valami nagyon eltérőnek attól az állítástól, hogy „mind e törvények a természettudományra elkerülhetlenül szükségesek” amit Hume ellenében vetettek fel a közvetlen utódai s amiért őket Kant (Prol. 5.) „mivel Hume-ot nem értették meg”, megtámadta, Kant-nak e megjegyzéséből az tűnik ki, hogy ő maga gondolat-szövedékében nem a causalis törvénynek ezt a feltétel-természetét tekinti főpontnak, az igazi Hume-cáfolatnak, hanem azt, hogy neki (állítólag) sikerült ezt a törvényt valahogy (egy a pusztá logikából, nevezetesen a hypothetikus Ítéletekből kiinduló okoskodással) az apriorikus igazságok közé iktatni, illetőleg eszünkben „feltalálni.” Mellőzzük most azt a levezetést, melynek segítségével Kant azt a törvényt a maga hite szerint az ész apriorikus birtokai között felfedezte. Csak azt jegyezzük meg, hogy Hume, ha azt a kimutatást olvasta volna, valószínűleg azt felelte volna: „Kant semmivel többet nem mutatott ki, mint hogy ezek metaphysikai vagyis a metaphysikában meg egyebütt használatos törvények, – amit ő (Hume) soha sem tagadott.” – Ami meg a causalitásnak feltétel-mivoltát („a tapasztalás feltétele”) illeti, ez már azért sem válik be cáfolatnak a Hume elméletére, mivel Hume-nak bizonyára esze ágában sem volt meghátrálnia ama cōnsequentia elől, melyet Kant a causalitás aprioritásának visszautasítása esetére elébe vet, t. i. hogy ez esetben, vagyis ha a causalitás pusztá szokás-alapú fogalomnak marad, megszűnik a természettudománynak (maga Kant bizonyára a Newton tudománnyára gondol) igazi szabatos tudomány-charaktere. Hume ha nem mondta is ki, de bizonyára nem szabódott volna annak a kimondásától: „hiszem és vallom, hogy a mi egész mai természet-

tudományunkon rajta tapad az anthropomorphismus s hogy végigvonul rajta elménk emberies gyöngeségének egy vonása, amelyet még egyáltalán nem sikerült annyira eltüntetni, hogy a természettudományt ma már teljesen exact, a matematikával egyszabású tudománynak lehessen tekinteni, Minden természettudománynak olyan lesz a Karaktere, amilyenek az alapjául szolgáló fogalmak illetőleg elvek. Ha ezek az alapelvek szorosan rationalisak, matematikai értelemben szabatosak, akkor a rajok épített termé* szettudomány is rationalis szabású lesz; ha ellenben mindenféle emberi gyöngeséggel, érzelmekkel, anthropomorphismussal illetett alapfogalmakra építünk, akkor egy ugyancsak anthropomorphistikus, ingadozó, inexact tudomány lesz az eredmény. Minthogy tehát az illető tudománynak Karaktere mindenkor az alapjául szolgáló princípiumoknak természetéhez igazodik és nem megfordítva: ezért épen feje tetejére állított okoskodás és egészen jogosulatlan eljárás (petitio principii), valamely tudományos épületnek, ezen secundair fejleménynek számára egy bizonyos karaktert lefoglalni (postulálni) és most ehhez a karakterhez válogatni, ebből okoskodni ki az ismeretani természetét az alapjául szolgáló princípiumnak. Azt az elméletet tehát, mely a kérdéses alap-principiumot (ez esetben a causalitást) ingatag, érzelmi, nem-rationalis természetűnek bizonyítja, ha egyáltalán, akkor csakis közvetlen cáfolattal lehet visszavetni; mert a közvetett, a „lehetetlen következménnyel” történt cáfolat elveszíti minden erejét, hogyha valaki mint én, Hume, ezt a következményt nem utasítja vissza, hanem „áll elébe!” Röviden: Hume azt mondja és nem csak mondja, de bebizonyítja, hogy a causalitas nem exact fogalom. Ebből az következik (Hume ezt nem mondja ki, de nem is tagadja): „tehát a természettudomány nem igazi exact tudomány.” Kant azt feleli: „Hume-nak bizonyítékára ugyan nem találok cáfolatot, de e bizonyítéknak rossznak s a causalitásnak mégis rationalis fogalomnak kell lennie, mert hisz a reá épülő természettudomány exact természetű.” Megszólalunk: „Vajjon?”

W u n d t (Log. I. 545) szerint Kant avval, hogy a causalis törvényt apriorikusnak jelentette ki, még épenséggel nem felelt meg arra a mindeniknél fontosabb kérdésre: miféle kritériumok alapján tekintünk valamely megszokott egymásutánt okozati összefüggésnek (a *post hoc-ot propter hoc-nak*)?

Azt is észre lehet venni, hogy Kant nem mindenütt az igazi Hume-ot cáfolta, hanem egy olyan elméletet, amilyenné ő a maga fejében a Hume-ét átídomította. Hume azt mondta: egyetlen egy physikai causalitást sem lehet megérteni, mert nem lehet belátni, sem az illető concret esetben, sem másban, hogy az „okozat hogyan kerül ki az okból. Ráillik-e vajjon az ilyen állításra az a Kant-féle cáfolat: te ezt azért nem érted meg, mert elkülönítve, a tapasztalásra való vonatkoztatás nélkül tekintgeted a causalis törvényt! Hume soha és sehol sem szolgált rá erre a szemrehányásra, mert ő vége végéig tapasztalati okviszonyokról beszél és a causalitásnak érthetlenségét nem egy concret példával bizonyítja (billiárdgolyók lökődése sat.).

Aki fennakad azon, hogy a mi „exact természettudomány” szavunk helyett Kant-nál csak a „tapasztalás” szót találja, az az olvasó talán elfogadja tőlünk, hogy Kant a „tapasztalás” szónál itt mindenkor a szoros természettudományt érti, – elfogadja mondom, ha számbaveszi, hogy Kant

a causalis törvényt mint nézés-szabályt vagyis azért tartja szükségesnek, hogy legyen valami, ami eszünknek világszemléletét lenyűgözzé és ezt a képzetjätéktől megkülönböztesse. Itt azt kérdehetjük: nem nagyon sok, nagyon súlyos dolog-e ilyen célra a causalis törvény? Nem elég szabály, kötelék, kényszerítő tényező-e eszünk számára a pusztá időrend is. az egymásután? Arra hogy én egy *a*, *b*, *c* elemekből álló eseménysorozatot épen ebben és ne a fordított vagy másmilyen sorrendben szemléljek, teljesen elégséges szerintünk az a tény, hogy ezek az adatok épen abban a sorrendben következnek egymásután azaz vonulnak el a szemem előtt. Ha semmi-féle causalis kapcsolatot sem fogadok is el amaz elemek között, akkor is csak abban az időadta sorrendben s nem ama teljesen tetszésszerinti rendben leszek képes az adatokat szemlélni, mint ahogy szemlélni a háznak (Kant példája Kr. r. V. 182) egyes részeit. Kant-nak ezt a pontját Schopenhauer (III. 101-110) is megtámadta, kihez némi polémia után Wundt (Log. I. 531-2) is hozzácsatlakozik; szint'úgy Hickson (Viertj. XXV. 50, 52) és Bütschli (Ann. IV. 356-8). – A pusztá tapasztalás, a világszemlélet tehát nevére méltó azaz a képzetjätéktől különböző folyamat lesz már akkor; ha semmi más mint a tér- és időformák adta „szabály”-t fogadunk el benne. Ezt bizonyára Kant is tudta, de tudta azt is, hogy az ilyen eseménynézés még nem tudomány. Ha tehát ő „szabály”-nak ide egyenesen a causalis köteléket követelte meg, akkor világos, hogy egy olyan „tapasztalás” lebegett szeme előtt, amely erősen túlszárnyalja az egyszerű világnézegetést, túl nevezetesen abban, hogy természetmegértésre és nem csupa tényleírásra törekszik. Nos hát, az ilyen „tapasztalásának a neve a mi nyelvünkön „exact természettudomány.” (Hogy Kant-nak „tapasztalás”-a e fejtegetéseiben mindenütt annyi mint „Newton-féle természettudomány”, azt valószínűvé teszi az a helye [Prol. 4], ahol a Hume tételéről azt mondja, hogy aláássa – nem a tapasztalást, hanem a „metaphysiká”-t.)

A mi szemünkben Kant nem oldotta meg, hanem keresztülvágta a Hume gordiusi csomóját s válaszával, mely röviden abba a mondatba csúcsosodik ki: „rationalis tudomány csak rationalis elvektől telik” egyszerűen elütötte, legázolta mindazokat a finomságokat, miket a Hume psychologus esze felszínre vetett. Minthogy mi minden elméletnek csak annyi értéket tulajdoníthatunk, amennyi pszichologiai felvilágosítás rejlik benne, tehát a Kant-féle causalitás-elméletből igazi nyereségül a Hume-féléhez képest csupán azt iktatjuk ide, hogy Kant az angol bölcselelnél jobban hangsúlyozta és érezte, hogy minden physikai okkapcsolat egy logikaiba törekszik átmenni azaz hogy át kell és kellene vinni egy ilyenbe. Azt is el kell ismerni, hogy Kant igen, de Hume nem mondotta ki (sőt egyik fent 665 idézett kifejezésével jóformán kétségbe vonja), hogy minden causalitás kizárólag eseményekre vonatkozik, nem pedig tárgyakra. Nem tárgynak van oka, hanem a létező, megokolhatatlan substantia ilyen és ilyen alakjának, megjelenésének, szóval annak az eseménynek, mely a substantiát ezzé a tárggyá tette. Mi ezt a két pontot fogadjuk el Kant-tói és minden többiben szívvel-lélekkel a Hume elméletéhez és annak összes logikai következményeihez csatlakozunk, sőt, mint az olvasó a fennebbi szövegünkben láthatja, máris teljesen hozzácsatlakoztunk. Szerintünk nem hogy Kant legyőzte volna Hume-ot, hanem ellenkezőleg úgy áll a dolog, hogy ha továbbnyomozzuk a Kant

megpendítette gondolatot, s nevezetesen azt kérdezzük, honnan való eszünknek az a sajátsága, mely ilyen „apriorikus” törvényeket termelt: épen bele-torkolunk a Hume gondolatkörébe, mert e kérdésre, melyet Kant (láttuk fent 668) elutasított, nem felelhetünk mást, mint: a gyakorlás, a megszokás tanította az embert causalis kapcsolatok elfogadására.

B ü t s c h l i (Ann. IV. 364) szerint a Hume-féle elméletet a Kant-éval szemben már az is igazolja, hogy Kant a causalis következménynek beállítását mindössze *erfahrungsnotwendig-, empirisch notwendig-n&k* (értsd: nem *denknotwendig-nek*) tudta kimutatni.

W u n d t (Log. I. 530, 546) azt mondja: „Hume elfeledte, hogy a megszokott tény-egmásutánok közül csak azokban ismerünk el causalis összetartozást, melyeket logikai szempontból megvizsgáltunk. Ebből az következik, hogy nem a megszokás avatja szemünkben az illető egymásutánokat causalis természetűekké, hanem az a szabályosság, melyet bennük észre-veszünk (549).” Hume erre valószínűleg azt felelte volna: ha mégannyira átvizsgáljuk is a megszokott egymásutánokat, másféle szabályosságot nem találunk bennök mint azt, hogy *A* jelenségre t é n y l e g m i n d e n k o r *B* következik.

N i c k s o n (Viertj. XXIV. 462) azt kérdi Hume-tól, hány-szor kell valamely egymásutánnak megismétlődnie, hogy causalis természetűnek s ne csupán véletlen sorrendnek tartsam? Hume erre megfelelt ott (fent 666), ahol ama megszokás mögött valami ösztönt keresett és a tárgyknak tulajdonított erőről beszélt, jeléül annak, hogy a sokszor-ismétlődésnek tényével még nem érte be. Ebben implicite benne rejlik, hogy a megszokott tény-egmásutánokban csak akkor látunk causalitást, ha ezek beleilleszkednek a substantia és accidens schemába, azaz olyanok, mint egy cselekvő és a cselekvése. Evvel intéződik el az ismert Reid-féle ellenvetés is („a nap-éj sorrendet már rég megszoktuk, mégsem tekintjük az egyiket a másik okozatának”), mely ellen Wundt (530) is megvédte Hume-ot.

Az olvasó tudja, hogy evvel a hosszú fejtegetéssel nem akartunk egyebet, mint előkészíteni a causalitásnak egész themáját, illetőleg reávonatkozó felfogásunkat annak az egy kérdésnek számára: bele-illik-e a causalis törvény a motorikus psychologia keretébe? Itt is csak azt mondhatjuk, amit a logikai törvényeknél. Egy apriorikus természetű causalis törvény, egy Kant-féle, nem fér össze a motorikus psychológiával, de a fennebbiekben talán sikerült ezen aprioritás ellen elég szilárd álláspontot foglalnunk. Másrészt mi akadálya van annak, hogy a mi motorikus kereteinkbe bekebeleztessek egy olyan causalis törvény, amely, mint a Hume-é, nem egyéb, mint egyik különös esete az ember amaz általános t ö r e k v é s é n e k, hogy megértse azt, amit még nem ért meg? Valamit megérteni annyi, mint vele szemben a leghelyesebb reakcióra képesnek lenni; szóval a megértés motorikus folyamat. Nyilván még inkább motorikus természetű a megértésre való törekvés, mert hisz a törekvésben már

a köztudomás szerint is mozdulat rejlik. E törekvésnek ideiglenes kielégítése, egy talált és engem egyelőre kielégítő ok (mondottuk, hogy minden causalis magyarázat tökéletlen) nem egyéb, mint ideiglenes berendezkedésem az illető, eddig megértetlen jelenséggel szemben. Bárhova tekintünk a causalis törvény körében, csak azt látjuk, hogy e törvénytől a motorikus elvű psychológiánkat féltünk annál kevesebb az okunk, mivel mi egy a causalis okoskodásnál mint megértés-igyekezethél sokkal kényesebb dologra, t. i. magára a megértésre, illetőleg ami vele íélér, a tiszta ténylátásra és a megfelelő képzelésre vonatkozólag bizonyítottuk be, hogy motorikus felfogás alá eshetnek.

Ezt az eredményt nem lehetett volna kinyernünk, ha szorosan a „psychológiába tartozó témák” keretéhez ragaszkodva, elkerüljük a causalis törvény jelentőségének, kilátásainak sat. mindama fenti fejtegetéseit, amilyeneket az olvasó közönség inkább az „Ismerettan” meg „Logika” című munkákban szokott meg.

IV. *A lelki jelenségek alanya.*

Az az egész, még pedig épen magosabb színvonalú, „szellemibb” természetű lelki élet, melyet a mi psychológiánk szintügy mint az alsóbb fokút, a motorikus elv alapján igyekszik kimagyarázni, feloszlik 1.) a közforgalomban élő egyénnek olyan megnyilatkozásaira, melyek tisztára szellemi természetűeknek látszanak s ezért a motorikus psychologusra egy új értelmezés feladatát róják rá. Ezek az emberi beszédnek mindenféle formái, különösen pedig az elvont fogalmakban mozgolódó beszéd. 2.) Másodszor ide tartoznak bizonyos, az eddigi psychológiától elfogadott hypothesisek, melyekkel úgy a beszédben nyilvánuló emberi gondolkozásnak irányválasztását, mint általában értelmünknek mindenféle téren való szereplése módját, igazodásait akarják megmagyarázni. Ide tartoznak tehát a gondolkozásunk törvényei, alapelvei és nevezetesen az a hit, hogy értelmi működéseinken bizonyos velünk született, avagy legalább is továbbelemezhetetlen, mint szokták mondani „örök” igazságok uralkodnak (a nativlsmus és apriorismus.) – Az első két osztállyal idáig foglalkoztunk. Hátra van az utolsó osztály: 3.) azok a további hypothesisek, melyeket a spiritualista psychologia gondolkozásunk tényeinek tudományos leírására tart szükségeseknek; vagyis azok az alapelvek, melyeket nem a gondolkozó embernek kell mindannyiszor szeme előtt tartania (úgy miként a 2.) alatti törvényeket), hanem a

gondolkozást megítélő, az emberi eljárásokról számot adó psychologusnak kell – állítólag – követnie. Más szóval, álláspontot kell foglalnunk ama régi szokással szemben, mely lelki nyilvánulatainkat bizonyos képzelt alanyokhoz köti, vagyis átviszi a lelki életre azt a természettudományos szokást, mely a jelenségek számára megfelelő substantiákat fogad el, olyanokat, melyeknek természete az illető jelenségekéhez igazodik.

A régi psychologia lelki életünket teleültette ilyen képzelt alanyokkal. Az olvasó remélhetőleg észreveszi, hogy itt mindenekelőtt az immár lejárt tehetség-elméletre kell gondolnia, arra a már egyszer (fent 363) érintett szokásra, mely a különféle lelki nyilvánulások mögé megannyi, kellő hathatóságú erőt, „tehetség”-et iktatott. Mi a halottat agyonütni nem fogjuk, azért tehát ennek a valóban lejárt elméletnek cáfolatára semmiféle szót sem vesztegetünk. De nem hunyhatunk szemet e halottnak utódai vagyis ama tény előtt, hogy az emberi elmének hibás gondolkozásmódjából, mely a 32 és néhány „tehetség”-et megteremtette, még mindig maradt annyi, hogy vigan továbbélnek meggyőződésünkben azok a „szellemi erők”, melyek az állítólag hármass irányú lelki élet mindegyik oldalának megfelelnek. Hogy az embernek van „esze”, vagyis egy, gondolkozó működését végrehajtó ereje, – hogy van „akarata”, vagyis az a tehetsége, melynél fogva szándékokat érlel magában és cselekszik, – s hogy van végre „kedély”-e, azaz olyan lelki sajátága, amely érzelmekre, indulatokra képesíti: ebben nem kételkedik senki, ehhez a három erőhöz, mint „tagadhatatlan tények”-hez a mai psychologia illetőleg a köztudalom szilárd hittel ragaszkodik. Akinek pedig még ez a hit sem eléggé népszerű, az gondoljon az emberiségnek amaz ős szokására, mely magát az egész osztatlan lelki életet egyetlen alanyhoz kötötte, amelyet „lélek”-nek nevezett.

Mondanunk sem kell, hogy mind e képzelt alanyok, avagy lelki erők, szellemek a mi motorikus psychológiánk köreit erősen zavarják; zavarják nevezetesen annak a meggyőződésünknek keresztülvitelét, hogy az u. n. „lelki” életnek, helyesebben az összes mozdulatos jelenségeinknek semmi más alanya sem lehet, mint maga az egységes ember. Minálunk az ember gondolkozik, akar, érez, nem pedig az embernek az „esze”, „akarata” vagy „kedélye” s nem is az ember az „eszével”, „akaratóval” vagy „kedélyével” – még pedig annál kevésbé, mert mint bőven eléggé megmondottuk, mind a három u. n. lelki működés esetében nem cselekszik mást és többet mint hogy mozdul. Ennek következtében a hozzászólásunk ama lelki alanyok kérdéséhez csak cáfoló természetű lehet.

Az „akarat”-, „ész”-féle alanyokra vonatkozó nézetünk talán eléggé kiderül a fent (369 továbbá 581 és k. lapokon) mondottakból; a „lélek” vagyis e fogalomalkotásnak szükséges avagy szükségtelen volta körül meg akkora irodalom fejlődött, hogy mi ennek mindenmű szaporításától elállunk, teljesen elégségesnek tartván az olvasónak tájékoztatására, ha olyan szellemű fejtegetésekre utaljuk rá, amilyen pl. a Tylor (I. 411-495) vagy a Spencer (Ess. I. 308-330)-féle. Egy nevére érdemes tudománynak e tárgyban már úgy sincs egyéb keresni valója, mint amire az említett írók törekedtek, t. i. rekonstruálni azt a legvalószínűbb félreértést, eltévelyedést, amelynek következtében az ember ilyen chimaerikus fogalmakat alkotott. De végkép lejárt az az idő, amikor még dicséretes, ajánlatos eljárásnak a hírében állottak azok a törekvések, melyek a lélekhitet „megmenteni”, a tudomány elveivel „összeegyeztetni” iparkodtak.

Ennek a korszaknak egy elgyöngült, de tagadhatatlan hajtása az a tudományos gondolkozóknál is megnyilvánuló igyekezet, mely a pozitivistá radicalismus és a dogmahívó conservatismus közötti szakadást avval a – bár gyöngé, keskeny – híddal igyekszik áthidalni, hogy „a lélek-hypothesis ugyan helytelen,” de azért a „lélek” fogalom, mint ilyen meg amolyan jobb értelemben is vehető alkotás, „helyes, megtartani való szellemi termék.” Aki mint pl. W u n d t (Ph. Ps. III. 761-2) tisztán csak az u. n. lelki jelenségeket, ezt az összefüggő, különös eseménysorozatot fogadja el s rosszalja ennek egy a testtől különböző, „szellemi” substantiára való visszavitelét, ebből származtatását, rosszalja pedig ép azért, mivel a lelki életet – igen helyesen – egy a testnek Összes életműködései közé tartozó, az organikus állati életnek teljes leírásába belefoglalandó tünetcsoportnak tekinti, – szóval aki elveti épen azt a gondolatot, mely a „lélek” fogalmát megteremtette, s el egyszersmind azt az értelmet, melyet ez a szó ősidőktől fogva viselt, – az ilyen gondolkozónak részéről egészen különös, váratlan fordulat, ha a „lélek” szónak egyszerű kiiktatása helyett ezt a szót mégis megtartja, elfogadja és az említett eseménysorozatnak, az u. n. lelki jelenségek összességének (772: *Inbegriff*) nevéül, avagy másutt (768) az élő lény egy külön tulajdonságának (*Eigenschaft*) értelmében foglalja le. Aki lélekben hisz, annak ez a lélek seholsem egy pusztán „-ság -ség” avagy „-ás -és”, szóval nem afféle *nomen abstractum*, amilyenek azok az igei eredetű főnevek, melyek cselekvésfolyamatokat tisztára nyelvtani célokra foglalnak egységbe. A „lélek” nem egy összefoglalás útján készült gondolati, hanem eredeti létező egységet, a térbeli tárgyak individuális voltához hasonló, de tőlük minden másban különböző substantiát, „szellem”-et jelent; s ha Wundt-nak szüksége volt az említett összefoglalás végett valami főnévre, válogathatott a német nyelvnek elég más kifejezésében, aminthogy válogatott is, mert stílusában alig akadunk a „lélek” szóra. Abból, hogy épen ennek a szónak fogta pártját, talán lehetett annyi haszna, hogy elhárította philosophiai rendszerétől a haragját azoknak a dogmahívóknak, kik a maguk nebulófogalmának bármi

alakban való ottszereplésével, pusztá felkarolásával beérik, de viszont magára vonja a meghökkent kérdő pillantását azoknak a directebb útirányú gondolkozóknak, kik a gondolatot a maga nevén s a nevet a maga jelenlétében szokták forgalomba hozni.

Hogy a lelki változásokhoz változó v a l a m i azaz lélek is kell, ezt M ü n s t e r b e r g (388-9) avval az érdekes válasszal utasítja vissza: „A lelki jelenségek csupán a kívül álló szemlélőnek számára adnak ki egy egységes változást folyamatot, mert magában a szemlélt gondolkozóban az történik, hogy mindig új meg új alakulatok, képzetek merülnek fel benne.” Minthogy pedig Münsterberg-nek e munkájában úgy látszik minden nézetnek csak próbálgatás végett és nem végleges formájában volt szabad szerepelnie (ez a folytonos függőben tartás, mellékesen szólva, igen megrontja e könyvnek élvezetét), tehát ehhez az állításhoz is akad palinódia, az (389-90), hogy a lelki tüneteknek ép oly „joguk van” substantiára, mint a physikaiaknak. E tekintetben legépületesebb az a hely (397), ahol bámulatunkra az „egységes, öntudatos, halhatatlan és szabad” lélek jelenik meg a Münsterberg-féle bűvészműtávtványok színpadán, még pedig megjelenik egy alapjában oly értelmű magyarázatnak kíséretében, hogy ez a lélek nem egyéb, mint tényleges akarásaink végső alap-okainak, a potentialis akarásoknak rendszere, amely valóságos akarásainkat hordozza és lehetővé teszi. (... *muss als Seele jenes ideelle System individueller Wollungen gelten, das in der gesamten Reihe wirklicher Wollungen sich auslebt und doch in jedem neuen Akt sich mit dem gesamten System identisch setzt.*) Csak annyi akad a nyelvünkre: *Et tu mi füi Brute?* Ennyi „hithűség”, ekkora kínos erőlködés után, hogy ama leélt fogalmat valamiféle definiációval megmenteni sikerüljön, bizonyára megbocsátja neki a dogmatista párt, ha csak egy *System und Gesetz unserer Wollungen-t* (398) csinál a lélekből és *existirendes Ding* volta ellen harcol; valamint talán elnézi azt is, hogy különféle Schopenhauer-eskedő absolut-akaratos vergődések után (399) arra a hívektől talán nem várt eredményre jut ki (401): a keresett causalis összefüggést a lelki jelenségek között indirect úton, a „lélek” segítségével sem lehet helyreállítani, épen mert a lélek nem substantia.

Minekünk a „lélek” egy a mai nyelvbe belérozsdásodott fogalomalkotás, mely teljesen egyértékű a „szerencse”, „sors” meg efféle szókkal, a tekintetben is, hogy bizonyos beszédfordulatokat az illető szók nélkül megstilizálni bajos dolog. Ilyen szóéletet, mint láthatta az olvasó, a „lélek”, sőt az „ész”, „akarat” minálunk is él s ezek szemünkben nem is egyebek, mint az az „isten hozott!” „isten veled!” köszönés az atheista szájában, melyeknek helyébe már azért sem tehet mást, mert különben nevetségessé válik.

E b b i n g h a u s (15-6), bár védelmére kél az amolyan Wundt-forma, új értelmezésű léleknek, mégis Wundt-nál sokkal félreérthetlenebb módon jelzi, hogy nála a lélek csak szó.

Ha kellő nyelvtörténeti adatok híján nincs is jogunk kimondani, hogy mind az említett szellemi substantiáknak, erőknak fogalma

(plane az összes nyelvekben!) egy és ugyanazon gondolatlépés, értsd: félrelépés útján keletkezett, vagyis hogy a „lélek” szót ugyanaz a nyelvalkotó módszer teremtette meg, mely a „szellem”-et, az „ész”-t, „akarat”-ot hozta létre, mégis ismerjük annyira az emberiség gondolatszokásait és rossz szokásait, hogy rá tudunk mutatni egy olyan egységes eljárásra, melyből mindezek a szók és rájuk épült téves fogalomalkotások kikerülhettek. Tudjuk, hogy azt ami folyamat, esemény, a nyelv nem-egyszer kénytelen ítéletei számára alanynak tenni. Ennek a szükségletnek megfelelnek a deverbális elvont főnevek. Mármost nem kellett egyéb mint az, hogy a későkori utód, ki a kész nyelvet átveszi, elfeledje illetőleg ne tudja amaz elvont, esetleg talán képzőjevesztett főnév megalkotásának eredeti alkalmát és célját – és mindjárt készen volt az a hiedelem» hogy az a főnév valamely „titkos” (mivel észrevehetetlen) létezőt jelöl. (V. ö. fent 573). fia van szó, akkor könnyen kristályosodik hozzá valami sajtáságos csodás jelentés és ezt magyarázó elmélet; mert ahol van rom, ott könnyen megnő a legendának valóságot elleplező borostyána. Más szóval: nem tudjuk, hogy az „ész”, „szellem”, „lélek” szókat mind ugyanaz a gondolatlépés teremtette meg, de az emberiségtől kitelik, hogy valamennyit ugyanegy módon csinálta.

Ez a nézet nem egyezik avval a T y l o r (I. 422-7)-féle érdekes elmélettel, mely szerint a „lélek” eredetileg a meghalt emberől megalakult álmokép volt; de egyezik avval az ugyanott említett másik felfogással, mely szerint az *animus* eredetileg *ἀνεμωσ* volt vagyis a lélek lélekzés.

Mi többet a lelkekről és szellemekről nem beszélünk; *quia non sunt nee mentio fiat*. Szükséges azonban, hogy álláspontot foglaljunk egy olyan fogalomnak dolgában, melyet épen a tudományos irányú modern psychologia pótolta a helyébe az általa elítélt lélekfogalomnak. Értjük az *ö n t u d a t o t*, ezt a realista szabású psychologusoknál is széltében feltalálható *psychicum*-ot.

Az olvasót bizonyára nem szükséges figyelmeztetnünk arra, hogy a mi psychológiánkban, 1.) melyben az érzeteket csupán a külső hatás és a meghatott emberi (állati) test, t. i. ennek az egész physiologiai berendezése, idegeinek, izmainak természete alkotja meg, továbbá 2.) amelyben a képzetek– mint pusztá mozdulatoknak s az elvontabb nyilatkozatok– mint magosabb rendű, tökéletesített mozdulatoknak számára semmi szükség sincs más valamilyen alanyra, mint amilyen maga az egész ember, – ebben a psychológiában elesik két igen súlyos jogcím, mely a régi iskolában az öntudat fogalmának

megalkotására illetőleg szerepeltetésére vezetett. – Minekelőtte tehát kimondhatnók azt a súlyos, sokak szemében a mi psychológiánkra bizonyára végzetes szót, mely magát az öntudatot is ama valóságtalan léghólyagok közé iktatja, melyeket csak az emberi félreértés ruházott fel valami létezés-látszattal, – szóval kiküszöbölők, semmisnek nyilvánítanék azt az erőt, amely a közvélemény szerint egész lelki életünknek s a Fichte-féle idealismus szerint még a külső világnak (a nem-énnek) is az alapja: minekelőtte mondom ezt a merész lépést megtehetnők, meg kell vizsgálnunk, nem jut-e még más szerepe is az öntudatnak a lelki világunkban, nem akadnak-e olyan tagadhatatlan tények, melyek egy efféle titkos psychikumnak elfogadása nélkül kimagyarázhatatlanok. Ott találjuk mindenekelőtt azt, hogy az ember nem csupán megalkotja érzeteit és rájuk reagál, de tudomása is van a saját reactióiról, általán szellemi nyilvánulatainak túlnyomó többségéről: szerzett ismereteiről, a benne keletkezett érzelmekről, megalkotott terveiről sat. Mi nemcsak cselekszünk, de öntudatosan cselekszünk, s minden ethika és paedagogia ajánlja, megköveteli az emberiségtől azt a szellemi fejlődéskorot, melyen a szokásszerű, gépies cselekvésmódot az öntudatos cselekvőség váltja fel. „Hogyan lehetséges – mondja ellenfelünk – az öntudatos működés, az önmagát ismerő, magáért helytálló személyiség, ha nincs öntudat, ha az öntudat merő »félreértés?! Avagy nem tény-e másrészt az, hogy összes szellemi nyilatkozatainkat, első sorban akaratumk nyilvánulásait, továbbá érzelmeinket, de még szerzett ismereteinket is az én képzetébe tömörítjük össze, én-ünknek tulajdonítjuk, vagyis mindeme nyilvánulásainkat az én képzetével kísérjük? Mármost mi egyéb lehetne a substratum-a az ,én' szónak, mi lehetne az a kétségtelenül létező, bármennyire körülirhatatlan valami (szellemi állapot, erő), amit az ,én' szó megjelöl, ha nem épen az öntudat volna az, amelyet egészen helyesen ,én-tudat'-nak is magyaráztak!? Az ,én' a csúcspontja annak a pyramisnak avagy a középpontja annak a körnek, amik az egész szellemi személyiségünknek szerkezetét példázzák. Az ilyen pont kiterjedéstelen, nem vaskos, nem megfogható dolog, – de nem semmi! Ott van továbbá az a másik tény, hogy figyelmünket egyszerre csak egy foglalkozásra, tárgyra bírjuk rászegezni, jeléül annak, hogy – öntudatunk egységes. Ami ennyire magán viseli az egység bélyegét és a köztudalomban is mint szorosan körülhatárolt egység él, az kétségtelenül létezik, az nem ,léghólyag.' És végül: nem eléggé ismeretes-e az álom meg az ájulás állapota, az, amelyben az öntudat elhagy bennünket, s mi egyéb hagyna el, ha nem az öntudat?!”

Azt hiszem, teljesen felsoroltam azokat a támasztékokat, melyekkel az „öntudat” fogalmát felszínen tartogatják, vagyis azokat a mozzanatok, melyeket e fogalomalkotás jogcímének tekintenek. Nem nagy akribia kell annak az észrevételére, hogy az „öntudat” szó itt több különböző értelemben szerepel és szerepel épen azért, mert ez a szó nagyon elmosódott szélű, határozatlan fogalomalkotás; hol ezt, hol azt, hol többet, hol kevesebbet értenek rajta. Már maga az a körülmény, hogy miként a fenti ellenvetésből meglátszik, négy-ötféle szerepkört, jelentőséget tulajdonítanak neki, eléggé valószínűvé teszi, hogy ezt a sok mindenféle rendeltetést nem egy és ugyanaz a lelki tényező tölti be, hanem több különböző, melyeknek mindegyike az irodalom fejlődésével ugyanazt az egy nevet vette föl. Ha két író közül az egyik körömszakadtig harcol az öntudat megmentéséért, a másik meg a létezését a legmélyebb meggyőző¹déssel tagadja, akkor valószínű, hogy ezek nem ugyanazt a dolgot értik e szó alatt; sőt alighanem még másikat ért rajta az a harmadik ember, aki közöttük igazságot tesz.

A *Bewusstsein* szónak sokértelműségére Brentano (131-2) is ráutal. Horwicz (pl. II. [1] 162-7) nagyon sok tépelődéstől kímélhette volna meg magát, ha ezt számba véve, az „öntudat” neve alá foglalt lelki jelenségek mindegyikére külön magyarázatot keres, nem pedig egy egységet az egész öntudatra mint „úgyis ismeretes” valamire, ő keres anélkül, hogy kutatásai elébe célpontul e szónak valami szabatos értelmét tűzte volna ki. – Olyan szerző is akad (U p h u e s), aki kardoskodik az öntudat (*Bewusstheit* 112) mellett, de sehol egy szóval sem mondja meg, micsoda hát az a *Bewusstheit*. Avagy tán felvilágosítás az ilyen (136): *Wir verstehen unter Bewusstheit das gemeinsame Merkmal des Gegenstands- und Zustandbewusstseins...?*

Mi válaszul a fenti ellenvetésre először az ellenfelünknel legutolsó értelmét ragadjuk meg az „öntudat” szavának, – az olvasó majd meglátja miért. Az éberség meg az álom és ájulás nevezetű állapotoknak különbözőségét nem tagadhatja senki. Az anaesthesia illetőleg tetemesen leszállított érzékenység s ennek következményei, vagyis hogy az érzetekkel együtt elmaradnak azok a mozdulatok is, melyek az éber embernél okvetlenül beállottak volna, – mindez már eléggé megkülönbözteti az említett állapotokat az éberségtől. Akinek figyelmét ez állapotokon első sorban az ragadja meg, hogy az alvó és ájult embernek nincs tudomása önmagáról azaz arról, hogy jelenleg micsoda helyzetben, környezetben, körülmények között van, míg ellenben az ébren lévő mindezeket

tudja, – s aki ennél fogva az anaesthetikus állapotokat öntudatlanságnak, az éberséget meg öntudatosságnak hajlandó nevezni, annak nyelvezete ellen minékünk nincs és nem is lehet semmi kifogásunk, mert hisz a kérdéses szókat egészen reális, eltagadhatatlan jelentéssel ruházza fel. – Sőt még tovább megyünk és úgy okoskodunk, hogy az „öntudatlanság” szót, mivel úgysis csak egy bizonyos tünetét jelöli meg az álom és ájulás állapotainak, szabad olyankor is használni, amikor az ezen állapotokat jellemző többi tünetek hiányzanak. Szabad más szóval az éber embernél is öntudatlanságról beszélni, így nevezvén azokat az állapotait, amikor kimutathatólag hatottak reá bizonyos érzetek anélkül, hogy ezek benne a szokásos mozdulatokat kiváltották azaz ő rajok reagált volna. Valamint az álom állapotában az idegeinkben felszaporodott fáradtság-termékek s az ezek következtében kifejlődött zsibbadtság gátolja meg a környezet észrevételét s az ájulásban egyéb betegségek okozó tényezők: úgy gátolja meg az éber embert is nem egyszer a lenyűgözött figyelme bizonyos máskülönb. hathatós benyomások észrevételében vagyis idéz elő benne olyan állapotot, melyet az alvónak anaesthesia]ához lehet hasonlítani azaz szintén öntudatlannak nevezni. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a feszült figyelmű ember alszik. A hallucinációról, mely szint’ ide tartozik, már fennebb megemlékeztünk.)

Ezeknek alapján ahhoz az állításhoz, mely szerint az öntudat egész lelki életünk alapja (feltétele), szószerint hozzájárulhatunk, ha itt az „öntudat” szót egyszerűen é b e r s é g-nek vagyis az ember és állat ama, mondjuk, normális állapotának értjük, amelyben ez reakcióival kíséri a környezetnek olyan hatásait, amelyekre a többi nem-alvó emberek és állatok is reagálni szoktak. Ismeretes dolog, hogy szellemi működéseinknek túlnyomó többségéhez s a „nehezedhez kivétel nélkül éberség, nemalvás, tehát ha tetszik öntudat szükséges. Mihelyt azonban csak egy lépéssel is tovább megyünk és az öntudatot „magunkról való tudomás”-nak, „a környezetünk tudomásul vétel”-nek határozzuk meg, akkor menten tautológiába esünk, ha az ilyen értelmű öntudatot iktatjuk oda feltételül a lelki élet elejébe. Mert hisz mi más ez a környezet-tudomásulvétel, mint máris egyik tette, jelensége, mondhatnók mustrája annak a tengernyi sok cselekvésből álló életfolyamatnak, melyet közszokás szerint szelleminek vagy lelkinék nevezünk!? Ha tehát valaki a feltételét akarja megjelölni a szellemi élet lehetőségének, világos dolog, hogy nem szabad a máris megkezdett lelki élet-

nek egyik cselekedetét említenie, hanem inkább éberséget, nem-alvást kell mondania, hozzáértvén természetesen azt az egész physiologiai berendezését az organismusnak, mely érzetekre és mozdulatokra képesíti. Tehát megismételjük: nem az öntudat, a környezet tudomásulvétele az alapja a lelki életünknek, hanem az ébrenlét és ideges-izmos szervezetünk mindama sajátságai, melyek ilyenkor és nem alváskor jelentkeznek. Arra az ellenvetésre, hogy „környezetünk tudomásulvétele már azért is feltételül szolgál a lelki életnek, mert ez annak a legelső lépés e”, – erre megjegyezzük, hogy a gyermeknek legelső „szellemi” megnyilatkozása vagyis az ami minden további lelki életre kétségtelenül szükséges, nem más mint a nyert érzetektől kiváltott reagálás azaz sokkal kevesebb, mint amit tudomásul-vételnek lehet nevezni; mert ennek lehetőségéhez emlékezés, identifikálás (= úgy tevés...) sat. is kell. Ellenkezik a köznyelvszokással, mely az „öntudat”-tól felismerést, a tapasztalatokról-számot-adni-tudást kíván, ha a lelki életnek e leggyöngédebb kiinduló lépéseit is már öntudatnak nevezzük és a mai csecsemőnek is öntudatot tulajdonítunk. Az is látnivaló, hogy az „éberség” névvel a lelki életnek egy egészen más, sokkal radicalisabb értelemben vett feltételét jelöltük meg, mint amilyen feltételnek lehetne tekinteni az említett legelső érzet-reactiókat. Az éberség t. i. maguknak e legelső érzetnyilvánulásoknak is feltétele (csak a nem alvó gyermek mozdul meg a fényhatásokra sat.), ezek maguk meg a további, tehát máris megkezdett leikies életnek.

B r e n t a n o t (186) elhibázott kiindulása („öntudat és lelki jelenség mindegy”) arra készítette, hogy már a csecsemőnek legelső lelki nyilatkozatait is öntudatosaknak adja ki, még pedig e szónak szokásos értelmében. Ennek kézzelfogható valószínűtlenségét azt hiszi a maga sajátos ítélet-elméletével sikerült elosztatnia, melynél fogva minden Ítélet, tehát az is, mellyel az öntudatos lény a saját cselekvényeit ítéli meg, sokkal könnyebb műtét, mint amilyen volna az eddigi elmélet szerint, mely egy alanynak és állítmánynak összekapcsolását tartja az Ítélet lényegének.

Aki velünk a *Bewusstsein* szót egyszerűen „nem-ájult állapot” értelemben veszi, annak szabad a *Selbstbewusstsein* kifejezést a „*Bewusstseintudás*”-nak értenie („tudom – mit? – hogy most nem vagyok ájulásban”): Ennek az értelmezésnek jogosultságát tagadja Münsterberg (210: *das Bewusstsein kann selbst nie Objekt sein*), kinél a *Bewusstsein* mást jelent.

Egészen világos dolog, hogy az öntudatot jellemző visszamemlékezés (saját élményeimre), róluk számot-adni-tudás nem egyéb, mint a lelki fejlettségnek, helyesebben a tapasztalatgyűjtő idegélet terén szerzett ügyességeknek egy olyan, később elért foka,

mely ugyanabban a viszonyban áll a mai csecsemőnek közvetlen érzet-reactióihoz (fej-, szem-, kézmozdulataihoz), mint valamely nehezebb cselekvény egy könnyebbhez. Abban az *Études-füzetben*, melyet az emberi életnek kissé nehéz járású és nem is mindig jóhangzású zongoráján el kell játszánunk, az öntudatos cselekvések nem egyebek, mint a „második évfolyamának ama nehezebb darabjai, melyek a füzetben később következnek ugyan, de minden tekintetben homogének a megelőzőkkel azaz ugyanazon alaplétekből kerülnek ki, melyeket a kezdő a legelső lapokon szerzett meg. Azt akarjuk mondani: az öntudatos cselekvény, értsd: a visszaemlékező-, beszámoló-képesség nem valami felsőbbrendű szellemi avagy akarati erő belépésének a következménye, hanem annak a gyakorlás-folyamatnak folytatásából kerül ki, mely a csecsemő életében a megszületésével együtt kezdődik. Minek is folyamodnánk afféle csodaízü feltevésekhez, melyek egy „emlékező tehetség” későbbi hirtelen belépésének tulajdonítják a gyermeknek ama viselkedéseit, melyek emlékezésre vallanak, mikor tény, hogy a visszaemlékezés kifejlődése az idegrendszer eredeti szerkezetén kívül a benyomások sokszoros ismétlődéséből is megérthető, – már t. i. annyira, amennyire physiologiai jelenségeket mainapság egyáltalán meg” lehet érteni. Nem csodálni való, ha az emlékezés és következményei a felismerés, megítélés, számotadás, szóval az „öntudat” mindaddig nem mutatkozik, ameddig a benyomásoknak kellő számú ismétlődése nem történt meg.

Az embernek az a képessége, hogy saját tetteire vissza tud emlékezni, bizonyára későbbben fejlődik ki, mint a mások cselekvényeire való visszaemlékezés, minthogy ez utóbbi cselekvényeket ép úgy mint bármi más objectiv természeti eseményt könnyebben és kényelmesebben lehet szemlélni, mint a magunk cselekvéseit. Még később alakul meg a szóbeli nyilatkozatainkra való visszagondolás képessége és legkésőbbben az a vonásunk, hogy csak szándékolt beszédeinket, más szóval pusztá gondolatainkat is fel tudjuk idézni. E tényekben szintén csak a nehezebb és még nehezebb cselekedeteknek egy sorrendjével állunk szemközt, és talán mondanunk sem kell (legalább úgy látszik), hogy a szóban forgó emberre nézve a főnehezség abban áll, hogy az olyan nehezen megragadható tényeken, mint amilyen egy a saját belsejében lefolyt gondolat, találjon magának hasznavehető jeleket (*des repères*), melyeknél fogva azt a tényt megrögzíthesse. Más szóval a kérdés ez: voltaképen mi csoda, a gondolatnak milyen concret kísérője, miféle érzetszerű

dolog jut az eszébe annak az embernek, aki azt állítja magáról, hogy egy saját, akkor és akkor megvolt „gondolatára” („én akkor ezt és ezt gondoltam”) emlékszik? Mi okozza, hogy amidőn valamely *B* alkalommal a dolog természete folytán ugyanaz a (csak ugyanolyan!) *a* gondolat képződik bennem, melyet egy előző, ama *B*-vel egyező *A* alkalom (ugyanazok a külső körülmények, adatok) váltott ki belőlem, – mi okozza mondom, hogy ilyenkor nem csak egyszerűen megismétlődik bennem az *a* gondolat, de én tudom is, hogy most megismétlődött azaz hogy az *a*-t már egyszer elgondoltam? Azt feleljük: ezt a kérdést mindenesetre más szemszög alatt kell nézni, mint amilyenből nézi ez az előterjesztés, mely csupán a konkrét tárgyak ismerőségének kérdéséhez illik.

A tudatos gondolat ismétlődésnél két esetet kell megkülönböztetnünk. 1.) Az első és legközönségesebb az, amikor a *B* ($- A$) adathoz eszembe jutó *a* gondolat nem egyéb, mint hogy úgy mondjam kiegészítő része annak a *B*-vel együtt beálló régi hangulatotnak, mellyel valamikor az *A*-t ($= B$) fogadtam. Nem az történik itt, hogy *B*-nek mostani látása, a kvalitatív jegyeiből levont tanulság egy afféle *a* gondolatot keltene bennem, mint keltett az *A*, hanem az történik, hogy *B*-nek beléptével belépnek a reá vonatkozó régi érzelmeim és ezek között a valamikor *A*-hoz fűződött *a* gondolatom. Ennek az esetnek a következőtől (lent 2.) való különbségét különösen akkor venni észre, amikor az *a* gondolat olyan természetű, melyet az emberben mai lelkülete (fejlettsége, megváltozott gondolkozásmódja) következtében a *B* alkalom már nem is tudott volna támasztani. Példa végett, mivel csak megtörténtet akarok idézni, kénytelen vagyok a magam élményei közül választani. Mikor évek múltán mint felnőtt ember viszontláttam szülővárosom egyik erdejében a kősziklákat ($- B$), eszembe jutott az a gyermekkori gondolatom ($= a$), hogy azokban a szikláknak fehér szellemeknek kellene lakniuk. Itt egészen bizonyos, hogy az *a* gondolatot nem a *B* adat támasztotta másodízben és közvetlenül, hanem ez az *a* csak a *B*-vel együtt feltámadt gyermekkori hangulatotnak részeképen jelent meg. Ilyen esetben a mi kitűzött kérdésünk: „honnan tudom, hogy én akkoriban *a*-t gondoltam?” abba a kérdésbe megy át: „honnan tudom, hogy a *B*-től feltámasztott régi hangulatban (azaz innervatio-összegben) az *a* rész pusztán gondolat volt, nem pedig megéjtett tapasztalás?” Ez tehát a képzet és érzet megkülönböztető jeleinek sokat vitatott kérdésébe torkol bele, mely ebben az esetben, ahol fehér szellemekről van szó (valamint általában, amikor

az a -nak tartalma olyan, hogy valóságos tapasztalásnak nem illenék be) bizonyára nem túlságosan fejtörő feladat. Ez az 1.) mint említettük a leggyakoribb esete a gondolat-ismétlődésnek, vagyis azt állítjuk: a bennünk kiújuló gondolatok ($-a$) többnyire olyanok, hogy számunkra jóformán már rajta tapadnak azon a B adaton, mely a legelső belépése alkalmával ($-A$) az a gondolatot keltette. (Példák: a hasonló helyzetekre készen tartott viccek, tanárok állandó szavajárásai, amiket a diákok gombostűre szúrnak sat.) – 2.) A második és szerintünk sokkal ritkább eset az, amikor a B látvány, mely valamikor a gondolatot keltett, most minket ismét önkényt, a maga erejével ugyanolyan a -nak megalkotására indít, mint amilyenre indított régente, A alkalommal. (A fenti példának ezen eset számára tehát úgy kellene módosulnia, hogy én mint felnőtt ember, mikor azokat a sziklát meglátom, ismét azt óhajtsam, bárha azokban fehér szellemek laknának.) Ez már azért is ritkább eset, mert tudjuk, hogy ugyanazon a gondolatnak megalakulására nem csupán ugyanaz a külső helyzet (= B), hanem a szemlélő embernek is ugyanolyan lelki constelatioja (innervationalis egyensúlya) szükséges. Ezen az eseten belül ismét két lehetőség van: «) vagy tudja emberünk, hogy a már egyszer eszébe jutott vagy β) nem tudja s csak mások figyelmeztetik rá. Bennünket csupán az ce) eset érdekel és az, hogy ilyenkor az a -nak régibb kiadása hogyan jut eszébe? Ez meg nyilván pusztán mnemotechnikai kérdés, mert kétségtelen, hogy valamiféle a jelenben felmerült mozzanat (talán a mostani a kiejtése közben használt beszédrythmus s eff.) volt az, ami az a -nak régibb kigondolását eszembe hozta.

Ha evvel nem adtuk is kielégítő megfejtését a saját gondolatunkra emlékezés tényének, de talán sikerült kitüntetni, hogy ez a megfejtés lehetséges és főleg, hogy bármelyik magyarázat, mely a lelki fejlemények megalakulásának rendes módjaihoz igazodik, többet ér, mint az, mely egy „öntudat” nevezetű mystikus tényező erejének illetőleg belépésének tulajdonítja az efféle visszaemlékezéseket. „Számot tudni adni tetteiről, nyilatkozatairól, gondolatairól, mert van öntudata” semmivel sem különb megfejtés, mint a már többször idézett Molière-féle opium-theoria. (Ehhez a ponthoz 1. még, amiket fent 594-6 mondtunk.)

W u n d t (Ph. Ps. III. 320) azt mondja: *Da das Bewusstsein selbst die Bedingung aller Erfahrung ist, so kann aus dieser nicht unmittelbar das Wesen des Bewusstseins erkannt werden. Alle Versuche, dasselbe irgendwie zu definieren, führen daher entweder zu tautologischen Umschreibungen*

oder zu Bestimmungen der im Bewusstsein wahrgenommenen Thätigkeiten; die eben deshalb nicht das Bewusstsein sind, sondern dasselbe voraussetzen. Thatsächlich besteht das Bewusstsein darin, dass wir überhaupt irgend welche psychische Zustände und Vorgänge in uns vorfinden. Dasselbe ist also kein von diesen Vorgängen zu trennender Zustand. – Én ezt nagyon zavaros előadásnak tartom, olyannak, amelyben két különböző felfogásmód összefolyt egymással. Az idézet elején Wundt nyilván a lelki jelenségeink okát, o k o z ó j á t érti az „öntudat”-on, tehát mindenesetre egy maguktól e jelenségektől különbözőnek gondolandó, valahol a háttérben lappangó tényezőt vagy erőt. Az idézet végén meg az „öntudat” szó azt a tőlünk is elfogadható, egyszerű barátságos értelmet veszi fel, melyet H e r b a r t-tól kapott, t. i. hogy az öntudat nem egyéb, mint lelki jelenségeink ö s s z e - s é g e. Ezt az értelmet W u n d t (u. o. 120 és 326) ki is mondja (*Summe der... wirklich vorhandenen seelischen Erlebnisse, ... Gesamtheit der inneren Erlebnisse...*) s e fejtegetésének alapgondolatául végig megtartja. Nála (325) pl. az a kérdés, van-e valamely alsóbbfokú organismusnak öntudata, átmegy abba, van-e az illető lénynek valami leikies élete. Teljesen egyetértünk Wundt-tal (324), ahol egy ilyen lelki élet avagy mondjuk „öntudat” minimalis kritériumául az e m l é k e z é s t jelöli meg, s csak azt a kerülő utat furcsáljuk, amellyel az egyszerű „emlékezés” szó helyett „a lelki elemek összekapcsolása”-t (321) emlegeti, tolja mindenütt homloktérbe és tünteti fel az öntudat legfontosabb tanujelének. Ez a kijelentés olyan olvasóban, ki nem veszi számba az összekapcsolást „emlékezés”-re felváltó helyeket (324), könnyen azt a látszatot kelti – se látszatot még a fenti idézet eleje is támogatja – mintha Wundt-nál szintén az idealistáknak mystikus psychicum-természetű öntudata szerepelne, egy olyan, mely a maga hathatós jelenlétét elárulja avval, hogy lelki elemeinket valami a sötét háttérben működő norm-nak módjára összeszövögeti. Wundt magára vessen, ha többféleképp értelmezik.

Hogy B r e n t a n o (132-3)-nak „öntudat”-értelmezése a Wundt-éval – minden hasonlósága mellett is (v. ö. fent 680) – nem egyezik, kitűnik abból, hogy Brentano egyenesen felserélhetőknak tartja az „öntudat” és „lelki jelenség” szokat s e megállapodásából aztán fegyvert kovácsol az öntudatlan képzetek megtámadására.

Érdekes és minden régisége mellett is követni való példa, hogy Wolff-nál a *Bewusstsein* főnév helyett túlnyomólag a *bewusst sein* igei kifejezés szerepel; vagyis ama főnév jelentette mystikus erő helyett egyszerűen a t u d o m á s u l - v é t e l tényét találjuk mint emberi jellemvonást. (Pl. 728. §: *das erste was wir von uns angemercket haben, war, dass wir uns unserer und anderer Dinge ausser uns bewusst sind, das ist, dass wir wissen, wir stellen uns jetzund viele Dinge als ausser uns vor.*)

Évvel szemben pl. egy egészen újkori ember, a különben erősebb analysisra képesített S c h w a r z (Hyp. II. 100) egyszerűen *das Bewusstsein als eine innere nicht wegzuleugnende Thatsache*-t „constatálja” (sic!) önmagában, holott tudhatná, hogy közvetlen tények alakjában csak bizonyos lelki állapotaink (a tudás, akarás sat.) jelentkeznek, amelyekből és amelyek számára a metaphysikus psychologia csinálta meg az „öntudat”-ot. Jól mondja Z i e h e n (20): *Unser Bewusstsein ist nur eine Abstraktion, unsere*

Ideenassociation mit ihren Empfindungen und Vorstellungen ist das Bewusstsein selbst. (V. ö. fent 684 Wundt „Summe...”)

M a u t h n e r (I. 424 és 575-7) nézetem szerint egy kissé megszőkíti az „öntudat” szó szokásos értelmét, mikor csupán az emlékezés tényét fogadja el reális magjának. Hogy ez a szó ma már eljátszotta azt a „mystikus erő” értelmét, melyet szerzett, amikor a lelki jelenségek összesége helyett azoknak végső okát kezdte jelteni, – ezt és az „öntudat” felesleges voltát pompás humorral a következő sorokban fejezi ki: *Der Begriff Selbstbewusstsein wird auch von unseren wissenschaftlicheren Psychologen geführt, so wie die Landapotheken Schlangenfett und dergleichen weiter führen: Weil die Bauern es verlangen.* (I. 595).

A mai psychologusoknál szőltében azt a szokást találni, hogy az „öntudat” szónak olyan substratumot választanak alapjául, mely két egészen különböző tényezőből van összetéve. Értik rajta t. i. a mi realista szabású öntudatunkat, az éber embernek reagáló képességét, és még, ehhez hozzáadva, az idealista „belső-tapasztalóknak” mystikus értelmű öntudatát a maga összes transscendentalis tulajdonságaival együtt; más szóval értenek az öntudat nevén egy felemás azaz reális és ideális (helyesebben: tisztára imaginair) elemekből összetett valamit. Ennek a szokásnak meghódol a többi között J a m e s i s, ki egyik legérdekesebb példája ama modern psychologus-typusnak, melynek képviselői a materialista természettudomány és a régi fajta Idealismus határmegyéjén állván, sem az egyik sem a másik világnézettel végleg szakítani nem mernek. (Erről a maga kétfelé-kacsintásáról James más helyütt [Prag. 40, 73, 122, 299] nem épen épületes nyíltsággal szinte életprogrammszerű vallomást tesz.) Hogy mennyire psychicum a James fejében az öntudat, bizonyítja az állásfoglalása (I. 131-6) olyan elméletek ellen, melyek az összes lelki működéseinket physiologiai tényezőkre viszik vissza s evvel az „öntudat” hathatóságát kizárják; bizonyítja még az a kijelentése, hogy az öntudat k i s é r i (65: *accompanying, ...accompanies*) az idegfolyamatokat; hogy bizonyos agy részek b í r n a k öntudattal (66: *do have dny consciousness*) – ami nyilván azt jelenti, hogy az öntudat az idegfolyamatoktól különböző, de szintén létező factor. Szint’ ide tartozik az is (7-8 és 79), hogy az öntudatos organismust egészen a régi idealista módra olyan organismusnak definiálja, melyet másoktól eltérőleg célok is tudnak mozgásba hozni; s végül, hogy az öntudatnak szerinte a válogatás (78: *...must everywhere prefer some of the sensations... to others*) egyik jellemző tulajdonsága. Akinek még erősebb bizonyíték kell a James ideologismusára, az vegye számba azt a fejezetét, melyben a lélek-hitnek kél a védelmére (181, amely szerinte jobb, miszerintünk mee ép olyan rossz, mint egy központi agysejtben való hit); aki pedig evvel az apológiával egybeveti azt a pontját (350), melyben a lélek-hypothesisnek teljesen meddő voltát fejtegeti, az egy csinos példában meglátta a James-féle gondolkozásnak azt a, hogy úgy mondjam „több színűségét.” - James jó hasznát látja a maga felemás öntudat-fogalmának, annak, hogy az ideológus öntudatot így hozzágabalyította a realista öntudatához; mert amikor a természettudós gondolkozású realista megtámadja azt az ideológus, mystikus tényezőt, olyan fegyverekkel tud védekezni, melyek a tisztán reális értelmű öntudatnak bebizonyítására alkalmasak. Azt mondja:

„van öntudat (értsd: létezik az az én mystikus, transscendentalis erőm), mert hisz (138-144) íme hasznát látja az az állat, mely vele fel van ruházva, amennyiben képesíti arra, hogy célokat tűzzön ki magának azaz szándékosan törekedjék olyan szerzeményekre (érzetekre), mik egészségét előmozdítják. Ha csupa öntudatlan reflexusból állana ki az egész életünk, nagy kérdés, vajjon mindig olyan irányt venne-e működésünk, amilyen a fennmaradásunkra szükséges, lévén a reflex-inger a nekem káros eredmények irányában is csakolyan erős, mint a hasznos irányban. Kell tehát valami, ami reflexusaink működését szabályozza, az agy-gépezet járását kormányozza, a hasznosra való törekvésemet az ellenkezővel szemben fokozza, - s ez mi volna más, mint a célokat kitűző, válogató, nógató öntudat, az, aminek segítő kezét világosan megérezzük pl. akkor, mikor valamely reflexműködésünk, egy betanult kézmozdulat, elakad s ezt csak gondolkozó akarat megerőltetés árán bírjuk folytatni. Aki pedig még kételkedik, hogy egy öntudat nevezetű tényező valóságos physiologiai hatásokra, izommozgató-sokra képes, az vegye számba, micsoda közvetlen mozdulat-módosító hatásuk van a kellemes és kellemetlen érzeteknek, az öntudat e tartozékainak. (Hasonló értelmű hely: II. 583-4). Igaz ugyan, hogy nem értjük, miképen bír egy nem-physikai tényező physikai hatásokat létrehozni, - de hát azt sem értjük, hogy a tisztán physikai ok hogyan, micsoda középtagok segélyével idézi elő a physikai okozatot.” - Hogy az öntudatnak van kézzelfogható haszna, szép beszéd, csak az a baj, hogy mindaz, amit James nekünk itt elmond, elmondható az „öntudat” szónak teljes mellőzésével is vagyis úgy, hogy helyébe mindenütt „a reflexusok visszafojtására berendezett életműködés”-t, „nehezebb innervatiókra való képesség”-et teszünk. Annak, hogy érzeteink vannak, hogy érzeteinkre vissza tudunk hatni, hogy a kellemesek más visszahatást váltanak ki, mint a kellemetlenek, hogy egy kezdődő reflex-mozdulatot vissza bírunk fojtani, - mind ennek, egy ilyen módon berendezett organismusnak igen is van haszna, s elfogadjuk, hogy ez a berendezés épen magának az illető lénynek fennmaradását segíti elő. De mi haszna van annak, ha az ilyen organisatiót valaki öntudatnak, öntudatosságnak nevezi? Más haszna nincs, látjuk tisztán, mint az, hogy így aztán belecsempészheti a reális tényösszeségbe a maga ideológus hitét és *last not least*, a lelket is (*üti figura docet*). A mi egész felsőbbfokú lelki életünket pedig, azt amely a nehéz és nehezebb körül mozog, már csak azért sem fogjuk James-szel öntudatnak nevezni, mert egy organikus berendezés és képesség-összeg még sem nem tudás, sem nem tudat, ép oly kevésbé magáról mint másokról való tudat.

James-nek, a többértelműnek, persze Spencer a maga határozott egykulacosságával nem kell. Abban ugyan igaza van (149), hogy Spencer az öntudatnak successív megalakulását, pusztá természeti jelenségekből (realitásokból) történt lassú kifejlődését csak állította, de nem jelölte meg a körvonalait sem egy ilyen fejlődés menetének és lehetőségének. De azért mégsem fogadjuk el a James javaslatát, hogy az öntudatot, mint „minden természeti dologtól lényegesen különbözőt”, már az általános evolutio legkezdetén meglévőnek kell feltételezni. Először is nem fogjuk egy „öröktől fogva létező szellem”-nek az útját egyengetni, másodsor meg a mi öntudatunk, amely nem egyéb, mint érzeteket teremtő és érzetekre reagáló

képességünk, oly világosan természeti jelenség, (t. i. az idegeink physiologiai-chemikai szerkezetének folyománya), hogy egészen jól elfér a többi realitások sorában, következésképp belőlük meg is alakulhatott.

A „hatásos tehát létező” öntudat megvan Fouillée (I. 257)-nál is. Helyes azonban, hogy (252, 258) az érzést tekinti az öntudat igazán hathatós elemének, annak, mely nélkül az élőlény viselkedését megérteni nem lehetne. Másutt (307) viszont az egész régi hármas-csoport, érzet, tetszés, akarás van kimagyarázhatatlan „öntudati tény” gyanánt bemutatva. Fouillée a régi, ideológus öntudat-elmélethez ragaszkodik. Mutatja az a helye (180-1), ahol a Ribot-féle radicalismust avval utasítja vissza: „Hogyan volna pusztán mellékjelenség (*accompagnement, efflorescence*) az, aminek te magukat az öntudatfejtegető gondolataidat, ezeknek lehetőségét köszönöd?” Mi egyébként az említett Ribot-féle kijelentést, melyet (Pers. 6-13 alapján) népszerű magyarságon körülbelül úgy lehet visszaadni: „az öntudat csak cifraság mirajtunk (6: ... *quelque chose de surajouté*; 17: *une lumière sans efficacité*), mert a lelki működéseinket nem neki, hanem physiologiai szervezetünknek köszönjük”, – ezt a kijelentést, mondom, melynek a legutóbbi részét szószerint aláírjuk, nem tartjuk végleg elfogadható jellemzésnek; inkább csak azt a máskülönbben dicséretes törekvést látjuk benne, mely a régi öntudat-dogmát ellensúlyozni igyekszik. Az „öntudat”-ot nem elég lekicsinyelni, a trónusáról leszállítani; födolog, hogy megmagyarázzuk. Már t. i. megértsük, micsoda félreértések vitték a régi psychológiát e mysticum-nak megalkotására s minő más félreértések következtében vergődött a régi elméletben akkora jelentőségre.

Az „öntudat”-nak sorsában, mely számára a tudományos haladás folyamatában kijutott, S c h w a r z (Hyp. II. 106) három fokozatot különböztet meg: az első fokon a physiologusok bizonyos mozdulatokat az öntudat s e g é l y e v e l, az öntudatból magyaráznak; utóbb azután teljesen elmellőzik ezt a tényezőt, és mozdulatainknak tisztán mechanikai alapon való megfejtésére törekszenek; végül, a legújabb időkben, magát az öntudatot is felölelik, de most már nem mint magyarázó mozgás-okot, hanem mint physiologiai tényekből megfejtendő feladatot.

Itt meg kell még emlékeznünk az öntudat „fokai”-ról. A „jobban-tudás”, „részletesebben emlékezés” tényét az öntudat (öntudatosság) nagyobb fokának szokás tulajdonítani, s ez állítólagos fokozhatósága miatt magát az öntudatot is létező agens-nek, erőnek tekinteni. Van, aki erősebbnek, fokozottabbnak nevezi azt az öntudatot (pl. P e t z o l d t I. 140), amelyik élében nyújtott különböző „tartalmakat” (érzeteket, adatokat) élesebben tud egymástól megkülönböztetni; vagy pedig (W u n d t Ph. Ps. III. 324), amelyik hosszabb élménysorokra tud visszaemlékezni. Mi s e m magukat az itt felhozott tényálladékokat (az emberek különböző érzékenységét és emlékező képességét) nem tekinthetjük egy „létező öntudat” tanúbizonyságának, sem és még kevésbé azt a körülményt, hogy az említett tényeket a fok-fogalom segítségével lehet leírni. A fok-jelző („nagyobb-kisebb”, „erősebb-gyengébb öntudat”) ugyanis nem valóságosan, hanem csak metaphorus értelemben illeti meg (ha megilleti!) az öntudatot, és az „öntudat-fok” nem is egyéb, mint egyike azoknak az egészen sommás, felszínes leírásoknak, amelyek a kérdéses tényt igazi tudományos leírásának megérkezéig pusztán oda-

vetett hasonlatokkal szokták elintézni. Ha két ember (A és B) közül, kik ugyanazt az a zenei hangot hallgatják, csak A veszi észre a negyedhang-különbségeket azaz mondja ki, hogy a hangból, mihelyt $\frac{5}{4} a$ lépett helyébe. „most más hang lett”, míg ellenben B nem vesz észre semmi változást: akkor az ilyen esetben nem szabad meglepődni avval, hogy hát az A „érzékenyebb természetű” („élesebb öntudatú”, „nagyobb érzékenységű”) mint B , hanem kutatnunk kell, micsoda mozzanatok, körülmények okozzák úgy az egyik, mint a másik embernek ítélkezését. A -nak talán van valami fogása, pl. bizonyos mellékgondolatok segítségével rögzíti fejében a hangokat, avagy egyszerűen gyakorlottabb ember, jobban figyelt sat. Szóval qualitativ különbség forog fenn a két ember lelkületében azaz eljárásában, hallgatás-módszerében, s hogy miben áll ez a különbség, azt kell épen kikutatni. Ha pedig nem lehet megtalálni, akkor tudásunknak ezt a hézagát be kell vallani, nem pedig egy „kisebb-nagyobb” szabású scholasticus „-ság -ség”-gel betakarni. „Megérzi, mert ő az érzékenyebb” olyan beszéd, mint „meghalt, mert halandó.” – Az „öntudat fokai” ellen *Z i e h e n* (4) is felszólalt (... *warne ich... vor der oft eingeschlichenen Annahme, dass es verschiedene Grade des Bewusstseins gebe, dass also der Bewusstseinsinhalte unverändert bleiben, aber der Grad der Bewusstheit wechseln könne.*) Ehhez v. ö. még fent 243 és köv. lapokat.

Amilyen keveset lendít az öntudat-hit mindezekben a problémákon s nevezetesen a visszaemlékezés kérdésén, olyan csekély a felvilágosító ereje az én-képzet dolgában. Nem ismerjük ugyan az „én” szónak (úgy a magyarnak, mint a többi nyelvekének) eredeti jelentését, legföllebb csak sejtjük, de annyit máris tudunk, hogy nem egyéb, mint egy specialis használatú mutató névmás a sok közül. Azok a philosophusok, kik az én-fogalom számára mindennemű mélységes, a metaphysika legfenekéről felhozott jelentéseket halásztak ki elméleteikben, jobban tennék, ha elfogadnák a nyelvtudomány útmutatását s inkább e szónak eredeti rendeltetésével, v a i ó s z í n ű jelentésével törődnének, ahelyett hogy olyan értelmek kiszélesésében mesterkednek, melyek legföllebb az illető metaphysikusnak élnek az agyában, de soha népszerűek azaz *igazak*, használatosak nem voltak. Mit ér, ha én philosophus mégolyan szép pyramist (fent 677) építek is az „én”, mint „egyénségünk csúcspontja” alá, ha egyszer ezt a pyramist csak én eszeltem ki, nem a köztudalom. Más szóval: nem igaz, hogy mi emberek általában annak a felfogásnak hódolunk, hogy összes szellemi nyilatkozataink az én mint közös közép– avagy csúcspont köré sorakoznak vagyis hogy az „én” szónak már a köztudalomban is afféle „szellemi summa vagy resultans”-féle értelme volna. Ha pedig erre majd azt felelik: „arra való épen a philosophus, hogy vezesse a köztudalmat és ennek tökéletlen szóértelmezéseit tökéletesebbekkel cserélje föl” – akkor mi attól

tartunk, hogy félrevezetés lesz az olyan vezetésből, mely nem-nyelv-történeti tények alapján akar a szókhöz megfelelő értelmet találni. Az én-kérdésben két pontot kell megkülönböztetni: 1.) az „én” szó használatának megalakulását a gyermeknél, és 2.) a megalakult én-képzet további fejlődését úgy a közélet, mint a philosophia gondolkozásában. – Hogy az „én” szó nem valamely, a saját bensőnkben feltalálható erőt avagy érzetet jelöl meg, amilyenre rá lehetne mutatni (némelyek szerint a saját lehelletünket; én = „a lélekező”), hanem egyike azoknak a szóknak, miket a gyermek úgy tanul meg, hogy megjegyzi azokat a helyzeteket, alkalmakat, a m i k o r azt a szót mondani szokás (v. ö. fent 582-6), – ezt a körülményt igen meggyőzőleg bebizonyítja az a tény, hogy a gyermek a vele foglalkozó psychologusok egybehangzó tanúsága szerint sokkal előbb használja a „nekem” névmást, mint az „én”-t.

P r e y e r (401)-nek a kis fia 29 hónapos korában kezdi használni a *mir* szót, de csak négy hónappal később az *ich*-et.

Semmiféle létezőt-jelentő szónál sem esik meg az, hogy a gyermek előbb tanulná meg a szónak valami származék-formáját, pl. dativus-alakját, s csak azután a nominativust; következésképp, ha valamelyiknél előbb a dativust használja mint a nevező esetet, akkor az nem elnevező szó. Minden gyermek bizonyára előbb mond „lapda”-t, mint azt, hogy „lapdának”, „lapdával” sat. Mire vall ez? Arra, hogy azt az alkalmat, amikor a „nekem” szót való használni, sokkal könnyebb megjegyezni, mint azt, amikor az „én” szó esedékes. A „nekem” fontos, értékes szó a gyermek szemében, mert hamar észreveszi, hogy vele valamit kapni lehet, hogy mindenféle jótétéményt, pl. gyümölcsosztogatáskor almát, cseresznyét lehet maga felé származtatni („nekem is!”), általában segélyével vágyait elérni. Ellenben az „én” meglehetősen színtelen alkalmaknak a szava, s megtanulása végett úgy látszik a gyermeknek azon a szürke, száraz „tantétel”-en kell átvergődnie, hogy neki, aki sokkal jobban Pistukának, Lajcsinak, mint „én”-nek érzi magát, soha sem szabad kiejtenie a keresztnévét, hanem helyébe mindig azt a rövid névpótléket kell mondania. Valószínű, hogy a gyermek nem valamely pozitív tény-álladék– avagy tulajdonságnak felismeréséből, hanem csak egy ilyen „nem szabad!”, egy tilalom révén jut az „én”-es beszédig. Valóban, ép oly kevés jogunk van az „én”-es beszéd megalakulásából az én-fogalom s u b s t r a t u m á n a k a megtörtént felismerésére következtetni, mint ahogy nincs jogunk annál a gyermeknél, ki már tud

olyat mondani: „azt hittem, azt tudtam hogy...” valami „belső tapasztalás” feltételezni, mellyel saját magában hívés-, tudásíéle folyamatokat bír felismerni.

Az ember phantasiájának – mondja J u d d (312) – mely az abstrac-tumok helyébe mindenütt concretumot szeret képzelni, megvan az a hajlandósága, hogy az „én”-t is valami tárgy alakjában, lélekzet, test, agyvelő avagy „szellem” alakjában gondolja. „Az ilyen képzelés ártatlan dolog, hacsak az a hajlandóság nem fejlődik ki belőle, hogy az ilyen, pusztá symbolumnak értendő concretumot magával a kérdéses dologgal, ez esetben az „én”-nel keverjük össze, úgy miként az atomot lapdának képzeli az a tanuló, akinek ezt mindig egy bemutatott lapdával példázták.” – Talpraesett megjegyzés!

Az „én”-szavas beszéd egy ügyesség a sok közül, miket a gyer-meknek meg kell szereznie, de semmi esetre sem valami nagy kor-szakos lépés a kifejlődése folyamatában, – amilyenek feltüntette az a régibb psychologia, amely az „én” szót az „öntudat”, a „tuda-tosság” belépésének, egy nagy szellemi forradalom jelének tekintette. Az, amit a szónak egyik közhasználatú (talán már ötödik) értelmében „öntudatoság”-nak neveznek, s ami nem egyéb, mint rátartiság, pöffeszkedés, megalakulhat a gyermekben bizonyára akkor is, amikor még csak a keresztnévén emlegeti önmagát. (P r e y e r 401.)

Talán nem egészen helytelen dolog, az „én” megtanulásának kiindulópontjául azt a körülményt jelölni meg, hogy saját testünk az az egyetlen tárgy a sok ezernyi látványunk közül, amelynek (passiv!) megérintetése érzetet kelt bennünk. Ez a tapasztalás azonban az én-képzet megalakulására a gyermekben csak akkor volna elégséges, ha a testünk és én-ünk a szemünkben azonos dolgok vol-nának, azaz ha nem lennének olyan kifejezéseink mint „az én testem”. Ezért mondtuk, hogy az „én” használatára a megfelelő a l k a l o m -nak felismerése tanítja meg a gyermeket, nem pedig e szónak va-lamilyen észrevett substratuma.

J u d d (302-3) megjegyzi, hogy a gyermek a maga testrészeit eredetileg egyébnemű birtokaihoz hasonló módon nézi azaz egyszerűen tárgyak-nak a tárgyak között. Aki ebben kételkedik, az gondolja meg, hogy testünk imént említett külön sajátságának (érzékenységének) megtanulására idő kellett; másrészt meg figyelmeztetjük a kételkedőt az olyan esetekre, mikor a kis fiú, ki a földön ülve piskótát eszik, evvel megkínálja a saját lábát. (P r e y e r 392). Ez nyilván rokon tünet avval, mikor a fiatal macska neki-ugrik a farkának – miért? mert testének mindenik része, amelyet még nem tud kénye-kedve szerint kormányozni, reá nézve idegen tárgy.

Jól mondja U p h u e s (138): *Eine Wahrnehmung des Ich... gibt es nicht.* És u. o.: *Die Vorstellung des Ich hängt in unserm unter Einfluss der Sprache entwickelten Bewusstsein sowohl ihrem Ursprünge nach als auch späterhin aufs Engste mit der Wortvorstellung Ich zusammen.*

Annak az elméletnek, mely az „én” szó számára mindenáron valamiféle, e szóval „megjelölt” létezőt, sőt substantiát keres, két formája van. Az egyik, spiritualistikusabb formája szerint az „én” az apperceptió-, illetőleg akarati működésnek bennünk leledző kiinduló pontját, a szabad megindítót jelölné; a másik, realistikusabb nézet szerint pedig jelenti egyszerűen a saját testünket, mint összes működéseinknek kétségtelen alanyát. Minthogy azonban a beszélő ember számára az ő saját teste nem afféle közvetlenül áttekinthető egész, objectiv szemléleti adat, mint a vele szemben lévő tárgyak, ezért - azt halljuk, - a saját maga „én”-jét csak azon a sajátságos resultans érzeten keresztül bírja felismerni, annak az érzésnek segítségével megragadni, mely az ő saját összes szellemi és testi működéseire hozzatapad és ezekre mintegy a maga egyéni bélyegét, a hozzátartozás monogramját nyomja rá. Ami cselekedetet é n vittem véghez, ami gondolatot é n gondoltam ki, annak szememben más színezete, velejárója van, mint amilyen az idegen gondolaté vagy cselekvésé. Ezen az intim, csak saját magunktól ismert mellékézésen, mintegy egyéni parfümön ismerjük meg, hogy az a gondolat vagy cselekvés a m i e n k , hogy az é n-ünktől indult ki. Az én-képzet e szerint nem volna egyéb, mint a közvetlen neve annak a közös tényezőnek, még pedig érzetnek, mely az összes testi és szellemi működéseinkből kikerül, ezekhez hozzá van tapadva. Támasztékot ez a nézet abban a tényben keres, hogy bizonyos idegbajok alkalmával, amikor a kérdéses érzet-resultans megváltozik, vagyis valamely eleddig idegen érzetbe csap át, az illető betegek hajlandók a saját cselekvéseik közül azokat, miket ez az idegenszerű mellékézés kísér, egy harmadik személynek tulajdonítani.

Ahhoz semmi kétség sem fér, hogy saját tetteink és gondolataink, ahogy szokták mondani: m á s f é l e s z í n b e n állanak előttünk, mint idegen emberekéi. Ha felsorolnak előttünk bizonyos, a múltban megtörtént cselekvényeket (persze kellő részletességgel), azonnal ráismerünk ezek közül a magunkéra. De legalább is kérdés, vajjon egy bizonyos érzet vezeti-e e tekintetben az ítéletünket azaz vajjon efféle járulé-érzet teszi-e saját tetteinket számunkra felismerhetőkké. Úgy látszik, hogy e nézet szövívőjét az az analógia csábította el, hogy concret birtokainkat, ruhadarabjainkat, könyveinket sat. Mindenkor

valamely rajtuk lévő jegy, bizonyos csak általunk ismert rejtek tulajdonság alapján ismerjük fel a magunkénak. Annyit tudunk, hogy emlékszünk a saját tetteinkre. Amit én tettem, az ha már túlléptem a legzsengőbb gyermekkoromat, k ö z v e t l e n ü l a tettem véghezvitele után belép mint emlék a tudatomba s természetesen mindamaz ítéletek, gondolatok kíséretében lép be, amelyeket a tettem elkövetése előtt és alatt elgondoltam. Az egész későbbeni gondolatszövedékemnek, sőt életberendezésemnek, intézkedéseimnek már az az alapja, hogy én azt a tettet elvégeztem. Ezért nem csodálni való, hogy, ha később kérdés alakjában vetik fel a szerzőségemet, egészen határozott feleletet tudok adni; hisz az egész, azóta alakult gondolatvilágom ama pont körül kristályosodott ki azaz épült fel így, mert én azt a tettet véghezvittem. (V. ö. fent 681-3.)

Ez a kérdés beletorkol abba, hogy micsoda alapon különböztetjük meg a saját múlt élményeinket az általunk csak elgondolt, képzelt élményektől és továbbá a volt álmainktól. Nem megyünk bele ebbe a részletkutatásba és mindössze azt jegyezzük meg, hogy sokkal többször tartjuk a képzeletünk alkotásait valódi élménynek, mintsem valódi élményeinket phantasmáknak.

Exner (277-8) szerint az öntudatnak egész problémája meg van oldva, ha feleletet találunk arra a kérdésre: mi különbözteti meg egy tőlünk csak elképzelt és egy átélt eseménynek gondolatát egymástól. Az ő válasza a képzet- és érzetről adott fenti (18) meghatározása értelmében az, hogy az átélt eseményre való gondolásunkat bizonyos subcorticalis agyrészeknek (*Stabkranzfasern*) izgalma kíséri, melyek a csupán hallott vagy olvasott esemény elképzelésekor nyugton maradnak. Ez által válik az egyik esemény az én élménnyemmé azaz társul hozzá az én képzete, mely a másiknak esetében elmarad. – Erre azt jegyezzük meg, hogy az említett alsóbb agycentrumok a k é p z e l t eseményre való gondoláskor épen az Exner elmélete értelmében és már azért sem maradhatnak vesztég, mert minden elképzelendő dolognak a megértése (a Phantasma reconstitúciója) saját, a hallottakhoz hasonló nevű tapasztalásainknak segítségével hívásával történik azaz történik olyan e m l é k e i n k segítségével, melyek mint reális élményeinkre vonatkozók épen „az alsóbb centrumainkat izgatják.”

Visszatérve ama bizonyos „resultans érzés”-re, már azért is kételkedünk benne, mert ez az „ézés” nem a megfigyelésnek, hanem bizonyos analógiákból kiinduló okoskodásnak születte. Az a körülmény is ellene szól, hogy egy efféle resultanst magunkban felfedezni rendkívül nehéz dolog lehet, meggondolván, mennyi száz meg száz folyton változó érzet hat ránk még pedig úgy a külső világ felől, mint saját organikus processzusainknak egyre váltakozó phasisai következtében.

Sokkal kedvezőbb bírálatra tarthatna számot ennek az elméletnek olyan formája, mely szerint nem is egy bizonyos, a saját egyéniségemet önmagamnak eláruló egyéni érzet volna szükséges, hanem általában csak normális érzékenység és nevezetesen bőr-érzékenység; továbbá, ha ez utóbbi nem is mint substratuma szerepelne az „én” szónak, hanem mint e szó helyes alkalmazásának egyik (akár legfő-) feltétele. Ez az elmélet függőben hagyná, hogy mi az, amit az „én” szó voltaképp megjelöl s csupán azt a tényt rögzítené, hogy az „én”-es beszédnek – bármi módon keletkezett is – a lehetőségéhez normális testi érzésmód kívántatik, minthogy azt tapasztalni, hogy a helyes „én”-használatnak képessége megbomlik az állandó bőr-anaesthesiában szenvedő betegeknél. E betegségi esetek, mikor az anaesthetikus önmagát „ő”-nek (sőt németül es-nek, S tör ring 281) jelöli meg, olyan elbírálás alá kerülnének, hogy a hiányos bőrérzékenység ép olyan módon és okból zavarja az „én”-es beszédet, mint amiért bármely szokatlan érzet, pl. a láb zsibbadtsága zavarja a zongoraművész játékát. Minden körülmények között azonban leghelyesebb az, ha a felhozott betegségeket sem az egyik, sem a másik elméletnek nem vetjük a mérlegserpenyőjébe, minthogy erre nézve tüzetesen kellene ismernünk amaz idegbajos symptomának keletkezése módját s nevezetesen azokat a közvetítő gondolatokat, (talán szövevényes okoskodásokat), melyeknek alapján az idegbajos ember valamely saját tettét idegen ember tettének adja ki.

Az érzéssel és resultans-érzéssel dolgozó én-elméleteknek (hogypontosan melyiknek, azt nem merném eldönteni) legkivált Ribot (Pers. 32-66, 166-9) a képviselője. Ribot könyvétől, címe következtében csak az öntudat bizonyos zavarainak (kettős öntudat, hallucinatio sat.) magyarázatát várhatja az olvasó, de mégis avval az érzéssel tesszük le e könyvet, hogy írója az öntudat egész problémáját megfejtettnek hiszi, ha kiderítette, mi az oka, hogy a normális ember ma ugyanannak az „én”-nek tartja magát, aki tegnap és születése óta volt. Erre a kérdésre Ribot-nak felelete, sommás összefoglalásban, úgy szól: „más közérzet, más én; ugyanaz a (avagy csekély mértékben megváltozott) közérzet, ugyanaz az én.” Szerintünk ez az elmélet még nagyon hiányosan adja okát az olyan mély idegéleti zavaroknak, amilyen a fenti Störing-esetben nyilvánul. Kérdjük, melyik érzetünknek és mennyire kell megváltoznia, hogy ekkora tévedésbe essünk? – Ide járul, hogy ez az én-azonosság meglehetősen tág értelmű dolog. Az a normális ember, aki összes múltját elismeri a magáénak, mindenkor készséggel elfogadja, hogy ő mostanában „más ember”, más öntudata van, tehát egy más „én”, mint amilyen volt pl. ezelőtt húsz esztendővel vagy a gyermekkorában. Világos dolog, hogy az ilyen ember szájában annak a beszédnek

„én ma más ember vagyok, mint aki voltam” egészen más és nevezetesen sokkal kevésbé súlyos az értelme, mint az örültnek szájában, aki a régiebb tetteit és nyilatkozatait idegen embernek tulajdonítja. Ribot-nál (77-8, 81, 45) egyféle magyarázatot találunk mindakét esetre: normális embernek közérzetei csak részben és csekély mértékben változtak meg, az örültéi pedig teljesen, – innen az eljárásuk közötti különbség! Ki kellene emelni, hogy a normális ember, mikor az idézett nyilatkozatot teszi, voltaképp csak egy theoretikus mondásba való beleegyezését adja meg, de ez nála semmiféle mélyebbregű érzést avagy változást nem fedez, ö a z é r t tartja magát ma más embernek, mert „azóta” sokat tanult, tapasztalt s ennek folytán új törekvések, új világmegítélések, új ízlés, szóval egy a régitől eltérő viselkedésmód fejlődött ki benne. Erre a körülményre és nem holmi közérzésekre építi a mi emberünk a maga megújulásának, új ember voltánának hrtét. Azt a közeleső s bizonyára leghelyesebb felfogást, hogy saját azonos személyiségének tudatát („é n a gyermekkoromban ezt meg ezt tettem”) a normális emberben az emlékező tehetségének ereje, illetőleg emlékeinek folytonossága okozza, – ezt a nézetet Ribot (97, 125) elveti avval, hogy nem az egyik lelki jelenség okozza itt a másikat, hanem mindakettőt közösen az a reális tény, hogy testünk u g y a n a n n a k maradt. öntudatunk egységének tényében csak ez a reális tényálladék (testünk azonossága) jut kifejezésre (*se traduit*); pontosabban (93): nem testünk anatómiai azonosságának ténye, hanem összes funkcióink koordinált volta. – Másrészt helyes gondolat (90), hogy személyiségünket a maga teljességében, azaz a velünk született és szerzett hajlandóságok, érzésmódok összességét, szóval azt, ami az é n nevére igazán érdemes, nem lehet kellőképp megragadni, szabatosan magunk elé állítani, – s legkevésbé lehet azoknak a tépelődő vizsgálódásoknak segítségével, melyekkel valaki a saját én-jét maga-magában megtalálni iparkodik. „Az így felfedezett é n mindenkor csak csekély töredékrésze a valódi én-ünknek azaz személyiségünknek (165). öntudatunk pedig (96) annyival kevésbé válik be a személyiségünk igazi kifejezőjének, mivel életünk egy harmadrésze (álom) kívülre esik.” (íme itt már „éberség” értelemben használja e szót.)

F o u i l l é e (II. 67)-nak tanítása az én-képzet eredetét illetőleg meg egyezik a Ribot-éval. Az ő okoskodása egyébként nem annyira e képzet keletkezése módjára, mint a már egyszer megalakult („s esetleg téves” 70) én-fogalom hasznának, szellemi életünkben viselt szerepének, kihatásának (ezért *idée-force*) kikutatására irányul. Itt sokszor olyan érdemeket tulajdonít e szegény fogalomnak (pl. önérvényesítést), amik egészen más tényezőkön alapszanak.

S t ö r r i n g (290-3) szerint az én-képzet teljes kialakulásához négy tényező kívántatik, t. i.: testem normális érzékenysége, eredményes izommunkára, továbbá lelki működésekre való képességemnek észrevétele, végre élményeimnek megszakitatlan emléke.

Wundt-nál (Ph. Ps. III. 374) hasonlóképpen a *Gefühle der Thätigkeit, des Erleidens, der activen und der passiven Apperception* a feltételei az öntudat állandóságának (*die nächsten Substrate der Continuität des Bewnsstems*). Hozzáteszi azonban, hogy mind e tényezők egy egységes érzelmet adnak ki, „és ezt az érzelmet n e v e z z ü k én-nek avagy öntudatnak.”

(Diesen constanten [Bewusstseins]-Inhalt, der demnach wesentlich ein Gefühlscomplex ist, ...bezeichnen wir als das Ich oder das Selbstbewusstsein...)

Az öntudat dolgában két kérdést kell megkülönböztetni; először: mi kell ahhoz, hogy valamely cselekvényemet, rajtam megesett érzethatást utóbb tényleg a magaménak, én-emtől eredtnek, ahhoz tartozónak ismerjek el? Ez az öntudat folytonosságának a kérdése, és megfejtése végett nyilván csak az u. n. öntudatlan (ájult, magánkülső sat.) állapotok beállításának okát kell kifürkészni. Ennek a kérdésnek kutatója tehát az én cselekvényeimnek saját é n-emre való vonatkoztatását vagyis az én-fogalomnak helyes használatát „magától értetődő”, normális jelenségnek veszi, legalább is kell, hogy vegye mindaddig, amíg az én-tudatnak csupán az említett physiologiai akadályait kutatja. A másik kérdés az, hogy mi r e értetődik rá, mire vonatkozik az én szó azaz mi a substratuma az én-fogalomnak? Megfejtése végett az egyénnek teljesen éber, normális állapotából kell kiindulni és megkeresni, akad-e az ő szemléleteinek, érzeteinek körében olyan jelenség, amelyet „én”-nek nevezhetett. – Ez a két kutatás úgy viszonylik egymáshoz, mint egy sík-mértani hely-meghatározásnak a két phasisa, amelyeknek elsejével (az abscissa felrakásával) tudniillik kiküszöböljük mind azt a sok irányt, amelyen a keresett pont fekehetnék, a másik phasisában meg (az ordinatával) tüzetesen megszabjuk, hogy a keresett pont hol metszi az abscissánkat. Az én-kérdést kutató psychologus akkor rajzolja meg a maga „abscissáját”, amikor az én-fogalmat a tudatos állapotaink között keresi vagyis az öntudatlanokat (ájulásképeket) kiküszöböli: és akkor rakja fel az „ordinatát”, amikor megszabja, hogy az öntudatos (éber) állapotokon belül melyik, az abscissának melyik pontja felel meg az „én” szónak. – E hasonlatunknak az volt a célja, hogy könnyebben megértesse a helytelenségét azoknak a physiologiai elméleteknek (pl. a fenti Wundt-félének), amelyeknek szövevényei a jelzett két kérdést egymástól el nem különítve azt hiszik, hogy valamelyes, az öntudatlan és az éber állapotok egybevetéséből többkevesebb leleményességgel kihüvelyezett „substratum”-nak (érzelemnek, akarás-érzetnek) megnevezésével megoldották az egész én-kérdést. Csak aki számot ad magának arról, hogy az első kérdéssel tisztán csak az „én”-szó-használat l e h e t ő s é g é n e k , a másik kérdéssel meg e szó-használat t é n y l e g e s s é g é n e k feltételeit kutatta, az fog mivelünk együtt eljutni ama, első tekintetre paradox kérdés-formuláig: akad-e egyáltalán olyan pont azon az abscissán, amely pontot az én-fogalom megjelöli? avagy allegória nélkül: akad-e az egyén tapasztalás-körében olyan adalék, amelyre az „én” név ráillik? A mi válaszuk tudvalevőleg az, hogy ilyen adalék nincsen; vagyis azt tartjuk, hogy az „én” abban különbözik az emberi nyelvnek elnevező szavaitól, hogy nem valamely a beszélőn vagy másutt megejtett észleletet fedez. A gyermeket meg lehet tanítani arra, hogy „nézd csak fiacskám, ezt nevezik széknek, asztalnak, hegynek, folyónak, erénynek, bűnnek, politikának, állhatatosságnak”, – de nem lehet hozzátenni: „ezt meg (pl. a te testedet vagy egyebet) nevezik én-nek”, mert az ilyen tanítás alapján a gyermek úgy fog beszélni: „az én kiabált, ugrált”, nem pedig: „én kiabáltam, ugráltam.” Viszont igenis meg lehet tanítani arra, mikor, milyen körülmények között, milyen helyzetben illik az „én” szót használni, épen úgy, mint pl. hogy mikor s z o k á s azt mon-

dani: „tessék”, „köszönöm” vagy „mindazonáltal.” – Hogy az „én” nem a testemet jelenti, azt már sok mindenfélével bebizonyították (Wundt III. 376-7 is emlegeti ezeket), a legtalálóbban avval, hogy senki sem érzi tautilógiának ezt a kifejezést: „az én testem”. De az a magyarázat, amely a testünk helyett most holmi cselekvés-érzelmeket emleget az „én” substratumául, viszont azért nem jó, mert az „én” szónak használata (mint fennebb 690 is jeleztük) az efféle érzelmek észrevételétől meglehetősen független. Csak annyi az igaz, hogy ha ezek az érzelmek bennünk megvannak, más szóval, ha éber, érzékeny állapotban vagyunk, akkor vagyunk egyáltalán abban a helyzetben, hogy megnyilatkozásainkat én-ünknek tulajdoníthatjuk. Furcsán is hangzik, hogy „én egy érzelem vagyok.”

Hogy én nem a testem vagyok, ezt a tudomásunkat Horwicz (I. 53-4) úgy fejezi ki, hogy testünket a lelkünktől mindenkor megkülönböztetjük. Szerinte ez a különbség-tudat az, ami állandó, soha sem szűnő tartalomképen lakozik a tudatunkban. Horwicz itt szemlátomást avval a nézettel kacérkodik, amely egy létező lelket fogad el és én-ünket evvel azonosítja. („Én nem a testem vagyok, hanem a lelkem.”) Másrészt azt halljuk, hogy az én-fogalomban egyéniségünknek egész egysége és azonossága csúcsosodik ki. (V. ö. fent 694 Ribot.) Szerintünk abból a körülményből, hogy az ember valamennyi ténykedéseit, a lelkieket úgy mint a vegetatív élethez tartozókat, az „én” szóval tudja kísérni, nem szabad semmiféle metaphysikai avagy természettudományos igazságokat kiolvasni, amilyen az, hogy önmagunk is minden változásainknak közepette egységesekek és azonosak maradunk. Ez az utóbbi dolog a saját személyünkre vonatkozólag igaz ugyan, olyan értelemben, amilyenben pl. egy növényt is minden változásai után „ez a növény”-nek hívunk. De arra vetjük a hangsúlyt, ezt az azonossági tényt az „én”-nel beszélő ember nem ölelte fel *eo ipso*, nem fejezte ki, minthogy az „én”-es beszédet jóval az efféle tudós okoskodások előtt tanuljuk meg. Érdekes, hogy Horwicz (55-6) kétkedni is próbál az azonosságunk említett tényében, illetőleg abban, hogy a köztudatomnak azonosság-hite kezeskednék a valóságos azonosságunk mellett. Csak az a kár, hogy ezt a gondolatfonalát elmetszi avval, hogy az ilyen kétség „materialismusba visz!”

A legutóbbi írók fejtegetésével lassankint belementünk abba az én-elméletbe, melyet fennebb (691) spiritualisticusabb nézetnek nevezünk s csak mostan, a realistikusabb elmélet után tárgyalhatunk. Az én-fogalom rendkívüli plasticitását, szinte proteusi természetét mutatja az, hogy míg az „én” szó az egyik szerzőnél valamely testi érzés jelentését vette föl, addig a másiknál viszont az a p p e r c e p t i ó t, sőt egyenesen a szabad akaratunkat jelenti. (Itt utóiraertük a fent 689 kitűzött 2.) pontot.) Ez utóbbi nézet arra a jelenségre támaszkodhatik, hogy mi emberek mindazokat a folyamatokat, melyek testünk reflex-mechanismusa következtében akaratilag közreműködésünk nélkül rajtunk állottak be, nem vagyunk hajlandók az én-ünknek tulajdonítani; ellenben én-ünket felvonultatjuk

ott, ahol elhatározásainktól megelőzőtt cselekvéseink forognak szóban. A köhögés, tüsszentés sat. csak „rajtam” esett meg; voltaképp „a torkom, orrom” tette mindezt, mert szükségét érezte. De én az vagyok, aki ezt és ezt a művet kitervelte, megcsinálta, esetleg az, aki a köhögésemet visszafojtotta. Hogy ebben a nézetben is egy későbbkori, meglehetősen erőltetett kimagyarázás-kísérlet rejlik, mutatja az, hogy a közbeszéd bizony a reflexusainkat is ugyanavval az „én”-nel kíséri, melyet „tetteink” elébe odavet. („Én tüsszentettem, köhögtem”). Szerintünk itt az ember hiúságának egyik példája jelentkezik. Az az ember, aki lehetőleg nagynak, dicsőnek akar látszani, elutasítja magától, kedves én-jétől mindazokat a folyamatokat, amelyekkel, mint a reflexusokkal, nem sok dicsőséget lehet aratni. „Én a könyvem vagyok, a drámám, a megépített hidam, vasutam, nem pedig a köhögésem és tüsszenésem!” Miért? Mert ez utóbbiakat a kárki megcselekszi, azt a könyvet, drámát meg csak „én” tudtam megírni! Nos és valóban? Te az is vagy, aki az említett hős-tetteket végrehajtotta, meg az is, akin a reflexusok beállottak. Reálisok tehát nincs semmi, amiért az „én” képzetet e folyamatok egyikétől vagy másikatól megtagadjuk és csak a hiúságunk szabódik „egyéniségünk képé”-nek efféle állatias vonásokkal való elrutításától.

R i b o t (Pers. 159-60) az „én”-nel rokon „*personalité*” szót olyan értelemben használja, hogy elmondhatja a mi állításunknak épen az ellenkezőjét, t. i. hogy a „*personalité*” az akaratunktól független izmainknak, szóval vegetatív életünknek természetétől függ. E mellett egyébként ott találjuk azt is (170), hogy öntudatunk igazi egysége a maximalis figyelmünk állapotában nyilatkozik meg, akkor, mikor egészen a tárgyban élünk és én-ünket nem érezzük.

Hogy mennyire közeljárt J a m e s (I. 304) a mi realista azaz minden in-objectívét tagadó álláspontunkhoz, mutatja az a kijelentése, hogy én-ünknek egész tevékenysége a kínálkozó érzetekkel szemben a feléjük- és tőlük-fordulásra szorítkozik, szóval bizonyos izomfeszülésekre (302), melyeknek megérzését nevezzük és csakis nevezzük a szellemi tevékenység megérzésének. (301-2: *...that our entire feeling of spiritual activity, or what commonly passes by that name, is really a feeling of bodily activities whose exact nature is by most men overlooked.*) Maga a legbelső én-ünk (*Self of selves* ... u. o. tehát voltaképp csak e mozdulatok összege; de ezt a radicalis gondolatot James már nem meri egyszerű indicatívusban kimondani, hanem én-ünknek egy olyan részét is emlegeti, melyre ez a mozdulatos definitio-nem illik. Hogy mi ez a rész, mit ért alatta, meglátjuk ott, hol fejtegetéseinek tanulságát levonva odáig merészkedik, hogy minden, amit belső tapasztalásunk meg bír ragadni, voltaképp objectív azaz megérzett elem (304). ideértve saját én-ünket is, amennyiben felfogható; „csak egy dolog marad kívülről és felette mindezeknek az adatoknak, kívülről a megraga-

das lehetőségén, s ez az, ami megismerésünknek feltételül szolgál, t. i. maga a megismerő gondolkozás.” Látjuk, hogy James-et csupán a megismerés valóságába, reducálhatatlan és mystikus voltába vetett hite gátolja meg teljesen-realista indulású gondolatsodrának keresztülvitelében, amelyben egyébként eljutott odáig, hogy az „öntudat” (*consciousness*) szót a „tudatosság”-gal (*sciousness... u. o.*) óhajtaná helyettesíteni.

Judd (301) szerint is az é n nem egyéb, mint *the center of personal interest and personal attitudes*, és beljebb: *a fixed center of dispositions and tendencies of thought*. Az ilyen nézetek a szószólójukat mindenkor arra hajlandósítják, hogy egy minden tapasztalás felett lebegő „tisztá én”-t fogadjon el (I. lejjebb Münsterberg), amelyet Judd-nál (315) tényleg fel is találunk egy *center of experience* alakjában. Ez szerinte a legmagosabb fogalmi alkotásunk, olyan amely *stands in a unique relation to every other scientific concept*. Szívesen elhisszük Judd-nak (u. o.), hogy ez a fogalom, melyet a természettudósok megtámadnak, nem szemlélet (*a conceptual construct and not a directly perceivable fact*), de bennünket az a körülmény, hogy minden megállapított tapasztalást, fogalmat, ítéletet tehát az egész tudomány és ipar alkotásait is az ember actiójának kell tekinteni, – ez a körülmény egyáltalán nem fog arra csábítani, hogy az én-f o g a I m a t, tehát az „öntudatot” is egy minden egyéb ismereteinktől különböző s nevezetesen alapvető fogalomnak (316: *the self as a fundamental concept*) fogadjuk el. Abból az általunk is erősen vallott igazságból, hogy minden tapasztalati fogalomalkotás elejébe cselekvő e m b e r kell, egyáltalán nem következik, hogy az a philosophus sublimatio, melyet egyes psychologusok a maguk fejében a cselekvő emberről megalkottak, ez a „tisztá én” t. i. egy minden másnál magasabbrendű azaz valamennyi más fogalmunkat kormányzó, megalapozó fogalom volna. Hogyan is lehetne kivételes természetű és az egész gondolkozás! rendszerünknek sarokköve az olyan fogalom, melynek, miként az ilyen „tisztá én”-nek megalkotását az illető psychologusok ugyanannak az adat-megfigyelő és adatokból abstraháló gondolkozásuknak köszönik, amely -lyel bármi más, a tárgyvilágra vonatkozó fogalmukat megalkották. A „tisztá én”, mint sok más magasfokú abstractum, az emberi gondolkozás erőmutatványai közé tartozik s mint ilyen eltűrhető ott, ahol szükségét érzik. Azonban sokkal légiesebb alkotás, semhogy egy psychologia avagy plane metaphysika tartó oszlopának válnék be.

Judd (302, 305) egyébként felismeri, hogy az én-képzet nem velünk születik, hanem lassankint fejlődik. – Ezeknek az apperceptiós én-elméleteknek sodrába vág az a Judd-tól (u. o.) idézett James-féle állítás is, hogy az embernek voltaképp annyiféle én-je, különböző személyisége van, ahány egymástól független foglalkozáskörnek élni tud: a *social self*-je más mint a *business-self*-je, a *literary self*-je sat. Hozzátehetjük ehhez, hogy a külső világ is mindenkor csak azt a *self-et* látja meg bennünk, amelyet neki állandóan mutatunk. Innen a gyermek végtelen csodálkozása, ha a professorat, kinek egyénisége mint megkövesedett *declinatio*, vizsgáló, feleltető iskolamester él a tudatában, egyszer valamely női társaságban mint barátságos szalonembert látja meg. A professor most levetette az iskola-én-jét és a smoking-kabátjával együtt felvette azt a másik én-t, a társalgóit, amelynek létezéséről a gyermeknek fogalma sem volt; innen a csodálkozása.

A Fichte-hez tért M ü n s t e r b e r g (251)-nek világ felett lebegő, időtelen é n-je úgy látszik annak a két körülménynek köszöni a megszületését, hogy 1. a mi összes m e g í t é l é s e i n k egy olyan én-ből indulnak ki, melynek ezt az ítélkező működését m i n t e g y a dolgok fölé emelkedőnek lehet t e k i n t e n i (csakis lehet!), és 2. hogy ehhez az ítélkezéshez ugyanakkor, amikor lefolyik, időképzeteket nem lehet hozzátársítani. Mint-hogy pedig az álomtalan alvásnak ténye vagyis az, hogy ez a világfelettes, tiszta psychicum természetű én naponkint annyi meg annyi órára megszakadna, kellemetlenül keresztezi a sodrát ennek az elméletnek, amely (253-4) erősen tiltakozik az ellen, hogy az a fenséges *Bewusstsein* esetleg csak *Thätigkeit des Gehirns* volna, tehát Münsterberg ezt a reá nézve akadémikus hézagot egy tollvonással összevarrja, mondván (u. o.) hogy a psychicum (*das Seelische*) amúgy is kívül áll minden időnek. Szerinte (256) a lelki működéseinkhez csak akkor és annyiban férnek hozzá időképzetek, ha és amennyiben e működéseinket valamely physiologiai folyamat kísérőinek, függvényének (*Begleiterscheinung*) tekintjük; mert *eo ipso* és *ursprünglich* az időn kívül esnek. Azt feleljük erre, hogy tapasztalásunk valamint p h a n t a s i á n k összes tárgyainak az a közös sajátságuk, hogy időfogalmak alá utóbb, *a posteriori* kerülnek és nem már *a priori* vannak időben (Posch I. 215-6). Ha tehát minden ami létezik, eredetileg és kezdetben (rövid szóval) időtelen, nem következik, hogy minden ami időpraedicatumokat csak utóbb „vesz fel, létezik. Lehet pusztá chimaera is, amilyenek tartjuk mi a Münsterberg-féle független létezésű psychicum-ot, a „tiszta én”-t.

Egy olyan' előkelő világba, amelyben a Fichte-Münsterberg-féle *Ich-function* mozgolódik, persze rosszul illik belé a szegény állat a maga szűk hatáskörű öntudatával. Münsterberg (98-9) tehát rövidesen megvonja tőle az öntudatot, mondván hogy az állat visszaemlékezése és tanulékonyasága merőben *körperliche Nachwirkung-ok*. Hát a mi emlékezésünk nem az?

Minálunk P a u l e r Á. (Fii. Közi. XVI. füz. 23) kardoskodik a Fichte-féle tiszta én-nek érdekében, „*amely nem az egyéni pszichikai fejlődés terméke*” hanem „*egyszerű, felbonthatatlan, mert presuppozíciója minden ismerésnek: nem terméke, de kiinduló pontja minden lehető tapasztalásnak.*” Egy ilyen én-nek elfogadására úgy látom az a meggyőződés vitte rá, hogy az „ész”-nek, mint princípiumok vagyis az objectív (nem létező, de érvényes) igazságok összeségének a l a n y r a van szüksége. Erre azt jegyezzük meg, hogy annak az állítólag tisztán logikai elvnek, mely szerint egy princípiumok összeségéhez alany is kell, nem volna semmiféle kötelező ereje, nem ment volna be a logikába, sőt nem is volna igaz, hacsak tény és pedig épen tapasztalati tény nem volna, hogy minden princípium avagy igazság e földön mint nyilatkozat, mint emberi ítélet jelenik meg, melynek tehát az alánya nem lehet más, mint maga az ítélkező ember, avagy ha tetszik az embereknek az az összesége, kik az illető igazságra rájuttattak, azt vallják. Ez a „tiszta én” semmi egyéb, mint egy a philosophusok vegykonyháján készült meglehetősen felesleges destillatum az e g é s z emberből; egy olyan elixir, amely a stilszerűen körülötte gomolygó ködfelhővel csak elfátyolozza azt az egyszerű, triviális tényálladékot, amelyből született, t. i. hogy minden cselekvés és ítélet e világon az embertől indul ki. – (Érdekes Z i e h e n 206, aki elhitheti ugyan magával, hogy a „tiszta én”-nek – *Verein-*

fachung der Ich-Vorstellung – megvan a maga mély ismerettani jelentősége, de azért mégis kitör belőle a psychologus, amikor odaveti: *dieses einfache Ich [isB nur eine theoretische Fiction.]* Hogy az ítélkező tevékenység a feltétele minden ítéletnek vagyis hogy ítélkezés (Kant műszavával: *synthesis*) nélkül nincs ítélet, az egészen bizonyos dolog. De mi jögon nevezzük e pusztá működést (Pauler [26] szerint) „tisztá én”-nek, és miért ne hínók inkább a természetes nevén az empirikus én vagyis az ember egyik működésének? – annyival is inkább, mert hisz magának e működésnek is megvan a története, a maga feltételei, a *physiologiája* úgy mint a *psychologiája*. A főnevek és *subjectumok* számát a *psychologia* terén nem gyarapítani, hanem inkább apasztani kell, mert ezek okozzák, mint már elégszer említettük, a legtöbb félreértést.

Ez a „tisztá én” mint „*apperceptionalis középpont*” még nagyobb bajt is okozott; t. i. az „*öntudat egységé*”-nek nevén arra csábította Lotze-t (Met. 477-8), hogy e ténynek megértetése végett elfogadja a – lelket mint *substantial* Lotze (479) szerint azt a körülményt, hogy összes lelki működéseinkből egy egységes én mint közös alany válik ki, nem lehet olyan ténynek tekinteni, amelynek megalakulása hasonlítana ahhoz, amikor számos, egy pontra ható *componens* erő egy eredőbe megy át: az egységes é n, az én-nek szembevetése a világgal és saját megnyilatkozásainkkal nem valami *resultans*. (A tisztá é n ugyanis egy az összes bennünk lehetséges alanyoknak [*centrumoknak*] élén álló, a tetejükbe helyezkedő új alany; már pedig ahol eredő erő képződik, ott ennek ugyanaz az anyagi pont az alanya, amelyre a *componens*-ek hatnak vagyis új kiinduláspont nem alakul.) Mínthogy az én v a n, még pedig van mint alany azaz cselekedni és szenvedni képes (481), tehát ez az én nem lehet más mint *substantia*, még pedig a testétől különböző azaz egyszerű, szóval lélek. (490: ... *die Einheit des Bewusstseins, welche die innere Erfahrung später bezeugt, kann nicht ohne Subject die blosse Resultante der Thätigkeiten einer Vielheit sein, und ebenso wenig kann dieses Subject durch sie geschaffen werden.*) E tételben egynél több tévedés rejlik, melyek közül mi csak arra a kézzelfogható mozzanatra utalunk rá, hogy egy ilyen *substantiá*-nak bennünk-létele azt a körülményt, hogy mi egy egységes „én”-t vetünk elejébe minden megnyilatkozásunknak (azaz röviden: hogy „én”-nel beszélünk), sohanapján sem érteti meg. Amikor én é n-emet említem, akkor tán ez a *substantia* beszél belőlem, s nem én beszélek-e, ez meg ez az ember?! Avagy az „én” szó egy ilyen *substantiát* jelöl meg bennem? Úgy látom, Lotze is abban a tévedésben leledzett, melynek annyian estek áldozatul, hogy az „én” szó egy v a l a m i-t jelöl meg bennünk. (Idézzük ezt a helyét: *die That sache der Einheit des Bewusstseins ist es, die eo ipso zugleich die Thatsache des Daseins einer Substanz ist, nicht aber auf eine solche wie auf die Bedingung ihrer Möglichkeit erst durch einen Schluss zurückgeführt zu werden braucht...* 481 és: ...*jedes Ortheil, gleichviel was es aussagen möge, bezeugt dadurch allein, dass es gefällt wird, die untheilbare Einheit des Sub jedes, welches es ausspricht.* 482). Mínthogy pedig az „é n” *substratumául* a t e s t ü n k nem válik be, tehát egy a testtől különböző *substantiát* kellett számára keresni, – a lelket. – A mozdulatos elmélet az ilyen eltévelyedésektől is megóv, amikor összes lelki nyilatkozatainkat, tehát az én-fogalom megalakulását és használatát is

az egyén valamely, a mozdulatok terén elért vívmányának, egy sikeres újabb reactio-nak (nem valami physikai eredő erőnek) tekinti.

Avval a nézettel, mely az akarati és nevezetesen az apperceptív működéseinkre szorítja le az én-képzetet, összefügg az az elmélet, mely szerint öntudatunk az egységnek képét mutatja abban a tekintetben, hogy tetteinknek azaz figyelmes felé-fordulásainknak tárgya mindenkor egy és nem több. Nézzük, mennyi az igaz ebből az állítólagos egységből! Annyi, hogy nehéz dolog, de korántsem lehetetlen egyszerre több működést végezni. Lehetetlen csak két esetben: akkor, ha az ember ezt nem gyakorolta be és akkor, ha nem is lehetett begyakorolni, még pedig tisztán physikai okokból vagyis mivel egy és ugyanaz az izomcsoport két egymásnak ellenmondó mozdulatot nem végezhet. A két kezével zongorázni és mellette ugyancsak a kezével levelet írni physikailag lehetetlen, ugyanolyan okból, amiért egyszerre jobbra és balra fordulni nem lehet. De a kezével zongorázni, a lábával meg levelet írni vagy alkalmas zongorán megfordítva, ez épenséggel nem lehetetlen, nem t. i. annak a mutatványos bódés ezermesternek, aki begyakorolta. Mi magunk is egy halom cselekvést végzünk egyidejűleg, járkálva beszélünk, pohár vizet, lámpát hozunk-viszünk sat. s-zóval csupa olyan cselekvéseket, miket megtanulnunk érdeünkben állott, amit pl. a levélírással kísért zongorázásról nem lehet mondani. Sőt az ilyen összetett cselekvések közé tartoznak bizonyára mindazok, miket az ellenvélemény szóvivője mint „egy időben lehetséges egyszerű cselekvények”-et tart szem előtt. Legalább ami cselekvés a foglalkozás fogalma alá esik, kétségtelenül mind összetett. Avagy pl. aki székében ülve regényt olvas, – hogy lehetőleg „egyszerű” foglalkozást említsünk, – nem kell-e ennek folyton úgy megfeszítenie a dereka izmait, hogy ki ne essék a székéből, hisz a hulla még a legkényelmesebb zsöllyéből is kiesik! Hány mindenféle mozdulatot végez egyszerre, aki kottából zongorázik, aki ír, sőt aki csak lovagol! – De talán nem is ezt akarta mondani az ellenfél, hanem csak, hogy f i g y e l n e nem lehet egyszerre több foglalkozásunkra; „aki sokat végez egyidejűleg, erre csak azért képes, mert cselekvényeinek egyik felét gépiesen tudja elvégezni, úgy hogy az egész figyelme a másik, tehát egy foglalkozás számára szabadul fel.” Ez az utóbbi nézet elfeledi, hogy az illető két, sőt több különböző foglalkozást lehet mindjárt kezdettől fogva, vagyis amikor még egyiket sem bírtuk végrehajtani, együttesen begyakorolni. (Ez a begyakorlás, megjegyzendő, úgy történik, hogy a tanuló azt az egységes izoméretet igyekszik megjegyezni és szán-

dékosan előidézni, amely izomérzet illetőleg innervatio-mód mellett a kívánt mozdulat a számos sikertelen próbálkozás közben egyszer véletlenül sikerült.) Sokkal célszerűbbnek tartják azt a zongoratanítást, amely a két kéz együttes foglalkoztatásán kezdi, minthogy így elesik az a fáradság, amibe a külön begyakorolt kezeknek együvé szoktatása kerülne. Nem igaz tehát, hogy az összetett cselekvénynek csupán az egyik ága foglalná le maga számára a figyelmet, hanem inkább az történik, hogy a cselekvő egyén a maga egész, bármennyire összetett műtételét egységesnek, egységes célúnak tekinti és érzi, amikor a figyelmével belemerül. És itt mondtuk ki ennek a kérdésnek legfontosabb szavát. A figyelemmel kísért cselekvésünk csak mint cél és f e l a d a t egységes; illetőleg az egységnek nevét csupán azért szerezte és érdemli, mert bármennyire összetett, sokágú is az illető cselekvés, mégis egy egységes célt szolgál, azt amelytől az a cselekvés csoport a közkeletű nevét kapta. A művészre egységes szóval azt mondjuk rá, hogy „zongorázik” s ő maga is a mai „játékát” egységes figyelmi célpontnak tekinti; pedig a valóságban az történik, hogy a jobb kezével egészen más mozdulatokat végez mint a ballal s ezen kívül még a lábával nyomkodja a pedált. Hogy csak a célpont és reáörögzített figyelmünk egységesíti tudatunkban az illető összetett cselekvést, ez annyira igaz, hogy még az a csepűrágó is, aki heterogen célú cselekvényeket gyakorolt együvé, a maga „mutatványának, „programszám”-ának, szóval egységes néven hajlandó nevezni (valaminthogy egységes munkának is érzi) azt a trapéz-gyakorlatokkal kísért hegedülést meg egyebet, amiben jeleskedik.

Mindebből az tűnik ki, hogy az az elmélet, mely „az öntudatunk egységé”-t olvassa ki abból a tényből, hogy figyelmes foglalkozásaink egységeseknek mutatkoznak, egészen hibás tanulságot néz ki a jelenségekből. Az „öntudat”-ot és ennek mindenféle állítólagos sajátosságát teljesen számon kívül kell hagyni annak a ténynek értelmezésénél, mely mindössze annyiból áll, hogy a bármennyire összetett, de e g y célt szolgáló működéseink egységes, épen ama céltől vett nevet kaptak. Még a csepűrágónak mutatványa is mint „mutatvány” egységes célt szolgál és megfelelő nevet érdemel. Aki bárhol, bármi téren egységes nevet alkalmaz valamely adott sokaságra azaz csoportnak tekintti azt a sok tagot, az ilyen ember mindössze a maga egybefoglaló gondolkozásának adja tanújelét, de nem „öntudata egységének”. Nem csodálni való dolog és legkevésbé sem a lelkiületünknek valamely mystikus sajátosságát mutatja, hogy bizonyos céloknak elérésére nagyon sok mindenféle izmunkat kell egyidejűleg és különböző módon

(irányban, erővel) működtetnünk, valaminthogy az is egészen természetes dolog, hogy ezt a működést a köznyelv olyan néven nevezi meg, amely név ennek az összetett működésnek egységes rendeltetését fejezi ki. (Ehhez a ponthoz v. ö. fent 250-1.)

Avenarius-nak is jó lett volna a szeme közé néznie annak a tanításnak, amely a „mindannyiszor csak egy lelki folyamatra képes” öntudatunknak egységéről szól, minelőtte ezt a „tényt” a maga physiologiai nyelvére lefordította. (P e t z o l d t I. 298). – Hogy ott, ahol több cselekvényt egyszerre hajtunk végre, ez m i n d e n k o r csak látszat volna, amennyiben m i n d i g az *A* cselekvény közeiben hajtjuk végre a *B* cselekvénynek részleteit (u. o. 302), ezt az állítást megcáfolja minden pincér, aki egyszerre tíz ételfogást is behoz és útját az illető vendégekhez el nem téveszti.

Valamint az „öntudat”-ot magát, úgy az „öntudat egységé”-ről szóló tanítást is többféle értelemben veszik az írók. így pl. B r e n t a n o (214) azt aényt érti rajta, hogy az a sok mindenféle lelki állapot, képzet, érzélem, törekvés, mely egy és ugyanazon időpillanatban találkozik bennünk, egy egységbe olvad össze, mert valamennyi állapot ugyanannak az egy reális alanynak, az én-nek állapota. Evvel az elmélettel szemben, amely szemlátomást rokona a fent (698-700) idézeteknek, megjegyezzük: azt a kétségtelen reális tényt, hogy saját, bármi sokrétű lelki állapotainak mindenkor én magam, a beszélő cselekvő e m b e r vagyok az alanya, – ezt a tényt, vagyis a végrehajtó e m b e r nek egységes voltát nem szabad bizonyítékul felhozni egy olyan elmélet számára, mely a reális ember helyett egy psychicum-ot, az öntudatot nevezi meg ama közös alanynak. „Ember” és „öntudat” nem mindegy.

Az olvasó bizonyára észrevette a Brentano– és Horwicz-féle (fent 696) elméletek rokonságát, mely arra is kiterjed, hogy mindkét író kitér az alsóbb állapotok öntudatának olyan formáira, melyek még az emberéhez hasonló egységet nem tüntetnek fel. Brentano (216-21) azt képzeli, hogy ő evvel a ténnyel (pl. hogy a szétvágott gilisztának mindegyik része még önálló cselekvésre képes) eléggé végzett, ha arra utal, hogy hát az e m b e r i öntudat sem ponthoz hasonló matematikai egység, hanem olyan, amilyen bármelyik csoport azaz önálló egyedekből megalkotott sokaság. – R i b o t (Pers. 154-8) előkészítette, de még nem fejezte ki szabatosan azt a gondolatot, hogy az emberi egységes öntudat (helyesebben: testünknek szabad kormányzása akaratunk segélyével*) nem egyéb, mint a csúcspontja annak a fejlődési menetnek, mely egyes eredetileg önálló lényeknek egy csoportba (korall) összenövésével kezdődik. Az így kifejlődő csoport-öntudatnak azaz a rész-individuumok relatív önállóságának az igazi mását az embernél nem a mi állam-képződéseinkben és polgár-öntudatunk megalakulásában kell keresni (mint Ribot 156), hanem abban a tényben, hogy testünk teljesen még ma sincs a hatalmunkban: vannak szerveink (pl. szívünk, sőt szemünk is), melyek „a maguk kénye-kedve szerint” mozdulnak vagyis amelyeknek eljárásáért nem felelünk, jót nem állhatunk. – Nem kész igazság ugyan, de sokkal több mint játszi tréfa, hogy az egységes ember nem egyéb, mint

*) Íme az »öntudat egységéinek egy újabb értelme

egy Gyomor, Szív, Vese sat. nevezetű, önálló intézkedési! uraságoknak társasága, melyen a fejben képviselt „ember”-nek csak annyi hatalma van, sőt annyi sincs, mint a karmesternek a zenekar tagjai felett. (Ezt a gondolatot á legerősebben H o r w I c z [passim, pl. II. (1) 155] hangsúlyozta, kir azután ez a nézete arra a kissé kalandos továbbvitelre csábított [u. o. 157, 161-2], hogy az én-képzet illetőleg öntudat maga is olyan gyűjtélék-egység, amilyen az egész testünk, vagyis nem egyéb, mint resultánsa annak a sok kis én-képzetnek, amelyek minden egyes s már a legelső érzeteinkhez is [??] csatlakoznak. Ezt a felfogást megtaláljuk P r e y e r [403-4]-nél is.)

Wundt-tól (Ph. Ps. III. 323-4) azt tanuljuk, hogy valamely alsóbbrendű szervnek, pl. a gerincgagynak öntudati állapotát (értsd: lelki életét) másfélének kell képzelnünk akkor, amikor ez a szerv a fejjel összeköttetésben van, mint amilyennek mutatkozik, amikor a fejtől el van választva (a lefejezett test állapota). Ez utóbbi esetben a gerincgag, mely most önállóvá lett, a halálnak bekövetkeztéig nagyobb fokú öntudatosságot (Wundt szerint „fejlődő” öntudatot) mutat, mint amelyet feltüntet a fejjel való összefüggése alatt. Ez a különbség a lelki élet intenzitása dolgában, melyet a gerincgagyon tapasztalhatni, ha normális és ha lefejezett állaton kísérletezünk, annál csekélyebb, mennél magosabbrendű állatról van szó.

Kitűnő A v e n a r i u s -nak (Krit. I. 204) az a megjegyzése, melyben a koponyának a gerinc-csigolyákkal való fejlődéstani rokonsága alapján igyekszik visszavetni azokat a közkeletű nézeteket, melyek a fejet kiváltságos adalékokkal, öntudattal és egyéb psychicumokkal ruházzák fel. Azt mondja: *.. jede – auch jede logische – Abgrenzung der mit „Bewusstsein” begabten Partien des grossen nervösen Gesamtorganes innerhalb der Wirbelsäule und der transformierten obersten Wirbel, des Schädels, gegen die mit „Bewusstsein” nicht begabten oder, in umgekehrter Richtung, der mit „Bewusstsein” nicht begabten gegen die mit „Bewusstsein” begabten Teile wird immer mit einer gewissen Willkür behaftet erscheinen.* Ugyancsak az öntudatnak járatos helytelen körülírásaira s e „psychicum”-nak fejünkbe localizálására vonatkozik H a u p t m a n n (82-3)-nak ez a mondása: *Offenbar können wir nicht localisiren wollen, ohne zu wissen was. Dabei musste klar werden, dass die Kategorien, welche man der subjectiven Beobachtung und Speculation verdankte, für eine physiologisch-objective Forschung ganz unzulänglich sind und der Begriff „Psyche” dafür eine völlig neue Bearbeitung erheischt.*

Az „öntudat egységé”-t M ü n s t e r b e r g (210) is meglehetősen értéktelen elméletnek ismeri fel és „a természet egysége”-féle fogalom-alkotásokhoz hasonlítja (minden tárgy a természet körébe esik, miként minden lelki jelenség az öntudatéba), hozzátévéen igen helyesen, hogy még annyi okunk sincs az összefoglaló egység nevét öntudatunkra ruháznunk, mint a természetre, mivelhogy lelki jelenségeink nem kezdettől fogva, hanem csak a pszichológiai elemzés következtében öltik a sokaság alakját.

Az öntudatnak egyes idegorvosoknál lábrakapott rétegekre-osztását („kettős öntudat”, *Doppelbewusstsein, Unter- u. Oberbewusstsein*), melyre őket a hypnotikus amnesia tünetei indították, maguk a különben „öntudat”-os psychologusok is megsokallották (pl. S t ö r r i n g 218) és a kérdéses amnesia-eseteket (azt, hogy az éber embert meg kell hypnotizálni, ha azt akar-

iuk, hogy egy előző hypnosisában viselt dolgaira emlékezzék) egyszerűen a figyelmet lefoglaló testi érzések különbségeivel magyarázzák. Az ilyen állapotú egyén (mondja Störring 224) bizonyára nem bírja élményeit annyira megfigyelni, hogy utóbb, éber állapotában, számot adhasson róluk. Hasonlótt mond Müntzberg (211, 216-7) is. Wundt (Ph. Ps. III. 327) arra figyelmezteti a „kettős öntudat” híveit, hogy az egyénnek ama két állapota soha sincs egyidejűleg, miért is csupán az egységes öntudat változásairól szabadna beszélniök. – Ribot (Pers. 107)-nál, kinél az öntudatot tudvalevőleg a testiérzés-resultans okozza (1. fent 693), azt a meglehetősen gyöngé elméletet találjuk, hogy kettős öntudat mindig olyan betegben keletkezik, akiben egy megalakuló új érzet-resultans még ott találja a szünőfélben lévő régi érzet-resultansot.

Ennek a fejezetünknek is az a záradéka, ami a többinek. Egy olyan „öntudat”-tal, „én”-nel, amely „tisza psychicum-természetű”, amely „fölötte lebeg az összes lelki életünknek”, avagy pedig mint mystikus, a Tudomány horizontja alatt és alól működő „definiálhatatlan erő, lehetővé teszi az egész lelki életünket” – egy ilyen öntudattal a mi mozdulatos pszológiánk nem tud mit csinálni; csak hadd foglalja el a maga trónusát az ideológus pszichologia ünnepélyes félhomályu birodalmában, a „lelkek”-nek és „szellemek”-nek hozzá méltó társaságában; a mi pszológiánk neki nem bír szállást adni. De hát épen arra való volt ez a fejtegetésünk, hogy az öntudatnak, eme titokzatos idegennek, a fátyolát kissé föllebbentsük, illetőleg kimutassuk, hogy törzsöke egészen concret, hasznavehető tényekből áll, amelyeket csak a félreértés burkolt be a mysticismusnak sötét köpönyegébe. Ilyen hasznavehető magnak alakjában mindenekelőtt az éberség ténye hámoított ki számunkra, továbbá pedig az, hogy a gyermek megtanulja az „én” névmást használni, majd az, hogy számot tud adni saját tetteiről és gondolatairól, hogy a testét megtanulja kormányozni, sőt több cselekvényt egyszerre végrehajtani. Mi tehát oda jutottunk, hogy abban az öntudatban, melyet az ideológus pszichologia valami nyugvó erőnek, létezőnek képzelt, voltaképp egy csomó cselekvés, készség, az egyénnek megannyi vívmánya rejtőzik. Azt meg tán elismeri akár melyik bírálónk, hogy vívmányokat, szemmel látható, eltagadhatatlan cselekedeteket elhelyezni egy motorikus pszichologia rendszerében nem valami képtelen feladat; mindenesetre könnyebb dolog, mint amilyen volt a pusztá gondolat-alkotásoknak, „képzetekének elhelyezése. Végső eredményünk tehát ez: ami az „öntudat”-ból, a „lelki alanyok” e legszámbavehetőbb képviselőjéből igaz, tagadhatatlan tény, az mozdulatos természetű s így Jól beleillik egy motorikus pszológiába; ami meg nem illik bele, az az oldala az öntudatnak nem is igaz, hanem pusztá ideológus chimaera.

TARTALOM

	Lap
Előszó.....	3
Idézett munkák.....	7
A képzet mint mozdulat. (Bevezető tárgyalás).....	11
Érzeteink.....	72
I. Az érzet minőségéről.....	72
II. Érzeteink fokáról.....	92
A szemlélet.....	102
Az összehasonlítás és ráismerés.....	121
A képzettársulás.....	158
A figyelem.....	217
A phantasia és rokonai: a hallucinatio.....	297
Visszapillantás.....	363
A képzet mint mozdulat. (Tüzetes tárgyalás).....	372
I. A kép-elmélet támasztékai.....	372
II. A mozdulatos elmélet megállapítása.....	399
Visszapillantás.....	482
Az értelmi működés elvontabb alakulatai.....	497
I. Ösztönszerű megszólamlások.....	503
II. A szabályos megszólamlás.....	516
1. Állító mondat.....	516
2. Tagadó és kérdő mondat.....	532
3. Az összetett mondat.....	537
4. A közlésnek egyéb eszközei.....	544
5. A közlemény megértése.....	551
6. Az elvont értelmű szók.....	563
Lelki jelentésű szók.....	576
7. Nyelvpsychiologiai tanulságok.....	601
III. A gondolkozás törvényei.....	623
IV. A lelki jelenségek alanya.....	672